

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

“LÜBNANLI OLMAK” İLE “ERMENİ KALMAK”
ARASINDA: KİMLİK İNŞASI SÜRECİNDE LÜBNAN
ERMENİLERİ

BÜLENT AKKUŞ

2502140272

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. NAMIK SİNAN TURAN

İSTANBUL - 2018

DOKTORA

TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : BÜLENT AKKUŞ

Numarası : 2502140272

Danışman : PROF. DR. NAMIK SİNAN TURAN

Anabilim/Bilim Dalı : SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER

Tez Savunma Saati : 11:00

Tez Savunma Tarihi : 11.06.2018

Tez Başlığı : 'LÜBNANLI OLMAK' İLE 'ERMENİ KALMAK' ARASINDA: KİMLİK İNŞASI
SÜRECİNDE LÜBNAN ERMENİLERİ.

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ'NE OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. ADİL BAKTIAYA		Kabul
2- PROF. DR. NAMIK SİNAN TURAN		Kabul
3- PROF. DR. BURAK SAMİH GÜLBOY		KABUL
4- PROF. DR. LEVENT ÜRER		KABUL
5- DOÇ. DR. ALİ POYRAZ GÜRSON		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-DOÇ. DR. L. HİLAL AKGÜL		
2-DR. ÖĞR. ÜYESİ GİZEM BİLGİN AYTAÇ		

ÖZ

“LÜBNANLI OLMAK” İLE “ERMENİ KALMAK” ARASINDA: KİMLİK İNŞASI SÜRECİNDE LÜBNAN ERMENİLERİ

BÜLENT AKKUŞ

Bu çalışmanın ana ilgisi, kimlik kavramsallaştırmasının çok boyutlu içeriği üzerinden Ermeni toplumunun Lübnan’daki varlığının hikâyesini kapsamlı bir çerçevede ortaya koymaktır. Bu doğrultuda, çalışma boyunca Ermenilerin Lübnan’da siyasi, ekonomik, toplumsal ve kültürel alanlarda yaşadıkları tarihsel değişimler ve/veya dönüşümler kimlik inşa süreçleriyle ilintili bir şekilde ele alınmaktadır. Çalışmanın temel argümanı, etno-kültürel açıdan Lübnan’daki diğer topluluklardan farklı küçük bir grup olan Ermenilerin, bölgeye toplu göçlerini izleyen bir asra yakın bir zaman diliminde çoğunluğu Arap olan bu ülkede varlıklarını başarılı bir şekilde sürdürdükleri, kimliklerini korumada büyük ölçüde muvaffak olduklarıdır. Ermenilerin etno-kültürel farklılıklarını korumayı başarabilmelerinde, bu topluluğun, kimliğini ve kültürünü muhafaza etme arzusuyla birlikte içinde konumlandıkları Lübnan’ın siyasal sisteminin sağladığı unsurların önemli etkisi de söz konusudur. Hiçbir grubun, içinde yer aldığı toplumsal yapıdan bağımsız tam olarak anlaşılması olanağının bulunmadığı düşüncesini haklı çıkaran bu yargıyı şiar edinen çalışma, bu doğrultuda “parça”nın “bütün”le ilişkilendirilmesi yöntemini benimseyerek konu edindiği araştırma grubu olan Ermenileri içinde yer aldıkları toplumsal yapı olan Lübnan devletiyle birlikte analiz etmektedir. On sekiz etno-mezhebi gruptan oluşan toplumsal yapısı ve bu yapı üzerine temellenen güç paylaşımı esaslı politik sistemiyle kimlik ve çatışma arasındaki karşılıklı ilişkiyi tüm boyutlarıyla analiz etmek için elverişli bir zemin sunan Lübnan’ın bu özelliği, ülkenin önemli bir parçasını oluşturan Ermeni topluluğunun gelişimi üzerinde önemli etkiler yapmıştır. Söz konusu etno-mezhebi toplulukların devletin kimliği üzerine on yıllardır yönetilemeyen bir çatışmanın/mücadelenin içerisinde olmalarından dolayı Lübnan krizlerin ve

müzakerelerin daimi devleti haline gelirken bu durum, Ermeniler açısından ülkedeki varlıklarının devamı ve etno-kültürel farklılıklarının korunması noktalarında ciddi bir tehlike olarak görülmektedir. Lübnan’da barış ve istikrarın tesisini olanaklı kılan “toplum sözleşmesi” gibi bir olgunun mümkün olup olmadığı konusunda olumsuz bir cevaba sahip olan çalışma, bu noktada Ermenilerin Lübnan’daki varlıklarının belirsiz bir geleceğe gebe olduğunu savlamaktadır. Tarihsel bilgileri, bugünün güncel sosyolojik/antropolojik gerçekleriyle etkileştiği/buluştuğu yerde konumlayarak bilgi üretmeye çalışmış olan araştırma, bu süreçte karşılaştırmalı tarihsel analiz ve siyasal analiz yöntemlerini ana metotlar olarak kullanmaktadır. Tarih, siyaset bilimi, antropoloji, sosyoloji ve uluslararası ilişkiler gibi birçok alandan beslenmesi hasebiyle disiplinler arası bir nitelik taşıyan çalışmanın ana kaynaklarını ise kitaplar, makaleler, gazete arşivleri, internet kaynakları ile Ermenilerin yaklaşım ve değerlerini daha net olarak ortaya koyma imkânı sunan anılar, monografiler, tarihsel kaynaklar ve siyasi partilerin resmi belgeleri oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Kalmak, Kimlik İnşası, Konfesyonel Sistem, Lübnan, Lübnan Ermenileri, Lübnanlı Olmak

ABSTRACT

“BECOMING LEBANESE” VERSUS “REMAINING ARMENIAN”: THE PROCESS OF IDENTITY CONSTRUCTION OF LEBANESE ARMENIANS

BULENT AKKUS

The main interest of this study is to present -in a comprehensive framework- the story of the Armenian community's presence in Lebanon through the multidimensional content of identity conceptualization. In respect to this, throughout the study historical changes and/or transformations that Armenians have experienced in political, economic, social and cultural fields in Lebanon are handled in relation to the processes of identity construction. The main argument of the study is that Armenians, a small group different from other communities in Lebanon in ethno-cultural terms, have successfully maintained their assets and have substantially succeeded in protecting their distinct identities in this Arab-intensive country for about a century since their mass-resettlement in the region. As well as the Armenian community's desire to preserve its identity and cultural heritage, the elements provided by the political system of Lebanon have a significant influence on the Armenians' success of protecting their ethno-cultural differences. This study embraces the idea that no group can be completely understood independently of the social structure in which it occupies have adopted the method of associating “part” with “whole” and from this point forth the study analyzes its research group -the Armenians- with the social structure they are in -Lebanon state-. Lebanon's social structure of eighteen ethno-sect groups and power-sharing based political system built on this structure feature, which provides a convenient base for analyzing the mutual relation between identity and conflict in all its dimensions, have had important impacts on the development of the Armenian community, which constitutes an significant part of the country. The decades of

uncontrollable conflict/struggle of these ethno-sectarian communities on State's identity has made Lebanon the permanent state of crises and negotiations and this is seen as a serious threat to the Armenians in terms of continuing their existence and protecting their ethno-cultural diversity in the country. The study, has a negative impact on whether or not it is possible to establish such a "society contract" that makes possible the establishment of peace and stability in Lebanon, argues that the Armenians in Lebanon are pregnant at this point in an uncertain future. The research, has tried to produce information by locating in the place where historical information is interacted/encountered with today's current sociological/anthropological facts, uses comparative historical analysis and political analysis methods as main methods in this process. The main sources of the study, has an interdisciplinary nature because it is fed from many fields such as history, politics, anthropology, sociology and international relations, are the books, articles, newspaper archives, internet resources and memoirs, monographs, historical sources and official documents of political parties.

Key Words: Remaining Armenian, Identity Construction, Confessional System, Lebanon, Lebanese Armenians, Becoming Lebanese

ÖNSÖZ

Homeros'un kaleminden çıkan ve önde gelen dünya klasiklerinden birisi olan "Odysseia" destanı, İthaka kralı Odysseus'un Truva'nın düşmesini izleyen süreçte, on yılı aşkın bir süre sonra evine, İthaka Adası'na geri dönüş yolculuğunu konu edinir. Bu yolculuk boyunca onlarca sorunla karşılaşan Odysseus, bu engellerin hepsini aşar ve hem İthaka'sına hem de kendisine kocasının Truva Savaşı'nda öldüğünü söyleyen birçok insana rağmen ondan umudunu hiç kesmeyen karısına, Penelope'sine kavuşur. Odysseus'un "eve dönüş hikâyesi", asırlar sonra Yunan şair Konstantinos Petrus Kavafis'in dizelerinde bambaşka bir şekilde yorumlanarak "hayallerinin peşinden koşmak" anlamında kullanılmıştır. Kavafis'in dizelerinde İthaka, ne sadece Odysseus'a aittir ne de sadece varılmak istenen bir "ada"dır. İthaka, kişinin ulaşmayı arzuladığı bir hedefidir, hayata geçirdiğinde tatmin olacağı bir rüyasıdır, gerçekleştirdiğinde zevk alacağı bir hayalidir. Daha önemli olan ise bu süreçte mücadele etmek, zorluklara direnmek, fedakârlıklarda bulunmak ve en önemlisi de asla vazgeçmemektir.

Lübnan Ermenileriyle iki yılı aşkın süren yolculuğumun meyvesi olan bu çalışma da benim İthakalarımından birisini ifade etmektedir. Bu yolculukta, birçok kişi ve pek çok kurum yanımda yer alarak bu İthaka'mı gerçekleştirmemde emekte bulundular. Hepsine çalışmaya verdikleri kıymetli destekleri ve sağladıkları değerli katkıları için müteşekkirim.

Bu noktada, ilk olarak, sevgili hocam, tez danışmanım Prof. Dr. Namık Sinan Turan'a rehberliği, çok değerli geri bildirimleri ve yorumları için teşekkürlerimi sunmaktan büyük onur duyduğumu belirtmek isterim. Kendisi, çalışmayı çeşitli safhalarda noktasına, virgülüne kadar okuyarak yapıcı eleştirilerde bulundu, birçok konuda bana ışık tuttu. Lisans hayatımın ilk günlerinden bu zamana dek eksik etmediği desteği, ilgisi ve üzerimdeki emeği için kendisine ne kadar teşekkür etsem az.

Bu çalışmanın ilk fikirlerinin oluşmasından kapsam ve metodolojisinin belirlenmesine, başka bir deyişle, çalışmanın her aşamasında sıkıntılarımı paylaşan ve desteğini hiç eksik

etmeyen değerli hocam Prof. Dr. Burak Samih Gölboy’a sonsuz şükranlarımı sunuyorum. Kendisi, bana akademik hayatın, özellikle de doktora tez yazım sürecinin sadece bir yazma faaliyeti olmadığını göstermiştir. Tez izleme jürimde yer alarak bu çalışmanın ortaya çıkmasında değerli katkılar sağlamanın yanında ihtiyacım olduğu her an abiliğini bana vermiştir. Onun her anlamda “dersleri” olmasaydı bu çalışma da olanaklı olmayacaktı.

Tez izleme jürimde yer alarak yazdıklarımı okuyan, eleştiren ve sabır gösteren kıymetli hocam Prof. Dr. Levent Ürer’e de çok teşekkür ederim. Kendisinin “kafa karıştırıcı” ama aynı zamanda zihin açıcı yorumları ve soruları çalışmanın daha nitelikli bir hal almasına olanak sağladı.

Kelimeler, değerli hocam Prof. Dr. Nuray Mert’e teşekkür etme noktasında yetersiz kalmaktadır. Yorulmak nedir bilmeyen yardımı, rehberliği ve cesaretlendirmesi için kendisine müteşekkirim. Onun “Yapma evladım! O, öyle değil.” diye başlayıp her seferinde saatler süren yönlendirmelerini daima hatırlayacağım. Onun öğrencisi olmak, onunla çalışmak benim için büyük bir onur. Çalışmanın ilk dönemlerinde tez izleme jürimde yer alan Mert, izleyen zaman dilimindeyse emekli olmasından dolayı resmi olarak bu süreçte bulunamamıştır. Resmi olarak süreçte yer alamamasına karşın emekliliğinde dahi öğrencilerini ihmal etmeyen bu özel hoca, ihtiyacım olduğu her an bana değerli vaktini ayırdı, görüşlerini paylaştı. Konunun farklı yönlerine dikkat çekerek çalışmaya anlam kattı. Entelektüel ve bilge kişiliğiyle bana tarif edilemeyecek kadar zengin açılımlar sağladı. Onsuz bu çalışma eksik kalırdı.

Beyrut’taki Haigazian Üniversitesi’nde görev yapan Doç. Dr. Antranik Dakessian’a bu çalışmaya verdiği kıymetli destekleri ve sağladığı değerli katkıları için teşekkür ederim. Aynı zamanda, bu üniversitenin bünyesinde yer alan “Ermeni Diaspora Araştırma Merkezi”nin yönetici sekreterliğini de yapan Dakessian’la ilk olarak Hrant Dink Vakfı’nda gerçekleştirilen bir konferansta yüz yüze gelme olanağı buldum. Daha önce eserlerine bakma şansı bulduğum Dakessian’la izleyen süreçte iletişimde kalarak çalışmam için gerekli konularda desteğini edindim. Kendisine müteşekkirim.

Hrant Dink Vakfı'ndan Norayr Olgar ve Vahakn Keshishian'a teşekkürlerimi sunmak isterim. Vakıfta, Kütüphane ve Arşiv Sorumlusu olarak görev yapan Olgar, konumla ilgili kaynaklara ulaşmamı kolaylaştırdı. Vakıfta ilk tanıştığım kişi olan Keshishian ise Lübnan'da geçirdiği uzun yılların birikimiyle beni aydınlatmanın yanında konuya çeşitli noktalarda katkı sağlayan birçok insanla iletişim kurmamda rehberlik yapmıştır. Kendilerine müteşekkirim.

Lübnan Ermenileri üzerine bir çalışma yapmak Türkçe'nin yanı sıra İngilizce, Ermenice, Arapça ve Fransızca gibi birçok dilde kaynağı taramayı gerekli kılıyor. Bu da dünyanın çeşitli bölgelerindeki birçok kütüphaneye erişimin sağlanması gerektiği anlamına geliyor. Burada isimlerine tek tek yer veremesem de bu süreci kolaylaştıran ilgili kütüphane personelinin hepsine ayrı ayrı teşekkür ederim. Bununla birlikte, Beyrut Amerikan Üniversitesi'nin Jafet Kütüphanesi'nde görev yapan Nadine Knesevitch'e bir parantez açmam gerekiyor. Knesevitch, gerek Lübnan'da bulunduğum süreçte rahat çalışmam için elinden geleni yapmasıyla gerekse araya fiziki mesafenin girdiği dönemlerde bana ihtiyaç duyduğum kaynakları talebimin üzerinden bir gün bile geçmeden tarayarak ulaştırmasıyla büyük bir teşekkürü hak ediyor.

Çalışmanın her aşamasında gerek eleştirilerde bulunarak gerekse kaynak sağlayarak benden desteğini esirgemeyen, beni yüreklendiren ve kıymetli vaktini ayırmaktan çekinmeyen değerli arkadaşım Berat Ali Yavuz'a sonsuz teşekkürü bir borç bilirim. Kıymetli arkadaşlarım Mehtap Tanar ve Şaban Çaytaş da büyük bir teşekkürü hak ediyorlar. Kendileri gerek çalışmamla ilgili olsun gerekse genel olarak hayatla ilgili olsun sıkıntıya girdiğim süreçlerde her zaman yanımda oldular. Onların teşvik edici sözleri, bu çalışmanın daha kolay ve daha kısa sürede tamamlanmasına olanak sağladı. Arapça ve Ermenice kaynakların okunmasını kolaylaştıran değerli arkadaşlarım Hamam Alfawarah ve Arayik Baghdasaryan'a da müteşekkirim. Haklarını ödeyemem.

“Oxford prensesi” olarak adlandırdığım Angel Tremblay ise çok özel bir teşekkürü hak ediyor. Kendisi bu çalışmanın ortaya çıkması için gerekli iç huzuru sağlayan kişidir. Hep benimle birlikteydi. Onun hakkında ne söylersem söyleyeyim nasıl teşekkür edersem

edeyim bazı şeyler hep eksik kalacaktır. Dostoyevski, bu dünyadaki “ölümsüz” yaşamı tanımlarken “Öyle anlar var ki, öyle bir ana gelirsiniz ki burada zaman birdenbire durup yerini sonsuzluğa bırakır.” der. Sonsuzluğu mümkün kılan anlarımın sahibi olan bu kadına bir çift kuru sözle de olsa varlığı ve sevgisi için teşekkür ediyorum.

Aileme yeterince teşekkür etmeme ve minnetlerimi ifade edecek kelime bulmaya da imkân yok. Onların varlığı dünyanın en anlamlı şeyi olsa gerek.

Bütün bu desteğe rağmen çalışmada göze çarpacak eksiklik ve hatalar muhakkak ki benden kaynaklanmaktadır.

Bülent Akkuş
İstanbul, 2018

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	xi
HARİTALARIN LİSTESİ.....	xvi
TABLoların LİSTESİ.....	xvii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KİMLİK PARADOKSUNUN “BÜTÜN”Ü OLARAK LÜBNAN: LÜBNAN TARİHSEL GELİŞİMİ İÇERİSİNDE KİMLİK POLİTİKALARI VE SİYASAL SİSTEM İNŞASI

A. Tarihin Mirası: Lübnan’da Modern Devletin Tarihi-Politik Oluşum Süreci.....	27
1. Bir Ulusun “Kökenleri” veya “Dinlerin Babil’i”nin Temelleri: Fenike Uygarlığından Osmanlı İmparatorluğu’na “Lübnan”.....	27
2. Lübnan Siyasal Kültürünün Osmanlı Kökenleri: Coğrafya, Toplum ve Politika.....	38
a. 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla “Lübnan”: Feodal Yapının Belirginleşmesi ve Marunilerin Artan Nüfuzu.....	42
b. Lübnan’ın “En Uzun Yüzyılı”: 19. Yüzyılda Cebel-i Lübnan ve Cemaatler Arası İlişkilerde Dengenin Bozulması.....	52

(1). “Çok Eski Bir Şey” ya da Modernitenin Bir Türevi: Çifte Kaymakamlık Dönemi ve Mezhepsel Politikaların Lübnan Toplumuna “Girişi”.....	62
(2). Lübnan’ın Devlet Olma Sürecindeki Uzun Çıracılık Dönemi: Mutasarrıflık Yönetimi ve Mezhepsel Politikalar İçin “Sağlam” Bir Temel.....	67
3. Manda Yönetimi Öncesi Dönemde “Lübnan”da Devlet-İnşa ve Ulus-İnşa Etme Düşüncesinin Fikri Temelleri.....	74
a. Arap Edebi ve Kültürel Uyanış Hareketi Nahda ve Lübnan’daki Ulus-İnşa Sürecine Etkisi.....	80
b. Lübnan Ulusçuluğunun İlk Evresi: Modern Lübnan Devletinin Kurucu Unsuru Olarak Maruni Milliyetçiliği vs. Sünni Arap Milliyetçiliği.....	93
B. “Olabilirliğin Sınırlarını Aşmak”: Manda Döneminde Lübnan’da Devlet-İnşa ve Ulus-İnşası Süreci - Sömürge ve Emperyal Koşullar ile Ulus-İnşa Süreci Arasındaki İlişki...	105
1. 1920-1943 Arası Dönemde Lübnan Siyasal Yapısı: Mezhepsel Politikalar İçin Yeni Bir Boyut.....	107
a. 1926 Anayasası ve 1932 Nüfus Sayımı: Mezhepçiliğin Yasallaşması.....	114
b. Bağımsızlık Mücadelesi: Fransız Mandasının Sonu ve Ulusal Pakt’a Giden Yol.....	119
2. Mezhepçi Yapı Üzerine İnşa Edilmeye Çalışılan Devletleşme ve Uluslaşma Süreci: Manda Döneminde Lübnan’da Devlet-İnşa ve Ulus-İnşa Etme Düşüncesinin Fikri Boyutu.....	123

İKİNCİ BÖLÜM

BAĞIMSIZLIKTAN GÜNÜMÜZE LÜBNAN’DA KİMLİK, ÇATIŞMA VE SİYASET

A. Bağımsızlıktan 1958 Krizine: Müzakere ve Uzlaşma - Bir Devleti Paylaşmak ve Bir Ulusu Müzakere Etmek.....	137

1. Ulusal Pakt ve Lübnan Siyasal Sistemi: Bağımsız Bir Devlet ve Mezhepsel Bir Ulus.....	137
2. “Ulusal” Coşku, Toplumsal Şüphe ve Seküler Meydan Okuma: Ulusal Pakt’ın Getirdiği Sisteme Gösterilen Reaksiyonların Teori-Pratiği.....	147
B. Şihabist Dönem (1958-1975): “Ulu Çam”ın Gölgesinde “Lübnan Mucizesi” ya da Nevi Şahsına Münhasır Bir Modernleşme.....	157
C. 1975-1990 İç Savaşı: Ulusal Pakt’ın “Sonu” ve Devletin “Çöküşü”.....	180
1. Taif Anlaşması: “Yeni Bir Başlangıç” ya da “Tarihsel Günahın Tekrarı”.....	225
D. Parçalanma, Yeniden Müzakere ve Uzlaşma: Taif Sonrası Dönemde Krizlerin ve Müzakerelerin Daimi Devleti Olarak Lübnan.....	233
1. Suriye Krizinin Lübnan’ın İstikrarsızlığı Üzerindeki Etkileri.....	254
E. Geçmişin İçindeki Gelecek, Geleceğin İçindeki Geçmiş - Konfesyonel Sistem vs. Lübnan Ulusal Kimliği: Devlet İçinde “Devletler” ya da Devletlerini Arayan Topluluklar.....	262

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

“DİNLERİN BABİL’İ”NDE ARMEN OLMAK: LÜBNAN TARİHSEL GELİŞİMİ İÇERİSİNDE ERMENİLER

A. Tarih İçinde Ermeniler: Ermeni Kimliği ve Milliyetinin İnşası Üzerine.....	280
B. Lübnan’da Ermeni Varlığının Kökenleri: Kısa Bir Tarihsel Anlatı.....	311
1. Sözlerin Dünyasını Sayıların Dünyası ile Tamamlamak: Lübnan’ın Ermeni Nüfusu.....	317
a. 1915 Öncesi Dönemde Lübnan’ın Ermeni Nüfusu.....	317
b. 1915 Sonrası Dönemde Lübnan’ın Ermeni Nüfusu.....	319

C. “Yeni Bir Hayatın Başlangıcı”: Fransız Mandası Döneminde Lübnan Ermenileri (1920-1943).....	329
1. Lübnan’da Ermeni Etno-Kültürel Kimliğinin İnşası: Kurumlar Çerçevesinde Bir Okuma.....	331
a. Lübnan’da Ermeni Kiliselerinin Yeniden İnşası.....	331
b. Kimlik İnşasının Bir Aktörü Olarak Ermeni Siyasi Partileri: Manda Döneminde Ermeni Politikaları.....	336
(1). Vatandaş Olarak Ermeniler ve Lübnan Siyasal Hayatında Ermeni Fraksiyonlar.....	341
(2). Ermeni Fraksiyonların Lübnan’daki Siyasal Hayata Katılım Pratiği: Seçimler ve Ermeniler.....	348
c. Lübnan’da Ermeni Eğitim Kurumlarının Yeniden Oluşturulması.....	356
d. Ermeni Kültür ve Sanat Kurumlarının İnşası.....	362
e. Lübnan’da Ermeni Dünyasının Yeniden İnşası Sürecinin Bir Aktörü Olarak Yardım/Hayır Kuruluşları.....	369
2. Manda Yönetimi Döneminde Ermenilerin Sosyo-Ekonomik Durumları.....	372

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TEORİ VE GÜNDELİK YAŞAMIN PRATİĞİ ARASINDA LÜBNAN MOZAİĞİNİN BİR “PARÇA”SI OLARAK ERMENİLER

A. Yeni Koşullar Yeni Meydan Okumalar: Bağımsızlıktan İç Krize Lübnan Ermenileri (1943-1958).....	378
1. Lübnan’da “Devletin Kimliği” Mücadelesi ve Ermeni Politikaları.....	380
2. Bağımsızlık Sonrası Süreçte Lübnan’da Ermeni Kurumları ve Ermeni Etno-Kültürel Farklılığı.....	398

a. Bağımsız Lübnan’da Ermeni Dini Kurumları.....	398
b. Bağımsız Lübnan’da Ermeni Eğitim Kurumları.....	399
c. Bağımsız Lübnan’da Ermeni Kültür ve Sanat Kurumları.....	404
d. Bağımsız Lübnan’da Ermeni Yardım Kuruluşları ve Dernekleri.....	415
3. Bağımsızlığı İzleyen Süreçte Ermenilerin Sosyo-Ekonomik Durumları.....	417
B. “İç Kriz”den “İç Savaş”a: 1958-1975 Arası Dönemde Lübnan Ermenileri.....	421
C. Savaş, Göç ve Hayatta Kalma Stratejileri: Lübnan Devleti’nin “Çöküşü” Sürecinde Ermeniler (1975-1990).....	445
1. İç Savaş Döneminde Ermenilerin Toplumsal, Kültürel ve Ekonomik Durumları...	452
D. “İç Savaş”tan “Belirsiz Geleceğe”: 1990’lardan Günümüze Lübnan Ermenileri.....	464
1. Çözüm İçin Çırpınış: Taif Anlaşması’na Giden Süreçte Ermenilerin Savaşın Sona Erdirilmesi ve Barışın Yeniden Tesis Edilmesi Yönündeki Girişimleri.....	464
2. Lübnan’da Konfesyonel Sistemin Yeniden İnşası: Taif Anlaşması ve Ermeniler...	474
3. Taif’in “Uygulaması”: 1990’larda ve 2000’lerin Başlarında Lübnan Siyasal Hayatında Ermeniler.....	477
4. Taif Sonrası Dönemde Ermenilerin Toplumsal, Kültürel ve Ekonomik Durumları.....	500
SONUÇ: GEÇMİŞİN ŞİMDİ ÜZERİNDEKİ GÖLGESİ ALTINDA GELECEĞİ BERABER KARŞILAMAK (?).....	519
KAYNAKÇA.....	528
EKLER.....	604
ÖZGEÇMİŞ.....	639

HARİTALARIN LİSTESİ

Harita 1.1: Lübnan'ın Coğrafi Konumu.....	24
Harita 1.2: Osmanlı Döneminde Lübnan ve Suriye'de İdari Birimler.....	46
Harita 1.3: Çifte Kaymakamlık Yönetimi Altında Lübnan, 1842-1861.....	65
Harita 1.4: Mutasarrıflık Yönetimi Altında Lübnan, 1861-1915.....	70
Harita 1.5: Grand Liban, 1920.....	110
Harita 2.1: Lübnan'daki Dini Grupların Yerleşimleri.....	270

TABLoların LİSTESİ

Tablo 1.1: Osmanlı Devleti'nde (1911) ve Grand Liban'da (1921) Toplulukların Genel Nüfusa Dağılımı.....	108
Tablo 1.2: 1932 Yılında Lübnan'daki Toplulukların Genel Nüfusa Dağılımı.....	117
Tablo 2.1: 1956 ve 1977 Yıllarında Lübnan'da Nüfusun Mezhepsel Dağılımı.....	201
Tablo 2.2: Taif Anlaşması Öncesi ve Taif Anlaşması Sonrası Parlamento'daki Sandalye Sayısının Mezheplere Göre Dağılımı.....	227
Tablo 2.3: 1984 ve 1999 Yıllarında Lübnan'da Nüfusunun Mezhepsel Dağılımı.....	243
Tablo 2.4: Lübnan'daki Nüfus Dengesinin Yıllara Göre Değişimi.....	271
Tablo 3.1: 1922 Yılında Lübnan'daki Ermeni Nüfus.....	325
Tablo 3.2: 1923-1924 Yılları Arası Dönemde Lübnan'daki Ermeni Nüfus.....	327
Tablo 3.3: Manda Yönetimi Döneminde Lübnan'daki Ermeni Milletvekilleri, 1929-1943.....	353
Tablo 4.1: Lübnan Parlamentosu'ndaki Ermeni Milletvekilleri, 1947-1951.....	386
Tablo 4.2: Lübnan Parlamentosu'ndaki Ermeni Milletvekilleri, 1953-1957.....	395
Tablo 4.3: Lübnan Parlamentosu'ndaki Ermeni Milletvekilleri, 1960-1964.....	424
Tablo 4.4: Lübnan Parlamentosu'ndaki Ermeni Milletvekilleri, 1968-1972.....	435
Tablo 4.5: Lübnan Kabinesi'ndeki Ermeni Üyeler, 1969-1975.....	436
Tablo 4.6: Lübnan Parlamentosu'ndaki Ermeni Milletvekilleri, 1992-1996.....	480
Tablo 4.7: Lübnan Parlamentosu'ndaki Ermeni Milletvekilleri, 2000-2005.....	483

Tablo 4.8: Taif Sonrası Dönemde Lübnan Kabinesi'ndeki Ermeni Üyeler, 1989-2008.....488

Tablo 4.9: Lübnan Parlamentosu'ndaki Ermeni Milletvekilleri, 2009.....494

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ACG	: Arap Caydırıcı Gücü
AEBU	: Armenian Educational Benevolent Union (Ermeni Eğitim Yardım Birliği)
AGBU	: Armenian General Benevolent Union (Ermeni Hayırseverler Genel Birliği)
ARA	: Armenian Revolutionary Army (Ermeni Devrimci Örgütü)
ASALA	: Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia (Ermenistan'ın Kurtuluşu İçin Ermeni Gizli Örgütü)
AUH	: Arap Ulusal Hareketi
AYMTB	: Amerika Yabancı Misyon Temsilcileri Birliği
BAC	: Birleşik Arap Cumhuriyeti
BM	: Birleşmiş Milletler
Çev.	: Çeviren(ler)
Der.	: Derleyen(ler)
Ed.	: Editör(ler)
EDF	: Ermeni Devrimci Federasyonu
EMEL	: Efcev El-Mukaveme El- Lübnaniye (Lübnan Direniş Kıtaları)
FKÖ	: Filistin Kurtuluş Örgütü

Ibid.	: Aynı Eser / Adı Geçen Eser
IMF	: International Monetary Fund (Uluslararası Para Fonu)
İŞİD	: Irak ve Şam İslam Devleti
İSP	: İlerici Sosyalist Partisi
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
JCAG	: Justice Commandos of the Armenian Genocide (Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları)
LAO	: Lübnan Arap Ordusu
MC	: Milletler Cemiyeti
M.Ö.	: Milattan Önce
MRG	: Minority Rights Group International (Uluslararası Azınlık Hakları Grubu)
M.S.	: Milattan Sonra
No.	: Numara
p. / pp.	: Page / Pages
s. / ss.	: Sayfa / Sayfalar
SDHP	: Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi
SMP	: Suriye Milliyetçi Partisi
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SSMP	: Suriye Sosyal Milliyetçi Partisi

UDK	: Ulusal Diyalog Komitesi
ULP	: Ulusal Liberal Parti
UNIFIL	: United Nations Interim Forces in Lebanon (Birleşmiş Milletler Barış Gücü)
UNIIC	: United Nations International Independent Investigation Commission (Birleşmiş Milletler Uluslararası Bağımsız Soruşturma Komisyonu)
USEK	: Universite Saint Esprit de Kaslık (Kaslık Kutsal Ruh Üniversitesi)
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan(lar)
Vol.	: Volume

GİRİŞ

“Usun özgürlüğü yok
Düşünür
Eski düşüncelerden
Beslene beslene”¹

“Mufassal kıssa başlarsın,
garip efsane söylersin.”²

“Kendimi uzaklarda buldum.” der Çerkes asıllı Türk yazar Erol Anar “Sen” adlı eserinde. Sanırım benim için de öyle oldu. Lübnan, hayatımın seyrinde önemli bir değişim meydana getiren ülkedir. Henüz lisans ikinci sınıf öğrencisiyken Arapça öğrenmek için gittiğim bu ülke, sahip olduğu nevi şahsına münhasır yapısıyla benim ilerleyen zamanda akademik hayatta üzerine yoğunlaşacağım alanı belirlememde önemli bir rol oynamıştır. Lübnan’da konakladığım Beyrut’un Hristiyan yoğunluklu mahallelerinden birisi olan Eşrefiye bölgesinde yaşadığım bir olay, tahsil gördüğüm alanla ilgili birçok olguyu daha iyi anlamlandırmama imkân sağlarken aynı zamanda kendine özgü bir yapıya sahip olan bu ülkenin üzerine daha fazla eğilmeme de yol açtı.

Söz konusu bölgede geçirdiğim sürede birçok kişiyle arkadaşlık kurma olanağım oldu. Edindiğin arkadaşlar arasındaysa üç kişiyle daha fazla vakit geçirip konuşma fırsatı buluyordum. Bu üç kişinin ilki, Maruni bir manavdı ve işyeri kaldığım evin hemen çaprazındaydı. Taksici olan ve bundan dolayı Lübnan’ın birçok köşesine gitmemde yardımcı geçen ikinci arkadaşım Ermeni idi. Sünni olan arkadaşım ise bir kamu kuruluşunda çalışıyordu. Dörtlü olarak manav dükkânının önünde yediğimiz ve birçok konu üzerine fikirlerimizi paylaştığımız klasik akşam yemeklerimizin birisinin ardından Sünni olan arkadaşım beni evinin bahçesinde nargile içmeye davet etti. Nargilesinden çektiği dumanı havaya bıraktığı anlardan birisinde manav dükkânının

¹ Fazıl Hüsnü Dağlarca, “İlk Tutsaklığımız”, 1914-2008 yılları arasında yaşamış olan Türk şair.

² Bâkî, 1526-1600 yılları arasında yaşamış olan Türk divan edebiyatı şairi. Bkz. Sabahattin Küçük (Yay. Haz.), **Bâkî Dîvânı**, Tenkitli Basım, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994, s. 323.

önünde koyu sohbet içinde bulunan Maruni ve Ermeni diğer iki kişiye bakarak bana “Sen nesen?” diye sordu. Şaşırarak “Nasıl yani?” diye karşılık verdim. Derdinin ne olduğunu biraz da olsa daha açık bir şekilde ifade etmek istercesine “Ben Sünni’yim, sen nesen?” diye sordu ikinci defa. Ben, biraz şaşkınlık biraz da endişeyle “ne olduğumu” düşünürken o, benim bu duraklamam karşısında devam etti. “Sen de Sünni’sin değil mi? Evet. Biz seninle ikimiz Sünni’yiz. Bak onlar ise değil. Az önce onlarla yiyip içtik; ama yarın bir gün bir savaş çıkarsa biz seninle dostuz, onlar ise bizim düşmanlarımız. Çünkü onlar, Sünni değiller.” dedi.

“Neden bu konu?” sorusunun cevabı bu yaşanmışlıkla yakından ilintilidir. Lübnan’da geçirdiğim süre uzadıkça bu düşüncenin sadece bir kişinin iki kişiye beslediği “istisnai” bir algı olmadığını, on sekiz farklı etno-mezhebi topluluğa ev sahipliği yapan bu ülke için “sıradan” bir durumu ifade ettiğini anladım. Bu, benim için oldukça ilginç ve ilginç olduğu kadar da cezbedici bir durumdu. Nitekim daha sonra tekrar tekrar ziyaret ettiğim Lübnan’da geçirdiğim zamanlar, nevi şahsına münhasır bir yapıya sahip olan bu ülkeye, bilhassa bu ülkenin “özel” bir parçasını oluşturan Ermeni toplumuna yönelik ilgimi daha da artırdı. Ve bu yöndeki ilgimi, bu çalışmayla da yazıya dökme olanağı buldum.

Neredeyse tüm akademik çalışmaların çıkış noktası sorudur ve başlangıçta benim de sorularım var: On sekiz farklı etno-mezhebi topluluğun bir arada yaşadığı, bu etno-mezhebi toplulukların anayasal olarak tanındığı, her bir topluluğun kendi iç hukukuna sahip olduğu, siyasal ve toplumsal yapıların buna göre belirlendiği ve bunlarla ilintili olarak derinlemesine bölünmüş kimliksel aidiyetlerin hüküm sürdüğü Lübnan’da “ait olmak” olgusu ne anlama gelmektedir? Böyle bir ülkeye daha sonra gelmiş olan ve bu ülkedeki “çoğunluk” olarak nitelenen insanlardan belirli anlamlarda farklılıklar taşıyan bir topluluk olan Ermeniler için bu durum ne ifade etmektedir? Lübnan’ın nevi şahsına münhasır yapısının Arap olmayan, Arapça dışında bir dili -kendi dilleri olan Ermenice’yi- konuşan, kendi alfabeleriyle yazan, Hristiyan olmalarına karşın büyük oranda kendi ulusal kiliselerini benimseyen ve tarihsel-kültürel anlamda bu ülkenin geri kalan gruplarıyla ortak bir geçmişi paylaşmayan bir topluluk olan Ermeniler için avantajları ve dezavantajları nelerdir? Lübnan’ın tarihsel süreç içerisindeki gelişimi Ermeni topluluğunu nasıl etkilemiştir? Asimilasyon ve dışlanmanın ekonomik, sosyal

ve/veya siyasal alan(lar)da başarı sağlamak için, bazen ise sadece hayatta kalmak amacıyla kültürel anlamda farklı olan toplulukların ödemek durumunda kaldıkları bir maliyet olduğu düşünüldüğünde bu durum Lübnan'daki Ermeniler açısından nasıl seyretnmiştir? Etno-kültürel anlamda farklı bir Hristiyan grup olan Ermeni topluluğu, Müslümanlığın ve Hristiyanlığın çeşitli mezheplerinin belirleyici olduğu Lübnan'da on yıllar boyunca etno-kültürel kimlik ve farklılıklarını, bir diğer deyişle dil, dini pratikler ve gelenekler gibi unsurlarını nasıl “devam ettirdiler”? Ermenilerin siyasal eğilimleri ve kimlik tanımlamaları nasıldır? Lübnan vatandaşı Ermeniler ne kadar Lübnanlıdır? Lübnan “ulusal” kimliğine dâhil midirler? Ermeniler, Lübnan'ın yaşam deneyimlerine nasıl katkıda bulunmuşlardır?

Çalışmanın temel varsayımlarını ve çalışmada izlenen yöntemi biçimlendiren bu soruların tümü, dikkat edileceği üzere “bütün” olarak nitelenebilecek olan bir devlet ve bu devletin “parçası” durumunda bulunan bir topluluk ile ilgilidir. Belirli bir grubu, içinde yer aldığı toplumsal yapıdan soyutlayarak, sadece o grubun kendi iç dinamiklerini göz önünde bulundurarak incelemek, söz konusu grup hakkında araştırmacıya önemli veriler sunabilir. Bununla birlikte, hiçbir grubun kendisini “var eden” çevreden bağımsız tam olarak anlaşılması olanağının bulunmadığı düşüncesinden hareket eden araştırmacı, bu doğrultuda “parça”nın “bütün”le ilişkilendirilmesi yönteminin benimsenmesiyle hem araştırmaya konu edinilen grubun kendi hikâyesinin hem de söz konusu grubun içinde yer aldığı toplumla karşılıklı etkileşimi çerçevesinde üretilen anlamlı verilerin daha tutarlı bir şekilde ortaya konabileceği kanısını taşımaktadır. Bu düşünceden hareketle, bu çalışma, konu edindiği araştırma grubu olan Ermenileri, içinde yer aldıkları toplumsal yapı olan Lübnan toplumuyla karşılıklı etkileşimleri çerçevesinde, bir diğer deyişle Lübnan toplumuyla birlikte analiz etmeyi hedeflemiştir. Bu noktada, daha kompakt bir çalışma ortaya koymak ve konu hakkında alternatif düşünceler oluşturabilmek adına “parça - bütün” kompozisyonu üzerine dikkate değer veriler sunan modern çağın hâkim siyasal örgütlenme biçimi olan ulus-devlet modelinin öngörülleri göz önünde bulundurulmalıdır. Bu, çalışmanın temel kavramsal araçlarını üreten kuramlar olan kimlik ve etnisite inşası olgularını anlamak ve anlamlandırmak açısından önemlidir, gereklidir.

Modern çağın hâkim siyasal örgütlenme biçimi olan ulus-devlet modeli, ideal olarak, sınırları belli bir toprak parçası üzerinde yaşayan ve ortak bir dile, kültüre, geçmişe, gelecek iradesine ve hedefine sahip, grup oluşturma bilinciyle hareket eden ve kendilerini aynı ulusa ait gören bir topluluğa dayanır.³ Kökenleri, “Otuz Yıl Savaşları” olarak bilinen Avrupa’daki din savaşlarının ardından, 1648 yılında imzalanan Westphalia Antlaşması’na kadar geriye tarihlenebilecek olan bu oluşum, toprak egemenliğinin karşılıklı olarak tanınması dönemini fiilen başlatan bu antlaşmayı izleyen süreçte iktidarların ortaya çıkan teritoryal egemenliklerinin “ulusal meşruiyet” kazanmasının eseri.⁴ Esas olarak Avrupa kökenli bir olgu olan ulus-devlet ideali, sömürgecilik ve sömürgecilik benzeri yollarla küresel ölçekte “dayatılmasının” bir sonucu olarak 20. yüzyılda evrensel bir hal almıştır.⁵ Nitekim geçtiğimiz üç yüz yılın temel siyasal birimi ve uluslararası ortamın başat aktörü konumunda bulunan ulus-devlet, “başat aktörlüğüne” ilişkin ciddi tartışmaların mevcudiyetine karşın 21. yüzyılın ilk çeyreğini ifade eden günümüzde de bu konumunu büyük oranda devam ettirmektedir. Pratik uygulamalara bakıldığında, öyle ya da böyle siyasal ve toplumsal varlığını bir ulus üzerinden tanımlamayan bir halk kitlesi veya varlığını bir ulusa dayandırmayan bir devlet organizasyonunun mevcudiyetinden söz etmek pek de mümkün değildir.

Ulus ile devletin “özdeşleştirilmesini” öngören bu siyasal örgütlenme modeli, söz konusu sınırları belli toprak parçası üzerinde yaşayan ve “vatandaş” olarak adlandırılan “modern” bireylerin, kimliklerine ilişkin belirlenimlerinde ulus-devlet yapısının “homojenleştirici” etkisinin yoğun biçimde hissedildiği bir süreç ortaya çıkarmıştır. Bu, devletin meşruiyetini yurttaşlar topluluğu nezdinde sağladığı aidiyetten aldığı ve ulusal kimliğin yurttaşlıkla özdeşleştiği, bir diğer deyişle bu iki unsurun bir ve aynı şey olarak görüldüğü bir durumu ifade eder.⁶

³ Montserrat Guibernau, “Devletsiz Uluslar, Ulussuz Devletler”, **Milliyetçilik Üzerine: Devletsiz Uluslar Ulussuz Devletler**, Işitan Gündüz (Der.), İstanbul, Nesnel Yayınlar, 2008, s. 5.

⁴ Haldun Gülalp, “Giriş: Milliyete Karşı Vatandaşlık”, **Vatandaşlık ve Etnik Çatışma: Ulus-Devletin Sorgulanması**, Haldun Gülalp (Yay. Haz.), İstanbul, Metis Yayınları, 2007, s. 11.

⁵ **Ibid.**

⁶ Günay G. Özdoğan et al., **Türkiye’de Ermeniler: Cemaat-Birey-Yurttaş**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s. 16.

Fakat tarihsel gerçeklik, bu normatif ilkelerle pek de uyuşmamaktadır. “Ulusal kimliklerin” hem kaynağı olan hem de onlardan beslenerek varlığını sürdüren ve her gün kendisini “yeniden” üreten ulus-devlet modeli, bu “ulusal” olma konusu temelinde sorunlar yaşamaktadır. Çünkü sınırları belli bir toprak parçası üzerinde sadece tek ve homojen bir ulusun yaşaması fikrinin çok-uluslu, çok-etnili, çok-dilli, çok-dinli ve çok-kültürlü dünyamızda gerçekleşmesi pek de mümkün ol(a)mamıştır; bu da gerilimler yaratmıştır.⁷ Her devletin tek bir ulustan oluş(a)maması ve her ulusun kendi devletine sahip ol(a)mayışı, ulus ile devletin bir ve aynı şey olduğu düşüncesinin sorgulanmaya başlanmasına yol açarken bu iki olgu arasında bir fark olduğu fikriyatının kabul edilmesi durumunu ortaya çıkarmıştır. Bu da ulusal kimliğe dayalı bir yeniden üretim süreciyle varlığının meşruiyetini sağlama sürecindeki ulus-devlet modelinin, hâkim ulustan olmayan ancak o ülke sınırları içerisinde yaşayan diğer ulusal ve etnik grupların egemen ulusa ait ulus-devlet düzenine ve vatandaşlık bağıyla birlikte yaşama “harmonisine” dâhil edilme sorunuyla karşı karşıya kalmasına yol açmıştır.

Ulus-devlet modelinin öngördüğü ideal “ulusal kimlik” olgusunun, ulus-devlet öncesi dönemlerden kalma ve ulus-devlet çağında değişim geçirse de varlığını koruyan “yerel” kimliklerle yer yer uyumluluk yer yer ise çatışma gösterdiği bir gerçekliktir. Bu noktada, ulus-devlet felsefesinin üst belirlenimle ideal ve üstün kabul ettiği hâkim ulusun kimliğine göre şekillenen “ulusal” kimlik olgusuna yerel ve farklı etno-dini kimliklerin ve farklı kimlik deklarasyonlarının muhalefeti, modern çağın kimlik temelli siyasal çelişkisini ve meydan okumasını meydana getirmekte ve ulus-devlet idealinin krizinde bir fay hattı konumunu teşkil etmektedir. Bir diğer deyişle, hâkim ulustan farklı bir etnik kökene, kültüre, dile ve/veya dine mensup ve genellikle sayıca azınlıkta kalan grupların devletin benimsediği ulus-kimliğini kabul etmedikleri durumlar, ulus-devlet modelinin örgütlenme ve yönetim anlayışının içinde barındırdığı çelişkilerin gün yüzüne çıkmasına ortam hazırlamaktadır. Çatışmalara yol açarak ulus-devlet modeline ciddi bir meydan okumada bulunan, dahası ulus-devlet idealinin “krize” girmesine neden olan bu gelişmeler, yönetilmesi gereken bir paradoks

⁷ Gianfranco Poggi, **Devlet: Doğası, Gelişimi ve Geleceği**, Aysun Babacan (Çev.), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, ss. 36-42.

durumunu ortaya çıkarmıştır. Hem kimliğin hem de siyasal bir örgütlenme biçimi olarak ulus-devletin paradoksu olan bu durum, “ulus”un “devlet”i ile o devlette yaşayan ya da yaşamaya çalışan diğer kimlikler arasında (kuşkusuz “ulus”un “devlet”i ile bizzat o “ulus” arasında da bu tür asimetrik ilişkilerin söz konusu olduğu göz ardı edilmeden) siyasal, sosyal, ekonomik, hukuki, kültürel farklılaşma, hiyerarşikleşme, ötekileş(tir)me, devlet olma, devletin sahibi olma ve devletin vatandaşı olma ya da ol(a)mama anlamında bir siyasal paylaşma, ortaklaşma ve bölüşme gerilimini ve çelişkisini ifade eder. Bu noktada da devletler, varlıklarını sürdürebilmek için ya alt kültürleri kabullenerek egemenliği altındaki farklı gruplara sınırlı/tam özerklik tanıyarak onları federatif bir yapıyla ortak bir çatı altında örgütlemektedirler ya da itirazcı ulusların ve diğer etno-dinsel toplulukların varlığını yok sayıp asimilasyon politikaları ve ezici sertlikte tahakkümcü önlemler almaktadırlar.⁸ Bunların hiçbirinin tatmin edici bir çözüm olmadığı açıktır ve mesele büyük ölçüde çözümsüz kalmaktadır.

Bu teorik tartışma zemininin, analiz düzeyinin ve arka plan düşüncesinin, çalışmada ele alınan araştırma örneği olan Lübnan Ermenilerini anlama ve anlamlandırma noktaları/süreçleri için de açıklayıcı ve elverişli unsurlar sağladığı ifade edilebilir. Lübnan, toplumsal yapısının ulus-öncesi unsurlar çerçevesinde ayrışması dolayısıyla ulus-inşası projelerinin başarısızlığa uğradığı devletlerden birisini oluşturmaktadır. Küçük bir coğrafi alana yayılmasına karşın jeopolitik konumunun sağlamış olduğu siyasi ve ekonomik unsurlar dolayısıyla tarihsel süreçte birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan ve bundan ötürü çeşitli etnik, dinsel ve kültürel etkilere maruz kalmış olan Lübnan’ın bu etno-dinsel ve kültürel çeşitliliği, zamanla ülkede farklı din ve mezheplere bağlı cemaatler örgüsünden oluşan bir siyasal ve toplumsal yönetim mekanizmasının ortaya çıkmasına yol açmıştır. İktidarın ve devlet bürokrasisinin güç dengesi esası temelinde ülkenin anayasasınca tanınan on sekiz etno-mezhebi grup arasında paylaştırılmasını öngören ve “dini paylaşım sistemi” olarak adlandırılan bu yönetim sistemi, aynı zamanda Lübnan’ın devlet-inşa ve ulus-inşa süreçlerini de belirleyici temel bir unsur olmuştur. Derinlemesine bölünmüş kimliksel aidiyetlerin

⁸ Guibernau, “Devletsiz Uluslar...”, ss. 14-20.

hüküm sürdüğü Lübnan'da, bu siyasal ve toplumsal yapılanma, ülkede çokkültürlülüğün korunması ve birlikte yaşama olgusunun inşa edilmesi amacını taşımasına karşın hedefinin aksine toplumsal olarak biz duygusunun ve ulusal bir kimliğin yaratılmasına ket vurmuştur. Nitekim ülkede çeşitli etno-mezhebi topluluklar, devletin kimliği üzerine on yıllardır yönetilemeyen çatışmanın/mücadelenin içerisindeyler. Bu noktada, Lübnan, çeşitli etno-mezhebi gruplardan oluşan toplumsal yapısı ve bu yapı üzerine temellenen politik sistemiyle kimlik ve çatışma arasındaki karşılıklı ilişkiyi tüm boyutlarıyla ele almak için elverişli bir zemin sağlamaktadır. Bir diğer deyişle, bu durum, Lübnan'ı "kimlik paradoksu"nın incelenmesi açısından önemli bir örnek teşkil eden bir ülke konumuna getirmekte; dahası Lübnan'ın kendine özgü yapısı paradoksu güçlendirmekte, çelişkiyi artırmakta ve hem birim hem de sistem düzeyinde sorgulamayı derinleştirerek ve kaynakları çeşitlendirerek çalışmayı motive etmektedir. Bu noktada, araştırmacı, hem özel hem genel anlamda dikkate değer ve tarihsel ve güncel koşulları itibarıyla araştırmaya açık ve de bu paradoksa ve tartışma düzeyine ilişkin verimli analizler, çıktılar ve sonuçlar elde edeceğini düşündüğü Lübnan Ermenilerini, paradoks temelinde inceleyerek ve hem aktör, hem analiz birimi hem de sistem düzeyinde hem sorunsalın kendisine hem de cevaplarına ve çözümlerine ilişkin verimli sonuçlar elde etmeyi amaçlamaktadır.

Çalışma, bu doğrultuda, örneklemini analiz ederken teorik açıdan çeşitli kimlik ve etnisite kuramlarından faydalanmakla birlikte Edgar Morin'in antropoloji, sosyoloji ve psikoloji gibi insan bilimleri için teorize ettiği "karmaşıklık paradigması"nı⁹ bu olgulara yaklaşımda temel düşünce sistematigi olarak benimsemektedir. Etno-dinsel kimliğin baştan verili ve değişmesi mümkün olmayan bir doğaya sahip olduğu öngörüsüne dayanan ilkçi/doğalcı yaklaşımların indirgemeci anlayışının reddine dayalı bir anlama ve anlamlandırma yöntemi sunan karmaşıklık paradigması, kimlik olgusunun "çoğulluğunu" vurgulayarak kimliğin, kimlik inşası süreçlerinde etkili olan

⁹ "Karmaşıklık paradigması" üzerine detaylı bilgi için bkz. Edgar Morin, "The Concept of System and the Paradigm of Complexity", Magoroh Maruyama (Fransızca'dan İngilizce'ye çev.), **Context and Complexity: Cultivating and Contextual Understanding**, Magoroh Maruyama (Ed.), New York, Springer-Verlag, 1992, pp. 125-138; Edgar Morin, "From the Concept of System to the Paradigm of Complexity", Sean Kelly (Fransızca'dan İngilizce'ye çev.), **Journal of Social and Evolutionary Systems**, Vol. 15, Issue 4, 1992, pp. 371-385.

çeşitli unsurların karmaşıklığı içinde incelenmesi gerektiğini savlar. Bu da kimliği ilksel, doğuştan ve güdüsel bir yatkınlık olarak gören, bir diğer deyişle doğrusal nedensellik ilişkisine dayanan pozitivist indirgemeci bakış açısının aşılması kimliğin toplumsal ve siyasal süreçlerin bir ürünü olduğunu, dolayısıyla esasında dinamik, mevcut koşullar içerisinde değişen ve dönüşen durumsal/bağlamsal bir mantığa sahip olduğunun kabul edilmesi demektir. Bu anlamda kimlik, belirli bir zaman diliminde aralarında döngüsel bir nedensellik sistemi oluşturulan duygusal, bilişsel, ilişkisel, iletişimsel, tarihsel ve sınıfsal gibi çeşitli süreçler bütünüdür.¹⁰ Bu araştırmaya konu edinilen Lübnan'ın Ermeni yurttaşları da karmaşık paradigmanın bu öngörülerinde analiz edilmeye çalışılmıştır. “Parça”yı ve “bütün”ü oluşturan Ermenilerin ve Lübnan'ın zengin ve bir o kadar da komplike yapıları düşünüldüğünde bu paradigma, tüm unsurları göz önünde bulundurarak Ermenilerin tarihsel süreçte Lübnan'da kendilerini nasıl tanımladıklarına, konumladıklarına ve kimliklerini (yeniden) inşa ettiklerine ilişkin çok boyutlu açıklamalar getirebilme imkânı sunmaktadır.

Tüm bu veriler ışığında kaleme alınan bu çalışma, kimlik kavramsallaştırmasının çok boyutlu içeriği üzerinden etno-kültürel anlamda farklı bir topluluk olan Ermenilerin Lübnan'daki varlığının hikâyesini kapsamlı bir çerçevede ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, Ermenilerin Lübnan'da siyasi, ekonomik, toplumsal ve kültürel alan(lar)da yaşadıkları tarihsel değişimler/dönüşümler kimlik inşa süreçleriyle ilişkili bir şekilde ele alınmıştır. Bu noktada, tarihsel bilgileri, bugünün güncel sosyolojik/antropolojik gerçekleriyle etkileştiği/buluştuğu yerde konumlayarak bilgi üretmeye çalışmış olan bu araştırma, ilgi alanını sadece etno-dinsel kimlikle ve politik düzlemle sınırlamamış; toplumsal konum ve çelişiklere, aile ilişkilerine, gündelik deneyimlere ve kuşak farklılaşmalarına da bakmıştır. Ermeni topluluğunun aile kurumunu, siyasi partilerini, kiliselerini, okullarını, ekonomik kurumlarını, kültür ve sanat kuruluşlarını ve basın-yayın organlarını incelemek, bir inşa süreci olarak nitelenebilecek olan Lübnanlı Ermenilerin kimliğinin vücuda gelmesinde hangi parametrelerin etkili olduğunu ortaya koymanın yanı sıra Ermenilerin tarihsel sürecin

¹⁰ Alex Mucchielli, *L'identité*, Paris, PUF, 1986, pp. 11-12'den aktaran Özdoğan et al., *Türkiye'de Ermeniler...*, ss. 29-30.

farklı dönemlerinde Lübnan'ın siyasi, ekonomik, toplumsal ve kültürel alan(lar)ındaki yerlerini ve rollerini analiz etmek açısından da önem taşımaktadır. Bir diğer deyişle, böyle bir inceleme, Ermeni topluluğunun Lübnan devletiyle ve Lübnan'ın diğer toplumsal gruplarıyla olan ilişkilerinin ve bu ilişkilerin tarihsel süreçte nasıl ve hangi parametreler çerçevesinde evrildiğinin anlamlandırmasını sağlar.

Çalışma, yukarıda bahsedilen sorgulamaları “Giriş” ve “Sonuç” kısımları dışında dört ana bölüm altında yapmayı denemiştir. “Parça - bütün” ilişkisini benimseyen çalışma, bu doğrultuda, ilk iki bölümde “parça”nın yani Ermeni toplumunun içinde konumlandığı “bütün”ü yani Lübnan'ı konu edinmiştir. “Kimlik paradoksunun ‘bütün’ü” olarak nitelenen Lübnan’da “devlet-inşa (state-making)” ve “ulus-inşa (nation-building)” sürecinin/süreçlerinin tarihsel bir çerçeve içerisinde konu edinilmesi, çalışmanın üçüncü ve dördüncü bölümlerinde “parça” olarak tanımlanan Ermenilerin hangi kompozisyonun içerisinde konumlandıklarını anlama ve anlamlandırma çabalarına hizmet etmektedir. Bir diğer deyişle, Lübnan’daki Ermenilerin durumunun daha net anlaşılması adına birinci ve ikinci bölümlerde Lübnan’ın karmaşık toplumsal yapısının bir incelemesi yapılmış; buradan hareketle üçüncü ve dördüncü bölümlerdeyse Ermenilerin, Lübnan’ın bu karmaşık toplumsal yapısındaki rolleri ve konumları siyasal, toplumsal, ekonomik, kültürel ve hukuksal boyutlarıyla analiz edilmiştir.

Bu bağlamda, çalışmanın birinci bölümünde, günümüz Lübnan’ının temel meselelerini oluşturan unsurların tarihsel mirasına bakılmıştır. Nitekim tarihsel mirası ya da daha açık bir ifadeyle Lübnan’ın 1943 yılındaki bağımsızlığına kadar uzanan dönemini dikkate almadan bu ülkenin karşılaştığı sorunları anlamak pek mümkün değildir. Bu inceleme, kronolojik bir olaylar dizisi anlatısından öte çalışmanın ruhuna uygun bir şekilde kimliklerin oluşumunun izlenmesi çerçevesinde, bir diğer deyişle toplulukların kimliklerinin tarihsel süreç içerisinde nasıl oluştukları ve neleri içerdikleri bağlamında gerçekleştirilmiştir. Tarihsel süreci yeniden ziyaret etmek, modern Lübnan devletini ve ulusal kimliğini anlamak için gerekli unsurları, bir diğer deyişle tarihsel süreç içerisinde bunları oluşturan/biçimlendiren sosyo-politik faktörleri sağlar, böylece süreci kolaylaştırır. Bu çerçevede, Lübnan’ın sosyo-politik kompozisyonunu anlama noktasında, ilk olarak bu ülkenin coğrafyası ile etnik ve

sosyal yapısı ele alınmıştır. Bu yapıların Lübnan'ın kendine özgü siyasal sisteminin ortaya çıkmasındaki rolleri ve bununla ilintili olarak bu ülkenin devletleşme ve uluslaşma sürecinin/süreçlerinin nasıl oluştuğu ve hangi parametrelerin/faktörlerin bu süreçte etkili olduğu birinci bölümün ilk alt başlığında ele alınmış olan konulardır. Bu noktada “Lübnan’da topluluklar arasında düşmanlıklar ne zaman, nasıl ve niçin başlamıştır?”, “Söz konusu dönemlerde bunun tezahürleri nasıl olmuştur?”, “Lübnan’da devletleşme ve uluslaşma süreci/süreçleri nasıl gerçekleşmiştir?”, “Lübnan’ın devletleşme ve uluslaşma sürecinde/süreçlerinde hangi parametreler/faktörler etkili olmuştur?”, “Bu parametreler/faktörler, Lübnan’ı nasıl biçimlendirmiştir?”, “Lübnan’da izleyen dönemlerdeki gelişmelerde bu parametreler/faktörler nasıl etki yapmıştır?” soruları bu kısımda cevaplandırılmaya çalışılmıştır. Bu sorulara cevap verebilmek için bazı siyasal ve tarihsel gelişmelerin analiz edilmesinin gerektiğini savunan çalışma, bu doğrultuda ilk olarak Lübnan’ın nüfus yapısının karmaşıklaştığı ve ülkenin Hristiyan ve Müslüman topluluklardan oluşan bir “mozaik” haline gelmeye başladığı Fenike uygarlığından Osmanlı İmparatorluğu’na kadar olan dönemi ele almıştır. Daha sonra, oluşan bu mozağin Osmanlı döneminde, özellikle 19. yüzyıldan itibaren uluslararası alanda ekonomik ve fikri konularda meydana gelen dönüşümler ve dış güçlerin de sürece müdahil olmalarıyla ardı arkası kesilmeyen huzursuzlukların ve mücadelelerin ortaya çıkmasına neden olduğu ve bunun Lübnan’ın kendine özgü siyasal ve toplumsal yapısına giden zemini hazırladığı kaleme alınmıştır. Birinci bölümün ikinci alt başlığında, Lübnan tarihsel gelişimi içerisinde kimlik politikaları ve siyasal sistem inşası noktasında önemli bir yere sahip olan Fransız manda yönetimi dönemi konu edinilmiştir. Lübnan’da Birinci Dünya Savaşı’nı izleyen süreçte kurulan manda yönetiminin bu ülkedeki devlet-inşa ve ulus-inşa süreci/süreçleri üzerindeki yapıcı ve/veya yıkıcı etkilerini analiz etmek bu alt başlığın ana ilgisini oluşturmuştur. Lübnan’da topluluk kimliklerinin gelişimi ve siyasal ve toplumsal düzenin inşası noktasında belirleyici zaman dilimleri olmaları açısından Osmanlı İmparatorluğu ve Fransız manda yönetimi dönemleri diğer süreçlere oranla daha detaylı olarak ele alınmıştır; nitekim birinci bölüm, bu iki dönemin ağırlıklı yer tuttuğu bir kompozisyon olmuştur.

Çalışmanın ikinci bölümünde, Lübnan’da bağımsızlık sonrası dönemde kimlik politikaları ve siyasal sistem inşası konu edinilmiştir. İlk bölümde ele alınan Lübnan ulusal kimliğinin unsurlarının bağımsızlık sonrası süreçte ülkenin siyasal ve toplumsal gelişimindeki etkileri bu bölümün ana ilgisini oluşturmuştur. İkinci bölümün ilk alt başlığı, bağımsızlığı izleyen ilk on beş yıllık dönemi konu edinmiştir. Bu ilk on beş yıl, iki on yılı aşkın bir süre sömürgecilik rejimi altında yaşayan Lübnan’ın izleyen süreçte ülkedeki mezhepçilik ve bölgesel kimlik meselelerine çözüm bulmak amacıyla Cumhurbaşkanı Bişara el-Huri ile Başbakan Riyad el-Sulh arasında varılan sözlü anlaşmayı ifade eden Ulusal Pakt’ın ilk test dönemini ifade etmektedir. Bu noktada, Pakt’ın ülke için öngördüğü siyasal sistem ve bu sisteme gösterilen reaksiyonlar teori ile pratiğin etkileşimi çerçevesinde sorunsallaştırılmıştır. Bu bölümün ikinci alt başlığı, Ulusal Pakt’ın başarısızlıkla sonuçlanan ilk test dönemin simgesi niteliğindeki 1958 Krizi’nden ülkenin daha vahim bir duruma, İç Savaş’a sürüklendiği 1975 yılına kadar olan süreci kapsamaktadır. “Şihabist Dönem” olarak da adlandırılan bu periyod, Ulusal Pakt ile oluşturulan politik iktidar dengesinde ve paylaşımında temel mücadelenin kendisini göstermeye başladığı ilk ciddi gelişme olan 1958 olaylarının ülke üzerindeki yıkıcı etkilerini ortadan kaldırmayı ve ülkeyi belli bir refah seviyesine ulaşmış ve barış içerisinde bir arada yaşayan insanlardan meydana gelen bir yer haline getirmeyi amaçlayan bir “toparlanma” veya “yeniden inşa” sürecini ifade etmektedir. Bu noktada, 1958 olaylarıyla ciddi bir yara alan siyasal istikrarı ve toplumsal barışı yeniden tesis etmek adına politik, ekonomik ve kültürel olmak üzere birçok alanda ortaya konan merkeziyetçi reformlara yoğunlaşmıştır. İkinci bölümün üçüncü alt başlığı, Ulusal Pakt’ın “sonu”nu ve devletin “çöküşü”nü simgeleyen 1975-1990 yılları arasındaki İç Savaş sürecini ele almıştır. İç Savaş yılları, Şihabist dönemde “ulu çam”ın gölgesinde vukua gelen “Lübnan Mucizesi”ne, bir diğer deyişle Lübnan’ın nevi şahsına münhasır modernleşmesine rağmen Ulusal Pakt çerçevesinde ortaya konan mutabakatın ve bunu revize etme yönündeki girişimlerin ne derece hassas ve sağlam olmayan temeller üzerine kurulduğunu ve daha radikal reformlara gereksinim duyulduğunu gözler önüne sermiştir. İkinci bölümün dördüncü alt başlığı, İç Savaş’ın sona ermesinden günümüze dek uzanan zaman dilimini konu edinmiştir. Taif Anlaşması’nın imzalanmasıyla sona erdirilen İç Savaş’ı izleyen süreç, “yeni bir başlangıç” dönemi olarak görülmesine karşın Lübnan’ın gerçeklikleri bunu haksız

çıkarmıştır. Bu noktada, “parçalanma - yeniden müzakere - uzlaşma” olguları bağlamında Taif sonrası dönemde Lübnan’ın nasıl krizlerin ve müzakerelerin daimi devleti haline geldiği analiz edilmiştir. İkinci bölümün son alt başlığı, Lübnan’da siyasal ve toplumsal yönetim mekanizmasının temelini oluşturan konfesyonel sistem ve etno-mezhepsel denge geleneği ile Lübnan devlet-inşa ve ulus-inşa süreci/süreçlerinin etkilemiş çerçevesinde Lübnan’da ulusal kimlik sorununu konu edinmiştir. Bu çerçevede, konfesyonel sistemin ülkede ortak bir ulusal kimliğin hayata geçiril(e)memesi ve daha birleştirici bir siyasetin ortaya kon(a)maması noktalarında nasıl bir etkiye sahip olduğunu incelemek bu alt başlığın ana ilgisini oluşturmıştır.

Çalışmanın üçüncü ve dördüncü bölümleri, Ermenilerin, ilk iki bölümde kapsamlı bir şekilde ortaya konan Lübnan’ın bu mozaigindeki rollerini ve konumlarını siyasal, toplumsal, ekonomik, kültürel ve hukuksal boyutlarıyla inceleme konusu edinmiştir. Bölümlerin ayrılmasında ilk iki bölümde olduğu gibi Lübnan’ın bağımsızlığını kazanması temel alınmıştır. Üçüncü bölüm, Ermeni topluluğunun Lübnan’daki varlığının tarihsel arka planına odaklanmıştır. Bir diğer deyişle, Ermenilerin bölgeye gelmeye başladıkları dönemden Lübnan’ın Fransız mandasından bağımsızlığını kazandığı 1943 yılına kadar ki dönem bu bölümün konusunu oluşturmıştır. Anadolu’dan bölgeye gelen Ermenilerin Lübnan topraklarındaki yeni hayatlarının sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasal alanlarda nasıl inşa edildiği ortaya konmuştur. Bu doğrultuda, Ermenilerin Lübnan’da bir cemaat inşa etmelerine olanak sağlayan tarihsel durumlar analiz edilmiştir. Ermenilerin tarihlerinin bölge tarihinin bazı en önemli olaylarıyla iç içe olduğu göz önünde bulundurulduğunda bu bölümde ilk olarak Ermenilerin yerlerinden edilerek Lübnan’ın da dâhil olduğu Ortadoğu ve ötesindeki birçok ülkeye yerleşmelerine yol açan gelişmelerin incelenmesi yapılmıştır. Bu noktada “Ermenilerin Lübnan’daki varlıkları ne zaman ve nasıl başlamıştır?”, “Ermeniler neden Lübnan’da yer almaktadırlar?”, “Bu yer alma hangi koşullar altında gerçekleşmiştir?”, “Ermeniler, Lübnan’da günlük hayatta sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel anlam(lar)da nasıl problemlerle karşılaşmışlardır?”, “Lübnan’da Ermenilerin kimliklerini inşa süreçlerinde etkili olan unsurlar nelerdir?”, “Lübnanlı toplumsal kesimlerin Ermenilere bakışı nasıldır?” soruları bu bölümde cevaplandırılmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda, üçüncü bölümün ilk alt başlığı, modern Ermeni kimliğinin

tarihsel gelişiminin incelenmesine ayrılmıştır. Böylesi bir inceleme, Ermenilerin tarihsel süreçte Lübnan’da kendilerini nasıl tanımladıklarının, konumladıklarının ve kimliklerini (yeniden) inşa ettiklerinin ve Ermeni kimliğinin ve etno-kültürel değerlerinin zamanla değişen niteliğinin kavranması noktalarında gerekli makro perspektifi sunması açısından elzemdir. Üçüncü bölümün ikinci alt başlığı, sözlerin dünyası ile sayıların dünyasının birbirini tamamladığı bir şekilde göç ve nüfus bağlamında Ermeni cemaatinin Lübnan’daki kökenlerini ve gelişimini konu edinmiştir. Ermenilerin Lübnan’a göç hikâyesine yoğunlaşıldığı, bir diğer deyişle “mülteci hikâyesi anlatısı”nın yapıldığı bu kısımda, Ermeni topluluğunun Lübnan’daki varlığının hangi zaman dilimlerinde ve hangi şartlar altında gerçekleştiği analiz edilmiştir. Bu, daha sonraki süreçlerde Ermenilerin Lübnan içerisindeki konumlarını anlamlandırabilmek açısından değer taşımaktadır. Üçüncü bölümün son alt başlığı ise Ermeni topluluğunun Lübnan’ın Fransız manda yönetimi altında bulunduğu, bir diğer deyişle 1920-1943 yılları arasındaki dönemin hikâyesini konu edinmiştir. Bu noktada, Anadolu’dan ayrılmak durumunda kalan Ermenilerin, kendileri için “yeni bir hayatın başlangıcı”nı ifade eden Lübnan’da manda yönetimiyle ve ülkedeki diğer etno-mezhebi gruplarla ilişkileri bağlamında bu yaşamlarını inşa ederken verdikleri mücadele ortaya konmuştur. Ermeni topluluğunun aile kurumu, siyasi partileri, kiliseleri, okulları, ekonomik kurumları, kültür ve sanat kuruluşları ve basın-yayın organları incelenerek bu sürecin öğeleri, kapsamı, sınırlılıkları ve yöntemleri analiz edilmiştir.

Ermenilerin, Lübnan’ın bağımsızlığını izleyen süreçte bu ülkedeki hikâyelerini konu edinen çalışmanın dördüncü bölümü, birinci alt başlığında bu hikâyenin ilk on beş yıllık dönemini ele almıştır. Devletin kimliği üzerinde mücadelenin söz konusu olduğu bu dönemde, Ermenilerin bu mücadelenin içerisindeki rolleri ve tutumları ile bu tutumlarının ülkedeki Ermeni topluluğuna yansımaları üzerine yoğunlaşmıştır. Bu noktada, söz konusu sürecin manda yönetimi döneminde ortaya konmaya başlanan Ermeni kurumlarının yeniden inşa sürecine etkileri, bir diğer deyişle Ermeni kimliğinin yeniden inşa süreci ile Lübnan konfesyonel sistemi arasındaki ilişki bu alt başlığın ana ilgisini oluşturmuştur. Dördüncü bölümün ikinci alt başlığı, 1958 İç Krizi’nden 1975 İç Savaşı’na uzanan zaman diliminde Ermeni topluluğunun

Lübnan'daki durumunu ele almıştır. 1958 olaylarının Lübnan ve bu ülkenin önemli bir parçası olan Ermeniler üzerindeki yıkıcı etkilerini ortadan kaldırmayı amaçlayan bu “toparlanma” ve “yeniden inşa” sürecinin Ermenilere yansımaları analiz edilmiştir. Dördüncü bölümün üçüncü alt başlığı, 1975-1990 yılları arasında vukua gelmiş olan Lübnan İç Savaşı döneminde “savaş - göç - hayatta kalma stratejileri” olguları bağlamında Ermeni topluluğunun siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel konumlarını konu edinmiştir. Ermenilerin İç Savaş yıllarındaki rolleri ve bunun nedenleri ile savaşın sonunu getiren Taif Anlaşması'nın ortaya konması sürecindeki tutumları ve Taif Anlaşması'nın Ermeniler için doğurduğu unsurlar ele alınmıştır. Bu noktada “Ermeniler, İç Savaş'ta hangi politikayı izlemişlerdir ve bunun arkasındaki temel faktörler nelerdir?”, “İç Savaş, Ermenilerin Lübnan'daki etnik oryantasyonunu nasıl etkilemiştir?”, “Ermenilerin Lübnan'daki varlıkları, İç Savaş'tan nasıl etkilenmiştir?”, “Bu süreçte, Ermeni topluluğu ile Lübnan devleti ve Lübnanlı diğer etno-mezhebi gruplar arasındaki ilişkiler nasıl evrilmiştir?” soruları bu kısmın cevap arayacağı sorular olmuştur. Dördüncü bölümün son alt başlığı ise İç Savaş'ın sona ermesinden günümüze dek uzanan zaman diliminde Ermenilerin Lübnan'daki hikâyelerini konu edinmiştir. Lübnan için, dolayısıyla bu ülkedeki tüm etno-mezhepsel gruplar için “yeni bir başlangıç” dönemi olarak görülen bu sürecin arzu edilenin aksine Lübnan'ın krizlerin ve müzakerelerin daimi devleti haline gelmesiyle Ermeniler açısından nasıl “belirsiz” bir gelecek ortaya çıkardığı incelenmiştir.

Sonuç bölümündeyse ilk olarak, Giriş kısmında ortaya konan hipotezler ve sorulan sorulara dört ana bölümde verilen cevaplar çerçevesinde genel bir değerlendirme sunulmaya, önemli noktaların altı çizilerek çalışmanın kısa bir özeti verilmeye çalışılmıştır. Daha sonra ise çalışmadan elde edilen veriler ışığında, Ermeni topluluğunun çalışmadaki merkezi konumu göz ardı edilmeden Lübnan'da barış ve istikrarın tesisini olanaklı kılan “toplum sözleşmesi” gibi bir olgunun mümkün olup olmadığı sorunsallaştırılmıştır. Bu çerçevede, Ermenilerin Lübnan mozaigi içerisindeki geleceklerine dair nesnel bir öngörü de ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmada ayrıca “Ekler” kısmı da tamamlayıcı bir bölüm olarak yer almaktadır. Bu noktada, gerek Lübnan gerekse bu ülkenin önemli bir parçası olan Ermeni topluluğu üzerine yapılan çalışmaların ana kaynak unsurlarından olan ve bu çalışmanın da sık

sık atıf yaptığı 30 Eylül 1989 tarihli “Taif Anlaşması”, 7 Ekim 1983 tarihli “Lübnan-Ermeni Mezhepleri Ortak Kararı”, 12 Mart 1984 tarihli “Lübnan-Ermeni Tarafının Cenevre Konferansı’ndaki Önerisi” ile 6 Mart 1986 tarihli “Lübnan Barış Girişimi” belgeleri “Ekler” başlığı altında çalışmaya dâhil edilmiştir. Bu belgelerin çalışmaya dâhil edilmesinde konu açısından özel önem atfetmelerinin yanı sıra, belki de daha fazla, Türkçe mevcudiyeti söz konusu olmayan ilgili belgelerin araştırmacı tarafından Türkçe’ye çevrilmesi ve böylece Türkçe literatüre bir nebze de olsa katkıda bulunma arzusu bulunmaktadır.

Araştırmacı, detaylandırılan bu içeriği yazıya geçirme sürecinde, bir diğer deyişle çalışmayı gerçekleştirmek için karşılaştırmalı tarihsel analiz ve siyasal analiz yöntemlerini ana metotlar olarak kullanmıştır. Ermeni toplumunun Lübnan’daki varlığının derin ve detaylı bir okumasını vermeyi amaçlayan çalışma, bu yönüyle nitel bir metodolojiye dayanmaktadır. Çalışma, bu sayede kendisini bir kalıba sokmayı, kendisine biçim kazandırmayı amaçlamıştır. Nitekim güvenilir bir yöntem, çalışmayı bir kalıba sokmak ve çalışmaya bir biçim kazandırmakla birlikte ona arzuladığı kesinliği, başkalarınca onanmayı yani saygınlığı getirecektir. Bu saygınlık gereksiniminin yanında bilgi adını hak etmek isteyen ürünler hem bilgiye ulaşma ve hem de elde edilen bilginin doğruluğunun, kesinliğinin bir denetim ve güvencesi olarak güvenilir bir yönteme gereksinim duyarlar.¹¹

Bu okumanın ana kaynaklarını ise kitaplar, makaleler, gazete arşivleri, internet kaynakları ile Ermenilerin yaklaşım ve değerlerini daha net olarak ortaya koyma imkânı sunan anılar, monografiler, tarihsel kaynaklar ve siyasal partilerin belgeleri oluşturmaktadır. Konuyla ilgili geniş bir literatürden yararlanılarak hazırlanan bu çalışmada kullanılan kaynakların sağlanması noktasında kütüphaneler önemli bir rol oynamıştır. Lübnan’daki Beyrut Amerikan Üniversitesi’nin Jafet Kütüphanesi ve Haigazian Üniversitesi Kütüphanesi ile İstanbul’daki Boğaziçi Üniversitesi’nin merkez kütüphanesi ve İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi bu noktada öne

¹¹ Niyazi Öktem ve Ahmet U. Türkbağ, **Felsefe, Sosyoloji, Hukuk ve Devlet**, 4. Basım, İstanbul, Der Yayınları, 2009, s. 26.

çıkan kütüphanelerdir. Bu değerli kütüphaneler, konunun çeşitli alanları üzerine sahip oldukları önemli kaynaklarla çalışmanın yazım sürecini kolaylaştırdılar.

Yönteme ilişkin bir diğer açıklama dipnotlarla ilgilidir. Geniş bir zaman dilimini ele alan ve kapsamlı bir içeriğe sahip olan ve bunlarla ilintili olarak disiplinler arası yönü öne çıkan böyle bir çalışmada dipnotların özel bir işlevi oldu. Bu noktada, çalışma, ele aldığı “bütün”ü ve “parça”sını analiz ederken konunun daha iyi anlaşılması ve daha kompakt bir eser ortaya çıkarılması için ilgili “bütün”ün ve “parça”nın arka planları hakkında bilgiler vermeyi tercih etmiştir. Bu bilgiler, çalışmanın konu örgüsünün bozulmaması ve akıcılığını kaybetmemesi düşüncesiyle metin içinde değil; dipnotlarla ortaya konmuştur. Nitekim çalışmada önemli bir işlev görev dipnotların uzunluğu bundandır.

Lübnan Ermenileri üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında, mevcut eserlerin büyük bir kısmının Lübnan ve Ermenistan ile birlikte başta Birleşik Devletler olmak üzere bazı Batı ülkelerinde yaşamlarını sürdüren Ermeni akademisyenler ve araştırmacılar tarafından ortaya konulduğu görülmektedir. Bu noktada, başta Nikola B. Schahgaldian’ın “The Political Integration of an Immigrant Community into a Composite Society: The Armenians in Lebanon, 1920-1974”¹², Thomas H. Greenshields’in “The Settlement of Armenian Refugees in Syria and Lebanon, 1915-1939”¹³ ve Arda Jebejian’ın “Changing Ideologies and Shift among Ethnic Diaspora Armenians in Beirut”¹⁴ başlıklı doktora tezleri ile Vera C. Yacoubian’ın “The Politics of the Armenians in Lebanon: 1975-1989”¹⁵, Bernadette G. Harboyan’ın “The Political Integration of the Armenian Community in Lebanon”¹⁶, Varduhi Hyusisyan’ın “Armenians in Lebanon after Israeli Invasion in 2006: A Community

¹² Nikola B. Schahgaldian, “The Political Integration of an Immigrant Community into a Composite Society: The Armenians in Lebanon, 1920-1974”, New York, Columbia University, **Unpublished Doctoral Thesis**, 1979.

¹³ Thomas H. Greenshields, “The Settlement of Armenian Refugees in Syria and Lebanon, 1915-1939”, Durham, Durham University, **Unpublished Doctoral Thesis**, 1978.

¹⁴ Arda Jebejian, “Changing Ideologies and Shift among Ethnic Diaspora Armenians in Beirut”, Leicester, University of Leicester, **Unpublished Doctoral Thesis**, 2007.

¹⁵ Vera C. Yacoubian, “The Politics of the Armenians in Lebanon: 1975-1989”, Beirut, Lebanese American University, **Unpublished Master Thesis**, 2013.

¹⁶ Bernadette G. Harboyan, “The Political Integration of the Armenian Community in Lebanon”, Beirut, American University of Beirut, **Unpublished Master Thesis**, 1998.

under Vanishing”¹⁷, Zaven M. Messerlian’ın “Armenian Representation in the Lebanese Parliament”¹⁸, Khatcher M. Kaloustian’ın “A Study of Armenian Schools in Lebanon”¹⁹ ve Arpi Hamalian’ın “Lebanese-Armenians: A Study of Generational Differences in Assimilation”²⁰ başlıklı yüksek lisans tezleri ile belli başlı makalelerin varlığı zikredilmelidir. Sayıları azımsanmamakla birlikte hâlen arzu edilen çoklukta olmayan bu tür eserler, Lübnan Ermenilerinin tarihi ve kültürüne dair pek çok bilgi ve belge içermektedirler. Ekserisini İngilizce, Ermenice, Arapça ve Fransızca dillerinde yayınlanmış olan eserlerin oluşturduğu bu çalışmaların sayılarının göz ardı edilemeyecek çoğunluğuna karşın genellikle Ermenilerin Lübnan’daki tarihlerinin belirli bir dönemine ve/veya sınırlı bir alanına odaklandıkları, dikkate değer bir kısmının da belirli bir sorunsaldan yoksun, betimleyici bir üslup ile kaleme alınmış metinler olduğu görülmektedir. Bu noktada, Nicola Migliorino’nun “(Re)constructing Armenia in Lebanon and Syria: Ethno-Cultural Diversity and the State in the Aftermath of a Refugee Crisis”²¹ adlı eserini ayrı tutmak gerekmektedir. Oluşturduğu konu örgüsünü kronolojik bir çerçevede işleyen Migliorino, Ortadoğu’da en fazla Ermeni nüfusuna ev sahipliği yapan ülkelerden ikisini, Lübnan ve Suriye’yi birlikte konu edinerek karşılaştırmalı bir çalışma ortaya koymuştur. Migliorino’nun eseri bu yönüyle literatürde öncü bir çalışma niteliğindedir. Tüm bu literatür incelemesi, Lübnan’daki Ermeni topluluğunun sınırlı kavramsallaştırmalar ve perspektifler çerçevesinde ele alındığını göstermektedir. Bu noktada, konunun toplum, gündelik yaşam ve sıradan insanlar ayaklarının eksik olduğu ifade edilebilir. Konunun bu noktalarını da ön plana çıkaran bu çalışma, bunu yaparak kendisini konu üzerine sadece devlet, siyasal toplum ve rejim perspektifleri çerçevesinde analiz yapan

¹⁷ Varduhi Hyusisyan, “Armenians in Lebanon after Israeli Invasion in 2006: A Community under Vanishing”, Yerevan, American University of Armenia, **Unpublished Master Thesis**, 2008.

¹⁸ Zaven M. Messerlian, “Armenian Representation in the Lebanese Parliament”, Beirut, American University of Beirut, **Unpublished Master Thesis**, 1963.

¹⁹ Khatcher M. Kaloustian, “A Study of Armenian Schools in Lebanon”, Beirut, American University of Beirut, **Unpublished Master Thesis**, 1958.

²⁰ Arpi Hamalian, “Lebanese-Armenians: A Study of Generational Differences in Assimilation”, Beirut, American University of Beirut, **Unpublished Master Thesis**, 1973.

²¹ Nicola Migliorino, **(Re)Constructing Armenia in Lebanon and Syria: Ethno-Cultural Diversity and the State in the Aftermath of a Refugee Crisis**, New York & Oxford, Berghahn Books, 2008.

araştırmalardan ayırtmıştır. Çalışma, bu yönüyle literatüre önemli bir katkı olarak değerlendirilmektedir.

Konu üzerine Türkçe literatür ise bir hayli zayıftır. Lübnan üzerine çalışan akademisyen ve araştırmacı sayısının bile çok az olduğu Türkiye’de Lübnan Ermenileri üzerine yapılmış çalışmalar da bir elin beş parmağını geçmemektedir; az sayıdaki yüksek lisans ve doktora teziyle sınırlıdır. Bu noktada, Halil Özşavli’nin büyük oranda arşiv belgeleri temelinde ve tarihsel bir perspektifle kaleme aldığı “Lübnan Ermenileri, 1914-1939”²² başlıklı doktora tezi ile yine bir doktora tezi olan ve yine daha çok tarihsel bir perspektifle kaleme alınmış olan Mehmet Çelik’in “Tarihsel, Kültürel ve Politik Eksende Lübnan Ermeni Diasporası”²³ başlıklı çalışması söz konusudur. Bunlara ek olarak, Oğuz Kazmaz’ın “Lübnan’da Milliyetçilik Düşüncesinin Gelişim Süreci ve Lübnan’daki Ermeni Milliyetçiliğinin Türkiye-Lübnan İlişkilerine Etkileri”²⁴ ile Şenay Yeğin’in “Vatandaşlık Faydalarının Yerinden Edilmiş Toplulukların Kimlik Algısına Etkisi: Lübnan’daki Filistinliler ve Ermenilerle Karşılaştırmalar”²⁵ başlıklı yüksek lisans tezleri de esas olarak odak noktalarına Lübnan Ermenilerini koymasalar da konu üzerine naçizane unsurlara yer vermiş olan çalışmalardır.

Konuyu çeşitli disiplinlerin etkileşimi ve göç, mülteci, entegrasyon, azınlık, bellek ve kimlik gibi olgular çerçevesinde ele alan çalışmaların sayısının artması, birikim ve düşüncelerimizin çoğalmasına, bir diğer deyişle düşünce üretiminde de hem çağı yakalamamızı hem de özgün fikirlerle çağa katkıda bulunmamıza olanak sağlayacaktır. Türkçe literatürdeki bu önemli eksikliği/boşluğu gidermeye/doldurmaya aday olan bu çalışma, Ermenilerin Lübnan’daki varlığı, tarihi ve gelişimi konusuna birçok disiplin çerçevesinde katkılar yapmıştır. Tarih, siyaset

²² Halil Özşavli, “Lübnan Ermenileri: 1914-1939”, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, 2014.

²³ Mehmet Çelik, “Tarihsel, Kültürel ve Politik Eksende Lübnan Ermeni Diasporası”, Ankara, Gazi Üniversitesi, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, 2017.

²⁴ Oğuz Kazmaz, “Lübnan’da Milliyetçilik Düşüncesinin Gelişim Süreci ve Lübnan’daki Ermeni Milliyetçiliğinin Türkiye-Lübnan İlişkilerine Etkileri”, İstanbul, Harp Akademileri Komutanlığı, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2012.

²⁵ Şenay Yeğin, “The Impact of Citizenship Benefits on the National Identity Perception of the Displaced Communities: The Palestinians and Comparisons with the Armenians in Lebanon”, İstanbul, Koc University, **Unpublished Master Thesis**, 2010.

bilimi, antropoloji, sosyoloji ve uluslararası ilişkiler gibi alanlardan beslenen, bu alanlara ait kaynaklara yer veren çalışma, bu yönüyle disiplinler arası bir nitelik taşımaktadır. Çalışmanın disiplinler arası bir nitelik taşımasına olanak sağlayan temel unsur ise çalışmada ele alınan zaman diliminin genişliği ve çalışmanın içeriğinin kapsamlılığıdır. Nitekim konunun çeşitli yönleriyle ortaya konmasını sağlayan söz konusu kapsamlılık, aynı zamanda bu çalışmayı, Lübnan Ermenileri üzerine gelecekte ortaya konacak çalışmalara yön verme niteliğine sahip gövde bir metin mahiyetine büründürmektedir. Bu yönüyle konu üzerine farklı disiplinlerde ortaya konacak çalışmalara bir kaynak olma arzusunda olan çalışma, aynı zamanda konu üzerine çeşitli araştırmaların yapılmasını teşvik edici bir niteliği de sahiptir.

Lübnan'ın kendisine özgü yapısı ve Ermenilerin de Lübnan demografisinden oldukça farklı bir karaktere sahip oldukları düşünüldüğünde, bu “bütün” ve onun önemli bir “parça”sı üzerine ortaya konan bu çalışma, yukarıda da ifade edildiği üzere bu süreçte konuyu çeşitli yönleriyle ele alabilmek için birçok disiplinden faydalanmayı gerekli görmüştür. Konuyu çeşitli disiplinlerin etkileşimi ve göç, mülteci, entegrasyon, azınlık, bellek ve kimlik gibi olgular çerçevesinde ele alan bu tür çalışmaların sayısının artması gerektiği düşünülmektedir. Burada, bir araştırma gündemi olarak, kolektif belleğinde “sürgün edilme” veya “zorla evinden çıkarılma” olgularının/temalarının baskın olarak yer bulduğu Ermenilerin derin antropolojik analiz değeri taşıyan bu unsurlarını sorunsallaştıran ve yeni analizlere dâhil eden çalışmaların ortaya konması önerilmektedir. Bu noktada, özellikle göç konusunda çalışan antropologlara, sosyal politika uzmanlarına ve sosyologlara önemli görevler düşüyor.

Öte yandan, Lübnan dışında başta Türkiye, Suriye, Mısır ve Irak olmak üzere aynı bölgede yer alan diğer ülkelerde ve Ortadoğu bölgesi dışında başta Latin Amerika olmak üzere dünyanın çeşitli köşelerinde de kalabalık Ermeni nüfusunun varlığını düşünüldüğünde bu ülkelerdeki/bölgelerdeki Ermeniler üzerine yapılacak karşılaştırmalı çalışmaların literatüre anlam katacağı düşünülmektedir. Seçilecek belirli bir zaman dilimi için farklı sosyal yapılara sahip olan bu ülkelerdeki/bölgelerdeki Ermeni topluluklarının incelenmesi, bir diğer deyişle aynı dönemde fakat çeşitli topluluklarla birlikte ve farklı durumlar altında yaşamak

durumunda olan Ermenilerin incelenmesi literatür için ilginç ve doğal deneyim alanları sağlayabilir.

Çalışma, ayrıca Lübnan'ın çeşitli etno-mehzebi gruplardan oluşan yapısı düşünüldüğünde bu ülke üzerine gerek sadece tek bir etno-mezhebi topluluk özelinde gerekse seçilecek iki veya daha fazla etno-mezhebi topluluğun karşılaştırmalı olarak ele alınacağı tartışmaların da gerekliliğine ve önemine dikkat çekmektedir. Bu noktada, Ermeniler gibi bu ülkeye sonradan gelmiş olan Filistinli topluluğu üzerine ve Filistin topluluğunun içinde yer alacağı karşılaştırmalı çalışmalar peşine düşmeye değer projeler olarak görülmektedir. Ermenilerin aksine Filistinliler ki Lübnan'daki diğer gruplarla etnik, dini ve dili anlamlarda daha çok benzerlik taşımalarına karşın Lübnan'a büyük oranda entegre ol(a)mamışlardır. Bu noktada, benimsediği sorgulayıcı üslup çerçevesinde içerdiği tartışmalarla bu tür tartışmalara zemin hazırlamak bu çalışmanın ana gayelerinden birisidir.

Lübnan Ermenileri üzerine bir çalışma yapmak, konu edinilen “bütün”ün ve “parça”nın nitelikleri dolayısıyla pek çok Arapça ve Ermenice kavramın kullanılmasını gerekli kılmaktadır. Bu noktada, Arapça ve Ermenice özel isimlerin ve yer adlarının yazılması önemli bir sorun teşkil etmiştir. Konu itibariyle, çalışmada geçen özel isimlerin ve yer adlarının büyük bir kısmı Arapça ve Ermenice dillerindendir. Arapça ve Ermenice özel isimlerin ve yer adlarının Latin alfabesiyle yazılmasında hem bu iki dilin kullandığı alfabenin farklı olması hem de bu iki dildeki bazı seslerin Latin alfabesinde bulunmaması nedeniyle birtakım farklılıklar gözlemlenmektedir. Bir diğer deyişle, Arapça ve Ermenice özel isimlerin ve yer adlarının Latin alfabesiyle yazılışında ne Türkçe kaynaklarda ne de Latin alfabesiyle yazılan diğer dillerde ortaya konan eserlerde bir uyum söz konusu değildir. Bu dillerde ortaya konan eserlerin bir kısmında Arapça ve Ermenice özel isimler ve yer adları okunuşları dikkate alınarak yazılırken bazı eserlerdeyse özel isimlerin ve yer adlarının Türkçe ve/veya İngilizce karşılıklarına yer verilmiştir. Örneğin, Arapça'da “بشیر الجمیل” olarak yazılan özel bir ismin Türkçe kaynaklarda “Beşir Cemayel”, “Beşir Cemayil” ve “Başir Camayal” gibi farklı kullanımlarını görmek mümkündür. Benzer şekilde, İngilizce kaynaklarda “Bashir Gemayel” ve “Bashir Cemayel” ve “Bachir Gemayel” gibi farklı kullanımlarına rastlanılmaktadır. Yine, Arapça'da “كميل شمعون” olarak

yazılan bir isim için Türkçe kaynaklarda hem “Kamil Şamun” hem de “Kamil Şamon” karşılıkları, İngilizce kaynaklarda da buna paralel olarak “Camille Chamoun” ve “Camille Shamon” gibi farklı kullanımları yaygın olarak yer bulmaktadır.

Arapça isimlerin yazılışında karşılaşılan bir diğer sorun da isimlerin önüne getirilen “artikel” konusudur. Arapça’da isimlerin önüne “al-” ve “el-” artikelleri getirilir. Bu noktada, isimlerin Latin alfabesiyle yazılmasında iki sorunla karşılaşılmaktadır. İlki, bu artikellerin birbirinin yerine kullanılmasıdır. Örneğin, Arapça’da “رياض الصلح” olarak yazılan bir isme, Latin alfabesiyle kaleme alınan eserlerde “Riyad el-Sulh”, “Riyad al-Sulh”, “Riad el-Solh”, “Riad al-Solh”, “Riyadh el-Sulh”, “Riyadh al-Sulh”, “Riyadh el-Solh” ve “Riyadh al-Solh” kullanımlarına yer verilmektedir. Artikellerin kullanımıyla ilgili ikinci sorunsal “al-” ve “el-” artikellerinin “m”, “n”, “r”, “s” gibi sessiz harflerle başlayan isimlerin önünde gelmeleri durumunda “em-”, “en-”, “er-”, “es-” haline dönüşmelerinden kaynaklanan yazım yanlışlarıdır. Bu ses dönüşleri, Arapça’da yazıda yer almaz; sadece telaffuzda ifade edilir. Örneğin, “Al-Sulh” diye yazılıp “Es-Sulh” diye telaffuz edilir. Buna karşın, Latin alfabesiyle kaleme alınan bazı kaynaklar bu unsura dikkat etmeyerek yazım aşamasında da “Es-Sulh” ifadesine yer vermektedirler.

Çalışma, açıklanan bu unsurları dikkate alarak Arapça ve Ermenice özel isimlerin ve yer adlarının yazılışında, bu isimlerin Türkçe karşılığının var olması durumunda Türkçe karşılıklarını kullanmayı ve gerekli görülen yerlerde “radikal yorum” yöntemi kullanılarak normal parantez “()” içerisinde ilgili dildeki söylemlerini vermeyi benimsemiştir; böylece ilgili kavramların daha açıklayıcı ve araştırma için faydalı kılınmaya çalışılmıştır. Örneğin, Sayda kelimesinin ilgili dildeki karşılığı olan Sidon, gerek duyulması halinde bu ifadenin geçtiği ilk yerde normal parantez içinde kullanılacaktır. Türkçe’de karşılığı olmayan bir ifadeye ise söz konusu dildeki telaffuzuyla çalışmada yer verilmiştir. Artikellerin kullanımı konusunda, çalışma, esasa bağlı kalarak artikellerin “al-” ve “el-” kullanımını benimsemiştir. Bu kullanım, sadece eser adlarında, gazete ve dergi başlıklarında ilgili yazar(lar)ın ifadesini değiştirmemek amacıyla göz ardı edilmiş ve yazar(lar)ın kullanım şekline dokunulmamıştır.

Bu durum, “ian (իւն)” eki söz konusu olduğunda Ermenice isimler için de benimsenmiştir. Ermenice’de “i (ի)” harfi, sesli bir harfin önüne geldiğinde “y” olarak telaffuz edilir. Bundan dolayı, Ermenice isimler Türkçe’de hem “ian” hem de “yan” şeklinde yazılabilmektedir. Örneğin “Antranik Dakessian” ve “Antranik Dakesyan” kullanımlarını görmek mümkündür. Eser adlarında, gazete ve dergi başlıklarında ilgili yazar(lar)ın ifadesini değiştirmemek amacıyla iki kullanımdan birisini kabul eden diğerini göz ardı eden bir yaklaşım benimsenmemiş; ilgili yazar(lar)ın kullanım şekline dokunulmamıştır. Öte yandan Türkçe’de “oğlu” manasına karşılık gelen “ian” ekinin çevirisi de yapılmamıştır; Ermenice’deki yazımına sadık kalınmıştır. Örneğin “Serovpe Viçenian”, Türkçe’de “Serovpe Viçenoğlu” olarak kaleme alınabilir. Fakat çalışmada, bu yöntem benimsenmemiş; özel isimlerin Ermenice’deki orijinal hallerine yer verilmiştir.

Son söz olarak, bu çalışma, Lübnan Ermenilerini açıklamada ne bir başlangıç ne de bir sondur. Bu bağlamda, çalışmanın tartışmaları noktalayacak son ve belirleyici unsurları ortaya koymak gibi bir iddiası yoktur. Bu, zaten sosyal bilimlerin ruhuna da aykırıdır. Nitekim merakı gidermek amacıyla sorular sorularak yola çıkılan sosyal bilimlerde alınacak her cevap yeni bir soruyu doğurmaktadır. Çalışmada, yukarıda sözü edilen konular açısından bir nebze katkıda bulunmuş olma umudu taşımaktayım.

BİRİNCİ BÖLÜM

KİMLİK PARADOKSUNUN “BÜTÜN”Ü OLARAK LÜBNAN: LÜBNAN TARİHSEL GELİŞİMİ İÇERİSİNDE KİMLİK POLİTİKALARI VE SİYASAL SİSTEM İNŞASI

“Kimse diğerini yok etmek istememeli. Hiçbir birey, siyasal eğilim veya topluluk tek başına bu ülkeyi yönetemez. Bu ülke, sadece herkesin uzlaşısıyla yönetilebilir.”¹

“İnsanın nereye ait olduğu, kökenleri, ötekilerle ilişkileriyle, güneşte ve gölgede işgal edeceği yeri konusunda sürekli olarak kendi kendini sorgulamaya itildiği bir ülke.”²

“Anlatması hem zor ve uzun hem kolay ve kısa.”³

Lübnan İç Savaşı’nın başlamasından bir yıl kadar sonra, 7 Nisan 1976 tarihinde, dönemin Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Dışişleri Bakanı Henry A. Kissinger, Başkan Gerald R. Ford’a Lübnan konulu bir sunum yapar. Ford, sunumu dinledikten sonra Beyaz Saray’daki Kabine Odası’nda bulunan devlet adamlarına Lübnan’ı tanımlamak için “O kadar karmaşık ki mantığa meydan okuyor.”⁴ diye bir ifade kullanır. Lübnan üzerine açık bir gerçekçiliği işaret eden bu ifade, bir yandan

¹ Refik Hariri, 1992-1995 ve 2000-2004 dönemlerinde başbakanlık yapmış olan ve 14 Şubat 2015 tarihinde Beyrut’ta düzenlenen bir suikastla öldürülen Lübnanlı iş adamı, siyasetçi. Bkz. Mona Ziade, “Hariri’s Mea Culpa: We’ll Do Things Differently”, **The Daily Star Lebanon**, August 21, 1998, (Çevrimiçi) <http://www.dailystar.com.lb/News/Lebanon-News/1998/Aug-21/13667-hariris-mea-culpa-well-do-things-differently.ashx>, Erişim Tarihi: 23 Mayıs 2017.

² Amin Maalouf, **Ölümcül Kimlikler**, Aysel Bora (Çev.), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s. 19.

³ Nuray Mert, “Nuray Mert Beyrut’u Yazdı (2)”, **Radikal**, 4 Eylül 2006, (Çevrimiçi) <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=197716>, Erişim Tarihi: 11 Mart 2017.

⁴ National Security Adviser, “284. Minutes of National Security Council Meeting”, **Foreign Relations of the United States, 1969-1976 (Volume XXVI, Arab-Israeli Dispute, 1974-1976, Document 284)**, April 7, 1976, (Çevrimiçi) <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v26/d284>, Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2017.

Lübnan'ın karmaşık sosyo-politik yapısına dikkat çekerken diğer yandan bununla ilintili olarak bu ülkeyi anlamının ne kadar zor olduğunu ortaya koymaktadır.

Harita 1.1: Lübnan'ın Coğrafi Konumu [**Kaynak:** (Çevrimiçi) <http://www.washingtonpost.com/wp-srv/world/countries/lebanon.html?nav=el>, Erişim Tarihi: 2 Haziran 2017.]

Coğrafi olarak Doğu Akdeniz, Ortadoğu ve Arap dünyası gibi “birbirleriyle yer yer örtüşen kültürel ve coğrafi halkalar”⁵ içinde yer alan Lübnan, bununla birlikte bunların hepsi içinde nevi şahsına münhasır bir yapıya sahiptir. Lübnan'ın bu özgün yapısı, tarihten gelen ve süreç içerisinde belli değişimler geçirmesine karşın günümüze büyük oranda ulaşan siyasal kültürü ve toplumsal dokusundan kaynaklanmaktadır. Jeopolitik konumunun sağlamış olduğu siyasi ve ekonomik unsurlar dolayısıyla tarihsel süreçte birçok medeniyete

ev sahipliği yapmış olan ve bundan ötürü çeşitli etnik, dinsel ve kültürel etkilere maruz kalmış olan Lübnan'ın bu etno-dinsel ve kültürel çeşitliliği, zamanla ülkede farklı din ve mezheplere bağlı cemaatler örgüsünden oluşan bir siyasal ve toplumsal yönetim mekanizmasının ortaya çıkmasına yol açmıştır.⁶ Müslüman Şiiler, Sünniler, Dürziler, Nusayriler, İsmaililer ve Hristiyan Maruniler, Grek Ortodokslar, Grek Katolikler,

⁵ Engin D. Akarlı, “Lübnan'ın Açmazları”, **Birikim**, Sayı 209, Eylül 2006, s. 9.

⁶ Lübnan, yaklaşık olarak 6 milyon nüfusa sahip bir ülkedir. Kasım 2017 itibarıyla “World Population Review” sitesi Lübnan'ın nüfusunu 6.067.371 olarak vermektedir. Aynı dönem itibarıyla ülkenin nüfusu “Country Meters” sitesi verilerine göre 6.719.911, “Worldometers” sitesi verilerine göre ise 6.086.221'dir. Bkz. “Lebanon Population 2017”, **World Population Review**, (Çevrimiçi) <http://worldpopulationreview.com/countries/lebanon-population/>, Erişim Tarihi: 4 Kasım 2017; “Lebanon Population”, **Country Meters**, (Çevrimiçi) <http://countrymeters.info/en/Lebanon>, Erişim Tarihi: 4 Kasım 2017; “Lebanon Population”, **Worldometers**, (Çevrimiçi) <http://www.worldometers.info/world-population/lebanon-population/>, Erişim Tarihi: 4 Kasım 2017; Lübnan, etnik açıdan büyük oranda homojen bir yapıya sahiptir. Nüfusun %95'i Arap, %4'ü Ermeni kökenliken %1'lik bir dilimse Türkmenler, Kürtler, Yahudiler, Çerkesler ve Tatarlar gibi diğer etnik kökenlerden oluşmaktadır.

Ermeni Ortodokslar,⁷ Ermeni Katolikler,⁸ Süryani Ortodokslar,⁹ Süryani Katolikler,¹⁰ Roma Katolikleri,¹¹ Nasturiler,¹² Keldaniler, Kiptiler,¹³ Protestanlar¹⁴ ile Yahudiler

⁷ Lübnan'da Ermeni varlığının kökenleri Emeviler dönemine (661-750) kadar geriye tarihlenebilir. Haçlıların güney Akdeniz kıyılarını ele geçirmesini ve Kilikya bölgesinde (bugünkü Çukurova ve çevresi) kurulan Kilikya Ermeni Krallığı'nın (1080-1375) yıkılmasını izleyen dönemlerde kalabalık bir Ermeni nüfusu Lübnan'a göç etti. Bölgeye ilk yerleşen Ermeni gruplarından bazılarıysa 17. yüzyılda yaşanan Osmanlı-Safevi savaşlarından kaçarak buraya sığınanlardır. Bunu, 1895-1896 ve 1909 yıllarındaki Ermeni göçleri izledi. Bununla birlikte, Lübnan'daki Ermeni nüfus, esas olarak, Birinci Dünya Savaşı esnasında (1915-1918) ve Savaş'ın sona ermesini izleyen süreçte Anadolu'dan bölgeye göç eden ve/veya göç ettirilen Ermeni gruplarından oluşmuştur. Fransa'nın Kilikya'dan çekildiği 1921-1922 yıllarında ve Hatay'ın Türkiye'ye katılım süreci olan 1937-1939 yılları arası dönemde Ermenilerin bölgeye göçü yoğunlaşmıştır. Bu göç dalgalarını, 1948 Arap-İsrail Savaşı'nı izleyen süreçte Filistin'den ayrılan Ermenilerin ve 1958 yılında Suriye ile Mısır'ın birleşerek Birleşik Arap Cumhuriyeti'ni (BAC) oluşturmaları nedeniyle Suriye'den göç eden Ermenilerin gelişi izledi. Ermeni Ortodokslar (Gregoryenler), Lübnan'da Beyrut'ta ve Beyrut'un kuzey bölgelerindeki banliyölerde yaşamaktadırlar. Genelde esnaflıkla uğraşan Ermeniler ekonomik olarak görece iyi durumda olup siyasal olarak da ülkede önemli bir role sahiptirler. Bkz. Avedis K. Sanjian, **The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion**, Cambridge & Massachusetts, Harvard University Press, 1965; As'ad AbuKhalil, **Historical Dictionary of Lebanon**, London, Scarecrow Press, 1998, p. 4.

⁸ Ermeni Katolikler, Roma Kilisesi'nin Katolikleşmesi sürecinde Ermeni Ortodokslardan koparak farklı bir dini grup oluşturan topluluktur. Haçlı Seferleri sırasında Latinler ile Kilikya Ermeni Krallığı arasındaki olumlu ilişkilerin etkisiyle Ermeniler arasında yaygınlaşmaya başlayan Katolik inancı, Krallığın 1375 yılında yıkılışını izleyen süreçte Fransiskan ve Dominiken misyonerlerinin etkisiyle iyice yayılma alanı buldu. Tarihi ritüellerini koruyan Ermeni Katolikler buna karşın Papa'nın otoritesini kabul ederler. Osmanlı "millet sistemi" içerisinde Ermeni Ortodokslarla birlikte Ermeni Apostolik Patrikliği'ne bağlı olan Ermeni Katolikler, Fransa'nın etkisiyle 1830 yılında bu sistem içerisinde ayrı bir millet statüsü elde ettiler. Modern Lübnan'da ülkede bulunan diğer Ermeni topluluklarla yakın ilişkiler içerisinde olan Ermeni Katolikler, belirli sosyo-kültürel ve dini kurum ve kuruluşlara sahip olmalarının yanında parlamentoda da bir sandalyeyle temsil edilmektedirler. Bkz. **Ibid.**

⁹ Süryani Ortodokslar (Suriyeli Monofizitler ya da Suriyeli Ortodokslar), adlarını 6. yüzyılda yaşayan liderleri Urfa Başpiskoposu Jakob Baradeus'tan almakta olup onun yolunu takip ederler. Bundan dolayı "Yakubiler" olarak da adlandırılan ve Arami kökenli olup Süryanice konuşan bu topluluk, 17. yüzyıla dek Dağlık Lübnan köylerinde önemli bir nüfusa sahip oldu. Bölgede Maruni inancının etkisini artırmasını izleyen süreç, pek çok Süryani'nin Marunileşmesine neden oldu. 19. yüzyılda Doğu Anadolu, Halep ve Şam'dan, 1921 yılında Mersin ve Adana'dan, 1950'lerde ve 1960'larda da Suriye ve Irak'tan Lübnan'a Süryani göçleri yaşandı. Süryani Ortodoksların Hz. İsa'nın dini ve insani yönlerine inanışları Ortodokslardan belirli farklılıklar taşır. Bu noktada, klasik Ortodoks inancının aksine Hz. İsa'nın sadece ilahi bir tabiata sahip olduğunu kabul ederler. 1932 nüfus sayımındaki nüfusları 2.574 olan Süryani Ortodokslar, günümüzde 30 bin kadar bir nüfusa sahiptirler. Bkz. Christine Chaillot, **The Syrian Orthodox Church of Antioch and All the East**, Genova, Inter-Orthodox Dialogue, 1998, pp. 62-63; Heleen Murre-van den Berg, "Syriac Christianity", **Eastern Christianity**, Ken Parry (Ed.), Oxford, Blackwell Publishing, 2007, pp. 249-268.

¹⁰ Süryani Ortodokslar, bölgenin Haçlıların hâkimiyetinde olduğu dönemde Batı Hristiyanlığıyla temas etme olanağı buldular. İzleyen süreçte Katolik Kilisesi'nin bölgeye gönderdiği Cizvit ve Kapuçin misyonerlerinin etkisiyle Süryanilerin bir kısmı Katolikleşmeye başlamıştır. Katolikleşen Süryaniler, Mardinli Süryani Piskopos Andrew Ahidjan önderliğinde 1656 yılında Süryani Ortodoks cemaatinden ayrılarak kendi cemaatlerini kurup Papa'nın üstünlüğünü kabul ettiler. Süryani Katoliklerin kurdukları piskoposluk, 1662 yılında Osmanlı yönetimi tarafından tanındı. Bu dönemde, Fransa'nın himayesinde yer alan Süryani Katolikler, 18. yüzyılda Halep Başpiskopusu Michael Carve önderliğinde Süryani Katolik Kilisesi'nin Roma Kilisesi'ne bağlanması taleplerini dile getirdiler. Süryani Katolik Kilisesi, 1783 yılında Papa VI. Pius'un onayıyla Roma Kilisesi tarafından resmen tanındı. Lübnan'daki Süryani Katolik nüfusu, 17. yüzyıldaki bu gelişmelerin yanında Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen süreçte savaştan kaçarak Lübnan'a yerleşen dikkate değer bir göçmen kitlesinden oluşmuştur. İç Savaş

olmak üzere 18 farklı etno-mezhebi topluluğun bir arada yaşadığı Lübnan, bu etno-mezhebi toplulukların anayasal olarak tanınması, her bir topluluğun kendi iç hukukuna

sürecinde nüfusunun önemli bir kesimi Amerika, Avustralya ve Avrupa gibi bölgelere göç eden bu topluluğun günümüzde Lübnan topraklarındaki nüfusu 30 bin civarında olup başta Beyrut olmak üzere Lübnan'ın sahil kentlerinde yerleşimde bulunmaktadır. Bkz. Anthony O'Mahony, "Syriac Christianity in the Modern Middle East", **The Cambridge History of Eastern Christianity**, Michael Angold (Ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 2006, pp. 511-536.

¹¹ Lübnan'a Avrupa'dan gelerek yerleşen Roma Katolikleri ya da diğer bir adlandırmayla Latinler (Latin Katolikler), Vatikan Kilisesi'ne bağlıdırlar. Roma Katolikleri, az sayıdaki yerel halkla birlikte daha çok Fransız ve İtalyan nüfustan oluşmaktadır. Lübnan'ın Fransız manda yönetiminde bulunduğu dönemde sayıları artan Roma Katolikleri, ülkenin bağımsızlığını izleyen süreçteyse büyük oranda göç ettiler. 1932 nüfus sayımı, Roma Katoliklerinin nüfusuna dair herhangi bir veri sunmazken, 1950'lerde ülkede yaklaşık olarak 4 bin Roma Katolığının yaşam sürdüğü tahmin edilmektedir. Latinlerin, günümüzdeki nüfusuysa yaklaşık olarak 14 bindir. Bkz. AbuKhalil, **Historical Dictionary...**, p. 3.

¹² Adını, 382 yılında Roma İmparatorluğu'nun Kommagene bölgesinin Germanikeia kentinde doğan ve Doğu Asur Kilisesi'nin kurucusu olan Nestorius'tan alan Nasturiler, Hz. İsa'nın hem ilahi hem de insani tabiata sahip olduğuna inanmaktadırlar. Asuriler olarak da adlandırılan Nasturilere göre, Hz. İsa'nın tek tabiatlı olduğuna inanmak sapkınlıktır. Hz. Meryem'in Hz. İsa'nın tanrı anası mı yoksa beşer anası mı olduğu tartışmalarında, Meryem'in İsa'nın beşer anası olduğunu ve dolayısıyla sadece beşer doğduğuna inanan Nasturiler, bundan dolayı dışlanmışlardır. 431 Efes Konsili'nde kınanan Nasturiler izleyen süreçte kendi bağımsız kiliselerini kurdular. Osmanlı yönetiminde Ermeni millet sistemi içerisinde konumlandırılan Nasturiler, 19. yüzyıldaki İngiliz, Rus ve Amerikan misyonerlerin etkisiyle kendi devletlerini kurma bilinci edindiler. Bu doğrultuda, Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslarla işbirliği yaparak Osmanlı'ya karşı isyan eden Nasturiler, izleyen süreçte Irak, Suriye ve Lübnan'a yerleştiler. 1932 nüfus sayımına göre, sayıları 190 olan Lübnan Nasturileri, Cumhurbaşkanı Kamil Şamun'un 1958 yılında çıkardığı yabancılar için vatandaşlık hakkı yasasıyla Lübnan'da devlet imkânlarından yararlanmaya başladılar. İç Savaş sürecinde çok sayıda Nasturi Avrupa, Amerika ve Avusturya'ya göç ederken 2003 yılında bölgede önemli gelişmelere yol açan ABD'nin Irak işgaliye binlerce Nasturi'nin Irak'tan Lübnan'a göç etmesine yol açtı. Bu göçlerin etkisiyle günümüzde Lübnan'da sayıları 10 binin üzerinde olarak tahmin edilmesine karşın vatandaşlığa sahip olan Nasturilerin sayısı yaklaşık olarak 4.500'dür. Bkz. Lavinia Cohn-Sherbok, **Who is Who in Christianity**, 2nd Edition, London, Routledge, 2001, pp. 216-223; Mark Samuel, "The Dilemma of the Assyrians in Lebanon", **Assyrian Education Network**, February 1, 2001, (Çevrimiçi) <http://www.atour.com/education/20010201a.html>, Erişim Tarihi: 5 Mayıs 2017.

¹³ Kiptiler, Doğu Ortodoks Kilisesi'ne mensup olup Mısır ile özdeşleşmiş bir topluluktur. Mısır'da yaşadıkları ekonomik sorunlar nedeniyle 1950'lerde Lübnan'a göç etmeye başlayan Kiptiler, ilk etapta Dağlık Lübnan'daki Metn bölgesine yerleştiler. Mısır Kipti Kilisesi'nden yardım olarak 1972 yılında Lübnan Kipti Kilisesi'ni kuran bu topluluk, 1996 yılında Kipti Patrik Şemun'un ülkeye yaptığı ziyarette Cumhurbaşkanı Elias Hraivi'yle yaptığı görüşmelerden sonra Lübnan Anayasası tarafından ülkenin 18. mezhebi olarak tanındı. Kiptilerin günümüz Lübnan'ındaki sayıları 5 bin civarında olup bu nüfus daha çok Beyrut, Metn ve Cübeyl bölgelerinde dağılmaktadır. Kiptiler, Lübnan'da genellikle hizmet sektöründe istihdam edilmektedirler. Bkz. François Micheau, "Eastern Christianities (Eleventh to Fourteenth Century): Copts, Melkites, Nestorians and Jacobites", **Eastern Christianity**, Michael Angold (Ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 2008, pp. 371-403; Mustafa Erdem, "Kipti Kilisesi Üzerine Bir Araştırma", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 36, Sayı 1, 1997, ss. 143-178.

¹⁴ Protestanlar, 19. ve 20. yüzyıllarda ABD ve İngiltere'nin misyonerlik faaliyetleriyle mezhep değiştiren Hristiyanlardan oluşan bir topluluktur. Lübnan nüfusunun yaklaşık olarak yüzde 1'lik bir kesimini oluşturan Protestanlar kendi içlerinde Anglikan, Congregational ve Presbiteryen kiliselerine bağlı farklı gruplardan oluşurlar. Beyrut başta olmak üzere genelde şehir merkezlerinde oturan Protestanlar, Lübnan'ın eğitimli ve zengin topluluklarının başında gelmektedirler. Bkz. AbuKhalil, **Historical Dictionary...**, p. 5.

sahip olması ve siyasal ve toplumsal yapıların buna göre belirlenmesi açısından Ortadoğu'nun en sıradışı ülkelerinden birisini oluşturmaktadır. Derinlemesine bölünmüş kimliksel aidiyetlerin hüküm sürdüğü Lübnan'da, bu siyasal ve toplumsal yapılanma, ülkede çokkültürlülüğün korunması ve birlikte yaşama olgusunun inşa edilmesi amacını taşımasına karşın hedefinin aksine toplumsal olarak biz duygusunun ve ulusal bir kimliğin yaratılmasına ket vurmuştur. Lübnan'ı "kimlik paradoksu"nun incelenmesi açısından önemli bir örnek teşkil eden bir ülke konumuna getiren bu durumu idrak edebilmenin öncelikli yolu, ülkenin tarihsel gelişimi içerisinde oluşan toplumsal bölünmeyi ve siyaset kurumunu anlamaktır. Bu noktada, konu üzerine önemli veriler sunan tarihin mirası dikkate alınmalıdır.

A. Tarihin Mirası: Lübnan'da Modern Devletin Tarihi-Politik Oluşum Süreci

1. Bir Ulusun "Kökenleri" veya "Dinlerin Babil'i"nin Temelleri: Fenike Uygarlığından Osmanlı İmparatorluğu'na "Lübnan"

"Lübnan"¹⁵ adı, Akdeniz'in doğu kıyıları üzerinde yer alan ve kuzeyinde ve doğusunda Suriye'ye, güneyindeyse İsrail'e komşu olan 10.400 kilometrekarelik bölgeye verilen isimdir. Bu bölge, antik çağda Mısır, Mezopotamya ve Anadolu arasında kalan ve bugünkü Lübnan, İsrail ve Filistin toprakları ile Suriye, Mısır ve Ürdün'ün kıyı kesimlerini kapsayan alanı ifade etmek için kullanılan Kenan¹⁶ ülkesinin sınırları

¹⁵ İngilizce "Lebanon", Fransızca "Liban" olarak kullanılan Lübnan'ın adı, etimolojik olarak Aramice'den gelmekte olup "beyaz" manasındadır. "Beyazlar ülkesi" anlamına gelen Lübnan'ın adı, ülke dağlarının yüksek tepelerinin yılın sekiz ayı boyunca karla kaplı olmasının eseridir. Bkz. George Rawlinson, **Phoenicia: History of Civilization**, London & New York, I.B. Tauris Publishers, 2005, p. 19; Lübnan adı, söz konusu bölgenin modern dönemdeki ismidir. Bu bölge, antik çağda "Fenike" ya da "Kenan", Osmanlı döneminde "Cebel-i Lübnan" ya da kısaca "Cebel", Fransız mandası idaresindeyse "Grand Liban" olarak adlandırılmıştır.

¹⁶ İbranice'de "Kena'an" olarak kullanılan ve "tüccar, ticaretle uğraşan kişi" anlamına gelen Kenan kavramının kökeni tartışmalı olup konu üzerine farklı görüşler ortaya konmuştur. Dilbilimci John Gray, Kenan adının Akadça dilindeki "kinahna" kelimesinden geldiğini ifade eder. Akad Yazıtları'nda da geçen kinahna, Suriye kıyısının İskenderiye Körfezi'nden Carmel Head'e kadar olan kısmı için M.Ö. 2. yüzyılda kullanılan bir tanımlamaydı. Bkz. John Gray, **The Canaanites: Ancient Peoples and Places**, London, Thames and Hudson, 1964, pp. 3-4; Asur, Mısır ve Yunan yazıt ve metinlerinde de geçen Kenan sözcüğü, Hurrice dilinde de benzer anlamlara gelmektedir. Bkz. Maria E. Aubet, **The Phoenicians and the West: Politics, Colonies and Trade**, 2nd Edition, Cambridge, Cambridge University Press, 2001, p. 10.

içerisinde yer alıyordu. İbrahimi dini metinlerde sıkça geçen¹⁷ ve dünyanın en eski yerleşim alanlarından birisi olan Biblos'ta yapılan kazı çalışmalarından elde edilen veriler çerçevesinde M.Ö. 6500'lere kadar geriye tarihlenen bir geçmişe sahip olan Kenan diyarının ilk yerleşimcileriye bölgeye ismini de vermiş olan Kenanlılardır. Ugarit yazıtlarındaki unsurlarla da desteklenen bu verilere göre, Kenanlıların (Kenanilerin) ilk halkı olan Sami halkları veya Semitik topluluklar olarak da adlandırılan Samilerin, M.Ö. 3000'lerin sonunda Arap Körfezi'nden batıya ve kuzeye doğru göç ederek bugünkü Mısır, Ürdün, Suriye, Filistin ve Lübnan'a yerleşerek kendi yönetimlerini kurdukları kabul edilmektedir.¹⁸ Bölgeye ilk göç eden Semitik topluluklardan olan Yemen veya Suudi Arabistan kökenli oldukları sanılan ve Doğu Kenanlılar olarak da tanımlanan Amurruların, diğer topluluklarla birlikte Lübnan'da Biblos, Sayda ve Sur şehirlerini kurdukları konusunda ortak bir görüş bulunmaktadır.¹⁹

Bununla birlikte, Lübnan tarihinin başlangıcı, daha çok, Akdeniz çevresinde ticaret kolonileri kuran denizci ve tüccar kavimlerin M.Ö. 3000'lerde bölgenin sahil kesimlerine yerleşmeleri olarak kabul edilmektedir. Kökenleri konusunda, Doğu Akdeniz'deki adalardan ve Anadolu'dan deniz yoluyla bölgeye geldikleri ve Arap kökenli²⁰ bir halk oldukları tezleri ortaya konan bu göçmenler, zamanla yerel halkla

¹⁷ Tevrat'ta Kenan adı, Nuh'un üç erkek evladından biri olan Hâm'ın oğlu olarak geçmektedir. Kenan'ın bir torununun adı ise Lübnan'ın önemli bir şehrinin de adı olan Sayda'dır. Kenan'ın soyunun yayıldığı bölge olarak adlandırılan "vaat edilen" Kenan ülkesinin Tevrat'taki sınırları "Sayda'dan Gerar ve Gazze'ye doğru, oradan Sodom, Gomora, Adma ve Sevoyim'den Laşa'ya kadar" uzanmaktadır. Bkz. Harold Marshall ve Sylvester Richards (Yay. Haz.), **Holy Bible**, Tennessee, The Gideons International, 1978, p. 10; Buna göre, Tevrat'ta Kenan diyarının Lübnan kısmındaki sınırları Sayda'ya kadar olup Beyrut ve Trablus gibi bölgeleri içermez. Bkz. **Ibid.**, p. 57.

¹⁸ Elsa Marston, **The Phoenicians: Cultures of the Past**, New York, Benchmark Books & Marshall Cavendish, 2001, p. 8; Asher Kaufman'a göre ise Kenanlılar, Hint-Avrupa kökenli bir kavimdir. Bkz. Asher Kaufman, "Phoenicianism: The Formation of an Identity in Lebanon in 1920", **Middle East Studies**, Vol. 37, No. 1, January 2001, p. 174.

¹⁹ William L. Traxel, **Footprints of the Welsh Indians: Settlers in North America before 1492**, New York, Algora Publishing, 2004, p. 15; M.Ö. 450 yılında Sur şehrini ziyaret eden Herodot'un yerel halkla yaptığı görüşmelere dayanarak aktardığı veriler bu bilgileri desteklemektedir. Bkz. Asher Kaufman, **Reviving Phoenicia: The Search for Identity in Lebanon**, London & New York, I.B. Tauris Publishers, 2004, p. 174; Amoritler ve Martular olarak da adlandırılan Amurrular üzerine ayrıca bkz. Albert T. Clay, **The Empire of the Amorites**, New Haven, Yale University Press, 1919; Kathleen M. Kenyon, **Amorites and Canaanites**, London, Oxford University Press, 1963.

²⁰ Avustralyalı arkeolog Warwick Ball, Fenikelilerin "Araplılığı" konusunda, "Her ne kadar Fenikelilere 'Arap' demek doğru değilse de en azından yakın atalarıydı; ve farklılıkları da gitgide bulanıklaşarak günümüzün Levant bölgesini Araplarına dönüştüler." der. Bkz. Warwick Ball, **Arabistan'dan Öteye: Fenikeliler, Araplar ve Avrupa'nın Keşfi**, Ahmet A. Çağlayan (Çev.), İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2014, s. 24.

kaynaşarak bölgeye hâkim oldular. Bölgede yaşayan yerel halk tarafından Kenan ülkesinin bir topluluğu olarak görülen ve dolayısıyla Kenanlılar olarak adlandırılan bu denizci ve tüccar halk, Doğu Akdeniz topluluklarıyla ticari ilişkiler içinde olan Yunanlılar tarafından ise “Fenikeliler”²¹ olarak adlandırılmaktaydı. Dönemin önde gelen güçleri olan Mısırlılar ve Asurluların istilalarıyla zayıflayan bazı Lübnan kent krallıklarını yıkarak Doğu Akdeniz boyunca yayılan bu denizci ve tüccar halk, böylece izleyen süreçte ortaya çıkacak olan Fenike İmparatorluğu’nun askeri ve siyasi koşullarının temelini oluşturmuştur.²² Sınırları, Asi ve Ürdün (Şeria) nehirleri ile Akdeniz tarafından çizilen ve Ürdün, Lübnan, İsrail ve Suriye kıyılarını kapsayan alanda doğan Fenike uygarlığı, denizlerdeki ve ticaretteki üstünlüklerini kullanarak zamanla Akdeniz’in Batı kıyıları boyunca, Cebelitarık Boğazı’nın ötesine geçerek Portekiz ve Afrika’nın Atlas Okyanusu kıyılarına kadar yayıldı.²³

M.Ö. 2000’lerde Amurrular ve M.Ö. 1800 - M.Ö. 1200 arası dönemde Mısırlılar tarafından bölgedeki egemenlikleri tehlike altına sokulsa da M.Ö. 1100’lerin başına

²¹ Bu tanımlama, ilk olarak Yunan tarihçi Homeros tarafından kullanıldı. Sabatino Moscati’ye göre, Fenike (Fenik) adlandırmasında etkili olan unsur, yerel halkın dış dünyaya satmış oldukları bölgeye özgü değerli kırmızımsı mor renkteki kumaştır. Yunanca’da mor rengi yerine kullanılan “Phoinix (Fenik)” kelimesinden türetilen Fenike, “mor rengin bulunduğu” ve “ticaretinin yapıldığı topraklar” olarak da tarif edilmektedir. Bu bağlamda, Kenan kelimesiyle aynı anlamı taşımaktadır. Fenikelilerin ticaret yaparken gemilerine astıkları bu kumaşın renginden dolayı “kızıl insanlar” anlamına gelen Phoinix olarak adlandırıldıkları ileri sürülmektedir. Fenikeliler, bunun dışında zaman zaman bağlı bulundukları Sur ve Sayda gibi büyük şehirlere göre de adlandırılmışlardır. Başlangıçta yalnızca bu kent sakinlerini ifade etmek için kullanılan Surlular ve Saydalılar tanımlamaları bazı dönemlerde Fenikelilerin genel adı olarak da kullanılmıştır. Bkz. Sabatino Moscati, **The Phoenicians**, London & New York, I.B. Tauris Publishers, 2001, pp. 36-38; Aubet ise Fenike adının Huri ve Akad dillerinde kullanılan Kenan sözcüğünün Yunanlılar tarafından kendi dillerine çevrilmesiyle ortaya çıktığını ifade eder. Aubet’e göre, Phoinix kelimesi, Akad Yazıtları’nda geçen ve Kenan diyarından ithal edilen kırmızı renkli yün anlamına gelen “kinohhu” kelimesinin basit bir çevirisidir. Bkz. Aubet, **The Phoenicians...**, pp. 10-11.

²² Moscati, **The Phoenicians**, p. 35.

²³ Fenikeliler, söz konusu dönemde, kendi aralarında dayanışma ruhu çerçevesinde bir araya gelerek bir birlik oluşturmaktan uzaktılar. Aralarındaki bu kopuk yaşayış tarzı nedeniyle Fenikeliler, genellikle kurdukları şehirlerin adlarıyla anıldılar. Kendi idari yapılanmalarına sahip olan ve yasama, yürütme ve yargı erklerinin kralda toplandığı ve şehrin önde gelen ailelerinden ve/veya kaptanlarından oluşan bir danışma meclisinin de söz konusu krala yardım ettiği bağımsız birer site-devleti görünümündeki bu şehirlerin oluşturduğu bu gevşek yapı, tarihçi Philip K. Hitti tarafından “federasyon” olarak adlandırılır. Bkz. Philip K. Hitti, **Lebanon in History: From the Earliest Times to the Present**, 2nd Edition, London, Macmillan & Co. Ltd., 1962, p. 22; Akka, Arad, Beyrut, Biblos, Botris, Parfirayon, Sayda, Simira, Sur ve Ugarit gibi pek çok kent krallığının kurulduğu Lübnan topraklarında, bu şehirler arasından Biblos, Sayda ve Sur süreç içerisinde güçlerini artırarak diğerleri üzerinde egemenlik kurdular. Bkz. Şemseddin Günaltay, **Yakın Şark III: Suriye ve Filistin**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1947, ss. 162-163; Söz konusu kent krallıkları üzerine detaylı bilgi için ayrıca bkz. Glenn E. Markoe, **Phoenicians: Peoples of the Past**, London, The British Museum Press, 2000.

gelindiğinde bölgede yeniden hükümlanlık kuran Fenikelilerin bölgedeki egemenliğini izleyen süreçte, Lübnan toprakları birçok kavim ve devlet tarafından istila edilmiş, onlara ev sahipliği yapmıştır. Fenikelilerden sonra bölge, kronolojik olarak Asur İmparatorluğu (M.Ö. 875 - M.Ö. 608), Babil Krallığı (M.Ö. 685 - M.Ö. 529), Pers İmparatorluğu (M.Ö. 529 - M.Ö. 333) ve Makedonya Krallığı (M.Ö. 333 - M.Ö. 64) gibi birçok yönetimin himayesine girdi. Coğrafi konumu nedeniyle hem Akdeniz hem de Asya ticareti için önemli bir noktayı oluşturan bölge, M.Ö. 64 yılında Roma İmparatorluğu tarafından himaye altına alındı. İmparatorluğun 331 yılında Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılmasının ardından 395 yılında İstanbul merkezli Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans İmparatorluğu) egemenliğine giren bölge, 636 yılında gerçekleşen Yermük Savaşı'nda Bizans İmparatoru Herakleios'un Halid bin Velid komutasındaki İslam ordusuna yenilmesiyle İslam hâkimiyetine girdi.²⁴ Bölgedeki İslam hâkimiyeti, Haçlıların bölgeye egemen oldukları 1098-1291 yılları arasındaki dönem dışında, sırasıyla Emevi (661-750), Abbasi (750-1258), Fatımi (909-1171), Selçuklu (1058-1157), Eyyübi (1183-1250) ve Memlük (1261-1517) idareleri çerçevesinde sürdü.

Bölgenin gerek İslam hâkimiyeti altında olduğu dönemler gerekse Haçlıların egemenlik sürdüğü 1098-1291 yılları arasındaki dönem, Lübnan'ın dini unsurlar açısından belli etkiler altında kalmasına yol açmıştır. Bölgeyi ele geçiren Müslümanlar, Bizans tehlikesine karşı fethedilen alanlara Müslüman nüfusu yerleştirirken yerlerinden edilen çoğunluğunu Marunilerin oluşturduğu Hristiyanlar, Cebel-i Lübnan'ın (Lübnan Dağı veya kısaca Dağ) kuzey alanına sığındılar.²⁵

²⁴ William W. Harris, **The Levant: A Fractured Mosaic**, 2nd Edition, Princeton, Markus Wiener Publishers, 2005, pp. 50-55.

²⁵ Fahim I. Qubain, **Crisis in Lebanon**, Washington, D.C., Middle East Institute, 1961, p. 9; Bölgenin coğrafi özellikleri, söz konusu dönemlerde yönetimlerin Cebel-i Lübnan'ı kontrol etmekte zorlanmalarına neden oluyordu. Bu da Cebel'in, etrafındaki dünyadan soyutlanmasına yol açtı. Cebel-i Lübnan'ın önem kazanması ilk olarak, Roma iktidarı döneminde kıyı kentlerinde yerel halkın yıllarca süren savaşlardan korunmak ve özerkliklerini muhafaza etmek için Cebel'e göç etmesiyle başlamıştır. Roma, Cebel'e yerleşen halkın oluşturduğu tehdidi bertaraf etmek için ciddi askeri yatırımlarda bulundu ve Fenike Eyaleti'ni ayrı bir siyasal birim haline getirdi. Selefki iktidarı döneminde Suriye'nin bir parçası haline getirilen Lübnan toprakları, Suriye Eyaleti'nden ayrıştırılarak Fenike Eyaleti'ne bağlandı. Bkz. Salim G. Khalaf, "What was Historical Syria and Phoenicia?: Is There Confusion?", **Encyclopeida Phoeniciania**, (Çevrimiçi) <http://phoenicia.org/syria.html>, Erişim Tarihi: 28 Mayıs 2017.

7. yüzyılın altıncı on yılı içerisinde bölgeyi ele geçiren Emeviler, hilafet merkezini Şam'a taşıyarak Lübnan'ın da içinde bulunduğu Suriye bölgesinin önemini artmasına olanak sağlamışlardır.²⁶ Bu sayede, İslamiyet'in hızla yayıldığı bölgede Muaviye ve halefleri, Bizans'tan gelebilecek tehlikeler karşısında güçlü bir savunma oluşturabilmek amacıyla bölgenin sahil kesiminin imar ve iskânına önem vererek Beni Rebia ve Beni Hanife gibi Arap kabileleri bu alanlara yerleştirdiler. Ömer bin Abdülaziz'in 717-720 yılları arasındaki halifelik dönemi hariç tutulduğunda Emeviler döneminde, gayrimüslim tebaanın yönetici kesim ve Müslüman tebaayla ilişkilerinin "zimmet sözleşmesi"nin²⁷ gereklilikleri çerçevesinde vuku bulduğu söylenebilir. Sözleşmenin gerekliliklerini "ağırlaştıran" Abdülaziz, Hristiyanları farklılaştırmak için Müslümanlardan ayrı olarak elbiseleri üzerinde deri bir kemer takmalarını zorunlu kıldı, Hristiyanların Müslümanlarla aynı yerlerde bulunmalarını, Müslümanların ibadet yerlerine girmelerini ve semerli at binmelerini yasakladı. Abdülaziz'in hanedanlığa yeni gelir kaynakları bulmak amacıyla uygulamaya koyduğu ekonomik tedbirler, Hristiyanların toplu halde şehir merkezlerinden göç etmelerine yol açtı. Göç edenler arasında daha sonra Lübnan ve Ortadoğu tarihinde önemli roller edinecek olan bazı aileler, mezhepdaşları olan Marunilerin²⁸ bulunduğu Cebel'e yerleştiler.

²⁶ Bölgeyi ele geçiren Müslümanlar, Suriye veya Bilad-ı Şam olarak adlandırılan bölge topraklarını Şam, Humus Ürdün ve Filistin olmak üzere dört askeri-idari birime ayırdılar. Bu yeni düzenlemede, Ürdün Eyaleti'ne bağlı Sur dışındaki Lübnan toprakları, Şam Eyaleti'nin idaresinde yer almaktaydı. Bu kararı izleyen süreçte Lübnan toprakları uzun bir dönem Şam'ın askeri, idari ve politik etkisi altında kalacaktı. Bkz. Hitti, **Lebanon in History...**, pp. 325-326; Kıyı şehirlerinin imar ve iskânına özel önem atfeden Emeviler, Bizans'tan gelebilecek saldırılara karşı da 1700 gemilik bir donanma oluşturdular. Bkz. Kürşat Çelik, **Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut (1839-1918)**, Ankara, Data Yayınları, 2014, ss. 11-14.

²⁷ İlk yüzyıldan itibaren Arap Yarımadası'nın dışına yayılmaya başlayan İslam, farklı coğrafyalar ve kültürlerle yüz yüze gelmeye başlamıştır. İslam, bu farklılıklarla ilişkilerini sınırları hukukça belirlenen bir anlayış çerçevesinde belirlemektedir. "Zimmet sözleşmesi" olarak adlandırılan bu sistem, gayrimüslimlere devlete itaat etme ve vergi verme sorumluluklarını yerine getirme şartıyla inançlarında "belirli" ve "sınırlı" bir serbestlik tanımaktaydı. Zimmilerin, Müslümanların "hâkimliğini, üstünlüğünü" kabul ettiği, başka bir deyişle, iki tarafın eşit olmadığı bu anlayış tarihsel süreçte farklı bölgelerde değişik şekillerde uygulanmıştır. Başlangıçta yalnızca ehl-i kitap olarak kabul edilen Yahudileri ve Hristiyanları içeren bu sözleşme, zamanla Zerdüştlere ve diğer azınlık din mensuplarını da kapsayacak bir hal almıştır. Maniheiztler ise zimmet kapsamı dışında tutulmuşlardır. Zimmet anlayışı ve tarihsel süreçteki işleyişi üzerine daha detaylı bilgi için bkz. Namık S. Turan, "Tefrik'ten İttihad'a: Osmanlı Devleti'nde Gayri Müslimlerin Toplumsal ve Siyasal Statülerinde Değişim Süreci", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 58, Sayı 1, 2008, ss. 1-44; Claude Cahen, "Zimme", **İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Cilt 13, 1986, ss. 566-571.

²⁸ Havran'dan Khazen ve Malhamah aileleri, Sadad bölgesinden Sam'ani, Awwad, Mas'ad, Thabit ve Dibs aileleri, El-Qaryatein'den ise Tayyans ve Serkis aileleri Cebel'in kuzey kesimine göç eden Maruni ailelerdendir. Bkz. Hitti, **Lebanon in History...**, p. 255; Kökenleri, 5. yüzyılda Suriye bölgesinde

İzledikleri politikalarla bölgenin İslamlaşmasına ve Araplaşmasına ciddi bir katkıda bulunan Emeviler döneminin aksine devletin merkezini Suriye'den Irak'a taşıyan Abbasi yönetiminde gayrimüslim tebaanın yönetimle ilişkilerinin daha sorunlu olduğu ifade edilebilir. Bürokrasiden uzaklaştırılan Hristiyanlar, ağır vergiler karşısında 759 yılında yönetime karşı isyan ederek hükümet binasının bulunduğu Baalbek'i ele geçirmeye çalıştılar. Abbasi yönetimi, gerek iç kesimdeki bu isyanlara gerekse Bizans saldırılarına karşı Emevilerin bölgede uyguladıkları politikaları devam ettirerek Hristiyanları ülkenin değişik bölgelerine dağıtmış ve Beyrut, Sayda ve Trablus gibi sahil şehirlerine Tenuhiler (Buhturlar veya Buhturiler olarak da adlandırılırlar.) ve Kilabiler gibi Arap kabilelerini yerleştirdiler. Bizans'taki mezhep çatışmalarında heterodoks görüşleri nedeniyle Bizans Ortodoks Kilisesi'nin zulmüne maruz kalarak bölgeye gelen Maruniler, bu gelişmeler karşısında Cebel'e sığındılar.²⁹

yaşayan Aziz Marun'a dayandırılan Maruniler, Lübnan'ın en eski cemaatlerinden birisi olup 20. yüzyılın son çeyreğine kadar da ülkenin en kalabalık topluluğunu oluşturmaktaydılar. İlk dönemlerinde, Konstantinapolis Patrikliği'yle bağlantılı bir diofizit kilise olan Marunilik, beşinci yüzyılda Antakyalı Yuhanna ve takipçilerinin kuzey Lübnan'a sığınmasıyla birlikte Lübnan topraklarına taşındı. 451 Kadıköy (Kalkedon) Konsili'nde monofizitliğe karşı bir tutum içinde olmalarıyla Doğu kiliselerinden ayrılarak farklı bir yere sahip olan Marunilerin Lübnan'daki sayıları Antakya ve Suriye'den gelen göçlerle hızla arttı. Haçlı Seferleri sırasında Katoliklerle iletişim kuran Maruniler arasında bu dönemde Katolik inancı hızla yayılmaya başladı. Nitekim Maruniler 1439 Floransa Konsili'nde Katolikliği kabul ettiklerini açıkladılar. Tarihsel süreçte bölgeye hâkim olan güçlerin varlıklarına oluşturdıkları tehditlerden dolayı Lübnan dağlarına sığınan Marunilerin bölgenin Osmanlı himayesine geçmesiyle birlikte Avrupalı devletlerle olan ilişkileri hızla gelişmiştir. Özellikle Fransa ve Vatikan ile geliştirdikleri ilişkiler ve bu iki gücün bölgede açtıkları kurumlar aracılığıyla Maruniler giderek Katolikleşmiş ve Latinleşmişlerdir. Nüfusları hızla artan Maruniler ekonomik alanda da ön plana çıkmaya başladılar ve Osmanlı yönetiminde zamanla Cebel-i Lübnan'ın siyasi yönetimini üstlenecek bir konuma geldiler. Modern Lübnan'da genel olarak Beyrut, Cübeyl, Kısrahan gibi kentlerde yaşayan Maruniler, 20. yüzyılın ikinci döneminde yaşanan çatışmaların etkisiyle çok sayıda üyesinin göç etmesi nedeniyle eskisi gibi ülkenin en kalabalık topluluğunu oluşturmazlar da Lübnan'ın sosyo-ekonomik ve siyasal hayatında önemli bir yere sahiptirler. Deyr-ül Kamar'da Şamun ailesi, Cebel-i Lübnan'ın kuzeyinde Faranjiyye, Karam, Duveyhi, Bulus ve Muavvad aileleri ile Kısrahan bölgesinde Cemayel ve Khazen aileleri ülkede etkili olan Maruni ailelerdir. Maruniler üzerine detaylı bilgi için bkz. Butros Dau, **Religious, Cultural and Political History of the Maronites**, Lebanon, Rev. Butros Dau, 1984; Yasin Athloğlu, **Lübnan Marunileri: Aziz Marun'dan İç Savaş'a Maruni Kimliği ve Çatışma**, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2014; Fiona McCallum, "The Maronites in Lebanon: An Historical and Political Perspective", **Eastern Christianity in the Modern Middle East**, Anthony O'Mahony ve Emma Loosley (Ed.), New York, Routledge, 2009, pp. 25-41; Ramazan Işık, "Marunileri Memlûkler Döneminde Fransiskan Misyoner Rahiplerin Katolikleştirme Faaliyetleri", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 9, Sayı 1, 2005, ss. 203-218; Meir Zamir, "From Hegemony to Marginalism: Maronites of Lebanon", **Minorities and the State in the Arab World**, Ofra Bengio ve Gabriel BenDor (Der.), Boulder & London, Lynne Rienner Publishers, 1999, pp. 111-128.

²⁹ Bizans egemenliğinin bölgede ortaya çıkardığı en önemli unsurlardan biri Hristiyanlığın farklı mezhepler içerecek bir şekil almasıdır. Bu noktada, Doğu ve Batı kiliselerinin ayrıldığı 451 Kadıköy Konsili hem Hristiyanlık hem de bölge adına bir dönüm noktasını ifade eder. Konsil, Hz. İsa'nın biri ilahi biri insani olmak üzere iki ayrı doğası olduğunu öngören kararı almıştır. Bu kararı benimseyen

Bekaa Vadisi ve Lübnan dağlarına sığınan Marunileri Grek Katolikler,³⁰ Keldaniler,³¹ Süryaniler ve İslam'ın ehl-i sünnet çizgisine “aykırı” mezhepleri olarak görülen Dürziliği ve Şiiliği benimseyen gruplar izledi.³² Bölge, yönetim merkezlerine uzak

Hristiyanlar diofizit olarak adlandırılırken, bu görüşe karşı çıkarak Hz. İsa'nı tek, ilahi bir doğası olduğunu savunanlarsa monofizit olarak isimlendirildiler. Lübnan ve Suriye'deki Hristiyan topluluklarından diofizit görüşü kabul eden Grek Katolik, Ermeni Ortodoks, Ermeni Katolik ve Maruni cemaatleri genellikle Konstantinapolis Patrikliği'ne bağlı kalarak kendi kiliselerini kurdular. Bölgede destek bulan monofizit görüşü benimseyen cemaatlerin başında ise Yakubi ve Nasturi toplulukları gelmekteydi. Maruni Kilisesi daha sonra Konstantinapolis Patrikliği'nden kopmuş ve 17. yüzyıldan itibaren Vatikan ile yakın ilişkiler içerisine girmiştir. Bkz. Jane Hathaway, **Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları (1516-1800)**, Gül Ç. Güven (Çev.), İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008, ss. 37-38; Hristiyanların bölünme süreci ve Ortadoğu'daki kilise ayrılıkları üzerine detaylı bilgi için bkz. Mehmet Aydın, **Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995; Mehmet Aydın, **Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili**, Konya, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1991; Ekrem Sarıkçıoğlu, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, İstanbul, Fakülte Kitabevi, 1983.

³⁰ Grek (Rum) Katolikler, 1724 yılında Grek Ortodoks Kilisesi'nden ayrılarak farklı bir topluluk olarak ortaya çıktılar. Roma Katolik Kilisesi'nin doktrinlerini kabul etmekle birlikte ayin ve geleneklerinde Bizans Kilisesi'nin usullerini izlemektedirler. Bizans Kilisesi'ne bağlılıkları nedeniyle “kral yanlıları” anlamına gelen “Melkitler” olarak da adlandırılırlar. Aynı mezhep içinde yer aldıkları Marunilerle yakın ilişkiler içerisinde olan Grek Katolikler, ülkede Maruni etkinliğinin artmasına katkı yapan bir konumdadırlar. Sayda ve Zahle gibi bölgelerde iskân eden Grek Katoliklerin eğitim seviyesi yüksek olup ekonomik olarak da üst sınıfta yer almaktadırlar. Bkz. Bruce Masters, “The Establishment of the Melkite Catholic Millet in 1848 and the Politics of Identity in Tanzimat Syria”, **Syria and Bilad al-Sham under Ottoman Rule**, Peter Sluglett ve Stefan Weber (Ed.), Leiden, Brill Publishers, 2010, pp. 455-475.

³¹ Nasturilerin çoğunluğunu Ortodoksların oluşturmalarına karşın az sayıda da olsa Katolikliği benimsemiş olan Nasturiler de bulunmaktadır. Katolikliği benimsemiş Nasturiler, Keldani olarak adlandırılırlar. Haçlı Seferleri sürecinde Roma Kilisesi'yle ilk temaslarını kuran Nasturilerin bir kısmı izleyen süreçte Fransiskan ve Dominiken misyonerlerinin etkisiyle Katolikleşmeye başladılar. Papa, bu kesime Babil'in eski adı olan Kalde şehrine ve bölgenin köklü halkı Keldanilere atfen Keldani adını vermiştir. Nasturiler arasındaki Ortodoksluk-Katoliklik ayrımının 1552 yılındaki patriklik seçiminde sorunlar yaşanmasına neden olması üzerine Keldaniler, kendi patrikliğini ilan eden Yuhanna Sulaka önderliğinde Nasturilerden ayrılarak Roma Kilisesi'ne bağlandılar. Keldanilerin Lübnan'daki varlıklarıysa 19. yüzyılın ortalarına kadar geriye tarihlenebilir. Bu dönemde Suriye, Irak ve Türkiye'den bölgeye göç eden Keldani nüfusu, 1932 nüfus sayımında sadece 528 idi. İzleyen süreçte anavatanları Irak'ta yaşanan gerginlikler nedeniyle belirli dönemlerde Lübnan'a göçleri devam eden Keldanilerin günümüzde ülkedeki nüfuslarının 10 ila 12 bin arasında olduğu düşünülmektedir. Bkz. Joseph Molitor, **Keldaniler ve Doğu Süryani Kilisesi**, Erol Sever (Çev.), İstanbul, Yaba Yayınları, 2004.

³² 1047 yılında bölgeye giden Nâsır-ı Hüsrev, söz konusu dönemde Sur ve Trablus şehirlerinin nüfusunun büyük oranda Şiilerden oluştuğunu ifade eder. Bkz. Nasir-i Khusraw, **Naser E Khosraw's Book of Travels (Safarnama)**, New York, State University of New York Press, 1985, pp. 20-21; Şiiliğin (Şia'nın) Lübnan'daki varlığı, 9. yüzyıla kadar geriye tarihlenebilir. İlk etapta, Sur ve Cebel-i Amil civarında hüküm süren Şiilik, Emevilerle birlikte bölgede daha fazla yayılma alanı buldu. 14. yüzyılın başlarında, bölgeyi kontrol altında tutan Dürzi emirler Buhturilerin Şiileri Kısrahan'dan çıkarmasıyla sayıları azalma gösteren Şiiler, söz konusu dönemde ve ardından gelen Osmanlı hâkimiyeti döneminde ekonomik olarak bölgenin geri kalmış topluluklarından birisini oluşturmaktaydılar. Bu durum, modern Lübnan'da da devam etti. Modern Lübnan'da genellikle ülkenin güneyindeki Cebel-i Amil'de ve doğusundaki Bekaa bölgesinin kırsal kesimlerinde yaşayan Şiiler, ülkenin gelir seviyesi ve eğitim düzeyi en düşük toplulukları arasında yer almaktadırlar. Şiiler nüfuslarının azlığı, ekonomik güçsüzlükleri ve kendilerine destek verecek bir dış gücün yokluğu nedeniyle Osmanlı'nın son döneminde kendi ideolojilerini ortaya koymaktan öte Lübnan Hristiyan milliyetçiliğine karşı Suriye'yle

konumu sebebiyle bu “aykırı” mezhepler için uygun bir nüfuz alanıydı. Emevi ve Abbasi yönetimlerini izleyen süreçte, bölge kısa bir süre Tolunoğulları ve İhşidilerin (Akşitlerin) himayelerinde kaldı. 970 yılında bölgeyi ele geçiren Fatımilerin izlemiş oldukları politikalar, bölgede Nusayri³³ ve İsmaili³⁴ nüfusunun artmasına yol açarken aynı dönemde Mısır’daki baskı ve şiddet ortamından kaçan Dürziler de Cebel-i Lübnan’a sığındılar.

birleşmeyi öngören Arap milliyetçiliğini benimsediler. 20. yüzyılın ilk yarısında kıpırtıları ortaya konan ve yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte nüfuslarında meydana gelen artışa paralel olarak ülke yönetiminde daha etkin olmaya başlayan Şiiler, izleyen süreçte ülkenin geleceği ve kimliği konularında kendi fikirlerini ortaya koymaya başladılar. Bkz. Tamara Chalabi, **The Shi’is of Jabal ‘Amil and the New Lebanon: Community and Nation-State, 1918-1943**, New York, Palgrave, 2006, pp. 16-20; Lübnan Şiileri üzerine detaylı bilgi için ayrıca bkz. Stefan Winter, **The Shiites of Lebanon under Ottoman Rule: 1516-1788**, New York, Cambridge University Press, 2010; Max Weiss, **In the Shadow of Sectarianism: Law, Shi’ism and the Making of Modern Lebanon**, Cambridge & Massachusetts & London, Harvard University Press, 2010; Rula J. Abisaab ve Malek Abisaab, **The Shi’ites of Lebanon: Modernism, Communism and Hizbullah’s Islamist**, New York, Syracuse University Press, 2014; Roschanack Shaery-Eisenlohr, “Territorializing Piety: Genealogy, Transnationalism, and Shi’ite Politics in Modern Lebanon”, **Comparative Studies in Society and History**, Vol. 51, No. 3, July 2009, pp. 533-562.

³³ Lübnan nüfusunun küçük bir kesimini oluşturan Nusayriler, ülkenin sosyo-ekonomik ve siyasi yapısında belirleyici bir etkiye sahip değillerdir. İsmi, kurucusu Muhammed Ibn Nusayr en Nemiri’den alan ve Hüseyin Ibn Hamdan el-Hasibi döneminde sistemleştirilerek yaygınlaştırılan Nusayrilik, Kitabü’l Mecmu’yu kutsal kitap olarak kabul eder. Şekillenmesinde Şii İmamiyye’nin Mehdi inancının ve etkileşim içinde oldukları Hristiyan kültürünün önemli etkisi bulunmaktadır. Ali Ibn Ebu Talib’in Tanrı’nın yedi defa insan suretinde yeryüzüne indiği inancını benimseyen Nusayrilğe göre, Tanrı’nın yeryüzündeki bu tezahürlerinin sonuncusu Hz. Ali’dir. Nusayrilerin Lübnan’a geliş tarihleri tam olarak bilinmemekle birlikte XI. İmam Hasan Askeri’nin ölümünü izleyen süreçte İmamiyye Şiası’ndan ayrıldıkları 872 yılında Suriye ve Lübnan’a geldikleri düşünülmektedir. Günümüzde Lübnan’ın kuzey bölgelerinde, Akkar ve Trablusşam’da yaşayan ve sayıları 80 ila 100 bin arasında değişen Nusayriler, sosyo-ekonomik olarak alt sınıfta yer almakta olup genellikle çiftçilikle geçimlerini sağlamaktadırlar. Arap Demokratik Partisi altında siyasi faaliyetlerini yürüten Nusayriler, Suriye’yle birleşmeyi öngören Arap milliyetçiliği görüşünü benimsemektedirler. Bkz. Osman Aydın, “Nusayrilik, Dürzilik, Yezidilik”, **İslam Düşünce Ekolleri Tarihi**, Hasan Onat (Ed.), Ankara, Ankuzem, 2007, ss. 189-219; Matti Moosa, **Extremist Shiites: The Ghulat Sects**, New York, Syracuse University Press, 1988, p. 269.

³⁴ İsmailiye, Şii inancındaki on iki imam düşüncesinde içinde VI. İmam Cafer-i Sadık’tan sonra imamlığa geçen yedinci imamın kim olduğu konusundaki tartışmalarda, Cafer-i Sadık’ın büyük oğlu İsmail’in geçtiğini benimseyen inançtır. İsmail’in Cafer-i Sadık daha hayattayken vefat ettiğini ve Cafer-i Sadık’ın yerine küçük oğlu Musa el-Kazım’ın geçtiğini ifade eden karşıtlarına karşı İsmailiye inancını benimseyenler, İsmail’in ölmediğini, takiyye yaptığını ve öldüğüne inanılmasına karşı çeşitli vesilelerle görüldüğünü ifade ederler. İsmaililer, ilk yedi imama iman ederler. Bundan dolayı, “Yediciler (Seb’iyye)” olarak da adlandırılırlar. Lübnan’da anayasal olarak tanınan bir topluluk olan İsmaililerin ülkedeki varlıkları 9. yüzyıla kadar geriye tarihlenebilir. Günümüzde Lübnan’ın kuzey bölgelerinde yaşayan İsmaililerin sayıları ile sosyo-ekonomik ve siyasi etkileri oldukça azdır. Bkz. Ethem R. Fırlalı, **Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri**, 10. Baskı, İstanbul, Birleşik Yayıncılık, 1999, ss. 150-155; Sönmez Kutlu, “Zeydilik, İsmailiyye, İmamiyye”, **İslam Düşünce Ekolleri Tarihi**, Hasan Onat (Ed.), Ankara, Ankuzem, 2007, ss. 89-92.

Fatımilerin Lübnan siyasi ve dini tarihini günümüze kadar etkileyen bu önemli gelişmeye bir tedbir olarak Selçuklular bölgenin Sünnileştirilmesi politikasını izlediler.³⁵ Bu politika çerçevesinde Lübnan ve Suriye'deki toplumsal ve politik yapının Sünniler³⁶ lehine değişmesini sağlayan Selçuklular, kontrol edilmesi güç olan Cebel-i Lübnan'daki azınlık gruplarını ise kendi haline bıraktılar.

Selçuklular ile Fatımiler arasındaki mücadeleden faydalanarak 12. yüzyılın ilk yıllarında Lübnan'ın kıyı kesimlerini ve Kudüs'ü ele geçiren Haçlılar ise Maruniler üzerinde etki oluşturdu.³⁷ Maruniler, Haçlı ordularının bölgede kalıcı bir Hristiyan yönetimi kurmak amacıyla Lübnan topraklarına başlattıkları askeri seferlere önemli bir destek sağladılar. Marunilerin bir kısmı Haçlı seferlerinde doğrudan asker olarak yer alırken, Haçlıların Lübnan topraklarını kontrol altına almasını izleyen süreçte de Maruniler Haçlı güçleriyle birlikte çalıştılar.³⁸ Haçlıların oluşturduğu etki

³⁵ George G. Corm, **Fragmentation of the Middle East: The Last 30 Years**, Raj Isar ve Selina Cohen (Çev.), London, Unwin Hyman, 1989, p. 149; Altıncı Fatımi Halifesi olan Halife Hâkim Bi-Emrillah'ın iktidarı sürecinde (996-1021) İsmaili ve On İki İmamcılarının görüşlerinden farklı bir tevhit anlayışı olan Dürziliği benimsemesi Lübnan'daki toplumsal yapıyı ciddi ölçüde etkilemiştir. Bununla birlikte, İslam'ın bir kolu olan Dürzilik, kurucusu Muhammed İsmail el-Darazi'nin, Hâkim'in öldürülmesinden sonra Şuf Dağı'na (Cebel el-Şuf) sürülmesine kadar geçen dönemde önemli bir başarı sağlayamadı. Dürziliği dinden sapma olarak gören Abbasiler ve Hâkim bi-Emrillah'tan sonra tahta çıkan Fatımi halifeleri döneminde izlenen şiddetli Dürzi karşıtı politika bu inanç grubunun temsilcilerinin görece korunaklı gördükleri Lübnan dağlarına sığınmalarına yol açmıştır. Dürziler, bu sürgün sürecinde gittikleri yerlerde diğer Müslüman toplulukları kendi inançlarına çekmeye çalıştılar. Dürziliği ilk kabul eden Lübnanlı grup olarak bilinen Tanukh (Tannuk) ailesiyle birlikte Arslan, Maan ve Canbolat gibi ilerde Lübnan tarihinde önemli roller oynayacak olan aileler Dürzilerin kendi inançlarına çekmeyi başardıkları aileler arasında yer almaktaydı. Bkz. Qubain, **Crisis in Lebanon**, pp. 10-11.

³⁶ Ortodoks İslam görüşü olarak ifade edilebilecek olan Sünniliğin, Lübnan'daki geçmişi 7. yüzyıldaki İslam fetihlerine kadar geriye tarihlenebilir. Emeviler döneminden itibaren etkinliklerini artırmaya başlayan Sünniler, Osmanlı döneminde, İmparatorluğun benimsemiş olduğu millet sisteminin sağladığı avantajlar sayesinde daha da önem kazandı. Bununla birlikte, Osmanlı döneminde Cebel'in politik yönetimi Dürzi ve Maruni güçlerin elindeydi. Sünniler, manda yönetimi altında Marunilerin öngördüğü Lübnan ulusçuluğunun karşısında Suriye'yle birleşmeyi öngören Arap milliyetçiliğini benimsediler. Diğer Müslüman topluluklara oranla daha fazla şehirleşen Sünnilerin önemli bir kısmı Beyrut, Sayda, Trablus ve Baalbek kentlerinde yaşamaktadır. Ticaret, endüstri ve gayrimenkul işleriyle uğraşan Sünniler, politik alandaysa Sulh, Selam, Karam, Cisir, Hariri, Beyhum gibi aileler çerçevesinde etkin olmaktadır. Bkz. Michael Johnson, **Class & Client in Beirut: The Sunni Muslim Community and the Lebanese State**, London, Ithaca Press, 1986, pp. 15-18.

³⁷ Baalbek ve iç bölgeler dışında Lübnan topraklarını kontrol altına alan Haçlı yönetimi, bölgeyi üç idari birime ayırdı: Beyrut'un kuzeyinden Trablus'a kadar olan bölgeyi kapsayan Trablus Kontluğu (1099-1291), Beyrut, Sayda ve Sur'u içeren Kudüs Krallığı (1109-1298) ve Müslümanların himayesinde bulunan iç kesimler.

³⁸ Söz konusu dönemde İslam dışı görülen ve baskıya maruz kalan Dürziler de Haçlı güçlerinin yanında yer aldılar. Bkz. Veysel Ayhan ve Özlem Tür, **Lübnan: Savaş, Barış, Direniş ve Türkiye ile İlişkiler**, Bursa, Dora Yayınları, 2009, ss. 26-27.

çerçevesinde, Marunilerin Roma ile ilişkileri gelişmiş, özellikle dini doktrinleri Roma etkisinden ciddi ölçüde etkilenmiştir.³⁹ Öte yandan, Maruniler, yerleştikleri dağlarda Haçlı Seferleri sırasında kıyı şehirlerinin Müslüman Arap saldırılarından korunması için Amanos ve Toros dağlarından getirilen ve Haçlı dönemi sona erince Müslüman Araplar tarafından tekrar dağlara yerleşmeye zorlanan Mardaitlerle karşılaştılar.⁴⁰ Mardaitler, burada süreç içerisinde Marunilere eklemlendiler. Bunu zamanla Dağ'daki Katolik misyonerler ve İtalyan şehir-devletleriyle yapılan ticaret izledi. Bu gelişmeler, "Maruni Dağı" ile Batı, özellikle Fransa, arasındaki ilişkileri ve etkileşimi daha da güçlendirdi.⁴¹

1291 yılında Haçlı ordularını Lübnan sahillerinden çıkaran Memlükler, Selçuklular gibi Sünnileştirme politikasını devam ettirdiler.⁴² Bununla birlikte, Memlükler, Selçukluların fazla üzerine eğilmediği Lübnan dağlarına daha önem atfettiler. Lübnan topraklarında kendilerine bağlı valilikler oluşturmaya başlayan Memlükler, Lübnanlı Maruni Hristiyan grupların da özellikle Hristiyan Katolik dünyasıyla ilişkilerini kesmek için bölgeye askeri seferler düzenlediler. Dürzi, Nusayri ve Marunilerin zaman

³⁹ Roma etkisi, Marunilerin dini doktrinlerini biçimlendirmeye başladıysa da bu biçimlendirmenin tam bir birleşmeye dönüşmesi uzun zaman aldı. 1439 Floransa Konseyi'yle kısmi birleşme ancak kabul edildi; tam birleşme içinse 1736 El-Luwzayah Kilise Meclisi'ni beklemek gerekti. Bkz. Qubain, **Crisis in Lebanon**, p. 10; Haçlıların 1291 yılında bölgeden ayrılmalarını izleyen süreçte, bölgede Katolik inancını yaymak için Fransiken tarikatına bağlı misyonerler etkili oldu. Roma Kilisesi, Doğu Kiliselerini Katolikleştirme faaliyetlerini hızlandığında bu görevi, "Franciscan Custodia Terrae Sanctae" adıyla kurumsallaşan Fransiken tarikatı rahiplerine vermiştir. Konu üzerine daha detaylı bilgi için bkz. Pierre Dib, **History of the Maronite Church**, Seely J. Beggiani (Ermenice'den İngilizce'ye çev.), Beirut, Imprimerie Catholique, 1971, p. 34; Kamal S. Salibi, "The Maronite Experiment", **Conversion and Contunity Indigenous Christian Communities in Islamic Lands Eighth to Eighteenth Centuries**, Michael Gervers ve Ramzi C. Bikhazi (Der.), Toronto, Pontifical Institute of Medieval Studies, 1990, p. 427; Kamal S. Salibi, "The Maronites of Lebanon under Frankish and Mamluk Rule (1099-1516)", **Arabica**, Vol. 4, Issue 3, 1957, p. 288.

⁴⁰ Bizanslı tarihçi Theophanes Confesor, Mardaitler'den söz eden ilk isimdir. Bizans kaynaklarında Mardaites, Arap kaynaklarında Ceracime olarak adlandırılan Mardaitler ile Marunilerin ilişkisi üzerine detaylı bilgi için bkz. Matti Moosa, "The Relations of the Maronites of Lebanon to the Mardaites and Al-Jarajima", **Speculum**, Vol. 44, No. 4, October 1969, pp. 597-608.

⁴¹ B. J. Odeh, **Lübnan'da İç Savaş: Çağdaş Bir Siyasi Tarih**, Yavuz Alogan (Çev.), İstanbul, Belge Yayınları, 1986, s. 61; Iliya F. Harik, **Politics and Change in a Traditional Society: Lebanon, 1711-1845**, New Jersey, Princeton University Press, 1968, p. 13; Haçlı Seferleri sırasında, Haçlıların yanında savaşta yer alan ve savaşmak dışında da çeşitli görevlerde yer alan Marunilere, Haçlı ordusunun en kalabalık grubunu oluşturan Fransa'nın kralı bir telgraf yollayarak onları "Fransız milletin bir parçası olarak gördüğünü ve Fransa'nın özel himayesine aldığını" ifade eder. Bkz. Corm, **Fragmentation of the Middle East...**, p. 149.

⁴² Memlükler döneminde bölge tarihi üzerine önemli bir eser için bkz. صالح بن يحيى، كتاب تاريخ بيروت، المطبعة الكاثوليكية، بيروت، الغرب، بني الغرب، 1927. (Türkçesi: Salih Bin Yahya, **Beyrut Tarihi ve Buhturi Prenslerinin Batı'dan Haberleri**, Beyrut, Katolik Matbaası, 1927.)

zaman çıkardığı isyanlar karşısında Memlükler, Cebel-i Lübnan'ı denetim altında almak için 1305 yılında büyük bir sefer düzenlendi. Bu seferi, Suriye Valisi Cemaleddin Aqush'ın Dürzilere ve Nusayrilere yönelik onların inançsız oldukları ve bundan dolayı yok edilmeleri gerektiği yönündeki fetvasıyla desteklenen 1307 yılındaki sefer izledi. Bu seferde çoğunluğunu Dürzilerin oluşturduğu 50 bin kayıp verildi.⁴³ En sonunda Cebel-i Lübnan'ın hâkimiyetini ele geçiren Memlükler, Kisravan'dan Trablusşam'a kadar alanı kendi içinde bölgelere ayırmış⁴⁴ ve bu bölgelere Türkmen ailelerini yerleştirerek bölgede Türkmenleştirme politikası izlemişlerdir.⁴⁵ Memlüklerin izlemiş oldukları bu politikalar, söz konusu dönemde Lübnan'ın demografisi içerisinde Sünni oranının önemli bir noktaya gelmesine olanak sağlamıştır.

Bu tarihsel süreç dikkate alındığında, Lübnan'ın nüfus yapısının zamanla karmaşıklaştığı ve ülkenin Hristiyan ve Müslüman topluluklardan oluşan bir “mozaik” ya da Partha Chatterjee'nin Hindistan için kullandığı tabirle “kokteyl” haline gelmeye başladığı görülmektedir.⁴⁶ Feodal bir sistemin de oluşmaya başladığı Dürzi ve Maruni

⁴³ Ayhan ve Tür, **Lübnan: Savaş, Barış...**, s. 29.

⁴⁴ Memlükler, Fenikelilerden beri tam anlamıyla merkezi bir siyasi yapının kurul(a)madığı Lübnan'ı görece idari bir otorite altında yönetmeyi başardılar. Lübnan'ın da içinde bulunduğu Suriye topraklarını Şam, Halep, Humus, Trablus, Safed ve Kerek naibliklerine (niyabetlerine) ayırdılar. Lübnan'ın kuzeyi Trablus naibi tarafından idare edilirken Şam naibliğine bağlı dört birimden birini oluşturan Beyrut ve daha güneydeki şehirlerle Sayda ise valiler tarafından yönetiliyordu. Köyler ve kasabalar emir, şeyh veya mukaddem olarak adlandırılan farklı statüdeki liderlerin idaresi altındaydı. Bkz. Kamal S. Salibi, **A House of Many Mansions: A History of Lebanon Reconsidered**, London & Berkeley, California University Press, 1988, p. 63; Memlükler, Lübnan'daki geleneksel özerk yapının varlığını kabul etmişlerdi. Güney bölgelerinde Dürzi Buhturi ailesinin hâkimiyetini tanıyan Memlük sultanları, Beyrut ve civarının vergi toplama hakkını “Emir” sıfatıyla bu aileye verdi. Bkz. Charles Winslow, **Lebanon: War and Politics in a Fragmented Society**, London, Routledge, 1996, p. 12.

⁴⁵ Kisravan ile Trablus arasındaki dağlık bölgeye 1306 yılında yerleştirilen Türkmen Assaf ailesi Osmanlı dönemine kadar bölgedeki etkinliklerini sürdürmüştür. Assaf ailesinin yönetimi döneminde Cebel'in kuzey kesiminden getirilen Khazen ailesi Belluna'ya, Cemayel ailesi ise Bekfaya'ya yerleştirildi. Bu bölgede Türkmenleştirme politikasının yanında Assaf ailesi 1440'lı yılların başında bölgedeki Şiilerin etkisini kırmak amacıyla Kisravan'ı Marunileştirme politikası izlemeye başladı. Bu Marunileştirme politikası, Cebel-i Lübnan'daki Türkmen varlığını hem sayı hem de etki olarak ciddi ölçüde sarsmıştı. Memlüklerin izledikleri Türkmenleştirme politikası ve bu politikaya verilen karşı cevaplar üzerine detaylı bilgi için bkz. Ayhan ve Tür, **Lübnan: Savaş, Barış...**, ss. 28-29.

⁴⁶ Partha Chatterjee, **Ulus ve Parçaları: Kolonyal ve Post-kolonyal Tarihler**, İsmail Çekem (Çev.), İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, p. 365; Lübnan'ın bu kozmopolit yapısına tarihin her döneminde tarih, coğrafya ve edebiyat gibi bilim dallarından birçok entelektüel vurgu yapmıştır. 9. yüzyılda yaşayan İranlı tarihçi Ahmed bin Yahya el-Belazuri, 10. yüzyılın ikinci yarısında Arap coğrafyacı Makdisi (Mukaddesi) ve 11. yüzyılın önde gelen İranlı şair, ilahiyatçı ve edebiyatçısı Nâsir-ı Hüsrev gibi farklı alanlardan gelen isimler bunun ilk örneklerini oluştururlar. Hristiyanlık ve İslam'ın çeşitli

nüfusun ağırlıklı olduğu bölgede bu karmaşık demografik yapı, Osmanlı döneminde, özellikle 19. yüzyıldan itibaren uluslararası alanda ekonomik ve fikri konularda meydana gelen dönüşümler ve dış güçlerin de sürece müdahil olmalarıyla ardı arkası kesilmeyen huzursuzlukların ve mücadelelerin ortaya çıkmasına neden olacaktır. Bu, günümüz Lübnan'ının en temel problemlerini teşkil edecektir.

2. Lübnan Siyasal Kültürünün Osmanlı Kökenleri: Coğrafya, Toplum ve Politika

Lübnan, Yavuz Sultan Selim'in 1516 yılında Memlükleri yenilgiye uğratarak bölgeyi ele geçirmesiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girdi. Böylece Osmanlı idari sisteminin bir parçası haline gelen bölge, 20. yüzyılın ikinci on yılına kadar "Suriye" veya "Bilad-ı Şam"⁴⁷ olarak adlandırılan coğrafyanın bir parçası olarak tanımlandı. Adil Baktıaya'nın vurguladığı gibi, 19. yüzyıl ve öncesinde pek çok yerde olduğu gibi Suriye'de de sınırlar bugünkü gibi belirli ve kesin değildi.⁴⁸ İdari düzenlemelerin son derece değişken olmasından kaynaklanan bu durum, Lübnan coğrafyasının da tanımlanmasını güçleştirmektedir. Bununla birlikte, Osmanlı döneminde Suriye'nin dağlık sahil kesimi için kullanılan Lübnan coğrafyasının tarihi, bir anlamda Cebel-i Lübnan olarak adlandırılan bölgenin tarihidir.

Coğrafi bakımdan başlıca özelliği, yüksek dağlar ve derin vadiler olan Lübnan'ın, batısında Akdeniz'in kıyı şeridi boyunca uzanan kısa sahil kesiminin hemen ardından başlayan yüksek Lübnan dağları (Cebel-i Garbi) ile doğuda Suriye'ye sınır oluşturan Anti-Lübnan dağlarının (Cebel-i Şarki) ve bu iki dağ sırası arasında kalan, kuzeyden

mezheplerinin bir arada yaşamaya başladığı Lübnan, söz konusu yüzyıllarda bile çeşitli mezheplere ev sahipliği yapacak bir yapıda görülmektedir. Bkz. Hitti, **Lebanon in History...**, pp. 141-350.

⁴⁷ Söz konusu dönemde, "Suriye" adı, "Akdeniz'in en doğudaki kıyılarından Arap çölüne, İskenderun'dan San'a'ya kadar uzanan bölge"yi tanımlamak için kullanılıyordu. Bugünkü Suriye, Lübnan, Ürdün, İsrail ve Filistin'i kapsayan "Suriye" adı, toprakların bölünmeye ve sınırların daha belirgin olmaya başladığı 20. yüzyılda, "Suriye" isminin günümüz Suriye sınırlarını ifade etmek için kullanılmaya başlanması üzerine, Arap milliyetçileri bu kavramın eskiden işaret ettiği daha geniş bölgeyi tanımlamak için "Coğrafi Suriye" ya da "Büyük Suriye" adlandırmasını ortaya koydular. Bilad-ı Şam, Berr-i Şam veya Arz-ı Şam olarak da isimlendirilen bölge için Türkler ve Araplar genellikle Bilad-ı Şam adını kullanırken Avrupalılar ise Suriye adlandırmasını tercih etmekteydiler. Bkz. Adil Baktıaya, **Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu: Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce**, İstanbul, Bengi Yayınları, 2009, s. 11; Konu üzerine ayrıca bkz. Engin D. Akarlı, "Spatial Organization in 14th-Century Syria", **Boğaziçi University Journal: Humanities**, Vol. 6, 1978, pp. 1-25.

⁴⁸ Baktıaya, **Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın...**, s. 12.

güneye uzanan derin Bekaa Vadisi ile Asi ve Litani nehirlerinin havzalarının oluşturduğu bu coğrafya Lübnan toplumunun oluşmasında tarihsel olarak önemli bir rol oynamıştır.⁴⁹ Yukarıda da dikkat çekildiği gibi, bu bölge, coğrafi konumunun sağlamış olduğu avantajlar dolayısıyla tarihsel sürecin her döneminde çeşitli etno-dini grupların yaşadığı bir bölge olmuş ve zamanla feodalizm bölgede sıkı bir biçimde kurumsallaşmıştır.⁵⁰ Cebel-i Lübnan'ın coğrafi konumunun ortaya çıkardığı unsurlar, bölgede belli başlı yerel sosyal geleneklerin oluşmasına olanak sağlarken oluşan bu yerel sosyal gelenekler zamanla koşulları belirlemeye başlayarak Cebel'de "özel rejime"⁵¹ giden yolu açtı. Cebel-i Lübnan'ı "farklı" kılan ve sözü edilen coğrafi konumu sayesinde oluşan bu sosyo-mezhepsel yapıya daha detaylı bakmak hem Osmanlı yönetiminin bölgede uyguladığı sistemi hem de bölgenin kendine özgü siyasi yapısının şekillenmesini anlamak açısından önemli ve gereklidir.

Cebel-i Lübnan siyasal örgütlenmesinin dayandığı en önemli unsur olan ve tarihsel süreçteki pratiklerle siyasal sisteme meşruiyetini veren sosyo-kültürel normlar ve gelenekler arasında öne çıkanı dindir. Etnik açıdan bakıldığında Arapların yanında az sayıda Ermeni, Kürt, Türkmen, Musevi, Latin cemaati ile Tatar ve Çerkes muhacirleri barındıran bölge, bu etnik homojeniteye karşın Hristiyan Maruniler, Grek Ortodokslar, Grek Katolikler, Ermeni Ortodokslar, Ermeni Katolikler, Protestanlar, Süryani Ortodokslar, Süryani Katolikler, Roma Katolikleri, Nasturiler, Keldaniler, Kiptiler ile

⁴⁹ Lübnan Dağları, kuzey-güney doğrultusunda kıyıya paralel olarak tüm ülkeyi baştan başa kat etmektedir. Trablusşam'dan Sayda'ya kadar uzanan 160 kilometre uzunluğundaki dağlar, ülkenin yüzölçümünün yaklaşık olarak yarısını oluşturmaktadırlar. Ormancılık ve tarım için oldukça verimli topraklara sahip olan Lübnan Dağları, kuzeyde Trablusşam ve Beyrut'un doğusunda kalan Kistravan, güneyde Sayda'nın doğusunda kalan Şuf diye iki bölgeye ayrılırlar. Kuzeye gittikçe yüksekliği ve genişliği artan ve oldukça dik yamaçlara sahip olan dağların en yüksek noktası 3088 metreye ulaşan Kurnetüssevde Zirvesi'dir. Bkz. Ahmet H. Ülman, **1860-1861 Suriye Buhranı: Osmanlı Diplomasisinden Örnek Bir Olay**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1966, ss. 3-4.

⁵⁰ Lübnan coğrafyası üzerine detaylı bilgi için bkz. Harvey H. Smith et al., **Area Handbook for Lebanon**, 2nd Edition, Washington, D.C., Supt. of Docs., U.S. Govt. Print. Off., 1974, pp. 9-17; As'ad AbuKhalil, "The Society and Its Environment", **Lebanon: A Country Study**, Thomas Collelo (Ed.), Washington, D.C., Library of Congress, 1989, pp. 42-48.

⁵¹ Engin D. Akarlı, **The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920**, Berkeley & Los Angeles & Oxford, University of California Press, 1993, p. 6.

Müslüman Şiiiler, Sünniler, Dürziler, Nusayriler ve İsmaililer gibi çok sayıda dini topluluğa ev sahipliği yapagelmıştır.⁵²

Farklı etno-dini cemaatlere ev sahipliği yapan Cebel'in siyasal yapısını etkileyen diğer önemli bir unsur, bölgedeki geleneksel ailelerinin baskın rolüdür. Bölgenin çeşitli etno-dini topluluklardan oluşmasıyla da yakından ilintili olan bu unsur, Lübnan'da hısımlık bağlarına dayanan ve sistemi destekleyen yerel sosyal yapıyla iç içe geçmiş bir görünüm arz etmekteydi. Aile soyu algısı etrafında bir araya gelen aile kümelerinin oluşturduğu birlik duygusu, o ailenin birlikte yaşama geleneğini güçlendirirken aynı zamanda onun diğer ailelerden farklılık hislerini de körüklemekteydi. Farklı kabile asabiyasına, başka bir deyişle, bir grubun kendisini diğer gruplardan ayırmak için hısımlık ve sözde kan bağı gibi unsurlar çerçevesindeki grup-içi dayanışmasına dayanan Cebel-i Lübnan'ın sosyal yapısı, 19. yüzyılda ortaya çıkacak olan siyasal yapının temel unsurlarından birini oluşturmuştur.⁵³

Aile bağları sosyal, ekonomik ve siyasal yapılanmaların temel belirleyici unsuru niteliğindeydi. Türdeş üretim birimleri gibi hareket eden bu aileler, mensuplarının haklarını ve sorumluluklarını organize etmekteydiler.⁵⁴ Üyelerin haklarını dışa karşı savunan aileler, aynı zamanda kimliklerin oluşması ile kültür ve geleneklerin yayılması noktasında birincil unsur rolünde idiler. Ailelerin etkinliği kontrolleri

⁵² Lübnan'daki etnik ve dini bölünmüşlük üzerine detaylı bilgi için bkz. Daniel Bates ve Amal Rassam, **People and Cultures of the Middle East**, New Jersey, Prentice-Hall, 1983, pp. 99-102; Albert H. Hourani, **Minorities in the Arab World**, London, Oxford University Press, 1947, pp. 63-75; 19. yüzyılın önde gelen tarih bilgini ve hukukçusu Ahmet Cevdet Paşa, bu etno-dinsel ve kültürel çeşitliliğinden dolayı Lübnan'ı "Nuh'un Gemisi" ve "Babil Kulesi gibi bir yer" tanımlamalarıyla nitelemiştir. Bkz. Namık S. Turan, "Lübnan'da Ulusun İnşası ve Ortak Tınının Üretimi: Rahbani Kardeşler ve Feyruz", **Ortadoğu Etütleri**, Cilt 3, Sayı 1, Temmuz 2011, s. 195; Konu üzerine ayrıca bkz. Halim Barakat, "Social and Political Integration in Lebanon: A Case of Social Mosaic", **The Middle East Journal**, Vol. 27, No. 3, Summer 1973, pp. 301-318.

⁵³ 19. yüzyıla gelindiğinde, Lübnan toplumu, Carol Hakim'in ifadeleriyle "bireylerin meydana getirdiği bir oluşumdan çok bir aile bağları birliği"ni andırmaktaydı. Bkz. Carol Hakim, **The Origins of the Lebanese National Idea: 1840-1920**, Berkeley & Los Angeles, University of California Press, 2013, 213-260; Nassif el-Yaziji, Lübnan'ı "kabile topraklarının en büyüğü" olarak niteler. Bkz. الشیخ ناصیف (Türkçesi: Nassif el-Yaziji, **Erken Lübnan Dağı Feodal Saltanatı Risalesi**, Beyrut, Dar Maan, 2002, s. 20.); Lübnan'da kabile olgusu üzerine detaylı bilgi için ayrıca bkz. Philip S. Khoury ve Joseph Kostiner (Ed.), **Tribes and State Formation in the Middle East**, Berkeley & Los Angeles, University of California Press, 1990.

⁵⁴ William R. Polk, **The Opening of South Lebanon, 1788-1840: A Study of the Impact of the West on the Middle East**, Cambridge, Harvard University Press, 1963, pp. 61-71.

altında tuttıkları toprağın büyüklüğü ve mensuplarının sayısının çokluğuyla yakından ilişkiliydi. Bu aileler, aynı zamanda siyasal birimler gibi hareket etmekteydiler. Bir aile, köyde diğer gruplara karşı kompakt bir grup oluşturmakta ve ayrı bir alanda yaşamını sürdürmekteydi. Aileler arasında genellikle otorite, toprak ve su paylaşımı gibi konularda meydana gelen anlaşmazlıklarda, sorun çözilemiyor ve söz konusu alanda başka gruplar yoksa köy iki bölgeye ayrılmakta ve her bir bölgeyi önde gelen bir aile kontrol etmekteydi. Köydeki önde gelen ailelerin oluşturduğu bu yapılanma, Cebel'deki hiyerarşinin ilk basamağını oluşturmaktaydı. Hiyerarşinin daha üst basamaklarında farklı köylerde çok sayıda teritoryal birimi kontrol eden “manasib” ya da “ayan” olarak adlandırılan daha güçlü aileler bulunmaktaydı.⁵⁵ Bu ailelerin himayeleri altında tuttıkları kişilerle ilişkileri köydeki ailelerin aksine hısımlık ilişkisine değil daha çok ekonomik ve siyasal bağlara dayanmaktaydı.⁵⁶ Cebel'in

⁵⁵ Cebel'deki geleneksel ailelerin baskın rolünün oluşturduğu bu sistem, Arapça'da “zaimlik” kurumu olarak adlandırılır. Çoğulu “zuama” olan zaim kavramı, “siyasi elit(ler), patron(lar)” manasına gelmektedir. Lübnan'ın farklı etno-mezhebi temele dayanan yapısı, bu mezheplerin birbirlerinden ayrışmasının yanında her mezhep içerisinde görece daha güçlü bir ya da birkaç ailenin sistemde öne çıkmasına, etkin olmasına olanak sağlamıştır. Örneğin Maruni cemaati içinde Şihab, Edde ve Cemayel aileleri ön plana çıkarken Dürzilerde Maan ve Canbolat aileleri, Sünnilerde Sulh, Selam ve Karami aileleri, Şii cemaatindeyse Esad ve Himada aileleri dikkat çeken ailelerdir. Bkz. Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, İstanbul, Risale Yayınları, 1996, s. 129; Hourani, zuamayı sistemde öne çıkmak için sahip oldukları unsurlara göre üç kategoriye ayırır. “Feodal zaimler” olarak adlandırılan ilk tip zuama, geniş toprak arazilerine sahip olan geleneksel liderlerdir. Sünni, Şii ve Dürzi cemaatleri arasında yaygın olan bu kategorinin aksine ikinci tip zaimlik kategorisi “popülist zaimler”, Maruniler arasında daha yaygındır. Genellikle gayrimenkul temelli oluşan bu patronaj ilişkisine Edde ve Cemayel aileleri örnek verilebilir. Selam ve Karami gibi Sünni ailelerin örnek gösterilebileceği “şehir zaimleri” ise sahil kesimlerinde görülen ve şehirdeki çalışan sınıf üzerinde kurdukları patronaj ilişkisiyle etkin olan kesimdir. Bkz. Albert H. Hourani, **The Emergence of the Middle East**, London, MacMillan, 1981, p. 172; Zuama, toplum ile siyasal iktidar arasında önemli bir iletişim görevi görür. Gerek Osmanlı döneminde gerekse modern Lübnan tarihinde zaimler kendi çıkarlarıyla cemaatlerinin çıkarlarını uyumlaştırarak toplum üzerinde etkin olmayı ve bu sayede siyasal yönetimde önemli bir yer edinmeyi başarmışlardır. Bkz. Arnold Hottinger, “Zu'ama in Historical Perspective”, **Politics in Lebanon**, Leonard Binder (Ed.), New York, John Wiley & Sons Inc., 1966, pp. 88-89; Zuamanın kimlik inşa sürecindeki rolüne değinen Amerikalı siyaset bilimci Charles Winslow ise zaimleri “Lübnanlılık kimliğinin bir alt kategorisi” olarak niteler. Bkz. Winslow, **Lebanon: War and Politics...**, p. 87.

⁵⁶ Osmanlılar, ele geçirdiği topraklarda “tımâr sistemi”ni uygulardı. Fakat gerek vergi toplama gerekse askeri olarak bölgenin güvenliğinin sağlanması konularında sorun yaşanan uzak Arap bölgelerinde olduğu gibi Lübnan'da da bu sistem oldukça gevşek bir şekilde uygulandı. Bunun kökleri Memlûklerin son dönemlerine dayanmaktadır. Memlûk idaresinin başlarında tımâr sisteminin uygulandığı Lübnan toprakları, 1375 yılında ölen Manini tımâr sahiplerinden el-Akura'nın kızının, babasının topraklarını kocasının üzerine geçirmesi ve Memlûk yöneticilerinin buna ses çıkarmamasıyla Lübnan dağlarında tımâr sistemi yerini veraset geleneklerine bırakmaya başladı. Bkz. Ülman, **1860-1861 Suriye Buhranı...**, s. 12; Osmanlı'nın Cebel-i Lübnan'da bölgenin coğrafi konum ve etno-mezhepsel yapının çeşitliliği nedeniyle uyguladığı mukataa sistemi, bölgede feodal sistemin iyice kurumsallaşmasına yol açtı. Bu da bölgede zamanla belirli ailelerin ön plana çıkmasına ve siyasal yapı içerisinde önemli roller üstlenmelerine olanak sağladı ki bunun etkileri günümüze dek uzanmıştır. Bkz. Rodger Shanahan, **The**

büyük konfederasyonlarından birini oluşturan bu aileler, birer siyasi grup gibi hareket ederek oluşturdıkları ağlar ve koalisyonlar aracılığıyla yönetimi elinde bulunduran gücün politikalarını desteklemekte ya da ona muhalif politikalar geliştirmekteydiler. Cebel-i Lübnan siyasi sistemi, bu belli başlı yerel sosyal gelenekler ile Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş anlamda ortaya koyduğu uygulamalar ve düzenlemeler çerçevesinde şekillenmiştir. Bu yapının tarihsel süreç içerisindeki hikâyesine bakmak ve geçirdiği değişimler üzerinde durmak etkilerini ortaya koymak açısından önemlidir.

a. 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla “Lübnan”: Feodal Yapının Belirginleşmesi ve Marunilerin Artan Nüfuzu

Suriye bölgesini hâkimiyeti altına alan Osmanlı İmparatorluğu, ilk etapta bölgeyi Suriye Eyaleti'nin sınırları çerçevesinde Halep ve Şam vilayetleri olmak üzere iki idari birime ayırdı. Şam vilayetinin sınırları içerisinde yer alan Lübnan'ın, kuzeyde kalan topraklarının idari merkezi Trablus iken güney toprakları ise 1660 yılına kadar Sayda Sancağı'ndan idare edildi.⁵⁷ Bölgede, Memlûklerle yapılan savaşta taraf değiştirerek

Shi'a of Lebanon: Clans, Parties and Clerics, New York, I.B. Tauris Publishers, 2005, pp. 37-44; Mukataalar, vergi ve güvenlik sorunlarına çözüm amacıyla Osmanlı'nın 16. yüzyıldan itibaren uygulamaya koyduğu ve bir bölgenin belirli bir süre için vergi toplama hakkının ihaleyle mültezim olarak adlandırılan bir kişiye verilmesi esasına dayanan iltizam sistemi çerçevesinde devlete ait olan miri toprakların bir kolunu oluşturur. Bkz. Halil İnalcık, “İslam Arazı ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi”, **İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi**, Sayı 1, 1959, ss. 29-46; Devlet adına vergi toplayan mültezimler, topladıkları vergilerden belirli bir pay almanın yanında belirli siyasi haklara da sahiptiler. Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlı İktisadi Yapısı”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Ekmelettin İhsanoğlu (Der.), İstanbul, Feza Gazetecilik, Cilt 2, 2009, s. 544; Malikâne sisteminin 17. yüzyılda yaygınlaşmasıyla iltizam sisteminde değişimler meydana geldi. Mukataacı artık söz konusu toprak üzerinde ölene kadar tasarruf hakkında bulunabilmekteydi. Dahası ölen kişinin oğlu ya da vasisi de yeni mültezim olarak atanabilmekteydi. Bu da feodal sistemin zamanla kurumsallaşmasına ve bölgedeki güçlü ailelerin ön plana çıkmasına imkân sağladı. Bkz. Murat Özyüksel, **Feodalite ve Osmanlı Toplumuna**, İstanbul, Derin Yayınları, 2007, ss. 188-190; Kemal H. Karpat, **Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, Recep Boztemur (Çev.), İstanbul, İmge Yayınları, 2001, s. 86; Samir Khalaf, **Lebanon's Predicament**, New York, Columbia University Press, 1987, pp. 24-26.

⁵⁷ Başta Şam vilayetinin sınırları içerisinde yer alan ve 1614 yılında bir süreliğine Şam'ın idari yapısından çıkan Sayda, 1660 yılından itibaren ayrı bir eyaletin merkezi olarak Şam'dan tamamen ayrıldı. Cebel'in güney kısmının içinde yer aldığı Beyrut merkezli Sayda vilayetinin sınırları Kudüs'e kadar uzanmaktaydı. Bkz. Akarlı, **The Long Peace...**, p. 31; Richard van Leeuwen, **Notables and Clergy in Mount Lebanon**, New York, Brill Publishers, 1994, p. 35; Osmanlı'nın merkezileşme politikası çerçevesinde 1864 yılında doğrudan Şam valiliğine bağlanan Sayda, 1884 yılında tekrar ayrı bir birim haline geldiyse de artık Sayda vilayeti yerine Beyrut vilayeti olarak adlandırılmaktaydı. Bu dönemde, Beyrut vilayeti Sayda, Merc-i Cedide, Merc-i Uyun ve Sur kazaları ile Hulna, Mareke, Ciba, Tebneyn, Sakif, Huneyn, Sumar, Kana ve Merc-i Uyun Merkez nahiyelerinden oluşmaktaydı. Bkz. Mehmet Nasrullah, Mehmet Rüştü ve Mehmet Eşref, **Osmanlı Atlası**, Rahmi Tekin ve Yaşar Baş (Yay. Haz.), İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2003, s. 94; İdari taksimatın arka planında “devletin

Osmanlı safına katılan Gazali Paşa önderliğinde Şam merkezli bir yönetim oluşturmaya çalışan Osmanlı yönetimi, Cebel-i Lübnan'da ise çok unsurlu yapısından dolayı farklı bir teşkilatlanmaya giderek Cebel'i Şuf, Garb, Meten, Menasıf, Şahlar, Cirid ve Arkub olmak üzere yedi idari birime böldü. Bu birimlerin her birinde belli ailelerin idaresi söz konusuydu. Söz konusu dönemde, Şuf'ta Canbolat ailesi, Garb'da Talhuk ve Reslam aileleri, Meten'de Ben İlma'e ailesi, Menasıf'ta Ebu Noked ailesi, Cirid'de Abdülmelik ailesi ve Arkub'da ise Beni Abd ve İmad aileleri etkinlerdi. Bu aileler, "Cebel-i Lübnan Emiri" olarak adlandırılan bir genel hâkimin yönetimi altında bulunuyorlardı.⁵⁸

Görüldüğü üzere, Cebel-i Lübnan, Osmanlı yönetimine girdiği ilk tarihten itibaren istisnai bir duruma sahip olmuştur. Cebel'in özgün sosyo-dini yapısı Osmanlı'nın bu bölgeye belirli bir otonomi tanımasına yol açtı.⁵⁹ Lübnan ve Anti-Lübnan dağlarında Memlûkler döneminde oluşturulan yerel feodal idareye dokunmayan Osmanlı

bölgeyi denetleyebilme isteği", "kentlerin farklı düzeylerde gelişmesi nedeniyle kentler arası hiyerarşinin fiilen değişmiş olması" ve "sosyal patlamalar ve karışıklıklar durumunda devlet tarafından getirilen ya da Batılı ülkelerin dayatmasıyla yapılan düzenlemeler" gibi farklı endişelerin bileşenleri yatmaktaydı. Bkz. Baktıaya, **Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın...**, ss. 12-13; Osmanlı'da idari taksimat konusu üzerine detaylı bilgi için ayrıca bkz. İlber Ortaylı, "19. Yüzyıl Sonunda Suriye ve Lübnan Üzerine Bazı Notlar", **Osmanlı Araştırmaları**, Sayı 4, 1984, ss. 89-113; Orhan Kılıç, **18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı: Eyalet ve Sancak Tevcihati**, Elazığ, Ceren Matbaası, 1997.

⁵⁸ Mehmet F. Daniş, "Lübnan'da Ulusun İnşası: 1920-1975 Arası Dönemde Uluslaşma Süreci", İstanbul, Marmara Üniversitesi, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2017, s. 50.

⁵⁹ Bu politika, Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde imparatorluk içindeki etnik farklılıkların öne çıkartılmasını engelleyen bir unsur olan, 15. yüzyılın ortalarından itibaren kurumsallaşmaya başlayan ve 16. yüzyılda iyice yerleşen "millet sistemi" anlayışıyla uyumluydu. Osmanlı sınırları içerisinde Müslümanların millet-i hâkime, gayrimüslimlerin ise millet-i mahkûme olarak kabul edildiği bu sistemde, farklı toplumlar kavmiyetlerine göre değil, dinlerine göre tanımlanırlar ve gayrimüslimler, ehl-i zimmet anlayışı doğrultusunda devletin koruması altına alınırlardı. Bu bağlamda, İslam egemenliğini kabul eden ve vergilerini ödeyen gayrimüslimler kendi ekonomik, sosyal, dini ve kültürel yaşamlarını düzenlemekte sınırlı bir özerkliğe sahip olurlardı. Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında bir ayrım yapmak amacıyla izlenen bu politika, aynı zamanda farklı dini grupların Osmanlı ekonomik, siyasal ve yönetim yapısına katılımını sağlayan bir araçtı. Millet sistemi üzerine detaylı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim Yayınları, Cilt 4, 1985, ss. 996-1001; Kemal H. Karpat, **Studies on Ottoman Social and Political History: Selected Articles and Essays**, Leiden, Brill Publishers, 2002; Yavuz Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları**, Ankara, Turhan Kitabevi, 2001; Mustafa M. Kenanoğlu, **Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek**, İstanbul, Klasik Yayınları, 2004; Millet sistemi, Lübnan'da daha belirgin uygulanmıştır. Ralph E. Crow'un da ifade ettiği gibi Lübnan, Osmanlı döneminde millet sisteminin etkisinin de ötesine geçerek dinsel ve mezhepsel grupların fiili özerk yapılarını andırmaktaydı. Bkz. Ralph E. Crow, "Religious Sectarianism in the Lebanese Political System", **The Journal of Politics**, Vol. 24, No. 3, August 1962, p. 490.

sultanları, buradaki feodal beylerin Sayda valisine bağlı olmakla beraber yarı-otonom bir yönetim düzeni⁶⁰ yürütmelerine izin verdi.⁶¹ Nitekim bölge, “Cebel-i Lübnan Emirliği” olarak adlandırılan bu sistem çerçevesinde 19. yüzyıla kadar idare edilmiştir. Başlangıçta Cebel-i Lübnan’ın Dürzi şeflerinin Osmanlı yönetimi için “Emir” olarak adlandırılan vergi mültezimleri gibi hareket ettikleri Şuf Dağı (Cebel el-Şuf) ya da Dürzi Dağı (Cebel el-Duruz) olarak adlandırılan güney bölgelerinde kurulan Emirlik, 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde Cebel’in merkez bölgelerini Ma’maltayn Nehri’ne, Juniyeh yakınlarına ve Kisravan Dağı’na kadar genişletti. 18. yüzyılın ortalarında Cebel’in kuzey bölgelerinin de güvenlik altına alınmasıyla bütün dağ tek bir emirin idaresi altına girdi ve “Cebel-i Lübnan” olarak adlandırılmaya başlandı.⁶²

Cebel-i Lübnan’da Maruniler sayıca fazla olmalarına karşın Osmanlı İmparatorluğu, bu bölgeyi Memlûklerle yapılan savaş sırasında kendisini destekleyen Dürzi⁶³

⁶⁰ Cebel-i Lübnan’ın bu yarı-otonom yerel örgütlenmesi, İmparatorluk sınırları içerisinde sadece bu bölgeye has bir uygulama değildi. Tuna prenslikleri, Sırbistan, Sisam gibi İmparatorluğun diğer bölgelerinde de bu özerk sisteme benzer sosyal ve siyasal yapılanmalar söz konusuydu. Bkz. Matthew S. Anderson, **Doğu Sorunu (1774-1923): Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, İdil Eser (Çev.), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001, s. 175; Hassan Saab, **The Arab Federalist of the Ottoman Empire**, Amsterdam, Djambatan, 1958, p. 114; Abdul-Rahim Abu Husayn, “The Feudal System of Mount Lebanon as Depicted by Nasif el-Yaziji”, **Quest for Understanding: Arabic and Islamic Studies in Memory of Malcolm H. Kerr**, S. Seikaly, R. Baalbaki ve P. Dood (Ed.), Beirut, American University of Beirut, 1991, pp. 33-41; Bununla birlikte, Arap toprakları dikkate alındığında Osmanlı İmparatorluğu, Irak’ta eyalet sistemini uygularken Fas, Tunus ve Cezayir gibi Mağrip topraklarında merkezin kontrolünün daha az olduğu bir sistem uygulamıştır. Bkz. Bernard Lewis, **The Arabs in History**, London, Oxford University Press, 1966, p. 161.

⁶¹ Philip K. Hitti, **History of Syria: Including Lebanon and Palestine**, 2nd Edition, London, Macmillan & Co. Ltd., 1957, pp. 665-666; Sosyal ve ekonomik faaliyetleri söz konusu güçlere bırakan Osmanlı’nın bölgeden temel beklentisi vergilerin toplanması, haccın güvenli bir şekilde yapılması ve Osmanlı egemenliğinin kabul edilmesiydi. Bkz. Moshe Ma’oz, **Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1861: The Impact of the Tanzimat on Politics and Society**, London, Oxford University Press, 1968, p. 4; Osmanlı’nın feodal beylere gösterdiği bu müsamaha aslında onların bağıllılığını kazanma amacını taşımaktaydı. Bkz. İsmail H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt 2, 1995, ss. 286-287; Osmanlı yöneticileri, bölgede, Lübnan yöneticileriyle doğrudan doğruya haberleşerek ya da ilk başta Şam ve Trablusşam valileri daha sonraları da Sayda valisi aracılığıyla iş gördüler. Başlarına buyruk kalan emirler, Osmanlı ordusuna asker vermeyip, tebaaları üzerinde ölüm cezası alıp uygulamaya gidecek kadar mutlak yetkilere sahip oldular. Bu yöneticiler, zaman zaman yetkilerini yabancı devletlerle anlaşmalar imzalayacak kadar ileri taşıdılar. Bkz. Hitti, **Lebanon in History...**, pp. 357-358.

⁶² Hourani, oluşturulan bu sistemin istikrarlı bir yapı meydana getirdiğini ve “Lübnan’ın çok unsurlu birlikte yaşama geleneğini temellendirdiğini” vurgular. Hourani’ye göre, bölgede Osmanlı’nın ilk dönemlerinden itibaren oluşan “belirli bir nüfusun varlığı”, “otonomi”, “geleneksel feodal düzenin devamı” ve “Arapça’nın ortak bir dil haline gelişi” Lübnan’ın gelecek kuşaklarına aktarılan temel unsurlar olmuştur. Bkz. Hourani, **The Emergence of...**, p. 256.

⁶³ Lübnan’ın en eski mezheplerinden biri olan Dürziliğin adını, Buharalı bir Türk olan ve görüşleri nedeniyle 1019 yılında Kahire’de öldürülen Muhammed İsmail el-Darazi’den aldığı düşünülmekte olup

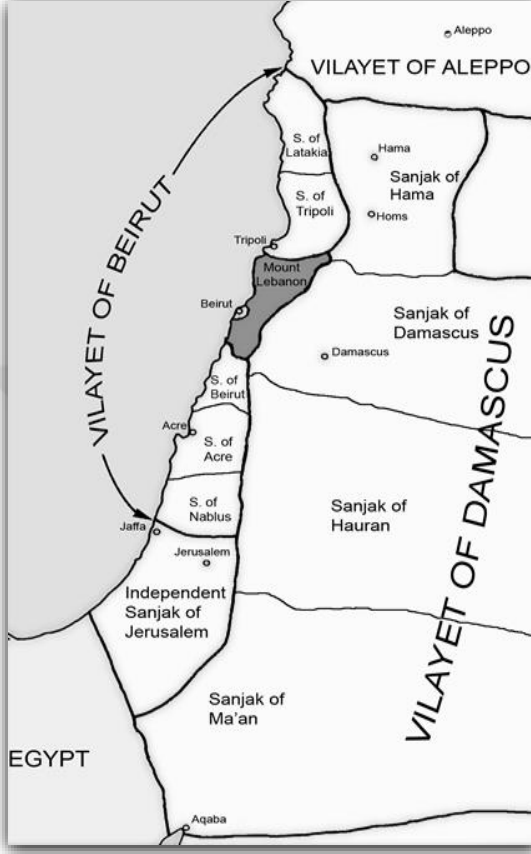
ailelerinden Maanlar (1516-1697) ve Şihablar (1697-1841) aracılığıyla yönetmiştir.⁶⁴ I. Selim, bölgeyi Memlûkler döneminde iktidarda bulunan Tenuhiler'den alarak Maan ailesinden Fahreddin Korkmaz bin Yunus'a verdi.⁶⁵ Fakat bu düzenleme, bölge ile Osmanlı siyasi yapısı arasında barışçıl bir birleşme ortaya çıkarmadı. Özellikle Cebel-i Lübnan'ın güneyinde etkin bir güç olan Maan ailesi döneminde, Osmanlı yönetiminin bölgede merkezi bir yapı kurma arzusu ile Dürzilerin özerkliklerini

altıncı Fatımi halifesi Halife bi-Emrillah'ın yönetimi sırasında ortaya konmuştur. Bi-Emrillah'ın 1021 yılında ortadan kaybolmasından sonra Hamza İbn Ali ve Mukteda Bahaeddin tarafından kapsamlı bir inanç haline getirilen Dürzilik, bu süreçte Kahire'den Suriye'ye ve Lübnan'a yayıldı. Dürzilerin etnik kökenlerinin Arap, Türk, Arami, Ermeni, İranlı olduğuna yönelik iddiaların olmasının yanında Dürzileri, Haçlıların 12. yüzyıldaki bölgeye gelişleriyle ilişkilendirerek İngiliz ve Fransız olduklarına yönelik de görüşler bulunmaktadır. Dışa kapalı bir yapı benimseyen Dürzilik, İsmaili Şiiiliğinin uç bir kolunu oluşturur. Bundan dolayı Dürzilik, İslam'ın ehl-i sünnet çizgisine yakın mezhepleri tarafından dinden sapma olarak değerlendirilir. Dürziler, Allah'ın birliğine ve Allah dışında hiçbir ilahın olmadığına inanırlar. İlk dönemlerde hac görevini de yerine getiren Dürziler, evlerinde ve ibadethanelerinde Allah'ın 99 isminin yazılı olduğu belgeleri ve Kuran'ı Kerim'i bulundururlar. 1932 nüfus sayımında 53 bin civarında olan nüfusları, 1975 yılında 150-170 bin civarındaydı. Günümüzdeyse Lübnan nüfusunun yüzde 8'lik bir kesimini oluşturmakta olup ülkenin Dağlık Lübnan ve Şuf Dağları kısımlarında yaşamaktadırlar. Yezbak, Arslan ve Canbolat aileleri önde gelen Dürzi aileleridir. Canbolat ailesi daha çok muhalif bir yapıda olup Suriye yanlısıyken Arslan ailesiyse daha ılımlı biri çizgi takip etmektedir. Dürzilerin dışa kapalı yapısı, onların Lübnan'da Marunilerin öncülüğünü yaptığı Lübnan ulusçuluğu ile Müslümanların benimsediği Arap milliyetçiliği olgularının bir parçası olmalarını engellemiştir. Lübnan'daki Dürzi topluluğu hakkında detaylı bilgi için bkz. Yusri Hazran, **The Druze Community and the Lebanese State: Between Confrontation and Reconciliation**, London & New York, Routledge, 2014; Nissim Dana, **The Druze in the Middle East: Their Faith, Leadership, Identity and Status**, Sussex, Sussex Academic Press, 2003; Sami N. Makarem, **The Druze Faith**, New York, Caravan Books, 1974; Dürzilik ve Dürziler üzerine ayrıca bkz. Aytekin Şenzybek, **Ana Kaynaklarına Göre Dürzilik**, Bursa, Emin Yayınları, 2012; Ahmet Bağlıoğlu, **İnanç Esasları Açısından Dürzilik**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2004; Ahmet Bağlıoğlu, **Ortadoğu Siyasi Tarihinde Dürziler**, Elazığ, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2006; Philip K. Hitti, **The Origins of the Druze People and Religion: With Extracts from Their Sacred Writings**, New York, AMS Press, 1966; Robert B. Betts, **The Druze**, New Haven, Yale University Press, 1998; Kais M. Firro, **A History of the Druzes**, Leiden, Brill Publishers, 1992.

⁶⁴ Malcolm H. Kerr, **Lebanon in the Last Years of Feudalism, 1840-1868: A Contemporary Account by Antun Dahir Al-Aqqi and other Documents**, Beirut, American University of Beirut, 1959, p. 1; Lübnan emirleri, Mercidabık Savaşı sırasında "bekle ve gör" politikası izlediler. Osmanlı'nın kazanacağı belli olunca da Selim'in "...ayağına kapanarak zaferini övmeye başlamışlardır. Liderleri Fahrettin el-Mani'nin sözlerinin güzelliğine ve görünürdeki içtenliğine kanan Selim" Lübnan emirlerinin Memlûkler zamanında sahip oldukları özerkliklerini devam ettirmelerine izin vermiştir. Bkz. Ülman, **1860-1861 Suriye Buhranı...**, s. 4.

⁶⁵ Osmanlı yönetiminde, Maan ailesinden bölgeyi yöneten ilk kişinin kim olduğu tartışmalıdır. Konu üzerine literatür genel olarak Fahreddin Maan'ı işaret etmesine karşın son dönemlerde yapılan araştırmalar, ilk ismin Yunus Maan'ın küçük yaştaki oğlu I. Fahreddin Korkmaz'ın olduğunu işaret etmektedir. Bkz. Salibi, **A House of...**, pp. 65-66; Cengiz Tomar, "Lübnan", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, Cilt 27, 2003, s. 248.

koruma yönündeki istekleri zaman zaman çatışmalara giden süreçlerin yaşanmasına yol açtı.⁶⁶

Harita 1.2: Osmanlı Döneminde Lübnan ve Suriye’de İdari Birimler (**Kaynak:** Nuri Yeşilyurt, *Collapse of Empire: Ottoman Turks and the Arabs in the First World War*, Cambridge, Wolfson College, 2005, p. 20.)

Osmanlı’nın Sünni Türkmen Asaf ailesinin Kısraan’daki hâkimiyetini desteklediği ilk dönemde, Asaflar’ın bölgedeki egemenliğini tanımayan birçok Dürzi ailesi Osmanlı’ya karşı bir dizi ayaklanma içerisine girdi. Osmanlı yönetimi, 1518 yılında Bika Vadisi’nde meydana gelen ve bölgeyi tekrardan ele geçirmek isteyen Memlük güçleriyle işbirliği yapan Sünni Muhammed Ibn Hanash’ın başlattığı isyana destek

verdiğini düşündüğü Maan emirlerinden bazılarını ele geçirdi. Şam Valisi Gazali Paşa, isyanı bastırdıktan sonra Cebel’de merkezi bir yönetim kurmak amacıyla bölgeye 1523 ve 1524 yıllarında iki sefer düzenlemiş olsa da iki taraf arasındaki mücadele ve çatışmalar yüzyıl sonuna kadar devam etti. İsyanların sürdüğü 1540-1585 arası dönemde Osmanlı bölgeden hiç vergi toplayamazken Cebel-i Lübnan’ın kontrolü de

⁶⁶ Dürzi direnişi, 16. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı’nın bölgedeki gücünü kırmak ve Avrupa’ya müdahalesini minimize etmek isteyen Avrupalı güçler tarafından destek görmeye başladı. Fakat söz konusu dönemde Avrupalıların destekleri direnişçilere silah satmakla sınırlıydı. Bkz. Abdul-Rahim Abu Husayn, “Problems in the Ottoman Administration in Syria during the 16th and 17th Centuries: The Case of the Sanjak of Sidon-Beirut”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 24, No. 4, 1992, pp. 666-669; Konu üzerine ayrıca bkz. Abdul-Rahim Abu Husayn, “Lebanese Heroes and Ottoman Villains: The Ma’ns of Lebanon, 16-17th Centuries”, *Perspectives on Ottoman Studies: Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies*, Ekrem Causevic, Nenad Moacanin ve Vjeran Kursar (Ed.), Berlin, Transaction Publishers, 2010, pp. 13-26.

isyan sırasında Dürzilerin eline geçti.⁶⁷ Dürzilerin bölgedeki bu etkinliği, I. Fahreddin Korkmaz Maan'ın 1585 yılında Osmanlı güçleri tarafından öldürülmesiyle kısa bir süre de olsa sarsıldı. 60 bine yakın Dürzi'nin öldürüldüğü bu süreçte, Dürzi Dağı'nın yönetimi Osmanlı tarafından Alam ailesine bırakıldıysa da bu ailenin yönetimi sadece altı yıl sürdü. Fahreddin Maan'ın torunu olan II. Fahreddin Korkmaz Maan (1585-1635), 1591 yılında Şuf'un denetimini tekrar ele geçirdi.⁶⁸ Osmanlı, Bekaa ve Palmira gibi Suriye bölgelerini de ele geçirerek günümüz Lübnan'ından daha geniş bir bölgeyi kontrol altına alan II. Korkmaz Maan'ı 1593 yılında Sayda Sancağı'nın Emiri olarak tanımak durumunda kaldı.

Bölgedeki diğer azınlık gruplara ve Marunilere hoşgörülü davranarak desteklerini sağlayan II. Korkmaz Maan, bu sayede Lübnan dağlarındaki Dürzi ve Maruni bölgelerini “Cebel-i Lübnan Emirliği” adı altında birleştirmeyi başardı. Tarihte bunu gerçekleştiren ilk kişi olması dolayısıyla modern Lübnan'ın “kurucu babası” olarak görülen ve Lübnan milliyetçiliğinin sembolü haline gelen torun Fahreddin, ilk defa Marunilere Dürzilerle aynı statüyü vererek onları yönetimde ve orduda önemli görevlere getirdi.⁶⁹ Marunilerle “yarı-feodal” bir sosyo-ekonomik toprak sistemi kuran II. Korkmaz Maan, Marunilerin siyasi güç kazanmasının yanında toprak sahipliği, ticaret ve kültür alanlarında da gelişmesini sağladı. Kurulan düzenli birlikler sayesinde askeri varlığın güçlendirilerek Osmanlı otoritesine meydan okunmasının yanında Avrupa'yla dini ve ticari ilişkileri dikkate değer bir şekilde geliştiği, yeni kiliselerin inşa edildiği ve misyonerlik faaliyetlerinin arttığı bu dönemde, kuzey ve güney Lübnan'ı topraklarına katarak sınırlarını genişletmesi ve Osmanlı'nın Baharat

⁶⁷ Abdul-Rahim Abu Husayn, **The View from Istanbul: Lebanon and the Druze Emirate in the Ottoman Chancery Documents, 1546-1711**, London, I.B. Tauris Publishers, 2004, p. 15.

⁶⁸ Massoud Daher, “The Lebanese Leadership at the Beginning of the Ottoman Period: A Case Study of the M'an Family”, **Syria and Bilad al-Sham under Ottoman Rule**, Peter Sluglett ve Stefan Weber (Ed.), Leiden, Brill Publishers, 2010, pp. 323-347.

⁶⁹ Abdul-Rahim Abu Husayn ve Engin Deniz Akarlı, “Tarihçilik Mesleği ve Kimliğin Oluşumu: Osmanlı Bağlamında Lübnanlılığın Dönüşümü”, **Uluslararası Osmanlı Dönemi Arap Coğrafyası ve Türk-Arap İlişkileri Sempozyumu**, İstanbul, Osmanlı ve Afrika Araştırmaları Derneği, 26-28 Mayıs 2009; II. Korkmaz Maan, bu dönemde, günümüz Lübnan'ında Dürzi topluluğunun liderliğini yapan Canbolat ailesinin Lübnan'a gelmesini de sağladı. Halep Valiliği'ni elinde bulunduran Kürt Canbolat ailesinin egemenliğine Osmanlı'nın 1607 yılında son vermesi üzerine bu aile II. Korkmaz Maan tarafından Lübnan'a davet edildi. Bkz. Ayhan & Tür, **Lübnan: Savaş, Barış...**, s. 32.

Yolu'nu kontrol etmeye çalışan Doğu Akdeniz'deki önemli rakiplerinden İtalya'yla yakın işbirliğine girmesi torun Fahreddin'in sonunu getirdi.⁷⁰

1635 yılında ihanet suçuyla idam edilen II. Korkmaz Maan'ın ölümü, Maan ailesinin Cebel-i Lübnan'daki üstünlüğüne büyük bir darbe vurdu. Fahreddin'in ardından yeğeni Mülhem, Emirliğin başına geçse de Osmanlı yönetiminin bu dönemde birçok yerel siyasi pozisyonu Sünni ve Maruni ailelere vermesi bunda temel unsurdur. Bu çerçevede, çoğu Dürzi, siyasal ve askeri gücünü kaybederek marjinal bir konuma gelmeye başlarken Maruniler, Hristiyan-Müslüman dengesini sarsacak ve dahası tersine çevirecek yeterli güce ulaşmaya başladılar. Bu, izleyen süreçte, Lübnan'da uluslaşma ve devletleşme süreci açısından önemli bir kırılma noktasını işaret edecekti.

II. Fahreddin'in idamını izleyen süreçte, Osmanlı'nın bölgenin özerkliğini sınırlama çabaları ile Şuf'un yönetimi için Dürzi aileler arasındaki rekabet ve iç çatışmalar çerçevesinde Maanların sonuncusu Emir Ahmed, 1697 yılında arkasında varis

⁷⁰ Feridun M. Emecen, "Fahreddin Ma'noğlu", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, Cilt 12, 1995, ss. 80-81; II. Korkmaz Maan, Osmanlı'nın Avusturya ve İran ile savaş içinde olmasından faydalanarak bu dönemde bağımsız hareket etmeye başladı. Bu doğrultuda, 1607 yılında bir isyan girişiminde bulunsa da bu girişim başarılı olmadı. İsyanı izleyen süreçte affedilen torun Fahreddin'e Safed Sancağı, oğlunaysa Sayda ve Beyrut sancaklarının yönetimleri bırakıldı. II. Korkmaz Maan'ın askeri açıdan örgütlenmeye devam etmesinin yanı sıra vergilerin ödenmesinde sorun çıkartması üzerine Osmanlı yönetimi, 1612 yılında Şam Beylerbeyi Hafız Ahmed Paşa'yı bölgeye gönderdi. II. Fahreddin yenilerek Toskana'ya sığınmasına karşın Maan ailesi, Osmanlı'nın izniyle Sancak Beyliği'ni Fahreddin'in oğlu Ali hükümrانlığında yönetmeye devam etti. Bununla birlikte, Osmanlı yönetimi bölgede Maruni ve Dürzi zamanının gücünü kırmak için merkezileşme yönünde adımlar atmaktan da geri kalmadı. Cebel-i Lübnan'ın yapılanmasında bir takım değişikliklere giden Babiâli, 1614 yılında Bostancıbaşı Hasan Paşa'nın vali olarak tayin edildiği Sayda, Safed ve Beyrut'u içeren müstakil bir beylerbeyliği kurdu. Bkz. Abu Husayn, **The View from Istanbul...**, p. 11; II. Korkmaz Maan, kendisinin Fransız Lorraine hanedanına mensup olduğunu, dolayısıyla Toskanalılarla akraba olduğunu dile getirmiştir. İtalya'da iyi koşullarda karşılanan II. Fahreddin, Roma'da Papa ile görüştü. Dağ'daki Marunilere yönelik olumlu tutumundan dolayı burada da oldukça iyi karşılanan II. Fahreddin'in bu faaliyetleri Babiâli tarafından yakından takip edilmekteydi. Bkz. Emecen, "Fahreddin Ma'noğlu", s. 81; Yedi yıllık bir sığınma hayatından sonra II. Fahreddin, padişaha yazdığı bir mektupla affını istedi. Bu isteğin, emirliğin oğlu Ali'ye geçmesi şartıyla kabul edilmesi üzerine II. Fahreddin, Cebel-i Lübnan'a geri döndü. Fakat II. Korkmaz Maan, anlaşmaya sadık kalmaz ve Avrupa devletleriyle dini ve ticari ilişkiler içine girerek, yeni kiliseler kurarak ve misyonerlik faaliyetlerini destekleyerek nüfuzunun tekrar oluşturmaya çalıştı. 1623 yılında Osmanlı'nın savaş içerisinde olmasından faydalanarak tekrar isyan eden II. Fahreddin, Şam Beylerbeyi Mustafa Paşa'yı Anjar'da yenerek Anadolu'nun güneyine kadar yayıldı. IV. Murat, soruna çözüm getirmek amacıyla Küçük Ahmed Paşa'yı II. Fahreddin'in üzerine gönderdi. 1633 yılında Cizzin'de Küçük Ahmed Paşa'ya yenilen II. Fahreddin, kısa bir süre sonra da Hüseyin dışındaki oğullarıyla birlikte idam edildi. Bkz. Van Leeuwen, **Notables and Clergy...**, pp. 41-42; II. Fahreddin üzerine ayrıca bkz. Ted J. Gorton, **Renaissance Emir: A Druze Warlord at the Court of the Medici**, New York, Olive Branch Press, 2014.

bırakmadan vefat etti. Emir Ahmed'in ölümüyle Lübnan Dağı yönetimi Sünni Şihab ailesine verildi.⁷¹ I. Beşir Şihab'ın (1697-1707) Dürzi toprak ağalarının oluşturduğu Emirler Konseyi tarafından yöneticiliğe seçildiği Şihab ailesi hükümrانlığında da bölgedeki çatışmalar devam etti.⁷²

Dürzilerin Osmanlı yönetimiyle yaşadıkları sürekli çatışmalara ek olarak, kendi aralarında silahlı iç çatışmalara varacak gerginliklerin ve din değiştirerek Hristiyanlığa geçişlerin yaşanması bölgedeki üstünlüklerinin zayıflamasına neden oldu.⁷³ Dürziler arası gerginlikler, ilk olarak Dürzilerin iki önemli kolu olan Kaysiler ve Yemeniler arasında başladı. Bu iki büyük Dürzi kabilesinden Yemenilere mensup Alemuddin ailesi, Kaysilere mensup olan Şihabların emirliğine karşı ayaklandı. 1708-1711 yılları arasında devam eden bu mücadelede Sayda valisinin desteğini alan Alemuddinler başlangıçta kısmi başarılar elde etseler de sonunda ağır bir yenilgiye uğradılar ve bölgeden göç ederek Havran'a yerleşmek durumunda kaldılar. Şihabların Dürzi muhaliflerini bertaraf ederek otoritelerini güçlendirdikleri bölge, yüzyılın ortasında Dürziler arasındaki iktidar mücadelelerine sahne oldu. 1732 yılında emirliği babası Haydar'dan devralan Mülhem, 1754 yılında kardeşi Mansur lehine iktidardan çekildi. Bu karar, Mülhem'in diğer kardeşi Ahmet tarafından tanınmadı. Yezbeki grubunu oluşturan Dürzi ailelerin ve Maruni Hubeyşilerin desteğini alan Ahmet ile 17. yüzyılda Cebel-i Lübnan'a yerleşerek gittikçe gücünü artıran Dürzi ailelerden Canbolatlar ve büyük Maruni ailelerinden Hazine'lerin desteğini alan Mansur arasındaki iktidar mücadelesi Dürzilerin bölge üzerindeki otoritesini zayıflatan önemli bir gelişmeydi.

⁷¹ Şihab ailesi, Sünni bir temele sahip olmasına karşın Dürzi ve Maruni bireyleri de içeren bir yapıya sahipti. Nitekim yönetim, 19. yüzyılda Emir Yusuf ile birlikte bu ailenin Maruni koluna geçmiştir. Bkz. Salibi, **A House of...**, p. 15.

⁷² I. Beşir Şihab'ın emirliği Osmanlı yönetimi tarafından tanınmadı. Bunda II. Fahreddin'in hayatta kalan ve Osmanlı sarayında görev yapan Hüseyin'in etkisi bulunmaktaydı. Hüseyin, girişimleriyle I. Beşir Şihab'ın değil Haydar Şihab'ın emir olarak tayin edilmesini sağladı. Bununla birlikte, Haydar Şihab'ın yaşı küçük olduğundan 1697-1707 yılları arasında I. Beşir Şihab naib olarak görev yapmıştır. Bkz. Şit T. Buzpınar, "Lübnan", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, Cilt 27, 2003, s. 249.

⁷³ Minerva Nasser-Eddine'nin ifade ettiği gibi Dürzilerin gücü Marunilerin aksine tek bir dini ya da özel kurum tarafından merkezileştirilmemiş, aksine çok sayıda Dürzi ailesi arasında dağılmıştı. Dürzilerin bir topluluk olarak tek bir merkezi güç etrafında birleş(e)memesi Dürzi topluluğunun sosyal, ekonomik ve politik pozisyonlarının zamanla zayıflamasına neden oldu. Bkz. Minerva Nasser-Eddine, "A Transcendent Lebanese Identity: More than a Mirage?", Adelaide, The University of Adelaide, **Unpublished Doctoral Thesis**, December 2003, p. 182.

İki taraf arasındaki mücadeleden Mansur zaferle ayrıldı. Mansur'un başa geçişi, aynı zamanda Cebel-i Lübnan'daki Dürzi üstünlüğünün artık hiçbir zaman eskisi gibi olmayacağı anlamını da taşımaktaydı. Mansur Şihab döneminde (1754-1770) Maruniler, Kısravan bölgesinde askeri ve politik güçlerini artırırken Katolik misyonerlerin etkisiyle Şihab ve Ebü'l-Lam ailelerinde Dürzilikten Hristiyanlığa geçişlerin olduğu görülmüştür. Emir Mansur bu durumu bir adım daha ileri taşıyarak din değiştirdi. Hristiyanlığa geçen Emir Mansur, böylece Lübnan'ın ilk Hristiyan emiri olurken bölgede de Hristiyan emirlikler döneminin başlangıcı gerçekleşmekteydi. Başka bir ifadeyle, Şihablar söz konusu dönemde Dürzi muhaliflerini bertaraf ederek bölgede otoritelerini güçlendirmelerine karşın bu durum uzun vadede Dürzilerin aleyhine oldu. Dürzi nüfusunun bölgeden ayrılması ve Şihab ailesi dâhil Hristiyanlığa geçişler, Dürzilerin genel nüfus içindeki oranını azalmasına ve siyasi üstünlüklerini kaybetmelerine neden olurken 18. yüzyılın ortalarından itibaren giderek siyasi ve ekonomik güçlerini artırmaya başlayan Marunilerin ise öne çıkmasına olanak sağladı.⁷⁴

Güç dengesinde meydana gelen bu dönüşüme rağmen Maruniler ve Dürziler, Lübnan Dağı'nın özerkliğinin korunmasında uzun dönem, 18. yüzyılın sonuna dek birlikte hareket ettiler. Maruniler ve Dürziler arasındaki bu işbirliğine bir örnek, Maanların zayıflamasını fırsat bilen Şii Hamadeh ailesinin emirliğin kuzey bölgelerini kendilerine ait Hirmil bölgesine katması sürecinde yaşananlardır. Bu süreçte, Hamadeh ailesinin baskıları sonucu yerlerini terk etmek durumunda kalan Maruni köylülerin Kısravan ve Şuf'a yerleştirilmeleri sürecinde Maruniler ve Dürziler birlikte hareket ettiler.⁷⁵ İki grup arasındaki işbirliği, Şiiilerin bölgeden çıkarılması ve Şam Valisi'nin 1799 ve 1808 yıllarında Cebel-i Lübnan'ı kontrol etmek için bölgeye yaptığı

⁷⁴ İktidarlarına karşı çıkan Dürzileri bölgeden çıkaran Şihablar, bu yerlere önemli oranda Maruni nüfusun yerleşmesine ön ayak oldular. Bölgedeki Maruni nüfusu bu sayede artarken Maruni aileler Ortadoğu ile Avrupa arasındaki ipek ticaretinin önemli bir bölümünü ellerinde tutarak ve Suriye'den gelen Grek Katolik nüfusla kaynaşarak sosyo-ekonomik olarak etkinliklerini artırdılar. Hristiyanlar, Avrupa devletleriyle ekonomik konuların yanında dini ve kültürel alanlarda da ilişkileri geliştirerek bölgede etkinliklerini artırdılar. Bu dönemde, Dürzi emirlerin onayı çerçevesinde faaliyet gösteren misyonerler Marunilerin bölgede etkisinin artmasında önemli bir rol oynadılar. Bkz. Helen Cobban, **The Making of Modern Lebanon**, London, Hutchinson Group, 1985, pp. 39-40.

⁷⁵ Kamal S. Salibi, **The Modern History of Lebanon**, New York, Caravan Books, 1977, p. 4.

askeri seferlerde de kendini göstermiştir.⁷⁶ Dürziler ile Marunilerin bölgede kendi egemenliklerini güvence altına almak için birbirlerine ihtiyacı olduğunu gösteren bu olaylar, aynı zamanda 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde din olgusunun henüz Emirliğin politikasını biçimlendiren bir faktör olmadığını göstermektedir.⁷⁷ Maruniler, Dürzileri siyasal otonomileri için bir garantör gibi görürken Dürziler de Marunilere ticarete aracı, savaşlarda savaşçı ve diplomaside entelektüel olarak ihtiyaç duymaktaydılar.⁷⁸ Maruniler ile Dürziler arasında 17. yüzyılda kurulmaya başlayan ve karşılıklı çıkara dayanan bu ilişkinin söz konusu dönemde aynı zamanda bir “yerel vatanseverlik”

⁷⁶ Cezzar Ahmed Paşa'nın 1775 yılında Sayda valiliğine atanması Cebel-i Lübnan'ı yakından ilgilendiren gelişmelerin yaşanmasına yol açtı. Etki alanını genişleterek Güney Lübnan'a kadar yayılan ve bölgede Osmanlı egemenliğine meydan okuyan Filistinli mukataacı Zahir el-Ömer'i 1773 yılında yenilgiye uğratmasından dolayı bu göreve getirilen Cezzar Ahmed Paşa, bölgede Babiâli'nin otoritesini tesis etmek amacıyla politikalar izledi. Emir Yusuf'un etkisini kırarak bölgeyi kontrol altına almak isteyen Cezzar Ahmed Paşa, bu doğrultuda Emir Yusuf'a karşı kardeşlerini destekledi. Bununla birlikte Canbolat ile Yazbek grupları arasındaki mücadelede önce Canbolatları desteklemiş, daha sonra da bu iki grubu emire karşı kullanmaya çalışarak bölgede çatışmaya evrilecek olan bir rekabet ortamı oluşturmuştur. Nitekim Cezzar Ahmed Paşa, beklediği çatışma ortamının vuku bulması üzerine 1788 yılında bölgeye müdahale etti. Yusuf'u görevinden azleden Ahmed Paşa, yerine II. Beşir Şihab'ı atadı. Yusuf'un 1790 yılında vefat etmesi gerek Cezzar Ahmed Paşa gerekse II. Beşir Şihab olumlu bir gelişmeydi. Bkz. Buzpınar, “Lübnan”, s. 249; İzlediği politikalarda başarılı olan Ahmed Paşa, 1804 yılında vefat edene dek bölgede emirin otoritesinden daha etkili oldu. Babiâli, Cezzar Ahmed Paşa'nın merkez politikalarından çok kendi politikalarını izlemesinden dolayı hoşnutsuz olsa da söz konusu bölgeyi kontrol altına almak için en uygun kişi olduğuna kanaat getirdiği için Ahmed Paşa'nın bölgedeki varlığını onayladı. Emecen'in kelimeleriyle Babiâli ile Ahmed Paşa arasındaki ilişki “zorunlu bir birliktelik” idi. Nitekim Ahmed Paşa, 1799 yılında Akka'da Napolyon'u durdurarak gücünü daha net ortaya koydu. Bkz. Feridun M. Emecen, “Cezzar Ahmed Paşa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, Cilt 7, 1993, ss. 517-518.

⁷⁷ Söz konusu dönemde, ekonomik temelli ilişkilerin daha baskın olduğu görülmektedir. Toplumsal tabakalaşmanın iki unsuru toprak ağaları ve köylülerdi. Köylüler de toprak sahipleri ve kiracılar olarak iki alt tabakaya ayrılıyordu. Dürzi toprak ağaları Marunilere kıyasla daha etkinlerdi. Dürzi toprak ağaları kendi köylerinin dışındaki bölgelerde politik ve ekonomik iktidara sahipti. Bkz. Odeh, **Lübnan'da İç Savaş...**, p. 63; Maruni köylüler, 1759 yılında Hamadehlere karşı ayaklandıklarında, o dönemde henüz Hristiyanlığa geçmemiş olan Şihabların yönetimi altına girmeyi istediler. Maruni köylüler, Dürzi toprak ağalarının topraklarında kendilerine sağlayacakları istihdama ihtiyaç duyarken, Dürziler de topraklarını işletmek için Marunilerin işgücüne ihtiyaç duymaktaydılar. Bkz. Harik, **Politics and Change...**, pp. 46-47; 19. yüzyıla dek bölgede, Maanların Dürzi, Şihabların ise Sünni olması büyük bir önem taşımamaktaydı. Söz konusu dönemde cemaat liderleri arasında kurulan ittifaklar dini amaçlardan öte siyasi amaçlar çerçevesinde şekillenmekteydi. Diğer bir deyişle, 19. yüzyıl öncesi dönemde ittifaklar ve mücadeleler var olmakla birlikte bunlarda mezhepler arası bir yakınlaşma veya kutuplaşma söz konusu değildi. Bkz. Leila T. Fawaz, “Social Change in Countryside: Mount Lebanon in Nineteenth Century”, **CIEPO: Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi VII. Sempozyumu Bildirileri**, Jean-Louis Bacque-Grammont, İlber Ortaylı ve Emeri Van Donzel (Yay. Haz.), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, p. 62.

⁷⁸ Walid Phares, **Lebanese Christian Nationalism: The Rise and Fall of an Ethnic Resistance**, Boulder & Colorado & London, Lynne Rienner Publishers, 1995, p. 49.

oluşturduğu da ifade edilebilir.⁷⁹ “Ortak düşman” Osmanlı’ya karşı iki topluluk arasındaki bu ittifak, söz konusu dönemde bölgede egemen ve teritoryal bir siyasal topluluk, ulus oluştur(a)madıysa da ulusal bir bilincin tohumlarının ortaya çıkmasını sağladı.

b. Lübnan’ın “En Uzun Yüzyılı”: 19. Yüzyılda Cebel-i Lübnan ve Cemaatler Arası İlişkilerde Dengenin Bozulması

Cebel-i Lübnan’da Dürziler ile Maruniler arasında “ortak düşmanlara” yönelik ittifak ve gruplar arasındaki politik çatışmaların dini çizgiyi aşmaması olgusu 1800’lerin başlarından itibaren sarsılmaya ve hatta düşmanlığa dönüşmeye başladı.⁸⁰ Zayıflayan Osmanlı İmparatorluğu, uluslararası alanda meydana gelen fikri ve ekonomik değişimlerin de etkisiyle içeride sosyo-ekonomik ve siyasal bir dönüşüm dönemine girdi. Bu dönüşüm süreci, İmparatorluğun birçok bölgesinde olduğu gibi Lübnan’da da dengelerin değişmesine yol açtı. “Sınıf farklılığının artması ve buna yönelik memnuniyetsizliklerin baş göstermesi”, “bölgesel ve/veya yerel hasımlıklar”, “merkezi devlet ile bölgesel otonomi arasındaki mücadeleler” ve “dış provokasyonlar ve müdahaleler” Cebel-i Lübnan’da 19. yüzyılın dördüncü on yılında başlayan ve 1860 yılında bölgede yeni bir yönetim sisteminin ortaya çıkmasına yol açan üç iç çatışmanın yaşanmasına neden oldu.⁸¹ 1841, 1845 ve 1860 iç çatışmaları, Cebel-i Lübnan’ın otonomisinin ve siyasal yapısının dönüşmesine yol açarken aynı zamanda 20. yüzyıl Lübnan politikalarını ve Lübnan’ın devletleşme ve uluslaşma sürecini ciddi şekilde etkileyen unsurları da ortaya çıkardı.

⁷⁹ Hafeez Malik, “Lebanon as an Experiment in Multicultural Interdependence”, **Lebanon’s Second Republic: Prospects for the Twenty-first Century**, Kail C. Ellis (Ed.), Gainesville, University Press of Florida, 2002, p. 17.

⁸⁰ Kültürel anlamda birbirinden çok farklı temellere dayanmayan bu iki topluluk arasında 18. yüzyılın sonuna kadar görülmeyen şiddet olaylarının bu dönemden itibaren ortaya çıkmaya başlaması ve bu cemaatlerin “uzlaşmaz düşman cemaatler” ve “yüzyıllar öncesine dayanan düşmanlıklar” olarak nitelenmeleri 19. yüzyılın üretimidir. Bu noktada, başta Cizvit ve Amerikalı misyonerler olmak üzere Batılılar gerek söylemlerinde gerekse ortaya koydukları eserlerde bu cemaatler için gerçekte uyuşmayan tipolojiler ortaya koydular. Diğer bir deyişle, bu cemaatler Batılılar eliyle “icat edilmiş kabileler”di. Batılılar böylece kamuoylarının belli cemaatlere sempati duymasını sağlayarak çıkarları doğrultusunda “daha meşru” politikalar izleyebileceklerdi. Bkz. Ussama S. Makdisi, **The Culture of Sectarianism: Community, History, and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon**, Berkeley & Los Angeles & London, University of California Press, 2000, pp. 23-25.

⁸¹ Nasser-Eddine, “A Transcendent Lebanese Identity...”, p. 182.

Osmanlı'nın 19. yüzyılda uluslararası alanda meydana gelen fikri ve ekonomik dönüşümler karşısında İmparatorluğu ayakta tutmak için izlediği politikalar, devletin birçok yerinde olduğu gibi bu bölgede de Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında hoşnutsuzluklara yol açtı. Bu hoşnutsuzluklar, Avrupa'yla olan ticaretleri sayesinde Hristiyanların zenginleşmesi ve Müslümanların giderek zayıflayarak konumlarını Hristiyanlara kaptırmaya başlamalarıyla arttı.

Bu dönemde yönetimi elinde bulunduran II. Beşir Şihab (1788-1840) sürecin bu yönde evrilmesinde başlıca role sahipti.⁸² İktidarın ilk yıllarında Cebel'deki geleneksel yönetim unsurlarından büyük oranda ayrılmayan II. Beşir, bununla birlikte Osmanlı valilerine karşı önceki dönemlere oranla daha hırslı, acımasız ve planlı hareket etmekteydi. Emir Şihab, aynı zamanda mültezimler arasındaki süregelen mücadelelerden ve Cebel'de meydana gelen sosyo-ekonomik değişikliklerden faydalanarak bölgede gücünü daha belirgin kılmaya ve farklı ekonomik bölgeler üzerinde otoritesini daha da genişletmeye çalıştı. Yerel konuların yönlendiricisi ve sorun çözücü bir konumdan daha despotik bir role evrilen Emir, potansiyel rakipleri ve düşmanlarıyla birlikte otoritesi üzerinde kontrol oluşturabilecek güçleri de ortadan kaldırmayı ya da etkisiz kılmayı başararak gücünü artırdı. Bu doğrultuda, çok sayıda Dürziyi ve onlarla işbirliği yapan bazı Marunileri sürgüne gönderen ve mallarına el koyan Beşir Şihab'ın böylece Dürzi mültezimleri bertaraf etmesi, otoritesini inşa etmesi için Maruni topluluğuna daha fazla dayanmasına yol açtı. Emir Şihab yönetiminde Avrupa ile Ortadoğu arasındaki ipek ticaretini ellerinde bulundurarak ekonomik açıdan da zenginleşen Marunilere, Dürziler ve diğer Müslüman mezheplerle aynı muamele yapıldı ve toprak edinmelerine ve Emirliğin politikalarına bütünüyle

⁸² II. Beşir Şihab, yönetimi boyunca daha çok Marunilerin lehlerine bir politika izlemiş olsa da hangi dini inanca mensup olduğu konusunda kesin bir bilgi yoktur. Hitti, Beşir'in "vaftiz yoluyla Hristiyan, evlilik yoluyla Müslüman, iknadan ziyade uyumlulaştırma aracılığıyla Dürzi" olduğunu ifade eder. Bkz. Philip K. Hitti, **A Short History of Lebanon**, New York, St. Martin's Press, 1965, p. 22; Cezzar Ahmed Paşa ile emirliğe geçmesine ön ayak olduğu II. Beşir Şihab'ın arası Ahmed Paşa'nın emirlik üzerinde kontrol kurma politikaları nedeniyle sorunlu geçti. Nitekim Ahmed Paşa, Şihab'a karşı Yusuf'un oğullarından Hüseyin'i 1793 yılında, Sa'deddin'i 1794 yılında ve Selim'i 1798 yılında emirliğe müşterek tayin etti. Ahmed Paşa'nın Napolyon'u bölgeden çıkarması üzerine II. Şihab, İngilizlerin desteğiyle Ahmed Paşa'dan kaçarak Mısır'a gitti. Daha sonra bölgeye geri dönen II. Şihab, Ahmed Paşa'yla daha iyi geçinmeye çalıştı. Bkz. Buzpınar, "Lübnan", s. 249.

katılmalarına olanak sağlandı.⁸³ II. Beşir, Dürzi bölgeler dâhil olmak üzere bazı çok önemli bölgeleri akrabaları ve destekçilerinin yönetimine emanet etti. Emirlik tarihinde ilk defa Hristiyan görevliler yüksek siyasi pozisyonların tamamına yakını tekelleri altına aldılar. Dürzilerin pozisyonlarının ve topraklarının önemli bir kısmı Hristiyanların eline geçerken Emir'in izlediği politikalar sayesinde Hristiyan tüccarlar ve köylüler zenginleşmeye başladılar. Bu durum, Cebel-i Lübnan'da dini topluluklar arasındaki eski güç dengesinin Maruni topluluğu lehine evrilmesine yol açtı.

Aynı dönemde Maruni Kilisesi'nin sosyo-ekonomik bir kurum olarak yükselmesi ve bununla ilintili olarak politik bir aktör rolünü kazanması bölgede izleyen iki yüzyılda meydana gelecek olan gelişmeleri belirleyen önemli bir diğer unsur olmuştur. İlk başlarda geleneksel yapısı ve yoksulluğu nedeniyle politik sahnede bağımsız ve güçlü bir toplumsal aktör haline gelemeyen Maruni Kilisesi, hem Marunilerin Emirlik içinde artan rolleri hem de Kilise'nin kendisini reforme etmesiyle gücünü artırmış ve topluluk içerisinde prestij sağlamaya başlamıştır. Ezilen köylülerin toprak ağalarına karşı ayaklanmalarını teşvik eden Kilise, bu süreçte politika sahnesinde toprak ağalarına meydan okuyan bir güç olarak çıktı ve onların önceki güçlerini önemli ölçüde zayıflattı. Halk arasında toprak ağalarından daha fazla etkinlik sağlamayı başaran Kilise'nin bu şekilde Cebel-i Lübnan politikasında hâkim bir güç olma çabaları Maruniler ile Dürziler arasındaki toplumsal ilişkilerin bozulmasını teşvik etti ve buna bir “mezhep çeşnisi” kattı.⁸⁴ Emir Şihab da Maruni Patrikliği ile yakın ilişkiler

⁸³ Afaf S. McGowan, “Historical Setting”, **Lebanon: A Country Study**, Thomas Collelo (Ed.), Washington, Library of Congress, 1989, pp. 12-13; İrfan Acar, **Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, ss. 6-8.

⁸⁴ Kendini reforme sürecinde resmi bir hiyerarşi oluşturan ve rüşvetçilikle dini görevlere gelmesinin önüne geçmek için adımlar atan Kilise, bu yeni döneme uygun din adamlarının yetiştirilmesi amacıyla Papa XIII. Gregory yönetiminde 1584 yılında Roma'da bir Maruni okulu açtı. Bkz. Odeh, **Lübnan'da İç Savaş...**, ss. 64-67; Maddi olanaksızlıkları nedeniyle üst sınıflara bağımlı olan Kilise, zaman içerisinde meydana gelen gelişmelerle bunu da kırdı ve bölgede önemli bir ekonomik güç haline geldi. Bunda Kisravan'daki Maruni toprak ağaları olan Khazenler gibi ailelerin Kilise'yi koruma altına almak için faaliyetleri önemli katkı sağladı. Khazenler, topraklarının büyük bir kısmını devredilemez kilise mülkü manasına gelen meşrataya devrederken birçok toprak ağası da manastır inşa edilmesi için topraklarını Kilise'ye bağışladı. Harik'in vurguladığı gibi kuşkusuz toprak ağalarının bu davranışlarında, bu toprak sahiplerinin Kilise'yi bir yatırım unsuru olarak görmesi ve kendi ailelerinden üyeleri piskoposluklara seçtirerek topraklar üzerindeki mülkiyet haklarını kullanma düşüncesi önemli bir etkeni. Bkz. Harik, **Politics and Change...**, pp. 84-85; Kilise'nin ekonomik ve politik güç kazanmasında önemli bir etkiye sahip olan diğer bir unsur, 18. yüzyılın başında kurulan Maruni Keşişler Tarikatı'dır. Kilise içinde özerk bir örgüt olarak kurulan bu tarikatta toprakla uğraşan ve hayatlarını

geliştirdi. Mültezimlerin gücüne alternatif bir güç oluşturma amacıyla Partikliğın pozisyonu, Patrik Mgr Yusuf Hubaysh'a bazı yönetim imtiyazlarının verilmesi ve onun çeşitli siyasal görevlere atanmasıyla güçlendirildi.⁸⁵ Emir'in Maruni topluluğunun desteğini arkasına almasını sağlayan bu adımları, kendini reforme ederek politik bir aktör olarak var olmak isteyen Patriklik tarafından olumlu karşılandı.

Bu siyasal gelişmeler, ekonomik ve demografik alanlarda meydana gelen değişimlerle daha da anlamlı bir hal aldı. Marunilerin nüfusu, güvenlik ve sağlık koşullarında meydana gelen gelişmeler, yeni ekonomik fırsatlar, zorunlu askerlikten muaf olmaları ve kasabalarda dönemsel olarak nüfusun önemli bir kısmının yok olmasına neden olan salgın hastalıklara imkan vermeyen dağ iklimi sayesinde yüzyılı aşkın bir sürede ciddi bir artış gösterdi. 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Cebel nüfusunun büyük bir çoğunluğunu oluşturan Maruniler neredeyse bütün bölgelerde görece bir çoğunluğa sahiptiler.⁸⁶ Marunilerin demografisinde meydana gelen bu artışa karşın söz konusu dönemde Dürzi topluluğunun nüfusu azalma göstermekteydi. Bölgede topluluklar arasında sürekli olarak vuku bulan çatışmaların neden olduğu ölümler ve göçlere ek olarak Mısır egemenliği döneminde Dürzi nüfusunda ölüm ve göç nedenleriyle ciddi bir azalma meydana geldi. İki topluluk arasındaki bu demografik dengesizlik Beşir Şihab yönetimin son yıllarında daha da belirginleşecekti.⁸⁷

idame ettirmek için fazla bir şeye ihtiyaç duymayan keşişler, zamanla toprak ağalarının keşişlerin üretkenliğini görmesi ve ellerinde bulunan üretken olmayan topraklara onları vermesiyle güçlenmeye başladılar. Üretim yapılacak toprak genişledikçe keşişler, yanlarında Maruni köylü çalıştıracak bir konuma evrildiler. Bu tarikat, Harik'in kelimeleriyle zamanla "Lübnan toplumunun en geniş mülk sahibi sektörlerinden biri" haline geldi. Bkz. **Ibid.**, p. 12; Güçlenen keşişlerin vergilerini eskisi gibi topladığı vergilerden payını alıp geri kalanının Emirliğe aktaran toprak ağalarına değil de doğrudan toprak ağalarının güçlerini kırmayı amaçlayan Emir'e ödemeye başlamaları, 18 yüzyılın sonunda Maruni Keşişler Tarikatı ile Maruni ve Dürzi toprak ağaları arasında çatışmalara sürüklenen gerginliklerin ortaya çıkmasına yol açtı. Bkz. Salibi, **The Modern History...**, p. 27; Maruni Kilisesi ve oynadığı roller üzerine detaylı bilgi için bkz. Mouannes M. Hojairi, "Church Historians and Maronite Communal Consciousness: Agency and Creativity in Writing the History of Mount Lebanon", New York, Columbia University, **Unpublished Doctoral Thesis**, 2011.

⁸⁵ Mgr Yusuf Hubaysh, 1823-1845 yılları arasında Patriklik yaptı. Hubaysh'ın haleflliğini Mgr Yusuf Khazin (1845-1854) ve Mgr Bulus Mas'ad (1854-1890) yaptı.

⁸⁶ Maruniler, kuzey bölgelerde önemli bir çoğunluğa sahiptiler. Şuf dışında güney bölgelerindeyse Hristiyanlar arasında Maruniler görece bir çoğunluğa sahiptiler. Osmanlı döneminde yapılan nüfus sayımları (1828-1829, 1831, 1881-1882, 1893, 1906-1907, 1914) çerçevesinde Cebel-i Lübnan nüfusu üzerine detaylı bilgi için bkz. Kemal H. Karpat, **Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics**, Madison, The University of Wisconsin Press, 1985.

⁸⁷ Joseph Fr. Michaud ve Jean J. F. Poujoulat, II. Beşir dönemi boyunca Dürzi nüfusunun 150 binden 60 bine düştüğünü ifade ederler. Bkz. Joseph Fr. Michaud ve Jean J. F. Poujoulat, **Correspondance**

Demografik dönüşümlere Akdeniz’de artan Batı ticaretinin ortaya çıkardığı ekonomik değişiklikler eşlik etmiştir. Bu süreç, bölgenin eski sosyal ve ekonomik yapısını dönüştürmüş ve yerel halkı çeşitli şekillerde etkilemiştir. Batılı devletler ile Suriye eyaletleri arasındaki ticaret, ucuza üretilen Batılı ürünlerin altın ve gümüş karşılığında bölgeye satılması esasına dayanıyordu. Yerel altın ve gümüş rezervlerinin tüketilmesine neden olan bu ticaret şekli, aynı zamanda yerel tekstil üretimini baltaladı ve bölgedeki ana şehirlerin eski ticaret ağlarının önemini azalttı. Gelişmeler karşısında yoksullaşan kentsel nüfus, öte yandan gittikçe daha çok paraya ihtiyaç duyan Osmanlı’nın yükselttiği vergilerle de mücadele etmekteydi. Yerel nüfus üzerinde baskılar oluşturan bu gelişmeler toplumun bütün kesimleri için aynı etkiyi doğurmadı. Özellikle kıyılarda dış güçlerle ticaret yapan Hristiyan tüccarlar ortaya çıkan demografik ve ekonomik bozulmadan faydalandılar.⁸⁸

Bu ekonomik değişimler, iç pazarda da belli dönüşümlerin meydana gelmesine yol açtı. Geleneksel olarak bir ipek üreticisi olan Lübnan, bu üretimin daha büyük bir kısmını Suriye iç pazarına, az bir kısmını da İtalya ve Fransa pazarlarına sunmaktaydı. Batılı devletlerin artan talebi ve Suriye eyaletlerinde tekstil üretiminin görece azalması nedeniyle ipek talebinin rağbet görmemesi ipeğin daha çok Mısır ve Avrupa pazarlarına, özellikle Fransa’ya ihraç edilmesine yol açtı. Lübnan ipek ihraç eden bir ülke haline gelirken bu durum dış güçlerle ticareti büyük oranda elinde tutan Hristiyan nüfusun konumunu güçlendirdi. Bu ekonomik değişimler önemli sosyal ve siyasal sonuçlar ortaya çıkardı. Mukataa sisteminin zayıfladığı bu süreçte, ipek ihracatının büyük oranda Hristiyanların eline geçmesi bölgede Dürzi ve Maruni toplulukları arasındaki dengesizliği artırdı. Mukataa sınıfı zamanla Beyrut’un yükselen yeni sınıfı olan tüccarlara bağımlı bir konuma gelmeye ve topraklarını onlara satmaya başladı.

d’Orient: 1830-1831, Vol. 7, Paris, Ducollet, 1835, p. 342’den aktaran Hakim, **The Origins of the Lebanese...**, p. 272’de dipnot 33; Husayn Ghadban Abu Shaqra, Beşir Canbolat’ın öldürülmesini izleyen süreçte Şuf ve Havran Dürzilerinin toplu bir göç hareketi gerçekleştirdiklerini ifade eder. Bkz. Husayn Ghadban Abu Shaqra, **Al-Harakat fi Lubnan ila ‘ahd al-Mutasarri-fiyya**, (yayın yeri bilinmiyor), (yayın tarihi bilinmiyor), p. 25 ve p. 33’ten aktaran Hakim, **The Origins of the Lebanese...**, p. 272’te dipnot 33.

⁸⁸ Roger Owen, **The Middle East in the World Economy, 1800-1914**, London, Methuen, 1981, pp. 76-82.

Bölgede meydana gelen bu sosyo-ekonomik ve politik değişimler 1820 yılında başlayacak ve 1860 yılına kadar sürecektir olan köylü ayaklanmalarına yol açacaktı.

Nitekim bu gelişmeler altında yüzyılın ikinci on yılının sonlarına gelindiğinde pek çok açıdan önemli bir gelişme olan “1820 Avam Ayaklanması”na gidecek süreç yaşanmaktaydı. 1818 yılında vefat eden Süleyman Paşa’nın yerine valilik görevine atanan İbrahim Paşa, II. Beşir’in bölgedeki gücünden rahatsızlık duymaktaydı. Emir Beşir’in gücünü azaltmak isteyen İbrahim Paşa, bölgenin vergisini artırdı. II. Beşir’in batılı bir hükümdarlık kurma amacından dolayı zaten önemli bir bütçeye ihtiyaç duyan Emirlik’te, artırılan verginin köylülere yansıtılmak istenmesi üzerine II. Beşir’in muhalifleri olan Hasan ve Selman’ın da desteklediği Avam Ayaklanması yaşandı. Metn ve Kisravan’da vergi memurlarına karşı direnişle başlayan isyanı kontrol altına alamayan Emir Beşir, aynı yıl yönetimden feragat ederek Suriye’de Havran’a sığındı.⁸⁹ Birçok Dürzi ve Şii toprak ağası ile Maruni keşiş Yusuf İstefan önderliğindeki ruhban sınıfının da avamın yanında yer aldığı bu süreç, bölgedeki çiftçi ve alt tabaka topluluğun ilk defa politik olaylar içerisinde bağımsız bir taraf olarak yer aldığı bir gelişme oldu.⁹⁰ Bu durum, Samir Khalaf’ın dikkat çektiği gibi Lübnan tarihi için bir kırılma noktasını oluşturmaktaydı.⁹¹

Avam Ayaklanması sürecinde yaşanan gelişmeler aynı zamanda bölgedeki güçlü aileler arasında rekabetin artmasına da neden oldu. Ayaklanma karşısında statükoyu korumak amacıyla II. Beşir ile beraber hareket eden Canbolat ailesi, isyan sürecinde özellikle II. Beşir’in önce Havran’a daha sonra da Mısır’a sığınmak durumunda kaldığı süreçlerde gücünü önemli ölçüde artırdı. 1822 yılında sürgünden dönen Beşir’in temel hedeflerinden biri, rahatsızlık duyduğu Canbolat ailesinin bu gücünü azaltmaktır.

⁸⁹ Emirliğin başına geçen Hasan ve Selman’ın bölgede otorite kuramamaları üzerine, Beşir, Akka Valisi Abdullah Paşa ve Lübnan ileri gelenlerinin kararıyla 1821 yılında tekrar Emirliğin başına getirildi.

⁹⁰ Cobban, isyanın bağımsız bir girişimden çok Maruni Kilisesi’nin kontrolü altında gerçekleştiğini ifade eder. Nitekim isyanın başlamasında Kilise’nin himayesinde yer alan din adamlarının hazırlayıp köylülere dağıttıkları bildiriler önemli bir yer tutmaktadır. Bkz. Cobban, **The Making of...**, p. 42; Harik’e göre, Yusuf İstefan’ın öldürülmesi ve statükonun bozulmasına karşı olan Şihab ve Canbolat ailelerinin şiddetli girişimleriyle bastırılmasına rağmen bu isyan, bölge halkındaki sınıf bilincini ortaya koyması açısından önemlidir. İsyanın bölgede Batrun, Mat’an, Bisari, Cibbat, Cübeyl ve Kisravan gibi farklı bölgelere yayılmış ve bu bölgelerdeki Maruni topluluğunun büyük kısmı Dürzi menasiblerle birlikte bu olaya iştirak etmişlerdir. Bkz. Harik, **Politics and Change...**, p. 221.

⁹¹ Samir Khalaf, **Civil and Uncivil Violence in Lebanon**, New York, Columbia University Press, 2002, p. 62.

Nitekim Beşir Şihab ile Beşir Canbolat arasında 1822-1825 yılları dönemindeki rekabet, Dürzi-Maruni ilişkilerinde ilk ciddi kırılmaya yol açtı. Bu rekabet, iki grup arasında 1825 yılında gerçekleşen Muhtara'daki savaşta Beşir Canbolat'ın yakalanması ve daha sonra öldürülmesi üzerine başka bir seviyeye taşındı. Canbolat'ın malının ve mülkünün bir kısmının Marunilere dağıtıldığı bu süreç, Lübnan tarihyazımında günümüze dek uzanan Maruni-Dürzi mücadelesinde en temel gelişmelerden biri olarak görülmektedir.

Dürziler ile Maruniler arasındaki ilişkileri kökten etkileyen bir diğer faktör meydana gelen bölgesel gelişmelerdir. Suriye bölgesini egemenliği altına almak isteyen Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa, bu amaç doğrultusunda 1831 yılında Osmanlı'ya karşı savaş açtı. Kavalalı'nın oğlu İbrahim Paşa, Avrupalı devletlerle özellikle Fransa'yla yakın ilişkiler kuran ve Emirlik üzerindeki Osmanlı etkisini İbrahim Paşa sayesinde kıracağını düşünen II. Şihab'ın desteğiyle kısa sürede bölgede egemenliği sağladı.⁹² Sekiz sene sürecek olan İbrahim Paşa önderliğindeki Mısır hâkimiyeti, bölgenin siyasal yapısında önemli kırılmalara yol açtı. Emir Beşir'in İbrahim Paşa'nın istediklerini yerine getirmekten başka bir role sahip olmadığı bu dönemde İbrahim Paşa'nın uyguladığı sosyo-ekonomik politikalar bölgede uzun süre içerisinde meydana gelmiş olan dengeleri sarstı. İbrahim Paşa, Osmanlı ile mücadelesinde Avrupalı devletlerin desteğini sağlamak için bölgede Osmanlı'nın geleneksel olarak gayrimüslim tebaaya uyguladığı ayrımları kaldırdı ve misyonerlik faaliyetlerine izin verdi. İpek, pamuk ve sabun gibi ticarete değerli olan mallar üzerinde tekel oluşturan İbrahim Paşa, Marunilerin silahlanmasını sağladı,⁹³ zorunlu askerlik sistemini getirdi

⁹² Ekrem B. Ekinci, "Lübnan'ın Esas Teşkilat Tarihçesi", **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt 31, Sayı 3, Eylül 1998, s. 18; Emir Şihab'ın bu düşüncesi, Kilise tarafından da destek görmekteydi. Bir Maruni emirliği kurulması için bölgenin Osmanlı ve Dürzi toprak ağalarından arındırılması gerektiği düşüncesinde olan Kilise, Mısır yönetimiyle işbirliği yapmanın bunun önünü açacağına inanmaktaydı. Kilise, bu amaç doğrultusunda Maruni köylülerin II. Beşir'in ordusunda savaşmaları çağrısında bulundu. II. Beşir ve oğlu, Kilise'nin de desteğiyle köylüleri savaşa çekebilmek için mezhep duygularını kullandı. Bkz. Harik, **Politics and Change...**, pp. 235-238; Maruni Kilisesi'nin Lübnan'daki etkisi üzerine ayrıca bkz. Iliya F. Harik, "The Maronite Church and Political Change in Lebanon", **Politics in Lebanon**, Leonard Binder (Ed.), New York, John Wiley & Sons Inc., 1966, pp. 31-57.

⁹³ İbrahim Paşa'nın yanında yer alan Marunilerin aksine Dürziler, Dürzi beyi İsmail Atrash önderliğinde Şam Valiliği'nin desteğini sağlamaya çalışarak Lübnan ve Suriye'yi ele geçiren Mısır yönetimine karşı isyana başladılar. Şihab'ın bu Dürzi isyanına cevabı, isyanı bastırmak için askeri güç kullanmaya ek olarak daha sonra Lübnan'da büyük sorunlara yol açacak olan Dürzilerin silahsızlandırılması, Dürzi önde gelenlerinin sürgüne gönderilmesi ve mallarına ve topraklarına el konması oldu. Bkz. Moshe Ma'oz, "Intercommunal Relations in Ottoman Syria during the Tanzimat Era: Social and Economic

ve artan askeri giderleri de vergileri artırarak karşılamaya çalıştı. Halkın bu uygulamalara cevabı isyan etmek oldu. Havran'daki Dürziler 1838 yılında isyan ederken Cebel-i Amil'deki Şiiler ve Kisravan'daki Maruni çiftçiler 1839 yılında isyan ettiler. Mısır yönetiminden hoşnutsuz olan farklı mezheplerin bir araya gelerek toplu bir isyan hareketinde bulunmalarıysa 1840 yılında gerçekleşti. Mayıs-Haziran 1840'ta Deyr-ül Kamar'da bir araya gelen bölgenin birçok mezhebinin isyanı başarılı olmasa da olayların uluslararası bir boyuta taşınmasına yol açtı.⁹⁴ İsyan başarısız olmasına ve Mısır ordusunun Osmanlı ordusunu yenerek bölgeyi ele geçirmesine karşın, bölgede böyle güçlü bir oluşumu istemeyen Avrupalı güçler, Temmuz 1840'ta imzaladıkları Londra Protokolü'yle Mısır'ın Suriye'den çekilmesini öngördüler. İngiliz donanması, bu amaç doğrultusunda Ağustos 1840'ta Beyrut'u bombaladı. Bu gelişmeler karşısında Emir Şihab, Ekim 1840'ta bölgeyi terk ederek Malta'ya sığınırken yıl bitmeden İbrahim Paşa da bölgeyi boşaltmak zorunda kaldı.⁹⁵

Söz konusu dönemde, cemaatler arasında giderek artan gerginlik durumu, Avrupalı güçler tarafından bölgede nüfuzlarını artırmak için de yeni bir fırsat olarak görüldü.⁹⁶

Factors", **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)**, Osman Okyar ve Halil İnalçık (Ed.), Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1980, pp. 205-210; Philip L. Gabriel, **In the Ashes: A Story of Lebanon**, Pennsylvania, Whitmore Publishing, 1978, p. 28; Suriye'deki grupların kendisine karşı birleşerek ayaklanmalarından korkan İbrahim Paşa, Dürzileri silahsızlandırma ve Dürzilere karşı Marunileri silahlandırma politikasıyla birlikte Dürzilere karşı Sünni bir söylem geliştirme politikası da izlemiştir. Bu bağlamda, tüm Dürziler "kafir" olarak nitelenmeseler de ayaklanan Dürziler "sapkın" olarak ilan edildi. Bu "sapkın"lıktan kurtulmanın yolu ayaklanmaktan vazgeçmekti. Bkz. Makdisi, **The Culture of Sectarianism...**, pp. 56-58; Konu üzerine detaylı bilgi için ayrıca bkz. Şinasi Altundağ, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı: Mısır Meselesi (1831-1840)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988; Dürzilerin direnişi, Lübnan'da Mısır ve Beşir Şihab'ın Osmanlı'ya karşı güçlü bir mevzi ortaya koymalarını engellerken aynı zamanda Osmanlı-Dürzi ilişkilerinde de yeni bir dönemin başlamasına yol açtı. Nitekim Osmanlı'nın İngiliz güçlerinin desteğiyle Mısır güçlerini Lübnan'dan çıkarmasını izleyen süreçte Dürziler, Osmanlı'dan aldıkları destekle bölgedeki politik ve askeri etkinliklerini artırdılar. Bkz. İsmail H. Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, Cilt 4, 1972, ss. 132-133.

⁹⁴ Odeh, 1840 ayaklanmasını örgütlenme ve hedefler açısından 1820 ayaklanmasıyla benzerlik taşıdığını ifade eder. Her iki ayaklanmada da temel aktör alt tabakadır ve temel istekler vergilerin azaltılması, angaryanın kaldırılması, toprak ağalarının imtiyazlarına son verilmesi gibi hedefleri içermektedir. Bkz. Odeh, **Lübnan'da İç Savaş**, s. 71.

⁹⁵ 1840 yılındaki geniş çaplı isyan hareketi Maruni Kilisesi tarafından da desteklendi. İlk etapta yakın ilişkilerde bulunduğu Fransa'nın etkisi nedeniyle Mısır yönetimine karşı çıkmayan Kilise, Maruni tebaanın büyük bir kısmının isyan hareketine katılması üzerine Temmuz 1840'ta bu harekete destek vermeye başladı. Kilise ve Maruni tebaanın bu tutumlarında en büyük etken, İbrahim Paşa'nın bölgeyi ele geçirdikten sonra Emir Şihab ve Kilise'ye karşı olumsuz bir tavır içinde olmaya başlamasıydı. Bkz. Atlıoğlu, **Lübnan Marunileri...**, s. 142.

⁹⁶ 19. yüzyılda Arap bölgeleri ile Batı ülkeleri arasındaki ilişki üzerine detaylı bir eser için bkz. Albert H. Hourani, **Arap Halkları Tarihi**, Yavuz Alogan (Çev.), İstanbul, İletişim Yayınları, 2013.

Nitekim Mısır yönetimi dönemi, Avrupalı güçlerin bölgedeki cemaatlerle daha yakın ilişkiler kurdukları bir dönemdi. Cemaatler ile Avrupalı güçler arasındaki bu yakınlaşma, bölgede Mısır etkisi kırıldıktan sonra Osmanlı yönetimi döneminde de devam etti. Başka bir deyişle, Avrupalı güçlerin müdahale alanı haline gelmeye başlayan bölgede dış güçlerin 17. yüzyılın ortalarından itibaren misyoner faaliyetleriyle başlayan etki ve müdahaleleri, 19. yüzyıla gelindiğinde daha görünür ve aktif bir şekilde vuku bulmaya başlamıştır. Bölgede rekabet halinde olan Fransa ve İngiltere'nin bir cemaatin koruyuculuğunu üstlenerek onu kendine bağlama politikası çerçevesinde ülkedeki cemaatlerle kurdukları yakın ilişkiler “cemaatler bölüşümü”nün fiili olarak gerçekleşmesine yol açtı.⁹⁷

Hindistan ticaret yolunu koruma amacıyla olan İngiltere bunun için Ortadoğu'nun başka bir Avrupalı gücün kontrolüne geçmesini istememekteydi.⁹⁸ Cebel-i Lübnan'da Maruniler lehinde bozulacak bir dengenin bölgeyi tamamen Fransız nüfuzu altına sokacağını düşünen İngiltere, Marunileri destekleyen Fransa'ya karşı Dürzileri destekleme politikası izledi.⁹⁹ Avrupa-içi sorunlar nedeniyle Fransa'ya güvenmeyen İngiltere'de Dışişleri Bakanı Palmerston, Hint yolunun güvenliği için zayıf da olsa Osmanlı'nın himayesini desteklemekteydi.¹⁰⁰

⁹⁷ Baktıaya, **Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın...**, s. 187; Söz konusu dönemde İngiltere ile Fransa'nın Ortadoğu üzerindeki mücadelesi üzerine ayrıca bkz. John P. Spagnolo, “Franco-British Rivalry in the Middle East and Its Operation in the Lebanese Problem”, **Lebanon: A History of Conflict and Consensus**, Nadim Shehadi & Dana H. Mills (Ed.), London, I.B. Tauris Publishers, 1988, pp. 101-124.

⁹⁸ James T. Adams, **The British Empire 1784-1939**, New York, Dorset Press, 1991, p. 204.

⁹⁹ İngiltere ve Fransa bölgenin çatışan iki büyük cemaati dışında nüfuzlarına hizmet etmesi için diğer toplulukları da desteklemekteydiler. İngilizler, Dürzilerin dışında az sayıdaki Protestan cemaatinin ve Yahudilerin koruyuculuğunu üstlenirken, Fransa ise Melkitlerin ve Latinlerin koruyuculuğunu üstlendi. Bu iki gücün dışında, 1833 Hünkar İskelesi Antlaşması'yla bölgede etkinliği artan Rusya da Grek Ortodoks ve Ermenileri korumaktaydı. Bkz. Makdisi, **The Culture of Sectarianism...**, p. 217; Bununla birlikte, bu durum İngilizlerin Marunilerle, Fransızların da Dürzilerle ilişkilerinin olmadığı ya da İngilizlerin Dürzilerin, Fransızların da Marunilerin her türlü faaliyetini desteklediği anlamına gelmemekteydi. Marunilerle olan ilişkileriyle karşılaştırılamayacak olsa da Fransızlar Dürzilerle, Dürzilerle olan ilişkileriyle karşılaştırılamayacak olsa da İngilizler de Marunilerle belli bir ilişki içerisindeydiler. Buna karşın Dürziler ve Maruniler kendilerini destekleyen Avrupalı gücün hasım grupla da ilişki içerisinde olmasından habersizdiler. Bkz. Baktıaya, **Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın...**, s. 188; Kais M. Firro, “Suriye, Lübnan ve İsrail'deki Dürziler”, **Ortadoğu'da Etnisite, Çoğulculuk ve Devlet**, Milton J. Esman ve Itamar Rabinovich (Ed.), Zafer Avşar (Çev.), İstanbul, Avesta Yayınları, 2004, pp. 257-273.

¹⁰⁰ Evelyn Ashley, **The Life and Correspondence of Henry John Temple, Viscount Palmerston**, London, Richard Bentley & Son, Volume 1, 1879, p. 285; Palmerston'a göre, İngilizlerin Dürzileri kendi nüfuzlarına alması Suriye bölgesindeki barış ve düzene hizmet edecekti. Bkz. Harold Temperley,

“Sen Nehri Paris’e aktığı gibi Akdeniz’de Fransa’ya akar.”¹⁰¹ söylemi çerçevesinde bir Akdeniz İmparatorluğu kurmak isteyen Fransa ise bölgede kendi otoritesini mevcut kılmak amacıyla 1800’lerden itibaren yükselen Maruni siyasal gücüyle ittifak yaparak bölgedeki etkinliğini somutlaştırma amacındaydı.¹⁰² Coğrafi ve ekonomik sınırların keskinleşmeye başladığı bu dönemde ayrıca kültürel sınırlar da kendini hissettirmeye başlamıştı. Fransa, ekonomik faaliyetlerinin yanı sıra Katolik misyoner girişimciler ve Katolik Kilisesi’yle kurduğu ittifaklar sayesinde bölgede okul ve klinik gibi yapılar inşa ederek kültürel hâkimiyetini yaymaya çalıştı.¹⁰³ Fransa, Katolik misyonerler ve Maruni Kilisesi arasındaki bu ittifak karşısında, İngilizler de Dürziler ve Protestan misyonerlerle ittifaklar çerçevesinde benzer faaliyetlerde bulundular.

England and the Near East: The Crimea, London & New York & Toronto, Longman, Green and Co., 1936, p. 440.

¹⁰¹ Ramazan Işık, “Osmanlı’nın Son Dönemlerinde Marunilerin Lübnan’da Bağımsız Bir Hristiyan Devleti Kurma Girişimlerinin Fikri Temelleri”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 15, Sayı 2, 2005, ss. 418-419.

¹⁰² Raghd el-Solh, **Lebanon and Arabism: National Identity and State Formation**, London & New York, I.B. Tauris Publishers, 2004, p. 2; Fransa’nın bölgede hâkimiyet kurmak için izlediği politikaların ekonomik ayağı ve etkileri için bkz. Edmund Burke III, “Rural Collective Action and the Emergence of Modern Lebanon: A Comparative Perspective”, **Lebanon: A History of Conflict and Concensus**, Nedim Shehadi ve Dana H. Mills (Ed.), London, I.B. Tauris Publishers, 1992, pp. 14-30; Roger Owen, “The Economic History of Lebanon 1943-1974: Its Salient Features”, **Toward a Viable Lebanon**, Halim Barakat (Ed.) London & Sydney, Croom Helm, 1998, pp. 27-41; Kais M. Firro, “Silk and Agrarian Changes in Lebanon, 1860-1914”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 22, No. 2, 1990, pp. 151-169; Albert H. Hourani, “Lebanon from Feudalism to Modern State”, **Middle Eastern Studies**, Vol. 2, No. 3, 1966, pp. 256-263; Robert Johnson, **British Imperialism: Histories and Controversies**, New York, Palgrave Macmillan, 2003.

¹⁰³ Elizabeth Thompson, “Neither Conspiracy nor Hypocrisy: The Jesuits and the French Mandate in Syria and Lebanon”, August 2000, (Çevrimiçi) <http://www.ciaonet.org/conf/mei01/the01.html>, Erişim Tarihi: 21 Eylül 2017; “Mission Civilisatrice” olarak adlandırılan bu politika çerçevesinde 1914 yılına gelindiğinde Fransa, Levant’ta 100 binin üzerinde öğrencisi olan 500 okula sahipti. 1.27 milyon frankın harcandığı bu okullar bölgede Fransız eğitimini yaymaktaydılar. Lübnan özeline bakıldığında Fransa’nın bu girişimleri Lübnan yerel topluluğunda Arapça ve Fransızca bilen elit bir sınıfın ortaya çıkmasına olanak sağladı. Bkz. Meir Zamir, **The Formation of Modern Lebanon**, Ithaca & London, Cornell University Press, 1998, pp. 38-39; Mathew Burrows, “Mission Civilisatrice: French Cultural Policy in the Middle East, 1860-1914”, **The Historical Journal**, Vol. 29, No. 1, 2009, p. 110; Fransa’nın ortaya koyduğu bu okullar, bölgede Fransız kültürünün yayılmasına olanak sağlamasının yanında Lübnan’ın sonraki on yıllarında etkili olacak gelişmelerin de meydana gelmesini sağladı. Şehirleşme ve ekonomik değişimin yanında dil bilen nitelikli yerel siyasal elitlerin ortaya çıkmasına ortam hazırladı. Örneğin, 1875 yılında kurulan Saint Joseph Üniversitesi, 1930’larda ve 1940’larda Lübnan politik yaşamını belirleyecek olan iki ismin, Emile Edde ve Bışara el-Huri’nin, yetişmesini sağladı. Bkz. Solh, **Lebanon and Arabism...**, pp. 14-17.

(1). “Çok Eski Bir Şey” ya da Modernitenin Bir Türevi: Çifte Kaymakamlık Dönemi ve Mezhepsel Politikaların Lübnan Toplumuna “Girişi”

Bölgesel ve uluslararası düzeylerde yaşanan gelişmelerin cemaatler arasındaki sınırları keskinleştirdiği Cebel-i Lübnan, 19. yüzyılın dördüncü on yılına gelindiğinde cemaatler arası ilk ciddi çatışmasını yaşadı. Dış güçlerin müdahaleleri altında geçen ve Cebel-i Lübnan politikasının kabilevi bir yapıdan dini bir yapıya evrilmesine¹⁰⁴ neden olan II. Beşir döneminin bitmesi ve II. Beşir’in yerine atanan III. Beşir (Kasım) Şihab’ın (1840-1842) otoritesini tanımayan Dürziler, 1841 yılında Deyr-ül Kamar’da meydana gelen bir olayı bahane ederek yönetime isyan ettiler. İki mezhep arasında bölgenin vergilendirilmesi ve bunların toplanması sebebiyle başlayan ve süreç içerisinde topluluklar arası yönetim sorununa dönen bu gerginlikler, kısa sürede tüm Cebel-i Lübnan’a sıçradı ve bölge “Harekat” adı verilen kanlı bir iç savaşa sürüklendi.¹⁰⁵ Mezhepler arasındaki bu çatışmalara ilk başta müdahil olmaktan kaçınan Osmanlı hükümeti, Avrupalı devletlerin bölgeye müdahalesinin söz konusu olması üzerine gelişmelere müdahale etti.¹⁰⁶ Nitekim 1842 yılında Fransa, İngiltere, Rusya, Avusturya ve Prusya büyükelçilerinin sorunu çözüme kavuşturma gayesiyle İstanbul’da toplanması üzerine Babîâlî, henüz Tanzimat politikalarının uygulanmadığı

¹⁰⁴ Hafeez Malik, “Overview: Lebanon as an Experiment in Multicultural Interdependence”, **Lebanon’s Second Republic: Prospects for the Twenty-first Century**, Kail C.Ellis (Ed.), Florida, University Press of Florida, 2002, pp. 16-17.

¹⁰⁵ II. Beşir’e muhaliflikleri nedeniyle bölgeden çıkartılan ve yeni dönemde geri dönen vergi mültezimi Dürziler, büyük oranda Marunilerin kontrolüne geçen topraklarını geri almak ve otoriteler yeniden sağlamak için mücadelede bulunmaya başladılar. Toprak ve verginin kontrol edilmesi mücadelesi veren Dürziler, aynı zamanda Maruni Kilisesi tarafından oluşturulmuş eski sistemi de değiştirmeyi amaçlamaktaydılar. Bkz. Akarlı, **The Long Peace...**, p. 28; Makdisi’ye göre mezhepsel çatışmaların arkasındaki faktörlerden birisi yerel elitler arasındaki iletişim eksikliğiydi. Dürzi şeyhler, Hristiyan elitleri dayanışmayı sağlamak ve istikrarlı bir sosyal düzen oluşturmak için teşvik etmesine karşın Maruni Kilisesi, Dürzi elitlerle iletişim kurmaya çalışmamıştır. Bkz. Makdisi, **The Culture of Sectarianism...**, p. 66; Ussama S. Makdisi, “Understanding Sectarianism”, **The War on Lebanon: A Reader**, Nubar Hovsepian (Ed.), Northhampton, Olive Branch Press, 2008, pp. 20-27.

¹⁰⁶ Osmanlı, Avrupalı güçlerin tepkisini bertaraf etmek için bölgede cemaatlere karşı tarafsız bir politika izlediği algısını oluşturma niyetindeydi. Nitekim 1841 Dürzi-Maruni çatışmasında, Dürzileri destekler bir tavırda görünen Osmanlı, sırf bu algıyı yıkmak için kendisinden cephane isteyen Marunilere cüzi de olsa bir miktar cephane gönderdi. 1841 İsyanı üzerine detaylı bilgi için bkz. Mustafa T. Gökbilgin, **1840’tan 1861’e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler**, Ayrı Basım, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1946.

bölge için bu sefer yeni bir düzenlemeye gitti.¹⁰⁷ Osmanlı, 1842 yılında Kasım Şihab'ı görevden alarak bölgeyi doğrudan merkeze bağladı. Böylece bölgede Şihab ailesinin yönetimi miladını tamamlamış olurken aynı zamanda üç asırdan uzun bir süre yönetimin temelini oluşturan emirlik idaresi de sonlandırıldı.¹⁰⁸ Merkezden atanan Ömer Paşa idaresinde yeni bir yönetim yapısı kuruldu ve Valilik Sayda'dan Beyrut'a taşındı. Ömer Paşa'nın oluşturduğu 10 kişiden oluşan dinsel temelli (3 Dürzi, 3 Maruni, 1 Grek Ortodoks,¹⁰⁹ 1 Grek Katolik, 1 Sünni ve 1 Şii) bir Konsey çerçevesinde

¹⁰⁷ Yüzyıllarca yerel elitler tarafından kontrol altında tutulan ve farklı kabilelerin etkin olduğu Cebel-i Lübnan'da "eşitlik" ve "özgürlük" anlayışına dayanan Tanzimat politikalarının uygulanması kolay olmadı. Nitekim Osmanlı yönetimi Tanzimat politikalarını Cebel-i Lübnan'da diğer bölgelere göre daha geç uygulamaya koydu. Bununla birlikte, Tanzimat'ın getirdiği olgular, bölgedeki yerel elitler tarafından kendi yasallıklarını güçlendirmek için bir fırsat olarak görüldü. Bu yerel güçler, bunu Osmanlı'ya bağlılıklarını ortaya koyarak yapmak yerine Osmanlı'nın iç meselelerine müdahale etme amacıyla bölge ile yakından ilgilenen dış güçlerle ilişki içerisinde olarak yapmayı tercih ettiler. Bu dönemde, Maruniler Fransa'yla Dürzilerse İngiltere'yle yakın ilişki içerisinde oldular. Maruni ve Dürzi cemaatlerin dış güçlerle olan ilişkileri ve dış güçlerin bu cemaatler üzerindeki politikaları üzerine detaylı bilgi için bkz. Makdisi, **The Culture of Sectarianism...**, p. 61; Youssef M. Choueiri, "Ottoman Lebanon and Lebanese Patriotism", **Lebanon: A History of Conflict and Consensus**, Nadim Shehadi ve Dana H. Mills (Ed.), London, I.B. Tauris Publishers, 1992, pp. 64-78; Osmanlı'daki modernleşme hareketlerinin bölgedeki yansımaları için bkz. Moshe Ma'oz, **Ottoman Reform in Syria...**, 1968; Ortaylı, "19. Yüzyıl Sonunda...", ss. 89-113; Moshe Ma'oz, "Tanzimat'ın İlk Yıllarında Modernleşme Hareketinin Suriye Siyaseti ve Toplumu Üzerindeki Etkisi", Hayrettin Pınar (Çev.), **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), Ankara, Phoenix Yayınları, 2006, ss. 119-129.

¹⁰⁸ İlber Ortaylı, **Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler, 1840-1878**, Ankara, Türkiye ve Ortadoğu Amme Enstitüsü Yayınları, 1974, ss. 1-3; Namık S. Turan, **İmparatorluk ve Diplomasi: Osmanlı Diplomasisinin İzinde**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014, ss. 357-362.

¹⁰⁹ Doğu Ortodoks Kilisesi'ne bağlı olan Grek (Rum) Ortodokslar, Marunilerden sonra Lübnan'daki ikinci büyük Hristiyan topluluğu olup ülkenin Beyrut, Trablus ve Şuf Dağı bölgelerinde yaşamaktadırlar. İlk dönemlerde, Marunilerle aynı çizgide yer alan Grek Ortodokslar, Marunilerin Katolikliği kabul etmeye başlamalarıyla birlikte bu topluluktan farklılaşmaya başladılar. Batı Kilisesi'nin evrensellik iddiasını ve Papa'nın yanılmazlık olgusunu reddeden Grek Ortodokslar, Cebel-i Lübnan'daki Maruni varlığına karşı çıktılar. Modern Lübnan'da da Marunilerin karşısında Sünnilerin yanında yer alarak Suriye'yle birleşmeyi savunan Arap milliyetçiliği düşüncesini benimsemişlerdir. Nitekim Arap milliyetçisi Baas Partisi'nin kurucusu Mişel Eflak ve Pan-Suriye düşüncesinin önde gelen isimlerinden birisi olan ve Suriye Sosyal Nasyonalist Partisi'nin kurucusu Antun Saadeh Grek Ortodoks'tur. 18. yüzyılda Fransızların Maruniler üzerinde etki kurarak bölgede nüfuzlarını artırma politikalarına benzer şekilde Ruslar da Grek Ortodokslar üzerinde politikalar izlediler. Grek Ortodokslar, modern Lübnan'da ülkenin en eğitimli topluluklarından birisi olup finans ve bankacılık alanlarında öne çıkmaktadırlar. Beyrut'un Eşrefiye bölgesinde yerleşik bulunan ve ticaret ile toprak sahipliği alanlarında etkin olan Sursuklar ailesi bu topluluğun öne çıkan ailesidir. Grek Ortodokslar üzerine detaylı bilgi için bkz. Sortiris Roussos, "Eastern Orthodox Christianity in the Middle East", **Eastern Christianity in the Modern Middle East**, Anthony O'Mahony ve Emma Loosley (Ed.), New York, Routledge, 2009, pp. 107-120; Kenneth Cragg, **The Arab Christian: A History in the Middle East**, Kentucky, John Knox Press, 1991, pp. 9-11.

oluşturulan bu yönetim yapısı iki mezhep topluluklarını da hoşnut etmedi.¹¹⁰ Nitekim bölgedeki Dürzi-Maruni çatışması son bulmadı.

Cebel-i Lübnan'da üç asırlık Emirlik sistemine son vererek oluşturulan yeni yönetim sistemi ve bu çerçevede Ömer Paşa'nın uyguladığı politikalar Maruniler ile Dürziler arasındaki gerginliklerin sona ermesini sağlayamadığı gibi yeni sistemin Babıali'nin bölgedeki hâkimiyetini güçlendirmesi olarak gören başta Fransa ve Avusturya gibi devletlerin de tepkilerine neden oldu. Cebel'deki özerkliklerini korumak isteyen Dürzilerin baskı uygulamak amacıyla Şam-Beyrut yolunu keserek Bedreddin'deki Valiliği kuşatma altına almalarıyla Ömer Paşa'nın Cebel-i Lübnan'ı yönetemeyeceği ortaya çıkınca ve bölgeyi iki ayrı kaymakamlığa bölme konusunda giderek artan dış baskılar nedeniyle Osmanlı hükümeti, bölge için sınır olarak belirlenen Cebel-i Lübnan'daki Dahr Al Baydar Boğazı'nın kuzeyinin Maruni bir kaymakam, güneyinin de Dürzi bir kaymakam tarafından yönetilmesini öngören ve "Çifte Kaymakamlık" olarak adlandırılan yeni bir yönetim sistemi oluşturdu.¹¹¹

Cebel-i Lübnan'daki Dürzi-Maruni çatışmasını sona erdirmek ve Avrupalı güçlerin bölgedeki gruplar üzerindeki etkilerini ortadan kaldırmak amacıyla oluşturulan bu sistem, aynı zamanda Cebel'deki grupların kendi bölgelerinde özerk bir yapı elde etmelerini sağlamıştır.¹¹² Fakat bu ikili ayırım bile sorunlara çözüm olmadı. Çünkü ayırım, bölgenin demografik yapısıyla uyuşmamaktaydı. Çizilen sınır çerçevesinde Dürzi bölgesinde kalan Deyr-ül Kamar gibi yerleşim alanlarında Marunilerin sayısı Dürzilerden fazlaydı. Bu durum, Marunilerin tüm Cebel-i Lübnan üzerinde bir yönetim istemelerine yol açmaktaydı. Öte yandan, Dürzi kaymakamlığının başına Dürzi topluluğu içerisinde etkin olan Canbolat ailesinden biri değil, aksine onlarla rekabet içerisinde olan Arslan ailesinden Ahmed Arslan atanmıştı. Maruni kaymakamlığa da

¹¹⁰ Ömer Paşa, oluşturduğu bu Konsey'de Şihab ailesinin etkisini kırmak amacıyla Maruni Ebu'l Lam ve Dahdani ile Dürzi İmad ve Arslan gibi bu aileyle mesafeli ve Osmanlı'nın bölgedeki çıkarlarıyla uyum içinde olan ailelere yer verdi. Bkz. Salibi, *The Modern History...*, pp. 53-54.

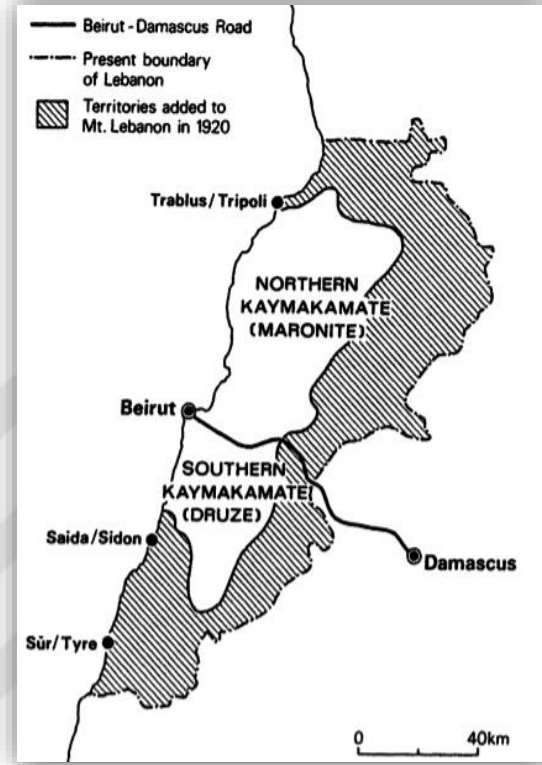
¹¹¹ Leila T. Fawaz, *An Occasion for War: Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860*, Berkeley, University of California Press, 1994, pp. 27-28.

¹¹² Hanna Ziadeh, *Sectarianism and Intercommunal Nation-Building in Lebanon*, London, Hurst & Company, 2006, pp. 63-70.

benzer şekilde Maruni topluluk nezdinde fazla etkin olmayan Haydar Abu Lama atanmıştı.¹¹³

Harita 1.3: Çifte Kaymakamlık Yönetimi Altında Lübnan, 1842-1861, (Kaynak: John M. Wagstaff, "A Note Some Nineteenth-Century Population Statistics for Lebanon", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 13, No. 1, January 1986, p. 34.)

Nitekim bu kararlar zamanla tepkiyle cevap bulacaktı. Kısa bir süre sonra Beşir Canbolat'ın yerine geçen oğlu Dürzi Kaymakamlığının en etkin isimlerinden biri haline gelirken, Maruni Kaymakamlıkta da Maruni Kilisesi ve Maruni zuama, Şihab ailesinin tekrardan başa getirilmesi için Avrupalı güçlerle iletişim kurmaya

başladılar. Örneğin, Patrik Nicola Murad, sırf bu amaçla 1844 yılında Avrupa'ya bir gezi düzenledi ve ilgiyi Cebel-i Lübnan'daki Hristiyanların üzerine çekmeye çalıştı.¹¹⁴ Öte yandan Hristiyanlık içerisinde Grek Ortodokslar maruz kaldıkları olumsuz tutumlardan dolayı kendilerine ayrı bir idari birim verilmesini isterken, 19. yüzyılın ilk dönemlerinden itibaren itibaren Grek Ortodokslar üzerinde etki oluşturarak bölgede etkin olmak isteyen Rusların politikaları da üçüncü bir kaymakamlık talebinin dile getirilmesine yol açıyordu.¹¹⁵ Görüldüğü üzere, iki kaymakamlık sistemi bölgedeki çatışmalara son vermek bir yana çatışmaların daha da artmasına neden olmuştur.¹¹⁶

Nitekim 1845 yılına gelindiğinde iki mezhep topluluğunun birlikte yaşadıkları yerlerde gerginlikler tırmanarak çatışmalara dönüşmeye başladı. Maruniler, Şuf

¹¹³ Fawaz, *An Occasion for War...*, p. 28; Khalaf, Çifte Kaymakamlık sisteminin bölgedeki mezhepsel gerginliği körüklediğini ifade eder. Bkz. Khalaf, *Civil and Uncivil Violence...*, p. 275.

¹¹⁴ Turan, *İmparatorluk ve Diplomasi...*, s. 365.

¹¹⁵ Eryılmaz, *Osmanlı Denetiminde Gayrimüslim...*, s. 134.

¹¹⁶ Ayhan ve Tür, *Lübnan: Savaş, Barış...*, s. 38.

Dağı’ndaki Dürzi tebaaya saldırarak onları bölgeden göç etmeye zorladılar ve Dürzi kaymakamlığını işlemez hale getirdiler. Dürziler ise kendi kaymakamlıkları sınırlarında yer alan iki manastırı yağmalayarak bir Fransız rahibi öldürdüler. Tırmanan çatışmalar, Sayda Valisi Vecihi Paşa’nın araya girmesiyle son bulmasına karşın, Avrupalı devletlerin müdahalesinden çekinen Babiâli, soruna net bir çözüm getirmek amacıyla Hariciye Nazırı Şekib Efendi’yi bölgeye gönderdi.

1845 yılında gelen bölgeye gelen Şekib Efendi, ilk etapta bölgede asayişini sağlamak amacıyla adımlar attı. Çatışan tarafları silahsızlandıran ve sorumluları cezalandıran Şekib Efendi, Ahmed Arslan’ı görevinden alarak yerine kardeşi Emin Arslan’ı tayin etti. Dürzi Kaymakamlığı, sınırları içerisinde öldürülen rahipler için Fransız Konsolosu’na tazminat ödeten Şekib Efendi, daha sonraki aşamada mahalli güçler ve Avrupalı devletlerle müzakereleri çerçevesinde iki kaymakamlık yönetim sisteminin etkinliği artıran politikalar izlemiştir. Şekib Efendi, 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu’ndan ilhamla ve “Tanzimat” adını verdiği iki beyannameyle Cebel-i Lübnan idaresi için bir takım esaslar ortaya koydu. “Şekib Efendi Düzenlemeleri (Reglement of Şekib Efendi)” olarak bilinen ve yaşanan gelişmeler üzerine 1850 yılında tekrar gözden geçirilen bu düzenlemelere göre bir Dürzi ve bir Maruni kaymakamlığa ayrılan ve Sayda valisine bağlı olan Cebel-i Lübnan’da Dürzi bölgesindeki Hristiyanlar, Dürzi otoritesini tanımamaktadırlar; fakat az bir nüfusunu bölgeden transferi dışında herhangi bir çözüm öngörülememektedir. Bu düzenlemelerle her bir yönetim bölgesi için bölgenin idari, adli ve mali işlerini yürütecek olan 6 mezhep topluluğunu içeren 12 üyeli birer Yönetim Konseyi kuruldu. Altışar yargıç ve danışmandan oluşan bu konseylerde her bir mezhep için birer yargıç ve danışman bulunacaktı. Yargıçlar anlaşmazlıkların çözümü noktasında, danışmanlarsa vergiler konusunda valiye yardımcı olacaklardı.¹¹⁷ Yönetim Konseyi’nin oluşturulmasıyla mezhepçilik sistemi bölgede kurumsallaştırılmakta ve mezhepsel temsiliyeti Cebel-i Lübnan kamu hayatına bir “anayasal prensip” gibi

¹¹⁷ Akarlı, **The Long Peace...**, p. 29; Babiâli’nin esas amacı, bölgeyi merkeze bağlamaktı. Fakat bölgenin yapısından dolayı bunun o söz konusu dönemde hayata geçirilmesi mümkün olmadığı için ve olası bir Avrupa müdahalesinin önüne geçmek için Osmanlı, Şekib Efendi Düzenlemeleri’ni “geçici” olarak kabul etmiştir. Bkz. Erdoğan Keleş, “Cebel-i Lübnan’da İki Kaymakamlık İdari Düzenin Uygulanması ve 1850 Nizamnamesi”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 43, 2008, s. 142.

sokmaktaydı. Başka bir deyişle, Cebel-i Lübnan'da Dürzi ve Maruni olmak üzere iki fraksiyonun olduğu öngörülüyor ve bölgenin dini temellerde tanımlanmasını yasallaştırılıyordu.¹¹⁸ Osmanlı'nın bölgedeki artan mezhepsel gerilimlere ve dini çatışmalara çözüm olarak ortaya koyduğu mezhepsel sistem, Cebel-i Lübnan'da bürokratik hükümet yapısının meydana gelmesi açısından kırılma noktasını oluşturmaktaydı. Nitekim bu sistem "Mutasarrıflık" rejiminde de uygulanmış ve günümüz Lübnan Anayasası'nı da etkilemiştir.

(2). Lübnan'ın Devlet Olma Sürecindeki Uzun Çıracılık Dönemi: Mutasarrıflık Yönetimi ve Mezhepsel Politikalar İçin "Sağlam" Bir Temel

Çifte Kaymakamlık yönetimi, Cebel-i Lübnan'da 1860'lara kadar görece bir istikrar dönemi getirmesine karşın iki topluluk arasındaki sorunları tam anlamıyla sonlandıramamıştı.¹¹⁹ Bölgedeki temel sorun, Maruniler ile Dürzilerin sınırlarla ayrılıp ayrı ayrı yönetilemeyecek kadar iç içe geçmiş olmasıydı. Nasıl bir taksimat yapılırsa yapılsın ortaya çıkan her birim farklı cemaatlerden oluşuyordu.¹²⁰ Nitekim bölgede Hristiyanların Müslüman topraklarına yönelik iç göçü ile bölgesel ve küresel alanda yaşanan gelişmeler nedeniyle Balkanlar, Kırım, Kafkasya, Cezayir ve Tunus gibi yerlerden bölgeye yönelik Müslüman göçleri nüfus dengesini yine değiştirmişti. Öte yandan toprak sahipliği yapısında meydana getirilen değişiklikler iki topluluk arasında sağlanan "barışı" tehdit etmekteydi. Nitekim demografik ve ekonomik yapılarıdaki bu değişimler, 1850'li yıllarda Dürzi ve Marunilerin birlikte yaşadıkları Deyr-ül Kamar, Metn, Hasbaya ve Raşidiye gibi bölgelerde adam kaçırma, hırsızlık ve cinayet gibi

¹¹⁸ Lübnan'daki feodal aileler, Şekib Efendi'nin düzenlemeleri çerçevesinde ortaya konan bu sistemi kendi statüleri ve ayrıcalıkları için ciddi bir tehlike olarak görmekteydi. Nitekim pek çok feodal aile, bu düzenlemelerin uygulanmaması için direnmiştir. Bkz. Khalaf, *Civil and Uncivil Violence...*, pp. 276-277.

¹¹⁹ Fawwaz Traboulsi, *A History of Modern Lebanon*, London, Pluto Books, 2007, pp. 21-40.

¹²⁰ "Dürzi bölgesindeki Maruniler ve Maruni bölgesindeki Dürziler" sorunu İbrahim Paşa yönetimi sırasında yaşanan gelişmelerle daha çetrefilli bir hal almaya başlamıştı. Nüfusları hızla artan Maruniler geçimlerini sağlayabilmek için Dürzilerin yaşadıkları bölgelere yerleşmeye başladılar. Dürzi köylerinde yaşamaya ve Dürzi ağalarının topraklarında çalışmaya başlayan Maruniler zamanla buralarda hak iddia etmeye başladılar. Bkz. Baktiaya, *Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın...*, ss. 192-193.

olayların giderek artmasına neden oldu.¹²¹ Dürzi-Maruni gerginliği olarak başlayan olaylar, tüm Cebel-i Lübnan geneline yayıldı ve bütün grupların katıldığı mezhepler arası bir toplu öldürme ve sürgün etme eylemine evrildi.¹²²

Şubat 1860'ta Katolik Patrik'in ve Jezzine'de bir rahibin öldürülmesi üzerine başlayan iç savaş, kısa sürede Beyrut ve Sayda'ya yayıldı.¹²³ Sayda'da Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında meydana gelen şiddetli çatışmalarda bölge Hristiyanları sürgün edilirken, en kanlı çatışmalar ise Güney Lübnan'daki Hasbaya ve Reşadiye'de vuku buldu. Hristiyanların büyük bir bölümünün topraklarını terk etmek zorunda kaldıkları bu bölgelerde binlerce Hristiyan da yaşamını yitirdi.¹²⁴ Çatışmaların şiddetli geçtiği bir diğer yer olan Grek Katolik şehri Zahle, bir aylık bir kuşatmadan sonra 30 Haziran 1860 tarihinde Dürzilerin eline geçtiğinde şehrin nüfusu 10 binden 500'e kadar düşmüştü.¹²⁵ Dürzi ve Maruni nüfusun beraber yaşadığı Deyr-ül Kamar'da da yerleşim yerlerinin neredeyse tamamı tahrip edilmişti. Sünni ve Şiilerin de kısa sürede çatışmaların içine çekildiği bu ortamda, Cebel-i Lübnan'daki iç savaş Şam'a da sıçradı ve burada da kanlı çatışmaların yaşanmasına yol açtı.¹²⁶

¹²¹ Güz 1860'ta başlayan iç savaştan önce savaşın ayak sesleri hissedilmekteydi. Örneğin, Kisravan'da fazla vergilerden dolayı bunalan köylüler, feodal unsurlara karşı ayaklandılar. 1858 yılında feodal sınıfın ayrıcalıklarının kaldırılması talebinde bulunan Maruni köylü lideri Tanyus Shahin, talebinin reddedilmesi üzerine Cebel-i Lübnan şeyhlerine karşı isyan etti. Şeyhlerin topraklarını yağmayan ve evlerini yakan Tanyus Shahin, ertesi yıl kendi başkanlığı altında bir köylü yönetimi kurduğunu ilan etti. Bkz. Fawaz, **An Occasion for War...**, pp. 44-50; Bölgede meydana gelen gelişmelerin arşiv belgeleri çerçevesinde analizi için bkz. Mustafa Akar, "Arşiv Vesikaları Işığında Cebel-i Lübnan ve Şam Hadiseleri (1860-1861)", İstanbul, İstanbul Üniversitesi, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 1996.

¹²² Bölgede Hristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki gerginliğe katkıda bulunan bir diğer unsur, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1856 yılında hayata geçirdiği Islahat Fermanı'ydı. Herhangi bir ayırım yapmadan tüm tebaanın kanunlar önünde eşit olduğunu vurgulayan Islahat Fermanı, İmparatorluğun birçok bölgesinde olduğu gibi Cebel-i Lübnan'da da Müslümanların tepkisiyle karşılanmış ve gayrimüslim tebaaya tepki göstermelerine neden olmuştur. Bkz. Erkan Tural, "Minyatür Bir Tanzimat Ülkesi: Lübnan ve 1861 Lübnan Vilayet Nizamnamesi", **Çağdaş Yerel Yönetimler**, Cilt 14, Sayı 2, Nisan 2005, ss. 65-91.

¹²³ Adeed I. Dawisha, **Syria and the Lebanese Crisis**, Hong Kong, The Macmillan Press, 1980, p.17.

¹²⁴ Reşadiye'de bölgeyi ele geçiren Dürzi milisler Şihab ailesinden çok sayıda kişiyi öldürmüştür. Bkz. Winslow, **Lebanon: War and Politics...**, pp. 37-38.

¹²⁵ Ayhan ve Tür, **Lübnan: Savaş, Barış...**, s. 40.

¹²⁶ Leila T. Fawaz, "Zahle and Dayr el-Qamar: Two Market Towns of Mount Lebanon During the Civil War of 1860", **Lebanon: A History of Conflict and Consensus**, Nadim Shehadi ve Dana H. Mills (Ed.), London, I.B. Tauris Publishers, 1988, pp. 49-64; Cebel-i Lübnan iç savaşının Suriye'ye sıçrayışı ve etkileri üzerine bkz. Adil Baktıaya, "19. Yüzyıl Suriye'sinde Hristiyan-Müslüman İlişkilerinde Değişim: 1860 Şam Olayları", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 58, Sayı 2, 2008, ss. 23-44.

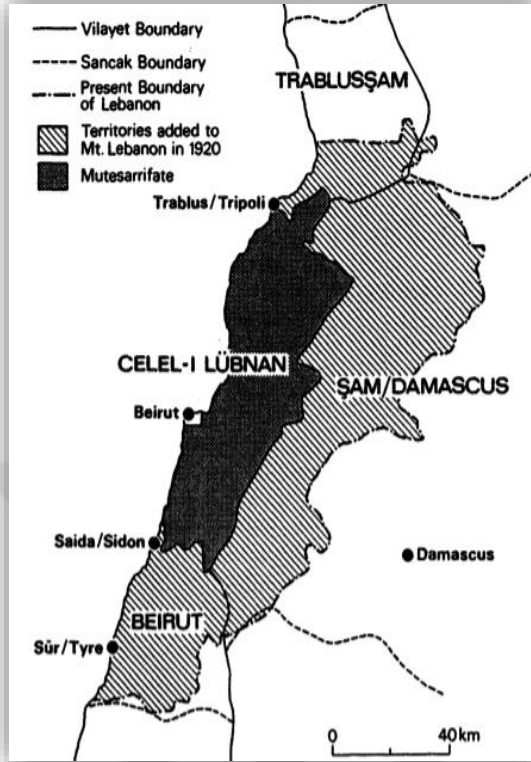
Yaşanan gelişmelerin bölgedeki mezhep ayrımına dayanan ayrışmayı daha da keskinleştirdiği bu süreçte, Osmanlı İmparatorluğu, Avrupalı güçlerin Cebel'deki iç savaşa müdahalesinin önüne geçmek için bölgeye tam yetkiyle görevlendirilen Babîâlî Hariciye Nazırı Fuad Paşa'yı 15 bin kişilik bir güçle bölgeye yolladı. Osmanlı'nın bu girişimine rağmen çatışmaların sürmesi, yerlerinden edilen kişilerin yeniden yerlerine dönüşlerinin sağlanması ve suça karışanların cezalandırılması nedenleriyle Fransa, Ağustos 1860'ta yaklaşık 7 bin kişilik orduyla bölgeye müdahale etti.¹²⁷ Fransızların Maruniler lehine müdahalesi Dürzi milislerin birçok bölgeden geri çekilmesine yol açarken, İngiliz donanması da Dürziler lehine bölge kıyılarına demirledi.¹²⁸

İç savaş sona erdiğinde, bölgede dengeler yeniden değişirken Osmanlı, bölgedeki olaylara müdahil olan Batılı güçlerin de etkisiyle bölge için yeni bir yönetim sistemi ortaya koymak durumunda kaldı. Bu doğrultuda Fransa, İngiltere, Avusturya-Macaristan, Prusya ve Rusya temsilcileriyle Osmanlı devletinin Paris Sefiri Ahmed Vefîk Paşa'nın 3 Ağustos 1860 tarihinde Lübnan ve Suriye'nin geleceği hakkında Paris'te toplanan konferansta alınan kararlar uyarınca bölgeye gönderilen karma komisyonun Cebel-i Lübnan'ın idari, adli ve mali özerkliğine ilişkin belirlediği esaslar çerçevesinde 9 Haziran 1861 tarihinde 18 maddeden oluşan "Cebel-i Lübnan Nizamnamesi (Règlement Organique)" ortaya kondu.¹²⁹

¹²⁷ Malik, "Overview: Lebanon...", p. 17; Olaylara karışanların yargılanması amacıyla kurulan özel mahkemede Fuad Paşa, cezayı mülki amirlere kesti. Şam Valisi Müşir Ahmed Paşa dâhil birçok Osmanlı valisi ve garnizon komutanının idama çarptırıldığı bu süreçte, Dürzilerin de gücü önemli ölçüde kırıldı. Said Canbolat, Hüseyin Talnuh, Hassim Nakad ve Jamal Hamdan gibi idama çarptırılırsalar dahi İngiltere'nin araya girmesiyle idamdan kurtulan en önemli Dürzi Beyleri dışında 69 Dürzi Beyi'nin idam edildiği ve yüzlencesinin sürgüne gönderildiği ve yağmadan zarar görenlerin zararlarını karşılamak amacıyla Dürziler için özel bir verginin uygulamaya konduğu bu süreçte, Dürzi Beylerinin tüm mal varlıklarına el konuldu. Canbolat'ın Muhtara'daki evinin askeri birim ve hapisane olarak kullanılması gibi Dürzi Beylerinin mal varlıkları askeri birimlere tesis edildi. Yaşanan bu süreç, Dürziler için hem onur kırıcıydı hem de onların Osmanlı'ya olan güvenlerini yitirmelerine neden oldu. Bkz. Albert H. Hourani, "History of Lebanon", **Historians of the Middle East**, Bernard Lewis ve Peter M. Holt (Ed.), London & New York, Oxford University Press, 1962, p. 258; Turan, isyan sürecinde adam öldürdükleri tespit edilen 56 kişinin idam edildiğini, bu sürece katılan 111 askerin de kurşuna dizildiğini ifade eder. Bkz. Turan, **İmparatorluk ve Diplomasi...**, s. 399.

¹²⁸ Fawaz, **An Occasion for War...**, pp. 103-115.

¹²⁹ Philip S. Khoury, **Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus, 1860-1920**, Cambridge, Cambridge University Press, 1983, pp. 34-35; Zeine N. Zeine, **The Struggle for Arab Independence: Western Diplomacy and the Rise and Fall of Faisal's Kingdom in Syria**, Beirut, Khayats, 1960, p. 36; İlber Ortaylı, **Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu**, 11. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s. 282; Engin D. Akarlı, "The Administrative Council of Mount Lebanon", **Lebanon: A History of Conflict and Concensus**, Nedim Shehadi ve Dana H. Mills

Harita 1.4: Mutasarrıflık Yönetimi Altında Lübnan, 1861-1915 (**Kaynak:** Wagstaff, “A Note on Some ...”, p. 35.)

Yönetim biçimi olarak “Mutasarrıflık” sisteminin uygulanmasını öngören Nizamname, Çifte Kaymakamlık uygulamasına son vermekteydi. Cebel-i Lübnan, Osmanlı devletinin anlaşmaya taraf ülkelerin de onayıyla atayacağı ve doğrudan Babîâlî’ye karşı sorumlu olan Osmanlı vatandaşı Hristiyan bir mutasarrıf tarafından yönetilecekti.¹³⁰ Daha önce kurulan ve din esasına göre şekillenen Konsey’in

yapısını da değiştiren Mutasarrıflık sistemi, Cebel-i Lübnan için 6 mezhebin (Maruni, Dürzi, Grek Katolik, Grek Ortodoks, Şii ve Sünni) eşit temsili ilkesini kabul etmiştir. Fakat her mezhebin iki üyeyle temsiliyetini öngören bu kural pek uzun ömürlü olmamıştır. Nüfus yoğunluklarının fazlalığını ifade eden Marunilerin girişimleri ve bunun Maruniler ile Osmanlı Valisi arasında gerginliklere yol açması üzerine 1864 yılında Konsey’in yapısından değişikliğe gidilmiştir. Maruniler ve Dürziler lehine değiştirilen Konsey’in dağılımı artık 4 Maruni, 3 Dürzi, 2 Grek Ortodoks, 1 Grek

(Ed.), London, I.B. Tauris Publishers, 1992, p. 79; Tom Najem, **Lebanon: The Politics of a Penetrated Society**, London & New York, Routledge, 2012, p. 6; Esasında dönemin büyük güçlerinin her birinin bölge için ayrı bir yönetim “hayali” bulunmaktaydı. Fransızlar, Dürzilerin bölgeden çıkarılarak sadece Marunilerin oluşturacağı bir siyasi yapı öngörmektedirler. Grek Katoliklerin hamisi durumundaki Ruslar, Fransızların bu fikrine karşıydılar. Ruslar, Maruni temelli bir yapılanmanın Grek Ortodokslar için olumsuz sonuçlara yol açacağını düşünmekteydiler. İngilizler ise Fuad Paşa’nın yöneticiliğinde bölgeye Mısır benzeri bir idari özerklik verilmesini savunmaktaydılar. Bkz. Ülman, **1860-1861 Suriye Buhranı...**, s. 120; Cebel-i Lübnan Nizamnamesi’nin tam metni için bkz. “Avatıf-ı Saltanat-ı Seniyyeden Cebel-i Lübnan’a İhsan Buyurulan Nizamname-i Havî Ferman-ı Âlişanın Suret-i Münferidesidir”, **Salname-i Cebel-i Lübnan**, Mutasarrıfat Matbaası, 1305, sayfa numaraları yok.

¹³⁰ Edouard Driault, Fransa’nın himayesinde bu sistemin bir asırdan beri uygulanmakta olduğuna dikkat çektikten sonra, bu sistem altında Lübnan’ın “bir nevi cumhuriyet” olduğunu ifade eder. Bkz. Edouard Driault, **Şark Mes’elesî: Bidayet-i Zuhurundan Zamanımıza Kadar**, Mehmet Nafiz (Çev.), Ankara, Berikan Yayınevi, 2005, s. 210.

Katolik, 1 Şii ve 1 Sünni şeklindeydi. Marunilerin en fazla oy hakkına sahip oldukları Konsey’de Hristiyan-Müslüman dengesi de bozulmuş ve “7’ye 5” Hristiyanların lehine oluşmuştur.¹³¹ İstanbul Antlaşması ile kurulan Mutasarrıflık idaresi, bölgede daha önce 2 kaymakamlık olan idari birim sayısını da 6’ya çıkarmaktaydı. Başka bir deyişle, Cebel-i Lübnan, 6 bölgeye bölündü ve her bir bölgenin söz konusu bölgede baskın olan dini topluluğun üyeleri tarafından seçilen yerel çoğunluk tarafından yönetilmesi öngörüldü.

Kaymakamlıkların da kendi içlerinde muhtarlıklara bölündüğü ve muhtarların seçimle işbaşına geldiği bu yapı, toplulukların kendilerini idare etmelerine olanak tanımakta ve muhtarlıklarda kalan azınlıkların da özerk bir yönetime sahip olmalarını sağlamaktaydı.¹³² Hristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki toplumsal sınırları keskinleştiren bu düzenleme çerçevesinde Batrun ve Kisravan’dan birer Maruni temsilci, Jezzin’den birer Maruni, Dürzi ve Sünni temsilci, Metn bölgesinden birer Maruni, Dürzi, Şii ve Grek Ortodoks temsilci, Zahle’den bir Grek Katolik temsilci, Şuf’tan bir Dürzi temsilci ve Kura’dan bir Grek Ortodoks temsilci seçilmesi kararlaştırılmıştır.¹³³ Sayda, Trablus ve Sur gibi Şii ve Sünni mezheplerin yoğunlukta olduğu yerlerdeyse Mutasarrıflık yetkileri geçerli değildi.¹³⁴ Aynı unsur, Dürzilerin

¹³¹ Fransa, Marunilerin Konsey’deki üye sayılarının artırılmasını sağlayarak onlara ülkede eşit temsiliyeti garanti etmeye çalışmıştı. Bkz. Marie-Joelle Zahar, “Power Sharing Regime in Lebanon: Foreign Protectors, Domestic Peace, and Democratic Failure”, **Sustainable Peace: Power and Democracy After Civil Wars**, Philip G. Roeder ve Donald S. Rothchild (Ed.), New York, Columbia University Press, 2005, pp. 222-223; Cebel-i Lübnan’ın nüfusu 1865 yılında 266.487 idi. Bunun 220.496’sı Hristiyan (171.800 Maruni, 29.326 Grek Ortodoks, 19.370 Grek Katolik) ve 45.991’i Müslüman (28.560 Dürzi, 19.370 Şii, 7.611 Sünni) idi. Bkz. John P. Spagnolo, **France and Ottoman Lebanon, 1861-1914**, Oxford, Ithaca Press, 1977, p. 24’te dipnot 3; Bölgenin nüfusu 1896 yılına gelindiğinde 399.530’a yükselmişti. Bu sayının 319.296’sı Hristiyan (229.680 Maruni, 54.208 Grek Ortodoks, 34.472 Grek Katolik) ve 80.234’ü Müslüman (49.812 Dürzi, 16.846 Şii, 13.576 Sünni) idi. Bkz. Vital Cuinet, **Syrie, Liban et Palestine: Geographie Administrative Statistique, Descriptive et Raisonnee**, Paris, 1896, pp. 202-211’den aktaran Nasser-Eddine, “A Transcendent Lebanese Identity...”, p. 184’te dipnot 342.

¹³² Akarlı, **The Long Peace...**, p. 82; Ziadeh, **Sectarianism and Intercommunal...**, pp. 73-76.

¹³³ **Ibid.**, pp. 82-83.

¹³⁴ Elizabeth Monroe, **The Middle East: A Political and Economic Survey**, London, Oxford University Press & Royal Institute of International Affairs, 1954, p. 468; Mutasarrıflık sistemi, Hristiyan bir idarecinin liderliğinde ve mezhep dengeleri gözetilerek oluşturulması bakımından modern Lübnan devletinin yönetim modelini teşkil etmiştir. Bkz. Ali el-Khalil, “The Role of the South in Lebanese Politics”, **Lebanon: A History of Conflict and Consensus**, Nadim Shehadi ve Dana H. Mills (Ed.), London, I.B. Tauris Publishers, 1988, p. 312; Mutasarrıflık sistemi, aynı zamanda coğrafik olarak bölgeselleşmenin de oluşmasına katkıda bulunmuştur. Cebel-i Lübnan, Maruniler tarafından domine edilirken; Sayda, Beyrut, Trablus gibi kıyı şehirleri Sünniler ve Ortodoks Hristiyanlar; Baalbek, Hirmil,

yoğun olarak ikamet ettiği yerler için de geçerliydi. Nitekim bu durum Dürzilerin Lübnan içinde giderek siyasi ağırlıklarını kaybetmelerine neden olmuştur.

Bu yeni düzenleme, yönetime Lübnan'ın gelecekte politik yapısının temeli olacak olan mezhepsel ve orantısal temellerde bir temsiliyet anlayışı getirdi.¹³⁵ Bu orantısallık, mezheplerin eşit temsiliyetine dayanmadığı gibi herhangi bir mezhebin diğerleri üzerinde baskın olmasına olanak sağlayacak bir durumu da ortaya çıkarmamaktaydı.¹³⁶ Osmanlı'nın Lübnan topluluğun mezhepsel yapısını onaylayan ve insanları mezhepsel bağlar temelinde bölen bu düzenlemeler, aynı zamanda siyasal ayrışmanın organize edilmesi için temel kurumların da gelişmesine olanak sağlamıştır. Bu, Lübnan siyasal kimliğinin gelişmesi ve sağlamlaşmasında yardımcı olmuştur. Başka bir deyişle, 1864 revizyonlarıyla mezhepçilik, Lübnan siyasal hayatında önemli bir şekilde yer edinmiştir.¹³⁷

Ermeni Katolik olan Garabed Artin Davud Paşa'nın 20 Temmuz 1861 tarihinde üç yıl için ilk mutasarrıf olarak tayin edildiği bölgede, sistemin işlediğini gören Babıâli,

Tire ve Sayda'nın hinterlandı Şiiler tarafından ele geçirilmişti. Bkz. Nasser-Eddine, "A Transcendent Lebanese Identity...", p. 186; Cebel-i Lübnan Nizamnamesi'nin içerdiği maddeler, Cebel-i Lübnan'ın statüsünü diğer tüm vilayet ve özellikli bölgelerden farklı kılıyordu. Mülki, adli ve mali alanlarda adeta bağımsız bir statüye sahip olan Cebel-i Lübnan'da Suriye ve Beyrut valilerinden de bağımsızlaşıyordu. Cebel'in merkeze sorumluluğuysa yıllık ödediği 3300 ila 7000 kese vergiydi. Merkezin Cebel'e müdahale etme ve memur atama gibi haklarıysa son derece sınırlıydı. Bkz. İlber Ortaylı, **Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği**, İstanbul, Hil Yayınları, 1985, ss. 51-52.

¹³⁵ Bu sistem, Avrupalı devletlerin istek ve beklentileriyle uyumluydu. Bir anlamda, Osmanlı millet sisteminin genişletilmiş hali olan bu sistem mezhepsel kurumların oluşturulmasını öngörmekteydi. Bu Avrupalı güçlerin sistem üzerindeki kontrol ve yönetimi için etkili bir unsurdur. Sistemin oluşturulması sürecinde Avrupalı güçlerin Osmanlı üzerindeki baskı ve politikaları için bkz. Maurus Reinkowski, "Beyond the Mountain Refuge: Searching for a Wider Perspective on Ottoman Policy in Mount Lebanon", **From the Syrian Land to the States of Syria and Lebanon**, Thomas Philipp (Ed.), Würzburg, Ergon, 2004, pp. 232-233.

¹³⁶ Mutasarrıflık sisteminin Lübnan'ın demokratikleşmesindeki rolü üzerine farklı görüşler ortaya konmuştur. Ussama S. Makdisi ve Abdo Baaklini gibi yazarlar, bu sistemin bölge demokrasisine olumlu katkı yaptığını ifade ederken B. J. Odeh ve William L. Cleveland gibi yazarlar ise bu sistemin mezhepsel temelde bölgedeki ayrımları körüklediği için olumsuz etkide bulunduğunu ifade ederler. Cleveland, mutasarrıflık sistemini "garip bir idari yapı" olarak tanımlar. Bkz. Makdisi, **The Culture of Sectarianism...**, pp. 159-165; Abdo Baaklini, **Legislative and Politics Development: Lebanon 1842-1972**, North Carolina, Duke University Press, 1976, p. 56; William L. Cleveland, **A History of the Modern Middle East**, Colorado, Westview Press, 2000, p. 104; Odeh, **Lübnan'da İç Savaş**, s. 81.

¹³⁷ Mutasarrıflık sisteminin Lübnan'ın siyasal kültürü üzerindeki gelişimi üzerine detaylı bilgi için bkz. Samir Khalaf, **Persistence and Change in 19th Century Lebanon**, Beirut, American University of Beirut, 1979, pp. 83-121; Leila T. Fawaz, "The City and Mountain: Beirut's Political Radius in the Nineteenth Century as Revealed in the Crises of 1860", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 16, No. 4, August 1984, pp. 489-495.

görev süresinin bittiği 1864 yılında Davud Paşa'nın hizmet süresini beş yıl daha uzatmıştır.¹³⁸ Davud Paşa'dan sonra bölgede sırasıyla Grek Katolik Franko Paşa (1868-1873), Latin Katolik Rüstem Paşa (1873-1883), Roma Katolik Vasa Paşa (1883-1892), Latin Katolik Naum Paşa (1892-1902), Roma Katolik Muzaffer Paşa (1902-1907), Grek Katolik Yusuf Paşa (1907-1912) ve Hovhannes Paşa'nın (1912-1915) üstlendiği bu sistem,¹³⁹ bölgede görece “uzun bir barış” dönemi ortaya çıkartmıştır.¹⁴⁰ Bu sistem, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Babîâli tarafından 11 Temmuz 1915 tarihinde ilga edilerek bölgeye Müslüman yöneticiler atanmaya başlanacak, savaşın bitişini izleyen süreçte de bölge, Osmanlı hâkimiyetinden çıkarak ayrı bir siyasi birim olarak Fransız mandaterliğine bırakılacaktır.¹⁴¹ Bununla birlikte, gerek 1920-1943 Manda dönemi gerekse 1943 sonrası bağımsız Lübnan, bölgede 19.

¹³⁸ Davud Paşa hakkında detaylı bilgi için bkz. John P. Spagnolo, “Mount Lebanon, France and Daud Pasha: A Study of Some Aspects of Political Habituation”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 2, No. 2, April 1971, pp. 148-167.

¹³⁹ Athloğlu, **Lübnan Marunileri...**, s. 168.

¹⁴⁰ Bu “barış” dönemi, mutasarrıflık yönetiminden memnun olmayan Maruni lider Yusuf Kerem'in birkaç defa isyan etmesiyle zorlansa da, Yusuf Kerem de Ocak 1867'de yenilgiye uğratılarak Avrupa'ya sürgüne gönderilmiştir. Bkz. Buzpınar, “Lübnan”, s. 251; Lübnan'da önceki dönemlere oranla başarılı bir uygulama olan mutasarrıflık sistemi, Osmanlı yönetiminde İmparatorluğun çok unsurlu diğer bölgelerinde de uygulanabileceği algısı oluşturmıştır. Bu sistemin uygulamaya geçirildiği bölgelerden biri Girit Adası idi. Stratejik konumu dolayısıyla tarihte birçok devlete ev sahipliği yapmış olan bu bölge, bunun etkisiyle zamanla çok unsurlu bir etno-sosyal yapıya sahip olmuştur. Bu da adada hem iç mücadelelere yol açıyordu hem de dış güçlerin bölgeye müdahale etmelerine olanak sağlıyordu. Babîâli, bu sorunların önüne geçmek için Ekim 1867 tarihinde bölgeye giden Ali Paşa önderliğinde, adaya özerklik tanıyan Girit Vilayet Nizamnamesi'ni ortaya koymuştur. Nizamname'nin hayata geçirilmesinde kuşkusuz dönemin büyük güçlerinin etkisi söz konusudur. Cebel-i Lübnan Nizamnamesi'yle bu tür uygulamaların olduğu Osmanlı topraklarında çıkarlarını daha kolay gerçekleştirebilecekleri algısında olan bu güçler, bu amaç doğrultusunda İmparatorluğun bütün topraklarında bu adem-i merkezîyetçi modeli görmek istemekteydiler. Nizamname'yle Girit'in mülki idaresi padişah tarafından atanan ve yanında Osmanlı memurları arasında seçilerek “irade-i seniyye”yle tayin olan bir Müslüman ve bir Hristiyan müşavirin bulunacağı bir valiye bırakılıyordu. Bununla birlikte Hanya, İsfakya, Resmo, Kandiyе ve Laşit olmak üzere beş liva (sancak) ve 21 kazaya ayrılan Girit'te her livaya tayin edilecek olan mutasarrıfların yarısının Müslüman diğer yarısının Hristiyan olması öngörülmekteydi. Kazaların idaresiyse kazanın Hristiyan veya Müslüman memurları arasından önerilen ve devlet tarafından atanan bir kaymakam tarafından sağlanacaktı. Birer idare meclisinin bulunacağı kazalarda, kaymakamın yanına kaymakam Hristiyan ise Müslüman, Müslüman ise Hristiyan bir muavin tayin edilecektir. Girit Vilayet Nizamnamesi'nin tam metni için bkz. “Girit Vilâyet Nizamnamesi”, **Düstur**, 1. Tertip, Cilt 1, 1868, ss. 652-687; Mutasarrıflık sisteminin Girit'te nasıl geliştiği, uygulamaları, etkileri ve geçirdiği değişimler üzerine detaylı bilgi için bkz. Ali F. Türkgeldi, **Mesâil-i Mühime-i Siyâsiye**, Bekir S. Baykal (Yay. Haz.), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt III, 1966, ss. 10-11; İlber Ortaylı, **Tanzimattan Sonra Mahalli...**, ss. 66-67; Nühket A. Adıyeke, **Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

¹⁴¹ Savaş yıllarında bölgede Ali Münif Paşa (Eylül 1915-Mayıs 1916), İsmail Hakkı Bey (Mayıs 1916-Ağustos 1918) ve Mümtaz Bey (Ağustos 1918-Eylül 1918) görev yapmıştır. Bkz. Akarlı, **The Long Peace...**, pp. 173-183.

yüzyılda yaşanan modernleşme ve merkezîyetçilik politikalarının ortaya çıkardığı ve Çifte Kaymakamlık ile Mutasarrıflık sistemleriyle somutlaşan gelişmelerin ortaya çıkardığı unsurların üzerine inşa edilmiştir. Bu sistemin 20. yüzyıl Lübnan’ında nasıl işlediğine ve neler ortaya çıkardığına geçmeden önce bölgede söz konusu dönemde uluslararası alanda meydana gelen fikri ve ekonomik gelişmelerin bölgeyi nasıl etkilediği, devlet-inşa ve ulus-inşa etme düşüncesine “katkıları” ve bölgede ortaya konan ideolojik görüşlerin ortaya konması gerekmektedir. Bu, günümüz Lübnan’ının karşı karşıya olduğu “kimlik savaşları”nın nüvelerini öğrenmek açısından önemlidir.

3. Manda Yönetimi Öncesi Dönemde “Lübnan”da Devlet-İnşa ve Ulus-İnşa Etme Düşüncesinin Fikri Temelleri

Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyıla gelindiğinde yukarıda ifade edilen gerek ulusal gerekse uluslararası alanda meydana gelen gelişmeler nedeniyle sosyal, siyasal ve ekonomik alanlarda ciddi sarsıntılar geçirmekteydi.¹⁴² İmparatorluk Ortadoğu’su, bu gelişmelerin etkilerinin en çok hissedildiği bölgelerden birisiydi. Bölgenin kıyı, iç kesimler ve hudut kısımlarında farklı çerçevelerde ve düzeylerde yaşanmış olsa da söz konusu gelişmeler bu yüzyılda Ortadoğu’yu farklı bir görünüme sokmuştu.¹⁴³

Bu çalışmanın temelinde yer alan Lübnan’ı içermesinden dolayı kıyı kesimine yoğunlaştığında, Batı Anadolu ile Doğu Akdeniz sahil şeridinin liman kentlerinin ve ticari hinterlandının oluşturduğu bu bölgede siyaset, modernlik söylemi ve pazar ilişkileri çerçevesinde belirlenmekteydi. Dış ticaret aracılığıyla dünya ekonomisiyle bütünleşen kıyı bölgelerinde, zamanla bu süreci ellerinde bulunduran gayrimüslim tüccarların orta sınıf hegemonyası ortaya çıkmaya başlamıştır. Kamusal alanın da bir ürünü olan ve ifadesini reformcu liman kenti basını, özerk yerel meclisler ve sınıf iktidarlarına dayalı siyaset tarzında bulan bu yeni ortam, yüzyılın sonuna doğru, orta sınıf hegemonyasına dönüşmüş ve kıyıları kozmopolitik, serbest ticaret ve modern değerler etrafında dönüştürmüştür. Diğer bir deyişle, kıyı hattı, söz konusu dönemde

¹⁴² İmparatorluğun son döneminde içeride ve dışarıda yaşadığı sorunlar üzerine detaylı bir çalışma için bkz. M. Şükrü Hanioglu, **A Brief History of the Late Ottoman Empire**, New Jersey, Princeton University Press, 2008.

¹⁴³ Ortaylı’nın ifadesiyle “Modern Arap dünyasının temelleri 19. yüzyılda biçimlendi.” Bkz. Ortaylı, “19. Yüzyıl Sonunda...”, s. 91.

İmparatorluğu dünya ekonomisinin ana merkezleriyle ilişkilendiren coğrafi bir nokta olmasının yanında aynı zamanda orta sınıf ittifaklarını besleyen ve yeni siyasal mücadele biçimlerini başlatan toplumsal mekânlar olarak da tanımlanabilirler.¹⁴⁴ Turan'ın ifade ettiği gibi, modernite olgusu, Ortadoğu'yu yeni bir dünyaya dönüştürüyordu ve kapitalist yayılma, hızlı yoldan devlet inşası ve emperyalist rekabetin karakterize ettiği bu dönem, modern Lübnan'ın doğumunun da sancılarını barındırmaktaydı.¹⁴⁵ Nitekim yüzyılın ikinci yarısında Lübnan'da hâkim olmaya başlayan ulusçuluk akımlarının hızlı bir yayılma süreci içerisinde olması buna işaret etmekteydi. Öte yandan söz konusu yüzyılda Büyük Suriye'nin önemli bir parçası olan Lübnan'daki ulusçuluk sürecinin gelişimi, aynı yüzyılda hayat bulan ve bu ulus inşa sürecinde belirleyiciliği göz ardı edilemeyecek olan Arapların kimliklerini “yeniden” keşfetme süreciyle, başka bir ifadeyle, Arap milliyetçiliğinin inşa süreciyle paralel bir şekilde ele alınmalıdır.¹⁴⁶

Dünya ekonomisinin bu süreçte nasıl bir rol oynadığına bakıldığında, bölge, liman kentlerinin dünya ekonomisinde lokomotif görevi gördüğü 19. yüzyılda Avrupa devletlerinin ilgisini çekmeye başlamıştır. Doğu Akdeniz ticaretinin önemli bağlantı noktalarından bazılarını oluşturan ve ipek üretimindeki konumları sayesinde başta Fransa ve İngiltere olmak üzere Batılı devletlerin ticareti için yükselen değer olan Mısır, Suriye ve Lübnan gibi liman kentleri bu dönemde birçok Avrupa devletinin bölgeye girmesine yol açmıştır.¹⁴⁷

¹⁴⁴ Cem Emrence, **Osmanlı Ortadoğu'sunu Yeniden Düşünmek**, Gül Ç. Güven (Çev.), İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016, ss. 4-6.

¹⁴⁵ Namık S. Turan, “Lübnan'da Ulusal Kimlik İnşası Sürecinde Müziğin Temsiliyeti, Rahbaniler ve Feyruz”, **Kadın ve Müzik**, Şeyma E. Çak ve Şefika Ş. Beşiroğlu (Ed.), İstanbul, Milenyum Yayınları, 2017, s. 195.

¹⁴⁶ Literatür, Arap milliyetçiliğinin kökenlerini 7. yüzyıla kadar geriye tarihlemektedir. Bu yaklaşım, tezlerine Abbasilerin bu yüzyılın ikinci yarısında İranlılara karşı gerçekleştirdiği İslam seferlerini baz alan şu'ubiyye hareketini temel almaktadırlar. Buna karşın “modern” dünyadaki anlamıyla Arap milliyetçiliği genel olarak 19. yüzyılın bir ürünü olarak kabul edilmektedir. Bkz. Adem Apak, “Şuubiyye”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, Cilt 39, 2010, ss. 244-246.

¹⁴⁷ Beyrut limanı, Beyrut-Marsilya-Lyon ticari zincirinde önemli bir role sahipti. Bu durum, kentin önemli ölçüde gelişmesinin önünü açmıştır. Nitekim yüzyıl başındaki Beyrut ile yüzyıl sonundaki Beyrut arasında ciddi gelişim farklılıkları gözlemlenmektedir. Beyrut, Fransız gezgini Volney'in 18. yüzyıl sonlarında yaptığı “6 bin nüfuslu ve 2 buçuk kilometre kare bir alanı kapsayan önemsiz bir kasaba”dan 1830'larda Suriye hakkında detaylı bir ticaret raporu hazırlayan Sir John Bowring'in Beyrut limanını “Suriye'nin en gelişmiş limanı” durumuna evrilmiştir. Doğu Akdeniz'in iki büyük limanından

Napolyon'un 1798 yılında Mısır'ı işgali, bu giriş sürecinin miladını oluşturur.¹⁴⁸ Bu sefer, Fransız Devrimi'nin Batı'da yaygınlaştırdığı milliyetçilik, liberalizm, vatandaşlık, vatanseverlik, ulus-devlet gibi kavramların Mısır coğrafyasına intikalini ifade etmekteydi.¹⁴⁹ Napolyon'un beraberinde getirdiği bilim adamlarının çalışmaları ve matbaanın bölgede yaygınlaşmasını sağlaması Mısır halkı üzerinde önemli etkiler yapmıştır. Bu dönemde, Avrupa'ya öğrenci gönderilerek ve kurulan tercüme büroları aracılığıyla Batı dillerindeki birçok eser Arapça'ya çevrilerek Devrim'in ortaya koyduğu düşüncelerin Mısır'da yayılması sağlanmıştır. Mehmet Ali Paşa'nın 1828 yılında yayın hayatına soktuğu ve başyazarlığını Napolyon'un da büyük önem vererek sürekli yanında bulundurduğu Hasan el-Attar'ın yaptığı ilk resmi gazete olan Vakayi-

biri haline gelen Beyrut'ta refah artarken, ev ve depoların değerleri de yükselmiştir. Bkz. Yaşar E. Özveren, "Beyrut", **Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)**, Çağlar Keyder, Yaşar E. Özveren ve Donald Quataert (Ed.), Gül Ç. Güven (Çev.), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, ss. 75-102; Lübnan limanları, 18. yüzyıl sonunda 400 ton kapasiteli bir geminin yanaşacağı bir rıhtıma bile sahip değilken Avrupalı devletlerin bölgeye girmesiyle hızla gelişmiştir. Bkz. De Volney, "Oeuvres Completes", Paris 1876, p. 181 ve p. 291'den aktaran Ortaylı, "19. Yüzyıl Sonunda...", s. 91; Turan, 19. yüzyılda deniz ticaretinin canlanmasıyla önemli bir konuma yükselen liman kentleri arasında, Beyrut'un zamanla Doğu Akdeniz'de tek başına sivrilmesini bu kentin 20. yüzyılın son çeyreğine kadar görece bir yıkımdan kurtulmayı başarması ve "Avrupa mücadelesiyle Osmanlı-Arap siyasetinin karşılıklı etkileşimi sonucu yaratılan, gözünü yükseğe dikmiş bir çağdaş devletin siyasal-yönetişel başkenti olarak kendisini kurumsallaştırması" olarak ifade eder. Bkz. Turan, "Lübnan'da Ulusal Kimlik...", s. 198; Avrupalı devletlerin Lübnan ile yaptıkları ticaretin temelinde limanlara yakın bölgelerde üretilen tahıl ve endüstriyel hammaddelerdi. Bkz. Murat Özyüksel, "Bir Nüfuz Mücadelesi Aracı Olarak Suriye Demiryolları (1888-1914)", **Toplum ve Ekonomi Dergisi**, Sayı 10, Temmuz 1997, s. 2; Bölgenin bu yüzyılda önceki yüzyıllara göre daha ilgi görmesi "büyüyen Batı metropollerinin gıda ihtiyacının karşılanması", "bol miktarda yeni hammadde türlerini acilen talep eden ensütrinin doyurulması" ve "buharlı gemi taşımacılığının ucuz mal kolaylaştırması"ndan kaynaklanmaktaydı. Bkz. Ortaylı, "19. Yüzyıl Sonunda...", s. 89; Osmanlı Lübnan'ındaki ipek üretimi ve ticareti üzerine detaylı bilgi için bkz. Kürşat Çelik, "Osmanlı İdaresindeki Lübnan'da İpek Üretimi ve Ticareti Üzerine Bir Değerlendirme", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 26, Sayı 1, 2016, ss. 277-290.

¹⁴⁸ Adeed I. Dawisha, **Arab Nationalism in the 20th Century**, New Jersey, Princeton University Press, 2003, p. 137.

¹⁴⁹ Clarence E. Dawn, "The Origins of Arab Nationalism", **The Origins of Arab Nationalism**, Rashid Khalidi, Lisa Anderson, Muhammad Muslih ve Reeve S. Simon (Ed.), New York, Columbia University Press, 1991, ss. 3-30.

i Mısriye, bu düşüncelerin aktarılmasını sağlayan bir diğer araçtı.¹⁵⁰ Hourani'nin "Napolyon'un ordusu, Fransız Devrimi'ni Ortadoğu'ya taşımıştır."¹⁵¹ dediği bu dönemi izleyen süreçte, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın Suriye ve Lübnan'ı egemenliği altına alarak 1832-1840 yılları arasında bu topraklarda hüküm sürmesi, söz konusu yeniliklerin bu bölgelere taşınmasına yol açmıştır.¹⁵²

Bölgede üstünlüğü 19. yüzyılın ilk çeyreğinin sonuna kadar elinde bulunduran Fransa, 1830'lardan itibaren ticari üstünlüğü İngiltere'ye kaptırmıştır. Bununla birlikte, Fransa uyguladığı politikaların etkinliğiyle bu dönemde bile bölgede kültürel-siyasal üstünlüğünü muhafaza edebilmiştir. Fransa ve İngiltere'nin bölgedeki ticari, siyasi ve kültürel faaliyetlerini zamanla Rusya, Avusturya-Macaristan, Portekiz, Almanya ve İspanya gibi devletlerin politikaları izlemiştir. Bölgede kurdukları konsoloslukları, oluşturdukları ticaret kolonileri ve yerel halktan bazı ailelerle yaptıkları işbirlikleri sayesinde bölgeyle denizaşırı ticaret yapan bu devletler, bölgedeki siyasi ve ekonomik çıkarlarını gerçekleştirmek için izledikleri politikalara meşruiyet kazandırmak içinse çeşitli yumuşak güç adımları atmaktaydılar. Kendi üniversitelerinde Arapça kürsüleri kuran ve Avrupa-sermayesi temelli şirketler inşa eden bu devletler, bölgede hayata geçirdikleri misyonerlik faaliyetleri ve eğitim kurumları aracılığıyla buralarda belli bir siyasi nüfuz elde ederek kalıcılıklarını sağlamaya çalışmışlardır.¹⁵³

¹⁵⁰ Vakayî-i Mısriye üzerine detaylı bilgi için bkz. Orhan Koloğlu, **İlk Gazete İlk Polemik: Vekayî-i Mısriye'nin Öyküsü ve Takvîmî Vekayî ile Tartışması**, Ankara, Çağdaş Gazeteciler Derneği, 1989; Orhan Koloğlu, "İlk Türkçe Gazete Vakayî-i Mısriye", **Tarih ve Toplum**, Cilt 10, Sayı 58, 1988, ss. 9-12; Ulema içerisinde Batı reformlarına en önemli desteği veren kişilerden birisi olan Attar, aynı zamanda Rifaa Rafi el-Tahtavi (1801-1873) gibi Mısır milliyetçiliğinin "babası" olarak kabul edilen isimlerin de yetişmesinde önemli bir role sahiptir. Hasan el-Attar hakkında detaylı bilgi için bkz. Jamal M. Ahmed, **The Intellectual Origins of Egyptian Nationalism**, London & New York, Oxford University Press, 1960; Tahtavi, yaptığı çeviriler aracılığıyla Fransız Devrimi'nin kavramlarının Arap dünyasında duyulmasını sağlamıştır. Mısırlılık düşüncesi ile Araplık düşüncesi arasında ayrıma giderek Mısırlılığın Araplıktan farklı olduğunu ifade eden Tahtavi seküler milliyetçilik hareketinin temellerini atan isim olarak bilinir. Tahtavi'nin temellerini attığı ve Mustafa Kamil ile Lütfi el-Seyyid gibi isimler tarafından içerik kazandırılan Mısır milliyetçiliğine bu çalışmanın kompozisyonu dışında olduğu için detaylı olarak ele alınmayacaktır. Bununla birlikte, konu üzerine detaylı bilgi için bkz. Ahmed, **The Intellectual Origins...**; Ralph M. Coury, "Who Invented Egyptian Arab Nationalism?", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 14, No. 3, August 1982, pp. 249-281.

¹⁵¹ Albert H. Hourani, **Arabic Thought in the Liberal Age: 1798-1939**, New York, Cambridge University Press, 1983, p. 49.

¹⁵² Bassam Tibi, **Arab Nationalism: Between Islam and the Nation-State**, Ipswic, MacMillan Press, 1997, pp. 99-100.

¹⁵³ Zeine N. Zeine, **The Emergence of Arab Nationalism**, 3rd Edition, New York, Delmar, 1973, p. 33.

Avrupalı devletlerin bölgedeki kültür emperyalizminin bir unsuru olan ve çeşitli etnik ve dinsel temelli milliyetçilik düşüncelerinin ortaya çıkmasını sağlayan unsurlardan birisi olan misyonerlik faaliyetlerinin bölgedeki geçmişi 12. yüzyıla kadar geriye tarihlenebilir.¹⁵⁴ Haçlı seferleri sırasında, 1154 yılında bir Haçlı askeri tarafından kurulan ve bölgede kurulan ilk misyoner tarikatı olarak kabul edilen Karmelitlerin faaliyetlerini, 13. yüzyıldan itibaren Fransa'nın Fransiskanlar, Kapuçinler, Cizvitler ve Lazaristler gibi Katolik cemaatleri üzerinde etki kurarak bölgede nüfuz kazanma politikaları izlemiştir. Fransa'nın altı asra yakın bir süre başat olarak yürüttüğü bu sürece 19. yüzyılla birlikte İngiltere ve ABD dâhil olmuştur. Bu iki devlet, Protestanlar üzerinden izledikleri politikalarla bölgede nüfuzlarını artırmaya çalışmışlardır.

Fransız, İngiliz¹⁵⁵ ve Amerikan misyoner kurumları için nüfuzu artırmanın en “etkili” yolu kuşkusuz bölgede kurulan misyoner okullarıydı.¹⁵⁶ Bu noktada, Amerikalı misyonerlerin 1866 yılında kurdukları ve 1920 yılında Beyrut Amerikan Üniversitesi¹⁵⁷ adını alacak olan Suriye Protestan Koleji ile 1875 yılında Fransız Cizvitler tarafından kurulan Saint Joseph Üniversitesi¹⁵⁸ bölgenin geleceği üzerinde

¹⁵⁴ Philip K. Hitti, **The Near East in History: A 5000 Year Story**, Princeton, David Van Nostrand Company, Inc., 1961, p. 478.

¹⁵⁵ İngiltere, “Altın Çağı” olarak nitelenen 19. yüzyılda Doğu Akdeniz’de etkin olmak amacıyla bir dizi misyoner örgütü inşa etmiştir. London Missionary Society (1795), Church Missionary Society (1799), British and Foreign Bible Society (1804) bu örgütlerden sadece dördünü ifade etmektedir. İngiltere’nin söz konusu dönemde bölgedeki misyonerlik faaliyetleri konusunda detaylı bilgi için bkz. Julius Richter, **A History of Protestant Mission in the Near-East**, New York, Fleming H. Revell Company, 1910.

¹⁵⁶ Lübnan’da yabancı güçlerin Hristiyanlara yönelik eğitim kurumları inşa etmeleri 17. ve 18. yüzyılda bazı okullar kuran Cizvitlerle başlamıştır. Cizvitler, 1728 yılında Ayn Tura’da, 1735 yılında da Zıgharta’da Maruni eğitim kurumları inşa ettiler. Bkz. Ira M. Lapidus, **İslam Toplulukları Tarihi**, 2. Baskı, Yasin Aktay ve Mevlüde Ayyıldızoğlu-Aktay (Çev.), İstanbul, İletişim Yayınları, Cilt 2, 2003, s. 135; Bunu izleyen süreçte, 19. yüzyılın ilk yarısında Maruni patrik Yuhanna Helou ve Yusuf Habiş bazı manastırları okullara çevirerek eğitim alanını genişletmişlerse de eğitim faaliyetlerindeki esas gelişmeler 1856 yılından itibaren ortaya çıkmıştır. Babıâli’nin Islahat Fermanı’yla gayrimüslimlere okul açabilme hakkı vermesi bu tarihten itibaren bölgede birçok yabancı okulun açılmasına olanak sağlamıştır. Nitekim 1860 yılına gelindiğinde Lübnan’da yabancıların faaliyete geçirdiği 33 okul bulunmaktaydı. Bkz. Zeine, **The Emergence of Arab...**, p. 40; Yabancı devletlerin Osmanlı topraklarında izledikleri eğitim faaliyetleri ve açtıkları okullar üzerine arşiv belgelerine dayanan detaylı bir çalışma için bkz. Ebru Esenkal, “Yabancı Ülkeler Tarafından Osmanlı Coğrafyasında Açılan Okullar”, Edirne, Trakya Üniversitesi, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2007.

¹⁵⁷ Beyrut Amerikan Üniversitesi üzerine bkz. Samir Khalaf, “Yeni İngiltere Püritenliği ve Ortadoğu’da Liberal Eğitim: Bir Kültür Nakli Olarak Beyrut Amerikan Üniversitesi”, **Ortadoğu’da Kültürel Geçişler**, Şerif Mardin (Ed.), Birgül Koçak (Çev.), Doğu Batı Yayınları, 2007, ss. 63-102.

¹⁵⁸ Suriye tarihi ve arkeolojisi üzerine önemli araştırmaların yapıldığı bir merkez haline gelen Saint Joseph Üniversitesi’nde 1902 yılında kurulan Doğu Çalışmaları (Oryantal) Fakültesi, Fenikecilik

önemli roller oynamışlardır. Bu ve benzeri misyoner okulları, uyguladıkları müfredatlarla bölgede çeşitli etnik ve dinsel gruplar üzerinde etki oluşturarak milliyetçilik düşüncesinin bu kesimler arasında yayılmasına ve bu kesimlerin kendilerini “yeniden” tanımlama, kimliklerini keşfetme sürecinin içine girmesine yol açmıştır.¹⁵⁹

Nitekim bu okullar Batılı tarzda eğitim gören, dil bilen ve kendilerini “Arap” ve/veya “Suriyeli” olarak tanımlayan yeni bir kuşağın yetişmesine ortam sağlamıştır.¹⁶⁰ Bu kuşağın entelektüel sınıfını oluşturan Butros el-Bustani, Tannus el-Şıdyak ve Nazif el-Yazıcı gibi isimler başta İncil’in Arapça’ya çevrilmesi olmak üzere Batı’dan yaptıkları çevirilerle hem Batılı olguların bölgeye taşınmasına hem de bu kavramlar çerçevesinde “ortak” bir Arap tarihi ve kültürü konseptinin oluşturulmasında önemli katkılar sunmuşlardır. Bu entelektüeller, yaptıkları çalışmalarla bölgede Araplık, Marunilik, Lübnanlılık, Suriyelilik gibi belli bir gruba ve/veya bölgeye dayanan milliyetçiliklerin gelişmesine olanak sağlayacak temelleri atmışlardı. Nitekim oluşturulan bu milliyetçilikler de Ernest Gellner’in teorize ettiği gibi ulusun bizatihi

düşüncesini benimseyerek Lübnan’da bağımsız ayrı bir Hristiyan devletinin kurulmasını savunan birçok ismin yetişmesine olanak sağladı. Bkz. Işık, “Osmanlı’nın Son Dönemlerinde...”, s. 424.

¹⁵⁹ Örneğin, Suriye Protestan Koleji’nin müfredatı Arapça, İngilizce, Fransızca, Türkçe ve Latince gibi çok sayıda dil öğretiminin yanında Arap milli şuur ve duygusunu canlanmasına katkıda bulunacak Arapların Eski Çağ Tarihi gibi dersler okutulmaktaydı. Bkz. Selçuk Günay, “II. Abdülhamit Döneminde Suriye ve Lübnan’da Arap Ayrılıkçı Hareketlerin Başlaması ve Devletin Tedbirleri”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 17, Sayı 28, 1995, s. 87; Bilinen ilk Arap siyasi teşkilatlanması da bu üniversiteden mezun olan ve liderliklerini Butros el-Bustani’nin yaptığı beş kişi tarafından 1875 yılında kurulan “Beyrut Cemiyeti” adındaki gizli cemiyettir. Lübnan’ın bağımsızlığa kavuşmasını hedefleyen bu gizli cemiyetin ömrü uzun süreli olmamıştır. Bu cemiyet Beyrut, Sayda ve Trablus sokaklarına astıkları Arap dili ve kültürünün korunması ve din farkı göetilmeksizin herkesin vatandaş olarak tanımlanacağı bir Arap devleti taleplerini dile getiren ilanlarla adından söz ettirmiştir. Tibi, Beyrut Cemiyeti’ni “amaçları kültürel olmaktan öte siyasi olan ve ayrımcı talepler güden ilk gizli cemiyet” olarak niteler. Bkz. Tibi, **Arab Nationalism...**, p. 141.

¹⁶⁰ Fruma Zachs, **Making of a Syrian Identity: Intellectuals and Merchants in Nineteenth Century Beirut**, Leiden, Brill Publishers, 2005, p. 150; Albert H. Hourani, **Syria and Lebanon: A Political Essay**, Beirut, Lebanon Bookshop, 1968, p. 23; Deanna F. Womack, “Lübnani, Libanais, Lebanese: Missionary Education, Language Policy and Identity Formation in Modern Lebanon”, **Studies in World Christianity**, Vol. 18, Issue 1, April 2012, p. 7; Zachs, Hourani ve Hitti gibi Batılı kurumların bölgede milliyetçilik unsurlarının ortaya çıkmasındaki rolünü ifade eden isimlerin aksine Suriyeli tarihçi ve gazeteci Muhammed Kürd Ali, bu kurumların bölgede milliyetçilik hareketlerinin ortaya çıkmasında ifade edildiği kadar önemli bir etki yapmadıklarını, asıl odaklanılması gereken dönemin Napolyon ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa dönemlerinde Mısır’da gerçekleşen modernleşme hareketlerinin Bilad-ı Şam’a etkisi olduğunu vurgular. Bkz. Dawn, “The Origins of Arab...”, p. 4.

kendisini inşa edecekti.¹⁶¹ Yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan Arap kültürel ve edebi uyanış hareketi olan Nahda da milliyetçiliğin inşa edilmiş modern bir fenomen olduğunu ifade eden Hobsbawm'ın görüşünü desteklercesine bu inşa sürecinin kodlarının üretildiği bir dönemi ifade etmektedir.

a. Arap Edebi ve Kültürel Uyanış Hareketi Nahda ve Lübnan'daki Ulus İnşa Sürecine Etkisi

Arapça'da "yeniden doğuş" anlamına gelen Nahda, Osmanlı yönetiminde yaşayan Arapları kendi tarihleri ve kültürleri konularında bilinçlendirerek ulus inşası için gerekli araçların sağlanmasını gerçekleştirmekteydi.¹⁶² Lübnanlı yazar Samir

¹⁶¹ Ernest A. Gellner, **Uluslar ve Ulusçuluk**, Büşra E. Behar & Günay G. Özdoğan (Çev.), 2. Baskı, İstanbul, Hil Yayınları, 2008, p. 78; Alman siyaset bilimci ve uluslararası ilişkiler profesörü Bassam Tibi'nin vurguladığı gibi bu teorizasyon sürecinin anlamlandırılması için Batı'nın faaliyetleriyle oluşturduğu etki ve söz konusu dönemde Osmanlı'nın içinde bulunduğu sosyal ve siyasal süreçler birlikte dikkate alınmalıdır. 19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı uzun bir dönemdir toprak kaybeden, yükselen Avrupa'yla siyasi ve ekonomik alanlarda gerektiği gibi mücadele edemeyen, geride kalan bir devlet konumundaydı. Nitekim bu yüzyılda ayrıca Osmanlı Ortadoğu'sunda mevcut feodal yapının Araplar arasında huzursuzluklar ortaya çıkaracak şekilde ciddi dönüşümlere uğramıştır. Bu koşullar altında Batı ile çeşitli yollarda temas eden Araplar arasında yeni fikir akımlarının ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur. Bkz. Bassam Tibi, **Arab Nationalism: A Critical Enquiry**, Marion Farouk-Sluglett ve Peter Sluglett (Arapça'dan İngilizce'ye çev.), New York, St. Martin's Press, 1991, p. 75-76; Ortaylı, Osmanlı'nın bölgede meydana gelen modernleşme hareketlerini II. Abdülhamit döneminde merkeziyetçilik politikası temelinde izlenen İslami çerçevede bir modernleşme hareketine dönüştürme girişimlerinin Araplar arasındaki bu fikir akımları üzerinde ters etki yaptığını ve kültürel ve edebi uyanış sürecini daha hızlandırdığını ifade eder. Bkz. Ortaylı, "19. Yüzyıl Sonunda...", ss. 107-109; Osmanlı'nın son döneminde Lübnan'da izlediği merkeziyetçi politikalar için ayrıca bkz. Engin D. Akarlı, "Ottoman Attitudes Towards Lebanese Emigration, 1885-1910," **The Lebanese in the World: A Century of Emigration**, Albert H. Hourani ve Nadim Shehadi (Ed.), London, The Center of Lebanese Studies & I.B. Tauris Publishers, 1992, pp. 109-138; Engin D. Akarlı, "Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System", **Palestine in the Late Ottoman Period**, David Kushner (Ed.), Leiden, Brill Publishers, 1986, pp. 74-89.

¹⁶² Nahda hareketinin Arap milliyetçiliğindeki rolü üzerine literatür çeşitli görüşler içermektedir. Bu noktada, yaklaşımlar, bu hareketin Arap milliyetçiliğini tetikleyici bir ilk aşama olup olmadığından Arap milliyetçiliğinin inşasında başat bir unsur olup olmadığına kadar geniş bir yelpazededir. Konu üzerine kuramsal bir çalışma için bkz. Faruk Bozgöz, "Arap Milliyetçiliği", **Doğu Batı Yayınları**, Sayı 39, 2006, ss. 97-112; Bu tartışmalara görüşünü bildirerek katkıda bulunan her bir entelektüelin "kendince" haklılık payı saklı olmakla birlikte, Nahda hareketi, etnik temelli milliyetçilik inşasında önemli bir rol oynayarak Arap milliyetçiliğinin laik bir karaktere evrilmesine ön ayak olmuştur. Bununla birlikte, Arap milliyetçiliğinin daha sonraki dönemlerinde bu süreci en az Nahda hareketi kadar etkileyecek İslam temelli modernleşme hareketi de göz ardı edilmemelidir. Mehmet Ali Büyükkara'nın "İhya Hareketi" dediği ve daha çok Mısır ile Arabistan Yarımadası'nda hayat bulan bu hareket, dinin içerisindeki "bidat", "hurafe" gibi yanlış yorumların düzeltilerek İslam'ın ilk saf haline dönmeyi amaçlar. Bu, Batı medeniyeti karşısında sürekli gerileyen İslam aleminin yeniden ilerlemesi için elzemdir. İslam temelli bu modernleşme hareketinin ilk entelektüelleri Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh ve Seyyid Ahmed Han olmuştur. Bkz. Mehmet A. Büyükkara, **Çağdaş İslami Akımlar**, İstanbul, Klasik Yayınları, 2015, ss. 29-37; Konu üzerine detaylı bilgi için ayrıca bkz. David D.

Kassir'in "Avrupa Aydınlanması'nın çocuğu" olarak nitelediği Nahda, bir modernizasyon hareketi olup Arapça konuşan topluluğun kendi varlığının farkına vararak "Araplık" mayası etrafında kendine has bir kimlik ortaya koymasını amaçlar.¹⁶³ Bunun temelinde Hristiyan Araplar bulunmaktaydı.¹⁶⁴ Lübnan da bu Hristiyan Arap demografisine ev sahipliği yapan Ortadoğu ülkesi konumundaydı. Bunda, bir kıyı kenti olan ve çeşitli etno-mezhepsel topluluklardan oluşan Lübnan'ın, bu unsurların ortaya çıkardığı sosyo-ekonomik ve siyasi özellikleri nedeniyle erken tarihten itibaren Batı dünyasıyla çeşitli yollarla iletişim içinde olması önemli bir faktördür. Bu durum, Batılı düşüncelerin Arap topraklarında etkinlik kazanmaya başladığı 19. yüzyılda Lübnan'ın entellektüalizmin de merkezlerinden biri haline gelmesine imkân sağlamıştır.¹⁶⁵

Bu entelektüeller arasında belki de ismi ilk zikredilmeyi hak eden kişi Lübnanlı bir Maruni olan Butros el-Bustani'dir. Amerikalı misyonerlerin etkisinde kalarak daha sonra Protestan olan Bustani (1819-1883) iyi eğitim almış, dil bilen ve eğitimden dine,

Commins, **Islamic Reform: Politics and Social Change in Late Ottoman Syria**, New York, Oxford University Press, 1990.

¹⁶³ Samir Kassir, **Being Arab**, Will Hobson (Arapça'dan İngilizce'ye çev.), New York, Verso, 2005, p. 26; Faslı tarihçi Abdullah Laroui, Nahda'nın seküler yanına dikkat çekerek bu hareketin esas olarak Arap kültürünün yabancı hâkimiyetine girmediği klasik dönemine dönmeyi amaçladığını ifade eder. Bkz. Abdullah Laroui, **Tarihselcilik ve Gelenek**, Hasan Bacanlı (Çev.), İstanbul, Vadi Yayınları, 1993, s. 29.

¹⁶⁴ Bernard Lewis, **The Middle East and the West**, London & New York, HarperCollins Publishers, 1968, p. 79; Dawn, Nahda hareketini "elitist" olarak nitelendirir. Bunun temel sebebi, bu hareketin Batılı tarzda eğitim almış belirli bir zümre tarafından teşkil edilmiş olmasıdır. Bkz. Dawn, "The Origins of Arab...", p. 12.

¹⁶⁵ Hourani, literatürün ortaya koyduğu bu genel kabulün aksine, Nahda hareketinde Lübnanlı Hristiyanlar faktörünün fazla belirleyici olmadığını iddia eder. Bkz. Hourani, **The Emergence of...**, p. 204; Beyrut'un dış kültürel ve siyasi etkiye açık bir liman kenti olma konumunu daha da güçlendirerek entellektüalizmin merkezlerinden biri haline gelmesinde yukarıda ifade edilen gelişmenin yanında Osmanlı'nın izlemiş olduğu Tanzimat politikalarının bölgede etkisini göstermesi de etkili olmuştur. 1858 yılında Halil Huri tarafından neşredilen Lübnan'ın ilk Arapça günlük gazetesi olan "Hadikatü'l-Ahbar" çıkarılmasını izleyen süreçte Lübnan'da kısa sürede 17 Arapça ve 3 Fransızca gazete yayınlanmaya başlanmıştır. Tiyatrolar, sahne sanatları, müzikaller Beyrut'un ayrılmaz bir parçası haline gelirken limanlar aracılığıyla Avrupa ile ekonomik bütünleşme sürecine giren bölgede altyapı ve imar faaliyetleri de insanların gündelik yaşamlarını, sosyal ilişkilerini ve giderek siyasal yapıyı değiştirmeye başlamıştır. İnşa edilen demiryolları sayesinde kısalan mesafeler Araplar arasında iletişimi kolaylaştırarak kültür, politika, ekonomi gibi konularda paylaşımı artırmıştır. Beyrut'un entelektüel ve kültürel bir merkeze dönüşümü konusunda detaylı bilgi için bkz. Zachs, **The Making of a Syrian...**, pp. 126-212; 19. yüzyılın ikinci yarısında Lübnan'ın sosyo-ekonomik ve politik yaşamının gelişmesinde ve dışa açık hale gelmesinde demiryollarının önemi büyüktür. 1872 yılında Yafa-Kudüs, 1894 yılında Şam-Muzarip, 1895 yılında Beyrut-Şam, 1898 yılında Beyrut-Ma'almiten ve 1902 yılında Rayah-Humus-Hama demiryolları döşenmiştir. Bkz. Ortaylı, "19. Yüzyıl Sonunda...", s. 100.

dilden bilime pek çok konuda araştırmalar yapan donanımlı bir isimdi. Âli ve Fuad Paşaların Osmanlıcılığını benimseyen ve Osmanlı devleti içinde bir Suriye öngören Bustani, 1860 yılında yaşanan çatışmalara tepki olarak bir Suriye kimliği formüle etmiştir.¹⁶⁶ Arap soyundan ve kanından gururla bahseden ilk yazar olan Bustani, bugün medeniyetin beşiği olan Avrupa'nın medeniyet namına her şeyi Araplardan öğrendiğini iddia eder. Bundan dolayı Araplar, bu şanlı tarihlerine bakmalı ve gururlanmalıydılar. Bustani'ye göre Araplar, Avrupalılardan “eşitlik” ve “milli birlik duygusu”nu iktibas etmeliler. Bustani, bu amaç doğrultusunda Arap misyonerlerinin de desteğiyle Ocak 1847'de Nazif el-Yazıcı (1800-1871) ile birlikte Amerikan misyoner teşkilatlarında yer alan Eli Smith ve Cornelius Alen Van Dyck'in de üye olduğu Arap dünyasının ilk Arap cemiyeti olan “Edebiyat ve İlim Cemiyeti”ni (Cem'iyyet el-Edeb ve'l Ulm'u)” kurdu.¹⁶⁷ Müslümanların misyoner desteği nedeniyle üye olmadığı bu cemiyetin yerini 1857 yılında “Suriye İlim Cemiyeti (El Cem'iyye'l İlmiyya's Suriyye)” aldı.¹⁶⁸ Batı eğitimi almış farklı Müslüman mezheplerinden oluşan tebaanın da üye olduğu Cemiyet, bölgede yüzlerce yıldır çatışma içerisinde olan farklı inançlardan kişilerin aynı idealler çerçevesinde bir araya gelmelerini sağlamıştır.¹⁶⁹ Başka bir deyişle, cemiyet, ortak milli şuurun oluşması yolunda bir

¹⁶⁶ Butros Abu-Manneh, “The Christians Between Ottomanism and Syrian Nationalism: The Ideas of Butros el-Bustani”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 11, No. 3, May 1980, p. 292; “Osmanlı bizim anavatanımız, Suriye ülkümüzdür.” diyen Bustani, aynı ülkeyi paylaşmaları, aynı dili konuşmaları ve aynı milletin mensubu olmaları nedeniyle Suriyelilerin modern anlamda bir millet olduğunu ve Osmanlı'nın hâkimiyetinde özerk bir bölge olması gerektiğini savunmuştur. Bu noktada, “birçok vatandan oluşmuş bir vatan” olan adem-i merkezîyetçi Amerika Birleşik Devletleri, Bustani'nin teorilerine ilham kaynağı oluşturmaktaydı. Bkz. Baktıaya, **Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın...**, ss. 260-261.

¹⁶⁷ Bustani'nin aynı zamanda sekreterliğini yaptığı Cemiyet, iki yıl içerisinde elliye yakın üyeye sahip oldu. Bkz. George Antonius, **The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement**, Beirut, Khayat College Book Cooperative, 1955, p. 51.

¹⁶⁸ Suriye İlim Cemiyeti, faaliyete geçmeden önce 1850 yılında Cizvitler tarafından “Şarkiyat (Oriental) Cemiyeti” adında bir başka cemiyet daha kurulmuştu. Fakat bu cemiyetin faaliyet hayatı kısa sürmüştür. Bkz. Günay, “II. Abdülhamit Döneminde...”, s. 89.

¹⁶⁹ Cemiyetin üyeleri arasında Dürzi Emir Muhammed Arslan ve Hüseyin Baihum gibi isimler de yer almaktaydı. Bk. Fatma M. Göçek, “Decline of the Ottoman Empire and the Emergence of Greek, Armenian, Turkish and Arab Nationalisms”, **Social Constructions of Nationalism in the Middle East**, Fatma M. Göçek (Ed.), New York, State University of New York Press, 2002, pp. 44-46; Cemiyet, 1860 yılında gerçekleşen olaylardan dolayı kısa bir süre faaliyet hayatına ara vermiştir. Daha sonra tekrar faaliyetlerine başlayan Cemiyet, üye sayısını artırarak İstanbul ve Kahire'de şubeler açacak seviyeye ulaşmıştır. Bkz. Günay, “II. Abdülhamit Döneminde...”, s. 89.

mihenk taşını ifade etmekteydi.¹⁷⁰ Ortak yurttaşlık duygusunu yaratmak isteyen Bustani, bu amaç doğrultusunda Beyrut'ta on altı yıl boyunca çıkardığı “Cennet (El-Cinan)”¹⁷¹ dergisiyle birlikte Lübnan'ın ilk siyasi gazetesini de çıkarmıştır. “Suriye Topluluğu (Müctema Surriya)” adını taşıyan gazetede Bustani, Suriyelileri birleşmeye ve memleketlerini yeniden ayağa kaldırmaları çağrısında bulunuyordu. Yazılarını “vatanını seven (muhibb el vatan)” mahlasıyla kaleme alan Bustani, Suriye halkına da “vatanın oğulları (ebna el vatan)” diyerek halkın ruhuna dokunmaya çalışmıştır. Arapların din unsurundan öte Araplık şuuru etrafında birleşmeleri çağrısı yapan Bustani, bu noktada Arap ırkı fikrini siyasi olarak gündeme getirmiştir. Toroslardan Sina'ya kadar uzanan bir Arap devleti ideali ortaya koyan Bustani, bu devlette Hristiyanların, Müslümanların, Dürzilerin ve Yahudilerin herhangi bir ayrım olmadan bir arada yaşayabilecekleri bir toplum ideali ortaya koymuştur.¹⁷²

Bustani, Arapların bu şanlı geçmişinin hatırlanıp yaşatılması içinse Arapça'yı olmazsa olmaz bir unsur olarak görmüştür. Çağdaş bir dil olarak Arapça'nın tüm Suriyeliler arasında birleştirici bir rol oynayacağını ifade eden Bustani, bu nedenle Arap dilinin dilbilimsel geçmişine uygun bir şekilde modernize edilmesi ve çağdaş siyasal düşüncedeki kavramları karşılayacak bir yapıya getirilmesi gerektiğini düşünmekteydi.¹⁷³ Bustani'nin kendisi de bu amaç doğrultusunda İncil'i Arapça'ya

¹⁷⁰ Başlangıçta mezhebini değiştirecek kadar misyonerlik unsurlarıyla yakın ilişki içerisinde olan Bustani, 1850'lerin ikinci yarısından itibaren misyonerliğe ve Avrupa müdahaleciliğine karşı eleştirel bir tavır almıştır. Bustani'ye göre, bu kurumların eğitimleri dinsel amaçlı olup Araplara Arap dili, kültürü ve tarihini öğretmek yerine kendi devletlerinin dillerini, tarihlerini ve kültürlerini öğretiyorlardı. Bkz. Baktıaya, **Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın...**, ss. 252-253.

¹⁷¹ El-Cinan dergisi, oldukça sert eleştirilenin neşredildiği bir yayın organıydı. Osmanlı devletinde “eşitlik”, “hürriyet” ve kısmen de olsa “laiklik” fikirlerinin hayata geçirilmesi çağrılarında bulunan dergi, 1877 Osmanlı Mebusan Meclisi toplanırken sert eleştiriler ortaya koymuştur. Daha sonra Osmanlı yönetimi tarafından kontrol altına alınan dergi, 1886 yılında yayın hayatını tamamlamıştır. Bkz. Hourani, **Arabic Thoughts...**, p. 263.

¹⁷² “Vatan sevgisi inancın bir parçasıdır.” diyen Bustani ırkı, kökeni ve cemaati ne olursa olsun Suriye'de yaşayan tüm toplulukları tek bir kimlik, Suriyelilik kimliği altında buluşmaya çağırıyordu. Bkz. Abu-Manneh, “The Christians Between...”, p. 293.

¹⁷³ Arapça'nın modernizasyonu konusu üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. Bernard Lewis, “Çağdaş Siyasal Arapçadaki Osmanlı Mirası”, **Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Mirası**, Carl Brown (Ed.), Gül Ç. Güven (Çev.), İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, ss. 301-315.

tercüme etmiş, “Dairetü’l Maarif” adlı bir ansiklopedi ve “El-Muhit” adında bir Arapça sözlük yayınlamıştır.¹⁷⁴

Bustani gibi Arap dilinin modernizasyonuna özel bir önem atfeden ve Nahda hareketinden bahsedilirken ismi anılmadığında eksik bir şeylerin kalacağı kişi Nazif el-Yazıcı’dır. Beyrutlu Grek Katolik bir ailenin oğlu olan Yazıcı, yaptığı araştırmalar ve ortaya koyduğu eserlerle Arap halklarının ihtişamlı tarihini ortaya koymaya çalışmış ve özellikle gençlere dil vasıtasıyla Arap milli duygusunu aşılarmayı hedeflemiştir.¹⁷⁵ İncil’i Arapça’ya çeviren Yazıcı, dil itibariyle İslam’dan önce şanlı bir Arap geçmişinin olduğunu ve Arapların kimlikleri için eski Arap edebiyatının canlandırılması gerektiğini savunmuştur. Bustani gibi küçük yaşlardan itibaren Lübnan’daki misyoner kurumlarının içerisinde yer alan Yazıcı’nın Amerikan misyoner okullarında okutulmak için Arapça dilbilgisi, mantık, hitabet gibi konularda kaleme aldığı eserler, bu amacını “aşarak” daha geniş kitlelere ulaşmış ve 1871 yılında ölümünden sonra Arap dili öğretiminde temel eserler olmuşlardır.¹⁷⁶ Yazıcı, zamanla hem Bustani’nin açtığı eğitim kurumlarında hem de misyoner Suriye Protestan Koleji’nde Arapça dersleri vermiştir. Bu okullarda çok sayıda öğrencisi olan Yazıcı’nın ortaya koyduğu politik görüşler başta oğlu İbrahim el-Yazıcı olmak üzere Nahda hareketinin ilk dönem aydınları arasında ciddi bir etki yapmıştır.¹⁷⁷

Yazıcı da Bustani gibi ulaşılmak için çabalanan uygar Avrupa’nın bu konuma gelmesinde Arapların tarihin başından beri medeniyetin gelişimine yaptığı katkılar

¹⁷⁴ İki cilt ve 1200 sayfadan oluşan El-Muhit, daha sonra Bustani tarafından kısaltılarak “Kutr el-Muhit” adıyla yeniden yayınlandı. Bustani, 12 ciltte tamamlamayı düşündüğü Dairetü’l Maarif’in ise 1 Mayıs 1883 tarihinde ölümüne dek sadece 6 ciltini bitirebildi. Ansiklopedinin geriye kalan 6 cildinin dördünü oğulları Selim ve Necib tarafından bitirildi. Bununla birlikte ansiklopedi Bustani’nin hedefinin aksine 12 cilde ulaşamadı. Bkz. Hourani, **Arabic Thought...**, p. 294; Arapça’yı bu kadar temele koyan Bustani’nin Arapça’nın modernizasyonu ve öğretimi için yaptığı bir diğer faaliyet ise 1863 yılında kurduğu “Millet Medresesi’nin (El Medrese el Vatanıyya)” müfredatında Arapça eğitiminin önemli bir yer tutması ve bölgede hangi cemaatten ve/veya dinden olduğuna bakmadan bütün gençlere eğitim vermesidir. Bkz. Göçek, “Decline of the Ottoman...”, p. 46.

¹⁷⁵ Nitekim Filistin asıllı Amerikalı Emeritus Profesör Hisham Sharabi, bundan dolayı Yazıcı’yı Nahda hareketinin “yalnızca edebiyat ve dilbilimle uğraşan” sınıfına dâhil eder. Bkz. Hisham Sharabi, **Arab Intellectuals and the West: The Formative Years, 1875-1914**, Maryland, The John Hopkins Press, 1970, p. 53.

¹⁷⁶ Günay, “II. Abdülhamit Döneminde...”, s. 88.

¹⁷⁷ Hourani, 19. yüzyıl yazarlarının hemen hemen hepsinin Yazıcı’nın öğrencisi olduğunu ifade etmektedir. Yazıcı’nın dönemin birçok yazarı üzerindeki etkinliği saklı olmakla birlikte Hourani’nin bu ifadesi kuşkusuz abartılı bir çıkarımdır. Bkz. Hourani, **Arabic Thought...**, p. 95.

bulunduğunun altını çizmektedir. Yazıcı'nın Bustani'yle fikirdaşlık yaptığı bir diğér unsur, Arapların diğér tüm kimliklerden bağımsız bir Arap kimliğini benimsemesi gerektiğidir. Bununla birlikte bu aşamadan sonra Bustani'den ayrışan Yazıcı, Osmanlı hâkimiyetine karşı olup, Osmanlı kimliği altında bir alt kimlik olarak Suriyelilik fikrine olumsuz bakar. Arapların gerilemeye başlamasını Türklerin yönetimi altına girmelerine bağlayan Yazıcı'nın her ne kadar siyasi bağımsızlık yönünde net bir ifadesi bulunmasa da Arapların yeniden yükseliş için bu himaye altında yaşamaya son vermeleri gerektiğini düşünmek pek de zor değildir. Nitekim Yazıcı'nın bu görüşleri, ayrılıkçı düşüncedeki ikinci dönem Nahda aydınlarının fikirlerinin oluşmasında en etkili unsurlardan olacaktır.¹⁷⁸

İlk dönem Nahda aydınları arasında öne çıkan bir diğér isim, Lübnanlı bir Maruni olan ve özellikle Arap dili ve edebiyatı üzerine yaptığı çalışmalarla Arap milliyetçiliğinin konseptinin inşasında katkı sağlamış olan Faris el-Şidyak'tır. Amerikalı misyonerlerin etkisinde kalan Şidyak, süreç içerisinde Bustani gibi mezhep değıştirerek Protestan olmuştur.¹⁷⁹ Marksist milliyetçi kuramı Otto Bauer'in edebiyatın ulus inşa sürecinde milliyetçilik için ne kadar önemli bir öge olduğı tezlerini¹⁸⁰ haklı çıkarırcasına edebiyat eserlerinde Arap topluluğunun geçmişinden beslenen öğeleri kullanarak Arap kültürel uyanışına ciddi bir katkı yapan Şidyak'ın bu uyanışa katkısının bir diğér aracı, ömrünün son dönemlerini geçirdiğı İstanbul'da yirmi üç sene boyunca çıkardığı "El-Cevaib" gazetesidir. Yazıcı'dan çok Bustani'nin görüşleriyle uyuşan Şidyak, "çifte sadakat" anlayışına uygun bir şekilde Osmanlı milliyetçiliğıyle uyumlu bir Arap varlığından yanaydı.¹⁸¹

Beyrutlu bir Ortodoks olan Corci Zeydan da Şidyak gibi edebiyat alanında ortaya koyduğı çalışmalarla Arap kültürel uyanışı ve edebi gelişiminde önemli bir katkı

¹⁷⁸ Hamid İnayet, **Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri**, Hicabi Kırlandıç (Çev.), İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1991, s. 33.

¹⁷⁹ Atilla Çetin, Şidyak'ın daha sonra Protestanlık'tan Müslümanlığa, Müslümanlık'tan da tekrar Hristiyanlığa geçtiğini ifade etmektedir. Bkz. Atilla Çetin, "Faris el-Şidyak", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, Cilt 12, 1995, ss. 168-170.

¹⁸⁰ Otto Bauer'in tezleri için bkz. Otto Bauer, "The Nation", **Mapping the Nation**, Gopal Balakrishnan (Ed.), New York, Verso, 1996, pp. 39-78.

¹⁸¹ Sharabi, **Arab Intellectuals...**, p. 58.

sağlamış isimlerdendir. Nahda hareketi içerisinde Lübnanlı bir Hristiyan olan Şibli Şumeyyil ile birlikte “Sosyal Darvinci” ekolün temsilcisi olan Zeydan’ın bu katkı sürecindeki temel araçları yazdığı tarihsel romanlar ve çıkardığı “El-Hilal” gazetesidir.¹⁸² Zeydan da diğer ilk dönem Nahda aydınları gibi, Batı uygarlığının bugüne gelmesinde Arap medeniyetinin önemli bir katkısı olduğunu ifade etmektedir. Bağımsız bir Arap ulusal kimliğinin ortaya konması gerektiğini ifade eden Zeydan, bunun din temelinden çok etnisite temelinde yorumlanması gerektiğini ifade etmektedir. Zeydan ve Şumeyyil, ilk dönem Nahda aydınları arasında ayrılıkçı söylemleri ilk kez dile getiren ve bağımsızlık talebinde bulunan isimlerdir. Bu amaç doğrultusunda örgütlenme faaliyetleri içinde de bulunan bu isimler, milliyetçi bir kalkışmadan önce milliyetçi bir ayaklanmaya olanak sağlayacak “proto-milliyetçi” bir uyanışın gerçekleştiğini ifade eden Hobsbawn’ın görüşünü destekler bir görüntü çizmişlerdir.¹⁸³

Görüldüğü üzere, birinci dönem Nahda aydınlarının görüşlerindeki belli başlı bazı farklılıklar saklı tutulmakla birlikte, bu aydınlar öne çıkan konularda “genel olarak” benzer fikirlere sahiplerdir.¹⁸⁴ Osmanlı varlığına karşı çıkmayan, Babîâlî’nin Osmanlıcılık politikasını destekleyen ve bağımsızlık isteyen ayrılıkçı bir söylem benimsemeyen bu aydınlar, daha çok kültürel faaliyetleriyle ön plana çıkmışlardır.¹⁸⁵

¹⁸² Muharrem Çelebi, “Corci Zeydan”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, Cilt 8, 1993, ss. 69-71; Bu isimlere Suriye Protestan Koleji’nden mezun olan Faris el-Nimr ve Yakup Sarruf’u da eklemek gerekir. Bu iki isim, 1876 yılında çıkarmaya başladıkları “El-Muktataf” adlı dergi ve daha sonraki yıllarda yayın hayatına soktukları “El-Mukattam” adlı gazete aracılığıyla Arap kültürel ve edebi uyanışına katkı yapmışlardır. Nimr, söz konusu dönemde bölgede kolejler kuran Batılı misyonerlerin bu faaliyetleri karşısında 1882 yılında kurduğu bölgenin ilk Müslüman akademisi olan “El-Mecmau’l-İlmiyyü’s-Şark”ı kurdu. Nimr’in akademisinden sonra 1897 yılında Beyrut’ta “El-Medresetü’l-İslamiyye” adındaki kurumu kuran Ahmed Abbas el-Ezherî böylece bölgedeki modern tarzdaki Müslüman eğitim kurumlarına katkı yapmıştır. Bkz. Marwa el-Shakry, “The Gospel of Science and American Evangelism in Late Ottoman Beirut”, **American Missionaries and the Middle East: Foundational Encounters**, Mehmet A. Doğan ve Heather J. Sharkey (Ed.), Salt Lake City, Utah University Press, 2001, pp. 167-210.

¹⁸³ Eric J. E. Hobsbawm, **Milletler ve Milliyetçilik: Program, Mit, Gerçeklik**, Osman Akınhay (Çev.), İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2010, s. 64.

¹⁸⁴ Bu noktada, burada kaleme alınan bu isimlerin dışında söz konusu dönemde yaptıkları çalışmalarla Arap kültürü, dili ve edebiyatına çeşitli düzeylerde katkılar yapmış olan Selim Nevfel, Mihail Şuhade, Sem’an Kulhum, George Feyat, Resfan Dimeşki gibi isimleri de telaffuz edilmelidir.

¹⁸⁵ Ortaylı’nın da ifade ettiği gibi Nahda hareketi içerisinde bağımsızlık taleplerinin ortaya çıkmaya başlaması II. Meşrutiyet’in ilanını izleyen süreçle gerçekleşecektir. Jön Türkler’in izledikleri Türk milliyetçiliği politikaları, örgütlenmeye başlayan ve gizli cemiyetler vasıtasıyla kendisine taban bulmaya çalışan bu hareket, buna karşın söz konusu dönemde pek de halk desteğini sağlayamamıştır.

Nahda hareketinin ilk dönem aydınları, dil ve etnisite temeline dayandırdıkları görüşleriyle Araplar için modern anlamda bir kültür ve tarihin arka planını inşa etmeye çalışmışlardır. Bununla birlikte, bu aydınlar gerek kurdukları eğitim kurumları, gerek bu kurumlarda ve misyoner okullarında verdikleri dersler gerekse de ortaya koydukları ve bir kısmının söz konusu okullarda okutulan eserleri vasıtasıyla birçok kişi üzerinde radikal etkiler oluşturmuşlardır. Nitekim izleyen süreç, Arap kültürel ve edebi uyanış hareketinde entelektüel kaygılardan çok siyasi bir amacın temele konduğu bağımsızlık isteyen ayrılıkçı fikirlerin ortaya konduğu bir aşama olacaktır.

İbrahim el-Yazıcı, bu aşamanın ismi zikredilmeyi ilk hak eden kişidir. Oğul Yazıcı, babasının Bustani'yle kurmuş olduğu Edebiyat ve İlim Cemiyeti'nde dersler vererek ve çalışmalar yaparak Arap kültürünün yeniden canlılık kazanmasına katkıda bulunmuştur. 1875 yılında Arap milliyetçileri tarafından kurulan ve Osmanlı yönetimine karşı Beyrut ve Şam şehirlerinde gösterilerde bulunan Beyrut Gizli Cemiyeti'nin¹⁸⁶ de üyeleri arasında yer alan Yazıcı, milliyetçi bir ayaklanmayı mümkün kılacak "proto-milliyetçi" bir uyanışın temsilcisi olarak görülebilir.

Bkz. Ortaylı, "19. Yüzyıl Sonunda...", s. 108; Mahmoud Haddad, "The Rise of Arab Nationalism Reconsidered", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 26, Issue 2, April 1994, pp. 202; Jön Türk iktidarının Arap milliyetçiliğinin gelişimdeki etkisi için bkz. Hasan Kayalı, **Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918**, London, University of California Press, 1997; Clarence E. Dawn, **From Ottomanism to Arabism: Essays on the Origins of Arab Nationalism**, London, Illinois University Press, 1973; Ömer Kürkçüoğlu, **Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Azınlık Hareketi (1908-1918)**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982; Nahda hareketin ortaya koyduğu seküler temelli görüşler, Ortadoğu'nun Fransa ve İngiltere'nin mandaterliği altında idare edildiği 1920-1943 arası dönemde Mustafa Satı el-Husri, Mişel Eflak, Konstantin Zurayk ve Zeki el-Arsuzi gibi isimler tarafından daha irredentist bir milliyetçilik anlayışına devşirilecektir. Bu ideologların fikri boyutta ortaya koydukları unsurların pratikte vuku bulması da 20. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşecekti. Mısır'da ortaya çıkan Nasirizm ile Suriye ve Irak'ta vücut bulan Baas partileri bunun örnekleri olacaktı. Bununla birlikte, bu çalışma, kompozisyonu itibarıyla söz konusu dönemdeki bu gelişmelerin sadece fikri boyutuna değinecek olup konunun örgütlenme ve pratiğe edilme boyutu çalışmanın akışını bozmamak adına detaylı olarak kaleme alınmayacaktır.

¹⁸⁶ Beyrut Gizli Cemiyeti'nin temel hedefleri Suriye'de özerk bir yönetimin kurulması, Arapça'nın resmi dil olarak kabul edilmesi ve Arapların kendi kimliklerini benimsemeleridir. Cemiyet üzerine detaylı bilgi için bkz. Eliezer Tauber, **The Emergence of the Arab Movements**, London, Franck Cass, 1993, pp. 15-22; Ali Bilgenoğlu, **Osmanlı Devletinde Arap Milliyetçi Cemiyetleri**, İstanbul, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Yayınları, 2007, ss. 58-60; Şit T. Buzpınar, "Osmanlı Suriyesi'nde Türk Aleyhtarı İlanlar ve Bunlara Karşı Tepkiler, 1878-1881", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, Cilt 2, 1998, ss. 73-89.

Yazıcı, ilk dönem aydınlarında olduğu gibi Arapların şanlı bir geçmişe sahip olduğunu ve bugün uygar olarak görülen Avrupa'nın bu duruma gelmesinde birçok şeyi Araplar'a borçlu olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁷ Arapların Osmanlı hâkimiyetinden kurtularak kendi devletlerini kurmaları gerektiğini ifade eden Yazıcı'ya göre Arapların geri kalmasının en büyük sebebi bir Arap geleneği olan hilafeti Araplardan çalan Türkler'dir. Araplar arasında bağımsızlıkla sonuçlanacak milli bir şuuru uyandırmak için çabalayan Yazıcı, bu amacı için babasının izinden giderek özellikle edebiyatı bir araç olarak kullanmıştır. Yazdığı gazete yazılarıyla birlikte özellikle şiiri bir "silah" olarak kullanan Yazıcı, Arapların ruhuna dokunarak onları ayağa kaldırmaya çalışmıştır.¹⁸⁸ "Kalkın ey Araplar, uyanın!" dizesiyle başlayan ve Araplar arasında milliyetçi düşüncelerin yaygınlaşmasında etkili olan bir Arap milliyetçiliği şiirinin devamında Yazıcı;

"Biz tüm yüceliklerin kaynağıyız.
İnsanlık bizim başarılarımızın pınarından yudumlanmıştır.
Ve bakın şanlı mazimizin Batısına,
Bizim işaretlerimizdir zamanın alnına nakşeden.
Ancak mazideki hatıralar artık bizi tatmin etmiyor.
Prangalar bize güven vermiyor.
Zirve için mücadele etmeliyiz,
Ta ki, özümüzün sütunlarına dayanana kadar."¹⁸⁹

diyerek Arapların zaferler ve başarılarıyla dolu geçmişini işlemek yoluyla Arapların ruhlarına etkili bir şekilde dokunmaktaydı.

Yazıcı, Arap ulusal şuurunu canlandırmak için şiirlerinde "öteki(ler)" yaratmakta ve Arapların bunlara karşı harekete geçmesi çağrısında bulunmaktaydı. Bu ötekilerin arasında "en öteki" olan kuşkusuz Türklerdi.

¹⁸⁷ Antonius, *The Arab Awakening...*, p. 54.

¹⁸⁸ Dawisha, *Arab Nationalism...*, p. 28; Oğul Yazıcı, babası gibi Suriye Bilimsel Topluluğu'nun gizli toplantılarında vatan temalı şiirler okuyarak Arapları gelecekleri için çabalamaya davet ediyordu. Yazıcı'nın bu toplantılardan birinde okuduğu bir şiirde ifade ettiği "Kılıçla uzak hedeflere ulaşılabilir. Başarmak istiyorsan peşinden koş." dizeleri buna tekabül etmekteydi. Bkz. Borisoviç Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, Turan Keskin (Çev.), İstanbul, Yordam Kitap, 2011, s. 130.

¹⁸⁹ Tibi, *Arab Nationalism...*, p. 139.

Kendisinin çıkardığı “Ziya” adlı aylık edebiyat dergisinde ortaya koyduğu bir şiirinde;

“Daha ne umuyoruz onlara karşı savaştan öte?
Ey Ulusum, bırakın laubali işleri de öbür yiğit uluslardan örnek alın biraz.
Nasıl anlaştılar da, ne kıymetli varlıkların vatanlarını feda ettiler.
Aranıza fitne tohumlarını atan onlar,
Birliğinizi hurma dalları gibi dağıtanlar onlar.”¹⁹⁰

diyerek Araplara birleşme çağrısında bulunduktan sonra şiirinin devamında bu birleşmenin yapılacağı Türkleri de tehdit ediyordu;

“Ey Türk ulusu, sizden haklarımızı kılıçla alacağız.
Siz ki çağlar boyu zulmettiniz bize.
Ömrü olan görececek yaratacağınız harikaları,
Türklerin anasını ağlatacağınız, dünya görececek.”¹⁹¹

Yazıcı’nın etnik temelli bir millet ortaya çıkarma amacıyla ortaya koyduğu bu fikirler, söz konusu dönemde başta Müslüman Araplar olmak üzere bölgede halkı arasında beklenen desteği görmemiştir. Dinin bölge halkının kimlik algısında hala daha önemli bir unsur, dolayısıyla Osmanlıcılık ve İslamcılık fikirlerinin daha baskın olduğunu ortaya koyan bu gelişme aynı zamanda etnik temelde bir Arap milletin ortaya çıkması için daha etkili bir “proto-milliyetçi” bir uyanışın vuku bulması gerektiğini gözler önüne sermişti.¹⁹² Bununla birlikte, Yazıcı’nın ayrılıkçı düşünceleri karşılığını I. Dünya Savaşı sonrasındaki süreçte bulacak ve bu dönemde ortaya konan milliyetçilik düşüncelerinin temellerini oluşturacaktır.¹⁹³

Arap kültürel ve edebi uyanışının ikinci dönem aydınları arasında bahsedilmesi gereken bir diğer isim Necip Azuri’dır. Suriyeli bir Hristiyan ailenin çocuğu olarak hayata gelen Azuri, Yazıcı’dan daha net ve keskin bir şekilde ayrılıkçı Arap görüşlerini dile getirmiştir. Arapların Osmanlı hâkimiyetinden kurtularak bir arada yaşadıkları

¹⁹⁰ M. Muhammed Hüseyin, **Modernizmin İslam Dünyasına Girişi**, Sezai Özel (Çev.), İstanbul, İnsan Yayınları, 1986, s. 234.

¹⁹¹ **Ibid.**

¹⁹² Davut Hut, “Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği”, **Vakanüvis: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, 2016, s. 115.

¹⁹³ Antonius, **The Arab Awakening...**, pp. 53-54.

kendi devletlerini kurmaları gerektiğini savunan Azuri, bu devletin din temelinde değil kan esasına dayanan etnik bir temelde hayata geçirilmesini savunuyordu. Din olgusunun Arap kültürünün öğelerinden sadece birisi olduğunu ifade eden Azuri’ye göre, bu olgu yeni devletin yapısında o kadar önemli bir unsur olmamalıdır. Nitekim Azuri, devlet yapısında din ve siyaset olgularının birbirinden ayrılması ve bunların her birinin otoritesinin birbirinden farklı olması gerektiğinin altını çizer.¹⁹⁴

Türklere karşı bağımsızlık mücadelesi verilmesi gerektiği çağrısında bulunan Azuri, bu mücadelenin ardında kurulması planlanan devletin sınırlarını da çizmiştir. Doğu’da Irak ile Batı’da Arap yarımadası arasında kalan bölgede kurulacak olan bu devlete öngördüğü yönetim yapısı, genel olarak 19. yüzyılda Lübnan topraklarında oluşmaya başlayan sistemin benzeridir. Siyasi ve hukuki açıdan Hristiyanlar ile Müslümanların eşit olduğu bu devlette, çok unsurlu yapısından dolayı tarihsel süreçte olduğu gibi Cebel-i Lübnan’a otonomi tanınmıştır.¹⁹⁵ Azuri, görüşlerini daha ileri taşıyarak Arap’ın kim olduğu sorusuna da cevap vermiştir. Asyalı Arap’ın “gerçek” Arap olduğunu ifade eden Azuri Mısır, Fas, Cezayir ve Tunus halklarını Arap olarak kabul etmezdi. Onlar sadece Arapça konuşan Afrikalılardı ve Arap kültürel ve edebi uyanış hareketiyle herhangi bir ilişkileri yoktur.¹⁹⁶

Azuri’nin bu görüşleri, bölgede önceki aydınların görüşleri kadar destek görmemiştir. Görüşlerinden dolayı merkezi otoriteyle yaşadığı sorunlar nedeniyle önce Arap olarak nitelemediği Mısır’a daha sonra da Fransa’ya sığınmıştır. Fransa’da 1904 yılında kurduğu “Arap Vatanseverler Birliği Cemiyeti”¹⁹⁷ adlı örgütü çerçevesinde faaliyetlerini sürdürmüş ve “Türk Asya’sında Arap Milletinin Uyanışı” adlı bir kitap ortaya koymuştur.

¹⁹⁴ Azuri, din konusunda Vatikan benzeri bir yapılanmayı benimsemekteydi. O’na göre, Halifelik, Hicaz bölgesinde böyle bir yapıda vücut bulmalıydı. Bkz. Sharabi, **Arab Intellectuals...**, p. 118.

¹⁹⁵ Tauber, **The Emergence of the Arab...**, p. 35.

¹⁹⁶ Azuri, bundan dolayı Necdli Abdülaziz bin Suud ile Yemenli İmam Yahya hareketlerinin desteklenmesi gerektiğini düşünüyordu. Bkz. İnayet, **Arap Siyasi Düşüncesinin...**, s. 33.

¹⁹⁷ Arap Vatanseverler Birliği Cemiyeti’nin programı için bkz. Negib Azoury, “Program of the League of the Arab Fatherland”, **Arab Nationalism: An Anthology**, Sylvia G. Haim (Ed.), Berkeley, University of California Press, 1962, pp. 81-83.

Lübnanlı bir Maruni olan ve ömrünün büyük bir kısmını Amerika’da geçiren Emin er-Reyhani, Nahda hareketi içerisinde zikredilmesi gereken bir diğer isimdir. 1876 yılında Beyrut yakınlarındaki Fureyka köyünde dünyaya gelen Reyhani, 12 yaşında ayak bastığı Amerika’da Batılı edebiyatçı ve düşünürlerin eserleriyle tanışır. Kültürel birikimin oluşmasında ve fikirlerinin şekillenmesinde belirleyici bir aşamayı ifade eden bu dönemi izleyen süreçte Reyhani milliyetçilik, kimlik, dil gibi konularda fikir yazıları ortaya koymuştur. “El-Kavmiyyat” ve “Et-Tatarruf vel’l-İslah ile Vasiyyet” adlı eserlerinde toplanan bu yazılardan ilk ortaya konanları, Arap milletinin asırlardır Türk işgalinde yaşadığını ifade eden Reyhani, Araplara bağımsızlıklarını kazanmaları ve kendi devletlerini kurmaları çağrısında bulunur. Arapların Osmanlı’dan bağımsızlıklarını kazanması konusunda Fransızların yardımının gerekliliğine inanan Reyhani, bununla birlikte Osmanlı yönetiminin sona ermesinden sonra bölgenin Fransız manda himayesine girmesi üzerine Fransa karşıtı bir tavır almıştır. İzleyen süreçte, Reyhani yazılarında Arapların Fransız mandasına karşı hareket etmesi çağrısında bulunur. Reyhani, bu şekilde Arap milliyetçiliğinin gelişimine genel olarak katkı yapmakla birlikte savunduğu tezler bağlamında Suriye ve Lübnan milliyetçiliklerinin inşasında da adı anılması gereken bir kişidir. Reyhani’nin;

“Ben Lübnan doğumluyum. Dilim Arapçadır ve ben de Arabım. Kalbim Lübnan’da olsa bile ruhum Arap ülkelerindedir.”¹⁹⁸

sözleri bunu net olarak ortaya koymaktadır.¹⁹⁹ Nitekim Reyhani, Suriye ve Lübnan’ı birbirlerinden ayrı birer coğrafya olarak görmektedir. Buna karşın, kaleme aldığı “Lena” ve “Lekum” yazılarında bu iki aktörün bağımsızlıklarını kazanma sürecinde birbirlerine ihtiyaçları olduğunu dile getirmiştir.²⁰⁰ “El-Meredde ve’s-Salibiyyun”

¹⁹⁸ Hüseyin Yazıcı, **Göç Edebiyatı: Doğuyu Batıya Taşıyanlar - Ortadoğu Hristiyan Arap Edebiyatçılarının Batıdaki Öncü İsimleri**, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2002, s. 202.

¹⁹⁹ Sharabi’ye göre, Azuri ve Reyhani Nahda hareketinin sekülerleşen politik temelini oluşturmaktadırlar. Bkz. Sharabi, **Arab Intellectuals...**, pp. 118-119; Dawn ise bu iki ismi 20. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmaya başlayan ve Pan-Arabizm ile Arap Sosyalizmi’nin belirli unsurlarını içinde barındıran Baas milliyetçiliğinin ideologu Mişel Eflak’a bir temel oluşturduklarını ifade eder. Bkz. Dawn, “The Origins of Arab...,” p. 11.

²⁰⁰ Bedrettin Aytaç, Reyhani’nin görüşlerinin Arap milliyetçiliğinden ziyade birleşik bir Suriye-Lübnan milliyetçiliği olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade eder. Bkz. Bedrettin Aytaç, “Emin er-Rihani’nin Denemelerinde Milliyetçilik”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt 41, Sayı 1, 2001, s. 152.

yazısında da bu görüşünü dillendiren Reyhani, “İşrûne Hucceten” ve “Mezhebi Vataniyy” adlı yazılarında Lübnan ve Suriye’nin birlikte hareket etmemesi durumunda bunun sömürgeci güçlerin çıkarlarına hizmet ederek bağımsızlıklarını engelleyeceğini ifade etmiştir. Dil, milliyet ve çıkar birliği temelinde bir milliyetçilik düşüncesine sahip olan Reyhani, bu noktada din olgusunu arka plana atarak Lübnan ve Suriye’de Hristiyan ile Müslüman tebaanın vatan için birlikte hareket etmesi gerektiğini ifade etmiştir. “Tahte’s-Silah” ve “Teczie’l-Biladi’l-Arabiyye” yazılarında temellendirdiği bu düşünceleri, “El-Meredde ve’s-Salibiyyun” yazısında da konu edinerek gruplar arası ayrışmanın Avrupalı sömürgecilerin işine hizmet edeceğini ifade etmiştir. Nitekim din ve mezhep farklılıklarının arka plana atılarak bir ideal üzerinde birleşmesi gerektiğini ifade eden Reyhani, Fransızlarla yakın ilişkiler içinde olan Marunileri eleştirerek Suriye kimliğinin Maruni kimliğinden önce geldiğini ifade etmektedir. Fenikelileri de Arapları da Lübnan ve Suriyelilerin atası olarak kabul eden Reyhani, “Şirku’l-Cemil” yazısında bu iki medeniyetin izlerinin bölgede izlendiğini vurgulamıştır.

Reyhani’nin düşünceleri, söz konusu dönemde Arap milliyetçiliği ile Suriye ve Lübnan milliyetçiliklerinin ne kadar iç içe geçtiğini ortaya koymakla birlikte aynı zamanda Nahda hareketinin etnik temelli milliyetçilik anlayışlarının inşalarına da ortam hazırladığı gerçeğini ortaya koymaktadır. Hareketin ilk dönem aydınlarından Butros el-Bustani, Nazif el-Yazıcı ve Faris el-Şıdyak gibi isimler kültürel konularda yaptıkları çalışmalarla Lübnanlılık ve/veya Suriyelilik gibi etnik temelli milliyetçiliklere katkı yaparken, ikinci dönem aydınları olan İbrahim el-Yazıcı, Necip Azuri ve Emin er-Reyhani gibi isimler de ayrılıkçı seküler Arap milliyetçiliğe canlılık kazandırarak etnik temelli devlet(ler)in ortaya çıkmasına ortam hazırlamışlardır. Bu ifadenin Lübnan özelindeki karşılığı, başka bir deyişle bölgede manda yönetiminin kurulacağı 20. yüzyılın ikinci on yılına kadar olan süreci kapsayan Lübnan ulusçuluğunun ilk evresi Maruni milliyetçiliği çerçevesinde kendisini gösterecektir.

b. Lübnan Ulusçuluğunun İlk Evresi: Modern Lübnan Devletinin Kurucu Unsuru Olarak Maruni Milliyetçiliği vs. Sünni Arap Milliyetçiliği

Lübnan tarihinde önemli bir yere sahip olan Marunilerin bu bölgeye gelişleri beşinci yüzyıla kadar geriye tarihlenebilir. Maruniler, gerek Bizans döneminde olduğu gibi diğer Hristiyan mezheplerinin zulmüne maruz kalmaları gerekse bu ve benzeri nedenlerle göç etmek zorunda kaldıkları dönemlerde yerleştikleri Lübnan gibi yerlerin Müslüman yoğun bir popülasyondan oluşması nedeniyle dışa kapalı bir gelişim sürecini benimsemişlerdi. Bu politika, Marunilerin süreç içerisinde kimliklerini korumalarında önemli bir unsur olmuştur. Etnik ve dini aidiyetlerin bir madalyonun iki yüzünü oluşturduğu Maruni kimliği, Müslümanların 7. yüzyılda bölgeyi egemenlikleri altına almaları üzerine varlığını korumak için Hristiyan Avrupa'yla ilişkiler içine girmeye başlamıştır. Bu durum, Marunilerin kimlik algılarında din olgusunu etnik unsura göre öncelemelerine yol açmıştır. Haçlılar döneminden itibaren Roma Kilisesi'yle yakın ilişkiler içinde olan Maruniler, Vatikan'ın 16. yüzyılda bölgede kurduğu Roma Maruni Koleji ve Cizvitlerin 17. ve 18. yüzyıllarda bölgede uyguladıkları misyonerlik faaliyetleri aracılığıyla kendi kültür ve tarihlerini öğrenme imkanı bulmuşlardır. Bu, Marunilerin kendilerini Araplardan ayrı ve bağımsız bir noktada konumlandırarak kimliklerini muhafaza etmelerinde önemli bir rol oynamıştır. 19. yüzyılda liman kentlerinin öneminin artmasıyla bölgede etkin olmaya başlayan Batı etkisi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgede uyguladığı ve bölgedeki etno-mezhepsel toplulukların varlıklarının kabul edilmesine dayanan idari sistemi de Marunilerin kendi "farklı" konumlarını öne çıkarmalarında destekleyici bir ortam sunmuştur.²⁰¹ Marunilerin kimliklerinin özgünlüğü üzerine bu algılarının fikri temellerine bakıldığında on yedinci yüzyıla kadar geriye gitmek gerekmektedir. Maruni Koleji'nden mezun olan yeni entelektüel kuşağın bu yüzyılda Maruni tarihi ve kültürü üzerine yaptıkları çalışmalar bunun başlangıcını ifade eder.

²⁰¹ Albert H. Hourani, **Çağdaş Arap Düşüncesi**, Latif Boyacı ve Hüseyin Yılmaz (Çev.), İstanbul, İnsan Yayınları, 2000, s. 61.

Bu yeni kuşak arasında ismi ilk zikredilmesi gereken kişi İstefan ed-Düveyhi'dir. 17. yüzyılda yaşayan Maruni patrik ve tarihçi Düveyhi,²⁰² Marunilerin din olgusu çerçevesinde bir cemaat oluşturdıklarını ifade eder. Düveyhi, Marunileri Hristiyanlığın diğer mezheplerinin ve Memlükler, Osmanlılar ve Yakubiler gibi Müslüman devletlerin potansiyel tehditlerine karşı kendi içlerinde bir birlik oluşturmaları çağrısında bulunur. Düveyhi, din temelli bu kimlik algısına Marunilerin Anadolu'dan Cebel-i Lübnan'a gelerek bölgede yedinci yüzyılda hüküm sürmüş olan Merdaitlerin köklerinden geldiklerini iddia ettiği tarihsel perspektifiyle meşruiyet kazandırmaya çalışmıştır. Bu noktada, Düveyhi, Maruni inancına adını da vermiş olan Maruni Kilisesi'nin ilk patriği olan Aziz Marun'un Merdait olduğunu ifade eder. Anthony Smith'in toplumların etnik kimliklerinin meşruiyetini sağlamak için yeni "köken mitleri" ve "tarihsel bellekler" yaratmaları teorizasyona paralel bir şekilde hareket eden Düveyhi, görüşlerini bir adım daha ileri götürerek Marunilerin Aziz Marun'un annesinin kökenlerinden dolayı "seçilmiş" bir topluluk olduğunu iddia eder. Düveyhi'ye göre, Aziz Marun'un annesi, beşinci yüzyıldan sekizinci yüzyıla kadar Fransa'da hüküm sürmüş ve Avrupa'da Hristiyanlığı ilk Frank ailelerden birisi olan Merovenj ailesinin kurduğu hanedanlığın prensesiydi. Düveyhi, Aziz Marun'un annesinin kökenleri Hz. İsa'ya dayanmasından dolayı²⁰³ kutsallık atfedilen Merovenj hanedanlığının prensesi olması nedeniyle Maruniler, hem Fransızlarla soydaşlıklar hem de Katolik Kilisesi'nin bir parçasıdır.

Düveyhi, Salibi tarafından modern Maruni tarihinin "babası" olarak nitelenmesine karşın, Merdaitleri Marunilerin atası olduğunu öngören tezi başta Salibi olmak üzere birçok tarihçiden eleştiri almıştır. Salibi'nin kelimeleriyle "Günümüzde hiçbir ciddi tarihçi 'Maruniler başlangıçta Merdaitlerdi.' teorisini kabul edemez."²⁰⁴ Bununla

²⁰² Düveyhi'nin doğum tarihi net olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte, literatür konu üzerine farklı tarihler önermektedir. Düveyhi'nin biyografisini kaleme alan Ferdinand Toutel, 1630 yılını doğum yılı olarak işaret eder. Bkz. İstefan ed-Düveyhi, **Tarih el-Ezmine, 1095-1699**, Ferdinand Taoutel (Ed.), Beirut, Câmîatü'l-Kiddîs Yûsuf, 1951, p. 1; Salibi ise Düveyhi'nin 1629 yılında doğduğunu ifade eder. Bkz. Kamal S. Salibi, **Maronite Historians of the Mediaeval Lebanon**, Beirut, American University of Beirut Publishing, 1959, p. 89.

²⁰³ Merovenj hanedanlığının Hz. İsa çarmıha gerildikten sonra oğlunu da yanına alarak Avrupa'ya gelen Magdelalı Meryem tarafından kurulduğu düşünülmektedir. Bkz. John M. Roberts, **A History of Europe**, Oxford, Helican Publishing, 1996, pp. 75-85.

²⁰⁴ Salibi, **A House of...**, p. 85.

birlikte, Düveyhi'nin önemi, Ortadoğu modernleşmesi için henüz çok erken bir dönem olan 17. yüzyılda dini temelli bir kimlik üretimi de olsa kendi toplumunun tam bir tarihini ortaya koymaya çalışmasıdır.²⁰⁵ Duveyhi'nin attığı bu adım izleyen süreçte Maruni kimliğinin temelini oluşturacak Maruni tarihi ve kültürü üzerine birçok önemli çalışmanın yapılmasına bir yol açmıştır. Nitekim Duveyhi'nin çalışmalarıyla başlayan bu süreç Maruniler arasında “Avrupa ile bağlantılı, Hristiyan (karakterli) ve bölgedeki diğer gruplardan bağımsız dini bir topluluk fikri”nin²⁰⁶ ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Duveyhi'nin Maruni toplumunun tarihi ve kültürlerini ortaya koyma mücadelesinde açtığı yolda ilk yürüyen kişi Maruni patrik Nicola Murad (1799-1862) olmuştur. Murad, Duveyhi'nin izinden giderek Maruniler için bir geçmiş “icat etmeye” çalışmıştır. Bu noktada, selefiyle aynı fikirde olan Murad, Merdaitleri Marunilerin ataları olarak zikreder. Marunilerin Katolik karakterini vurgulayarak dini bazlı bir kimlik temellendirmesi yapan Murad, bununla birlikte Merdaitlerle Maruniler arasında din temelli bir ilişkiyle birlikte aynı zamanda etnik bir sürekliliğin de olduğunu ifade etmesi bakımından bir ilki ifade eder.²⁰⁷ Murad, görüşlerinde Merdaitleri konu edinmesinin yanında 17. yüzyılın önemli figürlerinden birisi olan Dürzi Fahreddin Maan gibi isimleri zikrederek yakın dönem tarihini de kullanmaktaydı.

Duveyhi ve Murad gibi isimlerin çalışmaları söz konusu yüzyıllarda dikkate değer çalışmalar olmalarının yanında 19. yüzyılda ortaya çıkacak olan Maruni milliyetçiliği için de gerekli tarihsel tabanı yavaşça oluşturmuyorlardı.²⁰⁸ Nitekim ifade edildiği gibi Maruni milliyetçiliği için esas dönüm noktası 19. yüzyıl olacaktı. Bu da “zamanın ruhu” göz önünde bulundurulduğunda çok doğaldır. Bu yüzyılda ortaya çıkan Arap

²⁰⁵ Işık, Duveyhi'nin “gerçek” Maruni tarih yazıcılığının miladı sayar. Duveyhi öncesi tarihçiler nitelikli verilerden çok anlatılara dayanan ve bir bütün oluşturmayan çalışmalar ortaya koymuşlardır. Duveyhi ise eserlerinde büyük çoğunluğunu refere göstermese bile İbn Sibab ve William Tyre gibi ilk dönem tarihçilerinin eserleri ile kilise kitapları ve Vatikan arşivlerinden oluşan geniş bir kaynaktan beslenerek çalışmalar yapmıştır. Düveyhi'nin “Tarih-i et-Ta'ife el-Maruniyye”, “Tarih-i el-Ezmine” ve “Silsilat Batarikat et-Ta'ife el-Maruniyye” olmak üzere üç tane önemli çalışması bulunmaktadır. Bkz. Ramazan Işık, “Maruni Patriği ve Tarihçisi İstefan Ed-Duveyhi'nin (1629-1704) Hayatı ve Eserleri”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 9, Sayı 1, Haziran 2005, ss. 223-224.

²⁰⁶ Danış, “Lübnan'da Ulusun İnşası...”, ss. 103-104.

²⁰⁷ Atlıoğlu, **Lübnan Marunileri...**, s. 188.

²⁰⁸ John P. Entelis, **Pluralism and Party Transformation in Lebanon: Al-Kataib, 1936-1970**, Leiden, Brill Publishers, 1974, pp. 33-34.

kültür ve edebi uyanış hareketi, süreç içerisinde etnik temelli kimlik taleplerinin ortaya çıkmasına ve bu kimlik taleplerinin kendi bağımsız devletlerine sahip olma arzularını ortaya koymalarına yol açmıştır. Bu yolda ilerleyen topluluklardan birisi de Maruniler idi.

Marunilerin bu yönde politize olmalarına yol açan en önemli unsur, Nahda hareketi içerisinde zamanla olgunlaşan Suriyecilik düşüncesinin Maruniler tarafından potansiyel bir tehdit olarak algılanmaya başlanmasıydı. Suriyecilik düşüncesinin ilk nüveleri Nahda hareketinin ilk dönem aydınlarından Butros el-Bustani'nin görüşlerinde yer almıştır. Osmanlı anavatanı altında bir Suriye ülküsü hayal eden Bustani her ne kadar seküler ve ayrılıkçı olmayan bir yaklaşım benimsese de ortaya koyduğu kimlik unsurları zamanla Lübnan ve Suriye ulusçulukları üzerinde belirleyici olmaya başlayacaktı. Dini sadakat yerine ortak kültürel, dilsel ve teritoryal unsurlar temelinde bir ulus tahayyül eden Bustani'nin öngördüğü sistem esas olarak Arap medeniyetinin bir parçası olarak Suriye vatanına karşılık gelmekteydi.²⁰⁹ Butros'un Suriyelilik fikrinin ancak Arap kimliğiyle anlamlı olduğu temeline dayanan bu tezi, ikinci dönem Nahda aydınlarından İbrahim el-Yazıcı, Necip Azuri ve Emin er-Reyhani gibi isimlerin görüşlerinde ayrılıkçı seküler Arap milliyetçiliğine canlılık kazandırarak etnik temelli devlet(ler)in ortaya çıkması taleplerine ortam hazırlayacaktır. Sözü edilen Suriye bölgesinin Lübnan ve Filistin bölgelerini de kapsaması, Lübnan'daki bazı Maruni grupları arasında bu "Sünni Arap Milliyetçiliği (Seküler Suriyecilik)" akımının güvenlikleştirme konusu olarak görülmesine yol açmıştır. Bu da söz konusu bölgede Maruni milliyetçi hareketlerinin vücut bulmaya başlamasına ortam hazırlamıştır. Lübnan'ın Suriye coğrafyasının bir parçası olmadığı görüşünden yola çıkan bu milliyetçi hareketler Marunilerin de Arap olmadığını iddia etmekteydiler. Dolayısıyla Maruniler, Lübnan'da demografisini kendilerinin oluşturacağı ve Arap karakteri taşımayan, başka bir deyişle Müslüman nüfusun yoğun

²⁰⁹ Daniel Pipes, Butros'un Suriye üzerine ortaya koyduğu görüşlerin Batılı ulus-devlet kavramsallaştırmasıyla paralellik gösterdiğini ifade eder. Pipes'e göre, Butros, Suriye bölgesi için bunu yapan ilk kişidir. Bkz. Daniel Pipes, **Greater Syria: History of an Ambition**, New York, Oxford University Press, 1990, pp. 45-48.

olduğu alanların bu yeni devletin dışında tutulduğu homojen bir yapılanma taleplerini dile getirmekteydiler.

Maruniler, Sünni Arap milliyetçiliğinin etnik ve kültürel unsurları ön plana çıkaran yapısına karşılık verebilmek amacıyla, İstefan el-Duveyhi ve Nicola Murad'ın dini unsuru önceleyen Maruni cemaatinin atalarının Merdaitler olduğu tezinin yerine daha “kabul edilebilir” bir görüş ortaya koymaya başladılar. “Fenikecilik” olarak adlandırılan bu akım, geçmişte bu topraklar üzerinde hüküm sürmüş olan ve ilk alfabeyi oluşturmaları ve denizcilik ve diğer birçok zanaat alanındaki faaliyetleriyle medeniyete katkı yapan Fenikelilerin Marunilerin atası olduğu öngörüsüne dayanmaktaydı.²¹⁰

Fenikecilik fikrinin ortaya çıkışı, 19. yüzyılın ilk yarısında Avrupa’da yürütülen bazı arkeoloji ve filoloji çalışmalarının sayesinde gerçekleşmiştir. III. Napolyon’un görevlendirmesiyle 1850’lerde Lübnan bölgesinde gerçekleştirilen kazılardan birisine katılan Fransız filolog Ernest Renan’ın (1823-1892) daha sonra buradaki deneyimlerini anlatan “Fenike Misyonu (Mission de Phenicie)” adlı bir eser kaleme alması bu sürecin miladını ifade eder.²¹¹ Renan’ın Fenikelilerin tarihi mekânlarını

²¹⁰ Kamal S. Salibi, “The Lebanese Identity”, **Journal of Contemporary History**, Vol. 6, No. 1, 1971, p. 81.

²¹¹ Salibi, **A House of...**, pp. 171-172; Renan’ın bu eserini Gustave Flaubert, Gerard de Nerval, Alphonse de Lamartine, ve François-Rene de Chateaubriand gibi Fransız yazarların bölgedeki Batı mirasını ortaya koyan eserleri izlemiştir. Bkz. Edward W. Said, **Culture and Imperialism**, New York, Vintage Books, 1993, p. 82; Fenikecilik fikri ile Fransa’nın bölge üzerindeki etkinliği arasında nasıl bir ilişki olduğu literatürün üzerinde durduğu bir diğer konudur. Gerek Marunilerin Fransızların soydaşı ve Katolik Kilisesi’nin bir parçası olduğunu iddia eden İstefan el-Duveyhi’nin görüşleri gerekse Lübnanlıların Akdeniz kaynaklı bir etnisiteden geldikleri düşüncesine dayanan Fenikecilik akımı çerçevesinde gelişen Marunilerin köken arayışı Fransa’nın kolonyal çıkarlarını gerçekleştirmek adına “kültür” boyutunu öne çıkartarak bu bölgede etkinliğini artırmasına olanak sağlamıştır. Tarihsel süreçte sürekli iyi ilişkiler içinde bulunan Fransa ile Cebel-i Lübnan’daki Maruni nüfusu bu dönemde de birbirlerinin çıkarlarına hizmet edecek konumdaydılar. Maruniler, yükselen Sünni Arap milliyetçiliği tehdidine karşı kendilerine köken arayışı bağlamında Fransız “geçmiş” sığınırken Fransa’da bölgenin Fransız kültürel mirasının bir parçası olduğunu ifade ederek çıkarları için bölgede etkinliğini artırmaya çalışmıştır. Bu süreç, Fransa ile Maruniler, dolayısıyla Fransa ile Lübnan arasında etkileri günümüze dek taşınan özel bir ilişkiyi ortaya çıkarmıştır. Bkz. Max D. Weiss, “Imagining Lebanese Nationalism”, **The Arab Studies Journal**, Vol. 12-13, No. 2-1, Fall 2004-Spring 2005, pp. 238-243; Hristiyanların özellikle Fransa örneğinde pratiğini bulan Batı desteği arzusunun temelinde Arap, Türk ve İslam hâkimiyetinin medeniyetlerini olumsuz etkilediği algısı önemli bir etkeni. Başka bir deyişle, Maruniler bu aktörlere karşı Avrupa’yı bir varlıklarının garantörü olarak görmekteydiler. Buna bir örnek olarak, 1903 yılında Lübnan’da doğan Hristiyan Edward Atiyah, anılarında Levant’taki Hristiyanların kolektif şuurunu ortaya koyarken bölge halkının nasıl Batı hayranı olduklarını, Türk hâkimiyetinden nefret ettiklerini ve Batılı bir gücün kendilerini Muhammed’in hükümdarlığından kurtarmasını dört gözle beklediklerini ifade etmektedir. Bkz. Edward Atiyah, **An Arab Tells His Story: A Study in Loyalties**,

incelediği bu süreç, tarihin politik ve ideolojik semboller için bir kaynak olarak görülmeye başlanmasına yol açtı.²¹² Kazılarda ortaya çıkarılan bulgular, milli bir amaç için kullanılmaya başlanarak bir ulusun uluslar içerisinde kendisinin köklerini ortaya koyması ve yüceltmesi noktasında işlevselleştirilmiştir. Bu eser çerçevesinde somutlaştırılan ve giderek daha çok tartışma konusu yapılan bölgedeki Fenike varlığı meselesi, Maruniler tarafından da değer gördükçe anlam kazanmaya başlamıştır. Beyrut'taki Saint Joseph Üniversitesi'nde çalışan Louis Jalabert, Henri Lammens, Louis Ronzavalle, Benoit Planchet ve Fathe P. Martin gibi Cizvit hocaların konu üzerine çalışmaları Maruni milliyetçiliği için katkı sağlayıcı olmuştur.²¹³

Maruni milliyetçiliği için gerekli tarihi kodları oluşturması bakımından önemli olan Lammens'in çalışmaları, Fenikeli bir geçmişe dayanan bağımsız Lübnan fikrinin ilk nüvesini oluşturmaktaydı.²¹⁴ Suriye coğrafyası ve tarihi üzerine araştırmalar yapan Lammens, yıllarca Saint Joseph Üniversitesi'nin müfredatını hazırlayan isimlerin başında geldi. Böylece öğrencilerin hangi yönde eğitilmesi gerektiği noktasında hâkim olan Lammens bunun yanında üniversitenin yayın organı olan ve 1902 yılında yayınlanmaya başlayan El-Maşrik'te bölgenin tarihi, coğrafyası ve nüfusu üzerine yazılar kaleme aldı. Tarihi bir ulusun oluşturulması noktasında en önemli unsur olarak gören ve tarih olmadan ırk, dil, din gibi diğer unsurların ulus-inşa sürecinde yetersiz kalacağını savunan Lammens, bu bağlamda Aramileri ve Fenikelileri Suriyelilerin ataları olarak gösterir. Suriyeliler Arap değildir ve Suriye'de insanlar kendilerini Müslüman ve Hristiyan unsurlarından önce Suriyeli olarak tanımlamalıdır. Suriye milliyetçisi olan ve yazılarında batıda Akdeniz'den doğuda Asi Nehri'ne, kuzeyde Kebir Nehri'nden güneyde Litani Nehri'ne uzanan bir coğrafyadan bahseden Lammens, bununla birlikte Suriye içinde Lübnan'a özel bir önem atfeder. Lammens,

London, Butler & Tanner Ltd., 1946, pp. 2-4; Bu söylem, misyoner raporlarında ve Batılı devletlerin ortaya koydukları bildirilerde de kendini göstermekteydi. Örneğin, 1918 Anglo-Fransız Ortak Bildirisi'nde Fransa ve Büyük Britanya'nın amacının uzun süredir Türk baskısı altında olan bölge halkını kurtarmak olarak ifade edilir. Bkz. "Franco-German Armistice: June 25, 1940", September 29, 1996, (Çevrimiçi) <http://www.ibiblio.org/pha/policy/1940/400625a.html>, Erişim Tarihi: 21 Haziran 2017.

²¹² Işık, "Osmanlı'nın Son Dönemlerinde...", s. 417.

²¹³ Kais M. Firro, "Lebanese Nationalism versus Arabism: From Bulus Nujeym to Michel Chiha", **Middle East Studies**, Vol. 40, No. 5, September 2004, pp. 2-3.

²¹⁴ Atlıoğlu, **Lübnan Marunileri...**, 2000.

“Suriye için Lübnan, Mısır için Nil gibidir.”²¹⁵ diyerek Lübnan’ın Suriye içerisinde yer almasını savunur. Lammens’e göre, coğrafik konumu nedeniyle tarihsel süreçte birçok baskı altındaki azınlık grubuna ev sahipliği yapmış olmasına ve Müslüman tehlikesiyle mücadele etmesine rağmen Cebel-i Lübnan, Suriye’nin gerçek karakterini muhafaza eden bir bölgedir.²¹⁶ Lammens’in gerek Saint Joseph Üniversitesi’nde izlemiş olduğu eğitim politikası gerekse Fenike kökenliliği temelinde ortaya koyduğu eserleri, Suriye ve Lübnan’daki ayrılıkçı ideolojilerin gelişmesinde ve beslenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Onun bu düşünceleri izleyen dönemde Maruniler üzerinde büyük etki oluşturmuştur.

19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Fenikecilik fikri etkisini artırarak Avrupalı entelektüellerle birlikte bölge entelektüelleri tarafından da üzerine eğilinen bir seviyeye ulaştı. Birçok Maruni entelektüel, ulusların “hayali cemaatler” olduğunu ifade eden Benedict R. O. Anderson’ın teorisiyle²¹⁷ paralel bir şekilde kendi uluslarının geçmişini belirli bir temele oturtmaya çalışarak böylece ulusun üyelerini tanımayacak, onlarla tanışmayacak ve çoğu hakkında bilgi sahibi olmayacaklarına rağmen yine de her üyenin zihninde bir topluluk oldukları fikrini/hayalini yaşatacak çalışmalarda bulunmuşlardır.

II. Beşir Şihab’ın yeğeni olan Emir Ahmed Haydar el-Şihab’ın amcasını övmek amacıyla 1830’larda yazdığı “Zamanın En Seçkin Haberleri (El-Ghurar el-Hisan fi Akhbar Abna ez-Zaman)” adlı eser, 622-1697, 1697-1818 ve 1818-1829 dönemlendirmeleri altında bölgenin coğrafyasını, tarihini ve önde gelen aileleri ile bunların birbirleriyle ilişkileri konu edinmekteydi. Emir Haydar’ın kitabı, daha sonraki dönemde Esad Rustum tarafından 622-1697 arasındaki dönem çıkarılarak “Şihabi Emirler Döneminde Lübnan (Lubnan fi Ahd el-Umara el-Şihabiyyin)” adıyla üç ciltten oluşan bir şekilde yeniden basıldı.²¹⁸

²¹⁵ Firro, “Lebanese Nationalism...”, pp. 15-16.

²¹⁶ Kamal S. Salibi, “Islam and Syria in the Writings of Henri Lawwans”, **Historians of the Middle East**, Bernard Lewis ve Peter M. Holt (Ed.), London & New York, Oxford University Press, 1962, pp. 330-342.

²¹⁷ Anderson’ın teorizasyonu için bkz. Benedict R. O. Anderson, **Hayali Cemaatler**, İskender Savaşır (Çev.), İstanbul, Metis Yayınları, 2011.

²¹⁸ Zachs, **The Making of a Syrian...**, p. 33.

“Lübnan Dağı’nın Seçkin İnsanlarından Haberler (Akhbar el-a‘yan fi Cebel Lubnan)” adlı bir eser ortaya koyan Maruni yazar ve tarihçi Tannus el-Şıdyak, Lübnan’ın Fenike geçmişini zikreden ilk Lübnanlı entelektüel olmuştur. 1859 yılında Butros el-Bustani’nin yardımıyla yayınladığı eserinde, Lübnan coğrafyasını, seçkin ailelerinin seçeresini ve siyasal tarihini konu edinen Şıdyak, “Fenikelilerin Lübnan Kentleri (Mudun Lubnan el-Finikiyye)” adlı bir altbaşlığında Lübnan’daki 8 antik kıyı kentini anlatmıştır. Kıyıları, Cebel-i Lübnan ile bir bütün oluşturduğunu ifade eden Şıdyak Beyrut, Sur ve Cübeyl gibi sahil bölgelerinin eskiden Fenikeliler’in hüküm sürdüğü alanlar olduğunu ifade ederek geçmişle yaşanan dönem arasında bir bağlantı kurmaya çalışıyordu.²¹⁹ Şıdyak’ın temel amacı sona eren Şihab Emirliği’nin yeniden canlandırılması için “ihtiyaç duyulan” Lübnan kimliğini ortaya koymaktı.²²⁰

Şıdyak’ın çalışmasını izleyen süreçte Maruni entelektüeller tarafından Şıdyak’ın eseriyle benzer nitelikleri taşıyan birçok çalışma ortaya kondu. Beyrut Maruni Başpiskoposu olan Yusuf el-Dıbs’in Fenikelileri Maruniler’in ataları olarak niteleyen sekiz ciltlik “Suriye Tarihi” eseri bunlar arasında dikkat çekilmesi gereken önemli bir eserdir.²²¹ Oldukça kapsamlı eserinde Dıbs, Kitab-ı Mukaddes döneminden başlayarak kendi cemaatinin tarihini ele almıştır. Bu tarihsel anlatımda, Fenikelilerin Suriye kıyılarındaki dönemine önemli bir yer ayıran Dıbs, Fenikelilerin medeniyete yaptıkları katkıları över. Fenikelilerin Semitik olmadığını, ticaret ve zanaat alanlarında uzmanlaştıklarını ve alfabeyi icat ettiklerini ifade eden Dıbs, kendi cemaatinin kökenlerini Fenikelilere dayandırmaya çalışır. Dıbs’in bu düşüncesi, takip eden süreçte kendi toplumları için yeni bir tarih inşa etme çabasında olan Maruni Hristiyanlar tarafından benimsenerek genişletilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı’na giden süreçte Lübnan’da devlet-inşa ve ulus-inşa süreci bu fikri unsurlar ve birbirleriyle mücadeleleri çerçevesinde dönmekteydi. Bu unsurlar geleceğe yönelik bir “Lübnan milleti”nin oluşmasını zayıflatırken bunun pratiği en net savaş yıllarında gözlemlenmiştir. Gerek Suriyecilik ve Arap milliyetçiliğinin gerekse Maruni milliyetçiliğinin ivme kazanarak Lübnan’ın savaş sonrasındaki geleceği için

²¹⁹ Kaufman, **Reviving Phoenicia...**, pp. 39-40.

²²⁰ Salibi, “Lebanese Identity”, pp. 76-77.

²²¹ **Ibid.**, pp. 37-38.

vizyonlar ortaya koyduğu bu yıllar, Maruni milliyetçiliği açısından artık kendi bağımsız devletlerini kurmak için milliyetçi ayaklanma faaliyetlerinin hayata geçirilebileceği bir aşamayı ifade etmekteydi. 19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın ilk on yılında bunun tarihi ve kültürel alt yapısını hazırlayan Marunilere bu dönemde en önemli katkı 19. yüzyılın sonlarından itibaren bölgeden ayrılan Maruni göçmenlerden gelmiştir.²²² Sunduğu ekonomik olanakların etkisiyle Amerika kıtası, yeni bir hayata yelken açmak isteyen önemli bir Maruni nüfusunu kendisine çekmesine karşın milliyetçi unsurlar dikkate alındığında Mısır ve Fransa'daki Maruni tebaanın etkinliği daha ön plana çıkmıştır.²²³

Fransa'ya göç eden yazar Philippe Khazen ve patrik Elias Hoyek gibi Maruniler, Lübnan'da Fransız devletinin katkılarıyla bağımsız bir Maruni devletinin kurulması için faaliyetlerde bulunmuşlardır. Khazen, bu doğrultuda "Lübnan Rönesansı (El-Nahda el-Lübnaniyye)" adıyla ilk cemiyeti kurarken Hoyek de Fransız yetkililerle görüşerek savaş sonrası süreçte Maruniler'in Lübnan'da kendi devletlerini kurmaları için Fransa'nın desteğini sağlamaya çalışıyordu.²²⁴ Hoyek, bu amacın ilk adımı olarak

²²² Fuad Khuri, **Imams and Emirs: State, Religion and Sects in Islam**, London, Saqi Books, 1990, pp. 156-157; Konu üzerine detaylı bilgi için ayrıca bkz. Albert H. Hourani ve Nedim Shedadi (Ed.), **The Lebanese in the World: A Century of Emigration**, London, The Centre for Lebanese Studies & I.B. Tauris Publishers, 1996.

²²³ Britanya'nın Beyrut Başkonsolosluğu verilerine göre 1893 yılında 4.500 Lübnanlı Yeni Dünya'ya göç etmiştir. Bu göçmenlerin 2.500'ü Brezilya'ya, 500'ü Amerika'ya ve 500'ü Avustralya'ya gitmiştir. Bkz. Baktiaya, **Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın...**, s. 35; Karpas, 1860-1914 yılları arasındaki dönemde bölge dışına gerçekleştirilen toplu göçler nedeniyle başta Marunilerin olmak üzere Hristiyanların siyasal pozisyonunun zayıflamasına karşın bu dönemde de Hristiyan nüfusunun daha fazla olduğunu ifade etmektedir. Karpas'a göre bu dönemde 600 bine yakın kişi bölgeden göç etmiştir. Bkz. Kemal H. Karpas, "The Ottoman Emigration to America, 1860-1914", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 16, Issue 2, May 1985, pp. 175-209; Gidenlerin bir kısmı geri dönse de orada kalanlar bir Lübnan azınlık topluluğu oluşturmuşlardır. Örneğin New York'ta "Kewkeb-i Amerika" adında bir gazete çıkarmışlardır. Bu göçmenlerden bazıları 19. yüzyılın sonlarındaki Arap edebiyatının kimi temsilcileri olacaktırlar. Bkz. Hüseyin Yazıcı, "Bir Arap Milliyetçisi Reşid Selim el-Huri, Hayatı ve Şiiri, 1887-1984", **Şarkiyat Mecmuası**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Enstitüsü, Cilt 8, 1998, ss. 167-168; Lübnan'dan Amerika'ya göç eden nüfus üzerine detaylı bilgi için ayrıca bkz. Akram F. Khater, **Inventing Home: Emigration, Gender and the Middle East Class in Lebanon, 1870-1920**, Berkeley & Los Angeles & London, University of California Press, 2001; Amerika kıtasına göç eden Lübnanlı aydınlar, burada "mehcer edebiyatı" olarak adlandırılan bir edebi akımın ortaya çıkmasına ön ayak oldular. Bkz. C. Nijland, "Mahjar Literature", **Encyclopedia of Arabic Literature**, Julie S. Meisami ve Paul Starkey (Ed.), London & New York, Taylor & Francis, Cilt II, 1998, p. 492; Halil Cibran, İliya Ebu Madi, Mihail Nuaymeve Emin er-Reyhani gibi isimlerin başlıca temsilcisi olduğu bu edebiyat akımını oluşturan kişiler "Er-Rabitatü'l-Kalemiyye" kurumunu hayata geçirerek "El-Sa'ih" adlı bir gazete ve "El-Fünun" adlı bir dergi çıkardılar. Bkz. Tomar, "Lübnan", s. 248.

²²⁴ Tauber, **The Emergence of the Arab...**, p. 72.

savaş sonrasında Fransa'nın Lübnan'ı işgal ederek bağımsız bir Maruni devletinin vücut bulması için uygun ortamı sağlamasını öngörüyordu.²²⁵

Fransa'da olduğu gibi Mısır'da da Maruni tebaası, savaş sonrası "bağımsız" Lübnan'a ilişkin kayda değer faaliyetlerde bulunmaktaydılar. Bunlardan ismi zikredilmeyi hak eden kişi Maruni entelektüel Yusuf el-Savda'dır. Saint Joseph Üniversitesi'nde hukuk tahsili gören ve bu üniversitenin hocalarından birisi olan Henri Lammens'ten etkilenen Savda, 1908 yılında Beyrut'ta gizli bir cemaat olarak kurduğu "Lübnan Birliği (Alliance Libanaise)" adlı örgütünü 1910 yılında göç ettiği Mısır'a da taşımıştır. Bu cemiyet, Maruniler için Fenikecilik fikrinin yüksek sesle dillendirilmesi noktasında önemli bir araç olmuştu. Daha sonra Lübnan tarihi içerisinde önemli bir rol oynayacak olan Bışara el-Huri'yle arkadaş olan ve Maruni Kilisesi'yle sıkı ilişkiler geliştiren Savda, Fenikelilik kimliği üzerine çok sayıda yazı kaleme almıştır. Savda, Birinci Dünya Savaşı sonunda, 1919 yılında kaleme aldığı "Lübnan İçin (Fi Sabil Lübnan)" adlı eserinde Lübnan halklarının Fenike kökenlerini ortaya koymuş ve Cebel-i Lübnan'ı Fenike kültür ve medeniyetinin son kalesi olarak ifade etmiştir. Savda'ya göre, Lübnan dağlarında kurulan Fenikeliler zamanla dünyanın dört bir köşesine yayılarak dünyaya büyük katkılarda bulunmuşlardır. Lübnanlılar alfabeyi icat eden, büyük deniz filoları kuran, birçok önemli zanaat kolu ortaya koyan ataları Fenikelileri bilmeli ve İtalyanlar ile Yunanlılar nasıl kendi şanlı geçmişleriyle gurur duyuyorlarsa Lübnanlıların da ihtişamlı geçmişleriyle gurur duymaları gerektiğini ifade etmiştir. Savda'ya göre Fenike geçmişi en az Fahreddin Maan ve Beşir Şihab kadar Lübnan'a aittir.²²⁶ Suriye ile Lübnan'ın iki ayrı varlık olduğunu ifade eden Savda, Lübnan'ın kendi ulusal arzularını gerçekleştirmek için Avrupalı güçlerin Lübnan'a yardım etmeleri gerektiğini vurgulamıştır.

Mısır'da kurulan örgütlerden bir diğeri önde gelen bir Maruni olan Abdallah Sfeir liderliğinde ve Hakki el-Azm, Alphonse Zenié ve Edgar Tawil gibi Suriyeli ve Lübnanlı göçmenlerin üyesi olduğu "Mısır Lübnan-Suriye Komiteleri Konseyi

²²⁵ Atlıoğlu, **Lübnan Marunileri...**, s. 203.

²²⁶ Firro, "Lebanese Nationalism...", p. 16; Maruni tarihçi Wadih P. Tayah'a göre, "Lübnan" ve "Marunilik" aynı anlamı ifade etmektedir. Çünkü Marunilerin kökeni Fenike ve Arami olup anavatanları Lübnan'dır. Bkz. Wadih P. Tayah, **The Maronites: Roots and Identity**, Miami & Florida, Bet Moroon Publishers, 1987, p. 239.

(Conseil des Comit  s Libano-Syriens d’Egypte)’’ adlı konseydir. Bu Konsey, Lübnan Birliği’nin aksine Lübnan’ın Büyük Suriye ideali içerisinde yer almasını öngörmektedir.²²⁷

Aynı dönemde, New York’ta başkanlığını Ayyub Tabet, başkan yardımcılığını Amin Rihani ve sekreterliğini Halil Cibran’ın yaptığı ‘‘Suriye ve Lübnan   zg  rl  k Cemiyeti (The League for the Liberation of Syria and Lebanon)’’ kuruldu.²²⁸ Lübnan’ın da içinde yer alacağı Fransa himayesinde bağımsız bir Büyük Suriye   ng  ren bu Cemiyet içinde Maruni bir göçmen olan Cibran, eserlerinde Fenike geçmişini ve Hristiyan mirasını romantize ederek bölgede Hristiyan milliyetçiliğinin oluşunu, yayılması ve ulus için mitler oluşturulması konularında önemli bir rol oynamıştır.²²⁹ Cibran’ın eserleri, Lübnan’ın uluslaşma hikâyesinin manda döneminde de etkili olacaktır.²³⁰

Modern Lübnan devletinin kurucu unsuru olarak ifade edilebilecek olan ve başta Fransa olmak üzere Batı’yla yakın ilişkiler içinde olan bir Hristiyan Lübnan devleti arzusunda olan Maruni milliyetçiliği, Lübnan topraklarının Suriye içerisinde yer alarak Arap olmayan bir Suriye ideali güden Suriye milliyetçiliği ile Irak, Hicaz ve Suriye bölgelerini kapsayan alanda bir Arap Krallığı kurma arzusunda olan Faysal’ın takipçilerinden oluşan Arap milliyetçiliği. Lübnanlı göçmenlerin oluşturdukları örgütler çerçevesinde ortaya koydukları bu görüşler de dikkate alındığında, Birinci Dünya Savaşı’nın son dönemlerinden 1920 yılında Suriye ve Lübnan devletlerinin

²²⁷ Alliance Libanaise, **L’alliance Libanaise d’Egypte et la Question du Liban**, Cairo, Imp. J. Kawa, 1921, p. 6’dan aktaran Hakim, **The Origins of the Lebanese...**, pp. 214-215.

²²⁸ Michaud ve Poujoulat, **Correspondance d’Orient...**, p. 172’den aktaran Hakim, **The Origins of the Lebanese...**, p. 214.

²²⁹ Cibran, eserlerinde genellikle Cebel-i Lübnan olarak nitelediği anayurdunu güzellikleriyle tasvir etmekte ve Lübnan’ın pagan ve Hristiyan yüzünü sürekli olarak işlemektedir. Bkz. Elise Salem, **Constructing Lebanon: A Century of Literary Narratives**, Gainesville, The University Press of Florida, 2003, pp. 19-22; Bu noktada, Lübnan’daki gelişen yazılı medyaya da bir parantez a  mak gerekmektedir. Misyoner okullarının ve burada eğitim almış dil bilen elitlerin etkisiyle Lübnan’da yazılı basın unsurları Büyük Savaş’ın başlangıcına kadar hızlı bir şekilde artmıştı. 1914 yılına geldiğinde Lübnan’da 117 gazete ve 51 dergi bulunmaktaydı. Bkz. Philip W. Ireland, **Iraq: A Study in Political Development**, New York, Russell & Russell, 1970, p. 226.

²³⁰ Anti-kolonyal Hristiyan milliyetçiliğinin sembolü olarak yükselen Cibran, ‘‘You Have Your Lebanon and I Have My Labanon’’ adlı eserinde Fransız mandasının Lübnan’ı ile kendi Lübnan’ını ortaya koymakta ve bu iki Lübnan’ın sıfatlarını sıralamaktadır. Fransız Lübnan’ında ‘  atışma’, ‘  l  m’, ‘  z  yaşı’, savaş’ varken; Cibran’ın Lübnan’ın da ‘doğallık’, ‘barış’, ‘mutluluk’, ‘dayanışma’ vardır. Bkz. Kahlil Gibran, **Spiritual Sayings of Kahlil Gibran**, New York, The Citadel Press Inc., 1978, pp. 95-98.

kurulmasına kadar geçen dönemde Lübnan'ın geleceği üzerine Lübnanlılar arasında bu üç temel görüşün öne çıktığı görülmektedir. Başka bir deyişle, Birinci Dünya Savaşı'na gidilen süreçte, Lübnan toprakları yukarıda detaylandırılan ulusçuluk ideolojilerinin temelini oluşturan “Büyük Lübnan”, “Büyük Suriye” ve “Arap Büyük Suriye” ideallerinin “savaş”larının vuku bulduğu bir coğrafyayı ifade etmekteydi.²³¹

Çelişen bu milliyetçilikler arasındaki rekabet, 20. yüzyılın ikinci on yılına gelindiğinde önemli bir gelişmeyle “çözülse” de bitmeyecekti. Büyük Savaş'ın bitişiyle bölgede kurulan Fransız manda yönetiminin Büyük Suriye (Grand Syrie) idealine “aykırı” bir şekilde Lübnan'ı Bilad-Şam topraklarından bağımsız kılması, bu rekabetin Maruni milliyetçiliği lehine “sonuçlanmasını” ifade etmekteydi.²³² Başka bir deyişle, bu, bir anlamda Pan-Suriye ve Arap milliyetçiliği düşüncelerinin yenilgisini temsil ediyordu.

Büyük Lübnan'ın (Grand Liban) kurulmasıyla gittikçe bir ulus-devlet milliyetçiliğine evrilen Maruni milliyetçiliği, böylece temele Marunileri koyan ve Arap karakterini reddeden yapısını “arka plana atarak” Lübnanlılık kimliği etrafında tasarlanan bir ulus inşa sürecinin başat unsurunu teşkil etmeye başlamıştır.²³³ Kuşkusuz farklı geçmiş ve

²³¹ Meir Zamir, **Lebanon's Quest: The Road to Statehood, 1926-1939**, New York, I.B. Tauris Publishers, 1997, pp. 3-4.

²³² Ahmad Beydoun, “Lebanon's Sects and the Difficult Road to a Unifying Identity”, **Middle East Quarterly**, Vol. 5, No. 19, 1998, p. 19; Walid Phares, “Are Christian Enclaves the Solution?: Disappearing Christians of the Middle East”, **Middle East Quarterly**, Winter 2001, pp. 61-70; Bununla birlikte, 1915-1919 yılları arasında, Fransızlar gelecekte burada hangi siyasi yapıyı hayata geçirecekleri konusu net bir karara sahip değillerdi. Genel olarak tüm bölgenin Suriye'nin bünyesinde yer aldığı geniş bir Büyük Suriye ile bunun tersi durumunu ifade eden daha küçük özerk toprak parçalarından oluşan yeni yapılanmalar çerçevesinde ortaya konulacak Büyük Lübnan fikirleri ön plana çıkmaktaydı. Bkz. Firro, “Lebanese Nationalism...”, p. 16; Fransa, 1919 yılında Şam'da gerçekleştirilen ve çok sayıda Fransız entelektüelin katıldığı konferansta bölgenin geleceği konusunda somut bir karara varmıştır. Nitekim bu konferanstan iki ay sonra düzenlenen savaşı bitiren antlaşmaların imzalandığı Paris Barış Konferansı'nda Lübnan'ı da içeren Büyük Suriye fikrini hayata geçireceğini deklare etmiştir. Bkz. Pipes, **Greater Syria...**, p. 24; Fransa'nın Büyük Suriye fikrini benimsediğini açıklaması hem Lübnanlı entelektüeller hem de Maruni milliyetçileri için hayal kırıklığını ifade etmekteydi. Bununla birlikte, bu iki taraf arasında da bir fikir birliğinin olduğunu söylemek doğru olmaz. George Samne ve Şükrü Ghanem gibi koloni yönetimiyle etkileşim içinde olan Lübnanlı entelektüeller, Büyük Suriye fikrini desteklemekteydiler. Bu iki isim, koloni yönetiminin yeni siyasi yapıyı kurumsallaştırmak amacıyla 16 Haziran 1917 tarihinde açtığı “Suriye Merkez Komitesi'ne (Comité Central Syrien)” üye olmalarına ek olarak Paris Lübnan Komitesi'nin de üyeleri arasında yer almaktaydılar. Ayrıca Ghanem, bu iki örgütün başkanlığını belirli bir süre yürütmüştür. Ghanem ve Samne gibi Suriye Merkez Komitesi'ne yakın Abdullah Sfeir ve Edgard Tavit de birleşik bir Suriye fikrinin taraftarlarıydı. Bu isimlere ek olarak bu fikrin destekçileri arasında Saint Joseph Üniversitesi'nin hocalarından Henri Lammens ve Benoît Planchet gibi Cizvit entelektüeller de sayılabilir. Bkz. Kaufman, “Phoenicianism...”, p. 186.

²³³ Bu süreç, Gellner'in “alt kültür-üst kültür” teorizasyonunda “alt” bir kültürün “üst” bir kültür haline gelme evresine denk gelmekteydi. Bkz. Gellner, **Uluslar ve Ulusçuluk**, ss. 73-75.

gelecek tahayyüllerine sahip olan çok sayıda etno-mezhepsel topluluğu bünyesinde barındıran bu coğrafyada, yeni kurulan devlete meşruiyet sağlamak amacıyla ortak bir sadakat duygusu, başka bir deyişle Lübnanlılık düşüncesi çerçevesinde bir ulus inşa etmek “umulduğu” kadar kolay olmayacaktı. Nitekim bunun pratikte görülmesi için de uzun zaman beklemek gerekmecekti. Savaş’ın bitişiyle başlayan kolonyal dönem bunun ne kadar zorlu ve başarılması zor bir süreç olduğunu net olarak ortaya koyacaktı.

B. “Olabilirliğin Sınırlarını Aşmak”: Manda Döneminde Lübnan’da Devlet-İnşa ve Ulus-İnşası Süreci - Sömürge ve Emperyal Koşullar ile Ulus-İnşa Süreci Arasındaki İlişki

Birinci Dünya Savaşı’nın başlaması, farklı grupların ve devletlerin Bilad-ı Şam bölgesi üzerindeki hak iddialarını tekrar gündeme getirmişti. Bölgede 19. yüzyılda başlayan 20. yüzyılın ilk yıllarında etkisini iyice hissettiren dönüşümlerden ve bununla ilintili olarak artan Batı etkisinden rahatsız olmasına karşın bu dönemlerde somut adımlar atacak maddi olanaklara sahip olmayan Babîâli de Savaş’ı fırsata çevirmeye çalışmıştır. Fakat Osmanlı, Mısır-Suriye-Hicaz cephesi komutanı Cemal Paşa’nın Lübnan’ın özerkliğini kaldırarak bölgedeki milliyetçi unsurlara karşı hayata geçirdiği sert önlemlere rağmen bölgede başarılı olamamıştır. Aksine bu politikalar, bölgede Osmanlı’ya karşı var olan tepkilerin daha da artmasına neden olmuştur.

Nitekim söz konusu dönemde, Mekke Şerifi Hüseyin ile İngiltere’nin Mısır Yüksek Komiseri Henry McMahon arasındaki yazışmalar sonucunda Şerif Hüseyin, İngiltere’nin savaştan sonra bağımsız bir Arap devletini desteklemesi karşılığında 1916’da Osmanlıya karşı isyan etti.²³⁴ Hüseyin’in İngilizlerle anlaşarak Osmanlılara karşı ayaklanması ve kendisini Arap ülkeleri kralı ilan etmesi bölgedeki Müslümanlar arasında taraftar “bulurken” Arap-İslam esasına dayalı bir devletin kurulmasından kuşku duyan bölge Hristiyanlarının Fransa’ya daha da yaklaşmasına yol açmıştı. Fakat bu iki tarafın hissiyatları, İngiltere ve Fransa’nın atacakları yeni adımlarla

²³⁴ İki isim arasındaki yazışmaların tam metni için bkz. “The Hussein-McMahon Letters (October 24, 1915)”, (Çevrimiçi) <http://www.lib.byu.edu/~rdh/wwi/1916/mcmahon.html>, Erişim Tarihi: 14 Temmuz 2017.

değişecekti. Bu iki devlet, Şerif Hüseyin’le yapılan görüşmelerin içeriğiyle çelişecek şekilde Suriye ve Lübnan’ın geleceği konusunda Arapları hayal kırıklığına uğratacak Sykes-Picot Anlaşması çerçevesinde yeni bir uzlaşmaya vardı.²³⁵ Anlaşma Halep, Humus, Hama ve Şam’ı da kapsayacak şekilde Suriye’yi Fransa’nın sorumluluğuna bırakılmasını öngörüyordu. Böyle bir anlaşmanın varlığına rağmen Emir Faysal, Osmanlı’nın Suriye’den çekilmesinin ardından Ekim 1918’de Şam’a girdi. Temmuz 1919’da Lübnan ve Filistin’den gelen temsilcilerin de yer aldığı Suriye Meclisi, bağımsızlık kararı aldı ve Faysal’ı bağımsız Suriye Devleti’nin kralı seçti. Kral Faysal, bu dönemde Lübnan’a bir vali atadı.

Bu gelişmeler, Fransa tarafından tepkiyle karşılandı. Nitekim Fransa, Nisan 1920’de gerçekleşen San Remo Konferansı’nda Suriye ve Lübnan toprakları üzerinde kendi mandasının oluşturulması yönünde kararın alınmasını sağladı ve Faysal’dan bunu tanımasını istedi.²³⁶ Suriye Meclisi’nin 18 Mayıs’ta Fransız manda rejimi altında bir Suriye önerisini reddetmesi üzerine Fransa 14 Temmuz’da Suriye’ye bir ultimatoma verdi. Bu ultimatoma da Faysal tarafında karşılık bulmaması üzerine “son çare” olarak Suriye’yi işgal etti.²³⁷ 22 Temmuz’da Maysalun Meydan Muharebesi’nde Arap güçlerini yenilgiye uğratan Fransa, 25 Temmuz’da Şam’a girerek Suriye hükümetine son verdi. Suriye ve Lübnan için Fransız manda döneminin fiilen başlaması anlamına

²³⁵ Anlaşma’nın tam metni için bkz. “Sykes-Picot Agreement (15 & 16 May, 1916)”, (Çevrimiçi) <https://www.saylor.org/site/wp-content/uploads/2011/08/HIST351-9.2.4-Sykes-Picot-Agreement.pdf>, Erişim Tarihi: 14 Temmuz 2017; Fransa’nın bölgeyle ilgili planları ile bölgede huzurun ortaya çıkması için Birleşmiş Milletler’in öngördüğü yapılanma birbirleriyle uyuşmamaktaydı. ABD Başkanı Thomas W. Wilson’un önerisiyle Birleşmiş Milletler (BM) tarafından incelemeler yapmak üzere Haziran 1919’da bölgeye gönderilen King-Crane Komisyonu çalışmalarını tamamladıktan sonra Eylül 1919’da Paris’teki Barış Konferansı’na bir rapor sunmuştur. İngiltere ve Fransa’nın böyle bir komisyona katılmayı reddetmeleri üzerine Henri C. King ve Charles Crane adında iki Amerikalı üyeden oluşan Komisyon’un raporu, Cebel-i Lübnan için Kral Faysal’ın yönetimi altında özerk bir Suriye-Filistin birliğinin oluşturulması gerektiğini öngörüyordu. Rapor, bölgede Fransız-Arap rekabetinin önüne geçmek için Fransa mandasının Cebel’le sınırlı tutulması gerektiğini, bölgeninse ABD ya da İngiltere mandasına verilmesi gerektiğini tavsiye etmekteydi. Buna görüşlere rağmen, Birleşmiş Milletler, Fransa’nın Lübnan üzerindeki mandasını Temmuz 1922’de tanıyacaktı. Komisyon raporunun tam metni için bkz. “The King-Crane Commission Report (August 28, 1919)”, (Çevrimiçi) <http://net.lib.byu.edu/~rdh7/wwi/1918p/kncr.html>, Erişim Tarihi: 14 Temmuz 2017.

²³⁶ David Fromkin, **A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East**, New York, Henry Holt and Company, 2001, pp. 435-440; Ann Malaspina, **Lebanon: Creation of Modern Middle East**, New York, Infobase Publishing, 2009, p. 45.

²³⁷ Herbert I. Priestley, **France Overseas: Study of Modern Imperialism**, United Kingdom, Routledge Publishing, 1967, p. 384.

gelen bu gelişme, aynı zamanda, Suriye'nin bağımsızlık arzusunun iki on yıl kadar daha ertelenmesi ve Lübnan ile birleşme amacının ise son bulması da demektir.²³⁸

1. 1920-1943 Arası Dönemde Lübnan Siyasal Yapısı: Mezhepsel Politikalar İçin Yeni Bir Boyut

Birinci Dünya Savaşı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü izleyen dönem, Turan'ın da altını çizdiği gibi Lübnan'da sömürgecilik rejimi ve bağımsızlık mücadelesini tarihi olarak şekillenmiştir.²³⁹ San Remo Konferansı'yla Suriye ve Lübnan üzerinde kendi manda yönetimini oluşturan Fransa'nın Suriye ve Lübnan Yüksek Komiseri General Gouraud, 1 Eylül 1920 tarihinde yaptığı konuşmayla Grand Liban'ın kurulduğunu ilan etti.²⁴⁰ Osmanlı dönemindeki mutasarrıflığın sınırlarının

²³⁸ Philip S. Khoury, **Syria and the French Mandate: The Politics of Arab Nationalism, 1920-1945**, New Jersey, Princeton University Press, 1987, p. 27; Tabitha Petran, **The Struggle over Lebanon**, New York, Monthly Review Press, 1987, pp. 31-32.

²³⁹ Turan, "Lübnan'da Ulusun İnşası...", s. 196.

²⁴⁰ General Gouraud'un konuşması için bkz. Asher Kaufman, "Tell Us Our History: Charles Corm, Mount Lebanon and Lebanese Nationalism", **Middle East Studies**, Vol. 40, No. 3, May 2004, p. 1; Maruni toplumunun bir Suriye Müslüman devleti içine katılmamasını garantiye almak isteyen Fransa, bu amaç doğrultusunda Grand Liban'ı kurmuştur. Maruniler, Grand Liban'da en büyük dini topluluğu oluşturmakla birlikte nüfusun çoğunluğunu oluşturmamaktaydılar. Fransa, yeni devlete nüfusu Müslüman olan Sur, Sayda ve Trablus gibi yeni yerler ekleyerek Marunilerin nüfusunun yüzde 30 gibi bir oranda tutulmasını sağlamıştır. Böylece Marunilerin yeni devlet içerisinde etkinliklerini sürdürmeleri için Fransızlara ihtiyaç duymaları sağlanıyordu. Suriye bölgesinde Halep, Şam ve İskenderun olmak üzere üç coğrafi bölge ile Alevi ve Dürzi temelli iki etno-dini devletin teşkil edilmesinin de sebebi buydu. Suriye ve Lübnan ile ilgili politikaları üzerine daha detaylı bilgi için bkz. Ann Williams, **Britain and France in the Middle East and North Africa**, London, Macmillan Publishing, 1968, pp. 29-36; Yüksek Komiser General Gouraud'un aksine Fransa'nın Suriye Yüksek Komiserliği Genel Sekreteri Robert de Caix, Hristiyanların çoğunluğu oluşturduğu bir Lübnan devletinin oluşturulması gerektiğini savunmaktaydı. Caix'e göre bölgede yerel halkın Fransızlara karşı tepkilerinin önüne geçmek için bu yapılmalıdır. Bu doğrultuda, Müslüman nüfusun çoğunluğu oluşturduğu Trablus ve Baalbek bölgeleri Suriye'ye bırakılmalıdır. Caix'in bu önerisi gerek Maruniler gerekse Paris tarafından olumsuz tepki görmüştür. Bkz. Eyal Zisser, **Lebanon: The Challenge of Independence**, London, New York, I.B. Tauris Publishers, 2000, pp. 6-7; Nitekim Caix, daha sonra "(...) daha da geniş bir Lübnan yaratılması ciddi bir hataydı. O gözle görülür hata yapıldığı zaman (...) Grand Liban, Suriye'nin kaybettiği toprakları geri isteme hakkının kaynağı oldu; Lübnanlı olmak istemeyen çoğu Müslüman'ı Lübnanlı yaptık." diyecektir. Bkz. Zamir, **The Formation of Modern...**, pp. 114-115; Caix, Fransa'nın bölgede sorunlardan uzak bir yönetim gösterebilmesi amacıyla Yüksek Komiserlik Birinci Sekreterliği görevini yürüttüğü 1919-1923 yılları arası dönemde bölgede Hristiyan, Fenike ve Fransa imgelerini artırıcı, Arap ve İslam imgelerini azaltıcı politikalar izlemiştir. Caix, yönetimde Suriyeli ve Lübnanlı memurlara hemen hemen hiç yer vermezken Lübnanlı Hristiyan gençlereyse özel bir önem atfetmiştir. Caix, bu gençler üzerinde eğitim yoluyla bir Fransız etkisi oluşturmaya çalışmıştır. Protestan ve Katolik misyoner okullarıyla yakından ilgilenen Caix, bu okulların müfredatlarının planlanmasında etkin olmuştur. Okul müfredatındaki Arap ve İslam imgelerini minimize edip Fransa ile Lübnan arasındaki bağı vurgulamak ve geliştirmek için Fenike ve Akdeniz medeniyetlerinin imgelerini artırmıştır. İlkokuldan itibaren Fransızca zorunlu ders olarak okutulurken

geniştirilmesiyle oluşturulan Grand Liban'ın sınırları Cebel-i Lübnan topraklarıyla Beyrut, Trablus, Sur ve Sayda kasabaları, Baalbek ve Biga bölgeleri ile Rashaya ve Hasbaya kesimlerini içermekteydi.²⁴¹

Topluluk	Osmanlı Devleti (1911)		Grand Liban (1921)	
	Toplam Nüfus	%	Toplam Nüfus	%
Maruniler	242.308	%58.40	199.181	%32.70
Grek Ortodokslar	52.356	%12.62	81.409	%13.37
Grek Katolikler	31.939	%7.70	42.462	%6.97
Diğer Hristiyanlar	3.026	%0.73	12.651	%2.08
Toplam Hristiyan Nüfus	329.626	%79.45	355.703	%55.12
Sünniler	14.529	%3.50	124.786	%20.48
Şiiler	23.413	%5.64	104.947	%17.23
Dürziler	47.290	%11.40	43.633	%7.16
Toplam Müslüman Nüfus	85.332	%20.54	273.336	%44.87
Toplam Nüfus	414.858	%99.99	609.069	%99.99

Tablo 1.1: Osmanlı Devleti'nde (1911) ve Grand Liban'da (1921) Toplulukların Genel Nüfusa Dağılımı (Kaynak: Zamir, *The Formation of Modern...*, p. 98.)

Bu sınırlar bağlamında Grand Liban'ın kurulması ülkenin demografik yapısında önemli değişikliklere neden olmuştur. Birinci Dünya Savaşı arifesinde Cebel-i Lübnan nüfusunun yüzde 79'unu oluşturan Hristiyanlar, yeni sınırlar içerisinde

öğretmenler Fransa'da eğitim görmüş ve bu kültürle yetişmiş hocalara emanet edilmiştir. Bkz. Robert Fisk, *Pity the Nation: Lebanon at War*, London, Andre Deutsch Limited, 1990, pp. 63-64.

²⁴¹ Arthur Jr. Goldschmidt ve Lawrence Davidson, *A Concise History of the Middle East*, Boulder, Westview Press, 2010, p. 254; Wade R. Goria, *Sovereignty and Leadership in Lebanon, 1943-1976*, London, Ithaca Press, 1985, pp. 18-19; Lübnan'ın sınırlarının genişletilmesi süreç içerisinde Lübnan ve Suriye arasında gerginliklerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Özellikle Trablus ve Beka Vadisi'nin Grand Liban'a dâhil edilmesi Suriyelilerde ciddi rahatsızlıklar yaratmış ve bu Suriye politikacıların söylemlerinde yerini almıştır. Bu hassas konu konjonktürün ortaya çıkardığı gelişmeler çerçevesinde günümüzde bile mevzu bahistir. Bkz. Zamir, *The Formation of Modern...*, pp. 177-199; Meir Zamir, "Faisal and the Lebanese Question, 1918-1920", *Middle East Studies*, Vol. 27, No. 3, July 1991, pp. 404-426; Konu üzerine detaylı bilgi için ayrıca bkz. Bernard Lewis, *The Middle East: A Brief History of the Last 2,000 Years*, New York, Simon & Schuster Inc., 1995, p. 347.

sadece yüzde 55’lik bir orana sahip olmuşlardır. Hristiyan nüfusu içerisinde oranları yüzde 84 olan Marunilerin oranı ise yüzde 32,7’ye gerilemişti.²⁴² Yaklaşık olarak yüzde 45’lik bir orana sahip olan Müslümanlarda ise Sünniler yaklaşık olarak yüzde 20, Şiiler yüzde 17 ve Dürzilerse yüzde 7’lik bir oranı oluşturmaktaydılar.²⁴³ Başka bir deyişle, Marunilerin nüfusu her bir bölgede hala en fazla olmasına karşın eyaletlerin hiç birinde daha güçlü değildi.²⁴⁴ Maruniler, Lübnan’da hala en kalabalık nüfusu oluşturmakla beraber iktidarda kalabilmek için, Fransa’nın arzuladığı gibi, sürekli bir dış desteğe, Fransa’nın yardımına ihtiyaç duyacaklardır.²⁴⁵ Bu da Fransa’nın bölgede nüfuzunu artırması için gerekli koşulları sağlayacaktır.

Yeni devlete dâhil edilen Trablus, Sur ve Sayda gibi bölgelerin Sünni-Şii nüfus yoğunluğuna sahip olması ve çoğunluğunu 1711 İç Savaşı’nda Cebel’den Suriye’ye gönderilen Dürzilerin oluşturduğu önemli miktarda bir Dürzi nüfusunun bu taksimatla Suriye sınırları içinde kalması nedeniyle Dürziler,²⁴⁶ Müslüman mezhepler arasındaki dominantlığını Sünni mezhebe kaptırdılar.²⁴⁷ Fransa’nın Müslümanlar nezdinde izlediği bu politika, Arapların ortak bir payda etrafında bir araya gelmelerini engellemekte, başka bir deyişle Arap milliyetçiliğini zayıflatmaktaydı. Bu noktada, Maruniler gibi kendi safında yer alan topluluklar, Fransızların bölgedeki varlığına

²⁴² Odeh, yeni devlette Maruniler’in oranını yüzde 30 olarak ifade eder. Bkz. Odeh, **Lübnan’da İç Savaş**, s. 84.

²⁴³ Zahar, “Power Sharing Regime...”, p. 224; Ahmad Beydoun, “Lebanon’s Sects and the Difficult Road to a Unifying Identity”, **Middle East Quarterly**, Vol. 5, No. 19, 1998, p. 19.

²⁴⁴ Adel Beshara, “Evolution of an Idea: The Quest for Lebanon’s Independence, 1920-1943”, **Middle East Quarterly**, Vol. 4, No. 15, p. 10; Beverley Milton-Edwards ve Peter Hinchcliffe, **Conflict in the Middle East since 1945**, 3rd Edition, London & New York, Routledge, 2008, pp. 32-34.

²⁴⁵ Edward E. Azar, “The Role of External Forces in Confessional Pluralism”, **Ideology and Power in the Middle East**, Peter J. Chelkowski ve Robert J. Pranger (Ed.), Durham, Duke University Press, 1998, p. 326.

²⁴⁶ Günümüz Suriye’sinin Süveydi bölgesinde yaşayan Dürzilerin büyük bir çoğunluğu söz konusu iç savaş nedeniyle bölgeye gönderilen Dürzi topluluğunun torunlarıdır. Bkz. Ayhan ve Tür, **Lübnan: Savaş, Barış...**, s. 64’te dipnot 146.

²⁴⁷ Bu taksimat, 30 bini Ermeni olmak üzere 155 bine yakın Hristiyan ve 40 bin Dürzi ile 1 milyondan fazla Sünni’nin yeni Lübnan sınırlarına dahil edilmesi anlamına gelmekteydi. Bkz. Atlıoğlu, **Lübnan Marunileri...**, p. 27; Lübnan’da 1865-1983 yılları arasında meydana gelen gelişmelerin ve çatışmaların ülke nüfusuna etkisi için bkz. Amon Soffer, “Lebanon: Where Demography is the Core of the Politics and Life”, **Middle Eastern Studies**, Vol. 22, No. 2, 1986, pp. 197-205.

karşı olan bu gibi etno-dini gruplara karşı bir nüfuz artırma aracı olarak görülmektedirler.

Harita 1.5: Grand Liban, 1920 (**Kaynak:** Meir Zamir, *The Formation of Modern Lebanon*, Ithaca & London, Cornell University Press, 1998, p. vi.)

Bu gelişmeler bölgede topluluklar arasında yeni bir güç dengesinin ortaya çıkmasını kaçınılmaz kılmıştır. Artık mesele sadece Dürzi-Maruni ilişkileriyle şekillenen bir hal almanın ötesine geçmişti. Emirlik ve Mutasarrıflık dönemlerinde minimal düzeyde olan Maruni mezhebi ile başta Sünnilik olmak üzere diğer mezhepler arasındaki ilişkiler bu dönemle birlikte yeni bir aşamaya evrilecektir.

Öte yandan Hourani'nin vurguladığı gibi oluşturulan bu bölgeler arasında “organik bir bütünlük”ten söz edilememektedir. Hourani'nin kendi kelimeleriyle devam edersek;

“Kuzeydeki Trablus ile güneydeki Sayda arasında Haçlı Seferleri'nden beri kültürel olarak bir kopukluk vardır. Sonraki Memlük ve Osmanlı dönemlerinde, sahil bölgeleri, özellikle Trablus hızlı bir şekilde Sünnileşirken, Maruniler ve diğer gayrimüslim unsurlar güneyde yoğunlaşmıştır. Bunun yanında dağlık iç bölgelerle sahil bölgeleri arasında da bir ayrılık mevcuttur.”²⁴⁸

Nitekim Hourani'nin kulaklarını çınlatacak gelişme 1925 yılında yaşandı. Buna giden süreçte, bölgeyi Yüksek Komiser General Henri Gouraud'un denetimindeki askeri bir idare altında yöneten Fransa, ülkede uygulayacağı “kalıcı” siyasal sistemi

²⁴⁸ Albert H. Hourani, “Lebanon: The Development of a Political Society”, *Politics in Lebanon*, Leonard Binder (Ed.), New York, John Wiley & Sons Inc., 1966, ss. 15-16.

somutlaştırmak amacıyla Grand Liban'daki mezhepsel farklılıkları ölçmek için 1921 yılında bir nüfus sayımı gerçekleştirdi. Müslüman nüfusun boykot ettiği bu sayım, bir anlamda, yeni devletin mezhepçilik temelinde tanımlanacağını gösteren ilk adımdı.²⁴⁹ Din ve etnik farklılıklar üzerine bir siyasi sistem oluşturmak Fransa'nın Grand Liban'da izlemek istediği politikaların temelini oluşturacak ve bu durum, Fransa'nın bölgedeki hâkimiyetinin sürdürülmesini kolaylaştıracaktı.²⁵⁰ Bir diğer deyişle, bölgede geçici bir manda yönetimi oluşturmak yerine kalıcı bir egemenlik kurma amacıyla olan Fransa, bu amaç doğrultusunda "böl ve yönet" politikasını takip ederek Suriye ve Lübnan'da ulusal birliği sağlamak ve güçlendirmek yerine etnik, dini ve mezhepsel farklılıkları daha da derinleştirecek politikalar izlemiştir.²⁵¹

²⁴⁹ Elizabeth Thompson, **Colonial Citizens: Republican Rights, Paternal Privilege, and Gender in French Syria and Lebanon**, New York, Columbia University Press, 2000, p. 44.

²⁵⁰ Gouraud döneminde Fransa manda yönetimi, Maruni Kilisesi'yle iyi ilişkiler kurarak ve Fransız cumhuriyet kolonyal politikaları ve Fransız ulus-inşa deneyimi çerçevesinde yönetmeye çalışmıştır. Gouraud dönemine kıyasla halefleri General Maxime Weygand ve General Maurice Sarrail dönemlerinde ulus-inşa sürecinin daha seküler olduğu söylenebilir. Maruni Kilisesi'nin siyasi karar alma süreçlerindeki rolünün törpülandığı bu dönemler, Müslüman topluluklar tarafından hoşnutsuzlukla karşılanırken Katolik Hristiyanlar ve misyonerler bu yeni dönemi eleştirmişlerdir. Bununla birlikte Sarrail döneminin sona ermesiyle Maruni yapısı tekrar siyasi güç kazanmıştır. Bkz. Ayşe E. Gürcan, "Transforming Religious Communities into Ethnies: The Process Lebanese Nation-Building, 1920-1958", Ankara, Middle East Technical University, **Unpublished Master Thesis**, 2007, pp. 40-41.

²⁵¹ Etno-dini kimlikleri "kolonyal Lübnan ulusu"nın merkezine koyan Fransa harita, nüfus sayımı ve müze gibi sembolik unsurlar aracılığıyla topluluklar arası sınırları daha da belirginleştirmiştir. Bütüncül bir Lübnan kimliğinin ortaya konmasını törpüleyen bu sembolik unsurlar topluluklar arası sınırların keskinleşmesine yol açarken her bir topluluğun da kendi toplumsal kimliğini oluşturmaya olanak sağlamıştır. Fransa, müzeler aracılığıyla bölgenin Fransızlarla olan tarihi bağlarını ortaya koymaya çalışmıştır. Fransa, bu alanları Maruni entelektüellerin tarih konseptiyle uyumlu bir şekilde şekillendirmiştir. Böylece James Goode'un "arkeolojik tiyatro" dediği bu ulus inşa alanlarının hem Lübnan'ın sahiplerinin kimler olduğunu ortaya koyma hem de Arap kimliğini İslam kimliğinden ayırma noktasında rol oynaması amaçlanmıştır. Fransa, bu amaç doğrultusunda 1920 yılında inşa edilen ve Ortadoğu'nun en eski arkeoloji müzelerinden birisi olan Beyrut Arkeoloji Müzesi'ni savaş sonrasındaki süreçte yenileyerek Fenikelilere ait objelerle donatmıştır. Anderson'un en az kültürel amaçlar kadar siyasi amaçlara da hizmet ettiği görüşüyle paralel bir şekilde hareket eden Fransız yöneticiler, Arkeoloji Müzesi'nden sonra Beyrut Ulusal Müzesi ve Beyrut Evi Müzesi olmak üzere birçok arkeolojik müzeyi siyasi amaçlarına hizmet edecek tarih imgeleriyle donatmışlardır. Fransız yöneticiler, bununla birlikte birçok kazı projesi ve arkeolojik çalışmada yer alarak Lübnan'ın antik kökenlerini kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye çalışmışlardır. Baalbek Festivali, bu anlamda Fransızlar için hedeflenen beklentileri elde etmek amacıyla önemli bir araç görevi üstlenmiştir. İlk kez Gouraud tarafından organize edilen ve gelenekselleşen bu Festival, Baalbek'in antik dönemdeki Fenike imgelerini daha görünür kılarak Lübnan tarihinin geçmişinin nerelere dayandığını ortaya koymayı amaçlamaktaydı. Konu üzerine detaylı bilgi için bkz. James F. Goode, **Negotiating for the Past: Archaeology, Nationalism and Diplomacy in the Middle East, 1919-1941**, Austin, University of Texas Press, 2007, p. 14; Leonard Woolley, **Guide to Archaeological Museum of the American University of Beirut**, Beirut, BiblioBazaar Publishing, 2010; Albert F. H. Naccache, "Beirut's Memorycide: Hear No Evil, See No Evil", **Archaeology Under Fire: Nationalism, Politics and Heritage in the Eastern Mediterranean and Middle East**, Lynn Meskell (Ed.), New York, Routledge Press, 2002, pp. 140-

1922 yılına kadar 4 yönetim bölgesine (Kuzey Lübnan, Beka, Lübnan Dağı ve Güney Lübnan) böldüğü Grand Liban'ı dört Fransız valisi ve bu valilere yardımcı olmakla görevli 17 üyeden (6 Maruni, 4 Sünni, 3 Grek Ortodoks, 1 Grek Katolik, 2 Şii ve 1 Dürzi) oluşan Danışma Konseyi aracılığıyla yöneten Fransız Yüksek Komiserliği, Mart 1922'de temsil gücü daha yüksek bir yapı oluşturma girişiminde bulundu. Bu dönemde, oy hakkına sahip olan erkekler tarafından dört seneliğine seçilen ve başkanlığını Maruni bir üyenin yapacağı 30 üyeli (16 Hristiyan, 13 Müslüman ve 1 azınlık) Temsilciler Meclisi oluşturuldu. Temsilciler Meclisi, mezhepsel bir anlayışa göre oluşturulmuş ve her bir mezhepten kaç üyenin yer alacağı 1921 yılında yapılan nüfus sayımı baz alınarak belirlenmiştir.²⁵² Meclis, bir danışma organı görevi yapmaktaydı. Ülkede her konuda son söz Yüksek Komiser ve Vali tarafından söylenmekteydi. Fransız manda yönetimi, mezhep temelli bu sistemin ülkedeki

159; Lina G. Tahan, "Redefining the Lebanese Past", **Museum International**, Vol. 57, No. 3, 2005, pp. 86-94; Öte yandan Fransa, Hobsbawm'ın "icat edilmiş gelenek" dediği bayrak ve marş gibi "fetiş" nesneler sayesinde Lübnan'daki mevcudiyetine bir meşruiyet sağlamayı amaçlıyordu. Maruni şair Raşid Nakhle tarafından yazılan ve Lübnan Devlet Konservatuarı kurucusu Wadih Sabra tarafından bestelenen Lübnan Milli Marşı, "Her Şey Bizim İçin Ülkemiz İçin" ismini taşımaktadır. 12 Temmuz 1927 tarihinde "Milli Marş" olarak kabul edilen Nakhle'nin dizeleri, ağırlıklı olarak vatan sevgisini işlemiş ve genciyle yaşlısıyla herkesin ülke için, zafer için, bayrak için durmadan çalıştığını anlatılmaktadır. Lübnan Milli Marşı'nın tüm dizeleri için bkz. "Lebanese Anthem Lyrics", (Çevrimiçi) <http://www.presidency.gov.lb/English/Pages/AnthemLyrics.aspx>, Erişim Tarihi: 13 Ekim 2017; "Her şey vatan için, zafer için, bayrak için, her şey vatan için" dizesiyle bitmesine karşın Lübnan Milli Marşı, genellikle ülke bağımsızlığını işaret eden ve ulusu isimlendiren milli marş anlayışına uymamaktadır. "Lübnan" kelimesi Marş'ta yalnızca bir kere geçerken bu vatanın vatandaşlarının kimler olduğuna yönelik tek bir ifade bulunmamaktadır. Marş, sadece Lübnan'ı turistik olarak betimleyen bazı simgeler barındırmaktadır. Kuşkusuz bunda hem Lübnan'ın çok unsurlu sosyo-politik yapısı hem de ülkenin o dönem Fransız manda yönetimi altında olması belirleyici etkenler olmuştur. Bkz. Natalie M. Khazaal, "Secterianism, Language and Language Education in Lebanese Theater, Television and Film", San Francisco, California University, **Unpublished Doctoral Thesis**, 2007, pp. 132-134; Ayrıca bkz. Eric J. E. Hobsbawm ve Terence Ranger, **Geleneğin İcadı**, Mehmet M. Şahin (Çev.), İstanbul, Agora Yayınları, 2006, ss. 2-4; Fransa, Lübnan'ın kendisiyle bağını bayrak aracılığıyla da ortaya koymaya çalışmıştır. Maruni milliyetçisi "Lübnan Nahda Hareketi" adlı örgütün başkanı olan Naoum Mokarzel, tarafından tasarlanan Grand Liban bayrağı, Fransızların istediği gibi tasarlanmıştı. El-Hoda gazetesinin de editörlüğünü yapan Mokarzel, soldan sağa sırasıyla mavi-beyaz-kırmızı iç dikey şeritten oluşan Fransız bayrağının ortasına Maruniler açısından önemli bir sembol olan ve Lübnan'ın kendisine özgü bitki örtüsünü ifade eden bir sedir ağacı motifi ekleyerek Grand Liban'ın bayrağını ortaya koymuştur. Bu bayrak, 1943 yılına kadar kullanılacaktı. Bkz. Thompson, **Colonial Citizens...**, p. 40.

²⁵² Buna göre, Meclis'te 10 Maruni, 6 Sünni, 6 Şii, 4 Grek Ortodoks, 2 Dürzi, 1 Grek Katolik ve 1 genellikle Protestan Hristiyan olan diğer azınlıklar için ayrılmış 16 Hristiyan, 13 Müslüman ve 1 diğer azınlık sandalyeden oluşacaktı. Bkz. Zamir, **The Formation of Modern...**, p. 142; Nüfus sayımına göre ülkede çoğunluğu oluşturan Maruniler, Meclis'te en fazla sandalyeye sahip olma hakkını kazandılar. Marunilerin çoğunluğu sağlamasında Müslümanların nüfus sayımını boykot etmeleri önemli bir unsurdur. Bkz. David K. Fieldhouse, **Western Imperialism in the Middle East: 1914-1958**, New York, Oxford University Press, 2006, p. 314.

çatışmaları sona erdireceği ve farklı mezhepler arasında işbirliğini sağlayacağını öngörmekteydi.

Fransızların bu beklentisi reel gerçekliklerle pek de uyuşmamaktaydı. Nitekim bu Meclis, sadece 3 yıl hayatta kalabildi; 1925 yılında dönemin Fransız Yüksek Komiseri Sarraill tarafından feshedildi. Aynı yıl, Suriye’de Lübnan’ın Suriye’yle birleşmesi ve Fransız güçlerinin ülkeden çekilmesi amacıyla Dürzi lider Sultan Atraş öncülüğünde başlayan Dürzi ayaklanması kısa sürede Grand Liban’a yayıldı.²⁵³ “Dürzi Ayaklanması” ya da diğer adıyla “Büyük Suriye İsyanı” her ne kadar Fransız mandasına karşı yapılmış ve ayaklanmanın öncülüğünü üstlenen kişiler “Din Allah’a, Anayurt herkese aittir.”²⁵⁴ söylemini sloganlaştırsalar da bölgede Hristiyanlar hala Dürzilere güvenmemekteydiler. Hristiyanlara bölgede Müslüman-Hristiyan mücadelesini körükleyen ve Hristiyan Lübnanlılığının yükselmesine yol açan 1860 İç Savaşı’nı andıran 1925 Dürzi Ayaklanması,²⁵⁵ bir anlamda yeni kurulan sistemin işlemediği anlamına da gelmekteydi. Bunun farkında olan manda yönetimi, isyanın iki seneye yakın bir süre içerisinde ancak bastırılmasını izleyen süreçte Temsilciler Meclisi’ni topladı ve ülkedeki siyasal düzeni yeniden organize etmek ve kendi denetiminde bir bürokrasi oluşturmak amacıyla Meclis’ten bir anayasa hazırlamasını istedi.

²⁵³ Stephen H. Longringg, **Syria and Lebanon under French Mandate**, Beirut, Librairie Du Liban, 1968, p. 176; Dürzi Ayaklanması, Grand Liban sınırlarında olduğu gibi Fransa’daki Lübnan diasporasında da etki doğurmuştur. Comite Libanais de Paris, ayaklanmayı izleyen süreçte, 23 Eylül 1926 tarihinde Fransız Dışişleri Bakanlığı ve Yüksek Komiserliği’ne bir rapor yollayarak Fransa’nın Lübnan’da Birleşmiş Milletler Sözleşmesi’nin 22. Maddesi’nin ortaya koyduğu yükümlülükler göre hareket etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Fransa’nın ülkede birliği sağlayacak geçici bir manda yönetimi yerine mezhepsel çatışmaları körükleyecek şekilde hareket ettiğinin altını çizen rapor, Fransa’yı Türklerin yerini alan ve mücadele edilmesi gereken “yeni düşman” olarak nitelemekteydi. Bkz. Eugene Jung, *L’Islam & L’Asie: Devant L’Impérialisme (Suite de l’Islam sous le Joug)*, Paris, Marpon & Cie, Éditeurs, 1927, pp. 97-100’dan aktaran Gürçan, “Transforming Religious Communities...”, pp. 44-46.

²⁵⁴ Atiyah, **An Arab Tells...**, p. 129; Konu üzerine ayrıca bkz. Michael Provence, **The Great Syrian Revolt and the Rise of the Arab Nationalism**, Austin, University of Texas Press, 2005.

²⁵⁵ Söz konusu dönemde, Müslümanlar ile Hristiyanların birbirlerine yönelik algılayışlarının vehametini bir Hristiyan gözüyle ortaya koyan Atiyah, “Hristiyanlar Müslümanlardan korkuyorlar, Müslümanlar Hristiyanlardan nefret ediyorlar. Çünkü Müslümanalar bağımsızlık isterken Hristiyanlar Fransızları istemektedirler. Ve kendime rağmen ben de diğerleri gibi nefret etmeye ve korkmaya ve daha önceden de bildiğim bu cehennemden kaçmak istemeye başladım.” der. Bkz. **Ibid.**, p. 132.

a. 1926 Anayasası ve 1932 Nüfus Sayımı: Mezhepçiliğin Yasallaşması

Lübnan'da istikrarsız geçen manda yönetiminin ilk beş yıllık döneminden sonra, Fransa ülkede bir rejimin oluşturulması için girişimlerde bulunmaya başladı. Sarraile'in yerini alan Henri de Jouvenal 1926 yılında Temsilciler Konseyi'nden bir taslak anayasa oluşturması talebinde bulundu. Bu çerçevede, Temsilciler Meclisi hazırladığı 210 anketi ülkenin önde gelenleri, sivil ve dini liderlere gönderdi. Tüm bu yoklamalara dayanılarak yapılan çalışmalar sonunda 23 Mayıs 1926 tarihinde Lübnan Anayasası ortaya kondu.²⁵⁶

Temel hükümler kısmının giriş kısmının B Maddesi'nde "Lübnan (...) demokratik parlamenter bir cumhuriyettir." ibaresine yer veren Anayasa, böylece Lübnan'ın cumhuriyet olarak yapılandırıldığını işaret ediyordu.²⁵⁷ Bununla birlikte, 1926 Anayasası, Lübnan'ın sınırlarından söz etmemektedir. 1. Maddesi, Lübnan'ı "bağımsız ve bölünmez bir devlet" olarak nitelemesine karşın devletin sınırlarına değinmemektedir.²⁵⁸

²⁵⁶ Lübnan Anayasası, 6 bölümden oluşmaktadır. "Temel Hükümler" başlığını taşıyan ilk bölüm, 10 maddelik "Giriş" kısmından sonra kaleme alınan 5 maddelik "Devlet ve Toprakları" ile 10 maddelik "Lübnanlı, Hakları ve Yükümlülükleri" alt başlıklarından meydana gelmektedir. "Kuvvetler (Güçler)" üst başlığı altındaki ikinci bölüm, dört alt başlığa ayrılmıştır. Birinci ve üçüncü alt başlıklar aynı adı taşıyarak "Genel Hükümler"i işlemişlerdir. 6 maddeden oluşan ilk alt başlık "Genel Hükümler"i yasama, yürütme ve yargı erklerinin nasıl bölüldüğünü ve seçme koşullarını ortaya koyarken, üçüncü alt başlıktaki "Genel Hükümler", bu erkler hakkında daha detaylı bilgiler vermektedir. Nitekim bu alt başlık, 23 maddeden teşkil olup daha uzun bir yer kaplamaktadır. İkinci alt başlık, "Yasama Erki"ni, dördüncü alt başlık ise "Yürütme Erki"ni daha detaylı konu edinmektedir. 4 maddeden oluşan ikinci alt başlığa karşın, dördüncü alt başlık 3 kısım ve Birinci kısım, "Cumhurbaşkanı" başlığını taşımakta olup 15 maddeden oluşurken sırasıyla "Başbakan" ve "Meclis Başkanı" başlıklarını taşıyan ikinci kısım ve üçüncü kısım yine sırasıyla 1 ve 8 maddeden oluşmaktadır. Anayasa'nın üçüncü bölümü "Cumhurbaşkanın Seçimi", "Anayasa Değişikliği" ve "Temsilciler Meclisi'nin Usulleri" alt başlıklarından oluşmaktadır. Bu alt başlıklar sırasıyla 3, 2 ve 2 maddeden oluşmaktadır. "Muhtelif Hükümler" üst başlığını taşıyan dördüncü bölüm, tek maddeden oluşan "Yüce Divan (Meclis)" ile 9 maddeden meydana gelen "Finans Üzerine" alt başlıklarından oluşmaktadır. Anayasa, 5 maddeden oluşan "Mandater Güç ve Birleşmiş Milletler ile İlgili Hükümler" ve 8 maddeden oluşan "Nihai ve Geçici Hükümler" üst başlıklı 5. ve 6. bölümlerle son bulmaktadır. Lübnan Anayasası'nın tarihsel süreçte uğradığı değişiklikler ile birlikte tam metni için bkz. "Lebanon's Constitution of 1926 with Amendments through 2004", **Constitute**, (Çevrimiçi) https://www.constituteproject.org/constitution/Lebanon_2004.pdf?lang=en, pp. 1-23, Erişim Tarihi: 10 Eylül 2017.

²⁵⁷ "Lebanon's Constitution...", p. 3, Erişim Tarihi: 10 Eylül 2017; Lübnan Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı Grek Katolik olan Charles Dabbas olmuştur. Fransa'nın Müslümanlar ile Maruniler arasında bir denge oluşturmak amacıyla başa getirdiği Dabbas, toplumun büyük bir kesimi tarafından kabul gördü. Bkz. Salibi, **The Modern History...**, pp. 169-170.

²⁵⁸ Lübnan'ın bağımsızlığı olgusu, 1943 yılında yapılan değişikliklerle Anayasa'ya eklenmiştir. 1943 yılında, Anayasa'nın 1. Maddesi'nde yapılan değişikliklerle "bağımsız ve bölünmez bir devlet" olarak

11. Maddesi'nde devletin resmi dilleri olarak Arapça ve Fransızca'yı kabul eden Anayasa,²⁵⁹ Madde 16 bağlamında yeni siyasi sisteminin Temsilciler Meclisi ve Senato'dan oluşan iki meclisli bir yapı etrafında kurulmasını öngörmüştür.²⁶⁰ Ülkede meydana gelen bu anayasa yapım sürecine karşın Lübnan'daki Fransız manda yönetimi üst otorite olarak varlığını koruyacaktı. Fransız Yüksek Komiseri'nin dışişlerini idare etme, kanunları veto etme, meclisi feshetme ve anayasayı askıya alma gibi yetkileri bulunmaktaydı.

25 Şubat 1875 tarihinde ortaya konan Fransız Üçüncü Cumhuriyeti modelini model alan 1926 Anayasası, tüm Lübnan vatandaşlarını medeni ve siyasi haklardan istifade, kamu hizmetleri ve yükümlülüklerini yerine getirme yönünden ve kanunlar karşısında eşit olarak kabul etmiş, onlara eşit sivil haklar vermiştir.²⁶¹ Anayasa'nın 7. Maddesi

tanımlanan Lübnan, Anayasa'nın bu maddesinde 1997 yılında yapılan değişiklikle "bağımsız, bölünmez ve egemen bir devlet" şeklinde değiştirilmiştir. Öte yandan, yukarıdan aşağı kırmızı-beyaz-kırmızı sırası ile dizilmiş üç yatay şeritten oluşan Lübnan bayrağının beyaz şeridinde Lübnan'ın simgesi olan sedir ağacı yerleştirilmiştir. Bu yeni cumhuriyetin sembolik unsurlarından birini ifade etmekteydi. Bkz. Nawaf A. Salam, "The Emergence of Citizenship in Islamdom", *Arab Law Quarterly*, Vol. 12, No. 2, 1997, pp. 125-147.

²⁵⁹ "Lebanon's Constitution...", p. 3, Erişim Tarihi: 10 Eylül 2017.

²⁶⁰ *Ibid.*, p. 5, Erişim Tarihi: 10 Eylül 2017; Bu sistemde Senato ve Temsilciler Meclisi, Başkan'ın seçiminde etkili olmakta, hükümete güvenoyu verme yetkisini barındırmakta ve yıllık bütçenin belirlenmesinde söz sahibi olmaktaydı. Başkan, bu iki kamara tarafından yeniden seçilebilme hakkı saklı tutulmakla birlikte üç yıllığına seçilmekteydi. Bkz. *Ibid.*, pp. 5-15; Temsilciler Meclisi üyeleri, dini temsiliyet esasına göre dört seneliğine seçilirken, Senato üyeleri ise altı yıllık bir görev süresi için Fransız Yüksek Komiserliği tarafından atanmaktaydılar. 1927 yılında yapılan bir değişiklikle Senato kaldırılarak tek meclisli sisteme geçilmiştir. Tek meclisli dönemde, 24. Madde'de yapılan değişiklik çerçevesinde Fransız Yüksek Komiserliği'ne Meclis'in üyelerinin üçte birini atama hakkı tanınmıştır. Böylece Parlamento'da 30 seçilmiş, 15 atanmış temsilcinin bulunması öngörülmekteydi. Bu bir anlamda, Temsilciler Meclisi içinde "gizli" bir Senato'nun varlığına işaret etmekteydi. Bu durum, tüm Meclis'in halk tarafından seçildiği 1943 seçimlerine kadar devam etmiştir. 17 Ekim 1927'de yapılan Anayasa değişikliği oldukça kapsamlıydı. Bu dönemde, Anayasa'nın 102 maddesinin 52'si değiştirilmiştir. 1927 değişikliklerinin en dikkat çeken bundan önce Senato'nun dörtte üçünün onayıyla Meclis'i feshetme yetkisine sahip olan devlet başkanının bu yetkisinin elinden alınmasıdır. Yapılan bir diğer değişiklik de 1929 yılında yapılan Cumhurbaşkanı'nın seçimiyle ilgiliydi. Bu değişikliklerle Cumhurbaşkanı'nın görev süresi altı yıla çıkartılarak uzatılırken seçilebilme dönemi ise ikiden bire indirilmiştir.resi için sadece bir kere seçilmesi hükmü getirilmiştir. Bkz. Gisbert H. Flanz ve Nabil Kanso, *Constitutions of the Countries of the World: Lebanon*, New York, Oceana Publications, 1972, pp. 2-5; Jacob M. Landau, *Middle Eastern Themes Papers in History and Politics*, London, Frank Cas, 1973, p. 231; Maurice Harari, *Government and Politics in the Middle East*, United States, Prentice-Hall, 1962, pp. 110-111.

²⁶¹ İki Anayasa arasında pek çok benzerlik bulunmakla birlikte en temel farklılık devlet başkanlıklarına biçilen roldür. Fransa Anayasası, yasama erkini ön plana çıkararak zayıf bir devlet başkanı öngörürken Lübnan Anayasası aksine yasama sürecinde yaşanması kuvvetle muhtemel sorunların önüne geçmek için devlet başkanını daha güçlü kılmıştır. Bkz. Flanz ve Kanso, *Constitutions of the Countries...*, p. 2; Konu üzerine ayrıca bkz. Saba Habachy, "The Republican Institutions of Lebanon: Its Constitution", *The American Journal of Comparative Law*, Vol. 13, No. 4, Autumn 1964, pp. 594-604; Fransız

kanunlar önünde eşitliği, 8. Maddesi bireysel özgürlüğü, 9. Maddesi inanç özgürlüğünü, 10. Maddesi parasız devlet eğitimini ve 13. Maddesi ifade özgürlüğünü ortaya koymuştur.²⁶² Bu bağlamda, Anayasa, vatandaşların kişi ve konut dokunulmazlığı ile düşünce, basın, toplanma ve dernek kurma özgürlüklerini teminat altına almış, eğitim özgürlüğü çerçevesinde etnik ve dini gruplara kanunlar çerçevesinde kendi özel eğitim ve öğretim kurumlarını açma hakkı vermiştir.

Bununla birlikte, Anayasa aynı zamanda ülkede mezhepçi temsiliyeti de garanti altına almaktaydı.²⁶³ Anayasa'nın 95. Maddesi “geçici bir önlem”²⁶⁴ olarak ve manda yönetiminin 1. Maddesi gereği ve adalet ve ülkenin dirliği için “Mezhepler, devletin genel refahına zarar vermemek koşuluyla kamu istihdamında ve Bakanlık kompozisyonunda eşit olarak temsil edileceklerdir.”²⁶⁵ demektedir. Böylece ülkedeki farklı din ve mezheplerin ülke idaresinde temsiliyetinin hükme bağlandığı Anayasa’da 96. Madde, buna uygun bir şekilde Parlamento’daki sandalye dağılımını yapmaktaydı.

manda yönetiminin Lübnan üzerindeki etkileri üzerine çokça kafa yorulmuş bir konudur. Bu noktaya eğilindiğinde, Fransa’nın yaklaşık olarak iki on yıl süren manda yönetiminde Lübnan’ı iç ve dış çatışmalardan koruduğu, Lübnan’ın yönetim, kamu işleri, eğitim ve tüm insanlara eşit hakların tanınması noktasında katkıları olduğu söylenebilir. Fransız Yüksek Komiserliği, Lübnan’da bir Anayasa’nın yapılmasını ve ülkenin siyasal ve yönetim sisteminin ve modern altyapısının oluşturulmasına katkıda bulunduğu görülmektedir. Manda yönetimi, 1926 Anayasası’nda cumhuriyetçi demokrasi sistemini inşa etmesi ve tüm mezhep gruplarının temsile esilmesine dayanan bir seçim sistemi öngörmesi manda yönetiminin Lübnan siyasal hayatına yaptığı en önemli katkıdır. Bkz. Albert H. Hourani, “Lebanon from Feudalism...”, pp. 256-258.

²⁶² İlgili maddeler için bkz. “Lebanon’s Constitution...”, pp. 4-5, Erişim Tarihi: 10 Eylül 2017; Bu unsurlara karşın anayasanın cinsiyet konusunda önemli eksiklikleri bulunmaktaydı. Anayasa kadınlar ile erkekler arasında ekonomik, kültürel ve sosyal haklar anlamında eşitliğe vurgu yapmamaktaydı. Ülkede kadınlara seçme hakkı ancak 1952 yılına gelindiğinde tanınmıştır. Bkz. Suad Joseph, “Civic Myth, Citizenship, and Gender in Lebanon”, **Gender and Citizenship in the Middle East**, Suad Joseph (Ed.), New York, Syracuse University Press, 2000, pp. 126-128.

²⁶³ Bilal Y. Saab ve Magnus Ranstorp, “Securing Lebanon from the Threat of Salafist Jihadism”, **Studies in Conflict and Terrorism**, Vol. 30, No. 10, October 2007, p. 828; Fransa, bu sistemi ülkeye yerleştirmek amacıyla ülkedeki farklı mezheplerin desteğini almaya çalışmıştır. Bu doğrultuda, ülkedeki mezhepsel bölünmeyi daha da derinleştirecek adımlar atmaktan çekinmemiştir. Örneğin, Fransa, Osmanlı döneminde Sünni Kadı’nın yetkileri altında bulunan Şiileri ayrı ve bağımsız bir mezhep olarak tanımıştır. Fransızlar, Şiileri kazanmak için Ocak 1926’da Şiilerin kendi örf ve adetlerine uygun olarak yargılanmalarını öngören bir yasayı kabul etti ve bu amaç için bir Şii kadı atadı. Bkz. Shanahan, **The Shi’a of Lebanon...**, pp. 29-30.

²⁶⁴ İlerleyen sayfalarda detaylı olarak konu edinilecek olan ve Anayasa’nın temel yazarı olan Michel Chiha, mezhepsel temele dayanmayan bir politik sistem geliştirilene ve uygulanan kadar pozisyonların Lübnan topluluğunu oluşturan farklı ayrışım hatları arasında eşit bir şekilde dağıtılmasını tavsiye etmiştir. Bkz. Nasser-Eddine, “A Transcendent Lebanese Identity...”, p. 190.

²⁶⁵ “Lebanon’s Constitution...”, p. 19, Erişim Tarihi: 10 Eylül 2017.

Buna göre, sandalyeler “5 Maruni, 3 Sünni, 3 Şii, 3 Ortodoks, 1 Katolik, 1 Dürzi ve 1 diğer azınlıklar”²⁶⁶ olmak üzere dağıtılmıştır.

Topluluk	Yerleşik	%	Yerleşik ve Yurtdışındakiler	%
Maruniler	227.800	28	261.043	30
Grek Ortodokslar	77.312	9	90.275	10
Grek Katolikler	46.709	5	56.602	6
Diğer Hristiyan Topluluklar	45.125	6	48.361	6
Hristiyanların Toplamı	396.946	50	452.281	52.5
Sünniler	178.130	22	182.842	21
Şiiler	155.035	19	158.425	18
Dürziler	53.334	6	56.812	6.5
Müslümanların Toplamı	386.499	48	389.079	46.3
Yahudiler	9.981	1	10.469	1
Toplam	793.426		860.829	

Tablo 1.2: 1932 Yılında Lübnan’daki Toplulukların Genel Nüfusa Dağılımı²⁶⁷
(Kaynak: Vaumas, “La Répartition Confessionnelle...”, pp. 511-604’ten aktaran Wagstaff, “A Note on Some...”, p. 35.)

²⁶⁶ **Ibid.**, p. 20, Erişim Tarihi: 10 Eylül 2017; Mezhepçilik sisteminin işlendiği bir diğer Anayasa maddesi, Madde 24’tür. Seçim yasalarına atıf yapan bu Madde, Parlamento’da sandalyelerin orantılı, mezhepçi ve coğrafik paylaşımına vurgu yapmaktadır. Bkz. **Ibid.**, p. 6, Erişim Tarihi: 10 Eylül 2017.

²⁶⁷ Lübnan’da Yahudi varlığının geçmişi M.Ö. 132 yılına kadar geriye tarihlenebilir. Bu tarihte yaşanan Bar Kohba İsyanı nedeniyle pek çok Yahudi Lübnan’a yerleşti. Bunu izleyen süreçte, Muaviye döneminde Trablusşam’da, 10. yüzyılda da Sayda’da Yahudi yerleşimleri kurulurken 1071 yılında Sur’da bir Yahudi akademisi kurulmuştu. 19. yüzyıla kadar genel olarak Şuf, Ras Beyrut, Vadi Ebu Cemil, Sayda, Hasbaya, Aley gibi bölgelerde yaşayan Lübnan Yahudileri, bu yüzyılda yaşanan Marbi-Dürzi çatışmaları nedeniyle güneydeki Hasbaya bölgesine göç etmeye başlamışlardı. Yahudilerin Lübnan’a göçü 20. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Nitekim 1911 yılında Suriye, Irak, Türkiye ve Yuanistan’dan Lübnan’a 5.000 kadar Yahudi göç etmiştir. Fransız mandası döneminde, Lübnan’da yaşayan Yahudiler görece rahat bir yaşam sürmekteydiler. Batılı ülkelerle yaptıkları ticaret sayesinde zenginleşen Yahudiler, bu dönemde ülkede iki gazete çıkarmaktaydılar. 1948 yılında yaşanan Arap-İsrail savaş ve bu tarihte İsrail devletinin kurulması ve ilerleyen dönemlerde Araplar ile İsrail arasında yaşanan olaylar, Yahudi tebaanın diğer Arap ülkelerinde olduğu gibi Lübnan’da da yaşamalarını “imkansız” kılmıştır. Yahudilerin çoğu 1967 savaşından sonra Lübnan’ı terk ettiler. Filistin Kurtuluş Örgütü’nün (FKÖ) Lübnan’da etkisini artırdığı 1970’lerde durumları daha da kötüleşen Yahudiler, mal

1926 Anayasası, Lübnan politik hayatında mezhepsel ve kutuplaşmış bir toplulukta bir konsensüs sistemi inşa etmiştir.²⁶⁸ Bu sistem, ülkedeki mezhepsel farklılıklara ve meydan okumalara bir çözüm olarak görülürken öte yandan ülkedeki bazı grupların çıkarlarını ve dominantlığını garanti altına almış ve feodal konsepti modern Lübnan'ın politik hayatında iyice temellendirmiştir.

1926 Anayasası'nın Lübnan siyasal hayatında resmileştirdiği mezhepçilik sistemi, 1932 yılında yapılan nüfus sayımı ile ülkede daha derin kökler salma olanağı bulmuştur. Nüfus sayımına göre söz konusu yılda Lübnan'da yerleşik nüfus 793.426 idi. Bu sayıya yurtdışında yaşayan Lübnanlılar da eklendiğinde Lübnanlıların nüfusu 860.829 olarak belirlenmişti.

Nüfus sayımına göre, altı dini grup ya da mezhep arasında Maruniler yüzde 30'luk oranla en büyük grubu oluşturmaktaydılar. Marunileri, yüzde 21'lik oranla Sünniler ve yüzde 18'lik oranla Şiiler takip etmekteydi. Bu oranlara göre kamu pozisyonları büyük dini gruplar arasında paylaştırılmıştır. En büyük grup olan Maruniler, en güçlü pozisyon olan Cumhurbaşkanlığı'nı kazanırken, Sünniler ikinci en büyük grup olarak Başbakanlığı ve Şiiler de Meclis Başkanlığı'nı elde etmişlerdir.²⁶⁹ Parlamento'daki Hristiyan-Müslüman temsiliyet dengesi de 6'ya 5 Hristiyanların lehine düzenlenmiştir.²⁷⁰

ve mülklerini bırakarak ülke içinde göç etmişlerdir. 1984-1987 arası döneme ülkede artan adam kaçırma ve suikastlar nedeniyle ülkeden kaçışlarını sürdüren Yahudilerin sayısı günümüzde 100'ün altındadır. Bkz. Kirsten E. Schulze, **The Jews of Lebanon: Between Coexistence and Conflict**, Sussex, Sussex Academic Press, 2008; Mitchell G. Bard, "The Jews of Lebanon", 2010, (Çevrimiçi) http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsourc/anti_semitism/lebjews.html#_edn1/, Erişim Tarihi: 31 Ekim 2017.

²⁶⁸ Fransız siyaset bilimci Pierre Rondot, Lübnan Anayasası'nı Lübnan'ın "kendi özel ihtiyaçları doğrultusunda oluşturulan" bir anayasa olduğunu ve bu anlamıyla Ortadoğu bölgesi bir ilki ifade ettiğini vurgulamaktadır. Bkz. Pierre Rondot, "The Political Institutions of Lebanese Democracy", **Politics in Lebanon**, Leonard Binder (Ed.), New York, John Wiley & Sons Inc., 1966, ss. 127-128.

²⁶⁹ Peter Mansfield, **Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası**, Nuran Ülken (Çev.), İstanbul, Sander Yayınları, 1975, s. 95.

²⁷⁰ Muhammad A. Faour, "Religion, Demography, and Politics in Lebanon", **Middle Eastern Studies**, Vol. 43, No. 6, November 2007, p. 909; Imad Harb, "Lebanon's Confessionalism: Problems and Prospects", **USIPeace Briefing**, 2006, (Çevrimiçi) http://www.usip.org/pubs/usipeace_briefings/2006/0330_lebanon_confessionalism.html, Son Erişim Tarihi: 13 Mart 2017; 1926 Anayasası ve 1932 nüfus sayımının Lübnan politik yaşamında ortaya çıkardığı orantısallık Lübnanlı elitler arasında siyasal sistemde etkin olmak için işbirliğini güçlendirecek bir etki de yaratmıştır. Bkz. Joseph G. Jabbara ve Nancy W. Jabbara, "Consociational Democracy in Lebanon: A Flawed System of Governance", **Governance and Developing Countries**, Jamil E. Jireisat (Ed.), Leiden, Brill Publishers, 2002, p. 72; Nüfus sayımına göre az bir farkla çoğunluğu oluşturan Hristiyanlar, zaman içerisinde mezheplerin

Bu unsurlar dikkate alındığında, Anayasa'nın Osmanlı dönemindeki Mutasarrıflık sistemini güçlendirdiği ve daha etkili kıldığı ifade edilebilir. Aynı zamanda bu sisteme yasal ve politik bir meşruluk kazandırılmıştır. Anayasa, Lübnan bölgesinin uzun süredir var olan herhangi bir problemine çözüm getirmediği gibi Fransız mandasını da meşrulaştırmıştır.

1926 Anayasası ve 1932 nüfus sayımı çerçevesinde oluşturulan Lübnan vatandaşlığı ve biçimlendirilen Lübnan siyasal hayatı ulusal şuuru, din olgusu etrafında kurduğu için Lübnan'da bu dönemde ulus-inşa sürecinin başarısız olduğu ifade edilebilir. Etkileri gelecekte de kendisini gösterecek olan ulus inşa sürecinin bu dönemdeki fikri temellerine bakmadan önce Lübnan'ın bağımsızlığa giden sürecinin de konu edinilmesi gerekmektedir. Bu, hem çalışmanın genel kompozisyonu adına hem de bu dönemde gerek Fransız manda yönetimi tarafından izlenen uluslaştırma politikaları gerekse Maruni entelektüellerin ortaya koydukları fikri akımlar ve buna karşılık başta Sünni ve Şii kesimleri olmak üzere diğer mezhebi topluluklardan aldıkları karşılıkların anlamlandırılması adına gereklidir.

b. Bağımsızlık Mücadelesi: Fransız Mandasının Sonu ve Ulusal Pakt'a Giden Yol

1920'lerde ve 1930'ların başlarında manda yönetimi altında kendisine “siyasal bir sistem” ve “toplumsal bir kimlik” arayan Lübnan, 1930'ların ikinci yarısında ve 1940'ların başlarında meydana gelen bölgesel ve uluslararası gelişmelerle kendisine bir “gelecek” arama mücadelesine girdi. Söz konusu dönemde, ulusal ve uluslararası alanda meydana gelen gelişmelerin Lübnan toplulukları arasında anti-kolonyal bilincin oluşmasında ve Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında siyasal arenada ittifakın kurulmasında nasıl etkili olduğu analiz edilmelidir. Bu, 1930'ların ikinci yarısından Ulusal Pakt'ın ortaya konduğu 1943 yılına kadarki dönemde manda yönetimi ile ulusal elitler arasındaki ilişkinin, içeride sosyal, ekonomik ve siyasal yapıda meydana gelen

demografisinde meydana gelen değişikliklere rağmen, söz konusu sistemin bu konuda esneksizliğinden dolayı 1989 yılında kadar cumhurbaşkanının geniş yetkilerini korumuşlardır. Cebel-i Lübnan'ın önemli unsurlarından olan Dürziler ise artık Grand Liban'ın “azınlıklar”ından birisiydiler ve eski kazanımlarının önemli bir kısmını kaybettiler. Bkz. Ayhan ve Tür, **Lübnan: Savaş, Barış...**, s. 55.

gelişmeler ile uluslararası alanda vuku bulan dönüşümlerin ulusal kimliğin inşası üzerindeki etkilerinin analizi için önemlidir.

Söz konusu dönemde, Avrupa’da yükselen Almanya tehlikesi karşısında İngiltere ve Fransa’nın manda toprakları üzerindeki kontrollerini gözden geçirmelerine ve bu yönetimlerle anlaşmalar yapmalarına yol açmıştır. İngiltere, sömürgesi Irak ile 1930 yılında Anglo-Irak Anlaşması’nı yapmış ve Irak mandasına son verdi. İngiltere’nin kısa sürede mandasını “azletmesine” karşın Fransa, kendi mandaları olan Suriye ve Lübnan için 1936 yılına gelene dek dikkate değer bir girişimde bulunmadı. Fransa, bu iki ülkeyle ancak Eylül-Ekim 1936 tarihinde bağımsızlıklarını vaat eden anlaşmalar imzalamıştır. 1939 yılı bitmeden bu iki devletin tam bağımsız olacaklarını öngören anlaşmalar, Lübnan ve Suriye parlamentolarından kısa sürede geçerken Fransa parlamentosu anlaşmaların tasdikini bekletmiştir.²⁷¹ Fransa’da anlaşmaları destekleyen Halk Cephesi (The Popular Front) hükümetinin çökmesi üzerine yönetime sağcı bir hükümetin gelmesi ve savaş korkusunun artmasıyla Fransa anlaşmalardan vazgeçtiğini duyurdu. Temmuz 1939’a gelindiğinde de Fransa, artan savaş tehlikesini ortaya koyarak olağanüstü hal ilan etmiş ve Lübnan’da Temsilciler Meclisi’ni feshederek anayasayı ikinci defa rafa kaldırdı.²⁷²

II. Dünya Savaşı’nın başlamasını izleyen süreçte Fransa, Haziran 1940’ta Nazi Almanyası’nın himayesine girdi ve ülkede Nazilerle işbirliği içerisinde olan Mareşal Philippe Petain liderliğinde Vichy hükümeti kuruldu. Fransa himayesindeki Suriye ve Lübnan yönetimi de bu hükümeti desteklemiştir. Lübnan yönetiminin bu kararı, ülkede

²⁷¹ Jacob C. Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record (Volume 2: 1914-1956)**, New York, D. Van Nostrand Company, Inc., 1956, p. 214.

²⁷² Winslow, **Lebanon: War and Politics...**, pp. 70-71; Manda yönetimi, Lübnan’da Anayasa’yı ilk olarak 1932 yılında askıya almıştı. Fransa’nın Hristiyan gruplarının Müslüman bir aday olan Muhammed Cisir’in cumhurbaşkanlığı için öne çıkmasıyla ciddi bir teste tabi tutulduğu bu dönemde Fransa, yükselen bu Müslüman aday tehlikesi karşısında Anayasa’yı feshetme yoluna gitti. Anayasa’nın tekrar yürürlüğe konması için Bışara el-Huri’nin girişimleri dikkate değerdı. Büyük bir çekişme çerçevesinde geçen 1936 seçimlerinde Fransa’nın desteklediği Emile Edde’ye tek oyla kaybeden Bışara el-Huri, buna karşın ülkede Anayasa’nın tekrar yürürlüğe konması ve Lübnan’ın tam bağımsızlığı için bir mücadele başlattı. Bkz. Turan, “Lübnan’da Ulusun İnşası...”, s. 196; Öte yandan, ikinci kez cumhurbaşkanı seçilen Edde’nin başbakanlığa Müslüman olan Hayreddin Ahdap’ı ataması, Lübnan’da cumhurbaşkanının Maruni, başbakanın Sünni Müslüman olması yönündeki mezhebe dayalı yönetim geleneğini fiilen başlatmış oluyordu. Bkz. Ayhan ve Tür, **Lübnan: Savaş, Barış...**, s. 53; Edde, kısa bir süre sonra Ahdap’ın yerine yine bir Müslüman olan Abdullah Yafi’yi atadı. Bkz. Zisser, **Lebanon: The Challenge...**, p. 20.

Cumhurbaşkanı Emile Edde'ye olan desteği sarstı. Ülkede savaşın ekonomik yıkımının etkisiyle iç çatışmaların artmaya başladığı bu süreçte, Mihver güçlerinin bölgede gücünün daha fazla artmasını istemeyen İngiltere ve müttefiki Özgür Fransa Hareketi önderi General de Gaulle, Mısır'daki Alman ilerleyişi ve Irak'taki Reşid Ali İsyanı'nın yarattığı etkiyle Lübnan ve Suriye'yi işgal etti. İşgal öncesinde İngiltere ve De Gaulle, iki ülkeye bağımsızlık verilmesi konusunda anlaşsalar da Suriye ve Lübnan'daki Vichy taraftarı Fransız birliklerinin 1941 yılında yenilmelerini izleyen süreçte, de Gaulle, İngiltere'yi karşısına alarak Lübnan ve Suriye üzerindeki sömürge yönetimini sürdürmeye devam etti.²⁷³ Buna karşın Fransa, iki ülkede artan direniş hareketleri ve İngiltere'nin diplomatik baskıları nedeniyle 1943 yılına gelindiğinde anayasaların yeniden yürürlüğe konmasına izin verdi. Bazı idari düzenlemeler yapan Fransa, bu döneme Lübnan'da seçimlerin yapılmasına izin verdi.²⁷⁴ Ağustos 1943'te gerçekleştirilen seçimler, Lübnan'ın Marunilerin anavatanı olduğunu ve diğer mezheplerin azınlık olduğunu savunan Maruni Hristiyan Emile Edde ile Sünnilerle ittifak kurulması gerektiğini savunan Maruni Bişara el-Huri arasında geçti.²⁷⁵

²⁷³ Özgür Fransa Hareketi'nin komutanlarından olan General Catroux, 26 Kasım 1941 tarihli açıklamasında Fransa'nın savaştan sonra manda yönetimini sona erdireceğini ifade etti. Bkz. Theodor Hanf, **Coexistence in Wartime Lebanon: Decline of a State and Rise of a Nation**, London, I.B. Tauris Publishers, 1993, p. 71; İngiltere, bu süreçte eski Fransız mandası topraklar üzerinde baskın bir pozisyon kazanmaya başladı. Bkz. Caroline Attie, **Struggle in the Levant: Lebanon in the 1950s**, London, I.B.Tauris Publishers, 2004, pp. 18-19; İngiltere ve Özgür Fransa Hareketi savaş sürecinde işbirliği yapmalarına ve Lübnan ve Suriye'ye bağımsızlık vaat etmelerine karşın bu algı zaman zaman sarsılmaktaydı. İngiltere, yerel güçlerin desteğini sağlayarak pozisyonunu güçlendirmeyi amaçlarken, Charles de Gaulle, Fransa'nın Levant'taki etkinliğini devam ettirmek istiyordu. İki müttefik arasında anlaşmazlıklar ve birbirini suçlamalar başladı. İngilizler, Fransızları Marunilere Müslümanların dezavantajlarına olacak şekilde orantısız olmayan ayrıcalıklar vermekle suçlarken; Fransızlar da İngilizleri bölgedeki Fransız etkisini kırmak amacıyla Araplarla işbirliği yapmakla suçladılar. Bu anlaşmazlık ve suçlamaları ortadan kaldırmak adına, Fransa ve İngiltere bir anlaşma yaptı. Fransa'nın Levant'ta gizli bir ajandasının olmadığını ve İngilizlerin de Fransızların pozisyonlarına zarar verecek herhangi bir girişimde bulunmayacağını ifade eden bu anlaşma aynı zamanda iki müttefikin Suriye ve Lübnan'a bağımsızlık verilmesi noktasında uzlaşmasını da içeriyordu. Bkz. A. B. Gaunson, **The Anglo-French Clash in Lebanon and Syria, 1940-1945**, London, Macmillan Press, 1987, pp. 5-6.

²⁷⁴ Seçim sonuçlarına göre 55 sandalyeli Meclis'te 18 Maruni, 11 Sünni, 10 Şii, 6 Grek Ortodoks, 4 Dürzi, 3 Ermeni Katolik, 2 Grek Katolik ve 1 Protestan temsilcinin yer almıştır. Bkz. Rondot, "The Political Institutions...", p. 129; Parlamento'daki sandalye sayısı ülkede kadınların ilk defa oy kullanma hakkına sahip olduğu 1951 seçimlerinde 77'ye çıkarıldı. 1953 ve 1957 seçimlerinde bu sayı değişerek sırasıyla 44 ve 66 olmuş, 1960 seçimleriyle birlikteyse 99'a çıkarılmıştır. Bkz. Michael C. Hudson, **The Precarious Republic: Modernization in Lebanon**, New York, Random House, 1968, p. 215.

²⁷⁵ Bu iki isim arasındaki fikir ayrılıkları, 1920'lerin ikinci yarısında ve 1930'ların ilk yıllarında Maruniler arasında ayrışmaların meydana gelmesine neden oldu. Huri'nin temsil ettiği Anayasal Blok ile Edde'nin temsil ettiği Ulusal Blok arasındaki rekabet giderek derinleşirken bu süreci daha da sertleştiren ve ülkedeki diğer toplulukları da etkileyen gelişme Edde'nin bu dönemde başkanlığa gelmesi olmuştur. Ülkede artan Fransız etkisine paralel olarak gerçekleşen bu gelişme Arap

Sünnilerin desteğini alarak cumhurbaşkanı seçilen Huri, Fransa'ya karşı verilen bağımsızlık mücadelesinde öne çıkan bir isimdi. Nitekim bu doğrultuda, ülkedeki bir kısım Müslüman seçkinle birlikte hareket etmiştir. Kendisi gibi bağımsızlık mücadelesinin öne çıkan isimlerinden Sünni Riyad el-Sulh'u başbakanlığa getiren Edde, ülkedeki manda döneminden kalan unsurları kaldırmak amacıyla anayasal düzenlemeye gitti. Fransa'nın karşı çıkmasına karşın, söz konusu anayasal değişiklikler 8 Kasım 1943 tarihinde Temsilciler Meclisi'nde oybirliğiyle kabul edildi. Anayasa değişikliğinin birinci maddesi, Lübnan'ı "bağımsız, bölünmez ve egemen bir devlet" olarak tanımlayarak hem manda yönetimine son vermiş hem de ülkenin sınırlarını net olarak belirtmiştir. Arapça'yı ülkenin resmi dili olarak ifade eden on birinci madde de Fransızca'nın artık Lübnan'ın resmi dili olmadığını ortaya koymaktaydı.²⁷⁶

Bu anayasal düzenlemeleri kendi otoritesine itaatsizlik olarak yorumlayan Fransız Temsilci M. Henry Helleu, buna 11 Kasım'da Cumhurbaşkanı, Başbakan ve üç bakanı tutuklayarak karşılık verdi. Helleu, Temsilciler Meclisi'ni feshettiğini ve Anayasa'yı yürürlükten kaldırdığını açıklamasına karşın Arapların Mihver devletlerin tarafına geçmesini istemeyen İngiltere'nin baskıları sonucu Fransa, Helleu'yu görevden aldı, 22 Kasım'da rehin aldığı kişileri serbest bıraktı ve Lübnan'ın bağımsızlığını tanımak durumunda kaldı.²⁷⁷ Nitekim 22 Kasım 1943 tarihi artık bağımsız bir Lübnan'ın kuruluş gününü ifade edecektir.

milliyetçilerinin ve onlara tepki olarak Marunilerin askeri-siyasi örgütlenmeler oluşturmalarına yol açmıştır. Bu çerçevede, Grek Ortodoks Antun Sadi, 1932 yılında Suriye Ulusal Partisi'ni, Maruni Pierre Cemayel 1936 yılında Ketaib (Falanjist) Partisi'ni ve yine aynı yılda Müslümanlar Neccade örgütünü kurdular. Bkz. Labib Zuwiyya-Yamak, "Party Politics in the Lebanese Political System", **Politics in Lebanon**, Leonard Binder (Ed.), New York, John Wiley & Sons Inc., 1966, pp. 143-167; Paul W. T. Kingston, **Reproducing Sectarianism: Advocacy Networks and the Politics of Civil Society in Postwar Lebanon**, Albany, State University of New York Press, 2013, p. 33.

²⁷⁶ Habachy, "The Republican Institutions...", p. 598; Bu anayasal değişikliklerle 1. ve 11. maddelere ek olarak 52., 95. ve 102. maddeler de yeniden düzenlendi. Bunun yanında, Anayasa'nın 90., 91., 92. ve 94. maddeleri iptal edildi. Bkz. Ekinci, "Lübnan'ın Esas...", s. 32.

²⁷⁷ Bununla birlikte, Fransa'nın ülkeden birliklerini çekmesi daha geç bir tarihe, 1946 yılına tekabül edecekti. Bkz. Youssef Chaitani, **Post-Colonial Syria and Lebanon: The Decline of Arab Nationalism and the Triumph of the State**, New York, I.B. Tauris Publishers, 2007, p. 14; Hussein Sirriyeh, **Lebanon: Dimensions of Conflict**, London, International Institute for Strategic Studies, 1989, p. 4; Cumhurbaşkanı ve Başbakan'ın dışında Kamil Şamun, Salim Takla, Adel Usayran ve Abdülhamid Karami yeni hükümetten tutuklanan önemli isimlerdi. Bkz. Gorla, **Sovereignty and...**, p. 25; Fransa'nın bölgeden çekilmesinde İngiltere'nin rolü üzerine bkz. A. B. Gaunson, **The Anglo-French**

2. Mezhepçi Yapı Üzerine İnşa Edilmeye Çalışılan Devletleşme ve Uluslaşma Süreci: Manda Döneminde Lübnan'da Devlet-İnşa ve Ulus-İnşa Etme Düşüncesinin Fikri Boyutu

20. yüzyılın ikinci on yılında mandater güç Fransa tarafından Marunilerin liderliğinde hayata geçirilen Grand Liban devleti, kökenleri 17. yüzyıla kadar geriye tarihlenebilecek olan Maruni milliyetçiliğinin bir eseri olarak görülebilir. Maruni Kilisesi bünyesinde Maruni topluluğu üzerine fikri ve edebi faaliyetlerin yürütüldüğü bu yüzyıldan itibaren yapılan çalışmalar zamanla Marunilerin başta Fransa olmak üzere Batı'yla yakın ilişkiler içinde olan, kökenlerini Fenike'den alan ve Arap ile İslam unsurlarını dışarıda bırakan bir Hristiyan Lübnan devleti arzusuna hizmet etmiştir.²⁷⁸ Bu süreçte Gabriel İbn el-Kila'i, İstefan ed-Düveyhi ve Nicola Murad gibi din adamlarının ortaya koydukları eserlerle Lübnan'ın tarihinin ve kültürünün kodları oluşturulmaya başlanırken 19. yüzyılda Tannuş el-Şıdyak ve Yusuf el-Karam gibi isimler bu kodları ideolojik manada geliştirmişlerdir. 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın ilk iki on yılında Henri Lammens ve Yusuf el-Savda gibi isimlerin Lübnan için ortaya koydukları coğrafi ve tarihsel perspektifler modern Lübnan'ın temellerini oluşturmada öncü rol üstlendi. Bununla birlikte gerek Grand Liban'ın kurulması sürecinde yeni devletin sınırlarının belirlenmesinde belirleyici olan gerekse Fenikecilik ve/veya Lübnancılık gibi farklı adlar altında gelişen Maruni milliyetçiliği yeni devletin kurulmasından sonraki dönemde sürdürülmesini sağlayan bazı modern zaman Maruni entelektüeller söz konusuydu. Bu entelektüeller, Grand Liban'ın kurulmasıyla bir ulus devlet milliyetçiliğine evrilen ve dolayısıyla temele Marunileri koyan ve Arap karakterini reddeden Maruni milliyetçiliğinin bu yapısını arka plana

Crash in Lebanon and Syria, 1940-1945, New York, Palgrave MacMillan, 1987, pp. 163-183; Lübnan, 1945 yılında Birleşmiş Milletler'e ve Arap Birliği'ne üye oldu. Arap Birliği'nin temelini atıldığı 1944 İskenderiye Protokolü, Lübnan'ın Arap devletleri tarafından bağımsız ve egemen bir devlet olarak tanınması açısından önemlidir. Bkz. Solh, **Lebanon and Arabism...**, pp. 251-253.

²⁷⁸ Tarih profesörü Kirsten E. Schulze, doğruluğu tartışmaya muhtaç bir fikir olsa da Maruni milliyetçiliğinin sadece Ortadoğu için değil "ulus-devlet", "milliyetçilik", "vatandaşlık" gibi kavramların doğduğu Avrupa için bile erken bir yüzyıl olan 17. yüzyıldan itibaren Lübnan ile Maruni topluluğunu eşitlemeye yönelik bir fikir akımı olduğunu ifade eder. Bkz. Kirsten E. Schulze, "İsrail ve Maruni Milliyetçilikleri: Bir Azınlık İttifakı 'Doğal' mı?", **Ortadoğu'da Milliyetçilik, Azınlıklar ve Diasporalar**, Kirsten E. Schulze, Martin Stokes ve Colm Campbell (Der.), Ahmet Fethi (Çev.), İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1999, s. 216.

atarak tüm etnik ve dini grupların haklarının garanti altına alındığı, çok kültürlü ve heterojen bir Lübnanlılık kimliği etrafında tasarlanan bir ulus inşa sürecinin teorisyenleri rolünü üstleneceklerdi.

Bu entelektüeller arasında ismi ilk zikredilmeyi hak eden kişi, Birinci Dünya Savaşı arifesinde yaptığı çalışmalarla Maruni milliyetçiliğinin 20 yüzyılda fikri olarak şekillenmesinde önemli bir etkisi olan Bulus Nujaym'dır. Lübnan'daki misyoner okullarında eğitim aldıktan sonra Avrupa'da yükseköğrenimini tamamlayan "klasik" ama bölge için yeni bir entelektüel tipinin ilk temsilcilerinden biri olan Cuniyeli Nujaym'ı bu çalışma açısından önemli kılan unsur, Lübnanlı entelektüellerinin milliyetçiliğin tarihi dayanaklarını tartıştığı bir dönemde onun Lübnan'ın coğrafi sınırlarına dikkat çekmesiydi. Paris Üniversitesi'ndeki hukuk ve siyaset bilimi tahsilinden sonra 1908 yılında Cebel-i Lübnan'a dönen ve George Zuvayn, Habib Bitar ve Na'um Bakhus ile birlikte Halk Cephesi'nin yönetici kadrosunda yer alarak siyasal yaşama katılan Nujaym,²⁷⁹ aynı yıl "M. Jouplain" takma adıyla Lübnan sorununu ele alan ve bu soruna yönelik çözüm önerileri ortaya koyan "Lübnan Meselesi (La Question du Liban)" adlı bir kitap yayınladı. Eserinde Grand Liban fikrini ortaya koyan Nujaym, bu doğrultuda Fransız anarşist coğrafyacı Elisee Reclus'un "coğrafi determinizm" olgusunu kullanarak tarihsel süreçte Lübnan ulusunun sürekli bir varlığını ifade etmiştir. Lübnan'ın tarihini ve etnisitesini coğrafi gerçekliklerin tayin ettiğini ifade eden Nujaym, bu topraklarda yaşayan Lübnan ulusunun geçmişte Fenikeliler, günümüzdeyse Maruniler olduğunu vurgulamıştır. Nujaym'e göre, 17. yüzyılda Arap işgaline tepki olarak başlayan Maruni direnişinin yaşanan gelişmeler çerçevesinde belirli dönüşümler geçirdiğini ve 19. yüzyılın ikinci yarısında uygulanan Mutasarrıflık sistemiyle bağımsızlık sürecine evrildiğini ifade etmektedir. Nitekim 20.

²⁷⁹ Nujaym'ın Halk Cephesi'nde başlayan siyasi kariyeri Hovhannes Paşa'nın bölgeye mutasarrıf olarak atanmasıyla resmileşmiş ve bu tarihten 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın başlayacağı zamana kadar Nujaym, Cebel-i Lübnan'ın dış ilişkilerinin başındaki isim olmuştur. Savaş'ın başlamasıyla Osmanlı yönetimi tarafından Kudüs'e sürgün edilen Nujaym, 1920 yılında Grand Liban'a geri döndü. 1920'lerin sonunda Fransa'ya yerleşen Nujaym, üç sene sonra burada hayata gözlerini yumdu. Nujaym'ın hayatı üzerine detaylı bilgi için bkz. Marwan R. Buheiry, "Bulus Nujaym and The Grand Liban Ideal 1908-1919", **Intellectual Life in the Arab East, 1890-1939**, Marwan Buheiry (Ed.), Beirut, American University of Beirut Publishers, 1981, pp. 65-69.

yüzyılın Lübnan Marunileri, Nujaym için Osmanlı yönetimine ve Dürzi feodaliteye karşı mücadele eden Lübnan'ın demokratik ruhunu ifade etmektedirler.²⁸⁰

17. yüzyıldan itibaren Maruni kültürel hareketinin ortaya koyduğu bu unsurları işleyen Nujaym sadece Grand Liban fikrini ortaya koymakla yetinmemiş daha ileri giderek bağımsız bir Maruni yurdu olan Grand Liban'ın sınırlarını da net bir şekilde ifade etmiştir. “Potansiyel” Maruni devletinin sınırlarını böyle somut bir şekilde belirleyen ilk isim olması nedeniyle ayrı bir öneme sahip olan Nujaym'e göre, Grand Liban'ın sınırları batıda Akdeniz'den doğuda Asi Nehri'ne, kuzeyde Kebir Nehri'nden güneyde Litani Nehri'ne kadar uzanan alanı kapsamaktaydı. Bu, Cebel-i Lübnan sınırlarının Beyrut, Bekaa Vadisi, Bilad Bşara, Marj'iyum, El-Hula ve Akkar'ı da içerecek şekilde genişlemesi anlamına gelmekteydi.²⁸¹

Nujaym'ın kaleme aldığı Grand Liban fikri, Birinci Dünya Savaşı'nın bitişini izleyen ve barış antlaşmalarının imzalanma çabaları içinde olunan dönemde bazı Maruni entelektüel ve siyaset adamları tarafından Lübnan'ın ulusal çıkarlarını gerçekleştirmek için benimsenmiştir. Savaş sırasında yukarıda görüşleri detaylandırılan el-Savda'nın desteklediği Grand Liban fikri, savaş sonrası dönemde Maruni Patrik Hoyek tarafından siyasi alana taşınmış ve Paris Barış Konferansı'na giden Lübnan delegasyonunun fikirlerinin temellendirildiği esas ilham kaynağı olmuştur. Barış Konferansı'na

²⁸⁰ Atlıoğlu, **Lübnan Marunileri...**, s. 211.

²⁸¹ Firro, Nujaym'ın Lübnan üzerine ortaya koyduğu görüşlerinde Ferdinand Tyan ve Henri Lammens'in çalışmalarının etkisinin gözlemlendiğini ifade eder. Firro'ya göre, Tyan'ın Nujaym üzerindeki etkisi daha çok Marunilerin bölge içerisinde ayrı bir ulus olarak tanımlanmasıydı. Lübnan'ın sınırlarını sadece Cebel-i Lübnan ile sınırlı tutmasına karşın Tyan, Marunilerin “farklılığı”nı işaret eden bu görüşünü Nujaym'den önce 1905 yılında kaleme aldığı “Maruni Ulusu (La Nationalite' Maronite)” adlı broşürde ortaya koymuştu. Lammens'in Nujaym üzerinde bıraktığı etkiye daha fazladır. Nitekim bu etki iki ismin Lübnan coğrafyasının sınırlarının neresi olduğu konusunda ortaya koydukları bilgilerin birbirleriyle uyuşmasından anlaşılmaktadır. Lammens, 1902 yılı içerisinde yayın organı El-Maşrik'te Lübnan'ın tarihi, coğrafyası ve nüfusu üzerine kaleme aldığı yazılarında batıda Akdeniz'den doğuda Asi Nehri'ne, kuzeyde Kebir Nehri'nden güneyde Litani Nehri'ne uzanan bir Lübnan coğrafyasından bahsetmektedir. Bu sınırların Nujaym'ın görüşlerinin biçimlenmesinde önemli bir yer kapladığı görülmektedir. Bununla birlikte iki isim arasındaki farklılık, “Suriye için Lübnan, Mısır için Nil gibidir.” diyerek Lübnan'ın Suriye içerisinde yer almasını savunan Lammens'in aksine Nujaym'ın Suriye'den ayrı bağımsız bir Lübnan idealini savunmasıdır. Bkz. Firro, “Lebanese Nationalism...”, pp. 15-16; Bu noktada, bir parantez açarak Nujaym'ın bağımsız Lübnan düşüncesine ne zaman sahip olmaya başladığı sorusu temelinde Sarah Gualtieri'ye kulak verilirse, Gualtieri, Nujaym'ın böyle bir düşünceyi 1920 yılından itibaren benimsediğini, bundan önce böyle bir düşünceye sahip olmadığını ifade eder. Bkz. Sarah M. A. Gualtieri, **Between Arab and White: Race and Ethnicity in the Early Syrian American Diaspora**, London, University of California Press, 2009, p. 196.

gönderilen ikinci Lübnan heyetinin başkanlığını yürüten Hoyek, görüşmelerde Lübnan'ın Nujaym'ın Fenikecilik unsurlarını kullanarak Lübnan etnisitesinin Arap olmadığını, Lübnan'ın Suriye'den ayrı bir bölge olduğunu ve dolayısıyla bağımsız bir birim olarak ortaya çıkması gerektiğini vurgulamıştır. Nitekim 1920 yılında Fransız manda yönetimi altında ortaya çıkan Lübnan toprakları Grand Liban fikrinin gerçekleşmesi anlamına gelmekteydi.²⁸²

Suriye ile Lübnan'ın Arap olmadığını ve bununla birlikte birbiri içerisine göz ardı edilemeyecek şekilde geçmiş olan bu iki kavramın birbirlerine karşıtlık oluşturmadığını ifade eden Nujaym'den sonra Lübnan'ın uluslaşma hikâyesinde Fenikecilik kimliğini destekleyen bir diğer isim Charles Corm'du.²⁸³ Maruni yazar Corm, Saint Joseph Üniversitesi'nde yükseköğrenimi tamamlamasını izleyen süreçte 1919 yılında "Societe Nationale Jeunes Syriens" adlı bir dergi çıkarmaya başlamıştır. George Samne ve Şükrü Ghanem'in içinde yer aldığı Suriye Merkez Komitesi'yle de iletişim içerisinde olan Corm, ilk dönem yazılarında Grand Syrie fikrini savunan yazılar kaleme almıştır. Corm'un Grand Syrie arzusu Fransa'nın Lübnan'ı Suriye'den ayrı bir devlet olarak kurulacağına yönelik faaliyetlerinin etkinlik kazanması üzerine yerini Grand Liban fikrine bırakmaya başlamıştır. Corm, bu dönemde, Lübnan'ın bağımsızlığını savunan ve Lübnan ile Fransa arasındaki bağları ortaya koyan yazılarını kaleme aldığı "La Revue Phénicienne" adlı bir dergi etrafında aralarında Michel Chiha, Georges Naccache, Paul Nujaym ve Henri Lammens gibi isimlerin bulunduğu bir topluluk oluşturmuştur. Fransız Yüksek Komiserliği'yle yakın ilişkilerde olan Corm, Lübnan ile Fenike tarihi arasında bağlantılar kuran yazılarıyla yönetici kesim katında da değer atfedilen bir isim olmuştur.

²⁸² Eserinde Fenike(lilik) olgusuna gerek düşünce olarak büyük bir önem atfeden gerekse maddi koşullar açısından sayfalarca yer ayıran Nujaym'ın bu girişimi yeni bir devletin ortaya kurulduğunu ilan eden Gouraud'un konuşmasında da karşılığını bulmuştu. Nitekim Gouraud, konuşmasında Maruniler'in Grand Liban tezlerine meşruiyet oluşturan "doğal", "coğrafi" ve "tarihi" sınırları işaret etmekteydi. Konuşma, Lübnan'ın Fenike toplumuyla tarihi ilişkisini, Haçlı döneminde itibaren Marunilerin Fransızlarla kurmuş oldukları yakın ilişkiyi ve Doğu Akdeniz kıyılarına komşu olması itibarıyla Cebel-i Lübnan'ın taşıdığı coğrafi önem vurgulanmaktaydı. Bkz. Kaufman, "Phoenicianism...", p. 185.

²⁸³ Corm hakkında kaleme alınan bir biyografi için bkz. Frank Salameh, **Charles Corm: An Intellectual Biography of a Twentieth-Century Lebanese "Young Phoenician"**, Lanham, Lexington Books, 2015.

Lübnanlıların tarihi kökenini Fenikelilere kadar geriye tarihleyen Corm, Lübnanlılar tarihi belirli bir dönemde Arap kültürüyle tanışmak durumunda kaldılar. Corm açısından Fenikelilerin mirası Lübnanlıların sahip çıkması gereken bir unsurdur. Fenikeliler medeniyete çok önemli katkılar yaparak Batılılaşma konusunda da ön alıcı bir rol oynamışlardır. Lübnanlılar bu geçmişlerini keşfettikçe ve canlandırdıkça “altın” günlerine yeniden kavuşacaklardır.

Aynı dönemde bir diğer Maruni entelektüel Georges Naccache’nin ortaya koyacağı görüşler, Grand Liban’a köken arayışı konusunda Nujaym ve Corm’un aksine Fenike unsurunu değil Akdeniz unsurunu ön plana çıkartmaktaydı. “Akdenizcilik” olarak ifade edilen bu fikir akımı, Lübnan, Suriye ve Filistin’i kapsayan Bilad-ı Şam bölgesinin altı bin yıllık Akdeniz medeniyetinin sakinleri olduğunu benimsiyordu.²⁸⁴ Bölgenin Arap uygarlığının bir parçası olmaktan öte böyle bir geçmişe sahip olmasının vurgulanması bölgenin Batı karakterini ortaya koyma amacı taşımaktaydı. Naccache, Araplık ve Müslümanlık karakterlerini önemsemiş, Arap kültürel uyanışının da yanlış bir temel üzerine kendini inşa etmeye çalıştığını ifade etmiştir.

Nujaym, Corm ve Naccache gibi Maruni entelektüellerin ortaya koyduğu eserler ve faaliyetleri, Lübnan’ın değişen siyasal ve toplumsal koşullarının etkisiyle 20. yüzyılın ikinci çeyreğinde Maruni milliyetçiliğinin Fenikecilik ve Hristiyanlık mayalarından beslenen ve ülkenin tümünü kapsayan bir “Lübnanlılık” fikrine doğru evrilmiştir. Maruni milliyetçiliğinin bu yöne evrilmesinde başat rolüyse ilerleyen sayfalarda kaleme alınacak olan Michel Chiha sahip olacaktı. Bununla birlikte, Fenikecilik fikrinin 1930’larda entelektüel hayatın bu kadar merkezinde yer alması, Lübnan’ın içeride başta Arap milliyetçiliğinin ve Grand Syrie fikrinin yükselmesine bir önlem almak amacıyla Fenikecilik fikrine yönelmesi olmak üzere yaşadığı siyasal ve toplumsal koşullarla birlikte dünyadaki ideolojik dönüşümlerle de yakından

²⁸⁴ Akdenizcilik ve Fenikecilik akımları çoğu zaman birbirini karşılayan iki görüş olarak lanse edilmesine karşın birbirlerinden farklı ele alınmalıdırlar. Nitekim Fenikecilik, Lübnan’a özgü bir algı iken Akdenizcilik Ortadoğu’nun diğer ülkelerinde çeşitli kesimler tarafından da kabul görmüş bir düşünceydi. Örneğin, Suriye’de 1930’larda Antun Saadeh’in liderliğini yaptığı ve Suriyecilik akımının en önemli destekçisi olan Suriye Sosyal Milliyetçi Partisi, Akdenizcilik akımını benimserken aynı görüş Mısır’da farklılıklar içerse de Mahmud Azmi ve Taha Hüseyin tarafından benimsenmişti. Bkz. Wael Abu-Uksa, “Rediscovering the Mediterranean: Political Critique and Mediterraneanism in Mohammed Arkoun’s Thought”, *Journal of Levantine Studies*, Vol. 1, No. 1, Summer 2011, p. 178.

ilintiliydi.²⁸⁵ Bu dönemde, başta Almanya ve İtalya olmak üzere birçok devlette başa ırkçı ideolojiyi benimseyen yönetimlerin gelmesi, Lübnan’da da entelektüellerin etnik kökene dayalı bir ulus temellendirmesini sürekli gündemlerine almalarını “zorunlu” kılmıştır. Fenikecilik fikrini temele koyan bir Lübnan ulusu inşa etme entelektüeller arasında daha fazla kaleme alınmasına karşın bu fikrin 1930’lara kadar Maruniler dâhil Lübnan toplumunda beklenen ilgi ve desteği gördüğünü söylemek pek gerçekçi olmayacaktır. Grand Liban’ın kurulmasını izleyen süreçte, 1920’ler boyunca Maruniler, kendilerinin baskın olduğu bir devletin ortaya çıkmasının etkisiyle bir “Maruni Romantizm”i dalgası yaşadılar. Lübnanlı Hristiyanlar bu dönemde doğan çocuklarına Fenikeli isimler verirken şiir ve roman gibi edebi ürünlerinde de sık sık Avrupa, Dido ve Hannibal gibi Fenike dönemi imgelerini kullanmışlardır.²⁸⁶ Bu, 1930’larda bir adım ileri götürülerek Fenikecilik akımının özellikle dini mitler üzerinde daha çok işlenerek “Marunilerin Lübnanlaşması” ve “Lübnan’ın Marunileştirilmesi” amaçlandıysa da ifade edildiği gibi pek de başarılı olmamıştır.²⁸⁷

Bu başarısızlığın temel sebebi Grand Liban’ın kurulmasının Lübnanlıların kimlikleri üzerinde ulusal bir uzlaşma meydana getirmemiş olmasıdır. Lübnan, Fransız mandası tarafından Suriye’den ayrılarak ayrı bir devlet olarak teşkil edilmesine karşın ülkede “kimlikler savaşı” devam etmekteydi. Manda yönetimi altında Müslümanlarla aynı çatı altında yaşamak durumunda kalan Maruniler, yukarıda ifade edildiği üzere

²⁸⁵ Uluslararası alanda meydana gelen ideolojik dönüşümlerin Lübnan’a etkisini en net ortaya koyan gelişmelerden birisi Pierre Cemayel’in liderliğinde 1936 yılında kurulan Ketaib Partisi’nin ideoloji ve örgütlenme olarak Almanya’daki ırkçı Nazi Partisi’nin etkisi altında kalmasıdır. Yükselen bu ırkçı akımlar, Lübnan’ın yanı sıra diğer Ortadoğu ülkelerinde benzer popüler fikirlerin ortaya çıkmasına yol açmıştı. Örneğin, bu dönemde Mısır’da Firavunculuk, Irak’ta Asurculuk gibi fikirlerin yaygınlık kazanmasına imkân sağlamıştır. Bkz. Götz Nordbruch, **Nazism in Syria and Lebanon: The Ambivalence of the German Option, 1933-1945**, New York, Routledge Press, 2007, p. 9.

²⁸⁶ Olivia K. Mote, “Lebanon’s ‘Social Mosaic’: The (Re)Making of Identities and the Impact of Liberal Education”, Miami, Miami University, **Unpublished Master Thesis**, 2011, ss. 39-42.

²⁸⁷ Athloğlu, **Lübnan Ermenileri...**, s. 220; Khuri, bu dönemde Hristiyan Lübnanlıların Fenikecilik fikrini yaygınlaştırmak için Hz. İsa’nın dini mesajını yaymak için Lübnan’a geldiği, dahası Hz. Adem ve Hz. İsa’nın Lübnan’da doğduğu, Hz. Adem, Hz. Nuh ve oğullarının Bekaa Vadisi’nde olduğu ile Hz. Nuh’un gemisinin Lübnan’ın sedir ağaçlarından yapıldığı gibi iddiaları kullanarak toplumu etkilemeye çalıştıklarını ifade eder. Bkz. Khuri, **Imams and Emirs...**, pp. 157-158; Khuri’ye göre, Fenikecilik fikri, “tek ve bağımsız bir varlık olarak konfesyonel çoğulculuk”, “siyasi özgürlük” ve “ekonomik liberalizm” olgularıyla karakterize edilen bir Lübnan kimliğinin oluşmasını sağlamıştır. Bunlar, zamanla Lübnanlıların kendilerini tanımlarken “gurur duydukları olumlu manalar taşıyan kavramlar” haline gelmiştir. Salem de Khuri gibi Fenikecilik fikrinin toplum nezdinde karşılığının fazla olmadığını ifade etmesine karşın bu fikrin, uzun vadede Lübnan kimliğinin oluşmasında önemli katkılar sağladığına dikkat çeker. Bkz. Salem, “Notes on the Question...”, Erişim Tarihi: 13 Ekim 2017.

Suriye'yle tarihsel bir gönül bağı içerisinde olan Müslümanlardan farklı olduklarını göstermek için Arap olmadıklarını kanıtlamaya çalışıyorlardı. Bu da yeni devlette “Lübnancılık” ve “Fenikecilik” fikirlerinin tartışma konusu olmaya devam etmesine yol açıyordu. Nitekim bu fikirlere kendilerini Arap kimliğiyle tanımlayan bazı Araplarla birlikte Grand Liban'ın kurulmasından memnun olmayan Suriye milliyetçisi Sünnilerden ve Marunilerin baskınlığından rahatsızlık duyan Dürzilerden ciddi muhalefet gösterilmiştir.²⁸⁸ Başka bir deyişle, bölgede Marunilerin baskın olduğu bir manda yönetiminin kurulması söz konusu dönemde Arap milliyetçiliğinin ve Grand Syrie fikirlerinin Maruni ideallerine karşı güçlü bir rakip olarak yükselmesine imkan sağladı.

Grand Syrie tahayyülü içinde olan Müslümanlar için Grand Liban'ın kurulması bir hayal kırıklığıydı. İngiltere ve Fransa'nın savaş sürecinde verdikleri sözleri tutmayarak Marunilerin baskın olduğu bir Grand Liban'ın ortaya çıkmasına ön ayak olmaları başta Sünniler olmak üzere Müslüman toplulukların aldatılmışlık hissine kapılmalarına neden olmuştu. Bu hayal kırıklığı ve kandırılmışlık hissi, 1920'lerde bölgede Avrupa devletlerine karşı tepkilerin gelişmesine ortam hazırlamıştır. Bu dönemde sosyalist ideolojinin de bölgede yayılmaya başlamasıyla birlikte Avrupa emperyalizmine karşı bağımsızlığı amaçlayan Arap milliyetçiliği farklı fraksiyonlar altında yükselişe geçmiştir.²⁸⁹

²⁸⁸ David Hirst, **Beware of Small States: Lebanon and Battleground of the Middle East**, London, Faber and Faber, 2010, pp. 9-11; Michael Kerr, **Imposing Power-Sharing: Conflict and Coexistence in Northern Ireland and Lebanon**, Dublin & Portland, Irish Academic Press, 2006, p. 14.

²⁸⁹ Entelektüeller, Arap milliyetçiliğinin neden bu dönemde yükselişe geçtiğine dair genel olarak benzer görüşlere sahiptiler. Entelis, Osmanlı'da Mutasarrıflık döneminde görece bir barış ortamı ortaya çıkaran konfesyonel ilkelere dayanan yönetim anlayışının Grand Liban'da bir istikrarsızlık unsuru haline geldiğini ifade eder. Bunda yükselen Arap milliyetçiliğinin önemli bir etkisi bulunmaktadır. Bu yeni devletin Maruni hegemonyası altında olmasını kabul etmeyen Sünnilerin hayal kırıklığı, İslam dünyasındaki konumlarının da bundan dolayı sarsılmasıyla kızgınlığa dönüşmüştür. Öte yandan Sünniler, Arabizm olgusu altında Arap ulusunun birliğinin ne kadar önemli olduğunun farkına varmışlardır ve zor durumlarla karşı karşıya kalan Arap ulusunu bir araya getirerek yeniden düzenleme amacını benimsemeye başladılar. Sünnilerin bu algıları, Lübnan'da Maruni karşıtlığı şeklinde ortaya çıkmaya başlamış ve 1936'da Ketaib Partisi'nin kurulmasını izleyen süreçte bu partiye yönelik tepkilerle devam etmiştir. Bkz. Entelis, **Pluralism and Party...**, pp. 28-30; Lübnanlı yazar Michael W. Suleiman ise Grand Liban'ın kurulmasıyla Cebel-i Lübnan topraklarına dâhil edilen topraklardaki Müslüman nüfusun oranına dikkat çeker. Grand Liban, yüzölçümü olarak Cebel'in iki katı büyüklüğünde olup Cebel'in nüfusunun iki katını ifade ediyordu. Yeni katılan bölgelerin nüfus yoğunluğu da Müslüman ağırlıklıydı. Bu Müslümanlar, Arap milliyetçisi bir karaktere sahip olup Arap topraklarının manda yönetimleri altında birçok devlete bölünmesine karşı çıkmaktaydılar. Bu tepkinin

Lübnan'da ortaya çıkan yeni yapılanmadan rahatsız olan Sünni Müslümanlar, 1920'lerde Suriye'yle birleşme arzularını belli bir örgütlenmeden uzak ve daha çok Selam, Sulh ve Karami gibi Lübnan'ın önde gelen aileleri vasıtasıyla yürütürken bu mücadele 1930'larda daha örgütlü bir hal almaya başlamıştır. Hayal kırıklığı ve kandırılmışlık hissi içerisinde olan Müslümanların manda yönetimi tarafından yeni rejimin yönetim kademelerinde yer almalarının engellenmesi Sünnilerin yeni yönetime daha da yabancılaşmasına neden olmuştur. Bu koşullar altında, Lübnanlı 47 Arap milliyetçi lider 1928 yılında Şam'da Kıyı Konferansı'nı düzenlediler. Suriye'nin toprak bütünlüğünün savunulduğunu ifade eden bu konferansı, 1933 yılında Beyrut'ta yapılan II. Kıyı Konferansı takip etti. Sünni lider Selim Selam'ın başkanlığında toplanan bu konferans, ilkinin aksine belirlenen amaçlar için bir strateji ortaya koymuş, bir yürütme komitesi seçmiştir. Konferansı izleyen süreçte, bu konferansa katılmayan Lübnanlı Arap milliyetçileri de kurdukları Ulusal Eylem Birliği adlı bir örgüt etrafında faaliyetlerini gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Tüm Arap topraklarında tek bir birliğin kurulması gerektiğini savunan ve bundan dolayı yerel milliyetçiliklere karşı olan bu örgüt, üyeleri arasında bazı konularda meydana gelen görüş ayrılıkları nedeniyle kısa süreli olmuş ve yerini Arap Ulusal Hareketi'ne (AUH) bırakmıştır. 1935 yılında Beyrut Amerikan Üniversitesi'nden Fuad Mufarrec ve Konstantin Zurayk gibi isimlerin de yer aldığı Beyrut merkezli AUH, yayınladığı "Kitab el-Kavmiyye el-'Arabiyye" başlıklı tüzüğüyle Arap milliyetçiliğini ve bunun üzerine inşa edilecek olan birleşik bir Arap devletini ortaya koymuştur. Tüm inançlara karşı hoşgörü politikasını benimseyen bu Arap devleti, Lübnan'ı da kapsamaktaydı.²⁹⁰

Büyük oranda Satı el-Husri'nin dil ve kültür temelli seküler milliyetçiliğine dayanan AUH'nin Arap milliyetçiliği, Lübnan'daki Sünni Müslümanlar arasında önemli bir

daha da artmasına neden olan unsur, kurulan Grand Liban'da Sünnilerin çoğunluğu oluşturmalarına izin verilmeyerek azınlık konumuna itilmeleri olmuştur. Bu da söz konusu dönemde Maruniler ile Sünniler arasında sık sık çatışmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bkz. Michael W. Suleiman, **Political Parties in Lebanon: The Challenge of a Fragmented Political Culture**, New York, Cornell University Press, 1967, p. 17.

²⁹⁰ Athlıoğlu, **Lübnan Marunileri...**, ss. 228-229; Pipes, **Great Syria...**, pp. 62-63; Parlamento dışında gizli bir oluşum olarak faaliyetlerine devam eden örgüt, tüzüğünde Arapça konuşan, Arap topraklarında yaşayan ve Arap ulusu potasında eriyebilecek nitelikte olan kişileri Arap olarak niteliyordu. Bkz. Raghd el-Solh, "The Attitude of the Arab Nationalists towards Greater Lebanon during the 1930s", **Lebanon: A History of Conflict and Consensus**, Nadim Shehadi ve Dana H. Mills (Ed.), London I.B. Tauris Publishers, 1988, pp. 151-156.

etki oluşturmuştur. Lübnan'daki farklı fikir akımlarının varlığının farkında olan bu hareket, bu nedenle öngördükleri hedeflerin başarıya ulaşması noktasında Lübnan'a özel bir önem atfetmişlerdi. Lübnan'daki farklı milliyetçilik algılarının bu süreci olumsuz etkileme ve bunun diğer Arap ülkelerinde de karşılık bularak genişlemesi korkusu, AUH açısından Lübnanlıları Arap birliğinin gerekli ve yararlı olduğuna ikna etmeyi "zorunlu" kılmaktaydı. Arap ulusal bilincinin yükseltilmesini temel amaç edinen AUH, 1945 yılında Suriye, Irak, Suudi Arabistan, Ürdün, Yemen ve Lübnan'ın katılımıyla Arap Devletler Birliği'nin kurulmasıyla ilk siyasi sonucunu alırken aynı zamanda ilerleyen zamanlarda Ortadoğu'da ortaya çıkacak olan Baasçılık ve Nasırizm gibi akımların Lübnan'da yayılabileceği bir zemin oluşturmuştur.

Lübnan'daki "kimlik savaşlarında" tutumu ortaya konulması gereken bir diğer Müslüman topluluk ise Dürziler'dir. Dürziler, manda yönetimi tarafından kendilerine Suriye içerisinde Havran merkezli özerk yönetim tanınması üzerine ilk etapta kendi aralarında belirli bölünmeler ortaya çıkmasına karşın, genel itibariyle Dürzilerin bu kimlik mücadelelerinde Sünni Arap milliyetçiliğinden yana tavır aldıkları söylenebilir. Lübnan'da Maruni milliyetçiliğinin baskın olduğu dönemde Suriye'yle birleşme arzuları taşıyan Dürziler, zamanla kendilerini Arap cemaati içerisinde konumlayarak Arap kimliğini temele alan bir pozisyon almışlardır.²⁹¹

Marunilerin başat aktör olduğu bir Grand Liban ve bu devlet içerisinde Marunilerin tahayyülleri üzerine kurulan ulus inşa politikalarına Müslümanlar dışında bazı Hristiyan topluluklar da muhalif tepkiler gösterdiler. Bu toplulukların öne çıkkanı Antun Saadeh'nin liderliğini yaptığı Grek Ortodokslar idi. Doktor bir babanın oğlu olan Saadeh, 1921 yılında babasının göç ettiği Brezilya'ya giderek burada babası Khalil Saadeh'in kurucusu olduğu "El-Mecelle" adlı gazetede yazılar kaleme almaya başlar. Ülkesinin içinde bulunduğu sorunlar üzerine kafa yoran Saadeh'e göre temel sorun ülkenin coğrafi ve mezhepsel olarak bölünmüşlüğüdür. Bunun ülkenin zayıflığına yol açtığını ifade eden Saadeh, çözüm olarak Grand Syrie fikrine dayanan seküler bir ideoloji benimsemiştir. 1929 yılında anayurduna geri dönen Saadeh, 1932 yılında "Suriye Milliyetçi Partisi'ni (SMP - Hizb el-Suri el-Kavmi)" kurarak

²⁹¹ Firro, "Suriye, Lübnan...", pp. 261-262.

görüşlerini siyasi arenada ortaya koymaya başlamıştır. Yaşadığı coğrafyanın adının Suriye, orada yaşayan herkesin de Suriyeli olduğunu ifade eden Saadeh, Arap ve Maruni kimlikleri reddetmiştir.²⁹² Bustani gibi Nahda entelektüellerinin ilham kaynaklığını yaptığı Saadeh,²⁹³ bir Suriye varlığı ve ulusunun ancak Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün topraklarını kapsayan coğrafyada ortaya çıkabileceğini savunuyordu. Fransızların Lübnan ve Suriye topraklarını birbirinden ayırarak iki devlet ortaya koymalarını kabul edilemez bir durum olarak niteleyen Saadeh, Grand Syrie fikrinin tekrar hayata geçirilmesi gerektiğini ve buna tehdit oluşturan Fransa yanlısı Grand Liban akımının, Arap milliyetçilerinin ve Siyonistlerin bertaraf edilmesi gerektiğini ifade etmekteydi.²⁹⁴

Saadeh'in partisi, 1930'lu yıllarda, bu dönemde Avrupa'da yükselişe geçen faşist hareketlerin etkisinde kalmıştır. Almanya ve İtalya gibi Avrupa devletlerindeki bu hareketlere duyulan sempati, Parti'nin tek lider anlayışı, paramiliter gençlik örgütlenmesi, otoriter parti disiplini ve siyasi sembolizm gibi unsurlarında somutlaşmıştır. Saadeh, Hitler'in "Der Fuhrer" unvanını çağrıştıran "Ez-Zaim" adıyla anılıyordu. SMP üyeleri Hitler'in selamını kullanırken Parti'nin bayrağında kullanılan gamalı haça da "kırmızı kasırga" anlamına gelen "zavba'a" adı verilmiştir.²⁹⁵

Saadeh'in bu milliyetçi politikalarının toplum nezdinde karşılık bulmaya başlamasından rahatsız olan Fransa, 1936 ve 1937 yıllarında olmak üzere Saadeh'i iki defa tutukladı. 1938 yılında Brezilya'ya giden Saadeh, 1947 yılına kadar burada kalmıştır. Bu süreçte, Na'im Thabet'in liderliği üstlendiği Parti'de Lübnan'ın 1943 yılındaki bağımsızlığıyla birlikte bölünmeler meydana gelmiştir. Parti'nin adında değişiklik yapan ve Grand Syrie için tahayyül edilen sınırı genişleten Saadeh,

²⁹² Suleiman, **Political Parties...**, pp. 91-92.

²⁹³ Dawisha, **Arab Nationalism...**, p. 97; Saadeh'in fikirlerinin şekillenmesinde Brezilya'ya gitmeden önce bir süre Mısır'da yaşayan ve Suriyelilerden etkilenen babasından ve Birinci Dünya Savaşı sürecinde Grand Syrie fikrini savunan Şükrü Ghanem ve George Samne ile La Syrie kitabının yazarı Henri Lammens'ten etkilendiği söylenebilir. Bkz. Pipes, **Great Syria...**, p. 43.

²⁹⁴ Itamar Rabinovich, "Arap Politik Partileri: İdeoloji ve Etnisite", **Ortadoğu'da Etnisite, Çoğulculuk ve Devlet**, Milton J. Esman ve Itamar Rabinovich (Ed.), Zafer Avşar (Çev.), İstanbul, Avesta Yayınları, 2004, p. 219; Saadeh, Yahudileri Suriye ulusunun bir parçası olarak görmezken kendi Suriye ulusu fikrinin Fenikecilik akımının sentezi, Arap milliyetçiliği akımının ise anti-tezi olduğunu ifade ediyordu. Bkz. Suleiman, **Political Parties...**, p. 101.

²⁹⁵ Pipes, "Radical Politics...", pp. 304-305.

parçalanmayı önlemek için de Na'im Thabet, Ma'mun İyas ve Esad el-Aşkar'ı Lübnan ulusunu destekledikleri ve dolayısıyla ideolojik ilkelerden saptıkları için Parti'den uzaklaştırmıştır.²⁹⁶ 2 Mart 1947 yılında Beyrut'a dönen Saadeh hakkında hükümet tutuklama kararı çıkarsa da bunu uygulayamadı. 1949 yılı, Lübnan hükümetini devirmeye yönelik çabalar içinde olan Saadeh ile Saadeh ve Partisi'ni bertaraf etmek isteyen hükümetin Maruni Ketaib Partisi aracılığıyla buna karşılık vermesine sahne olacaktı. 9 Haziran'da bu iki taraf arasında Cummaizeh'te yaşanan olaylardan sonra ağır kayıplar yaşayan Saadeh, tutuklanmamak ve öldürülmemek için Suriye'ye kaçmıştır. Saadeh, burada ilk etapta Suriye lideri Hüsnü ez-Zaim'in yardımlarıyla mücadelesini sürdürmüştü de ez-Zaim'in büyük güçlerin baskısı üzerine desteğini çekmesi üzerine Saadeh, 7 Temmuz'da yakalanmış ve 9 Temmuz'da idam edilmiştir. Saadeh'in idamını izleyen süreçte, SSMP de önemli bir güç kaybına uğrayarak dönüşümler yaşamıştır.

Lübnan'da Marunilerin liderliğinde ulus inşası siyasalarına karşı mezhepsel grupların tepkileri durulurken konu edinilmesi gereken bir diğer yaklaşım Hristiyan Lübnan Milliyetçiliği'dir. Öncülüğünü Maruni Kilisesi'nin yaptığı bu akım, Maruni milliyetçiliğinin Grand Liban'ın kurulmasıyla büyük ölçüde Fenikecilik fikri temelinde Lübnan milliyetçiliğine evrilmesinden hoşnutsuzluk duyan bir düşünceyi içermektedir. Görece daha uça yer alan kesimlerin benimsediği bu görüş, Lübnan'ın daha küçük fakat tamamıyla Hristiyan karaktere dayanan homojen bir yapıya sahip bir kimlik ideolojisi etrafında inşa edilmesi gerektiğini savunmaktaydılar. Bu akım, Müslümanlar ile Hristiyanların uzlaşmasına dayanan 1943 Ulusal Pakt'ın ortaya konmasıyla etkisini daha da artıracaktı.²⁹⁷

²⁹⁶ SMP, 1947 yılında "Suriye Sosyal Milliyetçi Partisi (SSMP)" adını almıştır. "Sosyal" kelimesi Lübnan'ın bağımsızlığını izleyen süreçte Parti'nin içinde meydana gelen bölünmeleri önlemek amacıyla Saadeh tarafından eklenmiştir. Bununla birlikte, Atlıoğlu'nun dikkat çektiği gibi Parti'nin adı, Arapça'daki "sosyalist (işiraki)" ile "sosyal (ictima'i)" kelimelerini birbiriyle karıştıran bazı yazarlar tarafından yanlış bir şekilde kullanılmaktadır. Bundan dolayı bu yazarlar, Parti'nin ismini ifade ederken "Sosyal Milliyetçilik (Social Nationalism)" kavramı yerine "Milliyetçi Sosyalizm (National Socialism)" tanımlamasını kullanmaktadırlar. Bkz. Atlıoğlu, **Lübnan Marunileri...**, s. 230; Daniel Pipes, "Radical Politics and The Syrian Social Nationalist Party", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 20, No. 3, August 1988, p. 304; Saadeh, Grand Syrie'nin topraklarını ifade eden alanlara II. Dünya Savaşı'ndan sonra Irak, Kıbrıs ve Sina Yarımadası'nı da eklemiştir. Bkz. Atlıoğlu, **Lübnan Marunileri...**, s. 230.

²⁹⁷ Phares, **Lebanese Christian Nationalism...**, 1996.

Bahsi edilen bu farklı etno-dini toplulukların “kimlik savaşları” 1920’lerin ikinci yarısından itibaren Lübnan’da siyasi yönetimin hangi parametreler üzerine inşa edileceği konusunu ön plana çıkartmıştı. Farklı kimlik ve dolayısıyla gelecek tahayyülleri içerisinde olan bu toplulukların nasıl bir siyasal sistem çerçevesinde barış içerisinde bir arada yaşamalarının sağlanacağı Lübnan’ın önünde duran en önemli ve en zor soruydu.²⁹⁸ Bu soruya cevap arayışı sürecinde ismi zikredilmesi gereken kişi, fikirleri ve siyasi faaliyetleriyle Lübnan’ın siyasi ve ekonomik sistemin şekillenmesinde, başka bir deyişle, hem siyasi ve ekonomik olarak Lübnan devletinin kurumlaşmasında hem de ortaya koyduğu eserlerle bu ülkenin ulus inşa sürecinde ciddi bir rol oynayan siyasetçi, yazar ve iş adamı Michel Chiha’dır. Irak göçmeni Keldani bir baba ile Beyrut’un zengin Grek Katolik ailelerinden Pharaon ailesinin kızı bir annenin oğlu olan Chiha, Saint Joseph Üniversitesi’nde yükseköğretimini tamamladıktan sonra ilk etapta aile şirketine çalışmaya başlasa da yaşananlar onu siyaset arenasıda itecekti. Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla birlikte o dönemde Lübnanlı göçmenler ve entelektüellerin yoğun olduğu Mısır’a gitmek zorunda kalan Chiha’nın burada siyasal görüşleri oluşmaya başlamıştır. Burada tanıştığı, Mısır’a göç etmiş bir ailenin oğlu olan Fransa yanlısı ve Fenikecilik kodlarını benimseyen Hector Klat’ın Lübnan kimliği ve geçmişi üzerindeki görüşlerinin etkisinde kalan Chiha, Savaş’ın bitmesiyle topraklarına geri döndü. Bu dönemde, aile şirketine çalışmanın ve Pharaon Bankası’nda yöneticilik yapmasının yanında gazeteciliğe de soyunan Chiha, “Le Reveil” adlı Fransız gazetesinde de yazılar kaleme almaya başlar. Bu süreçte, Charles Corm’un düşüncelerinden ciddi oranda etkilenmiştir. Bununla birlikte, Chiha, diğer Lübnan milliyetçilerinden farklılıklar taşıyan görüşler ortaya koymuştur.

Chiha, mezhebi farklılıkların etno-tarihsel kökenler çerçevesinde bir potada eritilmesini savunarak bu noktada, Hristiyanların Cebel-i Lübnan’ın Fenike kökenlerini vurgulaması yerine daha bağdaştırıcı bir söylem kullanmayı tercih etmiştir. Fenikecilik düşüncesine yeni bir perspektif getiren Chiha’ya göre, hem Müslümanların hem de Hristiyanların aynı tarihten, Fenikelilerden geldiğinin kabul

²⁹⁸ Elaine C. Hagopian, “Maronite Hegemony to Maronite Militancy: The Creation and Disintegration of Lebanon”, **Third World Quarterly**, Vol. 11, No. 4, October 1989, p. 103.

edilerek farklı mezheplerden oluşan çoğulcu bir devlet yapısı ideasını hayata geçirmek gerekmektedir. Chiha, Lübnan'ın çok unsurlu yapısını “bölünmüşlük” olarak değil de “çeşitlilik” olarak yorumlayarak bunun ulusal birliğin oluşmasında engel olmadığını savunmuştur.²⁹⁹ Başka bir deyişle, Chiha'nın farklı etno-mezhebi topluluğu dayanan bir yapıya sahip olan Lübnan'a uygun bir ulusal kimlik ve ideoloji geliştirmeye çabası olan “seküler Lübnanlılık” fikri, bu toplulukların paylaştığı ortak değerlerin üretilerek Doğu ile Batı ve Müslüman ile Hristiyan arasında bir köprü kurulması gerektiğini savunmuştur.³⁰⁰ Ya da Paul Salem'in kelimeleriyle, Chiha, “(...) her azınlığın güvenlik ve saygınlık bulabileceği, iktidarın tüm toplumlar arasında paylaşıldığı, Hristiyan ve İslam (veya Doğu ile Batı) medeniyetlerinin sağlıklı bir karışımının olduğu liberal bir Lübnan”³⁰¹ hayal ediyordu.

Chiha, bu amaç doğrultusunda, görüşlerini temellendirmek için Fenikecilik akımını savunan diğer entelektüeller gibi tarihten yararlanma yoluna gitmiştir. Kaleme aldığı çalışmalarda, özellikle 1942 yılında ortaya koyduğu “Lübnan'ın Bugünü (Liban D'aujourd'hui)”³⁰² adlı kitabında, Lübnan ile Fenikeliler arasında bağ kurmak amacıyla antik dönemden 20. yüzyıla kadar bu bölgede hüküm sürmüş medeniyetleri incelemiştir. Chiha'ya göre, bölgede beş bin yıl önce hüküm süren Fenikelilerin o dönemdeki sınırlarıyla bugünkü Lübnan'ın sınırları aynıydı. Bu da Lübnan'ın beş bin yıllık bir Fenike geçmişi üzerine temellendiğini ortaya koymaktadır. Chiha, bununla birlikte Lübnanlıların tek atasının Fenikeliler olmadığını da altını çizmektedir. Bölgenin Fenikelilerden sonra başka medeniyetlerin egemenliği altına da girdiğine dikkat çeken Chiha, bu nedenle bölgeye sonradan gelen ve Fenikelilerle kaynaşmış olan bu medeniyetlerin de Lübnanlıların ataları olduğunu ifade eder. Buna

²⁹⁹ Attie, **Struggle in the Levant...**, p. 28.

³⁰⁰ Chiha'nın böyle bir görüş ortaya koymasında bankacı ve tüccar olmasının etkisi bulunmaktadır. Chiha ekonomik ilişkilerin insanların tutum ve davranışları üzerinde önemli bir etki oluşturabileceğine inanmaktaydı. Bkz. Firro, “Lebanese Nationalism...”, p. 18; Konu üzerine ayrıca bkz. Michelle Hartman ve Elssandro Olsaretti, “The First Boat and the First Oar: Inventios of Lebanon in the Writings of Michel Chiha”, **Radical History Review**, No. 86, 2003, pp. 36-65.

³⁰¹ Paul Salem, “Notes on the Question of Lebanese Nationalism”, **The Beirut Review**, No. 6, Sonbahar 1993, (Çevrimiçi) <http://www.lcps-lebanon.org/pub/breview/br6/salemb6pt1.html>, Erişim Tarihi: 12 Ekim 2017.

³⁰² Kitabın İngilizce çevirisi için bkz. Michel Chiha, **Lebanon at Home and Abroad**, Leo Arnold ve Jean Montegu (Fransızca'dan İngilizce'ye çev.), Beirut, Les Conferences Du Cenacle, 1966.

karşın, bu medeniyetlerin hiçbiri Lübnan'da Fenikelilerden baskın olamamıştır. Örneğin, bölgeye gelen medeniyetlerden birisi olan Arapların kültürü hiçbir zaman Fenike değerlerinin üstüne çıkamamıştır. İslam'ın bölgede hüküm sürdüğü dönemde bile Cebel-i Lübnan, Müslüman olmayan pek çok topluluğa ev sahipliği yapmıştır. Osmanlı yönetimi de Suriye'yi işgal etmelerine karşın Lübnan'a hiçbir zaman tam anlamıyla hükmedememişlerdir. Nitekim Fenikelilerin nitelikleriyle Lübnanlıların temel karakteristik özellikleri de birbirleriyle uyushmaktadır. Bir ulusun göstergesi olan bu unsurlar, kimi zaman yüksek dağları olan bir coğrafyayı paylaşmak iken kimi zaman ticaret yapmak kimi zamansa özgürlüğe düşkünlüğü ortaya koyan faaliyetlerdir. Chiha'ya göre, tüm bunların Fenikecilik olgusunun Lübnan toplumunun çeşitliliğinin korunarak bir arada yaşayan Lübnanlı bir ulusunun vücuda getirilmesinde ne denli önemli olduğunu ifade eder.³⁰³

Fransız Manda Yönetimi'yle de yakın ilişkiler içerisinde olan Chiha, 1925 yılında milletvekili seçilmeyi başarmış ve yaşanan Dürzi Ayaklanması'nı izleyen sürecin gerekli kıldığı anayasa çalışmalarının en önemli ismi olmuştur. Nitekim 1926 Anayasası, Chiha'nın eseridir denebilir. Chiha'nın Müslümanlar ile Hristiyanların barış içinde bir arada yaşayacağı Lübnan tahayyülünün izlerini taşıyan Anayasa, konfesyonel ilkeler çerçevesinde mezhepler arasındaki hoşnutsuzlukları gidermeyi ve her topluluğun geleceğini garantiye alan bir siyasal sistem ve liberalizme dayalı bir ekonomik sistem ortaya koymayı hedeflemiştir. Chiha, bu görüşlerini 1920'lerde "La Revue Phénicienne" adlı Fransız dergisinde ve 1930'ların ikinci yarısından itibaren "Le Jour" adlı Fransız gazetesinde kaleme aldığı yazılarla yaymaya çalışmıştır.³⁰⁴ Chiha'nın birçok entelektüelin Lübnanlılık kimliğinin temel bileşenlerini katı bir Maruni milliyetçiliği perspektifinde yorumladığı ve Müslümanların buna aynı sertlikte karşı cevap verdiği bir dönemde "uzlaştırıcı" temele dayanan "seküler Lübnanlılık" fikri hak ettiği "değeri" esas olarak bağımsızlığı izleyen süreçte bulacaktı.

³⁰³ **Ibid.**, pp. 16-32.

³⁰⁴ Salibi, "The Lebanese Identity", p. 80.

İKİNCİ BÖLÜM

BAĞIMSIZLIKTAN GÜNÜMÜZE LÜBNAN'DA KİMLİK, ÇATIŞMA VE SİYASET

“Bırak şarkım deli bir rüzgâr olsun,
Bırak sesim bir fırtına olsun zihinlerinde,
Bilsinler neler oluyor bırak,
Bakarsın bilinçleri uyanır.”¹

“Bin dokuz yüz yetmiş beş yılıydı. Akdeniz’in
omzunda güzel bir kadın uzanmıştı. Adı Beyrut’tu. Ailesi
oybirliği ile onu particilik benziniyle yakmaya; benzersiz bir
barbarlık ve vahşet töreninde küllerini denize savurmaya karar
vermişti.”²

A. Bağımsızlıktan 1958 Krizine: Müzakere ve Uzlaşma - Bir Devleti Paylaşmak ve Bir Ulusu Müzakere Etmek

1. Ulusal Pakt ve Lübnan Siyasal Sistemi: Bağımsız Bir Devlet ve Mezhepsel Bir Ulus

Ulusal Pakt, iki on yılı aşkın bir süre sömürgecilik rejimi altında yaşayan Lübnan’ın bağımsızlığını izleyen süreçte siyasal yapısının üzerinde inşa edileceği temel unsurdur. Lübnan’ın 22 Kasım 1943 tarihinde bağımsızlığını kazanmasından sonra ülkedeki mezhepçilik ve bölgesel kimlik meselelerine çözüm bulmak amacıyla Cumhurbaşkanı Huri ile Başbakan Sulh arasında varılan sözlü anlaşmayı ifade eden Pakt, resmi bir bağlayıcılığı olmaması karşın Lübnan siyasal tarihinde “yazılı olmayan bir anayasa” niteliği taşımaktadır.³ Nitekim ülkede yeni seçilen devlet başkanları görevlerine

¹ Feyruz, Lübnanlı ses sanatçısı.

² Nizar Kabbâni, **Ben Beyrut: Bir Kentin Günlükleri**, İbrahim Demirci (Çev.), Ankara, Hece Yayınları, 1999, s. 17.

³ Marie-Joelle Zahar, “Power Sharing Regime in Lebanon: Foreign Protectors, Domestic Peace, and Democratic Failure”, **Sustainable Peace: Power and Democracy After Civil Wars**, Philip G. Roeder ve Donald S. Rothchild (Ed.), New York, Columbia University Press, 2005, p. 227; Ulusal Pakt’ın prensipleri konusunda daha detaylı bilgi sunan Riyad el-Sulh’un Ekim 1943 tarihindeki Parlamento

başlarken Anayasa'yla birlikte Ulusal Pakt'a da bağlılık yemini ederler.⁴ Salibi'nin "centilmenlik anlaşması" olarak tanımladığı Pakt, Lübnan Anayasası'nı tamamlayan bir nitelik taşımaktadır.⁵

Siyasal alanın mezhepler arasında güç paylaşımı temelinde paylaştırıldığı bir sistemi öngören Pakt, bu yönüyle siyasal alan üzerindeki Maruni hegemonyasını törpüleyerek ülkedeki tüm toplulukların söz sahibi olduğu bir süreç ortaya çıkartmıştır. Pakt, ülkedeki başta Maruniler ve Sünniler olmak üzere farklı etno-mezhebi toplulukların çıkarlarını uyumlaştırmak için bir çerçeve sunmasının yanında Fransa'nın Lübnan'daki manda yönetiminin de sona erdirilmesini öngörüyordu. Başka bir deyişle, Pakt, Fransız işgaline karşı "bağımsızlık ortak paydasında" bir araya gelen ve ilk kez eylem birliği yaparak Fransa'ya karşı beraberce mücadele eden Lübnan'daki tüm grupların karşılıklı tavizleriyle şekillenmiştir. Bu doğrultuda, dış güçlerin ülkeye müdahalesini minimize etmek için Hristiyanlar artık Batı'nın korumasına sığınmamayı, Müslümanlar da Suriye ya da başka bir Arap gücüyle birleşme arzusunda olmayacaklarını deklare etmişlerdir.⁶ Riyad el-Sulh'un kelimeleriyle, Pakt, "Hristiyanları Araplaştırmak ve Müslümanları Lübnanlılaştırmak" amacını taşımaktaydı.⁷ Bu çerçevede, Fransızca'nın resmi dil statüsü kaldırılarak Arapça tek resmi dil olarak kabul edilip, Fransız bayrağı etkisi taşıyan Lübnan bayrağında da

konuşması için bkz. George Dib, "Selection from Riadh Solh's Speech in the Lebanese Assembly (October 7, 1943): Embodying the Main Principles of the Lebanese National Pact", **Middle East Forum**, Vol. 34, No. 1, January 1959, pp. 6-7.

⁴ Mehmet S. Taflıoğlu, "Lübnan Anayasal Düzeninde Egemenlik Dağılımı", **Sosyoekonomi**, Cilt 24, Sayı 28, 2016, ss. 32-33.

⁵ Kamal S. Salibi, **A House of Many Mansions: A History of Lebanon Reconsidered**, London & Berkeley, California University Press, 1988, p. 185; Ulusal Pakt'ın öngördüğü değişiklikler, 21 Ocak 1947 tarihinde yapılan değişikliklerle Anayasa'ya girmiştir. 1926 Anayasası'nın manda rejimiyle ilgili 93. Maddesi ile son hükümler arasında yer alan 96-100. maddeleri (Senato'nun prosedürünü ve örgütlenmesini düzenleyen maddeler) ilga edildi. Bunun yanında, Anayasa'nın 24., 25., 27., 30., 41., 42., 44., 49., 53., 60., 81. ve 85. maddeleri değiştirildi.

⁶ Simon Haddad, "The Relevance of Political Trust in Postwar Lebanon", **Citizenship Studies**, Vol. 6, No. 2, 2002, p. 203; Cumhurbaşkanı Huri ile Başbakan Sulh bu konuda aynı fikirdeydiler ve bunu konuşmalarında sürekli dile getirmekteydiler. İkisinin bu yöndeki söylemleri için bkz. Eyal Zisser, **Lebanon: The Challenge of Independence**, London, New York, I.B. Tauris Publishers, 2000, p. 59; Kamal S. Salibi, "The Lebanese Crisis in Perspective", **The World Today**, No. 14, September 1958, p. 373; Benjamin MacQueen, **Political Culture and Conflict Resolution in the Arab World**, London & New York, I.B. Tauris Publishers, 2004, p. 39.

⁷ Caroline Attie, **Struggle in the Levant: Lebanon in the 1950s**, London, I.B.Tauris Publishers, 2004, p. 9

değişiklik yapılarak günümüzdeki hali kullanılmaya başlandı. Bunlar Lübnan'ın yeni kimliğinin işaretlerini ortaya koyan sembolik kararlardı.⁸

Pakt, dış politika alanında da ülkenin Hristiyan topluluğun çıkarı için Batı'yla ilişkilerini kesmeyeceğini, Müslüman topluluğu hoş tutmak için de ülkenin bir Arap yüzünün olduğunu ve dilinin de Arapça olduğunu vurgulamıştır.⁹ Böylece, Lübnan diğer tüm devletlerden ayrı bir devlet olarak tanımlanmış oluyordu. Bu, Maruniler açısından Lübnan'ın Suriye'yle birleşme tehlikesini ortadan kaldırırken Müslümanlar açısından ise Lübnan'ın Arap yüzünün vurgulanması, kendilerinin Maruni yönetimi altında yaşama tehdidini bertaraf ediyordu.

Siyasal alanın mezhepler arasında güç paylaşımı temelinde paylaştırıldığı bir sistem getiren Pakt, 1932 nüfus sayımındaki verileri baz alarak her bir topluluğun demografideki oranına göre ülke yönetiminde temsil edilmesini öngörüyordu. Meclisi oluşturan siyasal temsil ve kamusal görevlerle birlikte Pakt, siyasal sistemdeki lider konumlarını da bu orana göre topluluklara dağıtmıştır. 55 sandalyeden oluşan Lübnan Parlamentosu'nda "6/5 - Hristiyan/Müslüman" oranına göre şekillenecek bir Meclis kompozisyonu öngören Pakt, Cumhurbaşkanı'nın ve ordu komutanının Maruni Hristiyan, Başbakan'ın Sünni Müslüman, Meclis Başkanı'nın Şii Müslüman ve Cumhurbaşkanı Yardımcısı'nın ise Rum Ortodoks olmasını öngörmekteydi.¹⁰

⁸ Joseph G. Jabbra ve Nancy W. Jabbra, "Consociational Democracy in Lebanon: A Flawed System of Governance", **Governance and Developing Countries**, Jamil E. Jireisat (Ed.), Leiden, Brill Publishers, 2002, pp. 71-90.

⁹ Michael W. Suleiman, **Political Parties in Lebanon: The Challenge of a Fragmented Political Culture**, New York, Cornell University Press, 1967, p. 21; Latif Abul-Husn, **The Lebanese Conflict: Looking Inward**, Boulder & London, Lynne Rienner Publishers, 1998, pp. 24-25; Oral Sander, "Lübnan'daki Bunalımın Tarihsel ve Toplumsal Nedenleri", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt 32, 1982, ss. 221-222.

¹⁰ Atallah Mansour, **Narrow Gate Churches: The Christian Presence in the Holy Land under Muslim and Jewish Rule**, Pasadena, Hope Publishing, 2004, p. 139; Muhammed Khalil (Ed.), **The Arab States and the Arab League: A Documentary Record (Vol. 1: Constitutional Development)**, Beirut, Khayats, 1962, pp. 105-109; Jacob C. Hurewitz, "Lebanon Democracy in Its International Setting", **The Middle East Journal**, Vol. 17, No. 5, Late Autumn 1963, pp. 498-500; Arend Lijphart, **Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration**, New Haven & Connecticut & London, Yale University Press, 1977, p. 148; Şiiler ve Grek Ortodoksların Ulusal Pakt'a katılışları 1947 yılında gerçekleşmiştir. Söz konusu yılda Meclis Başkanı'nın Şii, yardımcısının ise Grek Ortodoks tebaadan seçilmesi yönünde bir karar alınmıştır. Bkz. Robert G. Rabil, **Religion, National Identity and Confessional Politics in Lebanon: The Challenge of Islam**, New York, Palgrave MacMillan, 2011, p. 15.

Lübnan'daki farklı mezheplerin resmi olarak tanındığı ve devletin buna göre yapılandırıldığı bu sistemde haklar ve yükümlülükler de bireyin dini mensubiyetine göre belirlenmiş oluyordu.¹¹ “Konfesyonalizm (dini paylaşımcılık)” olarak tanımlanan bu sistemi öngören Pakt, toplulukların dini, eğitim ve kültür konularında otonomilerini tanımakta ve bu konularda devlet müdahalesinin olmayacağını garanti etmekteydi.

Tüm bu unsurlar göz önünde bulundurulduğunda Ulusal Pakt, Lübnan'da farklı etno-mezhepsel topluluklara siyasal yönetime katılma olanağı tanıyarak ülkenin geleceğinde belirli düzeylerde de olsa söz sahibi olmalarına imkan tanıdığı için önemlidir. Bununla birlikte, orantısallığa dayanan bu sistem, ülkede koalisyonların kurulmasını, başka bir ifadeyle hükümetin oluşturulmasını zorlaştıracı bir nitelik taşımaktadır. Çünkü bu sistem, Lübnan'da iktidara gelmek için büyük bir yelpazeyi kapsayan çok-topluluklu ve çok-dinli koalisyonların kurulmasını gerektirmekteydi. Bu da ancak güçlü birkaç topluluğun birlikte hareket etmesiyle mümkün olabilir.¹² Fakat Lübnan'ın çok unsurlu yapısı ile bu sistemin başta Huri ve Sulh olmak üzere belirli bir kesimin önderliğinde ortaya konmuş olması birlikte düşünüldüğünde ülkede uzlaşının sağlanmasının ne kadar zahmetli olacağını öngörmek de pek zor değildi. Nitekim bu unsurlara dikkat çeken Edward Shils, bu Pakt'ın ABD ya da İngiltere'dekiler gibi “kurucu bir toplum sözleşmesi” olmaktan çok uzak olduğunu ifade eder.¹³ Bunda yukarıda ifade edildiği gibi, Lübnan'daki bütün toplulukların bu anlaymayı benimsememesi ve topluluklar arasındaki rekabetin birbirlerine saygı duymalarını engellemesi önemli etkenlerdir.¹⁴ Nitekim farklı etno-mezhepsel topluluklardan oluşan Lübnan'da Shils'in ifadeleriyle “İnsanlar Lübnanlı olduklarını kabul

¹¹ Simon Haddad, “Cultural Diversity and Sectarian Attitudes in Post-War Lebanon”, **Journal of Ethnic and Migration Studies**, Vol. 28, No. 2, April 2002, p. 210.

¹² Oren Barak, “Intra-Communal and Inter-Communal Dimensions of Conflict and Peace in Lebanon”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 34, No. 4, November 2002, pp. 620-621.

¹³ Edward Shils, “The Prospect for Lebanese Civility”, **Politics in Lebanon**, Leonard Binder (Ed.), New York, John Wiley & Sons Inc., 1966, s. 6.

¹⁴ Seçimlerde Huri'nin rakibi olan Edde, Ulusal Pakt'a karşı çıkan isimlerin başında gelmekteydi. Edde, Maruni milliyetçiliği çerçevesinde daha küçük ve homojen bir Lübnan'ı savunmaktaydı. Sünniler arasında da Ulusal Pakt karşıtı tutum içerisinde olan gruplar bulunmaktaydı. Karami ve Selam aileleri Pakt'ı kabul etmenin Maruni hegemonyasını kabul etmek olacağını ifade etmekteydiler. Bu aileler, mevki paylaşımının yeni bir nüfus sayımı yapılmadan Marunilerin demografisinin yüksek olduğu 1932 nüfus sayımı çerçevesinde yapılmasının buna neden olacağını ifade ederek Pakt'a karşı çıktılar. Bkz. Michael Johnson, **Class & Client in Beirut: The Sunni Muslim Community and the Lebanese State**, London, Ithaca Press, 1986, pp. 15-18.

edebilirlerdi. Fakat bu Maruni, Ortodoks ya da Sünni olmalarından daha mühim değildi.”¹⁵

Bununla birlikte, Pakt, Hourani’nin dikkat çektiği gibi, Lübnan tarihinde ender uzlaşma noktalarından birisiydi.¹⁶ Ülkedeki farklı etno-mezhepsel toplulukların büyük çoğunluğu II. Dünya Savaşı’nın Ortadoğu’da ve Lübnan topraklarında ortaya çıkardığı yeni koşulların etkisiyle “sağlam bir temelde olmasa da” kısmi bir mutabakata razı olmuşlardı.¹⁷ Bu, söz konusu toplulukların yeni koşullar karşısındaki güvenlik kaygılarından kaynaklanmaktaydı.

Ulusal Pakt, bu sistemi geçici bir unsur olarak nitelemesine ve daha birleşik bir Lübnan kimliği çerçevesinde kalıcı bir anlaşma ortaya konması gerektiğini öngörmesine karşın, bu iyi niyetli yaklaşım sadece Pakt’ı ortaya koyan Cumhurbaşkanı ve Başbakan’ın arzularında kalmıştır. Devletin “her zaman” kişilerden üstün olduğunu kanıtlarcasına bu sistem Lübnan devletinin üzerine yapışmıştır. Sistem, Lübnan ile bütünleşmesine karşın ciddi bir eksikliği de içermekteydi.¹⁸ Bütünüyle yeni bir siyasal yapı ortaya koymaktan öte eski yapıların yeniden inşasını oluşturan Pakt, değişen koşullara karşı çözüm mahiyetinde bir dönüşüm öngörmemekteydi. Devlet yapısındaki orantısız paylaşım, güç dengesine dayanmasına karşın demografik denge statik kalmamaktaydı. Bundan dolayı Lübnan’da sürekli iç mücadelelerin ve politik krizlerin ortaya çıkmasına neden olan sistem aynı zamanda dış güçler tarafından da kolayca manipüle edilmeye açıktır. Nitekim 1958 Krizi gerek mezhepçi sistemin

¹⁵ Shils, “The Prospects for Lebanese...”, p. 4.

¹⁶ Albert H. Hourani, **The Emergence of the Middle East**, London, MacMillan, 1981, pp. 140-141.

¹⁷ Attie, **Struggle in the Levant...**, p. 28; Konu üzerine detaylı bilgi için ayrıca bkz. Farid Al-Khazen, **The Communal Pact of National Identities: The Making and Politics of the 1943 National Pact**, Oxford, Centre for Lebanese Studies, October 1991; Hassan Krayem, “Lebanon: Confessionalism and the Crisis of Democracy”, **Secularism, Women & the State: The Mediterranean World in the 21st Century**, Barry A. Kosmin ve Ariela Keysar (Ed.), Hartford, Conn., Institute for the Study of Secularism in Society and Culture, 2009, pp. 67-76.

¹⁸ Bu modelin Lübnan’da yaşadığı krizler ve tıkanıklar üzerine detaylı bilgi için bkz. Richard H. Dekmajen, “Consociational Democracy in Crises: The Case of Lebanon”, **Comparative Politics**, Vol. 10, No. 2, 1978, pp. 251-265.

toplumlar arasında oluşturduğu mücadele gerekse dış güçlerin bu sistemi manipüle edebilme unsurlarının bir göstergesidir.¹⁹

1958 Krizi'ne giden sürece bakıldığında, bağımsızlık sonrası dönemde yapılan seçimi kazanan Huri bağımsız Lübnan'ın ilk cumhurbaşkanı olmuştur. Huri, mezhepler arası iktidar ve nüfuz çatışmalarına sahne olan bir ortamda iktidarını Sünni Sulh, Karami, Yafi ve Kuveyni, Şii Hamadeh ve Esad, Dürzi Arslan ile Maruni Faranjiyye gibi ülkenin farklı topluluklarının önde gelen ailelerinin oluşturduğu bir temel üzerine inşa etmiştir.²⁰ Bu, Huri iktidarının hem iç hem de dış siyasal gelişmelerden kolayca etkilenebilecek hassas dengeler üzerine kurulması demektir. Huri, büyük ailelerin içinde yer aldığı bir iktidar kurarak istikrar oluşturabileceğini düşünse de zamanla şiddetli muhalefetle karşılaşmaya başlamıştır. Huri'nin istikrar için öngördüğü sistem aksine sonuçlar vermeye başlayarak ülkedeki aile ve mezhep içi rekabetlerin daha da şiddetlenmesine neden olmuştur. Huri'nin bir mezhepten belirli bir veya birkaç aileyle işbirliği kurması o mezhepte iç rekabeti artırırken aynı zamanda bununla ilintili olarak da o mezhebin diğer ailelerin "otomatikman" Huri iktidarına muhalif konuma gelmelerine neden oluyordu. Dürzi Arslan ailesine iktidarında yer veren Huri, böylece diğer Dürzi ailesi Canbolatları hem iktidarına yabancılaştırmış hem de bu iki aile arasındaki rekabetin körüklenmesine neden olmuştur. Nitekim Canbolat ailesi Huri'ye karşı rakibi Edde ile işbirliği yoluna gidecekti.²¹ Benzer durum Sünni aileler arasında da söz konusuydu. Güney Lübnan'da Esad ailesinin Huri'nin aynında yer alması diğer Sünni aileler olan Üzeyranlar ve Halilliler ile rekabetin artmasına ve bu ailelerin Huri iktidarına yabancılaşmasına neden olmuştur. Karami ailesi de Huri'nin Sünni Ali ve Maruni Faranjiyye aileleriyle ittifaka gitmesi nedeniyle Huri'ye verdiği desteği geri çekmiştir.

¹⁹ Karol R. Sorby, "Lebanon: The Crisis of 1958", *Asian and African Studies*, Vol. 9, No. 1, 2000, pp. 76-109; Ayrıca bkz. Mohammed S. Agwani, *The Lebanese Crisis, 1958: A Documentary Study*, London, Asia Publishing House, 1965.

²⁰ Lübnan'da büyük ailelerin rolleri üzerine bkz. William W. Harris, *The New Face of Lebanon: History's Revenge*, Princeton, Markus Wiener, 2006.

²¹ Michael W. Suleiman, "The Role of Political Parties in a Confessional Democracy: The Lebanese Case", *The Western Political Quarterly*, Vol. 20, No. 3, September 1967, pp. 687-688.

Huri, bu çetin koşullar altında 1947 seçimlerine giden süreçte muhalefetin daha da sertleşmesine neden olacak adımlar attı. Lübnan'ı beş büyük seçim bölgesine ayıran ve tek listeyle seçime gidilmesi kuralını getiren Huri, böylece başta muhalefetin iki önemli ismi Canbolat ve Edde olmak üzere çok sayıda ismin parlamento dışında kalmasına yol açmıştır. Huri, seçimleri kazansa da arkasındaki destek giderek azalmaktaydı.

Bu dönemde Huri iktidarını sarsan bir diğer gelişmeysse 1948-1949 Arap-İsrail Savaşı'nın bölgede milliyetçi etkilerin artmasına neden olmasıydı. Savaş nedeniyle binlerce Filistinli mültecinin Lübnan'a gelmesiyle ülke demografisi önemli oranda değişmiştir. Sünni Müslüman nüfusun artışı bölgede Arap milliyetçilerinin Suriye ve Lübnan'ın birleştirilmesi yönünde tahayyüllerini yeniden yüksek sesle dillendirmelerine imkân sağlamıştır. Söz konusu dönemde, bu görüşün en önemli savunucusu olan Suriye Sosyal Milliyetçi Partisi lideri Antun Saadeh idi. Arap milliyetçisi görüşlerinden dolayı Fransızlar tarafından hapsedilen ve uzun bir dönem hapiste kalan Saadeh, görüşlerini hayata geçirmek amacıyla Temmuz 1949'da rejimi devirme girişiminde bulundu. Bu girişiminde başarılı olamayan Saadeh'in yakalanarak Parti'nin önde gelen altı ismiyle beraber yargılanmadan idam edilmesi ülkede Arap milliyetçilerinin tepkisini çekmiştir.²² Aynı yıl Dürzi lider Kemal Canbolat'ın Sosyalist İşçi Partisi'ni kurması Huri'nin mücadele etmesi gereken muhalif kesimin genişlemesini ifade ediyordu. Nitekim 1950 yılına gelindiğinde, başgösteren ekonomik krizle iyice zor durumda kalan Huri karşısında muhalif cephe, Sosyal Ulusal Blok adı altında birleşti. Huri, Maruni Kamil Şamun, eski Cumhurbaşkanı Emile Edde ve Grek Ortodoks Emile Bustani gibi isimlerden oluşan muhalif kesimin grevleri, yürüyüşleri ve protestolarıyla zor durumda kalsa da seçim sisteminde yaptığı değişikliklerle 1951 yılındaki seçimlerde Parlamento'da sayıca çoğunluğu sağlamayı başarmıştır. Bununla birlikte, Huri önceki dönemin aksine Kemal Canbolat, Kamil Şamun, Emile Edde, Emile Bustani, Hassan Tueini ve Enver el-Katip gibi muhalif liderlerin Meclis'e girmesine engel olamadı. Huri'nin iktidarını daha da sıkıntıya sokan gelişme iktidarının en önemli destekçilerinden biri olan Riyad el-Sulh'un 17

²² Adel Beshara, **Lebanon: The Politics of Frustration - The Failed Coup of 1961**, London & New York, Routledge & Curzon Pub., 2005, pp. 37-38.

Haziran 1951 tarihinde suikastla öldürülmesiydi. İçerde aileler arası rekabeti, dışarıdaysa Suriye ve Arap milliyetçilerinin muhalefetiyle mücadele etmek durumunda kalan Huri'nin, Anayasa'ya aykırı bir şekilde Parlamento seçimlerini izleyen süreçte görevine bir kez daha Cumhurbaşkanı olarak devam etmek istemesi iktidarının sonunu getirecek son gelişme olmuştur. Meclis'te yeniden seçilebilmesine olanak sağlayacak yasal bir değişikliği gündeme getiren Huri, artan tepkiler üzerine Eylül 1952'de Cumhurbaşkanlığı görevinden istifa etmek durumunda kalmıştır.

Cumhurbaşkanlığı görevine Huri'nin istifasından beş gün sonra 23 Eylül'de Meclis'teki seçimlerle Kamil Şamun geldi. Şamun, her ne kadar toplumsal grupların desteğini alarak seçilse de feodal zaimlerin ve mezhep liderlerinin Huri karşıtlığı ortak iktidar ve hedeflerinin ittifakını yansıtıyordu. Nitekim bu gruplar, farklı talep ve beklentilerinden dolayı zamanla kendi aralarında anlaşmazlığa düşmeye başladılar. Bu noktada da Şamun'un seçilmesinde önemli bir katkısı olan Dürzi lider Canbolat, iş hayatında ve toprakta reformu öngören görüşlerinin dikkate alınmaması ve dahası Şamun'un 1953 seçimlerinde muhalefeti tasfiye edecek bazı girişimlerde bulunması üzerine Sünni Karami ve Yafi, Şii Hamadeh ve Esad ile Maruni Faranjiyye aileleriyle Şamun'a karşı işbirliği yoluna gitmiştir.

Şamun'un karşısında yer alan bir diğer grup ise yükselen Arap milliyetçiliğinden etkilenen ve Şamun'un Batı'yla olan yakın ilişkilerinden rahatsız olan Sünni Müslüman kesimdi. Lübnan'ın Arap kimliğine vurgu yaparak ülkenin Arap devletleriyle ilişkiler geliştirmesi gerektiğini savunan bu grup, Batı'yla yakın ilişkiler içerisinde olan Şamun'u böylece köşeye sıkıştırarak zayıflatmayı amaçlamaktaydı. Muhaliflerin Şamun'u zayıflatarak iktidardan indirmelerini kolaylaştıracak olan unsurlar, bu dönemde Ortadoğu'da meydana gelen ve bölgede radikal değişikliklere neden olan gelişmelerdir. Bu gelişmeler sürecinde izlediği bağlantısız ve tarafsız politikayla bölgede ciddi değişiklikler meydana gelirken içeride görece bir barış ortamı sağlayan Lübnan, aynı zamanda hızlı bir ekonomik büyüme ve Batı tarzı liberal politikalar sayesinde önemli gelişmeler yaşamıştır. Beyrut'un Ortadoğu'nun en gelişmiş bankacılık, turizm ve ticaret merkezi haline geldiği bu dönemde, Lübnan

“Ortadoğu’nun İsviçre’si”, Beyrut da “Ortadoğu’nun Paris’i” olarak nitelenmeye başlanmıştır.²³

Ekonomik alanda yaşanan bu olumlu gelişmeler siyaset sahnesindeyse karşılık bulamamaktaydı. Şamun’un 1956 Süveyş Krizi sırasında İngiltere ve Fransa’yla diplomatik ilişkileri kesmeyip Batılı güçlere destek veren bir tutum alması, daha sonrasında 16 Mart 1957 tarihinde Eisenhower Doktrini’ni imzalaması ülkedeki Müslüman nüfus tarafından sert tepkilerle karşılanmıştır.²⁴ 1948 Arap-İsrail Savaşı’yla yükselen ve 1952 yılında Nasır önderliğinde başlatılan ve tüm Ortadoğu’yu etkileyen emperyalizm karşıtı ve birleşik bir Arap devleti kurmayı amaçlayan Nasırizm’in etkisiyle Arap milliyetçiliği Lübnan’da da etkili olmaktaydı.²⁵ Canbolat’ın liderliğindeki İlerici Sosyalist Parti ve diğer sol partiler Nasırcı görüşleri benimserken Pierre Cemayel’in Ketaib Partisi, Cumhurbaşkanı Kamil Şamun ve diğer sağ partilerse bunun karşısında yer almaktaydılar.²⁶ Arap Soğuk Savaşı’nın Lübnan’daki yansıması

²³ Edward E. Azar ve Renée E. Marlin, “The Cost of Protracted Social Conflict in the Middle East: The Case of Lebanon”, **Conflict Management in the Middle East**, Gabriel Ben-Dor ve David B. DeWitt (Der.), Lexington, Lexington Books, 1987, pp. 29-44; Söz konusu dönemde Lübnan ekonomisi üzerine detaylı bilgi için bkz. Toufic K. Gaspard, **A Political Economy of Lebanon, 1948-2002**, Boston, Brill Publishers, 2004.

²⁴ Doktrini, Ulusal Pakt’a açık bir ihlal olarak ifade eden muhalif kesim, 1 Nisan 1957 tarihinde bir bildiri yayınlarak Şamun’u uyarmıştır. Bkz. Ann Hughes, “Impartiality and the UN Observation Group in Lebanon, 1958”, **International Peacekeeping**, Vol. 9, No. 4, Winter 2002, p. 5.

²⁵ 1952 yılında Mısır’da askeri bir darbeyle başa gelen Hür Subaylar hareketinin içerisinde yer alan Cemal Abdülnasır ya da daha çok zikredilen ismiyle Nasır, 1954 yılında ülke yönetiminin bir numaralı ismi olmayı başardı. Arap dünyası arasında bir birlik ve bütünlük ortaya çıkarma amacını taşıyan Nasır, 1956 Süveyş Krizi sayesinde bölgede artan popülaritesinin etkisiyle bu amacını hayata geçirmek için adımlar atmıştır. Bu amaç doğrultusunda, Şubat 1958’de Suriye’yle birleşerek Eylül 1961’e kadar sürecek olan Birleşik Arap Cumhuriyeti’ni kurmuştur. Zaman içerisinde gerek koşulların etkisi gerekse kendi egosu nedeniyle başarısızlar yaşasa da Nasır, 1970 yılında ölene kadar Arap milliyetçiliği ile sosyalizmin bir sentezi olarak yorumlanabilecek olan görüşleriyle Ortadoğu’da Arap milliyetçiliğinin önemli bir simgesi olmayı başarmıştır. Nasır ve “Nasırizm” olarak adlandırılan görüşü hakkında detaylı bilgi için bkz. Gamal Abdul Nasser, **Egypt’s Liberation: The Philosophy of the Revolution**, 2nd Edition, Washington, Public Affairs Press, 1956; Robert Stephens, **Nasser: A Political Biography**, London, The Penguin Press, 1971; Anthony Nutting, **Nasser**, London, Constable and Company Ltd., 1972; Nissim Rejwan, **Nasserist Ideology: Its Exponents and Crisis**, Jerusalem, Israel University Press, 1974.

²⁶ Ulusal Pakt’ın ortaya konmasıyla birlikte Pakt’a karşı olan Arap milliyetçi kesimler büyük oranda İlerici Sosyalist Parti, Suriye Sosyal Milliyetçi Parti ve Lübnan Komünist Partisi çevrelerinde toplanarak siyasi mücadele yürütmüşlerdir. Baas ve Nasırizm gibi Pan-Arabist hareketlerin Arap milliyetçiliği içinde önde çıktıkları 1950’lerde ise bu hareketlerin Lübnan’daki yansımaları olarak görülebilecek ve Sünni Arap milliyetçileri ile sol fraksiyonlardan kopan belirli kesimlerin bir araya gelerek kurdukları Lübnan Baas Partisi ve Arap Milli Hareketi bu akımın etrafında yoğunlaştığı oluşumlar olmuştur. Bkz. Clovis Maksoud, “Lebanon and Arab Nationalism”, **Politics in Lebanon**,

olan bu süreçte, Lübnanlı gruplar dış ilişkilerine göre saflarını seçmiş ve araları açılmıştır.

Batı'yla olan yakın ilişkileri ve Lübnan'ı Bağdat Paktı'na sokma isteği nedeniyle Müslüman topluluk tarafından tepkiyle karşılanan Şamun, iktidarının sonunu getiren son adımıysa görev süresinin dolacağı yıl olan 1958 yılında ikinci defa cumhurbaşkanı seçilebilmek için Anayasa'yı değiştirme girişimlerinde bulunması olmuştur. Nitekim 1952 yılında Huri'nin aynı yöndeki girişimine karşı çıkmış olan Şamun'un bu adımı karşısında Müslümanların Beyrut, Şuf ve Trablus'ta başlattıkları ve önderliğini eski başbakanlardan Selam ve Canbolat'ın yaptığı grev ve protestolar hızla büyümüştür. Şamun'un gösterilere askeri kuvvetle müdahale etme girişimi olayların ayaklanmaya evrilmesine neden olmuştur. Bu gelişmeler karşısında, durumun komünist bir tehdit ve saldırı olduğu gerekçesiyle Şamun, 1958 yılında Eisenhower Doktrini çerçevesinde ABD'den yardım istedi.²⁷ Mısır ile Suriye'nin birleşmesinin yanında müttefiki Irak'ta yapılan darbenin etkisi altında olan ABD, Sovyetler Birliği'yle yakın ilişkiler içerisinde olan ve Sovyetler Birliği'nden destek alan Nasır öncülüğündeki Arap milliyetçiliğinden duyduğu rahatsızlık çerçevesinde bu talebe olumlu cevap vermiş ve Lübnan'a asker çıkarmıştır.²⁸ Bu müdahale, müdahaleye karşı olan Müslüman gruplar

Leonard Binder (Ed.), New York, John Wiley & Sons Inc., 1966, pp. 242-243; David Gilmour, **Lebanon: The Fractured Country**, Oxford, Martin Robertson & Company Ltd., 1983, pp. 55-73.

²⁷ Hughes, "Impartiality and the UN...", pp. 10-12.

²⁸ Eisenhower Doktrini, İkinci Dünya Savaşı sonunda ortaya çıkan ve ABD ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) temsil ettiği iki kutup etrafında belirginleşen ve keskinleşen Soğuk Savaş satrancının Ortadoğu'daki ABD hamlesidir. Savaş sonrasında iki büyük süper güç olarak dünya sahnesine çıkan ABD ve SSCB ekonomik, askeri ve kültürel alanlarda birbirlerine zıt kutupları ifade etmekteydiler. Bu bir anlamda, liberalizm ile komünizmin, NATO ile Varşova Paktı'nın rekabeti olup taraflar birbirlerinin sistemlerini güvenlikleştirme konusu olarak görmekteydiler. Bu çerçevede ABD, SSCB'nin Ortadoğu'daki etkinliğine cevap vermek amacıyla 5 Ocak 1957 tarihinde Amerikan Kongresi'ne Eisenhower Doktrini olarak adlandırılacak olan bir rapor sunmuştur. 9 Mart 1957 tarihinde Kongre tarafından da kabul edilen rapor, 1952 yılında ABD Başkanlığına seçilen Dwight D. Eisenhower ve Dışişleri Bakanı John F. Dulles'un yürüttükleri "Yeni Bakış Stratejisi"nin amaçlarının Ortadoğu'da uygulanma girişimini ifade etmekteydi. Bu raporla ABD, Ortadoğu ülkelerinin bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü, kendi ulusal çıkarları ve dünya barışı için hayati olarak kabul ettiğini ortaya koymuştur. Bu doğrultuda, uluslararası komünizm tarafından desteklenen herhangi bir devletten gelecek açık bir saldırıya karşı yardım isteyen devletin toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını korumak amacıyla Amerikan askeri kuvvetlerinin kullanılması da dâhil olmak üzere gerekli yardım ve işbirliğinin sağlanması için Kongre, Amerikan Başkanı'na yetki vermiştir. Kongre, Başkan'a bu amaçla serbestçe kullanabileceği 3 yıllık süreçte yıllık 200 milyon dolarlık ödenek ayırmayı öngörmekteydi. ABD, bu Doktrin çerçevesinde 1957 yılında Ürdün ve Suriye'ye, 1958 yılında da Lübnan'a müdahalede bulunmuştur. Eisenhower Doktrini ve ABD'nin bu Doktrin kapsamında Lübnan'a müdahalesi üzerine detaylı bilgi için bkz. Dwight D. Eisenhower, **The White House Years**, New York, Waging Peace, 1960; Irene L. Gendzier, **Notes from the Minefield: United States Intervention in Lebanon and the**

ile müdahale yanlısı Maruni gruplar arasındaki gerilimi artırmıştır. 2 bin ila 4 bin kişinin yaşamını yitirdiği 1958 olayları Nasır'ın araya girmesi ve arabulucu rolü oynamasıyla son bulmuştur.²⁹ 1958 olayları, Ulusal Pakt ile oluşturulan politik iktidar dengesinde ve paylaşımında temel mücadelenin kendisini göstermeye başladığı ilk ciddi olaydır.³⁰ Bu olaylar, Ulusal Pakt çerçevesinde ortaya konan mutabakatın ne derece hassas ve sağlam olmayan temeller üzerine kurulduğunu ve bu uzlaşının tabandan çok üst kesime dayandığı, dolayısıyla feodal temeldeki bu kesimin çatışan çıkarları çerçevesinde kolayca sarsılabileceğini gözler önüne sermiştir.

Temmuz 1958'de hükümet ile muhalefet arasında krize neden olan cumhurbaşkanlığı sorununa çözüm bulmak amacıyla taraflar arasında ABD'nin arabulucuk rolü çerçevesinde Şamun iktidarını kaybetmiştir. Yoğun protesto gösterilerine maruz kalan Şamun, ABD'nin de desteğini arkasından çekmesi üzerine 31 Temmuz 1958 tarihinde istifa etmek zorunda kalmıştır. Şamun'un yerine çatışmalar sürecinde Şamun'un emirlerini dinlemeyerek orduyu sokağa çıkarmayan General Fuad Şihab geçmiştir.

2. “Ulusal” Coşku, Toplumsal Şüphe ve Seküler Meydan Okuma: Ulusal Pakt'ın Getirdiği Sisteme Gösterilen Reaksiyonların Teori-Pratiği

Ulusal Pakt, bağımsızlık sonrası süreçte Lübnan'ın siyasal yapısının üzerine inşa edileceği temel formülasyonları içermesinin yanında Lübnan'ın kendine bir kimlik bulma “savaşı”nda ulusal bir kimliğin ortaya konması noktasında da önemli veriler barındırmaktaydı. Pakt, hem Arap milliyetçilerinin hem de Marunilerin Lübnan'daki konumunu değiştirmiştir. Bu aşamaya dek Fenike ve/veya Hristiyanlık geçmişinden tarihi ve ideolojik destek alan Lübnanlılık fikrini savunan Maruniler ile Suriye'yle birleşmeyi savunan Arap milliyetçileri artık Lübnan'ın ayrı ve bağımsız bir siyasi yapı

Middle East, 1945-1958, New York, Columbia University Press, 2006; Agnes G. Korbant, **US Intervention in Lebanon, 1958 and 1982: Presidential Decisionmaking**, New York, Praeger, 1991.

²⁹ 1958 olayları, 1975-1990 arası yaşanacak İç Savaş'ın bir provası gibiydi. Bkz. Paul Salem, “Superpowers and Small States: An Overview of American-Lebanese Relations”, June 1992, **Cahiers de la Méditerranée**, (Çevrimiçi) <http://www.clhrf.com/document/psal2.htm>, Erişim Tarihi: 15 Ekim 2017.

³⁰ Marwan G. Rowayheb, “Political Change and the Outbreak of Civil War: The Case of Lebanon”, **Civil Wars**, Vol. 13, 2011, p. 417.

olduğunu kabul etmişlerdir. Marunilerin ülkenin Arap yüzünü, Müslümanlarınsa Lübnan'ın Suriye'den ayrı ve bağımsız bir siyasi yapı olduğunu kabul etmeleri, Lübnanlılık idealinin daha liberal ve çoğulcu bir niteliğe doğru evrilmesi anlamına geliyordu.³¹ Bu, Lübnan'ın kurucu ögesi olan Marunilerin benimsedikleri ve manda yönetiminin desteğiyle uzun zamandır hayata geçirmeye çalıştıkları Grand Liban fikrinin yerini birçok unsuru içeren çokkültürlü ve liberal bir kimlik inşasına bırakması demek oluyordu.

Bu durum, Alfred G. Naccache gibi Maruni milliyeçiliğinin önde gelen isimleri tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Tepkisini 1949 yılında "L'Orient" dergisinde kaleme aldığı "Deux Negations ne Font pas une Nation! (İki Eksiklik Bir Ulus Etmez!)" başlıklı yazında dile getiren Naccache'ye göre Lübnan'daki farklı kesimlerin kimliklerinin temelini oluşturan imgelerden vazgeçilmesi ortaya bir ulus-devlet çıkarmaz. Başka bir deyişle, "Ne Arap ne Fenikeli" ve/veya "Ne Batılı ne Doğulu" ol(a)mayan Lübnan'da bu koşullar altında bir ulusun teşkil edilmesini beklemek pek de gerçekçi olmayacaktır.³² Naccache'nin kendi ulus tahayyülü bağlamında haklılığı saklı tutulmakla birlikte çok unsurlu Lübnan toplumunun ortak bir kimlik etrafında bir araya getirilmesi ve barış içinde bir arada yaşamasının sağlanması Naccache'nin eksiklik olarak nitelediği unsurlardan birini seçip diğerini dışlayarak da gerçekleşmeyeceği tecrübe edilmişti. Nitekim Salem'in ifade ettiği gibi manda yönetimi boyunca bu iki unsurdan birisi olan Arap ve İslam karakterleri gözardı edilerek Marunilerin öncülüğünde Fenikecilik ve/veya Akdenizcilik gibi aidiyetler etrafında bir Lübnanlılık kimliği oluşturulmaya çalışılmış ve bunda başarısız olunmuştur.³³ Ülkedeki her topluluk nezdinde karşılığı olmayan bu düşünce, bağımsızlık süreciyle yerini daha kapsayıcı ve daha hoşgörülü bir yapıya, başka bir deyişle, siyasal alanda özgürlük, ekonomi alanında liberalizmi öngören pragmatist

³¹ Mehmet F. Daniş, "Lübnan'da Ulusun İnşası: 1920-1975 Arası Dönemde Uluslaşma Süreci", İstanbul, Marmara Üniversitesi, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2017, s. 118.

³² Alfred G. Naccache, "Deux Negations ne Font pas une Nation!", **L'Orinet**, 1943, (Çevrimiçi) <http://lebanonrenaissance.org/assets/Uploads/11-Deux-Negations-Ne-Font-Pas-Une-Nation-by-Georges-Naccache-1949.pdf>'den aktaran Daniş, "Lübnan'da Ulusun İnşası...", s. 119.

³³ Paul Salem, "Notes on the Question of Lebanese Nationalism", **The Beirut Review**, No. 6, Sonbahar 1993, (Çevrimiçi) <http://www.lcps-lebanon.org/pub/breview/br6/salemb6pt1.html>, Erişim Tarihi: 12 Ekim 2017.

bir yapılanmaya bırakacaktı. Bu da söz konusu farklı grupların “eski” söylemlerini bu yeni yapılanma çerçevesinde dönüştürmelerini gerekli kılmaktaydı.

Nitekim 1943 sonrası süreçte, Lübnanlı(lar) söylemi öne çıkarılarak, bu toplumun eski çağlardan beri bu topraklarda barış içinde bir arada yaşama geleneğine sahip olduğu dillendirilmiştir. Bu doğrultuda, Lübnanlılık kimliğinin esasını “özgürlük” olgusunun oluşturduğu ve bu toprakların tarihsel süreç dikkate alındığında farklı tehditlerden buraya sığınan pek çok topluluk ve medeniyete özgürlük kucağını açarak burada güven içerisinde yaşamasına imkân tanıdığı vurgulanmıştır. Lübnanlı tarihçi George Murr’a kulak verirsek;

“Sonuncu ama son derece önemli olarak; Lübnanlı, kendi dininden veya mezhebinden olmayan diğer kişilerin ve grupların özgürlüklerine karşı derin bir saygı içerisindedir. Doğrusu, bugün çoğu Lübnanlı, geçmişte dinsel inançlarını özgürce yaşayabilecekleri bu ülkeye göç eden insanların soyundan gelmektedir. Zamanla bu özgürlük düşüncesi daha da gelişmiş ve bir süre sonra Cebel’deki insanların karakterlerinin bir parçası haline gelmiştir.”³⁴

Farklılıkların barış içerisinde bir arada yaşamasını hedefleyen bu yeni konsept, Lübnan’ı Maruni, Sünni ya da başka bir etno-mezhebi grubun yurdu olmaktan çıkararak her mezhepten topluluğun yaşam tarzını hayata geçirebileceği bir “özgürlükler ülkesi” haline getiriyordu.³⁵ Bu topluluklar, geçmişte burada yaşamış atalarının birlikte bir arada yaşama geleneğini devralarak buna uygun bir şekilde yaşayacaklardır. Nitekim bu özgürlük mottosuyla ortaya konan siyasal politikalar, önceki sayfalarda da dikkat çekildiği üzere söz konusu dönemde Lübnan’ın ekonomi ve entelektüel hayatın da önemli bir merkezi haline gelmesine olanak sağlamıştır. Manda yönetimlerinin son bulduğu Ortadoğu’da bu yönetimlerin yerini otoriter rejimlerin aldığı bir dönemde Lübnan’ın siyasi özgürlüğü ve ekonomik liberalizmi yönetimin merkezine koyması Lübnan’ın kendine has demokratik gelenek çerçevesinde yeni bir ulusal kimlik inşa etme çabalarının da bir işaretiydi.³⁶ Nitekim

³⁴ George Murr, **The Lebanese Village: An Old Culture in a New Era**, Beirut, Librairie du Liban, 1987, p. 35.

³⁵ Daniş, “Lübnan’da Ulusun İnşası...”, ss. 119-120

³⁶ Tamirace F. Mühlbacher, “Lebanese Versatile Nationalism”, **EUI Working Papers: Mediterranean Programme Series**, No. 13, 2008, pp. 7-8.

özgürlük vurgusu yeni ulusun inşasının nitelikleri arasında sık sık öne çıkarılan bir unsur olacaktı. Bu noktada tarihyazımı önemli bir işlev görmüştür.

Yeni devlette, tarihsel süreçte Lübnan topraklarında yaşamış ve dolayısıyla Lübnanlıların geçmişini oluşturan toplulukların, medeniyetlerin ve insanların milli kahramanlık hikâyeleri özgürlük söylemi çerçevesinde yeniden yorumlanmıştır.³⁷ Bu tarihyazımı Lübnanlıların geçmişini 5. yüzyıla kadar geriye tarihleyerek bu dönemde Merdait savaşçısı Kral Bundar'ın Müslüman Araplar'a karşı Bilad-ı Şam topraklarının özgürlüğü için nasıl mücadele ettiğini mitleştirmiştir.³⁸ Burdar'ın cesareti ve özgürlük için mücadelesi, Lübnanlı(lık) idealinin önemli unsurları olarak ifade edilirken kronolojik olarak devam edildiğinde bunu 17. yüzyılda bölgede hüküm sürmüş olan Maan ailesinin buranın özgürlüğü için mücadelesi izler. II. Fahreddin, bu dönemde bölgeyi kontrolü altına almak isteyen Osmanlı yönetimine karşı sürekli mücadele içinde olmuş ve Lübnan'ın Fenikeliler'den itibaren "milli karakteri" haline gelen özgürlük bilincinin en ateşli savunucularından olmuştur.³⁹ Lübnan'ın sınırlarını güneyde Filistin'den kuzeyde Anadolu'ya uzanan bir coğrafyayı kapsayacak şekilde genişleten Fahreddin, Lübnan ulusçuları için hem bir gurur kaynağı görülür hem de modern Lübnan'ın "kurucu babası" olarak nitelenir.⁴⁰ 19. yüzyılda bölgedeki Osmanlı hâkimiyetine karşı isyan eden Maruni lider Yusuf el-Karam da Lübnan tarihyazımında Bundar ve II. Fahreddin gibi Lübnan'ın özgürlüğü için savaşan bir kahraman olarak mitleştirilen isimler arasında yer alır.⁴¹

³⁷ Daniş, "Lübnan Ulusunun İnşası...", s. 120; Ulus inşa sürecinde zamanla faydalanan bir mit haline gelen Kral Bundar'ın Maruni topluluğu tarafından dikkat çekmesi 15. yüzyılda olmuştur. Maruni piskopos ve tarihçi Garbriel ibn el-Kilai, bu yüzyılda kaleme aldığı "Cebel-i Lübnan'da Bir İlahi" adlı eserinde Burdar'a yer vermiştir. Bkz. Kamal S. Salibi, **Syria Under Islam: Empire on Trail 634-1097**, New York, Caravan Books, 1977, pp. 35-36.

³⁸ Yasin Atlıoğlu, **Lübnan Marunileri: Aziz Marun'dan İç Savaş'a Maruni Kimliği ve Çatışma**, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2014, ss. 190-191.

³⁹ Daniş, "Lübnan Ulusunun İnşası...", s. 120.

⁴⁰ Abdul-Rahim Abu Husayn, **Rebellion, Myth Making and Nation Building: Lebanon from an Ottoman Mountain Iltizam to a Nation State**, Tokyo, Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, 2009, pp. 45-46; Söz konusu faaliyetlerinden dolayı Maruniler tarafından "kutsanan" II. Fahreddin, aynı zamanda bazı Arap kesimleri tarafından da önemli bir figür olarak görülmektedir. Necip Azuri, Tannus el-Şidyak ve İbrahim el-Yazıcı gibi Arap milliyetçiliği ideologları, Fahreddin'in Osmanlı'ya karşı mücadelesini ve isyanını Arap milli bilincinin "uyanış" evrelerinden biri olarak kabul ederler. Bkz. Daniş, "Lübnan Ulusunun İnşası...", s. 120.

⁴¹ William W. Harris, **Lebanon: A History, 600-2011**, New York, Oxford University Press, 2012, p. 94; Lübnan tarihyazımının konu edindiği bu milli hikâyelerin başrolünde yer alan kahramanlar, 1970

Bağımsızlığı izleyen süreçte oluşturulmaya çalışılan ve yukarıda temellendirilen özgürlük ile çokkültürlülük kavramlarını temele alan daha kapsayıcı bir Lübnanlılık kimliğinin oluşturulması sürecinin beyin kısmını oluşturan ideologlarına bakıldığında bu noktada yine Maruni isimlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu durum, söz konusu dönemde, ülkedeki tüm toplulukları ortak bir potada bir araya getirerek barış içinde bir arada yaşamalarını amaçlayan Lübnanlılık kimliğinin çok az bir kesimi dışında Müslümanlar arasında pek de sahiplenilmediğini ortaya koymaktadır.⁴²

Müslümanların bu şerhi saklı tutulmakla birlikte, bu dönemin gereksinim duyduğu fikri unsurlar yine Michel Chiha'nın çalışmalarında kendisini bulacaktı. Yukarıda da ifade edildiği gibi, Chiha'nın farklı etno-mezhebi topluluklara mensup entelektüellerin katı milliyetçilik perspektifinden yorumlar ortaya koydukları 1920'lerde ve 1930'larda ortaya koyduğu "uzlaştırıcı" temele dayanan "liberal Lübnanlılık" fikri hak ettiği değeri esas olarak bağımsızlığı izleyen süreçte görmüştü.⁴³ Bağımsızlığı izleyen süreçte, Chiha'nın bu görüşleri ülkede özgürlükçü bir Lübnanlılık idealinin ortaya konması noktasında siyasetçiler üzerinde belirleyici bir etki yapmıştır. Nitekim bu dönemde ortaya konan Ulusal Pakt, bunun en net simgesini ifade eder. Pakt, Hristiyan ve Müslüman toplulukların entegrasyonunu öngören Chiha'nın fikirlerinin siyaset

yılında Biblos'ta açılan ve Lübnan tarihinde yer edinmiş önemli isimlerin balmumu heykellerinin sergilendiği Tarihi Balmumu Müzesi'nde kendilerine yer bulmuşlardır. Cadmus, Europa ve Adonis gibi Fenikeli suretlerle aynı müzede yer alan bu isimler, böylece balmumu heykelleri aracılığıyla toplumsal hafızada yer edinmeye devam etmektedirler. Tarihi Balmumu Müzesi hakkında detaylı bilgi için bkz. "Historic Wax Museum", (Çevrimiçi) <http://www.aboutleb.com/destination/592/historic-wax-museum>, Erişim Tarihi: 16 Ekim 2017.

⁴² Khuri, bağımsızlık sonrası süreçte tüm toplulukları içerecek daha kapsayıcı bir ulus inşa süreci amaçlanmasına karşın bu süreçte Hz. Adem ve Hz. Havva'nın Lübnan'da doğduğu, Hz. Nuh'un gemisinin Lübnan sedirinden yapıldığı gibi Lübnan'a ait olan motiflerin Hristiyanlığa aitmiş gibi lanse edildiğini, bunun da Sünni tebaa arasında Lübnanlılık algısına yönelik kuşku doğurduğuna dikkat çekmektedir. Bkz. Fuad Khuri, **Imams and Emirs: State, Religion and Sects in Islam**, London, Saqi Books, 1990, p. 157; Mandy Terc de söz konusu dönemde Lübnan'da siyasi iktidarın izlemiş olduğu daha kapsayıcı bir kimlik arayışı politikalarını Sünni Müslümanlar üzerinde beklenen etkiyi doğurmadığını, Sünnilerin bu dönem de kendi cemiyetlerini oluşturma amacı içinde olduklarını ifade eder. Bkz. Mandy Terc, "A Modern, Integral and Open Understanding: Sunni Islam and Lebanese Identity in the Makassed Association", **Comparative Education Review**, Vol. 50, No. 3, August 2006, p. 433.

⁴³ Attie, bağımsızlık sonrası süreçte Lübnan'da bu liberal fikirlerin ön plana çıkmasının önemli bir teşvik unsurunun uluslararası alanda meydana gelen gelişmeler olduğunu ifade eder. Başka bir deyişle, Lübnan'daki bu gelişmeleri İkinci Dünya Savaşı'nın bitişini izleyen süreçte oluşan yeni dünya düzenin liberalizmi temele alan yapısıyla birlikte okumak gerekmektedir. Bkz. Attie, **Struggle in the Levant...**, p. 28.

sahnesinde karşılığını bulmasını ifade ediyordu. Chiha'nın söz konusu dönemde Lübnan'ın kendisine bir kimlik yaratma sürecinde daha da etkin olmasını sağlayan bir diğer unsur, bağımsız Lübnan'ın ilk devlet başkanı olan Bışara el-Huri'yle olan yakınlığıydı. Chiha, kız kardeşinin kocası olan Huri'nin bu dönemde siyasal danışmalığını yapmıştır. Lübnan tarihinde, bu dönem bu iki ismin belirleyici olduğu ve “ulusal diyalog” yaklaşımının benimsendiği bir dönem olarak kabul görür.⁴⁴

Bu dönemde, Chiha gibi bağımsız Lübnan'da tüm mezheplerin barış içinde bir arada yaşaması gerektiğini savunan bir diğer isim Grek Katolik iş adamı ve politikacı Henri Pharaon'du. Chiha'nın da yakın dostu olan Pharaon tıpkı Chiha gibi misyoner okullarında eğitim alıp Batılı kültür ve değerler çerçevesinde yetişmiş bir nesli temsil etmekte olup bağımsızlık sonrası süreçte ekonomik ve siyasal hayatı yönlendirici konumda olmalarına karşın istikrar ve barış için ülkedeki tüm grupları kapsayan bir bütünleştirici kimlik arayışında olan dönemin Hristiyan elit prototipini temsil ediyordu. Nitekim bakıldığında Pharaon gerek Meclis'te yer aldığı manda dönemindeki faaliyetleriyle ülkenin bağımsızlığı kazanmasında gerekse 1943 sonrası bağımsızlık sürecinde Lübnan'ın ulus inşa unsurlarının ortaya konmasında oldukça önemli roller üstlenip katkılar yapmıştır. İlk dönemlerinde Maruni milliyetçiliğinin etkisini benimseyen Pharaon, Grand Liban'ın kurulmasıyla zamanın ruhuna uygun olarak Fenikeciliği benimsemiştir. Lübnan'ın bağımsızlığa gittiği süreçte Meclis'te yer alan ve faaliyetleriyle bağımsızlığa önemli katkılarda bulunan Pharaon, bağımsızlığı izleyen süreçte Michel Chiha, Alfred Kettaneh ve Gabriel Menassa ile birlikte ülke ekonomisinin liberalizmin ilkeleri çerçevesinde şekillenmesi için çalışmıştır. Serbest piyasa ekonomisinin Lübnan'ın bir özelliği olduğunu ifade eden Pharaon, bunun bu topraklarda Fenikelilerden beri var olan bir sistem olduğunu ifade eder. Pharaon'ın siyasi alan için öngördüğü sistem de Chiha'nın görüşüyle paralellik gösterir. Lübnan'ın geleceği ve refahı için tüm mezhebi toplulukların barış içerisinde bir arada yaşamalarını sağlayacak bir sistemin uygulanması gerektiğini savunan Pharaon, bu doğrultuda liberal ve çokkültürlü bir siyasal sistemden yanadır. Böyle bir sistem

⁴⁴ Bu dönemde, Huri'nin en büyük rakibi olan Emile Edde'nin politikalarına yön veren fikriyat Charles Corm'un görüşleridir. Edde, Corm'un Batılılaşma ile Fenikeciliği birlikte okuyan retorliğini benimseyecekti. Bkz. Asher Kaufman, **Reviving Phoenicia: The Search for Identity in Lebanon**, London & New York, I.B. Tauris Publishers, 2004, pp. 89-93.

ülkede siyasal istikrarı sağlayacak siyasal istikrar da ekonomik gelişmeyi tetikleyecektir.⁴⁵

Pharaon'u Lübnan tarihi için önemli kılan bir diğer unsur, kendisinin bağımsız Lübnan'ın milli bayrağını tasarlayan kişi olmasıdır. Böylece ülkedeki Fransız etkisini ifade eden sembollerden biri ortadan kaldırılarak ulusal bir kimlik inşa etme sürecinde sembolik bir adım atılmış olunuyordu.⁴⁶ Pharaon, Fransız etkisi taşıyan manda dönemi bayrağının yerine yukarıdan aşağı sırasıyla kırmızı-beyaz-kırmızı üç yatay şerit ve beyaz şeridin üzerinde ve bayrağın tam ortasında yer alan bir sedir ağacı motifinden oluşan bağımsız Lübnan'ın bayrağını ortaya koymuştur. Pharaon, Aralık 1943'te Lübnan Parlamentosu tarafından kabul edilen bu tasarımda adeta Lübnan'ı resmetmişti. Bayraktaki yukarıda yer alan kırmızı şerit Lübnan Dağları'nı, en alt şeridi oluşturan kırmızı şerit Anti-Lübnan Dağları'nı, ortadaki beyaz şeritse bu iki dağ arasında kalan Bekaa Vadisi'ni temsil ediyordu. Daha romantik bir okumayla kırmızı şeritler ülkenin bağımsızlığı için akan kanı simgelerken, beyaz şerit barışı ve Lübnan'ın dağlarındaki karı, sedir ağacı ise edebiyet ve istikrarı simgelemektedir.⁴⁷ Pharaon, yeni bayrakta Fransız imgeleri silmişse de yerine Avusturya imgelerini koymuştur. Yeni bayrak kırmızı şeritlerin beyaz şeride oranla daha dar olmaları dışında şerit sayısı ve renkleri bakımından Avusturya bayrağının kopyası gibiydi. Bunda, Pharaonların köklerinin Avusturya'ya dayandığı iddiası önemli etkindir. Nitekim "Avusturya-Lübnan Dostluk Cemiyeti"nin de kurucusu olan Pharaon'un

⁴⁵ Tamirace F. Mühlbacher, **Democracy and Power-Sharing in Stormy Weather: The Case of Lebanon**, Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2009, pp. 85-86.

⁴⁶ Fransız mandası döneminde ortaya konan bayrak değiştirilmesine karşın aynı dönemde ortaya konan milli marş ise dokunulmadı. Salibi, bağımsızlık sonrası süreçte manda döneminin bir sembolü olan marşın kullanılmaya devam edilmesini "sorunlu bir olay" olarak tanımlar. Salibi, marşın günümüzde Lübnan'daki bazı Hristiyan gruplar tarafından benimsenmesine karşın pek çok Müslüman topluluk nezdindeyse kabul görmediğine dikkat çeker. Bkz. Salibi, **A House of...**, pp. 19-37; Khazaal, marşın "içeridekiler" ve "dışarıdakiler" gibi ötekileştirmelerde bulunmamasından ve Lübnanlılığı belli bir gruba atfetmek yerine bir Lübnanlılık tanımı yapmayarak ülkedeki tüm toplulukları kapsayacak bir açık kapı bıraktığını için bağımsızlık sonrası süreçte de kullanılmaya devam edilmekte olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Natalie M. Khazaal, "Secterianism, Language and Language Education in Lebanese Theater, Television and Film", San Francisco, California University, **Unpublished Doctoral Thesis**, 2007, pp. 135-136.

⁴⁷ Sedir ağacı, İncil'de Lübnan topraklarıyla özdeşleştirilmiş (Palmiye ağacı gibi zenginleş ve Lübnan'daki sedir ağacı gibi büyü.) bir imgedir. Bkz. Harold Marshall ve Sylvester Richards (Yay. Haz.), **Holy Bible**, Tennessee, The Gideons International, 1978, pp. 616-617.

Avusturya'yla yakın ilişkiler içinde olduğu dolayısıyla bayrağın tasarımında da Avusturya bayrağından ilham aldığı bir gerçektir.⁴⁸

Bununla birlikte, Lübnan bayrağının yaratılmak istenen tüm kesimleri içeren ortak bir ulusal kimliğe ne kadar hitap ettiği konusunda tartışmalar mevcuttur. Bayraktaki Avusturya esinlenmesinin yanı sıra kullanılan sedir ağacının ülkedeki belirli bir kesimin, Marunilerin kültürel geçmişlerine dönük sürekli atıf yaptıkları bir motif olması bunda temel faktördür. Nitekim bu durum ülkenin önemli bir çoğunluğunu oluşturan Müslümanlar tarafından böyle okunmakta ve hoş karşılanmamaktaydı. İsraili siyaset bilimci Elie Podeh de bu duruma dikkat çekerek Lübnan bayrağının belirli bir topluluğa ait bir motif içermesiyle diğer Arap ülkelerinin bayrağından ayrıldığını ifade eder.⁴⁹

Bağımsızlık sonrası süreçte, Lübnan'da ortak bir ulusal kimlik inşa etmek amacıyla bayrak gibi üzerine eğilinen başka unsurlar da mevcuttu. Hobsbawn'ın ulus inşasının en görünür, göze çarpan unsurları arasında gördüğü milli bayramlar, festivaller ve askeri geçitler gibi kurumsallaşmış gelenekler olarak adlandırılan resmi ritüeller Lübnan'ın ortak bir ulusal kimlik hikâyesinde değinilmesi gereken önemli öğelerdir. Nitekim bu unsurları kullanarak topraklarında yaşayan tüm insanları ortak paydada birleştirerek belirli amaçlar için kolektif bir şekilde hareket etmelerini amaçlayan ulus-devlet örgütlenmesinin genel yapısına uygun olarak Lübnan'da da yönetici kesim bu araçları kullanarak ülkede ortak bir ulusal kimlik inşa etmeye çalışmıştır. "Lübnan Bağımsızlık Günü" bu amaca en çok hizmet eden ritüeldir. Ülkenin Fransız mandasından kurtuluşunu ifade eden 22 Kasım günü ülkede her yıl çeşitli faaliyetlerle kutlanmaktadır.⁵⁰ Bu ritüel, ülkedeki farklı mezhepsel toplulukların bir araya gelerek

⁴⁸ As'ad AbuKhalil, **Historical Dictionary of Lebanon**, London, Scarecrow Press, 1998, p. 18; May Farhat, "A Mediterraneanist's Collection: Henri Pharaon's 'Treasure House of Arab Art'", **Ars Orientalis**, Vol. 42, 2012, pp. 102-113.

⁴⁹ Elie Podeh, "The Symbolism of the Arab Flag in Modern Arab States: Between Commonality and Uniqueness", **Nations and Nationalism**, Vol. 17, No. 2, 2011, pp. 424-425; Lübnan'da 1979 yılından beri 21 Kasım günü "Ulusal Bayrak Günü" olarak kutlanmaktadır. Dönemin Lübnan Milli Eğitim Bakanı Butros Harb'ın İç Savaş'ın en çetin geçtiği bir dönemde böyle bir günü ilan etmesi Marunilerin romantik taraflarına dokunmak amacıyla yapılan bir hamleydi. Bu da Lübnan bayrağı ile Maruniler arasındaki bağın kuvvetliliğini ortaya koyarak bayrağın "esas" olarak Marunileri simgelediğini işaret etmesi açısından önemlidir. Bkz. **Ibid.**, p. 221.

⁵⁰ **Ibid.**, p. 222.

beraber ortak bir paydayı paylaştıklarını gösteren bir unsur olması açısından önemlidir. Bu günde, ordu birlikleri yürüyüşler düzenleyerek güç gösterisi yaparken, sedir ağacı motifleri ülkenin her yerine işlenerek Lübnan'ın özgünlüğü ortaya konmaya çalışılmaktadır. Resmi protokol çerçevesinde bir araya gelen yöneticiler böylece farklı mezheplerine rağmen birlik görüntüsünü tüm dünyaya gösterirler. Bu kesim, devletin bu günlere gelmesinde canlarını feda edenlerin mezarlarının yanı sıra tarihi mekânları ve anıtları ziyaret ederek ülkenin ortak unsurlarını ortaya koyarlar. Nitekim “Bağımsızlık Günü”nün önemini, dahası bu günün birlik ve beraberlik içinde olması gereken Lübnan için ne ifade ettiğini en iyi eski Lübnan Genelkurmay Başkanı Victor Khoury'nin sözleri ortaya koymaktadır:

“Bağımsızlık Günü, yalnızca bağımsızlığımızın şerefine kutladığımız bir gün değildir. Onun asıl önemi, bize ayrılıklarımızı nasıl sonlandıracağımızın yollarını hatırlatması ve özgürlüğümüzün, egemenliğimizin önemini bize göstermesidir.”⁵¹

Toplumun ortak hafızasının şekillendirilmesinde bir diğer önemli gün, 25 Mayıs “Şehitler Günü”dür. Osmanlı'nın son döneminde Bilad-ı Şam valisi olarak bölgede görev yapmış olan Cemal Paşa'nın idam ettirdiği Lübnan ve Suriye milliyetçileri anısına Beyrut'ta inşa edilen Şehitler Anıtı acılar üzerinden toplumsal hafızayı canlı tutmayı amaçlamaktadır. Bu anıtın anıtlarına inşa edildiği kişilerin canlarını Lübnan için verdikleri, Arap milliyetçiliğiyle ilgilerinin olmadığı olgusu ortak değerlerin inşası açısından değer taşıyan bir söylemdir.⁵² Ülkedeki Türk karşıtı söylemin de en önemli unsurlarından biri olan bu anıtları Lübnan toplumuna Türkler özelinde ortak tarihsel düşman karşısında birlik olunması gerektiği anımsatılmaktadır. Lübnanlılar, bu ve benzeri unsurlara bakarak geçmişte yaşadıkları sıkıntıları ve mezhepleri ne

⁵¹ **Ibid.**

⁵² Lucia Volk, **Memorials Martyrs in Modern Lebanon**, Indiana, Indiana University Press, 2010, pp. 42-43; “Şehitler Anıtı”nın kimi temsil ettiği konusu Lübnan'da tartışmalı bir konu olup bu tartışmalar somut adımlarla da ortaya konmaktadır. Resmi söylem, Cemal Paşa tarafından öldürülen kişilerin Lübnan için canlarını verdiklerini ve Arap milliyetçiliğiyle ilintileri olmadığını benimsemesine karşın ülkenin önemli topluluklarından Maruniler ise bunun tersi yönünde bir görüşü benimsemektedirler. Marunilerin temel tezleri, bu kişilerin Lübnan milliyetçileri değil Arap milliyetçileri oldukları dolayısıyla konunun Lübnanlılıkla bir bağının olmadığıdır. Maruniler, bu söylemlerini özellikle varlıklarını ciddi şekilde tehlikede gördükleri 1950'lerde sık sık dile getirmişlerdir. Dile getirmekle de kalmayıp aynı yıl Anıtı yerinden kaldırmışlardır. Anıt on sene sonra Cumhurbaşkanı Fuad Şihab döneminde tekrar yerine konmuştur. **Ibid.**, p. 228.

olursa olsun toprakları için canlarını veren kahraman vatansever Lübnanlıları hatırlayacaklardır. Ve bu acılar onların ortak bir paydada buluşmasına katkı sağlayacaktır.

Podeh'in Lübnanlılara ortak bir tarihi, kültürü ve yurdu paylaştıklarını hatırlattığını ifade ettiği bu ulusal gün ve bayramlarla birlikte aynı algıyı oluşturmada önemli bir yeri olan bir diğer ritüel ülkedeki farklı mezhebi topluluklar için kutsal sayılan günlerdir. Katolikler için 1 Ocak "Yeni Yıl Günü", Ortodoks Ermeniler için 6 Ocak "Noel Bayramı" ve Maruniler için 9 Şubat "Aziz Marun Günü" kutsal olarak atfedilerek kutlanmaktadır. Bununla birlikte, 25 Aralık "Noel Günü" ile "Hayırlı Cuma" ve "Paskalya Bayramı" Hristiyan Lübnanlılar için kutsallık atfedilen diğer günlerdir. Hristiyan tebaa için kutsal bu günlerin yanında Sünni Müslüman tebaa için "Kurban Bayramı", "Ramazan Bayramı" ve "Hicri Yeni Yıl", Şii tebaa içinse "Aşure Bayramı", "Id el-Fıtr" ve "Id el-Adkha" bayramları kutsal günler olup önem taşımaktadırlar.⁵³ Bunun yanında, kamu kuruluşlarında çalışan Ermeniler de Aziz Vartan gününde izinli sayılmaktadırlar. Resmi tatil olarak kabul edilen bu özel günlerde ülkedeki farklı mezhebi toplulukların liderlerinin ve siyasetçilerinin katılımıyla yapılan faaliyetler ve bunların yayınladıkları beyanlar ya da yaptıkları açıklamalar Lübnan'ın birliği ve bütünlüğü açısından değer taşımaktadır. Bir diğer deyişle, bu ulusal ve dini günler aracılığıyla Lübnan'ın çok unsurlu yapısının konfesyonel sistem çerçevesinde ortak bir kimlik oluşturmadaki başarısının ortaya konması amaçlanmaktadır.

Tüm bu unsurlar, bağımsızlığı izleyen süreçte, Marunilerin ülkenin Arap yüzünü, Müslümanlarınsa Lübnan'ın Suriye'de ayrı ve bağımsız bir siyasi yapı olduklarını kabul etmeleri doğrultusunda ülkedeki tüm unsurları içeren daha liberal ve çoğulcu bir Lübnanlılık kimliğinin oluşturulması amacına hizmet etmekteydi. Bununla birlikte, 1950'lerin ikinci yarısına gelindiğinde, bu unsurlar çerçevesinde hayata geçirilmeye çalışılan ulus inşa projesi sorunlarla karşılaşmaya başlamıştı. Ortadoğu'da yaşanan gelişmeler nedeniyle Suriye ve Filistin'den ülkeye gelen Müslüman göçleri Hristiyan tebaanın tepkisini çekmiştir. Başta Maruniler olmak üzere ülkedeki Hristiyan tebaa

⁵³ Podeh, "The Symbolism of the Arab...", pp. 245-251.

göçler nedeniyle ülke nüfusundaki Müslüman oranının artmasını kendi varlıkları için bir güvenlikleştirme konusu olarak görmeye başladılar. Kimliklerin birbirlerini güvenliklestirmesi 1958 yılında sıcak bir çatışmaya evrildiğinde Lübnan’da birlik ve bütünlüğün sağlanmasının ne kadar zor olduğu ve bu amaç için ülkedeki tüm mezhebi grupların sürece dâhil edildiği bir ortamın yaratılması gerektiği net olarak anlaşılmıştır. Nitekim krizi izleyen süreçte iktidara gelecek olan Fuad Şihab, bunun bilinciyle tüm mezheplerin sürecin içerisinde yer almasına olanak tanıyacak önemli adımlar atacaktı.

B. Şihabist Dönem (1958-1975): “Ulu Çam”ın Gölgesinde “Lübnan Mucizesi” ya da Nevi Şahsına Münhasır Bir Modernleşme

Ülkedeki Müslüman ve Hristiyan tebaanın büyük oranda desteğini alarak cumhurbaşkanı olan Şihab’ın iktidar dönemi “Şihabizm” olarak adlandırılan istikrarlı bir modernleşme süreci olarak değerlendirilebilir. Odeh’in “Lübnanist bir modernleşme eğilimi”⁵⁴ olarak nitelediği bu süreçte 1958 olaylarının ülke üzerindeki yıkıcı etkilerini kaldırmak ve Lübnan’ı belli bir refah seviyesine ulaştırmış ve barış içerisinde bir arada yaşayan insanlardan meydana gelen bir ülke haline getirmek temel amaçtı. Bir diğer deyişle, Şihab, 1958 olaylarıyla ciddi bir yara alan siyasal istikrarı ve toplumsal barışı yeniden tesis etmek adına politik, ekonomik ve kültürel olmak üzere birçok alanda merkezîyetçi reformlar ortaya koyarak bir anlamda Ulusal Pakt’ı daha somut adımlarla yeniden hayata geçirmiştir.⁵⁵

Şihab’ın reformlarının temel amaçlarından biri ülkede istikrarsızlığa yol açan bölünmüş iktidar yapısının ortadan kaldırılmasıydı. Bu noktada, Şihab’ın karşı karşıya geleceği kesim, devlet üzerinde kurabildikleri etkiyle merkezi devlet otoritesini zayıflatan zuama idi. Farklı mezhepsel topluluk mensubu zuamanın her birinin çıkarları doğrultusunda siyasal iktidarı yönlendirmeye çalışmaları toplumsal düzlemde vuku bulan çatışmaların temel sebeplerinden biriydi. Lübnan’ın farklı mezhepsel

⁵⁴ B. J. Odeh, *Lübnan’da İç Savaş: Çağdaş Bir Siyasi Tarih*, Yavuz Alogan (Çev.), İstanbul, Belge Yayınları, 1986, s. 179.

⁵⁵ Kamal S. Salibi, “Lebanon under Fuad Chehab 1958-1964”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 2, No. 3, April 1966, p. 211.

toplulukların mecliste temsil edilmesini garantileyen konfesyonel sistem, kendi üyelerinin seçilmesini sağlayan zuamanın parlamentoyla iç içe geçmesine olanak sağlayarak zaimlerin etkisini daha da artırmasına yol açıyordu. Şihab bundan dolayı reformlar yoluyla iktidar erkini kuvvetlendirmeye ve zuamanın gücünü kırmaya çalışmıştır. Nitekim bu amaç doğrultusunda ordu, istihbarat servisi ve bürokrasi gibi kurumları kullanan Şihab, zuamanın gücünü tamamen kıramadıysa bile önemli oranda azaltmıştı.⁵⁶

Şihab'ın amaçladığı bir diğer unsur, ülkede tüm grupların yönetime önemli ölçüde katılmasının sağlanarak ulusal uzlaşının sağlanmasını kolaylaştırmaktı. Bu doğrultuda, cumhurbaşkanlığı yaptığı 1958-1964 yılları arasındaki dönemde yeni bir ulusal uzlaş politikası temelinde tüm tarafların politik olarak kendisini ifade edebileceği bir yönetim anlayışı benimseyerek Marunilik bilincinin yerine “Lübnanlılık” bilincinin geliştirilmesi yönünde önemli adımlar atmıştır. Müslümanlarla ilişkilerini artıran Şihab, onların bürokratik ve politik mevkilerde daha fazla söz sahibi olmalarını sağlamıştır.⁵⁷ Bu doğrultuda, tüm politik aktörlerin temsiliyetinin sağlanması için milletvekili sayısını 66'dan 99'a çıkartarak Maruni milliyetçilerin tepkilerine rağmen Müslümanlara daha çok bakanlık vermiştir.

Şihab'ın yeni uzlaş politikası politik ayağının yanında ekonomik bir ayağa da sahipti. Siyasal hedeflerin tamamlayıcısı olarak nitelenebilecek bu ekonomik ayak çerçevesinde ülkede bölgeler arasındaki eşitsiz gelişmenin ve gelir dağılımı arasındaki uçurumun önüne geçecek reformlar izlemiştir. Zuamanın etkisini belirli oranda kıran Şihab, böylece zuamanın kendi toplulukları üzerindeki belirleyici güç olma unsurunu da görece törpülemiş oluyordu. Halkın zuamaya bağımlılığını daha da minimize etmek isteyen Şihab, ülkede ekonomik anlamda da eşitliği sağlamak için başta görece fakir ve kötü konumda olan Şiiilerin yaşadığı bölgeler olmak üzere ülkede ihtiyaç duyulan

⁵⁶ Arnold Hottinger, “Zu'ama in Historical Perspective”, **Politics in Lebanon**, Leonard Binder (Ed.), New York, John Wiley & Sons Inc., 1966, pp. 99-100.

⁵⁷ Şihab'ın yönetiminde Müslümanlara daha fazla söz sahibi olmaları olanağı tanınması Hristiyanlar arasında rahatsızlıklar yaratmaktaydı. Bundan yararlanmak isteyen Şamun, Ulusal Liberal Parti'yi kurarak bir blok oluşturmayı amaçlamıştı. Bu dönemde, Grek Ortodokslar Edde'nin Ulusal Bloğu, Müslümanlar ise Sünni Sulh, Selam ve Karami aileleri ile Dürzi Canbolat ailesi etrafında birleşmekteydi. Bkz. William W. Harris, **Faces of Lebanon: Sects, Wars and Global Extensions**, Princeton, Markus Wiener Publishers, 1997, pp. 59-64.

alanlara altyapı yatırımları gibi önemli ekonomik yatırımlar yapmıştır. Bu çerçevede, Müslümanların yoğun olarak yaşadıkları bölgeler olan güneydeki kentler ile Akka ve Bekaa gibi yerlere sağlık ve eğitim kurumları ile yol ve elektrik hizmetleri götürülmüştür.⁵⁸ Bunun yanında, Lübnan Merkez Bankası'nı kurmuş, Litani Nehri üzerinde Lübnan için hayati önemde olan Karun Barajı'nı yaptırmıştır.⁵⁹ Şihab, izlediği para ve bankacılık politikaları ile Araplar arasındaki gerilimlerden uzak kalmayı başararak Arap dünyasının finans merkezi haline gelmesini sağlamıştır.

Şihab'ın Lübnan'ın refah ve istikrarı için gördüğü politik ve ekonomik sistem dış politika algısını da belirlemişti. "Batılı anlamda bir entelektüel ve Fransız kültürünün hayranı"⁶⁰ olmasına karşın Şihab, içinde bulunduğu ulusal, bölgesel ve uluslararası konum nedeniyle dış politikada tarafsız bir pozisyon izlemiş ve hem ABD hem de SSCB ile ilişkilerini devam ettirmekle beraber daha mesafeli bir ilişki kurmuştur. Bunda 1958 krizinde ülkeye giren Amerika'nın kısa bir süre sonra krize taraf olarak Şamun'un iktidardan uzaklaştırılmasında etkili olmasının doğurduğu Batı korumacılığına güvenilemeyeceği algısının yanında Şihab'ın önceliğini iç politikaya vermesi ve ülkeyi kalkındırmayı temel amaç olarak belirlemesi belirleyici rol oynamıştır. Bu doğrultuda, Amerikan askerlerinin Lübnan'dan ayrılmasını sağlayan Şihab, içeride Nasır'ın etkisiyle yükselen Arap milliyetçiliği karşısında bu kesimi hoşnut etmek için diğer Arap ülkeleriyle ilişkilerini de gözden geçirerek onlarla iyi ilişkiler geliştirmeye çalışmıştır. BAC ile Irak ve Ürdün arasında süren politik krizde olduğu gibi Araplar arasındaki sorunlara karışmaktan kaçınan Lübnan, böylece hem bu sorunların çözümü için önem kazanan tarafsız bir merkez konumuna gelmiş hem de böylece ülkedeki istikrarın korunmasını sağlamıştır. Şihab'ın ABD ve SSCB'yle izlemiş olduğu dengeli politika ülkedeki Arap milliyetçilerini hoşnut ederken aynı şeyi Hristiyan tebaa için söylemek mümkün değildi. Şihab'ın gerek politik gerek ekonomik

⁵⁸ Wade R. Goria, **Sovereignty and Leadership in Lebanon, 1943-1976**, London, Ithaca Press, 1985, pp. 59-60.

⁵⁹ Georges Corm, "Myths and Realities of the Lebanese Conflict", **Lebanon: A History of Conflict and Consensus**, Nadim Shehadi ve Dana H. Mills (Ed.), London, I.B. Tauris Publishers, 1988, pp. 258-274.

⁶⁰ **Ibid.**, p. 59.

gerekse dış politika alanındaki adımları ülkede başta Şamun ve Edde olmak üzere Hristiyan aileleri pek de memnun etmemişti.⁶¹

Şihab, 1958 olaylarıyla ciddi tahribatlar gören Lübnan'da olayların izlerini ciddi oranda silerek dengeleri görece rayına oturtmuş ve ülkede görece istikrarlı bir sürecin yaşanmasını sağlamıştı. 1964 yılında görevi devrettiği halefi Charles Hilu da uzlaşmacı olarak nitelenebilir. Nitekim Hilu, Şihab döneminin Lübnan'ın gelişimi, gruplar arası ilişkilerin olumlu yönde yönetilmesi ve dış politikada tarafsızlık politikasını uygulamaya devam etmiştir. Buna karşın, 1960'ların ikinci yarısında ve 1970'lerin ilk yarısında hem dış dünyada hem de hassas dengeler üzerine kurulu iç dünyada meydana gelen gelişmeler ülkede gerginliklerin yeniden ve daha tehlikeli bir şekilde başlamasına neden oldu. Bu gelişmeler, 15 yıl sürecek kanlı iç savaşla sonuçlanacaktı.

Bu kanlı çatışmaya giden sürecin nedenlerine bakıldığında ilk olarak zaten tam anlamıyla uygulanamayan Şihabist reformların toplumun farklı kesimleri üzerinde oluşturduğu etkilere duyulan tepkinin II. Şihabizm olarak anılan Hilu dönemiyle birlikte daha yüksek sesle dillendirilmeye başlanmasından söz edilmelidir.⁶² Şihab'ın bölgeler arasındaki eşitsiz gelişmenin ve gelir dağılımı arasındaki uçurumun önüne geçmek amacıyla izlediği ekonomik politikalar ve fakir bölgelere yaptığı kamu harcamaları tüccar ve işadamları zuamanın tepkisini çekmişti. Bu tepkiler, Hilu'nun zamanla Şihab'ın merkezîyetçi politikalarını esneterek zuamayla yakın bir işbirliği içerisine girmesiyle birleşerek birçok ekonomik projenin tamamlanamamasına neden olmuştur. Nitekim önceki sayfalarda da ifade edildiği üzere Şihab, reformlar aracılığıyla zuamanın etkisini belirli oranda kırmış olsa da tamamen ortadan

⁶¹ Müslümanlar, Şihab'ın politik, ekonomik ve kültürel alanlarda "eşitlik" temelinde attığı adımların ülkeyi Maruni kontrolünden çıkartarak kendilerine de geniş bir iktidara alanı açılacağı inancını beslemeye başlamışlardı. Bkz. Atlıoğlu, **Lübnan Marunileri...**, s. 283; Bununla birlikte Şihab'ın politikalarının tüm Müslüman aileleri tarafından desteklendiği de söylenemez. Şihab'ın uyguladığı politikalar Şii Esad ve Sünni Selam gibi Müslüman ailelerin de Şihab'a karşı oluşturulan ortak muhalif koalisyonda yer almasına neden oldu. Maruni Edde ve Şamun aileleriyle Kilise bu muhalif koalisyonun diğer üyeleri idi. Kemal Canbolat'ın önderliğindeki Sosyalist İşçi Partisi ile Pierre Cemayel'in önderliğindeki Falanjist Parti ile Sünni Karami ailesi ise bu dönemde Şihab'ın destekçileri konumundaydılar. Bkz. Odeh, **Lübnan İç Savaşı...**, s. 179.

⁶² Odeh, Hilu döneminin Şihab döneminin devamı olarak görülmesinin sebebinin ordu, istihbarat ve bürokrasi gibi önemli kurumlarda bu dönemde de Şihab'ın yerleştirmiş olduğu kadroların yer alması olduğunu ifade eder. Bkz. Odeh, **Lübnan'da İç Savaş...**, ss. 181-182.

kaldıramamıştır. Nitekim siyasal iktidar üzerindeki etkisi devam eden zaimler, kendi toplulukları üzerinde de aile ve din karakterlerini sürdürdüler. Bu, Şihab'ın ülkedeki tüm mezhepsel toplulukları kapsayıcı bir nitelik taşıyan ve bu doğrultuda modern eğitim kurumlarıyla desteklenen Lübnanlılık kimliğine vurulmuş bir darbeyi ifade etmekteydi.

Ülkeyi iç savaşa sürükleyen bir diğer gelişme, 1965-1966 yıllarında yaşanan ekonomik krizdi. Ülkenin önde gelen ve Lübnan ekonomisinin can damarlarından birisini ifade eden Intra Bank'ın iflasıyla patlak veren ekonomik kriz, Merkez Bankası'nın bu dönemde izlemiş olduğu politikalarla derinleşerek Lübnan'ın ekonomik hayatına önemli bir darbe vurdu.

Lübnan, daha bu ekonomik krizin ortaya çıkardığı sorunları çözememişken 1967 yılında bölgesel alanda meydana gelen ve ülkeyi yakından ilgilendiren bir olayla bir kez daha sarsılma sürecini yaşamak zorunda kalmıştı. İsrail'in Ürdün Nehri'ni kontrol altına alma girişimi üzerine başlayan 1967 Arap-İsrail Savaşı, Lübnan toplumsal yapısındaki yapısal sorunların yeniden gün yüzüne çıkmasına neden oldu. Daha önceki İsrail-Filistin çatışmaları nedeniyle zaten çok sayıda Filistinli'yi topraklarında göçmen olarak kabul etmek durumunda kalan Lübnan, bölgede İsrail ve Araplar arasında meydana gelen en ufak bir çatışmasının etkisini topraklarında hissetmekteydi.⁶³ Genel olarak, Nasır'ın Arap milliyetçiliğinin etkisi altında olan ve gerek göçlerle gerekse doğumla sayıları her geçen yıl daha da artan Filistinliler, Lübnan'daki sosyo-politik dengeleri değiştirmekteydi.⁶⁴ “6 Gün Savaşı” olarak da adlandırılan 1967 Savaşı, süreci daha da keskinleştirecekti. İsrail'in bu savaşla Gazze, Batı Şeria, Golan Tepeleri

⁶³ Filistinlilerin göçü demografik dengeyi Müslümanların lehine çevirmiştir. Bkz. Richard H. Dekmejian, “Consociational Democracy in Crisis: The Case of Lebanon”, **Comparative Politics**, Vol. 10, No. 2, p. 256; BM Filistinli Mültecilere Yardım Teşkilatı'nın verilerine göre, 1965 yılının sonuna gelindiğinde Lübnan'da 1.101.170 Filistinli bulunmaktaydı. 1967 Savaşı sona erdiğinde, bu sayı 2 milyon civarına ulaşmıştır. Bkz. Veysel Ayhan ve Özlem Tür, **Lübnan: Savaş, Barış, Direniş ve Türkiye ile İlişkiler**, Bursa, Dora Yayınları, 2009, s. 82.

⁶⁴ Dahası değişen bu dengeler, Arap milliyetçilerine 1961 yılında Suriye Sosyal Milliyetçi Partisi'nin önderliğinde başarısız olacak bir darbe girişiminde bulunmasına yol açacak kadar güç sağlamıştı. Arap milliyetçilerinin Lübnan'da gerçekleştirdikleri faaliyetlerin yanında diğer bölge ülkelerinde gerçekleştirdikleri faaliyetlerde Lübnan'daki siyasi iktidara bir tehdit unsuru oluşturmaktaydılar. Şihab döneminde de 1963 yılında Suriye ve Irak'ta meydana gelen Baasçı darbeler aynı zamanda bu yönetim için de tehlike çanlarının çalması demektir. Bkz. Samir Khalaf, **Civil and Uncivil Violence in Lebanon**, New York, Columbia University Press, 2002, p. 211.

ve Doğu Kudüs'ü ele geçirmesi direnişin merkezinin Lübnan gibi Filistinli mültecilerin olduğu ülkelere kaymasına neden oldu.⁶⁵ 1970 yılında Filistinlilerin Ürdün Kralı Hüseyin'e yönelik başarısız darbe girişimlerinden sonra binlerce Filistin'in Ürdün'den çıkarılması Lübnan'ı Filistin direnişinin merkezi haline getirirken İsrail ile Lübnan'ın da Filistinliler nedeniyle artık sık sık karşıya geleceklerini işaret ediyordu.⁶⁶ Filistinlilerin Lübnan'a gelişini izleyen süreçte Lübnan'daki iç kutuplaşma Filistin meselesiyle doğrudan bağlantılı hale gelmiştir.

Lübnanlı grupların savaşa bakışları noktasındaki farklılıklar ve buna bağlı olarak farklı safları desteklemeleri Lübnan'da topluluklar arasında ayrışmayı tetiklemiştir. Odeh'in deyimiyle, bu savaş, Lübnan'ın siyasi yapıyı işlemez hale getiren “şizofrenik karakteri”nin tekrar gün yüzüne çıkmasına neden olmuştu.⁶⁷ Maruni gruplar, Hilu'yu Arap-İsrail savaşlarında ve Filistinlilerin ülkeye yerleşmesinde etkisiz kalmakla suçlamaktaydılar. Maruniler için temel sorun, Filistinlilerin Lübnan'ın demografik dengesini sarsarak Müslümanların lehine çevirmeleri ve dolayısıyla Maruni varlığının tehlikeye girmesiydi. Bu noktada, Cemayel'in Ketaib Partisi, Şamun'un Ulusal Liberal Partisi ve Edde'nin Ulusal Blok Partisi, “Üçlü Cephe” ya da “Hinf” olarak adlandırılan bir koalisyon altında bir araya gelerek Maruni kimliğini korumak ve ülkeyi Filistinli mültecilere karşı korumak için işbirliğine gittiler. Dürzi lider Canbolat'ın önderliğinde birleşen sol gruplar ise Arap kimliğinin güçlendirilmesi ve Filistinlilere daha çok destek verilmesini savunmaktaydılar.⁶⁸ İki grup arasındaki mücadele 1968 seçimlerine taşınırken gruplar arasında mecliste sert tartışmalar gerçekleşmiştir. İsrail'in Filistinliler nedeniyle 1968 yılında Beyrut Havaalanı'na baskın düzenlemesi⁶⁹ ve

⁶⁵ Ian J. Bickerton ve Carla L. Klausner, **A History of the Arab-Israel Conflict**, New Jersey, Prentice Hall, 2010, p. 209.

⁶⁶ “Kara Eylül” olarak adlandırılan olaydan sonra Lübnan'a gerçekleşen kitlesel Filistinli göçü için bkz. Deirde Collings, **Peace for Lebanon?: From War to Reconstruction**, Boulder, Lynne Reinner Publishers, 1994, p. 323.

⁶⁷ Odeh, **Lübnan'da İç Savaş...**, ss. 182-183.

⁶⁸ Müslüman topluluk içerisinde Dürzilerin öne çıkması esas olarak Sünni liderliğin zayıflamasıyla alakalıydı. Bkz. Helen Cobban, **The Making of Modern Lebanon**, London, Hutchinson Group, 1985, pp. 106-107.

⁶⁹ İsrail'in FKÖ ile mücadelede doğrudan Lübnan'ı da hedef alan saldırıları ülkedeki iç kutuplaşmayı daha da keskinleştirmiş ve istikrarsızlık artmıştır. İsrail'in Lübnan'daki etkisi için bkz. Avi Shlaim, “Israel Interference in Internal Arab Politics: The Case of Lebanon”, **The Politics of Arab Integration**, Giacomo Kucciani ve Ghassan Salamé (Ed.), London, Croom Helm, 1988, pp. 232-255; Laura Z. Eisenberg, **My Enemy's Enemy: Lebanon in the Early Zionist Imagination, 1900-1948**,

1968-1969 yıllarında Lübnan ordusu ile Filistinli gruplar arasında yaşanan çatışmalar ülkede gruplar arası gerilimi iyice artırttı. Lübnan ordusunun, İsrail komandolarının 28 Aralık 1968 tarihinde Beyrut Havaalanı'nı basarak 13 Lübnan sivil uçağını yok etmesi başta olmak üzere İsrail'in yaptıklarına sessiz kalmasını eleştiren Sünni Başbakan Abdullah Yafi istifa ederken Filistinlileri destekleyen Lübnanlı gruplar sokak gösterilerine başladılar. Yafi'nin yerine başbakanlığa gelen Lübnan ordusunun Filistinli mültecilere müdahalesini eleştiren Karami'nin de istifası üzerine ülkede uzun bir süre hükümet kurulamadı. Bu durum Lübnan'ın geleceğini tehdit eder bir hale gelmeye başlarken Filistin sorununun Lübnan'ın bir sorunu olduğu ve Marunilerin tek başlarına bu sorunu çözemeyeceklerini ortaya çıkarmıştır.

Filistin Kurtuluş Örgütü'nün (FKÖ) giderek hem İsrail için hem de Lübnan'daki Hristiyanlar için tehdit oluşturacak bir hal almasıyla Hristiyanlar mültecilere yönelik baskılarını artırdılar. Artan gerginlikler karşısında Arap devletlerinin araya girmesiyle Lübnan ordusu, FKÖ ile anlaşmak zorunda kaldı. Bu doğrultuda, Filistin Kurtuluş Örgütü lideri Yaser Arafat ile Lübnan Ordu Komutanı Emil Bustani arasında 3 Kasım 1969 tarihinde Kahire Antlaşması imzalandı.⁷⁰ Filistinli grupların Lübnan'ın güvenliğini ve birliğini tehlikeye atmadan ülkede yaşamalarını öngören bu antlaşma, Lübnanlı Maruniler tarafından sert tepkiyle karşılanmıştır. Kahire Antlaşması'nı izleyen süreçte Marunilerin Hilu'ya ve Genelkurmay Başkanı'na olan eleştirileri arttı.⁷¹ Bu anlaşma, ülkede gruplar arası gerginliklere son verememiştir.⁷² Nitekim bunun bir yansıması olarak İsrail askerlerinin 1973 yılında Beyrut'ta düzenledikleri bir baskında üç El-Fetih üyesini öldürmeleri üzerine Filistinliler ile Lübnan ordusu arasında çatışmalar yeniden başladı. Yayılan çatışmalar, 17 Mayıs 1973 tarihinde imzalanan İkinci Kahire Antlaşması'yla kısa bir süreliğine son bulsa da Filistinlilere destek veren daha çok sol eğilimli Müslümanlar ile Falanjistlerin öncülüğündeki

Michigan, Wayne State University Press, 1994; Eyal Zisser, "The Maronites, Lebanon and the State of Israel: Early Contacts", **Middle Eastern Studies**, Vol. 31, No. 4, 1995, pp. 889-918; Kirsten E. Schulze, **Israel's Covert Diplomacy in Lebanon**, Basingstoke, Macmillan, 1998.

⁷⁰ Hussein Sirriyeh, "The Palestinian Armed Presence in Lebanon since 1967", **Essays on the Crisis in Lebanon**, Roger Owen (Ed.), London, Ithaca Press, 1976, pp. 78-81; Kahire Antlaşması'nın tam metni için bkz. "The Cairo Agreement", **The Daily Star Lebanon**, (Çevrimiçi) http://www.dailystar.com.lb/researcharticle.asp?article_id=42, Erişim Tarihi: 17 Ekim 2017.

⁷¹ Khalaf, **Civil and Uncivil Violence...**, pp. 206-231.

⁷² Marius Deeb, **The Lebanese Civil War**, New York, Praeger Publishers, 1980, pp. 102-103.

Hristiyanlar arasında zamanla yeniden başlayan gerginlikler daha vahim bir noktaya evrilerek iç savaşın başlamasına yol açmıştır.

Bu dönemin Lübnan'ın ulusal kimlik inşası sürecindeki yerine bakıldığında, 1958 kriziyle ağır yaralar alan Lübnan'da hayata geçirmeye çalıştığı siyasi, ekonomik ve kültürel reformlarla bu yaraları sarmak isteyen Şihab'ın reformlarında amaçladığı en önemli konulardan biri, ülkede Ulusal Pakt ile oluşturulmaya çalışılan çokkültürlü ve liberal Lübnanlılık kimliğinin yeniden canlandırılmasıydı. Şihab'ın kültürel reformlarının yanında ekonomik ve siyasi reformları da bu konuya belirli oranlarda hizmet edecek nitelik taşımaktaydılar. Siyasi ve ekonomik reformlarla zuamanın gücünü kırmayı amaçlayan Şihab, böylece ülkedeki gelir adaletsizliğinin önüne geçmek istemenin yanında zuamanın belirli toplulukları etrafında toplayarak onlara belirli bir alt kimliği enjekte etmelerinin de önüne geçmek istiyordu. Bu doğrultuda, ülkede görece fakir ve kötü koşullarda yaşayan ve devletin “ilgisizliğinden” dolayı siyasi iktidara yabancılaşarak belirli zaimlerin “himayesinde” yaşayan insanların olduğu alanlara devlet elini uzatmıştır. Yukarıda ifade edildiği gibi buralara eğitim ve sağlık kurumları inşa edilerek ve elektrik, yol gibi alt yapı hizmetleri yapılarak bu kesimin gönlü yapılmaya çalışılmış ve onları ulaşılmak istenen ortak bir Lübnanlılık kimliğinin altında toplamaya çalışılmıştır.

Şihab'ın farklı kimlik ve gelecek tahayyüllerine sahip toplulukları ortak bir kimlik algısı altında barış içinde bir arada yaşamalarını sağlamak adına önceki dönemde benimsenen tarihyazımı, resmi törenler ve milli semboller gibi unsurların yanında zamanın ruhuyla uyumlu olan yeni inşa araçları da kullanmıştır. Bu, birleştirici ikonografik ya da kartografik inşa araçları arasında bu dönemde ön plana çıkanları müzik ve müzikal temsillerdi.

Anderson'a göre, “hayal edilmiş siyasal bir topluluk” olan ulusun “tek bir tınıda” buluşmasını ifade eden müzik,⁷³ aynı zamanda Anna R. DeFelice'nin vurguladığı gibi bireyin kitlede erimesinde, ortak bilincin yaratılmasında en önemli propaganda

⁷³ Müzik, “hayali bir ses” olarak birbirini hiç tanımayan, birbirleriyle hiç bir araya gelmemiş ve dahası belki de hiçbir zaman bir araya gel(e)meyecek olan insanlar arasında ortak bir bilinç oluşturur. Bkz. Benedict R. O. Anderson, **Hayali Cemaatler**, İskender Savaşır (Çev.), İstanbul, Metis Yayınları, 2011, s. 163.

araçlarından birisidir. Turan'ın eserinde yer verdiği şekliyle DeFelice'nin kelimelerine söz hakkı tanınırsa;⁷⁴

“Esinleyici etkisi gizli ruhsal yaşam, yani bütün insanlarda bulunan bir içgüdüler ve eğilimler bütünü üzerinde kendini gösterir. Bu durumda, müziğin insanlar arasında, bireysel farklar ötesinde, içlerinde uyuklayan, özdeş eğilimlerin birbirine karıştığı, ortak bir durum yaratmaya çok elverişli olmasının nedeni kolayca anlaşılmaktadır.”

DeFelice'nin bu düşünceleriyle aynı yönde bir algı içerisinde olan Turan, müziğin milliyetçilik yoluyla yaratılan “fetiş” nesnelerden birisi olup ulusal kimlik inşası sürecinde insanları ortak bir aidiyet etrafında bir araya getirmede önemli bir etkiye sahip olduğunu ifade etmektedir. Turan'ın kendi kelimeleriyle;

“İcat edilmiş topluluğa dair bir teatral performans olarak nitelendirilen milliyetçiliğin ihtiyaç hissettiği sembollerden en etkili olanları arasında müzik ve müzikal temsiller de sayılabilir. (...) Bu durumun etkileri gelişmiş bireylerde bile görülebilmektedir. Söz konusu coşkunluk ve kaynaşma ulusal marşta, bir partinin ya da ulusun simgesel şarkısında en yüksek noktaya ulaşır. Birlikte şarkı söylemek ya da ortak duygu ve beklentileri ifade eden bir şarkıyı birlikte dinlemek, bir kalabalığı tek bir kitle durumuna getirmenin, onda tek bir varlık oluşturduğu duygusunu uyandırmanın en güvenilir yoludur.”⁷⁵

Friedrich Nietzsche ve Arthur Schopenhauer'un da insanlar üzerindeki etkisini diğer hiçbir sanatın sahip olmadığı ölçüde güçlü olarak niteledikleri ve toplum üzerinde birleştirici bir unsur olan müziğin Lübnan özelindeki temsilcisi Lübnan'ın çıkardığı en önemli ses sanatçısı olan Nouhad Haddad ya da namıdiğer Feyruz idi.⁷⁶ Ümmü Gülsüm ile birlikte Arap dünyasının iki divasını oluşturan Feyruz'un eserleri ya da Jean-Marie Domenach'ın marşlar ve şarkılar için kullandığı daha etkileyici ifadesiyle

⁷⁴ Namık S. Turan, “Lübnan'da Ulusun İnşası ve Ortak Tınının Üretimi: Rahbani Kardeşler ve Feyruz”, **Ortadoğu Etütleri**, Cilt 3, Sayı 1, Temmuz 2011, s. 203.

⁷⁵ **Ibid.**

⁷⁶ **Ibid.**, s. 201.

“sesli zehirleri”⁷⁷ söz konusu dönemde çokkültürlü ve liberal bir kimlik arayışı içerisinde olan siyasi iktidarın politikaları için önemli bir işlev görmekteydi.⁷⁸

20. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Lübnan, 1940’larda yaşadığı çarpıcı sosyo-ekonomik dönüşümle çokkültürlü ve liberalizmin hüküm sürdüğü bir ülke haline gelmişti. Toplumun her alanında geleneksel Arap imgeleriyle Batı’dan gelen yeniliklerin iç içe olduğu bir ülke konumuna gelen Lübnan’da Feyruz’un müziği ve müziğinin içerdiği mesaj, yaşanan bu çarpıcı sosyo-ekonomik sürecin kültürel zemindeki bir özetini ifade etmekteydi.⁷⁹

Maruni bir aileden gelen Feyruz, her biri başta Lübnan toplumu olmak üzere Arap dünyasına ve tüm dünyaya anlamlı bir mesaj içeren eserlerini teatral motiflerle zenginleştirerek kısa sürede Lübnan’ı da aşarak mesajlarını tüm Ortadoğu’ya duyurma olanağı bulmuştur. Eserlerinde Lübnanlılık kimliğini vurgulayan ve “dabke” olarak adlandırılan Lübnan halayına sürekli yer veren Feyruz bunun yanında müziklerinde Akdeniz kültüründen Arjantin tangosuna birçok küresel imgeyi kullanarak ülkesinin

⁷⁷ Jean-Marie Domenach, **Politika ve Propaganda**, Tahsin Yücel (Çev.), İstanbul, Varlık Yayınları, 1995, s. 74.

⁷⁸ Christopher Stone, **Popular Culture and Nationalism in Lebanon: The Fairouz and Rahbani Nation**, New York, Routledge Press, 2008, p. 144; Ümmü Gülsüm ve Feyruz, Ortadoğu gibi ataerkil bir yapıyı önemseyen bir coğrafyada müzikleriyle bu yapıya meydan okuyarak siyasi iktidarların ve toplumsal farklılıkların önüne geçmeyi başarmış eşsiz seslerdi. Bu sesleri daha da vazgeçilmez kılan ve piramidin tepesine yerleştiren unursa bu kişilerin yeteneklerini pek çok politik içerikli eserler ortaya koymak için kullanmış olmalarıdır. Savaş, acı ve gözyaşının “eksik olmadığı” bu coğrafya da insanların farklılıklarını törpüleyerek belirli paydalarda bir araya gelmelerini sadece politik içerikli şarkılarında dillendirmeyip bu amaç için aktif bir şekilde sahada yer almış olmaları da bu isimlerin büyüklüğüne büyüklük katmıştır. Nitekim siyasetçiler bu isimlerin etkisini çıkarları doğrultusunda kullanmaya çalışmışlardır. Örneğin, Nasır, Ümmü Gülsüm’ü Nil Nehri ve Mısır Piramitleri gibi Mısır ile özdeşleştirirerek Arap milliyetçiliği için onun popülaritesini kullanmaya çalışmıştır. Buna karşın bu isimler, siyaset-üstü bir tutumu benimseyerek siyasi iktidarların çıkarlarından öte ülkelerinin çıkarları yönünde adımlar atmışlardır. Bkz. Namık S. Turan, “Mısır’da Ulusun İnşasında Kimlik ve Kültürel Bir Aktarıcı Sembol Olarak Ümmü Gülsüm’ün Müzikal Mirası”, **Uluslararası Müzik Sempozyumu: Müzikte Performans**, Sayı 29, ss. 29-54; Namık S. Turan, “Mısır’da Ulusal Bir Sembolün Oluşumu - ‘Mısır’ın Dördüncü Piramidi: Ümmü Gülsüm’”, **Folklor ve Edebiyat Dergisi**, Cilt 46, No. 2, 2006, ss. 291-311; Virginia Danielson, **The Voice of Egypt: Umm Kulthum, Arabic Song, and Egyptian Society in the Twentieth Century**, Chicago, The University of Chicago Press, 1997; Laura Lohman, **Umm Kulthum: Artistic Agency and the Shaping of an Arab Legend, 1967-2007**, Connecticut, Wesleyan University Press, 2010; Ilan Pappê, **Ortadoğu’yu Anlamak**, Gül Atmaca (Çev.), İstanbul, NTV Yayınları, 2009, ss. 211-236.

⁷⁹ Namık S. Turan, “Lübnan’da Ulusal Kimlik İnşası Sürecinde Müziğin Temsiliyeti, Rahbaniler ve Feyruz”, **Kadın ve Müzik**, Şeyma E. Çak ve Şefika Ş. Beşiroğlu (Ed.), İstanbul, Milenyum Yayınları, 2017, s. 194.

çokkültürlülüğünü ve özgürlükçü niteliğini ortaya koyuyordu.⁸⁰ Özellikle kariyerinde önemli bir yere sahip olan Rahbani Kardeşler olarak bilinen Mansour, Assi ve Elias Rahbani ile olan çalışmalarında Lübnan'ın tarihi ile Lübnan köylerindeki pastoral yaşamdan, ülkedeki kır-kent ayırımından, mezhepsel farklılıklardan kesitler sunan Feyruz, böylece ulusal kimlik için önemli unsurlar olan tarih ve coğrafyayı bir anlamda izleyicisinin algısına işliyordu.

1957 yılında Arapların Sesi Radyosu'nda icra ettiği ve Filistin davasına adanmış “Dönüyoruz (Rajoun)” adlı şarkısı vatan ve Filistin olgularını işlerken 1966 yılında sahnelediği Maan Emiri II. Fahreddin'i konu edinen “Fahreddin'in Günleri (Ayyam Fakhr el-Din)” adlı oyunu Lübnan'ın tarihi köklerine atıf yapmakla birlikte Lübnan köylerindeki pastoral hayatı da gözler önüne sermesi açısından önemliydi.⁸¹ Feyruz'un 1967 yılında çekilen ve Henry Barakat'ın draması olan “Seferberlik” adlı ikinci filmiyse Birinci Dünya Savaşı yıllarında Lübnan'ın Osmanlı himayesinde geçirdiği zor dönemi konu edinmiştir. Feyruz'un Arapların İsrail'e 1967 yılındaki yenilgisi üzerine icra ettiği “Şehirlerin Çiçeği (Zahrat el-Madain)” ve 1972 yılında yayınlanan “Jerusalem in My Heart” adlı plağında Kudüs için söylediği “Eski Kudüs (El-Quds el-Atika)” adlı eserleri onun Arap dünyası ve Filistin meselesiyle ne kadar yakından ilgilendiğinin bir kanıtı niteliğindedir.

Lübnan siyasetçilerinin toplumun çıkarlarından öte kendi çıkarlarını düşünmelerinden muzdarip olan Feyruz;

“Bırak şarkım deli bir rüzgâr olsun,
Bırak sesim bir fırtına olsun zihinlerinde,
Bilsinler neler oluyor bırak,
Bakarsın bilinçleri uyanır.”

dizeleriyle siyasetçilerin eserlerinden bir şeyler çıkarmasını ummuştur. Feyruz'un siyasetçilerin anlamamasından muzdarip olduğu şey farklı mezhepsel topluluklar

⁸⁰ A. J. Racy, “Legacy of a Star”, **Legend and Legacy**, Kamal Boullata ve Sargon Boulos (Ed.), Washington, D.C., Forum for International Art and Culture, 1981, pp. 36-38.

⁸¹ Stone, **Popular Culture...**, pp. 7-8.

temelinde “bölüştürülen” Lübnan’ın tarihten gelen “birlikte yaşama geleneği” olduğuydu.

Bir milletin diğer milletler karşısında meşruluğunu sağlayan unsurun tarih olduğunu ifade eden Hobsbawm’ın bu yargısını⁸² haklı çıkarırcasına Feyruz, müziklerinde ve filmlerinde Lübnan tarihinden belirli dönemleri işlemesinin yanında bunlarda Lübnanla “özdeşleşen” davranış kalıpları, hitap biçimleri, danslar ve latifeler gibi motiflerini sürekli kullanarak bu “birlikte yaşama geleneği”ne vurgu yaparak çokkültürlü bir Lübnanlılık kimliğinin inşasına hizmet ediyordu. Feyruz’un 1962 yılında ortaya koyduğu “Ayın Köprüsü (Jisr el-Qamar)” ile 1964 yılında icra ettiği “Yüzük Satıcısı (Bayya el-Khawatim)” müzikleri bu doğrultuda unsurlar içeriyordu. Kuşkusuz Feyruz’un tüm bu faaliyetleri yaparken bir tek Arap dilini kullanması onun Araplığa verdiği değeri gözler önüne sermesi açısından önemlidir.

Feyruz’un bu temeldeki eserleri ve sesinin eşsizliği onun zamanla Lübnan ile özdeşleştirilmesine olanak sağladı. Bunda geleneksel Baalbek Festivalleri’nin önemli bir işlevi bulunmaktadır.⁸³ Fransa’nın Suriye ve Lübnan Yüksek Komiseri Henri Gouraud tarafından ülkedeki antik dönemdeki Fenike imgelerini daha görünür kılmak ve böylece Lübnan tarihinin geçmişinin nerelere dayandığını ortaya koymak amacıyla 1922 yılında düzenlenmesinden beri Festival, genel olarak Batılı müzik topluluklarına evsahipliği yapmıştı. Çokkültürlülüğe imkân sunan bir Lübnanlılık kimliğini savunan Fuad Şihab’ın cumhurbaşkanı seçilmesiyle Baalbek Festivali yeni cumhurbaşkanı için de ulusal arayış politikalarında önemli bir araç haline gelmiştir. Bu bağlamda, Feyruz ve Rahbani kardeşler, 1957 yılında “Hasat Günleri (Eyyam el-Hasat)” adlı eserleriyle ilk defa Baalbek’te performans icra ettiler. Lübnan vatanını

⁸² Eric J. Hobsbawm ve David J. Kertzer, “Ethnicity and Nationalism in Europe Today”, **Anthropology Today**, Vol. 8, No. 1, February, 1992, pp. 3-8; Umut Özkırmı, milli tarihlerin topluluğu birleştirdiği düşünülen tarihler olduğunu ifade eder. Bir diğer deyişle, “...geçmişten topluluk için işe yarayan ne varsa seçilir, zamandan ve mekândan bağımsız gerçekler olarak sunulur.” Bu noktada, günümüze dair kaygılar ve geçmişe dair inanışlar milli tarihin inşasında belirleyici olur. Bkz. Umut Özkırmı, **Milliyetçilik Üzerine Güncel Tartışmalar**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, ss. 166-167; Feyruz’un filmlerinde ve müziklerinde de bu gözlemlenmektedir. Ülkenin çok uluslu yapısının neden olduğu siyasal ve toplumsal sorunların oluşturduğu kaygıların Lübnan’ın geçmişte “barış içinde bir arada yaşama geleneği”nin olduğu işlenerek aşılmaya çalışılmıştır.

⁸³ Turan, “Lübnan’da Ulusun İnşası...”, ss. 205-207.

sembolize eden Baalbek'te Feyruz, her yıl⁸⁴ sahnelediği eserler hem ülkedeki farklı topluluk tebaalarının Lübnan ile özdeşleşen iki unsur, kendisi ve Baalbek, etrafında bir araya gelmesini sağlıyordu hem ülkesi için öngördüğü mesajları her cemaatten katılan kişilere duyuruyordu hem de kendisinin “Baalbek'in Yedinci Sütunu” olarak nitelenerek Lübnan ile özdeşleştirilmesinin önünü açıyordu.⁸⁵ Feyruz'un bir mit haline gelmesinde bu bölümün bir sonraki altbaşlığını oluşturacak olan “İç Savaş” dönemi önemli bir rol oynamıştır. Söz konusu dönemde, önemli bir iletişim ve propaganda aracı olan radyoyu hangi kesim eline geçirirse Feyruz'un şarkılarını çalarken, Feyruz ise savaş bitene kadar ülkesinde şarkı söylememe ve vereceği diğer konserlerde de “Ortadoğu'da kadınlar gülünceye kadar gülmeme” kararı almıştır.⁸⁶ Bu süreçte “ülkesini sesinden mahrum bırakarak cezalandıran” Feyruz buna karşın ülkesinden ayrılmayarak Lübnan'a olan bağımlılığını ortaya koymuştur. Savaşta savaşan taraflara karşı tarafsız olduğu iddia edilmesine karşın esas olarak kendi mezhebinden olan Falanjistleri değil Lübnan'ı ve sosyalist Arapların yanında saf tuttuğu söylenebilir. Bu, Feyruz'un dini ve mezhebi ayrışmaları reddederek Lübnan'ın birliğinden yana olduğunu ortaya koyan en net unsurlardan biriydi. 1976 Şam konserinde ilk defa söylediği “Seni Seviyorum Lübnan (Bhibbak Ya Lübnan)” şarkısı içerik olarak bu

⁸⁴ 1957-1977 yılları arasında Rahbani Kardeşler'in sahnelediği 19 gösteri arasında 1958 yılında sahnelenen “Lübnan Akşamı (Sahra Lübnaniyye)” adlı gösteri başka bir önem taşımaktaydı. Bu yılda ülkede yaşanan iç savaşın ve Amerikan müdahalesinin ardından cumhurbaşkanı seçilen Şihab'ın ilk yılı olan bu dönemde festivali cumhurbaşkanının eşi tarafından organize ediliyordu. Bayan Şihab, Feyruz etrafında Batılı temsil grupları ile yerel renk ve Lübnan folklorundan unsurların iç içe geçtiği gösterinin sahneye konmasını sağlamıştır. Büyük beğeni toplayan bu gösteri Feyruz'un kariyeri açısından da önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bkz. **Ibid.**, s. 206.

⁸⁵ Amerikalı yazar Robert Kaiser, coğrafya ile milliyetçilik arasındaki ilişkiyi Rusya ve Sovyetler Birliği bağlamında ele aldığı eserinde şairlerin, yazarların ve sanatçıların ulus inşa sürecinde eserleriyle anavatana bağlılıklarını sunarak toprağın millileştirilmesinde önemli bir rol oynadıklarını ifade etmektedir. “Baalbek'in Yedinci Sütunu” lakaplı Feyruz, Lübnan için böyle bir değeri ifade ediyordu. Coğrafya ile milliyetçilik arasındaki ilişki üzerine daha detaylı bilgi için bkz. Robert J. Kaiser, **The Geography of Nationalism in Russia and the USSR**, New Jersey, Princeton University Press, 1994; Özkırımlı, milliyetçilik söyleminde mekân boyutunun iki açıdan önem taşıdığını ifade eder. İlk olarak, bu mekânlar sembolik değerler taşıyan bir nitelikte olup ülkedeki hâkim topluluğun değerleri ve tarihiyle örtüşerek geçmişteki şanlı dönemlerin varlığına kanıt olarak kullanılırlar. İkinci olarak ise bu mekânlar kişi nerede olursa olsun bir yere ya da bir evde olma duygusu oluştururlar. Bkz. Özkırımlı, **Milliyetçilik Üzerine...**, ss. 165-166.

⁸⁶ Feyruz'un gerek filmlerinde, gerek müziğinde gerekse röportajlarında ortaya koyduğu Ortadoğu'da savaşlara, işgallere ve çatışmalara olan tepkisi ile kadın ve çocuk konularındaki hassasiyeti onun zamanla “Arapların Annesi (Ummu'l Arab)” ve “Arapların Hanımefendisi (Seyyidet'ül Arab)” gibi tabirlerle anılacak kadar Arap kimliği ve kültürüyle özdeşleştirilmesini sağlamıştır. Bkz. Turan, “Lübnan'da Ulusun İnşası...”, s. 216.

amaca hizmet etmekteydi. Nitekim bu tutumu Feyruz'un ülkedeki Müslümanların nezdinde önemli bir yere koyulmasına olanak sağlamıştır.⁸⁷

Özetle, Feyruz farklı etno-mezhebi topluluklardan oluşan ve bundan dolayı sürekli gerginlikler içinde olan Lübnan'da bu rekabet içindeki kesimlerin hepsinin ortak değeri olmayı başararak Lübnan'ın geleceği noktasında ufak da olsa olumlu bir bakış açısının oluşturulmasına imkân sağlamaktadır. Feyruz'un karakteri ve gerek Lübnan gerekse Arap coğrafyasında meydana gelen olaylar karşısındaki tutumu ve bunun müziğinde hayat bulması söz konusu dönemde iktidarda bulunan Şihab'ın politikalarıyla paralellik göstermekteydi. Nitekim Feyruz'un müziği, Şihab'ın çokkültürlü bir Lübnanlılık kimliği inşa etme çabalarına Lübnan tarihi, coğrafyası ve edebiyatında yer alan ulusa ait değerleri somutlaştırarak ve yerel motifleri sanat aracılığıyla yeniden kurgulayarak katkıda bulunmuştur.

Şihab'ın siyasi, ekonomik ve Feyruz gibi unsurları kullanarak kültürel reformlarla hayata geçirmeye çalıştığı ve çokkültürlü bir Lübnanlılık idealine dayanan ulus inşa sürecine karşın dahası Şihab'ın bu politikalarına tepki niteliğinde 1960'larda Hristiyan Lübnan milliyetçiliğinde önemli gelişmeler meydana gelmiştir.⁸⁸ Şihab'ın liberal Lübnancılık politikalarının yanında söz konusu dönemde nüfusun Müslümanların lehine bir değişim göstermesi ve Filistinli mültecilerin göçleri ülkede etnik temelli

⁸⁷ Feyruz'un İç Savaş süresince halkla olan ilişkilerini konu edinen "We Loved Each Other So Much: Stories of Beirut and the Music of Fairouz" adlı belgesel konu üzerine önemli veriler sunmaktadır. Jack Janssen tarafından kameraya alınan belgesel, 2004 yılında San Francisco Arap Film Festivali'nde ve yine aynı yılda Vancouver Uluslararası Film Festivali'nde gösterilmiştir.

⁸⁸ Bağımsızlık sonrası dönemde Maruni milliyetçiliği ve Hristiyan Lübnan fikrini en çok sahiplenen gruplardan biri Maruni din adamlarıydı. "Lübnan Maruni Düzeni" adı altında örgütlenen din adamları, bu çerçevede çeşitli eğitim kurumları kurarak Maruni kimliğinin savunulması ve gelişimi için pek çok çalışmanın yapılmasını olanaklı kıldılar. Saint George School (Aaşaş - 1945), The Lebanese College (Beyt Şebab - 1945), Saint Anthony's School (Chekka - 1947), Saint Sharbel's School (Jeyye - 1949), Saint Anthony's School (Hammama - 1951), Saint Joseph's School (El-Mtayn - 1951), The School of Our Lady of Tamish (Deek el-Mahdi - 1951), Central College (Jüniye - 1966) ve Saint Elias School (Kahlouneeye - 1967) Lübnan Maruni Düzeni'nin kurduğu eğitim kurumlarıdır. Bununla birlikte, kurulan kurumlar arasında öne çıkanı 1950 yılında kurulan "Universite Saint Esprit de Kaslık (USEK - Kaslık Kutsal Ruh Üniversitesi)" idi. Kurulduğu dönemden İç Savaş'ın ortaya çıkmasına kadar geçen sürede ilgili konularda pek çok yayının ortaya konmasına evsahipliği yapan bu kurum, hocalarında Peder Karam Rızk'ın kelimeleriyle Lübnan Maruni Düzeni'nin "en tepesindeki mücevher"i oluşturmaktaydı. Bkz. Karam Rızk, "Milestones in the History of the Lebanese Maroni Order", **The Journal of Maronites Studies**, Vol. 4, No. 2, July 2000, (Çevrimiçi) http://www.libanon-wein.de/cms/upload/pdf/maronitische-kirche/history_en.pdf, Erişim Tarihi: 16 Nisan 2017.

Hristiyan Lübnan milliyetçiliğinin daha sert bir şekilde savunulmasına ortam hazırlamıştır.

Bu noktada üzerinde durulması gereken ilk isim, 1937 yılında Ayn Ebel köyünden Maruni bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Etienne Sakr'dır. Eğitimini Fransız misyoner okullarında tamamladıktan sonra 1954 yılında Lübnan İstihbarat Servisi'nde çalışmaya başlayan Etienne, Maruni milliyetçiliğin uç noktalarında konumlanabilecek bir görüşü benimsemiştir. Arap milliyetçilerinin Nasır'ın etkisiyle Lübnan'da etkilerini artırmalarından oldukça hoşnutsuz olan Etienne, ülkeye gelen Filistinli mültecilere karşı da tepkiliydi. “Komünist” olarak nitelediği Filistinlilere bundan dolayı acınmaması gerektiğini ifade eder. Nitekim onlara acınırsa ve onlar yaşadıkça “yeni komünistler” doğurmalarına olanak tanınmış olunacaktır. Nitekim Etienne, Filistinlilerin hem bu ideolojik tutumlarından hem de etnik kökenlerinden dolayı Marunilerle aynı yerde yaşayamayacaklarını ifade eder.⁸⁹ Bu doğrultuda, Şihab'ın liberal Lübnancılık temelindeki ulus inşa sürecine karşı olan Şamun'un öne çıkan destekçilerinden birisi olmuştur.⁹⁰

Bu dönemde “Sedirin Muhafızları” adlı paramiliter bir örgüt kuran Etienne'nin bazı çevrelerce “ırkçı” olarak yorumlanabilecek kadar oldukça radikal görüşleri bulunmaktadır.⁹¹ Etienne, fikirlerinin temeline Fenike geçmişini koyar. Etnik bir köken haline getirdiği bu geçmişi Hristiyanlık dâhil her türlü aidiyetin önüne koyarak “kutsal”. Fenike geçmişinin Hristiyanlık'tan önce de var olduğunu ifade eden Etienne, bundan dolayı önemli ve öncelikli olanın Lübnanlı olmak olduğunu, Hristiyanlığın bir zorunluluk olmadığını, olduğunda da Lübnanlı olmanın ardından gelmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu noktada, Etienne, Maruniler için “kutsal” aidiyetin Hristiyanlıktan önce Lübnan topraklarının sahibi olmak olduğunu vurgular.⁹²

⁸⁹ Jonathan Randal, **The Tragedy of Lebanon: Christian Warlords, Israeli Adventurers and American Bunglers**, London, The Hogarth Press, 1983, p. 91.

⁹⁰ Mordechai Nisan, **The Conscience of Lebanon: A Political Biography of Etienne Sakr (Abu-Arz)**, London, Franck Cas Publishers, 2003, p. 10.

⁹¹ Deeb, **The Lebanese....**, p. 16.

⁹² “Sedirin Muhafızları'nın genel karargâhında asılı duran “Eğer bir tanrım olmasaydı, Lübnan benim Tanrım olacaktı.” ifadesi, Lübnan'ın Sakr için Tanrı ile “eşdeğer” tutularak tapılacak kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Bkz. Nisan, **The Conscience of Lebanon....**, pp. 27-28.

Marunilik temelinde bir Lübnan ulusal kimliği öngören Etienne, bu doğrultuda ihtiyaç duyulan imgeleri de Fenike geçmişinden sağlama yoluna gitmiştir. Bu noktada, antik Fenike uygarlığı ile modern Lübnan arasında coğrafya ve yer şekillerini kullanarak ilişki kurmaya çalışmıştır. Bu iki devletin coğrafyalarının aynı olduğunu ifade eden Etienne, bu coğrafyanın barındırdığı yer şekillerini kullanarak bunların zamanla Hristiyan Lübnan milliyetçileri için fetiş nesneler haline gelmesine ön ayak olacaktır. Nitekim kurduğu örgütün adının “Sedirin Muhafızları (Hurras el-Arz)” olması da bir tesadüf değildi. Sedir ağacı, söz konusu coğrafyayla bütünleşmiş bir nesne olup Maruniler için önem atfedilen bir unsurdur. Nitekim Sakr, zamanla “Sedirlerin Babası” manasına gelen “Ebu Arz” olarak anılmaya başlanırken bu Maruni ebeveynler üzerinde de etki oluşturacak ve çocuklarına “Arz” ismini koyan aile sayısı ciddi oranda artacaktı.⁹³

Sakr’ın düşüncelerinin oluşmasında en önemli isim olan ve Sakr’ın “akıl hocam” olarak tanımlandığı Said Akl, bu dönemde üzerinde durulması gereken bir diğer kişidir. Maruni bir şair ve fikir adamı olan Akl, Fenikeciliğe dayalı bir Lübnan ulusu ve Lübnancılık fikrinin önde gelen ideologlarından ve savunucularından biri olup Şihab ve Hilu dönemlerinde ülkede uygulanmaya çalışılan çokkültürlü bir Lübnanlılık kimliğinin karşısındaydı. İlk başlarda Antun Saadeh’in Suriyecilik fikrine ilgi duyan Akl,⁹⁴ daha sonra Michel Chiha’nın Fenikecilik düşüncesinden etkilenmiş ve görüşlerinin temeline bu akımı koyarak bu dönemde bu akımın önemli bir ideologu olarak anılacak kadar temele koymuştur. Akl’ın gerek ülkedeki orta sınıftan gerekse diasporadaki Maruniler arasında bu derece kabul görmesini sağlayan unsur, çalışmalarını dil bilimi alanındaki “deneysel” fikirleriyle desteklemesiydi.⁹⁵

Dilin ulus inşa sürecinde belirleyici ve farklılaştırıcı bir unsur olduğunu savunan Akl, Arapça üzerine yaptığı araştırmalar ve ortaya koyduğu çalışmalarla bunu Lübnan’ın

⁹³ **Ibid.**, pp. 23-29.

⁹⁴ Akl, gençliğinin ilk yıllarında Saadeh’in partisinde yer almıştır. Saadeh’in “Suriye ulusu” fikrine yazılarında yer veren Akl, Eski Ahit’te geçen cesur bir savaşçı olan “Yiftah’ın kızı” hakkında kaleme aldığı yazısı nedeniyle Saadeh tarafından partiden uzaklaştırılmıştır. Akl’ın uzaklaştırılma sebebinin detayına bakıldığında bu yazısında Yahudileri Suriye ulusunun bir parçası olarak göstermeye çalışması gibi algılanmasıdır. Bkz. Atlıoğlu, **Lübnan Marunileri...**, s. 224.

⁹⁵ Frank Salameh, **Language, Memory and Identity in the Middle East: The Case for Lebanon**, Plymouth, Lexington Books, 2010, pp. 113-114.

ulus inşa sürecinde ortaya koymaya çalışmıştır. Arapça üzerine verdiği eserlerle bu konuda önemli bir yer edinmesine rağmen Lübnan için öngördüğü Fenike geçmişine dayanan Maruni kimliğinin temele alındığı homojen bir Lübnan ulusunun inşasına daha sağlam temeller oluşturmak için Lübnan'ın esas dilinin Arapça değil başka bir dil olduğunu iddia etmiştir. “Sadece bir Arap olmamak için sağ elimi kesebilirim.” diyebilecek kadar Araplardan nefret eden ve Arap kültürünü yetersiz ve nitelikten uzak bulan Akl, Lübnan dilini de Müslümanların da kullandığı bu imgeden “kurtarmayı” amaçlamaktaydı.⁹⁶ Akl, bu doğrultuda Lübnan dilinin Arap alfabesiyle değil Latin alfabesiyle yazılması gerektiğini ifade etmiştir. Ülkede klasik Arapça'nın etkisini kırmak amacıyla bu dile ait kullanım kalıplarını dilden çıkartmış, Lübnan'ın konuşma diline özgü yerel farklılıkları derleyerek bunları içeren bir Lübnan dili ortaya koymayı amaçlamıştır.⁹⁷ Akl, görüşlerini daha fazla insana duyurmak amacıyla 1970 yılında “Lebnaan” adlı bir dergi çıkartmaya başlar. Akl, dergide Latin alfabesinden faydalananak oluşturduğu “Lübnan alfabesi”yle yazılar kaleme almasının yanında derginin her sayısında bu alfabeyi kullanarak yazılan en iyi yazıları da ödüllendirerek toplumu teşvik etmeye çalışmıştır.⁹⁸ Akl'ın daha sonra “Akli El Yazısı” olarak tanımlanan Arapça'yı Latin alfabesiyle yazma fikri kısa sürede diğer milliyetçiler tarafından da benimsenmiş ve ciddi bir kullanım alanı bulmuştur.

Maruni entelektüellerin bu fikirlerinin karşısında, Hristiyan Lübnan milliyetçiliğine karşı olan ve ülkede Maruni hegemonyasına neden olan konfesyonel sistemin kaldırılmasını savunan ve bu amaç doğrultusunda mücadele eden Lübnan Komünist Parti üyesi Şii entelektüel Mehdi Amil ve İlerici Sosyalist Partisi lideri Dürzi Kemal Canbolat yer almaktaydı.

1936 yılında Lübnan'ın güneyinde dünyaya gelen Mehdi Amil, eğitimi Fransa'da tamamladıktan sonra Lübnan'a dönerek Lübnan Komünist Partisi içerisinde yer aldı.

⁹⁶ Akl, Anayasa'nın Arapça'nın Lübnan'ın resmi dili olduğunu öngören 11. Maddesi'nin değiştirilmesi gerektiği, çünkü Lübnan'ın milli dilinin hiçbir zaman Arapça olmadığını ifade etmiştir. Bkz. **Ibid.**, p. 142.

⁹⁷ Kamal S. Salibi, “The Lebanese Identity”, **Journal of Contemporary History**, Vol. 6, No. 1, 1971, pp. 83-84.

⁹⁸ Akl'ın Arap alfabesiyle yazmak yerine Latin alfabesini kullanmak konusunda Lebnaan gazetesinde kaleme aldığı bir yazısı için bkz. Said Akl, “Lebnaan”, **Lebnaan**, Year 11, Vol. 450, September 26, 1986'dan aktaran Salameh, **Language, Memory...**, p. 71'de dipnot 40.

Fransa’da Louis Althusser’in Karl Marks yorumlarından etkilenen Amil, Althusser’in yanında Nicos Poulantzas ve Yves Lacoste’nin görüşlerinden de yararlanarak Arap dünyasının modern ekonomik ve toplumsal tarihi ile bu tarihin altında yatan ideolojik ve dini yapıları yorumlamaya yarayan uygulanabilir bir yöntem geliştirmeyi amaçlamıştır. Lübnan’ı bu çabasının temeline koyan Amil, Marksist bir bakış açısıyla ülkenin mezhepçilik sisteminin üzerine eğilmiştir. Amil, dini yapısının yanında siyasi bir yapıya da sahip olduğunu ifade ettiği konfesyonel sistemin ülkede gerilimlerin esass nedeni olduğunu ve bu sistemin doğasının ortadan kaldırılmadan Lübnan’ın gelişiminin mümkün olmadığını vurgulamıştır. Amil’e göre, İç Savaş’ın temeli de konfesyonel sistem olup Savaş’ın esas nedenini 19. yüzyıldan itibaren bu sistem temelinde gelişen Lübnan burjuvazisinin kendi siyasi güçlerini muhafaza etmelerinin temel sağlayıcısı olan mezhepçi sistemi kullanması oluşturmaktaydı.

Amil, yazdığı eserlerle Michel Chiha’nın fikirlerine karşı sert bir Marksist eleştiri getirmiştir. “Mezhepçi Düşüncenin Çürütülmesi Üzerine Bir İnceleme: Lübnan Burjuvazisinin İdeolojisinde Filistin Meselesi (Medhal ila Nakd elFikr et-Ta’ifi: el-Kadiyye el-Filistiniyye fi Eyduluciyyet el-Burcuvasiyye el-Lubnaniyye)” adlı kitabında, Chiha’nın fikirlerini ve Lübnan burjuvazisinin ideolojisini inceleyen Amil, Chiha’yı Lübnan burjuvazisinin “manevi babası” ve Ketaib Partisi’nin “ana ideologu” olarak tanımlar.⁹⁹ Amil’e göre, Chiha’nın Lübnan’ı tanımlamak için ortaya koyduğu unsurlar bunun temel göstergeleridir. Chiha, Lübnan’ı Cebel yaşamının ön planda olduğu, uluslararası ticarete önemli bir yere sahip olan ve ekonomik gelişiminde uluslararası yatırımlara ihtiyaç duyan, farklı dini aidiyetlere sahip toplulukların barış içerisinde bir arada yaşadığı ve hem Ortadoğu’ya hem de dünyaya açık bir ülke olarak tanımlamaktaydı. Lübnan’ın çok-unsurlu yapısına dikkat çeken Chiha’nın bu çeşitli aidiyetlere sahip toplulukların barış içinde bir arada yaşamasını esas olarak ekonomik unsurlar temeline dayanan bir siyasi dengeyle açıklaması Amil’e göre, Chiha’nın iktidardaki Lübnan burjuvazisinin sözcülüğünü yapmasıydı. Amil’e göre, Chiha Lübnan’ın çok-unsurlu yapısıyla ulusallığı yok saymasının yanında, görüşlerinde toplumsal sınıf olgusunu da göz ardı ediyordu. Oysa Lübnan’da sorunlar toplumsal ve

⁹⁹ Ibrahim M. Abu-Rabi, **Contemporary Arab Thought (Studies in Post-1967 Arab Intellectual History)**, London, Pluto Press, 2004, p. 331.

siyasal sistemden kaynaklanan nedenlerden dolayı ortaya çıkmaktaydı. Amil, Chiha'nın Cebel- Lübnan'ın jeopolitik konumunun ve bununla ilintili olarak ortaya çıkan iktidar yapısının Lübnan'ın siyasal ve toplumsal sistemini şekillendirdiğini ve ona istikrar kazandırdığını görüşüne de karşı çıkar. Amil'e göre, bu durum kendi siyasal ve ekonomik güçlerini korumak amacıyla Lübnan burjuvazisi tarafından kullanılmaktaydı. Amil, mevcut mezhebi sistemin toplumsal dengesini sürdürülmesinde dinin siyaseten önemli bir işlev gördüğünü ve temel sorunun Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki ayrışmadan öte Tanrı'nın varlığına inanmayanlar, ateistler olduğunu ifade eden Chiha'nın komünizm, Marksizm ve ateizme karşı Batı'yla işbirliği yaptığını vurgular. Nitekim mezhepsel sistemin Lübnan'a sokulmasında Batı'nın önemli bir rolü olup Filistin'deki Siyonist modele benzer bir şekilde Lübnan'da da "Hristiyanlar için bir anavatan" ortaya çıkarma düşüncesine hizmet etmekteydi.¹⁰⁰

Amil, pek çok Maruni entelektüelin ülkedeki sorunların neden kaynaklandığını doğru okuyamadığını ifade etmektedir. Özellikle Ketaib Partisi'nin fikirlerinin bir temsilcisi olarak nitelediği Kaslık Üniversitesi'nden bazı fikir adamlarının ülkede yaşanan çatışmaları Hristiyanlık ile Müslümanlık arasındaki doktriner farklılık üzerinden temellendirmektedirler. Bu kesimler için İslam, Ortadoğu coğrafyasına tarihsel boyunca hâkim olmuş ve gericiliği ve çökmüş Doğu'yu ifade ederken, Ortadoğu tarihinde hep bir azınlık olarak yer alan Hristiyanlar ise dinamik ve ilerlemiş Batı'yı temsil etmekteydi.¹⁰¹ Gericici ve çökmüş Doğu olarak tanımlanan İslam ile Müslüman kimliğini temsil ettiği ifade edilen Arap dünyası ilişkilendirilerek İslam ve Arabizm bu şekilde özdeşleştiriliyordu. Amil'e göre bu durum, Lübnan'daki çatışmanın sosyo-ekonomik ve siyasal boyutunu göz ardı ederek İslam ile Hristiyanlık arasında dini bir mücadeleye indirgenmesine ve gerçeklikten uzaklaşılmasına neden olmaktaydı.¹⁰²

Amil, 1987 yılında öldürülmesinden bir sene önce yayınladığı "Konfesyonel Devlette (Fi ed-Devle et-Ta'ifiyye)" adlı eserinde gerek Chiha'nın görüşlerini benimseyerek eserler ortaya koyan Antoine N. Messarra ve Iliya F. Harik gibi yazarlar ile Marksist

¹⁰⁰ *Ibid.*, 334.

¹⁰¹ Athloğlu, *Lübnan Marunileri...*, s. 238.

¹⁰² Abu-Rabi, *Contemporary of Arab Thought...*, pp. 334-335.

teoriyi yanlış anladıklarını ve kötüye kullandıklarını ifade ettiği Mas'ud Daher ve Ahmed B'albaki gibi isimleri eleştirir. Amil, Lübnan siyasal sistemini ve onun dayandığı konfesyonel sistemi savunan bu isimlerin Lübnan gerçekliklerini yanlış okuduklarını ve bunların görüşlerinin Chiha'nın görüşlerinin devam ettirilmesi ve onun kopyasından başka bir şey olmadığını ifade eder.¹⁰³

İç Savaş'a uzanan süreçte, Hristiyan Lübnan milliyetçiliğine karşısında olan ve ülkede Maruni hegemonyasına neden olan konfesyonel sistemin kaldırılmasını savunan bir diğer isim, Dürzilerin en güçlü feodal ailelerinden birisinin üyesi olan Kemal Canbolat ise mücadelesini Arap milliyetçiliği ve sosyalizm bağlamında yürütmüştür. Paris'te Sorbonne Üniversitesi'nde felsefe ve sosyoloji ile Beyrut'ta Saint Joseph Üniversitesi'nde hukuk eğitimi alan Canbolat, Lübnan'daki feodal yapının siyasal sistem üzerindeki etkisini kanıtlarcasına 1943 yılında henüz 26 yaşında Emile Edde'nin Ulusal Blok'undan Parlamento'ya seçildi.¹⁰⁴ 1948 Arap-İsrail Savaşı'nı izleyen süreçte Arap milliyetçiliği tavrını ortaya koyan Canbolat, bunun yanında reformcu seküler bir sosyalizmi de benimsemektedir. Canbolat, bu dönemde Antun Saadeh'in partisiyle yakın ilişki içerisinde olmasına karşın bu partiye katılmak yerine 1949 yılında kendi partisini, İlerici Sosyalist Partisi'ni (İSP) kurdu. Lübnan'daki pek çok parti gibi tek lidere bağlı bir parti görünümünde olan İSP, ilk başta büyük oranda Canbolat'a bağlılığını göstermek isteyen Dürzi toplumu tarafından desteklendi. Canbolat ise partinin bölgesel ve/veya mezhepsel bir parti olmadığını ve ülkedeki tüm topluluklarının temsilcisi olduğunu ifade etmiştir. Sosyalizm fikri, 1950'lerin başında pek çok Maruninin İSP'ye ilgi göstermesine yol açarken Canbolat'ın 1958 krizinde Arap milliyetçiliğine tümüyle destek vermemesi Sünnilerin ve muhafâzakar Arap milliyetçilerinin partiden uzaklaşmasına neden oldu. 1958 krizini izleyen süreçte, Arap milliyetçiliği fikri ile sosyalist ideallerin birleştirilmesini amaçlayan Canbolat, izleyen dönemde politikalarını bu temel üzerine inşa etmiştir.

Ülkedeki tüm insanların mutlu olduğu ve barış içerisinde bir arada yaşadığı güçlü bir Lübnan inşa etmeyi amaçlayan Canbolat, izlenecek politikaların ve atılacak adımların

¹⁰³ 15-19. صص. 1987، الفارابي، م. 1987، صص. 15-19. (Türkçesi: Mehdi Amil, **Konfesyonel Devlet**, Beyrut, El-Farabi, 1987, ss. 15-19.)

¹⁰⁴ Atlıoğlu, **Lübnan Marunileri...**, s. 239.

Ülkede denge ve birliği sağlamaya hizmet etmesi gerektiğini savunmuştur. Aile kurumunun korunduğu, sınıf sistemi ve feodalizmin kaldırıldığı, devletin toplumun eğitim, sağlık gibi temel ihtiyaçlarını karşıladığı ve köylerle kentler arasında her anlamda belirli adil bir dengenin kurulduğu bir sistem ngren Canbolat, ülkede insanlar arasında farklılıılaşmaya ve ayrışmaya neden olan faktörlerin ortadan kaldırılması gerektiğini savunmaktadır. Bu doğrultuda, din, ülkede temel bir kurum olarak kalmasına karşın konfesyonel sistem hem siyasal hem de toplumsal alandan kaldırılmalıydı. Konfesyonel sistemin ayrıştırıcı ve farklılaştırıcı unsurlarını ortadan kaldırmak amacıyla politikalar izlenmeliydi. Konfesyonel sistemin ilkelerine dayanan seçim sistemi değiştirilerek mezhepsel temsilin yerini ulusal ölçekli bir temsilin alması sağlanmalı; eğitim ilkokuldan niversiteye kadar zorunlu kılınarak ortak bir müfredat çerçevesinde birleştirilmeli ve ülkenin birlik ve bütünlüğüne hizmet etmesi için tüm yabancı okullar Araplaştırılmalı ve Lbnanlılaştırılmalı; dini mahkemeler yerini sivil mahkemelere bırakmalı ve medeni nikâh uygulaması hayata geçirilmeli; zorunlu askerlik hizmeti getirilmeli; ortak bir ulusal aidiyet sağlanmalı.¹⁰⁵

Canbolat'ın konfesyonel sistemi değiştirme yönündeki fikirleri, ülkede bu sistemin sosyo-ekonomik ve politik olarak en fazla "güçlü" kıldığı topluluk olan Marunilerden sert tepkilerle karşılamıştır. Nitekim Canbolat'ın eleştirileri de esas olarak Marunileri hedef almaktaydı. Marunilerin, Emir Fahreddin döneminden beri Lübnan'da kendi milliyetçilikleri çerçevesinde dinsel veya ulusal bir devlet kurma düşünceleri taşıdıklarını belirten Canbolat, Marunilerin 18. yüzyıldan itibaren Avrupa kültürü tarafından biçimlendirilerek asimile edildiklerini ifade etmiştir. Bu süreç, Maruni entelektüellerin Lübnan'daki birlik ve bütünlük için mücadele etmeleri yerine fanatikleşmelerine ve "kominal bir siyasi bilinç" geliştirmelerine yol açtı. Merdaitlere kadar geriye tarihledikleri bir ulusal kimlik tahayyülü içerisinde olan Maruniler, Merdaitlerin yaşadıkları Cebel-i Lübnan özelinde kendi devletlerini kurma amacındadırlar. Marunilerin 1864 yılında "Petit Liban'ın (Küçük Lübnan)" ortaya konmasıyla birlikte siyasi ve dini fikirlerini uygulamada daha cesur bir tavır takındıklarını ifade eden Canbolat, Maruni milliyetçiliği ile Siyonizm arasında

¹⁰⁵ Suleiman, "The Role of Political Parties...", pp. 682-693.

paralelliklere dikkat çeker. Maruniler de Siyonistler gibi siyasal bir bilincin gelişmesine hizmet etmek için yavaş yavaş dünyanın her yanına yayılarak diasporalarını inşa etmişlerdir. Marunilikte de Yahudilikte olduğu gibi kendilerini toplumlarının kaderi olarak gören din adamları ön planda olup siyasi ve dini alanda etkin olmalarının yanında yurtdışındaki Maruni diasporasını da Maruni devleti kurulması ve Maruniler arasında birlik ve beraberliğin sağlanması amaçlarıyla kontrol etmiştir.¹⁰⁶ Gösteriş düşkünü ve Lübnan'ın sosyo-ekonomik gerçeklikleriyle pek ilgilenmeyen duyarsız kişiler olarak nitelediği Maruni din adamlarının yanında Kamil Şamun, Pierre Cemayel gibi seküler Maruni liderlerin de Maruni toplumunu kontrol altına alarak sadece Marunilerin çıkarlarını dikkate alan ve ülkede toplumsal eşitlik ve adaleti amaçlayan polikalara karşı çıkan bir tutum içinde olduklarını ifade etmektedir. Canbolat, Marunilerin “tutarsız” ve “güvenilmez” bir karaktere sahip olduğunu ifade etmektedir. Bir diğer deyişle, “çift kişilikli” olan Maruniler, çıkarları doğrultusunda birbiriyle zıt şeyleri farklı dönemlerde benimser bir tutum içerisinde olabilmektedirler.¹⁰⁷ Canbolat’a göre, Maruniler aşırı derecede uyanık olup bu kurnazlıklarını kullanarak daima zirvede yer almışlardır. Bununla birlikte, Canbolat, bu suçlamalarının Maruni toplumunun tümünü kapsamadığını, o toplum içerisinde sadece yüksek burjuvaziye hedef aldığını ifade etmektedir. Kitabında, “Ben sadece belli bir Maruni yüksek burjuvaziden bahsediyorum. Maruni toplumu bütünüyle namusuzlardan oluşmuyor.” demesine karşın bu iki cümleyi takip eden cümlede adeta ironi yaparak “Birçok -belki de sadece 3 tane- ulusalcı, mert, samimi, onurlu, sözünden dönmez ve mükemmel dost olunacak Maruni var.”¹⁰⁸ diyerek aslında görüşlerinde ne kadar samimi olmadığını ortaya koymaktadır. Butros el-Bustani ve Ameen Rihani, Canbolat'ın “birçok -belki de sadece 3 tane-” dediği “ulusalcı, mert, samimi, onurlu, sözünden dönmez ve mükemmel dost olunacak Maruni” arasında yer almaktadır. Bu iki isim, “Özellikle 18. ve 19. yüzyıldaki Arap edebiyatının rönesansında (...) hem

¹⁰⁶ Kamal Joumlatt, **I Speak for Lebanon**, London, Zed Press, 1982, pp. 55-56.

¹⁰⁷ Hitti ve Firro, Canbolat'ın Marunilere yönelttiği “çift kişilikli” olma iddiasının Dürzilere yöneltilen ve Dürzilerin siyasal alanda güç dengesinde meydana gelen değişiklik dönemlerinde siyasi duruşlarını ve müttefiklerini kolayca değiştirebildiklerini ifade eden “takiyye (saklanma, ikiyüzlülük)” iddialarını çağrıştırdığını ifade ederler. Bkz. Philip K. Hitti, **The Origins of the Druze People and Religion: With Extracts from Their Sacred Writings**, New York, AMS Press, 1966, pp. 47-48; Kais M. Firro, **A History of the Druzes**, Leiden, Brill Publishers, 1992, pp. 20-23.

¹⁰⁸ Joumlatt, **I Speak for...**, p. 59.

Lübnan’da hem de onun komşularında yazılı basının ve matbaanın ortaya çıkmasında, yönetsel gelişmelerde ve Arap milliyetçiliğinde öncü ol(an)” ve “açık fikirlilik ruhunu” temsil eden Marunilerin “en iyi sembolleri”¹⁰⁹ Bustani, Suriye için “vatan” kavramını ilk kez kullanan isim olması, Rihani ise Arap milliyetçiliğine entelektüel desteklerinden dolayı Canbolat’ın gözünde övgüyü hak etmektedirler.

Canbolat’ın Bustani ve Rihani gibi isimlere övgüleri, onun Maruni dini ve seküler liderlerine karşı tutumunda bir yumuşamaya yol açmamıştır. Maruniler ile Yahudiler arasında sık sık paralellikler kurarak görüşlerini ifade eden Canbolat, Yahudiler gibi “mükemmel bir kapalı (par excellence)” olduğunu ifade ettiği Marunilerin dini ve seküler liderlerinin Yahudilerin antik çağdaki idari, dini ve hukuki işlerini yöneten yüksek mahkeme olan Sanhedrin gibi gizli bir yüksek konseylerinin olduğunu ve kararların buradan alındığını ifade etmektedir. Framasonlar gibi bir işleyişe sahip olduğunu ve Napolyon’un Ortadoğu’ya gelişinden beri toplantılar düzenlediğini iddia ettiği bu konseyin 1950’lerden itibaren merkezinin ise Kaslık Üniversitesi olduğunu ifade etmiştir. Canbolat, iddiasını daha da ileri taşıyarak Marunilerin de Yahudiler gibi on emirlerinin yazıldığı bir belgeye sahip olduklarını ifade etmektedir. 1944 yılında bir kez gördüğünü ifade ettiği bu belgenin 1920 yılında “Metn bölgesinin yüksek kesimlerindeki bir manastırda” kazı çalışanlarınca “kazayla” bulunduğunu iddia etmektedir. “Anavatandan inançlı çocuklarına bir mesajı” açıklayan bu belge, Canbolat’a göre, dünyanın Fransa’sını Maruni toplumunun “ait olduğu ana” olarak atfetmektedir; dolayısıyla bu yer sadece Maruniler için yaratılmıştır. Bu topraklarda gerçekleşecek tarihi savaşlardan sonra Maruniler, bu gölgede özgürlüklerini tatbik edeceklerdir. Çünkü “(...) Lübnanlı demek Hristiyan demektir.” ve Araplar ise geldikleri çöle geri dönmelidirler.¹¹⁰

Görüldüğü üzere, Lübnan’da 1958 krizinin çözülmesinin ardından başlayan ve ülkede daha kanlı ve daha uzun sürecektir bir İç Savaş’ın ortaya çıkacağı 1975 yılına kadar süren dönem siyasi iktidarın uzlaşma arayışları, Maruni milliyetçilerinin buna “fıkri” düzeyde verdikleri tepkiler ve Müslümanların buna meydan okumaları çerçevesinde

¹⁰⁹ Ibid.

¹¹⁰ Ibid., p. 60.

şekillenmiştir. 1958-1970 yılları arasında görev yapan “uzlaşmacı” Fuad Şihab ve Charles Hilu, Şihabizm olarak adlandırılan siyasi, ekonomik ve kültürel reformlar aracılığıyla çokkültürlü liberal bir Lübnanlılık kimliği inşa etmeye çalışmışlardır. Fakat bu Lübnan’ın çok uluslu yapısı ve bunlar arasındaki kronik sorunlar dikakte alındığında o kadar kolay bir süreç ve başarıyı garanti eden bir süreç olmayacaktı. Nitekim ortak bir Lübnanlılık kimliği arayışı, buna tepki duyan alt kimlikler nedeniyle bu dönemde de sağlanamamıştır. 1960’larla birlikte Sakr ve Akl gibi Maruni entelektüellerin katkılarıyla yeniden yükselişe geçen ve daha radikal bir hal alan Maruni milliyetçiliği ve 1970 yılında aşırı sağcı Süleyman Faranjiyye’in cumhurbaşkanı seçilmesi ülkedeki “uzlaş” döneminin sona erdiğini işaret ediyordu. Nitekim takip eden beş yıllık süreçte Lübnan’ın yapısal siyasi ve toplumsal sorunları daha etkili bir şekilde yeniden gün yüzüne çıkacak ve ülkeyi 15 yıl sürecek olan kanlı bir iç savaşın içine itecekti.

C. 1975-1990 İç Savaşı: Ulusal Pakt’ın “Sonu” ve Devletin “Çöküşü”

“Bin dokuz yüz yetmiş beş yılıydı. Akdeniz’in omzunda güzel bir kadın uzanmıştı. Adı Beyrut’tu. Ailesi oybirliği ile onu particilik benziniyle yakmaya; benzersiz bir barbarlık ve vahşet töreninde küllerini denize savurmaya karar vermişti.”¹¹¹

Nizar Kabbâni’nin “Akdeniz’in omzunda uzanan güzel bir kadın” olarak tanımladığı Beyrut’ta İç Savaş’ın fitilinin ateşlenmesi ülkede yeni bir dönemi ortaya çıkarmıştı. Kabbâni’nin;

“...Sonra kül devri geldi...

Haydutların, kan dökücülerin devri. Asalakların, anarşistlerin devri. Çılgınlığın ve çılgınların devri.

Kuşların gökyüzüne, bulutun yağmura, denizin balıklara, elmanın sağ yanağının sol yanağına, üst dudağın alt dudağı, Feyruz’un sesinin Feyruz’a karşıt olduğu devir geldi.”¹¹²

¹¹¹ Kabbâni, **Ben Beyrut...**, s. 17.

¹¹² **Ibid.**, s. 23.

olarak tanımladığı bu dönem, Lübnan'ın siyasi, tarihsel ve ekonomik birikim ve çelişkilerinin, diğer bir ifadeyle konfesyonel ilkelere dayalı siyasal yapısının, ülkede hüküm süren sosyo-ekonomik eşitsizliklerin, demografik dönüşümlerin ve mezhepsel farklılıkların tetiklediği rekabetin ortaya çıkarmış olduğu bir dönemdi.¹¹³

13 Nisan 1975 tarihinde Beyrut'un Hristiyanların yoğun olarak yerleşimde bulunduğu Ayn el-Rummaneh bölgesinde, gelecek seçimlerde cumhurbaşkanlığının en büyük adaylarından birisi olan Pierre Cemayel'in katıldığı Grek Katolik Kilisesi'nin açılışında yaşanan ve iki Falanjist asker ile Cemayel'in korumalarından Joseph Ebu Assi'nin ölmesine neden olan silahlı saldırı ve bundan Filistinlileri sorumlu tutan Marunilerin misilleme amacıyla o gün Tal el-Zatar isimli Filistin mülteci kampına gitmek için bölgeden geçen bir Filistinli otobüsüne saldırarak çoğu Filistinli 28 yolcuyu öldürmeleri ülkedeki gerilimin bir iç savaşa evrilmesine neden oldu.¹¹⁴

Esasında bu olay, İç Savaş'a giden sürecin son halkasını oluşturuyordu. Nitekim Şubat 1975'te Sayda'da yaşanan "Protein Şirketi" hadisesi, iç savaşa evrilecek bu olayın provası gibiydi. Çoğunlunu Müslüman nüfusun oluşturduğu kentte balıkçılık tekelinin Kuveyt ve Lübnan sermayesiyle kurulan ve yerel balıkçıların aksine gelişmiş teçhizat ve gemilerle balıkçılık yapan Maruni lider Şamun'a ait olan Protein Şirketi'ne

¹¹³ Bernard Lewis, **From Babel to Dragomans: Interpreting the Middle East**, London, Phoenix Paperbacks, 2005, p. 252; Athloğlu, modern Lübnan'ın siyasi tarihini "bir siyasi krizler tarihi" olarak niteler. Athloğlu, **Lübnan Marunileri...**, s. 313; Lübnan'da 1926-1979 yılları arasını kapayan 53 yıllık dönemde 68 ayrı hükümet kurulmuştur. Bu durum, istikrar olgusunun temeli olması beklenen siyasal iktidarların Lübnan'da aksine siyasi istikrarsızlığın temel unsurları olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bkz. Nurit Kliot, "The Collapse of the Lebanese State: Some Disintegration Forces", **Middle Eastern Studies**, Vol. 23, No. 1, June 1987, p. 66; Paul Collier ve Anke Hoeffler, İç Savaş'ın bu kadar uzamasının bir nedeni olarak savaş sürecinde dışarıya göç eden Lübnanlıların daha sonra İç Savaş'ı destekleyen bir ekonomik mekanizma kurmaları olarak ifade eder. Bkz. Paul Collier ve Anke Hoeffler, **On Economic Causes of Civil War**, Oxford, Oxford University Press, 1998; Sivil toplumun İç Savaş'a giden süreçteki rolü üzerine bkz. bkz. Michael D. Dawahare, **Civil Society and Lebanon**, Florida, Brown Walker Press, 2000, p. 10.

¹¹⁴ Edgar O'Ballance, **Civil War in Lebanon, 1975-1992**, New York, Palgrave, 1998, pp. 1-3; Ahmad N. Hamzeh, "Clientalism, Lebanon: Roots and Trends", **Middle Eastern Studies**, Vol. 37, No. 3, July 2001, pp. 167-178; Filistinli yazar Walid Khalidi, saldırının Filistinli sivilleri hedef aldığını ve bundan dolayı bir "katliam" olduğunu ifade eder. Bkz. Walid Khalidi, **Conflict and Violence in Lebanon: Confrontation in the Middle East**, Cambridge, Harvard University Press, 1983, p. 47; Gloria da Khalidi ile aynı fikirdedir. Bkz. Gloria, **Sovereignty and...**, p. 183; Khazen ise Filistinlilerin otobüsünün böyle bir günde öyle bir günde geçmesinin bir provokasyon olarak okunabileceğini ifade eder. Khazen ayrıca otobüste yer alan bazı Filistinlilerin silahlı gerilla olduğunu ve gruplar arasında bir silahlı çatışmanın da meydana geldiğini ifade eder. Bkz. Farid Al-Khazen, **The Breakdown of the State in Lebanon, 1967-1976**, London, I.B. Tauris Publishers, 2000, p. 287.

verilmesi, ülkede bu Şirket karşısında dayanamayarak işlerini kaybedeceği endişesi içinde olan ve dolayısıyla Şirket'in ruhsatının iptal edilmesini isteyen yerel balıkçıların girişimleriyle başlayıp zamanla Şii ve Sünni tebaanın gösterilere dönüşen tepkilerine neden oldu. Filistinliler de bu süreçte göstericilerin safında mücadeleye katıldılar.¹¹⁵ Bunun üzerine Şamun, Filistinlilerin ülkeden çıkarılması için halk oylaması yapılması talebini dile getirmiştir. Bu talep, Müslümanlar tarafından kabul görmezken ordunun sivil eylemciler üzerine ateş açmasını eleştiren bu grup ile "Orduya Destek" gibi binlerce kişinin katıldığı gösteriler yaparak ordunun yanında saf tutan Maruniler arasındaki gerginlikler,¹¹⁶ 6 Mart'ta yerel balıkçıların haklarını savunan ve Filistinlilere de destek çıkan Saydalı Şii milletvekili Maruf Saad'ın öldürülmesi sorunların yapısal unsurlarının daha yüksek sesle dillendirilmesine neden oldu. Bu doğrultuda, Başbakan Sulh'un önderliğindeki bir grup politikacı, 10 Mart'ta ülkedeki konfesyonel sistemin gözden geçirilerek idari ve askeri yapılanmanın yeni nüfus oranlarına göre revize edilmesi talebini dile getirdiler. Maruni cumhurbaşkanının yetkilerinin kısıtlanarak, idari ve askeri alanlarda Hristiyan ve Müslümanların eşit temsiline dayalı bir revizasyon önerisi ortaya koyan Sulh, Marunilerin sert tepkileriyle karşılaşmıştır. Bu koşullar altındaki Lübnan'da devam eden gerginlikler, Nisan ayındaki kilise saldırısı ve sonrasında yaşananlarla ortaya çıkacak olan İç Savaş'ın bir provasası gibiydi.

Nitekim bu toplumsal ve siyasi gerginlik 13 Nisan'da daha da körüklendi. Başbakan Sulh'un çatışmaların ertesi gün açıkladığı sayılara göre sadece o gün 105 kişi hayatını kaybetmişti.¹¹⁷ Sulh'un açıklaması aynı zamanda saldırıdan sorumlu olduklarını ifade ettiği 14 kişinin yakalandığını içermektedir. Sulh'un bu beyanının yanında 16 Nisan'da taraflar arasında arabuluculuk yapmak için Beyrut'a gelen Arap Birliği Genel

¹¹⁵ Said, Filistinlilerin Lübnan'da istemeleri durumunda tarafsız kalabilecekken geleceklerini Müslümanların kaderiyle eş tuttukları için Müslümanların saflarında yer aldıklarını ifade eder. Bkz. Edward W. Said, **The Politics of Dispossession**, London, Chatto & Windus, 1994, pp. 69-77.

¹¹⁶ Zamanla tüm kıyı kentlerine yayılan gerginlikler giderek de şiddetlenmekteydi. 29 Şubat 1974 tarihinde Sayda'daki Filistin mülteci kampı yakınlarında gerçekleşen çatışmalarda 5 asker ve 11 sivil hayatını kaybetti. Bkz. Said Haddad ve Movrad Saleh, **Tall-el Zaatar Katliamı ve Lübnan İç Savaşı**, Mehmet Atilla (Çev.), İstanbul, Evren Yayınları, 1977, s. 16.

¹¹⁷ O'Ballance, **Civil War...**, pp. 1-3; Bu sayı her geçen gün daha da artacaktı. 18 Nisan'a gelindiğinde Beyrut'taki çatışmalarda ölenlerin sayısı 300'ü geçmişti. Bkz. Kamal S. Salibi, **Crossroads to Civil War: Lebanon, 1958-1976**, New York, Caravan, 1976, p. 99.

Sekreteri Mahmud Riad'ın Cemayel'i ikna ederek saldırıda parmakları olduğu düşünölen Marun Şiti ve Hanna Emin Aun'un yargıya teslim edilmesiyle bir ateşkes sağlanabildi. Sağlanan ateşkesle Nisan ayının sonuna gelindiğinde çatışmalar görece yavaşlasa da sona ermedi.

Ketaib lideri Cemayel olayları Lübnan'a zarar vermek isteyen komünistlerin işi olarak görürken, olaylardan Ketaib Partisi'ni sorumlu tutan Ulusal Hareket lideri Canbolat, Hristiyan milislerin saldırılarını eleştirerek Cemayel'e karşı siyasi bir savaş başlattı. Ketaib Partisi'nin Lübnan siyasi hayatından çekilmesini ve bu partinin yer alacağı hiçbir hükümete destek vermeyeceklerini ifade eden Canbolat'ın lideri olduğu Arap Cephesi, bu doğrultuda Arap dünyasına Cemayel'in partisine siyasi tecrit ve ekonomik boykot uygulaması çağrısında bulundu. Dürzi lider Canbolat, ayrıca ölkede yeni bir ulusal uzlaşının ortaya konmasını isteyen muhalif grupların bir araya gelmesini sağlamış ve bir araya gelen bu muhalif kesimler Lübnan'ın bir Arap devleti olduğu, Filistinlilerin korunması ve Falanjist milislerin dağıtılması gibi unsurları içeren 14 maddelik taleplerini ortaya koydular. Bu talepler, cumhurbaşkanı Faranjiyye nezdinde karşılık bulmadı. Aksine Canbolat'ın bu açıklamaları ölkeyi 15 Mayıs'ta Sulh'un başbakanlığı bırakmasına neden olacak kadar karmaşık bir yere sürükledi. Canbolat'ın açıklamaları üzerine Cemayel'in üç bakanı ve Şamun'un iki bakanı ile Dürzi bakan Macid Arslan, Sulh'un kabinesinden ayrıldılar. Bunu, 12 Mayıs'ta da bir Şii ve bir Sünni bakanın istifası izleyince Sulh da istifa etti. Bu durum, ölkede Maruniler ile Filistinliler arasında başlayan çatışmaların dini ve mezhebi bir niteliğe bürünmesini hızlandırarak tüm ölkeye yayılmasına neden olacaktı.¹¹⁸

Faranjiyye, bir türlü hükümetin kurulamaması üzerine 23 Mayıs'ta emekli Sünni General Nureddin Rifa'i başbakanlığında aynı zamanda ölkenin ilk askeri yönetimi olan bir yönetim atasa da hiçbir Müslöman grubun desteğini alamayan bu yönetim sadece iki gün yönetimde kalabilmiştir. Bunda Canbolat önderliğindeki muhalif grupların Ketaib'i tecrit politikası ve Canbolat grubuyla birlikte Edde, Selam ve

¹¹⁸ Beyrut'ta çatışmalar şiddetini artırırken 18 Mayıs'ta iki kesim arasında Dikvana'da başlayan çatışmalar, kısa sürede Tal ez-Za'tar, Doğu Beyrut ve Cisir el-Paşa'ya yayılmıştır. 22 Mayıs'ta ise Naba'a'daki Şii milisler ile Sinn el-Fil'deki Ketaib milisleri arasında çatışmalar başlamıştır. Bkz. Haddad ve Saleh, **Tall-el Zaatar Katliamı...**, s. 21; Salibi, **Crossroads to Civil...**, pp. 103-104.

Karami'nin oluşturduğu Üçlü İttifak'ın bu doğrultuda gerçekleştirdikleri grev ve sokak gösterilerinin neden olduğu ortamın ciddi bir etkisi bulunmaktaydı. Bu koşullarda giderek büyüyen krizin önüne geçmek için Suriye Devlet Başkanı Hafız Esad, arabulucuk görevini üstlenerek 24 Mayıs'ta ülkesinin Dışışleri Bakanı Abdülhalim Haddam, Genelkurmay Başkanı Hikmet Şihabi ve Hava Kuvvetleri Komutanı Naci Cemil'den oluşan yetkili grubu sorunun çözümüne katkıda bulunmak için Lübnan'a gönderdi. Esad'ın bu hamlesi olumlu sonuç vermiş ve bu yetkililerle yapılan görüşmelerden sonra ifade edildiği gibi iki gün süren askeri hükümet istifa etti. Faranjiyye, iki gün sonra 28 Mayıs'ta yeni hükümeti kurma görevini Reşid Karami'ye verdi.

Fakat bu gelişmeler, çatışmaların sona ermesini sağlayamadı. Mayıs ayının son günlerinde yeniden yoğunluk kazanan çatışmalar, Haziran ayının ilk gününe girilirken 100'den fazla ölüme ve 300'den fazla yaralıya neden olmuştu.¹¹⁹ Bu süreçte çatışmalar, ilk defa Beyrut dışına taşı ve Hristiyan yoğun nüfusun yaşadığı Damur kasabasında Ulusal Liberal Parti (ULP) milisleri ile FKÖ gerillaları çatıştı.¹²⁰ Çatışmaların sürdüğü bu süreçte, Karami, Canbolat'ın izlemiş olduğu tecrit politikası nedeniyle bir süre gecikse de hükümeti kurmayı başardı. Karami, 30 Haziran'da kurduğu altı kişiden oluşan ulusal uzlaşi hükümetinde Üçlü Cephe'nin üyelerinden Şamun'u İçişleri Bakanlığı görevine getirirken kabinesinde Ketaib Partisi ile İlerici Sosyalist Partisi'den kimseye ver vermedi.

Karami'nin hükümeti kurma çabası içerisinde olduğu Haziran ayı aynı zamanda Arafat ile Faranjiyye arasında Maruni-Filistinli çatışmalarına son vermek amacıyla bir dizi görüşmelerin vuku bulduğu bir dönemdi. Kimi zaman bizzat bu iki ismin bir araya geldiği kimi zamansa temsilcilerinin görüştüğü görüşmeler, Suriye Dışışleri Bakanı Abdülhalim Haddam'ın arabuluculuğuyla 2 Temmuz'da Başbakan Karami ve Lübnan Ordu Komutanı İskender Ghanem'in temsil ettiği Lübnan hükümeti ile FKÖ lideri Arafat ve FKÖ asker kanadının başındaki isim olan Zuheyr Muhsin'in temsil ettiği FKÖ arasında bir ateşkes imzalandı. FKÖ'nün Lübnan'daki çatışmalardan

¹¹⁹ O'Ballance, *Civil War...*, p. 9.

¹²⁰ Atlıoğlu, *Lübnan Marunileri...*, s. 327.

olabildiğince uzak kalmasını öngören bu ateşkes, aynı zamanda Suriye'nin Lübnan üzerinde giderek artacak olan etkisine işaret ediyordu.¹²¹

Ateşkesi izleyen süreç, diğer bir deyişle Karami hükümetinin ilk ayı hükümet dışında kalan Canbolat'ın hükümete yönelik tepkileri dışında görece sakin geçti. Canbolat, bu dönemde Şii EMEL Hareketi'yle ittifak kurarak 7 Temmuz'da siyasi iktidardan bazı taleplerde bulunan bir bildiri açıkladı.¹²² Konfesyonel sistemin sona erdirilmesi, devlet başkanının yetkilerinin yeniden gözden geçirilmesi, seçim kanunun değiştirilmesi, ordunun yeniden yapılanması ve kısıtlamaların kaldırılmasını içeren bu bildiriye Cemayel yaptığı sert bir açıklamayla karşılık verdi. Buna karşın Canbolat geri adım atmak yerine 15 Ağustos'ta madde sayısını 8'e çıkararak yeniden kamuoyuna açıkladı.¹²³ İki isim arasındaki bu gerginlik ülkede yeniden başlayacak olan çatışmaların habercisi gibiydi.

Nitekim 24 Ağustos'ta Baalbek'teki Grek Katoliklerin yerleşim alanlarından birisi olan Zahle'de meydana gelen ve bir Suriyelinin öldürüldüğü kavga kısa sürede olayların Hristiyan milisler ile Filistinli gerillalar arasında ağır silahların ve roketlerin kullanıldığı şiddetli çatışmalara dönüştü. 30'a yakın bir can kaybının yaşandığı Zahle olayları, ülkede vuku bulacak yeni olaylar için bir tetikleyici görevi görmüştü. Nitekim 7 Eylül'de Kuzey Lübnan'da yer alan Maruni kasabası Zagharta'da yaşanan bir trafik kazası olaylardaki mezhepsel çeşniyi yükseltti. Trabluslu Sünni milislerin kazaya karışan Hristiyan'ı kaçırmaya Maruniler de aynı şekilde yol kesip Müslümanları kaçırmayla karşılık verince ortam gerginleşti.¹²⁴ Gerginleşen ortam iki tarafında rehineleri serbest bırakmasıyla yumuşasa da bu yumuşama dönemi kısa sürmüştür. Müslümanların, Lübnan Ordusu'nun Trablus'taki bir kışlasına saldırı düzenleyerek 8 askeri yaralayıp 3 Grek Ortodoks rahibi kaçırmaları, Kura'da Maruni milislerle Suriye

¹²¹ Marius Deeb, *Syria's Terrorist War On Lebanon and The Peace Proces*, New York, Palgrave Macmillan, 2003, p. 9.

¹²² Canbolat ile EMEL Hareketi'ni ittifaka iten şey, Maruni lider Cemayel'in bu dönemde Baalbek'te yer alan El-Fetih kampında Şii milislere eğitim verilmesini bir meydan okuma ve provokasyon olarak tanımlayıp gündeme taşımasıdır. Bkz. Atlıoğlu, *Lübnan Marunileri...*, s. 329.

¹²³ Gorla, *Sovereignty an Leadership...*, pp. 192-193.

¹²⁴ Zagharta'daki Maruni milislerin çoğu Faranjiyye'nin oğlu Toni Faranjiyye'nin komutasındaki yaklaşık 2 bin kişiden oluşan "Zagharta Kurtuluş Ordusu" adlı bir milis grubunun altında bir araya gelmişken, çatışmanın diğer tarafında Faruk Mukaddam önderliğindeki "24 Ekim Hareketi" milisleri yer almaktaydı. Bkz. Atlıoğlu, *Lübnan Marunileri...*, s. 330.

Sosyal Milliyetçi Partisi ile Komüsint Parti milisleri arasındaki silahlı çatışmalar ve Faranjiyye ailesi üyesi bir kişinin Müslüman rehinelere Darayya'dan Trablus'a taşıyan bir otobüse ateş açarak 12 rehineyi öldürmesi, bu dönemde ülkede mezhepsel gerginliği artıran belli başlı olaylardı. Bununla birlikte bu olayları "anlamlı" kılan olayların vuku bulduğu yerlerin Lübnan Cumhurbaşkanı'nın ve Lübnan Başbakanı'nın doğduğu kentler olmalarıydı. Zagharta, Faranjiyye'nin doğduğu kasabayken Trablus Karami'nin hayata gözlerini açtığı kentti. Bu durum, olayların mezhepsel boyutunu daha da körüklüyordu.

İçişleri Bakanı Şamun, Lübnan ordusunun ülkenin kuzeyindeki bu olaylara müdahale etmesini istedi. Faranjiyye, Şamun'un bu talebine olumlu yaklaşırken Karami ise bölgeye müdahale edilmesi için Ordu Komutanı General Ghanem'in görevinden alınarak yerine başka bir ismin atanması şartını ortaya koydu. Ghanem'in yerine Hanna Said'in atanmasıyla ordu 11 Eylül'de bölgeye müdahale etti. Ordunun müdahalesi beklenenin aksine çatışmaları sona erdirmek yerine daha da karmaşıktırdı. Müslümanların, Faranjiyye üyesi bir kişinin işlettiği bir plaja saldırımları bunda önemli bir etken oldu. Bu grubun saldırı sonrası Trablus'a dönüş yolunda Lübnan Ordusu'yla karşılaşmasıyla başlayan çatışmalarda 14 Müslüman milis ölürken, Müslümanlar buna misilleme amacıyla ertesi gün bazı Hristiyanların evlerini ve dükkânlarını bombaladılar, yağmaladılar.¹²⁵ Bunun üzerine Canbolat, Lübnan ordusunun Müslümanları öldürmesini protesto etmek amacıyla 15 Eylül'de ülke çapında genel bir grev çağrısında bulundu. Canbolat, grev çağrısını Karami ve diğer Müslüman liderlerden gelen telkinler nedeniyle iptal etmesine karşın ülkede olaylar durulmuyordu.

17 Eylül'de taraflar arasında Beyrut'ta başlayan ve giderek şiddetlenen olayları¹²⁶ sona erdirmek için Suriye bir kere daha arabulucu rolünü üstlendi; bu doğrultuda 20 Eylül'de Dışişleri Bakanı Abdülhalim Haddam yeniden Beyrut'a geldi. Haddam'ın etkili diplomatik girişimleriyle ülkedeki krizi çözmekle görevlendirilen ülkedeki farklı

¹²⁵ Khazen, **The Breakdown...**, p. 314.

¹²⁶ Bu olayda, Falanjistler Beyrut'un dört gün boyunca yıkıcı bir bombardıman ateşine tabi tuttular. Cobban'a göre, "Falanjistlerin bu kararlı hareketi; herhangi bir konu üzerinde ödün vermektense, bütün Lübnan'ı yerle bir etmeye hazır olduklarını gösteriyordu." Bkz. Cobban, **The Making of...**, p. 128.

dini ve mezhebi topluluk temsilcilerinden oluşan 20 kişilik “Ulusal Diyalog Komitesi (UDK)” oluşturuldu. Komite’nin bu isimleri arasında Dürzi lider Kemal Canbolat, Sünni liderler Saib Selam, Abdullah Yafi ve Reşid Karami, Şii lider Kamil el-Esad, Baas Partisi lideri Asım Kansu ile Maruni liderler Pierre Cemayel, Kamil Şamun ve Raymond Edde gibi ülke siyasetinin önemli figürleri yer almaktaydı.¹²⁷

İlk toplantısını 25 Eylül’de gerçekleştiren Komite, iki ayı aşkın bir sürede ülkedeki sosyo-ekonomik ve siyasi sorunların ele alındığı 8 toplantı gerçekleştirdi. Bu toplantılarda, Müslümanlar esas olarak ülkede temsil adaletsizliğine neden olan konfesyonel sistemin kaldırılmasını, Hristiyanlar ise ulusal güvenliğin sağlanması konularını temele koymaya çalıştılar. Canbolat, Komite’nin Lübnan Ulusal Konseyi’nin Ağustos ayında ortaya koyduğu siyasi reform paketinin öncelikli olarak gündeme alınmasını savunurken, Cemayel ise ilk olarak ülkede güvenliğin nasıl sağlanacağını masaya yatırılması gerektiğini ifade etmiştir. Bu iki isim arasındaki görüş farklılıklarının aşılammaması, dahası Canbolat ile Karami ve Selam arasında da iletişim yollarının pek sağlıklı olmaması ve Selam ile Edde’nin Faranjiyye’nin istifası yönündeki talepleri ülkedeki iç savaşı bitirmek için önemli bir girişim olsa da UDK’nin bu konuda herhangi bir başarı sağlayamamasına neden oldu. Komite’nin çalışmalarına devam ettiği süreçte Kuveyt bir hamle yaparak Lübnan krizini görüşmek üzere Arap ülkelerin dışişleri bakanlarını toplantıya çağırdı. Kuveyt’in bu girişimini krizin Araplaştırılmaya çalışılması olarak gören Suriye, Libya ve FKÖ toplantıya iştirak etmemesi üzerine bu toplantıdan da krizine çözüm olacak bir karar çıkmamıştır.

Bu girişimler dışında bu dönemde, soruna çözüm getirmek amacıyla yapılan bir diğer girişim Maruni Patrikhanesi’nden gelmiştir. Bu dikkat çekici girişim çerçevesinde, Patrikhane, Bkerke’de ülkedeki farklı mezheplerden oluşan 14 din adamının katıldığı ve bu yönüyle ülkedeki Müslüman-Hristiyan diyalogunda bir ilki ifade eden ve Aramun’daki Sünni Dar el-Fetva kurumunda olmak üzere iki toplantı düzenlemiştir. Bu toplantılarda, Şii lider Musa el-Sadr’ın Bkerke’deki toplantıda öğle namazını patrikhanenin toplantı salonlarından birisinde kılması gibi ülkedeki dinsel hoşgörü

¹²⁷ Deeb, **The Lebanon Civil...**, p. 3.

adına güzel görüntüler ortaya konmuş olsa da Patrikhane'nin bu girişimlerinden de net bir başarı sağlanamadı.¹²⁸

Bu çözüm arayışlarının başarısızlığının gölgesinde Ekim ayının sonlarına gelindiğinde ülkede çatışmalar yeniden vuku bulmaya başladı. Ketaib milisleriyle İbrahim Kulaylat'ın Murabitun milisleri arasında Beyrut'un merkezinde başlayan çatışmalar, zamanla Beyrut'un oteller bölgesi olarak anılan Ayn el-Muraysi ile el-Kantari arasındaki bölgede yoğunlaştı. Bu bölgede Müslümanlar, Beyrut'un en bilindik yapılarından birisi olan 32 katlı Murr binasında koğuşlanarak, yine Beyrut'un zenginliğinin ve gelişmişliğinin bir başka sembolü olan Holiday Inn Otelinde koğuşlanan Ketaib milisleriyle karşılıklı bombardımana başladılar. Beş gün boyunca süren bu çatışmalar, günümüzde de savaşın ülkeye verdiği maddi ve manevi zararın hatırlanması amacıyla tamir edilmeden öylece duran Holiday Inn Otelinde somutlaştığı üzere bölgeyi harabeye çevirdi. Bu süreçte, Müslüman milisler ve Filistinliler, Falanjistleri daha doğuya itmeyi başararak Beyrut'un merkezini ele geçirdiler. Aynı dönemde, şehrin güney mahallelerinde de artan gerginlikler şiddetli çatışmaların ortaya çıkmasına neden oldu. Tal el-Zaatar mülteci kampı yakınlarındaki endüstri bölgesi Mkalles'te birçok fabrika yakılmış, büyük zararlar ortaya çıkmıştı. Trablus ve Zagharta'daki çatışmalar şiddetlenerek devam ederken Ekim'in sonunda Zahle ve Damur kasabalarında da yeni çatışmalar ortaya çıkmıştır.

Zahle'deki çatışmalarda Hristiyan milisler ile Şii ve Filistinli milislerden oluşan taraflar çatışmaktaydı. Çatışmaların devam ederken İsrail, bu çatışmalarda Suriye'den bölgeye gelen Filistinlilerin de çatışmalara katıldığını öne sürerek Suriye'ye bunu derhal sonlandırması, aksi takdirde bunu Suriye'nin Lübnan'a müdahalesi olarak görerek Lübnan'a askeri müdahalede bulunacağını uyarısında bulundu. İsrail'in bu çıkışı üzerine Yaser Arafat, Başbakan Karami ile bir araya gelerek sorunun çözümü için işbirliğine açık olduğunu bildirdi. Suriye Dışişleri Bakanı'nın da benzer yönde bir açıklama yapması üzerine Karami, çatışan tarafların temsilcileri ile ordu temsilcilerini 3 Kasım'da "Yüksek Koordinasyon Komitesi" adı altında bir araya getirdi. Komite, çalışmalara başlamasına rağmen çatışmalar durmamış, aksine ülkedeki durum daha da

¹²⁸ Khazen, **The Breakdown...**, pp. 316-317.

vahim bir hal alarak Beyrut, Hristiyanların kontrolündeki Doğu Beyrut ve Müslümanların kontrolündeki Batı Beyrut olmak üzere ikiye ayrıldı. Komite'nin bu başarısız girişimlerini, Vatikan'ın ve Fransa'nın arabuluculuk amacıyla bölgeye gönderdiği elçiler ile ABD'nin siyasal reformların yapılması ve bölünmeye karşı oldukları yönündeki bildirileri izlese de çatışmalar durmak bilmiyordu.

Bu koşullar altında, Pierre Cemayel, 6 Aralık'ta Hafız Esad ile görüşmek için Şam'a gitti. Cemayel, daha Şam'a ayak basmadan Lübnan'da şiddeti tekrar yükselten yeni gelişmeler yaşanmaya başlandı. Hristiyanların yoğun olarak yaşadığı Kahhaleh kasabası yakınlarındaki El-Fanar köyünde Brummana'dan bu köye dönerken pusuya düşürülen Roland Saadeh, Elias Ban George Absi ve Eduard Aukar adlı dört Falanjist'in cesedinin bulunması ve Ketaib ve ULP milislerinin Cemayel'in dönüşünü bile beklemeden Beyrut'un kıyı kesiminde Müslümanlara yönelik gerçekleştirdikleri misilleme girişimleri ülkede gerginliği iyice artırdı.¹²⁹ "Kara Cumartesi" olarak adlandırılan bu katliam girişiminde çoğunluğunu Beyrut Limanı'nda çalışan ve evine gitmekte olan sivil işçilerin oluşturduğu 100'den fazla Müslüman öldürüldü. Bu katliamın Lübnan için daha kaygı verici tarafıysa Hristiyanların yoldan geçenlere kimlik kontrolü yaparak dini aidiyetine göre infaz işlemi gerçekleştirmeleri idi.¹³⁰

İbrahim Kulaylat'ın liderliğindeki Murabitun milislerin 8 Aralık'ta başlattığı ve altı gün süren karşı saldırılarla Hristiyanlara ciddi kayıp verilerek geri püskürtülmelerini izleyen süreçte, 15 Aralık'ta taraflar arasında ateşkes sağlandı. Fakat ateşkes üzerinde anlaşılmaya varılmasının ertesi günü ULP milisleri Beyrut'un güneyinde yer alan Müslüman köyü Sibnay'a saldırdı. Sibnay saldırısını Haret el-Ghavrına ve Zahle'ye yönelik saldırılar izledi. Hristiyan milislerin bu saldırıları öncekilerden farklı olarak sadece öldürmek ve tahrip etmenin ötesine geçerek Müslümanların buralardan sürülmesini içeriyordu. Hristiyanlar, böylece Zahle, Metn ve Kistravan gibi kentlerde

¹²⁹ Khazen, bu saldırının bilinçli bir şekilde yapıldığını ifade eder. Khazen'e göre, saldırı Esad ile Cemayel arasında gerçekleştirilecek olan görüşmelerden çıkacak kararları etkisiz kılma amacını taşıyordu. Esad'ın Cemayel ile görüşmesi iki tarafın Lübnan üzerine uzlaşma sağlayabileceği ve bunun Suriye'nin ülkedeki etkisinin daha da artmasına neden olacağı için bu katliamla Lübnan'daki mezhepsel gerginlikler körüklenerek görüşmenin anlamsızlaşması amaçlanmıştır. Bkz. Khazen, **The Breakdown...**, p. 324.

¹³⁰ Gorla, **Sovereignty and Leadership...**, p. 210; Cobban ise katliamın Pazar günü gerçekleştirildiğini iddia eder. Bkz. Cobban, **The Making of...**, p. 131.

Hristiyanların hem askeri hem de demografik olarak baskın oldukları “kurtarılmış bölgeler” yaratmak istiyorlardı.¹³¹

1976 yılına gelindiğinde ülkede gerginlikler olanca hızıyla devam ederken çatışmalar Beyrut’taki Filistin mülteci kamplarına kaydı. Tal el-Zaatar, Cisir el-Paşa, Dubayeh ve Karantina gibi mülteci kampları Hristiyan nüfusun yoğun olduğu Doğu Beyrut çevresinde yayılmış olup gerek demografik gerek sosyo-ekonomik dengeler üzerinde olumsuz bir etki oluşturmuşlardı. Beyrut Limanı çevresinde yer alan Karantina ve Maslakh bölgelerinde yer alan kamplar Hristiyanlar için ticari faaliyetleri için tehdit oluşturmaktaydı. Öte yandan kamplarda silahlanma faaliyetinin hız kazanması Hristiyanların kendi varlıklarına yönelik bir güvenlikleştirme konusu olarak gördükleri Filistinlilere yönelik bu algılarının bu dönemde daha da artmasına neden oldu. Nitekim kamplar stratejik olarak da önemli bir konuma sahiptiler ve savaşın seyrini belirleyici olabilirdi. Beyrut Nehri’nin doğusunda yer alan Tal el-Zaatar ve Cisir el-Paşa kampları Hristiyanlar arasında bağlantıyı sağlayan Metn yolunun güvenliği için tehdit oluşturmaktaydılar. Ayrıca bu kampları ele geçirmek Beyrut ile kuzeydeki Juniyeh arasındaki sahil yolunu kontrol etmek için önemliydi ki bu İç Savaş süreci için ciddi bir öneme sahipti.

Bu doğrultuda, Ketaib ve ULP milisleri 4 Ocak’ta Beyrut Nehri’nin doğusunda yer alan Tal el-Zaatar ve Cisir el-Paşa kamplarına saldırdılar. Bu saldırıları 12 Ocak’ta içerisinde Hristiyan Filistinlilerin de yer almasına karşın Dubayeh mülteci kampına ve ardından da Şii nüfusun yoğun olduğu Karantina ve Maslakh’a yönelik saldırılar izledi. 18 Ocak’ta buraları da ele geçiren Hristiyan milisler, 1000’den fazla kişiyi öldürmüş, evleri ve işyerleri yağmalamış ve nüfusu da Batı Beyrut’a göç ettirmiştir.¹³² Ülkede Maruni-Filistinli çatışmasının yeniden ayak seslerini ifade eden Marunilerin bu saldırıları karşısında Arafat, taraflar uymamasına karşın Temmuz ayında ortaya konan ateşkesin varlığı ve Cenevre’de toplanması planlanan Ortadoğu Barış Konferansı’nın etkisiyle ilk etapta temkinli davranırsa da saldırıların yoğunlaşması ve 13 Ocak’ta Baabda’daki Başkanlık Sarayı’nda bir araya gelen Maruni liderlerin ülkedeki

¹³¹ Gorla, **Sovereignty and Leadership...**, p. 213.

¹³² Cobban, **The Making of...**, pp. 131-132.

çatışmaları “Lübnanlılarla, özellikle Hristiyanlarla Filistinliler arasında bir savaş”¹³³ olarak tanımlamaları üzerine Arafat da sürece müdahale etmeye başladı. Karşı saldırıya geçen Filistinliler, özellikle El-Fetih ve El-Saika gerillalarının öne çıktığı bu süreçte Cumhurbaşkanı Şamun’un ikamet ettiği yer olan Damur ve yakınındaki iki Hristiyan kasabasına saldırdılar. 500’den fazla Hristiyan’ın öldürüldüğü bu saldırılarda, Filistinliler, Maruni milislerin kampta kendilerine yaptıkları gibi yerel halkı göçe zorladılar. Yaklaşık olarak 7 bin kişinin Beyrut’un 10 kilometre kuzeyindeki Juniyeh bölgesine göçe zorlandığı bu dönem aynı zamanda Lübnan ordusu içinde görüş farklılıklarının ayrılıkçı bir hala dönüşmesine neden olan gelişmeleri de barındırıyordu.¹³⁴ Lübnan ordu komutanı Hanna Said’in Damur’da Filistinlilere karşı ilk kez savaş uçaklarını kullanması ordu içerisindeki Müslümanların tepkisini çekmiştir. Bu kesim, Lübnan Ordusu’nun tarafsızlığını kaybederek Marunilere hizmet eden bir araç haline geldiğini düşünen Sünni Üsteğmen Ahmed el-Khatib’in kontrolü altında “Lübnan Arap Ordusu (LAO)” adıyla yeni bir ordu teşkilatlanmasına gitti ve Canbolat’ın liderliğini yaptığı Lübnan Ulusal Hareketi bünyesine katıldığını açıkladı.¹³⁵ Bu olay, Lübnan ordusunun parçalanması anlamına geliyordu.

Ülkede olayların giderek şiddetlendiği bu dönemde, Suriye Dışişleri Bakanı Abdülhalim Haddam beraberindeki bir heyetle tekrar Beyrut’a gönderildi. Haddam’ın bölgeye ayak basmasının ertesi günü 22 Ocak’ta Lübnan Devlet Başkanı Faranjiyye, ateşkes ilan edildiğini ve Lübnanlılar, Suriyeliler ve Filistinlilerden oluşan ve görevi günlük hayatta normalleşmeyi sağlamak ve uygulamaları denetleyerek düzenlemelerin hayata geçirilmesini sağlamak olan bir “Ortak Askeri Komite”nin kurulacağını açıkladı. Ocak ayının son günlerine gelindiğinde ülkedeki bu “yumuşama” dönemini daha da olumlu kılan yeni gelişmeler yaşanıyordu. Bu gelişmelerin ilki, Müslüman liderler Selam, Karami, Canbolat ve Sadr’ın Lübnan müftüsünün evinde bir araya gelmeleri idi. Abdülhalim Haddam’ın da katıldığı bu toplantıda Haddam, Müslüman liderlere Faranjiyye’nin de desteklediği yedi maddelik bir reform taslağı sundu. Bu

¹³³ Deeb, *The Lebanese Civil...*, p. 40.

¹³⁴ Khazen, *The Breakdown...*, p. 325.

¹³⁵ Khalidi, *Conflict and Violence...*, p. 52.

taslak, Parlamento’da Hristiyanların ve Müslümanların eşit temsilini, Başbakan’ın Parlamento tarafından seçilmesini; devletin en üst üç ismi olan Cumhurbaşkanı’nın Maruni, Başbakan’ın Sünni ve Meclis Başkanı’nın Şii olma sisteminin korunmasını; Cumhurbaşkanı, Başbakan ve Meclis Başkanı’nı yargılama yetkisine sahip bir yüksek mahkemenin kurulmasını; kamu hizmetlerindeki görevlerde de dini gruplar arasında yarı yarıya oranını temel alan temsil sisteminin benimsenmesini; yeni bir Yüksek Ekonomik Konsey’in kurulmasını; hak etmiş olanlara vatandaşlığın verilmesini öngörüyordu. Canbolat’ın “Ulusal Doküman” olarak adlandırdığı bu reform paketine toplantıdaki tüm isimler olumlu yaklaştı.¹³⁶

Ocak ayı Müslüman liderlerin toplantısına ev sahipliği yapmanın yanında Maruni liderlerin de zirvesine ev sahipliği yapmaktaydı. 31 Ocak’ta Pierre Cemayel, Kamil Şamun, Şarbal Kassis, Şakir Ebu Hüseyin ve Fuad Şamali gibi isimlerin bir araya geldiği toplantı, Maruniler arasında “Lübnan’da Özgürlük ve İnsan Cephesi”¹³⁷ ya da daha bilinen adıyla “Lübnan Cephesi” bir ittifakın ortaya çıkmasına olanak sağladı. Ülkede sürekli bir ateşkesin sağlanmasının ve ülkedeki siyasi ve askeri kontrolün Lübnan otoriteleri tarafından gerçekleştirilmesinin çatışmalara çözüm bulmanın temel şartı olduğunu öngören toplantı, Ketaib ile ULP milislerinin askeri anlamda ilişkilerini daha da geliştirmelerine de olanak sağladı.¹³⁸

Müslüman ve Hristiyan liderlerin kendi aralarındaki bu toplantılarını Şubat ayının ilk haftasında Cumhurbaşkanı Faranjiyye ile Başbakan Karami’nin Şam’a resmi ziyareti izledi. Bu iki isim, Esad’ın ev sahipliğinde kapsamlı bir reform paketini masaya yatırdılar. 1943 Ulusal Pakt’ın revize edilmiş, aynı zamanda Haddam’ın Lübnanlı Müslüman liderlere açıkladığı 7 maddelik “Ulusal Doküman”ın genişletilmiş hali olan ve “Anayasal Doküman” adı verilen 17 maddelik reform paketi, Beyrut’a döndükten

¹³⁶ Reform paketine isim babalığı yapan Canbolat, bu pakete karşı çıkmasa da toplantı sonunda konfesyonel sistemin tamamen lağvedilmesi taraftarı olduğunu da ifade etmiştir. Canbolat’ın önerisi toplantıdaki bazı isimler tarafından sonradan görüşülmek üzere üstü kapalı bir şekilde kabul edildi. Bkz. **Ibid.**

¹³⁷ Atlıoğlu, böyle “gösterişli” bir ismin muhtemelen Said Akl ve Charles Malik gibi entelektüeller tarafından önerildiğini ifade eder. Bkz. Atlıoğlu, **Lübnan Marunileri...**, s. 340.

¹³⁸ Deeb, **The Lebanon Civil...**, p. 42; Khazen, **The Breakdown...**, p. 327.

sonra 14 Şubat'ta Faranjiyye tarafından halka açıklandı.¹³⁹ Pakt, Ulusal Pakt'ı yeniden gözden geçirerek ülkede Hristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki "6'ya 5" Hristiyanların lehine olan temsil oranının eşitliyordu, bir diğer deyişle "1'e 1" ya da "yarı yarıya" temsil usulünü getiriyordu. Anayasal Doküman, kanunların yürürlüğe girmesi konusunda daha önce Cumhurbaşkanı'nın imzasını yeterli gören düzenlemeyi değiştirerek kanunların yürürlüğe girmesi için artık Cumhurbaşkanı'yla birlikte Başbakan'ın da imzasını zorunlu kılıyordu.¹⁴⁰

Suriye'nin Lübnan'daki etkisinin ve "başarısı"nın bir göstergesi olan bu belge, kamuoyu önünde Hristiyan ve Müslüman liderler tarafından desteklenmiştir. Bununla birlikte, bunun böyle olmadığı aşikârdı. İfade edilen değişikliklere karşın, Doküman, başta konfesyonel sistem olmak üzere Ulusal Pakt'ın birçok unsurunu aynen muhafaza etmişti. Bu, Suriye'yle ilişkilerini bozmak istemese de konfesyonel sistemin kaldırılmaması, seçim sisteminde değişiklik yapılmaması ve orduda bir yapılandırılma öngörülmemesi¹⁴¹ gibi durumlar nedeniyle Canbolat için bu reform paketi kabul edilebilir değildi. Nitekim Anayasal Doküman'ın açıklanmasını izleyen ilk on günde sessiz kalan Canbolat, daha sonra bu reform paketine muhalefetini açıkça ortaya koymaya başladı. Reform paketine karşı çıkan bir diğer grupsa, Filistinliler idi. Suriyeli yetkililerin 1969 Kahire Antlaşması'nın yürürlükte olduğunu ifade ederek ikna etmeye çalıştıkları Filistinliler için Anayasal Doküman, Suriye'nin Lübnan'daki etkisinin artması ve dolayısıyla kendilerinin hareket alanlarının sınırlandırılması anlamına geliyordu. Nitekim bu endişeler içinde olan Filistinliler, izleyen süreçte Mısır'la daha yakın ilişkiler kurma faaliyetleri içerisinde bulundular. Bu da Suriye ile FKÖ arasındaki ilişkilerin kötüleşme sürecinin başlangıcını ifade ediyordu.¹⁴²

Ülkede gerginliklerin yeniden artmasına neden olan gelişmelerden bir diğeri, Doküman'ın orduda reform öngören herhangi bir maddeye yer vermemiş olmasıydı. Bu, ülkede Ahmed el-Khatib'in başlattığı ordudaki bölünmeyi daha da

¹³⁹ H. Hassan, **Lebanon: From Ayn-el-Rummaneh till Riadh**, Baghdad, Thawra Publication, 1977, pp. 80-81.

¹⁴⁰ Farid El Khazen, "Ending Conflict in Wartime Lebanon: Reform, Sovereignty and Power, 1976-1988", **Middle Eastern Studies**, Vol. 40, No. 1, January 2004, p. 66.

¹⁴¹ Gorla, **Sovereignty and Leadership...**, pp. 220-221.

¹⁴² **Ibid.**, p. 220.

derinleştirmiştir. Şubat ayı içerisinde Binbaşı Ahmed Mimari ve Binbaşı Selim Hamada'nın da içlerinde yer aldığı 900'den fazla asker el-Khatib'in Lübnan Arap Ordusu'na katıldı. Bundan güç alan el-Khatib, bu dönemde Hasbaya'da başlayan ve zamanla ülkenin farklı alanlarına yayılan bir isyan başlattı. El-Khatib'in isyanının reform paketine karşı olan Canbolat'ın muhalefetini daha da sert bir şekilde dillendirmesine olanak sağladığı bir ortamda öngörülen Anayasal Doküman'ın hayata geçirilmesi imkânı kalmamıştı.

Bu gelişmelerin yaşandığı süreçte Beyrut'ta ilginç ama Lübnan tarihi için önemli bir olay meydana geldi. Beyrut Garnizon Komutanı Sünni Tuğgeneral Aziz el-Ahdab, 11 Mart akşamı bir grup subayla birlikte Batı Beyrut'taki devlet televizyonunu işgal etti. Ahdab ve beraberindekiler, ülkenin içinde olduğu savaş durumundan sorumlu tuttukları Cumhurbaşkanı Faranjiyye'ye 48 saat içerisinde istifa etmesi çağrısında bulundular. Bu olay, bağımsız Lübnan tarihindeki ilk askeri darbe girişimi olması açısından önem taşımaktadır. Ahdab'ın askeri gücünü yeterli olmamasından dolayı bu darbe girişimi başarısız olmuş ve Lübnan tarihyazımında "Televizyon Darbesi" olarak yerini almıştır.¹⁴³

Ahdab'ın darbe girişimi başarısız olmuşsa da ülke politikaları üzerinde iz bırakıcı bir rol oynadı. Nitekim bu girişimi izleyen süreçte Cumhurbaşkanı'nın istifasına yönelik talepler daha yüksek sesle dillendirilmeye başlanmasının yanında bu yöndeki talepler Meclis'e taşındı. 13 Mart'ta Parlamento'daki milletvekillerinin üçte ikisinin imzasıyla Cumhurbaşkanı'nın istifasını öngören bir dilekçe yayınlandı. Faranjiyye'nin bu dilekçeyi Anayasa'ya aykırı görerek reddetmesi, ülkede krize askeri bir müdahaleyle çözüm getirme girişimlerini gündeme getirdi. Bunun en somut örneği, Dürzi lider Canbolat'ın Muhtara'daki evinde Ulusal Hareket ve Filistinli temsilciler ile Lübnan Arap Ordusu'nun komutanı el-Khatib'in katılımıyla gerçekleşen toplantıdır. Görüşme sonrasında Canbolat'ın "Eğer Devlet Başkanı Faranjiyye görevi bırakmayı kabul etmezse Ulusal Hareket-Filistin güçler Lübnan'daki sistemi topyekün bir devrim çerçevesi içerisinde değişecektir." açıklaması buna hizmet etmekteydi.¹⁴⁴ Nitekim

¹⁴³ Odeh, *Lübnan'da İç Savaş...*, s. 261.

¹⁴⁴ Atlıoğlu, *Lübnan Marunileri...*, s. 344.

Canbolat'ın bu sözleri Lübnan Arap Ordusu tarafından pratiğe geçirilmeye başlandı. 15 Mart'ta Sayda, Hammana ve Bekaa'dan Ba'abda'daki başkanlık sarayına doğru harekete geçen bu güçler, Kahhaleh'te Maruni Albay Antonie Barakat önderliğindeki güçler tarafından durdurulmasına karşın bu olay Şam'da ciddi bir etki yarattı.¹⁴⁵ Esad, 16 Mart'taki Fransa ziyaretini iptal ederek Lübnan'daki Müslüman ve Filistinli liderleri, Karami, Arafat, Muhsin, Khatib, Ahdab, Havatmeh ve Canbolat'ı Şam'a davet etti. Canbolat, bu davete icabet etmemiş, aksine 18 Mart'ta Metn ve Beyrut'taki Maruni milislere karşı Ulusal Hareket ve Filistin güçlerini beraber mücadele etmeye çağırmıştır. Canbolat daha da ileri giderek 20 Mart'ta Dürzi Emir Fahreddin'den ismini alan "Fahreddin'in Ordusu" adını taşıyan bir milis gücü kurdu. Canbolat, tarihsel imgeleri kullanarak hem ülkede siyasetindeki geniş rolünü ortaya koyma amacı taşıyordu hem de ülkenin tek bir otorite altında birliğini ifade ediyordu.

Bu askeri örgütlenmeler çerçevesinde saldırıya geçen Canbolat, kısa sürede önemli başarılar elde etti ve 25 Mart'ta Ba'abda'daki başkanlık sarayını bombalamaya başlayacak bir aşamaya geldi. Faranjiyye, El-Saika milislerinin yardımıyla buradan kaçırılarak Kisravan'a götürüldü. Ülkede durumun tamamen Hristiyanların aleyhine döndüğü bu süreçte, Maruni lider Cemayel, 26 Mart'ta televizyondan bütün Hristiyanların ülkelerini savunmak için seferber olmaya ve birlikte hareket etmeye çağırıyordu.¹⁴⁶

Bu koşulların hüküm sürdüğü ülkede Canbolat, Aley'deki sert açıklamalarına karşın Arafat'ın oynadığı olumlu rol sayesinde 27 Mart'ta Şam'a giderek Esad ile görüştü. Canbolat, Esad'a Faranjiyye'nin istifası yönündeki taleplerini ve bunun parlamenterlerin çoğunluğu tarafında da desteklendiğini ifade etmiştir. Dahası Ulusal Hareket'in askeri alandaki başarısının kısa sürede reformlar aracılığıyla siyasi alana da taşınabileceğini ifade ederek bu süreçte Esad'tan silah yardımı talebinde bulundu. Canbolat'ın 9 saatlik ikna çabalarına karşın Esad'ın cevabı, Canbolat'ın hiç de hoşnut olmayacağı bir karşılık oldu. Esad, Faranjiyye'nin istifasının söz konusu yapılmaması gerektiğini ve görevine devam edeceğini ifade ettikten sonra Canbolat'a ülkedeki

¹⁴⁵ Gorla, *Sovereignty and Leadership...*, pp. 223-224.

¹⁴⁶ *Ibid.*, p. 225.

çatışmaların derhal sona erdirilmesi telkinin de bulundu. İki lider arasındaki görüşmede, sorunların hiçbirine çözüm getirilememiş, aksine iki lider arasındaki ilişkilerin daha da olumsuz bir sürece girmesine neden olmuştur.¹⁴⁷

Canbolat'ın Şam'dan ayrılmasının ertesi günü Esad, Canbolat'ın istediğinin tam tersi yönde bir karar alarak Canbolat güçlerine karşı bir silah ambargosu kararı aldı. Esad'ın bu hamlesini Canbolat'ı ülkede zor durumda bırakan diğer adımları izledi. Esad, FKÖ güçlerine destek vererek 5 Nisan'da Canbolat'ın güçlerinin silah taşıdığı limanlar olan Sur, Sayda ve Trablus ile Beyrut Havalimanı'na yönelmelerine olanak sağladı. Böylece Canbolat'ın gücünü kırmayı hedefleyen Esad, 9 Nisan'da deniz kuvvetleriyle Ulusal Hareket'in limanlarını denizden de ablukaya almanın yanında zırhlı birliklerini Masnaa sınır kapısından Lübnan topraklarının üç kilometre içine soktu.¹⁴⁸ Esad'ın bu etkinliği sonuç vermiş ve aynı gün ülkede ateşkes sağlanmıştır. Ateşkesin sağlanmasından ve Canbolat'ın Suriye tarafından baskı alınmasından faydalanan Meclis, 10 Mayıs'ta toplanarak Eylül'de yapılması gereken cumhurbaşkanlığı seçimlerini bu döneme özgü olmak şartıyla 6 ay önceye çeken bir anayasa değişikliği yaptı. Faranjiyye, Meclis'in bu kararına temkinli yaklaşarak kararı iki hafta imzalamadı. Bunun üzerine seçim yapılırsa dahi kendisinin görev süresini tamamlayana dek görevini icra edeceği garanti edilince değişikliği imzalayarak kanunlaşmasını sağladı.

ABD'nin eski Ürdün Büyükelçisi Dean Brown ile Batılı özel temsilci Fransız George Gorse'nin de hem Lübnan'daki Suriye gücünü dengelemek hem de seçimleri takip etmek amacıyla Lübnan'a geldikleri seçim süreci, Suriye ile Canbolat'ın Ulusal Hareket'i arasında bir güç mücadelesini ifade ediyordu. Suriye, Lübnan Merkez Bankası Başkanı Elias Sarkis'i aday gösterirken Canbolat'ın adaylığı ülkedeki her türlü dış müdahaleye karşı olan Ulusal Blok'un lideri Raymond Edde idi. Sarkis, 6 Mayıs'ta planlanan ancak o gün çoğunluk sağlanamadığı için 8 Mayıs'ta yapılan oturumda

¹⁴⁷ Khalidi, Canbolat-Esad görüşmesini İç Savaş sürecinde “gerçek” bir dönüm noktası olarak niteler. Bkz. Khalidi, **Conflict and Violence...**, p. 55.

¹⁴⁸ Atlıoğlu, **Lübnan Marunileri...**, s. 346.

Parlamento'da yer alan 69 parlamenterin 66'sının oyunu alarak ülkenin yeni devlet başkanı seçildi.

Canbolat'ın boykot ederek katılmadığı seçimleri izleyen süreçte, ülkede Maruni milisler ile Ulusal Pakt milisleri arasında Mart ayından beri kesilmeden devam eden çatışmalar giderek şiddetini artırdı. Şuf Dağı'ndan kuzeye doğru ilerleyen Canbolat, saldırılarını Marunilerin kalelerinden biri olan Kisravan'a, Lübnan Dağları'na yoğunlaştırmıştır. Bu durum, Marunilerin güvenlik endişesini iyice artırarak Suriye'ye daha da yakınlaşlarına neden olurken Suriye içinse temel sorun İsrail ve Batılı güçlerin bu saldırılar nedeniyle bölgeye askeri bir müdahalede bulunmalarıydı. Batılı güçler, bunun işaretini 21 Mayıs'ta Fransa nezdinde vermişti. Fransa Devlet Başkanı Giscard D'estaing, ABD'ye yaptığı resmi ziyarette Fransa'nın Lübnan'a asker yollayabileceğini ifade etmişti. Bu açıklamalar, Suriye'nin endişelerini daha da artırırken Mayıs ayı sonunda ülkede meydana gelen bir dizi şiddet eylemi Suriye'nin Batı müdahalesinin önüne geçmek için kendisinin Lübnan'a müdahale etmesine yol açmıştır. 25 Mayıs'ta Bkerke'den Beyrut'a dönmekte olan Edde'ye yapılan suikast girişimi, 27 Mayıs'ta Canbolat'ın 55 yaşındaki kız kardeşi Linda'nın evinde ölü bulunması ülkedeki çatışma ortamını iyice germişti. Lübnan Arap Ordusu'nun Ahmed Mimari komutasındaki kolunun kuzeydeki Maruni köylerine saldırmasıysa Suriye'nin bölgeye müdahalesini tetikleyen son bahane oldu. Esad, iki ülkenin tarihten gelen birliğini ifade ederek ülkedeki kötü durumun önüne geçmek ve Hristiyanları korumak amacıyla 1 Haziran'da 2.000 kişilik bir askeri güçle Lübnan'ın kuzeyindeki Akkar'dan ülkeye giren Suriye, ertesi gün de Beyrut-Şam karayolu aracılığıyla Bekaa'ya 4.000 kişilik bir birlik daha sokmuştur.¹⁴⁹ Suriye, kuzeyden Trablus'a, merkezden Beyrut'a ve güneyden Sayda'ya ulaşmayı hedefleyerek ülkedeki soruna el koymak istiyordu. Canbolat, Afarat dışındaki Filistin güçleriyle bu noktalarda Suriye birlikleriyle çatışma içerisine girdi. Arafat ise bu süreçte uzun zamandır müttefiklik yaptığı Canbolat'a yardım etmedi. Suriye birliklerinin kısa sürede başarılar elde etmeye başladığı bu dönemde, Arap Birliği'nin 6 Haziran'da yapmış olduğu çağrı üzerine Arap

¹⁴⁹ Cobban, *The Making of...*, p. 139; Derek Hoopwood, *Syria, 1945-1986: Politics and Society*, London, Unwin Hyman, 1998, p. 61; Suriye'nin müdahalesi konusunda detaylı bilgi için ayrıca bkz. Naomi J. Weinberger, *Syrian Intervention in Lebanon: The 1975-76 Civil War*, New York & Oxford, Oxford University Press, 1986.

devletlerinin dışışleri bakanları 9-10 Haziran'da Kahire'de olağanüstü toplandı. Derhal bir ateşkes ilan edilmesi çağrısında bulunan Arap Birliği Dışışleri Bakanları Zirvesi bunun yanında Elias Sarkis'in öncülüğünde ülkede barış ve güvenliği tesis etmek için bir Arap Barış Gücü'nün Lübnan'a yollanmasını öngörüyordu.¹⁵⁰ Bu karar, Lübnan'ın görevdeki Cumhurbaşkanı Faraniyye ve diğer Maruni liderler tarafından tepki görmüş ve Arap birliğinin sürece katılmasının ülkedeki çatışmanın "Araplaştırılması" anlamına geleceğini ifade etmişlerdir.¹⁵¹ Bununla birlikte, bu liderler Arap Birliği Genel Sekreteri Riad'ın etkili girişimleriyle bu kararı kabul etmek durumunda kaldılar.

Arap Birliği'nin kararı Esad tarafında ise hoşnutlukla karşılandı. Ülkedeki Suriye güçlerine oranla daha az sayıda askerden oluşması, Suriye güçlerine bir tehdit oluşturmak ya da onların yerlerini almak yerine sadece onlara katkı yapmayı amaçlaması, Suriye yönetiminin bu gücün ülkede konuşlanması konusunda son söz sahibi olması ve bu gücü katılacak askerlerin sayılarının ve ülkelerinin belirlenmesinde Lübnan'ın belirleyiciliğinin ve reddetme seçeneğinin olması bu gücü Esad için cazip kılan unsurlardı.

Bu tartışmaların devam ettiği Haziran ayının son günlerinde ULP milisleri Şamun'un emriyle Beyrut'taki Tal el-Zaatar ve Cisir el-Paşa mülteci kamplarına saldırılar düzenlemeye başladılar. Birkaç gün içinde Ketaib milisleri ile Lübnan Ordu Birlikleri, Sedirin Muhafızları, Tanzim ve Lübnan Gençlik Hareketi milislerinin de katkıda bulunduğu bu saldırılarla Cisir el-Paşa 1 Temmuz'da ele geçirilirken, Tal el-Zaatar ise 52 günlük bir kuşatmanın ardından ancak ele geçirilebilmişti.¹⁵² Oluşan zorlu koşullar altında FKÖ, 12 Ağustos'ta tamamen boşaltma kararı alırken çatışma boyunca 1.500'e yakını 12 Ağustos'ta idam edilen erkekler olmak üzere 3.000 Filistinli ve 800 Maruni milis hayatını kaybetti.¹⁵³

¹⁵⁰ Deeb, *Syria's Terrorist War...*, p. 21.

¹⁵¹ Atlıoğlu, *Lübnan Marunileri...*, s. 350.

¹⁵² Maruniler, Tal el-Zaatar kampındaki direnişi kırmak için kampın suyunu kestiler ve su tesisatını tahrip ettiler. Tahrip edilen su tesisatının onarımınıysa keskin nişancılar aracılığıyla engelleyerek kampta susuzluk, ishal ve salgın hastalık nedeniyle insanların ölmesine neden oldular. Bkz. Haddad ve Saleh, *Tall-el Zaatar Katliamı...*, s. 75.

¹⁵³ Atlıoğlu, *Lübnan Marunileri...*, s. 352.

Kampların boşaltılmasını izleyen süreçte, taraflar arasındaki çatışmalar Beyrut-Şam karayolunun kuzeyindeki Dhour Şuvair’de yoğunlaştı. Çatışmalar devam ederken Suriyeli temsilciler ile FKÖ temsilcileri arasında görüşmeler de gerçekleştiriliyordu. 10-11 Eylül’de Sofar kasabasında Suriye adına General Naci Cemil ile General Muhammed Khuli, FKÖ adınaysa El-Fetih’in ikinci ismi olan Salah Khalaf’ın yer aldığı ilk görüşmeden bir sonuç alınamadı. 17-19 Eylül’de Bekaa Vadisi’ndeki Şatura kasabasında gerçekleştirilen ikinci görüşmeye daha gergin bir ortamda gerçekleşti. Elias Sarkis, Yaser Arafat, Naci Cemil ile birlikte Arap Birliği temsilcisi Hassan Sabri el-Khuli’nin katıldığı görüşmelerde, Arafat’tan FKÖ güçlerini Lübnan Dağı’ndan çekmesi istendi. Arafat ilk etapta buna olumlu yaklaşarak 15 gün içerisinde kısmi bir çekilmenin gerçekleştirileceğini ifade etmesine karşın daha sonra çekilmeyi Suriye’nin Canbolat’la diyalog kurması ve Suriye birliklerinin Sofar kasabasından çıkması şartlarına bağladı. Bu, taraflar arasındaki görüşmelerin çıkmaza girmesine ve çatışmaların yeniden başlamasına neden oldu. Suriye Ordusu, 28 Eylül’de Lübnan Dağı’nda FKÖ’ye karşı başlattı. Suriye güçlerinin FKÖ’ye karşı kısa sürede başarılar kazanmaya başladığı bu harekât devam ederken Suudi Arabistan’ın 15 Ekim’deki çağrısı çerçevesinde 17-18 Ekim’de Riyad’da Lübnan, Suriye, Mısır, Kuveyt ve FKÖ temsilcilerinin katıldığı Riyad Zirvesi olarak adlandırılan bir mini Arap zirvesi gerçekleştirildi.¹⁵⁴ Söz konusu devletlerin liderleri ile FKÖ lideri Arafat’ın bir arayan geldiği zirve, söz alan Lübnan Devlet Başkanı Sarkis, ülkedeki gelişmelerin Lübnan’ı aşarak Arap ve uluslararası boyutları içeren bir hale geldiğini ve sadece Lübnanlılarla ilgili olmadığını, FKÖ’nün ülkedeki varlığıyla ve 1969 Kahire Antlaşması’nın uygulanmamasıyla yakından ilgili olduğunu ifade etti. Sarkis, bu noktadan hareketle ülkede çatışmaları sona erdirmek için Kahire Antlaşması’nın derhal uygulanması, FKÖ’nün Lübnan’ın içişlerine karışmayarak Lübnan’ın egemenliğine saygı göstermesi ve kontrolünün ve detaylarının Lübnan otoritesinde olacağı Arap Caydırıcı Gücü (ACG) oluşturulması taleplerinde bulundu. Zirve sonunda ateşkes ilan edilmiş, Sarkis’in kontrolünde 30.000 kişilik ACG’nin derhal bölgeye konuşlanması kabul edilmiştir. 15 Kasım’da Beyrut’a giren bu güç, Arap Barış Gücü için öngörülen sadece

¹⁵⁴ Suriye’nin böyle bir zirveye katılmasının nedeni Marunilerin Ağustos ayı içerisinde İsrail ile gizlice görüşmeler gerçekleştirmeleri ve İsrail’in bu dönemde Marunilere silah temin etmesidir. Bkz. Cobban, *The Making of...*, p. 144.

barışı sağlamak için araya girme görevinden farklı olarak ateşkesi bozanlara ve sorun çıkaranlara karşı güç kullanma yetkisine sahipti.¹⁵⁵ Bu mini Arap zirvesi aynı zamanda Lübnan İç Savaşı'nın birinci perdesini kapatan gelişmeyi ifade ediyordu.¹⁵⁶

Ateşkesin sağlanması ve Arap Caydırıcı Gücü'nün Lübnan'a gelişi ülkede görece bir barış ortamının ortaya çıkmasını sağladı. Bu koşullar altında ülke Cumhurbaşkanı Sarkis'in liderliğinde bir yeniden yapılanma sürecini uygulamaya başladı. Yaşanan çatışmalar ülke altyapısına ciddi tahribatlar vermiş, devlet otoritesinin çökmesine ve ordunun dağılmasına neden olmuştu. Ülkenin bankacılık sisteminin mimarlarından birisi olan Selim el-Hoss'u başbakanlığa atayan Sarkis, bu çerçevede ülkeyi yeniden kalkındıracak çabalarda bulunduyorsa da bunda pek başarılı olduğu söylenemez.

Ülkede dış güçlerin fiziki varlığının ve etkisinin devam etmesi 1977 yılının ilk aylarından itibaren ülkede gerilimlerin yeniden vuku bulmaya başlamasına neden oldu. Marunilerin Suriye'ye yönelik algıları giderek olumsuz bir tavra bürünmeye ve Suriye'yi işgalci olarak görmeye başlamalarına yol açmıştır. İsrail ise çatışmaların son dönemlerinde başladığı Maruni gruplara silah yardımını bu dönemde de sürdürmesinin yanında Ketaib ve ULP gibi Maruni gruplarla iletişim kurarak ülkede etkinliğini artırmak ve bu grupların Suriye'ye yönelik hoşnutsuzluklarını körükleyerek Suriye'nin Lübnan'daki etkisini kırmaya çalışıyordu. İsrail ve Suriye'nin Lübnan üzerindeki bu etkilerinden söz edilebildiği bu dönemde, 16 Mart 1977 tarihinde Dürzi lider Kemal Canbolat'ın yapılan suikast ülkede gerilimin bir anda artmasına neden oldu. Canbolat'ın Şuf Dağı'ndaki evinin yakınlarında pusuya düşürülerek öldürülmesinden Marunileri sorumlu tutan Dürziler, ayaklanarak bölge Hristiyanlarına karşılık saldırılar başlattılar. Kemal Canbolat'ın öldürülmesi Lübnan Dürzileri için

¹⁵⁵ Suriye, Lübnan'da bulunan askeri güçlerinin 25 binini bu güce tahsis ederek Arap Caydırıcı Gücü'nün temel kuvvet sağlayıcısı olmuştur. Caydırıcı Güç'e Sudan 2.000, Suudi Arabistan 1.500, Libya 500, Yemen 500 ve Birleşik Arap Emirlikleri 500 kişilik birliklerle katkıda bulundu. Bkz. Khazen, **The Breakdown...**, p. 354.

¹⁵⁶ İç Savaş'ın ilk aşaması oldukça yıkıcı ve kanlı geçti. 60 binden fazla insan hayatını kaybetti, yaklaşık 180 bin kişi yaralandı. McGowan, 180 bin yaralıyla birlikte 44 bin ölünün varlığını ifade eder. Bkz. McGowan, "Historical Setting", p. 32; Corm ise 40 bin ölü ve 100 binden fazla yaralının olduğu bir ilk aşamadan bahseder. Bkz. George G. Corm, **Fragmentation of the Middle East: The Last 30 Years**, Raj Isar ve Selina Cohen (Çev.), London, Unwin Hyman, 1989, p. 163; Cobban ise ölü sayısını 30 binin üzerinde bir sayı olarak ifade eder. 600 binden fazla insanın da iç ve dış göçe maruz kaldığı bu dönem ülkede her anlamda yıkıcı bir tablo ortaya çıkarmıştı. Bu insani zarara ek olarak üç milyar dolara yakın bir maddi zarar söz konusuydu. Bkz. Cobban, **The Making of...**, pp. 150-152.

kritik bir olaydı. Nitekim Canbolat, etkinliği ve kârizmasıyla Dürzilerin ülke siyasetinin belirlenmesi süreçlerinde etkin olmalarını sağlamış, etrafında bir blok oluşturmayı başarmıştı. Ölümünden sonra yerine “seçilen” oğlu Velid Canbolat, onun kadar başarılı olamadı. Nitekim zamanla Kemal Canbolat’ın oluşturduğu blok dağılırken Dürzilerin etkinliği de görece azalmıştır.

Topluluk	1956 Nüfusu	1977 Nüfusu
Sünniler	285.698	600.000
Şiiler	250.605	850.000
Dürziler	88.131	250.000
Toplam Müslüman Nüfus	624.434	1.700.000
Maruniler	423.708	750.000
Grek Ortodokslar	148.927	300.000
Grek Katolikler	87.788	200.000
Ermeni Ortodokslar	63.697	160.000
Diğer Hristiyanlar	-	-
Toplam Hristiyan Nüfus	724.102	1.410.000
Toplam Nüfus	1.348.536	3.110.000

Tablo 2.1: 1956 ve 1977 Yıllarında Lübnan’da Nüfusun Mezhepsel Dağılımı (1956 yılı nüfusu için kaynak: Majed Halawi, **A Lebanon Defied: Musa al-Sadr and the Shi’a Community**, Oxford, Westview Press, 1992, p. 50; 1977 yılı nüfusu için kaynak: Helena Cobban, “Lebanon’s Chinese Puzzle”, **Foreign Policy**, No. 53, Winter 1983-1984, p. 35.)

Canbolat’ın suikastını izleyen günlerde ülkedeki gelişmeleri etkileyen bir diğer olay, 28 Mart gecesi Savunma Bakanı’nın evine bombalı saldırı düzenlenmesiydi. Bu saldırı, Sarkis’in orduda yeniden yapılanma çerçevesinde 28 Mart’ta Lübnan Ordusu’nun başına Tümgeneral Viktor Khuri’yi getirmesiyle ilişkiliydi. Khuri, Müslümanların hoşnut olduğu bir isim olsa da Ketaib milisleri bu karara tepki göstermişlerdi. Aynı gece yapılan saldırı bu tepkinin pratiğe dökülmüş halini ifade ediyordu. Saldırıyı daha da anlamlı kılan, saldırının ertesi

günü Sarkis’in atama kararına tepki gösteren Beşir Cemayel’in grev çağrısında bulunması oldu. Beşir’in bu grev çağrısıyla esas hedef aldığı kişiye babası Pierre Cemayel idi. Grev çağrısına Maruni topluluğu içerisinde Pierre Cemayel dışında önemli bir tepkinin ortaya çıkmaması ve grevin Mart ayında ciddi bir katılımı

gerçekleştirilmesi Ketaib Partisi içerisinde ibrenin Pierre'den Beşir'e dönmeye ve baba ile oğul arasında gizli bir liderlik mücadelesinin başladığını işaret ediyordu.¹⁵⁷

Ateşkesin ilanını izleyen süreçte Lübnan'ı tekrar sıcak çatışmalara itecek gelişmeler ise ülkenin güneyinde, İsrail sınırında vuku bulmaktaydı. Bölgede Filistinli milislerle İsrail'in silah yardımıyla bulunduğu Grek Katolik Binbaşı Saad Haddad'ın liderliğindeki Maruni milisler arasındaki çatışmalar gerçekleşmekteydi. Bu çatışmalara bir çözüm getirmek isteyen Sarkis'in girişimiyle Suriye, Lübnan ve FKÖ temsilcileri Temmuz 1977'de Bekaa Vadisi'ndeki Şatura kasabasında bir araya geldiler. Görüşme sonrasında Filistin kamplarının gözetim altında tutularak kamptaki ağır silahların toplatılması ve Filistinli milislerin sayısının azaltılmasını öngören "Şatura Antlaşması" imzalandı.¹⁵⁸ Bu antlaşmaya en büyük tepki bölgede Marunileri silahlandırıp onların Filistinlilere karşı savaşmasını sağlayarak çıkar sağlayan İsrail'den ve İsrail'den yardım alan Binbaşı Haddad'tan geldi. Nitekim bu iki aktörün Şatura Antlaşması'nı tanımaması ve İsrail'de iktidara gelen Menahem Begin'in Marunilere desteğini sürdürmesi bölgede gerginliğin daha da tırmanmasına neden oldu. Filistin Red Cephesi gerillaları, Kasım ayında İsrail'in Nahariye bölgesine füze atışları yapmaya başlamış, İsrail de buna güney Lübnan'daki Filistinli yerleşim alanlarına hava saldırıları düzenleyerek cevap vermiştir. 11 Mart günü dokuz Filistinli gerillanın İsrail topraklarına sızarak İsrail'e ait iki otobüsü kaçırarak çatışmaların ortaya çıkmasına ve 34 İsraillinin ölmesine neden olduğu olay gerilimi iyice hat safhaya taşıdı. İsrail, bunun üzerine 14 Mart'ta "Litani Operasyonu" olarak adlandırılan operasyon çerçevesinde karadan, havadan ve denizden düzenlediği saldırılarla bölgeye girdi. Bu, Lübnan topraklarında artık 25 bin kişilik İsrail gücünün olması anlamına geliyordu. Bölgede kısa sürede etkin olan İsrail, 21 Mart'a gelindiğinde Sur kenti dışında Litani Nehri'ne kadar olan bütün bölgeleri kontrol altına alarak Filistinlileri buradan çıkardı.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Cobban, **The Making of...**, p. 156.

¹⁵⁸ Khalidi, **Conflict and Violence...**, p. 119.

¹⁵⁹ İsrail'in bu saldırısının bilançosu ağır olmuştu. Yaklaşık olarak 400'ü Filistinli gerillalar olmak üzere 2.000'den fazla insanın hayatını kaybettiği bu süreçte, 25 de İsrail askeri öldü. 250 binin üzerinde bir göç dalgasının yaşandığı bölgede BM Komisyonu'nun verilerine göre 100 köy ve 2.500 ev tamamen enkaz haline geldi. Bkz. Cobban, **The Making of...**, p. 128.

İsrail'in bölgede geniş çaplı bir operasyon yürütmesine ve bölgeye yerleşerek burada kalıcı olmasına karşı olan ABD, BM Güvenlik Konseyi'ni harekete geçirdi. Konsey, 19 Mart'ta bölgede derhal ateşkesin ilan edilmesi ve İsrail'in bölgeden çekilmesini öngören 425 sayılı kararı aldı.¹⁶⁰ Güvenlik Konseyi'nin bu kararı aynı zamanda İsrail'in birliklerini çekmesini izleyen süreçte, bölgede çatışmaların önüne geçmek ve Lübnan egemenliğini yeniden tesis etmek amacıyla ilk etapta 6 aylık bir görev süresi için 4.000 kişilik bir birlikten oluşacak olan Birleşmiş Milletler Barış Gücü'nün (United Nations Interim Forces in Lebanon - UNIFIL) bölgeye konuşlanmasını öngörüyordu.¹⁶¹

İsrail, bölgeden çekilmekte direnirken UNIFIL, 1.280 kişilik bir kuvvetle 2 Nisan'da bölgeye geldi. Bunu izleyen süreçte, İsrail, 6 Nisan'da geri çekilme planını açıkladı. Geri çekilme planı, 11 ve 14 Nisan'da hayata geçirilecek iki aşamalı bir süreci öngörmesine karşın İsrail'in çekilmesi 13 Haziran'ı buldu. Bununla birlikte, İsrail çekilmesine karşın Binbaşı Haddad üzerinden sınırda "İsrail Güvenlik Bölgesi" olarak adlandırdığı 6 millik bir hattı koruyacağını açıkladı. İsrail bu güvenlik hattı için Haddad'ın önderliğinde askerlerine yüksek maaşlar ödediği "Güney Lübnan Ordusu"nu kurmuş ve çekilirken tank ve topların da bulunduğu önemli bir cephaneyi de bu orduya bırakmıştır.¹⁶²

İsrail işgalinin ortaya çıkardığı bir diğer önemli gelişme, ülkedeki Hristiyanların Suriye'nin Lübnan'daki varlığına yönelik tepkilerini daha yüksek sesle dillendirmeye başlamalarıydı. Beşir Cemayel'in başını çektiği bu Hristiyan gruplar, Suriye kuvvetlerini ülkede istemediklerini dile getirmenin yanında onlalarla çatışmaya girmeye başladılar. Şubat ayı başında Lübnan Ordusu ile Arap Caydırıcı Gücü'ndeki Suriye birlikleri arasında Doğu Beyrut'ta başlayan çatışmalar izleyen aylarda yoğunluk kazanarak devam etti. Suriye birlikleri, Nisan ayında Doğu Beyrut'ta ağır toplarla düzenledikleri saldırılarla 60 kişinin ölümüne neden olsa da bu sadece çatışmanın

¹⁶⁰ Stephen C. Pelletiere, **Asad and the Peace Process: The Pivotal Role of Lebanon**, Strategic Studies Institute, U.S. Army War College, 1995, p. 13.

¹⁶¹ Khalidi, **conflict and Violence...**, pp. 131-132.

¹⁶² Ahmad Beydoun, "The South Lebanon Border Zone: A Local Perspective", **Journal of Palestine Studies**, Vol. 21, No. 3, Spring 1992, p. 45.

başındaki bir zaferi ifade ediyordu. Çatışma devam ettikçe Lübnan Kuvvetleri net bir zafer elde etti ve Suriye birlikleri Doğu Beyrut'tan çekilerek yerlerini Sudan ve Suudi Arabistanlı ACG birliklerine bırakmak zorunda kaldı. Suriye ile Maruniler arasındaki bu gerginlikler, zamanla Maruni aileler arasında bir güç mücadelesini de ortaya çıkardı. Nitekim Cemayel, Nisan ayındaki bu başarıdan sonra Haziran ayında kuvvetlerini Suriye'yle iyi ilişkiler içinde olan Faranjiyye ailesinin nüfuz alanı olan ülkenin kuzeyindeki dağlık Zagharta'ya yöneltti. 13 Haziran gecesi, Cemayel'in emriyle 100 kişilik bir milis gücü Faranjiyye'nin Ehden'deki yazlığına baskın düzenleyerek Faranjiyye'nin küçük oğlu Toni'yi, karısını ve üç yaşındaki kızını öldürdüler.¹⁶³ Süleyman Faranjiyye, bu olaydan sonra Cemayel'in İsrail'le işbirliği yaptığını ve Lübnan'ı parçalamaya çalıştığı açıklamasında bulunarak Suriye'ye verdiği desteği artırdı. Maruniler arasındaki güç mücadelesini daha da gün yüzüne çıkaran bu olayı izleyen süreçte, Ağustos 1978'de Faranjiyye, Dürzi lider Velid Canbolat ve eski başbakanlardan Sünni Reşid Karami'yle bir ittifak kurdu.

Temmuz 1978'e gelindiğinde ülkede gerilimi daha da tırmandıran ve İsrail'in de sürece yeniden aktif olarak katılmasına neden olacak gelişmeler yaşanıyordu. Doğu Beyrut'ta yüksek binalara yerleşen Suriyeli milislerin yedi gün süren ateşi ve buna çözüm getirmek için Şam'a giden Lübnan Dışişleri Bakanı'nın girişimlerinin sonuç getirmemesi üzerine İsrail, Hristiyanları korumak bahanesiyle bölgede çok alçaktan uçuşlar gerçekleştirdi. Bu uçuşlar o kadar alçak bir seviyeden gerçekleştirilmekteydi ki bölgedeki bütün camlar kırılmasına, trafikte hareket eden araçlar birbirlerine girmesine neden oldu. İsrail'in bu gövde gösterisi başarıya ulaştı ve Suriye milisleri bir saat içerisinde ateşi sonladılar.

İsrail'in bu müdahalesi, Suriye birliklerinin saldırılarının yavaşlamasını ve bölgede altı hafta sürecek görece bir yumuşama döneminin ortaya çıkmasını sağlamasına karşın Ekim ayının ilk haftasına gelindiğinde çatışmalar yeniden yükselişe geçti. Bu saldırılar da yine İsrail'in bu sefer donanmasından yapılan saldırılarıyla durdurulmuş ve kısa süreli bir ateşkesin ortaya çıkmasına olanak sağladı. 400'den fazla insanın hayatını

¹⁶³ Atlıoğlu, **Lübnan Ermenileri...**, s. 164; Cemayel'in milis güçleri Toni'nin karısına tecavüz ettikten sonra öldürmüşlerdir. Cesetler parçalanmış bir vaziyetteydi. Bkz. Odeh, **Lübnan'da İç Savaş...**, s. 58.

kaybettiği bu bir haftalık çatışmaları izleyen süreçte, 15-17 Ekim’de Suriye, Suudi Arabistan, Katar, BAE, Kuveyt ve Sudan temsilcileri Şuf Dağı’ndaki tarihi Beyteddin Sarayı’nda bir araya geldiler. Bu görüşmeyle Suriye’nin Doğu Beyrut’taki güçlerinin bu bölgeden çekilmesi ve yerlerini Suudi ve Sudanlı güçlerinin alması karara bağlandı.¹⁶⁴

Suriye’nin Doğu Beyrut’taki yerini Suudi ve Sudanlı milislere bırakışını izleyen süreçte, Birleşmiş Milletler ülkede Lübnan egemenliğini tesis etmek amacıyla Lübnan Ordusu’nun UNIFIL etrafında konuşlanmasını istedi. Lübnan Ordusu’nun konuşlanması planlanan bir bölge de Binbaşı Haddad’ın kontrolü altında tuttuğu Lübnan’ın güneyindeki bölgeydi. Bu bölgeye konuşlanmak için 18 Nisan 1979 tarihinde yola çıkan 650 kişilik Lübnan Ordusu birliği, bölgeye yaklaştığında Haddad’ın komutasındaki birlikler tarafından topçu ateşine tutuldu. Binbaşı Haddad, aynı gün “Özgür ve Bağımsız Lübnan” adlı bir devlet kurduğunu açıkladı. Sarkis ise Haddad’ın bu çıkışına sert tepki verdi; Haddad’ı vatan hain ilan ederek ordudan ihraç edildiğini açıkladı. Maruni lider Şamun sınırdaki bölgeleri Filistinlilere karşı koruyan bir vatansever olarak tanımladığı Haddad’ı ülkede savunan tek liderdi. Haddad, Sarkis’in açıklamalarına rağmen İsrail’in desteğiyle kendi kurduğu kuvvetin başında kaldı.¹⁶⁵

Lübnan’da ordunun yapılandırılmasında yaşanan zorlukların yanında kendi topraklarında Müslüman Kardeşler Örgütü’yle savaştan Suriye’nin 4 Şubat 1980 tarihinde beklenmedik bir şekilde Beyrut-Şam sahil yolundaki ve Beyrut’taki bazı birliklerini çekmesi Lübnan siyasi iktidarı için şok etkisi yarattı. Lübnan Ordusu ve ACG, henüz bu bölgeleri ordunun yapılandırılması çerçevesinde kontrol altına almamıştı. Başbakan Hoss, çekilişin en azından bu koşullar yerine getirilene kadar ertelenmesi talebiyle Şam’a gitse de Suriye yönetimini kararı değişmedi. Suriye birliklerinin çekildiği yerlere 1.200 kişilik Lübnan Ordusu birliği konuşlandı.¹⁶⁶

¹⁶⁴ Deeb, *Syria’s Terrorist War...*, pp. 42-44.

¹⁶⁵ Itamar Rabinovich, *The War for Lebanon, 1970-1985*, London, Cornell University Press, 1985, p. 112; Augustus R. Norton ve Jillian Schwedler, “(In)security Zones in South Lebanon”, *Journal of Palestinians Studies*, Vol. 23, No. 1, Autumn 1993, p. 67.

¹⁶⁶ Deeb, *Syria’s Terrorist War...*, p. 52.

1980 yılının Şubat'ı bu gelişmenin yanında aynı zamanda ülkenin önde gelen Maruni liderlerine suikastların yapıldığı bir dönemdi. Lübnan Kuvvetleri'nin komutanı Beşir Cemayel, 23 Şubat'ta bir bombalı saldırıya maruz kaldı. Cemayel'i hedef almasına karşın Cemayel'in kurtulduğu bu saldırıda Cemayel'in 18 aylık kızı Maya ile birlikte 18 kişi vefat etti. Marunilerin bir diğer lideri Kamil Şamun ise 12 Mart'ta suikast girişimine maruz kaldı. Şamun arabasına gerçekleştirilen saldırıdan hafif yaralı kurtulmuştur.¹⁶⁷ Maruni liderler kendilerini hedef alan bu suikastlardan kendilerini korumanın yanında kendilerini birbirlerine karşı da koruma çabası içerisindeydiler. Suriye'nin birliklerini çekmesiyle Cemayel'in Maruni topluluğu içerisinde tek lider olma arzusu iyice ortaya çıkmıştı. Cemayel, bu amaç doğrultusunda 7 Temmuz'da Kamil Şamun'un oğlu Dani Şamun'un kontrolünde bulunan Kaplanlar olarak adlandırılan milis gücün Doğu Beyrut'taki ve kuzey sahilindeki üslerine saldırılar düzenledi. Dani Şamun'un direnişine karşın Kamil Şamun, Cemayel'in üstünlüğünü tanıdı.

Şamun'a karşı zaferini kazanan ve gücünü kabul ettiren Cemayel, Aralık 1980'de Bekaa Vadisi'ndeki Zahle kentinde Suriye birlikleriyle çatışmaya girdi. Zahle, Grek Ortodoksların hâkim olduğu bir kentti ve Bekaa Vadisi'ne saldırı düzenlemek için stratejik bir konumdaydı. Nitekim Cemayel'de burada topladığı birliklerle Suriye birliklerine saldırarak zayıflatlar verdiriyordu. Suriye, Cemayel'in bu saldırılarına karşın cevap vererek bölgeye saldırdı. Suriye'nin saldırısı sadece bir hafta sürdü. Bunda Suriye'nin beş askerini kaybetmesine karşın çok sayıda sivilin ölümüne neden olduğu ve saldırının Noel'e denk gelmesi nedeniyle Batılı devletlerin Suriye'ye yaptıkları baskı önemli rol oynadı. Zahle çatışmalarının ilk aşaması böylece sona ererken ülkede Maruniler arasında Suriye'nin artık ülkede işgalci bir güce dönüştüğü ve birliklerini ülkeden çekmesi yönünde tepkiler daha sık ortaya konmaya başlandı. Bu süreçte, Cemayel, bölgede Suriye birliklerine yeni saldırılar düzenlemek için askeri hazırlık yapmaktaydı. Nitekim Mart ayının sonunda bölgede bir Suriye birliğinin pusuya düşürülmesi ve sorumlularının Cemayel tarafından talep eden Suriye'ye verilmemesi üzerine çatışmalar yeniden başladı. Nisan ayına da sıçrayan çatışmalara İsrail de hava

¹⁶⁷ *Ibid.*, p. 53.

saldırılarıyla müdahil oldu. Bu, İsrail'in Lübnan'da Suriye ile uzun zamandır sıcak bir çatışmaya girmesini engelleyen Kırmızı Hat (Red Line) Antlaşması'nı ihlal ettiği manasına gelmekteydi. İsrail savaş uçaklarının 28 Haziran'da Bekaa Vadisi'ne asker taşıyan iki Suriye helikopterini düşürmesine Suriye, bölgeye Rus yapımı karadan havaya uçaksavar SAM-6 füzelerini getirerek karşılık verdi. Süreç, bölgede İsrail-Suriye krizine doğru evrilirken ABD Başkanı Reagan sürece müdahil oldu. Reagan'ın bölgeye gönderdiği özel temsilcisi Philip Habib, krizin daha fazla büyümeden "yumuşamasını" sağladı.

İsrail-Suriye krizinin yankıları henüz dinmeden Temmuz 1981'de ülkenin güneyinde İsrail ile Filistinli gerillar arasındaki çatışmalar yoğunluk kazandı. Filistinli gerillaların İsrail'in kuzeyine roket saldırısında bulunmasıyla tırmanan bu süreç, İsrail'in 19 Temmuz 1981 tarihinde Batı Beyrut'a hava saldırısı düzenlemesine neden oldu. Bütün gün süren bombardıman geride 200 Filistinli gerillanın yanında yüzlerce sivilin hayatına neden oldu. Taraflar arasındaki bu çatışma nedeniyle bölgeye yeniden gelen Philip Habib, Suudi Arabistan'ın da katkısıyla bir ateşkesin ortaya konmasını sağladı.

Philip Habib'in girişimleriyle sağlanan ateşkese karşın Filistinliler ile İsrail'in birbirlerini güvenikleştirmelerinin önü alınamıyordu. Bu durum, İsrail iç siyasetinde Menahem Begin'in iktidara gelmesi ve sertlik yanlısı Ariel Şaron'u Savunma Bakanı yapmasıyla daha da keskinleşecekti.¹⁶⁸ Soruna net bir çözüm getirme ve FKÖ'nün Lübnan'dan çıkarılmasını sağlama amacıyla olan Şaron, 3 Haziran 1982 tarihinde İsrail'in Londra Büyükelçisi Şlomo Artov'a Filistinli Ebu Nidal Örgütü'nün üç üyesinin başarısız suikast girişimini kullanarak Lübnan'a yönelik harekâta geçti.¹⁶⁹

¹⁶⁸ Yezid Sayigh, "Israel's Military Performance in Lebanon, June 1982", **Journal of Palestine Studies**, Vol. 12, No. 1, Autumn 1983, pp. 29-31; Ze'ev Schiff, "Lebanon: Motivations and Interest in Israel's Policy", **The Middle East Journal**, Vol. 38, No. 2, Spring 1984, pp. 224-225; İsrail'in yeni lideri Begin ve Savunma Bakanı Şaron'un temel hedefi, Filistinlileri Lübnan'dan tümüyle çıkarmak ve yeniden buraya dönmelerinin yolunu kapamaktı. Geri dönüş yolunun kapanması da ancak ülkede işbirliği yapılacak Maruni bir liderin iktidarda olmasıyla sağlanabilirdi. Bkz. Ofira Seliktar, "The New Zionism", **Foreign Policy**, No: 51, Summer 1983, p. 118; Khazen, İsrail ordusunun Ocak 1982'den beri yukarıda ifade edilen bu unsurları içeren ve Ariel Şaron tarafından hazırlanan "Oranim" adlı bir plan üzerinde çalıştığını ifade eder. Hatta Şaron, bu planı uygulamak için 12 Ocak'ta gizlice Beyrut'a giderek Cemayel'le görüşmüştür. Bkz. Pierre el-Khazen, "The 1982 Israeli Invasion of Lebanon Reasons and Aims", March 12, 2006, (Çevrimiçi) http://www.khazen.org/index.php?option=com_content&view=article&id=1186&catid=129&Itemid=174, Erişim Tarihi: 25 Ekim 2017.

¹⁶⁹ Abbas Kelidar ve Michael Burrell, "Lebanon: The Collapse of a State", **Institute for the Study of Conflict**, No. 74, August 1976, p. 9.

Saldırının gerçekleştiği sırada resmi temaslar için Romanya’da bulunan Şaron, İsrail’e dönmeyi beklemeden Başkan Begin ve Genelkurmay Başkanı Eitan ile bir görüşme düzenledi. Görüşme çerçevesinde Eitan, 4 Haziran’da FKÖ’nün Beyrut yakınlarındaki cephanelik ve eğitim kampı niteliğindeki 11 hedefine hava saldırısı düzenledi. Şaron’un ülkeye dönmesiyle İsrail yönetimi FKÖ’nün Lübnan’tan tamamen temizlemek amacıyla daha kapsamlı bir harekât planını yürürlüğe koydu.¹⁷⁰ Adını İsrail’in kuzeyindeki Lübnan sınırında bulunan Celile bölgesinden alan “Celile İçin Barış Operasyonu”, 6 Haziran 1982’de uygulamaya başlandı. Tümgeneral Amir Drori komutasındaki İsrail birlikleri 76 bin asker, 1.250 tank ve 1.500 zırhlı personel taşıyıcıdan oluşmaktaydı. Bu güçlere hava ve deniz kuvvetleri de destek vermektedir.¹⁷¹ Begin, harekâtın başında bu saldırının sadece Güney Lübnan’la sınırlı kalacağını ifade etmesine karşın Ras Nakura’dan Lübnan’a giriş yapan İsrail birlikleri, hızla ülkenin kuzeyine doğru ilerlerken aynı zamanda Beyrut ve Lübnan Dağları’nın batısında net bir hava hâkimiyeti kurdular. İsrail güçleri, BM Güvenlik Konseyi’nin İsrail’in Lübnan’ın uluslararası sınırlarına saygı göstererek işgali hemen sonlandırmasını öngören 7 Haziran’daki 509 nolu kararına rağmen ilerleyişini devam ettirdi. 8 Haziran’da 92 uçağıyla Bekaa Vadisi’ndeki Suriye SAM bataryalarını vuran İsrail’e SSCB ve diğer Arap devletlerinden beklediği desteği alamayan Suriye net bir karşılık verememiştir. Bu süreçte iki devlet, SSCB ve ABD’nin baskılarıyla aralarındaki çatışmaya son verecek bir ateşkes yapmaya karar verdi. ABD’nin Ortadoğu özel temsilcisi Habib’in girişimleriyle sağlanan ateşkes sürecinde İsrail, Beyrut’un dış mahallelerine kadar ilerlemişken tek başına İsrail’le başa çıkamayacağını bilincinde olan Şam yönetimi, birliklerini 11 Haziran’da Bekaa’ya çekti. Suriye’ye bu ateşkesle savaştan çekilmesi savaşın bir aşamasının bittiğini işaret ederken aynı zamanda daha sonraki süreç için İsrail’in Lübnan’da önünün daha da açılması anlamına geliyordu. Nitekim böylece bütün güçlerini Beyrut’a yönlendirme fırsatına kavuşan İsrail, öyle de yaparak birliklerini Beyrut’un doğusuna ve güneyine sevk etmeye başladı. İsrail, Lübnan’daki Hristiyan kuvvetlerle iletişime geçerek Batı

¹⁷⁰ William B. Quandt, “Reagan’s Lebanon Policy: Trial and Error”, **The Middle East Journal**, Vol. 38, No. 2, Spring 1984, p. 240; Sandra Mackey, **Lebanon: Death of a Nation**, New York, Anchor Books, 1991, p. 176.

¹⁷¹ Atlıoğlu, **Lübnan Marunileri...**, s. 372.

Beyrut'a girmelerini ve buradaki FKÖ unsurlarını temizlemelerini istedi. Bu isteğin Cemayel tarafından kabul görmemesi üzerine İsrail birlikleri Batı Beyrut'a girmek yerine Beyrut'u kuşatma altına almayı tercih ettiler. Böylece içeride sıkışan FKÖ gruplarının ülkeyi terk edeceklerini öngörüyorlardı.

15 Haziran'da başlayan ve 10 hafta süren Beyrut kuşatmasında İsrail güçleri 700 tank, 1000 zırhlı araç ve 210 ağır top kullanak şehri sert bir ablukaya aldılar.¹⁷² 2 Temmuz'da Batı Beyrut'a giden bütün su ve elektrik hatları kesildi, 3 Temmuz'da Beyrut'a bütün giriş-çıkışlar kontrol altına alındı. İsrail, bir yandan bölge halkını temel ihtiyaçlardan mahrum bırakarak direnişlerini kırmayı amaçlarken diğer yandan aralıksız olarak bölgeyi bombalıyordu. Temmuz ayı boyunca ve Ağustos ayının ilk döneminde şiddetini artırarak devam eden çatışmalar, 12 Ağustos'ta ABD Başkanı Reagan'ın Begin üzerinde baskı kurmasıyla durdu. ABD, 4 Ağustos'ta BM'de İsrail'e karşı hukuki yaptırımını öngören Ürdün ve İspanya'nın önerisini ve 6 Ağustos'ta SSCB'nin BM Güvenlik Konseyi'ne sunduğu ve yine İsrail'e yaptırımını öngören önerisini veto etmişti. Bu durum, Lübnanlı Müslümanlar arasında İsrail'in saldırılarından ABD'nin sorumlu tutulmasına yol açtı. Yükselen tepkiler karşısında ABD, İsrail güçlerinin 12 Ağustos'ta 11 saat boyunca süren Beyrut bombardımanı derhal sona erdirmesi için baskı yaptı.

Saldırıların durmasını izleyen süreçte ABD'nin Ortadoğu özel temsilcisi Philip Habib çatışmaları sona erdirecek ve taraflar arasındaki soruna çözüm getirecek bir barış planı ortaya koydu. Bu barış planına göre, Batı Beyrut'taki gerillalar Fransız, Amerikan ve İtalyan askerlerinden oluşan 2000 kişilik uluslararası gücün gözetiminde Beyrut'u terk edeceklerdi. Diğer Arap ülkelerin topraklarına gitmeleri öngörülen bu gruplar hafif silahlarını yanlarına alabilecekken ağır silahlarını ise Lübnan Ordusu'na teslim edeceklerdi. Batı Beyrut'taki Suriye birliklerinin de Lübnan'dan çekimlesini öngören plan, ülkede kalacak Filistinlileri ise Lübnan hukukuna tabi kılıyordu. Filistinlilerin tahliyesi, planın öngördüğü gibi Çokuluslu Gücü oluşturan ilk kısım olan Fransız birliklerinin 21 Ağustos'ta bölgeye gelmesiyle başladı. İtalyan ve Amerikan birliklerinin de tahliyeyi gözetleyen Fransız askerilerine katıldığı bu süreçte, Yaser

¹⁷² Ibid., s. 375.

Arafat ile birlikte 11.249 Filistinli gerilla ve 3.598 Suriye askeri 1 Eylül 1982 tarihine geldiğinde gruplar halinde Lübnan topraklarından çıkarıldı.¹⁷³

1982 çatışmalarının sona ermesi, FKÖ'nü ve Suriye birliklerinin ülkeden çıkarılmasını izleyen süreçte Lübnan seçimlere gitti. Parlamento, görev süresi 23 Eylül'de dolacak olan Cumhurbaşkanı Elias Sarkis'in halefini seçmek amacıyla 23 Ağustos'ta toplandı. Müslümanların boykot ettiği seçimde Lübnan Kuvvetleri komutanı Beşir Cemayel, mecliste hazır bulunan 62 milletvekilinin 57'sinin oyunu alarak ülkenin yeni cumhurbaşkanı oldu. Yukarıda ifade edilen unsurların yanında ülkenin yeni cumhurbaşkanının da kısa bir sürede ve "sorunsuz" bir şekilde seçilmesi ülkede siyasi istikrarın yakalanması için umut verici bir gelişme olduysa da bu umut fazla sürmemiştir. Beşir Cemayel, cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturmasına daha 9 gün varken 14 Eylül'de Ketaib Partisi'nin Eşrefiye'deki binasında milis liderleriyle toplantıdayken yapılan bombalı suikastla ağır yaralandı ve gecenin ilerleyen saatlerinde hayatını kaybetti.¹⁷⁴

Cemayel'in 15 Eylül'de gerçekleştirilen cenaze töreni, Marunilerin güç gösterisine dönüştü. Binlerce Maruni milisin katılımıyla cenazenin defnedildiği 15 Eylül, aynı zamanda Batı Beyrut'u Şiilerden ve Filistinli gerillalardan tamamen temizlemek isteyen İsrail'in ordusunun Şabra ve Şatilla bölgesine girdiği gündü. İsrail, Şabra ve Şatilla mülteci kamplarına kısa sürede kontrol altına alırken, Maruni milisler de 16 Eylül'de bölgeye geldiler. Marunilerin gelişi Filistinlilere yönelik büyük bir katliamın ortaya çıkmasına neden oldu. 18 Eylül'e kadar süren bu süreçte 2.000'den fazla kişi hayatını kaybetti.¹⁷⁵

¹⁷³ **Ibid.**, s. 377; Savaş boyunca 6.775 kişi hayatını kaybederken 29.912 kişi de yaralandı. Bkz. İrfan Acar, **Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, ss. 97-98.

¹⁷⁴ Zakaria el-Shaikh, "Sabra and Shatila 1982: Resisting and Massacre", **Journal of Palestine Studies**, Vol. 14, No. 1, Autumn 1984, p. 59.

¹⁷⁵ Michael Johnson, **Class-Client in Beirut: The Sunni Muslim Community and the Lebanese State 1840-1985**, London, Ithaca Press, 1986, p. 205; Jean Genet, "Four Hours in Shatila", **Journal of Palestine Studies**, Vol. 12, No. 3, Autumn 1983, pp. 3-22; İsrail'in Sabra ve Şatilla'daki uygulamaları uluslararası alanda büyük tepkilere neden oldu. Bu baskılar karşısında İsrail, olayları araştırmak için Kahan Komisyonu'nu kurdu. Komisyon, olaylardan sadece bazı İsrailli sivil ve askeri yetkilileri sorumlu tutmuştur. Bunlardan biri olan Ariel Şaron, Şubat 1983'te istifa etmek zorunda kaldı. Bkz. Mackey, **Lebanon: Death...**, p. 184.

Sabra ve Şatilla katliamlarını izleyen süreçte Lübnan Parlamentosu 21 Eylül'de yeni cumhurbaşkanını seçmek için bir araya geldi. Falanjistlerin aday olarak gösterdikleri Beşir Cemayel'in abisi Emin Cemayel, Meclis'teki 80 milletvekilinin 77'sinin oyunu alarak cumhurbaşkanı seçildi. İsrail Ordusu da 22 Eylül'de başlattığı Batı Beyrut'tan çekilmeyi 29 Eylül'e gelindiğinde tamamladı.

Göreve başlayan Emin Cemayel, ABD'nin arabuluculuğunda İsrail'le 17 Mayıs'ta bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşmanın imzalanmasını izleyen dönem, ülkede mezhepler arası gerginliklerin canlandığı bir dönemi ifade etmektedir. Şuf Dağı'nda Dürziler ile Maruniler arasında çatışmalar ortaya çıkmaya başladı. Bunun nedeni, İsrail'in bölgeden çekilmesiyle ortaya çıkan durumun Velid Canbolat önderliğindeki Dürziler tarafından kendilerine bir tehdit olarak algılanmasıydı. Bölgede Falanjistlerin gücünün artacağından endişe eden Dürzi milisler, 13 Ekim'de Beyrut'un güneydoğusundaki Aley'de Ketaib güçleriyle çatışmaya başladılar.¹⁷⁶ Şubat 1984'te sağlanan ateşkese kadar devam eden bu çatışmalar, 1860 yılındaki Dürzi-Maruni çatışmalarını andırıyordu.

Emin Cemayel, Başbakanlığa Şefik Vazzan'ı atamasını izleyen süreçte, İsrail Ordusu'nun çekilmesiyle bir otorite boşluğunun ortaya çıktığı Batı Beyrut'ta güvenliği ve istikrarı sağlamak için Lübnan Ordusu'nu bölgeye konuşlandırdı. Bölgedeki silahlar toplanırken yapılan kimlik kontrolleri çerçevesinde birçok kişi gözaltına alınmış, Lübnan vatandaşı olmayanlar sınırışı edilmiştir. Gözaltına alınanların bazıları bir süre sonra serbest bırakılırken bazılarındansa hiçbir zaman haber alınamadı. Bu kişilerin Lübnan Ordusu tarafından infaz edildiği düşünülmektedir. Cemayel'in ülkede güvenliği ve istikrarı sağlamak için el attığı bir diğer bölge, Beyrut'un güneybatısında Şiilerin yaşadığı yasadışı evlerdi. Buradaki halk evlerinden çıkarılarak tahliye edilmiş, evleri ise yıkılmıştır. Buna tepki gösteren 5.000'e yakın Şii grubunun Ouzai'de yaptığı protesto gösterisinin Şiiler ile Lübnan Ordusu arasına bir çatışmaya dönüşmesi sonucu 3 kişi hayatını kaybetti.¹⁷⁷

¹⁷⁶ Johnson, *Class & Client in Beirut...*, p. 206.

¹⁷⁷ Cobban, *The Making of...*, pp. 190-191.

Şiilerin ülkede ön plana çıkmaya başlamalarını İsrail'in 1982 işgali hızlandırdı. İsrail 1982 işgaliyle FKÖ'yü Lübnan topraklarından çıkarma hedefine ulaşmış olsa da kuzey sınırının güvence altına alınmasını sağlayamadı. Aksine İsrail'in bu müdahalesi Güney Lübnan'da yeni bir örgütün, Hizbullah'ın, ortaya çıkmasına vesile oldu. "Allah'ın Partisi" anlamına gelen Hizbullah da İsrail ve Batılı devletlere ait hedeflere ses getirici saldırılarda bulunarak adından söz ettirmeye ve giderek Lübnan siyasal hayatında daha fazla söz belirleyici bir aktör konumuna yükselmeye başlamıştır.¹⁷⁸ Şiiler de artan nüfuslarının ve gelişen ekonomik durumlarının etkisiyle ve bunun Hizbullah aracılığıyla siyasi ve askeri olarak pratiğe taşınmasıyla ülkede daha etkin olmaya başladılar.¹⁷⁹

Marunilerin 1920'lerde Arap milliyetçiliğini savunan Sünnilere karşı bir dengeleyici unsur olarak görüp kullanmasıyla Lübnan siyasal sisteminde ayrı bir unsur olarak yer almaya başlayan Şiiler, buna karşın 1970'lere kadar kendilerini temsil edecek siyasi bir örgütlenme ortaya koyamamışlardı. Bu dönemde, Şiilerin siyasi örgütlenmesine ivme kazandıran isim, Lübnan kökenli İran vatandaşı Musa el-Sadr olmuştur. 1928 yılında İran'ın Kum şehrinde Lübnanlı bir anne ile İranlı bir babanın evladı olarak hayata gözlerini açan Sadr, 1958 yılında İran'dan ayrılarak Lübnan'a yerleşti. Sadr, İran'da 1963 yılında halkın ayaklanmasına karşı Şah'ın aldığı tutumu eleştirmesi üzerine İran vatandaşlığından çıkarıldı. Bu tarihten itibaren Lübnan vatandaşı olarak yaşayan Sadr, Lübnan'da Şii halkını ortak hedefler çerçevesinde bir araya getirmek

¹⁷⁸ Hizbullah, İsrail'e karşı ilk eylemini Kasım 1982'de Sur kendinde gerçekleştirdi. Hizbullah'ın lideri Naim Kasım, örgütün İsrail'e karşı saldırılarının intihar eylemi olarak görülemeyeceğini, onların "feda eylemi" olduğunu ifade ediyordu. Kasım, bu saldırıları Hz. Hüseyin'in ölümüyle özdeşleştiriyordu. Bkz. Naem Qassam, **Hizbullah: Bir Hareketin Anlatılmamış Öyküsü**, Muharrem Tan (Çev.), İstanbul, Karma Kitaplar, 2007, ss. 53-54.

¹⁷⁹ Şiilerdeki nüfus artışına dikkat çeken Norton, doğurganlık oranının Şiiler arasından diğer topluluklardan daha fazla olduğunu ifade eder. 1970'lere gelindiğinde Marunilerde bir aile ortalama 6, Sünnilerde ortalama 7-8 kişiden oluşurken Şiilerde bu sayı ortalama 9 idi. Şiilerde "bir düzine veya daha fazla" çocuğa sahip aileler bulunmaktaydı. Bkz. Augustus R. Norton, **Hizballah of Lebanon: Extremist Ideals vs. Mundane Politics**, New York, Council on Foreign Relations, 1999, p. 5; Helena Cobban, "The Growth of Shi'i Power in Lebanon and Its Implications for the Future", **Shi'ism and Social Protest**, Juan Cole ve Nikki Keddie (Ed.), New Haven, Yale University Press, 1986, pp. 137-155; Şiiler sayılarının artmasının yanında aynı zamanda şehirleşiyorlardı. Daha çok Güney Lübnan'da yaşayan Şiiler, ekonomik ve toplumsal nedenlerden dolayı 1940'lı yıllarla birlikte Beyrut'un banliyölerine göç etmeye başladılar. Bu göç hareketi, 1960'larla birlikte Filistinli gerillaların Güney Lübnan bölgesine yerleşmeleri ve buna paralel olarak İsrail saldırılarının yoğunluk kazanması nedeniyle arttı. Halawi, 1971 yılına gelindiğinde ülkedeki Şiilerin hemen hemen yarısının bu bölgede toplandığını ifade etmektedir. Bkz. Halawi, **A Lebanon Defied...**, p. 61.

için siyasi çalışmalar yürütmüştür. Şiileri hakları elinden alınmış “muntazaf (zayıflar, ezilenler)” olarak niteleyen Sadr, Şiilerin adil bir şekilde temsil edilmelerini sağlamak için sayıları az olmasına karşın yönetimi elinde tutan ve “müstakber (zalimler, ezenler)” olarak nitelediği Hristiyanlara karşı mücadele edilmesi gerektiğini savunmaktaydı. Bu amaç doğrultusunda, Sünnilerle işbirliği yapılabileceğini ifade eden Sadr, bunun yanında Şiilerin siyasi, ekonomik ve toplumsal koşullarını iyileştirmek amacıyla 1969 yılında ülkenin önde gelen dini önderleri, siyasi liderleri ve ileri gelen ailelerinden kişilerin yer aldığı Yüksek İslami Şii Konseyi’ni oluşturdu. Konsey’in 23 Mayıs 1969 tarihinde açıklanan siyasi programı, Şii cemaatini örgütleyerek sosyo-ekonomik koşullarını düzetmek; düşünce, uygulama ve cihat açısından bütüncül bir İslam görüşünü hayata geçirmek; bütün Müslümanlar arasında bir birlik oluşturulması için çalışmak; cehalet, yoksulluk, geri kalmışlık, toplumsal adaletsizlik ve manevi yozlaşmayla savaşmak; Filistin direnişini destekleyerek diğer Arap ülkeleriyle birlikte Filistin’in “zorla alınmış” topraklarını kurtarmak; Lübnan’da ulusal birliği korumak için ülkedeki bütün mezheplerle ve cemaatlerle işbirliği yapmak (infitah) ve vatani ve ulusal görevleri yerine getirerek Lübnan’ın bağımsızlığını, egemenliğini ve toprak bütünlüğünü korumak hedeflerini içermekteydi.¹⁸⁰

Sadr, ülkede Şiiler için daha adil bir siyasi, ekonomik ve toplumsal sistemin ortaya çıkması için Şiilerin Hristiyanlara karşı Sünnilerle ittifak kurmasını önermesine karşın, Lübnan’ın çıkarları doğrultusunda Hristiyanlarla da diyalog içinde olunarak işbirliği yapılmasını savunmuştur. Bu doğrultuda, Sadr, 1974 yılında Grek Katolik Başpiskopos Gregoire Haddad’la birlikte ülkedeki tüm muhtaç durumdaki insanlara yardım etmek amacıyla “Yoksunlar Hareketi (Harekât el-Mahrumin)” kurdu. Pek başarılı ol(a)mayan ve sadece Şiilere yönelik bir hal alan bu hareketin kuruluşunu izleyen yıl, hareketin siyasi kanadı olan “Lübnan Direniş Kıtaları (Efcev el-Mukaveme

¹⁸⁰ Joseph E. Alagha, **The Shifts in Hizbullah’s Ideology: Religious Ideology, Political Ideology and Political Program**, Leiden, Amsterdam University Press, 2006, 27.

el-Lübniye - EMEL)” kuruldu.¹⁸¹ Böylece kendi politik örgütlerini kuran Şiiler, 1979 İran İslam Devrimi’nin etkisiyle Lübnan’da etkilerini artırmaya başladılar.¹⁸²

Şiilerin artan nüfusları ve etkileri, topluluk arasında fikir ayrılıklarının da ortaya çıkmasına neden olarak bölünmeleri de beraberinde getirdi. Sadr’ın 1978 yılında Libya Devlet Başkanı Muammer Kaddafi’yle görüşmek için gittiği Libya’da esrarengiz bir şekilde kaybolması ve bulunamaması üzerine Nisan 1980’de başa geçen Nebih Berri’nin izlediği pragmatist politikalar çerçevesinde sık sık cephe değiştirmesi ve ılımlı çizgisi hem ülkedeki radikal Şiileri hem de devrim ihracı politikası yürüten İran’ı rahatsız ediyordu. 1982 yılına gelindiğinde, EMEL yönetiminin Lübnan hükümetine ve Ulusal Kurtuluş Komitesi’ne katılma kararı alması üzerine Hüseyin Musavi, EMEL Hareketi’nin “seküler” olduğunu ifade ederek bu hareketten koparak İslami Emel Örgütü’nü kurar. Hizbullah, bu bölünmenin bir eseri olup Suriye yanlısı ve Lübnan’ın bütünlüğünden yana olan EMEL Hareketi’ne karşı İran yanlısı İslam Cumhuriyeti bir Lübnan öngörmekteydi.¹⁸³

¹⁸¹ Musa el-Sadr ve EMEL Hareketi üzerine detaylı bilgi için bkz. Augustus R. Norton, **Amal and the Shi’a: Struggle for the Soul of Lebanon**, Austin, University of Texas Press, 1987; Fouad Ajami, **The Vanished Imam: Musa al Sadr and the Shia of Lebanon**, New York, Cornell University Press, 1986.

¹⁸² Ghassan Salamé, **Lebanon Injured Identities: Who Represents Whom in a Civil War**, Oxford, Centre for Lebanese Studies, 1986, pp. 15-16; Rami Siklawi, “The Social and Political Identities of the Shi’i Community in Lebanon”, **Arab Studies Quarterly**, Vol. 36, No. 4, Fall 2014, pp. 278-291.

¹⁸³ Alagha, Hizbullah’ın temellerinin Seyit Abbas el-Musavi’nin Necef’ten Lübnan’a gelerek Baalbek’e yerleştiği 1978 yılına kadar geriye tarihler. Örgüt, 1982 yılında kurulmuş olsa da 2 buçuk seneye yakın bir süre varlığını duyurmamıştır. 1984 yılından itibaren bildiriler yayınlamaya başlayan ve haftalık El-Ahd gazetesini çıkarmaya başlayan örgütün resmi kuruluş tarihi olarak İslami EMEL Hareketi sözcüsü İbrahim el-Emin’in “Hizbullah’ın Dünyanın Ezilenlerine Açık Mektubu”nu okuduğu 16 Şubat 1985 tarihi olarak görülür. Bkz. Joseph E. Alagha, **Hizbullah’s Documents: From the 1985 Open Letter to the 2009 Manifesto**, Amsterdam, Pallas Publication, 2011, p. 39; Hizbullah’ın kurucularından Naim Kasım da ülkede 1970’lerin sonlarında Şiiler arasındaki bölünmüşlüklerine ve fikir ayrılıklarına dikkat çekerek bunun Hizbullah’ın ortaya çıkışına giden süreci oluşturduğunu ifade eder. Bu dönemde, EMEL, İslami Komiteler ve bağımsızlar çerçevesinde bir ayrışma içerisinde olan Lübnanlı Şiiler, İran İslam Devrimi’ni izleyen süreçte “İran İslam Devrimiyle Dayanışma Komiteleri”ni kurarak İran yönetimiyle iletişime geçtiler. İslami EMEL Hareketi’nin de kurulduğu yıl olan 1982’de bir araya gelen bu farklı gruplar, ülkede kurulacak bir Şii örgütünün temel ilkelerini ortaya koymuşlardır. Kurulacak bir örgütün faaliyetlerinin temelini İslam’ı koyması, velayet-i fakihinin önderlik ve liderliğini kabul etmesi ve İsrail’e karşı direnişte bulunması ilkeleri üzerine inşa edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Ortaya çıkan metin, üçü Bekaa bölgesindeki ulemeden, üçü İslami Komiteler’den ve üçü de İslami EMEL hareketinden olmak üzere Dokuzlar olarak da adlandırılan dokuz temsilciyle veli el-fakih olarak kabul edilen Ayetullah Humeyni’ye sunuldu. Humeyni’nin onayladığı bu metni kabul eden gruplar kendi örgütlerini dağıtarak daha sonra Hizbullah olarak adlandırılan bu yeni örgüte dâhil oldular. Dokuzlar Komisyonu, örgüt adı olarak ilk başta “Lübnan İslami Hareketi” önerisinde bulundu. Bu ismin ülkede başka bir grup tarafından kullanılıyor olması üzerine “İslami Direniş” adı ön plana çıkmaya başlamıştır. Bununla birlikte, 1985 yılındaki kamuoyuna yapılan açıklamada Hizbullah adının kabul edildiği ortaya

Şiiler kendi aralarında çatışmalarının yanında ülkede iktidarı ele geçirmek amacıyla saldırılarda da bulunuyorlardı. Kendilerini İsrail ve Lübnan yönetimiyle karşı karşıya getiren bu saldırıların en ses getirenlerinden birisi, 18 Nisan 1983 tarihinde Beyrut'taki Amerikan Büyükelçiliği'ne gerçekleştirdikleri bombalı saldırıydı. 17'si ABD vatandaşı 63 kişinin yaşamını yitirdiği saldırıları kimin yaptığı tam olarak ortaya çıkarılamadıysa da bütün oklar Hizbullah'ı işaret etmekteydi.¹⁸⁴

ABD Başkanı Ronald Reagan, bu saldırı üzerine Dışişleri Bakanı George Shultz'u bölgeye gönderdi. Shultz, İsrail ile Lübnan başkentleri arasında iki hafta boyunca yürüttüğü etkin diplomasiyle iki devlet arasında 17 Mayıs'ta Lübnan-İsrail Antlaşması'nın ortaya çıkmasını sağladı.¹⁸⁵ Antlaşma, iki ülke aarsındaki savaş durumuna son vererek İsrail birliklerinin 8 ila 12 hafta içinde Lübnan'dan çekilmesini öngörüyordu. Esad, İsrail birlikleriyle birlikte Suriye birliklerinin de Lübnan'dan çekilmesini öngören bu antlaşmayı onaylamamıştır. ABD ise Antlaşma'nın yürürlüğe girebilmesi için Suriye'nin onayını şart koymuştu. Bu da antlaşmanın imzalanmasına karşın yürürlüğe girmemesi demekti. Nitekim İsrail birlikleri de ülkede kalmaya devam etmiştir.¹⁸⁶

Temmuz 1983'e gelindiğinde ülkede ateşkes yerini yeniden çatışmalara bırakmaya başladı. Lübnan Ordusu'nun Yeşil Hat bölgesinin yakınlarına yerleşen Şiileri buradan çıkarmak için harekete geçmesi ve EMEL milislerinin buna müdahale etmesiyle iki grup arasında Batı Beyrut'ta çatışmalar başladı. İki gün süren çatışmalarda taraflar birbirlerine üstünlük sağlayamasa da bu süreçte Lübnan Ordusu'ndan bir kısım askerin EMEL milislerinin safına geçmesi mezhepsel temeller üzerine inşa edilmiş Lübnan Ordusu'nun ne kadar zayıf ve kırılğan bir yapıda olduğunu bir kez daha ortaya koydu.

konmuştur. Bkz. Qassam, **Hizbullah: Bir Hareketin...**, pp. 67-75; Konu üzerine ayrıca bkz Hala Jaber, **Hezbollah: Born with a Vengeance**, New York, Columbia University Press, 1997; Ahmad N. Hamzeh, **In the Path of Hezbollah**, New York, Syracuse University Press, 2004, pp. 23-25.

¹⁸⁴ Quandt, "Reagan's Lebanon Policy...", p. 244; Konu üzerine ayrıca bkz. Christine M. Helms, **Arabism and Islam: Stateless Nations and Nationless States**, Washington, The Institute for National Strategic Studies, 1990, p. 4.

¹⁸⁵ Patrick Seale, **Asad: The Struggle for the Middle East**, California, University of California Press, 1989, p. 409.

¹⁸⁶ Cobban, **The Making of...**, p. 195; Farid Al-Khazen, "Ending Conflict in Wartime Lebanon: Reform, Sovereignty and Power, 1976-88", **Middle Eastern Studies**, Vol. 40, No. 1, January 2004, pp. 68-69.

İsrail'in Temmuz sonunda birliklerini Şuf Dağı'ndan Sayda yakınlarındaki Avali Nehri'ne çekmesi, Şuf Dağı'nda bir otorite boşluğu ortaya çıkardı. Dağ'ı kendi kontrolleri altına almak isteyen karşıt gruplar bu amaç doğrultusunda birbirleriyle mücadeleye, çatışmaya başladılar. 28 Ağustos 1983 tarihinde İmam Musa Sadr'ın kayboluşunun beşinci yıldönümü anmalarında bir Şii gencinin tespit edilemeyen bir kişi tarafından öldürülmesi Lübnan Ordusu ile Şii milisleri arasında olayların yeniden patlak vermesine neden oldu. Çokuluslu Barış Gücü çerçevesinde Beyrut Havalimanı'nda görev yapan Amerikan Deniz Piyadeleri'nin de içine çekildiği bu çatışmada Lübnan Ordusu 31 Ağustos'ta bölgeye yönelik yaklaşık olarak 10.000 kişiden oluşan bir askeri grupla kapsamlı bir harekât gerçekleştirdi. Lübnan Ordusu'nun bu müdahalesi, bölgede kendisine karşı yerel muhalif unsurların daha da körüklenmesine neden oldu. Bu durum, Lübnan Ordusu'nda sorunun çözümü için müzakere yolunu ön plana çıkarılması gerektiği algısını oluşturmaya başladı.

Söz konusu dönemde Şuf Dağı'nın kontrolü sorununda üzerinde durulması gereken bir diğer rekabet Dürziler ile Maruniler arasında yaşandı. 1982 işgaliyle İsrail'in bölgeye gelmesi, Dürziler tarafından ilk etapta bölgenin FKÖ milislerinden temizlenmesine hizmet edeceği için fazla tepkiyle karşılanmadı. Fakat İsrail'in buraya gelmesi aynı zamanda Maruni milislerin de bu bölgeye girmesine olanak sağladı. Dürziler arasında hoşnutsuzluğa yol açan bu durum, zamanla iki grup arasında çatışmaya dönüşmeye başladı. Bu çatışmaları hızlandıran gelişmeye Lübnan lideri Cemayel ve ABD yönetiminin biraz daha beklemesi yönündeki telkinlerine karşın İsrail'in birliklerini 3 Eylül 1983 tarihinde aniden Şuf Dağı'ndan çekmesi oldu. İsrail'in çekilmesiyle birlikte bölgede "Dağ Savaşı" olarak adlandırılan ve iki grup arasındaki 1861 olaylarını anımsatan bir var olma mücadelesi başladı.¹⁸⁷ Lübnan Ordusu da olaylara müdahale ederek bölgeyi kendi kontrolü altına almayı amaçladıysa da Dürzi milislerin tepkisiyle karşılaşmış ve Aley'den öteye geçememiştir. Lübnan

¹⁸⁷ 1983-1985 arası dönemde gerçekleşen olaylarda Lübnan çatışmasının mezhepsel karakteri ciddi şekilde kendini hissettirmekteydi. 1983 yılında Dağ'da ve Şuf'ta, 1984 yılında Beyrut'ta ve 1985 yılında Doğu Sayda'da meydana gelen çatışmalarda, Hristiyan bölgelerde milisler "Hristiyan cumhuriyet", "Hristiyan güvenlik", federalizm ve bölünme sloganları atarken Müslüman bölgelerde yükselen radikal İslam hareketleri Müslümanlar arasında "İslami cumhuriyet" sloganlarının yükselmesine olanak sağladı. Bkz. Hassan Krayem, "The Lebanese Civil War and the Taif Agreement", **American University of Beirut**, (Çevrimiçi) <http://ddc.aub.edu.lb/projects/pspa/conflict-resolution.html>, Erişim Tarihi: 21 Ekim 2017.

Ordusu'nu Suk el-Garb'a kadar geri püskürten Dürziler, Maruni köylerine düzenledikleri saldırılarda da köylülere acımasız bir şekilde davranarak onları bölgeden çıkartarak Doğu Beyrut'a göç etmelerine neden oldu. Dürzilerin bu başarısı hem Cemayel'i hem de ABD yönetimini endişeye sevk etti. Suk el-Garb bölgesi, Cemayel ve ABD yönetimi için Dürzilerin Beyrut'un güneybatısındaki Şii EMEL Hareketi ile bağlantı sağlaması için son engeli ifade ediyordu. Dürziler ile Şiilerin birleşmesinden korkan bu iki aktör bunu önlemek için Çokuluslu Barış Gücü sürece dahil ettiler. Çatışmalar 7 Eylül'de Beyrut'a taşınırken 3 Fransız askeri aynı gün hayatını kaybetti. Buna saldırıya karşılık ise 8 Eylül'de Beyrut açıklarında demirleyen Amerikan Donanması'ndan geldi. ABD Donanması, 12 gemisiyle Dağ'daki Dürzi mevzi ve köylerini bombalamaya başladı.¹⁸⁸ Yoğunluk kazanarak devam eden çatışmalar karşısında silahlı mücadelenin sonuç getirmeyeceğini gören Lübnan hükümeti, Suriye'yle görüşmek durumunda kaldı. Cemayel, Şam yönetimiyle yaptığı görüşmenin ardından 25 Eylül'de Şuf Dağı ve Batı Beyrut'ta tarafların ateşkesi kabul ettiğini ifade etmiştir. Canbolat da aynı gün Şam'da Suriye Dışişleri Bakanı Abdülhalim Haddad ve Suudi Arabistan'ın ABD Büyükelçisi Prens Bender Bin Sultan'la birlikte gerçekleştirdiği basın toplantısında ateşkesin sağlandığını açıkladı.¹⁸⁹

Taraflar arasında bölgede ateşkes sağlanmasına karşın Lübnan'da gerginlikler ve çatışmalar son bulmak bilmiyordu. Bu sefer çatışmaya neden olan şey, "Dağ Savaşı" sürecinde Dürzileri bombalaması nedeniyle ülkede körüklenen anti-Amerikancılığın ABD hedeflerine yönelik saldırılarla somutlaşmaya başlamasıydı. Bu saldırılardan biri olan ve aşırı uçtaki iki Şii tarafından gerçekleştirilen 23 Ekim 1983 tarihindeki bombalı araç saldırısı 241 deniz piyadesinin ölmesine neden oldu. Bu sayı Amerikan Ordusu'nun İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra tek bir saldırıda verdiği en büyük kaybı ifade etmekteydi.¹⁹⁰ Aynı gün, İran yanlısı İslami Cihad Örgütü, Fransız kampına

¹⁸⁸ Benis M. Frank, **U.S. Marines in Lebanon, 1982-1984**, Washington D.C., U.S. Marine Corps, 1987, pp. 6-21; Adam B. Lowther, **Americans and Asymmetric Conflict: Lebanon, Somalia and Afghanistan**, Connecticut & London, Praeger Security International, 2007, pp. 82-101.

¹⁸⁹ Cobban, **The Making of...**, pp. 200-201.

¹⁹⁰ Atlıoğlu, **Lübnan Marunileri...**, p. 388.

benzer bir saldırı düzenleyerek 56 Fransız askerinin ölümüne neden oldu.¹⁹¹ Ülkede şiddeti iyice tırmandıran bu gelişmeler aynı zamanda çatışmaların sona erdirilerek ülkeye barış, güvenlik ve istikrarın getirilmesi yönünde görüşmelerin ortaya çıkması için Amerikalıların baskılarının da arttığı bir dönemi ifade etmekteydi. ABD'nin girişimleri ve Suriye ile Suudi Arabistan'ın arabuluculuğuyla Lübnanlı liderler 31 Ekim'de Cenevre'de bir araya geldi. 4 Kasım'a kadar süren Ulusal Diyalog Konferansı'na Cumhurbaşkanı Emin Cemayel'le birlikte Pierre Cemaye Kamil Şamun, Velid Canbolat, Reşid Karami, Süleyman Faranjiyye, Nebih Berri, Saib Selam ve Adil Usayran gibi Lübnan siyasetinin önemli figürleri katıldı. ABD ve İsrail ilk olarak İsrail ile Lübnan arasında 17 Mart'ta imzalanan antlaşmanın tanınmasını istedi. Suriye ise buna şiddetle karşı çıktı. Cemayel de ABD'nin desteğine güvenerek Suriye yanlısı Lübnanlı grupların isteklerini yerine getirmiyordu. Bu koşullar altında bir sonucun çıkmadığı görüşmeleri izleyen süreçte, Suriye güçleri Lübnan üzerinde keşif yapan Amerikan F-14 uçağını düşürdü. Beyrut açıklarındaki ABD savaş gemisi New-Jersey buna karşılık vererek Suriye mevzilerini vurdu. Suriye ordusu da yeni bir karşı cevap vererek Beyrut'taki Amerikan mevzilerine saldırı düzenleyerek 8 Amerikalı askerinin ölümüne neden oldu.¹⁹² Bu durum, Amerikan iç kamuoyunda zaten var olan askerlerinin Lübnan'dan geri çekilmesi yönündeki tepkilerin daha yüksek sesle dillendirilmesine yol açtı. Bunun üzerine Başkan Reagan, 7 Şubat'ta ay sonuna kadar 1.400 deniz piyadesinin Lübnan'dan çekileceğini açıkladı. ABD'nin bu politikasını İngiltere ve İtalya'da takip etti. Bu iki devlet de askerlerini bölgeden çekeceklerini açıklarken Fransa da Çokuluslu Barış Gücü'nün yerini BM gücünün alması gerektiğini ifade etti.¹⁹³

Batılı güçlerin bölgeden çekilme kararı, hem ülkede Dürzi ve Şii milislerin Lübnan Ordusu'na karşı bir zaferiyken hem de Suriye'nin Lübnan üzerindeki söz sahibinin ne kadar yüksek olduğunu yeniden ortaya koyan bir gelişmeydi. Dürzi ve Şiilerin Lübnan

¹⁹¹ Michael C. Hudson, "The United States' Involvement in Lebanon", **Toward A Viable Lebanon**, Halim Barakat (Der.), London, Croom Helm, 1988, p. 221; David Schenker, "America and the Lebanon Issue", **Lebanon: Liberation, Conflict and Crisis**, Barry Rubin (Der.), New York, Palgrave Macmillan, 2009, p. 219.

¹⁹² Schenker, "America and the Lebanon...", p. 219.

¹⁹³ Cobban, **The Making of...**, p. 205.

Ordusu karşısındaki başarısı Cumhurbaşkanı Cemayel'i endişelendirmişti. Bu dönemde, ilerleyen süreçte Lübnan siyasi hayatında önemli bir figür olarak ortaya çıkacak olan işadamı Refik Hariri, 11 Şubat'ta Lübnan hükümeti ile Dürzi ve Şii gruplarını uzlaştırmak amacıyla 10 maddelik bir plan oluşturarak Cemayel'e sundu. Cemayel, ilk etapta planı kabul etmese de Dürzi ve Şii milislerin birleşerek 14 Şubat'ta Lübnan Ordusu'nu yenilgiye uğratarak el-Şahhar el-Gharbi bölgesinden ve kentin güneyindeki Ghalden çıkarması üzerine uzlaşma arayışlarını girmek durumunda kaldı. Bu çerçevede, 29 Şubat'ta Esad ile görüşmek üzere Şam'a gitti. Bu, Cemayel'in Şam'a ilk resmi ziyaretiydi. Cemayel'in ziyaretini izleyen süreçte, Lübnan hükümeti 5 Mart 1984 tarihinde 17 Mayıs Antlaşması'nı yürürlükten kaldırdı.

Bunu izleyen süreçte, Fransa, 25 Mart'ta ülkedeki birliklerini geri çekeceğini açıkladı. 30 Mart'ta geri çekilme işleminin tamamlanmasıyla Lübnan'daki Çokuluslu Barış Gücü tamamen çekilmiş oluyordu. Bu durum, Suriye'nin Lübnan üzerindeki etkisinin daha da artmasına neden oldu. Bunun bilincinde olan Cemayel, Suriye'yle ilişkilerini düzeltmek için 19 Nisan'da Şam'a gitti. Ülkede Ulusal Birlik Hükümeti'nin kurulması kararı bile bu görüşmede alındı. İzleyen süreçte Reşid Karami başbakanlığında Ulusal Birlik Hükümeti kuruldu. Bununla birlikte ülkedeki siyasi otorite boşluğu net olarak gözlenmekteydi. Lübnan'da Cemayel genel olarak sadece Marunilerin yer aldığı bölgeleri kontrol edebilirken güneyde İsrail'in, Bekaa Vadisi'nde Suriye yanlısı El-Fetih gerillalarının, Şuf Dağı'nda Dürzilerin, Batı Beyrut'ta Şiilerin hakimiyeti söz konusuydu. Bu koşullar, 1984 yılına gelindiğinde anarşi ortamının ve şiddet olaylarının kontrol edilemediği bir Lübnan ortaya çıkardı. İslami Cihad gibi ülkedeki tüm batılı devlet ve güçlerin çekilmesini isteyen örgütler, bu dönemde adam kaçıрма, şantaj, adam öldürme ve bombalı araç saldırılarıyla ülkedeki yabancı unsurları hedef alıyorlardı. Bu örgütler, kaçırdıkları batılı gazeteci ve işadamlarını bir koz olarak kullanarak, bazılarını da gözdağı vermek için öldürerek batılı devletlerin Lübnan üzerindeki politikalarını değiştirmelerini talep ediyorlardı. 18 Ocak 1984 tarihinde Beyrut Amerikan Üniversitesi rektörü Malcolm Kerr öldürüldü. 16 Mart'ta CIA'nın Beyrut istasyon şefi William Buckey, 8 Mayıs'ta Presbiteryen Rahip Benjamin Weir ve 8 Ocak 1985 tarihinde Papaz Martin Jenco kaçırıldı. 20 Eylül 1984 tarihinde Beyrut'taki ABD büyükelçiliği bombalı araçla yapılan saldırıda ise 23 kişi öldü, 16

kişi yaralandı.¹⁹⁴ Batılıları rehin alma durumu, 14 Haziran 1985 tarihinde Atina-Roma uçuşunu yapan Amerikan TWA havayollarına ait 847 uçuş numaralı uçağın Beyrut'ta kaçırılmasıyla bambaşka bir boyuta taşındı. Uçağı kaçıranlar İsrail'in 1982 yılında kaçırdığı ve hapsettiğı 700 Şii'nin serbest bırakılmasını istiyorlardı. ABD, İran, Suriye, İsrail, Emel ve Hizbullah'ın dâhil olduğı 3 gün süren ikna çabaları sonunda İsrail söz konusu Şiileri bırakırken rehinelere de serbest bırakıldı.

Batılıların rehin alınmasının yanında bu dönem, Çokuluslu Barış Gücü'nün ülkeden ayrılmasıyla iyice etkisini artıran Suriye'nin Lübnan'daki çatışmaları çözerek ülkede kendisinin istediğı tarzda bir yapılanmanın ortaya çıkması için çabaladığı bir süreçti. Esad, bu amaç doğrultusunda Abdülhalim Haddad'ı görevlendirerek ülkedeki bazı Maruni liderlerle diyalog kurmasını istedi. Cemayel'e 17 Mart Antlaşması'nı iptal etmesi noktasında baskı yapan Şam yönetimi, siyasi iktidarın Lübnan Kuvvetleri üzerindeki kontrolünü kaybettiğı düşüncesindeydiler. Silahlı Kuvevtleri, Mart 1984'ten beri Cemayel'den öte iki askeri komutan Samir Caca ve Elie Hubeyka sevk ve idare etmekteydi. Nitekim Suriyeli yetkililer ülkedeki çatışmaları sona erdirmek ve öngördükleri siyasi reformların yapılması ve iki devlet arasında özel ilişkileri ifade eden ilişkilerin kurulması için Hubeyka ile görüşmeye başladılar. Mart'ta başlayan ve Refik Hariri'nin önemli bir rol yürüttüğü bu gizli görüşmeler, 28 Aralık'ta Şam'da Lübnan Kuvvetleri Komutanı Elie Hubeyka, EMEL Hareketi lideri Nebih Berri ve İlerici Sosyalist Parti lideri Velid Canbolat'ın imzaladığı Tripartite (Üçlü) Antlaşması'nın ortaya konmasıyla sonuçlandı.

Önceki antlaşmalara oranla oldukça detaylı olan bu antlaşmayı daha da farklı kılan unsur, antlaşmanın Lübnan devlet kurumları ve hükümet görevlileri yerine ülkedeki üç milis liderini muhattap almasıydı.¹⁹⁵ İç Savaş'ın en geç bir yıl içerisinde bitirilmesini öngören antlaşma, ateşkesin sağlanmasını izleyen süreçte bütün milis güçlerinin silahsızlandırılarak dağıtılmasını ve güvenliğin Lübnan Ordusu'na teslim edilmesini öngörüyordu. Antlaşma, aynı zamanda Lübnan siyasal sisteminin dayandığı konfesyonel sistemde de ciddi değişiklikler getiriyordu. Buna göre,

¹⁹⁴ Deeb, *Syria's Terrorist War...*, p. 102.

¹⁹⁵ Al-Khazen, "Ending Conflict...", p. 70.

Cumhurbaşkanının yetkileri azaltılarak bu mevki sembolik bir makam haline getirilecek, Başbakan ve bakanlardan oluşacak 6 kişilik Bakanlar Konseyi kurulacak ve bu Konsey yürütme organının merkezi haline gelecektir. Parlamento'daki sandalye sayısını 99'dan 198'e yükselten antlaşma, Lübnan ile Suriye arasında "özel bir ilişki"nin varlığını da vurguluyordu. Bu antlaşma'ya, ülkedeki Suriye varlığının daha da artacağı ve kendi varlıklarına tehdit oluşturacağını düşünen Hristiyanlar tarafından tepkiyle karşılandı. Cumhurbaşkanı Cemayel, bu antlaşma'yı onaylamazken Kamil Şamun, antlaşma'nın iptal edilmesini sağlamak için Şam'a Esad'la görüşmeye gitmesine karşın bundan herhangi bir sonuç alamadı. Samir Caca'da bu antlaşmaya en sert tepkilerden biri olarak ordu içinde Hubeyka'ya karşı isyan başlattı. Caca'nın idare ettiği birliklerin yenilmesi üzerine Caca, Paris'e kaçtı.¹⁹⁶ Hristiyanların tepkileri ve ordu içinde Caca'nın destek vermeyerek başkaldırması bu antlaşmanın uygulanmasını imkânsız kılmıştı.

Gruplar arası çatışmalar sürerken 7 Ocak 1987 tarihinde Maruni lider Kamil Şamun, bombalı bir suikasta uğradı. Lübnan Cephesi'nin haftalık olağan toplantısına giderken konvoyuna düzenlenen saldırıda Şamun kurtulsa da üç koruması hayataharını yitirdi. Bu suikastı izleyen süreçte, 17 Ocak'ta Kamil Şamun, Süleyman Faranjiyye ve Charles Helu, Cumhurbaşkanı Emin Cemayel'le Batrun'da bir araya geldi. Ülkenin içinde bulunduğu durumun masaya yatırıldığı bu görüşme sonrasında Lübnan İçişleri Bakanı Abdullah el-Rasi, Şam'a giderek Esad'dan Lübnan güvenlik güçlerine destek olmasını istedi. Rasi'nin 21 Ocak'taki ziyaretinden daha dönmeyen Suriye güçleri Beyrut Havalimanı'na ulaşmıştı bile. Suriye birliklerinin yeniden Lübnan'a dönmeyi ülkede tepkilere neden olurken çatışmalar yeniden körüklenmeye başladı. Şubat 1987'de Beyrut'un Müslüman bölgelerinde Hizbullah ile Suriye güçleri arasında başlayan çatışmalar, 12 Şubat'ta Batı Beyrut'un Basta semtine yayıldı. İki Hizbullah üyesinin öldüğü bu çatışmayı 15 Şubat'ta EMEL Hareketi ile Komünist Parti milisleri arasında Batı Beyrut'ta vuku bulan çatışmalar izledi. 7 gün süren çatışmalarda 120 kişi ölümlen 1097 kişi yaralandı.¹⁹⁷ Olaylar, Suriye-İran-Hizbullah üçgenindeki hassas dengeler sayesinde fazla yayılmadan önüne geçilirken Beyrut'ta EMEL Hareketi ile Filistinli

¹⁹⁶ Caca, Haziran 1986'da ülkeye tekrar dönmüştür. **Ibid.**, pp. 71-72.

¹⁹⁷ Atlıoğlu, **Lübnan Marunileri...**, s. 395.

mülteciler arasında devam eden çatışmalar da Suriye'nin arabuluculuğuyla 8 Nisan'da ilan edilen ateşkesle durdu.¹⁹⁸ Şii milislerin Filistinli gerillalara karşı saldırıları Sayda'da devam ederken bu süreç, Lübnan Parlamentosu'nun 21 Mayıs'ta 1969 Kahire Antlaşması'nı yürürlükten kaldıran kararıyla son buldu.¹⁹⁹

Bu yumuşama süreci, Başbakan Reşid Karami'nin 1 Haziran 1987 tarihinde suikasta uğrayarak yaşamını yitirmesiyle sarsıldı. Karami suikastını Cemayel'in danışmanı Muhammed Şukayr'ın 2 Ağustos'ta Batı Beyrut'ta öldürülmesi ve 7 Ağustos'ta Lübnan siyasetinin önemli Maruni figürlerinden Kamil Şamun'un ölümü izledi. Bununla birlikte, Lübnan'da Nisan 1988'den itibaren Lübnan'ın en önemli meselesi Ağustos 1988'de yapılacak devlet başkanlığı seçimlerinde Emin Cemayel'in yerini kimin alacağıydı. Şam yönetiminin adayı, Maruni Süleyman Faranjiyye idi. Faranjiyye, Cumhurbaşkanı Cemayel, Lübnan Kuvvetleri Komutanı Samir Caca, Lübnan Ordusu'nun komutanı Mişel Aun ve ABD yönetimi tarafından karşı çıkılan bir isimdi. ABD'nin arabulucu olarak atadığı Richard Murphy, Faranjiyye'ye rakip olarak Şam yönetimine Manuel Yuniş, Pierre Helu ve Mişel Edde isimlerini iletti. Bu isimler Esad yönetimi tarafından kabul görmemesine karşın 18 Ağustos'ta seçimin ilk turu gerçekleşti. Gerekli çoğunluğun sağlanamadığı bu turdan sonra Lübnanlı siyasetçiler Suriye ve ABD'nin kabul edebileceği ılımlı bir isim ortaya koymaya çalıştılar. Bununla birlikte yeni adayı yine Murphy ortaya koydu. Murphy, Esad'la yaptığı görüşmeden sonra milletvekili Mikhail Daher'i öne sürdü. Bu isim, Samir Caca ve Maruni Patrik Nasrallah tarafından kabul görmedi. Bununla karşın, Murphy "ya Daher ya kaos" diyerek Lübnan'dan ayrıldı.²⁰⁰ Cemayel, 21 Eylül'de Şam'ı ziyaret ederek Daher'in adaylığının kabulü için Esad'a beş maddelik bir talep listesi sunmuştur. Cemayel, taleplerinin Esad tarafından kabul edilmemesi üzerine görev süresinin dolacağı 22 Eylül gecesi görev süresinin dolmasına 15 dakika kala Mişel Aun'a geçici bir hükümet kurma görevi verdi. Aun, Lübnan Ordusu Askeri Konseyi'nden 2 Hristiyan ve 3 Müslüman subaydan oluşan bir hükümet kurdu.

¹⁹⁸ As'ad AbuKhalil, "Syria and the Shiites: El-Asad's Policy in Lebanon", **Third World Quarterly**, Vol. 12, No. 2, April 1990, p. 13.

¹⁹⁹ Deeb, **Syria's Terrorist War...**, pp. 134-135.

²⁰⁰ Atlıoğlu, **Lübnan Marunileri...**, s. 397.

Aun'un hükümet kurması, Lübnan siyasal sisteminin üzerine inşa edildiği konfesyonel sisteme bir aykırılık ifade ediyordu. Bu durum aynı zamanda ülkede iki hükümetin ortaya çıkması demekti. Karami'nin öldürülmesinden sonra yerine Selim el-Hoss başbakan olmuştu. Hoss, kısa bir süre önce istifa etmesine karşın Aun'un hükümet kurması üzerine kendisi de tekrar bir hükümet kurdu. Ülkede artık iki başbakanın olduğu çift başlı bir yönetim vardı.²⁰¹ Hoss'un yönetim merkezi Batı Beyrut iken Aun ise faaliyetlerini Baabda'dan idare etmekteydi.²⁰²

Emin Cemayel'in görev süresi dolmasına karşın yeni bir cumhurbaşkanı seçilememesiyle Lübnan 1989 yılına cumhurbaşkansız girdi. Bu süreçte, Aun, kendisini ülkenin lideri ilan ederek Cumhurbaşkanlığı sarayında oturdu. Aun, Irak'tan sağladığı silah yardımıyla ülkede yasadışı ticaretin döndüğü yerlerden olan limanları kontrol altına alarak otoritesini hissettirmeye çalıştı. Bu durum, Aun'un bu limanlardan çıkar sağlayan ülkedeki farklı kesimlerle çatışma içerisine girmesine neden oldu. Aun'un Beyrut Limanı'nı kontrol altına alması Caca'nın milislerinin buradan eskisi gibi haraç alamamalarına yol açınca iki grup arasında Beyrut'ta çatışmalar başladı. Aun, benzer nedenden dolayı Ouzai'de EMEL milisleriyle, Jiyeh'de de Dürzi milisleriyle çatışma içerisindeydi. Bununla birlikte Aun, aynı zamanda Suriye birlikleriyle de mücadele etmek durumundaydı. Çatışmaların yayılması üzerine Aun, 14 Mart'ta "Kurtuluş Savaşı" ilan ederek tüm güçlerin ülkeden çıkması için Suriye'ye karşı silahlı direniş başlattı.²⁰³ İki taraf arasında ağır çatışmaların yaşandığı bu süreçte 1.000'den fazla kişi ölerken 5.000'e yakın kişi de yaralandı.²⁰⁴

Taraflar arasında çatışmalar devam ederken 26-27 Nisan'da Tunus'ta bir araya gelen Arap Birliği üyesi devletlerin dışişleri bakanlarının zirvesinden Lübnan'daki durumla ilgili önemli kararlar çıktı. Derhal bir ateşkesin sağlanması ve Suriye'nin Lübnan liman ve yollarına uyguladığı ablukayı kaldırması çağrısında bulunan bu karar metni aynı zamanda sorunun çözümü için Lübnan ve Suriye'yi ziyaret edecek iki

²⁰¹ Paul Salem, "Two Years of Living Dangerously: General Aoun and Lebanon Second Republic", **Beirut Review**, Vol. 1, No. 1, 1991, pp. 62-63.

²⁰² Atlıoğlu, **Lübnan Marunileri...**, s. 398.

²⁰³ Salem, "Two Years of Living...", pp. 67-68.

²⁰⁴ Atlıoğlu, **Lübnan Marunileri...**, s. 400.

gözlemciden oluşan bir heyetin oluşturulmasını öngörüyordu. Kuveyt'in Şam Büyükelçisi Ahmed Abdülaziz ve Arap Birliği'nde yer alan Tunuslu diplomat Akhdar el-İbrahimi'den oluşan bu heyet iki ülkeyi ziyaret ederek bir rapor hazırladılar. İkili raporlarını, 23-26 Mayıs'ta Fas'ın Kazablanka şehrinde gerçekleştirilen Arap Zirvesi'nde Kuveyt Dışişleri Bakanı el-Sabah'a sundular. Zirve'den Lübnan krizinin çözülmesi amacıyla Üçlü Komite oluşturulması kararı alındı. Fas Kralı II. Hasan, Suudi Arabistan Kralı Fahd ve Cezayir Devlet Başkanı Ben Cedid'ten oluşan ve çalışmalarını altı ayda bitirmesi öngörülen Komite, ilk toplantısını 4 Haziran'da Rabat'ta gerçekleştirdi. Üçlü Komite, ABD ve SSCB tarafından Lübnan krizinin çözümü konusunda hoşnutsuzlukla karşılanırken Suriye, Mişel Aun ve Irak komiteye tereddütle yaklaştılar. Suriye, Doğu Beyrut'ta uyguladığı ablukayı kaldırmayı reddederken Aun'a silah desteğini daha da artıran Irak'ın yardımıyla savaşı sürdürmeye devam etti. Komite, Suriye'nin uzlaşmaz tavrını eleştirerek bu tavrın ülkede krizin devam etmesine neden olduğunu ifade etmiştir. Derhal ateşkes çağrısında bulunan komite oluşturulmasını izleyen üç ay boyunca bir dizi toplantılar ve görüşmeler düzenlese de bu çalışmalarda net bir sonuç elde edemedi.

Komite'nin çalışmalarını çıktı vermeye başlaması Eylül ayının ortalarına denk gelmiştir. ABD'nin tam desteğini açıkladığı Komite, 13 Eylül'de Suudi Arabistan'ın Cidde kentinde toplandı. Bu toplantı sonunda, 16 Eylül'de "Cidde Planı" adı altında bir barış planı açıklandı. Derhal ateşkesin ilan edilmesi, Lübnanlıların oluşturduğu bir güvenlik komitesinin oluşturulması, Doğu Beyrut ablukasının kaldırılmasını öngören Plan, aynı zamanda Lübnan Parlamentosu'nun 30 Eylül'de Suudi Arabistan'ın Taif kentinde bir araya gelerek Lübnan'ın üzerine inşa edileceği bir anayasal belge için görüşmelerini öngörüyordu. Suriye, ABD ve SSCB tarafından kabul edilen bu plan, Aun tarafından ilk etapta reddedilmiş ve Aun savaşına devam etmiş olsa da kendisine daha önce destek veren Fransa'nın da planı desteklediğini açıklamasıyla Aun da planı kabul etmek durumunda kalmıştır.²⁰⁵ 30 Eylül'de Taif kentine varan Lübnanlı

²⁰⁵ Deeb, **Syria's Terrorist War...**, pp. 168-169; İç Savaş sona erdiğinde 150 binden fazla insan hayatını kaybetmiş, 300 binden fazla insan da yaralanmıştı. Bkz. Nasser H. Saidi, "The Economic Reconstruction of Lebanon: War, Peace, and Modernization", **Peace For Lebanon?: From War to Reconstruction**, Deirdre Collings (Der.), Boulder, Lynne Rienner, 1994, p. 199; Ülkenin alt yapısına büyük zararlar veren savaş binlerce kişinin evsiz kalmasına, fakileşmesine neden oldu. Bkz. Jürgen Endres, "Profiting from War: Economic Rationally and War in Lebanon", **Shadow Globalization**,

milletvekillerinin yaptığı uzun görüşmelerden sonra 22 Ekim’de ülkenin siyasi sistemini yeniden düzenleyen Taif Anlaşması kabul edildi.

1. Taif Anlaşması: “Yeni Bir Başlangıç” ya da “Tarihsel Günahın Tekrarı”

Lübnan’da İç Savaş’ı sona erdiren Taif Anlaşması,²⁰⁶ ülkede en son yapılan seçim olan 1972 seçimlerinden hayatta kalan 73 parlamenterin 62’sinin Arap Birliği’nin öncülüğünde ve ABD’nin desteğiyle Eylül 1989 tarihinde Suudi Arabistan’ın Taif kentinde bir araya gelmesi ve yirmi iki gün süren müzakerelerin eseridir.²⁰⁷ 22 Ekim’de 62 milletvekilinin 58’sinin imzasıyla kabul edilen belge, 4 Kasım’da Lübnan Parlamentosu’ndan geçtikten bir gün sonra Cumhurbaşkanı Rene Muavvad tarafından onaylandı. Anlaşma’nın getirdiği yenilikler Ağustos 1990’da Lübnan Anayasası’na eklenmiş, Anayasa yeni haliyle 21 Eylül’de yürürlüğe girmiştir.²⁰⁸

Ethnic Conflicts and New Wars: A Political Economy of Intra State War, Dietrich Jung (Der.), London & New York, Routledge, 2003, p. 119.

²⁰⁶ Anlaşma’nın Arapça tam metni için bkz. “1989 اتفاق الطائف، 30 ايلول 1989” (Türkçesi: “Taif Anlaşması, 30 Eylül 1989”), (Çevrimiçi) <https://www.lstatic.org/PDF/documents/Taif-Agreement-30-sep-1989.pdf>, Erişim Tarihi: 12 Temmuz 2017; Anlaşma’nın çevirisi bana ait olan Türkçe tam metni için bkz. **EK I**, ss. 604-616; Çalışmanın bundan sonraki bölümünde Anlaşma’yla ilgili alıntılara dipnot verilmek yerine sadece çalışmanın akışı içerisinde ilgili alıntının metinde geçtiği yer belirtilecektir. Bu noktada, okuyucuların Anlaşma’yla ilgili unsurlar için EK I’deki Anlaşma metnini dikkate almaları beklenmektedir.

²⁰⁷ MacQueen, **Political Culture...**, p. 47; Sandra M. Saseen, “The Taif Accord and Lebanon’s Struggle to Regain its Sovereignty”, **American University International Law Review**, Vol. 6, No. 1, 1990, pp. 57-75; Michael C. Hudson, “Trying Again: Power-Sharing in Post-Civil War Lebanon”, **International Negotiation**, Vol. 2, No. 1, 1997, pp. 103-122; Anlaşma’ya katılmayan 11 parlamenterden 8’i katılmama nedeni olarak herhangi bir mazeret bildirmezken Raymond Edde, Albert Mukhaiber ve Emile Rohana Sakr ise Anlaşma’yı onaylamadıkları için görüşmelere katılmadılar.

²⁰⁸ Kail C. Ellis, “The Regional Struggle for Lebanon”, **Lebanon’s Second Republic: Prospects for the Twenty-first Century**, Kail C. Ellis (Ed.), Gainesville, Florida University Press, 2002, p. 37; Augustus R. Norton, “Lebanon after Ta’if: Is the Civil War Over?”, **Middle East Journal**, Vol. 45, No. 3, Summer 1991, p. 461; Anlaşma, o sırada Malta Zirvesi’nde bulunan ABD lideri George H. W. Bush ile SSCB lideri Mihail Gorbaçov tarafından da memnunlukla karşılandı. Öte yandan Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi de 31 Ekim tarihli bir deklarasyonla anlaşmayı desteklediğini açıkladı. Krayem, “The Lebanese Civil War...”, Erişim Tarihi: 21 Ekim 2017; Aun ise anlaşmaya karşı çıkışını anlaşma onaylandıktan sonra da devam ettirdi. Aun, bu süreçte, içeride Lübnan Kuvvetleri Komutanı Samir Caca ve Maruni Patrik Nasrallah Sfeir’in uluslararası alandaysa Fransa ve Vatikan’ın desteğini yitirmesine karşın savaşını sürdürdü. Aun için esas dönüm noktasıysa Irak’ın 2 Ağustos 1990’da Kuveyt’e saldırması oldu. Başlayan “Körfez Krizi”nde Suriye’nin ABD ittifakında yer alması Suriye’yi Lübnan’da daha etkin hale getirmiştir. Aun’a karşı savaşta artık Samir Caca’nın milislerinin yanında Suriye Ordusu ve Suriye yanlısı Lübnanlı gruplar da bulunmaktaydı. Nitekim Aun’un direnişi kısa süre içerisinde kırıldı ve Aun önce Beyrut’taki Fransız Büyükelçiliği’ne sığındı, oradan da Fransa’ya iltica etti. Bkz. William W. Harris, “The Crisis of Democracy in Twentieth-Century Syria and Lebanon”,

Anlaşma, ülkedeki tüm kesimleri memnun etmese de İç Savaş'ı durdurmuştu ve İç Savaş sonrası Lübnan siyasal yapısının şekilleneceği temel belgeyi ifade etmekteydi.²⁰⁹ Anlaşma, Lübnan'da "İkinci Cumhuriyet" olarak adlandırılan yeni bir dönemin başladığını ifade ettirecek bazı anayasal reformlar içermesine karşın, genel olarak 1943 tarihli Ulusal Pakt'ın günün şartlarına uydurulmasından ibaret olduğu söylenebilir.²¹⁰

Taif Anlaşması'yla genel olarak dört bölüm altında ülkede yeniden yapılanma gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın "Genel İlkeler ve Reformlar" başlığını taşıyan birinci bölümü, bu yapılanmanın esaslarını ortaya koymuştur. Bu noktada, bölümün "Genel İlkeler" başlığını taşıyan ilk alt başlığının A fıkrası, Lübnan'ın "(...) Anayasası'nda belirtilen ve uluslararası olarak tanınan sınırları içerisinde toprak, insan ve kurumlar bakımından bağımsız ve egemen bir ülke(dir) ve tüm yurttaşları için nihai bir anavatan(dır.)" olarak tanımlar. Devletin vatandaşlık anlayışını ortaya koyması açısından önem taşıyan bu madde, ülkeyi tüm yurttaşları için nihai bir anavatan olarak niteleyerek bir "Lübnanlılık" bilinci oluşturmaya çalışmıştır. Bununla birlikte bu maddede vatandaşlık kriterlerinin ne olduğu konusuysa muğlak kalmıştır. Bu muğlaklık, B fıkrasındaki "Lübnan, kimliği ve aidiyetiyle Arap'tır." cümlesiyle biraz olsun berraklığa kavuşturulmuşsa da bu sefer de A fıkrası ile B fıkrası arasında bir tezatlığın ortaya çıkmasına neden olmuştur. A fıkrasında vurgu yapılan "Lübnanlılık" bilinci, B fıkrasında ortaya konan "Araplık" ilkesiyle birbiriyle çelişmektedir. B fıkrasındaki Araplık ilkesi, aynı alt başlığın I fıkrasında ortaya konan "Lübnan toprakları birdir ve tüm Lübnanlılara aittir. (...) Halk herhangi bir aidiyet temelinde sınıflandırılmaz ve herhangi bir ayrışma, bölünme ve teheir olmayacaktır." Lübnanlılık bilincine vurgu yapan ifadelerle de çelişmektedir. Lübnanlılık bilincini içeren bir diğer fırka "Birlikte yaşama paktını ihlal eden bir otorite meşru olamaz."

Challenges to Democracy in the Middle East, William W. Harris (Ed.), Princeton, Markus Weiner, 1997, pp. 16-17.

²⁰⁹ Najib Alamuddin, **Turmoil: The Druzes, Lebanon and the Arab-Israeli Conflict**, London, Quartet Books, 1993, pp. 246-247.

²¹⁰ Maurus Reinkowski, "National Identity in Lebanon since 1990", **Orient**, Vol. 38, No. 3, January 1997, p. 493; Imad Salamey, **The Government and Politics of Lebanon**, London & New York, Routledge, 2014, pp. 54-72; Ussama S. Makdisi, "Reconstructing the Nation-State: The Modernity of Sectarianism in Lebanon", **Middle East Report**, No. 200, July-September 1996, pp. 23-30.

Yargısında bulunan İ fırkasıdır. Anlaşma’da net olarak ortaya konmasa da daha sonraki sayfalarda temellendirilen ve ülkenin çok unsurlu yapısı çerçevesinde oluşturulan bu madde, ülkedeki farklı etno-mezhepsel grupların birbirlerini yok sayıcı ya da birbirlerinin güvenliklerini tehdit edecek faaliyetlerde bulunmasının önünde geçmeyi amaçlamaktadır.

Dini-Mezhebi Topluluk	Taif Anlaşması’ndan Önce	Taif Anlaşması’ndan Sonra
Maruniler	30	34
Grek Ortodokslar	11	14
Grek Katolikler	6	8
Ermeni Ortodokslar	4	5
Ermeni Katolikler	1	1
Protestanlar	1	1
Diğer Hristiyanlar	1	1 ²¹¹
Hristiyanların Toplamı	54	64
Sünni	20	27
Şii	19	27
Dürzi	6	8
Alevi	-	2
Müslümanların Toplamı	45	64
Genel Toplam	99	128

Tablo 2.2: Taif Anlaşması Öncesi ve Taif Anlaşması Sonrası Parlamento’daki Sandalye Sayısının Mezheplere Göre Dağılımı

İlk alt başlığın C fırkası, Lübnan’ın “demokratik ve parlamenter bir cumhuriyet” olduğunu vurgulamaktadır. Bu, devletin “toplumsal özgürlüklere, özellikle düşünce ve inanç özgürlüğüne saygıya, toplumsal adalete, hakların ve ödevlerin tüm yurttaşlar arasında ayrımcılık ve tercih olmaksızın eşitliğine dayanan” yönünü simgelemekte olup ulusal bir bilinç için önem taşıyordu.

²¹¹ Süryani Ortodokslar, Süryani Katolikler, Nasturiler, Keldaniler, Latinler ve Kıptiler her seçim döneminde bu sanlalye için mücadele eden Hristiyan gruplardır.

Ulusal bilincin oluşturulması konusunda Anlaşma'nın üzerinde durduğu bir diğer alan eğitimdi. Eğitimin herkese sağlanması ve en azından ilköğretim düzeyinde zorunlu kılınması gerektiğini içeren birinci bölümün "Eğitim" kısmı, bununla birlikte müfredatın gözden geçirilmesi ve "ulusal aidiyet ile uyum, ruhani ve kültürel açıklığı güçlendiren ve tarih ile ulusal eğitim konularında ders kitaplarını birleştiren bir tavırla geliştirilmesi" gerektiğini vurgulamaktadır. Özel eğitimi korumakla birlikte özel okullar ve ders kitapları üzerindeki devlet kontrolünün artırılmasının savunulması da bu amaca hizmet etmek içindi.

İç Savaş, ülkede siyasal alanda dini ve mezhepsel kimliklerin daha da güçlenmesine ve ülkedeki bu farklı aidiyet anlayışlarına sahip grupların Lübnan'ın geleceğine ilişkin farklı beklenti ve yaklaşımlarını mensubu oldukları siyasi partiler ve kimlikler üzerinden yürütmelerine ve yeniden üretmelerine yol açmıştır.²¹² Taif Anlaşması'yla ortaya konan "yeni" uzlaşma, Lübnan'ın politik yapısının bu dinsel temelinı teyit etmiştir. Birinci bölümün "Siyasi Reformlar" başlığını taşıyan ikinci alt başlığın "Temsilciler Meclisi"ni konu edinen kısmın 5. Maddesi'nde Temsilciler Meclisi'nin "mezhepçi kısıtlamalar olmaksızın bir seçim yasasını onaylamadıkça Meclis sandalye sayısı'nın "Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında eşit", "dinler içinde mezheplere göre orantılı" ve "bölgeler arasında orantılı" prensiplerine göre ayrılmasının öngörülmesiyle bu döneme kadar sözlü anlaşmaya dayanan mezhep temelli temsil sistemi böylece anayasa niteliğinde bir yasallık kazanmıştır. Böylece mutasarrıflık döneminden itibaren "6'ya 5" Hristiyanların lehine olan siyasal güç dağılımı eşitlenmiştir. "1'e 1" ya da "yarı yarıya" olarak adlandırılan bu yeni eşit temsil kuralı çerçevesinde parlamentodaki sandalye sayısı da 99'dan önce 108'e daha sonra 1992 senesinin sonbaharında 128'e yükseltilmiş ve gruplar arasında 1932 nüfus sayımı baz alınarak yeni bir dağılım yapılmıştır.²¹³ Bu değişiklik, ülkedeki Hristiyan-Müslüman

²¹² Özlem Tür ve Veysel Ayhan, "İçsel Dinamikler ve Ulusal Aktörler Bağlamında Lübnan Krizinin Analizi", **Akademik Orta Doğu**, Cilt 3, Sayı 1, 2008, ss. 2-3; Camille H. Habib, **Consociationalism and the Continuous Crisis in the Lebanese System**, Beirut, Majd, 2009, p. 179.

²¹³ Bu yeni dağılımının da ülkedeki "gerçek" Hristiyan-Müslüman oranını karşıladığı şüphelidir. Bkz. Simon Haddad, "Lebanon: From Consociationalism to Conciliation", **Nationalism and Ethnic Politics**, Vol. 15, No. 3, 2009, pp. 404-407; Simon Haddad, "A Survey of Maronite Christian Socio-Political Attitudes in Postwar Lebanon", **Islam and Christian-Muslim Relations**, Vol. 12, No. 4, October 2001, pp. 465-479; Ze'evi Dror, "The Present Shia-Sunna Divide: Remaking Historical Memory", **Crown Center For Middle East Studies**, Massachusetts, Brandeis University, April 2007, p. 3; Taif

denmesini sağlayanın yanında 1926 Anayasası'yla ÷lkede g÷rece başat grup olan Marunilerin siyasi g÷çlerinin azaltılması anlamına gelmekteydi.²¹⁴ Meclisteki dini grupların eşit temsiline dayanan bu sistem, sivil ve askeri ÷st d÷zey mevkiler için de kabul edilmiştir. Üst mevkiler dışında yargı, askeriye başta olmak ÷zere kamu kuruluşlarında mezheplere dayalı kontenjan prensibi kaldırılmış, kabiliyet ve uzmanlaşmanın temel alınması öngör÷lmüştür.²¹⁵ Meclis ve kamu kuruluşlarını ÷st mevkilerinde mezhepsel oranlara dayalı temsil prensibi “Genel İlkeler” alt başlığı altında yer verilen “Halk, yetkilerin kaynağıdır. Halk, egemendir ve anayasal kurumlar aracılığıyla egemenliğini tecr÷be edecektir.” ifadesini içeren D fırkasıyla kısmen elişmekteydi. Mevkilerin mezhepsel kontenjanlara bağlanması nedeniyle halkın

Anlaşması'yla 2 sandalye kazanan Aleviler b÷ylece ilk defa Lübnan'da temsil edilme olanağı buldular. Alevilerin bu kazancı, ÷lkedeki Suriye etkisini ortaya koyan unsurlardan birisidir. Bkz. Ayhan ve Tür, **Lübnan: Savaş, Barış...**, s. 161.

²¹⁴ Maroun Kisrawani, “Rehabilitation and Reconstruction of Lebanon”, **Remaking the Middle East**, Paul J. White ve William S. Logan (Ed.), Oxford, Berg Publishers, 1997, p. 91.

²¹⁵ 1943 Ulusal Pakt, ordunun ÷st kademelerinin de mezhep temelinde şekillenmesini öngörmüştür. Buna göre, ordunun başkomutanı Maruni iken genelkurmay başkanının Dürzi olması öngör÷lmüştür. Manda döneminde, Fransızlar, orduya daha çok Hristiyanları ve azınlıkları askere almıştır. İyi eğitilmiş Sünni nüfus manda yönetimine tepki olarak orduya katılmaya pek eğilim göstermezken, ordudaki Müslüman nüfusunun çoğunu fakir şii nüfusu oluşturmaktaydı. Bunlar daha çok ordunun alt kademesinde yer almaktaydılar. Lübnan ordusundaki Hristiyanların oranı 1945 öncesinde yüzde 71.8 iken 1945-1958 arası dönemde yüzde 65.5'e gerilemiştir. Aynı dönemlerde ordudaki Müslüman oranı ise yüzde 11.7'den yüzde 24'e yükselmiştir. Manda döneminde, adeta bir polis teşkilatı gibi şekillendirilen ve nitelik ve nicelik açısından yeterli teçhizata sahip olmayan ordu, bağımsızlığı izleyen süreçte yeniden yapılandırılmıştır. Bununla birlikte, i siyasi m÷cadelenin ve takip edilen kimlik siyasetinin bir neticesi olarak ordunun küçük ve zayıf tutulması tercih edilmiştir. Bu erevede Lübnan'da ordu, dış tehditlere karşı m÷cadele amaçlı olmaktan öte geleneksel siyasetçilerin içeriye karşı kullandığı bir baskı aracı niteliğindeydi. Bkz. Matthew Hughes, “Collusion across the Litani?: Lebanon and the 1948 War?”, **The War for Palestine: Rewriting the History of 1948**, Avi Shlaim (Ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 2001, pp. 206-210; Bu koşullar altında her grup kendi milis g÷cünü kurmaya yönelmişti. İç Savaş sırasında Lübnan ordusu yaklaşık olarak 20 bin kişiden olurken, farklı milis g÷lerine ait savaşçı sayısı 100 bine yakındı. Öte yandan mezhep temelinde şekillenen ordu, çatışmalar sürecinde parçalanmış ve askerler mensup oldukları grubun milis g÷cüne dâhil olmuşlardır. Bu koşullar altında ordunun iç savaşı engellemesi zaten imkânsızdı. Bkz. Kliot, “The Collapse of the Lebanese...”, pp. 66-67; Nitekim bu tecr÷belerden alınan dersle Taif Anlaşması'nın ardından Lübnan ordusu mezhep temelinde değil Suriye önc÷l÷đünde profesyonel bir ordu olarak yeniden kurulmuştur. Lübnan'ın yeni silahlı kuvvetleri de daha çok i g÷venliği sağlamak için planlanmıştı. 56 bin kişiden oluşan silahlı kuvvetlerde kara kuvvetleri nitelik ve nicelik olarak deniz ve hava kuvvetlerinden daha önde tutuldu. Anlaşma gereği İsrail'e karşı meşru direniş örg÷t÷ sayılan Hizbullah dışında tüm milis g÷lerin lağvedilmesi kararı alındı. Bu kararı kabul etmeyen Güney Lübnan Ordusu ise gayriresmi bir şekilde 2000 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Hizbullah ise “tarihsel günahın tekrarı” olarak nitelediği Taif Anlaşması'nın siyasi boyutunu kabul etmemesine karşın bu g÷venlik boyutunu kabul etmiştir. Bkz. Alagha, **The Shifts in Hizbullah's Ideology...**, p. 41; Lübnan ordusu üzerine ayrıca bkz. Oren Barak, **The Lebanese Army**, New York, State University of New York Press, 2009; Florence Gaub, “Multi-Ethnic Armies in the Aftermath of Civil War: Lessons Learned from Lebanon”, **Defence Studies**, No. 7, 2007, pp. 5-20.

kullandığı oyun Meclis'e yansımaması olasılığı önemli oranda mevcuttu. Nitekim “Temsilciler Meclisi”ni konu edinen kısmın 7. Maddesi zamanla Temsilciler Meclisi'nin ulusal ve mezhepçi olmayan bir yapıda seçilmesini öngörüyordu. Bu nitelikleri taşıyan ilk Temsilciler Meclisi oluştuğunda, ülkedeki farklı etno-mezhebi grupların olası bir temsiliyet sorunu yaşamasının önüne geçmek için de ülkedeki “tüm ruhani grupların temsil edileceği” ve yetkileri sadece kritik meselelerle sınırlandırılacak olan bir Senato'nun kurulması ifade ediliyordu. Dahası ilk bölümün alt başlıklarından birisi “Siyasi Mezhepçiliğin Lağvedilmesi” idi. Siyasi mezhepçiliğin kaldırılmasını “temel bir ulusal hedef” olarak gören bu başlık, bu noktada, Hristiyan ve Müslümanların eşit temsiline dayanan Temsilciler Meclisi'nin aşamalı bir plan çerçevesinde bu hedefi elde etmek için gerekli tedbirleri alması gerektiğini vurgulamıştır. Bu doğrultuda, Cumhurbaşkanı'nın başkanlık edeceği, Meclis Başkanı ve Başbakan'ın yanı sıra siyasi, entelektüel ve toplumsal figürleri de içeren ve görevi mezhepçiliği kaldırmaya yarayacak araçları incelemek ve önermek, onları Temsilciler Meclisi ile Kabine'ye sunmak ve aşamalı planın uygulanmasını takip etmek olan ulusal bir kurul kurulması gerektiği ifade edilmiştir. Geçiş döneminde atılacak ilk adımlardan birisi kimlik belgelerinden mezhep, tarikat ve din kısımlarının kaldırılması öngörülüyordu. Siyasi mezhepçiliğin lağvedilmesi arzusu fikri temelde hoş durmasına karşın gerek Lübnan'ın gerçeklikleri düşünüldüğünde gerekse bu lağvedilme “faaliyetinin” mezhepçi yapının kendisine verilmesi, başka bir deyişle mezhep temellerine dayanan bir sistemin kendi kendisini ortadan kaldırmasını istemek pek de başarıya ulaşacak bir şey değildi. Nitekim öyle de olacaktı.²¹⁶

Anlaşma, Ulusal Pakt'ın öngördüğü “troika (üçlü) sistem”i, bir diğer deyişle “Cumhurbaşkanı'nın Maruni Hristiyan, Başbakan'ın Sünni Müslüman ve Meclis Başkanı'nın Şii Müslüman” olma kuralını aynen korumakla birlikte yasama yetkilerinin önemli bir kısmının Meclis'e, Başbakan'a ve Meclis Başkanı'na devrini öngörmüştür.²¹⁷ Meclis Başkanı'nın görev süresi bir yıldan dört yıla çıkarılarak önemi artırılmaya çalışıldı. Atlıoğlu'nun “başkanlık sisteminden bakanlar kurulunun egemen

²¹⁶ Salem, Taif Anlaşması'nın “topluluklar arasında (...) bir gelir gider hesabını” şart koyduğunu ifade eder. Bkz. Salem, “Two Years of Living...”, pp. 77-78.

²¹⁷ Michael C. Hudson, “Democracy and Social Mobilization in Lebanese Politics”, **Comparative Politics**, Vol. 1, No. 2, January 1969, p. 251.

olduğu bir hükümet sistemine dönüş”²¹⁸ olarak ifade ettiği bu sisteme göre, Cumhurbaşkanı’nın hem Meclis’i feshetme gerekçeleri azaltılmış hem de fesih süreci zorlaştırılmıştır. Temel görevi dış güvenliği sağlamak olan ordunun başkomutanı Cumhurbaşkanı olmakla birlikte, ordunun harekete geçmesi hükümetin otoritesine verilmiştir.²¹⁹ Bakanlar Kurulu’na istediği her zaman katılabilen Cumhurbaşkanı buna karşın burada oy hakkına sahip değildir. Bakanlar Kurulu’nun başı Başbakan olup Kurulu toplantıya çağırma, Kurul adına konuşma ve siyaseti belirleme yetkilerine sahiptir. Bu, ülkede yürütme gücünün Cumhurbaşkanı’ndan Başbakan’a kaydığıının göstergesidir. Anlaşma, ülkede kararların Bakanlar Kurulu nezdinde ülkedeki farklı grupları temsil eden tüm siyasi partilerin katılımının sağlanarak olabildiğince geniş katılımlı bir uzlaşmayla alınmasını öngörse de zamanla bunun ne kadar zor olduğu ve sistemin işleyişini daha da aksattığı görülmüştür. Nitekim sistem kendi kendini revize ederek cumhurbaşkanı, başbakan ve meclis başkanının öne çıktığı bir şekilde devam edecektir.²²⁰

Anlaşma’nın ikinci bölümü “Lübnan Devletinin Egemenliğinin Tüm Lübnan Topraklarına Yayılması” başlığını taşımakta olup adından da anlaşılacağı üzere devlet egemenliğinin tüm Lübnan topraklarına yayılması amaçlıyor ve bunun için yapılması gerekenleri ifade ediyordu. Bu doğrultuda, oluşturulacak Ulusal Uyum Hükümeti’nin devletin kendi gücünü kullanarak ülke topraklarında devletin egemenliğini yaymak için bir yıllık plan yapması öngörülyordu. Bu noktada, Lübnanlı olan ya da olmayan tüm milislerin lağvedilmesi, ülkede bir vatandaşlık algısının oluşturulmasına hizmet edecek şekilde kullanılan ifadeyle “istisnasız tüm Lübnanlıların orduya alınmasıyla” İç Güvenlik Kuvvetleri’nin güçlendirilmesi ve temel görevi anavatanı korumak olan

²¹⁸ Atlioğlu, **Lübnan Marunileri...**, s. 432; Krayem ise bu yeni sistemin bazı yönleriyle parlamenter sistemi bazı yönleriyle de yarı-başkanlık sistemini andırdığını ifade eder. Bkz. Krayem, “The Lebanese Civil War...”, Erişim Tarihi: 21 Ekim 2017.

²¹⁹ Taif, anlaşmayı izleyen altı ay içerisinde Hizbullah hariç tüm milis grupların dağıtılmasını öngörülyordu. Bu kişilerden bazıları Haziran 1991’de Cumhurbaşkanı Hravi’nin gerek 1972 yılından beri seçim yapılmamasından dolayı ölüm boşalan sandalyeler gerekse Taif’le getirilen yeni sandalyeleri doldurmak için atadığı 40 kişi arasında bazıları ise daha sonraki seçimlerde “normal” şekilde Parlamento’ya girdiler. Bu, hem çok sayıda milis hareketini sonlandırırken hem de hükümette çeşitli görevlerde yer alan bu kişilerin “daha meşru” bir şekilde mücadele etmelerine olanak sağlamıştır. Parlametodaki Hristiyan-Müslüman dengesi Hravi’nin bu atamalarıyla sağlanmıştır.

²²⁰ Paul Salem, “Framing Post-War Lebanon: Perspectives on the Constitution and the Structure of Power”, **Mediterranean Politics**, Vol. 3, No. 1, Summer 1998, pp. 13-26.

ve “bir, hazır ve eğitilmiş” durumda olması gereken Silahlı Kuvvetler’in güçlendirilmesi amaçlanmaktaydı. Anlaşma, bu bölümün son paragrafında, başta bağımsız ve egemen bir devlet olarak tanımlanan ve ülkede otoriteyi, güvenliği ve egemenliği kendi güçleriyle tesis etmesi gerektiğini ifade ettiği Lübnan’ın bu unsurları “iki yıldan uzun olmayacak bir süre” içinde “kardeş” devlet Suriye’nin yardımıyla gerçekleştirmesini öngörüyordu. Bu doğrultuda, Suriye güçleri söz konusu süre içerisinde Lübnan’dan çekilmeyecek, ülkede bulunuşlarının kapsamı, süresi ve yer alacakları bölgelerde Lübnan otoritesiyle ilişkilerinin niteliği Lübnan Ulusal Uyum Hükümeti ile Suriye Hükümeti arasında varılacak bir anlaşmayla belirlenecekti.

İkinci bölümün son paragrafının da ortaya koyduğu gibi Taif Anlaşması bir yanıyla da Suriye’nin Lübnan politikasındaki üzerindeki başarısının, İsrail’in ise aynı konudaki başarısızlığının ifadesiydi. Nitekim Anlaşma’nın üçüncü bölümü “Lübnan’ı İsrail İşgalinden Kurtarmak” başlığını taşıırken dördüncü ve son bölümü “Lübnan-Suriye İlişkileri” başlığını taşımaktaydı. Üçüncü bölüm altında, Lübnan’ın uluslararası olarak tanınan sınırlarına kadar uzanan bölgede devlet otoritesini geri kazanmak için İsrail işgalinin tamamen sonlandırılması gerektiği, bu doğrultuda BM’nin bu konudaki 425 Numaralı Kararı başta olmak üzere ilgili diğer kararlarının uygulanması için mücadele edilmesi, 23 Mart 1949 tarihinde yapılan ateşkes anlaşmasına uyulması, sınır bölgelerine Lübnan Ordusu’nun yerleştirilmesi ve Güney Lübnan’da BM güçlerinin varlığının desteklenmesi çağrısında bulunulmaktaydı. Bir paragraftan oluşan dördüncü bölüm ise Lübnan ile Lübnan gibi “Arap aidiyet ve kimliği”ne sahip olan “kardeş ülke” Suriye arasında gücünü “tarihi ve ortak çıkar”lardan alan “özel bir ilişki” olduğunu vurgular. Bu bölüme göre, bu iki ülke bu özel ilişkiyi her alanda yapacakları anlaşmalarla somutlaştıracak ve birbirlerinin güvenliğine, bağımsızlığına ve egemenliğine tehdit oluşturmayacakları gibi başka bir gücün taraflardan birinin İki ülke birbirlerinin güvenliğine, bağımsızlığına ve egemenliğine tehdit oluşturduğu zamanlarda da işbirliği içerisinde hareket ederek karşılık vereceklerdir. Bu durum, Lübnan’da İç Savaş sona ermesine karşın ülkedeki Suriye askeri, politik ve ekonomik baskısının söz konusu olduğu yeni bir dönemi ortaya çıkartmıştır.

D. Parçalanma, Yeniden Müzakere ve Uzlaşma: Taif Sonrası Dönemde Krizlerin ve Müzakerelerin Daimi Devleti Olarak Lübnan

İç Savaş'ın sona erdiği Lübnan'da Ağustos 1992'de ülkede 1972 yılından beri gerçekleştirilemeyen parlamento seçimleri yapıldı. Suriye'nin askeri ve siyasi gözetimi altında gerçekleştirilen seçimi, Taif Anlaşması'ndan hoşnut olmayan Marunilerin büyük bir kısmı protesto etti ve seçime katılmadı.²²¹ Nitekim bu seçim, yüzde 30'luk katılım oranıyla Lübnan tarihinin en düşük katılımlı seçimi olurken bu oran Hristiyan nüfusun yoğun olduğu Lübnan Dağı'nın güney kesimlerinde yüzde 16'lara kadar inmekteydi.²²² Süleyman Faranjiyye ve Ömer Karami'nin ortak listesi kuzey Lübnan'da, Velid Canbolat'ın listesi Şuf Dağı'nda başarıya ulaşırken Şii Hizbullah ve EMEL hareketleri de güney Lübnan'da seçimi kazandılar.

Bu seçimlerin en önemli sonucu, iki yeni iki yeni siyasi figürün, Hizbullah ve Refik Hariri'nin ülkenin siyasi karar alma mekanizmasına katılması oldu.²²³ Seçimlerde 9 sandalye kazanan Hizbullah, böylece kendisini Meclis'e taşıyarak “meşrulaştırırken” ve “Hizbullah'ın Lübnanlaşması”nı işaret eden bu süreci izleyen dönemde parlamentoda yer alarak siyasal sistemin işleyişinin yanında Lübnan'ın güneyinde İsrail saldırılarına karşı ciddi bir karşı güç konumuna gelmiştir. Hizbullah, bu dönemde, “ortak” düşman İsrail'e karşı Suriye'den de destek görmüştür, böylece Suriye ve İran'la yakın ilişkiler geliştirmiştir.²²⁴ Hizbullah'ın İsrail'e yönelik tutumu ve elde ettiği başarılar bu örgütün zamanla İsrail'e karşı karşı direnişin sembolü ve ülkenin bağımsızlığının ve egemenliğinin savunucusu olarak görülmesine olanak

²²¹ Roger Owen, **State, Power and Politics in the Making of Modern Middle East**, New York, Routledge, 2006, p. 152; Suriye birliklerinin ülkeden tamamen çekilmesini isteyen Maruniler, aksi takdirde ülkede Suriye etkisinin daha da artacağını ve bunun kendi varlıkları için tehdit oluşturacağını düşünmekteydiler. Nitekim Marunilerin seçimleri boykot etmelerinin sebeplerinden biri de bu koşullar altında özgür ve demokratik bir seçimin garanti edilemeyeceğiydi. Bkz. Axel Havemann, “Historiography in 20th-Century Lebanon: Between Confessional Identity and National Coalescence”, **Bulletin of the Royal Institute for Inter-Faith Studies**, Vol. 4, No. 2, 2002, pp. 61-62.

²²² Paul Salem, “Skirting Democracy: Lebanon's 1996 Elections and Beyond”, **Middle East Report**, No. 203, Spring 1997, p. 27.

²²³ Atlıoğlu, **Lübnan Marunileri...**, s. 434.

²²⁴ 1992 yılında Humeyni'nin “velayet-i fakih” anlayışını benimseyen Hasan Nasrallah'ın genel sekreterlik görevine getirilmesi Hizbullah üzerindeki İran etkisini ortaya koyuyordu. Bkz. Qassam, **Hizbullah: Bir Hareketin...**, pp. 67-75.

sağlayarak ülke nüfusunun büyük bir kesimi tarafından desteklenmesine imkân sağladı.

Seçimlerin öne çıkardığı bir diğer figür, milyarder iş adamı Refik Hariri idi. Saydalı Sünni bir ailenin oğlu olarak 1944 yılında hayata gözlerini açan Hariri, 1960’larda Suudi Arabistan’a giderek orada yaptığı inşaat müteahhitliği sayesinde dikkate değer bir zenginliğin sahibi olan Hariri, Lübnan siyasal hayatı için yeni bir figürü ifade ediyordu. Lübnan’ın geleneksel zuama algısına uymayan, daha önce siyaset tecrübesi olmayan Hariri, bir anlamda Suudi Arabistan’ın Lübnan siyasal hayatına “tepeden bıraktığı” bir isimdi.²²⁵ 22 Ekim’de başbakanlığa atanan Hariri, gerek Suudi Arabistan ve Körfez ülkeleriyle gerek Fransa ve ABD ile olan iyi ilişkilerinin bir benzerini içeride de sağladı. Toplumun büyük bir kesimi tarafından kabul gören Hariri’nin ilk yıllarında önceliği İç Savaş’ın ülke üzerindeki yıkıcı etkilerini ortadan kaldırmaktı. Hariri, ekonominin insanlar üzerindeki birleştirici etkisini kullanarak ülkedeki toplulukları kaynaştırmayı hedefliyordu. Bu doğrultuda, ülkenin büyük zarar gören altyapısını yeniden inşa etmek ve ekonomiyi yeniden canlandırmak amacıyla belirli projeleri hayata geçirdi.²²⁶ Beyrut’tan başlayarak ülkeyi yeniden yapılanma sürecine sokan Hariri, böylece ülkeyi yeniden ticaret, turizm ve finans merkezi haline getirmeyi amaçlıyordu. Bu doğrultuda, Beyrut’un merkezini yeniden inşa etmek amacıyla “Solidere” adlı bir şirket kurdu. Bu şirket, Beyrut’un merkezindeki harabe binaları satın alarak yıkıp yeniden inşa etmesi temeline göre faaliyet görüyordu. Fakat şirketin hisselerinin kısa sürede hızlı bir şekilde yükselmesi şirketin Hariri’nin kontrolünde ve onun ekonomik çıkarlarına hizmet edecek şekilde binaları ucuza satın alarak böylece çıkar elde ettiğine yönelik algıların oluşmasına ve bunların tepkiye dönüşmesine neden oldu. Bu tepkilerin en uç noktası, Şii lider Muhammed Hüseyin Fadlallah’ın bu şirketin hisselerini almayı yasaklayan bir fetva yayınlamasıdır.²²⁷ Hariri, başta Şiilerden olmak

²²⁵ Hariri, Suudi Arabistan’da yaptığı kaliteli müteahhitlik hizmetlerinden dolayı Suudi Kraliyet ailesi tarafından 1978 yılında Suudi Arabistan vatandaşı yapıldı ve krallığın Lübnan özel temsilcisi olarak atandı.

²²⁶ Volker Perthes, “Myths and Money: Four Years of Hariri and Lebanon's Preparation for a New Middle East”, **Middle East Report**, No. 203, Spring 1997, p. 19.

²²⁷ Solidere şirketine tepkilerin simgesi, sahilde yer alan Saint George Otel’ne asılan “Stop Solidere (Solidere Dur)” yazısıdır. Lübnan merkezinde birçok yapıyı alarak yeniden inşa eden şirketin yeniden yapılandırma faaliyetleri sahilde bu otele kadar ilerlemiştir. Amaç, bu otelinde alınıp otelin yanında

üzere gelen bu tepkileri bertaraf etmek için Şiilerin yoğun olarak yaşadığı Beyrut'un güneybatısında aynı faaliyetlerde bulunmak amacıyla "Elissar" adlı bir proje hazırlasa da bu tepkilerin azaltmadı. Şiilerin bu tepkisine karşın Hariri, bu dönemde Cumhurbaşkanı Elias Hravi'yle olan iyi uyumu sayesinde projelerine devam etti. Bu iki isim arasındaki uyumun bir diğer göstergesi, görev süresi dolan Hravi'nin görev süresinin 1995 yılında parlamento kararıyla 3 yıl daha uzatılmasıydı. Bu kararın alınmasında iki ismin Suriye'yle iyi ilişkiler içinde olması da temel nedenlerden birisiydi.

Bu koşullar altında 1996 seçimlerine gitmeye hazırlanan ülkede, seçim öncesi hükümet ile muhalefet arasında seçim kanununun değiştirilmesi konusunda bir takımlar sorunları yaşandı. Hükümetin muhalefetin karşı çıktığı ve seçimden sadece üç gün önce kabul edilen bir kanun çerçevesinde seçimlere gidilmesini öngörmesi muhalefetin seçimleri boykot etmeyi düşünmeye itecek kadar tepkisini çekmiştir. Bununla birlikte seçimler, İsrail'in Nisan ayında Lübnan'ın güneyinde başlattığı "Gazap Üzümleri Operasyonu" nedeniyle yaklaşık olarak beş ay gecikmeden sonra 18 Ağustos - 15 Eylül arasında gerçekleştirildi. Muhalefetin büyük bir darbe aldığı seçimlerde, Hizbullah parlamentoya 9 sandalyeyle girerken hükümet yanlısı blok içerisinde listesi en çok oy alan Hariri, bir kez daha başbakan olarak atandı. Mevkisini korumasına karşın Hariri, bu dönemde toplumun farklı kesimlerinden oluşan muhalif kesimler tarafından birçok eleştiriye maruz kaldı. Hariri'nin 1995 yılında görev süresi dolan Hravi'nin görev süresini 3 yıl daha uzatması; ekonomik gücünü kullanarak siyasetçileri ve gazetecileri satın aldığı; başta ilk kabinesinde yer alan Fares Boueiz'in yönelttiği gibi devlet yönetiminde hiçbir tecrübesi olmaması ve bu nedenle ülkeyi Suudi Arabistan'ın ülkesini yönettiği gibi yönetmeye çalışması; en büyük hissesine sahip olduğu Solidere şirketi üzerinden çıkar elde ettiği; ülkede sosyal refahı sağlamaya çalışmak yerine dış borçlarla alt yapının inşa edilmeye çalışması ve bunun ülkeyi borçlandırdığı; ülkede halkın satın alma gücünün ve yaşam standartlarının düştüğü ve toplumsal kesimler arasındaki gelir uçurumunun giderek açıldığı eleştirileri

bulunan alanda marina yapılarak merkezin sahile bağlanmasıydı. Saint George otelinin sahibi buna direnerek oteline bu yazıyı aşmıştır.

ülkede Hariri'ye yönelik tepkilerin esasını oluştuyordu.²²⁸ Ülkede 1994 yılında yüzde 8 olan büyüme oranının 1998 yılına gelindiğinde yüzde 2'ye düştüğü bir ortamda, muhaliflerin örgütlü bir şekilde seçime gitmeleri Hariri'nin başbakanlığının sonuna işaret ediyordu.²²⁹

Taif Anlaşması'na duydukları tepki nedeniyle 1992 ve 1996 seçimlerini büyük oranda boykot eden Maruniler, 1998 seçimlerindeyse daha hazırlıklı bir şekilde katıldılar. ABD'de sürgünde bulunan Maruni lider Dori Şamun'un da ülkeye dönerek seçimlere katıldığı bu dönemde, Hariri'nin listesi umduğu başarıyı kazanamadı. Ekim 1998'de yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Lübnan Ordusu'nun komutanı General Emile Lahud'un göreve seçilmesi Hariri hükümetinin değiştirilmesini hızlandıran son gelişme oldu. Lahud'un hükümeti kurma görevini Sünni Selim el-Hoss'a vermesi bunu ifade etmekteydi.²³⁰

1990'lı yıllar Lübnan'ın ulus inşa sürecinde ve ülkenin kimliğinin belirlenmesi konusunda önemli gelişmelerin ve dönüşümlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Tarihsel süreç boyunca bu noktalarda öne çıkmış olan Maruniler, İç Savaş sürecinde askeri ve siyasi güç olarak ülkedeki her topluluk gibi yükseliş ve düşüşler yaşamışlarsa da ülkede ortaya çıkan Suriye etkisinden olumsuz etkilenmişlerdir. Savaş sonrası Suriye "kontrolünde" bir Lübnan'ın ortaya çıkmış olması ve ortaya konan Taif Anlaşması'nın ülkenin siyasal yapısı ve kimlik ve aidiyeti konusunda öngördüğü unsurlar, Marunilerin bu dönemde varlıklarını koruma noktasında önemli sorunlar yaşamalarına neden olmuştur. Taif Anlaşması'ndan sonra birçok Maruni liderin siyasetten uzaklaştırılarak siyasal temsilin dışına itilmesi,²³¹ Maruni olması öngörülen

²²⁸ Atlıoğlu, **Lübnan Marunileri...**, ss. 436-437.

²²⁹ Judith P. Harik, "Democracy (Again) Derailed: Lebanon's Tai'f Paradox", **Political Liberalization and Democratization in the Arab World (Volume 2)**, Bahgat Korany, Rex Brynen ve Paul Noble (Ed.), Boulder & London, Lynne Rienner Publishers, 1998, pp. 144-145; Sami E. Baroudi, "Economic Conflict in Postwar Lebanon: State-Labor Relations Between 1992 and 1997", **Middle East Journal**, Vol. 52, No: 4, 1998, pp. 531-532; Ayrıca bkz. Sami E. Baroudi, "Continuity in Economic Policy in Postwar Lebanon: The Record of the Hariri and Hoss Government Examined, 1992-2000", **Arab Studies Quarterly**, Vol. 24, No: 1, 2002, pp. 63-91.

²³⁰ Vanessa E. Shields, "Political Reform in Lebanon: Has the Cedar Revolution Failed?", **The Journal of Legislative Studies**, Vol. 14, No. 4, 2008, p. 483.

²³¹ Marunilerin ülke siyasetindeki önemli isimlerinden Mişel Aun, Suriye'ye karşı düzenlediği askeri harekette başarısız olunca Fransa'ya kaçmıştı. Bir diğer önemli isim Dani Şamun ise ailesiyle beraber suikasta uğrayarak öldürülmüştür. Lübnan Kuvvetleri'nin komutanı olan Samir Caca da 27 Şubat 1994

Cumhurbaşkanı'nın yetkilerinin kısıtlanarak Başbakan ve Bakanlar Kurulu karşısında zayıflatılması ve Hristiyanlar ile Müslümanların eşit temsiline dayanan bir parlamento yapısının kabul edilmesi Marunilerin bundan önce ülke siyasetinde ayrıcalıklı konumuna büyük bir darbe indirmiştir.²³² Bu koşullar, Maruni Kilisesi yeniden siyasi bir aktör olarak Marunilerin liderliğini üstlenmesine yol açmıştır.

Maruni Kilisesi, Lübnan'ın yeniden yapılandırılmasında, bir diğer deyişle "İkinci Cumhuriyet" siyasetinde etkin bir role sahip olmak istiyordu. Bu noktada, siyasi sürecin dışında kalmamak için Taif Anlaşması'nı destekledi; fakat bu süreçte en etkin rolü elde etmeye çalıştı. Maruni topluluğu üzerinde oluşan lider boşluğundan faydalanarak Maruniler üzerinde ekonomik ve sosyal etkisini artırarak böylece siyasi alanda da toplumunun başat aktörü olmayı hedefledi. Ülkede etkinliğini artırmak isteyen Kilise, bu noktada muhalefeti yanına çekmek için Suriye'nin kontrolünde yapılan 1992 seçimlerinin adil ve güvenilir olmayacağını ifade ederek boykot etti. Seçimlere katılım oranının özellikle Marunilerin olduğu bölgelerde çok düşük kalması Kilise'nin topluluk üzerindeki söyleminin başarılı olduğunu gösteriyordu. Maruni Kilisesi'nin bu dönemde, attığı önemli bir diğer adım, 2 Ağustos 1992 tarihinde ülkedeki farklı mezhepsel grupları Bkerke'deki Maruni Patrikhanesi'nde bir araya getirmesiydi. Toplantıyı daha anlamlı kılan ise toplantının İç Savaş sürecinde birbirleriyle mücadele eden bu grupların İsrail'e karşı birlikte hareket ederek bir kınama kararı yayınlamasıdır.²³³

tarihinde Zuk Mikail'de meydana gelen ve 10 kişinin hayatını kaybedip 50'den fazla kişinin de yaralandığı kilise saldırısından sorumlu tutularak hapsedildi. Bkz. Atlıoğlu, **Lübnan Marunileri...**, s. 438-439.

²³² Marunilerin 20. yüzyılın son on yılında ve 21. yüzyılın başlarında ülke siyasetinde "görece" etkinliklerinin azalmasının bir unsuru da bu topluluğun 1980'li yıllarda İsrail'le olan yakın ilişkilerinin Batılı devletlerle olan ilişkilerini olumsuz etkilemiş olmasıdır. Marunilerin 1980'lerde İsrail'le "gereğinden fazla" yakın ilişki içinde olması ve bunun başta Sabra ve Şatilla katliamları olmak üzere ülkede kötü sonuçlara yol açması, bu topluluğun Batılı devletler nezdindeki "güvenilir" ve "işlevsel" konumuna zarar vermiştir. Bu durum, 1979 İran İslam Devrimi'nin körüklediği artan Şii tehlikesiyle birlikte okunduğunda Batılı devletler, Marunilerin yerine yeni müttefik arayışı içine girdiler. Bu, Batılı devletlerin Suudi Arabistan'a yakın Sünni Müslümanlarla ilişki kurmaya başlamaları demekti. Nitekim Marunilerin en büyük "ortağı" olan Fransa'nın Marunilerden desteğini çekerek Hariri'nin arkasında yer almaya başlaması bu uluslararası konjonktür içerisinde gayet anlamlı durmaktadır.

²³³ "Bkirki Communiqué of Religious Leaders", **The Beirut Review**, No: 6, Fall 1993, (Çevrimiçi) <http://www.lcps-lebanon.org/pub/breview/br6/index.html>, Erişim Tarihi: 24 Ekim 2017.

Bu dönemde, Maruni Kilisesi'nin ülkede etkinliğini artırma çabalarına hizmet eden önemli bir unsur Roma Katolik Kilisesi'yle girişilen ilişkiydi. Haziran 1991'de Maruni Patrik Nasrallah Butros Sfeir ve beraberindeki Grek Katolik, Ermeni Katolik ve Süryani Katolik üç patrikle bir araya gelen Papa II. John Paul, bu kişilerle İç Savaşı ve Lübnan'ın geleceğini konuşmuştur.²³⁴ 1994 yılında Patrik Sfeir'e "Kardinal" unvanı veren Papa, izleyen süreçte Lübnan'a bir ziyaret gerçekleştirmeyi düşündü. Bu ziyaret isteğinin 1995 Lübnan Devlet Başkanlığı ve 1996 Parlamento seçimleri öncesine denk gelmesi anlamlıydı. Bunun bilincinde olan Suriye Devlet Başkanı Esad, Roma'ya gönderdiği bir temsilcisi aracılığıyla Papa'dan ziyaretini bu seçimler gerçekleştirdikten sonraki bir zamana almasını sağladı. Bu durum, Maruniler arasında hoşnutsuzluğa yol açsa da karar değişmemiştir. Nitekim Papa, Lübnan'a ziyaretini 10-11 Mayıs 1997 tarihinde gerçekleştirdi. Lübnan'da beşyüz bine yakın bir kalabalık tarafından karşılanan Papa, Patrik Sfeir'in topluluğu üzerinde otoritesini güçlendirdi.²³⁵

1990'lı yıllarda Lübnan'da ulusun inşası ve ülkenin kimliğinin belirlenmesi noktalarında konu edinilmesi gereken ikinci unsur, zamanla ülkenin en kalabalık mezhebi topluluğu konumuna gelen Şiilerdir. Şiiler, nüfusların da meydana gelen artışın etkisiyle ülkedeki mevcut siyasal yapıya yönelik hoşnutsuzluklarını zamanla daha yüksek sesle dillendirmeye başladılar. Şiilerin tepkilerini sembolize eden oluşum, yukarıda da ifade edildiği gibi Hizbullah'dır. Hizbullah, o döneme kadar Maruni ve Sünnilerin baskın bir şekilde hâkim oldukları ve Lübnan'a kendi algıları çerçevesinde bir kimlik ve gelecek öngördükleri alana 1980'lerle birlikte "İslami Lübnan" ideasıyla girmiştir. Kuruluşunun ilk yıllarında düzenlediği askeri eylemlerle adını duyuran Hizbullah'ın İran'daki devriminin yarattığı etkiyle ortaya koyduğu "İslami Lübnan" ideası, Lübnan'da Şiilik temelinde bir İslam devletinin kurulmasını öngörüyordu.²³⁶

²³⁴ Caroline H. Dagher, **Bring Down the Walls: Lebanon's Post-War Challenge**, New York, Palgrave, 2001, p. 94.

²³⁵ Atlıoğlu, **Lübnan Marunileri...**, ss. 438-440.

²³⁶ Alagha, **The Shifts in Hizbullah's Ideology...**, pp. 120-121; Lina Khatib, Dina Matar ve Atef Alshaer, **The Hizbullah Phenomenon: Politics and Communication**, New York, Oxford University Press, 2014, pp. 20-22.

“Hizbullah’ın Ezilenlere Açık Mektubu”²³⁷ başlıklı belge, başta Lübnanlı Şiiler olmak üzere Müslümanları ve daha da ileri giderek dünyadaki Müslüman olmayan kesimleri de kapsayan ezilmişleri birleşmeye ve ezenleri, zalimleri devirmeye çağırıyordu. İran’da gerçekleşen buydu. Göğüsleri imanla dolu ezilmiş Müslümanlar, Allah’ın yardımıyla zorba yönetime son vermiştir. “İnsanın kökeni ve doğasına ilişkin tüm Batılı düşüncelerin, insanların özlemlerine cevap veremeyeceğini ve onları sapkınlığın ve cahilliğin karanlığından kurtaramayacağını anlamamanın zamanı geldi.”ğini ifade eden Açık Mektup, bu noktada, İran Devrimi’nin İslam’ın ezilenleri kurtarma konusunda “en küçük bir kuşkuya yer bırakmadan kanıtladığını”n altını çizmektedir.²³⁸ “İnsanın yeniden doğuşunu, ilerlemesini ve yaratıcılığını ancak İslam gerçekleştirebilir.” diyen Açık Mektup, bununla birlikte, “Dinde zorlama yoktur.” ilkesinden hareketle İslami düzenin Lübnanlılara zorla dayatılamayacağını ifade etmektedir.²³⁹ Gayrimüslim Lübnanlıları İslamiyet’e davet eden Açık Mektup, zaten ülkede halkın “(...) yönetim biçimini özgürce seçebilirse, kesinlikle İslamiyet’i yeğleyecektir.” der.²⁴⁰

Hizbullah, bu idealleri doğrultusunda Lübnan’daki mevcut mezhepçi sistemi reddetmiştir. Mevcut sistem, ülkede en büyük orana sahip olmasalar da Marunilere en çok çıktıyı sunarken, ülkenin önemli bir topluluğu olan Şiileri ise dışlayarak yoksulluğa mahkum etmekteydi. “Siyasi Marunizm”i ülkedeki en büyük düşmanları olarak niteleyen Açık Mektup’a göre, “Mevcut rejim kendini beğenmişliğin ve haddini bilmezliğin bir ürünüdür; öylesine adaletsizdir ki hiçbir yenilik ya da değişiklik onu düzeltemez. Kökten bir değişikliğe gerek vardır.”²⁴¹ Mevcut sistemin reform edilmesi amacıyla ortaya konan görüşlerin de bu sistemin ufak değişikliklerle de devam

²³⁷ Açık Mektup, 22 Şubat 1985 tarihinde “Hizbullah’ın Ezilenlere Açık Mektubunun Tam Metni” başlığıyla “El-Ahd” adlı yayın organında yayımlanmıştır. Açık Mektup’un İngilizce tam metni için bkz. Alagha, *The Shifts in Hizbullah’s Ideology...*, pp. 223-238.

²³⁸ Norton, *Hizbullah of Lebanon...*, p. 13; Açık Mektup, “kötülüklerin birinci kaynağı” ve “bütün kötülüklerin anası” olarak nitelediği “Büyük Şeytan” Amerika ve müdalelerinin “yeryüzünden silininceye dek sürecek” bir varlık olarak nitelediği “Küçük Şeytan” İsrail’le görüşülmemesi ve herhangi bir anlaşma yapılmaması gerektiğini ifade eder. Bkz. Alagha, *The Shifts in Hizbullah’s Ideology...*, pp. 225-226.

²³⁹ Norton, *Hizbullah of Lebanon...*, p. 13

²⁴⁰ Alagha, *The Shifts in Hizbullah’s Ideology...*, p. 228.

²⁴¹ *Ibid.*, pp. 228-229.

ettirilmesinden başka bir şey olmadığını ifade eden Hizbullah, bu noktada mevcut sistem içerisinde herhangi bir hükümetin içinde yer almayı ya da desteklemeyi reddetmektedir.

İç Savaş'ın sona ermesini izleyen süreçte, Hizbullah, reel siyasetin ortaya çıkardığı koşullara ayak uydurmak için 1990'lı yıllarla birlikte aşamalı bir dönüşüm süreci yaşadı. İran İslam Devrimi'nin önderi Ayetullah Humeyni'nin 1989 yılında vefat etmesi ve İran'ın gerek devrimci gelişmelerin ortaya çıkmasının kolay olmayacağı algısına kapılması gerekse Irak ile 1980-1988 yılları arasında gerçekleştirilen savaşın neden olduğu insani ve ekonomik kayıplar nedeniyle devrim ihracı politikasını geri çekmesi Hizbullah'ın politikasını etkilemiştir. İran, 1990'lı yıllarda, 1982 yılında Lübnan'a gönderdiği 1.500 kişilik Pasradan (Devrim Muhafızları) birliğini geri çekmiştir.

İç Savaş'ın bitmesi, Hizbullah'ı önemli meydan okumalarla karşı karşıya bıraktı. Bu meydan okumaların en önemlisi, Hizbullah'ın Açık Mektup'ta reddettiği Lübnan siyasal sistemine eklemlenip eklemlenmeyeceğini ortaya koyacak olan 1992 yılındaki seçimlerdi. Hizbullah'ın seçimlere katılmayarak sistemi reddetmesi, örgütün Lübnan siyasal hayatından tecrit olması anlamına gelmesi demekti. Bu da örgütün askeri temelde ve şiddeti öne çıkaran bir şekilde politiklar izlemesine neden olacaktı. Seçimlere katılarak sistemin içinde yer almak da örgütün daha önce ortaya koyduğu sert ideolojisinde yumuşamaya gitmesi demek olacaktı. Bu dönemde, Mayıs 1991'de Hizbullah Genel Sekreterliği'ne seçilen Abbas Musavi, örgütün 4 maddeden oluşan siyasi programını açıkladı. Program, İsrail'le mücadelenin devam ettirilmesi; ülkedeki iç karışıklıklara son verilmesi ve bu amaçla tüm gruplarla sorunların tartışılması; başta yoksul bölgelerdekilerin olmak üzere halkın sosyo-ekonomik ve toplumsal sorunlarının çözülmesi ve Hizbullah'ın bu amaçla kurumlarını işleve geçirmesi; Lübnanlaşma ve infitah politikasının başlatılarak ülkedeki tüm farklı etno-mezhebi topluluklarla işbirliği için diyalog politikasının ebnimsenmesi unsurlarını içeriyordu.²⁴² Musavi'nin açıkladığı bu programdaki uzlaşmacı ve ılımlı unsurlara karşın seçimlere katılım kararının alınması oldukça zor oldu. Örgüt içindeki farklı

²⁴² *Ibid.*, pp. 149-150.

görüşler üzerine seçime katılıp katılmamasının muhasebesini yapmak üzere Şura Meclisi'nin 7 üyesi ile 5 kişilik lider kadrosunda oluşan 12 kişilik bir komite kuruldu.²⁴³ Bu komite, Hizbullah'ın reddettiği bir sistemin en önemli organı olan Parlameneto'da yer almasının meşruiyeti, seçimlere katılmasının ve sistem içerisinde yer alınmasının Hizbullah'ın siyasi görüşünden vazgeçerek sistemi savunmasına anlamına gelip gelmeyeceği, seçimlere katılımın getirisinin götürüsünden daha fazla olup olmadığı ve Hizbullah'ın seçimlere katılarak Lübnan iç politikasına dâhil olmasının örgütün esas hedefi olan İslami Direniş'ten vazgeçmesine neden olup olmayacağı konularını el almıştır. Seçimin olumlu yanlarının olumsuz yanlarından daha fazla olduğuna kanaat getiren Komite, ikiye karşı on oyla seçimlere katılım yönünde görüş belirtirken son sözü meşruiyet konusunda karar vermeye yetkili olan İmam Hamaney'e bıraktı. Hamaney'in de alınan kararı onaylamasıyla Hizbullah, Lübnan iç politikasının içerisine dâhil oldu. Bu karar, örgütün yol haritası olan Şubat 1985 tarihli Açık Mektup'a açıkça bir çelişki ifade etmekteydi. Nitekim Hizbullah'ın politikasında meydana gelen değişiklik, Açık Mektup'un 1994 yılında revize edilmesine ve daha sonra da 1998 yılında geçersiz sayılmasına neden oldu.

Gerek İran'da meydana gelen gelişmeler gerekse İç Savaş'ın sona ermesiyle Lübnan'ın reel politik gerçeklerinin etkisiyle Lübnanlaşma ve infitah politikalarını izlemeye başlayan Hizbullah'ın söylemlerinde “İslami düzen” söylemi giderek arka plana atılmıştır. Bu hedeften resmen vazgeçilmese de “zamanın ruhu”na uygun olarak davranıldı ve Alagha'nın işaret ettiği gibi “1992, 1996, 1998, 2000, 2004 ve 2005 parlamento ve belediye seçim programlarının hiçbirinde Lübnan'da İslami düzen kurma hakkında hiçbir ifade yer almadı.”²⁴⁴ Bu, halkın İslam devletini kabul edene dek Hizbullah'ın Lübnan sisteminin tüm Müslüman ve Hristiyan halkın iradesine dayandığını benimsediği anlamına gelmekteydi.

Bu aynı zamanda, Hizbullah ile İran arasındaki ilişkinin boyutuna da yansımıştır. İran'ın devrim politikasını geri çekmesinin yanında belki de daha fazla etkisi olan unsur, Hizbullah'ın bu dönemde Lübnanlaşma ve infitah politikasını benimsemiş

²⁴³ *Ibid.*, pp. 150-151.

²⁴⁴ *Ibid.*, p. 156.

olmasıydı.²⁴⁵ Bu dönemde, askeri bir örgüt olmanın yanında ekonomik ve sosyal konularda da politikalar ortaya koyan Hizbullah, böylece etki alanını artırarak toplum nezdinde daha benimsenir bir aktör haline geldi. İç Savaş nedeniyle yıkıma uğrayan ülkenin fakir bölgelerinde uyguladığı sosyo-ekonomik politikalarla popülaritesini artıran Hizbullah, ülkede adalet, eğitim, müftülük, askeri, bankacılık, sendikacılık, sağlık, radyo-televizyon gibi alanlarda pekçok kurum oluşturacak etkiliğe ulaşarak “devlet içinde devlet” konumuna gelmiştir. Taif Anlaşması’yla tüm milis grupların silahları toplanmasına karşın kendisinin İsrail’le savaşmasından dolayı silahlarının toplanmaması ve sürekli İsrail karşıtı çerçevede şekillenen söylemi ve mücadelesi meşruiyetini daha da artırarak ülkedeki konumunu gittikçe güçlendirdi. 2000 yılında İsrail’in güney Lübnan’daki işgalini sona erdirmesi Hizbullah’ın başarısını ifade etmesinin yanında ülke içindeki diğer gruplar içinde de saygınlığının artmasına olanak sağladı.²⁴⁶

Hizbullah’ın giderek kendisine güvenini artıran bu gelişmeler ve örgütün Lübnan’ın kendine özgülüğünü benimsemeye başlaması, bir diğer deyişle Lübnan’ın belirli koşullarını, mezhepsel duyarlılıklarını ve çevresini algılaması İran’ın da örgüt üzerindeki müdahalelerinin azalmasına, örgütün kendisini İran’dan görece bağımsızlaştırmasına ve iki aktör arasındaki ilişkinin 21. yüzyıla birlikte karşılıklı çıkarları gözetme ve ortaklık biçimine evrilmesine ortam hazırladı.²⁴⁷

²⁴⁵ Bu çerçevede, Hizbullah kendisinin İslami hareket olmasının yanında milliyetçi bir parti olduğunu ve İslami kimliğiyle Lübnanlı kimliğinin birbiriyle çelişmediğini ifade eder. Hizbullah’ın çalışması, “İslami program” ile “Lübnan ulusal sadakatini” dengeler. Alagha, Hizbullah’ın “bütün özgülleri ve özellikleriyle, yönetenleri, yönetilenleri ve kadrolarıyla Lübnanlıdır.” der. Örgüt, kendisinin bu yönüne yönelik algıyı somutlaştırmak adına bir takım adımlar atmıştır. Örgütün yardım kuruluşları Şiilerin yanı sıra diğer mezhebi topluluklardan kişilere de yardım da bulunurken örgüt seçim listelerinde de Sünni ve Hristiyan adaylara da bazen yer vermiştir. Bunun yanında Hizbullah bayrağındaki “Lübnan’da İslami Devrim” yazısının 1998 yılında “Lübnan’da İslami Direniş” yazısıyla değiştirilmesi; örgütün yeni yayın organı olarak 2001 yılında yayın hayatına başlayan El-İntikad gazetesinde daha önceki yayın organı El-Ahd’in sol köşesinde yer alan Humeyni ve Hamaney resimlerinin yer almaması ve miladi takvimin hicri takvime öncelenmesi; söz konusu dönemde Hizbullah’ın kontrolündeki Dahya bölgesinde seçim döneminde tüm siyasi grupların dini ve ideolojik sembollerinin indirilmesi; BM’nin 1559 sayılı kararına karşı yapılan 30 Kasım 2004 ve Hariri suikastını izleyen süreçte 8 Mart 2005 tarihlerinde yapılan gösterilerde Lübnan bayraklarının da yer alması örgütün Lübnanlaşmasının sembolik göstergeleriydi. Bkz. **Ibid.**, p. 171.

²⁴⁶ David Hirst, “South Lebanon: The War That Never Ends?”, **Journal of Palestine Studies**, Vol. 29, No. 3, 1999, pp. 8-12.

²⁴⁷ Gilbert Achcar ve Michel Warschawski, **İsrail’in Hizbullah’a Karşı Savaşı**, Damla Kellecioğlu ve Sanem Öztürk (Çev.), İstanbul, Yazın Yayıncılık, 2007, ss. 34-35; Hizbullah, İran’la dini, kültürel,

Topluluk	1984 Nüfusu		1999 Nüfusu	
	Toplam Nüfus	%	Toplam Nüfus	%
Maruniler	900.000	%25.20	666.000	%19.0
Grek Ortodokslar	250.000	%7.0	210.000	%6.0
Grek Katolikler	150.000	%4.20	175.000	%5.0
Ermeni Ortodokslar ve Ermeni Katolikler	175.000	%4.90	210.000	%6.0
Diğer Hristiyanlar	50.000	%1.40	70.000	%2.0
Toplam Hristiyan Nüfus	1.525.000	%42.70	1.331.000	%38.0
Sünniler	750.000	%21.0	701.000	%20.0
Şiiiler	1.100.000	%30.8	1.192.000	%34.0
Dürziler	200.000	%5.6	280.000	%8.0
Toplam Müslüman Nüfus	2.050.000	%57.30	2.173.000	%62.0
Toplam Nüfus	3.575.000	%100.0	3.504.000	%100.0

Tablo 2.3: 1984 ve 1999 Yıllarında Lübnan'da Nüfusunun Mezhepsel Dağılımı (1984 yılı nüfusu için kaynak: Financial Times, February 17, 1984, p. 16;²⁴⁸ 1999 yılı nüfusu için kaynak: Colbert C. Held, **Middle East Patterns**, Oxford, Westview Press, 2000, p. 262.)

İç Savaş'ın bitişini takip eden ilk on yıllık yeniden yapılanma döneminden sonra 21. yüzyılın ilk yılına gelindiğinde içeride ve dışarıda yaşanan gelişmeler,

Lübnan'ın geleceğine yönelik unsurları belirleyici etkiler yapmıştır. İsrail'in 23 Mayıs'ta Suriye'ye ait olduğunu iddia ettiği için Şeba Çiftlikleri adı verilen bölge

politik, askeri ve ekonomik ilişkilerini sürdürmeye devam etmiştir. Aynı zamanda, İran'daki dini lideri veli-i el-fakih olarak görmeye devam etmiştir. Fakat bu iki aktör arasındaki ilişki 1990'ların ikinci yarısıyla birlikte görece özerkleşmiştir. Ali Hamaney'in 17 Mayıs 1995 tarihinde Hizbullah Genel Sekreteri Hasan Nasrallah'ı ve Şura Konseyi üyesi Şeyh Muhammed Yezbek'i hizbi ve dini konularda Lübnan'daki yardımcılarını ataması, ülkede pek çok kararın İran'daki dini lidere danışmadan alınmasının önünü açtı. Nitekim örgütün 1992 seçimlerine katılıp katılmaması yönündeki son sözü dini lider Ali Hamaney'e veren Hizbullah, 2005 seçimlerinde Hamaney'e danışmamış, Şeyh Afir el-Nabulsi'nin onayını yeterli görmüştür. Bkz. Alagha, **The Shifts in Hizbullah's Ideology...**, pp. 46-47.

²⁴⁸ 1984 yılı nüfusu, Uluslararası Azınlık Hakları Grubu'nun (Minority Rights Group International - MRG) tahminlerine dayanmaktadır.

dışında güney Lübnan'dan çekilmesi ve 10 Haziran'da İç Savaş'ın başlangıcından beri ülkede etkin olan Suriye'nin devlet başkanı Hafız Esad'ın vefatı Lübnan'da güç dengelerini değiştirecek gelişmeler olup kartların yeniden dağıtılmasını önünü açtı.

İsrail'in çekilişi ve Hafız Esad'ın ölümü, ülkedeki Suriye birliklerinin çekilmesini isteyen grupların taleplerini daha yüksek bir sesle dillendirmeye başlamalarına yol açtı. Ülkedeki Maruniler, Patrik Sfeir ve Maruni Kilisesi etrafında Suriye işgalinin Lübnan'da neden olduğu ekonomik çöküşü ortaya koyarak Suriye'nin ülkeden çekilmesi çağrısında bulundular.²⁴⁹ İçteki bu aktörlere, Fransa'da yaşayan Mişel Aun'un kurduğu "Hür Milliyetçiler" örgütü eşlik ediyordu. Bu örgüt, Lübnan'daki üniversitelerde Suriye karşıtı gösterilerin gerçekleştirilmesini organize ederek Suriye üzerinde baskı oluşturmaya çalışıyordu. Partik Sfeir, Hür Milliyetçiler örgütünün 22 Kasım'da yapmayı planladığı geniş katılımlı protesto girişimini Lübnan Kuvvetleri ve ULP gibi grupları gösteriye katılımdan vazgeçirerek sadece 5.000 kişinin katıldığı bir organizasyon ortaya çıkmasına neden olmasına karşın ABD ve Kanada'ya düzenlediği 42 günlük gemi yolculuğuyla Suriye'nin çekilmesi konusunda bu ülkelerin desteğini sağlamaya çalıştı. Sfeir, Nisan 2001'de Metn'deki Kornet Şehvan kasabasında ülkenin önde gelen Maruni siyasetçi ve fikir adamlarının yer aldığı bir toplantı organize etti.

Suriye'nin Lübnan'dan çekilmesi yönündeki bu taleplere Şam yönetiminin yanıtıysa Suriye'nin Lübnan'daki varlığının Arap Birliği kararına dayandığı ve Suriye'nin çekilmesi için Taif'te öngörülen unsurların tam anlamıyla gerçekleşmediği idi. Ülkede politik istikrarın tam olarak sağlanmadığı ve öngörülenin aksine tüm milis gruplarının silahlarından arındırılmamış olmasının yanında BM Güvenlik Konseyi'nin 1391, 1496 ve 1559 sayılı kararlarının varlığına rağmen İsrail'in ülkenin güneyinden çekilmemesi, Suriye açısından birliklerinin Lübnan'dan çekilmesi için uygun zamanın gelmediğini ifade ediyordu. Bununla birlikte, Suriye, Kornet Şehvan'daki toplantıyı izleyen süreçte Haziran 2001'de Beyrut ve çevresindeki güçlerini geri çekmeye başladı. Suriye birliklerinin tümünün ülkeyi terk etmesi içinse 2005 yılını beklemek gerekecekti.

²⁴⁹ Gary C. Gambill, "Nasrallah Boutros Sfeir: 76th Patriarch of the Maronite Church", **Middle East Intelligence Bulletin**, Vol. 5, No. 5, May 2003, (Çevrimiçi) http://www.meforum.org/meib/articles/0305_ld.htm, Erişim Tarihi: 24 Ekim 2017.

Patrik Sfeir'in Kornet Şehvan toplantısından sonra ülkedeki Müslümanlarla temas kurmaya çalışması ve bu çerçevede Ağustos 2001'de Dürzi Canbolat ailesinin kalesi olan Mukhtara'ya gitmesi ve burada Lübnan'ın çok mezhepli yapısına vurgu yapması, bu dönemde "Lübnanlılık" ideasının ortaya konması açısından değer taşımaktadır. Bununla birlikte, Sfeir'in başta Kornet Şehvan toplantısı olmak üzere bu girişimleri, diğer bir Maruni lider Mişel Aun tarafından Lübnan toplumunu ayırıştırmaya neden olmakla itham edilmiştir.²⁵⁰

İsrail güçlerinin bölgeden çekilmesi ve Hafız Esad'ın ölümü kadar Lübnan'ın hem iç politikasında hem de dış politikasında belirli dönüşümler meydana gelmesine neden olan bir diğer gelişme, ABD'nin Nisan 2003'teki Irak işgaliydi. ABD, 11 Eylül 2001 tarihine topraklarında meydana gelen terör saldırılarına karşılık vermek amacıyla saldırıya neden olan teröristlerin yuvası olarak gördüğü Afganistan'ı aynı yıl işgal etti. Afganistan müdahalesini Ortadoğu bölgesi için tehdit oluşturan dikta yönetimindeki Saddam Hüseyin'in Irak'ına müdahale izledi. Irak müdahalesini izleyen süreçte, bölgede güç dengeleri değişirken Lübnan'ın iç siyaseti de bundan etkilenmiş ve yeni ittifaklar ortaya çıkmaya başlamıştır. İşgalle birlikte bölgede etkisi artan ABD ve İsrail'in Suriye'yi uluslararası terörizmi desteklemekle suçlamaları Suriye üzerinde bir baskı oluşturunuyordu. Afganistan ve Irak'tan sonra kendisine de müdahale edileceği korkusu taşıyan Şam yönetimi, bu noktada tepkileri artırmamak için Lübnan siyasetinde daha yumuşak ve dış güçlerin ifade ettiği politikaları izlemeye özen göstermeye başlamıştır.

Nitekim görev süresi Eylül 2004'te dolacak olan Emil Lahud'un görev süresinin Ağustos 2004'te üç yıl daha uzatılması ülkede önce Irak işgalinin oluşturduğu siyasi kutuplaşmanın gün yüzüne çıkmasına daha sonrasında yaşananlar da işgalle birlikte Ortadoğu'da ortaya çıkan yeni güç dengelerinin Lübnan üzerindeki etkisini ortaya koymuştur. Lahud'un görev süresinin uzatılmasına tepki gösteren isimlerin başında gelen Başbakan Refik Hariri, 20 Ekim 2004'te görevini bıraktı. Ülke içinde Patrik Sfeir, Dürzi lider Velid Canbolat gibi isimler de anayasa değişikliğine karşı çıkarken ABD de Suriye'yi Lübnan Meclisi'ni baskı altına alarak bu anayasal değişikliğini

²⁵⁰ **Ibid.**, Erişim Tarihi: 24 Ekim 2017.

yaptırdığını açıkladı. Bu gelişmeler, Suriye'nin Lübnan üzerindeki etkisinin azaltılması gerektiğini bunun için yapılması gereken ilk şeyin Suriye birliklerinin Lübnan'dan çekilmesi olduğu ortaya konmuştur. Bu söylemi dillediren isimlerden biri de Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Kofi Annan idi. Annan, 7 Ekim'de yaptığı açıklamada, ülkede savaşın bitmesinin üzerinden uzun bir zaman geçmesine ve İsrail'in bölgeden çekilmesine karşın Suriye'nin çekilmediğini ve bunun sorunlara neden olduğunu ifade etti. Kofi Annan'ın bu beyanı, 19 Ekim'de BM Güvenlik Konseyi'nin Suriye'nin 1559 sayılı karar çerçevesinde bölgeden çekilmesi çağrısında bulunan beyanı izledi.²⁵¹

Suriye'nin çekilmesi yönündek bu iç ve dış beyanatların ortaya konduğu bir dönemde istifa eden Hariri, Mayıs 2005'te yapılacak parlamento seçimlerine hazırlanmaya başlamıştı. Fakat 14 Şubat 2005 tarihinde Lübnan siyasetinin bundan sonraki geleceğini belirleyen en önemli olay meydana geldi ve Refik Hariri, Beyrut'ta bombalı suikasta uğrayarak hayata gözlerini yumdu.²⁵² Suikastı, "Suriye ve Lübnan'da Zafer ve Cihat" adına Ahmet Teysir Ebu Ades üstlenip Hariri'nin Suudi Arabistan'la yakın iş ilişkileri nedeniyle hedef alındığını açıkladı. Fakat bu, hem ulusal hem de uluslararası alanda kabul görmedi, pek ciddiye alınmadı. Suriye, saldırıdan ABD ve İsrail'i sorumlu tutarken Lübnan, ABD ve İsrail de suikastın Suriye tarafından gerçekleştirildiği deklare ettiler. Bu tartışmalar arasında ABD ve İsrail, suikasttan sorumlu tuttıkları Suriye üzerindeki baskılarını artırdılar. Zaten uluslararası terörizme destek vermekle itham edilen Suriye, bu koşullar altında birliklerini Lübnan'dan çekmesi yönündek baskılara daha fazla dayanamayarak tüm kuvvetlerini ülkeden çıkaracağını açıkladı ve bir aydan kısa bir sürede ülkedeki tüm kuvvetlerini geri çekti.²⁵³

²⁵¹ Birleşmiş Milletler'in 1559 sayılı kararı için bkz. United Nations Security Council, "Security Council Declares Support for Free, Fair Presidential Election in Lebanon; Calls For Withdrawal of Foreign Forces There", (Çevrimiçi) <http://www.un.org/press/en/2004/sc8181.doc.htm>, Erişim Tarihi: 30 Ekim 2017.

²⁵² Atlıoğlu, **Lübnan Marunileri...**, s. 447.

²⁵³ Nicholas Blanford, **Killing Mr. Lebanon: The Assassination of Rafik Hariri and Its Impact on the Middle East**, London & New York, I.B. Tauris Publishers, 2006, p. 210-211.

Suriye'nin çekiliş kararı almasında esas olarak uluslararası alanda meydana gelen baskı etkili olurken Lübnan'ın içinde meydana gelen Suriye karşıtı protestolar da buna katkı sağlamıştır. Suikastı izleyen dönemde ülkede farklı görüşleri savunan birçok etno-mezhebi topluluk "Lübnanlılık" bilinci etrafında bir araya gelerek Suriye'yi suçlayan ve ülkelerinden çekilmesini isteyen çağrılarda bulundular, meydanlarda kalabalıklar oluşturdular. Suriye karşıtı protestolara tepki olarak büyük katılımlı Suriye yanlısı gösteriler yapan Hizbullah'ın bu gösterilerinde de "ilk kez" Hizbullah bayrağının yanında Lübnan bayrağı da sallanmaya başlandı.²⁵⁴

Hariri suikastını ve bununla ilintili olarak meydana gelen Suriye'nin ülkeden çekilmesinden sonraki süreçte Lübnan'da siyasi hayat karşıt iki kutup arasındaki mücadele etrafında şekillenmiştir. Lübnan'daki gruplar arasındaki bu kutuplaşma, 2005 parlamento seçimlerinde net olarak gün yüzüne çıktı. Kutuplaşmanın ilk tarafını Hizbullah ve uzun zaman sonra Fransa'dan ülkesine dönerek seçimlere katılan Maruni Mişel Aun ittifakı oluşturmaktaydı. "8 Mart İttifakı" olarak adlandırılan bu kutup, adını Suriye birliklerinin ülkeden çekilmesi yönündeki taleplere tepki amacıyla Hizbullah'ın 8 Mart'ta düzenlediği büyük katılımlı gösteriden almaktadır.²⁵⁵ Kutuplaşmanın ikinci kanadını ise adını Hizbullah'ın düzenlediği 8 Mart gösterisine tepki olarak 14 Mart'ta düzenlenen gösteriden alan ve liderliğini Refik Hariri'nin oğlu Saad Hariri'nin oluşturduğu "14 Mart İttifakı" oluşturmaktaydı.²⁵⁶ 8 Mart İttifakı, Suriye ve İran tarafından desteklenirken 14 Mart İttifakı ise ABD tarafından desteklenmekteydi.

²⁵⁴ Ibid., s. 448.

²⁵⁵ 8 Mart İttifakı, Şii Hizbullah ve EMEL hareketlerinin yanında Tallal Arslan liderliğindeki Demokratik Parti (Dürzi), Mişel Aun liderliğindeki Ulusal Özgürlük Hareketi (Hristiyan), Bilal Şaban'ın Tevhid Hareketi (Sünni) ve Ali Kansu'nun Suriye Sosyal Milliyetçi Partisi'nden (Şii) oluşmaktaydı. 8 Mart İttifakı, Şiilerin neredeyse tamamını bir araya getirmiştir. Şii topluluk içinde o zamana kadar birbirlerine rakip olan EMEL ve Hizbullah hareketleri aynı ittifak altında bir araya gelmişti. Öte yandan, Suriye karşıtlığıyla bilinen ve bu nedenle 1990'larda ülkeden ayrılmak zorunda kalan Mişel Aun, Suriye yanlısı Hizbullah ile aynı blok altında birleşti.

²⁵⁶ Augustus R. Norton, "The Role of Hezbollah in Lebanese Domestic Politics", **The International Spectator**, Vol. 42, No. 4, 2007, p. 485; 14 Mart İttifakı; Refik Hariri'nin oğlu Saad Hariri'nin partisi Müstakbel Hareketi (Sünni), Velid Canbolat liderliğindeki İlerici Sosyalist Parti (Dürzi), Emin Cumeyyil liderliğindeki Ketaib Partisi (Hristiyan), Samir Caca liderliğindeki Lübnan Güçleri (Hristiyan), Dori Şamun'un Ulusal Liberal Partisi (Hristiyan) ve Nasib Lahud'un Demokratik Yenilenme Partisi'nden (Hristiyan) oluşmaktaydı. İç Savaş sürecinde birbirleriyle şiddetli çatışmalar içinde olan Sünniler ile Ketaib Partisi aynı blok altında birleşti.

2005 seçimleri ülkedeki ideolojik bölünmenin mezhepsel bölünmeyle birleştiği yeni bir dönemi işaret etmekteydi. Ülkedeki farklı topluluklar, Lübnan'ın ve/veya kendi topluluklarının çıkarlarını düşünmek yerine kendi kişisel çıkarlarını düşündüler. Ülkedeki siyasi partilerin “Suriye yanlısı” ve “Suriye karşıtı” diye iki gruba ayrılması bile bunun net bir göstergesiydi. Bu, Lübnan'daki krizin derinleşmesi anlamına gelmekteydi.

2005 seçimleri Lübnan'daki siyasal süreç açısından bir dönüm noktası olmuştu. 29 Mayıs 2005'te başlayan dört aşamalı yapılan ve 19 Haziran'da sona eren seçimlerde Refik Hariri'nin oğlu Saad Hariri'nin içinde yer aldığı Suriye karşıtı ittifak toplam 72 sandalye kazanarak tek başına hükümeti kurmayı garanti altına aldı. Bu ittifak içinde Hariri'nin Gelecek Partisi 36 sandalye kazanırken Velid Canbolat'ın İlerici Sosyalist Partisi 16, Lübnan Güçleri 5, Kornet Şevhan grubu içerisinde yer alan Falanjist Parti 6, Trablus Blok içerisinde yer alan Demokratik Sol Parti ve Yeni Demokratik Parti 1'er milletvekili çıkardılar. Bu ittifak içerisinde 7 sandalye ise bağımsızlar tarafından kazanıldı. Seçimlerde 8 Mart İttifakı içindeki Hizbullah 14, EMEL Hareketi 15, Suriye Milliyetçi Sosyal Partisi 2 sandalye kazandı. Bu blok içerisinde yer alan Aun ittifakı altında toplanan Özgür Milliyetçi Parti 14, Skaff Bloğu 5 ve Murr Bloğu ise 2 milletvekili çıkardı. Seçimlerden sonra Saad Hariri'nin önerisiyle Fuad Sinyora başbakan olarak atandı.

Lübnan'daki bu gelişmeler, uluslararası medya kurumları tarafından 2000'lerin başında eski Sovyet ülkelerinde ve Balkanlarda gerçekleşen ve “Renkli Devrimler (Gürcistan'daki ‘Kadife Devrimi’, Ukrayna'daki ‘Turuncu Devrim’, Kırgızistan'daki ‘Lale Devrimi’)” olarak tanımlanan toplumsal hareketlerle ilişkilendirilerek “Sedir Devrimi” ya da “Sedir Baharı” olarak adlandırıldı. Ülkede Suriye'nin kontrolünün ortadan kalmasıyla gerçekleştirilen ilk seçim olması ve Lübnan'ın bağımsızlığını perçinlemek için bu süreçte yaşadığı siyasal dönüşüm süreci, Batılılar için ABD'nin Irak'a müdahalesiyle başlayan bölgenin demokratikleşmesi için önemli bir mihenk taşı ifade etmekteydi.²⁵⁷ Bu gelişmeler, ABD'nin yeni Ortadoğu tasarımıyla

²⁵⁷ Charles Krauthammer daha ileri giderek Sedir Devrimi'ni Soğuk Savaş'ın bitişini ifade eden Berlin Duvarı'nın yıkılışına benzetir. Bkz. Charles Krauthammer, “The Road to Damascus”, **The Washington**

uyumluydu. ABD, böylece Suriye etkisinin kırılarak Hizbullah'ın etkinliğini yitireceği bir Lübnan ortaya çıkarmayı amaçlamaktaydı. Bu, Lübnan'ın artık İsrail için bir tehdit olmayacağı anlamına gelmekteydi. Bunun böyle olmadığı da kısa süre içerisinde gözlemlenmeye başlandı. Suikastın ardından Hariri bir ulusal lider olarak lanse edilmeye ve ülkede devrim havası yaratılma çalışılmışsa da bu başarılı ol(a)madı. Nitekim Lübnan'ın gerçeklikleri göz önüne alındığında, Hariri siyasi açıdan başarılı olsa da Lübnan'daki siyasi kutuplaşmaların sadece bir tarafıydı. Suudi Arabistan ve Batı dünyasının Suriye ve İran'ın desteklediği Hizbullah'a karşı desteklediği Hariri, bir yanyıla tüm çeşitliliğiyle Lübnanlılığı desteklerken diğer yanyıla Hizbullah'a karşı Sünni İslamcılığı desteklemiştir. Bu unsurlar ve dahası kendisine yöneltilen eski Filistin kamplarında radikal İslamcılığın yükselmesine yönelik iddialar, Hariri'nin ulusal bir lider olmasının, dolayısıyla da ölümünün ülkede bir devrimi tetiklemesinin önüne geçmiştir.

Suriye'nin ülkeden çekilmesi, seçimlerin yapılarak hükümetin kurulması ve Batılı devlet ve kurumların Lübnan'a atfettikleri olumlu yakıştırmalara karşın yukarıda da ifade edildiği üzere ülkede krizler aşılamamıştı. Kutuplaşmanın gün yüzüne çıktığı ülkede, Hariri'nin öldülmesini izleyen ilk üç yılda ülkenin önde gelen siyasetçilerine, gazetecilerine ve üst düzey güvenlik görevlilerine yönelik suikast girişimleri vuku bulmuştur. Bu suikastlarda Haziran 2005'te Suriye karşıtı gazeteci ve akademisyen Samir Kassir; yine Haziran 2005'te Velid Canbolat'ın yakın arkadaşı ve 1977'de gerçekleştirilen Kemal Canbolat suikastının ardında Rıfat Esad'ın olduğunu söyleyen Lübnan Komünist Parti lideri George Hawi; Aralık 2005'te Hamadeh'in yeğeni milletvekili Cibran Tueni; Kasım 2006'da Cemayel ailesinin veliahtı milletvekili Amine Cemayel; Haziran 2007'de Suriye karşıtı fikirleriyle bilinen Sünni kökenli milletvekili Velid Eido; Eylül 2007'de Ketaib Partisi üyesi milletvekili Antoine Ghanim; Aralık 2007'de Tuğgeneral Fransua el-Hac, Ocak 2008'de Polis Şefi Albay Visam Eid ve Eylül 2008'de milletvekili Salih Aridi ölmüştür.²⁵⁸ Gerilimin bu kadar

Post, March 4, 2005, (Çevrimiçi) <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A5695-2005Mar3.html>, Erişim Tarihi: 31 Ekim 2017.

²⁵⁸ Yasin Atlioğlu, "Lübnan'da Tansiyon Tekrar Yükseliyor: Salih Aridi Suikastı", **Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi**, 16 Eylül 2008, (Çevrimiçi) http://www.bilgesam.com/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=210:luebnanda-tansiyontekrar-yuekseliyor-salih-aridi-suikast&catid=77:ortadogu-analizler&Itemid=78, Erişim Tarihi: 25 Ekim 2017.

tırmanmasında BM'nin 2005 yılında Hariri suikastının araştırılması için savcılar görevlendirmesi ve bunu izleyen süreçte uluslararası bir mahkemenin kurulması önemli etkiydi.²⁵⁹

²⁵⁹ Hariri suikastını izleyen gün, BM Güvenlik Konseyi, Konsey Başkanı'nın talebi üzerine suikastın yerinde incelenmesi için Lübnan'a müfettiş gönderme kararı alarak İrlanda Emniyeti'nden Peter Fitzgerald'ı ülkeye yolladı. Fitzgerald, araştırmaları doğrultusunda hazırladığı raporunu Mart ayında Güvenlik Konseyi Genel Sekreteri Kofi Annan'a teslim etmiştir. Rapor, Lübnan'da soruşturma yapmak için sağlıklı bir ortamın olmadığı dolayısıyla orada yürütülmekte olan soruşturmanın tatmin edici ve inandırıcılıktan uzak ve güvenilmez olduğunu içermektedir. Velid Canbolat'a dayandırdığı bilgilerle Lahud'un görev süresinin uzatılmaması durumunda bunu kendisinin Lübnan dışında tutulması anlamına geleceğini ifade eden Esad'ın 26 Ağustos 2004 tarihinde Hariri'yi Lübnan'ı parçalamakla tehdit ettiğini içeren Rapor, uluslararası adli bir soruşturma başlatılması gerektiğini vurgulamaktaydı. Güvenlik Konseyi, bu doğrultuda Nisan 2005'te aldığı 1595 numaralı kararla suikastı araştırmak için bölgeye bir soruşturma komisyonu gönderme kararı aldı. Alman Savcı Detlev Mehlis'in başında olduğu Birleşmiş Milletler Uluslararası Bağımsız Soruşturma Komisyonu (United Nations International Independent Investigation Commission - UNIIIC) ülkede çok sayıda siyasetçi, üst düzey diplomat, asker ve istihbaratçıyla görüşerek iki rapor ortaya koydu. Mehlis'in Nisan-Ekim arasındaki araştırmalarına dayanan birinci raporu, Beşar Esad ve Refik Hariri'nin görüşmeleri üzerine odaklandı. Rapor, Esad'ın Hariri'yi tehdit ettiğini ifade etmekteydi. Suriye'nin komisyona yardımcı olmaktan kaçındığının altını çizen Rapor, Hariri suikastının Suriyeli ve Lübnanlı üst düzey güvenlik görevlilerin bilgisi dışında gerçekleşmeyeceğini vurguluyordu. Genel olarak El-Muhaberat üyesi Muhammed Zübeyr el-Sıddık adlı tanığın ifadelerine dayanan Rapor, bu tanığın ifadeleri doğrultusunda suikastı Esad'ın kardeşi Mahir ve eniştesi General Asef Şevket tarafından planlandığını içermektedir. Gerek el-Sıddık'ın ifadelerine dayanması gerekse de gayri-resmi bir hali daha önce BM'deki İngiliz temsilciler tarafından basına sızdırılan raporun resmi ile gayri-resmi arasındaki azalmasına yol açtı. Rapor'u reddeden Suriye bununla birlikte yumuşak bir dil kullanarak işbirliğine hazır olduğunu açıkladı. Rapor'u memnuniyetle karşılayan ABD ve İngiltere ise Çin ve Rusya'nın muhalefeti nedeniyle Güvenlik Konseyi'nden Suriye'ye yönelik ağır bir ekonomik ve siyasi yaptırım kararı çıkartamamıştır. Mehlis'in ilk raporunu sunduğu hafta, BM'nin Ortadoğu Özel Temsilcisi olan Terje Roed Larsen de bir rapor ortaya koydu. Suriye'nin Güvenlik Konseyi'nin 1559 sayılı kararını yerine getirip getirmediğini konu edinen Larsen Raporu, Suriye'nin birliklerini Lübnan'dan çekmesine karşın El-Muhaberat aracılığıyla bu ülkede etkin olduğu, Lübnanlı gruplara silah temin ettiği ve Suriye'nin Lübnan bürokrasisinde, ordusunda ve istihbaratında ajanlarının bulunduğunu ifade etmekteydi. Suriye'nin Hariri suikastı dâhil ülkedeki 14 suikast girişimine karıştığını içeren Rapor, Suriye üzerindeki uluslararası baskının artmasına neden oldu. Larsen Raporu'nu izleyen süreçte, Mehlis'in ikinci raporu ortaya kondu. Mehlis, Ekim-Aralık arasındaki araştırmalarına dayanan ikinci raporunu Aralık 2005'te Güvenlik Konseyi'ne sunulmak üzere Kofi Annan'a iletti. Konsey'de verdiği brifingte Mehlis, Suriye'nin işbirliğinde yavaş hareket ettiğini ifade etmiş ve Suriyeli üst düzey yetkililerin suikasta karıştıklarına yönelik yeni kanıtlar sunmuştur. Mehlis'in raporunu dayandırdığı eski El-Muhaberat üyeleri Muhammed Zübeyr el-Sıddık ve Hüsam Tahir Hüsam'ın güvenilirliklerinin tartışmalı olması ve çelişkili ifadeleri Mehlis'in çalışmalarının inandırıcılığını ve tatmin ediciliğini sorgulatmıştır. Nitekim yıpranan ve güvenilirliğini kaybeden Mehlis'in yerine Ocak 2006'da Belçikalı Savcı Serge Brammertz atandı. Brammertz, 3 ayda tamamladığı araştırmasını Mart 2006'da BM Güvenlik Konseyi'ne ulaştırdı. Suriye'nin işbirliğini öven Brammertz, raporunda Hariri sonrası işlenen suikastlar ile Hariri suikastı arasında ilişki olduğuna dikkat çekmiştir. Brammertz'in brifinginden sonra Güvenlik Konseyi 1664 sayılı kararlar soruşturmanın derinleştirilmesi ve uluslararası nitelikte özel bir mahkemenin kurulması için Lübnan hükümetiyle müzakerelere başlanmasını istemiştir. Lübnan hükümeti ve BM yetkilileri arasında imzalanan anlaşmalarla Özel Lübnan Mahkemesi kuruldu. Mahkeme, uzun bir soruşturma sürecinden sonra iddianameyi ancak Temmuz 2011'de ortaya koyabildi. İddianame, suikastın Suriye'yi değil Hizbullah'ı sorumlu tutmaktaydı. Bu noktada, Hizbullah üyesi Mustafa Bedreddin, Salim Cemil Ayyaş, Hüseyin Hasan Oneisi ve Esad Hasan'ın

Bu koşullar altında grupların birbirleriyle mücadele ettiği bu süreçte, İsrail'in 2006 yılında Lübnan'a düzenlediği saldırı ülke için bir başka krizi ifade etmekteydi. Samir Kantar ve arkadaşlarını kurtarmak için İsrail'e karşı saldırılarını devam ettiren Hizbullah'ın 12 Temmuz 2006 tarihinde gerçekleştirdiği saldırıda 8 İsrail askerini öldürürken 2'sini de kaçırmıştı. Bunun üzerine İsrail, hem saldırılara karşılık vermek hem de kaçırılan askerlerini kurtarmak için Lübnan'a "İstikamet Değişimi Operasyonu" adını verdiği kara, hava ve deniz saldırılarını başlattı.²⁶⁰ "Temmuz Savaşı" olarak da adlandırılan bu süreçte İsrail, saldırılarının sadece Hizbullah'ı hedef aldığını ifade etse de saldırılar ülkenin birçok yerinde ciddi can ve mal kayıplarına neden oldu. Lübnan'da hükümetin verilerine göre 2 buçuk milyar dolar maddi tahribata neden olan bu saldırılar bunun yanında 1.000'den fazla Lübnan vatandaşının ve 159 İsraillinin ölümüne neden oldu. Hizbullah saldırıya hazırlıklıydı ve İsrail'e kısa sürede karşılık verdi. İsrail'in tüm Lübnan'a saldırması Hizbullah'ın tüm Lübnan'ı savunmasına yol açtı. Böylelikle, Hizbullah bir anda tüm Lübnan topraklarının koruyucusu haline geldi. İsrail'in askeri olarak Hizbullah'ı bitiremeyeceği zaman geçtikçe ön plana çıkmaktaydı. Bu süreçte, Fransa ve İngiltere'nin girişimleriyle kaleme alınan BM Güvenlik Konseyi'nin 1701 sayılı kararı doğrultusunda taraflar

isimlerini ortaya koyan iddianame çerçevesinde Mahkeme, Şubat 2012'de bu dört ismin gıyabında yargılanmasına karar verdi. Mahkeme'nin kararlarının geçerli olabilmesi için Parlamento'nun onayı gerekmekteydi. Meclis Başkanı Nebih Berri, böyle bir oturum için Meclis'i toplantıya çağırmayacağını belirtirken, Hizbullah ve Emel ittifakından 5 Şii Bakan hükümetin politikalarını protesto etmek için istifa etti. Sinyora hükümetinin istifası isteniyordu. Meclis'in toplanmaması üzerine Hariri'nin BM Genel Sekreterliği'ne yazdığı ve 70 parlamenterin imzasını taşıyan mektup, Meclis'ten kararın alınmayacağını söylüyor ve Güvenlik Konseyi'nin farklı bir yol bularak Mahkeme'yi hayata geçirmesi çağrısında bulunuyordu. Güvenlik Konseyi, Meclis'ten kararın 10 Haziran'a kadar onaylanmasını aksi takdirde bu tarihten sonra kararın kendiliğinden yürürlüğe gireceğini ve Mahkeme'nin doğrudan kurulacağını belirtmişti. Mahkeme, 11 Haziran'da kendiliğinden kuruldu. Hizbullah ve Suriye yanlısı gruplar hükümeti anayasal suç işlemekle suçlarken Saad Hariri, Mahkeme'yi Lübnan için bir dönüm noktası olarak nitelemiştir. Uluslararası Özel Lübnan Mahkemesi'ni gayrimeşru ilan eden Hizbullah, Hariri suikastını araştıran Birleşmiş Milletler Komisyonu'nun raporunda suikastla Hizbullah'ı ilişkilendirme olasılığı nedeniyle, hükümetten çekilme tehdidinde bulundu. Nitekim Başbakan Saad Hariri'nin geri adım atmaması üzerine Hizbullah dediğini yaptı ve hükümeti düşürdü. Hariri suikastı üzerine ortaya konan raporlar ve Lübnan Özel Mahkemesi üzerine bkz. The Head of the UN Team Investigating the Assassination of Ex-Lebanese Prime Minister Refik Hariri, "The Fitzgerald Report", **United Nations**, New York, March 24, 2005; Detlev Mehlis, **Report of the International Independent Investigation Commission Established Pursuant to Security Council Resolution 1595 (2005)**, Beirut, The Commission, 2005; "The Brammertz Report", **Third Report of the IIIC Established Pursuant Security Council Resolutions 1595, 1636 and 1644**, New York, March 15, 2006.

²⁶⁰ Augustus R. Norton, **Hezbollah: A Short History**, Princeton, Princeton University Press, 2007, p. 135.

arasında ateşkes sağlanmasına karşın Lübnan bu sefer hükümet kriziyle karşı karşıya kaldı.²⁶¹

Hizbullah ve EMEL örgütlerinin Kasım 2006'da bakanlarını hükümetten çekmeleriyle beliren hükümet krizi, Ekim 2007'ye gelindiğinde daha ciddi bir hal aldı. Cumhurbaşkanı Emil Lahud'un görev süresi Eylül ayında bitmesine karşın yerine yeni bir isim üzerinde anlaşılabilmesi bunu tetikleyen unsurdur. Aylarca süren görüşmeler sorunu çözmek yerine krizi daha da tetikledi. Hizbullah, Bakanlar Kurulu'nda bakanlıklarının artırılması ve hükümette veto hakkına sahip olmaları koşuluyla hükümeti destekleyerek Genelkurmay Başkanı Mişel Süleyman'ın cumhurbaşkanı seçilebileceğini aksi takdirde hiçbir şekilde cumhurbaşkanlığı seçimlerini yaptırmayacaklarını açıkça dile getirmiştir. Bu talep, hükümet tarafından reddedilirken Mayıs 2008'e gelindiğinde ülkedeki gerginlik tarafların sıcak çatışmasına döndü. Çatışmalar, Beyrut'ta Refik Hariri resminin kimliği belirli kişiler tarafından yırtılmasıyla başladı. Çatışmadan yaklaşık üç hafta sonra ise bu kez Beyrut Amerikan Üniversitesi'nin kantininde Şii ve Sünni öğrencilerin çatışması yaşandı. 23 Ocak'ta üç kişinin ölmesiyle sonuçlanan genel grevin ardından 25 Ocak'ta kampüste başlayan çatışmalar kısa sürede büyümüş ve Sünniler ile Şii'leri karşı karşıya getirmişti. Sünniler ve Şii'ler arasındaki gerginlik, Nisan başında bir kez daha Beyrut'un merkezinde sokak çatışmalarının yaşanmasına yol açtı. Çatışmada her iki tarafın da silah kullanması Lübnan'ın yeni bir iç savaşa doğru sürüklenmekte olduğu endişelerini güçlendirmişti ve krizin derinleşmesine neden olmuştu. 9 Mayıs'tan sonra çatışmalar Dürzi bölgesi Lübnan Dağı ve Sünnilerin yoğun olarak yaşadıkları Trablus'a taşındı. Bununla birlikte yeni bir iç savaşa evrilmeden sorunun önüne geçildi. Buna karşın, yaşanan çatışmalar, Hizbullah'ın silahlarını ilk kez Lübnan halkına doğrultmasını ifade ediyordu. O güne kadar İsrail karşıtlığı çerçevesinde bir direniş örgütü olan ve İsrail'le mücadele amacıyla Taif'te silahlarını elinde tutmasına izin verilen Hizbullah'ın böylece gerek duyduğunda silahlarını ülke içindeki rakiplerine karşı da kullanabileceği

²⁶¹ 1701 sayılı karar için bkz. "Resolution 1701", UN Security Council, Ağustos 2006, (Çevrimiçi) <http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/PKO%20SRES1701.pdf>, Erişim Tarihi: 30 Ekim 2017; Hizbullah'ın direnişi İsrail'in "yenilmezlik mitine" büyük zarar vermiştir. Bkz. Amos Harel ve Avi Issacharoff, **Israel, Hezbollah and the War in Lebanon**, New York, Palgrave MacMillan, 2008, pp. 241-244.

gözler önüne serilmişti. Bu durum, Hizbullah'ın ülke içindeki meşruiyetine büyük bir darbe vurdu.

Ülkedeki hükümet krizine çözüm getiren haber, 21 Mayıs'ta Katar'dan geldi. Katar ve Türkiye'nin Arap Birliği'nin de desteğiyle Katar'ın başkenti Doha'da bir araya gelen Lübnanlı siyasi taraflar Taif Anlaşması'na “ufak bir dokunuş” yaparak siyasal sistemdeki tıkanıklığı en azından o dönem için aştılar.²⁶² Doha Anlaşması, kurulacak 30 sandalyeli hükümette, 14 Mart İttifakı'na başbakanı belirleme hakkıyla birlikte 16 bakanlık verilmesini öngörüyordu. Hizbullah'a 11 bakanlığın tahsis edildiği hükümette geriye kalan 3 bakanlık sandalyesine orutacak isimleriyse cumhurbaşkanı belirleyecekti. Bununla birlikte Hizbullah'ın elini güçlendiren ve izleyen süreçte yeniden hükümet krizlerine neden olacak olan unsur, anlaşmayla bu örgüte veto hakkının tanınmasıydı.²⁶³

Doha Anlaşması'nı izleyen süreçte, 25 Mayıs'ta Mişel Süleyman, 127 parlamenterin 118'inin oyunu alarak cumhurbaşkanı olurken başbakan olan Fuad Sinyora da 12 Temmuz'da hükümeti kurmuştur. Bununla birlikte, Lübnan'ın toplumsal ve siyasal kaynaklı yapısal sorunlarının neden olduğu bu hükümet krizi, izleyen yıllarda ortaya çıkacak yeni hükümet krizlerinin de habercisi niteliğindedir. Nitekim 2009 seçimlerinde bu bir kez daha net olarak gün yüzüne çıktı. 7 Haziran 2009 tarihinde gerçekleştirilen seçimlerde, 14 Mart İttifakı tahminlerin aksine seçimlerin galibi olmuştur. 14 Mart İttifakı, 71 milletvekili çıkarırken 8 Mart İttifakı 57 milletvekili çıkarmıştır. Seçimlerden sonra en önemli tartışma konusu, Hizbullah'ın silahları ve Hükümet kararları üzerinde veto hakkına sahip olacak sayıda milletvekilliğinin 8 Mart İttifakı'na verilmesi olmuştur. Hizbullah liderleri tarafından yapılan açıklamalarda silahlar ve veto hakkı konusunda geri adım atılmayacağı açık bir şekilde belirtilmiştir. Nitekim Lübnan'da bir Ulusal Birlik Hükümeti genel seçimlerden tam beş ay sonra kurulabildi. İktidar ile Hizbullah arasında yapılan çekişmeli pazarlıklarla belirlenen 30 üyeden oluşan Bakanlar Kurulu'nda Batı destekli Başbakan adayı Saad Hariri

²⁶² Karim Knio, “Is Political Stability Sustainable in Post-‘Cedar Revolution’ Lebanon?”, **Mediterranean Politics**, Vol. 13, No. 3, 2008, p. 447.

²⁶³ Doha Anlaşması'nın İngilizce tam metni için bkz. “The Doha Agreement”, **Nowlebanon**, 21 Mayıs 2008, (Çevrimiçi) <http://www.nowlebanon.com/NewsArchiveDetails.aspx?ID=44023>, Erişim Tarihi: 26 Ekim 2017.

önderliğindeki koalisyon 15 sandalyeye sahip oldu. Kalan bakanlardan 10'unu Hizbullah liderliğindeki muhalefet, beşini ise Cumhurbaşkanı Mişel Süleyman belirledi. Bu dağılım, hükümetteki hiçbir partiye veto hakkı tanımıyordu. Ancak Hariri koalisyonu kabinede oy çokluğu için gereken 15+1'e sahip olmadığından, muhalefetin bakanları da veto için gereken 10+1 oya sahip olmadığından, cumhurbaşkanının atadığı bakanlar dengeyi sağlamakta önemli rol oynayacaktı. Kabinenin en önemli üyelerinden içişleri ve savunma bakanlarını ise Cumhurbaşkanı Süleyman atadı.

Seçimleri izleyen süreçte, ülkedeki siyasal sistemin kırılganlığını gösteren ve mevcut ittifakların kısa sürede değişebileceğini ortaya koyan önemli gelişmelerden biri Hizbullah'ın hükümetten Hariri suikastını incelemek amacıyla kurulan Lübnan Özel Mahkemesi'ni tartışmak amacıyla Meclis'i olağanüstü toplantıya çağırmasını istemesiydi. Saad Hariri'nin bunu reddetmesi üzerine 8 Mart İttifakı bakanlarını hükümetten çekti. Hariri hükümetine destek veren Velid Canbolat'ın İleri Sosyalist Partisi'nin de bakanlarını çekmesiyle hükümet düştü ve ülkede siyasal sistem bir kez daha işlevsiz hale geldi. Ülkede hükümet Haziran 2011'de Nur Hareketi lideri Necip Mikati önderliğinde yeniden kuruldu.

1. Suriye Krizinin Lübnan'ın İstikrarsızlığı Üzerindeki Etkileri

İç Savaş'ın bitişini izleyen iki on yılda yukarıda ifade edilen ve ülkenin yapısal sosyo-ekonomik ve politik unsurları çerçevesinde sorunların vuku bulduğu Lübnan, 21. yüzyılın ikinci on yılında, Aralık 2010'da Tunus'ta başlayıp hızla birçok Ortadoğu ülkesine yayılan mevcut yönetim karşıtı halk ayaklanmalarıyla oldukça zorlu bir sürece girmiştir. "Arap Baharı" olarak adlandırılan bu gelişmelerin Mart 2011'de Suriye'ye sıçraması ve burada zamanla dış güçlerin de soruna müdahil olmalarıyla yıllar sürecek bir iç savaşa evrilmesi Lübnan'ı gerek sosyo-ekonomik gerekse siyasal olarak yeni meydan okumalarla karşı karşıya bırakmıştır.²⁶⁴

Suriye krizi, zaten topraklarında önemli miktarda bir Filistinli mülteciyi barındıran Lübnan'a olaylar nedeniyle çok sayıda Suriyeli göçmenin akın etmesine yol açtı.

²⁶⁴ Ohannes Geukjian, **Lebanon after the Syrian Withdrawal: External Intervention, Poer-Sharing and Political Instability**, London & New York, Routledge, 2017, pp. 208-273.

Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği verilerine göre, Ocak 2012’de Lübnan’da kayıtlı Suriyeli mülteci sayısı 6.229 iken, krizin derinleşmesine paralel olarak bu sayı hızla artış göstermiştir. Haziran 2012’de 17.267’ye ulaşan mülteci sayısı, Temmuz 2013’te 500.723, Eylül 2014’te ise 1 milyon üzerine çıkarak 1.166.061 olmuştur.²⁶⁵ Bu tarihten sonra ülkedeki Suriyeli mülteci sayısında az da olsa bir düşüş yaşandığı görülmektedir. Ülkedeki Suriyeli mülteci sayısı, Ocak 2015’te 1.146.911’e, Ağustos 2015’te 1.113.941’e, Şubat 2016’da ise 1.055.984’e geriledi. Bunun nedeni Lübnan hükümetinin Ekim 2014’ten itibaren ülkeye giriş yapacak olan Suriye vatandaşlarına vize uygulamasını başlatmış olmasıdır.²⁶⁶ Bununla birlikte, bu sayılar resmi olup kayıt yaptırmayan ya da kaçak yollarla ülkeye giren Suriyelileri kapsamamaktadır. Bunlarda dikkate alındığında, Lübnan’daki Suriyeli mülteci sayısının 1 buçuk milyon üzerinde olduğu ifade edilmektedir. Lübnan nüfusunun yaklaşık olarak dörtte biri ile beşte biri arasında değişen bir oranı ifade eden bu sayı, Lübnan’ın hassas etno-mezhebi dengeleri dikkate alındığında ülkenin istikrarını ve asayişini her an sarsma tehlikesine sahiptir.²⁶⁷ Nitekim Lübnanlı farklı gruplar,

²⁶⁵ Bunların 53.070’i Suriye’deki Filistin mültecilerinden oluşmaktaydı. Bkz. “Syria Regional Refugee Response”, (Çevrimiçi) <http://data.unhcr.org/syrianrefugees/country.php?id=122>, Erişim Tarihi: 30 Ekim 2017; 2016 yılı itibarıyla Lübnan’da kayıtlı Filistinli mülteci sayısı yaklaşık olarak 455 bindir.

²⁶⁶ Daha önce ülkeye gelerek burada “kalıcı” olan Filistinlilerin Lübnan’da neden olduğu olaylardan ders çıkaran Lübnan, Suriyeli mülteciler konusunda daha güvenlik eksikliğini bir yaklaşım sergilemektedir. Genellikle kuzey ve kuzeydoğu Lübnan’da bulunan ve yasadışı yollarla giren Suriyeli mültecilerin silahlanmasını önlemek amacıyla ciddi bir baskı politikası uygulamaktadır. “Açık kapı politikası” izleyen Beyrut yönetimi, bununla birlikte 1951 Mülteciler Konvansiyonu ve buna bağlı 1967 Protokolü’nü imzalamadığı için Suriyelilere mülteci statüsü ve kalıcı oturma izni vermemektedir. Yasal yollarla Lübnan sınırlarına giren Suriyeliler, ülkede 6 ay kalış iznine sahip olmaktadır. Bu süreyi ikinci 6 ay için ücretsiz olarak uzatabilen 15 yaş ve üzeri Suriyeliler, daha sonraki süreçte 12 ay için kişi başı 300 bin Lübnan Poundu ödemek zorundadır. Lübnan, Suriyeli mülteciler için resmi bir kamp kurmamıştır. Hükümet, bunu kampları idare edecek siyasi ve ekonomik gücün olmamasına bağlarken gerçek neden Filistinliler örneğinden çıkarılan gelenlerin geri dönmeyeceklerine dair endişelerdir. Bu doğrultuda, Lübnan’da Suriyeli mültecilerin genel olarak eğitim, sağlık ve barınma gibi temel konularda ciddi sorunlar yaşadıkları söylenebilir. Suriyeli mültecilerin Lübnan’daki yaşam koşulları üzerine detaylı bilgi için bkz. Oytun Orhan et al., “Suriye’ye Komşu Ülkelerde Suriyeli Mültecilerin Durumu: Bulgular, Sonuçlar ve Öneriler”, **Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi**, Rapor No. 189, Nisan 2014, ss. 1-62; “The Consequences of Limited Legal Status for Syrian Refugees in Lebanon - NCR Lebanon Field Assessment Part Two: North, Bekaa and South”, **Norwegian Refugee Council**, March 2014, pp. 1-24; Atlıoğlu, “Suriyeli Mültecilerin...”, ss. 638-654.

²⁶⁷ Suriyelilerin gelmesiyle birlikte ev kiralının ve gıda fiyatlarının artması, işsizliğin yükselmesi, çalışma ücretlerinin düşmesi ve suç oranlarının artış göstermesi zamanla Suriyeli mültecilere yönelik hoşnutsuzlukların baş göstermeye başlamasına neden olmuştur. Suriyeli mülteciler sorunu, Lübnan’ın ekonomisi üzerinde de ciddi baskılar oluşturmuştur. Uluslararası Para Fonu (IMF) verilerine göre, Lübnan ekonomisi 2007-2010 yılları arasındaki dönemde ortalama yüzde 7.5 büyürken 2011 yılında sadece yüzde 1.5 büyüdü. Bkz. “Lebanon: 2011 Article IV Consultation”, **International Monetary**

Suriyeli mültecileri kendi varlıklarına yönelik bir tehdit olarak algılamalarına karşın bu çerçevedeki tutumlarının daha çok dini-mezhepsel kimlikleri temelinde şekillenmektedir. Bu noktada, Lübnanlı Hristiyanlar Suriye’den gelen Hristiyan mültecilere daha ılımlı yaklaşırken Müslüman Suriyelilere karşıysa daha sert ve ayrımcı bir tutum içinde olmaktadır. Gelen mültecilerin çoğunun Sünni olması ve ülkedeki Şiiler ve Maruniler arasında etno-mezhebi dengenin sarsılması ve değişmesi tehlikesinin ortaya çıkmasına neden oldu. Lübnanlıların Suriyelilerle birlikte bu dönemde ülkelerine gelen Filistinlilere karşı tutumları ise oldukça olumsuzdur. Filistinlilerin geçmişte ülkelerini sürükledikleri vahşeti unutmayan Lübnanlılar, ülkelerindeki Filistinli sayısının yeniden artmasını benzer sorunların yaşanmasına neden olacak bir tehdit olarak görmektedirler. Nitekim Beyrut yönetimi, Mayıs 2014’ten beri sınırlarını Filistinlilerin geçişine kapatmıştır. Filistinliler bu tarihten itibaren Lübnan’a ancak yasadışı yollarla giriş yapabilmektedirler.

Suriye krizi, dış gelişmelerin Lübnan’da nasıl etki doğurduğu ve içeride siyasal bölünmeleri nasıl tetiklediği konusunu da bir kez daha gün yüzüne çıkarmıştır. Nitekim Suriye krizi, Lübnan’ı Esad rejimi “yanlıları” ve “karşıtları” biçiminde ikiye bölmüş bir hale soktu. Lübnan’da Esad rejiminin en büyük destekçisi olan Hizbullah, olayların Suriye’ye sıçradığı andan itibaren Şam yönetimine desteğini açıkladı. Bununla da kalmayan Hizbullah, zamanla itibaren sahaya inerek Esad’ın yanında savaşa katıldı. Bu doğrultuda, Hizbullah, Lübnan’dan Esad karşıtı gruplara katılmak amacıyla Suriye’ye geçerek savaşmak isteyen gönüllüleri engellemek için sınırdaki Kuseyr kentine Suriye’yle ortak operasyon düzenledi. Hizbullah lideri Nasrallah, konuşmalarında Esad’ı destekleyici ifadelerle yer verirken kontrol altında tuttuğu topraklarda Esad karşıtı gösterilerin yapılmasına izin vermemiştir. Ülkedeki birçok siyasi otoritenin Suriye krizine karışılmaması yönündeki uyarılarına rağmen Hizbullah’ın bu tutumu, mezhebi dengeler üzerine kurulan Lübnan’da mezhebi unsurların körüklenmesine neden olmuştur.²⁶⁸ Hizbullah’ın Suriye yanlısı tutumu

Fund, February 2012, pp. 28-38, (Çevrimiçi) <https://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2012/cr1239.pdf> (01.12.16), Erişim Tarihi: 30 Ekim 2017.

²⁶⁸ Lübnan’ı Ortadoğu’daki gelişmelerin dışında tutmak için bu dönemde yapılan girişimlerin dikkate çarpanı, Cumhurbaşkanı Mişel Süleyman’ın Haziran 2012’de Baabda’da bulunan Devlet Başkanlığı Sarayı’nda farklı siyasi grupların katılımını içeren Ulusal Diyalog Komitesi’ni toplamasıydı. Komite’nin açıkladığı “Baabda Deklarasyonu”, ülkenin birlik ve beraberliğine atf yaparak, Lübnan’ın

karşısında Suudi Arabistan'la yakın ilişkiler içinde olan Saad Hariri'nin önderliğinde Trablus, Akkar ve Sayda gibi kentlerde etkinliklerini artıran Sünniler bunun göstergesiydi. Nitekim ülkedeki körüklenen mezhepsel fay hatları, Haziran 2011'e gelindiğinde Trablus'ta Esad karşıtı Sünni-Selefi gruplar ile Esad yanlısı Nusayriler arasında ilk çatışmaların ortaya çıkmasına neden oldu. İran'la işbirliği içerisinde hareket eden Hizbullah, Esad'a desteğini artırırken 2012 yılında Lübnan'da Hizbullah ve Suriye karşıtı pek çok muhalif isim de suikasta uğrayarak hayatını kaybetti. Mayıs 2012'de Selefi din adamı Şadi Mevlevi terör örgütü üyeliği suçuyla Lübnan Ordusu tarafından gözaltına alınmış, Sünni Şeyh Ahmed Abdülvahhab aynı ay içerisinde Lübnan Ordusu tarafından öldürülmüştür. İzleyen süreçte, Lübnanlı Şii hacılarının Halep'te Özgür Suriye Ordusu tarafından rehin alınmasına misilleme amacıyla Lübnanlı Şii Mikdad Ailesi'nin milisleri 20 kişiyi kaçırdı. Çatışma ortamının giderek körüklendiği bu süreçte, Hizbullah'ın müttefiki İslami Tevhid Hareketi, Ağustos ayında bir başka Sünni şeyhi Halid el-Baradei'yi Trablus'ta infaz etti.²⁶⁹ Ekim ayında ise Hariri'yle yakın ilişkiler içerisinde olan Lübnan İç Güvenlik Güçleri İstihbarat Şefi General Visam el-Hasan Beyrut'ta bombalı bir suikasta uğrayarak hayata gözlerini yumdu. Bu saldırının arkasında Hizbullah ve İslami Tevhid Hareketi olduğu ifade edilmiştir.²⁷⁰ Bu suikastlar, iki grup arasında Trablus, Sayda, Akkar gibi Sünni nüfusun yoğun olarak yaşadığı kentlerde mezhep temelli çatışmaları yeniden körüklenmesine neden oldu. 2012 yılında Suriyeli muhaliflerin Suriye'nin Lübnan'a açılan kapısı olan Kuseyr'deki sınır kapısına dayanmaları Hizbullah'ın fiili olarak Suriye savaşına katılmasına yol açtı. Esad yönetimiyle beraber hareket eden Hizbullah, bölgede Esad güçleriyle beraber operasyon düzenleyerek muhalifleri bölgeden çıkardı.²⁷¹

ve Lübnanlı grupların Suriye'deki çatışmalara müdahil olmaması ve sınırdan silah ve savaşı geçişlerine izin verilmemesi çağrısında bulundu. Lübnan gerçeklikleri göz önünde bulundurulduğunda bu çağrılarının karşılık bulmasını beklemek pek gerçekçi değildi. Nitekim de öyle oldu.

²⁶⁹ Yasin Athoğlu, "Suriye İç Savaşı'nın Gölgesinde Lübnan Hizbullah'ı", **21. Yüzyıl Dergisi**, Sayı 56, Ağustos 2013, ss. 20-27.

²⁷⁰ "Who is Wissam el-Hassan?", **Al-Akhbar**, October 2012, (Çevrimiçi) <http://english.al-akhbar.com/node/13029>, Erişim Tarihi: 30 Ekim 2017.

²⁷¹ Yasin Athoğlu, "Suriyeli Mültecilerin Lübnan'a Etkileri", **VII. Uludağ Uluslararası İlişkiler Konferansı: Uluslararası Sistemde Yeni Düzen Arayışları**, Tayyar Arı ve Barış Özdal (Ed.), Bursa, 21-22 Ekim 2015, ss. 643-644.

Hizbullah'ın Suriye krizine dâhil olması Lübnan'ı "Irak ve Şam İslam Devleti (İŞİD)" tehlikesine de açık bir hale getirdi. İŞİD ve müttefikleri Nusra, 2014 yılı boyunca ülkede intihar saldırıları ve adam kaçırmaya eylemleri gerçekleştirdi. 25 Haziran'da Beyrut'taki Duroy Otel'ine gerçekleştirdiği ses getiren eylemle Lübnan'da dikkat çeken İŞİD, Suriye'de Sünnilere karşı savaşan Hizbullah'ı en büyük düşman olarak niteleyerek Lübnan'da yeni bir cephe açtığını ilan etti.²⁷²

Ağustos 2014'e gelindiğinde Suriye sınırındaki Aarsal kentinde Lübnan Ordusu ile Suriye'den sızan cihatçı gruplar arasında çıkan çatışmadan faydalanan İŞİD ve Nusra cephesi çatışmaların sonunda Lübnan'a gözdağı vermek için 30'a yakın Lübnan askerini kaçırdı.²⁷³ İŞİD, kaçırdığı askerlerin üçünü Ağustos-Eylül döneminde kafalarını kesme yoluyla infaz etti.²⁷⁴ Bu durum, ülkedeki Müslüman kesim arasında siyasi ve toplumsal infiale yol açmıştır. Bunun yanında, İŞİD'in yaptıklarından endişe duyan sadece Lübnanlı Müslümanlar değildi. İŞİD'in girdiği Lübnan'ın kuzeyindeki Trablus kentindeki kiliselerin duvarlarına "İslam Devleti geliyor.", "Haça tapanları öldürmeye geliyoruz." tehditleri ülkedeki Hristiyanları da derin endişeye itmiştir.²⁷⁵ Hizbullah, kısa sürede Aarsal'ı yeniden İŞİD'ten almayı başarsa da Suriye krizi hem Lübnan üzerinde hem de Hizbullah'ın Lübnan'daki konumu üzerinde önemli etkiler yaratmıştır.

Suriye krizi, Lübnan'ın ne kadar hassas dengeler üzerine kurulmuş bir devlet olduğunu bir kez daha gözler önüne sererken Hizbullah ise artık Lübnan'ın İsrail işgalinden kurtulmasını sağlayan "kabul edilir" bir örgüt değildi. Bu, aynı zamanda, İsrail işgalinin bitişini izleyen süreçte "Lübnanlılık" olgusunu temele koyan politikalar izleyen Hizbullah'ın bu politikalarının da ne denli tutarsız olduğunu ve boşa gittiğini göstermiştir.

²⁷² Radwan Mortada, "ISIS Declares War on Lebanon", **Al-Akhbar**, June 27, 2014, (Çevrimiçi) <http://english.al-akhbar.com/node/20346>, Erişim Tarihi: 30 Ekim 2017.

²⁷³ "Lebanon Pulled into War with ISIS", **Al-Arabiya**, October 18, 2014, (Çevrimiçi) <http://english.alarabiya.net/en/perspective/analysis/2014/10/18/Lebanon-pulled-into-war-with-ISIS.html>, Erişim Tarihi: 30 Ekim 2017.

²⁷⁴ "Lebanese Government Says Soldier Killed by 'Terrorist' Nusra Front", **Al-Arabiya**, September 20, 2014, (Çevrimiçi) <http://english.arabiya.net/en/News/middle-east/2014/09/20/Nusra-Front-executes-Lebanese-soldier.html>, Erişim Tarihi: 30 Ekim 2017.

²⁷⁵ Atlıoğlu, "Suriyeli Mültecilerin...", s. 644.

Suriye krizinin mezhepler arası ayrışmaları körükleyerek çatışmalara neden olması, ülkede siyasi istikrarsızlığın da yeniden baş göstermesine neden olmuştur. Başbakan Necip Mikati'nin koalisyon ortaklarıyla anlaşamaması üzerine Mart 2013'te istifa etti. Tamim Selam genel uzlaşıyla yeni hükümeti kursa da Mayıs 2014'te görev süresi dolacak olan Cumhurbaşkanı Mişel Süleyman'ın yerine seçilecek yeni ismi belirleme noktasında iki grubun da Meclis'te yeterli çoğunluğa sahip olmaması Lübnan'da yeni bir krizi işaret ediyordu. 14 Mart İttifakı'nın Lübnan Güçleri Partisi'nin başkanı Samir Caca'yı, 8 Mart İttifakı'nın ise Mişel Aun'u aday gösterdiği seçimlerin ilk turu, 23 Nisan'da gerçekleştirildi. 128 parlamenterin 124'ünün hazır bulunduğu oturumda, Caca'ya 48, Aun'a 16 ve aday olmayan Emin Cemayel'e de 1 oy çıktı. 52 oyun boş, 7 oyun ise geçersiz sayıldığı ilk turda, hiçbir aday cumhurbaşkanı seçilebilmek için Anayasa'nın öngördüğü üçte iki çoğunluğu sağlayamadı. 30 Nisan'da gerçekleştirilen seçimlerin ikinci turundaysa seçilebilmek için salt çoğunluk yetmesine karşın bu sefer de Parlamento'da toplantı yeter sayısı bulunamadı. Anayasa, toplantı için Parlamento'da 86 parlamenterin hazır bulunmasını öngörmekteydi. Meclis'te 75 milletvekilin yer alması ikinci turun 7 Mayıs'a ertelenmesine neden oldu. İzleyen süreçte yapılan birçok oturuma rağmen Cumhurbaşkanı'nın bir türlü seçilememesi ülkede siyasal hayatı felce uğrattı. Bu durum, parlamento seçimlerinin de ileri bir tarihe atılmasına neden oldu. Meclis seçimleri, 31 Mayıs 2014 tarihinde 17 ay ertelendi. Bu süre, 5 Kasım 2014 tarihinde 31 aya çıkarılarak seçimlerin 2017 yılında yapılması kararlaştırıldı.²⁷⁶ Bu tarih, en son Mayıs 2018 olarak güncellenmiştir. Lübnan Parlamentosu, görev süresinin dolacağı 20 Haziran 2017 tarihine altı gün kala Parlamento'nun görev süresini 11 ay daha uzatmıştır. Aralık 2017'de ortaya konan İçişleri Bakanı Nihad el-Menşuk imzalı bir kararnameyle seçimlerin net günü belirlenmiştir. 6 Mayıs 2018 tarihinde yapılması öngörülen seçimlerde yurtdışında

²⁷⁶ Lübnan'da siyasal sistemin işlevsizliği ve merkezi devletin zayıflığının göstergesinin en trajik örneği Ağustos 2015'te Beyrut'ta başlayan çöp protestolarıdır. "Kötü Kokuyorsunuz (You Stink)" sloganı etrafında şekillenen bu protestolar, ülkede çöp toplama şirketiyle yaşanan sıkıntı sonunda yaşanan basit bir çöp toplama olayından çok daha öteydi. Şirketin çöpleri toplamaması durumunda merkezi otoritenin çöpleri toplamaktan aciz olmasının yanında ülkede sık sık yaşanan su ve elektrik kesintileri, temel tüketim ürünlerinin fiyatlarındaki sürekli artış, siyasi istikrarsızlık, kötü yönetim, güvenlik sorunları ülkede insanların "Devlet nerede?", "Halk rejimin devrilmesini istiyor." gibi sloganların yüksek sesle dillendirilmesine ortam hazırladı. Bkz. Yasin Atlioğlu, "Büyük Ortadoğu'nun Küçük Ülkesi: Lübnan", **Yeni Türkiye Dergisi**, Yıl 22, Sayı 84 (Ortadoğu Özel Sayısı - III), Ocak-Haziran 2016, s. 818.

yaşayan Lübnanlıların da ilk defa oy kullanabilmelerinin önü açılmıştır. Yurtdışındaki Lübnanlılar, 40 ülkede kurulacak sandıklarla 22-28 Nisan arası dönemde oylarını verebileceklerdir.²⁷⁷

Soruna çözüm getirmek amacıyla ilk adımı atan uzun süredir suikast endişesi nedeniyle ülkesinden uzakta Paris'te yaşayan ve ancak 2016 yılı başında Lübnan'a dönebilen Saad Hariri, Samir Caca'nın yerine muhalifler için daha kabul edilebilir bir isim olan ve 8 Mart İttifakı içerisinde yer alan Marada Hareketi'nin lideri Süleyman Faranjiyye'yi yeni aday olarak gösterdi. Hariri'nin bu hamlesi karşısında Caca, Aun'u desteklediğini açıklarken, Aun'u destekleyen EMEL Hareketi lideri Nebih Berri ve İlerici Sosyalist Partisi lideri Velid Canbolat ise Faranjiyye'yi desteklemeye başladıklarını açıkladılar. Hariri'nin bu hamlesine Hizbullah'ın cevabıysa seçimleri boykot ederek seçimlerin yapılmasını engellemek oldu. Ekim 2016'ya gelindiğinde Lübnan Parlamentosu yeni cumhurbaşkanı için 45 seçim girişiminde bulunduyorsa da bunda başarı elde edememiştir. Cumhurbaşkanlığı krizi, ancak 29 ay sonra 31 Ekim 2016 tarihinde çözüldü. Bu tarihte yapılan seçimlerde, 14 Mart İttifakı'nın 8 Mart İttifakı'nın adayı Mişel Aun'u desteklemesiyle seçim tamamlanmış ve Aun, Lübnan'ın 13. cumhurbaşkanı olmuştur. Aun da yeni hükümeti kurma görevini Saad Hariri'ye verdi.

Bununla birlikte, bu koşullar altında Lübnan'da sorunların bitmesini beklemek pek de gerçekçi değildir. Nitekim bu satırların yazıldığı Kasım 2017'de ülkenin başbakanı Hariri, Hizbullah ve İran'ı suçlayarak hayatının tehlikede olduğunu ve babasının kaderini paylaşma endişesi taşıdığını ifade ederek istifa etti. Hariri'nin istifa açıklamasını ülkesinde değil de Suudi Arabistan'ın başkenti Riyad'ta El-Arabiya kanalına yapması ve istifa açıklamasını yaptıktan ancak 17 gün sonra, 22 Kasım'daki Bağımsızlık Günü kutlamalarına katılmak amacıyla, 21 Kasım'da ülkesine dönmesi Lübnan'ın sisteminin bölgeyle nasıl ilişki içerisinde olduğunu göstermesi açısından önemlidir.²⁷⁸ Hariri'nin istifası, 2016 yılının başında, Suudi Arabistan ve İran arasında

²⁷⁷ "Machnouk Sets 2018 Parliamentary Elections for May 6", **The Daily Star Lebanon**, December 15, 2017, (Çevrimiçi) <http://www.dailystar.com.lb/News/Lebanon-News/2017/Dec-15/430333-machnouk-sets-2018-parliamentary-elections-for-may-6.ashx>, Erişim Tarihi: 18 Aralık 2017.

²⁷⁸ Hariri'nin Suudi Arabistan tarafından alıkonulduğunu ve istifaya zorlandığını iddia eden Hizbullah lideri Hasan Nasrallah, Suudi Arabistan'ın Lübnan'ın içişlerine eşi görülmemiş bir şekilde müdahale

ortaya çıkan diplomatik krizin Lübnan iç siyasetine doğrudan yansıması olarak okunabilir. Bu dönemde, Tahran'daki Suudi Arabistan diplomatik temsilcilerine yönelik saldırılar olması ve İslam İşbirliği Teşkilatı'nın bu olayları kınadığı kararda Lübnan'ın çekimser oy kullanması, aynı dönemde Lübnan'ın Arap Birliği'nin Hizbullah'ı terör örgütü olarak niteleyen kararına itiraz etmesi Suudi Arabistan ile Lübnan arasında gerginliklere neden olmuştu. Lübnan üzerinde baskılarını artıran Suudi yönetiminin Şubat ayında daha önceden Lübnan'a yapmayı kabul ettiği 4 milyar dolarlık yatırımı iptal ettiğini açıklaması iki ülke arasındaki gerginliği daha da körükledi. Tüm bu gelişmeler, Hariri'nin istifasına giden süreçte ortam hazırladı. Hariri'nin İran dini lideri Hamaney'in danışmanı Ali Ekber Velayati'nin kendisini ziyaret etmesinin ertesi günü istifa etmesi ve Suudi Arabistan'ın vatandaşlarına Lübnan'ı terk etme çağrısında bulunması kara bulutların Lübnan üzerinde dolaşmaya devam edeceğine işaret etti.²⁷⁹

ettiğini ve bunun bir "hakaret" olduğunu ifade etmiştir. Bkz. "Hizbullah Lideri Nasrallah: Hariri'yi Alıkoyan Suudi Arabistan, Lübnan'a Hakaret Etti", **BBC Türkçe**, 10 Kasım 2017, (Çevrimiçi) <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-41943158>, Erişim Tarihi: 11 Kasım 2017; Nasrallah, Hariri'nin istifa açıklamasının geçersiz olduğunu vurgularken Dürzi lider Velif Canbolat da Twitter hesabından yaptığı paylaşımda "İster zorla, ister kendi iradesiyle bir haftadır Lübnan'dan uzakta olan Hariri'nin dönmesinin zamanı gelmiştir. Kendisinin alternatifi yoktur." açıklamasında bulundu. Bkz. "Dürzi Lider Canbolat: Hariri'nin Dönme Zamanı Geldi, Alternatifi Yok", **Sputnik News**, 10 Kasım 2017, (Çevrimiçi) <https://tr.sputniknews.com/ortadogu/201711101030946186-durzi-canbolat-hariri-suudi-arabistan-fransa-lubnan/>, Erişim Tarihi: 11 Kasım 2017.

²⁷⁹ Cumhurbaşkanı Mişel Aun, Hariri'nin kendisiyle görüşerek istifa talebini yüz yüze görüşmede kendisine ifade edene dek istifasını kabul etmeyeceğini açıklamıştı. Nitekim 21 Kasım'da Lübnan'a dönen Hariri, Aun'la yaptığı görüşme sonrasında Aun'un kendisine istifasını bekleterek konuyla ilgili daha fazla istişarede bulunması isteğinde bulunduğunu ve kendisinin de Aun'un bu isteğini kabul ettiğini ifade etti. Hariri'nin 22 Kasım'daki "istifasını bekletme" beyanını, 5 Aralık'taki "istifasını geri çekme" açıklaması izledi. Hariri, söz konusu tarihte, Cumhurbaşkanı Aun başkanlığında Baabda'da bulunan Devlet Başkanlığı Sarayı'nda gerçekleştirilen Bakanlar Kurulu'nun olağanüstü toplantısının ardından düzenlediği basın toplantısında istifasını geri çektiğini açıkladı. Yapılan toplantıda, hükümet üyelerinin ortak bir uzlaşma noktasında buluştuklarını ifade eden Hariri'nin açıklaması oldukça dikkat çeken noktalar içermekteydi. Lübnan hükümetinin bütün unsurlarının bölgesel ve uluslararası krizlere dâhil olmama konusunda uzlaştığını içeren açıklamada, hükümetin bu uzlaşma siyaseti çerçevesinde "(...) görevine devam edecek, Arap ülkelerinin iç işlerine karışmayarak ilişkilerini koruyacak, bölgesel sorunlar, çatışmalar ve savaşımlardan uzak duracaktır." ifadeleri yer almaktaydı. Bu kararın Bakanlar Kurulu'nda oy birliğiyle alındığını vurgulayan Hariri, böylece Lübnan'ın "(...) herhangi bir çatışma veya savaştan uzak durmaya karar verdi. Bu toplantının, ülkemizin bir kaosa doğru çekilmeye çalışıldığı şu dönemde, uzlaşma ve Lübnan'ı korumak için yeni bir fırsat olduğunu düşünüyoruz." ifadelerini kullandı. Basın açıklamasında vurgu yapılan bir diğer konuya "Lübnan'ın çıkarlarına uygun ve uluslararası hukuka saygıyı temel alan bağımsız bir dış politika benimseneceği"nin ifade edilmesiydi. Bkz. Hediye Levent, "Hariri İstifasını Geri Çekti", **Amerika'nın Sesi**, 5 Aralık 2017, (Çevrimiçi) <https://www.amerikaninsesi.com/a/lubnan-basbakani-hariri-istifasini-geri-cekti/4149949.html>, Erişim Tarihi: 7 Aralık 2017; Muhammed A. Akman, "Lübnan Başbakanı Hariri İstifasını Geri Çekti", **Anadolu Ajansı**, 5 Aralık 2017, (Çevrimiçi) <http://aa.com.tr/tr/dunya/lubnan-basbakani-hariri->

E. Geçmişin İçindeki Gelecek, Geleceğin İçindeki Geçmiş - Konfesyonel Sistem vs. Lübnan Ulusal Kimliği: Devlet İçinde “Devletler” ya da Devletlerini Arayan Topluluklar

Lübnan dini, siyasi ve kültürel olarak oldukça çeşitlilik arz eden bir ülkedir. Etnik olarak büyük oranda homojen bir karakter taşımasına karşın Lübnan’ın çok unsurlu mezhepsel ve toplumsal yapısı, ülkede istikrarlı bir siyasi yapının oluşmasını engellerken aynı zamanda etno-mezhebi kimliklerin ulusal kimliğin önüne geçerek ülkede ortak bir ulusal kimliğin gelişimine de ket vurmuştur. Bu etno-mezhebi çeşitlilik, ülke farklı toplulukları tarihsel süreç içerisinde “konfesyonizm”²⁸⁰ olarak adlandırılan siyasal düzenleme çerçevesinde bir güç dengesi aramaya itmiştir.

istifasini-geri-çektir/990429, Erişim Tarihi: 7 Aralık 2017; Bu koşullar altında, öngörülen zaman diliminde gerçekleştirilen Nisan-Mayıs seçimleri, Hizbullah’ın zaferiyle sonuçlanmıştır. EMEL hareketiyle ittifak yapan Hizbullah, 29 milletvekili çıkarmayı başarmıştır. Sandalye sayısını 21’den 26 yükselten Cumhurbaşkanı Mişel Aun’un Ulusal Özgürlük Hareketi de seçimlerden zaferle ayrılan bir diğer partidir. 5 yıl erteleme nedeniyle 9 yıl sonra ilk kez yapılan genel seçimlerde, seçimlere katılım oranı bir önceki seçimle kıyaslandığında yüzde 5 oranında azalarak yüzde 49.2’ye düşmüştür. Bu, 15 seçim bölgesine ayrılan ülkede yaklaşık 1.8 milyon seçmenin 128 sandalye için yarışan 976 adaya oy kullandığı anlamına gelmektedir. Yeni seçim yasası çerçevesinde daha önceki seçimlerde uygulanan çoğunluk temsil sisteminin terk edilerek nispi temsil sisteminin benimsendiği bu seçimde, Sünni bloğun önde gelen partisi olan Saad Hariri’nin Müstakbel Hareketi ise ciddi bir yara almıştır. Büyük oy kaybına uğrayarak Parlamento’da sahip olduğu 33 sandalyenin 12’sini yitiren Hariri, buna karşın Parlamento’daki en büyük Sünni blok olma niteliğini korumuştur. Bu da Hariri’yi -Başbakan’ın Sünni olma zorunluluğu düşünüldüğünde- yeni hükümeti kurabilecek tek aday konumuna taşımaktadır. Hariri’nin elini güçlendiren gelişme ise 14 Mart Koasliyonu’nda yer alan Samir Caca’nın Lübnan Güçleri Partisi’nin sandalye sayısını 8’den 15’e yükseltmiş olmasıdır. Seçimler, 8 Mart ve 14 Mart blokları arasında sıkışmış olan Lübnan’da gücün Hizbullah’ın önderliğindeki 8 Mart lehine kaymasını ifade ederken bu durumun başta İsrail tehdidi olmak üzere Lübnan’a getireceklerini ise zaman gösterecektir. Öte yandan, kısaca nispi temsil sisteminin Lübnan üzerindeki etkisinden söz edilecek olursa seçimlerde ülkedeki genel siyasi tabaka dışından 7 kişinin bağımsız aday olarak Parlamento’ya girmeyi başarması -ki bu Lübnan için bir ilktir- bu temsil sisteminin ülkede bazı kök salmış uygulamalara meydan okuyucu bir niteliğe sahip olabileceği ifade edilebilir. Bkz. “Lebanon Election: Hezbollah Leader Declares -Victory-”, **BBC**, May 7, 2018, (Çevrimiçi) <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-44027973>, Erişim Tarihi: 8 Mayıs 2018.

²⁸⁰ Türkçe’ye “eştoplumlaştırıcılık”, “dini paylaşım sistemi” ve/veya “mezhepçilik” olarak çevrilen ve itiraf, günah çıkarmak ile mezheplerin birbirini kabulünü ve eşit temsilini benimseyen politikaya dayanan anlamına gelen konfesyonizm, Arapça’da “taifiyye”, İngilizce’de “confessionalism” ve “sectarianism” tanımlamalarına karşılık gelir. Lübnan üzerine kaleme alınan İngilizce kaynakların bazıları “confessionalism” bazıları ise “sectarianism” kavramını kullanmışlardır. Konfesyonizm kavramının Türkçe karşılıklarından biri de “ikrarcılık”tır. B. J. Odeh’in “Lübnan’da İç Savaş: Çağdaş Bir Siyasi Tarih” adlı kitabının çevirisini yapan Yavuz Alogan, kitapta ikrarcılık kelimesini konfesyonizm kavramının karşılığı olarak kullanmıştır. Bkz. Odeh, **Lübnan’da İç Savaş...**, 1986; Bu çalışmada, “konfesyonizm” ve “mezhepçilik” kullanımlarına yer verilmekte olup aynı anlamda kullanılmaktadırlar.

Yukarıda Lübnan'daki tarihsel gelişim süreci detaylı olarak kaleme alınmış olan konfesyonizm ya da konfesyonel sistem, siyaset bilimi literatüründe “ortaklaşmacı ya da ortaklıkçı demokrasi (consociational democracy)”²⁸¹ modeli olarak adlandırılan demokrasi kavramsallaştırmasının bir alt kategorisidir. Emeritus Profesör unvanına sahip olan Hollandalı siyaset bilimci Arend Lijphart'ın literatüre kazandırdığı ortaklaşmacı demokrasi modeli dini, etnik, ırksal, kültürel ve/veya ideolojik çizgilerle derinlemesine bölünmüş topluluklardan oluşan çoğulcu devletlerde, ülkedeki tüm grupların karar alma sürecine katılımını sağlayacak bir uzlaşma mekanizmasının ortaya konması temeline dayanır.²⁸² Lijphart'ın “segment” olarak nitelediği bu alt toplulukların her biri kendi çıkar gruplarına, siyasi partilerine, basın-yayın organlarına sahiptirler. Bu noktada, ortaklaşmacı demokrasi modeli, etno-mezhebi toplulukların devlet tarafından tanındığı ve devletin bu toplulukların varlıklarını ve kimliklerini koruyabildikleri, kendi dillerini kullanabildikleri ve kendi okullarına ve basın-yayın

²⁸¹ Füsün Üstel, “bir arada yaşama modeli” olarak tanımladığı “consociationalism” kelimesinin türediği “consociation” sözcüğünün ilk defa Alman Kalvinist felsefeci ve teolog Johannes Althusius (1557-1639) tarafından 17. yüzyılın ilk dönemlerinde Hollanda, Belçika ve Lüksemburg'ta uygulanan siyaseti tanımlamak için kullanıldığını ifade eder. Bu kavram, ülkedeki farklı topluluk liderlerinin toplulukların belirli oranda katılımının da mümkün olduğu süreçle ülke siyasetinin üzerine temelleneceği yapının ortaya konmasını ifade eder. Bkz. Füsün Üstel, **Yurttaşlık ve Demokrasi**, Ankara, Dost Kitabevi, 1999, s. 19; Althusius'tan sonra kavramı Lijphart'ın yüklediği anlamda ilk kullanan isim Amerikalı siyaset bilimci ve sosyolog David E. Apter'dir. Bkz. David E. Apter, **Political Kingdom in Uganda: A Study in Bureaucratic Nationalism**, New Jersey, Princeton University Press, 1961, pp. 24-25; Ortaklaşmacı demokrasi modeli, Kurt R. Luther'ın da ifade ettiği gibi 1960'lardan itibaren Asya ve Afrika'daki derin bölünmüş topluluklara sahip çoğulcu devletleri ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır. Bunda, liberal demokrasinin öngördüğü unsurların bu devletler nezdinde başarısızlığa uğraması etken faktördür. Bkz. Kurt R. Lutfür, “A Framework for the Comparative Analysis of Political Parties and Party Systems in Consociational Democracy”, **Party Elites in Divided Societies: Political Parties in Consociational Democracy**, Kurt R. Luther ve Kris Deschouwer, London & New York, Routledge Press, 2005, p. 2.

²⁸² Arend Lijphart, “Consociational Democracy”, **World Politics**, No. 21, January 1969, pp. 207-225; Lijphart, **Democracy in Plural Societies...**, 1977; Arend Lijphart, “The Power-Sharing Approach”, **Conflict and Peacemaking in Multiethnic Societies**, Joseph V. Montville (Der.), New York, Lexington Books, 1991, pp. 491-509; Konfesyonel sistem, öngördüğü unsurlar bakımından Lijphart'ın teorizasyonundan pek farklı olmasa da bazı yazarlar tarafından çeşitli terimlerle ifade edilmektedir. Konfesyonizm kavramı, Elizabeth Picard tarafından “siyasi cemaatçilik” olarak ifade edilirken, Nazih Richani'nin eserlerinde “sectopolitik”, Antoine N. Messarra ve Theodor Hanf tarafından ise “ittifak, yoldaşlık” olarak telaffuz edilmektedir. Bkz. Elizabeth Picard, “The Virtual Sovereignty of the Lebanese State: From Deviant Case to Ideal-Type”, **The Arabs State and Neo-Liberal Globalization: The Restructuring of State Power in the Middle East**, Laura Guazzone ve Daniela Pioppi (Ed.), London, Ithaca Press, 2009; Elizabeth Picard, **Lebanon: A Shattered Country**, New York & London, Holmes and Meier, 1996; Nazih Richani, **Dilemmas of Democracy and Political Parties in Sectarian Societies: The Case of the Progressive Socialist Party of Lebanon 1949-1996**, New York, St. Martin's Press, 1998; Antoine N. Messarra, **The Challenge of Coexistence (Prospects for Lebanon)**, Oxford, Center for Lebanese Studies, 1998; Theodor Hanf, **Coexistence in Wartime Lebanon...**, 1993.

organlarına sahip olabildikleri demokratik bir ortamın tesis edilmesini öngörür. Etnisite, din, dil, ırk ve/veya dil unsurları bağlamında hiçbir alt grubun genel bir çoğunluğu oluşturmadığı ortaklaşmacı devlet, gruplar arasındaki çatışmalarda tarafsız bir rol üstlenir ve siyasal seçkinler tarafından varılan uzlaşmaları yerine getirir. Lijphart, ortaklaşmacı demokrasinin hayata geçirilmesi noktasında ülkedeki her topluluğun seçkinlerine özel önem atfeder.²⁸³ Lijphart'a göre, liderlerin sistemi benimseyerek devamlılığını taahhüt etmeleri ve bu yönde dayanışmayı tesis etmeleri, gruplar arasında ayrışmaya neden olacak unsurların ortadan kaldırılması yönünde çaba göstermeleri, farklı grupların taleplerini dikkate alarak hareket etmeleri ve kriz dönemlerinde ayrışmaya neden olacak unsurları gözeterek sistem çerçevesinde çözüm üretmeleri ortaklaşmacı demokrasinin devamı için elzemdir. Kendi toplulukları üzerinde nüfuz sahibi olan seçkinler, hem kendilerinin ve topluluklarının çıkarlarına hizmet etmek amacıyla hem de ülkede barışın sağlanması adına yapıcı adımlar atacaktırlar.²⁸⁴ Lijphart'ın düşüncesiyle uyumlu olarak Joseph G. Jabbra ve Nancy W. Jabbra, topluluk liderlerinin merkezci kuvvetin ortaya çıkması için istekli olmaları ve sorumluluk almaları gerektiğini ifade ederler.²⁸⁵ Leslie Lipson, bunun olmaması durumunda bu sistemin devam etmesinin mümkün olmadığını vurgular.²⁸⁶

²⁸³ Lijphart'ın Hollanda örneği üzerinden yola çıkarak elit kartellerin yönetimini öngörmesine siyaset felsefeci Brian Barry ve siyaset bilimci M. P. C. M. van Schendelen itiraz eder. Barry Hollanda, Belçika, İsviçre ve Avusturya'nın Lijphart'ın dediği gibi elit karteller tarafından yönetilmemektedir. Bkz. Brian Barry, "Review Article, Political Accommodation and Consociational Democracy", **British Journal of Political Science**, Vol. 5, No. 4, October 1975, p. 481; Brian Barry, "The Consociational Model and Its Dangers", **European Journal of Political Research**, Vol. 3, Issue 4, December 1975, pp. 393-412; Schendelen de Hollanda'da topluluklar arası uzlaşmanın Lijphart'ın ifade ettiğinin aksine elitlerin el altından yaptıkları anlaşmalar ya da gerçekleştirdikleri zirve diplomasisiyle değil seçim sistemi aracılığıyla sağlandığını ifade etmektedir. Seçim sistemi, elitleri yönlendirerek uzlaşma yönünde hareket etmelerini sağlamaktadır. Bkz. M. P. C. M. van Schendelen, "Consociational Democracy: The Views of Arend Lijphart and Collected Criticisms", **Political Science Reviewer**, Vol. 15, No. 1, Fall 1985, pp. 143-183; Lijphart'ın ortaklaşmacı sistemin işleyişinde elitlerin başat rolüne itiraz eden bir diğer isim Hollandalı siyaset bilimci Hans Daalder'dir. Daalder, Hollanda ve İsviçre'deki uzlaşmanın Lijphart'ın ifade ettiği gibi ülkenin birliği amacıyla olan elitlerin çabalarından öte bu iki ülkenin ortaklaşmacı sistem uygulanmaya başlamadan önce de uzun süre politik uzlaşmaya ve çoğulcu geleneğe sahip karakterinin eseri olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Hans Daalder, "On Building Consociational Nations: The Cases of Netherlands and Switzerland", **International Social Science Journal**, Vol. 23, No. 2, 1971, pp. 367-368.

²⁸⁴ Michael C. Hudson, "The Lebanese Crisis: The Limits of Consociational Democracy", **Palestine Studies**, Vol. 5, No. 3-4, 1976, p. 111.

²⁸⁵ Jabbra ve Jabbra, "Consociational Democracy...", pp. 71-90.

²⁸⁶ Leslie Lipson, **The Democratic Civilization**, New York, Oxford University Press, 1964, p. 122.

Lijphart, 1968 yılında yayınladığı ve kendi ülkesinin demokrasisini konu alan “The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands (Uzlaşma Siyaseti: Hollanda’da Çoğulculuk ve Demokrasi)” adlı eserinde Hollanda özelinden yola çıkarak Avrupa’nın derinlemesine bölünmüş Belçika, Kuzey İrlanda, İsviçre, İspanya, Kıbrıs gibi devletlerine uzlaşma için belirli kriterler ortaya koymuştur.²⁸⁷ Lijphart’e göre, dini ve sınıfsal olarak derinlemesine bölünmüş bir topluma sahip olmasına karşın Hollanda dünyanın en başarılı demokrasilerden biriydi.²⁸⁸ Hollanda’nın ideolojik ve toplumsal bölünmüşlüklerine karşın ülkede istikrarlı, etkili ve meşru bir parlamenter demokrasinin işlemesi Lijphart’ın bu siyasal sistemi inceleyerek benzer yapıdaki devletler için siyasal davranış ile toplumsal yapı arasındaki ilişki üzerine teorik bir çerçeve çizme noktasında teşvik etti. Hollanda örneğinden yola çıkan Lijphart, derinden bölünmüş topluluklara sahip çoğulcu devletlerde ortaklaşmacı demokrasi modelinin işlerlik kazanabilmesi için (1) Geniş tabanlı uzlaşma, (2) Parçalı otonomi, (3) Üst temsil ya da temsilde eşitlik ve (4) Azınlıklara tanınacak veto hakkı olmak üzere dört şart koşar.²⁸⁹

²⁸⁷ Bu Avrupa devletleri dışında Kolombiya, Malezya, Güney Afrika, Çin, Hindistan, Burma, Tanzanya gibi devletler de derinlemesine bölünmüş topluluklara sahip çoğulcu devletlerdir. Ortadoğu’da Lübnan dışında Suriye ve Irak da konfesyonel terimlerle tanımlanmaktadır. Bkz. Donald L. Horowitz, **Ethnic Groups in Conflict**, California, University of California Press, 2000, p. 492.

²⁸⁸ Arend Lijphart, **The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands**, Los Angeles, University of California Press, 1968, p. 1.

²⁸⁹ **Ibid.**; Horowitz, Asya ve Afrika toplumlarında düşmanlıkların Avrupadakilere oranla daha şiddetli olduğunu ve bu yüzden ortaklaşmacı demokrasi modelinin Avrupa dışında işlemeyeceğini ifade eder. Horowitz’e göre, seçimler bir uzlaşma süreci meydana getirebilir fakat bir bütünleşme modeli üretmez. Bkz. Horowitz, *Ethnic Groups...*, pp. 492-495; İsveçli siyaset bilimci Jürg Steiner ve Amerikalı sosyal bilimci Robert H. Dorff da ortaklaşmacı demokrasinin başarılı olması için topluluklar arası düşmanlık düzeyinin önemine dikkat çekerler. Düşmanlık seviyesinin düşük olduğu toplumlarda bu sistem işlevli hale gelebilirken seviyenin yüksek olduğu toplumlarda başarıya ulaşması çok zordur. Bkz. Jürg Steiner ve Robert H. Dorff, “Structure and Process in Consociationalism and Federalism”, **Publius**, Vol. 15, No. 2, Spring 1985, pp. 49-55; Jürg Steiner ve Robert H. Dorff, **A Theory of Political Decision Modes: Intraparty Decision Making in Switzerland**, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1980, pp. 5-6; İrlandalı sosyal bilimciler John McGarry ve Brendan O’Leary, Lijphart’ın teorisine başka bir açıdan yaklaşarak önemli bir eleştiri getirdiler. Bu iki isim, Lijphart’ın ortaklaşmacı sistemin işleyişi konusunda sadece iç faktörlere odaklanarak dış faktörleri göz ardı ettiği eleştirisinde bulundular. Oysa Kuzey İrlanda ve Lübnan’da olduğu gibi devletleri bölgesel ve uluslararası alandan “soyutlamak” sistemin işleyişi hüsrana uğratmaktadır. Bkz. John McGarry ve Brendan O’Leary, **The Northern Ireland Conflict: Consociational Engagements**, Oxford, Oxford University Press, 2004, p. 4; Lijphart’a eleştiri getiren bir diğer isim olan Amerikalı siyaset bilimci Ian Lustick, Lijphart’ın teorisinin bilimselliğini sorgulamaktadır. Macar matematikçi ve bilim felsefeci Imre Lakatos’un “değerlendirme araştırma program ölçütünü” kullanan Lustick, Lijphart’ın, açıklamadaki sıkıntılarına ve pratikteki başarısızlıklarına rağmen teorisinin başarısını ve devamlılığını sağlamaya çalıştığını ifade etmektedir. Bu bağlamda Lustick, Lijphart’ın teorisinin bilimsel kaygı taşımadığını, nitekim ortaya koyduğu ve

Ortaklaşmacı demokrasi modelinin bir diğer önde gelen ismi olan Eric Nordlinger de sistemin işleyebilmesi Lijphart'ın unsurlarına benzer koşullar ortaya koymuştur. Nordlinger, ortaklaşması demokrasi modelinin başarısı için (1) İstikrarlı bir koalisyon, (2) Ölçülülük ilkesi, (3) Etnik ve dini grupların politik vasıflarını kaldırma, (4) Karşılıklı veto hakkı, (5) Uzlaşma ve (6) Zayıf tarafa verilecek imtiyazlar koşullarının sağlanması gerektiğini ifade eder.²⁹⁰

Lijphart'ın ortaklaşmacı demokrasi modelinin bir uygulaması olan Lübnan'daki konfesyonel sistem, siyasal ve kurumsal gücün ülkedeki farklı mezhebi topluluklar arasında orantılı olarak dağıtılması esasına dayanmaktadır. Lübnan'da topluluklar arasında bölünmenin dini çizgilerde tanımlanmış olmasına karşın Lijphart, Lübnan toplumu içindeki farklılıkların bundan daha fazlasını içerdiğini ve Lübnan'daki bölünmenin etnik farklılık olarak bile tanımlanabileceğini ifade etmektedir.²⁹¹ Bununla birlikte, Hudson'un da ifade ettiği gibi Lübnan'ın kendine özgü koşulları,

teorisinin temelini oluşturan “güç paylaşımı” gibi olguların ölçülmesi ve tanımlanmasının güç olduğunu ifade etmiştir. Lijphart, Lustick'in teorisinin temelini oluşturan kavramların ölçününün yapılamayacağını kabul etmekle birlikte ortaklaşmacı sistemin doğası itibarıyla esnek olduğunu, değişik koşullara göre şekil alabildiğini ve bundan dolayı da kavramların farklı anlamlar kazanabileceğini ifade etmiştir. Lustick'in eleştirisi ve Lijphart'ın cevabı için bkz. Ian Lustick, “Lijphart, Lakatos, and Consociationalism”, **World Politics**, Vol. 50, No. 1, 1997, p. 89; Arend Lijphart, “The Wave of Power Sharing Democracy”, **The Architecture of Democracy**, Andrew Reynolds (Der.), Oxford, Oxford University Press, 2002, p. 46; Siyaset bilimci Andrew Heywood ise ortaklaşması demokrasi modeli gibi çoğulcu modellerin işleyebilmesi için koalisyon hükümeti, çok partili sistem, yasama ile yürütme arasında kuvvetler ayrılığı, nisbi temsil, etkin bir çift meclisli sistem, federalizm veya yetki devri ile yazılı bir anayasa ve bir haklar bildirgesi unsurlarının var olması gerektiğini ifade eder. Bkz. Andrew Heywood, **Siyaset**, Bekir B. Özipek et al. (Çev.), Buğra Kalkan (Ed.), Ankara, Adres Yayınları, 2007, p. 46.

²⁹⁰ Eric A. Nordlinger, **Conflict Regulation in Divided Societies**, Cambridge, Harvard University Press, 1972, pp. 15-20; Konu üzerine ayrıca bkz. Brenda M. Seaver, “The Regional Sources of Power-Sharing Failure: The Case of Lebanon”, **Political Science Quarterly**, Vol. 115, No. 2, Summer 2000, pp. 250-251.

²⁹¹ Arend Lijphart, **Thinking About Democracy: Power Sharing and Majority Rule in Theory and Practice**, New York, Routledge, 2008, p. 67; Konu üzerine ayrıca bkz. Sofia Saadeh, **The Social Structure of Lebanon: Democracy or Servitude?**, Beirut, Editions Dar An-Nahar, 1993.

Lijphart ve Nordlinger'in ortaklaşmacı demokrasinin başarılı bir şekilde uygulanması için öngördüğü şartların yerine getirilmesini güçleştirmektedir.²⁹²

Lijphart'ın ortaklaşmacı demokrasi modelinin başarılı bir uygulaması için şart koştuğu “geniş tabanlı uzlaşma” ilkesinin Lübnan'da uygulanması topluluklar arasındaki algılardan dolayı mümkün görünmemektedir. Lübnan'da topluluklar için sorun kendilerinin güvenliği meselesidir. Ole Wæver'in ifade ettiği gibi, herhangi bir topluluk bir gelişmeyi ya da potansiyel durumu kendi varlığına yönelik bir tehdit olarak tanımlarsa bu bir toplumsal güvensizlik ortamının ya da diğer adıyla bir “kimlik güvenliği” meselesinin ortaya çıkmasına yol açar.²⁹³ Lübnan'da her bir topluluk diğer toplulukları kendi varlıkları için tehdit olarak görmektedir. Bu da ülkede uzlaşma kültürünün gelişmesini engellemektedir.²⁹⁴ Aksine konfesyonel sistem, Lübnan'da

²⁹² Bununla birlikte, Kemal el-Hajj, Antoine N. Messarra, Ghassan Salamé ve Ussama S. Makdisi gibi isimler konfesyonel sistemin Lübnan için en iyi sistem olduğunu, sistemin lağvedilmesinin Lübnan devletinde ve toplumunda ciddi sorunlara neden olacağını ifade etmektedirler. Bkz. Salibi, *The Culture of Sectarianism...*, p. 174; Ghassan Salamé, “Small is Pluralistic: Democracy as an Instrument of Civil Peace”, **Democracy without Democrats?: The Renewal of Politics in the Muslim World**, Ghassan Salamé (Ed.), London, I.B. Tauris Publishers, 1994, p. 97; Kemal el-Hajj, **El-Ta'ife el-Banna'ah, ev Felsefat el-Misak el-Vatani**, Beirut, 1961, p. 12'den aktaran Maurus Reinkowski ve Sofia Saadeh, “Bölünmüş Bir Ulus: Lübnan'da Dini Paylaşım Sistemi”, **Vatandaşlık ve Etnik Çatışma: Ulus-Devletin Sorgulanması**, Haldun Güllalp (Yay. Haz.), İstanbul, Metis Yayınları, 2007, s. 133; Antoine N. Messarra, “Les Chances de Survie du Système Consociatif Libanais: D'une Consociation Sauvage (...) a un modèle Consociatif Rationalisé”, **La Société de Concordance**, Theodor Hanf et al. (Ed.), Beirut, 1986, p. 107'den aktaran Reinkowski ve Saadeh, “Bölünmüş Bir Ulus...”, pp. 132-133.

²⁹³ Ole Wæver, “Toplumsal Güvenliğin Değişen Gündemi”, Birgül D. Çoskun (Çev.), **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, Cilt 5, Sayı 17, Yaz 2008, s. 155.

²⁹⁴ Bu noktada, bir parantez açarak Lübnan'da kitle iletişim araçlarının, özellikle görsel medyanın ülkedeki grupların güvenlikleştirme unsurlarını kullanarak Lübnan'da bir uzlaşma kültürünün ortaya çıkmamasına nasıl katkıda bulunduğundan bahsetmek gerekmektedir. Medyanın toplum üzerindeki belirleyici etkisi dikkate alındığında Lübnan gibi Edward E. Azar, Paul Jureidini ve Ronald McLaurin'in deyiimiyle “müzmin toplumsal çatışma (protracted social conflict)” içerisinde bulunan ülkelerde bu daha da önem taşımaktadır. Nitekim Azar'ın “sömürgeci yönetimin ‘böl ve yönet’ ilkesi sonucu yapay bir şekilde ortaya çıkmış” bir devlet olarak nitelediği Lübnan'da farklı gruplara ait medya kuruluşları kendi çıkarlarına hizmet edecek şekilde belirli tramvaları kullanmaktadırlar. Bu, toplulukların kendi kolektif kimliklerini oluşturmalarında ve potansiyel tehdit olan grupların ortaya konmasında önemli bir rol oynamaktadır. Kuşkusuz, medyanın bu yönde kullanılması Lübnan'daki çatışmaların devamlılığına neden olarak yıkıcılıklarını artırmanın yanında ülkedeki insanların ortak bir kimlik etrafında bir araya gelmelerini de engellemektedir. Lübnan'da medyanın siyasal süreç üzerindeki etkisi ve çatışmalardaki yapıcı ve yıkıcı rolü için bkz. Yasmine T. Dabbous, “Media With a Mission: Why Fairness and Balance Are Not Priorities in Lebanon's Journalistic Codes”, **International Journal of Communication**, Vol. 4, 2010, pp. 719-737; Dima Dabbous-Sensening, **ACRLI 2007 Country Report: Media in Lebanon**, Beirut, Arab Center for the Rule of Law and Integrity, 2007; Nabil Dajani, “The Re-feudalization of the Public Sphere: Lebanese Television News Coverage and the Lebanese Political Process”, **Transnational Broadcasting Studies**, (Çevrimiçi) <http://tbsjournal.arabmediasociety.com/Dajani.html>, Erişim Tarihi: 8 Kasım 2017; “Müzmin toplumsal çatışma” kavramı için bkz. Edward E. Azar, Paul Jureidini ve Ronald McLaurin, “Protracted Social Conflict; Theory and Practice in the Middle

mezhebi farklılıkların kurumsallaşmasına ve derinleşmesine neden olmuştur. Başka bir deyişle, Lübnan'da "demokratik" prensipleri tesis etmek topluluklar arasındaki düşmanlıklara son vermek bir yana dursun ayrık bir şekilde yaşamının önünü açmıştır.²⁹⁵ Nitekim toplumda derin bir hal alan düşmanlık ve ayrışma ortaklaşmacı demokrasinin işleyişini engelleyerek işlevsiz kılmaktadır.

East", **Journal of Palestine Studies**, Vol. 8, Autumn 1978, pp. 41-60; Edward E. Azar, **The Management of Protracted Social Conflict**, Hampshire, Dartmouth, 1990; Edward E. Azar, "Protracted Social Conflict: Ten Propositions", **International Conflict Resolution: Theory and Conflict**, Edward E. Azar ve John W. Burton (Ed.), Sussex, Lynne Rienner Publishers, 1986, pp. 28-39; Edward E. Azar ve Robert F. Haddad, "Lebanon: An Anomalous Conflict?", **Third World Quarterly**, Vol. 8, No. 4, October 1986, pp. 1337-1350; Ghassan T. Raad, "The Termination of Protracted Social Conflict in Lebanon: An Analytical Perspective", **Lebanon: A History of Conflict and Consensus**, Nadim Shehadi ve Dana H. Mills (Ed.), London, I.B. Tauris Publishers, 1988, pp. 201-209.

²⁹⁵ Maryland Üniversitesi'nde sosyoloji profesörü Mansoor Moaddel'in Örgütsel Gelişim İçin Uluslararası Merkez'den Jean Kors ve Ersta Sköndal Üniversitesi'nden Johan Gärde'yle birlikte Nisan-Eylül 2008'de Lübnan'da mezhepçiliğin sosyal bağıntısı üzerine gerçekleştirdiği saha çalışması bu konuda somut veriler sunmaktadır. 3.039 kişi [954 (%31) Şii, 753 (%25) Sünni, 198 (%7) Dürzi, 599 (%20) Maruni, 338 (%11) Ortodoks, 149 (%5) Katolik ve 48 (%2) diğer mezhebi topluluklar] üzerinde yüz yüze gerçekleştirilen ve görüşme yapılan katılımcıların %86'sının yansıtıldığı saha çalışması, ülkedeki toplulukların siyasi, dini, kültürel, aile ve gruplar arası ve uluslararası ilişkilere yönelik veriler sunmaktadır. 1.694'ü (%55.7) erkek, 1.395'i (%44.3) kadın olan katılımcıların 998'i (%52.8) bir üniversite derecesine sahiptir. Katılımcıların sınıfsal düzeyine bakıldığında 1.597 (%52.6) katılımcı sadece bir işe sahip olduğunu ifade ederken 55 katılımcı (%1.8) üst gelir sınıfında, 847 kişi (%27.9%) üst-orta sınıfta, 788 kişi (%25.9) alt-orta sınıfta ve 683 katılımcı (%22.5) çalışan sınıfında yer aldığını ifade etmiştir. Saha çalışması, Lübnan'da dini inançlar ve değerlerin ne kadar önemli olduğunu ortaya koymuştur. Nitekim katılımcıların %96 ila %98 arasında değişen bir çoğunluğu Allah'a inandığını ifade ederken bundan daha az olsa da yine yüksek bir oranda (Şii'lerin %90'ı, Sünni'lerin %77'si, Dürzilerin %91'i ve Hristiyanların %82'si) ölümden sonra yaşama inanmaktadır. Cennet ve cehennem varlığına inanma konusunda da tüm mezhepsel topluluklar arasında benzer yüksek oranlar mevcuttur. Buna karşın, gerek Sünniler hariç Müslümanlar gerekse Hristiyanlar için dinin yaşamlarında çok önemli olduğunu ifade edenlerin oranları yüzde 50'nin altındadır. Sünniler için bu oran %56 iken Şii'lerde %48, Dürzilerde %34, Hristiyanlarda ise %46'dır. Araştırma, ülkede güvensizlik duygusu ve topluluklar arası ilişkiler açısından da önemli veriler sunmaktadır. Katılımcıların %75'i söz konusu dönemde Lübnan'ı tehlikeli ve geleceğini tahmin edilemez bulurken, araştırma, Lübnan'da mevcut siyasal ve toplumsal sistemin grup dayanışması olgusunu güçlendirdiği ve gruplar arası ilişkileri zayıflattığı görülmektedir. Bu noktada, ülkede her topluluk büyük oranda içinde yer aldığı gruba güvenmektedir. Şii'lerin %72'si sadece diğer Şii'lere güvendiğini ifade etmiş; %16.9 oranında Sünnilere, %9 oranında Dürzilere, %21.7 oranında Marunilere, Grek Ortodokslara ve Roma Katolikleri'ne güvendiklerini dile getirmişlerdir. Sünniler de ise kendi gruplarına güvenme oranı Şii'lerden daha yüksek olup %83.2'dir. Sünni'lerin güvendikleri diğer topluluklar ise %32.5'lik oranla Şii'ler, %23'lük oranla Dürziler ve %31.7'lik oranla Maruniler, Grek Ortodokslar ve Roma Katolikleridir. Dürzilerin kendi üyelerine güvenme oranı %84 olup bunun yanında %56 oranında Sünnilere, %29 oranında Şii'lere ve %10 oranında Marunilere, Grek Ortodokslara ve Roma Katoliklerine güvenmektedirler. Hristiyan gruplar içerisinde kendi üyelerine güvenme olgusu Sünni gruplara kıyasla oldukça düşüktür. Marunilerin kendi üyelerine güvenme oranı %58'dir. Marunilerin Şii'lere güvenme oranı %18.2, Sünnilere güvenme oranı %13.8, Dürzilere güvenme oranı %10, Roman Katoliklere güvenme oranı %41 ve Grek Ortodokslara güvenme oranı %39'dur. Bu durum, toplulukların komşu tercihinde somutlaşmaktadır. Katılımcıların büyük bir çoğunluğu komşu olarak kendi gruplarından birilerini tercih edeceklerini ifade etmişlerdir. Şii'ler ve Şii'ler için bu oran %98, Dürziler için %72 ve Hristiyanlar için %88'dir. Bkz. Mansoor Moaddel, Jean

Lübnan, ülkedeki her bir topluluğun kendi devleti olarak gördüğü ve bu doğrultuda ülkeyi kendi ideolojileri çerçevesinde şekillendirmeye çalıştığı bir yerdir. Bu durum, Lijphart'ın "ılımlı bir milliyetçilik" ilkesinin Lübnan'da hayata geçirilmesini mümkün kılmamaktadır. Gerek Lübnancılık fikrini benimseyen Maruniler gerekse Arap milliyetçiliğini benimseyen çoğu Lübnanlı Müslüman için Lübnan milliyetçiliği kendi kimliklerinden sonra ikincil önemdedir.²⁹⁶

Lübnan'ın hassas mezhepsel dengesi içsel değişimlere ve dışsal güçlerin etkisine oldukça açıktır. Siyasi, diplomatik veya demografik alanda küçük değişiklikler ve gelişmeler bile Lübnan'ı büyük belirsizliğe ve istikrarsızlığa itebilmektedir. Ülkenin belirsizliğe ve istikrarsızlığa sürüklenebilmesinin demografik anlamdaki karşılığı, 1932 yılından beri ülkede nüfus sayımının yapıl(a)mıyor olmasıdır. Konfesyonel sistem, mezheplerin nüfus oranlarına göre paylaşımı öngörmesine rağmen ülkedeki

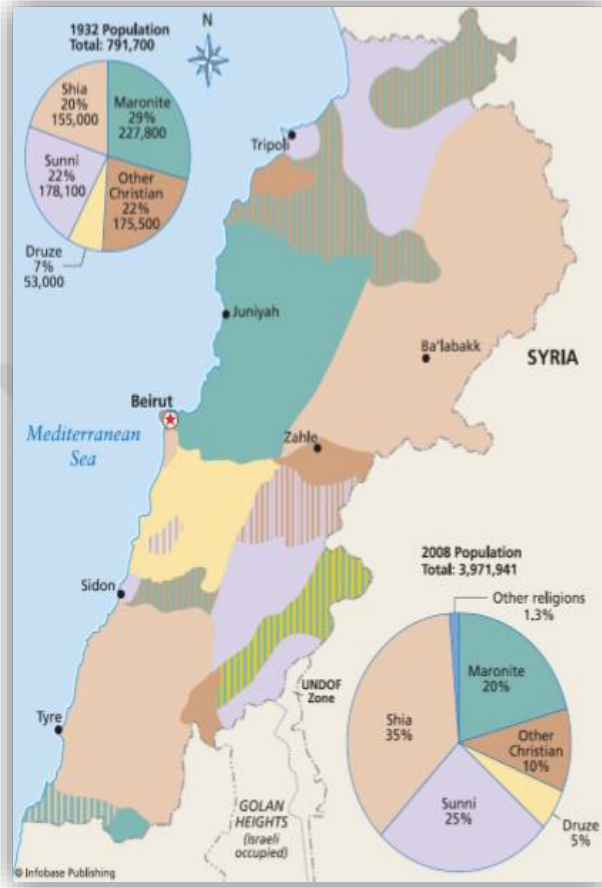
Kors ve Johan Gärde, "Sectarianism and Counter-Sectarianism in Lebanon", **Population Studies Center**, Report 12-757, May 2012, pp. 14-26.

²⁹⁶ Moaddel, Kors ve Gärde'nin saha çalışması bu noktada ilginç veriler sunmaktadır. Araştırma, ülkedeki her bir grubun büyük oranda Lübnan'ı kendi yurdu olarak görmesine karşın milli gurur hissinin ise tüm gruplarda yüzde 50'nin altında kaldığını ortaya koymaktadır. Üç araştırmacı, katılımcılara kendilerini "en iyi" tanımlayan kimliğin ne olduğunu sorarak dört seçenek [(1) Her şeyden önce ben bir Lübnanlıyım, (2) Her şeyden önce ben bir Müslümanım / Hristiyanım, (3) Her şeyden önce ben bir Arabım ve (4) Diğer] sundular. Şiilerin %61'i, Sünnilerin %62'si, Dürzilerin %96'sı, Marunilerin %73'ü, Ortodoksların %72'si ve Katoliklerin %66'sı bu soruya "her şeyden önce ben bir Lübnanlıyım" cevabını verdi. Şiilerin %29'u, Sünnilerin %31'i ve Dürzilerin %3'ü "her şeyden önce ben bir Müslümanım" derken Marunilerin %3'ü, Ortodoksların %18'i ve Katoliklerin %26'sı "her şeyden önce ben bir Hristiyanım" demiştir. Katılımcıların "her şeyden önce ben bir Arabım" diyenlerin oranı ise Şiiler'de %6, Sünnilerde %6, Dürzi ve Hristiyanlarda %1 çıkmıştır. Bununla birlikte, katılımcıların ulusal gurur duyguları Şiilerde %41, Sünnilerde %44, Dürzilerde 24 ve Hristiyanlarda %48'dir. Bkz. **Ibid.**, p. 13 ve pp. 18-19; Mansoor Moaddel, "Ethnicity and Values among the Lebanese Public: Findings from Avalues Survey", **Population Studies Center**, (Çevrimiçi) https://www.psc.isr.umich.edu/research/tmp/moaddel_lebanese_survey_pr_jan08.pdf, Erişim Tarihi: 7 Kasım 2017; Minerva Nasser-Eddine'nin Nisan-Mayıs 1998 döneminde Notre Dame Üniversitesi (Louaize Kampüsü), Lübnan Amerikan Üniversitesi (Beyrut Kampüsü) ve Beyrut Amerikan Üniversitesi ile Eylül 1998'de Lübnan Üniversitesi'nde (Batı Beyrut Kampüsü) 209 öğrenci üzerinde kısa cevaplı birkaç soru ile birlikte daha çok "açık uçlu" ve "serbest yanıtli" sorulardan oluşan ve küresel çağda Lübnan'da kimlik, özellikle siyasi kimlik olgusuna odaklanan anket çalışması, katılımcıların %58.5'inin ülkenin çok-kimlikli yapısının ulusal birliğin önünde engel olduğunu düşündüklerini ortaya koymuştur. Ortak bir Lübnan kimliğinin ortaya çıkabileceğine inanların oranı sadece %23.9'dur. Bkz. Nasser-Eddine, "A Transcendent Lebanese Identity...", p. 298; Lübnan vatandaşları, kimliklerini büyük oranda "Lübnanlı" olarak tanımlamalarına karşın "Sizin için Lübnanlı olmak ne demektir?" sorusuna verdikleri cevaplar farklılaşarak büyük oranda kendi topluluklarının kimliğini yansıtan unsurları içeren bir hal almaya başlamaktadır. Nasser-Eddine, araştırmasında, kimliklerinin unsurlarının ne olduğuna dair sorusuna katılımcıların önemli bir çoğunluğu ilk olarak "Lübnanlı olmak" cevabı verirken, "Lübnanlı olmak" olgusunu %53 oranında Hristiyan (Maruni, Katolik, Ortodoks) kimliği ve %46.5 oranında Müslüman (Şii, Sünni, Dürzi) kimliği tanımlanmıştır. Kendilerini Hristiyan olarak tanımlayanların %25'lik bir kesimi de "Fenikecilik" olgusunu kimliklerinin bir unsuru olarak ifade etmişlerdir. Bkz. **Ibid.**, p. 290.

hızlı nüfus değişimine ayak uyduramamakta ve kendini yenilemekte başarısızdır.²⁹⁷

Sistemin statikliği, Şiiler gibi nüfusu hızla artığı için hoşnutsuzluklarını dile getiren ve

Maruniler gibi nüfusları azalmasına karşın mevcut kazanımlarından vazgeçmek istemeyen gruplar arasında gerginliklere neden olmaktadır. Bu durum, ülkede gruplar arasındaki bölünmüşlüğü daha da artırmaktadır.

Harita 2.1: Lübnan'daki Dini Grupların Yerleşimleri (**Kaynak:** Malaspina, **Lebanon...**, p. 23.)

Sistemin dışsal unsurlar karşısındaki hassasiyeti dikkate alındığında Lijphart'ın "göreceli olarak sistemdeki düşük toplam yükler" ilkesinin Lübnan'da

karşılığını bulması çok güçtür. Lübnan'da şartların bu açıdan en olumlu olduğu 1950'ler boyunca ve 1960'ların başında bile sistemdeki toplam yükler azaltılamamıştır. Aksine 1967 Arap-İsrail çatışmasının Filistin boyutu Lübnan sistemindeki toplam yüklerin artmasına neden olmuştur.²⁹⁸ Mezheplere dayalı siyasal yapısı, Lübnan'ın bu konuda ortak bir tutum ortaya koymasını engellemiş ve ülkedeki bölgesel ve içsel dinamiklerin ne kadar iç içe geçtiğini gözler önüne sermiştir.

²⁹⁷ Nasser-Eddine'nin saha çalışması, katılımcıların %59'u konfesyonel sistemi siyasi çoğulculuğun bir formu olarak tanımlamasına karşın bu sistemin adil olduğunu düşünenlerin oranı ise sadece %2.6'dır. Sistemi adaletsiz bulanların oranı %51, geriletici-gelişmeyi engelleyici bulanların oranı %75 iken katılımcıların %72'si de Lübnan'ın mezhebi hatlar çerçevesinde bölünmesinin gerekli olmadığını düşünüyorlardı. Bkz. *Ibid.*, p. 303; Konfesyonel sistem, bir anlamda Lübnanlılar için "bilinen düşman"dı. Bkz. Olivia K. Mote, "Lebanon's 'Social Mosaic': The (Re)Making of Identities and the Impact of Liberal Education", Miami, Miami University, **Unpublished Master Thesis**, 2011, p. 11.

²⁹⁸ Atlıoğlu, **Lübnan Marunileri...**, s. 74.

	1932	1968	1975	1989
Müslüman	%48	%52.8	%60	%66
Hristiyan	%52	%47.2	%40	%33

Tablo 2.4: Lübnan'daki Nüfus Dengesinin Yıllara Göre Değişimi (**Kaynak:** Cobban, *The Making of...*, p. 16.)

Konfesyonel sistem, ekonomik işbirliği ile sosyal ve kültürel gelişme gibi ortak ve uyuşan çıkarlar temelinde hareket eden modern, seküler devletin aksine Lübnan'da topluluk liderlerinin topluluklarını bir arada tutması yönünde teşvik etmektedir. Bir diğer deyişle, konfesyonel sistem, Lübnan'da farklı toplulukların birbirleriyle etkileşimini zayıflatırken her bir grubun kendi içerisinde entegrasyonunu güçlendirecek etkiler yapmaktadır. Bu noktada, bazı unsurların merkezi devletin yetki alanının dışında tutulması önemli rol oynamaktadır.

Konfesyonizm, Lübnan'da devlet ile vatandaşlar arasındaki ilişkileri düzenleyen medeni hukuk konusunda tek bir düzenleme yapmak yerine 1926 Anayasası'nda mezheplere dayalı çoğulcu bir anlayış benimseyerek her mezhebi topluluğun bu alanda kendi yasal düzenlemelerini yapmalarına ve Lübnan Resmi Gazetesi'nde yayınlamalarına olanak sağlamıştır.²⁹⁹ Anayasa'nın mezheplerin medeni haklarını garanti altına alan hükmü, Fransız Yüksek Komiserliği'nin 1936 yılında yayınladığı ve mezheplere kendi dini mahkemelerini kurma ve aile hukukunu düzenleme hakkı tanıyan 60 numaralı kararnamesiyle daha da perçinlenmiştir.³⁰⁰ “Yasa önünde eşitlik”

²⁹⁹ Daoud L. Khairallah, “Secular Democracy: A Viable Alternative to the Confessional System”, **Peace for Lebanon?: From War to Reconstruction**, Deirdre Collings (Der.), Boulder, Lynne Rienner, 1994, p. 260; Devletin resmen tanıdığı dini otoritelerin ortaya koydukları yasalar üzerindeki denetimi, bu otoritelerin yetkilerinin sınırlarını aşp aşmadıkları ve yapılan düzenlemelerin Lübnan hukukun genel ilkeleriyle uygun olup olmadığıdır. 2 Nisan 1951 tarihinde kabul edilen yasanın 33. maddesi dini otoritelerin hazırladıkları metinleri denetlenmesi ve onaylanması için devlete sunmalarını öngörmektedir. Buna karşın, 1996 yılında denetlenen ve onaylanan Kıpti Ortodoks Cemaati metni ile 9 Temmuz 1997 tarihinde bir kararnameyle onaylanan Doğu Asuri Cemaati metni dışındaki metinler incelenip onaylanmadıkları için taslak halinde kalmışlardır. Bkz. Ali Mezghani, **Tamamlanmamış Devlet: Arap Ülkelerinde Hukuk Sorunu**, Ahmet Arslan (Çev.), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, ss. 141-142.

³⁰⁰ George M. Dib, **Law and Population in Lebanon**, Medford, Fletcher School of Law and Diplomacy, 1975, p. 11; Bununla birlikte, ülkedeki mezhepsel grupların kendi aile hukuklarını sağlamaları 1940'larda ve daha sonraki süreçlerde gerçekleşmiştir. Sünni ve Caferi aile hukuku 4 Kasım 1942 tarihinde kabul edilmiştir. Bu iki topluluk, 1917 yılında yayınlanan ve Hanefi ve Caferi okuluna dayanan Osmanlı Aile Hukuku'nun benimsemişlerdir. Dürzilerin de aile hukuku Hanefi okula dayanmakta olup 24 Şubat 1948 tarihinde kabul edilmiştir. Hristiyanların ve Yahudilerin aile hukukları ise 2 Nisan 1951 tarihinde kabul edilmiştir. Bkz. Lamia R. Shehadeh, “The Legal Status of Married

ilkesine aykırı olan bu durum, dini otoritelerin doğum, ölüm, evlenme, boşanma ve miras gibi günlük yaşamın pek çok alanı üzerinde direkt kontrol kurmasına olanak sağlamıştır. Bunun yanında, grup içindeki bir kişinin iş seçimi, ikamet edeceği yer ve eğitim gibi konularda da dolaylı bir kontrol sağlamış olmaktadır. Medeni hukuk alanında çok başlılığa yol açan bu durum, modern devletin en önemli unsurlarından biri olan vatandaşlar arasında eşitlik olgusuna aykırı olmasının yanında ülkede bir kişinin ulusal vatandaşlığının zayıflatan etkiler yapmaktadırlar. Bir diğer deyişle, bir mezhebi topluluk içinde grup bağlılıklarını güçlendiren unsurları ortaya koyan konfesyonel sistem, merkezi devlet yerine farklı etno-mezhebi gruplara sadakati teşvik etmektedir.³⁰¹

Resmi nikâhın olmadığı Lübnan'da doğum, ölüm, evlenme, boşanma ve miras gibi konularda bireyin kendi cemaatinin koyduğu yasalara uyma zorunluluğu, ülkede 1950'lere kadar evliliklerin daha çok mezhep-içi yapılmasına ortam hazırlamıştır.³⁰² 1950'lerle birlikte ülkede yaşanan sosyo-ekonomik değişimlerin etkisiyle

Women in Lebanon", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 30, No. 4, November 1998, p. 504; Lübnan'daki farklı gruplar aile hukuku konusunda devlet mahkemeleri dışında başka yerlere başvurabilmektedirler. Maruniler ve Katolikler Vatikan'a, Grek Ortodokslar Şam'da bulunan Ortodoks Patrikliği mahkemesine başvurabilirken Sünni ve Şii Müslümanlar ise sorunları daha çok bölge ileri gelenlerinin yürüttüğü ve genelde şeriat hükümleri çerçevesinde belirlenen aşiret kurullarına başvurumaktadırlar. Bkz. AbuKhalil, "The Society and...", p. 152; Sünni mahkemelerinde görev alan yargıçlar, bir şer'i yargılama meşruiyet belgesine veya El-Ezher Üniversitesi'nin yüksek diplomasına ya da şeriat eğitimi veren bir üniversiteden alınmış bir hukuk diplomasına sahip olmak durumundadırlar. Şii Caferi mahkemesi yargıçları için de benzer durum söz konusudur. Buna göre, Şii Caferi mahkemesinde yargıç olabilmek için Nəcəf ü'l-Eşref'ten veya bir İslam üniversitesinden alınmış bir diplomaya veya yüksek dinsel incelemeler alanında verilmiş bir diplomaya veya şeriat eğitimi verilen bir üniversiteden alınmış bir hukuk diplomasına sahip olmak gerekmektedir. Bkz. Mezghani, **Tamamlanmamış Devlet...**, s. 142; Medeni hukuk özelinden yola çıkarak Lübnan'da yaşayan ama Anayasa'yla kabul edilmemiş Bahaizm, Budizm, Hinduizm ve Mormonluk gibi dinlere mensup kişilerin, ateistlerin ve din konusunda bilinemezçilerin (agnostiklerin) yaşadıkları sorunlara da değinmek gerekmektedir. Bu gruplar, dini ritüelleri yerine getirmede herhangi bir sıkıntı ya da engellemeyle karşılaşmasalar da dini grupları Anayasa tarafından tanınmadığı için "eşit siyasi katılım" ilkesine aykırı bir şekilde oy kullanamamakta, Parlamento'da temsil edilememekte ve herhangi bir kamu kurumunda çalışamamaktadırlar. Medeni hukuk açısından da benzer sorunlar yaşayan bu kesimler, ancak Anayasa tarafından tanınan bir mezhebe kaydolarak evlilik, boşanma ve miras gibi aile hukukunu ilgilendiren konularda hizmet görebilmektedirler. Örneğin, Mormonlar genellikle kendilerini Grek Ortodoks olarak kaydederken Bahailer de kendilerini genellikle Şii olarak kaydetmektedirler. Bkz. Nezih Ayubi, **Over-Stating the Arab State: Politics and Society in the Middle East**, London & New York, I.B. Tauris Publishers, 1995, pp. 397-398.

³⁰¹ Dominique Schnapper, **Yurttaşlar Cemaati: Modern Ulus Fikrine Doğru**, Özlem Okur (Çev.), İstanbul, Kesit Yayınları, 1995, s. 109; İmad Salamey ve Rhys Payne, "Parliamentary Consociationalism in Lebanon: Equal Citizenry vs. Quotated Confessionalism", **The Journal of Legislative Studies**, Vol. 14, No. 4, December 2008, pp. 451-473.

³⁰² Reinkowski ve Saadeh, "Bölünmüş Bir Ulus...", s. 142.

kentleşmenin artması ve farklı mezhepten kişilerin kent yaşamı içerisinde iletişim içerisinde olması zamanla farklı mezheplerden olan kişiler arasında evlilik olgusunun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Mezhep-dışı evlilik konusu kişiler üzerinde dini, toplumsal ve ailesel baskılar³⁰³ oluşturmaya karşın resmi nikâh meselesini Lübnan'ın önemli bir meselesi haline getirdi.³⁰⁴ Bu soruna, belirli dönemlerde medeni kanunun yürürlüğe konarak çözüm getirilmesi yönünde girişimlerde bulunulsa da bu girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. 1998 yılında Cumhurbaşkanı Elias Hravi'nin bu doğrultudaki girişimi ülke tarihinde en öne çıkan girişimdir. Görev süresinin dolmasına birkaç ay kalan Hravi'nin "isteğe bağlı resmi nikah" önerisi ülkede ciddi tartışmalara yol açmıştır.³⁰⁵ Aynı zamanda konfesyonel sistemin hem siyasal hem de toplumsal alandan kaldırılmasını öngören öneriye Hristiyan ve Müslüman din adamları şiddetle karşı çıkmışlardır. Maruniler için öneri, esas olarak konfesyonel sistemin kaldırılmasını amaçlamakta olup bu amacı resmi nikah unsuru ile bağlantılandırmıştır. Öneri, Maruni Birliği'nin eski Başkanı Ernest Karam'e göre

³⁰³ Moaddel, Kors ve Gärde'nin 2008 yılındaki saha çalışması, dinin ve ailenin birey için önemli olmasına karşın kişinin eş seçiminde din ve/veya aile onayından çok aşkı tercih ettiğini göstermektedir. Din, Lübnan vatandaşları için ortalama %50 oranında önemli iken aile olgusu söz konusu olduğunda bu oran %80 ila %86 seviyesine ulaşmaktadır. Bu unsurların baskınlığına karşın evlilikte aşkı kriter olarak alan kişilerin oranı Şiiler'de %72, Sünnilerde %64, Dürzilerde 78 ve Hristiyanlarda %80'dir. Bkz. Moaddel, Kors ve Gärde, "Sectarianism and Counter-Sectarianism...", pp. 10-11 ve pp. 15-16.

³⁰⁴ Mezhep-dışı yapılan evliliklerde kadın yaşayış ve düşünce yapısını sürdürse bile dini yasalara kendi mezhebini kaybetmekte ve kocasının mezhebine geçmektedir. Bu, aynı zamanda kadının konfesyonel sistemdeki seçmen haklarının da elinden alınması anlamına gelmektedir. Örneğin Grek Katolik bir erkekle evlenen Grek Ortodoks bir kadının seçim bölgesi otomatik olarak kocasının olduğu yere alınmakta ve artık Grek Ortodoks olarak değil Grek Katolik olarak oy kullanması zorunlu kılınmaktadır. Bu, mezhep-dışı evliliklere ket vuran bir durumdur. Lübnan'daki medeni hukukun etkisi, mezhep-dışı evliliklerde çiftlerin bazılarının Türkiye, Kıbrıs ve Yunanistan gibi ülkelerde evlenmeyi seçmelerine yol açmaktadır. Bkz. Sofia Saadeh, "Women in Sectarian Politics of Lebanon", **Views from the Edge: Essays in Honor of Richard W. Bulliet**, R. W. Bulliet, N. Yavari, L. G. Potter ve J. R. Oppenheim (Der.), New York, Colombia University Press, 2004, p. 235; Lübnan'da kadınların konfesyonel sistem içerisindeki yeri için ayrıca bkz. Bernadette Daou, "Feminisms in Lebanon: After Proving Loyalty to the 'Nation', Will the 'Body' Rise within the 'Arab Spring'?", **Civil Society Knowledge Centre**, June 2015, (Çevrimiçi) http://civilsociety-centre.org/sites/default/files/papers/bernadette_daou-english_translation_docx.pdf, Erişim Tarihi: 6 Kasım 2017; Doreen Khoury, "Women's Political Participation in Lebanon: How Family, Sect and the State Conspire against Women's Participation in the Public Sphere", **Heinrich Böll Stiftung**, September 23, 2013, (Çevrimiçi) <https://lb.boell.org/en/2013/09/23/womens-political-participation-lebanon>, Erişim Tarihi: 6 Kasım 2017; "Unequal and Unprotected: Women's Rights under Lebanese Personal Status Laws", **Human Rights Watch**, The United States of America, January 2015.

³⁰⁵ Nasser-Eddine'nin 1998 yılındaki saha çalışmasına katılan kişilerin %87.5'i Hravi'nin bu girişimine destek verdiklerini ifade etmişlerdir. Eddine'nin araştırması, Hristiyanların medeni nikâhı destekleme oranlarının Müslümanlara oranla daha yüksek olduğunu ortaya koymuştur. Bkz. Nasser-Eddine, "A Transcendent Lebanese Identity...", p. 304.

ülkedeki güç paylaşımı sistemine aykırı olup aynı zamanda son derece tehlikelidir.³⁰⁶ Maruniler için bu tehlike Lübnan'daki varlıklarının devamı sorunuydu. Konfesyonel sistemin kaldırılması Marunilerin Lübnan'da sahip oldukları gücün ve etkinin büyük zarar alması demektir. Ernest Karam gibi Cumhurbaşkanı Hravî'yle farklı görüşte olan diğer Maruni liderler Patrik Nasrallah Butros ve Patrik Nasrallah Sfeir idi. Butros ve Sfeir, Karam ile benzer kaygıları taşımaktaydılar. Hristiyan gruplar içerisinde Hravî'ye destek Grek Ortodoks topluluğun temsilcisi Patrik George Khodr'dan geldi. Konfesyonel sistemin ülke üzerinde olumsuz etki yarattığını, ülkenin önünü tıkayarak gelişimini engellediğini ifade eden Khodr, bu nedenle Hravî'nin önerisine destek vermiştir.³⁰⁷ Khodr'a Marunilerle birlikte tepki gösteren topluluk Sünniler idi. Sünniler, Marunilerin aksine öneri konusunda ortak bir tutum içinde olmayı başardılar.³⁰⁸ Bunda teklifin kabul edilmesinin Sünnilerin ülkedeki güçlerini azaltacağı algısı belirleyici etkendi. Nitekim Hravî'nin 18 Mart 1998 tarihinde yapılan kabine toplantısında medeni nikâh uygulamasının başlatılmasına yönelik sunduğu yasa teklifi aleyhine çıkan 9 oy Refik Hariri'nin parlamentodaki grubuna aitti. Bu aleyhte oylara karşın 21 lehte oy alan yasa teklifi Anayasa'ya göre kabul edilmiş ve Başbakan tarafından da uygulanması gerekirken Hariri, yasa teklifini Sünnilerin gücünü azaltacağı nedeniyle imzalamadı. Hariri'nin yasa teklifi aleyhindeki çalışmaları, Lübnan müftüsü Reşid Kabbani ile İslami Cihat ve Tevhid Hareketi gibi bazı radikal dinci grupların desteğini alarak ülkenin çeşitli yerlerinde protesto gösterileri organize etmek oldu. Sünniler içinde sert tepki gösterenlerden biri de Sünni mahkemesinin başı olan Mufit Şalak idi. Teklifin İslam karşıtı olduğunu ve Sünnileri hedef aldığını ifade eden Şalak, daha da ileri giderek mezhep-dışı evlilik yapan Sünni kadınları boşatma tehdidinde bulunmuştur. Şalak'ın bu tutumu, ülkenin diğer bölgelerindeki müftüler tarafından da benimsenmişti.

Şiiler ise Sünniler gibi ortak bir görüş içerisinde olamadılar. Hizbullah teklife şiddetle karşı çıkarken EMEL hareketi lideri olan ve aynı zamanda Meclis Başkanlığı görevini yürüten Nebih Berri ise tekliften yana oy kullandı. Hizbullah milletvekili İbrahim

³⁰⁶ **An-Nahar**, March 21, 1998, p. 6.

³⁰⁷ **An-Nahar**, March 31, 1998, p. 4.

³⁰⁸ **An-Nahar**, January 26, 1998, p. 6.

Emin el-Seyit, resmi nikâhı ateizmin hayata geçmesiyle ilişkilendirirken Şii Yüksek Konseyi lideri Muhammet Mehdi Şemsettin ise bunun hem insanların özel yaşamlarını ihlal edeceğini hem de farklı dinlerin hukuklarına zarar vereceğini ifade ederek ülkede ortak bir medeni hukukun uygulanamayacağını dile getirmiştir.³⁰⁹ Hizbullah'ın önde gelen isimlerinden birisi olan Naim Kasım ise ülkedeki Müslümanların çoğunun resmi nikâh gibi bir sorununu olmadığını ve bunun birçok ailenin parçalanmasına yol açabilecek unsurlar içerdiğini ifade etmiştir. Kasım'a göre, Hravî'nin önerisinde yer alan ve maddi imkânları olan kadınların aile geçimine katkıda bulunabileceğini öngören 21. Madde, ailenin geçimini sadece erkeğe veren İslam hukukuna aykırıydı. Kasım, benzer şekilde, önerinin kadının evliliğin sona ermesinden ancak üç yüz geçtikten sonra yeniden evlenebileceğini öngören 34. Maddesi ve evlat edinilen kişiye öz evladın sahip olduğu hakları tanıyan 73. Maddesi'nin de İslam hukukuna aykırı olduğunu ifade etmiştir. İslam hukukuna göre, bir kadın boşanma işleminin üzerinden 3 ay, eşin vefatının üzerinden ise 4 ay geçmedikçe evlenemez. Hravî'nin teklifi bu süreyi "gereksiz" uzatarak kadının haklarına ket vurmaktadır. Bununla birlikte, İslam hukuku, evlat edinilen çocuk ile öz evladı eşit tutmaz, onları kardeş görmez ve hatta evlenmelerinin önünde bir sorun teşkil etmez.³¹⁰

Ülkede ortak bir medeni kanunun ortaya konma girişiminin bu kadar tepkilerle karşılaşması, Lübnan'ın çok unsurlu yapısı ve bu yapının siyasal ve toplumsal alandaki yansıması olan konfesyonel sistem içerisinde mezhepsel grup temsilcilerinin siyasal ve dini ayrıcalıklarını kaybetmek istememeleriyle ilintidir.³¹¹ Bu açıdan, medeni kanun,

³⁰⁹ **The Daily Star Lebanon**, January 8, 1998, p. 4.

³¹⁰ Qassam, **Hizbullah: Bir Hareketin...**, pp. 223-236; Moaddel, Kors ve Gärde'nin saha çalışması, 2008 yılında Lübnan'da kadın-erkek eşitliği konusunda önemli veriler sunmaktadır. Araştırmaya katılan Şiiilerin %26'sı, Sünnilerin %23'ü, Dürzilerin %15'i, Hristiyanların ise %17'sinin sıkı iş piyasasında önceliğin erkeklere verilmesi gerektiğini savunmaktadırlar. Şiiilerin %16'sı, Sünnilerin %20'si, Dürzi ve Hristiyanların ise %10'u kadının her zaman erkeğe itaat etmesi gerektiğini dile getirmişlerdir. Erkeklerin kadınlardan daha iyi siyasal lider olduğunu düşünenlerin oranı ise Şiiilerde %23, Sünnilerde %30, Dürzilerde %11 ve Hristiyanlarda %16'dır. Bkz. Moaddel, Kors ve Gärde, "Sectarianism and Counter-Sectarianism...", p. 11 ve p. 17.

³¹¹ Siyasal ve dini liderlerin bu yöndeki algılarına karşın Moaddel, Kors ve Gärde'nin 2008 yılındaki saha çalışması, araştırmaya katılan Lübnan vatandaşlarının %63'ünün demokratik bir sistemin Lübnan için "daha iyi" olacağını savunduğunu ortaya koymuştur. Ülkede belli bir kesimde seküler politikaları desteklemektedir. Araştırmaya göre, söz konusu dönemde Şiiilerin %38'i, Sünnilerin %36'sı, Dürzi ve Hristiyanların ise %63'ü din ve politikanın birbirinden ayrılması durumunda Lübnan'ın daha iyi bir yer haline geleceğini ifade etmişlerdir. Dini bir hükümeti destekleyenler ise oldukça az orandadır. Dini otoritelerin hâkim olduğu İslami bir yönetime Sünni ve Şiiilerin desteği yüzde 6 civarındayken dini

bu mezhepsel grup temsilcileri açısından yargı sistemi üzerindeki ayrıcalıkları ve toplulukları üzerindeki egemenlikleri üzerinde bir tehdit oluşturmaktadır.³¹²

Merkezi devletin yetki alanı dışında bıraktığı ve ulusal aidiyet yerine grup aidiyetini teşvik eden bir diğer alan eğitimidir. Lübnan’da her bir topluluk eğitim faaliyetlerini dini kurumlarının çatısı altında veya onlara bağlı olan özel okullarda yürütme hakkına sahiptir.³¹³ Ülkede eğitim alanında çok başlılığa neden olan bu durum, dini kurumların ve din adamlarının toplulukları üzerinde nüfuzlarını daha da artırmalarına olanak sağlamanın yanında ülkede ortak bir ulusal kimliğin vücut bulmasını engelleyen bir nitelik de taşımaktadır.³¹⁴ Bu okullarda söz konusu toplulukların siyasi görüşleriyle paralel müfredatlar sunulmaktadır.³¹⁵ Ülkede farklı gruplar arasında var olan ideoloji ve kimlik mücadelesi müfredatlara da yansımaktadır. Bu durum, özellikle din ve tarih eğitimlerinde net olarak gözlemlenmektedir. Din kitaplarında “biz ve diğerleri”, “bizim inancımız ve diğerlerinin inançları”, “Hristiyanlar ve Müslümanlar” gibi ayrıştırıcı ifadeler sıklıkla kullanılmaktadır. Benzer şekilde, her bir topluluk kendi okullarında kendi tarihsel geçmiş okumalarına paralel şekilde unsurlara yer vermektedir. Bu doğrultuda, tarihsel süreçteki pek çok teamül ve anlatı her gruplar tarafından kendi çıkarlarına hizmet edecek şekilde anlatıldığı için farklı şekillerde öğretilmektedir.³¹⁶ Bu farklı tarihsel anlatılar, ülke gençlerinin farklı aidiyet

otoritelerin hâkimiyetinde Hristiyan bir yönetime Hristiyanların desteği bundan daha da az olup yüzde 4’tür. Dürzilerin ise dini bir hükümete destekleri sadece yüzde 2’dir. Bkz. **Ibid.**, pp. 11-12, pp. 17-18 ve pp. 20-21.

³¹² Atlıoğlu, **Lübnan Marunileri...**, s. 92.

³¹³ Shams C. Inati, “Transformation of Education: Will It Lead to Integration?”, **Arab Studies Quarterly**, Vol. 21, No. 1, Winter 1999, pp. 55-68.

³¹⁴ Kliot, “The Collapse of the Lebanese...”, p. 59.

³¹⁵ Symeon Giannakos ve Laurie J. Harper, “Education, Identity and Conflict in Albania and Lebanon: A Comparative Study”, **Journal of Balkan and Near Eastern Studies**, Vol. 18, No. 3, 2016, pp. 282-296.

³¹⁶ **Ibid.**, pp. 289-290; Lübnan’da eğitimin ulus inşasındaki yeri ve tarih eğitimi ile ulusal kimliğin “oluşumuna” etkisi üzerine ayrıca bkz. Giuditta Fontana, **Education Policy and Power-Sharing in Post-Conflict Societies: Lebanon, Northern Ireland and Macedonia**, Birmingham, Palgrave Macmillan, 2017, pp. 124-135; Helen Tannous, “Religious Diversity and the Future of Education in Lebanon”, **Mediterranean Journal of Educational Studies**, Vol. 2, No. 1, 1997, pp. 21-35; Kelli Harrison, “Between Politics and Identity: The History and Future of Education in Lebanon”, **New Initiative for Middle East Peace Insights**, 2008, pp. 117-124; Olivia K. Mote, 7-12 Mart 2011 tarihleri arasında Beyrut Amerikan Üniversitesi kampüsünde gerçekleştirdiği saha çalışmasında, Lübnan’da kimliğin (yeniden) üretimini ve üniversite eğitiminin dini-siyasi kimliği ve nihayetinde siyasi karar-verme sürecini etkileyip etkilemediğini, etkiliyorsa nasıl etkilediğini araştırmıştır. Mote’un araştırması, projesine katılmak isteyen 15 Beyrut Amerikan Üniversitesi öğrencileriyle 35 ila 45 dakika arasında

duygularıyla yetişmesine yol açarak onların dolayısıyla ortak bir ulusal kimlik etrafında birleşmelerine ket vurmaktadır.³¹⁷ Bu noktada, Lübnan’da müfredatların gelişimi için araştırmalar yapan “Araştırma ve Geliştirme İçin Eğitim Merkezi” eski direktörü Nemer Frayha’ya kulak verirsek;

“Amerika, okulları bir eritme potası yaratmak için kullandı; biz ise onları ulusal kimliğe aleyhine mezhepsel kimlikleri güçlendirmek için kullandık. (...) Başından beri, öğrencileri bir vatandaş olarak değil mezhepçi bir insan olarak yetiştirdim.”³¹⁸

Eğitimde çok başlılığın ortaya çıkardığı bir diğer unsur, ülkede farklı dillerde eğitim yapılmasıdır.³¹⁹ Bunun da ötesinde Şiilerin kendi kontrolü altındaki okullarda Farsça eğitimi vermesi örneğinde olduğu gibi farklı gruplar kendilerine yakın gördükleri dış güçlerin unsurlarını müfredatlarında sunmaktadırlar.³²⁰

Medeni hukukun ve eğitimin devletin yetki alanından çıkarılması, ülkede hem bölünmüş bir bilinç olgusunun hem de iki başlı bir iktidar yapısının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dini kurumların sistemdeki etkinliği, Lübnan’da başlıca siyasal aktörlerin mezhepsel ve dinsel gruplar, bunlar içerisinde de bu grupların seçkinlerinin olmasına ortam hazırlamıştır. Bu noktada, Lübnan’daki siyasi partiler Batı demokrasisindeki partilerden farklılık arz ederler. Belli bir mezhebin siyasi mekanizması olarak görülebilecek Lübnan siyasi partilerinin çoğunun belli bir ideolojisi ve Lübnan için neler hedeflediklerini ortaya koyan belli bir parti programları

değişen bir zaman diliminde yaptığı görüşmelere dayanmaktadır. Mote, çalışmasını açık uçlu sorulara dayandırdığı için oranlar vermemekte, katılımcıların söylediklerini yorumlamaktadır. Mote’nin saha çalışması için bkz. Mote, “Lebanon’s ‘Social Mosaic’...”, pp. 54-75.

³¹⁷ Hoda Baytiyeh, “Has the Educational System in Lebanon Contributed to the Growing Sectarian Divisions?”, **Education and Urban Society**, April 19, 2016, (Çevrimiçi) <http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0013124516645163>, Erişim Tarihi: 9 Kasım 2017.

³¹⁸ Hassan M. Fattah, “A Nation with a Long Memory, but a Truncated History”, **The New York Times**, January 10, 2007, (Çevrimiçi) <http://www.nytimes.com/2007/01/10/world/middleeast/10textbooks.html>, Erişim Tarihi: 7 Kasım 2017.

³¹⁹ Ghazi M. Ghait ve Kassim A. Shabaan, “Language-in-Education Policy and Planning: The Case of Lebanon.” **Mediterranean Journal of Educational Studies**, Vol. 1, No. 2, 1996, p. 97.

³²⁰ Roschanack Shaery-Eisenlohr, **Shi’ite Lebanon: Transnational Religion and the Making of National Identity**, New York, Columbia University Press, 2008, p. 58; Maruni öğrenciler üzerine yapılan bir çalışma için bkz. Hilal Khashan, “The Political Values of Lebanese Maronites College Students”, **Journal of Conflict Resolution**, Vol. 34, No. 4, December 1990, pp. 723-744.

yoktur.³²¹ Bu siyasi partilerin ve/veya grupların hemen hemen hepsinin dayandığı bir dış destekçisinin olması izleyecekleri politikalarda önemli bir rol oynar. Bu durum, Lübnan siyasal partilerinin kendilerini destekleyen devletlerin politikalarını dikkate alarak adım atmalarına yol açar ki bu da konfesyonel sistemin dış politikada alanındaki karşılığıdır.³²² Lübnan’da çok küçük çapta örgütlenmiş sol partiler dışında siyasi partiler, ülkenin önde gelen ailelerin liderleri etrafında örgütlenmişlerdir ve bu liderlerin siyasi aracı rolündedirler. Lübnan’ın tarihsel süreçten gelen feodal yapısı ve bu yapı içerisinde belli ailelerin ön plana çıktığı düşünüldüğünde ülkede politikanın bir aile işi olduğu ifade edilebilir. Öte yandan, dini paylaşım sistemi, Lübnan’da ulusal ölçekli laik yurttaşlık ilkeleri yerine ulus-öncesi etno-dini aidiyet bağlılıklarını dikkate alan cemaat esasına dayanan bir temsiliyet ilkesinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.³²³

Bir dini gruba ya da bir mezhebi topluluğa ait olmak yüzlerce yıldır Lübnan topraklarında yaşayan insanların kimliklerini şekillendirmiştir. Bu anlamda konfesyonel sistem, insanların diğer insanlarla ve/veya gruplarla ilişkilerinde kendilerini nasıl tanımladıkları, konumladıkları ve kimliklerini biçimlendirdikleriyle ilintilidir. Her şeyden önce, Lübnan’da bir mezhep bir ulusla “eşdeğer” görülmektedir. Nitekim Lübnan, ülkedeki her bir topluluğun kendi devleti olarak gördüğü ve bu doğrultuda ülkeyi kendi ideolojileri çerçevesinde şekillendirmeye çalıştığı bir yerdir. Bu durum, ülkede her bir topluluğun diğer toplulukları kendi varlıklarına, kimliklerine bir tehdit olarak görmelerine neden olmaktadır. Bu noktada, Ermenilerin bu Lübnan mozağinde kendilerini nasıl tanımladıkları, konumladıkları ve kimliklerini (yeniden) inşa ettikleri gelecek bölümün başlığını oluşturmaktadır.

³²¹ Sander, Lübnan’da siyasal partileri, kişisel bağlılık ve çıkar temelinde bir “kraliçe” etrafında örgütlenmiş “arı grupları”na benzetir. Bkz. Sander, “Lübnan’daki Bunalımın...”, s. 226; Konu üzerine ayrıca bkz. Michael C. Hudson, “The Electoral Process and Political Development in Lebanon”, **Middle East Journal**, Vol. 20, No. 2, Spring 1966, pp. 173-186.

³²² Lübnan’da siyasi liderler ortak bir dış politikada anlaşamadıklarında kendi istediklerinin olması ve rakiplerine üstünlük sağlamak amacıyla bir dış kuvvete yanaşmayı Akarlı’nın ifadesiyle “adet” haline getirmişlerdir. Bkz. Akarlı, “Lübnan’ın Açmazları”, s. 11.

³²³ Cenk Reyhan, “Lübnan’da Siyasal Kültürün Osmanlı Kökenleri”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt 44, Sayı 3, Eylül 2011, s. 209.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

“DİNLERİN BABİL’İ”NDE ARMEN OLMAK: LÜBNAN TARİHSEL GELİŞİMİ İÇERİSİNDE ERMENİLER

Einstein kendisine sorduğunda
bilimin dünya barışı için ne yapabileceğini,
şöyle cevap vermişti Freud:
“Fazla bir şey değil.”

Ve de bu vesileyle belirtmişti ki,
“Bilim de söylenceye başlamakta ve bitmektedir.”¹

“Sorsan günlere adımın
Ne olduğunu bilmezler.
Ve bilmezler yerim yurdum neresi.”²

“Eğer önündeki kapılar (...) yüzüne kapanacak olursa hayatının sona ermediğini düşün. Sona eren şey yalnızca hayatlarının birincisidir ve diğeri başlamak üzere sabırsızlanmaktadır. O zaman bir gemiye bin, seni bekleyen bir kent vardır.”³

Amin Maalouf, “Tanios Kayası (Le Rocher de Tanios)” adlı kitabında bu satırları, 19. yüzyılda Mısır’ın bir dağ köyü olan Kfaryabda’da yasak bir ilişki sonucu dünyaya gelen, çocukluğundan itibaren sürekli inişli-çıkışlı bir hayat süren ve aşkı, ihaneti ve sadakati tadan Tanios’un, köyün yegâne idarecisi Şeyh Francis’i öldüren babası Gerios’la birlikte Kıbrıs’a kaçışı ve burada başladığı yeni hayatı için söyler. Tanios, dönemin koşullarının kendisine dayattıkları nedeniyle topraklarından kaçmak, göç etmek zorunda kalır. Bu noktada, yeniden Maalouf’a kulak verirsek;

¹ Howard Nemerov, **The Collected Poems of Howard Nemerov**, Chicago & London, The University of Chicago Press, 1977, p. 459.

² Anadolu Selçukluları, 12. yüzyıl, Anonim.

³ Amin Maalouf, **Tanios Kayası**, Işık Ergüden (Çev.), 37. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1995, s. 120.

“O vakitler gökyüzü o kadar basıktı ki kimse dimdik ayakta duramazdı. Yine de hayat vardı, arzular ve şenlikler vardı. Bu dünyada asla en iyi şeyin olması beklenmese de en kötünden kurtulma ümidi her gün besleniyordu.”⁴

Nitekim Tanios da tüm bu zorluklara rağmen Kıbrıs’ta adeta yeniden doğar; ama her şeye rağmen günün birinde doğup büyüdüğü topraklara geri döner. Dönüşü şaşaalı olmakla birlikte aynı zamanda bir hüzündür de. Murathan Mungan’ın dediği gibi;

“Gün gelir bir gün
Başka bir mevsim, başka bir takvim, başka bir ilişkide
O eski ağrı
Ansızın geri teper.”⁵

Tanios’un hikâyesi, nev-i şahsına münhasır birçok yönü saklı olmakla birlikte aslında başta ülkesi Lübnan’ın 1975-1990 yılları arasında yaşadığı İç Savaş sürecinde buradan Paris’e göç etmek durumunda kalan kitabın yazarı Amin Maalouf olmak üzere pek çok insanın ve birçok toplumun hikâyesidir de aynı zamanda. Bu hikâyelerin en “bilindik” olanlarından bir tanesi, Ermeni toplumunun 20. yüzyılın ikinci on yılında, bulundukları Anadolu bölgesinde meydana gelen gelişmeler nedeniyle topraklarından çıkarılmalarıyla başlayan yolculuklarıdır. Ermenilerin bu yolculuklarının en önemli duraklarından birisiyse kuşkusuz Lübnan olmuştur. Ermenilerin bu süreçte Lübnan’da kendilerini nasıl tanımladıkları, konumladıkları ve kimliklerini (yeniden) inşa ettikleri konusu, modern Ermeni kimliğinin gelişimiyle birlikte okunduğunda anlamlı duracaktır.

A. Tarih İçinde Ermeniler: Ermeni Kimliği ve Milliyetinin İnşası Üzerine

Uygarlık tarihinin en eski halklarından birisi olan Ermenilerin tarihinin ne zaman ve nerede başladığı konusu tartışmalı olup üzerine farklı görüşler ortaya konmuştur. Ermenilerin, Hz. Nuh’un oğullarından Yafes’in (Hapet’in) soyundan geldiklerini öngören mitolojik yaklaşım, Kitâb-ı Mukaddes’e işaret ederek Ermenilerin kökenlerini

⁴ **Ibid.**, s. 17.

⁵ “Yalnız Bir Opera” şiirinden. Bkz. Murathan Mungan, **Yaz Geçer**, İstanbul, Metis Yayınları, 1992, s. 19.

Yafes'in torunu Hayk Nahapet'e dayandırır.⁶ M.Ö. 625 yılında Asur İmparatorluğu hükümdarı Asurbanipal tarafından inşa edilmesi dolayısıyla Asurbanipal Kitaplığı olarak da adlandırılan dünyanın en eski kütüphanesi olan Ninova Kütüphanesi'nde yer aldığı ifade edilen bir yazıtta dayanılarak Ermeni milletin efsanevi kahramanı olan Hayk'ın, Haylar (Ermeniler) anlamına gelen "Hayk" adında bir kent kurduğu kabul edilmektedir. Bundan dolayı, kendilerini "Hay(lar)" ve/veya "Hayasalı(lar)" olarak adlandıran Ermenilerin M.Ö. 12. yüzyılda Hititlerin yıkılmasını izleyen süreçte kendi ülkelerinin, Hayastan'ın bağımsızlığını sağladıkları belirtilmektedir.⁷

Ermenilerin net olarak hangi ırktan geldikleri konusunda belli bir uzlaşma olmamasına karşın ve bu konuda ırk unsurundan öte coğrafya ögesinin ön plana çıkarılması gerektiğini ifade eden görüşlerin baskınlığı söz konusu olmakla birlikte, M.Ö. 6. yüzyıldan itibaren Avrupa'dan bölgeye gelen Armenler ile bölgede yerleşik olan Hayların kaynaşmasını ifade eden "Haya-Armen" ırk grubu, Ermenilerin kökenlerini açıklamak için en çok başvurulan referans noktalarından birisidir.⁸ Herodot'un verileri dikkate alındığında, Armenlerin Anadolu'ya gelişleri M.Ö. 5. yüzyıldan önceye dayanır.⁹ M.Ö. 7. yüzyılda Anadolu'ya gerçekleşen son Hint-Avrupa göç dalgasıyla geldikleri düşünülen Armenlerin, Frigya Krallığı'nın çöküşüyle birlikte Doğu

⁶ René Grousset, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, Sosi Dolanoğlu (Fransızca'dan çev.), İstanbul, Aras Yayıncılık, 2005, ss. 66-70; Igor M. Diakonoff, **The Pre-History of the Armenian People**, Lori Jennings (Ermenice'den İngilizce'ye çev.), New York, Caravan Books, 1984, pp. 101-105; Hz. Nuh'un gemisinin Ağrı Dağı'nda karaya oturduğu ve gemiden kalan bir parçanın hâlen Eçmiadzin Kilisesi'nde saklandığı düşüncesi, Ermenilerin kendilerini Tanrı tarafından "seçilmiş bir halk" olarak tanımlamalarına temel hazırlamıştır. Ermeniler açısından bu "seçilmişliği" daha da güçlendiren unsur, İncil'de "cenneti sulayan dört ırmak" olarak ifade edilen Fırat, Dicle, Araz ve Kür nehirlerinin geçtiği toprakların Tanrı tarafından Ermenilere verilmiş olmasıdır. Bkz. Rouben M. Torossian, "The Contemporary Armenian Nationalist Movement", Nairobi, United States International University, **Unpublished Doctoral Thesis**, 1980, pp. 25-26.

⁷ Günay G. Özdoğan et al., **Türkiye'de Ermeniler: Cemaat-Birey-Yurttaş**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, ss. 37-38; Konu üzerine ayrıca bkz. David M. Lang, **Armenia: Cradle of Civilisation**, London, George Allen & Unwin, 1970; Robert H. Hewsen, "The Geography of Armenia", **The Armenian People from Ancient to Modern Times (Volume I: The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century)**, Richard G. Hovannisian (Ed.), New York, St. Martin's Press, 1997, pp. 1-17.

⁸ Keğam Kerovpyan, **Mitolojik Ermeni Tarihi**, Sarkis Seropyan (Ermenice'den çev.), İstanbul, Aras Yayıncılık, 2000, ss. 9-14.

⁹ Grousset, **Başlangıcından 1071'e...**, ss. 373-374; Salahi R. Sonyel, **The Ottoman Armenians: Victims of Great Power Diplomacy**, London, K. Rustem & Brother, 1987, pp. 1-2.

Anadolu'ya doğru göç ettiklerine inanılmaktadır.¹⁰ Başkenti Tuşpa olmak üzere burada hüküm süren Urartu Krallığı'nın yıkılış sürecini ifade eden M.Ö. 7. yüzyılın sonu ile M.Ö. 6. yüzyılın başında, bu uygarlığın geride bıraktığı unsurlar üzerinde yükselmeye başlayan etnik ve siyasi gruplar, Grek tarih yazıcılığı tarafından "Armenio" olarak ifade edilir. Ermenileri Urartularla ilişkilendiren bu görüş, aynı zamanda Ermenilerin tarihte ilk kez etnik bir grup olarak yer aldığının kanıtı olarak da görülmektedir.¹¹ Ermenilerin Urartularla akrabalığına işaret eden bir diğer yaklaşım ise Hint-Avrupa kökenli grupların bölgeye göçünün daha sonraki bir tarihte, M.Ö. 2. yüzyılda vuku bulduğunu ifade eder. Karadeniz Havzası ve Kuzey Mezopotamya'yla çevrelenen bölgeye yerleşen bu gruplar, burada bulunan Kafkasyalı ve yerel Anadolu halklarıyla (Luwian) ortak bir yaşam alanını paylaşmaya başlamışlardır.¹² Richard G. Hovanissian ise Ermeni sözlü edebiyatının en önemli efsanelerinden birisi olan ve kılıcının keskinliği ve atının hızıyla ünlenen ve Persleri dize getiren "Sasunlu Davit Destanı"na¹³ atıf yaparak M.Ö. 3. yüzyıldan beri bugün Sivas olarak adlandırılan bölgeden başlayan ve kuzeyde Doğu Karadeniz Dağları ile güneyde Doğu Toros Dağları tarafından çevrelenen bölgenin "Ermeni Platosu" olarak adlandırıldığını ifade eder. Bu bölge, kuzeydoğuda bugünkü Ermenistan topraklarını içerirken güneydoğudaysa Urumiye Gölü ile İran sınırına kadar uzanır.¹⁴

Gerek sahip olduğu doğal kaynaklar gerekse Doğu ile Batıyı birbirine bağlayan coğrafi konumu dolayısıyla hem Akdeniz hem de Asya ticareti için önemli bir noktayı oluşturan bölge, birçok kavim ve devlet tarafından istila edilmiş, onlara ev sahipliği yapmıştır. Bölgenin 15. yüzyılda Osmanlı devletinin egemenliğine girdiği döneme kadar ki süreç, aynı zamanda birkaç Ermeni hanedan ve devletin de tarih sahnesinde

¹⁰ Yves Terson, **Ermeni Tabusu**, Emirhan Oğuz (Çev.), İstanbul, Belge Yayınları, 1993, s. 21; Herodot, Ermenilerin Doğu Avrupa ve Balkanlar üzerinden Anadolu'ya gelen Frigyalılarla akraba olduklarını iddia eder. Bkz. Boghos L. Zekıyan, "Christianity to Modernity", **The Armenians: Past and Present in the Making of National Identity**, Edmund Herzig ve Marina Kurkchiyan (Ed.), London & New York, RoutledgeCurzon, 2005, pp. 41-64.

¹¹ Özdoğan et al., **Türkiye'de Ermeniler...**, ss. 38-39.

¹² **Ibid.**, s. 38.

¹³ Sasunlu Davit Destanı için bkz. Leon Surmelian, **Daredevils of Sassoun: The Armenian National Epic**, London, George Allen & Unwin, 1966.

¹⁴ Richard G. Hovanissian, **Armenia on the Road to Independence, 1918**, Berkeley, University of California Press, 1967, pp. 1-3.

boy gösterdiği bir dönemi ifade eder. Urartuların çöküşünü izleyen süreçte, M.Ö. 6. yüzyılda ortaya çıkan Yervantyan (Yervanduhi) Hanedanlığı ilk Ermeni siyasi varlığı olarak kabul edilir.¹⁵ Orontid (Orontes) Hanedanlığı ve/veya Armina Satraplığı olarak da bilinen Yervantyan Hanedanlığı, bağımsızlığından kısa bir süre sonra, önce M.Ö. 612 yılında Med İmparatorluğu'nun egemenliğine daha sonra da M.Ö. 521 yılında Pers Akhaemenid Hanedanlığı'nın himayesine girmiştir.¹⁶ M.Ö. 521 - M.Ö. 485 yılları arasında bölgede hüküm süren I. Darius'un M.Ö. 518 tarihli yazıtında bölgeden "Armini(y)a" olarak bahsettiği ifade edilmektedir.¹⁷ Perslerin bölgede hüküm sürdüğü M.Ö. 521 - M.Ö. 331 yılları arası dönemde, Perslerin idari teşkilatlanması çerçevesinde kurulan birçok satraplıktan biri olan Arminiya, M.Ö. 331 yılında, İskender'in, Pers İmparatorluğu'na son vermesiyle Makedonya (Helen) İmparatorluğu'nun sınırları içerisine dâhil edilmiştir. Bu dönemde, Ermenilerin yaşadığı yerler "Büyük Ermenistan" ve "Küçük Ermenistan" olmak üzere iki ayrı idari bölge çerçevesinde yönetilmiştir. Ermenilerin yaşamlarını sürdürdükleri Doğu Anadolu bölgesindeki kesimler -Fırat nehrinin doğusundaki- Büyük Ermenistan olarak adlandırılırken bugünkü Malatya, Erzincan ve Sivas olarak tanımlanan yerler ise Küçük Ermenistan'ı oluşturmaktaydı.¹⁸ Küçük Ermenistan, Pontus ve Kapadokya gibi Helen etkisinin yoğun olduğu bölgelere komşu olduğundan dolayı bu dünyanın siyasi ve kültürel unsurlarının etkisi altında kalmıştır. Görece daha korunaklı bir coğrafyaya sahip olan Büyük Ermenistan ise Helen dünyasının siyasi ve kültürel unsurlarından daha az etkilenmiştir; böylece kendi özünü korumaya dayalı daha homojen bir siyasi-kültürel gelişim göstermiştir.¹⁹

¹⁵ Özdoğan et al., **Türkiye'de Ermeniler...**, ss. 40.

¹⁶ Yervantyan Hanedanlığı üzerine detaylı bilgi için bkz. Muzaffer Demir, "M.Ö. VI.-IV. Yüzyıllar Arasında Pers-Armenia İlişkileri ve Armenia Orontid Hanedanlığı", **Yeni Türkiye**, Sayı 60, 2014, ss. 191-200.

¹⁷ Ksenophon, M.Ö. 400 - M.Ö. 401 yılları arasındaki dönemi konu edindiği "Onbinlerin Dönüşü (Anabasis)" adlı eserinde, Ermeni yöneticilerini "Orontes" olarak adlandırır. Bkz. Sarkis Seropyan, **Cangülüm Anahıt ve Kazben: Ermeni Tanrılar Konuşuyor**, İstanbul, Belge Yayınları, 2003, ss. 89-91.

¹⁸ Özdoğan et al., **Türkiye'de Ermeniler...**, s. 41.

¹⁹ Boğos L. Zekiyan, **Kayıp Kentten Manevi Vatana: Ermeni Tarihine Toplu Bir Bakış Denemesi**, Sema Postacıoğlu (İtalyanca'dan çev.), İstanbul, Aras Yayıncılık, 2018, s. 21.

M.Ö. 215 yılına kadar Helenlerin egemenliğinde kalan bölge, M.Ö. 215 - M.Ö. 190 yılları arasındaki dönemdeyse Selevkosların hâkimiyetinde yer almıştır. M.Ö. 190 yılında Artashes'in liderliğinde Selevkoslara karşı mücadele ederek bağımsızlıklarını kazanan Ermeniler, Ardaşesyan (Artaxiad) adında bir hanedanlık kurdular. Bölgede, M.Ö. 220 - M.Ö. 190 yılları arasında Roma İmparatorluğu ile Partlar arasında vuku bulan karışıklıklardan faydalanan Ardaşesyan Hanedanlığı, M.Ö. 95 - M.Ö. 55 yılları arasında başta bulunan ve Hanedanlığa altın çağını yaşatan Kral (Büyük) II. Tigran (Dikran) döneminde, Pontus Kralı Mitridates'le yaptığı anlaşma çerçevesinde sınırlarını genişletti. Kuzeyde Kafkas Dağları ile Hazar Denizi, güneyde Kilikya bölgesi ve doğuda Mezopotamya'yla çevrili coğrafyada bir imparatorluk kurma girişiminde bulunan "Kralların kralı" unvanlı II. Tigran, bu dönemde Hanedanlığın başkentini de bugünkü Silvan yakınlarındaki "Dikran'ın şehri" anlamına gelen Digranakert'e taşıdı.²⁰ Bununla birlikte, Romalılar ile Partlar arasındaki mücadelede sıkışan Hanedanlığın ömrü uzun olmadı.

M.S. 1 yılında dağılan Ardaşesyan Hanedanlığı'ndan sonra tarihsel süreçte yer alan Ermeni hanedanlığı, Arşakuni (Arsacid) Hanedanlığı'dır. 60'lı yıllarda I. Drtad önderliğinde kurulan Arşakuni Hanedanlığı, kuruluşunu izleyen ilk dönemde Roma İmparatorluğu'na, 224 yılından itibaren Sasani İmparatorluğu'na karşı mücadele yürütmek durumunda kalmıştır. Arşakuni Hanedanlığı, 428 yılında tarihe karışsa da Kral III. Drtad (287-331) döneminde, 301 yılında Aziz (Surp) Krikor Lusaroviç önderliğinde Hristiyanlığın kabul edilmesi,²¹ Ermenilerin tarihinde önemli bir dönüm noktasını ifade eder.²² Böylece Hristiyanlığı devlet dini olarak kabul eden ilk halk olan

²⁰ Grousset, **Başlangıcından 1071'e...**, ss. 81-98.

²¹ Grousset, bu tarihin 288 yılı olduğunu ifade eder. Bkz. **Ibid.**, s. 119; Konu üzerine ayrıca bkz. Dickran H. Boyajian, **The Pillars of the Armenian Church**, Watertown, Baikar Press, 1962.

²² Abdurrahman Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, Ankara, Aziz Andaç Yayınları, 2003, s. 44; Canan Seyfeli, **İstanbul Ermeni Patrikliği: Kuruluş ve Tarihten Günümüze İdari Yapı**, Ankara, Aziz Andaç Yayınları, 2005, s. 28; Hristiyanlığı devlet dini olarak kabul eden Ermeniler, bu doğrultuda kendi ulusal kiliselerini kurdular. "Ermeni Apostolik Kilisesi (Hay Arakelagan Yegeğetsi)" ya da Kral III. Drtad'ın bu dini kabul etmesinde önemli bir role sahip olan "aydınlatan" anlamında Lusavoriç lakaplı Aziz Krikor'un (Saint Gregory) adından ilhamla "Ermeni Gregoryen Kilisesi" temelini Hz. İsa'nın havarilerinden ikisi olan Thaddaeus (Tateos) ve Bartolomaeus'a (Partoğomeos) dayandırarak, ki Apostolik kavramsallaştırmasını buradan kazanmaktadır, hem kadimliğini ve bununla ilintili olarak varlığı için başka hiçbir kiliseye gereksinim duymamasını, başka bir deyişle özerkliğini vurgulamaktadır hem de Hristiyan kiliseler arasındaki dini hiyerarşi içerisinde önem kazanmaktadır.

Ermeniler açısından kendilerini özgünleştiren bir diğer gelişme,²³ Meşrob Maştotz'un 404-406 yıllarında Ermeni alfabesini geliştirmesidir. Artık Hristiyan dünyasının bir parçası olan Ermeniler, böylece etnik kimliklerini daha da temellendiren ve güçlendiren bir unsuru ortaya koymuş oluyorlardı. Kendilerine özgü bir alfabe oluşturmada önce Grek ve Süryani (Arami) alfabelerini kullanan Ermeniler, kendi alfabelerini benimsemelerini izleyen süreçte, özellikle Sasani ve Bizans gibi iki büyük gücün arasında sıkıştıkları bir coğrafyada din, kültür, tarih, gelenek ve edebiyat gibi alanlarda Ermeni kimliğinin sürekliliğini sağlayan unsurları ortaya koyma fırsatı bulacaklardır.

Dinsel ve dilsel anlamda kendilerini diğer halklardan bağımsızlaştıran Ermeniler, böylece izleyen süreçte kendi kimliklerini koruma, sürdürme ve geliştirme unsurlarıyla sınanacaklardı. Ermeni kimliğinin korunması, sürdürülmesi ve geliştirilmesi sürecinde esas aktör ise kuşkusuz Ermeni Kilisesi olacaktı.²⁴ Bunda, Ermenilerin uzun süreli bağımsız bir siyasal yapılanmalarının olmaması, çoğu zaman başka güçlerin egemenliklerinde yaşamak durumunda kalmaları ve sık sık yerlerinden göç etmek zorunda kalmaları temel unsurlardır. Böyle bir ortamda, başka bir deyişle dağınık ve sürekli göç etmek durumunda kalan Ermeni halkının varlığını devam ettirmesini sağlayan veya sağlayabilen aktör, ruhani bir merkez olması itibarıyla birleştirici bir role sahip olan Ermeni Kilisesi olmuştur.²⁵

Bkz. Malachia Ormanian, **The Church of Armenia: Her History, Doctrine, Rule, Discipline, Liturgy, Literature and Existing Condition**, London, A. R. Mowbray & Co., Ltd., 1955, pp. 4-10.

²³ “Hristiyanlığı devlet dini olarak kabul eden ilk halk”ın Ermeniler olup olmadığı üzerine tartışmalar bulunmaktadır. Bu noktada, Edessa (Urfa) Prensiği Kralı VI. Abgar'ın 70 yılında Hristiyanlığı devlet dini olarak kabul ettiği, dolayısıyla Hristiyanlığı devlet dini olarak kabul eden ilk halkın Ermeniler değil Süryani temelli bu prensliğin olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Yakup Bilge, **Süryaniler: Anadolu'nun Solan Rengi**, İstanbul, Yeryüzü Yayınları, 1996, s. 61; Grousset ise bu bilginin doğru olmakla birlikte kabul ediliş tarihinin daha sonraki bir dönemde, IX. Abdar döneminde (179-214) olduğunu belirtir. Bkz. Grousset, **Başlangıcından 1071'e...**, s. 118.

²⁴ Arusyak Yumul, “Religion, Community and Culture: The Turkish Armenians”, Oxford, Oxford University, **Unpublished Doctoral Thesis**, 1992, pp. 98-99.

²⁵ Özdoğan et al., **Türkiye’de Ermeniler...**, s. 48; Nicola Migliorino'nun kelimeleriyle “(...) göç ve yerinden edilme olgusu geçmişten günümüze Ermeni tarihinin ayırt edici bir özelliği olmuştur.” Bkz. Nicola Migliorino, **(Re)Constructing Armenia in Lebanon and Syria: Ethno-Cultural Diversity and the State in the Aftermath of a Refugee Crisis**, New York & Oxford, Berghahn Books, 2008, p. 9.

Hristiyanlığı kabul eden Ermeniler, bu kararlarını izleyen süreçte, o dönemde henüz bu dini kabul etmemiş olan Roma İmparatorluğu tarafından ciddi baskılara maruz kalarak büyük kayıplar verdiler. Ermeniler, Roma'ya karşı giriştikleri bu "hayatta kalma mücadelesi"nin bir benzerini Arşakuni Hanedanlığı'nın dağılmasını izleyen süreçte, Sasani İmparatorluğu'na karşı verdiler. 415 yılındaki Avarayr Savaşı'nda Vartan Mamigonyan önderliğinde Sasani güçlerine yenilen Ermeniler, aynı yıl gerçekleştirilen ve kendilerinin Sasanilerle olan savaşlarından dolayı katılmadıkları Kadıköy (Khalkedon) Konsili kararlarına sonradan, 506 yılında I. Dvin (Derbil) Konsili'nde karşı çıktılar. Ermenilerin "Hristiyanlık adına" Sasanilerle savaşması ve Hristiyan dünyasının en önemli iç çekişmelerinden birisi olan Kadıköy Konsili'nin aldığı Hz. İsa'nın hem ilahi hem de insani tabiata sahip olduğu kararına karşı çıkarak Hz. İsa'nın sadece ilahi bir doğaya sahip olduğunu benimsemesi ve böylece varlığını Bizans Kilisesi'nin dışında sürdürmeye çalışması, kendilerini Hristiyan dünyasında önemli bir konuma getirecektir.²⁶

5. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar Bizans İmparatorluğu'nun himayesinde kalan Ermeniler, 6. yüzyılın dördüncü on yılında başlayan ve iki yüzyıl kadar süren Arap akınları nedeniyle de zor bir dönem yaşadılar. 9. yüzyıla gelindiğinde, Arapların Ermenilere karşı izledikleri politikalarda görece yumuşaya gitmesi çerçevesinde Pakraduni ve Artzruni hanedanlıkları, Ermenileri siyaset sahnesine taşıyan yeni örgütlenmeler olmuştur. Bununla birlikte, bölge 1045 yılında tekrar Bizans İmparatorluğu'nun kontrolü altına girerken Bizans bölgedeki egemenliğini, Selçukluların 1064 yılında

²⁶ Ermeniler, Hristiyanlığı kabul etmeden önce kendilerine özgü Tanrılarla birlikte İran, Hint, Sümer-Akad, Suriye-Fenike, Yunan ve Roma kökenli Tanrıların da yer aldığı karma bir inanç sistemini benimsiyorlardı. Bununla birlikte, Hristiyanlık öncesi dönemde Ermeniler arasında en yaygın olan inanç sistemi Zerdüştlük idi. Bkz. Mack Chahin, **The Kingdom of Armenia**, London & New York & Sydney, Croom Helm Publishers, 1987, pp. 295-297; Sasaniler, Hristiyanlığı kabul eden Ermenilere Zerdüştlüğe geri dönmeleri için baskılar yapmış, dönmeyenlere yönelik asimilasyon politikası izleyerek onları İmparatorluk topraklarının iç kesimlerine yerleştirmiş ve son "çare" olarak da ciddi bir Ermeni nüfusunu öldürmüştür. Bkz. Ormanian, **The Church of Armenia...**, ss. 21-22; Leon Arpee, **A History of Armenian Christianity: From the Beginning to Our Own Town**, New York, The Armenian Missionary Association of America, 1946, p. 22; Sasaniler, Ermenilerin dinsel özgürlüğünü ancak 485 yılında tanıdılar. Bkz. Ronald G. Suny, **Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History**, Bloomington, Indiana University Press, 1993, pp. 8-9; Ermenilerin bu dönemde Sasanilere karşı gösterdikleri ve "Vartanyanlar (Vartanants)" olarak adlandırılan mücadele ve direniş, Ermeni tarihyazılığında "kahramanlık ve bağımsızlık mücadelesinin destansı bir örneği" olarak yer bulmaktadır. Bkz. Özdoğan et al., **Türkiye'de Ermeniler...**, s. 42; Suny, **Looking Toward Ararat...**, ss. 8-9.

Ani'yi ele geçirmesi ve Selçuklular ile Bizanslılar arasında vuku bulan mücadelenin 1071 yılında Selçuklular lehine sonuçlanmasıyla Selçuklulara bırakmıştır.

Selçuklu himayesine giren Ermeniler, izleyen üç yüzyıllık süreçte, Kilikya bölgesinde siyasi varlıklarını ifade eden birimler ortaya koydular.²⁷ Kilikya bölgesine gelen Ermeniler, burada 976-1025 yılları arasında Doğu Anadolu bölgesini kontrol altına alan ve bölgeyi Türk ve Müslümanlara karşı istihkâm eden Bizans politikaları nedeniyle Kilikya'ya göç et(tiril)miş olan Ermeni gruplarla Sis (Kozan) başkent olmak üzere Kilikya Ermeni Krallığı'nı kurdular. 1080 yılında Ermeni prenslerden Roupen önderliğinde bir prenslik olarak kurulan bu Ermeni siyasi varlığı, Haçlıların güney Akdeniz kıyılarını ele geçirmelerini izleyen süreçte, Haçlılarla işbirliği yaparak ve Kudüs'e kadar genişleyerek 1198 yılında Krallık adını almıştır. Anadolu'daki son Ermeni krallığını ifade eden Kilikya Ermeni Krallığı, 1375 yılında Kral VI. Levon'un Memlükler tarafından esir alınmasıyla tarihe karışmıştır.²⁸ Kilikya Ermeni Krallığı'nın çöküşü ve izleyen süreçte yaşanan siyasi çekişmeler, Ermenilerin bu dönemde Kıbrıs, Kırım, Rusya, Gürcistan, Yunanistan, İzmir, Rodos ve İstanbul'a dahası Fransa, Amerika, İran, Hindistan, Çin ve İtalyan kentlerine göç etmelerine yol açmıştır.

İstanbul'un Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedilmesi, Ermeniler için önemli bir gelişmeyi ifade etmekteydi. Osmanlı yönetimi, Bursa'da bulunan Batı Anadolu, Trakya ve Balkanlar'daki Ermenilerin dini lideri konumundaki Ermeni patriği Hovagim'i İstanbul'a getirmiş, 1461 yılında İstanbul Ermeni Patrikliği'ni kurarak

²⁷ Robert Bedrosian, "Armenian during the Seljuk and Mongol Period", **The Armenian People from Ancient to Modern Times (Volume I: The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century)**, Richard G. Hovannisian (Ed.), New York, St. Martin's Press, 1997, pp. 241-471.

²⁸ Kilikya Ermeni Krallığı üzerine detaylı bilgi için bkz. Sirarpie Der Nersessian, "The Kingdom of Cilician Armenia", **A History of the Crusades (Volume II)**, Kenneth M. Setton (Ed.), Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1962, pp. 630-659; Angus D. Stewart, **The Armenian Kingdom and the Mamluks: War and Diplomacy during the Reigns of Het'um II (1289-1307)**, Netherlands, Brill Publishers, 2001; Razmik Panossian, **The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars**, London, Columbia University Press, 2006; Jacob G. Ghazarian, **The Armenian Kingdom in Cilicia during the Crusades: The Integration of Cilician Armenians with the Latins (1080-1393)**, London & New York, Routledge, 2000; Ani A. Bournoutian, "Cilician Armenia", **The Armenian People from Ancient to Modern Times (Volume I: The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century)**, Richard G. Hovannisian (Ed.), New York, St. Martin's Press, 1997, pp. 273-291.

başına geçirmiş ve Patrikliğin ruhani ve idari önderliği altında Ermenileri Rumlar ve Yahudilerle birlikte İmparatorluğun üç gayrimüslim milletinden biri olarak tanımıştır.

Batı Anadolu ve Balkanlar'da hâkimiyetini tesis eden Osmanlı'nın Doğu Akdeniz'e ve Arap ülkelerine doğru genişlemesi, bu çerçevede mücadele içerisinde olduğu Safevi Devleti'yle 1639 yılında Kasr-ı Şirin Antlaşması'nın imzalaması Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarındaki Ermeni nüfusunun artması anlamına gelmekteydi.²⁹ Söz konusu dönemde Kırım, Doğu Anadolu, İran ve Kafkasya'dan İstanbul'a çok sayıda Ermeni göç etmiştir. Rus İmparatorluğu'nun Kafkasya bölgesine doğru genişlemeye başlaması, 19. yüzyılda ciddi bir Ermeni nüfusuna sahip olan İran'la karşı karşıya gelmesine neden olmuştur. İki güç arasında 1826 yılında başlayan savaşta Ruslar kısa sürede Erivan (Revan), Nahçıvan, Serdarabad ve Abbasabad gibi Ermeni nüfusunun yoğun olduğu yerleri ele geçirdiler. Aras Nehri'ni aşarak Tebriz, Merega, Merend, Erdebil, Urumiye ve Hoy'u ele geçiren Ruslar, 28 Şubat 1828 tarihinde İran Kaçar Hanedanlığı'yla Türkmençay Antlaşması'nı imzaladı. Antlaşma'nın 3. Maddesi, Erivan ve Nahçıvan hanlıklarını artık Ruslara ait olduğunu ifade ederken Osmanlı açısından dikkate değer bir diğer madde olan 15. Madde ise İran'ın kuzeybatısı ile Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu bölgesinde yer alan Ermenilerin istedikleri takdirde Rus İmparatorluğu'nun topraklarına göç edebileceklerini ve bunun için gerekli şartların sağlanmasını öngörmekteydi.³⁰ Ermeni nüfusunun belirli bir bölgeye toplanarak böylece bir "Ermeni Vilayeti"nin oluşturulması amacını taşıyan bu girişim, aynı zamanda Rus İmparatorluğu'nun bu antlaşmayı izleyen süreçte, Osmanlı topraklarına daha fazla yönelerek buradaki Ermeniler üzerinde politikalar üretmeye başlayacağını da işareti ifade ediyordu. Nitekim Rus İmparatorluğu'nun zaferiyle sonuçlanan 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından imzalanan 14 Eylül 1829

²⁹ Dickran Kouymjian, "From Disintegration to Reintegration: Armenians at the Start of the Modern Era, XVIth-XVIIth Centuries", **Reveu de Monde Arménien**, Vol. 1, 1994, pp. 9-18.

³⁰ İran'daki Ermenilerin Rus topraklarına intikalini Ermenilerle iyi ilişkiler içerisinde olan Albay Lazarev yürütmüştür. 1816 yılında Moskova'da kurulan "Ermeni Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü" de bu ailenin girişimlerinin ürünüdür. Bkz. Kemal Beydilli, **1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, ss. 366-368; Özhan Kapıcı, "Çarlık Otokrasisinin Hizmetinde Bir Şarkiyat ve Türkoloji Mektebi: XIX. Yüzyılda Ermeni Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü'nün Kuruluşu ve Faaliyetleri", **Türkbilgi**, Sayı 31, 2016, ss. 1-32; Söz konusu dönemde Doğu Anadolu'dan göçürülen Ermenilerin sayısı ise yaklaşık olarak 100 bindir. Bkz. Beydilli, **1828-1829 Osmanlı-Rus...**, ss. 406-407.

tarıhli Edirne Antlaşması'yla Osmanlı yönetimi, Erivan ve Nahçıvan hanlıklarının Ruslara ait olduğunu kabul ederken, Rusların 17 Mart 1828 tarihinde Erivan, Nahçıvan ve Ordubad'ı kapsayan bölgede oluşturdukları “Ermeni Vilayeti”ni de tanımış oluyordu. Antlaşma'nın 13. Maddesi, Ruslar tarafından ele geçirilen bölgelerde yer alan Ermenilere 18 ay içerisinde taşınır mallarıyla birlikte Rusya vatandaşlığına geçme hakkı tanımaktaydı.³¹

Rusların Ermeniler üzerindeki bu ilgileri, 19. yüzyılda Osmanlı topraklarındaki uluslaşma süreciyle birlikte okunduğunda bu çalışmanın genel kompozisyonu için daha anlamlı duracaktır. Fransız Devrimi'nin Batı'da yaygınlaştırdığı milliyetçilik, liberalizm, vatandaşlık, vatanseverlik, ulus-devlet gibi kavramların Osmanlı coğrafyasına intikalinin etkilerinin görölmeye başlandığı bu yüzyıl, İmparatorluk içindeki gayrimüslim tebaaların “milli uyanış” evresine girdikleri bir dönemi ifade eder. Yüzyılın ilk yarısında Yunanlıların, Sırpaların ve Bulgarların bağımsızlıklarını elde etmek amacıyla ortaya koydukları uluslaşma hareketlerinin başarıya ulaşmasıyla ciddi bir meydan okumayla karşı karşıya kalan Osmanlı İmparatorluğu, yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Ermeni tebaanın benzer yöndeki talepleriyle yüzleşmek durumunda kalmıştır.

Bu gelişmelerin ideolojik alandaki yansımalarına bakıldığında, söz konusu dönemde Ermeniler arasında milli bir bilincin ortaya çıkmasında ya da “Ermeni Aydınlanması” ve/veya “Ermeni Rönesansı” olarak da adlandırılan bu süreçte siyasetçi, edebiyatçı, ideolog, tarihçi, din adamı ve yazar gibi Ermeni toplumunun farklı kesimlerinden isimlerin ve/veya grupların öne çıktığı görölmektedir. Bu aktörler arasında ortaya konulması gereken ilk unsur, Ermeni din adamları tarafından hayata geçirilen Mıkhitarist öğretidir.³² 1712 yılında Ermeni Katolik Kilisesi'ne bağlı Benedikt rahiplerinden Sebestialı Abbot Michitar tarafından kurulan bu cemaat, Ermeni dilinin ve tarihinin önemine dikkat çekerek bunların öğretilmesi için girişimlerde bulunur. Bu

³¹ Beydilli, **1828-1829 Osmanlı-Rus...**, s. 407.

³² Louise Nalbandian, **The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Politicfal Parties through the Nineteenth Century**, California, University of California Press 1963, pp. 32-33; Konu üzerine ayrıca bkz. Boğos L. Zekiyan, **Ermeniler ve Modernite: Gelenek ve Yenileşme / Özgüllük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği**, Altuğ Yılmaz (Çev.), İstanbul, Aras Yayıncılık, 2001.

noktada, okullar açmak bu amaç için önemli bir araç haline gelmiştir. Osmanlı sınırları içerisinde ve Ermeni nüfusunun bulunduğu ve/veya Ermeni konusuyla ilgilenen devletlerin topraklarında inşa edilen eğitim kurumları, Ermenilerin ulusal kimliğinin şekillenmesinde önemli bir rol üstlenmişlerdir. 1816 yılında Moskova’da kurulan Lazaryan Koleji ve 1823 yılında Tiflis’te kurulan Nersesyan Koleji, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde öne çıkan eğitim kurumlarıdır.³³ Gayrimüslim tebaanın yasalar karşısında eşitliğini öngören Islahat Fermanı’nın kabulünü izleyen süreçte İmparatorluk toprakları içerisindeki Ermeni cemaati okullarının sayısında önemli bir artış meydana gelmiştir. 1859 yılında İstanbul’da 42 Ermeni cemaati okulu bulunurken bu sayı 1874 yılına gelindiğinde 51’e yükselmiştir. Ermeni cemaatinin aynı yıl itibarıyla Anadolu’daki toplam okul sayısı ise 469 idi.³⁴ 1868 yılında faaliyete geçen Beşiktaş Mahrukyan Okulu, 1870 yılında kurulan Kadıköy ve Pangaltı Mikhitarist okulları, 1876 yılında Kadıköy’de açılan Berberyan Okulu, 1880 yılında Patrik II. Nerses Varjabedian tarafından Gedikpaşa’da öğretim hayatına kazandırılan Mesrobyan Okulu ile 1886 yılında yine Patrik II. Nerses Varjabedian’ın öncülüğünde öğretime geçen Getronagan Okulu bu dönemde İstanbul’daki Ermeni cemaati okullarından öne çıkan birkaçıydı. 19. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu’da kurulan Ermeni cemaati okullarından öne çıkanlar ise 1880 yılında Van’da açılan Yeremyan Okulu, 1881 yılında Erzurum’da kurulan ve yedi dilde eğitim veren Sanasaryan Okulu ile 1889 yılında Mağakya I Ormanyan tarafından öğretim hayatına kazandırılan Armaş Ruhban Okulu’dur.³⁵

Eğitim kurumları açmanın yanında bu dönemde birçok Ermeni, eğitim amacıyla Avrupa gitmiştir, gönderilmiştir. Özellikle Fransa ve Mikhitarist Manastırı’nın merkezinin bulunduğu İtalya’nın tercih edildiği bu süreçte, Ermeni gençler ya da Vartan Artinian’ın “amaç ve yöntemlerde Genç Osmanlılara benzerliklerinden dolayı”

³³ Halil Özşavli, “Lübnan Ermenileri: 1914-1939”, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, 2014, s. 1; Stepan Nazaryan, Haçadur Abovyan ve Mikayel Nalbantyan gibi isimler bu kurumlarda öne çıkan eğitimcilerdi. Bkz. Aram Arkun, “Into the Modern Age, 1800-1913”, **The Armenians: Past and Present in the Making of National Identity**, Edmund Herzog ve Marina Kurkchian (Ed.), London & New York, RoutledgeCurzon, 2005, p. 76.

³⁴ Gülnihal Bozkurt, **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerinin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, ss. 158-159.

³⁵ Özdoğan et al., **Türkiye’de Ermeniler...**, ss. 188-189.

kullandığı ifadeyle “Genç Ermeniler”, burada Fransız Devrimi’nin dünyaya sunduğu olguları kaynağından öğrenme, Auguste Comte, Lamartine, Victor Hugo, Alfred de Musset, Michelet ve Guizot gibi birçok ismin fikirleriyle tanışma ve 1848 devrimlerine tanık olma olanağı buldular.³⁶ Kuşkusuz bu fikirler, eğitimlerini tamamladıktan sonra bu gençlerle birlikte Osmanlı topraklarına taşınacaktı.

Söz konusu dönemde Ermeni milli uyanışının gerçekleşmesinde önemli ve belirleyici bir rol oynayan eğitim kurumlarında biri, belki de en önemlisi 1834 yılında Mikhitaristler tarafından Padova’da kurulan Muradyan Koleji’ydi. 1846 yılında Padova’dan Paris’e taşınan Kolej, Ermeni ulusal bilincinin oluşmasında en ön saflarda

³⁶ Bu dönemde eğitim almak için yurtdışına giden Ermeni gençlerin büyük bir kısmı tıp alanında diploma almıştır. Bununla birlikte Kozmas (Gomidas) Kömürçyan ve tarihçi Mouradgea d’Ohsson (Muradcan Tosunyan) gibi bazı isimlerse beşeri bilimlerde uzmanlaştılar. 19. yüzyılın ilk çeyreği boyunca Roma, Pisa ve Padova üniversitelerinde tahsilatlarını tamamlayarak mezun olan Ermenilerin sayısı 20’den fazlaydı. Bkz. Arşak Alboyacıyan, “Azkayin Sahmanatrutyuni, ir Dzakumı Yev Girarutyuni (Milli Nizamname, Başlangıcı ve Tatbiki)”, **Intartsag Oratsoyts Surp Pirgiç Hivandanotzi - 1910 (Ermeni Hastanesi Yıllığı - 1910)**, İstanbul, H. Mateosyan Basımevi, 1910, s. 255; Konu üzerine ayrıca bkz. Gerard J. Libaridian, “Nation and Fatherland in Nineteenth Century Armenian Political Thought”, **Armenian Review**, Autumn 1983, pp. 71-90; Arus Yumul ve Rifat N. Bali, “Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce (Cilt I): Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası - Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, ss. 362-366; Paris’te eğitim gören ilk Osmanlı Ermenileri ise Kaspar Sinabyan ve Serovpe Viçenyan (Serçiven) idi. Zengin ailelerden gelen bu iki isim, tıp tahsili gördüler. Serçiven, Ermeni Millet Nizamnamesi’nin ortaya konmasında başat rolü üstlenenlerden birisi olacaktır. Bkz. Alboyacıyan, “Azkayin Sahmanatrutyuni...”, s. 228; Bunu izleyen süreçte, 1840-1848 yılları arası dönemde Paris’e giden öğrencilerin yapısı çeşitlilik göstermeye başlamıştır. Giden öğrenciler içinde zengin amiraların (genellikle sarraflıkla uğraşan ve gelir bakımından en üst tabakada yer alan ve bunun etkisiyle devletin yönetici kademesiyle iletişim içinde olan nüfuzlu ileri gelen Ermeniler) ve varlıklı ailelerin çocukları ve akrabaları hala çoğunluğu oluştururken zengin hayırsever amiraların desteklediği parlak yoksul öğrenciler de bu dönemde yurtdışında eğitim alma şansı buldular. Boğos Odyan, Mıgırdiç Amira Cezayirliyan, Garabed Amira Balyan, Hovhannes Amira Dadyan ve Hovhannes Amira Serveryan gibi Ermeni milletininde önde gelen isimleri tarafından başlatılan eğitim seferberliğinin temel amacı “milletin aydınlatılması ve ilerlemesi için gerekli olan Batı bilgisiyle donanmış işgücünü” sağlamaktı. Bkz. Vartan Artinian, **Osmanlı Devleti’nde Ermeni Anayasası’nın Doğuşu, 1839-1863**, Zülal Kılıç (Çev.), İstanbul, Aras Yayıncılık, 2004, s. 74; Konu üzerine ayrıca bkz. Hagop Barsoumian, “The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750-1850)”, **Christians and Jews in the Ottoman Empire**, Benjamin Braude (Ed.), Boulder, Lynne Rienner Publishers, 2014, pp. 133-146; 1840-1850 yılları arası dönemde 60’a yakın Ermeni genci Fransız okullarında tahsillerini tamamlayarak İstanbul’a geri dönmüştür. Mıgırdiç Amira Cezayirliyan’ın desteğiyle tıp eğitimi alan ve bir boyacı çocuğu olan Nahabed Rusiyan ile yine Ermeni hayırsever amiralar sayesinde eğitimini tamamlayan ve bir ütücünün oğlu olan Garabed Ütücüyan dikkate değer örneklerdir. Eğitimlerini tamamladıktan sonra İstanbul’a dönen bu iki isimden Rusiyan anayasa yanlısı hareketin önemli bir ismi olurken Ütücüyan ise 1850’lerin önemli Ermeni dergilerinden birisi olan Masis’in editörlüğünü yaparak Ermeni gazeteciliğinin gelişmesinde etkili olmuştur. Bkz. Alboyacıyan, “Azkayin Sahmanatrutyuni...”, ss. 225-235.

yer alacak olan birçok isme ev sahipliği yapmıştır.³⁷ Kolej bünyesinde sık sık bir araya gelme fırsatı bulan Ermeni gençler, toplumlarının Osmanlı topraklarındaki kötü koşullarını konuşarak buna yönelik çözüm önerilerini tartışıyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu’nun kötü yönetiminden ve milletleri merkezi temelde idare etmesinden hoşnutsuzlarını dile getiren Ermeni gençler, aynı zamanda Ermenilerin kendi içinde de kötü bir yönetime sahip olduklarını, okullarının nitelsiz ve kötü koşullarda olduklarını ve Ermenice’nin de Latince ve Yunanca gibi eski bir dil olduğunu ve bunun yazı dili ile konuşma dili arasında bir uyumsuzluk ortaya çıkardığını ifade etmekteydiler.³⁸

Osmanlı Devleti’deki Ermenilerin bu sorunlarına çözüm getirmek amacıyla harekete geçmeye karar veren Ermeni gençler, bu mücadelelerini İmparatorluk içindeki devrimci bir başka grupla işbirliği içerisinde hareket ederek ve/veya İmparatorluk sınırları içerisindeki diğer milletleri de kapsayacak bir içerikte yerine aktör olarak sadece kendilerinin konu olarak da sadece Ermenilerin sorunlarının olduğu bir yol izlemişlerdir.³⁹ Ermeni öğrenciler, bu amaç doğrultusunda 27 Nisan 1849 tarihinde Paris’te “Ararat Derneği’ni (Araradyan Ingerutyun)” faaliyete geçirdiler. 7 Haziran 1849 tarihinde yayımladığı bildirgede “Ulusumuzun bu sefil duruma düşmesinin en önemli nedeni cahilliktir.” diyen Dernek, temel amacının ise “Ermeni ulusunun eğitim düzeyinin yükseltilmesi” olduğunun altını çizmiştir. Hovhannes (Arzuman) Vahanyan ve Hovsep Şişmanyanyan tarafından imzalanan bildirme, bu amaç için okulların yeterli olmayacağını, okulların yanında donanımlı ve erdemli kadın ve erkek öğretmenler yetiştirmek için derneklerin kurulması gerektiğini ifade etmekteydi. Bildirge, Ermeni halkını bu doğrultuda fedâkarlıkta bulunmaya çağırıyordu.⁴⁰

³⁷ Muradyan Koleji’nin öğrenci kontenjanının büyük bir çoğunluğunu Ermeni toplumunun işlerinde aktif olarak yer almayan Osmanlı Ermeni Katolikler oluşturmaktaydı. Bununla birlikte, bu kişiler, mezuniyetlerini izleyen süreçte eğitim ve çeviri alanlarında yaptıkları işlerle Ermeni reform hareketinde önemli bir role sahip oldular. Bkz. Artinian, *Osmanlı Devleti’nde Ermeni...*, s. 73.

³⁸ Nahabed Rusinyan, *Tasakirk Pilisopayutyan (Felsefe Tarihi Kitabı)*, İstanbul, (Yayınevi Bilinmiyor), 1879, p. 2’den aktaran Artinian, *Osmanlı Devleti’nde Ermeni...*, ss. 76-77.

³⁹ Alboyacıyan, “Azkayin Sahmanatrutyunı...”, s. 197.

⁴⁰ Derneklere Ermeni ulusunun kalkınmasını sağlayacak olan öğretmenlerin, bilim adamlarının ve yazarların ücretlerinin karşılanması, önemli isimlerin tercüme ettiği ve/veya telifini aldığı eserlerin yayımlanması ve bu kitapları satın alacak maddi duruma sahip olmayan kişilere ucuza ya da bedavaya ulaştırılması noktalarında ihtiyaç duyulmaktaydı. Bildirgenin tam metni için bkz. *Ibid.*, ss. 244-246.

Bildirgeyi izleyen süreçte, bildirgenin çağrısına karşılık olacak şekilde bu kolejın mezunları tarafından başta Samatya, Kumkapı, Üsküdar ve Ortaköy olmak üzere İstanbul'un farklı semtlerinde kısa ömürlü pek çok dernek kuruldu. Krikor Ağaton, 1849 yılında Osmanlı Ziraat Mektebi öğrencilerini bir araya getirerek Ermenilerin ihtiyaç duyduğu tarım eğitimi ve çiftçi yetiştirilmesi sorununa çözüm getirmek amacıyla "Ziraat Derneği"ni (Yergrakordzagan Ingerutyun)" kurdu. Ziraat Derneği'ni 1850 yılında Krikor Peştemalcıyan tarafından kurulan "Eğitim Derneği (Usumnagan Ingerutyun)" takip etti. Söz konusu dönemde derneklerin kurulmasının yanında bir anlamda bu derneklerin faaliyetlerini daha "bilinçli" ve "bilimsel" yürütmelerine kılavuzluk yapan eserler de ortaya konmuştur. Hagop Gircikyan'ın ipek imalatı üzerine yazdığı "İpekçilik (Medaksapanutyun)" adlı kitap, Nigoğos Zorayan'ın "İktisat İlmine Dair Bilgiler (Değegutyunk Dındesakidutyanyan Vıra)" adlı kitabı, Hovhannes Deroyents'in kaleme almış olduğu ve Eğitim Derneği tarafından yayımlanan "Adab-ı Muaşeret (Kağakavarutyun)" adlı kitap, Dr. Serviçen'in 1851 yılında sivil hak ve yükümlülükler üzerine kaleme aldığı "Ahlak İlkeleri (Paroyagan Isgızpunk)" adlı kitap ile Lübnan Valisi olan Garabed Davudyan'ın iki ciltten oluşan "Eski Alman Hukuku Tarihi (Hin Kermanatsots Orenistrutyanyan Badmutyuni)" adlı kitabı bu dönemde yayımlanan eserlerden birkaçıdır.⁴¹

Bu dönem, aynı zamanda İstanbul'da yeni ilk ve orta dereceli Ermeni okulların açıldığı bir dönemi ifade etmekteydi. 1847 yılında İstanbul'da 24 Ermeni ilkokulu bulunmaktaydı. 1859 yılına gelindiğinde başkentteki Ermeni okulu sayısı yukarıda da ifade edildiği üzere 42'ye yükselmişti. 197 öğretmenin görev yaptığı bu okullarda 4.376'sı erkek, 1.155'i kız olmak üzere 5.531 öğrenci tahsil görmekteydi.⁴² Eğitim faaliyetinin başkentin dışında taşraya taşınması büyük oranda 1863 tarihli Ermeni Milli Nizamnamesi'nin ortaya konmasını izleyen süreçte gerçekleşmiştir. Taşrada eğitim faaliyetlerine olanak sağlayacak hayır ve eğitim derneklerinin kurulması, bu dönemde uluslararası ortamın ortaya çıkardığı unsurlarla yakından ilintiliydi.

⁴¹ Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni...*, s. 79.

⁴² Mağakya Ormanyan, *Azkabadun (Ulusname)*, 3. Cilt, İstanbul & Kudüs, (Yayınevi Bilinmiyor), 1913-1927, pp. 2634-2640'tan aktaran Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni...*, s. 79.

19. yüzyılda Fransız ve Amerikan misyonlerin etkisiyle Ermeniler arasında iyice yayılan Katoliklik ve Protestanlık inançları, Ermeni toplumunun bu iki mezhep çerçevesinde ayrışmasına neden oldu. Dış güçlerin Ermeniler üzerinden Osmanlı Devleti'nin sınırlarına ve politikalarına müdahalesini kolaylaştıran ve Ermeniler arasında ulusal sorunlara ortaya çıkmasına yol açan bu gelişme karşısında Babıâli, önlemler almaya çalışmıştır. Osmanlı yönetimi, Ermeni cemaatinin kendi yönetimini belirleme isteklerine olumlu yaklaşarak bu toplumu hoşnut edecek adımlar atmaya çalışmıştır. Bu çerçevede, Ermenilerin kendilerini dinsel liderler aracılığıyla yönetilmelerinin ötesine geçmek amacıyla oluşturdukları “Ruhani Meclis” ve “Cismani Meclis”, dönemin Osmanlı Padişahı Abdülmecid tarafından bir fermanla 7 Mayıs 1847 tarihinde kabul edilmiştir.⁴³ Bunun bir adım daha ilerisini ifade eden ve

⁴³ Ermeni cemaatinde din ve din dışı alanların birbirinden ayrılmasını ifade eden bu iki meclisin ortaya çıkması, bir anlamıyla bir sınıf mücadelesinin sonucuydu. Patrik Matteos'un kendisine danışmanlık yapmaları amacıyla 1844 oluşturduğu Karma Meclis'te (Ermeni Milli Meclisi) 14 amiraya ve 16 esnafa yer vermesi meclislerin kurulmasına giden süreci başlatmıştı. Farklı çıkarları nedeniyle esnaf kesimiyle birçok konuda ters düşen amiralar, bölge piskoposlarının atanması sürecinde de rol oynamaya çalışınca Matteos'u da karşılarına aldılar. Amiralar, bunun üzerinde kendilerine danışmadan kararlar almakla suçladıkları Patriği Babıâli'ye şikâyet ettiler. Şikâyet, amiraların beklentilerinin aksine Matteos'un lehine sonuçlanmıştı. Din ve din dışı alanların birbirlerinden ayrı tutulması noktasında Matteos'a destek veren Babıâli, bu doğrultuda biri sivil diğeri ruhani işlerin idaresiyle ilgilenecek ve iki yılda bir seçimle yenilenecek olan iki ayrı meclisin oluşturulması kararı aldı. Ruhani Meclis, 14 kişiden meydana gelmekte olup dini eğitim, dini doktrin ve din adamlarının işleriyle görevliken 20 kişiden oluşan Cismani Meclis ise sivil eğitim, adalet ve millet mülkleri konularıyla ilgili sorunlarla ilgilenmekteydi. Bkz. Artinian, **Osmanlı Devleti'nde Ermeni...**, ss. 86-87; Ermeni topluluğu içindeki bu sınıfsal ayrımlar, Ermenilerin Osmanlı yönetimine ve bununla ilintili olarak Ermeni milli uyanışına yaklaşımlarında da farklılığa yol açıyordu. Dünya pazar ekonomisiyle bütünleşmeyi başaran Ermeni burjuvazisi için ilgi alanları dışında kalan halkın sorunları pek önem taşımamaktaydı; bu kesim, bünyesinde yer aldığı yönetimlere karşı isyankâr bir tutum içine girme arzusunda değildi. Nitekim bu kesimin, özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde Doğu Anadolu'da baş gösteren milliyetçilik hareketlerinde etkinliğinden pek söz edilemez. Bu sürecin temel destekçileri aydın kesimi, zanaatkarlar ve köylülerdi. İstanbul ve kıyı kentlerde yaşayan ve sarraflık ve tüccarlık yapan zengin Ermeniler siyasetle ilgilenmeyen, Batı aydınlanmasını takip eden bir hayat görüşüne sahiptiler. Gerek Osmanlı merkez yönetiminin gerekse toprak ağası, mültezim ve tefeci gibi bölge “yöneticilerinin” baskı ve sömürülerine maruz kalan taşra Ermenileri ise ekonomik ve toplumsal alanlarda reformların ortaya konularak koşulların düzeltilmesi çağrısında bulundular. Bu yeni taleplerin Osmanlı yönetimi tarafından karşılanması bir yana dursun 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Doğu Anadolu'daki Ermeniler için süreci daha da yıkıcı kılan etkileri ve Savaş'ı izleyen süreçte gerçekleştirilen Berlin Kongresi'nde Osmanlı yönetiminin vadettiği reformları gerçekleştirmemesi Ermeni köylüleri arasında milliyetçilik hareketini körükleyen bir etki yapmıştır. Nitekim bu durum, söz konusu yüzyılın son iki on yılında yeni bir Ermeni milliyetçilik hareketi olgusunun baş göstermesine ön ayak olmuştur. Bu olumsuz koşullar altında kendi kaderini tayin etmek için mücadelede bulunmaya başlayan ve “fedai”ler olarak da adlandırılan devrimci Ermeni köylüleri vatanları için yabancı hâkimiyetine karşı silahlı savaşımları benimsediler. Bkz. Özdoğan et al., **Türkiye'de Ermeniler...**, ss. 133-136; Vatani için mücadele etmeyi öngören bu devrimci Ermeni kimliği, hem “çetelere, Kürt aşiretlerinin yağma ve şiddetine” karşı hem de “Ermeni tefecilerin açgözlülüğüne ve Osmanlı İmparatorluğu sivil yöneticilerinin acımasızlığına” karşı Ermeni köylüleri korumak, onlara yardım etmek, Ermeni tebaayı eğitmek ve Ermenilere herhangi bir zulme karşı direniş aşılamayı amaçlıyordu. 1862 yılında Zeytun'da

Ermeni cemaatinin yönetimine halkın seçimle katılmasını öngören “Ermeni Millet Nizamnamesi (Nizamname-i Millet-i Ermeniyan)” ki “Ermeni Ulusal Anayasası” olarak da bilinir, 1863 yılında padişah tarafından kabul edildi.⁴⁴ Nizamname, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki konumlarını, Patriğin yetkilerini, idari ve yerel meclislerin yapısını, seçme ve seçilme esaslarını ve vergilerin konma ve toplanma usullerini düzenliyordu. Patriği, Osmanlı topraklarındaki tüm Ermeni Gregoryen tebaanın tek dini temsilcisi olarak kabul eden ve kendisine millet meclislerinin başkanlık ve yürütme yetkilerini veren Nizamname, bununla birlikte seçilen meclislerin Patriğin karşısındaki gücünü artırmıştır. Bu noktada, alınan kararların yürürlüğe girebilmesi için meclisler tarafından onaylanması gerekli kılınılmaktaydı. 140 kişiden oluşan Ermeni Umumi (Genel) Meclisi, 20 ruhani ve 120 sivil temsilciden oluşmaktaydı. Ruhani üyeleri İstanbul’daki Ermeni Gregoryen Kilisesi seçerken sivil üyelerin 80’ini İstanbul kilise cemaatlerinin seçtiği temsilciler, 40’ını ise merkez dışında, taşrada seçilen temsilciler oluşturacaktı. 1847 yılında kabul edilen dini işlerden sorumlu 14 üyeli Ruhani Meclis ve dünyevi işlerden sorumlu 20 üyeli Cismani Meclis uygulaması devam ettirilirken bu meclislerin üyelerinin seçilmesi yetkisiyse Genel Meclis’e verildi. Her iki meclisi de ilgilendiren konularsa bu iki meclisin ortak toplantı çerçevesinde oluşturacağı Karma Meclis tarafından ele alınacaktı.⁴⁵

ve 1863 yılında Erzurum ve Van’da vukua gelen ayaklanmalar bu gelişmelerin birer örnekleridir. Bkz. Anahid Ter Minassian, “The Role of the Armenian Community in the Foundation and Development of the Socialist Movement in the Ottoman Empire and Turkey, 1876-1923”, **Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire, 1876-1923**, Mete Tunçay ve Eric J. Zürcher (Der.), London, British Academic Press, 1994, pp. 112-113.

⁴⁴ Ermeni Millet Nizamnamesi’nin tam metni ve Nizamname üzerine detaylı bilgi için bkz. Artinian, **Osmanlı Devleti’nde Ermeni...**, 2004; Nizamname’nin hukuki olarak “ne ifade ettiği” veya “ne olduğu” üzerinde, Patrikhane’nin işlerini düzenleyen basit bir tüzük olduğundan Osmanlı millet sistemi içerisinde Ermenilerin iç işlerinde belli bir özerklik kazanarak toplumsal yönetimin esaslarını belirleyen bir çeşit anayasa olduğuna kadar çeşitli görüşler bulunmaktadır. Konu üzerine detaylı bilgi için bkz. Arus Yumul, “Osmanlı’nın İlk Anayasası”, **Toplum ve Bilim**, Sayı 83, Kış 2000, ss. 338-351; Anahide T. Minassian, **Ermeni Kültürü ve Modernleşme: Şehir, Oyun, Mizah, Aile, Dil**, Sosi Dolanoğlu (Çev.), İstanbul, Aras Yayıncılık, 2006, ss. 125-127; Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi**, İstanbul, Ağaç Yayınları, 1992, ss. 82-83.

⁴⁵ Nizamname, iki meclis arasında şiddetli anlaşmazlıkların vuku bulması nedeniyle 1866-1869 yılları arası dönemde ve Hınçak Partisi’nin faaliyetleri nedeniyle 1891-1908 arası dönemde Babıâli tarafından askıya alınmıştır. Buna karşın, tamamen ilga edileceği 1916-1918 yılları arasındaki döneme kadar genelde yürürlükte kalmıştır. Bkz. Özdoğan et al., **Türkiye’de Ermeniler...**, s. 130.

Nizamname'nin ortaya konmasından önce Ermeni milli uyanışına temel oluşturma niteliği taşıyan ve Kilikya'yı ihya etmeyi hedefleyen Hayırsever Cemiyeti ile Fedâkarlar Cemiyeti kurulmuştu. 1860 yılında kurulan bu cemiyetleri Nizamname'nin kabul edilmesini izleyen süreçte çok sayıda benzerleri izlemiştir. Mayıs 1866'da Matevos Mamuryan, Serobe Aznavur, Mikael Alişan, Ekeşyan, Arutunyan, Serobe Tagvoryan ve Srapion Hekimyan tarafından kurulan Ser Cemiyeti, 1870 yılında Muş'ta kurulan Okul Sevenler Cemiyeti, 1876 yılında Van'da kurulan Araratlı Cemiyeti, 1879 yılında Muş'ta kurulan Doğu Cemiyeti ile aynı yıl Adana'da kurulan Kilikya Cemiyeti, 1880 yılında Erzurum merkezli Silahlar Cemiyeti ve aynı yıl içinde kurulan Kadınlar Cemiyeti, ertesi yıl kurulan Anavatan Savunucuları Cemiyeti ve Van'da kurulan Kurtuluş İçin Birlik Cemiyeti ile 1882 yılında Van'da kurulan Kara Haç Cemiyeti bu derneklerin önde gelenleri arasındadır.⁴⁶ Temel amaçları, Ermeniler arasında birlik ve beraberliği sağlamak ve Ermenilerin haklarını savunmak olan bu örgütler, bu çerçevede Doğu Anadolu'nun çeşitli kentlerinde okullar açarak Ermeni toplumunun ihtiyaç duyduğu nitelikte gençleri yetiştirmeye çalışıyorlardı. Kara Haç Cemiyeti ve diğer bazı gizli cemiyetlerse bu temel amaçların yanında silahlı faaliyetlerde bulunma amacını benimseyerek bu doğrultuda gençleri silahlandırma yoluna gitmişlerdir.⁴⁷ Babiâli, bu cemiyetlerin amaçlarından ve faaliyetlerinden haberdar olmasına karşın özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında ortaya çıkan uluslararası ortamın yapısından dolayı bu cemiyetlere ve/veya faaliyetlerine karışmasının Avrupalı devletlerin ve Rusya'nın İmparatorluk topraklarına müdahale edeceğinden korktuğu için bu cemiyetlerin faaliyetlerini göz ardı ediyordu.⁴⁸

Söz konusu bu dernekleri yüzyılın son iki on yılında kurulan devrimci Ermeni siyasi partileri takip etti. Bu çerçevede, ilk olarak 1885 yılında Mıgırdiç Portakalyan'ın öğrencileri tarafından Van'da Armenekan Partisi kuruldu. 1848 yılında Kumkapı-İstanbul'da hayata gözlerini açan Portakalyan, Ararat Derneği'nin bünyesinde 1876

⁴⁶ Araratlı Cemiyeti, Okul Sevenler Cemiyeti ve Doğu Cemiyeti izleyen süreçte "Ermeni Birlik Cemiyeti (Miyasiyal Enikerityon Hoyotis)" adı altında bir araya geldi. Bkz. Orhan Doğan, "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2008, Sayı 20, s. 309.

⁴⁷ Özşavli, "Lübnan Ermenileri...", s. 3.

⁴⁸ Talat Paşa, *Hatıratım ve Müdafam*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2006, ss. 100-102.

yılında öğretmenlik yapmak için Van'a gitmiştir. Fakat siyasi baskılardan dolayı burada yaşamını sürdüremez ve 1885 yılında Marsilya'ya göç eder. Marsilya'da "Armenia" adlı bir gazete çıkarmaya başlayan Portakalyan'ın bu girişimi öğrencilerinin Armenekan Partisi'ni kurmasına ilham kaynağı olmuştur. Esas olarak Ermenilerin özerkliğini savunan Parti, bu doğrultuda fiili mücadelenin yanında devrimci fikirleri aşılama için çeşitli eğitim ve basın-yayın faaliyetlerini hayata geçirmiştir. Ermenilerin amaçlarını gerçekleştirmelerinde yabancı devletlerin desteklerinin sağlanmasının önemine vurgu yapan Parti, bu çerçevede Van ile birlikte Muş, Bitlis, Trabzon, İstanbul gibi Osmanlı topraklarında ve İran ve Kafkasya gibi Osmanlı sınırları dışında kalan yerlerde örgütlenmiştir. Bununla birlikte Parti'nin temel faaliyet alanı Van olmuştur.

Armenekan Partisi'ni Avrupa'da eğitim görmüş Rus uyruklu Ermeni öğrencilerin kurduğu Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi (SDHP - Hınçak Partisi) izledi. Bu parti, Ağustos 1887'de Cenevre'de kuruldu. Sosyal demokrat olan Hınçaklar, Ermenilerin bağımsızlığına vurgu yaparak Osmanlı, Rus ve İran Ermenilerinin bir araya gelmeleri çağrısında bulundular. Hınçaklar, Ermenilerin Osmanlı'dan bağımsızlıklarını elde etmelerini izleyen süreçteyse Marksist ilkeler çerçevesinde yeni bir düzenin kurulmasını ve sosyal adaletin sağlanmasını öngörüyorlardı. Böylece ezilen halkların -Ki bu noktada Kürtleri ve Süryanileri de konuya dâhil ediyorlardı.- kurtuluşu ve özgürlüğü olanaklı kılınmış olacaktı.

Hayata geçirilen bir diğer parti ise 1890 yılında Tiflis'te kurulan Ermeni Devrimci Federasyonu [EDF - Taşnak(sutyun) Partisi] idi. Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu topraklarının yanı sıra İstanbul ve Trabzon gibi şehirlerinde de örgütlenen Taşnaklar, Ermenilerin siyasal ve ekonomik alanda demokratik haklarının tanınmasıyla özgürleşmesini savunuyorlardı. Sosyalist bir düzenin kurulmasından yana olan Taşnaklar, siyasal ve ekonomik reformların yapılması ve demokratik hakların tanınmasıyla istikrar ve gelişmenin de önünün açılacağını vurguluyorlardı.

Ermeni milli uyanışının gelişmesinde ve giderek radikalleşmesinde rol oynayan bir diğer unsur, Osmanlı topraklarındaki Protestan misyonerlik faaliyetleriydi. Amerikalı ve Alman Protestan misyonerlerin bölgede kurdukları eğitim kurumları, Batılı

değerlerin Ermenilerin arasında yayılmasına olanak sağlarken Ermeni tarihi, dili ve kültürüyle ilgili ortaya konan kitaplar ve çeviriler Ermenilerin yeni unsurlarla karşılaşmasına olanak sağlıyordu.⁴⁹ Bu durum, ortaya konan gazeteler aracılığıyla Ermeniler arasındaki mesafeyi kısaltmış ve iletişimi geliştirmiştir.

İstanbul'daki ilk Ermeni matbaası 1567 yılında bir din adamı olan Tokatlı (Eudokia) Abgar Tıbir tarafından kurulmuştur. 1850'lerin sonuna gelindiğinde İstanbul'da yayımlanan Ermeni gazetesi sayısı 20 civarındaydı. 1832 yılında yayımlanmaya başlanan “Devlet-i Âli Osmani Gazetesi (Lıro Kir Medzi Derutyen Osmanyen)”, İstanbullu Ermenilerin çıkardığı ilk gazetedir.⁵⁰ Bu gazeteyi, 1840 yılında Ğugas Baltazaryan tarafından çıkarılan “Ararat Şafağı (Arşaluys Araradyan)” ve yine aynı yıl yayımlanmaya başlanan haftalık “Bizans Habercisi (Aztarar Püzantyan)” dergileri izledi. Ermeni reform hareketinde önemli bir rol oynayan yayın organıysa Patrikliğin yayın organı “Ermenistan (Hayasdan)” idi. 1846 yılında yayın hayatına başlayan ve editörlüğünü Hovhannes Deroyents'in yaptığı derginin adı, Deroyents'in Ermeni gençler tarafından istifa ettirilmesi ve yerini Mıgırdiç Ağaton'un almasıyla 1852 yılında “Masis” olarak değiştirildi.⁵¹

⁴⁹ 1895 yılı baz alındığında, bu dönemde Anadolu'da 176 Amerikalı misyoner bulunmaktaydı. 878 yerli yardımcıyla birlikte hareket eden bu misyonerler, 125 kilise ve 423 okul inşa etmişlerdi. Söz konusu dönemde kiliselerin 12.787 üyesi, okulların ise 20.496 öğrencisi bulunmaktaydı. Bkz. Guenter Lewy, **1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?: Çarpıtılan Değiştirilen Tarih**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 28.

⁵⁰ Yahya Koçoğlu, **Azınlık Gençleri Anlatıyor**, İstanbul, Metis Yayınları, 2001, ss. 107-108.

⁵¹ Söz konusu dönemde yayımlanan Ermeni gazete ve dergilerin diğerleri [Dergi Adı, Yayın Tarih(ler)i, Yayın Yeri, Yayıncı(lar)] şunlardır: Yararlı Bilgiler Deposu (İşdemaran Bidani Kidelyats), 1839-1854, İzmir, Protestan misyonerler yayını; Devlet-i Âli Osmani Duyuru Gazetesi (Haydarar Kir Lıro Medzi Derutyen Osmanyen, 1841-1848, İstanbul; Yurtsever (Hayrenaser), 1843-1846, İstanbul, Haçadur H. Melikselumyants; Alman Kilisesi'nden Haberler (Kermanyo Yegeğetsvo Tibvadzneri), 1845, İzmir, Ermeni Protestan toplumu yayını; Bizans Postası (Surhantag Püzantyan), 1847-1850, İstanbul; Bahçeçik Habercisi (Panper Bardizagan), 1849, Hovhannes Mıgıryan; Yurtsever (Hayrenaser), 1850-1853, İstanbul ve İzmit, Abraham Muradyan; Feylesof (Panaser), 1851-1853, İstanbul, Hovhannes Hisaryan; S. Sahakyan Bahçesi (Purasdan S. Sahakyan), 1851-1853, İstanbul; Nuh'un Güvercini (Noyyan Ağavni), 1852-1853, İstanbul, Sahak Abroyan ve Krikor Margosyan; Mecmua-i Havadis, 1852-1863, İstanbul, Hovsep Vartanyan; Ararat Güneşi (Arpi Araradyan), 1853-1856, İzmir, Harutyun Dedeyan; Ehil Feylesof (İndani İmasdaser), 1854-1855, İstanbul, Vahan Sofalyan; Haygazyan Papağanı (Tutag Haygazyan), 1854-1856, İstanbul, Mesrobyan Derneği yayını; Vaspurakan Kartalı (Ardzıvi Vaspurakan), 1855-1864, İstanbul ve Van, Mıgırdiç Hırimyan; Müjdeci (Avedaper), 1855-1915, İstanbul, Amerikan Misyoner Cemiyeti yayını; Ahbar-ı Kostantiniye, 1855-1858, İstanbul; Zohal, 1855, İstanbul, Hovhannes Deroyents. Bkz. Artinian, **Osmanlı Devleti'nde Ermeni...**, ss. 81-83.

Avrupa'ya giderek dil öğrenen gençlerin Ermeni rönesansına katkı sağladığı bir diğer alan çevirilerdi. Ermeni gençler, Avrupa'da öğrendikleri, tanışma fırsatı buldukları ve etkisinde kaldıkları yazarların eserlerini anayurtlarına döndüklerinde Ermenice'ye çevirmişlerdir. Victor Hugo'nun "Sefiller (Les Miserable)", Lamartine'nin "Raphael" ve Alfred de Musset'in "Bir Zamane Çocuğunun İtirafı (Confession d'un Enfant du Siecle)" eserleri Krikor Çilingiryan tarafından Ermenice'ye kazandırılırken Garabed Ütüciyan, Eugene de Sue'nin "Gezgin Yahudi (Juif Errant)" eserini, Matteos Mamuryan aynı yazarın "Paris Esrarı (Mystères de Paris)" adlı eserini ve Voltaire'nin "Zadig ya da Kader (Zadig ou la Destinée)", "Kandid ya da İyimserlik (Candide ou l'Optimisme)" ve "Jeannot ve Colin (Jaannot et Colin)" adlı yapıtlarını tercüme etti. Isdepan Vosganyan'ın çevirisiyle Ermenice'ye kazandırılan Chateaubriand'ın "Son İbni Sirac'ın Maceraları (Aventures du Dernier Abencérage)" adlı yapıtıyla birlikte farklı isimler tarafından yapılan çevirilerle Goethe'nin "Werther"i, Jules Verne'in "Esrarengiz Ada'sı (L'Ile Mystérieuse)" ve Alexandre Dumas'ın "Üç Silahşörler'i (Les Trois Mousquetaires)" tercüme edilmiştir.⁵²

Açılan okulları ve yapılan tercümeleri daha anlamlı kılan gelişme, 22 Ekim 1853 tarihinde "Ermeni Tedrisat Komisyonu'nun (Usumnagan Khorhurt)" kurulması oldu.⁵³ Mühendis Simon Dadyan, mimar Nigoğos Balyan, doktor Nahabed Rusinyan, fizikçi Harutyun Karekin Dadyan, kimyager Hovhannes Vahanyan, mühendis Arakel Sisag Dadyan, yazar Krikor Odyan, doktor Serovpe Viçenyanyan, dilbilimci Maksud Sarimyan, gazeteci Garabed Ütüciyan, heykeltıraş Haçadur Bardizbanyan, dilbilimci Abraham Yeramyanyan, ziraatçı Hagop Amasyan ve araştırmacı yazar Harutyun Hovyan olmak üzere 14 kişiden oluşan Komisyon'un başkanlığına Dr. Serçiven seçilmişti.⁵⁴ Eğitimde reform unsurunu temel amaç olarak belirleyen Komisyon, bu doğrultuda ülkedeki Ermeni nüfusunun eğitim koşullarını iyileştirmek, yeni okullar açmak ve

⁵² **Ibid.**, ss. 83-84.

⁵³ Söz konusu süreçte, Ermeni cemaatinin iç yönetiminin düzenlenmesini şekillendiren bir diğer komisyon, 1840 yılında oluşturulan "Ermeni Adli Komisyonu (Tadasdanagan Khorhurt)" idi. Dört din adamı ve dört amiradan oluşan Komisyon'un üyelerini Patrik atamasına karşın Komisyon'da sivil üyelerin yer alması ve dahası karma mahkemelerin de kurulmaya başlanması Patriğin yetkilerinin giderek dini konularla sınırlı bir alana doğru evrilmesine ortam hazırlıyordu. Bkz. Özdoğan et al., **Türkiye'de Ermeniler...**, s. 170.

⁵⁴ **Ibid.**, ss. 81-84.

Ermeni dili, tarihi ve edebiyatının öğrenimini yaygınlaştırmak için çalışmalarına başlamıştır. Komisyon, bu çerçevede Genç Ermenilerin vurguladığı yazı dili ile konuşma dili arasındaki uyumsuzluğa çözüm getirmek amacıyla dilde reform faaliyetine girişti. Krikor Odyan'ın 1851 yılında ortaya koyduğu "Ermenice Konuşma Dilinin Düzenlenmesi ve Ortak Dil Yapılması İçin Öneri (Araçargutyun Aşkarhapar Lezun Ganonavorel yev Hasaragats Lezu Inehı Vıra)" adlı raporunda "ölü" ve artık "halkın dili sayılamayacak" bir dil olarak nitelediği kullarımdaki ve Kitab-ı Mukaddes'te kullanılan klasik Ermenice'nin (Krapar) yerini reform edilmiş çağdaş bir Ermenice'nin (Aşkarhapar) yer alması için Nahabed Rusinyan çalışmalara başlamıştır. Rusinyan, Krikor Odyan, Nigoğos Balyan ve Timoteos Tıngıryan'a danışarak 1853 yılında "Çağdaş Ermenice'nin Doğru Konuşulması (Uğğakhosutyun Arti Hay Lezvin)" başlıklı bir kitap yayınladı.⁵⁵ Tedrisat Komisyonu tarafından kabul edilen kitabın girişinde Rusinyan, konuşma dili ile edebi dilin birbirine yaklaştırılmasının önemine vurgu yaparak İtalyanca'nın nasıl Latince'nin yerini aldığını örnek gösteriyordu. Aynı durum, klasik Yunanca'nın yerini alan çağdaş Yunanca için de söz konusuydu.⁵⁶ Dildeki reform hareketleri kendisini gazetecilik alanında da göstermekteydi. Çağdaş Ermeni gazeteciliğinin kurucusu olarak görülen Garabed Ütüciyan, 30 yılı aşkın bir süre editörlüğünü yaptığı Masis adlı gazetede hem Batı değerlerini ve kavramlarını Ermeni topluluğuna tanıtıyordu hem de gazetede günlük olarak Ermenice kelimeler yayınlarak Ermenice kökenli kelimelerin öğrenilmesini ve böylece Ermenice'nin yabancı dillerin sözcüklerinden arındırılması için çabalıyordu.

Dernekler, siyasi partiler ve ideologlar çevresinde şekillenen bu Ermeni milliyetçiliği ve Ermeni ulusal bilincinin oluşturulması sürecinin pratikteki yansımalarına

⁵⁵ Rusinyan, bu kitabı yayımlayarak Hovhannes Deroyents'in önderliğindeki reform karşıtı kesimin tepkilerini üzerine çekti. Rusinyan'ın 1855 yılında millet merkezi idaresinin onayını almadan bir yıllık yayımlaması iki kesim arasındaki çekişmeyi daha da hararetlendirdi. Söz konusu dönemde sadece Patriğin kitap yayınlanmasına izin verme hakkı olduğu düşünüldüğünde Rusinyan'ın izinsiz yıllık yayımlaması, reform karşıtı taraf için kullanılması gereken bir unsurdu. Rusinyan ve yıllığı basan Mardiros Mühendisyan, bu kesim tarafından merkezi idareye şikâyet edildi. Yargılanan bu iki isim, Patriğin araya girmesiyle aforoz edilmekten kurtulduysalar da hem yıllık hem de Çağdaş Ermenice'nin Doğru Konuşulması eseri, 25 Ocak 1855 tarihli Patriklik bildirgesiyle yasaklandı. Bkz. **Ibid.**, s. 85; Konu üzerine detaylı bilgi için ayrıca bkz. Minassian, **Ermeni Kültürü...**, ss. 119-148.

⁵⁶ Minassian, **Ermeni Kültürü...**, ss. 84-85.

bakıldığında 1915 yılına ve sonrasında yaşanacak olanlara temel hazırladığı görülür. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Karadeniz kıyıları üzerinden Anapa ve Ahıska'yı ele geçirerek Doğu Anadolu'ya ilerleyen Ruslara, Osmanlı güçlerinin harekât planlarını vermek ve arazide ilerlemelerine kılavuzluk yapmak yoluyla yardım eden Ermeniler, böylece Rusların Kars ve Beyazıt'ı da alarak Erzurum'a kadar ilerlemelerinde katkı sağladılar. Ermeniler, Ruslara desteklerini 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda da devam ettirdiler. Rus güçleri Doğu Anadolu'ya girdiğinde bölgede yaşayan Ermenilerin bir kısmı Ruslarla işbirliği yapıp Rus askeri güçlerine katılarak Osmanlı Devleti'ne karşı savaştılar. Savaşı bitiren 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması, Ermenilere bağımsızlık öngörmese de belli bir güvence sağlamaktaydı. Antlaşma'nın 16. Maddesi çerçevesinde Ermenilere Kürtler ve Çerkezlerin saldırılarına karşı güvence verilirken yine aynı madde çerçevesinde Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı yerlerde ihtiyaçları doğrultusunda ıslahat ve düzenlemelerin yapılması öngörülmekteydi. Antlaşma, bu ıslahat ve düzenlemelerin gerçekleştirilip gerçekleştirilmediğini denetlemek amacıyla Rus güçlerinin Ermenilerin yoğun olduğu vilayetlerde kalmalarını da içeriyordu. Bu bir anlamda, Rusların Ermeni unsurunu kullanarak "istedikleri kadar" Osmanlı topraklarında kalması anlamına da gelmekteydi.

Rusların bu adımları, Avrupalı devletler tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Rusya'nın Napolyon sonrası Avrupa'nın üzerine inşa edildiği temel unsur olan Avrupa Ahengi'ne aykırı hareket ettiğini düşünen devletlerin başında İngiltere gelmekteydi. Rusya'nın Ermeniler üzerinden Doğu Anadolu'da başat bir aktör haline gelmesi, İngiliz çıkarlarına ters düşmekteydi. İngiltere'nin Ortadoğu'daki gücünü zayıflatan bu unsur aynı zamanda bu ülkenin en önemli sömürgelerinden birisi olan Hindistan'la bağlantı yolunun da tehdit altına girmesi demektir. Bu endişeler içindeki İngiltere'nin sürece dâhil olarak Rusya'ya karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında yer almasıyla Ayastefanos Antlaşması revize edilmiştir. 13 Haziran - 13 Temmuz 1878 tarihleri arasında Berlin'de gerçekleştirilen konferans sonucunda Berlin Antlaşması imzalandı.

Berlin Konferansı toplanmadan önce bir Ermeni delegasyonu Avrupa'daki birçok başkenti ziyaret ederek, Avrupalı devlet adamlarını etkileyerek Konferans'ta Ermenilerin bazı kazanımlar elde etmesinin yollarını döşemeye çalışmıştı. İstanbul

Eski Patriği Hırimyan'ın başkanlığını yaptığı ve Beşiktaş Başpiskoposu Horen de Lusigyan, müderris Minas Çeraz ve gazeteci-yazar İstapan Papazyan yer aldığı delegasyonun temel talepleri arasında Hristiyan vali, özyönetim, sivil mahkemeler, Ermeni ve Müslümanlardan oluşan karma bir kolluk kuvveti bulunmaktaydı.⁵⁷

Rusya dışında Avrupa devletlerinin de Osmanlı topraklarındaki Ermenilerin farkına vararak izleyen dönemde onları kendi politikaları çerçevesinde kullanma düşüncesinin oluşmasına ortam sağlandığı, başka bir deyişle, Ermeni meselesi “Doğu Sorunu” çerçevesinde uluslararası bir nitelik taşımaya başladığı bu süreçte imzalanan Antlaşma, Ermeni delegasyonunu hayal kırıklığına uğrattı. Antlaşma'nın 61. Maddesi, “Babıâli; Ermeni bulunan eyaletlerde, yörenin ihtiyaç gösterdiği ıslahatı ertelemeyen yapacak, Ermenilerin Çerkes ve Kürtlere karşı huzur ve güvenliklerini sağlayacak, bu konuda alınacak önlemleri (imzacı) devletlere bildirecek ve onlar da alınacak önlemlerin uygulamalarına nezaret edeceklerdir.” ifadesini içermekte olup Ayastefanos Antlaşması'nın 16. Maddesi'nden çok fazla bir değişiklik öngörmüyordu.

Patrik Hırimyan, Ermeniler ile Müslümanların artık bir arada yaşayamayacağını ifade ederek Doğu Anadolu'da Ermenilere ait bir devletin kurulması çağrısında bulunmasına karşın Kongre'nin buna kayıtsız kalması Ermeniler için yeni bir aşamanın başlangıcını ifade ediyordu. Hırimyan, “kazan”a benzettiği mevcut ortamdan her ulusun sahip olduğu “demir kepçe”yle bu kazandan kendine düşen “keşkeği” aldığını ifade ediyordu. Buna karşın sıra Ermenilere geldiğinde, Ermenilerin kazanı demir kepçeyle değil ellerine tutuşturulan bir kâğıt parçasıyla kaşıklamaları istenmekteydi. Bu mümkün değildi. Hırimyan'ın teşbih yaparak kullandığı “demir kepçe” tabiri “silah” anlamına gelirken “kâğıt parçası” dediği şeyse “Ayastefanos Antlaşması” idi. Nitekim Ermeniler için yeni bir aşamanın başlangıcı olarak ifade edilen durum, kendisini en açık Hırimyan'ın Ermenilere ellerine “demir kepçe” alma

⁵⁷ Garabet Basmacıyan, **Ermeni Modern Tarihi ve Ermeni Sürgünleri (1375-1916)**, Mehmet Baytimur (Çev.), İstanbul, Peri Yayınları, 2011, s. 101; George A. Bournoutian, **Ermeni Tarihi: Ermenilerin Tarihine Kısa Bir Bakış**, Ender Abadoğlu ve Ohannes Kılıçdağı (Çev.), İstanbul, Aras Yayıncılık, 2011, s. 215.

çağrısında bulunmasında göstermekteydi. Bu, artık silahlı bir mücadelenin yürütülmesi gerektiği ve/veya yürütüleceği anlamına gelmekteydi.⁵⁸

Nitekim Kongre’yi izleyen ve tehcir kararının alındığı 1915 yılına kadarki dönem, uluslararası boyuta taşınmış meselerini canlı tutmak amacıyla Ermenilerin yaptıkları eylemler ve Babiâli’nin bunlara karşılık olarak Ermenileri bastırma amacıyla gerçekleştirdiği girişimlere sahne olmuştur. Ermenilerin 1828-1829 ve 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşlarında çeşitli şekillerde Rus askeri güçlerine yardım etmeleri ve Berlin Kongresi’nde milletleri için talepte bulundukları unsurları göz önünde bulunduran Osmanlı hükümeti, 1855-1866 Kırım Savaşı ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan kurtularak Anadolu’ya sığınan Müslüman Çerkesleri, Ermenilerin bulunduğu bölgelere yerleştirdi. Sayıları 850 bin civarında olan Çerkesleri kendilerine yönelik bir güvenlikleştirme unsuru olarak gören Ermeniler, can güvenliklerinin sağlanması konusundaki taleplerinin Babiâli’den karşılık görmemesi üzerine 1891 yılında Berlin Antlaşması’nın 61. Maddesi çerçevesinde güvenliklerinin sağlanmasını istediler. Ermenilerin bu taleplerine Babiâli’nin cevabı Hamidiye Alayları’nı kurmak oldu.⁵⁹ Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde “sınırların korunması” gerekçesiyle Kürt aşiret mensuplarına silah ve üniforma dağıtılarak kurulan ve askeri formasyondan yoksun olan Hamidiye Alayları, 1892-1894 yılları arası dönemde çok sayıda köyü basarak binlerce cinayete neden oldular. Bu gelişmeleri, Ermenilerin 1895 yılındaki Babiâli Baskını, 1896 yılındaki Osmanlı Bankası Baskını ve 1905 yılındaki Sultan II. Abdülhamit’e suikast girişimi ile Osmanlı yönetiminin İstanbul’la birlikte Erzurum, Trabzon, Bitlis, Ankara, Adana, Halep, Sivas, Diyarbakır ve Van gibi Anadolu’nun birçok vilayetinde gerçekleştirdiği ve binlerce kişinin ölmesine neden olan müdahaleleri izledi.⁶⁰ Fakat bu yaşananlar söz konusu dönemde Ermeniler ile

⁵⁸ Bournoutian, **Ermeni Tarihi...**, s. 215; Nalbandian, **The Armenian Revolutionary...**, pp. 28-29; Özşavli, “Lübnan Ermenileri...”, ss. 6-7.

⁵⁹ Hamidiye Alayları üzerinde detaylı bilgi için bkz. Janet Klein, **Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri**, Renan Akman (Çev.), İstanbul, İletişim Yayınları, 2013; M. Russo, “The Formation of the Kurdish Hamidiye Regiments as Reflected in Italian Diplomatic Documents”, **Armenian Review**, Vol. 47, No. 1-2, Spring/Summer 2001, pp. 55-77.

⁶⁰ Osmanlı Devleti’nin son dönemleri ile sonrasında Suriye ve Ortadoğu’da meydana gelen gelişmeleri alternatif bir tarih anlatısı çerçevesinde okumak için Flavia Amabile ve Marco Tosatti’nin kaleme aldığı “Halep’in Baronları: Suriye’de Bir Otel, Bir Aile ve Ortadoğu’nun Son Yüzyılı” adlı eser değer atfeden bir çalışmadır. 20. yüzyılın başlarında Anadolu’da meydana gelen katliamlar nedeniyle yurtları olan Malatya’dan (Ançirtı Köyü’nden) ayrılarak Halep’e göç eden Armenak Mazlumyan tarafından 1911

Türkler arasındaki bağların kopmasına yol açmadı. Bunun temel sebebi, Abdülhamit'in merkezîyetçilik politikası çerçevesinde devletin bekasına tehdit oluşturacak faaliyetlerde bulunan tüm kesimlerin benzer baskıcı politikalarla karşı karşıya kalmasıydı. Başka bir deyişle, Abdülhamit'in otoritaryanizminin sadece Ermenilere yönelik olmamasıydı. Nitekim bunun Ermeniler tarafından da böyle okunduğu, izleyen yıllarda Ermenilerin meşrutiyetçi Jön Türklerle hem siyasi bir ittifak hem de bir gönül bağı kurmalarından anlaşılmaktadır.⁶¹

Osmanlı Devleti'nin yıkılmaya giderek yaklaştığı 20. yüzyılın ilk on yılında, İmparatorluğun kötü gidişatına çözüm bulmak amacıyla kurulan örgütlerden birisi olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) eylemleri üzerine 1908 yılında Abdülhamit'in meşrutiyeti ilan etmeyi kabul etmesi, 1876 Anayasası'nın da yeniden yürürlüğe girmesi ve izleyen süreçte İTC'nin iktidara gelmesi, İmparatorluğun diğer gayrimüslim tebaaları gibi Ermeniler tarafından da sevinçle karşılanmıştır.⁶² İTC'nin başa gelmesi, Ermenilerde kendilerine yönelik baskıların ortadan kalkacağı ve özgürlük ve eşitlik olguları temelinde bir süreç yaşanacağı algısı oluşturmuştur.

yılında kurulan Baron Otel, o dönemden günümüze Ortadoğu'da yaşanan gelişmelerin tanığıdır. Otel Mustafa Kemal Atatürk, Cemal Paşa, Liman von Sanders, Arabistanlı Lawrence, Hafız Esad, Agatha Christie, Krikor Zohrab, Pier Paolo Pasolini gibi birçok isme ev sahipliği yaparken Ermeni tehciri, iki dünya savaşı, Fransız manda yönetimleri, ülkenin bağımsızlığı ve askeri darbelerin yanısıra bir asır boyunca bölgede meydana gelen pek çok olaya da tanıklık yapmıştır. Otel'in son varisi olan Armen Mazlumyan'ın Ocak 2016'da 65 yaşında hayata gözlerini yummasıyla Halep son "baron"unu da kaybetmiş oldu. Otel, içinde bulunduğu harabe durumdan dolayı 2011 yılından beri misafir ağırlama vasfını kaybetmiştir. Yeniden canlandırılıp faaliyete açılması konusundaysa Armen'in Los Angeles'ta yaşayan kız kardeşi Mary Mazlumyan, bunun Ortadoğu'nun günümüzdeki koşulları düşünüldüğünde isteksiz ve dahası zor olduğunu ifade etmektedir. Baron Otel üzerine detaylı bilgi için bkz. Flavia Amabile ve Marco Tosatti, **Halep'in Baronları: Suriye'de Bir Otel, Bir Aile ve Ortadoğu'nun Son Yüzyılı**, Yelda Gürlek (İtalyancadan çev.), İstanbul, Aras Yayıncılık, 2015; Tuğba Esen, "Halep'in Son 'Baron'una Veda", **Agos**, 27 Ocak 2016, (Çevrimiçi) <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/14168/halepin-son-baronuna-veda>, Erişim Tarihi: 21 Aralık 2017; Tuğba Esen, "Baron Otel İçin Bir Devrin Sonu", **Agos**, 25 Mart 2016, (Çevrimiçi) <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/14806/baron-otel-icin-bir-devrin-sonu>, Erişim Tarihi: 21 Aralık 2017.

⁶¹ Cihan Tuğal, "1915 Hatıraları ve Ermeni Kimliğinin İnşası", **Hatırladıklarıyla ve Unuttuklarıyla Türkiye'nin Toplumsal Hafızası**, Esra Özyürek (Der.), İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 129.

⁶² Jön Türk hareketinin doğuşu, evrimi ve etkileri üzerine bkz. Hasan Kayalı, **Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918**, London, University of California Press, 1997; Eric J. Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Yasemin Gönen (Çev.), İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, ss. 145-200; Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008; M. Şükrü Hanioğlu, **Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908**, New York, Oxford University Press, 2001; Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1987.

Jön Türk hareketi ile Ermeni örgütleri arasındaki diyalogun temelleri, 19. yüzyılın son on yılının başlarına dayanmaktadır. “Abdülhamit rejimine karşı olmak” noktasında birleşen bu iki grubun önde gelen isimleri arasında söz konusu dönemde birçok görüşme gerçekleşmiştir. 1909 yılından itibaren Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi (SDHP) adını alacak olan Devrimci Hınçakyan Partisi liderleri, 1891-1892 yıllarında Jön Türk hareketin Paris merkezinin başında yer alan Ahmet Rıza’yla birçok kez bir araya gelirken bu görüşmeleri Jön Türk hareketinin önde gelen isimlerinden Mizancı Murat’la 1895 yılında Londra’da ve 1896 yılında Ahmet Rıza’yla yapılan görüşmeler izledi. Jön Türkler ile Hınçaklar, Abdülhamit istibdadına karşı olmalarına karşın devlet için öngördükleri unsurlar birbiriyle uyuşmamaktaydı. Jön Türkler, bu dönemde Abdülhamit rejimine son vermek için devrimci bir yola başvurmak yerine barışçıl yöntemleri benimsemeyi tercih ederken Hınçaklar, devrimci bir algıyla hareket ederek Ermenilerin yaşadığı yerlerde Berlin Antlaşması’nın 61. Maddesi’nin öngördüğü ıslahatların yapılması ve Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı altı doğu ilinin (Vilâyat-ı Sitte veya Erzurum, Van, Elazığ, Diyarbakır, Sivas ve Bitlis) İmparatorluktan ayrılması düşüncesindeydiler.⁶³ Jön Türklerin, Ermenilerin İmparatorluktan toprak koparma düşüncelerinden vazgeçmesi durumunda Ermenilerin yaşadıkları yerlerde arzu edilen ıslahatların yapılması için ortak mücadele etme önerisinin Hınçaklar tarafından kabul edilmemesi, iki kesim arasındaki temasların söz konusu dönemde sadece görüşmeler nezdinde kalmasına neden olmuştur.⁶⁴ Jön Türklerin 1890’ların ikinci yarısında Ermeni örgütlerinin önde gelen bir diğeri olan Taşnaksutyun’la görüşmeleri de aynı şekilde neticelenmiştir. Taşnak liderleri ile Jön Türklerin önde gelen isimlerinden Tunalı Hilmi’nin 1896-1897 yıllarında Cenevre’de yaptığı görüşmeler ve Ahmet Rıza’nın 1897 yılındaki Taşnakların yayın organı olan Droşak (Bayrak) gazetesinin Cenevre’deki merkezini ziyareti, Ermenilerin devrimci tavırları ve Jön Türklerin buna karşı çıkması nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. Bu durum, iki grup

⁶³ Halil Özşavli, “Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu: Taşnak-İttihat ve Terakki İttifakı”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı 41, 2012, ss. 170-171.

⁶⁴ Arsen Avagyan ve Gaidz F. Minassian, **Ermeniler ve İttihat ve Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya**, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2005, s. 15.

temsilcilerinin 1899 yılında gerçekleştirilen “Sulh Konferansı”na birlikte katılmalarına rağmen söz konusu dönemde değişmemiştir.⁶⁵

Jön Türkler ile Ermeni grupları arasındaki anlaşmazlık, Prens Sabahattin’in öncülüğünde 4 Şubat 1902 tarihinde Paris’te gerçekleştirilen I. Jön Türk Kongresi’nde net olarak gün yüzüne çıkmıştır. Osmanlı sınırları dâhilinde yaşayan Araplar ve Rumların da katıldığı bu Kongre’ye Ermeniler, Hınçaklardan ayrılan bir grubun kurduğu Veragazmyal (Yeniden Doğuş) Hınçak ve Taşnaksutyun örgütleriyle katıldı. Jön Türklerin tutumları nedeniyle bir sonuç alınamayacağını düşünen Hınçakların katılmadığı Kongre’ye birlikte hareket eden diğer iki Ermeni örgütü kendi temsilcileriyle değil sorunlarına aracı teşkil edecek olan altı isimle katılmışlardır.⁶⁶ Kongre’de Abdülhamit rejimine karşı nasıl mücadele edileceği noktasında iki görüş ortaya çıkmıştır. Abdülhamit rejiminin değiştirilmesinin Jön Türklerin benimsediği gibi sadece propaganda ve yayınlara gerçekleştirilemeyeceğini ifade eden İsmail Kemal önderliğindeki kesim, bunun için askeri gücün de sürece dâhil edilmesi gerektiğini söylüyorlardı. Ermeniler tarafından dillendirilen ve ayrılmaya neden olan bir diğer unursa, reformların gerçekleştirilebilmesi için yabancı devlet müdahalesinin kabul edilmesi isteyiydi. Ermeniler, bunun Berlin Antlaşması’nın 61. Maddesi’ne de uygun olduğunu vurgulamışlardır.⁶⁷ Ermenilerin bu teklifine Ahmet Rıza’nın önderliğindeki kesim şiddetle karşı çıkmıştır. “Müdahale Karşıtı (Âdemi Müdahaleciler)” olarak adlandırılan Ahmet Rıza grubunun karşısında yer alan “Müdahale Yanlısı (Müdahaleciler)” kesimin önderliğini ise Prens Sabahattin yapmaktaydı. Prens Sabahattin, ülkenin toprak bütünlüğüne zarar gelmemesi koşuluyla yabancı devletlerden yardım alınabileceğini ifade ediyordu. Bu tartışmaların bir sonuç getirmeyeceğine kanaat getiren Ermeni temsilciler, Kongre’ye görüşlerini bildiren bir bildiri sunarak Kongre’den ayrıldılar. Ermeni temsilcilerin sunduğu bildiri, esas olarak Ermenilerin Abdülhamit rejiminin değiştirilmesine yönelik bütün girişimlerde yer almaya hazır olduklarını, Ermenilerin girişimlerinin devletin egemenliğine yönelmiş

⁶⁵ M. Şükrü Hanioglu, **Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 315.

⁶⁶ Ahmet B. Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, İstanbul, Tan Matbaası, 1945, s. 45.

⁶⁷ Yuriy A. Petrosyan, **Sovyet Gözüyle Jöntürkler**, Mazlum Beyhan ve Ayşe Hacıhasanoğlu (Çev.), Ankara, Bilgi Yayınevi, 1974, s. 217.

faaliyetler olmadığını ve temel amaçlarının Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi'nin öngördüğü ıslahatların hayata geçirilmesini sağlamak olduğu yer almaktaydı.

Herhangi kayda değer bir sonuç elde edilemeden dağılan I. Jön Türk Kongresi'nden sonra Abdülhamit karşıtı kesimlerin bir araya geldiği II. Jön Türk Kongresi, 27-29 Aralık 1907 yılında yine Paris'te gerçekleşti. II. Kongre'nin toplanması yönündeki talebin ve tarafları bir araya getirme yönündeki girişimlerin Ermeni komitecileri tarafından gelmesi ayrı bir önem taşımaktadır. Taşnaksutyun Cemiyeti'nin girişimleriyle önderliğini Ahmet Rıza'nın yaptığı Terakki ve İttihat Cemiyeti ile Prens Sabahattin liderliğindeki Teşebbüs Şahsi ve Âdemi Merkezî Cemiyeti temsilcilerinin katılımıyla gerçekleşen Kongre'ye Ermenilerin önemli bir aktörü olan Hınçaklar ise katılmamıştır. Ermenilerin Malumyan, Kalifayan, Sisliyan ve Basmacıyan'dan oluşan bir heyetle katıldığı Kongre'de, bütün gruplar Abdülhamit rejiminin ayrı ayrı hareket ederek değiştirilemeyeceğini, bunun için birleşilerek beraber hareket edilmesi gerektiği konusunda anlaşmışlardır.⁶⁸ Sert tartışmalardan sonra bu amaç doğrultusunda izlenecek yolları belirlemek amacıyla ortaya konan ortak bildiri hükümete karşı silahlı direnme, grevler aracılığıyla devlet işlerinin yavaşlatılması, vergilerin ödenmemesi, askeri kendi yanlarına çekme ve genel ayaklanma gibi unsurlar içeriyordu.⁶⁹

II. Kongre'nin Ermeni unsuru açısından kayda değer önemi, Ermenilerin iki etkin örgütünden Devrimci Hınçakyan örgütünün Jön Türklerle işbirliğini reddetmesine karşın Taşnakların ise Abdülhamit rejimine karşı İTC'yle bir ittifak anlaşması imzalayacak süreci teşvik etmiş olmasıydı. Nitekim Temmuz 1908'de Meclis-i Mebusan'ın yeniden açılarak Anayasa'nın tekrar yürürlüğe konması süreci yukarıda da dikkat çekildiği üzere sevinçle karşılanmıştı.⁷⁰ 1909 yılında Adana'da yaşanan ve içerisinde İTC'nin de yer alıp almadığı tartışmalarının yapıldığı bir Ermeni katliamının yaşanmasına rağmen İTC ile Ermenilerin söz konusu dönemdeki en güçlü örgütü olan

⁶⁸ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, Belge Yayınları, 1976, s. 547; Konu üzerine ayrıca bkz. Dikran M. Kaligian, **Taşnaklar ve İttihatçılar**, Deniz M. Taşyürek (Çev.), İstanbul, Aras Yayıncılık, 2017.

⁶⁹ Bildiri'nin tam metni için bkz. Kuran, **İnkılâp Tarihimiz...**, ss. 238-241.

⁷⁰ Bu yılda gerçekleştirilen seçimlerde Taşnaklar, İTC'yle ittifak yaparak Meclis'te 14 sandalye kazandılar. Bkz. Bozkurt, **Alman-İngiliz Belgelerinin...**, s. 200.

Taşnaklar arasındaki ilişkiler zarar görmedi.⁷¹ Aksine olayları izleyen süreçte iki taraf arasında yapılan görüşmelerden sonra 3 Ağustos 1909 tarihinde ittifakı güçlendiren bir işbirliği anlaşması imzalandı. Beş maddeden oluşan ve Ermenice ve Osmanlıca kaleme alınan Anlaşma, her iki tarafında da Osmanlı Devleti'nin bölünmesine karşı olduklarını ve bunu önlemek için çalışacaklarını, “Ermenilerin bağımsızlık istediklerine dair” yalan haberlerin önüne geçmek için de birlikte çalışacaklarını öngörüyordu.⁷²

Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi'nin Taşnaksutyun'un yaptığı “en büyük tarihi hata” olarak nitelediği bu ittifak girişimin dayandığı saikler, ittifakın üzerine kurulduğu temelin çok da sağlam olmadığını işaret etmekteydi. Bu iki grup, görünürde ortak hedefler doğrultusunda birlikte mücadeleyi onaylasalar da İTC'nin Adana katliamından sonra Devlet'in bekası için amaçladığı unsurları gerçekleştirmek için zaman kazanmak isteği, Taşnaksutyun'un da kendisini İTC'ye bağladığı söylemlerine karşın esas olarak hedeflerine ulaşmak için Meşrutiyet'in iyice kurumsallaşmasını beklediği, dolayısıyla Taşnaksutyun'un da zaman kazanmak amacıyla böyle bir ittifakın içine girdiği genel kabul gören bir algıdır. Nitekim bunun böyle olduğunu görmek için fazla beklemek de gerekmeyecekti.

Devlet'i ayakta tutmak amacıyla başlangıçta din, dil ve ırk gibi herhangi bir ayrım gözetmeksizin İmparatorluk sınırları içerisindeki tüm nüfusun “eşitlik” ilkesi çerçevesinde yurttaş olduğunu öngören “Osmanlıcılık” düşüncesini benimseyen İTC, beş yıl gibi kısa bir süre içerisinde Bulgaristan ve Girit'in bağımsızlıklarını kazanması, Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhak etmesi ve Arnavutluk, Yemen, Trablus ve Balkan savaşlarının ortaya çıkardığı gerçeklikler ve içeride yaşanan muhalefet nedeniyle bu düşüncelerini terk etmek durumunda kalmıştır.⁷³ İttifakın diğer tarafı olan Ermeniler ise kendilerine verilen reform sözlerinin tutulmaması ve dahası hiçbir

⁷¹ Cihan Tuğal, “1915 Hatıraları...”, ss. 129-130; Adana katliamı için bkz. Ali Şekeryan (Der.), **1909 Adana Katliamı: Üç Rapor**, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2015.

⁷² Özşavli, “Ermeni Milliyetçilik...”, s. 178; Anlaşma'nın tam metni için bkz. **Ibid.**, ss. 178-179.

⁷³ Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, Nuran Yavuz (Çev.), İstanbul, Kaynak Yayınları, 1984, ss. 254-255; Konu üzerine ayrıca bkz. Masami Arai, **Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği**, Tansel Demirel (Çev.), İstanbul, İletişim Yayınları, 1994; Tarık Z. Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi (Cilt I)**, 2. Baskı, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984.

zaman tutulmayacağına yönündeki algılarının giderek artmasına bağlı olarak siyasi mecralarda, Ermeni basın-yayın organlarında İTC'yi sert bir şekilde eleştirmeye başladılar. Devlet'in kurtuluşunu daha homojen bir örgütlenmede gören İTC, bu doğrultuda "Türkçülük" idealine sarılırken Ermeniler tarafından milliyetçilik ve İslamcılıkla itham edilerek Ermenilere düşmanlık yapmakla suçlanacaktır. Ermenilerin ıslahat taleplerinin dillendirilmeye devam ettiği bu dönemde, Doğu Anadolu'da yapılması "öngörülen" ıslahatlar konusunda Rusya ve Almanya'nın önderliğindeki girişimler ve bu girişimlerin bir sonucu olarak 8 Şubat 1914 tarihinde ortaya konan Yeniköy Antlaşması, Ermenileri cesaretlendirici bir unsur olmuştur. Osmanlı adına Dışişleri Bakanı Sait Halim Paşa ile Rusya adına bu devletin İstanbul Maslahatgüzarı'nın imza ettiği Antlaşma, Ermeni nüfusunun yoğun olduğu Doğu'daki altı vilayetin başlarında birer Avrupalı valinin bulunacağı iki bölgeye ayrılmasını öngörüyordu.

Bu gelişmelerin vuku bulduğu süreçte başlayan Birinci Dünya Savaşı, yüzyıllardır bir arada yaşayan Ermeniler ile Müslüman tebaanın arasındaki güvenlikleştirme olgusunu hat safhaya taşıdı.⁷⁴ Bir arada yaşama olgusunun iyice sorgulanmaya başladığı dönemde, Ermenilerin savaş sürecinde Ruslar ve İngilizlerle işbirliği yapması üzerine 1915 yılında Ermeni tehciri kararı alındı.⁷⁵ Tehcir kapsamında yerlerinden edilen çok

⁷⁴ Savaş'ın başlamasını izleyen süreçte Ermeni partileri, süreci değerlendirmek ve söz konusu dönemde henüz savaşa katılmamış olan Osmanlı Devleti'nin muhtemel politikaları karşısında kendilerinin alacakları tavırları belirlemek amacıyla kongreler yaptılar. Bu çerçevede, SDHP, 24 Haziran 1914 tarihinde İstanbul'da III. Kongresi'ni gerçekleştirdi. Ağustos ayının sonlarına kadar çalışmalarını sürdüren Kongre, İTC ile yürütülen mücadelede Ermenilerin silahlı bir mücadele yürütmesi gerektiğini ve bu doğrultuda silahlı örgütlerin oluşturulması çağrısında bulundu. Taşnakların bu süreçteki kongresiyse 2-14 Ağustos 1914 tarihinde Erzurum'da toplandı. Osmanlı Devleti'nin genel seferberlik ilanından haberdar bir şekilde toplanan Taşnaksutyun VIII. Kongresi, Devlet'in savaşa girme olasılığının çok yüksek olduğunu ve böyle bir durumun gerçekleşmesi halinde Ermenilerin yaşadıkları devlete karşı vatani görevlerini yerine getireceklerini karara bağlar. Kongre'nin çalışmalarını izleyen süreçte yanlarında Gürcü ve Azeri temsilcilerle Erzurum'a gelen İTC Heyet-i Merkeziyesi'nden Bahaeddin Şakir, Ömer Naci ve Hilmi Bey'den oluşan heyet, burada Taşnaksutyun'un önde gelen isimlerinden Rostom, Vramyan ve Agnuni'yle görüşerek Taşnaksutyun'un Kafkasya'da Rus İmparatorluğu'na karşı bir isyan başlatmasını istedi. Taşnaksutyun'un Ermenilerin vatani görevlerini yerine getirme konusunda bir sorun olmadığını ifade etmekle birlikte bu teklife olumsuz cevap vermesi, iki taraf arasında iplerin tamamen kopmasına ve sürecin İTC'nin Taşnaksutyun'a yapacağı her şeyde artık kendisini "haklı" gördüğü bir yöne evrilmesine neden oldu. Bkz. Avagyan ve Minassian, **Ermeniler ve İttihat...**, ss. 131-132.

⁷⁵ Savaş'ın başlamasıyla Osmanlı ordusunda yer alan Ermeniler, taraf değiştirerek Rus güçlerine katıldılar. Çanakkale ve Irak bölgelerinde savaşın iyice kızıştığı bir dönemde, Nisan 1915'te Ermeniler, Doğu Anadolu'da Çatlak, Bitlis, Van ve Zeytun gibi birçok noktada isyan hareketleri başlattılar. Osmanlı hükümeti, bu gelişmeler karşısında Ermeni tehlikesini bertaraf etmek amacıyla politikalar

sayıda Ermeni savaş sonunda kendilerini Türkiye dışında farklı ülkelerde mülteci konumunda buldular. Ermenilerin bu yolculuklarının en önemli duraklarından birisiye kuşkusuz Lübnan olmuştur.

izlemeye başlamıştır. Bu ereve, ilk olarak 24 Nisan 1915 tarihinde Ermeni komite merkezleri kapatılmış, evraklarına el konulmuş ve 235 önde gelen Ermeni komitacı tutuklanmıştır. Bu süreci, Enver Paşa'nın 2 Mayıs 1915 tarihinde Talat Paşa'ya gönderdiği ve Van Gölü ve çevresinde isyan çıkarmak amacıyla toplu halde bulunan Ermenilerin ya karışıklık çıkaramayacak şekilde İmparatorluk toprakları içerisinde Anadolu'da çeşitli yerlere dağıtılmasını ya da Enver Paşa'nın da yana olduğu Rus sınırının iine gönderilmesini öngören yazısı takip etti. Enver Paşa'nın yazısını alan İçişleri Bakanı Talat Paşa, herhangi bir Meclis-i Vükela kararı ve/veya geçici bir kanun ortaya konmadan Enver Paşa'nın talimatını yerine getirmeye başlamıştır. Talat Paşa, bu ereve 9 Mayıs 1915 tarihinde III. ve IV. Ordu komutanlarıyla işbirliği içerisinde hareket ederek Van, Bitlis ve Erzurum'da bulunan Ermenilerin ikametghlarından çıkarılarak güneye, savaşın vuku bulmadığı bölgelere intikalini istedi. Rusya, İngiltere ve Fransa'nın izlenen bu politikalar üzerinden Ermenilerin öldürüldüklerini iddia ederek İmparatorluğu zor durumda bırakma girişimleri karşısında Babıâli, Talat Paşa'nın dillendirmesiyle 27 Mayıs 1915 tarihinde "Vakt-i Seferde İcraat-ı Hkmete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedbir Hakkında Kanun-ı Muvakkat"ı ya da daha yaygın ve kısa olan adıyla "Tehcir Kanunu"nu çıkardı.  maddeden oluşan bu Kanun, "hükümet emirlerine, yurt savunmasına, mevcut düzene ve güvenlik işlerine karşı durum alan ve silahla saldıran ve direnlere" karşı konularak saldırı ve direnişin kökünden yok edilmesini ve askeri nedenlere dayanan casusluk ve hainliklerin içinde bulunan bölge halkının "tek tek veya toplu olarak" İmparatorluk topraklarının diğer bölgelerine gönderilebileceğini öngörüyordu. İzleyen süreçte ortaya konan talimatnamelerle tehcirin ngrldği bölgeler açıklanmıştır. Erzurum, Van ve Bitlis vilayetleri; Maraş şehir merkezi hariç Maraş sancağı; Adana, Kozan ve Mersin şehir merkezleri hariç Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket Sancakları; Halep vilayetinin merkez kazası hariç Belen, Cisir-i şuğur ve Antakya dhilindeki köy ve kasabalar. Yerlerinden edilen nüfusun Musul ve Zor mutasarrıflıklarının kuzey kesimlerine, Suriye vilayetinin doğusuna ve Halep vilayetinin doğu ve güneydoğusuna yerleştirilmeleri ngrlmştir. Tehcir kararı, başlangıçta sadece savaşın vuku bulduğu yerlerdeki Ermeni Gregoryenlerin naklini öngörmesine karşın ortaya çıkan çeşitli olaylar nedeniyle genişletilerek Anadolu'nun ilerinde yaşayan Katolik ve Protestan Ermenilerin bir kısmını da içine alacak şekilde uygulandı. Talat Paşa'nın 15 Mart 1916 tarihinde Anadolu vilayetlerine gönderdiği ve artık herhangi gerekçeyle hiçbir Ermeni'nin nakledilmeyeceğini öngören talimatıyla tehcir resmen sona erdi. Birinci Dünya Savaşı'nın bitişini izleyen süreçte, 18 Aralık 1918 tarihli bir kararnameyle, tehcir edilen Ermenilerden talep edenlerin yerlerine geri dönebilecekleri kabul edildi. Bununla birlikte, geri dönenlerin sayısı üzerinde uzlaşma bulunmamaktadır. Bkz. Yusuf Sarınay, "Decree of April 24, 1915 and Armenian Committee Members Arrested in İstanbul", **Ermeni Araştırmaları**, Sayı 15/16, 2007, ss.69-82; Ahmet Altıntaş, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Tehcir Kararı Alması ve Uygulaması", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 7, Sayı 1, 2005, ss. 77-99; Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, İstanbul, Babıâli Kültür Yayıncılığı, 2004; Ermenilerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde karşı karşıya kaldıkları bu trajik olaylar üzerine literatür oldukça geniştir. Konu zerine gerek Ermeni gerekse Türk taraflarının kendi tezleri bulunmaktadır. "Doğal olarak" bu tezler birbirleriyle uyulaşmamaktadır. Fakat bu çalışma, bu tezleri ortaya koyma ya da bu tezlerden bir kısmını destekleme ve/veya bir kısmını reddetme amacını taşımamaktadır. Tezlerin ortaya konması çalışmanın kompozisyonu açısından uygun değildir. Ortaya konan tezlerden bir kısmını destekleme ve/veya bir kısmını reddetme gibi bir tutum da bu çalışmanın objektifliğine zarar getirecektir. Nitekim bu konu tarihçilerin işidir. Siyaset bilimi perspektifine dayanan bu çalışma ise, sadece söz konusu dönemde meydana gelişmelerin çalışmanın genel kompozisyonu içinde diğer bölümler için ne gibi bir önem taşıdığına vurgu yapmak ve bu nedenle o dönemde yaşanan gelişmelere dikkat çekmektir. Çünkü bu dönemde yaşanan olayların dinamiklerini bilmek, Ermenilerin g olaylarını ve Ermenilerin gittikleri yerlerdeki yaşayışlarını, örgütlenmelerini ve kolektif kimlik inşalarını anlama, açıklama ve anlamlandırmada önemli unsurlar sağlayacaktır.

B. Lübnan'da Ermeni Varlığının Kökenleri: Kısa Bir Tarihsel Anlatı

Lübnan'da Ermeni varlığının kökenleri, diğer Ortadoğu ve Arap topraklarında olduğu gibi Emevi dönemine kadar geriye tarihlenebilir. 7. ve 8. yüzyıllardaki bu varlığı, Haçlı güçlerinin 11. yüzyılda başlayan ve takip eden iki yüzyıllık dönemde devam eden seferleri doğrultusunda güney Akdeniz kıyılarını ele geçirmelerinden sonra, bilhassa Kilikya Ermeni Krallığı'nın 1375 yılında yıkılmasını izleyen süreçte bölgeye göç eden kalabalık bir Ermeni nüfusu izledi.⁷⁶ Kilikya Ermeni Krallığı ile Haçlılar arasında kurulan bir dizi ittifak çerçevesinde Ermeniler, Haçlı güçlerine katılarak, bir diğer deyişle Haçlı ittifakının bir parçası olarak Ortadoğu bölgesinin fethedilmesi için mücadele ettiler. Bu dönemde, Ermenilerin bölgede nüfuzlarını artırmalarının bir diğer yolu, "diplomatik evlilikler" idi. Kilikyalı Ermeni kraliçeler, bölgeye gelen Haçlı krallarıyla evlenerek Ermenilerin yönetim kademesinde etkilerinin artmasına olanak sağlıyorlardı.⁷⁷ Bölgede bulunan ve/veya göç eden bu ilk Ermeni nüfusunun önemli bir kısmı, bölgedeki Katolik Hristiyan halk Marunilerle entegre olup kimliklerini yitirerek Marunileşmiştir.⁷⁸

Öte yandan söz konusu süreçte, Cebel-i Lübnan'a göç eden Ermenilerin çoğunluğunu Katolikler oluşturmaktaydı. 19. yüzyılın sonlarına kadar devam eden bu olgunun birçok tarihsel sebebi bulunuyordu. Bu sebeplerin en öne çıkanı, Vatikan'ın 1740 yılında Kilikya'da bir Ermeni Katolik Patrikliği kurmasını izleyen süreçte Osmanlı Ermenileri üzerinde giriştiği misyonerlik faaliyetleriydi. 18. yüzyılda da devam eden Roman Katolik misyonerlerin bu faaliyetlerinin etkisiyle çok sayıda Ermeni, Katolik mezhebine geçmiştir.⁷⁹ Birçoğu, Ermeni Ulusal Kilisesi'ni terk ederek kendilerini ayrı

⁷⁶ Sisag H. Varjabedian, **Hayere Libanani Medj (Lübnan Ermenileri)**, Beirut, W. Sethian Press, 1951, ss. 8-12; Antik Çağ ve Orta Çağ'da Suriye çerçevesinde Lübnan'da Ermeni topluluğunun tarihi için bkz. Avedis K. Sanjian, **The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion**, Cambridge & Massachusetts, Harvard University Press, 1965.

⁷⁷ Haçlılar, Hristiyan olmayan yerel kadınlarla evlenemiyorlardı. Evlenecekleri kadınların en azından belirli bir statüye sahip olmaları gerekmekteydi. Bu durum, üst düzey Ermeni kadınlarının dikkat çekmesine ve önemsenmesine ortam hazırlamıştır. Bkz. A. B. A. de Bourbon, "Lebanon's Ten Armenian Princesses (1186-1312)", **Haigazian Armenological Review**, Vol. 6, 1977, pp. 159-168.

⁷⁸ Maruni ve Ermeni Katolik toplulukları arasındaki ilişkiler için bkz. Panos S. Jeranian, "Catholic Armenian-Maronite Relations in Mount Lebanon, 1720-1840", **Haigazian Armenological Review**, Vol. 26, 2006, pp. 41-103.

⁷⁹ Davut Kılıç, "Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesinin Kuruluş Faaliyetleri", **Yeni Türkiye**, Sayı 38 (Ermeni Sorunu Özel Sayısı II), Mart 2001, ss. 726-734.

bir dini topluluk olarak ortaya koymuştur. Ermeni Gregoryen Kilisesi'nin buna şiddetle karşılık vermesi üzerine çok sayıda Ermeni, bu zulümden kurtulmak için güvenli bir liman olarak gördükleri Cebel-i Lübnan'da Marunilerin yaşadıkları bölgelere yerleşmiştir.⁸⁰ Ermeniler, Maruniler tarafından hoş karşılandılar. Maruni önderler gelen Ermenilere para ve toprak yardımında bulundular. Bu durum, Ermenilerin bölgeye yerleşmelerine olanak sağlamıştır. Nitekim 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Cebel-i Lübnan'ın merkez bölgesinde “bir düzine veya daha fazla” Ermeni Katolik köyü bulunmaktaydı.⁸¹ Yukarıda da ifade edildiği üzere, bölgeye ilk gelen Ermenilerin çoğunluğunun “Marunileşerek” asimile olmasına karşın bu Ermenilerin bir kısmı, az sayıda da olsa, bölgedeki Ermeni örgütlerinin temelini attılar. Nitekim Lübnan'daki en önemli manastırlardan birisi olan Bzommar Manastırı, 1742 yılında Ermeniler tarafından kurulmuştur.⁸² 19. yüzyılın başında, Manastır'daki Ermeni Katolik Kilisesi bünyesinde sadece yirmi beş aile ya da iki yüz kişi bulunmaktaydı.⁸³ Bu, söz konusu dönemde, Ermenilerin asimile olma durumu hakkında veriler sunması açısından önemlidir.

Ermenilerin Lübnan'a göç hikâyelerinin bir diğeri, 19. yüzyılın ikinci ve üçüncü on yıllarında gerçekleşmiştir. 1820'lerde ve 1830'larda İstanbul'daki Ermeni Patrikliği, Ermeni Katolıklara yönelik baskısını artırmıştı. Bu olumsuz koşullar altında Batı Anadolu'dan çok sayıda Ermeni, bölgeye göç ederek Cebel-i Lübnan'a yerleşti. Söz konusu dönemde, Lübnan'da Ermeni nüfusun Cebel-i Lübnan dışında da yaşadığı görülmektedir. Nitekim bu dönemde liman kenti Beyrut'ta altmış kadar Ermeni Katolik ailesi bulunmaktaydı.⁸⁴

Suriye'nin Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa tarafından 1831 yılında ele geçirilmesi ve İbrahim Paşa'nın yönetimi altında kaldığı 1840 yılına kadar Beyrut, Doğu Akdeniz liman şehirleri arasında önemli bir gelişim göstermiştir. 19. yüzyılın

⁸⁰ Sanjian, *The Armenian Communities...*, pp. 1-30.

⁸¹ Ermenilere özellikle Kisravan bölgesinde önemli miktarda toprak sağlanmıştır. Bkz. Pierre Raphael, *The Role of the Maronites in the Return of the Oriental Churches*, Peter A. Eid (Fransızca'dan çev.), Ohio, United Printing Company, 1946, pp. 32-42.

⁸² Varjabedian, *Hayere Libanani...*, s. 270.

⁸³ Sanjian, *The Armenian Communities...*, p. 61.

⁸⁴ *Ibid.*

ikinci yarısında Beyrut-Şam karayolu ve tren yolu yapıldı, Beyrut limanı modernize edildi. Beyrut'un uluslararası ticaret alanındaki önemini artıran bu gelişmeler, bölgeye nüfus hareketliliğinin de artmasına yol açmıştır. Bölgenin nüfusu 1830 yılında 6.000 iken 1860 yılına gelindiğinde sekiz kattan fazla artarak 50.000'e ulaşmıştı.⁸⁵

Avrupa güçleri İngiltere, Fransa, Prusya, Rusya, Avusturya ve İtalya ile Osmanlı yönetimi arasında 1861 yılında Cebel-i Lübnan'ın idaresi için yeni bir düzenleme, Cebel-i Lübnan Nizamnamesi ortaya kondu. Sadece Cebel-i Lübnan'la sınırlı olan Nizamname'yle bu bölge adli, idari ve mali açıdan "özerk" bir yapıya kavuştu. Nizamname, bölgenin yönetiminin Babîâlî'nin atayacağı, söz konusu Avrupalı devletlerin de onaylayacağı ve denetleyeceği ve eski idare meclisinin de kendisine yardımcı olacağı genel bir valiye (mutasarrıf) verilmesini öngörüyordu. Söz konusu yeni düzenleme, Lübnan'da Ermeniler için yeni bir dönemin başlangıcını işaret etmekteydi. Nizamname'yle Ermenilerin Lübnan'la ilişkileri yeni bir safhaya taşınırken izleyen süreçte Ermeni Katolikler, mutasarrıflık yönetiminde Cebel-i Lübnan'da önemli bir ekonomik ve siyasal rol üstlendiler.

Nizamname'nin imzalanmasından dokuz gün gibi kısa bir süre sonra Ermeni Katolik olan İstanbul Telgraf Müdürü Garabed Artin Davud Paşa, Babîâlî tarafından ilk Cebel-i Lübnan mutasarrıfı olarak bölgeye atandı. Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam eden bu yeni düzenlemede Davud Paşa dışındaki diğer Ermeni isim, sekizinci ve son mutasarrıf olan Ermeni Katolik Hovhannes Kuyumcuyan Paşa idi.⁸⁶

Davud Paşa, bölgeye giderken İstanbul'dan çok sayıda Ermeni'yi de yanında götürmüştür. Ermenilerin Cebel-i Lübnan'a yerleşmelerini teşvik eden Davud Paşa, bu politikalarından dolayı bölge Müslümanları tarafından eleştirilmiştir. Müslümanlar, Davud Paşa'nın bölgede bir Ermeni devleti kurmak istediğini ve/veya Cebel-i Lübnan'ı Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Kilikya'yla birleştirme yönünde arzuları olduğunu iddia ederek tenkit ettiler. Müslümanların bu iddialarının doğruluk payının

⁸⁵ Söz konusu süreçte, Hristiyan nüfusta meydana gelen artış Müslüman nüfusta meydana gelen artıştan daha fazladır. 1840-1860 yılları arasındaki dönem baz alındığında, bu dönemde Hristiyanların nüfusu üç kat artarak toplam nüfusun yarısını oluşturacak bir sayıya ulaşmıştır. Bkz. Özşavli, "Lübnan Ermenileri...", s. 21.

⁸⁶ Hovhannes Kuyumcuyan Paşa'nın bir biyografisi için bkz. Varjabedian, **Hayere Libanani...**, ss. 215-224.

ne olduğu bilinmemekle birlikte Davud Paşa döneminde Cebel-i Lübnan'ın özellikle gelişen ekonomik koşulları sayesinde çok sayıda Ermeni'yi kendisine çektiği bir gerçektir.⁸⁷

Beyrut bu dönemde farklı milletlerden çok sayıda insanı kendisine çekerken tüccarlar için de önemli bir üs olmuştur.⁸⁸ Bu tüccarlar arasında Ermeni, özellikle Ermeni Katolik tüccarlar ön plana çıkmaktaydı. Beyrut'un uluslararası ticaret açısından artan önemi, 19. yüzyılın son iki on yılında Güneydoğu Anadolu, Kilikya, Halep, Şam, Kayseri, Adana, Maraş, Urfa ve Diyarbakır gibi yerlerden Beyrut'a çok sayıda Ermeni tüccar ve komisyoncunun gelmesine ortam hazırlamıştır. Ermeni tüccar ve komisyoncular, Liverpool ve Manchester gibi Avrupa'nın önemli ticaret merkezlerinden Güney Anadolu, İran ve Hindistan gibi pazarlara başta tekstil ürünleri olmak üzere mamul ürünler taşımaktaydılar. Bu tüccar ve komisyoncuların yerleşim yerleri genellikle ambarlarının bulunduğu Rum Han idi. Bunların ayrıca, Beyrut ve Suriye'deki diğer merkezlerde bulunan gümrük idarelerinde çalışan Ermeni memurlarla da iletişim içinde oldukları ve Ermeni memurların Ermeni tüccar ve komisyoncuların işlerini kolaylaştırmaları söz konusuydu.⁸⁹ Ermeniler arasındaki bu dayanışmanın bir göstergesi, aralarından birisini 1893 yılında Beyrut Genel Müdürlüğü için temsilci olarak seçmelerinden de okunabilir.⁹⁰

Ermeni tüccarlar, ticari faaliyetlerin yanı sıra Lübnan'daki 10.000 civarındaki Ermeni nüfusunun liderliğini de üstlendiler.⁹¹ Tüccarlar, Ermeni topluluk kurumlarına maddi katkılarda bulunarak gelişimlerini sağladılar. Ermeni tüccarların bazıları, mal varlıklarını Ermeni kurumlarının faaliyetleri için Ermeni cemaatine bıraktılar. Örneğin, Hanna Ghukas 1860 yılında mal varlığını Ermeni cemaatine bırakmıştır. Diğer bir örnek Antun Bey al-Mısri'dir. Antun Bey al-Mısri, bağışladığı mal varlığıyla

⁸⁷ Nikola B. Schahgaldian, "The Political Integration of an Immigrant Community into a Composite Society: The Armenians in Lebanon, 1920-1974", New York, Columbia University, **Unpublished Doctoral Thesis**, 1979, p. 51; Sanjian, **The Armenian Communities...**, p. 64.

⁸⁸ 19. yüzyılda Lübnan ticareti ve ticarete hâkim olan kesimler için bkz. Leila T. Fawaz, **Merchants and Migrants in Nineteenth Century Lebanon**, Cambridge & Massachutes & London, Harvard University Press, 1983.

⁸⁹ Özşavli, "Lübnan Ermenileri...", s. 22.

⁹⁰ Varjabedian, **Hayere Libanani...**, s. 65.

⁹¹ Schahgaldian, "The Political Integration...", p. 51.

Beyrut'ta "Ermeni arşısı'nın (Suq el-Ermen)" kurulmasına kaynak sağlamıştır. Bu çarşıdaki dükkânlardan elde edilen kiralar da Ermeni cemaatinin ihtiyaçları için kullanılmıştır.⁹²

Bununla birlikte, 19. yüzyılın son on yılına kadar Lübnan'a yerleşen Ermeniler arasında 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı topraklarında etkisini iyice hissettiren Ermeni milliyetçiliğın topluluğı ciddi anlamda etkilemediğı görölmektedir. Ermeni Katolik rahiplerin ve varlıklı tüccarların topluluğın liderliğini yaptığı bu süreçte Ermeniler, Marunileri desteklediler. Bu dönemde, "Katoliklik", Lübnan'daki Ermeniler arasında kendi kimliklerini tanımlama noktasında diğeri bütün unsurların önünde ana faktördü.⁹³ Ermeniler yerli Hristiyan halkla, özellikle Katolik olan Marunilerle evlenmede herhangi bir sakınca görmemişlerdir. Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısında bu tür cemaatler arası evliliklerin genelde yapılmadığı, hatta bunun önyargıyla karşılandığı göz önünde bulundurulduğunda Marunilerin diğeri cemaatlerden insanlarla evlenmelerinin ne kadar dikkate değeri bir unsur olduğu daha iyi anlaşılır. Öte yandan, Ermeniler, bu dönemde dışı kapalı yerleşim alanları da oluşturmamışlardır. Eğitim alanında da kimliklerini öne çıkaracak dikkate değeri bir girişimde bulundukları söylenemez. Ermeniler, 19. yüzyılda Lübnan'da çok sayıda kilise, kulüp ve yardım kuruluşları gibi kurumlar inşa etmelerine karşın bir okul sistemi oluşturmamışlardır. Bu dönemde, Ermeni aileleri çocuklarını genellikle Fransız ya da Maruni okullarına göndermişlerdiler. Bu, Ermenilerin ana dillerini tehlikeye atan bir durumdu. Nitekim Ermeni Katoliklerin çoğı, Ermenice yerine Fransızca ya da Arapça'yı anadilleri olarak kabul ediyorlardı.⁹⁴

Osmanlı topraklarında 19. yüzyılın son on yılında yaşanan gelişmeler Lübnan'a Ermeni göçünün yoğunlaşmasına neden olmuştur. Bu dönemde, Osmanlı topraklarında Ermeni milliyetçilik hareketlerinin etkisini iyice artırması ve Osmanlı yönetiminin bunlara yönelik izlediğı politikalar nedeniyle kanun kaçağı konumuna düşen birçok Ermeni politik lider Lübnan'a sığınmıştır. Buna ek olarak, 1895-1897

⁹² Varjabedian, **Hayere Libanani...**, s. 65; Ermeni arşısı, 1975-1990 İç Savaşı sürecinde yerle bir olmuş ve bir daha da inşa edilmemiştir. Bkz. Özşavli, "Lübnan Ermenileri...", s. 22.

⁹³ Schahgaldian, "The Political Integration...", p. 52.

⁹⁴ **Ibid.**

yıllarında Anadolu’da Ermenileri etkileyen gelişmeler nedeniyle Urfa, Antep ve Maraş gibi Anadolu illerinden çok sayıda Ermeni önce Halep’e oradan da Lübnan’a göç etmiştir.⁹⁵ Birinci Dünya Savaşı öncesi bölgeye son Ermeni nüfus hareketiyse 1909 yılında yaşanan Adana Olayları nedeniyle Çukurova’dan gerçekleşmiştir. Bu süreçte, az sayıda Ermeni’nin Lübnan’a göç ettiği görülmektedir.

Lübnan’a 1890’dan sonra gelen Ermeniler, bu dönemden önce gelenlerin aksine daha güçlü bir etnik bilince sahiptiler.⁹⁶ Nitekim bunlar, izleyen süreçte çok sayıda eğitim, sosyal ve siyasal kurum ortaya koydular. Bu kesim, ayrıca yeni gelenlere istihdam ve barınma olanakları sağlarken, kurdukları yetimhaneler ve topladıkları fonlarla ücretsiz eğitimi sağlamaya çalıştılar. Öte yandan, 20. yüzyılın ilk on yılında Lübnan’ın iki önemli üniversitesi olan Beyrut Amerikan ve Saint Joseph üniversitelerinde Ermeni öğrenci nüfusu hızlı bir artış göstermiştir. Osmanlı Devleti’nin farklı köşelerinden gelen bu öğrenciler, yaz tatillerinde geldikleri yerlere dönerken bu üniversitelerde öğrendikleri devrimci ve yurtseverlik fikirlerini de beraberlerinde götürmekteydiler. Başka bir deyişle, Lübnan, Ermeni milliyetçilerinin arzu ettiği milliyetçi inançla yoğrulmuş çok sayıda öğrencinin yetiştiği bir yerdi. Nitekim bunun bilincinde olan Ermeni devrimciler de Lübnan’ın bu potansiyelinin faydalanmışlardır. 1904 yılında Ermeni Devrimci Federasyonu, Beyrut’ta çoğunluğunu öğrencilerin oluşturduğu bir yerel kol kurdu. 1908 Osmanlı Anayasası’nın ilan edilmesiyle birlikte Lübnan’da yıllarca gizli bir şekilde faaliyet yürüten Taşnaksutyun kontrolündeki Zavarian Öğrenci Kuruluşu ve Beyrut Amerikan Üniversitesi Ermeni Öğrenci Birliği resmi bir hal aldılar. Bu kuruluşlar ve benzeri örgütlenmeler, izleyen süreçte Lübnan’da Ermeni dilini, tarihini ve edebiyatını öğretmek için gerçekleştirecekleri faaliyetler yoluyla Ermeni etnik ve ulusal bilincinin inşa edilmesinde ve geliştirilmesinde temel kurumlar haline geleceklerdi.⁹⁷

⁹⁵ 1895-1897 olayları hakkında detaylı bilgi için bkz. Selim Deringil, “The Armenian Question is Finally Closed: Mass Conversions of Armenians in Anatolia during the Hamidian Massacres of 1895-1897”, **Comparative Studies in Society and History**, Vol. 2, No. 51, 2009, pp. 344-371; Halil Özşavli, “1895 Antep Ermeni Olayları”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, Vol. 5 Issue 8, December 2012, ss. 951-969; Stanley E. Kerr, **The Lions of Marash: Personal Experiences with American Near East relief, 1919-1922**, Albany, State University of New York Press, 1973.

⁹⁶ Schahgaldian, “The Political Integration...”, p. 53.

⁹⁷ **Ibid.**, p. 54.

1. Sözlerin Dünyasını Sayıların Dünyası ile Tamamlamak: Lübnan'ın Ermeni Nüfusu

a. 1915 Öncesi Dönemde Lübnan'ın Ermeni Nüfusu

1915 öncesinde, bir diğer ifadeyle Ermenilerin Anadolu topraklarından tehciri öncesinde Lübnan'daki Ermeni nüfusu üzerine, farklı kaynaklar, yukarıda ortaya konan göç bilgilerini de göz önünde bulundurarak değişik veriler sunmaktadırlar. Bu noktada, Ermeni kaynaklarının barındırdığı sayılar ile Osmanlı salnamelerinin içerdiği sayıların birbiriyle uyuşmadığı görülmektedir.

Osmanlı salnameleri (Beyrut Vilayet Salnamesi) verilerine dayandığı çalışmada Halil Özşavli, 1894 yılında vilayet genelinde 653 Ermeni'nin (567 Katolik, 86 Gregoryen) ve Beyrut merkez sancağında da 448 Ermeni'nin (359 Katolik, 89 Gregoryen) yaşadığını ifade eder.⁹⁸ Kemal H. Karpat ise Osmanlı resmi nüfus sayımlarını esas alan eserinde, Beyrut vilayetinde, 1896 yılında 86 Ermeni nüfusun (46 erkek, 40 kadın), 1897 yılındaysa 89 Ermeni nüfusun (55 erkek, 34 kadın) bulunduğunu belirtir.⁹⁹ Ayrıca 1308 (M. 1889/1890) Cebel-i Lübnan Salnamesi'nde, bağımsız bir sancak olan Cebel-i Lübnan'ın Zahle kazasında kaçının Ermeni kaçının Süryani olduğu ortaya konmasa da bu iki topluluk için 5 nüfus gösterilmektedir.¹⁰⁰ Aynı yıllar (1889-1900) için Beyrut sancağındaki Ermeni nüfusu ise 373'tür (352 Katolik, 21 Gregoryen). 1326 (M. 1908-1909) Beyrut Vilayet Salnamesi'ne göre, 1909 yılında Beyrut sancağında 562 Ermeni nüfus (457 Katolik, 105 Gregoryen), Lazkiye sancağında 735 Ermeni nüfus (Katolik-Gregoryen ayrımı yapılmadan) ve bu sancağa bağlı Sahyun kazasındaysa 397 Ermeni nüfus (Katolik-Gregoryen ayrımı yapılmadan)

⁹⁸ **Salname-i Vilayeti Beyrut**, H. 1312/1311 (M. 1894), ss. 462-473'ten aktaran Özşavli, "Lübnan Ermenileri...", s. 23.

⁹⁹ Kemal H. Karpat, **Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics**, Madison, The University of Wisconsin Press, 1985, pp. 158-160; Karpat, eserinde Katolik-Gregoryen ayrımı yapmadan bu sayıyı vermesine karşın bunun sadece Ermeni Gregoryenleri kapsadığı öngörülebilir. 1896 yılındaki verilerde Ermeni Katoliklere yer verilmemiştir. Bunun nedeni, Katoliklerin millet ayrımına tabi tutularak her millet için ayrı ayrı Katolik nüfusunun ortaya konmayıp Katoliklerin hepsinin tek bir "Katolikler" başlığı altında ele alınmasıdır. Bundan dolayı da bu yıl için Ermeni Katoliklerin sayısı bilinmemektedir. Bu durum, 1897 senesi için de söz konusudur.

¹⁰⁰ **Cebel-i Lübnan Salnamesi**, H. 1308 (M. 1889/1890), s. 106'dan aktaran Özşavli, "Lübnan Ermenileri...", s. 24.

bulunmaktaydı.¹⁰¹ 1914 yılına gelindiğinde, Karpat'ın verilerine göre, Lübnan sancak ve kazalarında 277'si Ermeni Katolik ve 1.188'i Ermeni Gregoryen olmak üzere toplam 1.465 Ermeni nüfus yer almaktaydı.¹⁰² Justin A. McCarthy ise söz konusu yıl için 1.740 Ermeni nüfusunun (329 Katolik, 1.411 Gregoryen) varlığından bahsetmektedir.¹⁰³

Tüm bu veriler göz önünde bulundurulduğunda 1915 öncesi Beyrut vilayetinde ve Beyrut sancağında Ermeni nüfusunun giderek arttığı görülmektedir. Bu, Osmanlı yönetiminde Ermenileri ilgilendiren gelişmelerle ilintilidir. Nitekim Nisan 1909'da Adana'da Müslümanlar ile Ermeniler arasında meydana gelen olaylardan sonra kalabalık bir Ermeni topluluğunun topraklarını terk ederek Lazkiye'ye, bunların da az da olsa bir kısmının Beyrut'a göç ettiği gözlemlenmektedir. 1914 yılında Lazkiye'deki Ermeni nüfusunun hızlı bir artışla 1.061'e yükselmesi bunun göstergesidir. Beyrut vilayetinin Ermeni nüfusu ise 1909 yılında 1.697 iken bu sayı 1914 yılında 1.465'e düşmüştür. Özşavli, bunun Adana olaylarının yatışması üzerine Adana'dan gelen göçmenlerin topraklarına geri dönmeleriyle açıklanabileceğini ifade eder.¹⁰⁴

Ermeni kaynaklarının Lübnan'daki Ermeni nüfusuna yönelik verilerine bakıldığında, Varjabedian, 1895 yılında Lübnan'da 30-40 kadar Ermeni Gregoryen ailenin veya 200 kişinin bulunduğunu, bu dönemde Ermeni Katoliklerin sayısının da Ermeni Gregoryenlerin sayısı ile hemen hemen aynı olduğunu ifade eder. Varjabedian, 1909 Adana olayları nedeniyle bölgeye gelen göçlerle birlikte Birinci Dünya Savaşı öncesinde Lübnan'da Ermeni nüfusunun 800 ila 1.000 arasında olduğunu belirtir.¹⁰⁵ Başpiskopos Ormanian ise Birinci Dünya Savaşı öncesinde Beyrut vilayetinde 1.300

¹⁰¹ **Salname-i Vilayeti Beyrut**, H. 1326 (M. 1908), s. 227, s. 371 ve s. 389'dan aktaran Özşavli, "Lübnan Ermenileri...", s. 23.

¹⁰² 1914 yılında Ermeni nüfusunun Lübnan sancak ve kazalarındaki detaylı dağılımı için bkz. Karpat, **Ottoman Population...**, p. 176.

¹⁰³ Justin A. McCarthy, **Population History of the Middle East and Balkans**, Istanbul, Isis Press, 2002, p. 178; Gerek Karpat gerekse McCarthy eserlerinde "1330 Senesi Memalik-i Osmaniye'nin Nüfus İstatistiği" kaynağını kullanmalarına karşın farklı sayılara ulaşmışlardır. Bunda McCarthy'nin kimi yerlerde kadın ve çocukların eksik veya hiç hesaba katılmadığını farz ederek ortaya koyduğu kendi hesaplama formülü çerçevesinde sayılara bazı eklemeler yapmasıdır. McCarthy'nin verileri ve hesaplama formülü için bkz. **Ibid.**

¹⁰⁴ Özşavli, "Lübnan Ermenileri...", s. 26.

¹⁰⁵ Varjabedian, **Hayere Libanani...**, s. 285.

Ermeni nüfusun (1.000 Gregoryen, 300 Katolik) ve Beyrut sancağında da 3.200 Ermeni nüfusun (3.000 Gregoryen, 200 Katolik) yaşadığından söz eder.¹⁰⁶ Özşavli ise 1890 tarihli Cebel-i Lübnan Salnamesi'nde sadece 5 Ermeni kaydedildiğine dikkat çekerek Ormanian'ın bu verisi ile Osmanlı salnameleri arasındaki uyumsuzluğa işaret eder.¹⁰⁷ Mesrob K. Krikorian ise Birinci Dünya Savaşı öncesi Lübnan'da 3.150 Ermeni'nin olduğunu vurgular.¹⁰⁸ Krikorian, bu sayıya Osmanlı salnamelerinden elde ettiği 1.800 sayısı ile Ormanian'ı referans alarak elde ettiği 4.500 sayısının ortalamasını alarak ulaşmıştır. Johannes Lepsius, söz konusu dönemde Beyrut ve civarında 1.300 Ermeni nüfusun olduğunu ifade eder.¹⁰⁹ Vital Cuinet ise 1896 yılında ortaya koyduğu eserinde, Beyrut vilayetinde 2.931 Ermeni nüfusunun (930 Katolik, 2001 Gregoryen) ve Cebel-i Lübnan'da da 30 Ermeni Katolik nüfusun varlığından söz eder. Bu nüfusun 600'ü Beyrut'ta (400 Katolik, 200 Gregoryen), 530'u Sur'da (tümü Katolik), 201'i Med Jayoum'da (tümü Gregoryen) ve 1.600'ü Lazkiye'de (tümü Gregoryen) ikamet ediyordu.¹¹⁰ İngiliz arşivinde bulunan ve Beyrut İngiltere Büyükelçisi Sir E. L. Spears tarafından İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden için hazırlanan 29 Haziran 1944 tarihli Lübnan Ermeni Raporu'na göreyse 1918 öncesinde Lübnan'da çoğu tüccar ve zanaatkar olmak üzere yaklaşık 1.000 Ermeni bulunmaktaydı.¹¹¹

b. 1915 Sonrası Dönemde Lübnan'ın Ermeni Nüfusu

Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler için İmparatorluğun son dönemi en iyi “acı” kelimesiyle açıklanabilir. 1890'larda etkisini hissettirmeye başlayan bu acı, Birinci

¹⁰⁶ Ormanian, *The Church of Armenia...*, p. 207.

¹⁰⁷ Özşavli, “Lübnan Ermenileri...”, s. 26.

¹⁰⁸ Mesrob K. Krikorian, *Armenians in the Service of Ottoman Empire, 1860-1908*, Boston, Routledge Direct Editions, 1977, p. 95.

¹⁰⁹ Johannes Lepsius, *Der Todesgang des Armenischen Volkes: Bericht über das Schicksal des Armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges*, Postdam, Missionshandlung und Verlag, 1919, p. 308'den aktaran Özşavli, “Lübnan Ermenileri...”, s. 26.

¹¹⁰ Vital Cuinet, *Syrie, Liban et Palestine, Geographie Administrative, Statistique, S descriptive et Raisonnee*, Paris, Ernest Loroux Editour, 1896, p. 14 ve p. 252'den aktaran Thomas H. Greenshields, “The Settlement of Armenian Refugees in Syria and Lebanon, 1915-1939”, Durham, Durham University, *Unpublished Doctoral Thesis*, 1978, pp. 42-43.

¹¹¹ FO 371/4000/A, No. 59, Beyrut İngiltere Büyükelçisi Sir E. L. Spears'tan İngiltere Dışişleri Bakanı Rt. Hon. Anthony Eden'e, *Lübnan Ermeni Raporu*, 29 Haziran 1944'ten aktaran Özşavli, “Lübnan Ermenileri...”, s. 27.

Dünya Savaşı'nın başlamasıyla başka bir sayfaya geçmiştir. Yıkılmakta olan İmparatorluk ve bu devletin sınırları içinde yaşayan ve bu süreçte kendi geleceklerini şekillendirmek için faaliyetlerde bulunan Ermenilerin karşı karşıya gelmesi ciddi felaketlere yol açmıştır. 1890'larla başlayan süreçte, Ermenilerin Osmanlı topraklarındaki nüfusu azalmaya başlamış ve konumları giderek kötüleşmiştir. Savaş sürecinde de çok sayıda Ermeni hayatını kaybetmiştir. Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde Ermenilerin gerek Ortadoğu gerekse dünyada coğrafi dağılımları ciddi oranda değişmişti. Tehcir kapsamında yerlerinden edilen çok sayıda Ermeni savaş sonunda kendilerini Türkiye dışında farklı ülkelerde mülteci konumunda buldular.

Ermenilerin mülteci konumuna geldikleri yerlerden birisi de Lübnan'dı. Söz konusu süreçte, Lübnan'a varan Ermeni nüfusunun net olarak ortaya konması mümkün değildir. Bunun temel sebepleri, söz konusu yıllarda sürekli var olan iç dolaşım nedeniyle bölgeye getirilen Ermenilerin bir kısmının kara yoluyla Mısır gibi komşu ülkelere ve deniz yoluyla Avrupa ve/veya Amerika'ya göç etmeleri, bazılarının Lübnan'a götürülürken yollarda hayatlarını kaybetmeleri ve bir kısmının da mülteci kamplarında çeşitli hastalıklardan dolayı hayata gözlerini yummalarıdır.¹¹² Buna karşın, yine de farklı kaynakların bu süreçte Lübnan'daki Ermeni nüfusu üzerine tezleri bulunmaktadır.

Ermeni meselesi üzerine çalışan Alman asıllı Amerikalı akademisyen Hilmar Kaiser, Baalbek'te Ağustos 1915 itibarıyla yaklaşık 3.000 Ermeni göçmenin varlığından söz eder.¹¹³ Baalbek, Ermenilerin bu dönemde Lübnan'da tehcir edildikleri bölgedir. Ermeniler, 1920'lere dek Lübnan'ın her yerine gönderilmemişlerdir. Ermenilerin

¹¹² Söz konusu dönemde, Lübnan'ı ve yaşanan gelişmeleri alternatif bir tarih anlatısı çerçevesinde okuma noktasında bölgede görev yapmış ve/veya yer almış olan Osmanlı devlet adamları ile entelektüellerinin anıları ve eserleri değer atfeden unsurlardır. Bu çerçevede, dikkate değer birkaç çalışma için bkz. Cenap Şahabettin, **Beyrut, Filistin ve Nablus İzlenimleri, 1918**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2015; Yusuf Akçura, **Suriye ve Filistin Mektupları**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2016; Falih R. Atay, **Zeytindağı**, İstanbul, Pozitif Yayıncılık, 2008; Halide E. Adıvar, "Lübnan ve Arap Diyarı", **Yeni İstanbul**, (20 Nisan 1955 - 8 Mayıs 1955 tarihleri arasında yayımlanan yazı dizisi); Halide E. Adıvar, **Memoirs of Halide Edib (Culture in Dialogue)**, Tessa Heffernan ve Reina Lewis (Ed.), New Jersey, Gogias Press, 2004; Yahya K. Beyatlı, **Siyasi ve Edebi Portreler**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006.

¹¹³ Hilmar Kaiser, "The Armenians in Lebanon during the Armenian Genocide", **Armenians of Lebanon: From Past Princesses and Refugees to Present-Day Community**, Aida Boudjikian (Ed.), Beirut, Haigazian University & Armenian Heritage Press, 2009, p. 37.

1910'ların ikinci yarısı boyunca Baalbek bölgesine tehcir edilmeleri öngörülmüştü. Burada, Beyrut'a 40 kilometre mesafede bulunan Rayak şehri öne çıkmaktaydı. Bunun temel sebebi, bu şehrin bir tren istasyonunun yanında yer almasıydı. Bahriye Nazırlığı vazifesinin yanında Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla 2. Ordu Komutanlığı görevini de üstlenen, daha sonra Mısır'ın İngilizlerin eline geçmesiyle 4. Ordu Komutanlığı'na atanarak bölgede yer almış olan Cemal Paşa ise hatıratında 150.000 Ermeni'nin kendisinin kontrolünde Suriye ve Lübnan'a yerleştirildiğini ifade eder.¹¹⁴

¹¹⁴ Cemal Paşa, **Hatırat**, Metin Martı (Yay. Haz.), İstanbul, Arma Yayınları, 1996, s. 370; Enver Paşa tarafından, 18 Kasım 1914 tarihli ve 4096/1026 numaralı kararla 4. Ordu Komutanlığı ile Suriye, Filistin, Hicaz ve Kilikya Genel Valiliği'ne atanan Cemal Paşa, bölgeye vardığında buraya nakledilen Ermenilerin olabildiğince en iyi koşullar altında ve güven içerisinde bölgeye yerleştirilmeleri için faaliyetlerde bulunmuştur. Ermenilere yönelik şiddet eylemlerinden kaçınılması, aksi durumda bu eylemlere karışanların cezalandırılacağını ifade eden Cemal Paşa, ilk etapta Havran, Hama ve Kerek livaları ile Halep'in güneyine ve batısına gelen göçmenlere geçimlerini daha iyi sağlayabilecekleri Halep, Şam ve Beyrut gibi şehirlerin çeşitli bölgelerine yerleştirmeye çalışmıştır. Cemal Paşa, göçmenlerle ilgilenme görevini ilk önce Halep Valisi Hüseyin Kazım Bey ve Kamil Bey'e vermesine karşın, emirlerini yerine getirmekte yetersiz kalan bu iki ismin yerine daha sonra Çerkes Hasan Bey'i atamıştır. Bu iş için oluşturulan heyete de Hasan Bey'in deyimiyle "Teşkilat-ı Mahsusa" adı verilmiştir. Bu noktada, zanaat ehli olduklarını düşündükleri Ermenilere, geçimlerini sağlayabilecekleri çeşitli iş imkânları sunulmaya çalışırken Ermeni dul ve yetimler için de ihtiyaçlarının ordu tarafından karşılanacağı yetimhaneler kurulmuştur. Cemal Paşa, bu doğrultuda, göçmenlere destek olmak isteyen Alman yardım kuruluşlarının yardımlarına da açık olduğunu Mart 1916'da Şam'da görüştüğü Alman konsolosuna bizzat iletmiştir. Hasan Bey, göreve henüz başlamadan önce Cemal Paşa, Havran'daki 700 Ermeni dul ve yetimi bir örme fabrikasında çalışmaları için Hama'ya gönderir. Hasan Bey'in 27 Ağustos 1916 tarihinde Halep'e gelerek Cemal Paşa'yla görüşmesinin ardından göçmenlerin öngörülen bölgelere sevkıyatı için belirlenen güzergâhlar ve koşullar çerçevesinde gerçekleştirilmeye başlanır. Bu doğrultuda, ilk etapta Havran'dan toplanan dul ve yetimler ile sevk sürecinde yol güzergâh üzerinde karşılaşılan dul ve yetimlerden oluşan 400 kadar kişi önce Dera üzerinden Şam'a getirilir. Kuşkusuz bu sayı, sürecin başında çok daha fazlaydı. Fakat yolculuk süresince çok sayıda dul ve yetim tifüs, humma ve sıtmadan dolayı hayatını kaybetmiştir. Şam'da Neşet Bey ve Suriye Valisi Tahsin Bey'le bu ismin bölgeye artık daha fazla göçmen gönderilmemesi yönündeki tutumlarından dolayı sorun yaşayan Hasan Bey, bunu Cemal Paşa'ya bildirir. Cemal Paşa bunun üzerine, 7 Ekim 1916 tarihli 6 maddelik bir ordu emriyle göçmenlerin her türlü ihtiyaçlarının karşılanmasını, onlara kirası devlet tarafından karşılanmak koşuluyla konut temin edilmesi, mesleklerini icra edebilmeleri için gerekli unsurları temin edebilmeleri için kredi verilmesini ifade eder. Cemal Paşa'nın bu emri üzerine Hasan Bey, 270 dul ve yetimi daha Suriye ve Beyrut'un çeşitli bölgelerine yerleştirmiştir. Cemal Paşa'nın Şam, Halep ve Beyrut'a gönderdiği yetimler için bir diğer girişimi yetimhaneler kurmaktır. Cemal Paşa, bu doğrultuda, ilk olarak Alman misyonerlik kuruluşu olan "Doğu'daki Hristiyanlara Alman Yardım Delegasyonu'nun (Hilfsbung für Christliches Liebeswerk im Orient)" bünyesinde Halep'te göçmenler için çalışan İsviçreli Beatrice Rohner'dan masraflarını Osmanlı Devleti'nin karşılayacağı bir yetimhane kurmasını ister. Rocher'in kısa bir süre içerisinde kurduğu yetimhanede 376 yetim yaşamaya başlar. Bu sayı, Eylül 1916'ya gelindiğinde 720'yi bulmuştur. Bu yetimhaneyi, yine Halep'te kurulan ve Cemal Paşa'nın yardımlarıyla faaliyetlerini gerçekleştiren ikinci bir yetimhane izler. İkinci yetimhanenin başında Halep'te göçmenler için inşa edilen hastanenin başhekimisi olan Doktor Altunyan'ın kızı bulunmaktaydı. Şam'da Cemal Paşa'nın emriyle faaliyete giren birkaç yetimhane daha bulunurken bunların idaresi daha çok Ermeni kadınların elinde toplanmıştı. Beyrut'ta Ermeni göçmenler için okul ve yetimhanelerin kurulması sürecinde Cemal Paşa, 1916 yılında kendilerine gönderdiği bir mektupla Falih Rıfkı Atay ve Halide Edip Adıvar'ın etkin olmasını ister. Bu iki isimden bölgedeki Arap halkı üzerinde olumsuz sonuçlar doğuran faaliyetlerde bulunduklarını düşündüğü için kapattığı Fransız okul ve manastırların

Savaş yıllarında Lübnan'daki Ermeni varlığı hakkında veri sağlayıcı bir diğer kaynak, bölgede görev yapan Alman misyonerlerin buradaki Ermeni göçmenlere dair raporlarıdır. Beyrut Alman Konsolosu Waldburg'un 5 Nisan 1917 tarihinde Şansölye Bethman Hollweg'e ilettiği ve Ermeni göçmenlere yönelik raporları içeren belgeye göre, Mart 1917 itibariyle Beyrut'ta 40 Ermeni aile bulunmaktayken Sayda ve Sur

yerini alacak eğitim kurumları oluşturmalarını talep eder. Adivar, bu teklifi ancak Cemal Paşa'nın ısrar eden ikinci mektubundan sonra kabul etmiştir. Bölgeye gelen Adivar, Şam ve Beyrut'ta yaptığı incelemelerden sonra ortaya koyduğu raporunda bu bölgelerin eğitim açısından birleştirilerek ortak bir müfredata sahip olmaları gerektiğini ifade eder. Adivar, ayrıca her vilayette temel amacı öğrencileri ortaöğretime hazırlayacak altı kademelik ilkokulların olması gerektiğini ve bu okullarda Türkçe, Fransızca ve Arapça'nın öğretilmesi gerektiğini işaret etmiştir. Bu noktada, Beyrut'ta açılan Ayn-Tura Yetimhanesi dikkate değer bir kuruluştur. Eski bir Cizvit manastırı binası olan bu yetimhane, 1915 yılında Cemal Paşa tarafından Erzurumlu göçmenler ve Ermeni yetimler için kurulmuştur. Yöneticiliğini göz doktoru Yüzbaşı Lütfi Bey'in yaptığı 1.000 kişi kapasiteli bu yetimhaneye ilk etapta, Sivas, Kayseri ve Gürün'dan önce Hama ve Humus'a oradan da Beyrut'a getirilen 200-250 kadar göçmen yetim yerleştirildi. 1915 sonunda Bohner'in yetimhanesinden 70 Ermeni yetimin getirildiği Ayn-Tura Yetimhanesi'nde Eylül 1916 itibariyle 400 kadar Türk, Kürt ve Ermeni yetim bulunuyordu. Cemal Paşa, bu yetimhanenin idaresini de Adivar'a vermek istiyordu. Fakat yetimhaneyi gören Adivar, burada Ermeni çocuklara Müslüman adları verildiği ifade ederek bu görevi kabul etmek istemez. "Bu Ermeni çocuklar Müslümanlaştırılmış gibi görünüyor ve tarih bir gün gelecek olan Türk nesillerden intikamını alacak." diyen Adivar'a Cemal Paşa, bunun bir Müslümanlaştırma faaliyeti olmadığını, sadece Ermeniler için bir yetimhane kurmak için maddi imkânların bulunmadığını, Ermeni yetimlerinde de Türkler ve Kürtlerin sahip olduğu bu yetimhanede sorunsuzca kalabilmeleri için bu yöntemin benimsendiğini ifade eder. Adivar, 800 yetimin bulunduğu yetimhanenin idaresini Kasım 1916'da devralırken izleyen iki ayda buraya getirilen 500 kadar Kürt yetim nedeniyle yetimhane kapasitesinin de üzerinde bir nüfusa ev sahipliği yapmaya başlamıştır. Yetimler, burada eğitim görmenin yanında meslek de öğreniyorlardı. Kızlar için dokuma tezgâhları, erkekler içinse marangozluk bölümleri oluşturulmuştu. Yetimler, böylece hem bir meslek öğrenmekte hem de yetimhanenin ihtiyaç duyduğu halı ve ahşap ranza gibi unsurları üreterek yetimhanenin masraflarına katkı sağlamaktaydılar. Eylül 1917 itibariyle 1.200 olan yetimhane nüfusunun artmaya devam etmesi üzerine Vali Azmi Bey, Beyrut'ta 700 Arap yetimine barınak olan bir yetimhane daha inşa eder. Bunu Amerikalı misyonerler Bay ve Bayan Dodge'nin açtığı bir yetimhane izler. Birinci Dünya Savaşı'nın kaybedilmesi üzerine Adivar, Mart 1918'de bölgeden ayrılır. "Amerika Yabancı Misyon Temsilcileri Birliği (AYMTB - The American Board of Commissioners for Foreign Missions)" misyonerleri yetimhaneyi devraldığında bu kuruluştaki 650 yetim bulunuyordu. Bu misyonerlik kuruluşundan Bertha B. Morley, Kızıl Haç Örgütü tarafından 1 Aralık 1918 tarihinde yetimhanenin idaresine getirilir. Morley, göreve başladığında yetimhanede 630 yetimin (460 Ermeni, 170 Kürt) olduğunu ifade eder. Yetimhane, Haziran 1919'da Fransızların binaya el koymaları üzerine kapatılır. Buradaki erkek yetimler Halep'te AYMTB'ye bağlı bir yetimhaneye gönderilirken kız yetimlerse Beyrut'ta Bzommar'da bir okula nakledildiler. Konu üzerine detaylı bilgi için bkz. Ali Fuad Erden, **Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye Hatıraları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003; Nevzat Artuç, **Cemal Paşa**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008; Hikmet Özdemir, **Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler: 4. Ordu'nun İnsani Yardımları**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2009; "Çerkes Hasan Bey'in Hatıraları", **Alemdar**, 19, 20, 22, 23, 25, 26 ve 28 Haziran 1919; Hans L. Kieser, "Beatrice Rohner's Work in the Death Camps of Armenians in 1916", **Resisting Genocide: The Multiple Forms of Rescue**, Jacques Semelin, Claire Andrieu ve Sarah Gensburger (Ed.), Oxford, Oxford University Press, 2010; Varjabedian, **Hayere Libanani...**, 1951; James L. Barton, **Story of the Near East Relief (1915-1930)**, New York, The Macmillan Company, 1930; Harriet Morley, **Not By Bread Alone: The Life of Bertha B. Morley**, USA, College Press, 1967.

şehirlerinde de 200 Ermeni yaşamaktaydı.¹¹⁵ Aynı dönem itibariyle, Zahle ve Dhur el-Şur kentlerindeyse 50 Ermeni aile ikamet ediyordu.¹¹⁶ Özşavli, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki 17 Mart 1917 tarihli bir belgeye dayanarak söz konusu dönemde, Beyrut vilayetinde 2.033 Ermeni'nin olduğunu ifade eder. Bunların 53'ü yerli, 1.980'i ise Anadolu'nun farklı köşelerinden gelmiş olan Ermenilerden oluşmaktaydı.¹¹⁷

Lübnan'daki Ermeni varlığı, Birinci Dünya Savaşı'nın bitişini izleyen süreçteyse ciddi bir artış göstermiştir. Savaş'ın sona ermesini izleyen 25 yıllık süreçte Lübnan'daki Ermeni nüfusu 100.000'in üzerinde artmıştır.¹¹⁸ Savaş sürecinde Lübnan'dan ayrılanların bir kısmının Savaş'ın sona ermesiyle topraklarına geri dönmesine ek olarak iki dünya savaşı arası dönemde bölgeye belirli zamanlarda gerçekleşen kalabalık Ermeni göçleri de bu sayının ortaya çıkmasında belirleyici unsurlardır.

Fransa'nın Türkiye'yle 20 Ekim 1921 tarihinde imza ettiği Ankara Antlaşması çerçevesinde Kilikya'dan çekilmesini ve 1922 yılında İzmir'in Türkler tarafından Yunanlılardan kurtarılmasını izleyen süreçte güvenlik endişesi taşıyan Ermenilerin büyük bir çoğunluğu bölgeyi terk ederek Suriye ve Lübnan'a yerleşmiştir. Ankara Antlaşması gereği, iki ay içerisinde askeri birliklerini Kilikya bölgesinden çekmesi öngörülen Fransa, bölgeden çıkarken Ermenilere bölgeden ayrılmasını ve kendisinin

¹¹⁵ Bu ailelerden bazıları din değiştirerek Müslüman oldular. Bunlar, yerel yöneticilerden yiyecek desteği almaktaydılar ve istihdam konusunda da yardım görmekteydiler. Müslümanlaşmayanlar ise gizli olarak varlıklarını devam ettirmekteydiler. İhtida etmeyen ailelerin 17'si Beyrut'ta yer almaktaydı. Bu ailelerin altısının maddi durumları iyiydi. Geriye kalan ailelerin altısının kendilerini geçindirecek bir işleri bulunmaktayken diğerlerinin durumlarıysa kötüydü. Bkz. "Waldburg'tan Bethman Hollweg'e", Pera, 5 Nisan 1917'den aktaran Lepsius, **Der Todesgang des Armenischen...**, p. 333'ten aktaran Özşavli, "Lübnan Ermenileri...", s. 31.

¹¹⁶ Bu ailelerin yarısının durumları iyi iken diğer yarısının durumlarıysa kötüydü. Ailelerin geçimlerini sağlayabilmeleri için ayda en az 500 liraya ihtiyaçları bulunmaktaydı. Bkz. **Ibid.**

¹¹⁷ Söz konusu belgede, yerli olmayan Ermenilerin Beyrut vilayetinde hangi bölgelere yerleştirildikleri ve sayıları ortaya konurken bunların hangi illerden geldikleri ve sayıları da belirtilmiştir. Adana 563, Maraş 213, Antep ise 202 kişiyle bölgeye en fazla Ermeni yollayan şehirlerdi. Bölgeye gelen Ermenilerin 587'si Beyrut'a, 233'ü Sur'a, 202'si Trablusşam'a, 102'si Merciyun'a ve 19'u Merkeb'a yerleştirilmiştir. Belge için bkz. BOA. DH. EUM. 2. Şb. 74/75_2'den aktaran Özşavli, "Lübnan Ermenileri...", ss. 29-31 ve ss. 231-232.

¹¹⁸ Bu sayı, Lübnan'ın 1943 yılındaki bağımsızlığını izleyen süreçte daha da artmıştır. Nisan 1975'teki İç Savaş öncesine gelindiğinde Lübnan'da 250.000'den fazla Ermeni nüfusu bulunmaktaydı. Bkz. Schahgaldian, "The Political Integration...", p. 55; İç Savaş başlamadan önce 250.000'in üzerinde olan Ermeni nüfusu, İç Savaş'ın bitişini ifade eden 1980'lerin sonlarına gelindiğindeyse 100.000'den az bir sayıya düşmüştü. Göç eden Ermenilerin 60.000 ila 100.000 arasında değişen bir çoğunluğu Birleşik Devletler'e gitmiştir. Bkz. Harold Takooshian, "Armenian Immigration to the United States from the Middle East", **Journal of Armenian Studies**, Vol. 3, No. 1-2, 1986-1987, p. 138.

kontrolünde onları istedikleri yerlere nakledeceği vaadinde bulundu. Maddi açıdan iyi durumda olan Ermeniler, Mısır ve Kıbrıs'a göç ederken, Kahire'de bulunan Ermeni Ulusal Birliği'nin İngiliz Konsolosluğu'na gönderdiği bir belgeye göre 60.000 kadar Ermeni ise Adana ve İskenderun'a yerleşmiştir.¹¹⁹ Özşavli, bu sayıya temkinli yaklaşılması gerektiğini ifade eder.¹²⁰ Nitekim Kilikya'dan Suriye ve Lübnan'a göç eden Ermeni nüfusu üzerine ortaya konan verilerin farklılığı dikkate alındığında Özşavli'nin uyarısını dikkate almak doğru olacaktır. Fransızlarla birlikte giden Ermeniler ise Halep ve Beyrut bölgelerine gittiler. Ara Sanjian, bu göçmenler için 80 bin kadar sayısını verir.¹²¹ Söz konusu dönemde, New York'ta Ermenice yayımlanan haftalık bir süreli yayın olan "Hayastani Kochnak (Ermenistan'ın Çağrısı)" ise 20 Ocak 1923 tarihi itibarıyla Kilikya'dan Suriye ve Lübnan'a 75.000 Ermeni'nin göç ettiğini ifade eder.¹²² Bilgiler, bunların ne kadarının Lübnan topraklarına geldiği konusunda tartışmaya yer bırakmayacak şekilde olmasa da Fransız Yüksek Komiserliği'nin halk sağlığından sorumlu doktoru ve aynı zamanda Fransız Yüksek Komiserliği Mültecilere Yardım Komisyonu Başkan Yardımcısı olan Raymond Duguet, Kilikya'dan Lübnan'a yaklaşık 24.000 Ermeni'nin geldiğini ifade eder. Bunların 21.000 kadarı Beyrut'a, 1.200 kadarı Zahle'ye ve 1.000 kadarı da Trablus'a yerleştirilmiştir.¹²³ Özşavli ise Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi'ndeki bir belgeye dayanarak 1921 yılının son 15 gününde Mersin'den Coğrafi Suriye limanlarına gelen 16.500 Ermeni göçmeninin 10.466'sının Beyrut Limanı'na, 2.266'sının Lazkiye Limanı'na, 1.895'inin Sayda Limanı'na, 1.432'sinin Trablus Limanı'na ve 356'sının

¹¹⁹ FO 141/629, No. 722/19'dan aktaran Özşavli, "Lübnan Ermenileri...", s. 43.

¹²⁰ Özşavli, "Lübnan Ermenileri...", s. 43.

¹²¹ Ara Sanjian, "The Armenian Minority Experience in the Modern Arab World", **Bulletin of the Royal Institute for Inter-Faith Studies**, Vol. 3, No. 1, 2001, p. 152.

¹²² **Hayastani Kochnak (Ermenistan'ın Çağrısı)**, No. 3, January 21, 1923, p. 85'ten aktaran Özşavli, "Lübnan Ermenileri...", s. 48'de dipnot 148.

¹²³ Raymond Duguet, **Médecin Principal La Situation des Réfugiés au Liban et en Syrie**, Revue Internationale de la Croix-Rouge, Vol. 9, No. 101, May 1927, p. 311'den aktaran Greenshields, "The Settlement of Armenian...", p. 94.

ise Juniyeh Limanı'na vardığını ifade eder.¹²⁴ Bu dönemde, 413 Ermeni yetimi de Fransızlar tarafından Adana'dan Beyrut'a nakledilmiştir.¹²⁵

Türk güçlerinin Ağustos 1922'de Yunanlıları yenilgiye uğratarak İzmir'i ele geçirmesini izleyen süreçte bölgeden ayrılarak başta Halep olmak üzere Suriye'ye göç eden yaklaşık 25.000 Ermeni'nin sadece 1.000 kadarı Lübnan topraklarına yerleşmiştir.¹²⁶ Bu dönemde, buna ek olarak Halep'in gelen göçmenleri kaldıracak olanaklarının tıkanması üzerine Halep'teki yetimhanelerde kalan Ermeni yetimler de Haziran 1923'te Amerikan yardım kuruluşları tarafından başta Beyrut olmak üzere Lübnan'ın farklı bölgelerine 40'ar kişilik gruplar halinde dağıtıldı.¹²⁷

Yer Adı	Yerli	Mülteci	Toplam
Beyrut	1.500	20.000	21.500
Beyrut banliyöleri	-	5.000	5.000
Trablus	50	1.900	1.950
Sayda	-	1.500	1.500
Zahle	-	1.500	1.500
Juniyeh, Antelias, Jbeil	-	1.500	1.500
Toplam	1.550	31.400	32.950

Tablo 3.1: 1922 Yılında Lübnan'daki Ermeni Nüfus (**Kaynak:** Sisag H. Varjabedian, **The Armenians: From Prehistoric Times to the Present a Digest of Their History, Religion, Language, Literature, Arts and Culture in General**, Chicago, III, 1977, p. 156.)

Tüm bu verileri göz önünde bulunduran Varjabedian, Beyrut Amerikan Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nün

hazırladığı bir rapora dayanarak ortaya koyduğu 1977 tarihli çalışmasında, Tablo VII'de görüldüğü üzere, 1922 yılı itibarıyla Lübnan'a göç eden Ermenilerin hangi şehir ve bölgelerde yaşadıklarına dair veriler sunar. Benzer bir çalışma, 1986 yılında

¹²⁴ Archives Diplomatiques France Ministère des Affaires Étrangères, Série E, Levant, 1918-1940-Syrie-Liban, E313. No: 59/60, Fransız Yüksek Komiserliği Beyrut Sekreteri Robert De Caix'tan Dışişleri Bakanlığı'na, January 21, 1922'den aktaran Özşavli, "Lübnan Ermenileri...", s. 47.

¹²⁵ Archives Diplomatiques France Ministère des Affaires Étrangères, Série E, Levant, 1918-1940-Syrie-Liban, E313/ DO..., Kilikya Fransız Konsolosluğu'ndan General Gouraud'a, July 19, 1922'den aktaran Özşavli, "Lübnan Ermenileri...", s. 47.

¹²⁶ FO 371/4000/A, No. 59'dan aktaran Özşavli, "Lübnan Ermenileri...", s. 48.

¹²⁷ Hayastani Kochnak (Ermenistan'ın Çağrısı), No. 24, June 16, 1923, p. 759'dan aktaran Özşavli, "Lübnan Ermenileri...", ss. 48-49.

H. K. Topouzian tarafından, Tablo VII’de görüldüğü üzere, 1923-1924 yılları arasındaki dönemde Lübnan’daki Ermeni nüfusu için yapılmıştır.

1925 yılında Suriye’de Lübnan’ın Suriye’yle birleşmesi ve Fransız güçlerinin ülkeden çekilmesi amacıyla Dürzi lider Sultan Atraş öncülüğünde başlayan ve kısa sürede Lübnan topraklarına da sıçrayan “Dürzi Ayaklanması”nı ya da diğer adıyla “Büyük Suriye İsyanı”nı izleyen süreçte de Lübnan’a görece daha az olsa da bir Ermeni göçü yaşanmıştır. Bu dönemde Şam, Lazkiye ve diğer Suriye kentlerindeki Ermeni mülteci kamplarının Dürziler tarafından yağmalanması ve yakılması üzerine Ağustos 1926’ya gelindiğinde 6.000 kadar Ermeni, Lübnan’a göç etmişti.¹²⁸ Böylece, 1926 yılı itibariyle Lübnan’daki Ermeni mülteci sayısı yaklaşık olarak 50.000’i bulmuştur.¹²⁹ Ara Sanjian da 1920’lerin ortasında Lübnan’da 40.000’in üzerinde Ermeni göçmen ve yetimin olduğunu ifade eder.¹³⁰

Ermeni gazetelerin ve diğer süreli yayınların verilerine göreyse, 1925 yılında 18.000’i kamplarda, Beyrut’ta ve Beyrut civarında, 5.000’i Zghorta’da, 3.000’i Sayda’da ve Sur’da, 2.000’i Zahle’de, 3.000’i Juniyeh’de, 3.000’i Daghir’de ve 6.000’i Lübnan’ın diğer bölgelerinde olmak üzere ülkede 40.000 kadar Ermeni göçmen

¹²⁸ Stephen E. Longrigg, **Syria and Lebanon under French Mandate**, Beirut, Librairie Du Liban, 1968, pp. 159-164.

¹²⁹ Richard G. Hovannisian, “The Ebb and Flow of the Armenian Minority in the Arab Middle East”, **Middle East Journal**, Vol. 28, No. 1, Winter 1974, p. 20.

¹³⁰ Sanjian, “The Armenian Minority...”, p. 154; Lübnan’da görev yapan Birleşmiş Milletler temsilcisi M. Carle da söz konusu dönem için aynı sayıyı vermektedir. Carle’in verilerine göre, 1925 yılında Lübnan’da 22 bini Beyrut’ta, 18 bini ülkenin diğer bölgelerinde olmak üzere 40 bin Ermeni bulunmaktaydı. Bkz. L.N. C699. M. 264. 1926. IV, M. Carle’nin raporundan aktaran Özşavli, “Lübnan Ermenileri...”, s. 82; Fransız Yüksek Komiserliği’nin 1926 yılında Lübnan’daki Ermeniler için öngördüğü sayıysa Carle’in verilerinden ciddi oranda azdı. Komiserliğin verilerine göre, söz konusu dönemde 22.038’i Beyrut’ta, 2.990’ı Kisravan’da, 2.655’i Maten’de, 1.505’i Sayda’da, 1.459’u Zahle’de, 1.355’i Trablus’ta, 483’ü Şuf’ta, 242’si Batrun’da, 89’u Sur’da, 41’i Marjiyun’da ve 22’si Baalbek’te olmak üzere Lübnan’da toplam 32.879 Ermeni bulunuyordu. Bkz. French Ministère des Affaires Étrangères, Rapport Á la Société des Nations sur la Situation de la Syrie et du Liban 1926, pp. 190-194’ten aktaran Greenshields, “The Settlement of Armenian...”, pp. 118-119; Carle’in verileriyle Komiserliğin verileri arasındaki farkın temel sebebi, söz konusu süreçte, bir grup Ermeni’nin daha iyi bir yaşam umuduyla başta Amerika kıtası olmak üzere farklı bölgelere göç etmesiydi. Göç edenlerin sayısı sadece 1927 yılında 2.700 idi. Fransız Dışişleri Bakanlığı’nın 1929 yılı Lübnan Ermeni nüfusu da yaklaşık 40.000’di. Bu dönemde, ülkede 37.460 Ermeni mültecinin varlığını öngören Bakanlığın verileri, yerli Ermenilerin varlığı hakkındaysa herhangi bir sayı içermiyordu. Şavli, bunun 1922 yılında 1.000 kadar olduğunu göz önünde bulundurularak 1929 yılı Lübnan Ermeni nüfusunun yaklaşık 40 bin olduğunu ifade eder. Bkz. Özşavli, “Lübnan Ermenileri...”, s. 83.

bulunmaktaydı.¹³¹ 1920'lerin ilk dönemindeki bu mültecilerin 15.000 ila 20.000 arasında değişen bir kesimi yetim çocuklardan oluşmaktaydı. Bunların 12.000'i 1920'lerin sonlarına kadar "Yakın Doğu Amerikan Yardım Heyeti (American Committee for Relief in the Near East)" tarafından kurulan altı yetimhanede bakılmıştır.¹³² Bu dönemde, görece daha az olsa da, Lübnan'a gelen bir başka Ermeni grubu, Ermenistan Cumhuriyeti'nin Sovyetleşmesinden sonra ülkeden ayrılan Ermeni entelektüellerdi.

Yer Adı	Yerli	Mülteci	Toplam
Beyrut ve banliyöleri	1.500	25.000	26.500
Trablus	50	1.900	1.950
Sayda, Sur ve çevreleri	-	1.500	1.500
Zahle, Rayak, Baalbek ve diğer Bekaa	-	2.000	2.000
Antelias, Juniyeh ve çevreleri	-	3.000	3.000
Lübnan Dağı	50	500	550
Yetimler	-	7,141	7,141
Toplam	1.600	41.041	42.641

Tablo 3.2: 1923-1924 Yılları Arası Dönemde Lübnan'daki Ermeni Nüfus (Kaynak: H. K. Topouzian, **Suriye yev Lipanani Haigagan Kaghtojiakhneri Badmoutioun, 1841-1946 (Suriye ve Lübnan'da Ermeni Topluluklarının Tarihi, 1841-1946)**, Yeveran, Armenian Soviet Socialist Republic's Academy of Sciences, Orientology Institute, 1986, p. 169.)

1932 nüfus sayımı, bu farklı verileri "sonuca bağlayan" bir etki yapmıştır. Lübnan'ın son nüfus sayımı olan 1932 nüfus sayımı verilerine göre, ülkede 26.102'si Gregoryen, 5.890'ı

Katolik olmak üzere toplam 31.992 Ermeni yer almaktaydı.¹³³ Kuşkusuz bu sayı,

¹³¹ **Hayastani Kochnak (Ermenistan'ın Çağrısı)**, No. 6, August 21, 1925, p. 794'ten aktaran Schahgaldian, "The Political Integration...", p. 57.

¹³² Birinci Dünya Savaşı sırasında "Ermenilere ve Süryanilere Amerikan Yardım Heyeti (American Committee for Armenian and Syrian Relief)" adıyla kurulan bu yardım kuruluşu, 1918'den sonra Yakın Doğu Amerikan Yardım Heyeti adını almıştır. Bu yardım kuruluşu, kısaca "Yakın Doğu Yardımı (Near East Relief)" olarak da ifade edilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Barton, **Story of the Near East...**, 1930.

¹³³ 1932 nüfus sayımında Ermeni nüfusunun Lübnan bölgelerine detaylı dağılımı şu şekildeydi: Beyrut'ta 22.413 (18.244 Gregoryen, 4.169 Katolik), Kura'da 23 (hepsi Gregoryen), Zığarta'da 45 (13 Gregoryen, 32 Katolik), Batrun 68 (52 Gregoryen, 16 Katolik), Akkar 22 (5 Gregoryen, 17 Katolik), Trablusşam 785 (664 Gregoryen, 121 Katolik), Sayda 243 (209 Gregoryen, 34 Katolik), Sur 58 (42 Gregoryen, 16 Katolik), Merdjayoun 27 (13 Gregoryen, 14 Katolik), Jezzin 39 (14 Gregoryen, 25 Katolik), Baabda 263 (162 Gregoryen, 101 Katolik), Meten 4.658 (3.847 Gregoryen, 811 Katolik), Şuf 54 (29 Gregoryen, 25 Katolik), Aliyy 377 (328 Gregoryen, 49 Katolik), Kısrahan 1.438 (1.229

sadece Lübnan vatandaşlığına sahip olan Ermenileri ifade ediyordu. Lübnan vatandaşlığına sahip olmayan Ermenileri içermeyen bu nüfus sayımında, Lübnan Anayasasınca ayrı bir etno-mezhebi topluluk olarak tanınmamalarından dolayı Ermeni Protestanlar da ülkedeki bütün Protestan nüfusu ifade eden “Protestanlar” grubunun içinde sayılmışlardır. Nüfus sayımına göre, Lübnan’da 1.869 Protestan bulunuyordu.

Lübnan’a yönelen bir diğer Ermeni göç dalgası, 1938-1939 yılları arası dönemde gerçekleşmiştir. Fransız Yüksek Komiseri General Gouraud’un 27 Kasım 1918 tarihli bir kararnamesiyle kurulan İskenderun Sancağı’nın 19 Mayıs 1939 tarihinde Türkiye’nin kontrolüne geçmesi üzerine kalabalık bir Ermeni nüfusu bölgeden ayrılarak Suriye ve Lübnan’a göç etmiştir. Türk güçlerinin Türkiye ile Fransa arasında Temmuz 1938’de imza edilen antlaşma çerçevesinde Sancak topraklarına girmeye başlamaları üzerine Ermeniler bölgeden ayrılmaya başladılar. Ermenilerin bölgeden ayrılışını hızlandıran gelişme, Milletler Cemiyeti Seçim Komisyonu’nun sonuçlandırılmayan seçimlere devam edilmesi yönündeki 22 Temmuz 1938 tarihli kararını izleyen süreçte, 1 Ağustos 1938 tarihinde tamamlanan birinci derece seçmen yazımının Türklerin baskın olduğu bir meclis dağılımı ortaya çıkarmasıydı. 35.847 Türk, 11.319 Alevi, 5.504 Ermeni, 2.098 Grek Ortodoks, 1.845 Arap ve 359 diğer cemaat mensubu kişinin kaydedildiği bu seçmen yazımı çerçevesinde 40 kişilik Meclis’te Türklerin 22, Alevilerin 9, Ermenilerin 5, Arapların ve Grek Ortodoksların ise 2’şer sandalyeyle temsil edilmeleri öngörülmüştür. Ermeniler açısından Türklerin çoğunluğu oluşturduğu bu ortamda yaşamak pek de mümkün değildi. Göçün arkasındaki bir diğer tetikleyici etkense, 23 Haziran 1939 tarihinde Türkiye ile Fransa arasında Ankara’da imzalanan ve Hatay’ın Türkiye’ye bırakılmasını öngören antlaşmaydı. Fransız güçlerinin bir ay içerisinde bölgeden çekilmesini öngören bu Antlaşma, aynı zamanda ülke değişikliği nedeniyle isteyen kişilerin altı ay içerisinde Suriye ve Lübnan vatandaşlıklarından birini almalarına olanak tanımasıydı. Göç olgusunun arkasındaki bir diğer unsur ise Hatay’da 1 Ocak 1940 tarihinden itibaren zorunlu askerlik sisteminin yürürlüğe girecek olmasıydı. Zorunlu askerlik

Gregoryen, 209 Katolik), Zahle 1.400 (1.159 Gregoryen, 241 Katolik), Baalbek 61 (56 Gregoryen, 5 Katolik), Hermel 6 (hepsi Gregoryen) ve Raşaya 12 (7 Gregoryen, 5 Katolik). Bkz. **Archives Diplomatiques, Dossiers in Course of Classification**’dan aktaran Greenshields, “The Settlement of Armenian...”, pp. 127-128.

uygulamasına tabi olmak istemeyen Ermeniler için göç etmek bu uygulamadan kurtulmak için bir zorunluluktur. Türkiye'nin bölgeyi egemenliği altına almasını izleyen süreçte, Fransız Yüksek Komiserliği'nin Ermenilerin göçünü planlamakla görevlendirdiği Albay Collet önderliğinde yaklaşık 14.000 Ermeni iki hafta içerisinde Hatay, İskenderun, Reyhaniye, Kırıkhan ve Musa Dağı'ndan ayrıldı.¹³⁴ İlk etapta Halep, Tarsus ve Basit'teki kamplara ulaşan ve burada birkaç hafta kalan Ermenilerin çok büyük bir çoğunluğu, yaklaşık 13.000'i daha sonra göçmenler için daha fazla kullanılabilir araziye sahip olan ve göçmenler için uluslararası yardım imkânlarının daha fazla olduğu Lübnan topraklarına -Beyrut, Anjar ve Bekaa Vadisi'ne- yerleştirildiler.

Tüm bu veriler göz önünde bulundurulduğunda, Lübnan'da bir Ermeni topluluğunun oluşumunun genel olarak bu ülkeye 1915-1939 yılları arasında gerçekleşen Ermeni göçleriyle vukua geldiği söylenebilir. Kuşkusuz Lübnan'da Ermeni varlığının kökenleri 1915 öncesine dayanır. Fakat yukarıda da ifade edildiği üzere bu ülkede Ermeni topluluğunun kimlik kazanmasına olanak sağlayan unsurlar, 1915 sonrası yaşanan gelişmelerdir. Çalışmanın bundan sonraki başlıkları bunun nasıl gerçekleştiği üzerine odaklanacaktır.

C. “Yeni Bir Hayatın Başlangıcı”: Fransız Mandası Döneminde Lübnan Ermenileri (1920-1943)

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte dünya haritası, gerek sınırlar anlamında gerekse nüfus hareketlilikleri anlamında ciddi değişikliklere uğramıştı. Bu unsurların en çok etkilediği toplumlardan birisi olan Ermenilerin büyük bir çoğunluğu artık “yerinden edilmiş bir topluluk” olarak dünyanın farklı bölgelerinde yaşamlarını göçmen olarak sürdürmek durumundaydılar. Savaş, birçok Ermeni ailesinin yok olmasına ve geride kalanların büyük bir çoğunluğunun da parçalanmış bir şekilde

¹³⁴ Fransız Yüksek Komiserliği, göç sürecinde aile reislerine 500 frank, ailenin her bir yetişkin ferdine 300 frank ve çocuklara ise 200 frank para yardımı yapılması kararını almıştı. Lübnan'a yerleştirilecek olan göçmenlerin iskânı amacıyla 10 bin dekar arazi de satın alan Komiserlik, göçmenler için yaklaşık 5 bin frank masraf yapmıştır. Bkz. FO 371/21915 / No:E5132/5132/44, Halep İngiliz Konsolosu A. W. Davis'in Beyrut Fransız Yüksek Komiseri ile yaptığı görüşme, July 10, 1939'den aktaran Özşavli, “Lübnan Ermenileri...”, s. 58.

ve/veya kötü koşullar altında yaşamak zorunda kalmalarına neden olmuştur. Eşlerini ve/veya akrabalarını kaybeden fertler, ailelerini yitirerek hayatlarına yetimhanelerde devam etmek durumunda kalan çocuklar ve çocuklarını kaybederek onları ulaşabildikleri her yerde arayan ebeveynler bu dramın en acıklı yönünü ifade etmekteydiler. Gittikleri yerlerde açlık, hastalık ve yoksullukla mücadele etmek zorunda kalan Ermeniler, öte yandan bu süreçte bir toplum olarak kalabilmek için de ciddi bir savaşım vermek durumundaydılar. İlişkilerin geleneksel boyutlarının aşıldığı bu dönemde dini kurumlar, eğitim kurumları, kültürel ve siyasi örgütlenmeler ile yardım kuruluşları ciddi tahribatlara uğradı, topluluğun kültürel hafızasının temeli olan birçok doküman, sanat eseri, gelenek ve görenek kayda değer zararlar gördü, kayboldu.¹³⁵

Bu koşullar altında, Ermenilerin ilk dönem hikâyeleri, bir anlamda “bir hayatta kalış” mücadelesiydi. Bu hayatta kalış savaşımı, sadece fiziksel olarak varlıklarını sürdürmenin ötesine geçerek gittikleri yerlerde Ermeni dünyasını “yeniden” inşa ederek kimliklerini korumayı ifade etmekteydi. Ermenilerin Lübnan’daki hikâyelerine bakıldığında, bu yeniden inşa sürecinin ilk aşaması, 1920-1943 yılları arasındaki, diğer bir deyişle ülkenin Fransız mandası altında bulunduğu dönemdir. 1920’lerin başında, Milletler Cemiyeti’nin (MC) onayıyla Coğrafi Suriye’nin bugünkü Suriye ve Lübnan’a karşılık gelen bölgesinin manda yönetimini devralan Fransa, bu bölgenin belli bir kısmında Suriye’den bağımsız bir Lübnan devleti, Grand Liban’ı kurdu. Fransızların Grand Liban’da hayata geçirdikleri kolonyal yönetim, Fransa’nın tarihten gelen kolonyal deneyimi ile Osmanlı mirasının bir harmonisiydi. Fransızların Grand Liban için bu çerçevede ortaya koydukları anayasal ve siyasi sistem, ülkedeki diğer birçok topluluk için olduğu gibi Ermeniler için de elverişli koşullar ortaya çıkarmıştır. Ermeniler böylece dini, siyasi, ekonomi ve sosyo-kültürel alanlarda “kendilerini gerçekleştirme” imkânı buldular.

Ermeniler, Grand Liban’daki mülteci kamplarında ve yerleşim alanlarında¹³⁶ topluluğun maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla pek çok “yeni” Ermeni

¹³⁵ Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 45.

¹³⁶ Bu süreçte, Fransız manda yönetimi ile Yakın Doğu Yardımı örgütü, ilk etapta Ermeni mülteciler için Beyrut’un kuzeyinde 2.000 kişilik “Karantina Kampı”nı ve Beyrut’un kıyı kesimine yakın bölgede

kurumu ortaya koydular. Başka bir deyişle, yerlerinden edilmiş farklı sınıflardan, farklı kültürlerden ve farklı bölgesel geçmişlerden gelen Ermeniler, Grand Liban’da “ortak” bir yaşam mücadelesine ve buna bağlı olarak da bir yeniden inşa sürecine girdiler.¹³⁷ Bu noktada, Ermenilerin yeniden inşa sürecinin öğeleri, kapsamı, sınırlılıkları ve yöntemleri konumuz açısından önem taşımaktadır. Dolayısıyla bu çalışma için önemli veriler sağlayacak olan Ermenilerin kimliklerinin temel unsurları aile, kilise, okul ve siyasi partiler gibi kurumların bu süreçte nasıl inşa edildiklerinin incelenmesi gerekmektedir.

1. Lübnan’da Ermeni Etno-Kültürel Kimliğinin İnşası: Kurumlar Çerçevesinde Bir Okuma¹³⁸

a. Lübnan’da Ermeni Kiliselerinin Yeniden İnşası

Ermeni kimliğinin mihenk taşlarından birisi olan kiliseler, Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, Ermenilerin Lübnan’daki zorlu sürecini organize ettiler ve kendi

15.000 kişilik “Büyük Kamp”ı (Saint Michel Kampı)” inşa ettiler. Karantina ve Büyük kamplarını daha sonraki süreçte Amanos Kampı ile Yozgat Kampı takip etti. Kamplarının sayısı zamanla daha da artış göstermiştir. Ermeniler, Grand Liban’daki ilk dönemlerinde, 1920’lerde, ülkenin ana kasabalarının girişlerinde, önce kanvaz çadırlar daha sonra ise demir unsurlarla kaplanmış tahta barakalar inşa ederek kendilerine yaşam alanları oluşturdular. 1920’lerin sonlarında ve 1930’ların başlarındaysa bu yerleşim alanlarından çıkarak daha kullanışlı konutlara, gecekondulara taşınmaya başladılar. Gecekondu mahalleleri, 1970’lerin ortasına kadar devam ederken bu dönemden itibaren bir kısmı yerini binalara, taş yapılara bırakmaya başlamıştır. Kamplardaki Ermenilere bakıldığında, aralarında bölgesel, sosyal ve dilsel temelli kültürel geçmişleri doğrultusunda bazı ayrışmaların olduğu görülmektedir. Kilikya bölgesinden gelen mültecilerin çoğu Ermenice bilmemekteydiler, sadece Türkçe konuşabilmekteydiler. Bu noktada, dil ve fakirlik kamp dışındaki yaşama ve çalışma hayatına katılmanın önünde önemli engellerdi. Mülteciler, genel olarak bölgesel yurtsever birlikleri çerçevesinde bir arada yaşamaktaydılar. Bu birliktelikler, genellikle aynı bölgeden (Maraş, Adana, Antep, Urfa, Yozgat, Amanos, Hasanbeyli, Çarçabuk, Ekbez gibi) gelen kişilerin burada da birbirleriyle aynı yerlerde yaşaması şeklinde oluşmaktaydı. Ana ülkedeki bu birlikteliğin Grand Liban’a taşınması, mülteci kamplarındaki barakaların, okulların ve kiliselerin inşa edilmesi gibi faaliyetlerde “kendi kendine yardım” sisteminin kurulması ve yönetilmesi konusunda önemli bir role sahip olmuştur. Bkz. Action Committee of the Armenian Evangelical Union, **A Survey of Social Problems and Needs within the Armenian Community in Lebanon**, Beirut, Armenian Evangelical Union, 1970, pp. 91-92; Sanjian, “The Armenian Minority...”, pp. 156-160; Greenshields, “The Settlement of Armenian...”, pp. 233-241.

¹³⁷ Migliorino’ya göre, bu yeniden yapılanma süreci “içgüdüsel (instinctive)” bir karaktere sahiptir. Bkz. Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 46; Greenshields’in vurguladığı gibi, kendilerini anavatanlarından farklı bir alanda bulan gruplar, birbirlerine sığınarak bir dayanışma sürecine girerler. Bunu karşılaştırdıkları zorlu süreçle baş etmek ve güvenliklerini sağlamak adına yaparlar. Bkz. Greenshields, “The Settlement of Armenian...”, pp. 233-241.

¹³⁸ Ermeni kurumlarının Lübnan Devleti’yle olan resmi ilişkilerine bakıldığında, bu kurumlarının ülkedeki diğer kurumlar gibi bir takım yasal kurallar çerçevesinde var oldukları görülmektedir. Manda

“varlıklarını” yeniden inşa etmeleri için çabaladılar. Kendilerini anavatanlarından farklı bir yerde bulan Ermeniler, karşılaştırdıkları bu zorlu süreçle baş etmek ve güvenliklerini sağlamak adına birbirlerine sığınarak bir dayanışma sürecine girdiler. Kiliseler, bu dönemde, eğitim kurumlarıyla birlikte Ermeni topluluğunun bir arada tutulmasında ve yeniden inşa edilmesinde önemli bir rol oynadılar.¹³⁹

Ermeni kamplarındaki ve yerleşim yerlerindeki fiziksel koşullardaki olumsuzluklar, kiliseler için de söz konusuydu. Ermeni kamplarındaki ilk kiliseler, tahta barakalardan bina edilmişlerdi. Ermenilerin kamplardan çıkarak daha eşverişli yerleşim yerlerine taşınmaya başladığı 1930’larla birlikte Ermeni nüfusunun yerleştiği yerlerde kiliseler yeniden inşa edilmeye başlanmıştır. Topluluğu maddi anlamda zora sokmayacak ucuz yapı malzemelerinin kullanıldığı bu süreçte, geleneksel Ermeni mimarisinin uygulandığı görülmektedir.¹⁴⁰

Bu dönemde, Ermeniler arasındaki dini farklılaşmaya bağlı olarak Lübnan’da üç Ermeni kilisesinin varlığından söz edilebilir: Ermeni Gregoryen Kilisesi, Ermeni Katolik Kilisesi ve Ermeni Protestan Kilisesi.¹⁴¹ Bu üç kilise arasında, Cebel-i

yönetimi, kurumları ilgilendiren spesifik bir yasal düzenlemede bulunmamışken Lübnan Anayasası ise kurumların yapılarını tanımlayarak ilgili yasal düzenlemelere atıflar yapmıştır.

¹³⁹ Bunu kolaylaştıran unsurlardan birisi, Fransız manda yönetiminin ülkedeki tüm dini inanış gruplarını koruma altına alan uygulamasıydı. “Devlet, mensup oldukları mezhep veya dine bakmaksızın tüm vatandaşlarının dini inanışlarına eşit olarak saygı duyacağını garanti eder.” hükmünü içeren 1926 Anayasası’nın 9. Maddesi çerçevesinde, Ermeniler, ülkedeki diğer etno-mezhepsel gruplar gibi dini işlerinde özerk olurken kendi dini kurumlarını kurma hakkı elde ediyorlardı. Lübnan’da dini hayatı düzenlemek adına 1936 ve 1938 yıllarında iki önemli uygulama daha yürürlüğe sokuldu. 13 Mart 1936 tarihli 60 numaralı kanunla ülkedeki dini cemaatlerin özerkliği onaylanırken bu cemaatlerin yapısı ve faaliyetlerinin sınırları da çizilmiştir. Bu kanunla, Katolik Ermeniler ve Gregoryen Ermeniler, Lübnan’da Anayasaca tanınan iki dini topluluk olarak kabul edilmiştir. Protestan Ermeniler ise ayrı bir mezhebi topluluk olarak tanınmayarak ülkedeki tüm Protestanları ifade eden “Protestanlar” başlığının içerisinde değerlendirildiler. 18 Kasım 1938 tarihli ve 146 numaralı kanunsa bu cemaatlerin devletin yasama işlevini engellememeleri için devletin kendilerini denetleme hakkına sahip olduğunu öngörüyordu. Anayasa’nın ilgili maddesi için bkz. “Lebanon’s Constitution of 1926 with Amendments through 2004”, **Constitute**, (Çevrimiçi) https://www.constituteproject.org/constitution/Lebanon_2004.pdf?lang=en, p. 4, Erişim Tarihi: 8 Aralık 2017.

¹⁴⁰ Migliorino, (Re)Constructing Armenia..., p. 50.

¹⁴¹ Bu üç ana kilise dışında, bu kiliselerin inşa edilmesini izleyen süreçte, Ermeni hemşehri dernekleri ve diğer Ermeni gönüllü kuruluşları ile dünyanın farklı yerlerindeki hayırsever Ermeni zenginlerinin yardımlarıyla ülkede çok sayıda yerel kilise kurulmuştur. Lübnan’daki Ermeni kiliselerinin sayısına ilişkin ancak 1940’lardan sonra veriler bulunmaktadır. Bu noktada, en erken tarihli veri, Mart-Nisan 1941’de Katolikosluğun resmi yayın organı olan Hask’ta ortaya konan ve sadece Ermeni Gregoryen kiliselerinin adlarını ve bulundukları yerleri içeren bilgidir. Bu veriye göre, söz konusu tarih itibarıyla Lübnan’da 14 Ermeni Gregoryen kilisesi bulunmaktaydı: Surp Nişan (Merkez - Beyrut), Surp Asdvadzadzin (Eşrefiye - Beyrut), Surp Hovhannes Garabed (Hayaşen - Beyrut), Surp Yerrortutyun

Lübnan’la tarihsel bağları daha eskiye dayanan Katolik Kilisesi görece iyi şartlarda yer almaktaydı. Nitekim bölgeye gelen mülteciler, ilk olarak Katolik Kilisesi’nin desteğini gördüler. Örneğin, Bzommar Manastırı’nın önderleri, kampların kurulması için ihtiyaç duyulan arazilerin temini amacıyla bu dönemde ülkedeki yönetici kesimlerle ve arazi sahipleriyle diyalog içerisine girerek birçok görüşme gerçekleştirdiler.¹⁴² Katolik Kilisesi, 1928 yılında merkezini İstanbul’dan Ermeni Katolik inancı için tarihi bir öneme sahip olan Bzommar’a taşıdı.¹⁴³ Bu, Kilise’nin kurumsal olarak yeniden inşası adına önemli bir gelişmeyi ifade etmekteydi. Merkezin İstanbul’dan Bzommar’a taşınmasıyla aynı zamanda Ermeni Katolik Patriği üzerindeki diğer güçlerin etkilerinin de törpülenmesi amaçlanmıştır. Ermeni Katolikler, Lübnan’da Katolik Kilisesi’nin desteğinin yanında Vatikan’ın sağladığı desteğe de sahiplerdi. Papa II. Pius, 1928 yılında, Beyrut’un Jeitaoui bölgesinde yer alan “Ermeni Katolik Patrikliği”nin ve Beyrut’un merkezinde bulunan “St. Elias and St. Gregory the Illuminator Katedrali”nin inşası için gerekli maddi desteği sağlamıştır.¹⁴⁴

Ermenilerin Lübnan’a kalabalık gruplar halinde göçlerinin yoğunlaşmaya başladığı tehcir sürecinden önce bu ülkedeki Ermeni Gregoryen nüfus oldukça azdı. Gregoryen kiliselerin, daha çok, Ermenilerin Kudüs’e kutsal yolculuk sürecinde ilk durak görevi yaptıkları Beyrut’ta bu topluluk için en önemli unsur, “Kilikya Büyük Evi Ermeni Katolikosluğu”nun geleceği konusuydu. Kutsal Eçmiadzin Ana Makamı ve Akdamar Kilisesi’yle birlikte 13. yüzyıldan beri Ermeni kiliselerinin önde gelenlerinden birisi olan Kilikya Katolikosluğu, aynı zamanda Gregoryen Kiliseleri Katolikosluğu’nun da resmi olarak ilk varisi konumunda bulunmaktaydı. Bununla birlikte, bu makam,

(Amanos Kampı), Surp Kevork (Yeni Haçın), Surp Harutyun (Jbeil), Surp Karasnits Mangants (Yeni Maraş), Surp Krikor Lusavoriç (Tiro Kampı), Surp Sarkis (Yeni Sis), Surp Asdvadzamayr (Trad Senti), Surp Krikor Lusavoriç (Zahle), Surp Asdvadzadzin (Trablus), Ancar Ermeni Kilisesi (Ancar) ve Rasul-Ayn Ermeni Kilisesi (Rasul-Ayn). Bkz. **Hask**, No. 3-4, March-April 1941, pp. 55-56’dan aktaran Özşavli, “Lübnan Ermeniler...”, s. 169.

¹⁴² Father Vartan Kazanjian ile Bzommar’da 11 Mayıs 2002 tarihinde yaptığı röportajdan aktaran Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 51.

¹⁴³ Donald Attwater, **The Catholic Eastern Churches**, Wisconsin, The Bruce Publishing Company, 1935, pp. 205-206.

¹⁴⁴ A. J. Iskander, **La Nouvelle Cilicie: Les Armeniens du Liban**, Antelias, Catholicosat Armenien de Cilicie, 1999, p. 76’dan aktaran Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 51.

tarihsel süreç içerisinde sürekli olarak mekân değiştirmek durumunda kalmıştır. Yıllarca “göçebe mülteci kuruluşu”¹⁴⁵ gibi varlığını sürdüren bu kurumun Fransız manda yönetiminin desteğine rağmen Lübnan’da faaliyetlerini yeniden inşa etmesiye zor olmuştur. Fransız manda yönetimi tarafından otoritesi 1924 yılı gibi erken bir dönemde tanınan Katolikosluğun yaşadığı bu zorluklar, 1928 yılına gelindiğinde kısmen çözülmüş gibiydi. Katolikosluğun Lübnan’a taşınması, Ermeni Gregoryen topluluğun bu ülkedeki diğer Ermeni topluluklardan bağımsız bir grup olarak kabul edilmesine olanak sağlarken aynı zamanda Lübnan’ın da Ortadoğu’daki Ermeni Gregoryen nüfus için ruhani bir merkez haline gelmesine vesile olmuştur.¹⁴⁶

Savaş sürecinden ciddi şekilde etkilenen ve demografik olarak da kayda değer bir oranda azalan Ermeni Protestan topluluğu, yer değiştirme sürecinde sosyo-ekonomik ve eğitim kurumlarının birçoğunu da yitirmişti. Bununla birlikte, Protestan Hristiyanlığın doğasındaki cemaatsellik ve esneklikten dolayı mültecilik yıllarında Ermeni Protestan topluluğunun bu unsurları yeniden inşa etmesi diğer topluluklara oranla daha kolay olmuştur. Bunların yeniden inşa süreci, başlangıçta sadece Lübnan ve Suriye’de, daha sonra zamanla Yakın Doğu ve çevresine uzanan bir coğrafyada faaliyet yürüten “Yakın Doğu’daki Ermeni Protestan Kiliseleri Birliği” tarafından organize edilmiştir.

Kiliseler, manda yönetiminin sınırları çerçevesinde kendi bölgesi ve yargısını belirleyerek Ermeni toplumunun iç yaşamını düzenleyen kurumların yeniden inşa edilmesi için çabalamıştır. Osmanlı mirası millet sistemi ile 1863 Ermeni Millet Nizamnamesi modeli temelinde ortaya konan bu faaliyetler çerçevesinde Lübnan’daki Ermeni toplumunun bir “Ermeni Ulusal Meclisi (Kavaragan Joğov)” seçmesi öngörülmüştür. 1925 yılında oluşturulan bu Meclis’ten önce ülkedeki Ermeni topluluğunun toplumsal hayatı, Surp Haç ve Surp Nişan kiliseleri tarafından organize

¹⁴⁵ Kilikya Katolikosluğu, 1915 yılında Halep’e, kısa bir süre sonra da Kudüs’e taşınmak durumunda kalmıştır. 1918’den sonra kısa bir süre için yeniden Adana’da kurulan bu kurum, 1921 yılında Türkiye ile Fransa arasında imza edilen Ankara Antlaşması çerçevesinde Kilikya’ya taşındı. Katolikosluk, 1930 yılında ise geçici olarak yeni yerini Beyrut’un kuzey kıyısında, Antelias’ta bulmuştur. Bkz. Seta B. Dadoyan, **The Armenian Catholicosate from Cilicia to Antelias: An Introduction**, Antelias, Armenian Catholicosate of Cilicia, 2003, pp. 88-89.

¹⁴⁶ Scott Abramson, “Lebanese Armenians: A Distinctive Community in the Armenian Diaspora and in Lebanese Society”, **The Levantine Review**, Vol. 2, No. 2, Winter 2013, p. 193.

ediliyordu. Mülteci kamplarındaki Ermenilerle ilgilenen Surp Haç Kilisesi, Beyrut bulunan Katolikosluğa bağlı iken Kudüs Ermeni Patrikliği'ne bağlı olan Surp Nişan Kilisesi'nin sorumlu olduğu Ermeni kesimi kampların dışındaki Ermeniler idi. Zamanla bu iki kurum arasında görev alanı ve yetki paylaşımı konularında meydana gelen sorunlar üzerine Katolikos Sahag, 1925 yılında bu iki kurumun üzerinde üst bir Genel Kurul (Konsey) oluşturulması kararı aldı. Katolikos Sahag'ın talebiyle söz konusu iki kilisenin yönetimleri, Genel Kurul'un üyelerini seçmekle görevlendirilmek üzere ülkedeki önde gelen Ermenilerden oluşan 188 kişilik bir liste oluşturdular. Katolikos Sahag'ın önderliğinde, 13 Mart 1925 tarihinde Surp Nişan Kilisesi'nde gerçekleştirilen Genel Kurul'u seçme toplantısına bu 188 kişinin 137'si katılmıştır. Katolikos Sahag'ın önerisiyle en yaşlı isim olan Mihran Domadyan'ın başkan, en genç üye olan Vartan Kevorkyan'ın ise genel sekreter olduğu bu süreçte, gizli oylamayla 7 kişilik bir Genel Kurul seçildi. Kiliselerin işlerini organize etmek, yetimhanelerin gereksinimlerini karşılamak ve ihtiyaç sahibi Ermeni ailelere yardım etmek gibi görevleri olan ve üç ila dört ay arasında değişen bir görev süresi öngörülen Genel Kurul, beklentileri karşılayamadı, süreç içerisinde çok bir başarı göstermeden kendisini lağvetti. Bu, bir anlamda ülkedeki Ermeni toplumunu üzerinde önemli bir etkisi olan Katolikosluğun başarısızlığı demektir. Nitekim Taşnaklar, bu süreçten yararlanarak Katolikosluğun toplum üzerindeki etkisini törpülemek adına girişimlerde bulundular. Yazılı basında ve katıldıkları programlarda Katolikosluğu eleştiren Taşnaklar, 1863 Ermeni Millet Nizamnamesi gibi bir düzenleme yapılması gerektiğini ifade ediyorlardı. Taşnaklar, böylece oluşturulacak meclislere kendi adaylarını seçtirerek Katolikosluğun etkisini kırmış ve Ermeni toplumu üzerinde etkilerini artırmış olacaktı.¹⁴⁷

Taşnakların girişimleriyle hayata geçirilen Ermeni Ulusal Meclisi, "Ruhani Konsey" ve "Sivil Konsey" olmak üzere iki meclisten oluşuyordu. Ruhani Konsey, Ermeni topluluğunun kiliselere ait sosyal kurumları düzenlemek ve kiliselerin genel finans yönetimini sağlamak gibi dini meselelerinde yetkili iken Sivil Konsey'in ise eğitim, sağlık ve bütçe gibi işlerden yetkili kılınması öngörüldü. 25 yaşından gün almış

¹⁴⁷ Özşavli, "Lübnan Ermenileri...", s. 172.

Lübnan vatandaşı erkek Ermenilerin oy kullanma hakkına ve 30 yaşından gün almış Lübnan vatandaşı erkek Ermenilerin de seçilme hakkına sahip olduğu seçimlerde 18 temsilci (Beyrut ve mülteci kamplarından 14, Zahle'den 1, Trablus'tan 1, Juniyeh ve Ėazir'den 1, Sayda ve Sur'dan 1) belirlenecekti. 21 kişiden oluşması öngörülen Ulusal Meclis'in geriye kalan 3 adayı ise Katolikos tarafından atanacaktı. Katolikosluğun Rahip Tivonisios Drezyan, Rahip Horen Kuyumcuyan ve Rahip Vahan Tezararyan'ı atadığı bu süreçte, Taşnaklar 14 kişilik bir listeyle seçimlere girerken Taşnaksutyun karşıtı cephede yer alan Hınçaklar ve Ramgavarlar ise ortak bir liste (Blok Beyrut) etrafında seçimlerde yer aldılar. 26 Haziran'da gerçekleştirilen ve 1.498 kişinin oy kullandığı (1.136'sı kamplarda, 359'u şehir merkezinde) seçimler her anlamda Taşnakların zaferini ifade ediyordu. Taşnakların, Meclis'in neredeyse tamamını ele geçirdikleri bu seçimler, Hınçaklar ve Ramgavarların seçimlere hile karıştırıldığı iddiası ve bu iddiayı izleyen süreçte yaşanan gerginlikler nedeniyle Katolikos Sahag tarafından iptal edildi. İptal edilen seçimlerin tekrarı, Beyrut'ta 18-20 Temmuz'da, Zahle ve Trablus'ta 1 Ağustos'ta, Juniyeh'de 8 Ağustos'ta, Sayda ve Sur'da 15 Ağustos'ta gerçekleştirildi. Beyrut'taki seçimlerde sandalyelerin tamamını Taşnaklar kazanmıştır. Taşnaklar, Trablus ile Juniyeh'te de zafer kazanırken Hınçak-Ramgavar ittifakıysa sadece Zahle ile Sayda ve Sur bölgelerinde başarı elde edebildi. Sonuçlar açıklandığında, Taşnaklar Meclis'e 16 aday gönderme hakkına sahip olurken Hınçak-Ramgavar ittifakıysa sadece 2 adayını Meclis'e taşıyabildi.¹⁴⁸

b. Kimlik İnşasının Bir Aktörü Olarak Ermeni Siyasi Partileri: Manda Döneminde Ermeni Politikaları

Lübnan'da mülteci konumuna gelen Ermeniler, bölgeye gelmeye başladıkları ilk dönemlerde ülkenin iç ve dış politikalarına katılma konusunda herhangi bir ilgiye sahip değillerdi. Bu durum, bölgenin Fransız mandasına geçtiği ilk yıllar için de söz

¹⁴⁸ Taşnakların temsilcileri Hagop Der Alekonyan, Armenag Kahyayan, Hosrov Kriosyan, Mihran Keşişyan, Hovhannes Aleksanyan, Arşag Kalusdyan, Aşod Kasparyan, Benyamin Kulakyan, Hosrov Tütüncüyan, Melkon Hayrabedian, Haçer Şalvarcıyan, Antranig Çavuşyan, Hovsep Bedrosyan, Dacad Srdyan, Vahan Vartanedian ve Sarkis Demirciyan idi. Hınçak-Ramgavar ittifakının temsilcileri ise Antranig Gencyan ve Mihran Ağazaryan'dı. Bkz. Sisag H. Varjabedian, **The Armenians: From Prehistoric Times to the Present a Digest of Their History, Religion, Language, Literature, Arts and Culture in General**, Chicago, II, 1977, pp. 89-100.

konusuydu. Nitekim Ermeniler, Şam'da Faysal'ın krallığının yükselip çöktüğü 1918-1920 yılları arası dönemde, Suriye'nin teritoryal bir parçası olan Grand Liban'ın 1920 yılında bu ülkeden bağımsız bir devlet olarak ortaya konması sürecinde ve Lübnan'da ilk seçimlerin gerçekleştirildiği 1922-1923 yılları arası dönemde tüm bu gelişmelere mesafeli durmuşlardır.¹⁴⁹ Bunda hala yerlerinden edilmekte olan ve yerleştikleri mülteci kamplarında yaşam mücadelesi veren Ermenilerin kendilerini bu bölgede geçici olarak yaşamak zorunda kalan bir topluluk olarak görmeleri en temel etkindir.

Yerli halkın, bölgeye gelen Ermenilere yönelik algıları ve davranışları ise farklılaşmaktaydı. Savaş yıllarında ve Savaş'ın bitişini izleyen süreçte, Lübnan'daki yerli halkın bir kesimi, yerli Hristiyanlar, zor durumdaki Ermenilere yaşamlarını sürdürmeleri için önemli desteklerde bulundular. Ermenileri topraklarında hoş karşılayan bu kesim, onlara yiyecek ve barınak yardımlarında bulunmuştur. Yerli Hristiyan nüfus için, özellikle bu nüfusun büyük bir kısmını oluşturan Maruniler için dindaşları olan Ermenilerin ülkeye gelmesi, Lübnan'ın çok mezhepli gerçekliği düşünüldüğünde ülkedeki Hristiyan-Müslüman oranının Hristiyanların lehine sağlamlaşmasını ifade etmekteydi. Liderler düzeyine bakıldığında da Ermenilere yönelik zulmün Türkler tarafından gerçekleştirildiğini yüksek sesle dile getiren Mekke Şerifi Hüseyin ibn Ali, henüz Birinci Dünya Savaşı bitmemişken, 1917 yılında, oğlu Faysal'dan çöle sürülen Ermenilere koruma sağlamasını ve onları desteklemesini istemiştir.¹⁵⁰ Lübnan'ın Fransız mandası altına girdiği dönemde de Maruni Patrik Hoyek ile Edip Pasha Saad, Eyyub Thabit ve izleyen süreçte ülkenin cumhurbaşkanlığını da yapacak olan Emile Edde gibi Hristiyan tebaanın önde gelen isimleri, Ermenilere yönelik olumlu tavır takınarak Fransız manda yönetiminden Ermenilerin koşullarının iyileştirilmesini, bu doğrultuda onlara ayrılan bütçenin artırılmasını talep ettiler.

Buna karşın, Lübnan'daki Müslüman nüfus, ülkedeki kamplara yerleşmeye başlayan ve sayıları gittikçe artan Ermenilerden hoşnut değildi. Nitekim bu kesim, söz konusu dönemde yaşanan birçok ekonomik ve insani krizin “günah keçisi” olarak bölgeye

¹⁴⁹ Migliorino, (Re)Constructing Armenia..., pp. 52-53.

¹⁵⁰ Sanjian, “The Armenian Minority...”, p. 152.

gelen Ermenileri sorumlu görmüştür. Müslüman kesim, bu dönemde ülkede yaşanan hastalıkları ve doğal afetleri, artan işsizliği ve yaygınlaşan hırsızlık olaylarını Ermeni göçmenlerle ilişkilendirmiştir.¹⁵¹ Müslümanlar için Ermenilerin Lübnan'a gelişi, Dürzi milletvekili Emir Fuad Arslan'ın Mart 1927'de Parlamento'daki bir gensoru oturumunda kullandığı kelimeyle "korkunç" idi.¹⁵² Müslüman milletvekillerin Meclis'te sık sık kötü sağlık koşulları taşıyan kampların Lübnan halkının iyiliği için Beyrut'un dışına çıkarılmasını dillendirmeleri, Ermenilerde kendilerinin Lübnan'dan çıkarılacakları endişesine yol açıyordu. Müslümanların Ermenilere yönelik bu hoşnutsuzluğu süreç içerisinde daha da ileri taşınarak iki taraf arasında çatışmaların vuku bulmasına neden oluyordu. Fransa'nın 1936 yılında Lübnan'la imza edeceği antlaşma öncesi ülkede baş gösteren Müslüman-Hristiyan gerginliğinde Ermenilerin

¹⁵¹ Doğal felaketler ve Lübnan kıyısının 1915 yılından itibaren abluka altına alınması, Büyük Suriye nüfusunun çoğunluğunu etkileyen yıkıcı sonuçlar ortaya çıkarmıştı. Kıtık ve hastalıklar, 1915-1918 yılları arasındaki dönemde 150 bin ila 500 bin arasında değişen bir insan topluluğunun ölmesine neden olmuştur. Bkz. Linda S. Schilcher, "The Famine of 1915-1918 in Greater Syria", **Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective: Essays in Honour of Albert Hourani**, John P. Spagnolo (Ed.), Oxford, Ithaca Press, 1992, pp. 229-258; James L. Gelvin, **Divided Loyalties: Nationalism and Mass Politics in Syria at the Close of the Empire**, Berkeley & Los Angeles & London, University of California Press, 1998, pp. 22-24; Ağustos 1916 - Ağustos 1917 arası dönemde sadece Halep'te 35 bin kişi tifüstan ölmüştür. Bkz. Ellen M. Lust-Okar, "Failure of Collaboration: Armenian Refugees in Syria", **Middle Eastern Studies**, Vol. 32, No. 1, 1996, pp. 53-68; Suriye cephesinde görev yapmış olan Orgeneral Ali Fuad Erden, hatıralarında, müttefiklerin Suriye sahillerinde ilan ettikleri ablukadan en çok üretici bir memleket olmayan, barış zamanında bile iâsesi dışarıdan ve denizden gelen, yalnızca dut ağaçlarıyla ipek kozası ve yemişin yetiştirdiği ve serveti turist ile ipek olan Lübnan'ın etkilendiğini, zarar gördüğünü ifade eder. "Suriye'nin İncisi" olarak nitelediği Beyrut'ta fakirlerin ve zayıfların baş gösteren açlık ve kıtlık nedeniyle öldüklerini dile getiren Erden, "Beyrut'un rahatını ve sükûnetini bozmaya cesaret eden şey, geceleri açlıktan ölen insanların iniltisi idi. Fakat bu inilti çok sürmez, zavallılar ölüp susarlardı ve sabaha karşı, şehir henüz uyanmadan önce, dün gecenin ölüleri ve bu sabahın cenazeleri, belediye temizlik memuru tarafından toplanır, yük arabalarına doldurulup ortak bir hendeğe nakledilirdi. Öyle ki, Lübnan'ın çoğu zaman karla örtülü dağları üzerinden azamette ve ihtişamlı yükselmeye başladığı vakit, sokak çoktan temizlenmiş bulunurdu." sözleriyle durumun vahametinin yanında "normalliğini" de ortaya koyar. Erden, durumun bir diğer yanı olan zengin ile fakir arasındaki uçurumu ise biraz ironiye kaçarak açıklar. "Bazı geceler, sokaklardaki inilti, elektrik ışığına boğulmuş konaklardan yansıyan musiki sesleriyle bastırılırdı." diyen Erden, fakirler için bir ölüm yeri olan Lübnan'ın zenginler içinse bir "hayat-ı muhayyel (düşlenen yaşam)" olduğunu ve zenginlerin "muhteşem köşklerinde, muz ve portakal ağaçlarının büyüleyici manzaraları karşısında ve güllerin, karanfillerin, yaseminlerin bayıltıcı kokuları içinde bir barış hayatı" yaşadıkları ve partiler verdikleri konaklarında "aldırıışsız ve mutlu, kendilerinin mutluluğunu ve hanımlarının tuvaletlerini ve elmaslarını teşhir" ettikleri bir yer olduğunu ifade eder. Erden, İspanya Kralı XIII. Alphonse'nun Lübnan halkına bir vapur buğday gönderme talebinin Cemal Paşa tarafından kabul edilmesine karşın İngiltere tarafından reddedilmesi nedeniyle buğdayın gönderilemediğini vurgular. İngiltere'nin bu talebi reddetmesinin ardında Türklerin gönderilecek olan buğdayı Lübnan'a göndermeyerek kendi ordularına, dolayısıyla Sina Cephesi'nde İngiliz kuvvetleriyle çarpışan Türk askeri güçlerine tahsis edeceği düşüncesi bulunmaktaydı. Bkz. Erden, **Birinci Dünya Savaşı'nda...**, ss. 256-259 ve ss. 294-295.

¹⁵² Özşavli, "Lübnan Ermenileri...", s. 133.

Hristiyanların tarafında sürece dâhil olmaları, Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki hoşnutsuzluğu iyice keskinleştirmişti. Nitekim bu durum, kendisini Ocak 1937’de iki kesimin birbirlerinin mallarını tahrip etme yönündeki girişimlerinde kendisini pratiğe dökmüştür.

Arap milliyetçileri ve Fransız manda yönetimine karşı olan diğer muhalifler, Ermenileri, Fransızların korumasında olan ve onlarla işbirliği yapan bir topluluk olarak görmekteydiler. Bu algı, gerçeklik payı içermekteydi. Fakat Ermenilerin Fransızlarla işbirliği içerisinde olması Araplara karşı bir politikadan kaynaklanmamaktaydı. Fransızlar ile Ermeniler arasındaki ilişki, karşılıklı çıkarlara dayanmaktaydı. Fransızlar, Lübnan’da Maruni ağırlıklı bir dini temsiliyet sistemi oluşturmak istemekteydiler. Bu noktada, Ermeniler, Fransızlar için planlarının uygulama noktasında önemliydiler. Ermenilerin çoğu için de Fransızlar, kendilerini Türklerden kurtaran, “kurtarıcı” olarak görülmekteydiler. Öte yandan, Lübnan’da oluşturulacak yeni düzende Ermeni kurumlarının yeniden inşa edilmesi sürecinde Fransızların desteklerine ihtiyaç olduğu düşüncesi de Ermenilerin Fransızlarla yakın ilişki içerisinde olmasını teşvik ediyordu. Dolayısıyla kendilerine koruma sağlayan ve insani yardımda bulunan Fransızlar işbirliği yapılabilecek bir aktördü. Fransızlar, Ermenilere ülkeye yerleşim sürecinde önemli desteklerde bulunmuş, onlara yiyecek konusunda el uzatmış ve kampların fiziksel koşullarının iyileştirilmesi için çabalamışlardır.¹⁵³ Savaş sonrası dönemde, Fransız yöneticiler, Ermenileri ve diğer azınlık gruplarından kişileri kamu kuruluşlarına, orduya ve güvenlik alanlarına yerleştirerek bu topluluklar ile Arap milliyetçileri arasında bir ayrışım hattı oluşturmayı amaçladılar.¹⁵⁴ Ermeniler, asker olarak Fransızlara sorun çıkaran Müslümanlara güvenmeyen Fransız yetkililerin özen gösterdiği kişilerdi.¹⁵⁵

Fransa’nın Lübnan’da düşündüğü planları hayata geçirmek için Ermenileri kullanma stratejisi, 1924-1926 yılları arası dönemde hızlanmıştır. Fransızlar, bu dönemde Ermenilere vatandaşlık hakkı tanıyarak Lübnan’da oluşan mezhepsel sistem içerisinde

¹⁵³ Lust-Okar, “Failure of Collaboration...”, p. 60.

¹⁵⁴ Philip S. Khoury, **Syria and the French Mandate: The Politics of Arab Nationalism, 1920-1945**, New Jersey, Princeton University Press, 1987, p. 81.

¹⁵⁵ Longrigg, **Syria and Lebanon...**, p. 78; Khoury, **Syria and the French...**, p. 71.

kendi çıkarları için önemli bir hamle yaptılar.¹⁵⁶ Bu hamle, aynı zamanda Ermenilere ülkede kalıcı bir unsur olmanın ve kamu hayatında önemli bir rol oynamanın kapısını açmıştır. Ermenilere vatandaşlık verilmesi, Hristiyanlar tarafından hoş karşılanırken bu karar, Müslümanlar tarafında ise rahatsızlık yaratmıştır. Müslümanlar, hükümeti “bilerek ülkedeki Hristiyan nüfusu artırmaya çalışmak”la suçladılar.”¹⁵⁷

¹⁵⁶ Fransızların Ermenilere vatandaşlık hakkı tanınması, esas olarak Lozan Barış Antlaşması’nın öngördüğü bir gelişmeydi. Antlaşma’da Ermenilerle ilgili özel hükümler bulunmamasına karşın Antlaşma’nın 30., 31. ve 32. maddelerinde öngörülen hükümler, Ermenileri de ilgilendirecek sonuçlar doğurmaktaydı. Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde Osmanlı İmparatorluğu tarihe karışırken toprakları üzerinde de birçok yeni devlet kuruldu. Önceden Osmanlı yurttaşı olan bu insanların “statüsü” sorunu, bu üç maddeyle çözüme kavuşturuluyordu. “(...) Türkiye’den ayrılan topraklarda yerleşmiş Türk uyrukları kendiliğinden ve yerel yasaların koşulları içinde bu toprakların geçtiği Devletin uyruğu olacaklardır.” hükmünü içeren 30. Madde, Ermenilerin bulundukları devletin vatandaşlığını kazanmalarına işaret eder. Antlaşma’nın 31. Maddesi, “18 yaşını geçmiş olup da 30. Madde hükümleri uyarınca Türk uyrukluğunu yitiren ve kendiliğinden yeni bir uyrukluğa kazanan kişiler, işbu Antlaşma yürürlüğe konulduğu günden başlayarak, iki yıllık süre içinde Türk uyrukluğunu seçmek hakkına sahip olacaktır.” diyerek Ermenilere Türk uyrukluğunun yolunu açarken 32. Madde, Ermenilerin Türk uyrukluğunda tercihlerde bulunmasının da önünü açıyordu. 32. Madde, “(...) Türkiye’den ayrılan topraklarda yerleşmiş ve bu topraklardaki halkın çoğunluğundan soy bakımından ayrı olan 18 yaşını geçmiş kişiler, bu Antlaşma’nın yürürlüğe konulması gününden başlayarak iki yıllık süre içinde, halkının çoğunluğu kendi soyundan olan Devletlerden birinin uyrukluğunu, o Devletin izni koşulu ile, seçebileceklerdir.” hükmünü içerir. Fransız manda yönetimi, Lozan Antlaşması’nın bu maddelerine istinaden 30 Aralık 1924 tarihli ve 2825/2825bis numaralı “Suriye ve Lübnan’da Bulunan Türkiye Vatandaşlarına İlişkin Kanun”u ilan ederek Lübnan ve Suriye’deki Ermenilerin istemeleri durumunda bu iki devletin vatandaşlığına geçebileceklerini deklare etti. Bu yasa, 19 Ocak 1925 tarihinden önce bu ülkelere gelen Ermenileri kapsıyordu. Fransız manda yönetimi, 19 Ocak 1925 tarihli ve 15/5 numaralı yeni bir kanunla bu tarihten sonra gelen Ermenilerin vatandaşlık hakkı kazanabilmesi içinse söz konusu ülkelere birinde kesintisiz beş yıllık yaşamaları koşulunu şart koydu. Bunun istisnası, İskenderun Sancağı’nın Türkiye’nin topraklarına dâhil olması nedeniyle bölgeye gelen Ermeni nüfustu. Bu dönemde, bölgeye gelen Ermenilere 26 Ağustos 1939 tarihli ve 182/LR numaralı bir kanunla bu iki ülkeden birisinin vatandaşlığını alma hakkı tanındı. Lozan Barış Antlaşması’nın tam metni için bkz. “Lozan Antlaşması”, 24 Temmuz 1923, (Çevrimiçi) http://sam.baskent.edu.tr/belge/Lozan_TR.pdf, Erişim Tarihi: 6 Aralık 2017; 21 Mart 1929 tarihi itibarıyla Lübnan vatandaşlığını kabul eden Ermenilerin sayısı 35.724’tü. Bunların 26.786’sı Gregoryen, 5.570’i Katolik, 3.368’i ise Protestan’dı. Bu dönemde, Lübnan vatandaşı olmayan Ermenilerin sayısıysa 1.736 idi. Bkz. Archives Diplomatiques, Dossiers in Course of Classification’dan aktaran Greenshields, “The Settlement of Armenian...”, p. 124; Lübnan vatandaşlığını kabul eden Ermenilerin sayısı 1 Aralık 1930 tarihinde 37.878 olarak kaydedilmiştir. Bu tarihte, Lübnan vatandaşı olmayan Ermenilerin sayısıysa, Eylül 1929-Ocak 1930 tarihleri arası Diyarbakır ve Harput’tan bölgeye yönelen Ermeni göçleri nedeniyle 5.023’e yükselmişti. Bunda, Fransızların, 19 Ocak 1925 tarihinden sonra gelen Ermenilerin vatandaşlık hakkı kazanabilmesi için bu topraklarda kesintisiz beş yıl yerleşimde bulunmalarını öngören 15/5 numaralı kanunun da önemli bir etkisi olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bkz. **Ibid.**

¹⁵⁷ Michael W. Suleiman, **Political Parties in Lebanon: The Challenge of a Fragmented Political Culture**, New York, Cornell University Press, 1967, p. 55.

(1). Vatandaş Olarak Ermeniler ve Lübnan Siyasal Hayatında Ermeni Fraksiyonlar

Fransızlar tarafından Ermenilere Lübnan vatandaşlığına geçme hakkı tanınması, Ermeniler için Lübnan'da yeni bir dönemin başlangıcını işaret etmekteydi. Bu, her şeyden önce, Ermenilere ülkenin bir vatandaşı olarak seçme ve seçilme olanağının sağlanması demekti ki bu da Ermenilerin Lübnan siyasal hayatında yasal olarak var olabilmeleri anlamına gelmektedir. Fransızların bu hamlesi, ülkedeki Müslüman tebaa tarafından ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Müslümanlara göre, Fransa, böylece Ermenilerin oylarını kazanarak izleyen yıl, 1925 yılında gerçekleştirilecek olan parlamento seçimlerinde istediği isimlerin kazanmasını sağlayamayacağını amaçlamaktaydı. Müslümanların tepkilerinin en uç noktasını, Ermenilerin Lübnan'da bir anavatan kurmaya çalıştıkları düşüncesi oluşturmaktaydı. Müslümanların, Fransızların Ermenilere vatandaşlık hakkı tanınmasının Ermenilerin politik hayatta genel olarak Fransız destekli oluşumlara destek vereceğini öngören bu algısına karşın söz konusu dönemde de ülkede farklı Ermeni siyasal fraksiyonlarının varlığı göze çarpmaktadır.

Ermeni Devrimci Federasyonu [EDF - Taşnak(sutyun) Partisi], Ermenilerin ülkedeki en etkin siyasi örgütlenmesidir. 1890 yılında Tiflis'te kurulan Taşnaksutyun, devrimci bir yol haritası benimseyerek şiddet ve terör eylemleriyle Ermenistan'ın bağımsızlığının kazanılmasını amaçlar. Bu amacı benimseyen farklı örgütlerin bir araya gelmelerinden oluşan EDF'nin kurucuları arasındaysa Krisdapor Mikaelyan, Simon Zavaryan ve Stepan Zoryan isimleri ön plana çıkmaktadır. Taşnaksutyun, taleplerini daha yüksek sesle dillendirmek için 1891 yılında yayın organı "Droşak'ı (Bayrak'ı)" faaliyete geçirdi. 1892 yılındaki Kongre'sinde temel amacını "İsyan yoluyla Türk Ermenistanı'nın siyasal ve politik bağımsızlığını elde etmek."¹⁵⁸ olarak deklare eden EDF, bu amacını gerçekleştirmek içinse "propaganda, halkı ihtilal için eğitmek ve onları öz savunma için silahlandırma, rüşvetçi hükümet memurları ile tüm

¹⁵⁸ Kapriel S. Papazian, **Patriotism Perverted: A Discussion of the Deeds and the Misdeeds of the Armenian Revolutionary Federation, the So-called Dashnagtzoutune**, Boston, Baïkar Press, 1934, pp. 11.

sömürücüleri ve Ermeni muhbir ve hainleri infaz etme”¹⁵⁹ yöntemlerini benimsemiştir. 1894 yılında parti programını ortaya koyan Taşnaksutyun, Lübnan’da ise 1901-1902 yıllarından itibaren örgütlenmeye başlamıştır. Esas olarak, EDF’nin kuruluşunu izleyen süreçten itibaren Lübnan’da, Beyrut Amerikan ve Saint Joseph üniversitelerinde Taşnaksutyun üyesi öğrenciler bulunmakla birlikte, Parti’nin ülkedeki ilk örgütlenmesi Arapkirli Misak Vartanyan tarafından 1901-1902 yılları arası dönemde gerçekleştirilmiştir. Nerses Boğosyan, Harutyun Der Boğosyan, Hovhannes Terziyan ve Nerses Haçaduryan gibi isimlerin üyeleri arasında yer aldığı EDF’nin ülkedeki örgütlenmesi, 1920’lerin ortalarına gelindiğinde büyük oranda tamamlanmış görünüyordu.¹⁶⁰ 1924 yılında 140 kişiden oluşan ve Lübnan, Suriye ve Kıbrıs’ı içine alan bir coğrafyada faaliyette bulunmayı öngören Taşnaksutyun’un Lübnan’daki örgütlenmesi, bu çerçevede Ğosrov Tütünciyan ile Arşak Hovhannesyan’ın başında bulunduğu yayın organı olan “Nor Pünik (Yeni Anka)” adlı gazeteyi çıkarmaya başladı.

EDF, bu dönemde, ülkedeki Ermeniler üzerinde istediği etkiyi sağlayamamıştır. Beyrut Komitesi’nin Taşnaksutyun’un önde gelen isimlerine gönderdiği Şubat 1924 tarihli bir raporda, “Partimiz tarihinde ilk defa halk kitleleri üzerinde etkili olamamanın acısını çekiyor.”¹⁶¹ cümlesiyle açıkça ifade edilen bu unsurun bir diğer göstergesi, Nor Pünik’in abone sayısının azlığı ve mali sorunlar nedeniyle Şubat 1927’de yayın hayatına son vermesiydi.

Taşnaksutyun’un halk üzerinde beklediği etkiyi yapamamasının nedenlerinin başında kiliseyle olan mücadelesi gelmekteydi. Taşnaksutyun’un Lübnan ve Suriye Merkez Komitesi’ne göre, dini önderler “mültecilerin zihniyetlerini sövmeye”, “seküler yapıları yıkmaya ve/veya nötralize etmeye” ve “kendi kurallarını onlar üzerinde genişletmeye” çalışmaktadırlar.¹⁶² Örneğin, Kilikya Katolikosu, kendisine dini

¹⁵⁹ Hratch Dashnabedian, **History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutyun 1890-1924**, Milan, Grafiche Editoriali, 1990, p. 33.

¹⁶⁰ Özşavli, “Lübnan Ermenileri...”, ss. 135-136.

¹⁶¹ Armenian Revolutionary Federation Central Archives, Centrel Committee of Syria and Lebanon, File 1548/29, Report of Activities, 1920, pp. 12-13’den aktaran Schahgaldian, “The Political Integration...”, p. 155.

¹⁶² Armenian Revolutionary..., pp. 12-13’den aktaran Schahgaldian, “The Political Integration...”, p. 155.

konularda söz sahibi olmanın yanında “yerel ve dış unsurlarla politikaya da karışma” misyonu biçmişti.¹⁶³ Taşnaklar, 1920’lerin dini liderliğinin topluluğa öncülük etmeye yetkin olmadığını, dini liderliğin amacının “ulusal” bir strateji ortaya koymaktan çok topluluk üzerinde kendi etkisini artırmak olduğunu ifade etmekteydiler.

Taşnaklar, Lübnan’ın politikalarına katılmaya ülkedeki diğer Ermeni fraksiyonlara oranla daha az istekliydiler. Kilisenin, “yerel ve dış unsurlarla politikaya da katılma” düşüncesinin yanlışlığına dikkat çeken Taşnaklar, 1920-1930 yılları arası dönemde, Lübnan’da bir etno-kültürel Ermeni kimliğinin inşa edilmesi için mücadele ettiler. Buna karşın, söz konusu dönem için Taşnaksutyun’un bu amacını gerçekleştirme konusunda beklentilerinin çok gerisinde kaldığı ifade edilebilir. Bunda, Ermeni mültecilerin çoğunun buraya Kilikya bölgesinden gelmiş ve genellikle Türkçe konuşuyor olmaları belirleyici unsurdu. Dolayısıyla bunlar için Taşnaksutyun’un Sovyetlerin himayesine girmiş olan Ermenistan’ın bağımsızlığı ve sosyalist demokrasi gibi devrimci fikirlerinin bir karşılığı yoktu. EDF, bu dönemde, desteği daha çok Doğu Anadolu’dan, özellikle Van ve çevresinden gelen ve Ermenice de bilen Ermenilerden görmüştür. Taşnaksutyun’un kuruluşunun ilk yıllarından itibaren bu bölgelerde örgütlenmesi ve buradaki Ermenilerin Ermenice’yi diğer bölgelere oranla daha çok kullanması, bu kesimin Lübnan’da EDF’yle kısa sürede gönül bağı kurarak kaynaşmasına imkân sağlamıştır. Doğu Anadolu’dan gelen Ermeniler, Lübnan’da Kilikya bölgesinden Ermenilerden daha önce geldikleri için bu ülkeye alışma ve düzenlerini kurma noktasında daha fazla zamanları olmuştu. Nitekim 1921 yılından sonra Lübnan’a gelmeye başlayan Kilikya Ermenileri, ülkeye vardıklarında mülteci kamplarındaki zorlu koşullar altında hayatta kalmaya çalışırken 1915 yılından sonra Doğu Anadolu’dan bu ülkeye gelen Ermeniler ise çoktan düzenlerini kurmuş, yerleşimlerini tamamlamışlardı.¹⁶⁴ Diğer bir deyişle, bu toplumsal durum dikkate alındığında, söz konusu dönemde Taşnaksutyun’un içerisinde aktif olarak yer alan grupların anlamlandırılması daha kolaylaşacaktır.

¹⁶³ Armenian Revolutionary..., pp. 14-16’dan aktaran Schahgaldian, “The Political Integration...”, p. 155.

¹⁶⁴ Özşavli, “Lübnan Ermenileri...”, ss. 137-138.

Ermenilerin Taşnaksutyun'un fikirlerine ilgi göstermeleriye esas olarak 1930'lardan itibaren gerçekleşmiştir. On yıla yakın bir süredir Lübnan'da yaşıyor olan Ermeniler, ilk geldikleri zamana oranla ülkeye daha çok yerleşmiş ve düzenlerini görece sağlamışlardı. Ekonomik ve sosyal alanlarda meydana gelen bu iyileşme, Ermenilerin politikayla da uğraşmalarının önünü açmıştır. Bunda Milletler Cemiyeti, Fransız Manda İdaresi ve diğer hayır kuruluşlarının yardımlarının etkileri kadar Taşnaksutyun'un Ermenilerin söz konusu dönem için önceliklerinin farkına vararak onlara destekte bulunması da tesirli olmuştur. Yoksul ailelere yardım ederek desteklerini kazanmaya çalışan EDF, aynı zamanda 1930'lardan itibaren Ermenilerin, Ermeni Meselesi üzerindeki ilgilerini canlı tutmak adına başta Avrupa ülkeleri olmak üzere dünyanın farklı yerlerinden Ermeni tarihi, kültürü, dili ve edebiyatıyla ilgili çok sayıda eseri Lübnan'a getirerek Ermeni halkının hizmetine sundu. Taşnaksutyun, bu doğrultuda, 1930 yılında mülteci kampında binlerce eserden oluşan bir kütüphane oluşturdu.¹⁶⁵ Parti'nin bu girişimleri, halkta karşılık bulmaktaydı. Bunun en açık göstergelerinden bir tanesi, 1924 yılında 140 olan Parti'nin Lübnan'daki üye sayısının 1932 yılına gelindiğinde 460'a yükselmiş olmasıdır.¹⁶⁶

Lübnan'daki ikinci Ermeni siyasi fraksiyonu Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi (SDHP - Hınçak Partisi) idi. Ağustos 1887'de Cenevre'de kurulan Parti'nin kurucuları arasında Avedis Nazarbekyan, Maro Nazarbekyan ve Ruben Hanzat gibi Rus asıllı Ermeniler öne çıkmaktadır. Avrupa'ya eğitim görmeye giden bu isimlerin sosyalist bir temelde kurdukları Hınçak Partisi'nin temel amacı, Türkiye Ermenistanı'nı kurtarmak ve burayı Rusya ve İran Ermenistanlarıyla birleştirerek bağımsız bir Ermenistan devleti oluşturmaktır.¹⁶⁷ Maddi zorluklar nedeniyle Parti'nin yayın organı olarak "Hınçak" adlı bir gazeteyi güçlkle çıkarmayı başaran Hınçak Partisi'nin kurucuları, Ocak 1888 tarihinde de Parti'nin programını ortaya koydular. Devrimci bir yol haritası benimseyen SDHP, bu doğrultuda Anadolu'da Türk hükümetine karşı propoganda, tahrik ve terör eylemleri çerçevesinde şiddeti ön plana çıkaran girişimlerin ortaya konması çağrısında bulunmuştur.

¹⁶⁵ **Ibid.**, s. 138.

¹⁶⁶ Armenian Revolutionary..., p. 18'den aktaran Schahgaldian, "The Political Integration...", p. 163.

¹⁶⁷ Özşavli, "Lübnan Ermenileri...", s. 139.

1897 yılında Nazarbeg önderliğindeki “Asıl Hınçakyan Partisi” ve Arpiyar Arpiaryan liderliğindeki “Yenilikçi Hınçakyan Partisi” olmak üzere ikiye bölünen Hınçakların, Lübnan’da örgütlenmeye başlamalarının tam olarak ne zaman gerçekleştiği konusu muğlaktır. Bununla birlikte, Hınçaklar, 1912 yılına gelindiğinde bu ülkede örgütlenmelerini büyük ölçüde tamamlamışlardı. Lübnan’da 1929, 1930, 1934, 1936 ve 1937 yıllarında ilk kongrelerini gerçekleştiren Hınçak Partisi, 1929 parlamento seçimlerinde Abdallah Ishak’ı ve 1934 parlamento seçimlerindeyse Vahram Leylekyan’ı Parlamento’ya taşımıştır.

Lübnan siyasi hayatının üçüncü Ermeni fraksiyonu Ramgavar Partisi’dir. Kökenleri, daha önceki sayfalarda kaleme alındığı üzere ilk Ermeni partisi olan Armenekan’a dayanmakla birlikte Ramgavar, fiili olarak Ekim 1921’de Yenilikçi Hınçakyan Partisi ile Anayasal Demokrat Partisi’nin bir araya gelmesiyle ortaya çıkmıştır. Yenilikçi Hınçakların, “Liberaller (Azatagan)” olarak da tanımlanması nedeniyle Ramgavar Partisi, Ramgavar Azatagan Partisi (Liberal Demokrat Parti) olarak da adlandırılmaktadır, kullanılmaktadır. Ramgavar, kendisine Taşnaksutyun ve Hınçak partileri gibi Ermenistan’ın bağımsızlığını temel amaç olarak belirlemiş olsa da bunun mevcut koşullar altında elde edilebileceğini düşünmenin gerçekçi olmadığını ifade eder. Bundan dolayı söz konusu diğer iki Ermeni partisine oranla daha ılımlı bir yol haritası benimseyen Ramgavar, uygun koşullar oluşuncaya dek diasporadaki Ermeniler arasında Ermeni dini, dili, kültürü ve edebiyatı gibi unsurların yaygınlaştırılması, böylece Ermeni toplumunun bir arada tutulması için politikalar izlemektedir.¹⁶⁸

Bilgiler, Ramgavar’ın Lübnan’da ne zaman faaliyete geçtiğine yönelik tartışmaya yer bırakmayacak şekilde olmasa da Eylül 1922’ye gelindiğinde Parti’nin Mikayel Natanyan önderliğinde Beyrut ve Sın el-Fil bölgelerinde ve N. Der Bedrosyan önderliğinde Antelias bölgesinde örgütlenmelerinin olduğu görülmektedir. H. Pareçanyan’ın bu dönemde Parti’nin ülkedeki sekreterliğini yaptığı Ramgavar, 1923 yılına gelindiğindeyse Lübnan’da 41 üyeye ulaşmıştı. Söz konusu üç bölgedeki

¹⁶⁸ Suleiman, **Political Parties...**, pp. 195-196.

örgütlenmeler, 1923 yılında Garabed Hayrabedyan'ın başkanlığında birleştirilmiştir.¹⁶⁹

İlk dönemlerde, mülteci kamplarındaki Ermenilerin durumlarının iyileştirilmesi için mücadele eden Ramgavar, izleyen süreçte daha çok Hınçak Partisi'yle işbirliği içerisinde hareket etmiştir. Ramgavar Partisi de Hınçaklar gibi Taşnaksutyun'un Ermeni sorununa yaklaşımını eleştiriyordu. İdeolojik ve taktiksel anlamda Taşnaklardan keskin bir şekilde ayrılan Ramgavar, Taşnaksutyun'u ülkedeki Ermenileri, Sovyet Ermenistanı'ndaki kardeşlerinden ayıştırmaya çalışmakla suçluyorlardı.¹⁷⁰ Taşnaksutyun karşıtı bir çizgide hareket eden Ramgavar, bu doğrultuda seçimlerde Taşnakların adaylarına karşı Hınçakların adaylarını destekleyen politikalar izlediler.

Lübnan'ın bir diğer Ermeni siyasi fraksiyonu Ermeni komünistlerdi. Kökenleri, 1922 yılında Adana'dan Beyrut'a gelen bir grup Hınçak mensubu öğrencinin faaliyetlerine dayanan Lübnan'daki Ermeni komünist fraksiyonun etkinlik kazanmasıysa esas olarak Adanalı bir komünist olan Artin Medoyan'ın 1923 yılında bu ülkeye gelmesiyle başlamıştır. 1924 yılında arkadaşlarıyla birlikte "Sbardag (Komünist Ermeni Partisi)" adında bir komünist örgüt kuran Medoyan, 1925 yılının 1 Mayıs'ını Lübnanlı Arapların kurduğu Lübnan Komünist Partisi'yle birlikte kutladı. Medoyan ve arkadaşları, kutlamaların ertesi günü gerçekleştirdikleri toplantıda Lübnan Komünist Partisi'yle birleşme kararı aldılar. Ermenilerin ve Arapların yönetim kademesinde beraber yer alacakları yeni partinin adı ise "Suriye ve Lübnan Komünist Partisi" olarak belirlendi.¹⁷¹

Ermeni komünistleri, baştan itibaren bölgede Ermenileri ilgilendirmeyen politikalara da tamamıyla karışmayı tercih eden bir tavır takındı. Bunlar, Ermenilerin hedef ve çıkarlarının ancak ve ancak Arapların bağımsızlık için anti-emperyalist mücadelesine aktif destek vererek gerçekleştirilebileceğine inanıyorlardı.¹⁷² Ermeni komünistlere

¹⁶⁹ Antranik Dakessian, **Badmutyun RAG Lipanan Şrçanagi, 1922-1937 (Lübnan ve Çevresinde RAG Tarihi, 1922-1937)**, Beyrut, Mardiros Vosgyan Basım Şirketi, 1993, pp. 7-12.

¹⁷⁰ Suleiman, **Political Parties...**, p. 196.

¹⁷¹ **Ibid.**, pp. 62-63.

¹⁷² Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 56.

göre, İtilaf Devletlerinin Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesini izleyen süreçte kendilerini yalnız bırakmaları ve bu devletlerin Lozan Antlaşması'nı imzalayarak Ermenilerin ulusal davalarına ihanet etmeleri onlarla mücadele edilmesini gerektiriyordu. Fransız manda yönetiminin faaliyetlerini yasaklamasına karşın Ermeni komünistler, gizli olarak dergi ve gazeteler çıkararak fikirlerini yaymaya çalıştılar. Bu çerçevede, ilk olarak, Beyrut'ta "Nor Paros (Yeni Deniz Feneri)" adında bir dergi ortaya konduysa da bu dergi yasaklar altında sadece iki sayı yayımlanabilmiştir. Der Zor'a sürgün edilen Artin Medoyan'ın 1926 yılında burada çıkarmaya başladığı "Sbardag" adlı derginin de iki sayısı yayımlandıktan sonra Fransız manda yönetimi tarafından basımı engellenmiştir.

Ermeni komünistlerin Lübnan'daki faaliyetleri, 1920'lerin sonlarından itibaren Sovyetler Birliği'nden bu ülkeye gelen bir grup Ermeni komünistin etkisiyle 1930'larda ciddi bir artış gösterdi. Sovyetler Birliği'nden gelen Ermeni komünistler, mülteci kamplarındaki Ermenileri etkileyerek onları propaganda faaliyetlerinde bulunmaya çağırıyorlardı. Bu kesim, bildiriler basıp dağıtmak ve bunları duvarlara ve direklerle asmak ve "El-Ummal (İşçiler)" ve "El-Fecr el-Ahmar (Kırmızı Şafak)" gibi yayın organlarını basıp dağıtmak yoluyla halkı sömürgecilere ve kapitalistlere karşı mücadele etmek için teşvik etmeye çalışıyordu.

Ermeni komünistlerin faaliyetlerinden Fransız manda yönetimi kadar ülkedeki Müslüman halk da hoşnutsuzluk duymaktaydı. Müslümanlar, basın organları aracılığıyla Ermenilerin ülkenin geleceğini tehdit ettiğini, Ermeni kamplarının da komünizmin ülkede yaygınlık kazanmasına ortam hazırladığını ifade ediyorlardı. Bu noktada, Müslümanlar, gerekirse Ermenilerle mücadele de edileceğini deklare ettiler. Tüm bu gelişmeleri L'Orient gazetesinin 21 Ağustos 1931 tarihli sayısındaki bir paragraf özetliyordu aslında:

"Biz Ermenileri çok seviyoruz. Ama kendimizi daha çok seviyoruz. Eğer onlar ve ülkemiz arasında seçim yapmak zorunluluğu doğarsa, neye mal

olduğu hiç sorun değil, onları ülke dışına çıkarmak şüphesiz daha iyi olacaktır.”¹⁷³

(2). Ermeni Fraksiyonların Lübnan’daki Siyasal Hayata Katılım Pratiği: Seçimler ve Ermeniler

Lübnan’da yukarıda anlatılan fraksiyonlar çerçevesinde farklı ideolojik ve taktiksel vizyonlara sahip olan Ermenilerin ülkeye ilk yerleşim yıllarında, bu dönemde bölgenin manda yönetimini elinde bulunduran Fransa’nın Lübnan için öngördüğü ve bu çalışmanın ikinci bölümünde detaylı olarak kaleme alınan siyasal sistem çerçevesinde, ülkedeki siyasal hayata katılım pratiğine bakıldığında Ermenilerin çoğunun söz konusu süreçte topluluğun dini liderleri ve önde gelen geleneksel liderleri öncülüğünde Fransızların yanında yer aldıkları görülmektedir. Bir diğer deyişle, Ermeniler, ilk dönemlerinde, kendilerine bu ülkede yaşama olanağı sunan ve vatandaşlık hakkı tanıyarak kendilerini Lübnan’ın “eşit” bireyleri kılan Fransız otoritesinin eğilimleri doğrultusunda politikalar izlediler.

Temmuz 1925’te gerçekleştirilen Temsilciler Meclisi seçimlerinde oy kullanarak resmen Lübnan siyasal hayatına dâhil olan Ermeniler, bu seçimlerde, Fransızların desteklediği Maruni aday Emile Edde’ye oy verdiler. Vatandaşlık hakkına sahip olmakla birlikte Ermeniler, söz konusu dönemde ayrı bir etno-mezhepsel grup olarak tanınmadıkları için Yahudiler, Protestanlar ve ülkedeki diğer tanınmayan etno-mezhepsel topluluklarla birlikte “Azınlıklar” a ayrılan tek sandalye için mücadele etmek durumundaydılar. Keldani Katolik Michel Chiha’nın Azınlıkları temsil etme hakkı kazanması, bu dönemde Ermeni bir üyenin Parlamento’da yer almayacağı anlamına geliyordu. Öte yandan, Ermenilerin oy kullanması, bazı yerel gruplar, özellikle Müslüman kesimler tarafından eleştirilmiştir. Ülkede yabancı bir topluluğun oy kullanmasına karşı çıkan bu gruplar, Ermenilerin “Lübnan’da ulusal bir ev kurma”¹⁷⁴ amacıyla olduklarını ve bunun tehlike verici olduğunu ifade etmişlerdir.

¹⁷³ National Archives and Records Administration, Affairs of Syria 1930-1944, Roll No: 2, 890D.00b/8, Beyrut Amerikan Konsolosu J. M. Keeley’den Dışişleri Bakanlığı’na, 4 Eylül 1931’den aktaran Özşavli, “Lübnan Ermenileri...”, s. 145.

¹⁷⁴ Zaven M. Messerlian, “Armenian Representation in the Lebanese Parliament”, Beirut, American University of Beirut, **Unpublished Master Thesis**, 1963, p. 61.

Ermeniler ile Maruniler arasındaki işbirliği, 1929 yılındaki ikinci parlamento seçimlerinde de devam etmiştir. Ermeniler, bu seçimlerde Parlamento'ya ilk üyelerini, Ermeni Katolik Abdallah Ishak'ı sokmayı başardılar. Ülkedeki Ermenilerin önemli bir kısmının Gregoryen olmasına karşın Katolik bir Ermeni'nin seçilmesi Ermeniler arasında bir takım hoşnutsuzluklara yol açmış olsa da bu dönemde bir Ermeni'nin Parlamento'ya girmesi Ermeniler için başarı olarak okunmalıdır. Ermeniler, bu başarılarını, Fransız manda yönetimi üzerinde kurdukları etki sayesinde, 1934 yılında, Ermeni Gregoryenlerin bundan sonra Parlamento'da bir sandalyeyle temsil edilmelerini sağlamalarıyla perçinlediler. Ermeniler, kendi okullarında Arapçanın da öğretileceği garantisi karşılığında Fransız Yüksek Komiserliği'nin 2 Ocak 1934 tarihli bir kararnamesiyle Parlamento'da sürekli bir sandalyeye sahip oldular.

1929 seçimlerini izleyen süreç, aynı zamanda Ermenilerin farklı fraksiyonları arasındaki çekişmelerin giderek gerginleşerek çatışmalara döndüğü bir dönemdir. Ermeni toplumu üzerinde kendi nüfuzlarını artırma amacıyla olan Taşnaklar, Hınçaklar, Ramgavarlar ve Ermeni komünistler, bu doğrultuda, 1920'lerin ikinci yarısından itibaren bu hedefleri için önem arz eden Burc Hammud ve Eşrefiye bölgelerini denetimleri altına almak için birbirleriyle mücadele içine girdiler. Kanın bulaştığı bu mücadelede, 28 Eylül 1926 tarihinde Taşnak lider Vahan Vartabedian Hınçaklar tarafından öldürülürken Taşnaklar, buna 29 Ocak 1929 tarihinde Hınçak lider Sarkis Dhruni'yi ve 11 Ekim 1933 tarihinde de Hınçakların önde gelen isimlerinden birisi olan Mihran Ağazaryan'ı öldürerek karşılık verdi. Aynı süreçte, Ermeni komünistlerin Sovyetler Birliği'nin de etkisiyle Ermeni toplumu içerisinde kendisine taraftar sağlamak için bildiri ve yayınlar dağıtma işini Burc Hammud ve Eşrefiye'ye yaygınlaştırması, bu grubun Taşnaklarla karşı karşıya gelmesine yol açtı. İki kesim arasındaki gerginlik, 1 Ağustos 1932 tarihinde Beyrut'ta sopalı, bıçaklı çatışmaya dönerken çatışma sonunda çok sayıda yaralı bulunmaktaydı. 1936 yılına gelindiğinde ise, Ermeni komünist Dikran Tatosyan, kimliği belirsiz kişilerce Burc Hammud'da öldürüldü.

Ermeni fraksiyonlar arası gerginliklerin çatışmalara dönüştüğü bu sürece Fransız Yüksek Komiserliği müdahale etmiştir. Ermeni partilerine toplanma ve gösteri yapma yasağı getiren Yüksek Komiserlik, Beyrut'taki tüm Ermeni kulüp ve derneklerin de 48

saat içeriisinde kapatılmasını emretti. Tanınan bu süre sona erdiğinde, Ermenilerin farklı fraksiyonlarına ait şehirdeki 21 kulüp ve dernek kapatılmıştı.

21-27 Ocak 1934 tarihlerinde gerçekleştirilen parlamento seçimlerine bu koşullar altında gidildi. Seçimlerden önceki süreçte Ermenilerin ortak bir isim üzerinde uzlaşma girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Taşnaklar, Lübnan siyaset sahnesindeki en güçlü aktörlerle işbirliği arayışı içerisinde bulundular. Bununla birlikte manda yönetiminin de hoş karşılayabileceği bir aday çıkarmak durumunda olduklarının bilincinde olan Taşnaklar, zamanla manda yönetimine ılımlı muhaliflerle işbirliği yapma noktasına geldi. Ermenilerin ideolojiden çok siyasal fırsatları göz önünde bulundurarak hareket ettikleri bu seçimlerde, Taşnaklar, Arap milliyetçilerin lideri Abdallah Yafi'nin listesinde yer alan Antranik Çavuşyan'ı desteklerken Hınçaklar, Ramgavarlar ve Gregoryen Kilisesi ise Fransızların da hoş karşıladıkları Vahram Leylekyan'dan yana oy kullandılar. Ermeni komünistlerin adayı, bu hareketin önde gelen isimlerinden birisi olan Artin Medoyan'dı. Abdallah Ishak "Azınlıklar" adına seçime giren bir diğer Ermeni isim olurken Kilise'nin desteğini alan Melkon Hayrabyan da bağımsız aday olarak seçimlere katıldı.

Seçimlerin ilk turunda hiçbir aday Lübnan seçim kanununun öngördüğü yeterli oy sayısına ulaşamadı. Lübnan seçim sistemi, Anayasa tarafından tanınan her bir etno-mezhebi topluluğun nüfusu oranında Parlamento'da temsil edilmesini öngörmesine karşın adayın seçimi konusundaysa kişinin seçime gireceği bölgedeki tüm toplulukların oylarını dikkate alır. Aday, sadece kendi topluluğunun oyları dikkate alınarak değil söz konusu bölgede oy kullanan tüm vatandaşların oyları değerlendirilmeye alınarak seçilir. Seçmeler de sadece kendi topluluklarından aday(lar)a değil tüm adaylara oy verirler. Bu durum, ülkedeki farklı görüşten partilerin seçim süreçlerinde işbirliği yaparak ortak bir liste çıkarmalarına ortam hazırlarken partiler de listelerin de en çok oyu alabilecek adayları tercih ederler. Başka bir deyişle, partiler seçimlerde aday gösterebilmelerine karşın parti adıyla seçime gidilememektedir. Partiler, seçimlerde destekleyeceği adayları deklare ederler, bu adaylar da İçişleri Bakanlığı'na başvurarak kendi adlarıyla kayıt yaparlar. Seçmenler, ortak listeyi tamamen onaylayabilecekleri gibi bu listeden sadece bir veya birkaç ismi de tercih edebilme hakkına sahiptirler. Bir adayın ilk turda seçilebilmesi içinse

kullanılan oyların en az yarısını alması gerekiyordu. İki turlu seçimlerin yerini tek turlu seçimlerin almaya başladığı süreçte bu kural da değişmiştir. Tek turlu seçim dönemlerinde, bir adayın seçime katıldığı bölgede en fazla oyu alması (basit çoğunluk) seçimi kazanması için yeterliydi. Lübnan'ın etno-mezhebi çeşitliliği düşünüldüğünde bu, "seçim bölgesi" olgusunu daha da değerli kılmaktadır. Adayların, seçim bölgesindeki tüm seçmenlerin oylarını almak için mücadele ettikleri dar seçim bölgesi esasına dayanan bu sistemde, seçim bölgesinin sınırları, seçimin sonuçlarına direkt etki yapmaktadır.¹⁷⁵

21-22 Ocak'ta gerçekleştirilen ilk tur seçimlerinde Antranik Çavuşyan 5.184, Abdallah Ishak 5.148, Vahram Leylekyan 3.092, Melkon Hayrabedyan 2.482 ve Artin Medoyan 565 oy almıştır. Söz konusu dönemde, Beyrut için öngörülen seçimi kazanma oy sayısının, oy kullanma hakkına sahip olup da oyunu kullanan 11.578 seçmenin (Oy kullanma hakkına sahip seçmen sayısıysa 32.811 idi.) yarısı olan 5.879 olduğu dikkate alındığında hiçbir adayın ilk turda Parlamento'ya girmeyi başaramadığı görülür.¹⁷⁶

Melkon Hayrabedyan'ın Vahram Leylekyan lehine seçimlerden çekilmesiyle, 27 Ocak'ta gerçekleştirilen ve Çavuşyan, Leylekyan, Medoyan ve Ishak'ın arasında geçen seçimlerin ikinci turunu kazanan Leylekyan, Ermenilerin bu dönemde Parlamento'ya taşıdıkları isim olmuştur. Leylekyan'ın 7.545 oy aldığı ikinci tur seçimlerinde Çavuşyan 2.323, Ishak 2.082 ve Medoyan ise 180 oy almıştır.¹⁷⁷ Esasında, Leylekyan'ın ikametgâhı resmiyette Halep olarak görülüyordu. Müteahhit olan ve bölgede yaptığı çok sayıdaki yol yapım çalışmaları sayesinde Fransız manda yönetimiyle iyi ilişkiler kuran Leylekyan, Fransızların kendisinin yaklaşık yirmi yıldır Beyrut'ta yaşadığını belgelemeleri üzerine seçimlere girebilmiş ve kazanmıştır.

¹⁷⁵ Lübnan seçim sistemi üzerine detaylı bilgi için bkz. Ara Sanjian, "Déjà Vu: Armenians and the 2009 Parliamentary Elections in Lebanon", **Armenian News Network / Groong**, June 29, 2009, pp. 1-43, (Çevrimiçi) <http://www.groong.org/ro/ro-20090629.html>, Erişim Tarihi: 9 Aralık 2017.

¹⁷⁶ Messerlian, "Armenian Representation...", p. 312.

¹⁷⁷ **Ibid.**, p. 313.

Hınçakların yayın organı Lipanan gazetesi, Leylekyan'ın başarısını, "Faşist Taşnaklar Ezilerek Kaybetti, Yaşasın Taşnak Karşıtlarının Parlak Zaferi" başlığıyla vermiştir.¹⁷⁸

1920'lerin sonlarında ve 1930'ların ilk çeyreğinde Ortadoğu'da ve dünyada yaşanan bazı gelişmeler Lübnan'da Fransız mandasına karşı bir bağımsızlık mücadelesinin ortaya çıkmasına olanak sağladı. 1929 Ekonomik Buhranı, Fransa'nın ekonomik anlamda bölgede durmasını güçleştirirken, 1930 yılında Irak'ta Irak ile İngiliz manda yönetimi arasında imza edilen Anglo-Irak Anlaşması ve bunu izleyen süreçte, 1932 yılında Irak'ın bağımsızlığını kazanması Lübnan milliyetçilerinde önemli bir etki yaratmıştı. Bölgesel ve küresel düzeyde yaşanan bu gelişmelerin etkisiyle Fransa, 1936 yılında Lübnan ile benzer bir anlaşma imzaladı. Fransa'nın üç yıl içerisinde Lübnan'a bağımsızlığını vermesini öngören Anlaşma, aynı zamanda Fransa tarafından 1932 yılında rafa kaldırılan Anayasa'nın tekrar yürürlüğe koymasını ve yeniden seçimlerin yapılmasını da öngörüyordu.

Ermeniler, Lübnan'ın bağımsızlığını öngören bu Anlaşma'yı desteklediler. Ermeniler, bu tutumları dolayısıyla ülkedeki Lübnan'ın Suriye'yle birleşmesini isteyen bazı Müslüman gruplarla çatışmalar yaşadılarsa da bu kararları oldukça reel gerçeklere dayanmaktaydı. İlk dönemlerde kendilerini Lübnan'da geçici bir halk olarak gören ve anayurda dönüş arzuları içinde olan Ermeniler, zamanla bunun o kadar kolay olmayacağını ve geri dönüş için uzun bir mücadele verilmesi gerektiğinin farkına varmışlardır. Bunun en belirgin olarak gözlendiği Ermeni grubu Taşnaksutyun Partisi'dir. Başlarda, Lübnan politikalarına katılmaya daha az istekli olan ve amacı, Ermeniler için bir "ulusal" strateji ortaya koyarak bunun için adımlar atmak olan Taşnaklar, zamanla bir süre için bu bölgede yaşamak zorunda olduklarını idrak ettiler. Bu amaç için, Taşnaklar, kiliseye bağlı kurumların ve diğer toplumsal kurumların veya diğer partilerle ya da liderlerle mücadele içinde olan seferberlik kurumlarının yeniden inşa edilmesi ve/veya kontrolünün kazanılması için önemli kaynaklar sürece sokulmuştur.¹⁷⁹ Daha pragmatik bir yapıya evrilen parti, Lübnan'ın kamu konularıyla daha çok ilgilenmeye başlamıştır. Taşnakların bunu yapmaktaki temel amacı ülkede

¹⁷⁸ Özşavli, "Lübnan Ermenileri...", s. 153.

¹⁷⁹ Sanjian, "The Armenian Minority...", p. 156.

bir güç unsuru olmaktan öte Ermeni topluluğunun liderliğini elde etmek ve ulusal mücadelede daha net bir pozisyon kurmaktır. Taşnakların bu politikalarının arkasındaki bir diğer teşvik edici unsur, Lübnan’da manda yönetimi sona erdiğinde Ermenilerin ülkedeki varlıklarının tehlikeye düşmemesi için çabalamak bulunmaktaydı. Taşnaklar, bu doğrultuda, Lübnan’ın kamu politikalarına katılımı gerekli bir adım olarak görmeye başlamışlardır. 1938 yılına gelindiğinde milliyetçileri desteklemek Taşnakların resmi politikası haline gelmişti. Parti’nin Paris’te gerçekleşen 13. Dünya Kongresi’nde, “Ermenilerin Suriye ve Lübnan’da Arap bağımsızlık hareketlerini desteklemesi çağrısı” yapıldı.¹⁸⁰ Bu sadece Taşnakların değil diğer Ermeni partilerinin de uygulamaya başladığı bir stratejiydi. Bununla birlikte, Ermeniler, varlıklarının siyasal anlamdaki “önemini” ülkedeki tüm fraksiyonlarla karşı bir “silah” olarak kullanmayı da öğrenmişlerdi. Ermeniler, Ermeni meselesinde siyasal mücadelelerine destek sağlamak ve kendi ajandalarını gerçekleştirmek için Arap partileri arasında bir partiden diğer partiye desteklerini pazarlık konusu yapmaktaydılar.

Seçim Yılı	Milletvekilinin Adı	Seçildiği Yer
1929	Abdallah Ishak	Beyrut
1934	Vahram Leylekyan	Beyrut
1937	Ğosrov Tütünciyan Vahram Leylekyan	Beyrut Beyrut
1943	Movses Der Kaloustian Hratchia Chamlian	Beyrut Beyrut

Tablo 3.3: Manda Yönetimi Döneminde Lübnan’daki Ermeni Milletvekilleri, 1929-1943
(Kaynak: Messerlian, “Armenian Representation...”, pp. 60-135.)

Bu koşullar altında, Fransız Yüksek Komiseri De-

Martel, 29 Temmuz 1937 tarihli bir kararnameyle 40 seçilmiş ve 20 atanmış üyeden oluşacak bir Temsilciler Meclisi’nin ortaya konacağını ilan etti. Seçilmiş ve atanmış temsilci sayıları, 7 Ekim’de yayınlanan yeni bir kararnameyle sırasıyla 42’ye ve 21’e yükseltilirken seçimlerin ise 24 Ekim’de yapılması öngörülüyordu.

Öngörülen tarihte gerçekleştirilen seçimlerde, Emile Edde’nin öncülüğündeki Ulusal Blok ile Bışara el-Huri liderliğindeki Anayasal Blok mücadele etmiştir. Bışara el-Huri, Emile Edde’nin aksine Lübnan’ın geleceğinin Müslümanlarla bir çeşit işbirliği yapma

¹⁸⁰ Schahgaldian, “The Political Integration...”, p. 183.

noktasından geçtiğini düşünmekteydi. Benzer görüş, Sünni liderlerde de bulunmaktaydı. Radikal Fransız karşıtlığının manda döneminin sonunu getirmeyeceğini gören Sünni Müslümanlar, Bişara el-Huri gibi ılımlı Marunilerle işbirliği yapılabileceğini düşünmekteydiler.

Sandalye sayısının 63'e çıkarıldığı bu seçimlerde, Ermeni Gregoryenlere daha önce bir olarak ayrılan sandalye sayısı da ikiye (biri seçimle, biri atamayla) çıkarıldı. Gregoryen Kilisesi'nin tarafsızlığını açıkladığı 1937 seçimlerinde Taşnaklar, Bişara el-Huri önderliğindeki Anayasal Bloku desteklediler. 1937 seçimleri, 1934 seçimlerinden ders çıkarmayan Taşnaklar ile Hınçaklar arasında yine acı bir karşılaşmaya dönüştü. Ermeni yerleşimlerinde oy verme işlemi şiddet içermiştir. Lübnan polis güçleri bu gelişmelere müdahale etmiştir.

Taşnakların seçimlerdeki adayı, seçilecek aday için Ğosrov Tütünciyan idi. Taşnaksutyun içerisinde, Parti'nin yayın organı olan Aztag gazetesinin sahibi Hayk Balyan'ın önderliğindeki ve Movses Der Kaloustian, Mihran Turciyan ve Ğazar Çiharek gibi isimlerin de yer aldığı bir grup ise Ramgavarların seçilecek aday için gösterdikleri isim olan Hratchia Chamlian'ı destekliyordu.

1934 seçimlerinde Taşnaksutyun'a karşı ittifak yaparak bu sayede Parlamento'ya temsilci gönderen Hınçaklar ile Ramgavarların arası bu seçimlerde açılmıştı. Ramgavarlar, Hınçaklardan ayrılarak 26 Eylül 1937 tarihinde kendi yayın organları "Zartonk (Uyanış)" gazetesini kurdular. Ramgavarların atanacak temsilci için adaylarıysa Vahram Leylekyan idi.

Hınçaklar ise bu seçimlere Lübnan Komünist Partisi'nin Ermeni kesimiyle işbirliği yaparak girdi. Seçilecek temsilci için adayları Mardiros Emile Iskenderyan iken atanacak temsilci adaylarıysa Buzand Kehyayan idi.

Ermeniler adına seçimlerin kazananı, Ğosrov Tütünciyan oldu. Geçerli oyların 22.642'sini alan Tütünciyan karşısında Hınçakların ve Ramgavarların ortak adayı olan Chamlian sadece 1.634 oy alabildi. Ermenilerin atanacak vekil kontenjanından Parlamento'ya gönderdikleri isim ise Ramgavarların adayı olmuştur. Leylekyan,

Devlet Başkanı Emile Edde tarafından Ermenilerin atanan vekili olarak atanırken bu Leylekyan'ın ard arda ikinci defa Parlamento'da yer alması demekti.

Ermenilerin Arap milliyetçilerine destekleri 1939 yılında Hatay'ın Türkiye tarafından ele geçirilmesiyle daha da güçlenmiştir. Hatay'ın Türkiye'nin eline geçmesi ki Hatay önemli oranda bir Ermeni nüfusu barındırmaktaydı, bölgeye yeni bir mülteci akımına neden olmuştur. Taşnakların ve Hınçakların oluşturduğu “geçici barış” sayesinde Ermeniler, 1943 seçimlerine güçlü bir blok halinde girdiler. İki parti de öncülüğünü milliyetçi Abdallah Yafi ve Saeb Salam'ın yaptığı listeyi desteklediler. Fransızlar ise destekledikleri Sami el-Solh için Ermenileri yanlarına çekmeye çalışmışlardır. Fransızlar, seçimlerin birinci ve ikinci turları arasındaki sürede Hınçakların ve Taşnakların adaylarını Sami el-Solh'un listesine çekmek için bir takım girişimlerde bulundular.¹⁸¹ Ermeniler ise 1939 yılından itibaren kendilerine kabinede bir bakanlık koltuğunun verilmesi için talepte bulundular. Ermenilerin bu talebi ancak 1958 yılında Ermeni Katolik bir ismin bakan olmasıyla karşılığını bulacaktı.

55 milletvekilinin (30 Hristiyan, 25 Müslüman) seçileceği 1943 seçimlerinde, Ermenilere önce ikisi Beyrut'tan biri Cebel-i Lübnan'dan seçilmek üzere üç sandalye verilse de bu sayı daha sonra tekrar ikiye, ki ikisinin de Beyrut'tan seçilmesi öngörülüyordu, indirildi. Taşnaksutyun, seçimlere yönelik resmi bir bildiri ortaya koymazken “Ermeniler İçin Birleşik Cephe”yi deklare eden Hınçaklar, üç Ermeni partisinin de birer adayla seçimlere gitmesi çağrısında bulundular. Hınçakların bu çağrısı, Ermenilere üç vekillik verilmesinin öngörüldüğü dönemde geldiği için daha sonra sandalye sayısının tekrar ikiye düşürülmesiyle anlamını kaybetmişti. Buna karşın, Hınçaklar kendi adaylarının, 1934 seçimlerinde olduğu gibi, Mardiros Emile Iskenderyan olduğunu açıkladılar. Ermeni komünistler de 1934 seçimlerinde gösterdikleri ismi, Artin Medoyan'ı adayları olarak ilan ettiler. Ramgavar Partisi'nin adayı ise Meguerditch Messerlian idi. Kendilerine “Lübnanlı Ermeni Vatandaşları Bloğu” diyen Taşnaksutyun karşıtı bağımsız bir grup ise 6 Ağustos'ta Hratchia

¹⁸¹ Messerlian, “Armenian Representation...”, p. 109.

Chamlıan'ı kendi adayları olarak gösterdi. 12 Ağustos'ta seçime girecek isimler açıklandığında listelerde Movses Der Kaloustian'ın adı da yer almaktaydı.

29 Ağustos'ta gerçekleşen seçimlerde, Ermeni adayların seçime gireceği yer olan Beyrut'ta oy kullanma hakkına sahip 43.781 kişinin sadece 11.433'ü oyunu kullanmıştı. Bunların 24'ü geçersiz sayıldı. Bu da bir adayın Parlamento'ya girebilmesi için en az 5.700 oy alması gerektiği anlamına gelmekteydi. Hratchia Chamlıan 5.813 oy olarak ilk turda Parlamento'ya girmeyi başaran tek Ermeni aday olurken Meguerditch Messerlian 5.692, Mardiros Emile Iskenderyan 5.554, Movses Der Kaloustian ise 5.540 oy aldı. 5 Eylül'de gerçekleştirilen seçimin ikinci turunda, Beyrut'ta 10.620 oyun kullanıldı. Movses Der Kaloustian, 6.057 oy alarak seçilmesi için gerekli 5.310 oyun üzerine çıkarak bu dönemde Parlamento'ya giren ikinci ve son Ermeni isim olmuştur.¹⁸²

c. Lübnan'da Ermeni Eğitim Kurumlarının Yeniden Oluşturulması

Ermeni okullarının Lübnan'daki varlığı, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar geriye tarihlenebilir. 1859 yılında, Kudüs Ermeni Gregoryen Patrikliği, Lübnan topraklarında Saint Nişan Kilisesi'nin mülkü olarak bir ilkokul açmıştır.¹⁸³ Bununla birlikte, 1915'i izleyen sürece dek ülkedeki Ermeni okul sayısı oldukça azdı, bir elin parmaklarını geçmemekteydi.¹⁸⁴

Lübnan'daki bu durum, esas olarak ülkedeki Ermeni nüfusunun azlığıyla açıklanabilir. Bu durumun bir diğer açıklaması ise söz konusu dönemde Ermeni Katolik topluluğunun kültür-temelli bir eğitime çok fazla ihtiyaç duymamasıydı. Çok sayıda Ermeni Katolik aile, nesiller boyunca Lübnan'da oturmuş ve yerel nüfusla, özellikle Marunilerle bazı kültürel entegrasyon formları oluşturmuştu. Eğitim söz konusu olduğunda, Beyrut'un Ermeni Katolik aileleri, çocuklarını "Fransız ya da Maruni

¹⁸² *Ibid.*, pp. 99-135.

¹⁸³ Sanjian, *The Armenian Communities...*, pp. 83-92.

¹⁸⁴ Migliorino, *(Re)Constructing Armenia...*, p. 70.

okullarından birisine” göndermekteydi. Schahgaldian’a göre, bu durum, “Ermenilerin anadillerinin kaybolmasında (önemli) bir faktör”dü.¹⁸⁵

1915 olaylarını izleyen süreçte, özellikle ülkeye Ermeni göçünün yoğunlaşmaya başladığı 1921 yılından itibaren, Lübnan’da Ermeni nüfusunun artmasıyla birlikte, ülkedeki Ermeni eğitim kurumlarına olan ihtiyaç da arttı. Bu ihtiyacın karşılanmasında misyoner kuruluşlarının Ermenilere önemli yardımları olmuştur. Yakın Doğu Amerikan Yardım Heyeti ve Ermenilerin İsviçreli Arkadaşları (Swiss Friends of the Armenians) gibi misyoner yardım kuruluşları Lübnan’da Ermenilerin bulunduğu bölgelerde yetimhaneler ve okullar kurdular.¹⁸⁶ Uluslararası yardım kuruluşlarının inşa ettikleri bu yetimhane ve okulları, süreç içerisinde geçimlerini sağlamak için iş bulan ve dolayısıyla çocuklarının eğitimi ve geleceğiyle daha yakından ilgilenme fırsatı bulan Ermenilerin açtığı okullar izledi. Migliorino, açılan okulların sayısının ve lokasyonlarının net bir şekilde ortaya konmasının zor olduğunu ifade eder. Başlangıçta kamplarda kurulan okulların bazılarının zamanla yerlerinin değiştirilmesi, yıllar geçtikçe bazılarının diğer kurumlarla birleşmeleri, bazılarının yeniden adlandırılmaları, bazılarının ise işlevlerini devam ettirememeleri bu durumun temel nedenleridir.¹⁸⁷

Bilgiler tartışmaya yer bırakmayacak şekilde olmasa da 1921 yılında Juniyeh’te faaliyete giren Güllabi Gülbenkian Okulu, 1922 yılında Beyrut’ta eğitim hayatına başlayan Hiribsimyan Katolik Okulu ile yine aynı yıl Zahle’de açılan Protestan Okulu, Ermenilerin 1920’lerin başlarında kurdukları ilk okullar olarak kabul edilir. 1923 yılında, Beyrut’ta her üç Ermeni topluluğu (Gregoryen, Katolik ve Protestan) kendi cemaatlerine ait birer okulu daha faaliyete geçirmiştir. Gregoryenlerin açtığı Antranigyan-Sahagyan Okulu adını taşıırken Protestanlar, Protestan Kilisesi Okulu’nu, Katolikler ise Katolik Kilisesi Okulu’nu faaliyete geçirdiler. Bu okullara 1924 yılında Burc Hammud’ta açılan Nubaryan Okulu; 1925 yılında Beyrut’ta kurulan Protestan Ermeni Merkez Lisesi ve Mesrobyan Gregoryen Okulu ile yine aynı yıl Trablus’ta eğitim hayatına başlayan Nubaryan-Hirimyan Okulu; 1927 yılında Eşrefiye’de

¹⁸⁵ Schahgaldian, “The Political Integration...”, p. 52.

¹⁸⁶ Kerr, *The Lions of Marash...*, p. xi.

¹⁸⁷ Migliorino, *(Re)Constructing Armenia...*, p. 70.

faaliyete geçen Surp Hagop Kilisesi Okulu ile aynı yıl Beyrut'ta açılan Aramyan Okulu ve Zahle'de kurulan Balıkcıyan Okulu; 1930 yılında Burch Hammud'ta eğitime başlayan Kırk Şehitler Okulu ve aynı yıl Beyrut'ta açılan Ermeni Lisesi eklendi.¹⁸⁸

Yukarıda da dikkat çekildiği üzere, Ermenilerin geçimlerini sağlayacak bir iş edinmeleri ve para biriktirerek mülteci kamplarından daha iyi koşullarda yaşama imkânına sahip olacakları mahallelere taşınmaya başlamalarıyla, 1930'larla birlikte, Lübnan'daki Ermeni okul sayısı hızla artmaya başlamıştır. Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu Burc Hammud, Eşrefiye ve Yeni Maraş bölgelerinde 1931 yılında 5 olan Ermeni okul sayısı 1933 yılında 11'e, 1936 yılındaysa 14'e yükselmiştir.¹⁸⁹ Tüm Lübnan genelindeyse 1930 yılı itibarıyla 29 Ermeni okulu (15 Gregoryen, 8 Katolik, 6 Protestan) bulunmaktaydı. Bu sayı, 1936 yılına gelindiğinde 39'a (8 Katolik,¹⁹⁰ 5 Protestan,¹⁹¹ 26 Gregoryen¹⁹²) yükselmiştir.

1930'lara kadar kurulan Ermeni okullarının büyük bir kısmı, kiliselerin girişimleriyle kurulmuştur. Bu durum, söz konusu süreçte, Kilise'nin ülkedeki Ermeni nüfusu üzerinde en etkili aktör olmasıyla ilintiliydi. İzleyen süreçte, Lübnan'da Ermeni dünyasının inşasında bir diğer aktör grubu olarak tanımlanan siyasi partiler de okullar kurdular. Siyasi partiler, açtıkları okullarda hem kendi ideolojilerini yayarak Ermeni

¹⁸⁸ Kevork Şahinyan, **İsti'naf el-Taklid el-Medresi (Okul Geleneğinin Sürdürülmesi)**, El-Ermen, p. 263'ten aktaran Özşavli, "Lübnan Ermenileri...", ss. 177-178.

¹⁸⁹ L.N. C1524. 1936. XIII, L.N. C1584. 1936. XIII, FO 371/21915, No: E1528/1528/89'dan aktaran Özşavli, "Lübnan Ermenileri...", s. 178.

¹⁹⁰ 1930'larda Lübnan'da mevcut olan Ermeni Katolik okul sayısı ve bu okullarda eğitim gören öğrenci sayısı şu şekildedir: 1930 yılında 9 okul, 591 öğrenci; 1931 yılında 7 okul, 654 öğrenci; 1932 yılında 8 okul, 897 öğrenci; 1933 yılında 9 okul, 813 öğrenci; 1934 yılında 10 okul, 987 öğrenci; 1935 yılında 15 okul, 1.599 öğrenci; 1936 yılında 8 okul 1.156 öğrenci. Bkz. French Ministère des Affaires Étrangères, Rapport À la Société des Nations sur la Situation de la Syrie et du Liban 1927-1936, p. 151'den aktaran Özşavli, "Lübnan Ermenileri...", ss. 181-182.

¹⁹¹ 1931 yılında açılan Gertmanyen Protestan Ermeni Okulu, 1934 yılında kurulan Şamlıyan-Tatigyan Protestan Ermeni Okulu, 1936 yılında faaliyete giren Trad Protestan Ermeni Okulu ile 1939 yılında kurulan Ancar Protestan Ermeni Okulu, 1930'larda eğitime hayatına başlayan Protestan Ermeni okullarıydı.

¹⁹² 1939 yılı itibarıyla Lübnan'daki Ermeni Gregoryen okulları (okulun adı, öğretmen sayısı, öğrenci sayısı) şunlardır: Saint Nişan 16, 381; Sahagyan, 11, 300; Eşrefiye, 13, 356; Yeni Maraş, 20, 759; Mesrobyan, 8, 422; Lusinyan, 17, 556; Apkaryan, 11, 462; Nubaryan, 9, 265; Haigazian, 3, 23; Rupinyan, 4, 125; Hayaşen, 7, 224; Aramyan, 6, 219; Giligyan, 3, 127; Balıkcıyan, 7, 205; Hirimyan, 6, 163; Rayak, 4, 208; Baalbek, 2, 75; Bikfaya, 1, 34; Sayda, 2, 24; Mercayun, 1, 34; Jbeil, 2, 47; Juniyeh, 3, 64; Aley, 2, 51; Gazir, 2, 52; Hammana, 1, 23; Yeni Haçin, 5, 100; Şitora, 2, 105. Bkz. **Hask**, No. 5-6, May-June 1941, p. 80'den aktaran Özşavli, "Lübnan Ermenileri...", ss. 181-182.

nüfusu üzerinde etkilerini artırma olanağı buluyorlardı hem de kendi idealleri doğrultusunda öğretmen olarak yetişen nesillerin daha sonraki nesilleri hazırlamasının önünü açıyorlardı. Bu konuda en etkin olan parti Taşnaksutyun idi. Parti üyesi bir grup entelektüelin 1929 yılında kurdukları Beyrut Ermeni Yüksek Okulu (Beyruti Hay Cemaran) süreç içerisinde Taşnakların amaçlarına önemli ölçüde hizmet etmiştir. İlerleyen yıllarda, iş adamı Nişan Palancıyan'ın Okul'a yüksek miktarda bir bağış yapması dolayısıyla adı Nişan Palancıyan Cemaranı olarak değiştirilen bu okul, gelecek Ermeni nesillerini eğitecek çok sayıda Ermeni öğretmenin yetişmesine ev sahipliği yaptı.

Ermenilerin Lübnan'daki varlıklarının ilk dönemlerinde kurulan Ermeni okulları gerek fiziksel koşullar açısından gerek eğitim kadro açısından olması gerektiği şekilde değildi. Tenekeden çatılı tahta barakalardan inşa edilen okullar, kalifiye hoca eksikliği ve eğitim malzemesi ve faaliyetlerini fonlama sıkıntısı çekmekteydiler. Lübnan'a daha erken bir tarihte geldikleri için görece oturmuş bir sistemleri olan ve bu dönemde Vatikan'dan da destek gören Ermeni Katoliklerin okulları, Amerikan misyoner kurumlarından yardım alan Ermeni Protestan okullarına ve dış destekten yoksun olan Gregoryen Ermenilerin okullarına oranla daha iyi konumdaydılar.

Bununla birlikte, ülkede Ermeni okullarının kurulmasına izin verilmesi ve Ermenilerin kendi okullarında eğitim alma şanslarının olması, Ermeni etno-kültürel farklılığının korunması ve Ermeni kimliğinin inşa edilmesi açısından önemlidir. Bu noktada, manda yönetiminin, her topluluğa kendi okullarını kurma ve okullarında kendi dillerinde eğitim-öğretim yapma hakkını tanıması önemliydi.¹⁹³ Manda yönetiminin bu prensibi, 1926 Lübnan Anayasası'nın 10. Maddesi'nde de korunmuştur.¹⁹⁴

¹⁹³ Manda yönetimi altında Ermeniler kendi eğitim-öğretim politikalarını oluşturmada geniş bir özgürlük alanına sahiptiler. Ermeniler, okullarında kendi müfredatlarını oluşturabilmekteydiler. Bununla birlikte, kuşkusuz, manda yönetimi ülkedeki tüm okullarda belli bir düzeyde kontrol oluşturmuştu. Okullarda Fransızca'nın öğretilmesi gibi unsurları içeren bu kontrol durumu, esas itibarıyla topluluklar üzerinde genel özgürlükleri kısıtlayan bir seviyede değildi. Konu üzerine detaylı bilgi için bkz. Khoury, **Syria and French Mandate...**, pp. 409-410; Roderic D. Matthews ve Matta Akrawi, **Education in the Arab Countries of the Near East**, Washington, American Council on Education, 1949; James K. Ragland, "The Free Educational System of the Republic of Lebanon", Oklahoma, University of Oklahoma, **Unpublished Doctoral Thesis**, 1969, pp. 64-67.

¹⁹⁴ Anayasa'nın ilgili maddesi için bkz. "Lebanon's Constitution...", p. 5, Erişim Tarihi: 10 Aralık 2017.

Ermeniler, manda yönetimi altında eğitim kurumları üzerinde geniş bir özgürlük alanına sahip olmalarına ve müfredatlarını belirleyebilmelerine karşın bu o kadar kolay bir süreç olmamıştır. Ermeniler, bu süreçte, kendi kültürlerini koruma içgüdüsü ile kültürel entegrasyonun bazı unsurlarını kabul etme baskısı arasındaki ikilemle yüzleşmek durumunda kaldılar.¹⁹⁵ Kerr, bu ikilemin eğitim alanındaki karşılık buluşunu bir Yakın Doğu Amerikan Yardım Heyeti gönüllüsünün hatıralarından yola çıkarak ortaya koyar. Bu gönüllünün şu ifadesi bunu içermektedir: “Lübnan’da bazı öğretmenler en zeki öğrencilerin yeni Ermenistan’ın edebi liderleri olmak için eğitilmesi gerektiğini düşünmektedirler. Onların birçok arkadaşları bunu teşvik etmiştir; fakat bilge Katolikos, dini liderler veya Ermeni topluluğu ve çok sayıda önde gelen işadınının büyük desteğiyle bizler yetimlerin Arapça ve zanaat öğrenmelerinde ısrar ettik.”¹⁹⁶

Ermeni ve Arap kültürleri arasındaki ilişkideki ikilem, Ermenilerin, gençlerini yabancı bir çevrede yaşamak için gerekli unsurlarla donatmak ihtiyacının ivedilikle hissedildiği özellikle 1920’lerde dramatik bir hal almıştır. Bu noktada, buna ek olarak Migliorino, Ermeni eğitimcilerin Ermeni kültürünün kendisinin ne olduğuna karar vermeleri gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁹⁷ Bunun en önemli sebebi, muhtemelen Ermeni mültecilerin kültürel olarak homojen bir yapıda olmaktan çok uzak olmalarıydı. Dini ilişkileri ne olursa olsun mülteciler arasında en az iki farklı farklı grup bulunmaktaydı.¹⁹⁸ Bunların ilki, Kilikya’dan gelen mültecilerdi. Bunlar, günlük yaşamda genellikle Türkçe’yi kullanmaktaydılar ve Arapça’yı çok iyi konuşamıyorlardı. Bazıları ise Ermenice’yi hiç konuşamamaktaydı. İkinci grupsa, Ermeni vilayetlerinden gelen mültecilerdi. Bunlar, yaygın olarak Ermenice konuşmaktaydılar. Öte yandan, bu gruplar içinde şivelerin de olması durumu daha da karmaşık hale getiriyordu.¹⁹⁹ Bölgesel ve dinsel gruplar, sınıfsal anlamda farklı

¹⁹⁵ Migliorino, *(Re)Constructing Armenia...*, p. 73.

¹⁹⁶ Kerr, *The Lions of Marash...*, p. xi.

¹⁹⁷ Migliorino, *(Re)Constructing Armenia...*, p. 74.

¹⁹⁸ Schahgaldian, “The Political Integration...”, p. 67.

¹⁹⁹ Migliorino, *(Re)Constructing Armenia...*, p. 74.

geçmişler ve yaşam stilleri (köylü, şehirli) hangi Ermeni kültürünün benimsenmesi ve öğretilmesi gerektiği noktasında tereddütler oluşturmaktaydı.

Ermeni okullarında ciddi bir eğitimin rasyonalize edilmesi ve standardizasyonunun sağlanması sorunu bulunmaktaydı.²⁰⁰ Buna ek olarak, siyasi partilerin kendi çıkarları doğrultusunda topluluğun liderliğini ele geçirmek amacıyla eğitim alanında da yer almaya başlamaları ülkedeki Ermeni eğitim faaliyetini daha da sorunlu kılmıştır. Bu noktada, öne çıkan parti Taşnaklar'dır. Ermeni gençliğinin “amaçsızca dolaşma içinde” olduğu ve kalbinin “saflığını” yitirdiğini ifade eden Taşnaklara göre, Ermeni gençliği, zihinsel ve ruhsal olarak hazırlanmalıdır. Bu partinin amaçladığı gençlik, Taşnak'ın istekleri için her an hazır olan ve her yerde ve her koşulda Taşnak'ın askerileri olan devrimci karaktere sahip kişilerdi.²⁰¹ Dolayısıyla eğitim kurumları da bu tarz gençlerin yetişmesine hizmet etmeliydi. Taşnaklar, bu amaç doğrultusunda, yukarıda da ifade edildiği üzere, çok sayıda eğitim kurumu açtılar. Schahgaldian'ın kelimeleriyle, “Bu okulların tek misyonu partinin amaçladığı ‘doğru Ermeniler’ imajında yeni Ermenilerin yetiştirilmesiydi. Bunlar tarih ve kültürlerinin bilincinde olan, ana dillerinde becerikli ve Ermeni milliyetçiliğinin ideallerine kendisini adayan kişilerdir.”²⁰² Bu amacı gerçekleştirmek için gerekli adımlar müfredat programlarında ortaya konmaktaydı. Ermeni dili, tarihi, kültürü ve edebiyatıyla ilgili derslerin ağırlıkta olduğu ders programları böylece öğrenciler Ermeni ulusal değerlerini aşıyordu. Derslerde ve okullardaki diğer faaliyetlerde öğrencilere Ermeni milletinin değerlerinin aşılmasının yanında haftada en az bir saat işlenen sözlü kompozisyon dersleriyle Ermenice'nin düzgün ve akıcı bir şekilde konuşulması sağlanmaya çalışılmaktaydı.

²⁰⁰ Bu sorun, esasında 19. yüzyılın ikinci yarısına, Osmanlı'da Ermeni okullarında gözle görülür gelişmelerin olduğu döneme kadar götürülebilir. Nitekim Gregoryen topluluk, 1853-1863 yılları arasında Ermeni eğitiminin belirli kurallarını geliştirmek için, bu çalışmanın önceki sayfalarında da detaylandırılmış olan, bir Ermeni Tedrisat Komisyonu oluşturmuştur. Tedrisat Komisyonu'nun amacı, “Organize olmamış ve büyük oranda resmi olmayan yapılardan oluşan farklı Ermeni eğitim yapılarının bir birlik oluşturacak şekilde sistematize edilmiş metotlarla insanların eğitilmesi için düzenlenmesidir.” Bu amaç doğrultusunda, Komisyon'un müfredatın hazırlanması, ders kitaplarının oluşturulması ve Ermeni öğretmenlerin niteliklerinin geliştirilmesi konularında çalışmalarda bulunması öngörüyordu. Bkz. Pamela J. Young, “Knowledge, Nation and the Curriculum: Ottoman Armenian Education (1853-1915)”, Michigan, University of Michigan, **Unpublished Doctoral Thesis**, 2001.

²⁰¹ Schahgaldian, “The Political Integration...”, p. 166.

²⁰² **Ibid.**, p. 165.

d. Ermeni Kültür ve Sanat Kurumlarının İ nşası

1915'i izleyen süreçte Ermeni kültürü ve sanatı büyük zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Bu dramatik süreçte hem birçok yazar, sanatçı, aydın ve entelektüelin hayatını kaybetmesi²⁰³ hem de çok sayıda edebiyat, tiyatro, gazete ve dergi kuruluşunun ortadan kalkması Ermeni kültürünü ve sanatını büyük zorluklarla karşı karşıya bırakmıştır.

Mülteci kamplarının kültür ve sanat faaliyetleri için oldukça az olanaklara sahip olmalarına karşın Lübnan'daki Ermeni yazar, sanatçı, aydın ve entelektüeller edebiyat, şiir ve tiyatro gibi ögeler aracılığıyla Ermeni kültür ve sanat üretiminin yeniden canlandırılması ve yaşananların aydınlatılması için çalışmalarda bulundular. Lübnan'da Ermeni şiir alanının önde gelen ismi şair Moushegh Ishkhan ve edebiyat alanının önde gelen ismi ise 1883 yılında Bursa'da doğmuş olan romancı Hagop Oshagan idi. Tiyatro alanında ise 1869 İstanbul doğumlu oyun yazarı, şair ve romancı Levon Shant  n plan da olsa da her üç alanda da Ermeni eserlerinin etkinliğinden çok da bahsedilemez. Shant,  lkede Ermeni eğitim alanında da önemli bir rol oynamıştır. Öğretmenlik de yapan Shant, 1929 yılında faaliyete geçen Beyrut Ermeni Yüksek Okulu'nun da kurucu ortağıdır.

Eserlerin konuları genellikle yaşanan acılar, güncel olaylar ya da Ermeni tarihi ve mitolojisinden unsurları içermekteydi. Bunlar kiliseler, okullar, medya kuruluşları ve yardım kuruluşlarıyla birlikte ya da bunlara paralel bir şekilde kimlik hissinin oluşturulması, Ermeni kültürünün, dilinin ve değerlerinin yükseltilmesi noktasında önemli bir rol oynamışlardır. Bu sanat eserleri arasında tiyatro gerek görselliği gerekse "canlılığı" sayesinde Ermeni topluluğun sosyalleşmesini sağlayan bir unsur niteliğindeydi. Kamplarda tiyatro ve diğer eğlence unsurlarının gelişimi genel olarak Ermeni kültürel dünyasının Ermeni olmayan topluluklardan yarı-izolasyonist bir hale

²⁰³ Bunlar arasında  ne çıkan isimlerden birisi olan Krikor Zohrab (1861-1915), Migliorino'ya göre, "belki de" Ermeni gerçekçi romanının en iyi temsilcisidir. Taniel Varoujian da (1884-1915) döneminin en iyi şairlerinden birisidir. Bkz. K. Chahinian, **Oeuvres Vives de la Literature Armenienne**, Antelias, Catholicosat Armenien de Cilicie, 1988, pp. 243-247'den aktaran Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 85'te dipnot 91.

gelmesine olanak sağlamıştır. Ermeniler tarafından üretilen ve Ermenilerin yerleşim alanlarında yayılan bu Ermeni kültür üretimi sadece topluluğu muhattap almıştır.

Ermeni topluluğunun bu kültür ve sanat faaliyetleri ülkedeki Ermeni siyasal partileri tarafından da destek görmüştür. Kültürel üretimde yer almanın öneminin farkına varan siyasal partiler, kendi kültür ve sanat kurumlarını inşa emeye başlamışlardır. 28 Mayıs 1928 tarihinde aralarında oyun yazarı, şair ve romancı Levon Shant'ın ve sahne yönetmeni Kaspar Ipekian'ın da bulunduğu bir grup Taşnak entelektüel, Parti'nin "kültürel kolu"nu, "Hamazkayin Kültür Derneği'ni (The Hamazkayin Cultural Association)" kurdular. Kahire'de kurulan Hamazyakin ilerleyen yıllarda Beyrut dâhil olmak üzere Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerde şubeler ve okullar açarak örgütlenmesini genişletmiştir. Derneğin temel amacı "Ermeni dilini öğreterek halkın ve yeni nesillerin eğitim seviyesini yükseltmek ve onlara Ermeni ruhunu vermek"tir.²⁰⁴ Hınçak Partisi de aynı dönemde kendi kültür kurumu olan "Yeni Jenerasyon'u (Nor Serount)" hayata geçirdi. Ramgavar Partisi'nin kültür kurumuysa "The Tekeyan"dır. Partilerinin "kültürel kolu" niteliğindeki bu iki kurum eğitim, basın-yayın, kültür ve sanat alanlarındaki faaliyetleriyle partilerinin ideallerinin Ermeni toplumu arasında yerleşmesine katkıda bulunuyorlardı.

Bu dönemde, Ermeni topluluğuna hizmet eden bir diğer kültür unsuru basın ve yayın (gazeteler, matbaalar ve süreli yayınlar) faaliyetleriydi. Gerek bağımsız girişimlerin gerekse kiliseler, partiler ve diğer kurumlarla ilintili bir şekilde ortaya konan bu basın-yayın faaliyetlerinde, Birinci Dünya Savaşı'nın bitişini izleyen süreçte ve Ermenilerin 1920'lerden sonra bölgeye akışını izleyen dönemlerde ciddi bir artış meydana gelmiştir. Bu yayınların, Ermeni meselesi gibi güçlü bir dürtüyle ortaya konduğu aşıkardır.

Lübnan'da Ermeni yayıncılık faaliyetlerine bakıldığında ülkede erken tarihlerden itibaren yayınevlerinin kurulduğunu görülmektedir. Bu ilk yayınevlerinden birisi, Adana göçmeni olan Guiragos Doniguan tarafından 1924 yılında Medawar'daki ana

²⁰⁴ Hamazkayin Kültür Derneği ve faaliyetleri üzerine detaylı bilgi için bkz. (Çevrimiçi) <http://www.hamazkayin.com>, Erişim Tarihi: 9 Aralık 2017.

Ermeni kampı yakınlarında kurulan “Guiragos Doniguan & Sons Printing Press”tir.²⁰⁵ Kilikya Katolikosluğu da 1932 yılında Antelias’taki mekânında matbaa faaliyetlerine başlamıştır.²⁰⁶

Yayınevlerinin kurulması Lübnan’da Ermeni gazete, dergi ve süreli yayınların ortaya konmasının da önünü açmıştır. Ermeni göçünün bölgeye yoğunlaşmaya başladığı 1921 yılından önce Lübnan’da yayın hayatına başlayan birkaç gazete ve süreli yayının varlığı söz konusuydu. 1913-1914 yılları arası dönemde altı sayı çıkarmış olan “Miyutyun (Birlik)” gazetesi bunlardan birisiydi. Beyrut Amerikan Üniversitesi öğrencileri tarafından faaliyete geçirilen Miyutyun gibi kısa ömürlü olan bir diğer yayın organı ise 1918 yılında Zahle’de çıkarılmaya başlanan “Luys (Işık)” gazetesi idi. Dil bilimci ve Türk Dil Kurumu’nun ilk sekreteri olan Hagop (Martayan) Dilaçar tarafından çıkarılan Luys, iki sayfalık bir gazeteydi.²⁰⁷

20. yüzyılın ikinci on yılında hayata geçirilen ilk Ermeni gazetesi ise “Hosank (Akım)” idi. Juniyeh Yetimhanesi son sınıf öğrencileri tarafından 1922 yılında çıkarılmaya başlanan Hosank, on beş günde bir yayın yapıyordu. Hosank gazetesi kısa süre içerisinde yerini yine bu yetimhane öğrencileri tarafından çıkarılan “Dun (Ev)” gazetesine bıraktı. Dun gazetesi, 1922-1924 yılları arası dönemde yayımlanmıştır.²⁰⁸ “Haruyk (Büyük Ateş)”, “Nor Punig (Yeni Anka)”, “Vorp Aşharhi Azk (Yetimler Dünyasının Yıldızı)”, “Ovasis (Vaha)”, “Nor Tar (Yeni Yüzyıl)” ve “Ayk (Şafak)” bu dönemde yetimhanelerde çıkarılan diğer gazetelerdi.

Bu ilk dönem yayın organları, Lübnan’da bulunan yabancı misyoner kuruluşları tarafından desteklenmekte olup basın ve yayın organlarının bilinen anlamda halkı bilgilendirme görevinden uzak bir yapıya sahipti. Oldukça az sayıda sayfadan

²⁰⁵ Guiragos Doniguan & Sons Printing Press’in kurucusunun oğlu Hagop Doniguan ile 23 Ekim 2003 tarihinde Antelias’ta yaptığı röportajdan aktaran Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 83’te dipnot 97.

²⁰⁶ Kilikya Katolikosluğu yayınevi direktörü Father Norayr Ashekian ile 24 Ekim 2003 tarihinde Antelias’ta yaptığı röportajdan aktaran Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 85’te dipnot 98.

²⁰⁷ Jirair Tanielian, “A Short Account of the Armenian Press in Lebanon”, **Haigazian Armenological Review**, Vol. 4, 1973, p. 250.

²⁰⁸ Manvel A. Babloyan, **Hay Barperagan Mamoul: Madenakidagan Hamahavak Tzoutzag, 1794-1980 (Ermeni Süreli Yayınları: Bibliyografik Liste, 1794-1980)**, Yeveran, The Armenian Soviet Socialist Republic Academy of Sciences, 1986, p. 141.

oluşan ve haftada bir, on beş günde bir veya ayda bir çıkarılan bu yayınlarda, kayıp aile fertlerini ve/veya akrabalarını arayan kişilerin ilanlarının yanında yetimhaneler hakkında bilgiler ile yetimlerin para kazanmak için yaptıkları işlerin ilanları yer almaktaydı.²⁰⁹

Yetimhanelerde çıkarılan bu süreli yayınları 1924 yılından itibaren daha basın-yayın organı niteliğine sahip gazeteler ve süreli yayınlar takip etti. Bu yayın organları, daha çok, ülkedeki Ermeni siyasi partileri bünyesinde faaliyete geçiyordu. Taşnakların yayın organı olan “Punig (Anka)”, bu Parti’nin önde gelen isimlerinden Ğosrov Tütünciyan ile Arşag Hovhannesyan tarafından 1924 yılında çıkarılmaya başlandı. Daha sonra “Nor Punig (Yeni Anka)” adıyla yayımlanacak olan ve ilk önce üç günde bir, daha sonraki süreçteyse iki günde bir piyasaya sürülen bu gazete, 1927 yılına kadar yayın hayatına devam etmiştir. Mart 1927 tarihinden günümüze dek Taşnaksutyun’un yayın organı görevini “Aztag (Faktör)” gazetesi üstlenmiştir.²¹⁰ Aztag, Hayk Balyan adında Taşnaksutyun taraftarı bir isim tarafından kurulmuştu ve başlangıçta resmi olarak Taşnakların mülkü değildi. Fakat Balyan’ın Taşnaksutyunla olan sıkı gönül bağının gazetede ki haberlerde kendisini ciddi oranda hissettirmesi gazetenin resmi olarak Taşnakların mülkiyetine geçeceği 1965 yılına kadar da Parti’nin yayın organı gibi görülmesini sağladı. Balyan’ın 1965 yılında vefat etmesi ve Taşnaksutyun’un bu gazeteyi satın almasıyla Aztag, resmen Taşnakların yayın organı haline gelmiştir. Başlangıçta üç günde bir, daha sonraki süreçteyse iki günde bir çıkarılan Aztag, 1932 yılından itibaren günlük yayın yapmaktadır.²¹¹

Ermenilerin bir diğer önemli partisi olan Hınçak Partisi de yayın organı olan gazeteyi, “Lipanan’ı (Lübnan)” 1924 yılında faaliyete geçirmiştir. 1935 yılına kadar belirli dönemlerde önce haftada bir, sonra iki günde bir ve en sonda üç günde bir yayın hayatını sürdüren bu gazete, söz konusu tarihte yayın hayatına son vermiştir.²¹² İlk başta Ermenice yayımlanan Ermenice, belirli bir dönem Ermenice harfleriyle Türkçe

²⁰⁹ Özşavli, “Lübnan Ermenileri...”, s. 187.

²¹⁰ Ardaşes Der Khatchadourian, “Lipananhay Mamuli Hisun Darin, 1921-1971 (Lübnan Ermeni Basının Elli Yılı, 1921-1971)”, *Haigazian Armenological Review*, Vol. 2, 1971, pp. 263-296.

²¹¹ Babloyan, *Hay Barperagan Mamoul...*, p. 170.

²¹² Hasmik A. Stepanyan, *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)*, İstanbul, Turkuaz Yayınları, 2005, s. 604.

yayınlanmıştır. Bu özelliğiyle önem atfeden gazete daha sonraki süreçte tekrar Ermenice yayın yapma politikasına geri döndü. Lipanan'ın yerini Hınçak Partisi'nin yayın organı olarak Kasım 1937 tarihinden itibaren "Ararat (Ağrı Dağı)" gazetesi almıştır. Günümüzde de yayımlanmaya devam eden bu günlük gazetenin söz konusu dönemdeki editörleri Arsen Fidur ve Armenag Yeloyan idi.

Ülkenin diğer iki Ermeni siyasi fraksiyonları olan Ramgavar Partisi ve Ermeni komünistler de bu dönemde kendi yayın organlarını kurdular. Ramgavarlar, Eylül 1937 tarihinde günlük "Zartonk (Uyanış)" gazetesini, Ermeni komünistlerse Şubat 1938 tarihinde önce haftalık olarak çıkarılan daha sonraki süreçteyse günlük yayımlanmaya başlanan "Joğuvurti Zayn (Halkın Sesi)" gazetesini hayata geçirdiler. İlk yıllarında "Kalusdyan Ulusal Ermeni Okulu"nun bünyesinde çıkarılan Zartonk, süreç içerisinde bu okulun bünyesinden tamamen çıkarak Ramgavarların resmi yayın organı haline gelmiştir.

Ermeni halkı üzerinde nüfuz kurmak isteyen bir diğer aktör olan kiliseler de bu amaçları doğrultusunda basın-yayın organları ortaya koymuşlardır. Ermeni Katolik Patrikhanesi tarafından 1927-1933 yılları arası dönemde haftalık olarak yayımlanan "Bir Dostun Sesi" gazetesi bunun ilk örneğidir. Bedros Gosdantinyan'ın editörlüğünü yaptığı bu gazete, adından da anlaşılacağı üzere Türkçe yayın yapmaktaydı. Hınçakların ilk yayın organı olan Lipanan'ın da belirli bir dönem Ermenice harfleriyle Türkçe yayın yapması ve söz konusu süreçte tamamen Türkçe ya da Ermenice harfleriyle Türkçe yayın yapan başka gazeteler ve süreli yayınların da olması Ermeni halkının bu dönemdeki yapısıyla ilintilidir. Bu çalışmanın daha önceki sayfalarında da ifade edildiği üzere, Lübnan'a varan Ermenilerin büyük bir kesimi buraya Kilikya bölgesinden gelmişti. Bu, onların Ermenice'yi çok az bilmeleri ya da hiç bilmemeleri demektir. Dolayısıyla siyasi partilerin ve kiliselerin bazıları başlangıçta bu kesimin konuştuğu dili, Türkçe'yi kullanarak bu kesim arasında Ermeni ulusal bilincini körükleyecek yayınlar yapmayı tercih ettiler. Süreç ilerledikçe, Ermenice'yi öğrenen genç nesillerin yetişmesiyle Ermeni ulusal bilincinin en önemli parçalarından birisi olan Ermenice yayınlar misyonunu tamamlayan Türkçe yayınların yerini almıştır.

Bu dönemde dini kurumlar tarafından çıkarılan bir diğer gazete “Vilag (Makara)” idi. Beyrut Ermeni Protestan Birliği tarafından 1929 yılında hayata geçirilen Vilag’ın önde gelen isimleri Püzant Hadidyan, Jorj Gaydzagyan, Yervant Lusararyan ve Hovhannes Serpyan’dı.²¹³ Ocak 1932 tarihinde çıkarılmaya başlanan aylık “Hask (Başak)” dergisiyse ülkedeki Ermeni Gregoryen Katolikosluğu’nun bünyesinde yer almaktaydı. Mart 1932 tarihinde yayımlanmaya başlanan “Avedik (Müjde)” dergisi Ermeni Katolik Patrikliği, 1937 yılında yayın hayatına başlayan “Çanaser (Çalışkan)” dergisiyse Ermeni Protestan Kilisesi yayın organıydı. Avedik dergisi, 1972 yılında faaliyetlerine son verirken Çanaser dergisi de 1980 yılında kapanmıştır. Bu basın-yayın kurumları, çıkarıldıkları kurumlarda dikkate alındığında daha çok dini konuları işlemektedirler.

Ermenice’nin öğretilmesine hizmet eden gazeteler de ortaya konmuştur. 1925-1927 arasında yayımlanan “Gırta Siraz (Okumayı Seven)” ve 1929 yılında çıkarılmaya başlanan ama daha kısa ömürlü olan “Çahagir (Meşaleyi Taşıyan Kişi)” gazeteleri edebiyatla ilgili olup Ermenice’nin yaygınlaştırılması amacına hizmet etmekteydiler. Yervant Keşişyan’ın editörlüğünü yaptığı Gırta Şiraz aylık bir yayın organıyken Çuhakir ise iki haftada bir yayımlanan bir gazeteydi.

1932-1934 yılları arasında Siran Zarifyan’ın editörlüğünde yayımlanan aylık “Yeridasart Hayuhi (Genç Ermeni Bayan)” kadın dergisi ile 1939-1944 yılları arasında Vazken Aykuni’nin editörlüğünde faaliyet yürütmüş olan aylık “Hay Kir (Ermeni Harfi)” ile 1939-1949 yılları arasında Püzant Yeğyayan önderliğinde çıkarılan “Dziazan (Gökkuşağı)” çocuklara yönelik dergiler yirminci yüzyılın üçüncü on yılında yayımlanan diğer basın-yayın organlarıydı.²¹⁴

Tüm bu bilgiler göz önünde tutulduğunda, 1944 yılına gelindiğinde Lübnan’da yaklaşık olarak 57 farklı Ermeni basın-yayın organı bulunmaktaydı.²¹⁵ Bu Ermeni

²¹³ Babloyan, **Hay Barperagan Mamoul...**, p. 181.

²¹⁴ **Ibid.**, p. 195.

²¹⁵ **Ibid.**, pp. 362-364; Söz konusu süreçte, Lübnan’da yer alan diğer Ermeni basın-yayın organları [Orijinal Adı (Türkçe Adı), Yayın Başlangıç Yılı - Yayın Bitiş Yılı] şunlardır: Hay Gıyank (Ermeni Dünyası), 1925 - 1926; Vorpaşharhi Asdği (Yetimler Dünyasının Yıldızı), 1925 - 1931; Oazıs (Vaha), 1925 - 1926; Zank Hamakordzagutyanyan (Çan Dayanışması), 1926 - ?; Poğpoç (Tomurcuk), 1927 - ?; Sahag-Mesrob (Sahag-Mesrob), 1927 - 1934; Jbid (Tebessüm), 1928 - ?; Hoshos (Hoshos), 1928 - ?;

basın-yayın organlarının içeriklerine bakıldığında, içeriklerin Ermeni toplumunun belirli dönemlerdeki durumları ve bulunla ilintili olarak gereksinimleriyle ilgili unsurları içerdiği görülmektedir. 20. yüzyılın ikinci on yılında çıkarılan Ermeni basın-yayın organları, daha çok, Lübnan'a yeni gelen Ermeni topluluğunun eğitim, sağlık, barınma ile yiyecek ve giyecek sorunlarını konu edinmekteydiler. Ermeni milleti üzerinde nüfuz kurma mücadelesi içerisinde olan Taşnak ve Hınçak partileri arasındaki mücadele, söz konusu dönemde basın-yayın organlarında kendisine yer bulan bir diğer konuydu. Ermenilerin ilk geldikleri zamana oranla ülkeye daha çok yerleşmiş ve düzenlerini görece sağlamış oldukları 1930'lerden itibaren basın-yayın organlarının içeriklerinin de farklılaştığı görülmektedir. Ekonomik ve sosyal alanlarda meydana gelen iyileşmelerle Ermenilerin mülteci kamplarından daha iyi koşullarda yaşama imkânına sahip oldukları mahallelere taşınmaya başlamaları ve kendilerine seçme ve seçilme haklarının tanınmasıyla politik haberler basın-yayın organlarında daha fazla yer bulmaya başlamıştır. 1934 ve 1937 seçimleri ve bunlarla ilgili haberler, bu dönemde Ermeni basın-yayın organlarında en fazla öne çıkan konulardır.

Ermeni basın-yayın kurumlarının faaliyetlerini yerine getirme sürecinde ülke yönetimiyle diyaloglarına bakıldığında, Fransız otoritelerinin Ermeni basın-yayın organlarına yönelik yaklaşımının bu basın-yayın organlarının işlevlerine göre değiştiği görülmektedir. Ermeni basın-yayın organları, ülkede herhangi bir ayrıcalığa sahip değillerdi ve Fransız karşıtı bir unsur olarak algılandıkları her dönemde zarar görmüşlerdir. Bu noktada, basın-yayın organları en ciddi zarar gören Ermeni siyasi fraksiyonu Ermeni komünistlerdi. Spartak grubu komünistler yayınlarını gizlice, el altından yapmak zorundaydılar. Bu koşullar altında komünistlerin bir yayını olan "Nor Paros (Yeni Deniz Feneri)" 1925 yılında Beyrut'ta iki sayısını yayımladıktan sonra

Hoshosi Darekirkı (Hoshos Yıllık), 1929 - ?; Suriyahay Darekirk (Suriye Ermenileri Yıllığı), 1929 - ?; Badgerazart Orakir (Resimli Günlük Gazete), 1930 - ?; Sihun (Sihun), 1930 - 1931; Garmir Arşaluy (Kırmızı Şafak), 1931 - 1932; Joğovurt (Halk), 1932 - ?; Hartkoğ (Saman Yolu), 1932 - ?; Ayk (Şafak), 1933 - ?; Ekonomia (Ekonomi), 1933 - 1934; Lipanani Kırbani Daretsuys (Lübnan Cep Yıllığı), 1933 - ?; Hay Badani (Ermeni Genci), 1933 - 1935; Badgerazart Giligya Daretsuys (Resimli Kilikya Yıllığı), 1933 - 1934; Mardagoç (Slogan), 1934 - ?; Horizon (Ufuk), 1935 - 1939; Amenun Nor Daretsuys (En Yeni Yıllık), 1936 - 1943; Badanegan Artsakank (Genç Yankı), 1936 - 1980; Usanoğats Darekirk (Öğrenci Yıllığı), 1936 - 1939; Aravod (Sabah), 1938 - 1946; Liradu (Haberci), 1938 - 1944; Cem-Ari (Yürüyen Cesur), 1938 - ?; Hamazkayini Oratsuys Daretsuys (Milli Yıllık Takvim), 1939 - 1953. Bkz. **Ibid.**

1927 yılında “Spartak” ve “Nor Basdil’in (Yeni Hisar)” birkaç sayısını çıkarmak için Rakka ve Deir ez-Zor bölgeleri arasında çalıştılar.²¹⁶

e. Lübnan’da Ermeni Dünyasının Yeniden İnşası Sürecinin Bir Aktörü Olarak Yardım/Hayır Kuruluşları

Manda yönetimi altındaki Lübnan’da Ermenilerin yeniden yapılanma sürecinin önemli bir bileşeni de Lübnan’da ya da bu ülke dışında başka bir yerde kurulmakla birlikte bu ülkede de faaliyet yürüten bir takım Ermeni yardım kuruluşları ile mülteci konumuna düşmüş Ermenilere maddi ve manevi konularda destek sağlamak amacıyla hayata geçirilen bazı uluslararası hayır kuruluşlarıydı. Kamplarda mültecilerin eğitim, sağlık, barınma ile yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarının sağlanması noktasında ön plana çıkan bu kuruluşlar aynı zamanda Ermeni sosyalleşmesinin yeni referans noktaları haline gelmiş, kültürel değerlerin korunmasına katkı sağlamış ve topluluğun ihtiyaçlarını karşılama noktasında kendine yeten bir hal alması algısını ortaya çıkarmışlardır.²¹⁷ Bu kuruluşların bazıları söz konusu dönemdeki faaliyetlerinin ardından işlevlerine son vererek kapanırken bazılarıysa günümüze dek varlıklarını sürdürerek faaliyetlerini yerine getirmeye devam etmektedirler.

İlk dönemde kurulan Ermeni hayır kuruluşların büyük bir çoğunluğunun kamplardaki Ermenilerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla hayata geçirilen yardım kuruluşları olduğu gözlemlenmektedir. Bu hayır kuruluşlarının çoğunun kiliseler tarafından faaliyete geçirilmesi, kiliselerin Ermeni nüfusu üzerindeki ilk dönemdeki etkisi düşünüldüğünde son derece doğaldı.

“Aghkadakhnam (Fakirlere Yardım)”, Lübnan’da var olan kilise temelli Ermeni hayır kuruluşlarının en eskilerinden birisiydi. Gregoryen Kilisesi’nin hayır kuruluşu olan Aghkadakhnam, faaliyetlerine başladığı 19. yüzyılın sonlarından itibaren Beyrut’taki Saint Nişan Kilise’nin çatısı altında varlığını sürdürmüştür. Bu kuruluşların öne çıkanlarından bir diğeri, Boghos Nubar Paşa’nın önderliğinde Mısır’ın önde gelen

²¹⁶ H. Bariguan ve H. Varjabedian, **Badmoutioun Suro Hay Debaranneru (Suriye Ermeni Yayınları Tarihi)**, Aleppo, AGBU Bibliographical Committee, 1973, p. 230’dan aktaran Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 69.

²¹⁷ Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 62.

birkaç Ermeni ismi tarafından 1906 yılında Kahire’de kurulan ve daha sonra 1910 yılında Beyrut’ta bir şube açan “Ermeni Hayırseverler Genel Birliği (Armenian General Benevolent Union - AGBU)”dir. Bir ulus-aşırı organizasyon gibi örgütlenen kuruluş, mültecilerin Lübnan’a ulaşmaya başlamasıyla birlikte bu ülkedeki faaliyetlerini genişletmiş ve hızlandırmıştır. Nitekim bu kuruluşun Lübnan’daki kollarına bakıldığında Lübnan’ın birçok ana kentinde örgütlendiği görülmektedir. 1927 yılında Zahleh’de, 1928 yılında Rumeyl’de, 1929 yılında Trablus, Juniyeh, Sayda, Sur ve Sın el-Fil’de, 1930 yılında Ğhazir’de, 1938 yılında Burc Hammud, Yeni Haçin, Eşrefiye ile 1939 yılında Aley, Jbeil, Bikfaya, Merjayoun ve Rayak’ta örgütlenenen AGBU, yetimhaneler açarak ve Ermeni kültür, eğitim ve spor alanlarına destek sağlayarak Ermenilere katkıda bulunmuştur.²¹⁸

1918 yılında kurulan Ermeni Protestan kuruluşu “Amerika Ermeni Misyonerler Kuruluşu (Armenian Missionary Association of America)” kamplarda mültecilere eğitim desteğinde bulunmuştur. “Ermeni Ulusal Sanatoryumu (Armenian National Sanatorium)”, Mamlaketeyn’deki üç Ermeni kilisesinin işbirliğiyle 1923 yılında faaliyetlerine başlamıştır. Misyonerler Birliği, Yakın Doğu Yardımı’ndan fon desteği almaktaydı.²¹⁹ 1938 yılında Azuniyeh’e taşınarak Gregoryen-Protestan girişimine katılan bu kuruluş günümüzde de faaliyetlerine devam etmektedir. 1920’lerin başlarında hayata geçirilen bir diğer hayır kuruluşu “Yaşlılar Evi (People’s Home)” idi. İlk yıllarında, Ermenilerin İsviçreli Arkadaşları örgütüyle Türkiye’de yetimhaneler inşa eden bu kuruluş daha sonra Ğazine’ye taşınarak burada dul Ermenilere hizmet vermeye başlamıştır. 1932 yılından günümüze Burc Hammud’da faaliyetlerini yürüten kuruluş, süreç içerisinde yaşlılara hizmet eden bir yapıya büründü. 1929 yılında kurulan Katolik kuruluşu “Saint Ely Yardım Topluluğu (Saint Ely Beneficent Society)”, Ermeni Katolik ailelere finansal destek sağlamaktaydı. Bu kuruluş, Başpiskopos Nazlian ve önde gelen Katolikler tarafından hayata geçirilmiştir. 1929 yılında faaliyete geçen bir diğer kuruluş, “Ermeni Kızıl Haçı (The Armenian Relief

²¹⁸ Armenian General Benevolent Union, **A Brief Overview of AGBU in Lebanon**, Pamphlet, 2001, pp. 3-7.

²¹⁹ Söz konusu dönemde, Lübnan’da Ermenilere yönelik faaliyetlerde bulunan diğer yabancı yardım kuruluşlarının bazıları şunlardı: Fransız Ermeni Misyonu (French Mission d’Armenie), Amerikan Kızıl Haçı (The American Red Cross), Danimarkalı Kuşların Yuvası (The Danish Birds’ Nest), Ermenilerin İsviçreli Arkadaşları (The Swiss Friends of the Armenians).

Cross)” idi. 1910 yılında Boston’da kurulan ve sosyal yardım, eğitim ile sağlık gibi alanlarda önemli yardımlarda bulunan bu kuruluş, 1929 yılında Beyrut’ta “Lübnan Ermeni Yardım Derneği” adıyla bir şube açmıştır. Taşnaksutyun’un bir unsuru olan Yardım Derneği, ihtiyaç sahibi Ermenilere gereksinimleri çerçevesinde eğitim, sağlık, barınma ile yiyecek ve giyecek yardımlarında bulunuyordu. 1931 yılında faaliyete geçen “Kutsal Kurtarıcı Derneği (Association of the Holy Saviour)” ise bir Katolik kuruluşuydu. Başlarda “Kutsal Kurtarıcı Kardeşliği (Brotherhood of the Holy Saviour)” olarak adlandırılan bu kuruluş, Başpiskopos Nazlian tarafından Burc Hammud’da inşa edilmiştir. Başpiskopos Nazlian tarafından hayata geçirilen bir diğer kuruluş, 1931 yılında Eşrefiye’de faaliyetlerine başlayan Katolik yardım kuruluşu “Tebliğ Cemaati (Society of Annunciation)” idi. Ermeni kadınlar da mültecilere yiyecek, giyecek, eğitim ve barınma sağlamak amacıyla 1937 yılında “Çalışmayı Sevenler (Aghkadasiratz)” adında bir kuruluşu hayata geçirdiler. “Howard Karagheuzian Hatıra Kuruluşu (Howard Karagheuzian Commemorative Corporation)” ise 1941 yılında New York’ta Ermeni-Amerikan yardımseverler ile ulus-aşırı diaspora örgütleri tarafından kurulmuştur. Bu kuruluş, İskenderun Sancağı’nda meydana gelen gelişmelerden sonra Anjar ve Beyrut’ta faaliyetler yürütmüştür.²²⁰

Ermeni halkının kültürel ve sosyal unsurlarının yeniden üretimi noktasında sosyal aktivitelere önem veren bir diğer aktör grubu Ermeni siyasi partileriydi. Bu noktada, partiler özellikle gençlik ve spor kurumlarına önem verdiler. Taşnaksutyun Partisi, spor kulübü “Homenetmen”i 1918 yılında İstanbul’da kurarken, bu kulübü 1924 yılında Beyrut’a taşımıştır.²²¹ Hınçak Partisi ise spor kulübü “Homenmen”i 1921 yılında Şam’da hayata geçirmiştir. Homenmen, Suriye’de “Hınçak Entelektüel Gençlik” ile “Antep Ararat” futbol takımlarının faaliyetlerine katılarak oluşmuştur. Homenmen’in hedefi “Ermeni Hınçak gençliğini bir atletik organizasyon kurarak Ermeni gençliğinin vatansever bir şekilde zihnen ve bedenen sağlıklı olmasını

²²⁰ Migliorino, (Re)Constructing Armenia..., pp. 63-64; Armenian General Benevolent Union, **A Brief Overview**..., pp. 17-22.

²²¹ Homenetmen’in resmi sitesi için bkz. (Çevrimiçi) <https://www.homenetmen.org>, Erişim Tarihi: 9 Aralık 2017.

amaçlamaktadır.”²²² Ayrıca Ermeni Hayırseverler Genel Birliği de 1931 yılında “Antranik Gençlik Kurumu (The Antranik Youth Association)” adıyla bir gençlik örgütü oluşturdu. Ermeni spor kulüpleri, hızlı bir şekilde yerel sahnede kalıcı olmaya başladılar ve 1940’larda Lübnan futbol, bisikletçilik ve atletizminde ön plana çıkan bir duruma geldiler. Homenmen kulübü, Lübnan Futbol Ligi’nde 7 kez (1944, 1946, 1948, 1951, 1955, 1963 ve 1969) şampiyon olurken Homenmen kulübü ise bu başarıyı 4 defa (1945, 1954, 1957 ve 1961) yaşamıştır. Gençlik ve spor kuruluşları, Ermeni gençlerinin bir araya gelerek sosyalleşmesine olanak sağladığı gibi sağlıklı ve toplumunu yarıştığı alanlarda elde edeceği başarılarla ileriye taşıyan bir Ermeni gençliğinin yetişmesine ortam hazırlıyorlardı.

2. Manda Yönetimi Döneminde Ermenilerin Sosyo-Ekonomik Durumları

Yerlerinden edinilen Ermeniler gittikleri yerlerde bir yaşam mücadelesine tutuştular. Bu mücadele, Ermenilerin daha önceki hikâyelerinde sahip oldukları birçok şeyi kaybettikleri ve sahip oldukları birçok şeyin de bu mücadelede anlam taşımadığı koşullar altında gerçekleşmekteydi.

Yerlerinden edilen Ermenilerin sosyal seviyelerinde olumsuz anlamda ciddi değişiklikler meydana gelmişti. Bu süreçte, Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki Ermeni toplumunun geleneksel sınıf yapısı radikal bir şekilde bozulmuş, sosyal farklılıklar minimize olmuştur. Toprak, mülkiyet ve yatırımlar temeline dayanan sınıf aidiyetleri sarsılmış, statüler daha çok yerinden edinilme deneyimi, göç ve mülteci yerleşim yeri olarak görülmeye başlanmıştır.²²³ Kır ile kent arasındaki ayrım da büyük oranda ortadan kalkmıştı. Başka bir deyişle, farklı sosyo-ekonomik çevrelerden gelen Ermeniler, Lübnan’da ortak bir yaşam alanını paylaşmak durumunda kaldıkları için daha önceden sahip oldukları birçok statünün söz konusu süreçte pek de bir geçerliliği bulunmamaktaydı.

²²² Homenmen’in resmi sitesi için bkz. (Çevrimiçi) www.homenmen.org, Erişim Tarihi: 9 Aralık 2017.

²²³ Migliorino, (Re)Constructing Armenia..., p. 75.

Bu yargıların pratikteki karşılığına bakıldığında, Lübnan'a vardıkları ilk yıllarda Ermenilerin en temel problemlerinden bir tanesi, yaşamlarını idare ettirebilmek için geçimlerini sağlayacak maddi olanaklara, dolayısıyla bir işe sahip olmaktı. Fakat söz konusu dönemde, Lübnan ekonomisinin içinde bulunduğu durum, yeni gelen Ermeni topluluğunun ülke ekonomisine entegrasyonunu hiç de kolaylaştırmıyordu. Bölge, Savaş'ın ve Savaş yıllarında uygulanan ablukanın etkisiyle ciddi ekonomik yıkıntı içerisindeydi. Bu durumu daha da kötüleştiren unsur, Fransız manda yönetiminin Lübnan için öngördüğü ekonomik politikalar idi. Manda yönetiminin Lübnan için öngördüğü ekonomik politikalar daha çok Fransa'nın ekonomik çıkarlarına hizmet edecek hamlelerden oluşuyordu. Bu doğrultuda, Fransız Frankı'na endekslenmiş bir yerel para birimini devreye sokan manda yönetiminin bu adımı ters tepmiş, buna bağlı olarak ithalat masrafları yükselmiş ve fiyatlar ciddi oranda artmıştır.²²⁴ Gümrük sistemi, Lübnan endüstrisini Avrupa ve Japon malları karşısında koruyacak durumda değildi; öte yandan güvenlik ve askeri harcamaların yüksekliği Manda yönetiminin bütçesini sarsarak ekonomik gelişme için gerekli unsurların oluşmasını engellemiştir.²²⁵ Bu ekonomik zorluklar, işçi piyasası üzerinde sıkıntılı süreçler oluşturmuştur. İşsizlik oranı artmıştır. Bu da kendisi ve ailesinin geçimi için acil bir iş bulma arayışında olan Ermeni mültecilerin mücadelesini daha da zorlaştırıyordu.

Lübnan'ın bu ekonomik koşulları altında, bölgeye vardıkları ilk yıllarda Ermeni erkekleri, ailelerinin geçimini sağlamak amacıyla Beyrut ve çevresindeki kentlerde daha çok pazarlarda hamallık yapıyorlardı, inşaat işlerinde çalışıyorlardı. Daha şanslı olanlar, başka bir deyişle bölge koşullarında hayata geçirebilecekleri bir zanaata sahip olanlar bu ağır işler yerine ayakkabı tamirciliği ve bakırcılık gibi işlerle meşgul oluyorlardı. Bu işler, Ermeniler cüzi kazançlar sağlıyordu.

Yaşlı, dul, yetim ve hasta Ermenilerin para kazanma yollarından birisi dilencilikti. Beyrut'un merkezi sokaklarında çok sayıda dilenen Ermeni görmek mümkündü. Beyrut sokaklarında sıkça rastlanan bir diğer kesim, bölgedeki esnaf veya atölyelerde

²²⁴ Ellen M. Lust-Okar, "Failure of Collaboration: Armenian Refugees in Syria", **Middle Eastern Studies**, Vol. 32, No. 1, January 1996, p. 58; Khoury'nin verilerine göre, Fransız Frankı 1920-1926 yılları arasında dolar karşısında yarı yarıya, sterlin karşındaysa üçte iki oranında değer kaybetmiştir. Bkz. Khoury, **Syria and French Mandate...**, pp. 85-86.

²²⁵ Khoury, **Syria and French Mandate...**, pp. 91-92.

bir iş bulan diğer Ermeni gençleri kadar şanslı olmayan, dolayısıyla sokaklarda ayakkabı boyayarak kendisinin ve ailesinin karınını doyurmaya çalışan Ermeni çocuklardı.

Ermenilerin, bu dönemdeki bir diğer kazanç kapısı, ipekçilik açısından zengin olan Lübnan'da ipek kozalarını işleyerek ipek yumakları yapıp satmak ve halı dokuyarak bunları pazarlamaktı. Koyun kemiklerinden yapılan taraklar, genç kızların işlediği nakış ve örgüler, esnafa satılmak amacıyla oluşturulan kese kâğıtları Ermenilerin bütçesine katkı yapan diğer işlerdi.²²⁶

Vatandaşlık hakkı elde ettikleri 1924 yılına kadar, devlet dairelerinde tercüman olarak çalışan küçük bir kesim dışında Ermenilerin Lübnan kamu kurumlarında yer almasıysa vatandaşlık ve dil sorunu nedeniyle mümkün olmamıştır.

Fransız manda yönetimi, bu çalışmanın daha önceki sayfalarında detaylandırılan Ermeni ve uluslararası hayır kurumlarıyla birlikte Ermenilere yaşamlarını sürdürmeleri için eğitim, sağlık, barınma ile yiyecek ve giyecek alanlarından önemli yardımlarda bulunurken bunu 1926 yılında bir adım daha ileri taşımıştır. Manda yönetimi, 1920'lerin ikinci yarısında, Ermenilerin farklı iş kollarındaki becerilerinden faydalanmak amacıyla Ermenileri mülteci kamplarından çıkararak meslek gruplarına göre ülkenin çeşitli yerlerine nakletme politikasını hayata geçirmiştir. Tarımsal faaliyet, bu noktada, hem Ermenilerin bu alanda kendi kendilerine yeten bir konuma gelmeleri hem de manda yönetiminin ülkedeki atıl durumdaki tarım alanlarının işlenmesini sağlayarak ekonomik kazanç elde etmek için önemliydi. Nitekim manda yönetimi, Ermeni mültecilerin önemli bir kısmını, özellikle çiftçilikten anlayan Ermenileri tarım kolonileri kurmak amacıyla Zahle, Kisravan ve Meten gibi bölgelere taşımayı planlamıştır.

Fransız manda yönetimi, büyük şehirlerin etrafına tarım kolonileri kurmayı hedefleyen bu girişimi, esasında 1925 yılında hayata geçirmeyi planladıysa da gerek mülteci sayısının fazlalığı gerekse bu iş için gerekli olan maddiyatın tek başına Fransa

²²⁶ Jocannes Mécérian, "Les Réfugiés Arméniens en Syrie", *Revue des études Arméniennes*, Vol. 4, 1924, p. 224'ten aktaran Özşavli, "Lübnan Ermenileri...", ss. 69-70.

tarafından karşılanmasında yaşanacak sıkıntılar nedeniyle planı 1926 yılına ertelenmiştir. Suriye ve Lübnan Yüksek Komiseri General Sarraïl, Ermeni mültecilere kalıcı bir iş ve barınak imkânı sağlayacak olan bu proje için Milletler Cemiyeti'nin desteğini talep etti. MC'nin bu projeye katkı vermeyi kabul etmesiyle MC Mülteciler Yüksek Komiserliği Başkanı Fridtjof Nansen'in başkanlığında ve bölgede Ermeni mültecilere destek sağlayan yardım kurumlarının da temsilcilerin bulunduğu "Müşterek Ermeni Komitesi" hayata geçirildi. Ermeni mültecilerin nakledilecekleri bölgelerin tespiti, bu bölgelerde gerekli arazilerin satın alınması ile bu iş ve barınak arazilerinin mültecilere hangi koşullarla verileceği konuları üzerine çalışmalar yapan Komite, bu doğrultuda, Beyrut'taki kamplardan ilk etapta herhangi bir gelirden yoksun ve çalışabilecek durumdaki 7.000 mülteciyi proje kapsamına alma girişimlerinde bulundu. Lübnan'daki Ermenilerin ilk kısmının ülkenin güneyinde bulunan geniş tarım arazilerine ve bol su kaynaklarına sahip Rasul-Ayn bölgesine iskânı planlanmıştı. Ermenilerin burada arzu eden büyük toprak sahipleriyle hasattan pay almak temelinde imzalanan anlaşmalar çerçevesinde birlikte çalışmaları öngörülüyordu. Rasul-Ayn'da beklenen olumlu sonucun alınması durumundaysa proje ülkenin diğer alanlarına yaygınlaştırılacaktı. Fakat umulduğu gibi olmadı. Bölgeye getirilen Ermeniler, öngörülen sisteme adapte olmakta sıkıntılar çektiler. Her şeyden önce bu sistem, Ermenilere toprak sahibi olmayı vaat etmiyordu. Dahası toprak sahipleriyle anlaşmakta sorunlar vuku buluyor, bu da kontratların fesh edilmesine yol açıyordu. Tüm bu unsurlar, Fransız manda yönetiminin 1920'lerin ikinci yarısında Ermeniler için tarım kolonileri kurma girişiminin başarısızlıkla sonuçlanması anlamına geldiğini ifade ediyordu.

Ermenilere geçimlerini sağlayacak bir ekonomik unsur oluşturmayı hedefleyen bu projenin başarısızlığının arkasındaki bir diğer unsur, projenin Ermenileri belli sayıdaki aileler çerçevesinde iskâna tabi tutmasıydı. Bu durum, hemşehri ve akrabalarıyla birlikte yaşama arzusu içerisinde olan Ermenilerin iskânını güçleştirmekteydi. Nitekim bölgeye gönderilen Ermeni aileler kısa bir süre içerisinde kamplara geri döndüler. Bu durum, manda yönetiminin bu projeden vazgeçerek sadece Ermeni nüfusundan müteşekkil köyler, mahalleler oluşturması kararı almasına ortam hazırladı.

Fransız manda yönetimi, bu doğrultuda, Beyrut'un merkezinde araziler satın alarak Ermeni mülteciler için yerleşim alanları inşa etmeye başladı. Eşrefiye bölgesi, öngörülen planların ilk uygulandığı yer olmuştur. Eşrefiye bölgesini Jbeil bölgesi takip etti. Bu alanlarda, inşa edilen daireler mültecilere uzun vadeli taksitler karşılığında satılıyordu. Bu sistem, 1930'larla birlikte terk edilmiştir. İzleyen süreçte, Ermeniler Nansen Office'yle yaptıkları anlaşmalar çerçevesinde evlerini kendileri inşa etmeye başladılar.

Ermeniler için köy ve mahalleler kurmanın en önemli ayağı, Uluslararası İl Örgütü ve Mülteciler Yüksek Komiserliği Temsilcisi M. Burnier'in girişimleriyle Beyrut Nehri'nin kuzeydoğusunda yer alan Burc Hammud bölgesinde bir Ermeni şehri kurmak amacının pratiğe geçirilmesiydi. 20.000 kadar bir Ermeni nüfusuna ev sahipliği yapma kapasitesine sahip olan Burc Hammud, aynı zamanda Ermenilerin bir arada yaşamalarına olanak tanıyarak eğitim, sosyal, kültürel ve ekonomi gibi alanlarda hayatlarını yeniden inşa etmelerinin önünü açıyordu. Bunun en görünür olduğu alanlardan birisi, Ermenilerin Burc Hammud bölgesinde inşa edilen mahallelere "Nor Maraş (Yeni Maraş)", "Nor Haçin (Yeni Haçin)", "Nor Adana (Yeni Adana)", "Nor Sis (Yeni Sis)", ve "Nor Yozgat)" gibi kendilerine geçmişlerini hatırlatan isimler vermeleriydi.

Kamlardan ayrılarak kendileri için inşa edilen bu yeni mahallelere taşınan Ermenilerin ekonomik durumlarına ve Lübnan ekonomisine etkilerine bakıldığında, her şeyden önce Ermenilerin kendi evlerine sahip olmak amacıyla Nansen Office ile yaptıkları anlaşmalar çerçevesinde ciddi bir borç yükünün altına girdikleri görülmektedir. Geçimlerini sağlamaya ek olarak bu borçları da ödemekle yükümlü olan Ermeniler, yeni yerleşim yerlerinde mevcut işlerini genişletmekle birlikte yeni iş kolları da kurarak maddi kazanç elde etmeye çalıştılar.

Ermeniler, Lübnan'da geçirdikleri zaman ilerledikçe ekonomik durumlarını iyileştirmek adına faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu süreçte, 1920'lerin sonlarından itibaren ve 1930'larda Ermenilerin kendi işlerini kurma yönündeki girişimlerinin arttığı gözlemlenmektedir. Söz konusu bu dönemde, Ermenilerin yiyecek ve giyecek sektörleri ile hırdavatçılık, demircilik, kalaycılık ve sobacılık olmak üzere metal

işlerinde kendi iş yerlerini kurmaya başladıkları görülmektedir. Beyrut ve çevresindeki kentlerde pazarlarda hamallık yapan ve inşaat işlerinde çalışan Ermenilere ek olarak kendi iş yerlerini açarak küçük elektronik aletlerin satım ve onarımını yapan Ermeniler de söz konusuydu. Lamba, küçük ev eşyaları ve elektrikli araç-gereçler ile saat, gözlük ve ayakkabı satım ve onarımı en çok yapılan ürünlerdi. Terzilik, marangozluk ve boyacılıkla birlikte Ermenilerle birlikte anılan işler olan iplikçilik, dericilik ve halı-kilim dokumacılığı bu dönemde de öne çıkan Ermeni uğraşlarıydı.

Bu dönemde, dikkate değer bir diğer unsur, Ermenilerin uzmanlık gerektiren işlerde de yer almaya başlamalarıdır. Yükseköğrenim diplomasına sahip olan Ermeniler, Lübnan'da geçirdikleri sürenin uzunluğuna paralel olarak kendi uzmanlık alanlarını hayata geçirmeye başladılar. Uzmanlık gerektiren işlerde Ermenilerin yer almaya başlamasının bir diğer unsuru, okula giderek öğrenimlerini tamamlayan Ermeni gençlerinin iş piyasasına atılmalarıydı. Bu noktada, söz konusu dönemde doktorluk, eczacılık, öğretmenlik, dişçilik, mühendislik ve mimarlık gibi yüksek tahsil gerektiren meslekleri icra eden Ermenilerin varlığı gözlemlenmektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TEORİ VE GÜNDELİK YAŞAMIN PRATİĞİ ARASINDA LÜBNAN MOZAIĞININ BİR “PARÇA”SI OLARAK ERMENİLER

“Gökyüzü doğum sancıları çekiyordu.
Yerküre doğum sancıları çekiyordu.
Alev rengi deniz de doğum sancıları çekiyordu.”¹

“Bahar, bahar, bahar,
Güzel, sevimli, çok tatlı.
O kara kara gözlerle,
Aşkım, beni yakıyorsun.”²

A. Yeni Koşullar Yeni Meydan Okumalar: Bağımsızlıktan İç Krize Lübnan Ermenileri (1943-1958)

Lübnan’da Fransız mandasının sona ermesi, bu ülke için yeni bir hikâyenin başlangıcını ifade ediyordu. Fakat manda yönetiminin sonu, Lübnan için bütün sorunların çözüldüğü manasına gelmemekteydi. Nitekim bir cemaatler mozaigi olan Lübnan, yeniden yapılanma süreci içerisine girmişti. Bu yeniden yapılanma sürecinin etkilerini en yakından hissedecek olan gruplardan birisi de kuşkusuz ülkedeki Ermeni topluluğuydu.

Bağımsızlık mücadelesinde aktif bir rol oynamış olan Ermeniler, artık Lübnan’ın “entegre” olmuş bir grubuydu.³ Bununla birlikte, sayıları 75 bin civarına yükselen

¹ Vahakn’ın ilahisi.

² Adiss Harmandian, “Bahar” adlı şarkısından.

³ Vatandaşlık alan Ermeniler artık Lübnan için yabancı olarak nitelenemezlerdi. Bununla birlikte, 1943 yılına gelindiğinde Ermenilerin Arapça’yı çok az kullanabildikleri görülmektedir. Öte yandan, yerel halkla toplumsal ve ekonomik anlamda entegre olmaya çalışan Ermenilerin büyük bir kısmı hala kasaba sınırları içerisinde yaşamaktaydılar. Bkz. Nicola Migliorino, **(Re)Constructing Armenia in Lebanon and Syria: Ethno-Cultural Diversity and the State in the Aftermath of a Refugee Crisis**, New York & Oxford, Berghahn Books, 2008, p. 89.

Ermenilerin⁴ bağımsızlık sonrası süreçte karşı karşıya kaldığı en temel sorun, topluluklarının etno-kültürel açıdan farklı bir ülkede varlığının ne olacağına yönelik belirsizlikti. Kuşkusuz “yeni” devletin ülkedeki etno-kültürel farklılıkların varlığına yaklaşımı ve bu devlette bağımsızlık sonrası Ermeni etno-kültürel kimliğinin (yeniden) inşa stratejisi, Lübnan’da manda sonrası dönemde yer alacak olan yeni kurumların formlarından büyük ölçüde farklı olmayacaktı. Mamafih, bağımsızlık, Lübnan için ülkenin siyasal ve kültürel kimliğinin sık sık ve bazen de radikal şekilde müzakere edildiği bir süreci de ortaya çıkarmıştır. Lübnan’da Fransız varlığı sona ermişti ve ülke artık büyük toprak sahipleri, klan liderleri ve şehir eşrafı tarafından domine edilen⁵ “feodal sosyal taban üzerine dayalı yarı-liberal oligarşik bir cumhuriyet”tir.⁶ Bağımsızlığı izleyen iki on yılda, manda yönetimi sonrası düzen sürekli meydan okumalarla karşı karşıya kalmış ve bu düzenin ciddi zayıflıkları ortaya çıkmıştır. Ülkenin konfesyonel sisteminin bu zayıflıklarının yanında bölgesel ve uluslararası alanda Soğuk Savaş’ın ruhunu yansıtırçasına vukua gelen gelişmeler, Lübnan’ı ciddi zorluklarla yüzleşmek durumunda bırakmıştır. Söz konusu süreçte, bu ciddi meydan okumalara maruz kalan Lübnan’da buna karşın bağımsızlık sonrasında ortaya konan yapı esasen büyük ölçüde varlığını korumuştur. Ülke, her an patlamaya hazır bir barut fıçısını andırmakla birlikte bu yapıya ilk büyük meydan okuma olan 1958 yılındaki krizin üstesinden gelebilmiştir.

Lübnan’da bağımsızlık süreciyle birlikte ortaya konan bu sistem, ki Osmanlı yönetiminin etkilerinden ve Fransız Mandası’nın etno-kültürel farklılıklara yaklaşımından beslenmekteydi, Ermenilerin yeniden yapılanma projesinin

⁴ Hourani’nin verilerine göre, Lübnan’ın 1944 yılındaki toplam nüfusu 1.126.601’dir. Bu nüfusun 59.749’u Ermeni Gregoryen, 10.048’i Ermeni Katolik idi. Ermeni Protestanların sayısıysa net olarak ortaya konamamakla birlikte söz konusu yılda ülkedeki toplam Protestan nüfus, Ermeni Protestanlar da dâhil, 10.440’tı. Bkz. Albert H. Hourani, **Syria and Lebanon: A Political Essay**, Beirut, Lebanon Bookshop, 1968, p. 386; Hovannisian’a göre, ülkedeki Protestanların yarısını Ermeniler oluşturmaktaydı. Bkz. Richard G. Hovannisian, “The Ebb and Flow of the Armenian Minority in the Arab Middle East”, **Middle East Journal**, Vol. 28, No. 1, Winter 1974, p. 26’da dipnot 20.

⁵ Albert H. Hourani, “Ideologies of the Mountain and the City: Reflections on the Lebanese Civil War”, **Essays on the Crisis in Lebanon**, Roger Owen (Ed.), London, Ithaca Press, 1976, p. 35.

⁶ Bu ifade, Raymond Hinnebusch tarafından Suriye’yi tanımlamak için kullanılmıştır. Bkz. Raymond Hinnebusch, **Syria: Revolution from Above**, London & New York, Routledge, 2001, p. 21; Migliorino, bu kavramı Lübnan için de kullanır. Bkz. Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 90.

geliştirilmesi içinse büyük oranda ideal bir ortam sunmaktaydı. Bu noktada, Ermenilerin Lübnan için öngörülen bu sistemin ortaya konma sürecindeki ve meydana okumalarla test edildiği dönemlerdeki pozisyonları, onların hem Ermeni kimliği hem de Lübnan devleti üzerine algılarını ortaya koyması açısından önem taşımaktadır.

1. Lübnan’da “Devletin Kimliği” Mücadelesi ve Ermeni Politikaları

Bağımsızlığı izleyen süreçte, Lübnan siyasi hayatının temel belirleyici unsuru, 1943 yılında ortaya konan “Ulusal Pakt” olmuştur. Bağımsızlık sürecini tanımlayan ve Lübnan’ın var olma niteliklerini ortaya koyan Pakt, topluluklar arası yazılı olmayan bir anlaşmayı ifade etmekteydi. Pakt, esas olarak, Lübnan’ın bir Arap yüzü olduğunu ve bununla ilintili olarak Devlet’in sahip olduğu kendine özgü bu Lübnan Arap kimliğinin korunması gerektiğini ve ülkedeki çeşitli etno-mezhepsel grupların nüfuslarıyla orantılı bir şekilde temsiliyetlerini benimseyen konfesyonel sistemin tüm taraflarca kabul edilmesini öngörüordu.

Hristiyan Maruni toplumunun önde gelen isimlerinden Bişara el-Huri ile Sünni Müslüman toplumunun liderlerinden Riyad el-Sulh’un müzakerelerinin eseri olan Ulusal Pakt’ta Ermeniler, resen Hristiyan cephenin içerisinde konumlandırıldılar. Bir diğer deyişle, Ermeni nüfusu, Lübnan Parlamentosu’nda Hristiyan-Müslüman temeline dayanan temsil sisteminin 6’ya 5 Hristiyanların lehine evrilmesinde ciddi bir etkiye sahip olmuştur. Lübnan açısından, Ermenilerin varlığı mezhepsel sistemin ülkede devam ettirilebilmesi için son derece önemliyken Ermeniler açısından ise kendi varlıklarını ortaya koymalarına olanak tanıyan bu sistemin sürdürülmesi ülkedeki mevcudiyetleri için gerekli bir unsurdur.

Buna karşın, Ermenilerin nüfus unsurunu etkileyerek Parlamento’daki temsiliyet oranlarına tesir etme rolleri dışında bu dönemde ne Ermeni siyasi partilerinin ne de Ermeni toplumunun diğer fraksiyonlarının Lübnan siyasi yaşamının şekillenmesinde çok belirleyici olduğu ifade edilemez. Migliorino, Ermenilerin bu “siyasal marjinalliği”nin bir takım faktörlerin kombinasyonundan kaynaklandığını ifade eder. Her şeyden önce, etno-kültürel açıdan farklılıkları ve Arapça’yı tam olarak bilmemeleri, Ermenilerin Lübnan’da siyasi entegrasyonunun önünde önemli engellerdi. Ermeni toplumunun farklı fraksiyonları arasında vuku bulan çekişmelerin

yanı sıra Lübnan'daki bazı grupların Ermenilere yönelik hoşnutsuzlukları, Ermenilerin siyasal hayatta resmi ve/veya gayriresmi birçok engelle karşı karşıya kalmalarına neden olmuştur.⁷

Ülkedeki farklı Ermeni siyasi fraksiyonlarının bu koşullar altında izledikleri politikalara bakıldığında, Ermeni milliyetçi partilerinin “ikili sadakat” çerçevesinde hareket ettikleri görülmektedir. Migliorino'nun “samimi” bir temele dayandığını ifade ettiği bu sadakat, bir yandan Ermenilerin kendilerine yeni bir ev olanağı sunan ülkeye ve insanlarına minnet duygusunu öte yandan Ermeni toplumsal hayatının devam ettirilmesi için bir takım avantajlar sunan kurumlar sisteminin varlığının sürdürülmesini öngörüyordu.⁸ Lübnan'ın mevcut siyasal sisteminin sürdürülmesinden yana olan bu Ermeni siyasi fraksiyonları, bu doğrultuda, sistemde radikal reformların yapılmasına karşı çıkan bir duruş sergilediler. Ermeni milliyetçi partiler, parlamento seçimlerinde de hükümetteki ve/veya muhalefetteki Arap siyasi aktörlerle ittifaklar kurarak hem Lübnan siyasal hayatına dâhil olmaya hem de bu işbirliği yoluyla kendi topluluklarının çıkarlarını gerçekleştirmeye çalıştılar.

Bununla birlikte, Ermeni milliyetçilerin bu dönemde Parlamento'da aktif olduklarını söylemek pek de gerçekçi olmayacaktır. Migliorino, bu durumu, Lübnan'da Parlamento'nun ilk Ermeni üyesi üzerinden anlatılan bir şakayla ortaya koyar. Buna göre, bu üye parlamento aktivitelerine karşı aylarca sessiz kalmıştır. Tek bir yorum yapmamış, tek bir kelime etmemiştir. Bir yıla yakın bir suskunluktan sonra Meclis Başkanı'dan söz hakkı talep eder. Herkes, onu dinlemeye hazırken o, yarı Arapça yarı Fransızca “Sakkaru as-Shubbak, fi courant!” der. Yani “Camı kapatın, cereyan var!”⁹

Ermeni komünistler ile Ermeni Katolik topluluğunun bir kesimi ise Ermeni milliyetçi fraksiyonlara oranla Lübnan siyasal hayatına daha fazla entegre olmuşlardı. Lübnan soluyla işbirliği içerisinde olan Ermeni komünistler, Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'da yükseliş stratejisinin önemli destekçilerinden birisi konumundaydılar. Bu doğrultuda, Batı emperyalizmine karşı mücadele etmekteydiler. Ermeni toplumunun Lübnan'a

⁷ Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 91.

⁸ **Ibid.**, p. 92.

⁹ **Ibid.**, p. 136'da dipnot 6.

daha erken tarihlerde gelmiş olan, bundan dolayı da “Arman kadim (eski Ermeniler)” olarak da adlandırılan Katolik topluluğunun bir kesimi, ülkedeki Maruni siyasi aktörleriyle yakın ilişkiler içerisindeydi. Lübnan’daki diğer topluluklarla dil ve sosyo-ekonomik anlamda diğer Ermeni kesimlerine oranla görece daha entegre bir konumda olan bu kesim, bağımsızlığı izleyen süreçte özellikle Ketaib Partisi’yle ittifaklar kurmuştur.

Seçimler çerçevesinde bakıldığında, Ermeniler, bağımsızlığı izleyen dönemde gerçekleştirilen ilk seçim olan 1947 seçimlerine yoğun ilgi gösterdiler. Ermenilerin bu yoğun ilgisinin altında söz konusu süreçte kendilerini ilgilendiren meselelerin olması yatmaktaydı. Bu meselelerin en önemlisi, ülkedeki Ermeni mültecilerin Sovyet Ermenistanı’na (yeniden) yerleştirilmesi konusuydu.

Ermeni mültecilerin Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’ne yeniden iskânı, bu dönemden önce de düşünülen ve planlanan bir unsurdur. Buna karşın, dünya ekonomi piyasasında meydana gelen gelişmeler ve dahası İkinci Dünya Savaşı’nın vuku bulması, bu sürecin hayata geçirilmesinin ertelenmesine yol açmıştı. Sovyetler Birliği’nin 1945 yılında finansal destek sağlamayı taahhüt ederek girişimlerde bulunması, bu fikrin uygulamaya geçirilmesinin karar aşamasını ifade etmekteydi. Sovyetler Birliği’nin, Ermenilerin geri dönüşünü (nerkakht) “bu dönemde” teşvik etmesinin ardında yatan temel unsurlardan biri de bu ülkenin İkinci Dünya Savaşı’nda yaşadığı ağır kayıplardı. Nitekim Savaş sürecinde yaklaşık 200 bin Ermeni erkeği hayatını kaybetmişti. Bu noktada, Ermenilerin bölgeye yeniden yerleştirilmesi, Sovyet Ermenistanı’nda iş piyasasının ihtiyaç duyduğu iş gücü unsurunun sağlanması noktasında anlam ifade ediyordu.

Ermenilerin yeni Katolikos’unun seçildiği Haziran 1945 tarihini izleyen süreçte, Sovyet Birliği’nin Eçmiadzin Ermeni Katolik Manastırı’yla işbirliği unsurunu sağlamasıyla “geriye dönüş kampanyası”nın somut adımlarının atılması için gerekli koşullar sağlandı. Şubat 1946 tarihinde yapılan anlaşmalarda Ermenilerin yer aldığı farklı ülkelerde “Geri Dönüş Komiteleri” kuruldu. Lübnan özelinde bakıldığında, ilk

göçmenler, 23 Haziran 1946 tarihinde Beyrut limanından hareket ettiler.¹⁰ Sovyet Ermenistanı'na dönmeyi kabul eden Ermeniler, artık Sovyet vatandaşı olarak tanımlanacaklardı. Öte yandan, Ermenilerin ekonomik anlamda adaptasyonunu kolaylaştırmak amacıyla bu süreçte, Sovyetler Birliği, her bir aileye yeni evlerini inşa etmeleri için 30 bin ruble de kredi verecektir.¹¹

Sovyetler Birliği'nin uygulamaya geçirdiği bu proje, esas itibarıyla “ismi” noktasında sorunluydu. Projenin isminin “Geri Dönüş” kelimelerini de içermesi bunun temel sebebiydi. Ermenilerin “yeniden” iskân edilecekleri teritoryal alan Sovyet Ermenistanı'ydı. Oysa Lübnan'daki Ermenilerin birçoğu bu ülkeye Kilikya bölgesinden ve Anadolu topraklarından gelmişti. Nitekim birçok Lübnan Ermeni mültecisi için de bu proje, anayurda “geri dönüş” anlamına gelmemekteydi, böyle adlandırılmamaktaydı. Bununla birlikte, geri dönüş, Ermeniler için bazı noktalarda anlam taşımaktaydı. Her şeyden önce, bu, birçokları için mülteci yaşamının sona ermesi demekti ki bu da Ermeni meselesine “teritoryal çözüm” noktasında yeşil bir ışık yakıyordu.¹²

Ermeni siyasi partilerinin geri dönüş programına yaklaşımlarına bakıldığında, bu sürecin, farklı Ermeni siyasi fraksiyonları arasındaki anlaşmazlıkların bir süreliğine de olsa arka plana itilmesini sağladığı ve Ermeni partilerinin Sovyet Birliği güçleriyle işbirliği içerisinde hareket ettikleri görülmektedir. Bu süreçte, Ermeni komünistler ile Taşnak karşıtı gruplar, Hınçaklar ve Ramgavarlar, ön plana çıkmaktaydılar. Bununla birlikte, Hınçaklar ile Ramgavarların giderek sürece yabancılaşmalarının yanı sıra Taşnakların da bu süreçten dışlanmaları Lübnan'da Ermeni toplumu üzerinde

¹⁰ Zaven M. Messerlian, “Armenian Representation in the Lebanese Parliament”, Beirut, American University of Beirut, **Unpublished Master Thesis**, 1963, p. 137; 1946-1947 yılları arasında gerçekleştirilen geri dönüş girişimine 4 bini Anjar köyünden olmak üzere 9 bin ila 11 bin arasında değişen bir Lübnan Ermeni nüfusu katılmıştır. Bkz. Harry Corbin, Kathryn Griffith ve Assad Rahhal, “Observations on the Armenians in Lebanon Made in 1970-1973”, **The Armenian Review**, Vol. 28, No. 4, Winter 1975, p. 400.

¹¹ H. K. Topouzian, **Suriayi yev Lipanani Haigagan Kaghtojiakhneri Badmoutioun, 1841-1946 (Suriye ve Lübnan'da Ermeni Topluluklarının Tarihi, 1841-1946)**, Yeveran, Armenian Soviet Socialist Republic's Academy of Sciences, Orientology Institute, 1986, p. 263.

¹² Bu dönemde, bazı Ermeni basın organları, Ermenilerin Sovyet Ermenistanı'na “geri dönüş”ü ile Yahudilerin “aliyah”ı arasında paralellik kurmuştur. Bkz. Taline Ter Minassian, **Colporteurs du Komintern: l'Union Sovietique et les Minorites au Moyen-Orient**, Paris, Presses de Sciences Po., 1997, p. 300'den aktaran Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 94.

ayrıştırıcı bir etki yaratmıştır. Lübnan'ın bağımsızlığını izleyen süreçte, ülkedeki Ermeni toplumunun geleceğinin ne olacağı hassasiyeti çerçevesinde farklı Ermeni siyasi fraksiyonları arasında vuku bulan dayanışma ve işbirliği olguları, bu süreçte yerini giderek hasımlığa bırakmıştır.

Bu süreç, ülkedeki Ermeni siyasi partilerinin önde geleni olan Taşnaksutyun ile onun karşısında yer alan fraksiyonlar olan Hınçaklar, Ramgavarlar ve Ermeni komünistler arasındaki sürtüşmelerin yanı sıra Taşnak Partisi içinde de iç karışıklıkların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Parti içerisinde geri dönüşe karşı olan sağ kanat fraksiyon ya da “Neo-Taşnaklar”, bu süreci sert bir şekilde eleştirdiler. Nitekim Taşnaksutyun'un Suriye'deki yayın organlarından birisi olan Arevelk gazetesi, 24 Ağustos 1946 tarihinde “İkinci bir 24 Nisan geliyor.”¹³ ifadesini kullanarak geri dönüşün “yeni bir soykırım” olduğunu vurgulamıştır.¹⁴

Ermeni siyasi partileri arasındaki geri dönüş süreci temelli bu bölünmüşlük, kendisini 1947 Lübnan parlamento seçimlerinde de hissettirmiştir. Bir diğer deyişle, Mayıs-Haziran 1947'te gerçekleştirilen seçimlerde, Ermeni partilerinin Arap partileriyle ittifak kurmalarını belirleyen temel unsur, Sovyet Ermenistanı meselesi üzerindeki algılarıydı.¹⁵

¹³ **Arevelk**, August 24, 1946'dan aktaran Topouzian, **Suriayi yev Lipanani...**, p. 263.

¹⁴ Topouzian, Taşnakların, geri dönüş sürecini başarısızlığa uğratmak için “her şeyi” yaptıklarını ifade eder. Bkz. Topouzian, **Suriayi yev Lipanani...**, p. 263.

¹⁵ Sosyal demokrat olan Hınçaklar için Sovyet Ermenistanı, Ermeni sorununa getirilmiş “pratik bir cevap” idi. Hınçaklar, Rus desteğine sahip olan Sovyet Ermenistanı'nı Ermeni toplumu için güvenli bir devlet olarak görüyorlardı. Liberal demokrat olan Ramgavarlar da sosyalizme karşı olmalarına rağmen Sovyet Ermenistanı'nı destekliyorlardı. Bunda, Sovyet Ermenistanı'nın hâlihazırda mevcut tek Ermeni devleti olması temel etkendi. Taşnaklar ise Hınçak ve Ramgavar partilerinin aksine Sovyet Ermenistanı'nı hem Ermenilerin “esas” anayurdu olmadığını hem de Sovyetlerin koruması altında olan ve Ermeni toplumunun ulusal çıkarlarını temsil edemeyecek “sahte” bir devlet olduğunu ifade ederek reddediyorlardı. Taşnaklar, esas olarak “Sovyet yönetiminin yıkılması, Ermenistan'ın kurtarılması ve Türkiye ile Sovyet Ermenistanı'nın birleştirilmesi fikri”ni benimsiyorlardı. Bkz. Vahe A. Sarafian, “The Soviet and Armenian Church”, **Armenian Review**, Vol. 8, No. 2, Summer 1955, p. 97; Çoğu Ermeni'nin Sovyet Ermenistanı'na soğuk bakmasının bir diğer nedeni, bu ülkede uygulanan katı sosyalist rejimdi. Nitekim Ermenistan'ın pek çok Ermeni tarafından “kabul edilebilir” bir devlet olarak görülmeye başlandığı 1970'lerde bile bu ülkede varlığını sürdüren yönetim biçimi çok da taraftar bulmuyordu. Bu noktada Suny, “Küçük bir solcu sempatizan grubu ve II. Dünya Savaşı sonrasında Ermenistan'a ‘geri dönen’ binlerce kişi dışında, diaspora Ermenilerinin çoğu, Ermenistan'ın bir Sovyet cumhuriyeti olmasından utanç duymuş, bunun yarattığı zorluklardan kaçınmaya çalışmıştır.” der. Bkz. Ronald G. Suny, **Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History**, Bloomington, Indiana University Press, 1993, pp. 213-230.

Esasında, 25 Mayıs'ta gerçekleştirilmesi öngörülen seçimlerin arifesinde, Taşnaklar, “Birleşik Cephe” adı altında diğer Ermeni siyasi partileriyle bir işbirliğinin sağlanması için çaba gösterdiler, fakat bu başarıya ulaşmadı. Taşnaklar, bunun üzerine Parlamento’da Ermeni Gregoryenler için ayrılan ve Beyrut’tan seçilecek olan iki sandalye için liderleri Movses Der Kaloustian ile Melkon Hairabedian’ı aday gösterdiler. Taşnaksutyun’un adayları, hükümetteki çoğunluğun güçlü listesinde, “Hükümet Listesi”nde yer aldılar. Söz konusu süreçte, Ermeni partilerinin herhangi birisinde yer almamakla birlikte Ermeni topluluğunun önde gelen isimlerini oluşturan bazı liderler, oyların bölünmesini sağlayarak Taşnakların seçimlerde başarısız olması için iki bağımsız aday gösterdiler. “Lübnan Ermeni Demokratik Cephesi” olarak adlandırılan bu grubun adayları sanayici Garnik Minnasyan ile memur Hratchia Chamlian idi. Neo-Taşnaklar ise Demokratik Cephe’yi Lübnan Ermenilerini bölmek için faaliyetlerde bulunan “Ermeni Bolşevik komplocular” olarak nitelediler.¹⁶ Hınçaklar ise ülkedeki tüm Taşnaksutyun karşıtlarını “Ermeni-Arap kardeşliği adına” bir cephe altında birleşmeye çağırıyordu. Benzer bir tutum Ermeni komünistlerce de ortaya kondu. Ermeni toplumunun önde gelen iki ismi olan Henri Arslanian ve Vahram Leilekian da bu seçimlerde aday olan Ermeni şahsiyetlerdi. Bu iki isim, bağımsız olarak bu süreçte yer aldılar.

Bu koşullar altında öngörülen zamanda yapılan seçimlerin sonuçları, tartışmalara yer bırakmayacak şekilde Taşnakların zaferini ilan ediyordu. 49.953 kişinin (Bunlar içinde 11.263 Ermeni Gregoryen ve 1.913 Ermeni Katolik bulunmaktaydı.) oy kullanma hakkına sahip olduğu Beyrut’ta sadece 21.549 seçmen sandığa gitmiştir. Bu, bir adayın seçilebilmek için en az 10.774 oy alması demekti ki bunu Taşnakların adayları Movses Der Kaloustian (16.455) ve Melkon Hairabedian (16.330) elde etmişlerdi. Taşnaklara muhalif grupların “25 Mayıs 1947 suçu” olarak nitelediği bu süreçte, diğer Ermeni adaylardan Hratchia Chamlian 3.752, Karnig Minassian 3.409, Joseph Chader 3.168, Henri Arslanian 250 ve Vahram Leilekian ise sadece 112 oy almıştır.¹⁷

¹⁶ **Aztag**, May 3, 1947.

¹⁷ Messerlian, “Armenian Representation...”, pp. 136-165.

Taşnakların bu zaferinin arkasında, Sovyetler Birliği'nin uygulamaya geçirdiği “Geri Dönüş Projesi”nin büyük bir etkisi bulunmaktaydı. Yukarıda da ifade edildiği üzere, bu süreç, Lübnan'daki farklı Ermeni fraksiyonları arasında var olan sürtüşmeleri artırmanın yanında aynı fraksiyon içinde yer alan gruplar arasında da gerginliklerin vukua gelmeye başlamasına neden olmuştur. Ermenilerin Sovyet Ermenistanı'na iskânı, bir yönüyle Taşnakların ülkedeki Ermeni topluluğu üzerindeki nüfuzunu tehdit eden bir unsurdur. Ciddi bir çoğunluğunu Neo-Taşnakların oluşturduğu geri dönüşe karşı çıkan gruplar “Ermeni karşıtı”, “anavatan karşıtı” ve “faşizm yanlısı” gibi ifadelerle etiketlenmeye başlanmıştı. Kendilerini “Ermeni milliyetçiliğinin koruyucusu” olarak gören Taşnaklar açısından bu durum, kendilerine atfettikleri bu unvanlarının tehdit altında olması demekti. Geri dönüş, öte yandan ise izleyen süreçte Taşnakların ülkedeki Ermeni toplumu arasında daha önemli bir konuma gelmesine ortam hazırladı. Bunun temel sebebi, Sovyet Ermenistanı'na yerleşmeye olumlu bakanların büyük oranda Taşnak dışındaki Ermeni fraksiyonların üyesi olmalarıydı. Taşnaksutyun'un arşiv verileri dikkate alındığında, 10 Nisan 1946 tarihi itibarıyla Lübnan'daki Ermeni toplumunun yaklaşık yüzde 55'i “Geri Dönüş Komiteleri”ne isimlerini yazdırmışlardı. Taşnak Partisi üyesi olup da adını yazdıranların oranıysa sadece yüzde 25 idi.¹⁸ Bu oranlar, Lübnan'daki farklı Ermeni siyasi fraksiyonları arasında Taşnakların daha fazla üyesinin bu ülkede kalmaya devam ettiğini ortaya koyarken seçimlerin sonuçları da Taşnaksutyun'un bunun karşılığını aldığı anlamına gelmekteydi.

Tablo 4.1: Lübnan Parlamentosu'ndaki Ermeni Milletvekilleri, 1947-1951
(Kaynak: Messerlian, “Armenian Representation...”, pp. 136-191.)

Seçim Yılı	Milletvekilinin Adı	Seçildiği Yer
1947	Movses Der Kaloustian	Beyrut
	Melkon Hairabedian	Beyrut
1951	Movses Der Kaloustian	Beyrut
	Melkon Hairabedian	Beyrut
	Joseph Chader	Beyrut
	Dickran Tospat	Metn

¹⁸ Armenian Revolutionary Federation Central Archives, Central Committee of Lebanon, File 900/41, Minutes of Meetings, 1946 (The 14th Meeting, dated April 10, 1946)'dan aktaran Nikola B. Shahgaldian, “The Political Integration of an Immigrant Community into a Composite Society: The Armenians in Lebanon, 1920-1974”, New York, Columbia University, **Unpublished Doctoral Thesis**, 1979, pp. 202-203.

Görüldüğü üzere, bağımsızlığı izleyen süreçte meydana gelen gelişmeler, Ermeni toplumu arasında siyasal kutuplaşmayı artırmıştı. Bu durum, başta Taşnaklar ve Hınçaklar olmak üzere Ermeni toplumunun farklı fraksiyonları arasında göz ardı edilemeyecek paramiliter örgütlenmelerin oluşmasına yol açmıştır.

Nisan 1951’de gerçekleştirilen seçimler, bu gelişmelerin yansımalarının daha net olarak analiz edilmesi noktasında değer taşımaktadır. 10 Ağustos 1950 tarihinde kabul edilen seçim kanunu çerçevesinde Parlamento’daki sandalye sayısı 55’ten 77’ye çıkarılırken Ermeni Gregoryen topluluğu için ayrılan milletvekili sayısı da 2’den 3’e çıkarılmıştır. Bu seçimlerin Ermeniler açısından önem taşıyan bir diğer noktası ise Ermeni Katoliklerin ilk defa Parlamento’da temsil edilme şansı bulmalarıydı. Seçim kanunu, Ermeni Katolik topluluğunun Parlamento’da bir sandalyeyle yer almalarını öngörüyordu. Ermeni adaylarının 2’si Gregoryen, 1’si Katolik olmak üzere 3’ü Beyrut’tan seçilecekken diğer Gregoryen adaysa Metn bölgesinden Parlamento’ya taşınacaktı.

1951 seçimleri, Ermeniler arasındaki bölünmüşlüğü net olarak ortaya koymuştur. Bu bölünme, birçok Ermeni siyasi fraksiyonunda görülmekteydi. Hınçak Partisi de kendi içerisinde Parti’nin yayın organını Ararat’ı ve Lübnan Bölge Komitesi’ni kontrollerinde bulunduran Armen Gharib, Kevork Yerevanian, Onnig Djambouljian gibi isimlerden oluşan sağcılar ile Parti’nin Yerel Yürütme Komitesi’ni ellerinde tutan Haroutune Jerejian’in liderliğini yaptığı solcular olmak üzere iki hizbe ayrılmıştı. Bu iki hizbin her biri seçimlere kendi adaylarını etrafında girmiştir. Sağ kanadın adayı Grigor Khacheryan iken sol kanadın adayıysa Vahrij Terejyan idi. Ramgavarlar, bu seçimlerde kendi adaylarını çıkarmak yerine ön plana çıkan iki bağımsız Ermeni adayını, Edward Barsumyan ile Hrachya Setrakyan, destekleme kararı aldılar. Taşnaksutyun’un farklı hizipleriyse bu seçimlere işbirliği içerisinde girmeyi başardılar. Parti’nin muhafazakâr ve liberal kanatları, seçimlere ortak adaylarla girme kararı aldılar. Buna göre, Parti’nin Beyrut’taki adayları, hâlihazırda Parlamento’da yer alan Movses Der Kaloustian ve Melkon Hairabedian, Metn bölgesi adayıysa bir “Arman qadim” olan, aynı zamanda Osmanlı Parlamentosu’nda da yer almış olan ve devrimciliğiyle bilinen Vahan Papazyan idi. Taşnaklar, Beyrut’ta yine ülkedeki en güçlü Arap listeyle işbirliğine gittiler. “Hükümet Listesi” ya da “Devler Listesi” olarak

adlandırılan bu listede çerçevesinde, Taşnaksutyun'un iki adayı da Parlamento'ya girme şansı elde ettiler. Movses Der Kaloustian 12.004, Melkon Hairabedian 11.946 oy alırken Ramgavarların desteklediği bağımsız adaylar Hrachya Setrakyan ve Edward Barsumyan ise sırasıyla 6.583 ve 5.883 oy alabildiler.

Üçüncü Gregoryen adayın çıkarılacağı Metn bölgesindeyse seçimleri bağımsız aday Dickran Tospat kazanmıştır. Tospat'ın 12.504 oy aldığı bölgede, Taşnakların adayı Vahan Papazyan 10.186 oyda kalmıştı. Tospat, seçimlere bağımsız aday olarak katılmakla birlikte Neo-Taşnaklarla gönül bağı olan bir isimdi. Katolik olmasına karşın seçimlere girebilmek için Gregoryen mezhebine geçen Tospat, Beyrut'ta Fransızca yayın yapan günlük Le Soir gazetesinin de sahibi ve editörüydü. Schahgaldian'ın siyasi anlamda "fırsatçı" nitelemesini sonuna kadar hak eden Tospat, 1940'larda önce Anayasacıları, bir süre sonra da Suriye Sosyal Milliyetçi Partisi'ni destekledi.¹⁹ 1950'lerin ortalarında Kamil Şamun'un partisini desteklemeye başlayan Tospat daha sonraki süreçteyse Fuad Şihab'ın yanında yer almıştır.

Taşnaksutyun, her ne kadar kendisine yakın bir isim kazanmış olsa da Burc Hammud'u da içeren Metn'de resmîyetle seçimleri kaybetmişti. Metn'de seçimlerin kaybedilmesi, Taşnakların, kendi kaleleri olarak gördükleri Burc Hammud'da 1934 yılından beri ilk defa kaybetmeleri anlamına da gelmekteydi. Ermeni Katolikler için Beyrut'ta ayrılan sandalyeyi ise Ketaib Partisi'yle ittifak kuran Diyarbakır göçmeni bir ailenin çocuğu olan Joseph Chader kazanmıştır.

Taşnaklar açısından seçim sonuçları, Taşnaksutyun'un, Ermeni siyasi partileri arasındaki gücünü ortaya koymasının yanında partilerinin içindeki sürtüşmenin kazanının da belli olması anlamına gelmekteydi. Parti içindeki merkezîyetçi ve daha ılımlı gruplar, Neo-Taşnaklara karşı kaybetmiş oldular. Bu durum, Parti'nin Ekim-Kasım 1951'te Kahire'de gerçekleştirilen 15. Dünya Kongresi'nde ve 22 Nisan 1955 tarihinde yine Kahire'de gerçekleştirilen 16. Dünya Kongresi'nde net olarak gözlemlenmiştir. Komünizmi "özgürlüğün, bağımsızlığın ve ulusların eşitliğinin ezeli düşmanı" olarak kabul eden 15. Dünya Kongresi, bu doğrultuda komünizm ve

¹⁹ Schahgaldian, "The Political Integration...", p. 207.

Sovyetler Birliği karşıtı tüm aktörlerle işbirliği ve ittifak yapılması çağrısında bulunuyordu. “Demokratik ideolojiyi” benimseyen Taşnaksutyun, söz konusu süreçte, bu ideolojinin bayraktarlığını yapan “başta Birleşik Devletler ve İngiltere olmak üzere Özgür Dünya”yla iyi ilişkiler kurulması arzularını deklare etmiştir.²⁰

Taşnaksutyun’un bu tutumu, bir yönüyle Soğuk Savaş’ın etkilerinin yansımasıydı. Nitekim Soğuk Savaş’ın etkilerinin en çok hissedildiği bölgelerden birisi Ortadoğu’ydu. Bu çerçevede, Lübnan da 1950’lerde bölgesel ve küresel gelişmelerin etkisi altında bir politik hayat sürmekteydi. Büyük güçler, bölgesel ve küresel stratejilerini Soğuk Savaş’ın ruhuna uygun olarak yeniden tanımlarken bu süreçte ulusal ve bölgesel aktörlerin desteklerinden önemli ölçüde faydalanmaktaydılar. Bu durum, Lübnan gibi çok unsurlu bir yapıya sahip olan ve bundan dolayı kolayca sarsılarak istikrarsızlığa neden olabilecek hassas dengeler üzerine kurulu bir ülkede krizlerin ortaya çıkmasına ortam hazırlama anlamına gelmekteydi. Lübnan açısından krizleri tetikleyici bir diğer gelişme, 1952 yılında gerçekleşen Mısır Devrimi olmuştur. Devrimi izleyen süreçte, Arap siyasal entegrasyonu için yeni perspektifler sunan ve “karizmatik” bir yapıya sahip olan Cemal Abdülnasır’ın izlemiş olduğu politikalar, Lübnan’ın bölgesel “özgünlüğünü” birçok defa test etmiştir.²¹ 1958 Krizi ise bağımsızlık sonrası dönemde Lübnan’da devletin kimliğini radikal bir şekilde tekrar tekrar tartışmaya açan bu krizler arasında ilk büyük krizi ifade etmekteydi.

Küresel Soğuk Savaş’ın Lübnan’da ortaya çıkardığı bölgesel ve küresel baskılar kuşkusuz bu ülkenin bir topluluğunu ifade eden Ermeniler üzerinde de önemli etkiler doğurmuştur. Ermenilerin bu dönemde ülkenin siyasal yaşama katılım modeli de değişmiştir. Lübnan’ı ilgilendiren konuların içerisine müdahil olmaya başlayan Ermeni siyasi partileri öte yandan kendi aralarında da bir “Ermeni Soğuk Savaşı” yaşamaktaydılar.

Ermeniler açısından süreci, “Soğuk Savaş” düzeyine taşıyan unsur, Ermeni topluluğu üzerinde en etkin nüfuza sahip olmak isteyen ülkedeki Ermeni siyasi partilerin bu

²⁰ Armenian Revolutionary Federation Central Archives, Central Committee of Lebanon, File 1581/81, Excerpts from the Decisions of the 15th ARF World Congress, Paris, 1951, pp. 27-29’dan aktaran Schahgaldian, “The Political Integration...”, pp. 202-203.

²¹ Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 99.

doğrultuda topluluk kurumlarını ele geçirme mücadelesinin bu dönemde hat safhaya ulaşmasıdır. Söz konusu kurum, Ermeni toplumunu kontrol etme noktasında en kilit “araçlardan” birisi olan Gregoryen Kilisesi olunca Ermeni siyasi partileri arasındaki bölünmüşlüğün derin bir siyasal krize dönüşmesine neden olmuştur.

“Özgür Dünya” yanlısı Taşnaklar, Sovyetler Birliği’nin Gregoryan Kilisesi üzerindeki nüfuzuna son verilmesi gerektiğini savunmaktaydılar. Taşnaklara göre, Sovyetler Birliği, Kilise üzerinde kurduğu hegemonya aracılığıyla Ermeni topluluğunu da kontrolü altında tutma imkânına sahipti. Bunun ortadan kaldırılması için Kilise üzerindeki Sovyet himayesine son verilmeliydi.²² Bu konuda, Reuben Darbinian, 1953 yılında Taşnakların kontrolündeki Armenian Review’da şunları yazmaktaydı:

“Ermeni kiliseleri Sovyet ajanlarından kurtarılmalıdır ve bu, ancak Kilikya Katolikosluğu tahtının Ermeni insanların ruhsal liderliğini üstlenecek kabiliyetli ve cesur, bağımsız fikirli ve tamamıyla Sovyet etkisinden bağımsız bir kişi tarafından gerçekleştirilebilir. Bir kere böyle birisi bulunduğunda Dispersiyon için kiliseler, Eçmiyadzin ile ilişkilerini bu süreçte ayırmalıdır ve Sovyet müdahalesi olmadan özgür dünyada Ermeni kilisesinin çıkarlarını koruyacak olan Kilikya Katolikosu’nu desteklemelidirler.”²³

Yukarıda da dikkat çekildiği üzere, Gregoryen Kilisesi, Ermeni siyasi partilerinin Ermeni topluluğu üzerinde etki kurabilmeleri için kilit bir role sahipti. Kendilerini Ermeni milliyetçiliğinin koruyucusu olarak gören Taşnaklar, benimsedikleri “Ermenilik” fikrinin temel bir bileşenini ifade eden Kilise’yi savunmayı bu temel değerler için bir mücadele olarak görmekteydiler.²⁴ Kilise’yi nüfuz altına almanın aynı zamanda Ermeni topluluğuna erişimi kolaylaştıran pek çok sosyo-ekonomik ve eğitim kurumunun da kontrol edilmesi anlamına geldiğinin bilincinde olan Taşnaklar, Sovyetler Birliği’nin yanında diğer Ermeni siyasi fraksiyonlarının bunu yapmaması için de mücadele vermek durumundaydılar.²⁵

²² Dadoyan, Sovyet otoritelerinin, diasporadaki Ermeni topluluklarını kontrol etmek için Kutsal Eçmiyadzin Ana Makamı’nı bir enstrüman gibi kullandıklarını ifade eder. Bkz. Dadoyan, **The Armenian Catholicosate...**, p. 95.

²³ Reuben Darbinian, “In Retrospect: A Glance at the Last Thirty Years”, **Armenian Review**, Vol. 6, No. 3, Autumn 1953, p. 62.

²⁴ Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 101.

²⁵ **Ibid.**

Ermeni toplumu ve dolayısıyla Ermeni siyasi partileri için ne kadar önem atfeden bir kurum olan Kilise üzerine mücadele, Katolikos Karekin I Hovsepian'sın uzun bir hastalık sürecinden sonra 21 Haziran 1952 tarihinde hayata gözlerini yummasıyla başlamıştı. Yeni katolikosun seçimi için defalarca ortaya konan girişimler sonuç vermemiştir. 1956 yılına gelindiğinde Ermeni siyasi partileri hala bir isim üzerinde uzlaşamamışlardı. Bu süreçte, durumu daha da karmaşıklaştıran hamle Sovyetler Birliği'nden geldi. Sovyet otoriteleri, Şubat 1956'da Eçmiadzin Katolikosu I. Vasken'i Beyrut'a gönderdiler. Sovyetler Birliği, böylece Kilise seçimlerinin müdahili olmuştur.²⁶

Taşnakların bu süreçteki müttefikleriyse Cumhurbaşkanı Kamil Şamun'du. İki tarafın işbirliği esasında 1953 seçimlerine dayanmaktaydı. Hükümet listesinde yer alan Taşnaklar, Şamun'un büyük bir zafer kazanmasına katkıda bulunmuşlardı. Başbakan Fuad Şihab'ın 29 Nisan 1953 tarihindeki istifası üzerine yapılan seçimlerin detayına bakıldığında, seçim kanununda 4 Kasım 1952 tarihinde yapılan bir değişiklikle Parlamento'daki sandalye sayısı 77'den 44'e düşürülmüştür. Bunun Ermenilere yansımaları, Ermeni Katoliklerin Parlamento'ya temsilci gönderme haklarını kaybetmeleri ve Ermeni Gregoryenlerin ise Parlamento'da 3 sandalye yerine 2 sandalyeyle (1'i Beyrut'un birinci seçim bölgesi olan Mudawar'dan, 1'i Beyrut'un sekizinci seçim bölgesi olan Burc Hammud'dan) temsil edilecek olmalarıydı. Bu kanun, ülkede ilk defa kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanınması açısından da önem arz etmekteydi.

Seçimlerin Beyrut ve Cebel-i Lübnan'da 12 Temmuz'da, Güney Lübnan ve Bekaa'da 19 Temmuz'da ve Kuzey Lübnan'da 26 Temmuz'da yapılması öngörülüyordu. Taşnaksutyun, Beyrut'ta, son iki seçimde Parlamento'da yer almış olan Movses Der Kaloustian'ı aday göstermiştir. Bu beklenen bir adımdı. Taşnakların, beklenmeyen

²⁶ Tsolin Nalbantian, "Articulating Power through the Parochial: The 1956 Armenian Church Election in Lebanon", **Mashriq & Mahjar**, Vol. 2, 2013, pp. 41-72; Simon Payaslian, Katolikos Karekin I Hovsepian'sın yerini alacak yeni Katolikos'un seçim sürecini "Modern Ermeni Kilisesi'nin tarihindeki en önemli olay" olarak niteler. Bkz. Simon Payaslian, "The Institutionalization of the Catholicos of the Great House of Cilicia in Antelias", **Armenian Cilicia**, Richard G. Hovannisian ve Simon Payaslian (Ed.), Costa Mesa, Mazda Publishers, 2008, p. 591; Konu üzerine detaylı bilgi için ayrıca bkz. Tsolin Nalbantian, "Fashioning Armenians in Lebanon, 1946-1958", New York, Columbia University, **Unpublished Doctoral Thesis**, 2011.

hamlesiyse Burc Hammud'da Dickran Tospat'ı aday göstermeleri oldu. Daha önceki süreçte “ahlaksızlık” ve “fırsatçılık”la itham ettikleri Tospat'ı aday göstermelerinin temel sebebi “Lübnan otoritelerinin Taşnaklara güvenini sürdürmek için Parti'nin kendi çıkarlarıyla Lübnan'ın genel çıkarlarını uyumlaştırma”²⁷ yönündeki politikasıydı.

Diğer Ermeni siyasi partileri Hınçak ve Ramgavar partileriye bu seçimlerde kendi adaylarını ortaya koyma konusunda pek başarılı olamadılar. Nitekim Movses Der Kaloustian, seçim bölgesinde birçok Ermeni adayla yarışmak durumunda kalsa da bunların hepsi oy potansiyeli açısından çok “zayıftılar”, Dickran Tospat ise Burc Hammud'da sadece tek bir adayla, Artin Medoyan'la mücadele etmiştir. 12 Temmuz'da gerçekleşen Beyrut seçimlerinin birinci bölgesi ola Mudawar'da 21.410 oy kullanma hakkına sahip kişi bulunmasına bunların sadece 6.552'si oyunu kullandı. 15.985 seçmen için sandık kurulan sekizinci seçim bölgesi Burc Hammud'da da benzer şekilde az katılım gerçekleşmiş ve sadece 4.696 kişi oyunu kullanmıştır. Seçim sonuçları, bir kez daha tartışmasız bir şekilde Taşnakların zaferini ilan ediyordu. Birinci bölgede, Kaloustian 3.729 oy alırken en yakın rakibi olan Karnig Malikian 2.799 oy da kalmıştı. Sekizinci bölgede ise fark daha belirgindi. Tospat'ın 3.929 oy alırken Artin Medoyan ise sadece 709 oy alabildi. Beşinci seçim bölgesinde “Azınlıklar” a ayrılan tek sandalyeyi de bir Ermeni isim kazandı. Hâlihazırda Parlamento'da yer alan ve Ketaib Partisi'nde de Başkan Yardımcılığı görevini yürüten Katolik Ermeni Joseph Chader, 2.081 oy alarak bu bölgede ipi göğüslemiştir. “Azınlıklar” sandalyesine talip diğer Ermeni adayların aldığı oylarsa şöyleydi: Edmond Rabbath 1.922, Chafık Nassif 1.097, Farid Jebran 646 ve Jemil Attié 55.²⁸

Taşnakların seçim zaferine en “imalı” ama imalı olduğu kadar da yenilgi göstergesi olan yorum, Hınçakların yayın organı olan Ararat'tan gelmiştir. Ermenilerin bu Parlamento'da herhangi bir temsilcisinin “olmadığını” vurgulayan Ararat, kahraman Arapların çocuklarını kendi temsilcileri olarak niteledi.²⁹

²⁷ **Aztag**, July 3-4, 1953.

²⁸ Messerlian, “Armenian Representation...”, pp. 192-214.

²⁹ **Ararat**, July 15, 1953.

Seçim sonuçları, Taşnakların, ülkedeki farklı Ermeni siyasi fraksiyonları arasındaki hegemonyasını tartışmaya yer bırakmayacak şekilde tescil ederken seçimlerin ardından yaşanan gelişmeler Neo-Taşnakların Parti'yi hemen hemen her anlamda ele geçirmesine olanak sağladı. Bu dönemde, 1953 yılının yazına gelindiğinde daha sonra “Gerçek Taşnaklar” olarak adlandırılacak olan bir grup önde gelen ılımlı Taşnaksutyun lider ve entelektüeli Parti'den ayrıldı. Buna ek olarak, Neo-Taşnaklar, Parti içerisinde kendilerine muhalif olan kesimleri Parti'den ihraç etme yoluna da gidiyordu. 1957 yılına gelindiğinde Parti'den 125 kişi ihraç edilmişti. Bunların 85'i sadece 1954 yılında Parti'den uzaklaştırıldılar.

Görüldüğü üzere, Neo-Taşnaklar, izledikleri politikalar ve Ketaib Partisi'yle kurdukları ittifaklarla ülkede Ermeni toplumunun başat temsilcisi konumuna gelmişti. Taşnaklar, Ketaib Partisi'nin desteğini, Gregoryen Kilisesi'nin yeni Katolikosu'nun seçimi sürecinde de gördüler. 19 Şubat 1956 tarihinde, Katolikosluğu, Taşnaksutyun adayı Halep Piskoposu Zareh Pasalyan'un kazanacağı hemen hemen kesinleşmeye başladığında, Sovyetler Birliğı adına Lübnan'a gelen Katolikos I. Vasken, Cumhurbaşkanı Kamil Şamun'a başvurarak seçimleri askıya alması talebinde bulundu.³⁰ Şamun, bu talebin tam tersi yönünde hareket ederek Katolikosluğa güvenlik önlemlerini sağlamaları amacıyla jandarma birlikleri göndererek seçimlerin gerçekleştirilmesini sağladı. Zareh Pasalyan, seçimlerden beklendiğı gibi zaferle ayrıldı. Fakat Ermeniler arasındaki gerginlikleri azaltıcı bir etki yapmamış, aksine Ermeni Gregoryen topluluk arasındaki dini birliğin parçalanarak sürtüşmelerin daha da derinleşmesine ortam hazırlamıştır. Nitekim Taşnaksutyun karşıtı cepheyi oluşturan Hınçaklar, Ramgavarlar ile bağımsızlar kendi temsilcilerinden oluşan bir koalisyon oluşturdular. Zareh Pasalyan'ın Katolikosluğunu tanımadıklarını ifade eden bu gruplar, Katolikosluk makamı için kendi adaylarını seçtiler. Lübnan hükümetinin tanımadığı bu seçime rağmen söz konusu dönemde Lübnan'da Ermeniler, Katolikos'u tanıyanlar ve tanımayanlar olmak üzere iki muhalif cepheye ayrılmıştı. Bu ortam,

³⁰ Şamun, bu görüşmede Vasken'dan Lübnan'ı “ikinci bir Ermenistan” gibi görmesini istedi. Şamun'un bu tutumu, Sovyetler Birliğı'nin Lübnan üzerindeki etkisini kırma ve Vasken'in ziyaretini “anlamsızlaştırma” amacına hizmet etmekle birlikte Cumhurbaşkanı nezdinde Ermeniler ile Lübnan arasındaki bağın ortaya konması açısından da değı taşımaktaydı. Bkz. Nalbantian, “Articulating Power...”, p. 51.

1956-1957 yıllarında yüzlerce Ermeni'nin bu doğrultuda Beyrut'ta sokak çatışmalarında hayatını kaybetmelerine neden olmuştur. Bu durum, kendisini Ermeni siyasi fraksiyonlarının yayın organları olan gazetelerde de ortaya koyuyordu. Gazetelerde her bir grup rakip kesimler için son derece kötü ifadeler, öldürülen Ermenilerin içler acısı resimlerine yer veriliyordu. Lübnan yönetimi, hem Ermeni topluluğu içinde hem de Lübnan genelinde gerginliklerin tırmanmasına yol açan bu faaliyetlerin önüne geçmek için söz konusu gazetelere belirli sansürler getirmiştir. Bu doğrultuda, gazetelerin sayfalarının bazı kısımları boş çıkıyordu.

Ermenilerin "Soğuk Savaşı"nın, bir başka deyişle Ermeniler arası mücadelenin tansiyon ve şiddeti, Soğuk Savaş'ın Lübnan'daki etkilerine paralel bir seyir izliyordu. Sovyetler Birliği'nin bölgede izlediği politikalara, Birleşik Devletler, bu dönemde Eisenhower Doktrini'ni hayata geçirerek karşılık verdi. Öte yandan, 1948 Arap-İsrail Savaşı'yla yükselen ve 1952 yılında Nasır önderliğinde başlatılan ve tüm Ortadoğu'yu etkileyen emperyalizm karşıtı ve birleşik bir Arap devleti kurmayı amaçlayan Nasırizm'in etkisiyle Arap milliyetçiliği Lübnan'da da etkili olmaktaydı. Bu durum, ülkedeki Hristiyan nüfusla birlikte Birleşik Devletler tarafından da hoşnutsuzlukla karşılandı. Şamun'un 1956 Süveyş Krizi sırasında İngiltere ve Fransa'yla diplomatik ilişkileri kesmeyip Batılı güçlere destek veren bir tutum alması, daha sonrasında 16 Mart 1957 tarihinde Eisenhower Doktrini'ni imzalamasıysa ülkedeki Müslüman nüfus tarafından sert tepkilerle karşılandı. Bu gerginlikler, Şamun'un görev süresinin dolacağı yıl olan 1958 yılında ikinci defa cumhurbaşkanı seçilebilmek için Anayasa'yı değiştirme girişimlerinde bulunması ve Şamun'un bu adımı karşısında Müslümanların Beyrut, Şuf ve Trablus'ta başlattıkları ve önderliğini eski başbakanlardan Selam ve Canbolat'ın yaptığı grev ve protestoların hızla büyüyerek çatışmalara dönmesiyle iç krize evrildi. Bu gelişmeler karşısında, durumun komünist bir tehdit ve saldırı olduğu gerekçesiyle Şamun, 1958 yılında Eisenhower Doktrini çerçevesinde Birleşik Devletler'den yardım istedi. Birleşik Devletler'in bu talebe olumlu cevap vererek Lübnan'a müdahale etmesi, ülkede binlerce kişinin hayatını kaybedeceği ve ancak

Nasır'ın araya girmesi ve arabulucu rolü oynamasıyla son bulacak olan şiddetli çatışmalara yol açtı.³¹

Lübnan'da farklı mezhebi topluluklar arasında gerginliklerin etkisini iyice artırdığı 1957-1958 yıllarında, Ermeniler, Şamun ve Ketaib Partisi'yle işbirliği yapan Taşnaksutyun ve Batı yanlısı cephe ile Abdullah Yafi ve Saeb Salam'ın önderliğinde birleşen Taşnaksutyun karşıtı grupların oluşturduğu cephe arasında bölünmüştü. Bu durum, 1957 seçimlerinde net olarak gözlemlenmekteydi. 24 Nisan 1957 tarihinde kabul edilen yeni seçim kanunu çerçevesinde Parlamento'daki sandalye sayısı 44'ten 66'ya çıkarıldı. Ermeniler, bu seçimlerde 3 Gregoryen (2'si Beyrut'tan, 1'i Burc Hammud'tan) ve 1 Katolik (Beyrut'tan) temsilci çıkarma hakkına sahip olacaklardı.

Ketaib Partisi'yle işbirliği içerisinde hareket eden Taşnaksutyun, Beyrut'ta Movses Der Kaloustian ile avukat Khatchig Babikian'ı, Burc Hammud'da ise Dickran Tospat'ı aday gösterdi. Hınçaklar, Ramgavarlar, bağımsızlar ile Taşnaklardan ayrılan/ihraç edilen bazı isimlerin oluşturduğu Taşnak karşıtı gruplar ise "Lübnan Ermeni Topluluğu" adlı bir örgütlenme oluşturdular. Abdullah Yafi'nin Lübnan Ulusal Cephesi'yle ittifak kuran bu örgütlenme, daha önceki seçimlerin aksine seçimler için isimler üzerinde uzlaşmayı başararak ortak adaylar çıkardılar. Hratchia Chamlian ve Nazareth Gharibian Beyrut için, Noubar Nokhudyan Burc Hammud için, Noubar Toursarkissian ise Beyrut'taki Katolik sandalyesi için aday gösterildi.

Seçim Yılı	Milletvekilinin Adı	Seçildiği Yer
1953	Movses Ter Kaloustian	Beyrut
	Joseph Chader	Beyrut
	Dickran Tospat	Burc Hammud
1957	Movses Ter Kaloustian	Beyrut
	Khatchig Babikian	Beyrut
	Joseph Chader	Beyrut
	Dickran Tospat	Burc Hammud

Tablo 4.2: Lübnan Parlamentosu'ndaki Ermeni Milletvekilleri, 1953-1957
(Kaynak: Messerlian, "Armenian Representation...", pp. 192-258.)

³¹ 30 Mayıs 1957 tarihinde, güvenlik güçlerinin muhalif göstericilere açtıkları ateşte 8 kişi ölmüş, 500 kişi tutuklanmıştır. Tutuklananların 12'si Ermeni idi. Bkz. Messerlian, "Armenian Representation...", p. 234.

9 Haziran 1957 tarihinde gerçekleştirilen Beyrut seçimleri bir kez daha Taşnaksutyun'un zaferiyle sonuçlandı. Birinci seçim bölgesinden seçimlere giren Khatchig Babikian 18.038 oy alarak 16.341 oy alan Taşnak karşıtı cephenin adayı Hratchia Chamlian'ı geride bırakarak Parlamento'ya girdi. Beşinci seçim bölgesinde de 16.670 oy alan Joseph Chader ile 15.611 oy alan Movses Der Kaloustian, Parlamento'ya girme hakkı elde ettiler. Bu seçim bölgesinde Lübnan Ermeni Topluluğu'nun adayları Noubar Toursarkissian 11.737, Nazareth Gharibian 11.198 oyda kaldılar. 12 Haziran'da gerçekleştirilen Burc Hammud seçimlerindeyse Noubar Nokhudyan'ın gerginlik ortamında kanlı bir kaza geçirmesi Dickran Tospat'ın rakipsiz kalmasına yol açtı. Tospat'ın da Parlamento'ya girmesiyle Taşnakların gösterdikleri dört aday da Parlamento'da yer almaya hak kazanmış oldu.³² Ermeniler açısından bu seçimlerin bir diğer önemi, ilk defa bir Ermeni'nin kabinde yer almasıydı. Joseph Chader, 14 Mart - 24 Eylül 1958 tarihleri arasındaki dönemde iktidarda bulunan Sulh kabinesinde Planlama Bakanlığı görevini üstlenmiştir.

Seçimleri izleyen süreçte, Lübnan'daki gerginliklerin bir iç krize dönüştüğü Mayıs 1958'de Ermenilerin Beyrut'taki yerleşimleri hasım Ermeni gruplar arasında bir "açık savaş tiyatrosu"³³ haline geldi. Lübnan'da seçimlerde hile yapıldığını ve oy sayımının yanlış olduğunu ifade eden Ulusal Cephe, seçimlerin iptal edilmesini istiyordu. Hükümetin de hükümet karşıtı Ulusal Cephe'nin de tutumlarından taviz vermemeleri, tansiyonun giderek yükselmesine ve iç krize evrilmesine neden olurken Ermeniler de aralarındaki sürtüşmenin etkisiyle bu sürece dâhil oldular. Lübnan Ermeni Topluluğu'nu oluşturan Taşnaksutyun karşıtı gruplar, Şamun karşıtı grupların yanında yer alarak hükümetin silahlandığı Taşnak güçleriyle çatıştılar. Ülkede Arap grupları arasında çatışmalar sona erdikten sonra bile Ermeniler arasındaki gerginlikler devam etti. Aylarca süren çatışmalar, ancak Kasım 1958'de İçişleri Bakanı Raymond Edde'nin arabulucu rolü oynamasıyla sona erdi. Söz konusu tarih itibarıyla çatışmalarda 60'a yakın Ermeni hayatını yitirmişti.³⁴

³² *Ibid.*, pp. 215-258.

³³ Migliorino, *(Re)Constructing Armenia...*, p. 102.

³⁴ Seta A. Kalpakian, "The Dimensions of the 1958 Inter-Communal Conflict in the Lebanon", Beirut, American University of Beirut, **Unpublished Master Thesis**, 1983, p. 63; Ermeniler arasında 1950'lerde vukua gelen kutuplaşmanın ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan çatışmaların derin yaralar

Ermeniler arası gerginliklerin bu denli şiddetli çatışmalarla sonuçlanması, bir yanıyla Ermenilerin bu dönemde Lübnan siyasal sistemine entegrasyonlarının derinleşmesiyle de alakalıydı. Ermeniler, İkinci Dünya Savaşı öncesi dönemde, uluslararası konulara ve Ermenilerle ilgili olmayan Lübnan'ın ulusal meselelerine karışmaktan kaçınan kimselerdi. Bu ifade, Ermenilerin Lübnan'ı etkileyecek önemli uluslararası gelişmelere karşı tamamen sessiz kalması anlamına gelmemekle birlikte, Ermeniler için söz konusu dönemde temel konular, Lübnan'daki varlıklarının sürdürülmesi, topluluğun iç liderliğinin belirlenmesi ve toplumsal kurumlarının örgütlenmesiydi. 1950'lerin ilk yıllarına gelindiğinde, Ermeniler bu tutumlarını yavaş yavaş değiştirmeye başladılar. Başka bir ifadeyle, Ermeniler Bağdat Paktı, Eisenhower Doktrini ve Nasırizm gibi Lübnan üzerinde önemli etkilere yol açan bölgesel ve uluslararası siyasal konulara daha yakından dâhil olmaya başladılar. Ermeniler, uluslararası ve Lübnan'ın ulusal meselelerine dâhil olmaya başladıkça, Lübnan siyasal sisteminin bir parçası olmaya başladılar. "Lübnan siyasal sisteminin bir parçası olmak", ülkenin konfesyonel politikalarının gereklilikleri çerçevesinde hareket etmek anlamına gelmekteydi. Farklı Ermeni siyasi fraksiyonları, bu doğrultuda, 1950'lerin başlarında kendileriyle aynı düşünce yapısında olan Ermeni olmayan siyasal güçlerle ittifaklar kurmaya başladılar. Bu güçlerle seçim koalisyonları kurdular. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, bu dönemde Ermeni olmayan siyasal güçlerle kurulan ittifakların seçim temelli olması ve seçimlerden sonra devam ettirilmemesiydi. 1950'lerin ortalarına gelindiğinde, bu olgunun da ortadan kalmaya başladığı görülmektedir. Farklı Ermeni siyasi fraksiyonları seçim koalisyonlarına son vermek bir yana kendilerini ülkedeki farklı mezhepsel gruplarla anlamlandırmaya başladılar. Bu, her bir Ermeni siyasi fraksiyonun kendisini, işbirliği yaptığı müttefik(ler)iyle "özdeşleştirmesini" ve diğer Ermeni siyasi fraksiyonlara karşı müttefik(ler)i sayesinde bir denge oluşturmasını ifade ediyordu.

açtığı Ermeni toplumunun bir kesimi de gençlerdi. "Asmer Artine" ve "Garo" gibi genç activist Ermeniler, silahlı çeteler kurarak çok sayıda suça bulaştılar. Bu isimlerden Garo'nun hikâyesi 1963 yılında Lübnan'da Ermeni yönetmen Gary Garabedian tarafından "Garo" adıyla filme alındı. Bkz. Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 140'ta dipnot 66.

2. Bağımsızlık Sonrası Süreçte Lübnan’da Ermeni Kurumları ve Ermeni Etno-Kültürel Farklılığı

Bağımsızlığı izleyen süreçte, Lübnan’da Ermeni etno-kültürel farklılığının geleceğinin ne olacağı konusunda kuşkusuz Lübnan Devleti’nin etno-kültürel farklılıklara göstereceği tutum kadar Ermeni kurumlarının oynayacağı roller de belirleyici olacaktı. Ülkede, Ermeni kimliğinin şekillenmesinde manda yönetimi dönemiyle sayıları artan Ermeni kurumları, bu dönemde de ülkede Ermeni varlığının devamını sağlamak ve Ermeni etno-kültürel farklılığını korumak için mücadele ettiler.

a. Bağımsız Lübnan’da Ermeni Dini Kurumları

1943 yılını izleyen süreçte, Lübnan’da Ermeni varlığının devamını sağlamak ve Ermeni etno-kültürel farklılığını korumak için mücadele eden kurumların başında kuşkusuz Ermeni kimliğinin “ilk” tamamlayıcı unsuru olan kiliseler gelmekteydi. Bir diğer deyişle, din, Ermeniler açısından Lübnan’da varlıklarını devam ettirme koşullarının belirlenmesi noktasında önemli bir yer tutmaktaydı. Bu durum, dinin bağımsız Lübnan’ın “kimliğinin yeniden tanımlanması” noktasında da “temel” belirleyici unsur olduğu göz önünde bulundurularak okunursa daha anlamlı duracaktır.

Lübnan’da, yukarıda da ifade edildiği üzere, bağımsızlık sonrası dönemde siyasal sistem, farklı etno-mezhebi grupların orantısız temsiliyetlerine dayanan bir Müslüman-Hristiyan dengesi üzerine inşa edildi. Bu sistem, doğası gereği, ülkede meydana okuyucu yaklaşımlara hoşgörü unsurunu barındırmıyordu. Nitekim Lübnan’da belirli dönemlerde bu sistemde reform taleplerini öngören çağrılar, ülkedeki farklı dini toplulukların liderlerinin güçlü muhalefetiyle karşılaşmıştır. Ülkedeki mezhebi toplulukların her birinin kendi iç hukukuna sahip olması dolayısıyla belirli alanlarda Devlet’in yargısının önüne geçmeleri, halk arasında özellikle kişisel statü ve aile hukuku konularında bu tür taleplerin yüksek sesle dile getirilmesine ortam hazırlıyordu. Lübnan’ın üzerine inşa edildiği siyasal ve toplumsal sistem, devlet ile toplumun modernleşmesini temel alarak bu tür taleplerin hayata geçirilmesine olanak sağlamıyordu. Nitekim 1952 gibi görece “erken” bir yılda kadınlara seçme ve seçilme hakkını tanımasına karşın, Lübnan’da dini otoritelerin geniş yetkilerini düzenlemek,

azaltmak ve her anlamda denetlemek çok güçtü. Lübnan Devleti, bu konularda, çoğu noktada ülkedeki farklı mezhebi liderlikler karşısında zayıf kalmıştır. Bu durum, Lübnan'da dini liderlerin kendi toplulukları üzerinde nüfuzlarını sürdürerek ülkede bireyselliğin ve eşitlik ilkesine dayanan ulusal vatandaşlık anlayışının gelişmesini engelliyordu. Nitekim Lübnan'da, bağımsızlığı izleyen süreçte, devletin dini politikasının yeniden tanımlanması düşüncesi, devletin tarafsız ve sekülerist bir yaklaşım benimsemesiyle sonuçlanmıştır. Bu, dini yargılamanın geleneksel münhasırlık alanının daha da rasyonalize edilmesini ve sekülerize edilmesini sağlamıştır. Bu sayede, Ermeniler topluluk otonomisinin değerli unsurlarını koruyabildiler.

Bu otonominin sağlanmasında başat rolü kiliseler üstlenmişti. Ermeni toplumsal aktivitelerinin odak noktası haline gelen kiliseler, Lübnan siyasal sisteminin kendilerine tanıdığı avantajlar çerçevesinde iletişim ağlarını genişlettiler, Lübnan'da Ermeni yerleşimlerinin yer aldığı alanlara, Kilikya Katolikosluğu'nun kurduğu Bikfaya Patriyarkal Konutu örneğinde olduğu gibi, Ermeni kiliseleri inşa ettiler. Kuşkusuz yeni kiliselerin inşası, ülkedeki Ermeni topluluğunun bölünmüşlüğüne paralel bir anlamda vuku bulmaktaydı. 1960'larda farklı Ermeni fraksiyonları arasında ortaya çıkan siyasal yumuşamaya rağmen 1952-1956 yılları arası dönemde Gregoryen Kilisesi'nin yeni Katolikos'unun seçiminde ve seçimi izleyen süreçte yaşanan sorunlar, söz konusu dönemde de kiliselerin Ermeni toplumu arasındaki bu derin bölünmüşlük çerçevesinde inşa edilmelerine neden oldu. Öte yandan mevcut kiliseler de bu süreçte, bölünmüşlüğe artan eşlik ettiler. Her bir bölgedeki kiliseler, farklı Ermeni siyasi fraksiyonlarından yana tavır alarak aynı zamanda bölünmüşlüğün derinleşmesine katkıda bulundular. Burc Hammud, Yeni Haçın ve Halil Badavi gibi bölgelerdeki kiliseler Taşnaksutyun yanlısı bir tutum içerisindeyken Serail ve çevresindeki yer alan başta Saint Nişan Kilisesi olmak üzere kiliseler ise Ramgavarları destekler bir konumdaydılar.

b. Bağımsız Lübnan'da Ermeni Eğitim Kurumları

Ermenilerin Lübnan'da otonomilerini sağlamaları noktasında, başka bir deyişle Ermeni kimliğine hizmet ve Ermeni etno-kültürel farklılığın korunması açısından

üzerinde durulması gereken bir diğer unsur eğitim kurumlarıdır. Lübnan'ın üzerine inşa edildiği sistem, medeni hukuk alanında olduğu gibi ülkedeki farklı etno-mezhebi toplulukların kendi eğitim kurumlarını oluşturmalarına da izin vermekteydi. Lübnan eğitim sistemini düzenleyen yasaların içerdiği bu unsur, Ermenilere kimlik inşasının önemli bir ögesi olan eğitim kurumları aracılığıyla kendi kültürlerini koruma stratejilerini sürdürmelerine olanak sağlamıştır.

Lübnan'ın bağımsızlık sonrası eğitim politikası, 1926 yılında ortaya konan anayasa prensiplerine dayanmaya devam etmiştir. “Özgürlük” ilkesini benimseyen bu düzenleme, etno-mezhebi topluluklara kendi okullarını kurma ve müfredatlarını belirleme hakkı tanımaktaydı. Bu durum, Lübnan'ın çok unsurlu yapısının bir eseri idi. Nitekim ülkede ortaklıkçı yapıya dayanan siyasal sistemin sürdürülmesi ancak ve ancak farklı etno-mezhebi topluluklara bu tür “tavizler” vermekle mümkün olmaktadır. Lübnan Devleti, bünyesinde kamu eğitim kurumlarına sahip olmakla birlikte bunları ülkedeki farklı gruplara dayatmamış, bu grupların okullarını Devlet'in okullarıyla değiştirme girişiminde bulunmamıştır.³⁵

Ermeniler, Lübnan eğitim sisteminin öngördüğü bu unsurların kendilerine sunduğu olanaklardan faydalanarak ülkenin bağımsızlığını izleyen ilk yirmi beş yıllık süreçte, eğitim kurumlarını kayda değer bir şekilde geliştirdiler. Ermeni kimliğinin inşa edilmesi ve Ermeni etno-kültürel farklılığının korunması amacıyla manda yönetimi döneminde temelleri atılan Ermeni eğitim kurumlarının sayısı bu dönemde artmıştır. Ülkede Ermeni nüfusunun çoğalmasına paralel olarak artan eğitim kurumu ihtiyacı çerçevesinde Ermeni yerleşim yerlerinde kreş, ilkokul, ortaokul ve lise düzeyinde eğitim kurumları inşa edildi.

³⁵ Lübnan'da, 1945 yılında kamu sektörü okulları, kayıtlı toplam okulların yüzde 20.8'ini oluşturmaktaydı. Bu oran, 1961-1962 yıllarına gelindiğinde yaklaşık iki kat artarak yüzde 39.5'e yükseldi. Söz konusu yıllar itibarıyla, diğer Ortadoğu ülkelerinin bazılarında kamu sektörü okullarının ülkede kayıtlı toplam okullara oranlarıysa Lübnan'dakine kıyasla çok yüksekti. Bu oran, Irak'ta yüzde 95.1, Suriye'de 80.8, Mısır'da 72.2 ve Ürdün'de 69.5 idi. Bkz. Roderic D. Matthews ve Matta Akrawi, **Education in the Arab Countries of the Near East**, Washington, American Council on Education, 1949, p. 422; Lübnan'da, özel eğitim kurumlarını düzenleyen 1950 yılındaki 1436 Sayılı Hükümet Kararı ve 15 Haziran 1956 tarihli “Özel Öğretim Kurumlarının Tanzimi Kanunu”, Lübnan'ın ve Arap dünyasının tarihinin öğretilmesi istisnası dışında genel olarak özel okullar üzerinde ılımlı bir devlet yönetimi kurmuştur. Bkz. James K. Ragland, “The Free Educational System of the Republic of Lebanon”, Oklahoma, University of Oklahoma, **Unpublished Doctoral Thesis**, 1969, pp. 68-88.

Ermeni eğitim kurumlarının yaygınlaştırılmasında Ermeni kiliseleri, siyasi partiler ile belli başlı bazı Ermeni örgütlenmeleri ön plana çıkmaktaydı. Bu aktörler arasında, kiliseler belirgin bir üstünlüğe sahipti. 1952-1953 yılları itibariyle Lübnan’da bulunan 60 Ermeni eğitim kurumunun 53’ü çeşitli kiliselerin bünyesinde bulunmaktaydı. Ermeni Gregoryen Kilisesi 25 okulla en fazla eğitim kurumuna sahip kilise konumundayken Ermeni Katolik Kilisesi 14, Ermeni Protestan Kilisesi 12, Brethren Kilisesi 1 ve Adventist Kilisesi 1 eğitim kurumuna sahipti. Lübnan’daki farklı Ermeni siyasi fraksiyonları da eğitim alanında faaliyetlerde bulunmaktaydılar. Ermenilerin önde gelen üç partisi olan Taşnak, Hınçak ve Ramgavar partileri söz konusu yıllar itibariyle birer eğitim kurumunu bünyelerinde barındırmaktaydılar. Siyasi partilerin kurduğu eğitim kurumları arasında Taşnaksutyun’un Hamazkayin’le işbirliği içerisinde hayata geçirdiği Palandjian Koleji ön plana çıkmaktaydı. Hınçaklar ise okullarını faaliyet geçirmede Parti’nin “sosyal kolu” rolünden olan Ermeni Eğitim Yardım Birliği’yle (Armenian Educational Benevolent Union - AEBU) işbirliği içerisinde hareket ettiler. Siyasi partiler, ayrıca oluşturdıkları öğrenci örgütlenmeleri aracılığıyla da ideallerini Ermeni toplumuna sunuyorlardı. Bu noktada, Zavarian, Taşnakların öğrenci kuruluşu iken Dekhrouni ise Hınçakların öğrenci örgütlenmesiydi.

Eğitim alanında etkin olan Ermeni örgütleri arasında ise AGBU öne çıkmaktaydı. 2 eğitim kurumunu faaliyete geçiren AGBU’nun yanında Danimarkalı Kuşlar Yuvası Yetimhanesi ve Körler İçin Okul, ülkede örgütler tarafından hayata geçirilen diğer eğitim kurumlarıydı.³⁶ Lübnan’daki Ermeni okul sayısı, 1958 yılına gelindiğinde 63’e yükselmmişti. Farklı düzeylerde eğitim olanağı sunan bu 63 eğitim kurumunun 15’i lise düzeyinde hizmet vermekteydi.

Bunun yanında, az sayıda da olsa hayata geçirilen yükseköğretim kurumları, ülkede Ermeni kültürünün yayılması için değer ifade ediyorlardı. Bu kurumların öne çıkanlarından birisi Haigazian Üniversitesi’dir. 1955 yılında Haigazian Koleji³⁷

³⁶ Khatcher M. Kaloustian, “A Study of Armenian Schools in Lebanon”, Beirut, American University of Beirut, **Unpublished Master Thesis**, 1958, pp. 28-29 ve pp. 215-217.

³⁷ Söz konusu dönemde, Lübnan’da yükseköğretimi düzenleyen herhangi bir yasal çerçeve bulunmuyordu. Bundan dolayı, Haigazian, Amerikan tarzı bir “Junior College” niteliğinde olmasına karşın Lübnan Eğitim Bakanlığı bünyesine bir lise gibi kaydedildi. Haigazian Koleji’nin verdiği eğitim,

ismiyle Beyrut'ta kurulan üniversitenin kuruluşunda “Amerika Ermeni Misyonerlik Kuruluşu”nun ve “Yakın Doğu Evanjelik Birliği”nin önemli katkıları oldu. Bu dönemde, Lübnan'da Ermeni etno-kültürel farklılığına hizmet eden bir diğer unsursa Saint Joseph Üniversitesi'nde Armenology kürsüsünün kurulmasıydı.

Ermeni eğitim kurumları sayıca artmalarına karşın hem personel hem de materyal malzemeler açısından hala beklenen seviyede olmadığı görülmekteydi.³⁸ Söz konusu dönemde, birçok Ermeni okulu hala okul niteliğini taşıyan fiziksel koşullardan yoksundu. 1958 yılına gelindiğinde ülkedeki her altı Ermeni okulundan biri, sağlık açısından büyük sorun oluşturacak şekilde teneke çatılı barakalardan oluşmaktaydı. Sınıflarda ihtiyaç duyulan materyallerin eksikliğinin yanında çoğu okul, oyun alanları ve servisler açısından da öğrencilerine yeterli hizmeti sunamıyordu.³⁹ Okulların öğretmen sayısı ve kalitesi de sorunlu bir konuydu. Okullardaki eğitimcilerin yarısına yakını sadece basit eğitim düzeyinde bir öğrenim geçmişine sahipti.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Lübnan eğitim sistemi, ülkedeki diğer etno-mezhebi gruplar gibi Ermenileri de okullarında ne öğretecekleri konusunda önemli ölçüde serbest bırakmıştı. Ermeniler, etno-kültürel farklılıklarını korumak amacıyla söz konusu dönemde, okul müfredatlarının büyük bir kısmını, özellikle ilkokullarda Ermenice yapmaktaydı.⁴⁰ Fakat Ermenilerin Lübnan'da kalış süreleri uzadıkça gerek bu durum da değişmek durumunda kalıyordu. Ermeni etno-kültürel kimliğinin korunması hala önemli bir amaç olmasına karşın artık uğrunda çabalanan tek unsur değildi. Ermenilerin yaşamlarını devam ettirmek durumunda oldukları Lübnan'da

ülkedeki diğer üniversitelerin verdiği eğitimin ikinci sınıfına denk kabul ediliyordu. Dolayısıyla burada eğitim gören öğrenciler, mezun olabilmek için ülkedeki diğer üniversitelerin son sınıf derslerine katılmak durumundaydılar. 1961 yılında Lübnan hükümeti, yükseköğretimi düzenleyen bir yasa ortaya koydu. Bu kanunun yürürlüğe girmesinden kısa bir süre sonra Haigazian, bir yükseköğretim kurumu olarak tanındı. 1966 yılında da Haigazian'ın lisans derecesi, Lübnan hükümetince ülkedeki diğer üniversitelerin lisans derecelerine denk sayıldı. Bkz. Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 115.

³⁸ Okulların materyal koşullarının iyileştirilmesinde Ermeni diaspora topluluklarının önemli bir rolü olmuştur. Örneğin, AGBU, 1951 yılında bölgedeki Ermeni okullarının desteklenmesi için bir kampanya başlattı. 1953 yazına gelindiğinde bu kampanya çerçevesinde yaklaşık 250 bin dolar toplanmıştı. Bkz. **Ibid.**, p. 114.

³⁹ Kaloustian, “A Study of Armenian...”, p. 34.

⁴⁰ Bu konuda, M. G. Loussarian'ın 6 Ermeni ilkokulu üzerindeki gözlemleri için bkz. M. G. Loussarian, “A Study of the Armenian Elementary School System in Beirut”, Beirut, Beirut College of Women, **Unpublished Master Thesis**, 1960.

hayatta kalabilmek için gerekli araçlarla da donatılması gerekiyordu. Öte yandan, Lübnan’a hangi tarihi süreçten geçerek geldiklerini ebeveynlerine oranla “bilmeyen” yeni yetişen Ermeni nesilleri de iyi bir kariyer ve iyi bir gelecek hırsıyla yetişmekteydiler. Bu durum, Ermenilerin hem bir Ermeni hem de bir Lübnanlı olarak yetiştirilmesi unsurunu gerekli kılıyordu.⁴¹ Nitekim 1950’lerde ve 1960’larda Ermeniler kendi müfredatlarını Lübnan ulusal müfredatına adapte etmek, kendi eğitim koşullarını ve seviyesini Lübnan eğitim düzeyine taşımak için çabaladılar. Bu noktada, Ermeni okullarının müfredatlarına bu doğrultuda yeni dersler eklendi.

Ermeni eğitim kurumları Lübnan eğitim sistemine adapte olmak için çabalarken öte yandan Ermeni toplumunun bu dönemdeki siyasal kutuplaşmasını da üzerlerinde hissetmekteydiler. Siyasal kutuplaşma, Ermeni ailelerin çocuklarını hangi okul(lar)a göndereceklerini de belirliyordu. Taşnaksutyun nüfusun yoğunlukta olduğu Burc Hammud, Yeni Haçin ve Halil Badavi gibi bölgelerde aileler, çocuklarını Taşnaklara ait okullara ve kiliselere göndermekteydiler. Taşnaksutyun’un yayın organı Aztag’ı okumayı tercih eden ve Hamazkayin’in kültürel aktivitelerini destekleyen bu kesimler, çocuklarını spor faaliyetleri için de Taşnakların spor kulübü Homenetmen’e göndermekteydiler. Benzer durum, Hınçak ve Ramgavar partilerini destekleyen aileler için de söz konusuydu. Bu iki kesim de çocuklarının eğitim, kültür, sanat ve spor alanındaki aktivitelerini organize ederken daha çok destekledikleri partinin kurumlarını tercih ediyorlardı.

⁴¹ Yeni yetişen Ermeni gençlerin çoğu, kendilerini “sürgündeki bir halk” olarak tanımlamıyorlardı. Bir diğer ifadeyle, bu kesim, kendilerini Lübnan’da geçici olarak yaşamak durumunda kalan bir halktan öte Lübnan’ın diğer etno-mezhebi grupları gibi konfesyonel sisteminin bir parçası olarak görmeye başladılar. Nitekim bu durum, 1950’lerin ortalarından itibaren Ermeni basınında “Lübnan”ı nitelemek için kullanılan ifadelerde de kendisini göstermekteydi. Ermeniler, Lübnan için “ülke” ve/veya “toprak” kavramlarından öte “anavatanımız” ve “sevgili Lübnan’ımız” gibi ifadeleri tercih etmeye başladılar. Bu algının kendini gösterdiği diğer alanlar, Ermeni gençlerin eğlence ve yayıncılık anlayışıydı. Sosyal mekân seçiminde artık sadece Ermeni milliyetçiliği unsurları dikkate alınmıyordu. Yayıncılık alanında da Ermeni tarihi, coğrafyası ve sosyo-kültürel mirası üzerine çalışmaların bu dönemde sayıca azalma gösterdiği görülmektedir. Ermenilerin bu dönemdeki tarih ve coğrafya çalışmaları, daha çok, kendilerinin tarihin çok eski dönemlerinden beri Lübnan’ın bir parçası olduklarını “kanıtlama” amacını taşımaktaydı. Sovyet Ermenistanı ise Rus boyunduruğu altındaki “köle” bir eyalet olarak görülmekteydi. Bu noktada, Sovyet Ermenistanı’yla iletişimin kurulmaması, reddedilmesi düşüncesi hâkimdi. Ermeni gençler, güce dayanan tüm unsurları reddediyorlardı. Onlara göre, Ermeni milliyetçiliğinin “koruyucusu” temelinde şiddet çerçevesinde izlenen politikalar, Ermeni hayatının birçok fırsatı kaçırmasına neden olmaktaydı. Ermeni siyasi partilerine ve onların bünyesindeki partizan örgütlenmelere katılmayı reddeden bu kesimler, giderek Ermeni milliyetçiliğine yabancılaşıyorlardı. Bkz. Schahgaldian, “The Political Integration...”, pp. 227-228.

c. Bağımsız Lübnan’da Ermeni Kültür ve Sanat Kurumları

Migliorino, Lübnan’ın 1950’lerde ve 1960’larda Arap dünyasında kültürel açıdan “liberal bir modernite modeli” gibi yükseldiğini ifade eder.⁴² Ülkenin farklı etno-mezhebi grupların varlığına olanak tanıyan siyasal sistemi ile laissez-faire ekonomik politikasının ortaya çıkardığı özgürlükçü ortamın ifade özgürlüğündeki yansıması, Lübnan’ın özgür medya ve edebiyat dünyası için görece nadir bir “cennet”, Beyrut’un da yayıncılık endüstrisinin “Mekke”si haline gelmesi olmuştu.⁴³ Ekim 1952 yılında ortaya konan bir yasal düzenlemeyle ifade özgürlüğünün önündeki engellerin minimize edildiği Lübnan’da, Beyrut’un bu unvanını güçlendiren bir diğer unsur, vukua gelen Arap-İsrail savaşlarından ve Mısır, Suriye ve Irak gibi ülkelerde otoriter rejimlerin başa gelmesi nedeniyle bu ülkelerden Lübnan’a kaçan aydın, sanatçı ve yazar gibi şahsiyetlerin ülkenin entelektüel hayatına yaptıkları katkıydı.

Kelimelerin dünyası sayılarının dünyasıyla tamamlanırsa, 20. yüzyılın beşinci on yılına girilirken Lübnan’da yaklaşık 39 günlük gazete ile Arapça, İngilizce ve Fransızca dillerindenden birisinde yayın yapan 137 süreli yayın bulunmaktaydı.⁴⁴ 1962 yılına gelindiğindeyse ülkede 95 civarında yayıncı ve 251 yazılı basın organının varlığı söz konusuydu.⁴⁵

Lübnan’ın kültür ve sanat faaliyetleri için oldukça elverişli olan bu entelektüel ortamı, ülkedeki diğer etno-mezhebi gruplar için olduğu gibi Ermeniler için de basın-yayın, edebiyat, şiir, tiyatro ve müzik gibi birçok alanda kendilerini “gerçekleştirme” imkânı sunuyordu.

Yukarıda da dikkat çekildiği üzere, söz konusu dönemde bölgedeki bazı Arap ülkelerinde otoriter rejimlerin başa gelmesi o ülkelerden Lübnan’a birçok entelektüelin

⁴² Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 122.

⁴³ George N. Atiyeh, “The Book in the Modern Arab World: The Cases of Lebanon and Egypt”, **The Book in the Islamic World: The Written Word and Communication in the Middle East**, George N. Atiyeh (Ed.), New York, State University of New York Press, 1995, p. 242.

⁴⁴ George M. Haddad, **Fifty Years of Modern Syria and Lebanon**, Beyrut, Dar al-Hayat, 1950, pp. 180-181.

⁴⁵ Franck Mermier, “Beyrouth, Capitale du Livre Arabe?”, **Monde Arabe Maghreb-Machrek**, Vol. 169, 2000, p. 100’dan aktaran Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 123.

göç etmesine yol açmıştı. Bölgede Ermeni nüfusuna ev sahipliği yapması bakımında değer taşıyan Suriye özelinde bu göçe katılanlar arasında ciddi bir Ermeni nüfusu söz konusuydu. Bu noktada Antranik Zaroukian, Vahe Vahian, Simon Simonian, Zareh Melkonian ve Karnig Attarian gibi Ermeni entelektüeller Suriye’den Lübnan’a göç ettiler. Bu isimlerin ortak özelliği, Ermeni yazınsal çevresinde öne çıkan şahsiyetler olmalarıydı. Nitekim bu isimler, alanlarındaki başarılarını Lübnan’da da ortaya koydular. Zaroukian ve Vahian, Suriye’de çıkardıkları edebiyat alanındaki “Nairi” ve “Ani” adlı süreli yayınlarının faaliyetlerini Lübnan’da sürdürmeye devam ettiler. Simonian da Lübnan’da “Spurk” ve “Pakin” adlı iki süreli yayını hayata geçirdi. Bu üç isim, ilerleyen süreçte yayınlarını birleştirerek ortak hareket ettiler.⁴⁶ Zourakian, öte yandan 1955 yılında yetim çocukların hikayelerini konu edindiği “Des Hommes sans Enfance (Çocukluğu Olmayan Erkekler)” adlı bir eser yayımladı.

Görüldüğü üzere, Suriyeli Ermeniler, Lübnan’da Ermeni edebiyat dünyasına önemli katkılarda bulundular. Nitekim 1955 yılı itibarıyla Beyrut’ta 25 civarında Ermeni süreli yayını bulunuyordu. Bu sayı, 1965 yılına gelindiğinde 44’e yükselmişti. Bu sayıyı daha anlamlı kılan ise Ermeni toplumunun her gün bilgi almasını sağlayacak dört günlük gazeteyi de içermesiydi. Taşnakların yayın organı Aztag, Hınçakların yayın organı Ararat, Ramgavarların yayın organı Zartonk ve Ermeniler adına defalarca Parlamento’da yer almış olan Dickran Tospat’ın sahibi olduğu Ayk gazetesi. Suriyeli Ermenilerin bu eserleri, Lübnan’da sadece entelektüel hayatı canlandırmada etkin bir rol oynamıyordu. Bu faaliyetler, aynı zamanda Ermenilerin bölgedeki yaşamlarını ve değişen koşulları ve Ermenilerin bunlara uyumu meselesini konu edinerek Ermeni kimliğinin varlığının sürdürülmesine hizmet etmekteydiler.⁴⁷ Lübnan’daki Ermeniler yayıncılık alanında sahip oldukları başarıyı sadece bu ülkede değerlendirmediler. Lübnan’ın kendilerine sunduğu elverişli ortamdan faydalanarak yayıncılık alanında söz sahibi konuma gelen Ermeniler, Lübnan’la birlikte diğer Arap ülkelerinin pazarlarında da faaliyetlerde bulunarak bunu hem maddiyata döktüler hem de ele aldıkları konuları daha fazla insana duyurma olanağı buldular. Örneğin, bu çalışmanın

⁴⁶ Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 123.

⁴⁷ Khachig Tölölyan, “Elites and Institutions in the Armenian Transnation”, **Diaspora**, Vol. 9, No. 1, 2000, pp. 107-136.

daha önceki kısımlarında da detaylandırılmış olan Adana göçmeni Guiragos Doniguan tarafından 1924 yılında kurulan ve Ermenilerin Lübnan'daki ilk yayınevlerinden birisi olan “Guiragos Doniguan & Sons Printing Press”, 1960'ların sonlarına gelindiğinde o kadar büyümüştür ki Lübnan iş sektöründe zirvede yer alan kurumlardan birisi haline gelmiştir. Bu kurum, söz konusu dönemde hükümet ofisleri ve ajanslarıyla önemli kontratlar yapacak düzeye erişmiştir.⁴⁸

Ermenilerin yayıncılık alanındaki bu etkinliği sahne sanatlarında da kendisini göstermekteydi. Manda yönetimi döneminde temelleri atılan Lübnan Ermeni tiyatrosu, 20. yüzyılın ortalarına gelindiğinde iyice gelişmiş, sadece Lübnan'da ve Ermeniler üzerinde değil tüm Ortadoğu'da ve bu bölgede yer alan toplumlar üzerinde de etkiler doğuracak bir düzeye ulaşmıştır. Söz konusu süreçte, yukarıda da ifade edildiği üzere, bölgenin diğer ülkelerinden Lübnan'a gelen entelektüellerin etkisiyle de önemli bir eşik atlayan Ermeni tiyatrosu, 1975 yılındaki İç Savaş'a kadar oldukça üretken bir dönem yaşamıştır. Migliorino'nun deyimiyle, bu dönem, Lübnan Ermeni tiyatrosunun “altın çağı” idi.⁴⁹

Hamazkayin Kültür Derneği'nin oyuncu topluluğunun başında yer alan Kaspar Ipekian ve daha sonra onun yerini alacak isim olan George Sarkissian, Lübnan Ermeni tiyatrosuna canlılık kazandıran isimlerdi. Yaşadıkları koşulların, mekânın ve dönemin farkında olan bu iki isim, çalışmalarında Ermeni toplumunun geleneksel unsurlarıyla yurtdışı geleneklerini bir araya getiren bir yöntem benimsediler. Bu çerçevede, Ermeni toplumu için önem arz eden oyun yazarı, şair, romancı ve Hamazkayin'in kurucularından Levon Shant'ın eserlerini sahnelemenin yanında Avrupa tiyatrosunun Chekhov, Ibsen ve Miller gibi oyunları içeren yüksek kültür geleneğini de Ermenice'ye çevirerek kendi toplumlarına sundular.

Lübnan Ermeni tiyatrosu da ülkedeki diğer Ermeni kurumları (dini kurumlar, eğitim kurumları ve diğer kültür ve sanat kurumları) gibi 1950'lerde vukua gelen Ermeni siyasal bölünmüşlüğünden etkilenmiştir. Ermeni siyasal fraksiyonları arasındaki kutuplaşmanın derinleştiği bu dönemde, Ermeni tiyatrosu da bu derinleşmeye bağlı

⁴⁸ Migliorino, (Re)Constructing Armenia..., p. 124.

⁴⁹ Ibid., pp. 124-126.

olarak çeşitlilik kazanarak gelişmiştir. Bunda, her bir fraksiyonun, tiyatronun sahne ile seyirci arasındaki canlılığından faydalanarak Ermeni toplumuna ideallerini geçirme düşüncesi etkili olmuştur. Ermeni siyasi fraksiyonları arasındaki bölünmüşlük öte yandan Ermeni tiyatrocuları arasında da rekabetin ortaya çıkmasına ortam hazırladı. Taşnaksutyun ve Hamazkayin destekli Kaspar Ipekian'ın tiyatro topluluğu, bu dönemde Varant Papazian tiyatro topluluğuyla mücadele etmek durumunda kalmıştı. Varant Papazian tiyatro topluluğu, AGBU bünyesinde olup 1958 yılında aktör ve yönetmen Berge Fazlian tarafından hayata geçirilmişti. İstanbul'da eğitim gören ve solcu bir kimliğe sahip olan Fazlian, 1951 yılında Lübnan'a ayak basmasını izleyen süreçte, Lübnan Ermeni tiyatrosunda benimsediği bu ideoloji çerçevesinde ortaya koyduğu eserlerle yer almaya çalışmıştır. Fazlian, bu noktada kendisini Ipekian'la sıkı bir mücadelenin içerisinde bulmuştur. Bu rekabet, bir yandan ülkedeki Ermeni tiyatrosunun hem içerik hem de kalite açısından giderek gelişmesini sağlarken öte yandan Lübnan Ermeni tiyatro gruplarının Lübnan sınırlarını aşarak diğer ülkelerde de performanslar ortaya koymalarını teşvik etmiştir. Lübnan Ermeni tiyatro toplulukları, oyunlarını genellikle Sovyet Ermenistanı'nda sahnelemekle birlikte The Theatre 67 topluluğunu kuran Varoujian Hadeshian ve Krikor Satamian'ın Londra'daki ve The Experimental Theatre topluluğunu oluşturan Zohrab Yacoubian'ın Birleşik Devletler'deki performansları da bu dönemde Ermenilerin öne çıkan yurtdışı tiyatro faaliyetleriydi.⁵⁰

Yukarıda da ifade edildiği gibi, Lübnan Ermeni tiyatrosunun hem içerik hem de nitelik açısından ortaya koyduğu unsurlar, sadece Ermeniler üzerinde bir etki doğurmamıştı. Ermeni tiyatro topluluklarının tiyatroya kazandırdıkları unsurlar, izleyen süreçte, 19. yüzyılın ortalarından itibaren klasik Batı tiyatrosu olgusuyla tanışıyor olmasına rağmen Lübnan Arap toplumu üzerinde de önemli etkiler oluşturdu. Bu çerçevede, Ermeni tiyatrosu, Arap tiyatrosunun daha istikrarlı bir hal almasında ve toplumu daha çok ilgilendiren konuları işlemesinde teşvik edici bir aktör olmuştur. Bu teşvik edicilik sadece teoride olan bir durum da değildi. Ermeni sahne sanatçıları, Lübnan Arap yapımı eserlerde yer alarak da Lübnan Arap tiyatral hareketinin hızlı bir şekilde

⁵⁰ **Ibid.**, p. 125.

gelişmesine katkıda bulundular. Rahbani Kardeşler ve Feyruz’la yan yana çalışan Berge Fazlian büyük bir Arap Lübnan yapımında, 1962 yılında Le Festival des Cedrés’te “Yüzük Satıcısı”nda, yer alan ilk Ermeni artist olmuştur. Fazlian, aynı yıl, Lübnan Arap tiyatrosunun önde gelen isimlerinden birisi olan Antoine Moultaka’yla yaptığı işbirliği çerçevesinde Shakespeare’in “Yanlışlıklar Komedi” eserini “Binbir Gece Masalları” atmosferinde sahneye koymuştur.⁵¹

Ermeni topluluğunun Lübnan’daki hikâyesinde müziğin rolüne bakıldığında müziğin de Ermenilerin ideallerini ifade ettikleri bir sosyal sanat olduğu görülmektedir. Koşullara bağlı olarak ortaya çıkan her türlü bireysel ve kolektif duygunun aktarımı noktasında eşsiz bir araç olan müzik, Ermeniler açısından da Lübnan’a yerleşmeye başladıkları 1920’lerin ilk yıllarından itibaren bu işlevi görmüştür. Bu noktada, temel yükü Ermeni toplumunda önemli bir yeri olan korolar üstlenmiştir. Korolar, 1960’ların başlarına kadar, Lübnan’da Ermeni kültürünün korunması ve yaşatılması konularında göz ardı edilemeyecek bir rol oynadılar. Ermeniler, Roubina Artinian’ın yabancı topraklarda Ermeni kimliğinin yeniden inşası için “en iyi yol” olarak nitelediği şarkıları aracılığıyla başta yetimhaneler ve ilk okullardan başlayarak “yas ile yaratıcılık” arasındaki ilişkinin teşvik ediciliğiyle kimliklerini bu ülkede inşa etmek için çabaladılar.⁵² “Ölüm nedeniyle yaşanan kayıplar, yas temelli reaksiyonlar ortaya çıkarabilir.”⁵³ diyen George H. Pollock’u haklı çıkarırcasına Ermeniler, bu dönemde, geçmişte yaşadıkları acıları şarkılar aracılığıyla dile getirerek “geçmişteki evleri”, “şimdiki evleri” ve “Evleri” üzerine duygularını ortaya koymuşlardır.⁵⁴ Okullarda, kiliselerde ve diğer kültür kulüplerinde ve kuruluşlarında ilahiler ve vatanseverlik temelinde şarkılar icra edilerek hem

⁵¹ Berge Fazlian ile Zalka’da 30 Ekim 2003 tarihinde yaptığı röportajdan aktaran Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 125.

⁵² Roubina Artinian, “Armenian Choirs in Lebanon, 1930-1980: A Bridge between the Past and the Present”, **Armenians of Lebanon: From Past Princesses and Refugees to Present-Day Community**, Aida Boudjikianian (Ed.), Beirut, Haigazian University & Armenian Heritage Press, 2009, p. 133.

⁵³ George H. Pollock, “The Mourning Process, the Creativity Process and the Creation”, **The Problem of Loss and Mourning: Psychoanalytic Perspectives**, David R. Dietrich ve Peter C. Shabad (Ed.), Connecticut, International Universities Press, 1990, p. 27.

⁵⁴ Sylvia A. Alajaji, **Music and the Armenian Diaspora: Searching for Home in Exile**, Bloomington & Indianapolis, Indiana University Press, 2015, p. 83.

“Ermenilik” duygusunun körüklenmesi hem de Ermenice’nin kullanımının yaygınlaştırılması amaçlanmıştır.

Koroların etkinliğinin artırılmasında şef Hagop Uvezian (1891-1943) öne çıkan bir isimdi. Osmanlı İmparatorluğu’nda da şarkıcılık, çalgıcılık ve müzik öğretmenliği yapan Uvezian, Lübnan’da Juniyeh Ermeni Yetimhanesi’nde, Jbeil Yakın Doğu Yardım Yetimhanesi’nde ve Körler İçin Okul’da müzik eğitimi vermiştir. Maraş doğumlu bir göçmen olan Uvezian, bu doğrultuda 10 müzik ders kitabı ortaya koymuştur. Uvezian, ayrıca 1925 yılında müzik enstrümanları satmak ve tamir etmek amacıyla “La Maison du Piano” adında bir müzik dükkanı ve müzik alanında yayın yapmak amacıyla “Nevak (Müzik)” adında bir yayınevi kurdu. Bu müzik dükkanını ve yayınevini, 1932 yılında hayata geçirdiği “Kenar (Harp)” adındaki 44 kişilik orkestra topluluğu izledi. İlk konserini 22 Ocak 1933 tarihinde veren bu topluluk, izleyen süreçte Ermeni vatanseverlik ve dini şarkılar temelinde birçok performansta bulundu.

Uvezian’la birlikte bu dönemde öne çıkan bir diğer isim, Parsegh Ganatchian (1885-1967) idi. 1885 Tekirdağ doğumlu olan Ganatchian, birçoğu vatanseverlik temelinde olan çocuk şarkıları ortaya koymuştur. “Kız İzci Mart’ı (Ardzviknerous Kailerk)”, “Anavatan İçin Övgü (Park Mair Houghig)” ve “Anayurda Özlem (Maireni Karot)” Ganatchian’ın kaleme aldığı şarkılardan bazılarıdır.⁵⁵ Ganatchian, Uvezian’ın izinden giderek 1933 yılında “Koussan” adında bir koro oluşturdu. Ganatchian, 1945 yılında gözlerini kaybetmesine rağmen korusu konserlerine devam etmiştir. 1945 yılında Saint

⁵⁵ **Ibid.**, p. 96; Ganatchian’ın diğer çocuk şarkıları şunlardır: “İspinoz (Tsité)”, “Ay (Lousin)”, “Arı (Meghou)”, “Kara Bulutlar (Sev Ambere)”, “Kasabada Sabah (Kiughi Ardoun)”, “Ne Kadar Tatlı”, “Dzengele”, “Bir Kuş Şarkısı (Mengele)”, “Bulutlar (Amber)”, “Sevdik (Menk Ge Sirenk)”, “Arkadaş (Khnotsi)”, “İğne (Jakharag)”, “Huzur Dolu (Khaghagh Kisher)”, “Çocukların Orkestrası (Yerkanevak)”, “Kırlangıç Yuvası (Dzidzernagin Pouyne)”, “Okul Yürüyüşü (Tbrotsagan Kailerk)” ve “Anayurda Nostalji (Haireni Garod)”. Ganatchian’ın romantik şarkıları şunlardır: “Dzov Acher”, “Bjingo”, “Tsaikerk”, “Alvarti Yeraze”, “Dzidzernag”, “Oror” ve “Ourin”. Ganatchian’ın koro kompozisyonları şunlardır: “Oror (1913)”, “Haratch Nahadag (1918-1919)”, “Dalilo (1921)”, “Razmerk (1923)”, “Hoy Nar (1927)”, “Lousnagn Yelav (1928)”, “Khnojouyk (1928)”, “Varteri Hed (1937)”, “Nanor (1943)”, “Hele-Hele (1934)”, “Apeggha Opera (1938)”, “Maralo (1946)”, “Choucho (1947)”, “Gorani (1948)”, “Barerk (1950)”, “Sossi (1951)”, “Hop Guluzar (1952)”, “Nenir Nay (1953)”, “Gammerk (1955)”, “Hayreni Garod (1955)” ve “Karoun (1956)”. Ganatchian’ın koro için uyumlaştırdığı şarkılarsa şunlardır: “Debek-Debek (1936)”, “Zahlé ‘Arous (1936)”, “Zahlé Ya Dar Salam (1936)”, “Aladal’ouna (1936)”, “Bekina (1936)”, “Lorke Lorke”, “Lübnan Ulusal Marşı (1936)”, “Suriye Ulusal Marşı (1946)” ve “Der Getso”. Bkz. Artinian, “Armenian Choirs...”, p. 140.

Joseph Üniversitesi'nin konferans salonunda yıllık konserini veren Koussan, izleyen süreçte Beyrut'la birlikte Zahle, Trablus, Lazkiye, Halep ve Şam gibi bölgelerde de birçok performans sergilemiştir. Ganatchian, Lübnan'ın kültür hayatına yaptığı katkılardan dolayı 1957 yılında "Order of the Cedar" unvanına layık görülürken korusu Koussan da performanslarına devam etmekteydi. Lirik ve romantik şarkılarda bir piyanonun eşliğinde sahne alan koro, bunların dışındaki performanslarında genellikle vokale eşlik eden bir enstrümanın olmadığı "akapella" müzik türünü benimsemiştir. Bunda amaç, enstrüman(lar)ın, sesin insan ruhu üzerindeki etkililiğini törpülemesinin önüne geçmektir. Müzik kariyerinin 40. yılında, 1946 yılında Koussan'ın kendisi için düzenlediği bir jübile konseriyle sanat hayatını noktalandıran Ganatchian, 1967 yılında hayata gözlerini yumduğunda "Lübnan topraklarındaki maestro" olarak nitelenmiştir.⁵⁶

Bu dönemde öne çıkan bir diğer koro şefi, Hampartzoum Berberian (1905-1999) idi. Adana doğumlu olan Berberian, 1932 yılında gittiği Lübnan'da, Birleşik Devletler'e yerleşeceği 1963 yılına dek koro şefi, müzik eğitmeni ve bestekâr olarak faaliyetlerde bulundu. Ermeni Koleji (Djemaran), Antelias Papaz Okulu, Sahagian, Mekhitarist ve AGBU'ya bağlı çeşitli okullarda çalışan Berberian, çocuklar için korolar oluşturdu ve dans ile müziğin harmonisini içeren eserler ortaya koydu. 30'dan fazla konser gerçekleştiren Berberian, aynı zamanda 175 solo şarkı, 145 koro şarkısı, 6 keman eseri, 15 piyano eseri ve 3 opera (Areknazan, Chochig ve Titer) ile birçok senfoni, konçerto, oratoryo ve kantat icra etti.⁵⁷ Dönemin First Lady'si Bayan Debbas'ın da izlediği ilk konserini, 4 Mart 1933 tarihinde Djemaran'da gerçekleştiren Berberian, 24 Mart 1933 tarihinde de gençleri teşvik etmek için 8-14 yaş arası Sahagian Okulu öğrencileriyle bir konser düzenledi. Bir kız ve üç erkek çocuğu babası olan Berberian'ın eşi ve

⁵⁶ **Le Soir**, May 22, 1967.

⁵⁷ Berberian'ın koro ve orkestra için büyük ölçekli kompozisyonlarından bazıları şunlardır: "Sourp Mesrob-Kudin Parke (oratoryo)", "Vartanants (kantat)", "Requiem Aeternam", "Aghotk Vaghvan Semin Artchev", "Khosk Im Vortoun", "Hayasdani Kovke", "Khatche", "Im Hayasdan (kantat)", "The Resurrection", "The Cross", "Lincoln at Gettysburg (kantat)", "Yegeghetsin Haygagan (oratoryo)". Berberian'ın enstrümantal çalışmalarında bazılarıysa şunlardır: "Concerto for Violin and Orchestra", "Concerto for Cello and Orchestra", "Prelude and Variation (keman ve piyano)", "Dance Rustique (keman ve piyano)", "Caprice (keman ve piyano)", "Souvenir (keman ve piyano)", "Lullaby (çello ve piyano)", "Dance (keman, çello ve piyano)", "Legende (piyano)", "Rejoice O Mother (piyano)". Bkz. Artinian, "Armenian Choirs...", pp. 141-144.

çocukları da kendisi gibi müzisyendi. Bayan Berberian (Serpouhi Takvorian) koro sanatçısıydı. Oğullarından Vahé viyolonselci, Shahé müzikolog, Hratch viyolonist iken korosuna adını veren kızı Nayiri ise şarkıcıydı. Berberian, gerek müzik alanında yeni nesillerin yetişmesi noktasında üstlendiği eğitimci kimliğiyle gerek kaleme aldığı ve Ermeni ulusal duygularını körükleyen şarkılarıyla gerekse bunları konserlerinde binlerce kişiye duyurmasıyla Lübnan Ermeni topluluğuna göz ardı edilemeyecek katkılarda bulunmuştur.

Lübnan Ermeni topluluğuna müzik alanında katkı yapan bir diğer isim Dickran Y. Kassouny (1910-1979) idi. Maraş doğumlu bir Protestan olan Kassouny, 1931 yılında geldiği Lübnan'da Beyrut Amerikan Üniversitesi'nden 1932 yılında lisans derecesini aldıktan sonra Hagop Uvezian'la çalışma fırsatı buldu. 1933-1936 yılları arasında Beyrut'taki Yakın Doğu Teoloji Okulu'nda ders veren Kassouny, daha sonra 1939 yılına kadar Trablus'taki Ermeni Protestan Kilisesi'nde vaizlik yaptı. Kassouny, 1939 yılında, Yakın Doğu'daki Ermeni Protestan Kiliseleri Birliği'nin desteğiyle "Kutsal Müzik Şarkıcıları (Sacred Music Singers)" adında bir koro kurdu. Lübnan'da 1948 yılına kadar faaliyetlerde bulunan bu koronun temel amacı, dini müziğin sevdinilmesi ve takdir görölmesini sağlamaktı. Kassouny, Lübnan'daki müzik kariyeri boyunca yılda iki defa, Noel ve Paskalya'da, uluslararası düzeyde dini konserler ortaya koymuştur. Beyrut Amerikan Üniversitesi'nin toplantı salonunda gerçekleştirilen bu konserler bir gelenek haline gelmiştir. Nitekim bu konserler, Kassouny'nin Lübnan'dan ayrılmasından sonra bile onun izinden yürüyenler tarafından devam ettirildi. Kassouny, 1940'lı yıllarda Beyrut Amerikan Üniversitesi yönetiminin isteği üzerine öğrenciler için daha fazla aktiviteler gerçekleştirmek amacıyla öğrencilerden oluşan bir koro ve bir orkestra kurdu. Bu koro ve orkestra, Kassouny'nin önderliğinde birçok faaliyette bulundu. Kassouny, öte yandan 1946 yılında, Ermeni Protestan Kilisesi'nin 100. yıldönümü kutlamalarında korosuyla üç gün ard arda (11, 12 ve 13 Nisan'da) performans sergilemiştir.⁵⁸ Bu süreç, başta Ermeni basını olmak üzere ülkedeki Ermeni topluluğu üzerinde milli duyguların körüklenmesi noktasında önemli bir işlev görmüştür. Kassouny, esas olarak tıp üzerine eğitim görmüştü. Nitekim tıp

⁵⁸ **Ibid.**, pp. 145-146.

diplomasına sahipti. Lübnan Ermeni topluluğuna müzik dışında bu alanda da hizmet etmiştir. 1946-1948 yılları arası dönemde Amerikan Üniversitesi Hastanesi'nde doktor olarak görev yapmıştır. Kassouny, 1948 yılında Birleşik Devletler'e vazi olarak gittiğinde Lübnan Ermeni topluluğu için kültür ve müzik alanlarında çoktan önemli bir şeyleri başarmıştı. Genç nesillerin dini müziği sevmelerinde önemli bir etkisi olan Kassouny, aynı zamanda Emmanuel Elmadjian ve Alexis Boutros gibi ilerde Ermeni müziğinin önde gelen isimleri olacak birçok müzisyenin yetişmesine de katkıda bulunmuştur.

Lübnan Ermeni topluluğu için kültür ve müzik alanlarında hizmet eden bir diğer isim Ashod Badmakrian (1898-1981) idi. 1912 yılında Tebriz'de doğan Badmakrian, Lübnan'daki ilk konserini vermek için 14 Temmuz 1936 tarihinde Beyrut'a gittiğinde koro sanatçısı bulmakta sıkıntı çekmiştir. Beyrut'ta Ermenilerin sadece vatansever şarkıları söylediğini, repertuvarlarında Avrupa müziği unsurlarına yer vermediklerini ifade Badmakrian, iki haftalık bir prova sonrasında 60 şarkıcı ve orkestra vokaliyle Beyrut Amerikan Üniversitesi'nin Batı Salonu'nda bir performans sahneye koydu. Badmakrian, konserinde Ermeni unsurlarını içeren "Ninam'ın Düğünü" rapsodisiyle birlikte Beethoven'ın piyano ve orkestra için do minör eseri olan "Fantazi"ye ve Mozart'ın 1791 yılında yazdığı ve bitiremeden hayata gözlerini yumduğu "Requiem"e yer vermiştir. 1963-1968 yılları arası dönemde, Haigazian Koleji'nde Ermeni kültürü ve müziği üzerine dersler veren Badmakrian, aynı süreçte Lübnan Ermeni Kültür Kuruluşu'nun desteğiyle profesyonel şarkıcılardan oluşan prestijli bir koro oluşturdu. Badmakrian, Arpiné Pehlivanian, Garabed Tchaderian, Sirvart Soghigian, Mary Peltekian, Sarkis Koundakjian ve Vahé Elmaya gibi solistlerin yer aldığı bu koroyla 1963, 1964, 1967 ve 1970 yıllarında konserler vermiştir. Badmakrian, çok sayıda ders kitabı ve şarkı kitabıyla birlikte solo şarkıları, romanslar ve koro şarkıları ortaya koydu. "Yerajshdaran (1937)", "Hay Yerker (koro ve solo şarkı kitabı - 1941)", "Hay Yerker", "Poonch Hayasdanian Yerkeri (1945)", "Romances (piyano eşliğinde solo şarkılar - 1964)" Badmakrian'ın ders ve şarkı kitaplarından bazılarıdır. Badmakrian'ın solo şarkıları, romansları ve koro şarkıları arasında "Yar Kula", "Toutoul", "Tilpar", "Sareri Hovin Mernem", "Lousnage Tsolats Kenats" yer alırken "Ermeni Oratoryo" ise dini içerikli bir şarkıydı. Çocuklar için "Köpek ve Kedi (Toumanian's Shounn ou

Gadun)” ve “Efendi ve Köle (Dern ou Dzaran)” olmak üzere iki şarkı ortaya koyan Badmakrian, ayrıca “Çağlar Boyunca Ermeni Müziği (Hay Yerke Tareri Michits)” adında bir Ermeni müziği kitabı da kaleme almıştır.⁵⁹ Görüldüğü üzere maestro, eğitimci, yazar, bestekar ve müzikolog kimlikleriyle Badmakrian, Lübnan Ermeni topluluğunun müzik hayatına önemli katkılarda bulunmuştur.

Lübnan Ermeni topluluğunun müzik hayatına katkı yapan bir diğer isim Emmanuel Elmadjian (1914-1985) idi. 1914 Maraş doğumlu Elmadjian, tehciri izleyen süreçte ailesinin yerleştiği yer olan Halep’te ilk müzik eğitimini aldıktan sonra 1930 yılında Beyrut’a gitmiştir. Burada Broummana Lisesi’nde eğitim hayatına devam ederken ilk korosunu kuran Elmadjian, yeteneğinin Cumhurbaşkanı Dodge tarafından görülmesiyle üç yıllık bir bursla 1932 yılında Beyrut Amerikan Üniversitesi’nin Müzik Enstitüsü’ne kaydoldu. 1934 yılında hem annesini hem de babasını kaybetmesi nedeniyle hayatını devam ettirmek için Enstitü’den ayrılmak durumunda kalan Elmadjian, Enstitü’ye ancak 1938 yılında geri dönebildi; 1942 yılında da müzik alanında diplomasına sahip oldu. Parsegh Ganatchian’ın Koussan korosunda 25 sene boyunca tenör solist olarak yer alan Elmadjian, bu süreçte Ganatchian’ın etkisi altında kaldı. Nitekim eserlerinde Ganatchian’da olduğu gibi Ermeni unsurları oldukça öne çıkıyordu. Ganatchian’ın gözlerini kaybetmesi üzerine koroyu iki sene yönetmiştir. Lübnan Güzel Sanatlar Akademisi Koro Topluluğu’nda da 17 sene boyunca solistlik yapan Elmadjian, öte yandan 1962-1966 yılları arasındaki dönemde birçok koronun kuruluşuna da öncülük etmiştir. Bu korolardan bazıları şunlardır: “AYA Müzik ve Dans Grubu”, “Baalbek Festivali Opera Korosu”, “Ermeni Halk Müziği ve Dans Topluluğu”.⁶⁰

Ermeniler, Lübnan’da kalış süreleri uzadıkça Ermeni etno-kültürel dünyasının yeniden inşa edilmesi için din, eğitim, basın-yayın, tiyatro, müzik gibi alanların yanında birçok “yeni” alanda da kendilerini göstermeye başladılar. Ermeniler, bu dönemde resim ve heykel gibi unsurları da kimliklerini ortaya koymanın önemli öğeleri arasında kurguladılar. Lübnan Ermenileri arasında bu sanat alanlarının ön plana çıkmaya

⁵⁹ **Ibid.**, pp. 147-148.

⁶⁰ **Ibid.**, pp. 148-149.

başlamasında da söz konusu dönemde çeşitli nedenlerden dolayı bölgedeki diğer Arap devletlerinden ayrılarak Lübnan'a gelen Ermeni mültecilerin baskınlığı söz konusuydu.

Nitekim Lübnan Ermenileri arasında resim sanatının ön plana çıkmasının mimarı, Filistinli bir ailenin oğlu olan Paul Guiragossian idi. Kendi çabalarıyla başladığı resim çalışmalarını İtalya'da eğitim alarak profesyonel bir seviyeye taşıyan Guiragossian, bu tecrübelerini yerleştiği Beyrut'ta hayata geçirmiştir. Guiragossian, doğup büyüdüğü çevre olan Akdeniz, Arap ve Ortadoğu coğrafyasının gelenekleri ile eğitim gördüğü Avrupa'da keşfettiği Goya, Van Gogh ve Daumier gibi entelektüellerinin eserlerinin harmonisine dayanan çalışmalarıyla kendine özgü bir tarz oluşturarak Ermeni kültürüne katkıda bulunmuştur. 1948 yılında ortaya koyduğu "Baraque, Camp Amanos" ve "Funerailles a Bourj Hammoud" ile 1949 yılındaki "L'Eglise St. Joseph, Bourj Hammoud" adlı eserlerinde Ermenilerin kamplardaki ve yerleşim yerlerindeki hayatlarını konu edinen Guiragossian, 1957 yılındaki "La Famille" adlı eserindeyse Ermenilerin 1915 süreciyle ilgili deneyimlerini işlemiştir. Guiragossian'ın 1955 yılında resmettiği "Juliette et Mano" adlı eseriye bizzat kendi ailesini, ailesinin yerinden edilmesini ve izleyen süreçteki yaşamını ele almıştır.

Lübnan Ermenileri arasında heykелçilik sanatının öncü ismiyse Beyrut doğumlu Zaven Hadesian idi. 1932 yılında hayata gözlerini açan Hadesian da Guiragossian gibi ilerleyen süreçte Avrupa'ya giderek kendini geliştirmiştir. Paris'te The Ecole Superieure des Beaux Arts'ta eğitim alan Hadesian'ın eserleri Guiragossian'a oranla harmoni içermek yerine daha klasikti ve Fenike mitolojisinden ilham almaktaydı.

Lübnan'da Ermeni topluluğu, 1950'lerde ve 1960'larda Guiragossian ve Hadesian dışında Haroutioun Torossian, Sophie Yeramian, Guv, Rosevart Sisserian, Shart, Dickran Dadrian, Toros Der Agopian ve Lucy Tutundjian gibi hem ortaya koydukları eserlerle Ermeni kültür ve sanat dünyasına katkı yapan hem de yerel üniversitelerde ve sanat okullarında eğitim vererek Lübnan Arap kültür ve sanatı üzerinde de önemli etkiler bırakan isimlere sahipti.⁶¹

⁶¹ Migliorino, (Re)Constructing Armenia..., p. 126.

d. Bağımsız Lübnan’da Ermeni Yardım Kuruluşları ve Dernekleri

Manda yönetimi döneminde Lübnan’a yeni gelen Ermeni mültecilerin ekonomi, eğitim, sağlık ve barınma gibi sorunlarına çözüm getirmek amacıyla hayata geçirilen Lübnan Ermeni yardım kuruluşları, Lübnan’ın bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte ülkenin bu yeni ortamına uyum sağlayacak bir rol oynamaya başladılar. Ermenilerin Lübnan’da kalış süreleri uzadıkça hayır kuruluşlarının ve derneklerin sayısı artarken Ermenilerin yaşam koşullarında meydana gelen iyileşmelere paralel olarak bu örgütlenmelerin yapıları da dönüşüme uğruyordu. Ermeni hayır kuruluşları ve dernekleri artık temel olarak Ermenilerin günlük yaşamının bir parçası haline gelmişlerdir. “İkinci bir anayurt”’a sahip olan ve uzun süre burada yaşamlarını sürdürmek durumunda olan Ermeniler için hayır kuruluşları ve dernekler, sosyal yaşamın birçok alanında aktiviteler ortaya koyarak Ermenilere sosyal hayata katılım olanağı sunuyorlardı. Bir diğer deyişle, Ermeni hayır kuruluşları ve dernekleri, Ermenilerin sosyalleşerek ekonomi, eğitim, sağlık, barınma ve kültür ve sanat konularında kendi kendilerine yeten bir konuma gelmeleri için faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Ermenilerin kendi kendilerine yetmesi konusunda ön plana çıkan örgütlenmeler, dayanışma ruhu çerçevesinde hayata geçirilen hemşehri dernekleriydi. Lübnan’a Türkiye’nin doğu ve güneydoğu bölgelerinin farklı şehirlerinden gelen Ermeniler, hayata tutunma mücadelelerini aynı şehirlerden gelen insanlarla dayanışma içinde olarak kolaylaştırmaya çalıştılar. Bu noktada, Lübnan’da söz konusu dönemde Adana, Antep, Amanos, Birecik, Haçin, Kilis, Konya, Malatya, Maraş, Urfa, Sasun ve Tigranakent gibi isimlerle kurulmuş çok sayıda Ermeni dayanışma derneği bulunmaktaydı.⁶² Bu dayanışma dernekleri, Ermenilerin bir araya gelerek sosyalleşmesine olanak sağlayarak sahip oldukları sorunları paylaşımlarına ve bunlara çözüm getirmelerine ortam hazırlıyordu. Bu çerçevede, ihtiyaç sahibi kişilere ihtiyaçlarına göre destekte bulunuluyordu. Barınma sorunlarının giderilmesi, yiyecek ve giyecek yardımlarında bulunma, eğitim ve sağlık ihtiyaçlarının karşılanması için

⁶² 1960’ların sonlarına gelindiğinde, Lübnan’da yaklaşık 40 dayanışma derneği bulunmaktaydı. Bkz. Armenian Evangelical Union, **A Survey of Social Problems and Needs within the Armenian Community in Lebanon**, Beirut, Armenian Evangelical Union, 1970, p. 91.

girişimlerde bulunma gibi faaliyetler, bu dayanışma derneklerinin ajantalarının içerisinde yer almaktaydı.

Farklı etno-mezhebi topluluklar üzerine kurulan Lübnan siyasal sisteminin ülkede oluşturduğu gerçeklikler dikkate alındığında, Ermenilerin birçok alanda kendi kendilerine yeten sistemleri kurmaları önemliydi. Lübnan'ın güçlü bir merkezîyetçiliğe sahip olmaması yurttaşlarının ihtiyaç duyduğu unsurları karşılamasında sorun oluşturmuyordu. Bu durum, bu çok uluslu temeli arka planda bırakarak teritoryal temelde bir vatandaşlık anlayışı ortaya koymaya çalışan Fuad Şihab döneminde bile böyle olmuştur. Sonuç olarak, her bir etno-mezhebi topluluğun ihtiyaçlarını kendisinin karşılamasını öngören bir sistem yaygınlaşmıştır. Söz konusu dönemde, Ermenilerin bu sistemin başarılı bir örneğini oluşturdukları ifade edilebilir.

Ermenilerin bu başarısında Ermeni dayanışma dernekleri kadar ülkedeki Ermeni kiliselerinin hayata geçirdikleri kuruluşların da önemli etkisi bulunuyordu. Bu noktada, Katolik Kilisesi “Saint Ely Yardım Topluluğu (Saint Ely Beneficent Society)”, “Kutsal Kurtarıcı Derneği (Association of the Holy Saviour)”, “Tebliğ Cemaati (Society of Annunciation)”, “Katolik Akhkadakhnam”, “Kızlar ve Erkekler İçin Katolik Yaz Kampları (Catholic Summer Camps for Boys and Girls)” ve “Ermeni Katolik Kızlar Yetimhanesi (Armenian Catholic Sisters' Orphanage)” gibi örgütlenmeler ortaya koydu. “Gregoryen Akhkadakhnam” kuruluşu Ermeni Gregoryen Kilisesi'nin bir yardım örgütü iken “Ermeni Protestan Ev ve Aile Komitesi (Armenian Evangelical Home and Family Committee)”, “Ermeni Protestan Sosyal Faaliyet Komitesi (Armenian Evangelical Social Action Committee)”, “Ermeni Misyoner Kuruluşu (Armenian Missionary Association)” ve “Trad Sosyal Merkezi (Trad Social Center)” de Ermeni Protestan Kilisesi'nin yardım kuruluşlarıydı. “Ermeni Ulusal Sanatoryumu (Armenian National Senatorium)” ise hem Gregoryen hem de Protestan kiliseleri tarafından desteklenmekteydi. Kilise bünyesindeki bu kuruluşlar, üyelerine manevi anlamda destek sağlamalarının yanında ekonomi, eğitim, sağlık, barınma ile yiyecek ve giyecek gibi konularda da yardım etmekteydiler.

Lübnan'da, söz konusu dönemde, Ermeni dayanışma derneklerinin ve kiliselerinin desteklediği hayır kuruluşlarının yanında bağımsız ulus-aşırı diaspora

örgütlenmelerinin ve yabancı yardım kurumlarının etkinliği de söz konusuydu. Bağımsız ulus-aşırı diaspora kuruluşları, eğitim alanında hizmet veren “Calouste Gulbenkian Vakfı”; Birleşik Devletler merkezli ve sağlık ile barınma gibi alanlarda faaliyette bulunan “Howard Karagheusian Anma Derneği (Howard Karagheusian Commemorative Corporation)”; yine Birleşik Devletler merkezli ve Amerikan Presbiteryen Kilisesi’yle iletişim içinde olan ve sağlık ile danışmanlık alanlarında hizmet sunan “Jinishian Anıtı Programı”; eğitim alanında faaliyette bulunan “Philibossian Vakfı” idi. Yabancı yardım kuruluşları ise Danimarkalı misyoner kuruluşu olan ve eğitim ve yetimlerin bakımı alanlarında hizmet veren “Danimarkalı Kuşlar Yuvası (Danish Birds’ Nest)”; eğitim, sağlık ve Anjar’da çalışma alanlarında hizmet sunan Alman Protestan yardım kuruluşu “Hilfsbund”; Ermenilerin İsviçreli Arkadaşları (The Swiss Friends of the Armenians) örgütü tarafından kurulan ve Gregoryen ve Protestan kiliseleriyle yakın ilişki içinde olan “Körler, Sağırlar ve Zihinsel Engelliler İçin Enstitü”; “Yaşlılar Evi (Old Peoples’ Home)” idi.

3. Bağımsızlığı İzleyen Süreçte Ermenilerin Sosyo-Ekonomik Durumları

Lübnan’ın bağımsızlığını izleyen süreçte, Ermeniler, diğer alanlarda olduğu gibi sosyo-ekonomik alanda da ülkede daha yerleşik ve istikrarlı bir konuma evrilmişlerdir. Kuşkusuz bu ekonomik gelişimin tüm Ermeniler için aynı derecede geçerli olduğu söylenemez. Ermeniler, ilk yıllarda yaşadıkları sıkıntıları geride bırakarak Lübnan sosyo-ekonomik hayatına entegre olmaya başladıkça Ermeni toplumu arasında bir sınıfsal ayrım da meydana gelmeye başlamıştır. 1920’lerin ikinci yarısından itibaren oluşmaya başlayan bu sınıfsal ayrışma, bağımsızlığı izleyen süreçte iyice kurumsallaşmıştır. Ermeni toplumunun en alt kesimi, barınma olgusu anlamında hala kötü koşullara sahip olan ve genellikle işçilik yaparak kendilerinin ve ailelerinin geçimlerini sağlamaya çalışan kişilerden meydana gelmekteydi. Alt sınıf, topluluğun en kalabalık kesimi olup bu sınıfta yer alan erkekler pazarlarda, limanlarda ve fabrikalarda hamallık veya inşaatlarda amelelik yapmak gibi ağır işlerde çalışıyorlardı. Kadınlar ise daha çok temizlikçi, iplikçi veya terzi olarak istihdam edilmekteydi. Bu sınıftaki insanların temel amacı, kendilerinin ve ailelerin geçimlerini sağlayacak ve

geleceğe biraz da olsa daha umutlu bakmalarına olanak tanıyacak daha düzenli ve iyi maaşı olan işlerde çalışmaktı. Sürekli olarak bunun arayışı içerisindeydiler.

Ermenilerin bir kısmı, Lübnan'a ilk yerleştirildiklerinde kamp koşullarına meydan okuyarak şehirlere yerleşmişlerdi. Burada bir oda ya da bir daire kiralayarak hayatta kalma mücadelesi vermeye başlayan bu kesimler, 1950'lerde ve 1960'larda ülkede küçük veya orta büyüklükte de olsa kendi işlerine sahip bir konuma geldiler. Başta Beyrut olmak üzere şehir merkezlerine dükkânlar açan ve esnafılık, tamircilik, satıcılık, dağıtıcılık ve ticaret gibi işlerle uğraşan bu kesimler Ermeni toplumunun orta sınıfını oluşturmuyordu. Bu noktada, ayakkabıcılık ve kuyumculuk, Ermeniler özelinde öne çıkan sektörlerdi. Zaten dericilik anlamında ciddi bir kabiliyete sahip olan Ermeniler, söz konusu dönemde ülkedeki ayakkabı üretiminin büyük bir kısmını ellerinde bulunduruyorlardı. 1967 yılı itibariyle, Lübnan'da beş veya daha fazla işçi çalıştıran ayakkabı şirketlerinin dörtte üçü Ermenilerin elindeydi. Ermeni işverenler, ortalama 7-8 işçi çalıştırırken toplumsal dayanışmanın ruhuna uygun olarak daha çok Ermeni nüfusunu istihdam etmekteydiler. Nitekim söz konusu yıl itibariyle, Burc Hammud'taki Ermeni nüfusunun yarısı geçimini ayakkabı sektöründen sağlamaktaydı.⁶³ Lübnan Planlama Bakanlığı'nın verilerine göre, bu dönemde Lübnan'da var olan 80 ayakkabı kuruluşunun 61'i Ermenilerin elindeydi.⁶⁴ Ermeniler, ayakkabıcılık sektöründe olduğu gibi kuyumculuk alanında da baskın bir konuma sahiplerdi. Burc Hammud'da bu alandaki iş piyasasının yüzde 80'i Ermenilerin kontrolünde bulunmaktaydı.

Orta sınıfı oluşturan bir diğer Ermeni grubuysa eğitim alarak Lübnan'da hükümetle ilgili işlerde çalışmaya başlayan kesimdi. İlk yıllardan itibaren aileleri tarafından eğitimleri desteklenen bu yeni nesil, bu sayede Lübnan kamu hayatında istihdam edilmeye başlandı. Bununla birlikte, Ermenilerin Lübnan kamu hayatında orta sınıf işlerde çalışmaya pek de istekli olmadıkları gözlemlenmektedir. Nitekim Ermeniler, Lübnan mezhepsel sisteminin öngördüğü oranlar çerçevesinde kendilerine ayrılan orta

⁶³ A. A. Keuroghlian, *Les Armeniens de l'Agglomération de Beyrouth: Etude Humaine et Economique*, Beirut, Saint Joseph University, 1970, pp. 53-54'ten aktaran Migliorino, *(Re)Constructing Armenia...*, p. 133.

⁶⁴ Migliorino, *(Re)Constructing Armenia...*, p. 145'te dipnot 156.

sınıf meslek kotasını doldurmakta güçlük çektiler. 1970 yılı itibariyle, Lübnan kamu hayatında orta sınıf mesleklerde çalışan Ermeni sayısı sadece 132 idi. Bu dönemde, Lübnan kamu sektöründe 10.445 kişinin çalıştığı dikkate alındığında Ermenilerin oranı yüzde 1.26'ya karşılık gelmekteydi. Aynı dönemde, Ermenilerin Parlamento'da temsil oranıysa yüzde 5 idi.⁶⁵

Ermeni üst tabakasıysa nüfus olarak topluluğun en küçük kesimini oluşturmaktaydı. Ermeni toplumunun Lübnan'a daha erken tarihlerde gelmiş olan, bundan dolayı da "Arman kadim (eski Ermeniler)" olarak da adlandırılan Katolik topluluğunun bir kesimi ile başarılı iş girişimleri sayesinde statülerini orta sınıftan üst sınıfa taşımayı başaran belli başlı grupları bu tabakayı oluşturmaktaydı. İyi bir eğitim görerek doktor, mühendis, mimar gibi kariyerli unvanlara sahip olan kişilerin yanında Ermeni üst sınıfı daha çok ticaret ve zanaatla uğraşan şahsiyetlerden meydana gelmekteydi. Demir ithalatı-ihracatı işiyle uğraşan Demirciyan ailesinin "Demco Steel" adıyla kurdukları işletmeleri çerçevesinde elde ettikleri başarı buna örnektir. Antep'ten Halep'e gelen bir mülteci ailesi tarafından 1922 yılında bir demirci dükkânı olarak faaliyetlerine başlayan bu kuruluş, 1947 yılında Lübnan'a genişlemiş ve zamanla bu ülkedeki demir şirketlerinin en büyüklerinden biri haline gelmiştir.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Ermenilerin Lübnan'daki ilk yıllarında hayata geçirdikleri işletmeler, topluluğun bu ülkede giderek daha yerleşik bir yapıya evrilmesiyle büyümüş ve genişlemiştir. 1920'lerin ve 1930'ların küçük boyutlu işletmeleri, İkinci Dünya Savaşı sürecinde büyümüş ve 1950'lerde teknik eğitim alan ikinci nesil Ermenilerin iş sahasına girmesiyle daha da genişlemiştir. 1967 yılı itibariyle, Ermeniler, Lübnan'da 260 endüstriyel girişime sahipti. Bu sayı, ülkedeki toplam endüstriyel işlerin yaklaşık olarak yüzde 12'sine tekabül etmekteydi.⁶⁶

Metal işleri ve triko, Ermenilerin endüstriyel işlerde öne çıktığı iki alandı. Metal işleri alanında, bölgeye İstanbul'dan gelen mülteci bir genç tarafından 1924 yılında

⁶⁵ A. A. Keuroghlian, *Les Armeniens de l'Agglomération de Beyrouth: Etude Humaine et Economique*, Beirut, Saint Joseph University, 1970, p. 71'den aktaran Migliorino, *(Re)Constructing Armenia...*, p. 133.

⁶⁶ A. A. Keuroghlian, *Les Armeniens de l'Agglomération de Beyrouth: Etude Humaine et Economique*, Beirut, Saint Joseph University, 1970, p. 49'dan aktaran Migliorino, *(Re)Constructing Armenia...*, p. 134.

Beyrut'ta kurulan "Dantziguian" firması örneği dikkate değerdir. 1930'lara gelindiğinde manda yönetimiyle kontratlar imzalayacak düzeye ulaşan bu firma, ikinci neslin yönetimin başına geçtiği 1950'lerde ve 1960'larda işlerini iyice geliştirerek büyümüştür. Alüminyum üretimi alanında ülkedeki en önemli firmaların başında gelen Dantziguian, aynı zamanda ülkede birçok büyük kontrat da yapmıştır. InterContinental Phoenicia Otel projesinin yapımını üstlenmek bu prestijli kontratlardan birisiydi. Ermeniler, triko alanında da benzer başarılı firma örneklerine sahipti. 1920 yılında kurulan "The Etablissements Abroyan" bu firmaların öne çıkanıydı. "Kassardjian Dökümevi (The Kassardjian Foundries)" ise boru, boru ekleme malzemeleri ve musluk gibi araçların üretiminde önde gelen bir Ermeni firmasıydı. Ohannes Kassardjian'ın henüz 12 yaşındayken Halep'te küçük bir işletme olarak hayata geçirdiği Dökümevi, 1939 yılında Beyrut'ta yeniden kuruldu. Başlangıçta 15 işçisi olan bu şirket, 1970 yılına gelindiğinde yaklaşık 700 işçi çalıştırmaktaydı.⁶⁷

Görüldüğü üzere, Ermeni nüfusunun önemli bir kesimi kendi işlerini kurmuştur. Ermenilerin kendi işlerinin patronluğunu yapmayı tercih etmelerini Migliorino, Lübnan'ın, ülkenin diğer etno-mezhebi toplulukları için olduğu gibi Ermenilere de sağladığı girişimciliği teşvik eden serbest piyasa ekonomisi politikasıyla açıklar.⁶⁸ Bu noktada, Ermenilerin, Lübnan'ın sosyo-ekonomik hayatıyla entegre olmalarının önünde engel oluşturan dil ve kültür unsurları ile kendi işlerini yapma konusundaki geleneksel algıları göz ardı edilmemekle birlikte Migliorino'nun doğruluk payı da teslim edilmelidir. İkinci Dünya Savaşı'nın Lübnan ve bölge üzerinde oluşturduğu yıkıcı etki, ülkede Ermeni iş adamları için ideal bir alan ortaya çıkarmıştı. Lübnan ekonomisinin yeniden canlandırılması için ülkeye fayda sağlayacak girişimlerin desteklenmesini gerektliydi. Bu durum, girişimcilik ruhuna sahip Ermeniler için arzu ettikleri koşulların gerçekleşmesi anlamına gelmekteydi.

⁶⁷ A. A. Keuroghlian, *Les Arméniens de l'Agglomération de Beyrouth: Etude Humaine et Economique*, Beirut, Saint Joseph University, 1970, p. 58'den aktaran Migliorino, *(Re)Constructing Armenia...*, p. 134.

⁶⁸ Migliorino, *(Re)Constructing Armenia...*, pp. 134-135.

B. “İç Kriz”den “İç Savaş”a: 1958-1975 Arası Dönemde Lübnan Ermenileri

Lübnan’ın bağımsızlığını izleyen ilk on beş yıllık süreçte meydana gelen gelişmeler, ülkedeki Ermeni toplumunun radikal bir şekilde kutuplaşmasına neden olmuştu. Yukarıda da ifade edildiği üzere, Ermeni toplumu, aralarında gerginliklerin ve dahası şiddetli çatışmaların vukua geldiği iki hasım gruba bölünmüştür. Hınçakları destekleyen bir grup aile Burc Hammud, Yeni Haçın, Halil Badavi’de oturdukları yerleri korku nedeniyle terk ettiler. Aynı şeyi nehrin diğer kısmında Taşnak destekçileri yaptılar. Schahgaldian’ın deyimiyle, 1947-1961 yılları arası dönemde “İki muhalif grup arasında evlilik ve hatta kişilerarası sıradan ilişkiler tamamıyla durdu. Bir fraksiyonun okulları, kiliseleri, kulüpleri ve diğer kamu merkezleri diğer fraksiyonun üyelerine ya da sempatizanlarına kapalıydı. Beyrut’taki bütün Ermeni mahalleri (...) muhalif grup üyelerine kapalıydı.”⁶⁹

Ermeniler arasında çatışmalara yol açan bu iç sürtüşmeler, Lübnan’da Ermeni politikalarının evrimi ve Ermenilerin ülkenin siyasal sistemine katılımı noktalarında da etki doğurucu unsurlar oluşturmuştur. Yaşanan gelişmeler, her şeyden önce, ülkedeki farklı Ermeni siyasi fraksiyonları arasındaki güç dengesine önemli etkiler yapmıştır. Taşnaksutyun, muhalif gruplar arasındaki bu mücadelede önemli kazanımlar elde ederek söz konusu sürecin sonunda Lübnan Ermenileri arasında en etkin siyasal güç olarak ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, 1958 krizini izleyen süreçte, Parti’nin siyasal ideolojisinde önemli bir değişiklik yaşanmıştır. Taşnaksutyun, Soğuk Savaş’ın “kuralları” çerçevesinde benimsediği komünizm karşıtı yaklaşımını terk etmeye başlamıştır. Bu durum, Parti’nin yönetici kadrosunda meydana gelen değişimle beraber okunduğunda anlamlı duracaktır. Taşnaksutyun’un merkeziyetçi ve aşırı muhafazakâr kanadını ifade eden Neo-Taşnaklar, halk desteğini ciddi ölçüde yitirmişti. Bunda, Neo-Taşnakların, bu dönemde Ermeni milliyetçiliğini daha arka plana iterek komünizm karşıtlığını aşırı önemsemeleri ve bunun Ermeni toplumunu derinden bölmesi yatmaktaydı. Nitekim yukarıda da konu edinildiği üzere, 1950’lerde, “Gerçek Taşnaklar” olarak adlandırılan bir grup önde gelen ılımlı Taşnaksutyun lider

⁶⁹ Schahgaldian, “The Political Integration...”, p. 221.

ve entelektüeli zaten Parti'den ayrılmıştı. Buna ek olarak, Neo-Taşnaklar, Parti içerisinde kendilerine muhalif olan kesimleri Parti'den ihraç etme yoluna da gidiyordu. Dahası bunların Parti'den ayrıldıktan sonra gerçekleştirdikleri faaliyetleri komünist unsurlarla işbirliği içerisinde ortaya koyulduğunu ifade ederek tehdit olarak lanse ediyordu. Halk desteğini büyük oranda yitirmenin yanında ekonomik kaynak bulmakta da zorluk çeken Neo-Taşnaklar, Parti'nin 17. Dünya Kongresi'nde, Taşnaksutyun'un yönetim kademesi olan ve Lübnan'da yer alan 7 kişilik politbürosundan ayrılmak durumunda kaldılar. Cupernicus Tantrijyan ve Hrach Papazyan gibi isimlerin yerlerini daha ılımlı şahsiyetlere bırakması, bir başka deyişle Taşnaksutyun'daki ideolojik değişim bir takım faktörlerin kombinasyonu çerçevesinde anlamlandırılabilir. Neo-Taşnakların, Ermeniler arasında çatışmalara yol açan ve birçok ılımlı Ermeninin siyaset alanından dışlanmasına neden olan dışlayıcı yaklaşımının yanı sıra Bağlantısızlar Hareketi'nin nispi başarısının doğurduğu etki ve Ermenilerin Sovyetler Birliği'yle işbirliği yapmalarının kendilerine sağlayabileceği kazançlar algısı bu kombinasyonu oluşturan faktörlerdir.⁷⁰

Taşnaksutyun'a meydan okuyacak bir pozisyona ulaşamamaları da diğer Ermeni siyasi fraksiyonları ise bu dönemde daha ön saflarda yer almaya başladılar. Ermeni solu, çok sayıda kadro ve destekçisinin Sovyet Ermenistanı'na göç etmesi nedeniyle sayıca azalmasına karşın faaliyetlerine devam etmekteydi. Bağımsızlığı izleyen süreçte, Ermeni milliyetçiliği adına bulundukları faaliyetlerle dikkat çeken Hınçak ve Ramgavar partileri de Taşnaksutyun'un Ermeni toplumu kutuplaştırıcı politikalarından dolayı bu partiye yönelik oluşan negatif algıdan yararlanarak ön plana çıkmaya başladılar. Bu iki parti, kurumları aracılığıyla Ermeni toplumu arasında ve Lübnan içerisinde siyasal olarak daha etkin oldular. Hınçakların ve Ramgavarların etkinliği, zamanla bu iki partinin sosyalist ve liberal Ermenilerin temsilcileri konumuna gelmesine, dolayısıyla Taşnakların Ermeni toplumu üzerindeki liderliğini sarsmalarına yol açmıştır.

⁷⁰ Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 105; Sovyetler Birliği, 1950'lerin ikinci yarısında Taşnakların, Birleşik Devletler yanlısı tutumunu sonlandırarak kendi tarafından yer almaları için bazı girişimlerde ve vaatlerde bulundu. Bu doğrultuda, Kızıl Ordu yetkilileri, Taşnaksutyun kadrolarıyla iletişim içerisine girerken Sovyetler Birliği yöneticileri de Dağlık Karabağ'ın Sovyet Ermenistanı'na verilmesini vaat ettiler. Bkz. **Ibid.**, p. 140'ta dipnot 65.

1950’lerde yaşanan gelişmelerin yıkıcı etkilerinin Ermeniler tarafından daha iyi anlaşılması, Taşnaksutyun’da meydana gelen değişim olgusu çerçevesinde ılımlı kanadın Parti’nin başına gelmesi ve diğer Ermeni siyasi fraksiyonların da Ermeni toplumu adına daha aktif bir şekilde siyaset sahnesinde yer almaya başlamaları, 1958 krizini izleyen süreçte, Lübnan Ermenileri için bir “yumuşama (detente)” döneminin ortaya çıkmasına ortam hazırlamıştır.

Ermeni siyasi fraksiyonları arasında ortaya çıkan bu yumuşama süreci, Lübnan’daki yeni yönetimin politikalarıyla da uyumluluk arz ediyordu. Ülkedeki Müslüman ve Hristiyan tebaanın büyük oranda desteğini alarak cumhurbaşkanı olan Fuad Şihab’ın iktidarı döneminde, 1958 olaylarının ülke üzerindeki yıkıcı etkilerini ortadan kaldırmak ve Lübnan’ı belli bir refah seviyesine ulaştırmış ve barış içerisinde bir arada yaşayan insanlardan meydana gelen bir yer haline getirmek temel amaçtı. Bir diğer deyişle, Şihab, 1958 olaylarıyla ciddi bir yara alan siyasal istikrar ve toplumsal barışı yeniden tesis etmek adına politik, ekonomik ve kültürel olmak üzere birçok alanda merkeziyetçi reformlar ortaya koyarak bir anlamda Ulusal Pakt’ı daha somut adımlarla yeniden hayata geçirmiştir. Şihab, bu doğrultuda, reformlar aracılığıyla ülkede istikrarsızlığa yol açan bölünmüş iktidar yapısının ortadan kaldırılması ve tüm grupların yönetime önemli ölçüde katılmasının önünü açarak ulusal uzlaşının sağlanması için çabalamıştır. Şihab, cumhurbaşkanlığı yaptığı 1958-1964 yılları arasındaki dönemde yeni bir ulusal uzlaşma politikası temelinde tüm tarafların politik olarak kendisini ifade edebileceği bir yönetim anlayışı benimseyerek Marunilik bilincinin yerine “Lübnanlılık” bilincinin geliştirilmesi yönünde önemli adımlar atmıştır. Müslümanlarla ilişkilerini artıran Şihab, onların bürokratik ve politik mevkilerde daha fazla söz sahibi olmalarını sağlamıştır. Bu doğrultuda, tüm politik aktörlerin temsiliyetinin sağlanması için milletvekili sayısını 66’dan 99’a çıkartarak Maruni milliyetçilerin tepkilerine rağmen Müslümanlara daha çok bakanlık vermiştir. Şihab, bu politikalarıyla, 1958 olaylarıyla ciddi tahribatlar gören Lübnan’da olayların izlerini önemli oranda silerek dengeleri görece rayına oturtmuş ve ülkede görece istikrarlı bir sürecin yaşanmasını sağlamıştır.

Ermenilerin bu kompozisyondaki yerlerine bakıldığında, Ermeniler, Şihab’ın politikalarının devlet-inşa etme boyutundan endişe duyuyorlardı. Bunun sosyo-

ekonomik alandaki gelişmelerle desteklenmesiyle Ermenilerin Lübnan sistemi içerisindeki pozisyonlarının tehlike altına gireceğini düşünüyorlardı. Buna karşın, ülkede konfesyonel sistemin devam ettirilmesi Ermenilere, Lübnan’da kendi münhasır sosyo-kültürel alanlarını sürdürme ve kendi toplumsal stratejilerini konsolide etme olanağı sağlamaktaydı. Şihab tarafından ortaya konan yeniden ulusal uzlaşma girişimi, Ermeniler için siyasal alanda da faydalıydı. Çünkü Ermeni topluluğu üzerinde tehlikeli destabilizasyon, nötralize olan dış baskıları köşeye sıkıştırmış ve Ermeni partilere yerel, Lübnan konularıyla bağlantılarını kesme ve kendi stratejilerini yeniden oluşturma olanağı vermiştir.⁷¹

Seçim Yılı	Milletvekilinin Adı	Seçildiği Yer
1960	Movses Ter Kaloustian	Beyrut
	Khatchig Babikian	Beyrut
	Souren Khanamirian	Beyrut
	Joseph Chader	Beyrut
	Vartkes Chamlian	Metn
1964	Movses Ter Kaloustian	Beyrut
	Khatchig Babikian	Beyrut
	Souren Khanamirian	Beyrut
	Joseph Chader	Beyrut
	Andre Tabourian	Metn

Tablo 4.3: Lübnan Parlamentosu’ndaki Ermeni Milletvekilleri, 1960-1964
(Kaynak: Zaven M. Messerlian, “Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections during the Presidency of Fouad Chehab, 1958-1964”, *Haigazian Armenological Review*, Vol. 25, 2005, pp. 251-309.)

Bu döneme seçimler çerçevesinde bakıldığında, 1958 krizini izleyen süreçte gerçekleştirilen ilk seçim

olan 1960 seçimlerinde Taşnaklar, Cumhurbaşkanı Şihab’la birlikte hareket ettiler. Bu adım bile daha önceki süreçte, Kamil Şamun’un politikalarını destekleyen Taşnaksutyun’daki değişimin bir göstergesiydi. Taşnakların bu hamlesi, son derece realist bir perspektife dayanıyordu. Ermenilere, Lübnan’da kendi münhasır sosyo-kültürel alanlarını sürdürme ve kendi toplumsal stratejilerini konsolide etme olanağı sağlayan sistemin mimarı olan Şihab’ı desteklemek her şeyden önce Ermenilerin çıkarları için bir gereklilikti. Nitekim Taşnaklar da bunu yapmıştır. Schahgaldian’ın

⁷¹ *Ibid.*, p. 107.

deyimiyle Taşnaklar, Cumhurbaşkanı Şihab'a "sadakat" ve "adanmışlıklarını" kanıtlamak için olağanca güçleriyle çabaladılar.⁷²

20 Nisan 1960 tarihinde ortaya konan yeni seçim yasası, milletvekili sayısının 99'a çıkarıldığı Parlamento'da Ermeni toplumuna beş sandalye tahsis etmekteydi. Bu seçim yasası çerçevesinde, Ermeni Gregoryenler üçü Beyrut'tan, biri Metn'den olmak üzere dört, Ermeni Katolikler ise Beyrut'tan tek temsilci çıkarma hakkına sahiptiler. Gregoryenler açısından çıkaracakları milletvekili sayısı artmasına karşın bu onlar için yeterli değildi. Grek Ortodokslar, kendilerinden daha az bir nüfusu oluşturmalarına karşın 11 milletvekili çıkarma hakkına sahipken Ermeni Gregoryenler sadece 4 temsilciyle temsil edilmek durumundaydılar. Buna karşın Ermeni Gregoryenlerin, Parlamento'da 6 milletvekiliyle temsil edilme ve kabinede de yer alma yönündeki talepleri kabul görmedi.⁷³

Seçim kanununun Ermeniler için bir diğer önemli noktası, seçim bölgelerinin sınırlarını değiştirmiş olmasıdır. Daha önceden iki seçim bölgesine ayrılan Beyrut'un yeni seçim kanunu çerçevesinde iki büyük ve bir küçük seçim çevresinden oluşması öngörüldü. Bu, Ermenilerin seçimlerdeki gücünü artıran bir durumdu. Ermeniler, 3 Gregoryen ve tek Katolik adaylarını 1. Seçim Bölgesi'nden çıkaracaklardı. Nitekim Eşrefiye, Mudawar, Rmeil, Seifi, Marfaa ve Minet el-Hosn bölgelerinin oluşturduğu bu seçim çevresinde Ermeni Gregoryenler (27.600) en fazla nüfusa sahip topluluktur.⁷⁴ Buna ek olarak, kalabalık bir Ermeni nüfusuna sahip olan ve 1953 ve 1957 seçimlerinde ayrı bir seçim bölgesi olarak temsilci çıkaran Burc Hammud, bu dönemde Metn seçim çevresinin bölgeleri arasında dâhil edilmiştir. Bu çalışmanın daha önceki sayfalarında da kaleme alınan Lübnan'ın seçim sistemi dikkate alındığında, seçim bölgelerinde yapılan bu değişiklikler, söz konusu bu seçim çevrelerinin bazılarında,

⁷² Schahgaldian, "The Political Integration...", p. 239.

⁷³ Nicola A. Ziadeh, "The Lebanese Elections, 1960", **Middle East Journal**, Vol. 14, No. 4, Autumn 1960, p. 368.

⁷⁴ 4 Nisan 1960 tarihi itibarıyla, 1. Seçim Bölgesi'nde 27.600 Ermeni Gregoryen'in dışında 16.459 Grek Ortodoks, 13.654 Maruni, 8.861 Sünni, 7.403 Ermeni Katolik, 5.121 Yahudi, 5.059 Grek Katolik, 3.762 Protestan, 2.702 Süryani Katolik, 2.200 Şii, 1.777 Latinler, 748 Keldani, 460 Süryani Ortodoks, 152 Dürzi ile 180 diğer etno-mezhebi topluluklara ait kişiler bulunmaktaydı. Bkz. **Zartonk**, April 6, 1960.

Parlamento’da yer almak isteyen grupların Ermeniler’le seçim işbirliği içerisinde yer almasını önemli bir duruma sokmuştur.

12 Haziran - 3 Temmuz 1960 tarihleri arası dönemde, dört aşamada yapılması öngörülen seçimlerde, Pierre Cemayel liderliğindeki Ketaib Partisi’yle işbirliği yapan Taşnaklar, Beyrut’ta 1957 seçimlerinde Parlamento’da yer almaya hak kazanan Movses Ter Kaloustian ve Khatchig Babikian ile genç sanayici Souren Khanamirian’ı aday gösterdiler. Taşnaksutyun’un aynı seçim çevresindeki Katolik adayıyla yine 1957 seçimlerini kazanan ve dolayısıyla hâlihazırda Parlamento’da bulunan Joseph Chader idi. Metn bölgesi içinse Taşnakların adayları Vartkes Chamlian idi. Ermenilerin diğer iki siyasi fraksiyonu Hınçak ve Ramgavar partileriyle bağımsızlar ve Şamun yanlısı gruplarla “Lübnan Ermeni Birleşik Cephesi”ni kurdular. Birleşik Cephe’nin Ermeni Gregoryen adayları Hratchia Chamlian, Vazgen Bakalian ve Emile Iskenderian, Ermeni Katolik adayıyla Noubar Toursarkissian idi. Dickran Tospat ise Metn bölgesi için aday gösterilmişti.

Görüldüğü üzere, Ermeniler, iki ayrı grup halinde seçimlere katıldılar. Bir diğer ifadeyle, 1958 krizini izleyen süreçte meydana gelen gelişmeler, Ermeniler arasında görece bir yumuşama döneminin ortaya çıkmasına yol açmış olsa da farklı Ermeni siyasi fraksiyonlar için bu dönemde de birbirleriyle ittifak yapacak “nedenler” bulunmamaktaydı. Bu da Ermenilerin seçimlerde kendi çıkarları doğrultusunda pragmatik politikalar izlemelerini teşvik etmiştir.

Seçimler, Metn’de 12 Haziran’da gerçekleştirildi. 71.992 kayıtlı seçmenin 34.206’sının oyunu kullandığı seçimlerde, Ketaib-Taşnak ittifakının adayları Vartkes Chamlian, 17.123 oy alarak 15.282 oy alan Birleşik Cephe’nin adayları Dickran Tospat’ı geride bırakarak Parlamento’ya girdi.

19 Haziran’da gerçekleştirilen Beyrut seçimlerinde de Taşnakların zaferi göze çarpmaktadır. 83.039 kayıtlı seçmenin bulunduğu bölgede seçmenin büyük bir kısmı sandığa gitmemiştir. Sadece 33.574 oyun kullanıldığı bölgede, Taşnaksutyun’un bütün adayları Parlamento’ya girmeyi başardılar. Taşnakların Ermeni Gregoryen sandalyeleri için aday gösterdiği Khatchig Babikian 21.364, Souren Khanamirian 20.714, Movses Ter Kaloustian 19.977 oy alırken Ermeni Katolik sandalyesi için aday

gösterilen Joseph Chader de 21.765 oy aldı. Birleşik Cephe'nin Taşnaksutyun'un Gregoryen adaylarının karşısına çıkardığı Emile Iskenderian 11.700, Hratchia Chamlian 11.699, Vazgen Bakalian 11.655 oy almıştır. Ermeni Katolik kontenjanı için mücadele eden Noubar Toursarkissian da 11.197 oyda kalmıştır. Taşnaklar, 1960 seçimlerinde Ketaib Partisi'yle işbirliği yaparak aynı zamanda kabineye de girdiler. Ağustos 1960'da Khatchig Babikian, İdari Reformlardan Sorumlu Devlet Bakanı olarak görevlendirildi.

Taşnaksutyun'un bu başarısı, Parti'nin etkili seçim gücü ve işbirliği yaptığı Ketaib Partisi'nin her anlamda takdir edilmesi gereken seçim organizasyonuydu. Taşnaklar, Metn bölgesinde Ermeni oylarının yaklaşık yüzde 83'ünü (4.189 oyun 3.482'sini) alarak önemli bir başarı sağladılar. Taşnaklar, Beyrut'ta da 12.322 Ermeni oyunun 7.461'ini aldılar. Taşnaksutyun seçmenleri aynı zamanda partilerinin işbirliği yaptığı Ketaib listesine de oy vererek Pierre Cemayel'in partisinin başarı elde etmesinde ciddi bir katkıda bulundular. Nitekim Şamun'un listesi Ermenilerden sadece 537 oy alırken Cemayel'in listesiye 3.537 Ermeni seçmenin desteğini almıştı. Schahgaldian, bu durumu, Taşnaksutyun seçmenin partisine sadakatiyle açıklar. Taşnaksutyun seçmeni, Parti'nin aldığı kararları bir şekilde kabul eden bir yapıya sahiptir.⁷⁵

Ermenilerin sistem içerisinde artan rollerinin destekledikleri Ketaib Partisi'nin büyük bir başarı elde etmesiyle iyice görünür kılınması, başka bir deyişle, Şamun yanlısı grupların seçimi kaybetmesinde Taşnakların Ketaib Partisi'ne verdikleri desteğin ciddi bir etkisinin olması, Şamun ve taraftarlarının ülkedeki sadece Taşnaklara karşı değil bütün Ermenilere karşı bir kampanya yürütmeye başlamalarına ortam hazırladı. Ketaib Partisi'nin Taşnaksutyun'un işbirliğiyle Birleşik Cephesi'nden üç aday kazanması üzerine, Lübnan'ın Birleşmiş Milletler'deki temsilcisi Ghassan Tueni, An-Nahar gazetesinde şöyle yazmaktaydı:

“Biz Lübnanlılar, Lübnan'ı Parlamento'da temsil edebilmek için, Ermenilere başvurmak ve onların çeşitli amaçlarını sormak ve emir ve komutlarını dikkate almak zorunda kalıyoruz. Lübnan olarak adlandırılan

⁷⁵ Schahgaldian, “The Political Integration...”, p. 243.

bu Arap ülkesi, ki Arap medeniyetinin başlangıç noktasını oluşturur, Ermenistan'ın seçim çevrelerinden biri olmaya başlamıştır.”⁷⁶

Tueni'ye cevap olarak Aztag da Ermenilerin Lübnan'a sadakatlerini ve bağlılıklarını sorgulamaya kimsenin ahlaki hakkı olmadığını ifade etmiştir. Nitekim bu dönemde Ermenileri eleştiren Tueni'nin öncelikle 1953 ve 1957 seçimlerinde kendisini destekleyen Taşnakları neden o süreçlerde eleştirmedeğini açıklaması gerekirdi.⁷⁷

Şamun yanlısı grupların Ermenilere yönelik bu eleştirileri devam ederken Ketaib Partisi'ye kendisiyle işbirliği yapan Taşnakları ve Ermenileri koruyucu görüşler ortaya koyuyordu. Ermeniler de kendilerine yöneltilen eleştirilere itiraz ettiler. Taşnaksutyun'un Lübnan'daki Merkez Komitesi, 17 Haziran'da tüm Lübnanlılara seslenerek Ermenilerin kendilerini Lübnanlı olarak gördüklerini ve bu anayurdun evlatları olmaktan gurur duyduklarını ifade etti. Nitekim Ermenilerin bu seçimlerde de Lübnanlıları bu kadar desteklemesinin nedeni de buydu. Ermenilerin müttefiklerine ihanet ettikleri söylemleriye hiçbir gerçeklik unsuru içermemekteydi.⁷⁸

Seçimleri izleyen süreçte yaşanan bu gelişmelerin yanında bu dönemde, Suriye'deki Ermenilerin karşı karşıya kaldığı durumun Lübnan'a etkisi de söz konusuydu. Suriye'deki Taşnakların “emperyalizm ve Siyonizm” adına Suriye Devleti'ne karşı faaliyetlerde bulunduğu Birleşik Arap Cumhuriyeti otoriteleri tarafından Haziran 1961'de duyurulması, Lübnan'da da Taşnaklara karşı tepkilere yol açtı. 123 Taşnaksutyun üyesinin hapsedildiği Suriye'de esasen Ermenilere yönelik bu tutum 1960'lardan önceye uzanır. Şubat 1958'de Suriye ve Mısır'ın birleşimiyle Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin ilan edilmesini izleyen süreçte, bu ülkelerdeki Ermenilerin kültür ve eğitim alanlarında sahip oldukları birçok hak zamanla ellerinden almaya başlandı. Çok sayıda Ermeni okulu kapatılırken pek çok Ermeni basın-yayın organı, sosyal kulüp ile gençlik örgütlenmesi yasa dışı ilan edildi. Yaşanan bu gelişmeler, 1960 öncesi dönemde özellikle Suriye'den çok sayıda Ermeni'nin Lübnan'a göç

⁷⁶ **An-Nahar**, June 7, 1960.

⁷⁷ **Aztag**, June 16, 1960.

⁷⁸ **Aztag**, June 18, 1960.

etmesine yol açtı. 1970'lere gelindiğinde, Lübnan'da 40 bin ila 60 bin arasında değişen bir Suriyeli Ermeni'nin varlığı söz konusuydu.

Ermenilerin Suriye ve Mısır ile birlikte Irak'ta da benzer bir duruma maruz kalmaları, Sovyet Ermenistanı'nın yeni bir "geri dönüş" politikasını hayata geçirmeye teşvik etmiştir. Sovyet Ermenistanı'nın bu geri dönüş çağrısına birçok ülkeden binlerce Ermeni iştirak etti. Erivan'daki "Diaspora Ermenilerini Devşirme Komitesi" verilerine göre, 1962 yılından sonra Sovyet Ermenistanı'na 26 ülkeden yaklaşık 33.000 Ermeni geri dönmüştür. Örneğin, Ocak 1963 - Haziran 1973 tarihleri arası dönemde Sovyet Ermenistanı'na 26.140 Ermeni ayak basmıştır. Bunların 19.168'i İran'dan, 4.740'ı Mısır'dan, 504'ü Kıbrıs'tan gelirken Lübnan'dan gelenlerin sayısıysa sadece 298 idi.⁷⁹

Görüldüğü üzere, geri dönüş çağrısına en az karşılık Lübnan Ermenileri tarafından verilmiştir. Bu durum, oranlar çerçevesinde analiz edilirse Lübnan Ermenilerinin Sovyet Ermenistanı'na yaklaşımları daha iyi okunabilir. Söz konusu dönemde, Kıbrıs Ermenilerinin yüzde 12'si, İran Ermenilerinin yüzde 10'u ve Mısır Ermenilerinin yüzde 6'sı Sovyet Ermenistanı'nın geri dönüş çağrısına iştirak ederken Lübnan Ermenilerindeyse bu oran sadece yüzde 0.15 idi. Sovyet Ermenistanı'nın 1946-1947 dönemindeki geri dönüş çağrısına her on Lübnan Ermenisinden biri katılmışken 1962 yılındaki geri dönüş çağrısına ise her 700 Lübnan Ermenisinden biri iştirak etmiştir.⁸⁰

Lübnan Ermenileri, Sovyet Ermenistanı'yla kültür, din, eğitim, turizm gibi alanlarda ilişkiler kurmalarına karşın zaman geçtikçe Sovyet Ermenistanı'nda yaşamak fikrinden daha da uzaklaşıyorlardı. Bu durumun en net gözlendiği yerlerden birisi Lübnan Ermeni basınıydı. 1946-1947 yıllarındaki geri dönüş girişimindeki aktif tutumlarının aksine bu dönemde Lübnan Ermeni basın-yayın organları Sovyet Ermenistanı'na göç etme konusunda sessiz kaldılar.

Nitekim pan-Ermeni meselerine gittikçe yabancılaşan Ermeniler için bu dönemde Lübnan Parlamentosu'na girmek daha ön planda yer almaktaydı. Bu durum, seçmenlerden oy alma mücadelesinde olan Ermeni siyasi fraksiyonları arasındaki sınıf

⁷⁹ Y. G. Avakyan, **Haykakan S.S.H. Banaktiutune**, Yerevan, 1972, pp. 172-173'ten aktaran Schahgaldian, "The Political Integration...", p. 247.

⁸⁰ Schahgaldian, "The Political Integration...", pp. 247-248.

farklılığının da önemli ölçüde ortadan kalmasına ortam hazırlamıştır. Hınçak Partisi kendisini artık sadece düşük gelire sahip Ermenilerin temsilcisi olarak lanse etmiyordu. Benzer şekilde, Ramgavar Partisi de varlıklı kesimin temsilcisi görünümünden sıyrılma çabası içerisindeydi. Bu, Ermeni partilerinin yaşadıkları krizlere ve bununla ilintili olarak topluluğa yön verememesinin gerekli kıldığı bir durumdu. Bu dönemde ortaya çıkmaya başlayan yeni Ermeni orta sınıfı, ülkedeki tüm Ermeni siyasi fraksiyonlarının taraflarına çekmek isteyecekleri bir sosyal gruptu. İstemenin ötesinde, başarı elde etmek isteyen Ermeni siyasi partilerinin desteklerine muhtaç olduğu bu kesim, ideolojilerin önemini kaybetmesine neden oldu.

1950'lerin sonlarında ve 1960'ların başlarında meydana gelen bu gelişmelerin Ermeni siyasi fraksiyonlarının politikalarına etkisine bakıldığında, 1964 seçimleri, bu noktada dikkate değer veriler sunmaktadır. Parlamento'ya girmenin ülkedeki güçlü Lübnan Arap siyasi fraksiyonlarıyla ittifak kurmaktan geçtiği düşüncesinde olan Taşnaklar, 1960 seçimlerinde olduğu gibi bu dönemde de Ketaib Partisi'yle işbirliği içerisine girdi. Ketaib Partisi'yle işbirliği yapan Taşnaksutyun'un bu dönemde, Beyrut'taki adayları, 1960 seçimlerinde de Parti adına yarışan isimlerdi. Taşnaklar adına, 3 Ermeni Gregoryen sandalyesi için Movses Ter Kaloustian, Khatchig Babikian ve Souren Khanamirian yarışacakken tek Ermeni Katolik sandalyesi için de Joseph Chader yeniden seçimlere girecekti. Parti, Metn bölgesi içinse 1960 seçimlerinde Parlamento'ya girmeyi başaran Vartkes Chamlian'ı değil varlıklı iş adamı Andre Tabourian'ı aday gösterdi. 1964 seçimlerinin Beyrut ayağı, Ermeniler açısından bir ilki içeriyordu. Ermeni topluluğunun temsilcilerini seçeceği Beyrut'un 1. Seçim Bölgesi'nde Taşnaksutyun dışında diğer Ermeni siyasi fraksiyonların hiç biri aday çıkarmadı. Bu, Taşnaksutyun'un adaylarının seçim gerçekleştirilmeden Parlamento'ya girmeleri anlamına geliyordu. Taşnaksutyun adına Metn'de seçimlere giren Andre Tabourian da bağımsız aday Dickran Tospat'ı geride bırakarak Parlamento'ya girmiştir. 26 Nisan'da gerçekleştirilen Metn seçimlerinde, kayıtlı 78.183 seçmenin 36.144'ü oy kullanırken Tabourian 18.283, Tospat ise 17.861 oy almıştır.⁸¹

⁸¹ Messerlian, "Armenian Participation...", pp. 290-291.

Ermeniler özelinde 1964 seçimlerinin göz ardı edilemeyecek bir unsuru, seçim kampanyaları sürecinde, Ermeni siyasi partilerinin Ermenilerle ilgili siyasi konulara neredeyse hiç yer vermemiş olmalarıdır. Ermeni siyasi fraksiyonları, bu dönemde genellikle ittifak kurdukları Lübnan Arap gruplarıyla uyumlu bir şekilde demokrasi, özgürlük, ekonomik refah gibi Lübnan'ın iç meselelerini dile getirdiler.⁸²

Migliorino, 1960'ların ikinci yarısına gelindiğinde, Ermeniler için Lübnan'da "başarılı bir hikâye"nin varlığından söz eder.⁸³ Ermeniler, Lübnan'ın siyasal ve toplumsal yapısının kendilerine sağladığı avantajlar sayesinde bu ülkede cemaatlerinin hayatını organize etmişlerdi. Siyasal ve toplumsal konularla birlikte ekonomik anlamda da ülkede etkin olarak hem Lübnan'ın gelişimine katkıda bulundular hem de kendileri bundan kazanç elde ettiler. Lübnan'ın Ermenilere sunduğu bu fırsatlar ve yaşam koşulları diğer ülkelere de Lübnan'a çok sayıda Ermeni göçmenin gelmesine ortam hazırlamıştır. Bağımsızlığı izleyen üç on yıllık dönemde Lübnan'daki Ermeni nüfusu yaklaşık olarak yüzde 140 arttı. Söz konusu dönemde, Lübnan nüfusunun yüzde 100 arttığı göz önünde bulundurulduğunda Ermenilerin nüfus oranında meydana gelen artış oranının Lübnan'ın genel nüfusunda meydana gelen artış oranından fazla olduğu görülmektedir.⁸⁴ Ermeni kiliselerinin verileri dikkate alındığında, Lübnan'da 1970'lerin başında 150.000'i Gregoryen, 22.500'ü Katolik ve 7.500'ü Protestan olmak üzere yaklaşık olarak 180 bin Ermeni'nin yaşadığı söylenebilir.⁸⁵

Ermeniler, Lübnan'ın siyasal ve toplumsal yapısının kendilerine sağladığı avantajlar sayesinde bu ülkede birçok anlamda başarılı bir hikâye oluşturmuş olsalar da Lübnan'ın gerçekliklerinden de kendilerini soyutlayamıyorlardı. Ermenilerin Lübnan'daki hikâyesi, bu ülkede meydana gelen olaylar ve/veya bu ülkeyi ilgilendiren bölgesel ve uluslararası gelişmelerle yakından ilişkiliydi. Migliorino'nun deyişiyle,

⁸² Jacob M. Landau, "Elections in Lebanon", **Western Political Quarterly**, Vol. 14, No. 1, 1961, pp. 120-148.

⁸³ Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 147.

⁸⁴ Hourani, **Syria and Lebanon...**, p. 386.

⁸⁵ Lübnan'da, 1932 yılından beri resmi nüfus sayımı yapılmamaktadır. Bunun nedeni, yapılacak nüfus sayımının ülkenin dayandığı mezhepsel dengeleri ciddi oranda sarsacağı ve ülkeyi ciddi krizlere sürükleyeceği endişesidir. Bu noktada, ülkedeki farklı toplulukların nüfusları, dini ve siyasi otoritelerin verileri çerçevesinde kabul edilmektedir. Bu durum, Ermeni nüfusu için de geçerlidir. Bu noktada, Ermeni kiliselerin resmi rakamları öne çıkmaktadır. 1970'lerin başında, Lübnan Ermeni nüfusu üzerine daha detaylı bilgi için bkz. Armenian Evangelical Union, **A Survey of Social Problems...**, p. 30.

Ermeniler açısından kendine özgü bir ülke olan Lübnan'da yaşamak “metrelerce yükseklikte korumasız bir şekilde bir ipin üzerinde yürümek” gibiydi.⁸⁶ Nitekim 1960'ların ikinci yarısında başlayan ve Lübnan'ı 1975 yılında 15 yıl sürecek bir iç savaşa sürükleyen gelişmeler bunu bir kez daha açık bir biçimde ortaya koymuştur.

İsrail'in 1967 yılında Arap devletlerini yenilgiye uğratması, Lübnan üzerinde diğer birçok Arap devletinin üzerinde olduğundan daha fazla bir etki ortaya çıkarmıştır. Kalabalık bir Filistinli nüfusunu barındıran Lübnan'da Filistinliler giderek daha fazla politize ve militarize olmaya başladılar. Bu durum da Filistinlilerin zamanla Lübnan'ın farklı köşelerinde devlet otoritesine ciddi meydan okumalarında bulunmalarına yol açıyordu. Lübnan'ın sürekli olarak İsrail'le karşı karşıya gelme durumunda kalmalarına neden olan Filistinlilerin ülkedeki varlığı, aynı zamanda ülkenin hassas dengeler üzerine kurulu siyasal ve toplumsal yapısının istikrarsızlaşmasına da neden oluyordu. Bir diğer deyişle, Filistinlilerin ülkedeki varlığı, Lübnan'ın devlet fonksiyonunun ve yapısının bir kez daha sarsılmasına ve Lübnan'ın farklı etno-mezhebi gruplarının varlık koşullarının ve alanlarının yeniden tanımlanması taleplerinin yüksek sesle dillendirilmesine yol açmıştır.

Çok unsurlu etno-mezhepsel yapısı nedeniyle zaten hassas dengeler üzerine kurulu Lübnan siyasal ve toplumsal sistemi, bu dönemde de Filistinlilerin varlığı nedeniyle iki kutba bölündü. Filistinlilerin yanında yer alan ve çoğunluğunu Müslüman kesimin oluşturduğu ilk grup, ülkedeki Hristiyan toplulukları ve orduyu Filistinlilere karşı tutumları nedeniyle eleştirmekteydi. Filistinlilerin ülkedeki varlığına karşı çıkan ve çoğunluğunu Marunilerin oluşturduğu ikinci grupsa, Filistinlileri Lübnan'ın bağımsızlığına ve ülkedeki Hristiyan tebaanın varlığına tehdit olarak görüyorlardı.

Giderek şiddetlenerek silahlı çatışmalara evrilecek olan topluluklar arası bu gerginlikler, ülkedeki Ermeni topluluğunun da yeni meydan okumalarla karşı karşıya kalmalarına neden olmuştur. Ermeniler, bu süreçte kutuplaşmanın bir parçası olmaları için Maruni liderler tarafından ciddi baskılara maruz kaldılar. Ermeni komünistler ile Ermeni politik spektrumunun bazı marjinal grupları birinci kesimde yer alırken

⁸⁶ Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 148.

Ermeni milliyetçisi partiler ise daha karmaşık bir durum içerisindeydiler.⁸⁷ Lübnan'ın farklı etno-mezhebi topluluklarının orantısız temsiliyetinde dayanan konfesyonel sisteminin sürdürülmesinden yana olan ılımlı muhafazakârlar hükümetteki siyasal güçlerin desteklenmesini savunurken Taşnaklar da kutuplaşmadan kaçınılması ve sistemin devam ettirilmesi görüşünü taşıyorlardı. Ermeniler izleyen süreçte, taraflar üzerinde baskı kurmaya çalışarak sorunların barışçıl yöntemlerle çözülmesi için çabalamışlardır. Buna karşın Lübnan'ın gerçeklikleri şiddetli bir iç savaşı kaçınılmaz kılmıştır.

Filistinlilerin Lübnan'a gelmesi, Ermenileri başka anlamlarda da etkilemiştir. 1965 yılı, aynı zamanda 1915 olaylarının 50. yıl dönümünü ifade ediyordu. Bu, Ermeniler için sembolik bir dönüm noktasıydı. Nitekim Sovyet Ermenistanı'nda ilk defa 24 Eylül'de kamusal anmalar düzenlenmiştir. Bir milyondan fazla kişinin katıldığı bu anmaları izleyen süreçte bir Soykırım Anıtı'nın inşası ve 1918 yılındaki Sardarabad çatışmasının anıtsal ziyareti izledi.⁸⁸ Taşnaksutyun, Türk karşıtlığından hareketle söz konusu yılda "Ermeni Davasını Savunma Komitesi"ni kurdu. Bunu, Parti'nin 1972 yılındaki 20. Dünya Kongresi'nde ortaya konan "Hay Tahd-ist Kültür Devrimi"⁸⁹ izledi. Türkler aleyhine geniş radikal ideolojik unsurları içeren bu program, "Ermeni topraklarının Türkiye'den gerekli tüm yollarla kazanılması için mücadelenin güçlendirilmesi"⁹⁰ çağrısında bulunuyordu.⁹¹ Bu noktada, Ermeniler, yurtlarından

⁸⁷ Ermeni nüfusunun ne kadarının hangi grupta yer aldığını net olarak ortaya koymak güçtür. Schahgaldian'a göre, Ketaib'e üye olan Ermenilerin sayısı 5 binden az değildi. Bkz. Schahgaldian, "The Political Integration...", p. 254; 1950'lerin sonlarından itibaren Parti üyesi olan Karim Pakradouni'ye göre ise 1975 yılına gelindiğinde, Parti'de 1.000 ila 1.500 arasında bir Ermeni varlığı söz konusuydu. Bunlar, genellikle Ermenilerin yoğun olmadığı yerlerde yaşayan ve çoğunlukla Ermeni Katolik olan üçüncü nesil Ermenilerdi. Bkz. Eski Bakan ve Ketaib Partisi üyesi Karim Pakradouni ile 18 Ekim 2005 tarihinde Beyrut'ta yaptığı röportajdan aktaran Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 174'te dipnot 7.

⁸⁸ Christopher J. Walker, **Armenia: The Survival of a Nation**, 2nd Edition, London, Routledge, 1990, pp. 254-255.

⁸⁹ "Hay Tahd" kavramı, Ermenilerin Batı devlet ve medyalarında soykırım konusunu ve toprak kayıplarını ortaya koyan soykırım sonrası Ermeni girişimlerini ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu noktada, genel olarak Ermeni meselesini ifade eden "Haigagan Hartz" kavramından farklı bir anlamdadır. "Haigagan Hartz (The Armenian Question)" ve "Hay Tahd (The Armenian Case)" kavramları arasındaki farklılık üzerine bkz. (Çevrimiçi) <http://groong.usg.edu/ro/ro-19980921.html>, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2018.

⁹⁰ Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 150.

⁹¹ Ermeni siyasi fraksiyonlarının attığı bu adımlar, Moskova yönetiminin Sovyet Ermenistanı'na yönelik tutumunu gözden geçirmesine yol açtı. Sovyetler Birliği, Ermeni milliyetçiliğinin etkinlik

edilmiş olan Filistinlileri kendilerine benzetiyorlardı. Ermeniler, Filistinlileri kendileri gibi yerinden edilmiş bir topluluk olarak görüyorlardı. Ermeniler açısından Filistinlileri daha dikkat çekici kılan noktaysa, herhangi bir uluslararası gücün desteğine sahip olmamalarına karşın Filistinlilerin bir şekilde kendi ulusal meselelerini ellerine almış olmaları ve kendi topraklarını kazanmak için gerilla olarak mücadele etmeleri idi. Bu, Ermeni gençler için örnek alınması gereken bir durumdu.⁹²

Ermenilerin Filistinlilere yönelik bu bakış açısı, başta Taşnaklar olmak üzere birçok Ermeni grubunun Filistinlilere karşı olan Maruni cephesinde yer almalarını çok güç

kazanarak Birliğin varlığına bir tehdit oluşturmasını önlemek ve bunun aynı zamanda Türkiye'yle ilişkilerini olumsuz etkilemesini engellemek amacıyla Ermeni toplumuna karşı daha mesafeli bir yaklaşım benimsemeye başlamıştır. Bu durum, farklı Ermeni siyasi fraksiyonlarının, 1960'ların başından itibaren aralarındaki ideolojik farklılıkları arka plana koyarak bir yumuşama dönemini teşvik etmelerine olanak sağlamıştır. Bu, aynı zamanda Ermeni milliyetçiliğinin “yeniden” potansiyel kazanmasında da etkili olmuştur. Bkz. **Ibid.**, p. 173'te dipnot 4.

⁹² Filistinli mültecilerin Ermenilere sağladığı ilham, Lübnan'da 1970'lerdeki şiddet ve siyasi ortamıyla birleştiğinde ülkedeki Ermeni gruplarının Türkiye'yle olan mücadelesinin etkisizliğinden şikâyet eden bazı terörist oluşumların ortaya çıkmasına neden oldu. Bu örgütlerin ilki, 1971 yılında George Habash tarafından kurulan “Ermenistan'ın Kurtuluşu İçin Ermeni Gizli Örgütü (Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia - ASALA)” idi. Örgüt, Taşnak ve Hınçak partileri içerisinde bu partilerin Türkiye'yle mücadelelerinin etkisizliğinden şikâyet eden bir grup muhalif tarafından kuruldu. ASALA, Filistin'in bağımsızlığı için kurulan “Halk Cephesi (Popular Front)” örgütlenmesinin koruması ve eğitimini sağlamıştı. Türk hükümetine saldırılar planlamak ve hayata geçirmek amacıyla yola çıkan ASALA, bu amaç doğrultusunda, Ermeni meselesine karşı olan bütün kurumlara da saldırı düzenlemeyi öngörmekteydi. Ermeni milliyetçi partilerinin etkisizliğinden dem vuran ASALA, bu partilerin 60 yılda hiçbir sonuç elde edemediklerini ifade etmekteydi. Onlara göre, “Taşnakların zamanı bitmişti.” İlk eylemini Beyrut'taki “Dünya Kiliseler Konseyi”ni bombalayarak gerçekleştiren Örgüt, 1970'lerin ortalarından itibaren Lübnan, Yunanistan, Fransa, Belçika, İsviçre ve Birleşik Devletler'de çok sayıda eylemlerde ve suikastlarda bulundu. Bir haber bülteni yayınlamaya başlayan ve 1981 yılında Beyrut'ta günlük radyo haberlerine başlayan Örgüt, 1970'lerin sonları ile 1980'lerin başlarında eylemlerini artırarak Bekaa Vadisi'nde bir eğitim kampı kurdu. İsrail'in 1982 yılında Lübnan'ı işgal etmesiyle ASALA'nın yöneticileri Şam'a kaçmak zorunda kaldılar. Bu, ASALA'nın evriminde bir dönüm noktasını işaret etmekteydi. ASALA, bu dönemden sonra Taşnaklara karşı pozisyonunu daha da radikalleştirdi. Bir diğer Ermeni örgütü, 1975 yılında kurulan “Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları (Justice Commandos of the Armenian Genocide - JCAG)”dır. Taşnaklar tarafından resmi olarak hiçbir zaman kabul edilmemiş olsa da Taşnak-sponsorluğundaki bu örgütün ortaya çıkmasında ASALA'nın başlardaki Ermeni gençler arasındaki popülaritesine tepki önemli rol oynamıştı. Bununla birlikte, JCAG'ın ortaya çıkmasında “Hay Tahd-ist Kültür Devrimi” ve “Ermeni soykırımının Birleşik Devletler tarafından tanınması” yönünde bulunulan girişimlerin başarısız olması etkili olmuştu. JCAG de ASALA gibi Bekaa Vadisi'nde operasyonlar için eğitim yapmıştır. Örgüt daha sonra “Ermeni Devrimci Örgütü (Armenian Revolutionary Army - ARA)” adını almıştır. İlk eylemini Ekim 1975'te Fransa ve Avusturya'daki Türkiye elçilerini öldürerek yapan Örgüt, yaklaşık olarak 20 Türk diplomatı ve aile üyelerini öldürmüştür. Örgütün eylemleri 1980'lerin ikinci yarısıyla birlikte azalmaya başlamıştır. Söz konusu Ermeni örgütleri ve eylemleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Anat Kurtz ve Ariel Merari, **ASALA: Irrational Terror or Political Tool**, Jerusalem, The Jerusalem Post & Westview Press, 1985; Michael M. Gunter, **Transnational Armenian Activism**, London, Research Institute for the Study of Conflict and Terrorism, 1990; Francis P. Hyland, **The Armenian Terrorism: The Past, The Present, The Prospect**, Boulder & San Francisco & Oxford, Westview Press, 1991.

duruma getirmişti. Taşnakların, Ketaib Partisi'yle arasına mesafe koymak istemesi, aynı zamanda Lübnan'daki Ermeni partileri arasında bir işbirliği ortamının oluşmasına da olanak sağladı. Bu durum, Taşnakların Ketaib Partisi'yle ilişkilerinin iyi olduğu dönemde gerçekleştirilen 1968 seçimleri ile bu iki kesimin birbirinden uzaklaşmaya başladığı dönemde gerçekleştirilen 1972 seçimleri analiz edildiğinde daha iyi görülecektir.

Seçim Yılı	Milletvekilinin Adı	Seçildiği Yer
1968	Movses Der Kaloustian	Beyrut
	Khatchig Babikian	Beyrut
	Souren Khanamirian	Beyrut
	Joseph Chader	Beyrut
	Andre Tabourian	Metn
1972	Melkon Eblighatian	Beyrut
	Khatchig Babikian	Beyrut
	Souren Khanamirian	Beyrut
	Joseph Chader	Beyrut
	Antranik Manoukian	Beyrut
	Ara Yerevanian	Metn

Tablo 4.4: Lübnan Parlamentosu'ndaki Ermeni Milletvekilleri, 1968-1972
[Kaynak: Zaven M. Messerlian, "Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections during the Presidencies of Charles Helou (1964-1970) and Suleiman Frangieh (1970-1976)", **Haigazian Armenological Review**, Vol. 26, 2006, pp. 195-250.]

Taşnaklar, 1964 seçimlerinde olduğu gibi 1968 seçimlerinde de Ketaib Partisi'yle işbirliği

yaparak seçimlere girdiler. 1968 seçimleri, 1964 seçimlerinin bir kopyası gibiydi. Ermeni adayların seçime gireceği Beyrut'un 1. Seçim Bölgesi'nde Taşnakların dışında diğer Ermeni siyasi fraksiyonlarının hiçbirinin aday çıkarmaması üzerine Taşnaksutyun'un adayları Parlamento'ya girmeyi garantilediler. Taşnaksutyun, gerek Beyrut'un 1. Seçim Bölgesi'nde gerekse Metn bölgesinde 1964 seçimlerinde aday gösterdiği ve hâlihazırda Parlamento'da yer alan isimleri aday göstermiştir. Bir diğer deyişle, 1968 seçimlerinde Beyrut 1. Seçim Bölgesi'nde Parlamanto'ya giren Taşnaksutyun adayları, Ermeni Gregoryenler adına Movses Der Kaloustian, Khatchig Babikian ve Souren Khanamirian, Ermeni Katolikler adınaysa Joseph Chader idi. Buna karşın, Ermeni seçmenlerin Beyrut'ta Ketaib Partisi'nin listesine verdikleri destek azalmıştı. Bu seçim bölgesinde, 1964 seçimleriyle karşılaştırıldığında iki milletvekili daha az çıkaran Ketaib Partisi'ne göre, bunun temel sebebi, Taşnakların

kendilerine vaat ettikleri desteği vermemiş olmalarıydı. Taşnaklar ise Cemayel'in listesine 5 binden fazla oy verdiklerini, dolayısıyla sözlerini tuttuklarını ifade ettiler.

7 Nisan'da gerçekleştirilen Metn bölgesi seçimlerini de Taşnaksutyun'un adayı Andre Tabourian kazandı. Tabourian, Parlamento'ya girebilmek için 1964 seçimlerinde olduğu gibi bu seçimlerde de Dickran Tospat'la mücadele etmiştir. 83.338 kayıtlı seçmenin olduğu bölgede 39.343 kişi sandığa giderken Tabourian 24.950 oy almayı başarmıştır. Tospat'ın aldığı oy sayısıysa 15.892 idi.

Adı	Konseyl Başkanı	Görevi	Dönemi (Başlangıç - Bitiş)
Khatchig Babikian	Raşid Karami	Sağlık	15.01.1969 25.11.1969
Khatchig Babikian	Raşid Karami	Turizm	25.11.1969 13.10.1970
Khatchig Babikian	Saeb Salam	İletişim - Bilgi	27.05.1972 25.04.1973
Khatchig Babikian	Amine Al-Hafez	Planlama	25.04.1973 08.07.1973
Joseph Chader	Takieddine El-Solh	Devlet Bakanı	08.07.1973 31.10.1974
Souren Khanamirian	Takieddine El-Solh	Turizm	08.07.1973 31.10.1974

Tablo 4.5: Lübnan Kabinesi'ndeki Ermeni Üyeler, 1969-1975 (**Kaynak:** Migliorino, (Re)Constructing Armenia..., p. 152.)

Taşnaksutyun, 1970 yılında Süleyman Faranjiyye'nin cumhurbaşkanı seçilmesi sürecinde de Ketaib Partisi'yle işbirliği yapmasına rağmen, yukarıda da kaleme alınan gelişmelerden dolayı, 1970'lerin başlarında Taşnaklar, Hınçaklar ve Ramgavarlar arasında güçlü bir cephenin oluşmasını sağlayacak işbirliği gelişmeleri ortaya çıkmaya başlamıştı. Lübnan'daki farklı Ermeni siyasi fraksiyonları 1960'ların sonlarından itibaren aralarında gerginliklere neden olacak ve ülkedeki Ermeni topluluğunun meseleleri üzerinde bile işbirliği yapmalarını engelleyecek büyük ideolojik ve politik

farklılıkları arka plana itmeye başladılar. 1950’lerde yaşanan derin bölünmenin etkileri yavaş yavaş ortadan kalkıyordu. Farklı Ermeni fraksiyonları birbirlerinin sosyal aktivitelerine katılmaya başladılar. Bu çerçevede, ülkedeki birçok Ermeni okulu, kilisesi, kulübü tüm Ermenilerin katılımına açık bir hale geldi.

Nitekim 1972 seçimlerinde bu unsurlar net olarak gözlemlenmiştir. Ermeni Protestanların da ilk defa bir temsilci çıkarma hakkına sahip oldukları bu seçimlerde, ülkedeki Ermeni siyasi partiler, anlaşarak seçime ortak isimler etrafında girme yönünde kararlılık gösterdiler. Bu doğrultuda, Beyrut’un 1. Seçim Bölgesi’nde Ermeni Gregoryenler adına Melkon Eblighatian, Khatchig Babikian ve Souren Khanamirian, Ermeni Katolikler adına Joseph Chader, Ermeni Protestanlar adınaysa Antranik Manougian aday gösterildi. Metn bölgesinden Gregoryenler adına seçime girecek Ermeni aday ise Ara Yerevanian idi. 97.565 kayıtlı seçmenin bulunduğu ve bunların 34.590’nın oyunu kullandığı 1. Seçim Bölgesi’nde Ermeni Gregoryenler adına yarışan Khatchig Babikian 25.080, Melkon Eblighatian 24.773 ve Souren Khanamirian 24.722, Ermeni Katolikler adına yarışan Joseph Chader 27.723, Ermeni Protestanlar adına yarışan Antranik Manougian ise 22.862 oy aldı. Metn bölgesinden Ermeni Gregoryenler adına seçime giren Ara Yerevanian da 37.189 oy almayı başardı.

İç Savaş’a giden süreçte, Ermeniler Lübnan’ın ortaklıkçı sisteminin korunması yönünde çok sayıda girişimlerde bulundular. Ermenilerin bu girişimleri, onların bu dönemde kabinede daha fazla yer almalarına olanak sağladı. 1969-1975 yılları arasında 3 Ermeni ismin Lübnan kabinesinde 5 farklı görevde yer aldığı görülmektedir. Bunlardan öne çıkan Ermeniler arasında saygınlığı olan, Lübnan sisteminin desteklenmesi gerektiğini ve iç kargaşaların Ermeni topluluğu için kötü sonuçlar doğuracağını öngören Khatchig Babikian’dı.⁹³ Farklı dönemlerde sağlık, turizm, iletişim-bilgi ve planlama alanlarında görev alan Babikian’ın yanısıra Joseph Chader devlet bakanlığı, Souren Khanamirian ise turizm alanında görev aldı.

Tüm bu veriler dikkate alınarak Lübnan İç Savaşı öncesi Ermenilerin Lübnan’daki konumları, bir diğer deyişle Ermenilerin “Lübnanlı olmak” ile “Ermeni kalmak”

⁹³ Michael C. Hudson, **The Precarious Republic: Modernization in Lebanon**, New York, Random House, 1968, p. 141.

olguları arasında nerede olduğu, bu iki olgunun birbirinin içine geçip geçmediği, geçtiyse hangi noktalarda geçtiği, geçmediyse bunun önündeki meselelerin neler olduğu, bu çalışmanın kompozisyonu açısından bu alt başlıkta üzerinde durulması gereken bir diğer noktadır. Kuşkusuz bu noktada tartışmayı bitirecek verilerin ortaya konması ve/veya bu doğrultuda kesin ifadelerin kullanılması mümkün değildir. Bu sosyal bilimlerin doğasına da aykırıdır. Bununla birlikte, gerçekleştirilen bazı saha çalışmaları çerçevesinde Ermenilerin Lübnan'da insani ve etnik ilişkileri ile sosyal ve kültürel entegrasyonlarının normları üzerine bir takım çıkarımlarda bulunulabilir.

Sona M. Jerejian, 1970 yılında Beyrut'ta gerçekleştirdiği saha çalışması çerçevesinde 1976 yılında kaleme aldığı eserinde, Lübnan'daki Ermeni öğrencilerin (16-20 yaş arası) ve ailelerinin (annelerinin ve babalarının) konu üzerine algılarını ortaya koymaktadır.⁹⁴ Çalışmasını 20 okuldan 197 öğrenci (113'ü Ermeni okullarında okuyan, 84'ü Ermeni olmayan okullarda okuyan) ve 219 ebeveyn (133'ü çocuğu Ermeni okullarında okuyan, 86'sı çocuğu Ermeni olmayan okullarda okuyan) çerçevesinde temellendiren Jerejian, söz konusu dönem itibarıyla, genel olarak Ermeni öğrenci ve ailelerinin Lübnan toplumuna entegrasyon oranlarının düşük olduğunu ifade eder. Jerejian, Ermeni gençlerin ailelerine oranla hem yapısal hem de davranışsal anlamda Lübnan toplumuna daha fazla entegre olduklarını dile getirir. İki grup arasında kültürel ve tutumlar noktalarında bazı farklılıklar söz konusudur. Ermeni gençlerin yapısal ve davranışsal unsurları üzerinde okul tercihlerinin ciddi bir etkisi bulunmaktadır. Ermeni okullarına gitmeyen gençler, Ermeni okullarına giden gençlere oranla Lübnan toplumuna daha fazla entegre durumdadırlar. Ermeni okullarına gitmeyen gençlerin "Ermenilik" algıları ve Ermeni kültürüne bağlılıkları daha düşüktür. Ermeni öğrenciler arasındaki bu farklılığı daha da keskinleştiren unsurlardan birisi ailelerinin nitelikleridir. Ailelerinin sosyo-ekonomik durumu üst düzeyde olan öğrenciler Lübnan toplumuyla daha entegre konumdadırlar.⁹⁵

⁹⁴ Sona M. Jerejian, "The Social and Cultural Integration of Lebanese-Armenian Youth: A Sample Survey Conducted in Beirut, 1970", Los Angeles, University of California, **Unpublished Doctoral Thesis**, 1976.

⁹⁵ **Ibid.**, pp. xvii-xviii.

Kelimelerin dünyası sayıların dünyasıyla tamamlanırsa, bu ifadeler daha anlamlı duracaktır. Ermeni toplumu için oldukça önem arz eden kiliseye katılım unsuruna bakıldığında, kiliseye giden 175 ebeveynin %87'si Ermeni kiliselerine katılmayı önemserken bu oran kiliseye giden 161 öğrenci baz alındığında %62'ye kadar düşmekteydi. Lübnan kiliselerine katılım oranıysa söz konusu sayılar dikkate alındığında ebeveynlerde %17, öğrencilerde %38 idi.⁹⁶

Ebeveynlerin 85'i bütün çocuklarını Ermeni olmayan okullara gönderirken 105 ebeveynse çocuklarının sadece Ermeni okullarında eğitim almalarını tercih ediyordu. Birden fazla çocuğu olan ebeveynlerin 20'siyse çocuklarından bazılarını Ermeni okullarına bazılarınıysa Ermeni olmayan okullara gönderiyorlardı.⁹⁷

Araştırmaya dâhil edilen 204 ebeveynin %53'ü Ermenilerin, toplulukları dışında birisiyle evlenmelerine karşı çıkarken bu tür evliliklere pek de olumlu bakmayanların oranı da %19'du. Topluluk-dışı evliliği destekleyenlerin oranıysa %28 idi. Bu oranlar, 181 öğrenci baz alındığında sırasıyla %28, %31 ve %41 idi. Görüldüğü üzere genç Ermeniler, ebeveynlerine oranla yabancı evliliklere daha sıcak bakmaktaydılar.⁹⁸

210 ebeveyn arasında Arapça konuşabilen ve Lübnan kültürünü bilenlerin oranı sadece %16 iken bu oran, 194 öğrenci baz alındığında öğrenciler arasında %61 idi. Arapça'yı basın-yayın organlarından haber almak için kullanan Ermeni ebeveyn oranı 215 kişide %41 iken 193 öğrencide %59'du. Lübnan'ın oranlarını bilen Ermeni ebeveyn oranı 215 kişide %47, öğrenci oranı 196 kişide %48 idi.⁹⁹ Bununla birlikte, her iki kesimde büyük oranda Lübnan'da güvende olduklarını düşünüyorlardı. 197 ebeveynin %57'si, 172 öğrencinin de %71'i bu ülkede kendisini güvende hissetmekteydi.¹⁰⁰

Lübnan Ermenilerinin sosyal ve kültürel entegrasyonları üzerine nesiller arası (lise çağındaki öğrenciler ile sadece anneleri) farklılıklar temelinde bir diğer çalışma, 1973

⁹⁶ *Ibid.*, p. 133.

⁹⁷ *Ibid.*, p. 135.

⁹⁸ *Ibid.*

⁹⁹ *Ibid.*, pp. 137-139.

¹⁰⁰ *Ibid.*, pp. 142-143.

yılında Arpi Hamalian tarafından ortaya konmuştur.¹⁰¹ Bu çalışmanın saha araştırması da 1969-1970 eğitim-öğretim döneminde gerçekleştirildi. Hamalian, bu noktada farklı nitelikteki altı Ermeni lisesi belirlemiştir. Zokak el-Blat'taki Hovaguimian-Manuguian Erkek Lisesi ile Hazmieh'teki Tarouhi-Hagopian Kız Lisesi hem cinsiyet karşılaştırması yapmak açısından hem de bu iki okulun da kilise kontrolünde (AGBU'ya bağlıydılar.) olmaması nedeniyle tercih edildi. Hazmieh'teki Mekhitarian Erkek Lisesi ise Lübnan'daki tek Ermeni Katolik lisesi olduğu için araştırmaya dâhil edildi. Önemli bir oranda orta sınıf unsuru içeren Kantari-Clemenceau'daki Ermeni Protestan Lisesi ve Zokak el-Blat'taki Souren Khanamirian Ulusal Lisesi ile Hamazkayin Kültür Derneği'ne bağlı olan Zokak el-Blat'ta yer alan Nişan Palancıyan Lisesi ise araştırmanın yürütüldüğü diğer okullardı. 24 öğrencisi olan Hovaguimian-Manuguian Erkek Lisesi'nden 12 erkek, 33 öğrencisi olan Tarouhi-Hagopian Kız Lisesi'nden 15 kız, 12 öğrencisi olan Mekhitarian Erkek Lisesi'nden 6 erkek, 31 öğrencisi olan Ermeni Protestan Lisesi'nden 10 erkek ve 5 kız, 9 öğrencisi olan Souren Khanamirian Ulusal Lisesi'nden 3 erkek ve 6 kız, 17 öğrencisi olan Nişan Palancıyan Lisesi'nden ise 4 erkek ve 4 kız olmak üzere toplamda 65 öğrenci (35 erkek, 30 kız) seçildi.¹⁰²

Hamalian, çalışmasında ebeveyn olaraksa bu öğrencilerin sadece annelerini seçmiştir. Bunun birkaç sebebi vardır. Ortadoğulu ailelerde genelde annenin babadan genç olması, hem birinci nesil hem de ikinci nesil kadınların araştırmaya dâhil edilmesini daha olanaklı kılmaktadır. Ki bu nesiller arası asimilasyon olgusunun analizi için önemlidir. Öte yandan, Ermenilerde çocuğun toplumsallaşma sürecinde anne, babaya oranla daha önemli bir roldedir. Dolayısıyla annelerin seçilmesi, çocuklar üzerinde yapılacak olan araştırmanın daha iyi okunmasına da imkân sağlar. Nitekim Hamalian, birçok sosyolog ve psikoloğun da bu bölgede aile üzerine bir çalışma yapıldığında annenin özne olarak seçilmesi gerektiğini önerdiklerini ifade eder. Bir diğer nedense,

¹⁰¹ Arpi Hamalian, "Lebanese-Armenians: A Study of Generational Differences in Assimilation", Beirut, American University of Beirut, **Unpublished Master Thesis**, 1973.

¹⁰² **Ibid.**, pp. 75-77.

Ermeni kadınların pek çoğunun dışarda bir işte çalışmadıkları için araştırma yapmak için evlerinde kolayca bulunur olmalarıdır.¹⁰³

Araştırmanın çıktılarına bakıldığında, Hamalian'ın Ermeni toplumu için oldukça önem arz eden kiliseye katılım konusundaki oranlarının Jerejian'ın ortaya koyduğu verilerle uyuştugu görülmektedir. Öğrencilerin %68'i, annelerin ise %84'ü sıklığı değişse de kiliseye gittiğini ifade etmiştir.¹⁰⁴

Ermenilerin Lübnan'a kültürel ve davranışsal olarak ne derece entegre olduklarını ortaya koyan unsurlardan biri olan dil olgusuna bakıldığında, annelerine oranla daha fazla öğrencinin Arapça konuşabildiğini görülmektedir. Okullarda resmi Arapça programlar gören öğrenciler, doğal olarak gramer ve telaffuz konularında annelerinden daha iyi durumdaydılar. Bu, ev ortamında, çocukların ebeveynlerinin gramer ve telaffuz hatalarını düzeltmesi unsurunu beraberinde getiriyordu. Ermenilerin ilk nesillerinde, bu çalışmanın daha önceki sayfalarında da dikkat çekildiği üzere, Türkçe konuşma oranı yüksekti. Bu olgu, üçüncü nesile geldiğinde oldukça azalmakla birlikte son bulmadı. Nahr Köprüsü gibi belirli çevrelerde yaşayanlar dışında Ermeniler, Türkçe'nin kullanımından kaçınmaktaydılar. Evlerde, Türkçe iletişim kurma unsuru oldukça etkisizleşirken öğrencilerin birçoğu da Türkçe anlamalarına karşın özellikle kullanmaktan kaçınmaktaydılar. Bununla birlikte, Ermenice'nin birçok diyalektiği de ortadan kalkmaktaydı. Öğrencilerin çok azı, büyükbabalarının ve büyükannelerinin konuştukları diyalektikleri biliyorlardı.¹⁰⁵

Ermenilerin gazete konusundaki tutumları, dil konusundaki tutumlarına paralellik arz etmekteydi. Annelerin %64'ü, öğrencilerin de %46'sı siyasetle ilgili konularda bilgi almak için ilk tercihlerinin radyo ve/veya televizyon olduğunu ifade ederken bu noktada ilk olarak Ermeni gazetelerini tercih edenlerin oranıysa annelerde %13, öğrencilerde %9'du. Siyasetle ilgili konularda bilgi edinmek için Ermeni gazetelerinin

¹⁰³ **Ibid.**, pp. 71-73.

¹⁰⁴ **Ibid.**, pp. 96-99 ve p. 235.

¹⁰⁵ **Ibid.**, pp. 106-109 ve p. 239; Lübnan'da Ermenilerin dil kalıpları üzerine benzer bir çalışma için ayrıca bkz. Arda Jebejian, "Patterns of Language Use among Armenians in Beirut in the Last 95 Years", **Haigazian Armenological Review**, Vol. 31, 2011, pp. 453-469; Arda Jebejian, "Changing Ideologies and Shift among Ethnic Diaspora Armenians in Beirut", Leicester, University of Leicester, **Unpublished Doctoral Thesis**, 2007.

tercih edilmesi olgusu, ikinci tercihlerdeyse önemli bir artış göstermekteydi. Bu oran, annelerde %24'e, öğrencilerdeyse %23'e kadar çıkmaktaydı. Anneler arasında Ermenice dışında bir dildeki gazetelerin bilgi edinmek için tercih edilme oranı, birinci tercih olarak %3, ikinci tercih olarak %11 idi. Öğrenciler arasında bu oranlar ise birinci tercih olarak %6, ikinci tercih olaraksa %22 idi.¹⁰⁶

Ermenilerin şarkı tercihlerine bakıldığında, 65 annenin 53'nün tercihi Ermeni müzik türleriyken bu sayı öğrenciler arasında 17'de kalmaktaydı. Anneler arasında Türkçe şarkılar da yer bulurken öğrencilerin büyük bir kısmı (65 öğrencinin 48'i) Avrupa unsurlarını içeren farklı müzik türlerini benimsemekteydi. Bunda, 1960'ların ikinci yarısından itibaren birçok Batılı pop müzik eserinin Ermenice'ye tercüme edilmesi ve Ermeni şarkılarının bu temalara ve tonlara göre yeniden formüle edilmesi önemli etkenlerdi.¹⁰⁷

Ermeniler, Lübnan'da kalış süreleri uzadıkça Lübnan'ın gerçekliklerine göre hareket etmeleri gerektiğinin de farkına varıyorlardı. İlk neslin, dil ve kültür unsurları nedeniyle Lübnan'ın sosyo-ekonomik hayatına dâhil olmakta çektiği sıkıntılar, Ermeni aileleri, çocuklarını Arapça öğrenmeleri konusunda teşvik etmelerine ortam hazırlamıştır. Aileler, çocuklarını hem Arapça öğrenmeleri hem de daha iyi bir eğitim görmeleri, dolayısıyla ilerde daha iyi bir meslek sahibi olabilmeleri için Ermeni olmayan okullara da gönderme eğilimindeydiler. Bununla birlikte, bu algının büyük oranda, sosyo-ekonomik olarak üst düzeyde bulunan Ermeni aileleri arasında mevcut olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Ermeni ailelerin çoğu için okullar, Ermenilerin bir toplum olarak var olmalarını sağlayan en önemli unsurlardan birisiydi. Ermeni okulu olgusu, gençler arasında da önemsenen bir unsur olmakla birlikte bunun oranının daha düşük olduğu da bir gerçekliktir. Ermeni liselerinde okuyan 65 öğrencinin 14'ü, Ermeni öğrencilerin basit bir temel eğitimden sonra yabancı bir özel okula devam etmelerini tavsiye etmişlerdir.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Hamalian, "Lebanese-Armenians...", pp. 109-110 ve pp. 240-241.

¹⁰⁷ **Ibid.**, pp. 110-112 ve p. 242.

¹⁰⁸ **Ibid.**, pp. 118-119.

Paskalya Yortusu özelinde, Ermeni gelenek ve göreneklerinin sürdürülmesi konusuna bakıldığında, Ermenilerin, bu süreçte birbirlerini ziyaret etmelerine büyük önem attıklarını ve bu süreç boyunca çok sayıda kişiyi ziyaret ettikleri ve çok sayıda kişi tarafından da ziyaret edildikleri görülmektedir. Buna karşın, bu dönemde, Ermenilerin, Ermeni olmayanlarla iletişimleri oldukça sınırlıdır. 65 öğrencinin 51'i yabancı bir kişiyi ziyaret etmezken 5 öğrenci sadece bir defa, 3 öğrenci iki defa, 5 öğrenci dört ila yedi defa, 1 öğrenciyse on defa yabancılarla iletişim kuruyordu. 65 annenin de 44'ü bu süreçte herhangi bir yabancıya ziyarete gitmiyordu. Bu süreçte, 9 annenin üç ila beş defa, 7 annenin beş ila yedi defa, beş anneninse on defadan fazla yabancı insanları ziyareti mevzu bahisti.¹⁰⁹

Ermenilerin önemli günlerde, genel olarak özel (geleneksel) yiyecekler ve içecekler hazırlayıp sundukları görülmektedir. Bununla birlikte, hem Ermeni mutfağından hem de Lübnan mutfağından yiyecekleri ve içecekleri aynı anda sunan Ermeni ailelerin varlığı da söz konusuydu. Bir diğer deyişle, bu süreçte, Ermenilerin aşına olduğu pastırma gibi gıdalar ile humus, babagannuş ve tabbule gibi Ermeni olmayan Lübnanlıların önemli damak tatları aynı masada yer bulmaktaydı.

Ermenilerin Lübnan'daki kültürel ve davranışsal entegrasyonu üzerine veriler sağlayıcı bir diğer unsur evlilik konusudur. Bir diğer deyişle, Ermeni kadınların ve erkeklerin eş tercihinde “topluluk içi” ve/veya “topluluk dışı” kavramlarının belirleyicilik seviyesi ve bunda ailelerinin etkisi, Ermenilerin kültürel ve davranışsal entegrasyonu üzerine önemli veriler sunar. Anneler açısından çocukları için en ideal eş, kendi memleketlerinden olan Lübnanlı Ermenilerdi. Bunu, Lübnan'daki bütün Ermeniler ve dünyanın diğer bölgelerindeki Ermeniler izlemekteydi. Lübnan'da iş bulmaları çok zor olan Suriyeli Ermeniler, bundan dolayı bu kategoride en alt sırada yer alıyordu. Görüldüğü üzere, annelerin çocuklarına eş olarak görmek istedikleri kişilerin her şeyden önce Ermeni olması önem taşıyordu. Ermeni olmayan bir eş söz konusu olduğundaysa annelerin tercihleri Avrupalı Hristiyan, Amerikalı Hristiyan ve Lübnanlı Hristiyan şeklinde sıralanmaktaydı. Ermenilerin Lübnanlı Hristiyanlardan önce Avrupalı ve Amerikalı Hristiyanları çocuklarına eş olarak görmek istemeleri,

¹⁰⁹ *Ibid.*, pp. 123-124.

Ermenilerin kendilerini bunlarla daha denk görmelerinden ve bu dönemde Ermenilerin Avrupa ülkelerinin dillerini Arapça'dan daha iyi konuşmaları, dolayısıyla Avrupalı ve Amerikalı Hristiyanlarla daha kolay iletişim kurabilmelerinden kaynaklanmaktaydı.¹¹⁰ Ermeni aileleri için Ermeni bir erkeğin Ermeni olmayan bir kadınla evlenmesi, Ermeni bir kadının Ermeni olmayan bir erkekle evlenmesinden daha kabul edilir bir durumdur. Ermeni öğrenciler, açısından bakıldığında, erkekler Lübnanlı bir Ermeniyle evlenmeyi tercih etmekle birlikte Ermeni olmayan, özellikle Avrupalı biriyle evlenmeye de oldukça olumlu yaklaşıyorlardı. Kızlar ise bunun toplumları açısından en son ve daha az istenilen bir durum olduğunu, dolayısıyla toplumun bunu olanaklı kılması durumunda Ermeni olmayan biriyle evlenebileceklerini ifade ettiler.¹¹¹

Kimliklerini tanımlama noktasında, hem annelerin hem de öğrencilerin “Ermeni” ve “Lübnanlı Ermeni” nitelendirmelerini benimsedikleri görülmektedir. 65 annenin 35'i kendilerini “Ermeni”, 27'si kendilerini “Lübnanlı Ermeni” olarak görürken sadece bir kişi kendisini “Lübnanlı” olarak tanımlamıştır. Öğrencilerinse 18'i kendilerini “Ermeni”, 18'i kendilerini “Lübnanlı Ermeni”, 27'si kendilerini “Eşit Derecede Ermeni ve Lübnanlı” ve 1 kişi de kendisini “Lübnanlı” olarak görmekteydi.¹¹² Bununla ilintili olarak, Lübnan'ın bir dış güç tarafından saldırıya uğraması durumunda, Ermenilerin Lübnan için savaşması gerektiğini savunan annelerin sayısı 5, öğrencilerin sayısı 3'tü. 1 anne ve 4 öğrenci de Ermenilerin ancak ülkedeki tüm grupların nüfusları oranında saldırıya karşı mücadele etmeleri durumunda Lübnan için savaşmalarından yanaydılar. Ermenilerin kendileriyle ilgili bir konu olduğundaysa savaşmaları gerektiğini düşünen annelerin sayısı 44, aynı görüşteki öğrencilerin sayısı 40 idi.¹¹³

¹¹⁰ *Ibid.*, pp. 126-127.

¹¹¹ *Ibid.*, p. 127.

¹¹² *Ibid.*, pp. 130-132.

¹¹³ *Ibid.*, pp. 132-134.

C. Savaş, Göç ve Hayatta Kalma Stratejileri: Lübnan Devleti'nin “Çöküşü” Sürecinde Ermeniler (1975-1990)

1975 yılı, Lübnan'ın tarihinde, 15 yıl sürecek olan bir İç Savaş döneminin başlangıcını ifade etmekteydi. Birbiriyle ilintili birçok iç ve dış nedenin etkisiyle ortaya çıkan İç Savaş'ın gidişatı da toplumsal, bölgesel ve uluslararası pek çok faktörün etkileşimi çerçevesinde gerçekleşmiştir. Ülkenin sosyo-ekonomik ve siyasal sisteminin büyük oranda çökmesine neden olan İç Savaş, Lübnan topraklarının farklı etno-mehzebi topluluklara bağlı askeri güçler tarafından kontrol edilen birkaç parçaya bölünmesine yol açmıştır. Bu süreç, ülkede anayasal sistemi fiili olarak sekteye uğratarken parlamento seçimleri de 1992 yılına kadar gerçekleştirilememiştir.

İç Savaş, Lübnan'ın önemli bir topluluğu olan Ermenilerin de yeni meydan okumalarla karşı karşıya kalmalarına neden olmuştur. Ermeniler, bu çatışma sürecinde yer alıp almayacakları, yer almaları durumunda hangi güçleri destekleyecekleri, bir diğer deyişle bu süreçte siyasal pozisyonlarının ne olacağı noktasında önemli bir karar aşamasındaydılar. İç Savaş, aynı zamanda Ermenileri bekleyen zorlu sürecin de işaretliydi. Bu da bir anlamda İç Savaş'ın ülkedeki Ermenilerin varlıkları ve/veya yaşamları üzerinde doğurabileceği potansiyel etkilerin ve Ermenilerin bunlara karşı izleyecekleri politikaların önem kazanmasına ortam hazırlamıştır.

Nisan 1975'te çatışmaların başlamasıyla birlikte Ermeniler, ülkedeki diğer mezhepsel gruplar tarafından taraflarını belli etmeleri yönünde ciddi baskılara maruz kaldılar. Ermenilerin önde gelen iki aktörü Taşnaklar ve Hınçaklar kendi silahlı güçlerini kurdular. Bu iki grup, çatışma içindeki gruplarla iletişimlerini sürdürmekle birlikte savaşın dışında kalmayı başardılar. Öte yandan, Beyrut'un Kantari bölgesinde bir araya gelen ülkedeki farklı Ermeni siyasi fraksiyonların temsilcileri, İç Savaş'ta tarafsız kalınması üzerinde uzlaştılar. Taşnak, Hınçak ve Ramgavar partileri ile Ermeni komünistlerin temsilcilerinin bu kararı Ermeni kiliseleri tarafından da desteklenmiştir. “Pozitif tarafsızlık (positive neutrality)” olarak adlandırılan bu politika, Ermenilerin aynı zamanda krizin çözülmesi için girişimlerde bulunması gerektiğini de öngörmekteydi.

“Katılımcı demokrasiyle uyumlu bir şekilde toplumsal haklarını koruma altına almaya” çalışan Ermeniler, bu noktada çıkarlarının ancak ülkedeki tüm toplulukların haklarının güvence altına alındığı çoğulcu bir Lübnan’da gerçekleştirilebileceğine inanıyorlardı.¹¹⁴ Savaşın Ermeni topluluğu için getireceği tehlikelerin bilincinde olan Ermeni siyasi fraksiyonları, bu amaç doğrultusunda, ideolojilerindeki farklılıklara rağmen topluluğun çıkarlarını korumak için birlik içinde hareket etmenin önemini farkındaydılar. Ermeni liderler, “savaşın Lübnanlı grupların hepsine partizanlıktan ve Ermeni topluluğu arasındaki potansiyel şiddetten uzak durma”¹¹⁵ çağrısında bulundular.

Taşnaksutyun Milletvekili olan Melkon Eblighatian, pozitif tarafsızlık politikasını;

“Siyasal hedeflerini güç yoluyla elde etmeye çalışan hiçbir partiyi desteklememek. Öte yandan, diyalog oluşturmayı ve birleşik bir Lübnan inşa etmeyi amaçlayan bütün partilerle hareket etmek.”¹¹⁶

olarak tanımlamıştır. Bununla birlikte, Eblighatian’a göre, pozitif tarafsızlık politikası Ermeni topluluğuna zarar vermekteydi:

“Lübnan’daki çatışan fraksiyonlar bizim pozisyonumuzu yanlış değerlendirmektedirler; onlar pozitif görmezden gelmekte ve sadece tarafsızlığa odaklanmaktadırlar.”¹¹⁷

Ohannes Geukjian, Ketaib Partisi ve Ulusal Liberaller gibi Hristiyan aktörlerin Ermenilerin pozitif tarafsızlık politikasını yanlış algıladıklarını ve Ermenilerin kendi yanında savaşa katılmaları ve Müslüman fraksiyonlara karşı kendileriyle birlikte mücadele etmeleri noktasında ısrar ettiklerini ifade eder.¹¹⁸ Müslümanlar da

¹¹⁴ Ohannes Geukjian, “ARF’s Politics in the Diaspora: The Taif Accord and the Armenians of Lebanon (1968-1989)”, **The ARF at 120: History in the Making Conference**, California, University of Southern California, December 2010, p. 31.

¹¹⁵ Ohannes Geukjian, “From Positive Neutrality to Partisanship: How and Why the Armenian Political Parties Took Sides in Lebanese Politics in the Post-Taif Period (1989-Present)”, **Middle Eastern Studies**, Vol. 45, No. 5, September 2009, p. 743.

¹¹⁶ Melkon Eblighatian, **Kaghtagayanen Khorhertaran (Mülteci Kampı’ndan Parlamento’ya)**, Aleppo, Cilicia Publishing House, 2005, p. 48.

¹¹⁷ **Ibid.**

¹¹⁸ Ohannes Geukjian, “The Policy of Positive Neutrality of the Armenian Political Parties in Lebanon during the Civil War, 1975-90: A Critical Analysis”, **Middle Eastern Studies**, Vol. 43, No. 1, January 2007, p. 69.

Ermenilerin Hristiyanların saflarına katılarak silahlı Hristiyan güçlerle birlikte kendilerine karşı savaşacakları endişesi taşımaktaydılar.

Ermeniler, Lübnan'ın egemenliğini ve teritoryal bütünlüğünü ve tüm Lübnanlı tarafların ulusal dayanışma ve uzlaşma içerisinde olmalarını savunmuşlardır. Mezhepsel dengelere dayalı siyasal sistemin devam ettiği barış içindeki bir Lübnan'ın vatandaşı olmak Ermenilere kendi kimliklerini koruma olanağı sağlayacaktı.¹¹⁹ Ermeniler, bölünmüş bir Lübnan'ın kendi varlıkları için tehlikeli olacağını düşünmekteydiler. Bu dönemde, Ermeniler aslında diğer tüm toplumlar gibi kendi fiziksel güvenliklerini korumaya çalışmışlardır.¹²⁰ Bir diğer deyişle, Ermenilerin bu dönemde benimsedikleri pozitif tarafsızlık, bir anlamda Lübnan kurumlarındaki ortaklıkçı güç paylaşımı sisteminden kaynaklanan bir politikaydı. Ermeniler, Devlet'in çöküşünün ve/veya mezhepsel siyasal sistemde meydana gelecek bir değişikliğin, Ermenilerin Lübnan'daki varlıklarını tehlikeye sokacağını ve Ermeni topluluğunun ülkede kendi iç konuları üzerindeki otonomilerini kaybedebilecekleri korkusunu taşımaktaydılar.¹²¹

Ermeni tarihçi ve aynı zamanda Taşnak Partisi üyesi olan Yervant Pamboukian;

“Bizim pozitif tarafsızlık politikası yapıcı bir siyasal yaklaşımdı ve amacı savaştan hizipleri diyalog kurmak ve savaşı durdurmak için bir araya

¹¹⁹ Migliorino, (Re)Constructing Armenia..., p. 153.

¹²⁰ Jacob Bercovitch, diasporaların ve/veya örgütlü toplumların çatışmalar üzerinde önemli bir etkisinin olduğunu ve bu etkinin çatışmaların türünü ve seviyesini etkileyebileceğini ifade eder. Diasporalar ve örgütlü toplumlar “iç düzey”, “bölgesel düzey”, “devlet ötesi düzey” ve “diğer ülkelerdeki dağınık grupların sürece katıldığı düzey” olmak üzere dört işleve sahiptirler. Bu aktörler için her düzeyde “Esas amaç, kendi çıkarlarını korumak ve devam ettirmektir.” Çatışma sürecini siyasal, askeri, ekonomik ve sosyo-kültürel olmak üzere dört sahada etkileme potansiyeline sahip olan bu aktörler, çatışmayı pozitif (çatışmanın sona erdirilmesine katkı sağlayarak) ya da negatif (çatışmayı daha da kötüleştirerek) veya nötr (çatışmanın ya sürecini ya deneticesini etkileyerek) katkıda bulunabilirler. Başka bir deyişle, bu aktörler, makul pozisyona katkı yaparak ve onu destekleyerek içsel çatışmaya yapıcı bir rol oynayabilir veya düşmanlık yaklaşımlarını provoke ederek yıkıcı bir rol oynayabilirler. Bkz. Jacob Bercovitch, “A Neglected Relationship: Diasporas and Conflict Resolution”, **Diasporas in Conflict: Peace-makers or Peacewreckers?**, Hazel Smith ve Paul Stares (Ed.), Tokyo & New York & Paris, United Nations University, 2007, pp. 21-28; Geukjian'a göre, şiddetin acı deneyimlerine sahip bir geçmişleri olan toplumların, örneğin Ermeniler, Yunanlılar ve Yahudiler, çatışmalara yaklaşımı şiddeti tecrübe etmemiş toplumlardan farklıdır. Bkz. Ohannes Geukjian, “An Ignored Relationship: The Role of the Lebanese Armenian Diaspora in Conflict Resolution (1975-1990)”, **Middle Eastern Studies**, Vol. 50, No. 4, 2014, p. 555.

¹²¹ Hratch Bedoyan, “The Social, Political and Religious Structure of the Armenian Community in Lebanon”, **The Armenian Review**, Vol. 32, No. 2, June 1979, pp. 119-130.

getirmekti. Böyle bir pozisyonu sağlamaya yeterli olmasa dahi bedelin ne olacağının önemi olmadan onu savunmak zorundaydık.”¹²²

diyerek Ermenilerin bu politikayı ne kadar önemsediklerini vurgulamıştır. Jacob Bercovitch de Ermenilerin savaş sürecinde “işbirliğinin norm ve pratiklerini ortaya koyarak, çatışmayı yeni bir çerçeveye oturtarak ve genel olarak ılımlı pozisyonları destekleyerek”¹²³ yapıcı bir rol oynamak istediklerini ifade eder. Taşnak Partisi milletvekili olan Hagop Pakradounian ise Ermenilerin izledikleri politikanın “pozitif tarafsızlık”tan öte “taahhüt edilmiş tarafsızlık (committed neutrality)” olduğundan söz eder:

“Biz, tamamen Lübnan’ın bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü taahhüt ettik ve Lübnan’daki savaşın sadece yıkım, ölüm, göç ve daha önemlisi Lübnan’ın farklı mezheplerinin barışçıl bir arada yaşamasını tehlikeye sokacağını ifade ettik. Biz, en başından beri savaşın devam etmesinin sadece savaşın daha da genişlemesine yol açacak olan dış müdahaleleri getireceğini tahmin ettik.”¹²⁴

diyen Pakradounian’a göre, Lübnanlılar, Ermenileri ancak 15 sene sonra yani Taif’te problemleri diyalog yoluyla çözmeye gittiklerinde anlayabildiler. Fakat;

“Bu çok geçti; çünkü ülke çoktan yıkım içindeydi ve büyük insan ve materyal kayıpları vardı.”¹²⁵

Ermeni grupların İç Savaş sürecinde bir arada hareket etme kararı almaları ve pozitif tarafsızlık gibi bir politika benimsemeleri geçmişten kaynaklanan birkaç unsurla açıklanabilir. Her şeyden önce, Ermeniler, 1958 Lübnan İç Krizi’nden ciddi dersler çıkardılar. 1958 krizinde, Cumhurbaşkanı Kamil Şamun’u destekleyen Taşnaklar ile Müslümanların önderliğindeki muhalifleri destekleyen Hınçaklar, Ramgavarlar ve Ermeni komünistler derin bir şekilde iki siyasal kampa bölünmüştü. Siyasal partiler arasındaki bu keskin ayrışma topluluk içi şiddete dönüşmüş ve Ermeni topluluğu bu

¹²² Yervant Pamboukian, **Hayoutian yev Lipanani Hamar (Ermeniler ve Lübnan İçin)**, Beirut, Aztag Press, 2000, p. 18’den aktaran Vera C. Yacoubian, “The Politics of the Armenians in Lebanon: 1975-1989”, Beirut, Lebanese American University, **Unpublished Master Thesis**, 2013, p. 47.

¹²³ Bercovitch, “A Neglected Relationship...”, p. 26.

¹²⁴ Ketaib Partisi’nin milletvekili Hagop Pakradounian ile Beyrut’ta 24 Mayıs 2013 tarihinde yaptığı röportajdan aktaran Yacoubian, “The Politics of the Armenians...”, p. 49.

¹²⁵ **Ibid.**

süreçte derin acılar yaşamıştı. Ermeniler 1958 Krizi'nden bu noktada önemli dersler çıkarttılar. Bu noktada, Ermeniler, izleyecekleri taraflı tutumların gelecekte ülkedeki varlıklarına bir tehdit oluşturabileceğini düşünüyorlardı. Bundan dolayı, Ermeniler, İç Savaş'a katılmayarak Hristiyan ya da Müslümanların taraflarında yer almayı reddettiler. Bir diğer unsur, Ermeni siyasal partilerinin 1970'lerin başında "Ermeni soykırımının 60. yılı" çalışmaları münasebetiyle bir araya gelmeleridir. Ermeni meselesi üzerinde en iyi mücadele alanlarının bulunması, Antelias'taki Kilikya Katolikosluğu ve Ermenistan'daki Kutsal Eçmiadzin Ana Makamı'yla ilişkilerin geliştirilmesi konularının tartışıldığı bu dönemde, Ermeni siyasi partileri arasında yakınlaşma gerçekleşmişti; bu, işbirliği alanında yeni bir dönemin başlangıcına işaret etti.¹²⁶ Ermeni siyasi fraksiyonlarını işbirliğine iten bir diğer unsur, Türkiye'nin 1970'lerin başında Aztag ve Zartonk gazetelerini Türkiye'yle ilgili kötü unsurlar içeren haberler yaptıkları iddiasıyla Lübnan yönetimine şikâyet etmesiydi. Türkiye'nin şikeyeti, farklı görüşteki bu iki gazeteyi bünyelerinde bulunduran Taşnak ve Ramgavar partilerinin Türkiye "tehdidine" karşı daha dayanışma içinde hareket etmelerine ortam hazırlamıştır.

Hınçak Partisi'nin önde gelen isimlerinden Haroutuin Jerejian (Goujouni), Parti'nin 1972 yılında Beyrut'ta gerçekleştirilen 12. Kongresi'nde ülkedeki Ermeni topluluğun çıkarları için Ermeni siyasal partilerin işbirliği içinde hareket etmelerinin önemine dikkat çekerken, adeta buna bir karşılık olarak 1974 yılında Taşnak, Hınçak ve Ramgavar partilerinin temsilcilerinden oluşan partiler arası bir komite oluşturuldu.¹²⁷ 24 Nisan 1975 tarihinde gerçekleştirilecek olan "soykırımın 60. yıldönümü" anmalarını organize etmekle sorumlu bu komite, ilk olarak "Ermeni Ulusal Cephesi"ni (Armenian National Front)" kurmuştur. Ermeni partiler arasındaki karşılıklı anlaşmaya ve işbirliğine katkı sağlamayı amaçlayan bu girişim, Ermenilerin savaş süresince izleyeceği pozitif tarafsızlık politikasının habercisi gibiydi.

¹²⁶ Ermeni komünistler, bu toplantılara ilk defa katılıyorlardı. Haroutun Madayan ve Krnig Attarian, Ermeni komünistler adına toplantıya katılan isimlerdi. Bkz. Geukjian, "An Ignored Relationship...", pp. 65-66.

¹²⁷ Yacoubian, "The Politics of the Armenians...", p. 46.

Ermenilerin pozitif tarafsızlık politikası, Lübnan'ın diğer etno-mezhebi toplulukları tarafından hoşnutsuzlukla karşılandı. Ülkedeki her bir etno-mezhebi topluluk, Ermenilerden, kendi anlayışları doğrultusunda farklı roller oynamalarını bekliyordu. Ermeni yöneticiler ile Ermenilerin politikalarını değiştirmeleri ve kendi saflarında savaşa katılmalarını isteyen Maruniler, özellikle Ketaib Partisi arasındaki uyuşmazlık had safhadaydı. Ermenilerin pozitif tarafsızlık politikası, Ketaib liderleri açısından en iyi anlamda “Lübnan'ın sınırlı teslimiyeti” iken; en kötü anlamda “ihamet”ti.¹²⁸ Bu noktada, Beşir Cemayel'e kulak verilirse:

“Biz onlara kalplerimizi açtık. (...) Lübnan'da kendilerini yabancı hissedecekleri hiçbir şey yapmadık. Fakat bu hareketler karşılıklı değilmiş. (...) Kan borcunu ödeme zamanı geldiğinde bundan kaçtılar.”¹²⁹

İki taraf arasındaki uyuşmazlık Ekim 1978'e gelindiğinde tam anlamıyla patlak verdi.¹³⁰ “100 Gün Savaşı” olarak adlandırılan bu süreçte, Ketaib milisleri ve Şamun destekçileri, Suriye ordusuyla işbirliği içerisinde Ermeni nüfusunun yoğun olduğu Burc Hammud, Halil Badavi ve Haçin'e saldırdılar.¹³¹ Ermeniler, bu dönemde ciddi can ve mal kayıpları yaşadılar.¹³² Kimliği belirlenemeyen bazı kişiler, aynı süreçte Bikfaya'daki Ermeni Soykırım Anıtı'na zarar verme girişiminde bulundular. Ermenilerin yaşadığı Burc Hammud, Zalka, Jel Edib ve Mar Mekhayel bölgelerine 1979 yılında ikinci büyük saldırı düzenlendi. Eylül 1979'da saldırıya uğrayan ve üç gün yoğun saldırılar altında kalan Burc Hammud buna rağmen düşmemiştir. Ermenilerin Batı Beyrut'taki yerleşimlerine ise spesifik bir saldırı olmamasına karşın

¹²⁸ Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 153.

¹²⁹ Rani Geha, **Words from Bashir: Understanding the Mind of Lebanese Forces Founder Bashir Gemayel from His Speeches**, Lexington, CreateSpace Independent Publishing Platform, 2010, pp. 22-23.

¹³⁰ Bakanlık görevi de yürütmüş olan Ketaib Partisi üyesi Karim Pakradouni, 1975-1982 arası dönemin Ermeniler için en kötü dönem olduğunu ifade eder. Ermeniler ile Hristiyanlar arasında büyük sorunların yaşandığı bu dönemde, Ermeniler savaşta Hristiyanların yanında yer almaları için yoğun baskılara maruz kaldılar. Bkz. Karim Pakradounian ile Beyrut'ta 28 Şubat 2013 tarihinde yaptığı röportajdan aktaran Yacoubian, “The Politics of the Armenians...”, p. 48.

¹³¹ Burc Hammud Ermenileri, zaten savaşın başladığı andan itibaren kendilerini tehlikeli bir şekilde Hristiyan silahlı unsurları ile Filistinliler arasında çatışmaların vuku bulduğu ve Filistinliler tarafından kontrol edilen Katantina ve Naba'a bölgelerine yakın bir konumda buldular. Bkz. Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 153.

¹³² Bu süreçte, yaklaşık olarak 10 bin Ermeni yerlerinden edilirken 65 sivil hayatını kaybetmiş, 300 kişi de yaralanmıştır. Burc Hammud ağır bir yıkım içerisindeyken Halil Badavi bölgesinin de yüzde 80'lik bir kısmı tahrip edilmişti. Bkz. Geukjian, “The Policy of Positive...”, p. 69.

güvenlik endişesi nedeniyle çok sayıda Ermeni ailesi buradaki yerleşimlerini terk ederek ülkenin doğusuna göç etmiştir.¹³³

Lübnanlı grupların Ermenileri “cezalandırma” girişimlerinden ülkedeki farklı Ermeni aktörleri de nasibini almıştır. Hınçak Partisi’nin yayın organı olan Ararat gazetesinin mülkleri bombalanmış, ciddi oranda yıkıma uğratılmıştır. Hınçak spor kulübü Homenmen de Ağustos 1984’teki bir bombalamayla tahrip edilmiştir. Bu dönemde, spesifik olarak hedef alınmasalar da Ermeni kiliseleri de zarar gördüler. Bunun en vahim örneği, 24 Nisan arifesinde insanlar “soykırım anması” yaparken Kilikya Katolikosluğu’nun ateşe verilmesiydi.

Ermeniler, tüm bu baskılara rağmen İç Savaş süresince pozitif tarafsızlık politikalarını sürdürmüşlerdir.¹³⁴ Ermenilerin bu politikası, zamanla Lübnanlı gruplar tarafından da büyük oranda kabul edilmiştir. Ermenilere yönelik saldırılar, 1980’lerde ara ara devam etmiş olsa da Ermenilerin uyguladıkları “diplomasi” bunda belirleyici bir etki yapmıştır.¹³⁵ Ermeniler, özellikle Taşnaksutyun, savaşın ilk yıllarından itibaren hem Ketaib Partisi önderleriyle hem de Filistinli liderlerle sürekli iletişim içinde olarak, onlarla toplantılar yaparak çatışmayla ilgili kendi tutumlarını ortaya koydular. Ermeniler, 1982 yılında Beşir Cemayel’in cumhurbaşkanı seçilmesinde olduğu gibi ülke için önemli meselelerde desteklerini garanti ederek yapıcı bir rol oynamaya çalıştılar.¹³⁶ Öte yandan, Ermeniler, bu dönemde Sovyetler Birliği’nden bir noktada

¹³³ Kilikya Katolikosluğu verilerine göre, 1974-1978 arası dönemde 15 bin ila 16 bin arası bir Ermeni nüfusu ülkeden göç etmiştir. Bkz. Varjabedian, **Hayere Libanani...**, pp. 353-389.

¹³⁴ Ermenilerin savaştaki pozitif tarafsızlık politikalarını kabul eden az sayıdaki politikacılardan birisi, ülkedeki Dürzi topluluğunun önde gelen lideri Kemal Canbolat’tı. Canbolat’a göre, Ermenilerin tutumları gerçekten liberal ve yurtseverdi. Ermeniler, bu süreçte, kendi Ermeni milliyetçiliklerinin Lübnan’a olan sadakatleriyle ne kadar uyumlu olduğunu göstermişlerdir. Bkz. Kamal Joumblatt, **I Speak for Lebanon**, London, Zen Books, 1982, p. 41.

¹³⁵ Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 154.

¹³⁶ 23 Ağustos 1982 tarihinde gerçekleştirilen seçimlerde, Taşnak Partisi Merkez Komitesi, Beşir Cemayel’e oy verilip verilmemesi konusunda bölündü. Uzun tartışmalardan sonra Ermeniler, Cemayel lehine oy kullanma kararı aldılar. Hagop Pakradounian’a göre Ermenilerin Cemayel lehine oy kullanmaları izledikleri pozitif tarafsızlık politikasından önemli bir kopuşu ifade etmekteydi. Çünkü Cemayel, seçilmesi ve Ermenilerin kendisini desteklemeleri durumunda Ermenileri Lübnan’ın yedinci büyük grubu olarak tanıyacağını vaat etmişti. Bu, Ermenilerin Cemayel’i desteklemelerini sağladı. Bkz. Taşnak Partisi üyesi Ermeni milletvekili Hagop Pakradounian ile Beyrut’ta 24 Mayıs 2013 tarihinde yaptığı röportajdan aktaran Yacoubian, “The Politics of the Armenians...”, p. 63; Batı Beyrut medyası, 1985 yılında Cumhurbaşkanı Cemayel’i ziyaret ederek onun politikasına desteklerini açıklayan Ermenileri eleştirdi. Bu dönemde, Batı Beyrut’ta birçok Ermeni kaçırılmış ve öldürülmüştür. Bkz. Geukjian, “The Policy of Positive...”, p. 70.

siyasal destek almaya ve Lübnan'da Suriye'nin politikalarında bir rol oynamaya başladılar.¹³⁷ Ermeniler, Suriye'de Hafız Esad'ın başa geliş sürecinde Baas Partisi'nin yanında yer alarak yönetimin güvenini kazandılar. Suriye için "sadık" ve "güvenilir" topluluk olan Ermeniler ile Suriye arasındaki ilişki Suriye'nin Nisan 1976'da Lübnan'a ilk müdahalesini yaptığında net olarak gözlemlenmiştir. Lübnan'a giren Suriye güçlerinin komutası Bekaa'daki Ermeni köyü Anjar'da koğuşlanmıştı.

Ermenilerin izlediği pozitif tarafsızlık politikası, 1988 yılında General Mişel Aun'un Lübnan'daki Suriye varlığına karşı "Kurtuluş Savaşı (War of Liberation)" ve daha sonra Lübnan Güçleri'ne karşı başlattığı "Eleme Savaşı (War of Elimination)"yla yeni meydan okumalarla karşı karşıya kalmasına rağmen Ermeniler, bu dönemde de politikalarından vazgeçmemiş, çatışan gruplardan herhangi birine katılmamış ve sorunların çözümü için diyalog çağrılarını sürdürmüşlerdir.

1. İç Savaş Döneminde Ermenilerin Toplumsal, Kültürel ve Ekonomik Durumları

İç Savaş sürecinde yaşanan trajik gelişmeler, Ermenilerin o döneme kadar Lübnan'da elde ettikleri kazanımlarının ciddi oranda zarar görmesine neden oldu. İç Savaş'ın, Ermenilerin bu ülkedeki konumları üzerindeki olumsuz etkileri toplumsal, kültürel ve ekonomi gibi birçok alanda açık biçimde gözlemlenmekteydi. Her şeyden önce, İç Savaş, çok sayıda Ermeninin Lübnan'dan ayrılarak Ermeni diasporasının iyi örgütlendiği Batı ülkelerine göç etmelerine neden oldu. Bu dönemde, ne kadar Ermeninin Lübnan'dan ayrılarak başka ülkelere yerleştiğine yönelik sağlıklı ve kesin verilere sahip olunmamakla birlikte genel kabul gören bilgilere göre Ermeni nüfusunun yarısı söz konusu süreçte ülkeden göç etmiştir.¹³⁸

İç Savaş, Ermenilerin Lübnan'da inşa ettikleri kurumlara ciddi zararlar vermiş, kurum ağlarını olumsuz etkilemiştir. Savaşın patlak vermesinden itibaren, Devlet'in güvenliği sağlayamadığı Burc Hammud, Halil Badavi ve Haçin gibi Ermeni yerleşim

¹³⁷ Migliorino, (Re)Constructing Armenia..., p. 154.

¹³⁸ Lübnan'daki Ermeni nüfusu, 1975 yılında 200 bin iken 1990 yılına gelindiğinde bu sayı 100 bin civarına düşmüştür. Bkz. Migliorino, (Re)Constructing Armenia..., p. 165.

yerleri, başta Taşnaklar ve Hınçaklar olmak üzere farklı Ermeni fraksiyonları tarafından oluşturulan silahlı güçlerce korunmaya ve savunulmaya başlandı.¹³⁹ Ermeniler, bu bölgelerde adeta yarı-otonomi bir yönetim alanı oluşturdular.¹⁴⁰ Ermeni siyasi fraksiyonları, kilise ve dayanışma dernekleriyle işbirliği içerisinde hareket ederek Devlet'in temel görevlerini yerine getiremediği bu süreçte, topluluklarının varlığını koruma altına almak amacıyla Burc Hammud'da ortadan kalkan merkezi hükümet otoritesinin yerini alan bir kendi kendini yönet sistemi hayata geçirdiler. Savaşın Ermeni topluluğu üzerinde meydana getirdiği yıkıntıları minimize etmeye çalışan bu kesim, bu doğrultuda "Ulusal Konsey'i (Hazzkayine Khorhouri)" kurdular. Ulusal Konsey, AGBU ve Ermenilerin İsviçreli Arkadaşları, Jinishian Anıtı Programı ve Howard Karagheusian Anma Kuruluşu gibi uluslararası yardım örgütleriyle işbirliği içerisinde insanların eğitim, sağlık, iletişim ve barınma gibi ihtiyaçlarının karşılanması için çalışmıştır.¹⁴¹

İç Savaş'ın Ermeni kurumları üzerindeki etkilerine daha detaylı bakıldığında, Ermeni kültürünün temel taşlarından birisi olan Ermeni eğitim kurumlarının bu süreçte ciddi zararlar gördükleri gözlemlenmektedir. Savaştan önceki döneme bakıldığında, 1960'ların sonlarına gelindiğinde, Ermeniler çok sayıda iyi organize olmuş anaokullarına ve ilk ve orta dereceli okullara sahiptiler. Bu okullarda belli bir eğitim sistemi oturtulmuştu. Okullar, artan nüfusun ihtiyaçlarına karşılık verebilmek için kapasitelerini yükseltirken gerek okul sayısı gerekse öğrenci sayısı savaş öncesi dönemde önemli bir oranda çoğalmıştı. Lübnan'daki Ermeni okullarındaki öğrenci sayısı, 1964 yılında 13.398 iken bu sayı, 1972-1973 eğitim-öğretim döneminde 18.526'ya, 1974-1975 eğitim-öğretim dönemindeyse 21.000'e ulaştı. Savaşın başlamasını izleyen süreçte bu sayılar ciddi oranda düşüş gösterdi. Öğrenci sayısı, 1987-1988 eğitim-öğretim döneminde 12.924'e, 1991-1992 eğitim-öğretim dönemindeyse 11.939'a düşmüştür. Söz konusu düşüş, Ermeni okullarının sayısında da gözlemlenmekteydi. 1974-1975 eğitim-öğretim döneminde 57 olan Ermeni okul

¹³⁹ Bercovitch, yerinden edilmiş toplulukların ev sahibi ülkede koşulların düşmanca ve/veya sınırlayıcı olması durumunda kendi fiziksel koruma unsurlarını sağlayabileceklerini ifade eder. Bkz. Bercovitch, "A Neglected Relationship...", p. 22.

¹⁴⁰ Migliorino, (Re)Constructing Armenia..., pp. 164-165.

¹⁴¹ Ibid., p. 165.

sayısı, 1987-1988 eğitim-öğretim döneminde 47'ye, 1991-1992 eğitim-öğretim dönemindeyse 45'e düştü.¹⁴²

Ermeni eğitim kurumları, savaş süresince çatışmaların ortasında kalmış ve tahrip olmuşlardır. Lübnan'da Ermeni okulları, Ermeni yerleşiminin yoğun olduğu Burc Hammud'da, Hristiyanların yoğun olarak yaşadığı Beyrut'un doğusundaki Eşrefiye ile Beyrut'un batısındaki merkez bölgede ve Hristiyanların kontrolündeki Beyrut'un kıyı kesiminde yer almaktaydılar. Batı Beyrut'taki eğitim kurumları savaşın patlak vermesiyle beraber çatışmanın ortasında kaldılar. Güvenliğin tamamen ortadan kalktığı bu dönemde okullar tüm faaliyetlerini askıya aldılar. Kantari'de Protestan Ermeni Koleji çeşitli silahlı güçler tarafından sürekli kontrol altına alındı ve askeri bir karakol gibi kullanıldı. Kolej'in binası ve materyalleri ciddi oranda zarar görmüştür.

Savaş uzamakta ve günlük yaşamın bir unsuru haline gelmeye başlamıştı. Tüm bu olumsuz koşullara rağmen Ermeniler savaşın kısa sürede bitmeyeceği algısıyla günlük eğitimin devam ettirilmesi için çareler aramaya başlamışlardı. Ermeni nüfusunun çoğunun tehlikeli Batı Beyrut'tan ayrılarak görece daha güvenli olan Doğu Beyrut'a göç etmesiyle Ermeni kurumları da bu bölgede eğitim kurumlarının birer uzantılarını hayata geçirmeye başladılar.¹⁴³ Savaş uzadıkça bu çabalar da etkisiz kalıyordu. Nitekim savaş süresince birçok Ermeni okulu kapanmış, faaliyetlerine devam edenlerinse öğrenci sayısı azalmış ve eğitim kaliteleri kötüleşmiştir.

Migliorino, İç Savaş'ın Ermeni eğitim kurumları ve onların yeni nesil Lübnanlı Ermeni yetiştirme üzerindeki etkinliğinde nasıl bir etki oluşturduğunu hesaplamanın zor olduğunu ifade eder. Kuşkusuz söz konusu dönemde okullara katılım ve eğitim ciddi şekilde olumsuz etkilenmiştir. Bununla birlikte Ermeni topluluğunun eğitim alanında var olan örgütlü liderliği ile Ermeni okul sisteminin bir arada tutulması için destekte

¹⁴² Jirair Tanielian, **Lipananahay Tebrotze: Tiver yev Mdoorouner (Lübnan'da Ermeni Okulları: Sayılar ve Düşünceler)**, Beirut, 2002, p. 50.

¹⁴³ Örneğin, Ermeni Hayırseverler Genel Birliği'ne ait Hovaghimian Manoukian okulu faaliyetlerini Serail'den Sın el-Fil'e, Gregoryen Khanamirian okulu da aynı bölgeden Fanar'a taşımak durumunda kaldı. Zokak el-Blat'taki Jemaran-Palandjian okulu ise daha sıkıntı bir süreçten geçerek eğitim hayatını yeni bir yerde, Mzher'de sürdürmek zorunda kaldı. Savaşın ilk dönemlerinde öğrenci sayısı 1.200'den 200'e düşen bu okul, Mzher'e yerleşmeden önce Antelias'taki Kilikya Katolikosluğu'nda, Dbayeh'te ve Burc Hammud'da da belirli sürelerde geçici olarak faaliyetlerini sürdürmüştür. Bkz. Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 162.

bulunan diasporanın geleneksel sponsor kurumları arasındaki ilişkiler bu dönem boyunca da devam etti. Müfredat konusunda ise ülkede devlet fonksiyonlarının ortadan kalktığı ve ulusal birlik krizinin yaşandığı bir dönemde Ermeni okulları bulundukları bölgedeki Arap koşullarıyla daha derin bir entegrasyon kurma arayışı içerisinde olmuşlardı. Nitekim Ermeni okullarının müfredatlarında Arap unsurlarına yer vermesi 1970'ler ve 1980'ler boyunca devam etmiştir.¹⁴⁴

İç Savaş, birçok alanda olduğu gibi Lübnan'da Ermeni kültürünün üretimini, çeşitliliğini ve niteliğini de ciddi oranda olumsuz etkilemiştir. Savaşın patlak vermesiyle birlikte ülkedeki Ermeni kültür üretimi ve yayımı ciddi bir darbe yemiştir. Bu dönemde edebiyat, tiyatro, müzik, sanat gibi alanlarda Lübnan'daki Ermeni topluluğunun ana karakteri olan birçok artist ve entelektüel ülkeyi terk etti. Lübnan'da Ermeni topluluğu için daha vahim olansa Ermenilerin bu süreçte Ermeni "kültür üretimi"yle ilgili taleplerinde meydana gelen azalmadır.¹⁴⁵ Bu durum, Ermeni topluluğunun varlığını anlamlı kılan unsurlara yönelik eskisi kadar bir rağbet olmaması anlamına gelmekteydi ki bu da Ermeni topluluğu için pek de hayra alamet bir gelişme değildi.

Bu olumsuz gelişmelerin gözlemlendiği alanlardan birisi edebiyat dünyasıydı. Lübnan Ermeni edebiyat dünyasının önde gelen birçok yazar ve şairi savaşın başlamasından kısa bir süre sonra ülkeyi terk ederek Birleşik Devletler, Fransa, Kanada ve Avustralya gibi ülkelere göç ettiler. Bu dönemde, Ermeni dergileri de gerek savaşın ortasında kalmalarından gerekse yazarlarını kaybetmelerinden dolayı zorlu bir süreç geçirdiler. Bazı dergiler, bu koşullar altında belirli dönemlerde ara vermek zorunda kalmalarına karşın faaliyetlerini devam ettirmeye çalıştılar. Bazılarıysa yayınlarını tamamen durdurmak zorunda kaldılar. Örneğin, Antranik Zaroukian'ın sahibi olduğu haftalık "Nairi" dergisi birçok defa yayınlarına ara vermek durumunda kaldı. Ekim 1975-Ağustos 1979 tarihleri arasındaki dönemde faaliyetlerini durdurmak zorunda kalan bu

¹⁴⁴ Örneğin, Mekhitarist Koleji, 1976 yılında sadece Arapça eğitim yapmaya başladı. Nazarian Koleji ise 1977-1978 eğitim-öğretim döneminde Arapça tarih, coğrafya ve yurttaşlık bilgisi dersleri vermeye başladı. Konu üzerine daha detaylı bilgi için bkz. A. Nasri Messarra, **Theorie Generale du Systeme Politique Libanais**, Paris, Cariscript, 1994, pp. 118-119'dan aktaran Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 176'da dipnot 46.

¹⁴⁵ Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 166.

dergi, yaz 1978-Mayıs 1979 arasında kısa bir süre faaliyetlerini yeniden başlatsa da 1981 ve 1982 yıllarında yayınlarına tekrar ara vermek durumunda kalınca sahibi, Mart 1983'te yayınlarını tamamen durdurma kararı alarak Paris'e göç etti.¹⁴⁶ Zaroukian'ın Nairi'sinin hazin sonunu Simon Simonian'ın "Spurk"ı ve Sarkis Guiragossian'ın "Pakin"i de yaşamıştır. Bu dönemde, Lübnan Ermeni edebiyat dünyasını olumsuz etkileyen bir diğer gelişme ise Simon Simonian ve Karnig Attarian gibi Ermeni edebiyat sahnesinin önde gelen isimlerinin hayata gözlerini yummalarıdır.¹⁴⁷

Lübnan'da savaş koşullarında birçok Ermeni tiyatro sanatçısı ve müzisyen de ülkeyi terk etti. Bunlar arasında ünlü soprano şarkıcı Arpine Pehlivanian, 1970'lerin öne çıkan pop şarkıcısı Adiss Harmandian ve Ermeni tiyatrosunun önde gelen grubu Varant Papazian'ın kurucusu Berge Fazlian yer almaktaydı. Lübnan'da çok sayıda Ermeni grubunun çalışmalarına ara verdiği savaş döneminde önemli Ermeni tiyatrocularının göç etmesi nedeniyle tamamen bitmese de daha amatör bir konuma gelmişti. Bununla birlikte, savaş koşullarında Burc Hammud'da kalan birkaç tiyatro grubu, Migliorino'nun ifade ettiği gibi "paradoksal bir şekilde" performansları için bilet satabilmişlerdi.¹⁴⁸ Bu, çeşitli silahlı grupların belli alanları çevrelediği ve kontrol ettiği ülkede Ermenilerin yerleşim alanlarında tiyatroya sığınarak kendilerine bir eğlence unsuru oluşturmak istemelerinden kaynaklanmaktaydı.

Ülkeyi terk eden müzisyenler noktasındaysa Adiss Harmandian'a özel bir parantez açmak gerekir. 14 Ocak 1945 tarihinde Beyrut'ta doğan Harmandian, Lübnan Ermeni pop müziğinin ya da diğer adıyla "estradayin" müzik tarzının kurucusu olarak kabul görülür. Addis, adeta koroların Lübnan'ın manda yönetimi döneminde ve ülkenin bağımsızlığını kazanmasını izleyen ilk üç on yıllık süreçte yerine getirdiği görevi üstlenmişti. Yakışıklı, genç ve güzel sesli bir popstar olarak, Ermenice söylediği şarkılarla konser alanlarına toplanan binlerce kişiyi etkiliyordu; radyolar aracılığıyla da daha fazla Ermeni'nin evine giriyordu. Söylediği şarkıların illa ki Ermeni unsurlarını içeren kültürel eserler olması gerekmiyordu. Bu nitelikleri taşıyan bir

¹⁴⁶ Jirair Tanielian, **Lipananahay Debakroutioun Baderazmi Darineroun, 1976-1984 (Savaş Yılları Sürecinde Lübnan Ermeni Yayıncılığı, 1976-1984)**, Beirut, 1986, pp. 79-80.

¹⁴⁷ Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 167.

¹⁴⁸ **Ibid.**, p. 167.

kişinin ağzından Ermenice çıkan bir aşk şarkısı bile Ermeni topluluğu üzerinde ciddi etkiler oluşturunuyordu. Bir diğer deyişle, eserlerinde çok fazla siyasal ve/veya Ermeni vatanseverlik unsurlarına yer vermemiş olsa da Harmandian, Ermenice şarkıların Ermeniler tarafından dinlenmesi noktasında “devrimci” bir rol oynamıştır. Mısır, Lübnan ve Türk müziklerinin sıklıkla yer bulduğu radyolar, Harmandian’ın yükselmesiyle birlikte daha çok Ermenice eserler çalmaya başladılar. Avrupa müziğinde iyi olmasına karşın bunda bir gelecek göremediği için başka bir deyişle Avrupa ülkelerinin dillerinde müzik yapmanın iyi bir fikir olmadığını düşünen Harmandian, bunun yerine daha akıllıca olduğunu düşündüğü şeyi yaparak bu müzik türünü Ermenice’de icra etmeyi tercih etmiştir. Harmandian’ın bu kararının olumlu sonuç vermesi diğer birçok Ermeni sanatçısının da bu yolu benimsemelerine yol açtı. Bunun en açık göstergesi, Avrupa müziğini benimsedikleri için Avrupai sahne isimleri kullanan bu sanatçıların yeniden Ermenice isimleri kullanmaya başlamalarıdır. Tıpkı Harmand soyismini benimseyen Addis’in Harmandian’ı kullanmaya başlaması gibi King Arthur sahne ismini kullanan Harout Hapoorian da Ermenice Haro Poorian ismini kullanmaya başlamıştır. Paul the Prince, Paul Baghdadlian; Maxim de Maxim Panossian isimlerini kullanmayı tercih ettiler.¹⁴⁹

Harmandian’ın öncülüğünü yaptığı estradayin, tıpkı arabesk, rebetiko ve mizrahi müzik türlerinde olduğu gibi resmi milliyetçi söylemde ortaya konan “ben” ile “öteki” arasındaki farklılıklardan doğmuş ve bu farklılıklara meydan okuyan bir yol haritası benimsemiştir.¹⁵⁰ Bir diğer deyişle, genç Ermeni nesillerin ihtiyaçlarına hitap eden estradayin, Ermeni toplumunun hâkim söyleminde benimsenen etnik özellikleri yaşadıkları ülkenin unsurlarıyla harmonilemeyi öngörmekteydi. Bu, bir anlamda “içinde olmak” ile “arasında kalmak” ikileminin bir yansımasıydı. İlk single olan “Çiçekler (Dzaghiner)” ile büyük bir başarı elde eden Harmandian, eserlerinde genellikle gitar gibi müzik enstrümanlarının eşlik ettiği dans unsurunu içeren aşk şarkıları performe ediyordu. Şarkıları, daha çok Ermeni isimleri ile Ermeni kadını ve erkeğini betimleyen unsurlar içeriyordu. 1967 yılında piyasaya sürdüğü “Nuné, Nuné” şarkısında olduğu gibi eserlerinde Ermeni isimlerine sıkça yer veren

¹⁴⁹ Alajaji, *Music and the Armenian...*, p. 111.

¹⁵⁰ *Ibid.*, p. 121.

Harmandian, 1973 yılında ortaya koyduğu “Karoun, Karoun” adlı şarkısında olduğu gibi Ermeni kadını ve erkeğini betimleyen unsurlara (kara saçlar, kara gözler) yer vermektedir.

Ermeni şarkıcılar, öte yandan bu dönemde Ermenilerin izledikleri “pozitif tarafsızlık” politikasını destekleyen şarkılar da yaptılar. Bu noktada, şarkıcı Manuel Menenghetchian’ın İç Savaş’ın sona erdirilmesi ve ülkeye barışın tekrardan getirilmesi arzularını ifade eden “Lipanan (Lübnan)” adlı eserine kulak vermek gerekir:

“Kara bulutlar üzerine yayılmış, Lübnan
Dolu yağmaya başladı ve ruhunu bıçakladı
Fırtınalar ve gök gürültüsü ruhunu şok etti, Lübnan
Depremler seni sarstı, Lübnan
Hayatına zarar verdi, Lübnan
Erkek kardeşler birbirlerine karşı aslan haline döndüler
Kalbini parça parça ediyorlar, Lübnan
Kız kardeşler birbirlerine karşı kartal haline döndüler
Gözlerini deliyorlar, Lübnan
Temiz suyun tamamen kanla boyandı, Lübnan
...
Niye, niye, Lübnan?
...
Sedirlerin yeniden serpilecek
Ve çanların çalacak
Barışın yeni şarkılarıyla
Ve camilerinin kubbelerinden
Aşk ve birlik isteyen şarkılar duyulacak
Kardeşçe iki sıra Sannine Dağı gibi yükselecek
Ve yüksek sesle sana ibadet edecek, Lübnan”¹⁵¹

Bu şarkının her dizesi aslında sadece İç Savaş dönemi Lübnan’ını değil genel olarak geçmişten bugüne Lübnan tarihini anlatmaktadır.

Ermeni edebiyat, müzik ve tiyatro alanları gibi Ermeni basın-yayın dünyası da bu dönemde sıkıntılı bir sürecin içerisindeydi. Ermeni gazeteleri, süreli yayınları ve yayınevleri söz konusu bu zorlu süreçte faaliyetlerine sık sık ara vermek durumunda

¹⁵¹ Manuel Menenghetchian, “Lipanan (Lübnan)”, **Yerevan, Lipanan** albümünden.

kaldılar; bazıları kapanırken bazıları da lokasyonlarını değiştirmek zorunda kaldılar. Örneğin, Batı Beyrut'ta yer alan Taşnakların günlük gazetesi Aztag, 1982 yılında İsrail işgalini izleyen süreçte Burc Hammud'a taşınmak durumunda kaldı. Yeşil hat ile Beyrut limanı yakınında bulunan Ramgavar Partisi'nin günlük gazetesi Zartonk'un da yayınları karşılaştığı saldırılar nedeniyle düzensiz bir hal almıştı. Gazetenin Gemmayzeh'te bulunan merkezi "Tekeyan Centre", 1976 yılında saldırıya maruz kaldı. Zartonk'un durumuna benzer bir kaderi Hınçak Partisi'nin günlük gazetesi Ararat yaşamıştır. Ararat'ın genel merkezi, 9 Mayıs 1979 tarihinde meydana gelen bir patlamayla tahrip oldu. Bu patlamadan sonra Kasım 1979'a kadar faaliyetlerini durduran gazete, 1983 yılında yeni merkezi olan Sahagian-Levon Megerditchiam Kolej'e taşındı. Lübnan'daki tek resmi Ermeni bağımsız gazetesi olan Ayk da saldırılardan nasibini almıştır. Dickran Tospat'ın sahibi olduğu bu gazete, Haziran 1975'te yayın hayatına son vermek durumunda kaldı.¹⁵²

Ermeni gazeteleri ve süreli yayınlarının bu kadar sıkıntı altında olduğu bu dönemde, Ermeni topluluğu arasında iletişim, kültür ve eğlence alanlarındaki işlev önemli ölçüde radyoların üstüne kalmıştı. 1980'lerde Lübnan'da birkaç küçük bütçeli Ermeni radyosu ortaya çıkmıştır. "Radio Paradise", "Radio Libamo-Hay", "Voice of Love", Taşnak Partisi'nin radyo istasyonu olan "Vana Tzain (Van'ın Sesi)" ve Hınçak Partisi'nin radyo istasyonu olan "Radio Nairi" bunların öne çıkanlarıydı.¹⁵³

Savaşın Ermeni topluluğunun ekonomik durumu üzerine etkilerine bakıldığında da olumsuz koşulların hâkim olduğu bir manzara görülmektedir. Savaş döneminde Lübnan'da sermaye çökmüş, işgücü azalmış, altyapı tahrip edilmiş ve birçok ekonomik kurum yağmalanmıştı. Ülkedeki endüstriyel ve ticari unsurların biçoğunun çeşitli silahlı grupların eline geçtiği bu dönemde Birleşmiş Milletler verilerine göre, ülkenin sadece altyapı ve fiziksel mallarda zararı 25 milyar dolardı. 1990'a gelindiğinde ülkede kişi başına düşen gayrisafi milli hasıla sadece ve sadece 1975 yılındakinin üçte biri kadardı.¹⁵⁴ Bu durum, Ermeniler ve onların firmaları için de

¹⁵² Tanielian, **Lipananahay Debakroutiouné...**, pp. 74-76.

¹⁵³ Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 168.

¹⁵⁴ "Country Profile", **Republic of Lebanon, Ministry of Finance**, (Çevrimiçi) www.finance.gov.lb/main/aboutus/CountryProfile/CountryOverview.pdf, Erişim Tarihi: 14 Ocak 2018.

geçerliydi. Birçok küçük ve orta boyutlu Ermeni firması savaştan farklı düzeylerde etkilenmişti. Pek çok girişimci işlerini kapatarak göç etmiştir. Örneğin, Filistinliler ile Hristiyan milisler arasında kritik bir bölge olan Mkelles'te yer alan Dantziguan firması ateşe verilerek tahrip edildi. Metal işleri alanında ön planda olan bu firmanın mallarına savaş koşullarında bile dünyanın farklı yerlerinden talepler sürmüştür. Fakat Lübnan'da üretim yapma koşulları giderek ortadan kalktığı için firmanın bu ülkede faaliyetlerine devam etmesi çok güçtü. Firma, bundan dolayı faaliyetlerinin neredeyse tamamını ülke dışına taşıdı. Mısır ve Tayland'la büyük kontratlar imzalayan Dantziguan, Birleşik Arap Emirlikleri ve Fransa'da birer ofis açarak faaliyetlerini buralardan sürdürmüştür. Aynı kaderi elektrik malzemeleri üreten Ayanian şirketi de yaşamıştır. Savaştan etkilenen bu şirket, Ortadoğu pazarında sahip olduğu etkinliğini kaybetmiştir. Bununla birlikte, savaşın “olumlu” kazançlar sağladığı Ermeni firmaları da söz konusuydu. Örneğin, Burc Hammud'da ayakkabı üretim ve dağıtımını yapan Vivaro firması, savaş nedeniyle Doğu Asya'dan ülkeye ayakkabı ithalatının sekteye uğraması ve Beyrut'taki The Madinat Sin'aiyah gibi rakiplerinin savaştan zarar görmeleri nedeniyle savaş süresince önemli kazançlar sağlamıştır.

Tüm bu toplumsal, kültürel, siyasal ve ekonomik unsurlar göz önünde bulundurularak “İç Savaş, Ermeni topluluğunun Lübnan'a entegrasyonu üzerinde nasıl bir etki oluşturmuştur?” sorusu cevaplanması gereken bir soru olarak ortaya çıkmaktadır. Bu noktada Aghop Der-Karabetian, Armine Proudian-Der-Karabetian ve E. Oshagan'ın savaş öncesinde ve savaş sonrasında lise son sınıf öğrencileri ve üniversite öğrencileri üzerinde gerçekleştirdikleri saha çalışmaları, bu soruya cevap vermek ve iki dönemdeki durumu karşılaştırmak adına önemli veriler sunar. Bu ikili, İç Savaş'ın Ermeni topluluğunu hassaslaştırdığını ve onların kendilerini diğer topluluklardan ayırttığını vurgular. Bunun, sınırlarını daha da belirginleştirerek ve grup içi bağlılığın, sadakatin artmasıyla gerçekleştirildiğini ifade ederler. İkilinin de vurguladığı gibi “Etnik kimlik statik değildir; sosyo-ekonomik dönüşümlere göre zamanla değişir.”¹⁵⁵

¹⁵⁵ Aghop Der-Karabetian ve Armine Proudian-Der-Karabetian, “Ethnicity and Civil War: The Lebanese-Armenian Case”, **ERIC Araştırma Raporu**, Washington, D.C., 1984, p. 1.

Üzerine kurulduğu konfesyonel sistem, 1961 yılında bir darbe girişimi, 1958 yılında bir iç kriz ve 1975-1990 yılları arasında yaşanan bir iç savaş durumlarında olduğu gibi birçok defa çökme noktasına gelen Lübnan, bağımsızlığından bugüne “istikrarsız bir cumhuriyet”¹⁵⁶ olagelmıştır. Böyle bir ortamda, süreç içerisindeki etno-mezhebi dalgalanmalar, gruplar arası düşmanlık ve düşük yoğunluklu rekabetlere yol açmıştır. İç ayaklanmalar ve sosyal karışıklıklar, grup bilincini ve grup içi dayanışmayı artırmıştır.¹⁵⁷ Güçlü grup kimlikleri destekleyici bir fonksiyon görürken aynı zamanda etno-merkeziyetçiliği de teşvik etmiştir.¹⁵⁸

Lübnan Ermenileri özelinde bunu test eden Aghop Der-Karabetian, Armine Proudian-Der-Karabetian ve E. Oshagan, bu yargının söz konusu topluluk için doğru olduğunu ortaya koymuşlardır. Bu noktada, Aghop Der-Karabetian ve E. Oshagan’ın İç Savaş öncesinde, 1974 yılında yaptıkları çalışma¹⁵⁹ ile Aghop Der-Karabetian ve Armine Proudian-Der-Karabetian’ın İç Savaş sonrasında, 1978 yılında yaptıkları çalışma söz konusudur. Bu çalışmalara göre, 1978 yılındaki bir Ermeni, 1974 yılındaki bir Ermeni’ye göre Ermeniler arasında daha güçlü bir etnik entegrasyon istemektedir.¹⁶⁰

¹⁵⁶ Hudson, **The Precarious Republic...**, 1968.

¹⁵⁷ Siyasal ve ekonomik kaynaklar için mücadelenin yoğun olduğu durumlarda etnik dayanışma daha artmaktadır. Etnik grupların, entegrasyonu belirlemesi üzerine bkz. Daniel Glaser, “Dynamics of Ethnic Identification”, **American Sociological Review**, Vol. 23, No. 1, February 1958, pp. 31-40; P. R. Brass ve P. L. Van Den Berghe, “Ethnicity and Nationalism in World Perspective”, **Ethnicity**, Vol. 3, 1976, pp. 197-201; Fredrik Barth, **Ethnic Groups and Boundaries**, London, Allen and Unwin, 1969.

¹⁵⁸ Vamık D. Volkan, “Symptom Formation and Character Change due to Upheavals of War: Examples from Cyprus”, **American Journal of Psychotherapy**, Vol. 33, No. 2, 1979, pp. 239-262; Robert A. LeVine ve Donald T. Campbell, **Ethnocentrism: Theories of Conflict, Ethnic Attitudes and Group Behavior**, New York, John Wiley & Sons, 1972.

¹⁵⁹ Aghop Der-Karabetian ve E. Oshagan, “Ethnic Orientation of Armenians in Lebanon”, **The Armenian Review**, Vol. 30, No. 2, Summer 1977, pp. 164-175.

¹⁶⁰ Etnik entegrasyon, Lübnan kimliği ve Ermeni kimliği üzerine sorgulamalarda bulunan araştırmacılar, bu iki çalışmanın daha iyi karşılaştırılması ve daha kesin kıyaslamalar yapılabilmesi amacıyla iki araştırmanın uygulandığı grupları aynı kesimden, lise son sınıf öğrencileri ve üniversite öğrencileri arasından seçmişlerdir. 1974 yılındaki çalışmada 61 erkek ve 46 kadın denek bulunurken 1978 yılındaki çalışmada 109 erkek ve 137 kadın deneye yer verilmiştir. İlk çalışmada, deneklere 57 ifade sorulup Ermeni kültürü, dili, anayurdu, gelenekleri ve kurumları üzerindeki görüşleri öğrenilmeye çalışılırken ikinci çalışmada deneklere bu 57 ifadenin 50 tanesi sorulmuştur. Bkz. Der-Karabetian ve Oshagan, “Ethnic Orientation...”, p. 165; Der-Karabetian ve Proudian-Der-Karabetian, “Ethnicity and Civil War...”, p. 9; Araştırmacılar, çalışmalarında kullandıkları ölçeği Itai Zak’ın 1973 yılında Yahudi-Amerikan kimliğinin boyutları üzerine yaptığı çalışmada ortaya koyduğu kendine ait 17 unsura dayandırmışlardır. Der-Karabetian, Proudian-Der-Karabetian ve Oshagan, Zak’ın bu unsurlarını alarak Lübnanlı Ermenilere uyguladılar. Itai Zak’ın çalışması ve çalışmada kullandığı hesaplama unsurları için bkz. Itai Zak, “Dimensions of Jewish-American Identity”, **Psychological Reports**, Vol. 33, Issue 3, December 1973, pp. 891-900.

Ayrıca İç Savaş'a direkt olarak katılanlar katılmayanlara, savaşta bir yakınını kaybedenler kaybetmeyenlere oranla daha fazla etnik entegrasyonu savunuyorlardı.¹⁶¹ 1978 yılındaki araştırmaya katılanlar yaş, cinsiyet, sosyo-ekonomik statü ve parti üyeliği gibi unsurlar fark etmeksizin Ermeni topluluğunun “korunmasına ve esenliğine” işaret etmişlerdir.

İki çalışmaya konular bazında daha detaylı bakıldığında, 1978 yılında “Ermenilik (Ermeni kimliği)” olgusunun Ermeniler için en önemli unsur olduğu görülmektedir. “Önce Lübnanlılık sonra Ermenilik” diyen Ermenilerin sayısı 1978 yılında, 1974 yılına göre önemli ölçüde azalmıştı. Nitekim “Lübnan’ı anayurt olarak tanımlama” da 1978 yılında gerilemişti. Bununla birlikte, etnik kimliğin önemli oranda güçlenmesi illa ki daha az Lübnan ulusal kimliğinin varlığının gerekliliğiyle ilişkili değildi. Bu iki kimlik, sosyo-ekonomik açıdan yüksek düzeyde bulunan Ermenilerde bir arada yer alabiliyordu. İç Savaş, Ermeni topluluğunu, kendisini ülkedeki diğer gruplardan farklılaştırması noktasında daha hassas bir konuma iterek onların etnik sınırlarını yeniden düzenlemesi ve grup içi bağlılığını artırmaya yol açmıştır. Bu dönemde, Ermeni kimliği Lübnan kimliğinden önemli oranda daha yoğundur. Bununla birlikte, kapsamlı bir Lübnan ulusal kimlik hissi de devam ettiriliyordu. İki kimlik arasında bir kutuplaşmanın olmadığı görülmektedir. Bu durum, savaş sürecinde bir yakınını kaybedenler için de bu süreçte kimseyi kaybetmeyenler için de geçerliydi.¹⁶²

Araştırmalara katılanların Ermeni değerleri, dili, kültürü ve kimliği üzerine algıları dikkate değerdir. “Ermenice bilirken başka bir dil konuşmaktan utanmak” ve “Dil biliniyorsa Ermenice konuşulmalı” olguları, her iki dönemde de yüksek oranda olmasına karşın İç Savaş sürecinde bu oranın önceki döneme göre daha da arttığı görülmektedir. Bununla birlikte, “Ermenice konuşmadan Ermeni kalınamayacağı” ve

¹⁶¹ Kadınların ve erkeklerin etnik entegrasyon algıları arasında ciddi bir farklılık bulunmamaktaydı. 1978 yılındaki araştırmaya katılan 246 kişiden savaşa katılan ve katılmayanlardan rastgele seçilen 83'er kişi, bir yakınını kaybeden ve kaybetmeyenlerden rastgele seçilen 62'şer kişi üzerinde daha detaylı analiz yapılmıştır. Bkz. Der-Karabetian ve Proudian-Der-Karabetian, “Ethnicity and Civil War...”, p. 23.

¹⁶² *Ibid.*, pp. 15-17.

“Ermeni kimliğinin korunması için fanatik olunması” algıları, 1978 yılına gelindiğinde etkisini görece kaybetmiştir.¹⁶³

Kiliseye yönelik destek, 1978 yılındaki araştırmada 1974 yılındaki araştırmaya oranla daha yüksektir. Kilisenin gerek manevi gerekse ekonomik yönden desteklenmesi gerektiğini savunan Ermenilerin sayısının arttığı bu dönemde, kilisenin Ermeni kimliğini korumak için önemli bir unsur olduğunu da ifade edilmiştir. Buna göre, “iyi Ermeni”, Ermeni olmayan kiliselere üye olmaz. Buna karşın, Ermenilerde “iyi Ermeni”nin Ermeni gazeteleri okuması algısı, 1978 döneminde düşmüştür. Ermeniler, Ermeni dükkânlarından alışveriş yapmayı ve Ermeni komşulara sahip olmayı tercih etmelerini ifade etmelerine karşın bir kavgada diğer bir Ermeni’ye yardım etme konusundaysa 1978 yılındaki veriler, 1974 yılındaki verilere oranla görece düşmüştür.¹⁶⁴

Denekler, 1978 döneminde, Ermeni gençlerinin Ermenice’yi öğrenmedeki başarısızlıklarını ve Ermenice olmayan müzikleri dinlemeyi tercih etmeleriniyse daha fazla eleştirmeye başlamışlardır. Bununla birlikte, Ermeni bebeklere yabancı isimlerin konması ve Ermeni çocukların Ermeni olmayanlarla oynaması daha fazla desteklenmiştir. Ermenilerin, Ermeni olmayan eğitim sistemine yönelik algıları 1978 döneminde, 1974 dönemine oranla daha olumsuzdur. Ermeni olmayan eğitim sisteminin daha yararlı olduğu ve çocukları, Ermeni olmayan okullara göndermenin fayda sağladığı algıları 1978 döneminde destek kaybetmiştir.¹⁶⁵

Ermeni olmayan bir işveren tarafından istihdam edilme isteği 1978 döneminde gerilemiştir. Ermenilerin, bir Ermeni’yle evlenmesi gerektiği de Ermenilerce bu dönemde daha fazla desteklenmiştir.¹⁶⁶ “Ermeni kalınması için Ermenistan’ın ziyaret edilmesinin elzemliği” Ermeniler tarafından 1978 döneminde daha fazla

¹⁶³ **Ibid.**, pp. 26-27.

¹⁶⁴ **Ibid.**

¹⁶⁵ **Ibid.**, p. 26; Lübnan’da etnik azınlıklarda meydana gelen asimilasyon için ayrıca bkz. L. H. Melikian ve Aghop Der-Karabetian, “Personality Change over Time: Assimilation of an Ethnic Minority in Lebanon”, **The Journal of Social Psychology**, Vol. 103, No. 2, December 1977, pp. 185-191.

¹⁶⁶ Ermeni Gregoryen Kilisesi’nin verilerine göre, 1974-1977 yılları arası dönemde Ermeni olmayan bir kişiyle evlenen Ermeni erkeklerin oranı yüzde 9.8’den yüzde 13’e yükselmiştir. Aynı dönem itibarıyla, Ermeni olmayan bir erkekle evlenen Ermeni kadınların oranı ise yüzde 12.5’ten yüzde 10.5’e gerilemiştir. Bkz. **Ibid.**

vurgulanmıştır. Benzer şekilde Ermeniler, asimile olmamak için Ermenistan'da yaşamak gerektiğini ifade etmişlerdir. Fakat bu oran çok az da olsa 1978 döneminde 1974 döneminden daha düşüktür.¹⁶⁷

Ermenilerin diğer etnik gruplara bakışındaki bu olumsuz algı yoğunlaşması en net Türklere yönelik tutumlarında görülmekteydi. Tarihsel nedenlerden dolayı bunu anlamlandırmak çok da güç değildir. Çalışmalara katılan Ermeniler arasında “Ermeniler ve Türkler arkadaş olamaz.” ve “Türkler mümkün olan her zamanda aşağılanmalıdır.” diyenlerin sayısı ikinci dönemde artmıştır. Nitekim deneklerin “Önce bir insan sonra Ermeni” algısında da 1978 yılına gelindiğinde önemli bir dönüş yaşanmıştı.¹⁶⁸

D. “İç Savaş”tan “Belirsiz Geleceğe”: 1990’lardan Günümüze Lübnan Ermenileri

Lübnan’ın hassas dengeler üzerine kurulu güç paylaşım sistemi, konfesyonel sistem, İç Savaş’ın başlamasıyla çökmüştü. Savaş, patlak vermesinden sona ereceği 1990 yılına kadar olan süreçte gerek bölgesel gerekse uluslararası girişimlerle bitirilmeye çalışıldı. Bu girişimler, 1980’lerde yoğunluk kazanmış ve bu on yılın sonuna gelindiğinde, Lübnan’da savaşı bitiren ve güç paylaşım sistemini yeniden inşa eden Taif Anlaşması ortaya konmuştur. Lübnan mozaığının önemli bir parçası olan Ermeniler de gerek İç Savaş sürecinde gerekse çatışmaları sona erdirme amacını taşıyan Taif Anlaşması’nın ortaya çıkış sürecinde önemli roller üstlendiler.

1. Çözüm İçin Çırpını: Taif Anlaşması’na Giden Süreçte Ermenilerin Savaşın Sona Erdirilmesi ve Barışın Yeniden Tesis Edilmesi Yönündeki Girişimleri

Ülkedeki gruplar arasında diyalogun ve barışın sağlanması ve savaşın sona erdirilmesi amacıyla “pozitif tarafsızlık” politikası çerçevesinde yapıcı bir rol oynamaya çalışan Ermeniler, bu doğrultuda, Taif Anlaşması’na giden süreçte aktif olarak girişimlerde

¹⁶⁷ Der-Karabetian ve Proudian-Der-Karabetian, “Ethnicity and Civil War...”, pp. 28-29.

¹⁶⁸ *Ibid.*, pp. 24-26.

bulundular. Ermenilerin bu girişimlerinin öne çıkanlarından birisi, Parlamento'daki Ermeni milletvekillerinin 1983 yılında deklare ettikleri bir programdır. Aynı yıl içerisinde gerçekleştirilecek olan ve bu çalışmanın da ilerleyen sayfalarında konu edinilen Cenevre Görüşmeleri'nde de yer bulan bu program, Ermeni toplumunun siyasal ve sosyo-ekonomik konulardaki endişelerini ortaya koyuyordu.

Ermenilerin bir araya gelme durumlarına bir diğer örnek, ülkedeki üç Ermeni siyasi partisinin Cenevre Görüşmeleri'nden önce, 6 Ekim 1983 tarihinde Ramgavar Partisi'nin genel merkezi Tekeyan'da toplanmalarıdır. Bu toplantıda, Cumhurbaşkanı Cemayel'in Lübnan'daki çatışmalara bir çözüm getirmek amacıyla oluşturduğu "Ulusal Uzlaşma Diyalogu"nu destekleme kararı alan Ermeniler, aynı zamanda bütün bölücü planları reddettiklerini ve devletin egemenliğini ve teritoryal bütünlüğünü desteklediklerini ifade eden beş maddelik bir ortak karar metni ortaya koydular.¹⁶⁹

Benzer bir görüşme, Ekim 1983'te gerçekleştirilmiştir. 7 Ekim'de, Antelias'taki Kilikya Katolikosluğu'nun ev sahipliğinde üç Ermeni kilisesinin -Apostolik, Katolik ve Protestan- liderleri, Parlamento'daki Ermeni üyeler ve Ermeni örgütlerinin ve partilerinin -Taşnak, Hınçak ve Ramgavar- temsilcileri bir araya geldi. Toplantının sonunda ortaya konan 8 maddelik "Lübnan-Ermeni Mezhepleri Ortak Kararı"¹⁷⁰ başlıklı metin, çatışmaların çözümü için diyalog çağrısında bulunuyordu.¹⁷¹ Karar'ın ikinci maddesinde, Lübnan'ı "vatanımız, yaşamlarımızı şekillendirdiğimiz, inancımızı ve geleneklerimizi topraklarına ektiğimiz, tüm tecrübelerimizi ve yeteneklerimizi inşasına ve kalkınmasına verdiğimiz" yer olarak niteleyen Ermeniler, üçüncü maddedeysse bu ülkeyi "sadece Lübnan'daki Ermeniler için değil, tüm dünyada bu ülkeyi bir inanç ve umut kaynağı olarak gören Ermeniler için bir canlılık merkezi" olarak tanımlamaktaydılar. Karar, Ermeni topluluğunun Lübnan'ın önemli bir parçası

¹⁶⁹ **Aztag**, October 7, 1983.

¹⁷⁰ Karar'ın Arapça tam metni için bkz. جورج بشير، فيليب ابي عقل و فوزي مبارك، امراء الطوائف من جنيف الى (Türkçesi: George Bashir, Phillip Abi Aqel ve Fawzi Moubarak, **Mezheplerin Prensleri: Cenevre'den Lozan'a**, Beyrut, Merkez Haber Ajansı, 1984, ss. 334-337.); Karar'ın çevirisi bana ait olan Türkçe tam metni için bkz. **EK II**, ss. 617-618; Çalışmanın bundan sonraki bölümünde, Karar'la ilgili alıntılara dipnot verilmek yerine sadece çalışmanın akışı içerisinde ilgili alıntının metinde geçtiği yer belirtilecektir. Bu noktada, okuyucuların Karar'la ilgili unsurlar için EK II'deki Karar metnini dikkate almaları beklenmektedir.

¹⁷¹ Ermeniler, bu toplantıdan sonra Cumhurbaşkanı Cemayel'i ziyaret ederek aldıkları kararları kendisine iletiler. Bkz. Geukjian, "ARF's Politics...", p. 33.

olduğu ve dolayısıyla bu ülkenin geleceği sürecinde Ermenilerin marjinalleştirilmemesi gerektiği vurguluyordu. Savaşın başlamasından itibaren çatışmaların önlenmesi ve barışın yeniden tesis edilmesi yönünde girişimlerde bulunduklarını ifade eden Ermeniler, geline aşamanın kendilerini haklı çıkardığına dikkat çektiler. “Diyalog ve anlayışın kurtuluş ve ulusal birlik için yegâne yol olduğu bariz bir şekilde görülmektedir.” cümlesini içeren dördüncü madde, aynı zamanda “Ermeni mezhepleri geçmişte olduğu gibi, gerekirse sorumluluk alarak veyahut uygun bir duruş sergileyerek tüm imkânlarını Lübnan’ı kurtarmak ve yeniden inşasına yardımcı olmak için sunmaya hazırdırlar.” ifadesine de yer veriyordu. Ermeniler, bu niyetlerini Karar’ın beşinci maddesinde de net olarak ortaya koydular. “(...) Ermeni mezhepleri, sadece Lübnan’ın ulusal birliğine, egemenliğine ve meşruiyetine destek olmak ve saygı duymanın yeterli olmadığına inanmaktadırlar.” ifadesini içeren beşinci madde, bu doğrultuda Ermenilerin, diğer Lübnan mezhepleriyle birlikte Lübnan’ı sağlam temeller üzerinde inşa etme çabalarına aktif bir şekilde katılmayı talep ettiklerine dikkat çekiyordu. Bu iki madde, Ermeni topluluğunun Lübnan’ın önemli bir parçası olduğunu ifade etmeleri ve Ermenilerin bu ülkeye bağlılıklarını ortaya koymaları açısından önem taşımaktadır. Nitekim Karar’ın yedinci ve sekizinci maddeleri, bu unsurları daha da perçinleyen unsurları içermekteydi. Bu noktada, yedinci madde, “Tüm vatandaşların ülkeyi daha güçlü kılmaya ve otoritesini ülke boyunca yaymaya katkıda bulunmak gibi bir vazifesi olduğunu belirtiriz.” cümlesini içerirken sekizinci maddeyse “Biz, Lübnanlıların barışçıl şekilde bir arada yaşamasının, anlaşmalarının ve birbirlerine kardeşçe muamelesinin bireylerin özgürlüklerini ve mezheplerin haklarını sağlamak için bir dayanak olduğuna ve bunun sağlanmasının da bütün bir ulusun eşitlik ve adaletle yaşayacağı bir toplum inşa etmenin gereği olduğuna inanıyoruz.” ifadesine yer veriyordu.

Ermenilerin, ülkedeki çatışmaya son verme ve barışı sağlama amacıyla bulundukları bir diğer girişim, Maruni Kilisesi’nin önderliğinde 1984 yılında Bkerki’de yapılan toplantıdır. Ülkedeki farklı fraksiyonlar arasında diyalog, işbirliği ve müzakerelerin sağlanması gerektiğine vurgunun yapıldığı bu toplantıda, Lübnan’ın birlik ve bütünlüğü, merkezi yönetim, yabancı güçlerin çekilmesi, demokratik politik sistemin korunması, insan hakları, ulusal dış politikanın ortaya konması ve liberal ekonomik

sistemin sürdürülmesi gibi konular masaya yatırılmıştır. Bu toplantıda, Ermeniler, “topluluklar arasında hoşgörü ve işbirliğinin tesis edilmesini” amaçlayan Müslüman ve Hristiyanlar arasında diyalogun sağlanmasının önemine dikkat çekmişlerdir.¹⁷²

Ermeniler, tüm bu aktif girişimlerine karşın Lübnan’daki diğer fraksiyonların ülkedeki sorunlara çözüm getirmek amacıyla yaptıkları toplantılara çağrılmamaktaydılar. Ermeniler için bu, kendilerinin marjinalleştirilmeye çalışılmasıydı ki bu da Ermeni topluluğunun ülkedeki varlığı için tehlike demektir. Bu olaylardan biri, Lübnan ile İsrail arasında imzalanan anlaşmanın 17 Mayıs 1984 tarihinde feshedilmesi üzerine ortaya çıkan koşullarda, ülkede ulusal diyalogun sağlanması için yeni bir çözüm yolu ortaya koymak amacıyla Lübnanlı temsilcilerin 12 Mart 1984 tarihinde Lozan’da bir araya gelmeleriydi. Siyasal ve sosyal konuların tartışıldığı konferansta, 32 üyeden oluşan ve yeni bir anayasa yapması planlanan bir “kurucu organ”ın oluşturulması önerilmiştir. Ermeniler, Grek Ortodokslar ve Grek Katolikler bu toplantıya davet edilmediler. Ermeniler, yine de toplantıya katılabilmek için çok mücadele ettiler. Taşnak Partisi’nden milletvekili seçilen Khatchig Babikian, “Ermeni topluluğunun konferansa katılımı sadece anayasal bir hak değildir; aynı zamanda bir görevdir.”¹⁷³ diyerek Ermenilerin tepkilerini dile getirmiştir. Taşnaksutyun, eski Cumhurbaşkanı Şamun’la irtibata geçerek bir Ermeni üyenin Hristiyan delegasyonunda yer alması talebinde bulundu. Bu teklifleri reddedilen Ermeniler, Cumhurbaşkanı Cemayel’e bir telgraf çekerek konferansın çalışmalarını yakından izlediklerini, Ermenilerin toplantının kurmayı planladığı senatoda ve eskiden olduğu gibi tüm yeni devlet kurumlarında temsil edilmeleri gerektiğini ve bunun Lübnan’ın yeniden inşasına katkı sağlayacağını vurguladılar.¹⁷⁴ Ermeniler, başarısız olan tüm bu girişimlerine rağmen Lozan’a, görüşmelere resmi olmasa da katılması ve Ermenilerin görüşlerini dile getirmesi için bir temsilci, milletvekili Souren Khanamirian’ı yolladılar. Khanamirian’ın görevi, tüm katılımcılarla iletişim kurarak Ermeni toplumunun hakları

¹⁷² *Ibid.*, pp. 34-35.

¹⁷³ *Ibid.*, p. 35.

¹⁷⁴ *Ibid.*, p. 36.

için lobide bulunmak ve daha da önemlisi Ermenilerin Lübnan'ın yedinci ana grubu olarak kabul edilmesini sağlamaktı.¹⁷⁵

Yukarıda açıklanan girişimlerin etkileri inkâr edilmemekle birlikte, Ermenilerin Taif Anlaşması öncesindeki çatışma sürecinde, ülkede savaşın sona erdirilmesi ve barışın yeniden tesis edilmesi noktasındaki görüşlerini daha derli toplu olarak ortaya koydukları, bir diğer deyişle, söz konusu süreçte Ermenilerin esas görüşlerini yansıttıkları iki reform önerilerinden söz edilmelidir. Bunların ilki, 31 Ekim 1983 tarihinde gerçekleştirilen Cenevre Görüşmeleri'nde, "Lübnan-Ermeni Tarafının Cenevre Konferansı'ndaki Önerisi"¹⁷⁶ başlığıyla ortaya koydukları reform planlarıydı.¹⁷⁷ İkincisi ise, 6 Mart 1986 tarihinde Ermenilerin, ülkedeki diğer Hristiyan gruplardan Bağımsız Maruni Bloğu, Ketaib Partisi, Liberal Milliyetçiler Partisi ve Lübnan Güçleri'yle işbirliği içerisinde ortaya koydukları "Lübnan Barış Girişimi"¹⁷⁸ idi. Bu iki reform teklifi, Ermenilerin Lübnan'daki ortaklıkçı sistemin devam etmesini

¹⁷⁵ Ibid., p. 24.

¹⁷⁶ Öneri'nin Arapça tam metni için bkz. جورج بشير، فيليب ابي عقل و فوزي مبارك، امراء الطوائف من جنيف الى (Türkçesi: George Bashir, Phillip Abi Aqel ve Fawzi Moubarak, **Mezheplerin Prensleri: Cenevre'den Lozan'a**, Beyrut, Merkez Haber Ajansı, 1984, ss. 338-345.); Öneri'nin çevirisi bana ait olan Türkçe tam metni için bkz. **EK III**, ss. 619-624; Çalışmanın bundan sonraki bölümünde, Öneri'yle ilgili alıntılara dipnot verilmek yerine sadece çalışmanın akışı içerisinde ilgili alıntının metinde geçtiği yer belirtilecektir. Bu noktada, okuyucuların Öneri'yle ilgili unsurlar için EK III'teki Öneri metnini dikkate almaları beklenmektedir.

¹⁷⁷ Esasında, Ermeniler, Cenevre Görüşmeleri'ne davet edilmediler. Ermenileri temsiliyet, güvendikleri, seçildikten iki gün sonra suikasta uğrayarak hayatını kaybeden Beşir Cemayel'in yerine seçilen Amin Cemayel tarafından üstlenilmişti. Cemayel, daha sonraki dönemde Ermeni parlamenter Melkon Eblighatian'a, Ermenilerin iyi ki görüşmelere davet edilmediğini; çünkü davet edilselerdi çatışmalarda bir taraf seçmeleri için zorlanacaklarını ifade etmiştir. Bkz. Eblighatian, **Kaghtagayanen Khorhertaran...**, p. 63; Ermenilerin görüşmelere davet edilmemesi, Aztag gazetesi tarafından ciddi şekilde eleştirilmiştir. Gazete, Lübnan'ın içinde bulunduğu sorunun çözülmesi ve Lübnan'ın geleceğine yönelik oluşturulacak yapıların ortaya konması sürecinde bütün Lübnanlı fraksiyonlar arasında ulusal diyalogun önemine vurgu yapmış ve bu noktada Ermenilerin ülkenin gelişimi için önemli bir katkı sağlayacağına dikkat çekmiştir. Bkz. **Aztag**, October 7, 1983.

¹⁷⁸ Barış Girişimi'nin Arapça tam metni için bkz. جورج بشير، فيليب ابي عقل و فوزي مبارك، امراء الطوائف من جنيف الى (Türkçesi: George Bashir, Phillip Abi Aqel ve Fawzi Moubarak, **Mezheplerin Prensleri: Cenevre'den Lozan'a**, Beyrut, Merkez Haber Ajansı, 1984, ss. 346-358.); Barış Girişimi'nin çevirisi bana ait olan Türkçe tam metni için bkz. **EK IV**, ss. 625-638; Barış Girişimi'ni Bağımsız Maruni Bloğu adına Boutros Harb ve Jubran Tawq, Lübnan Ermeni Milletvekilleri Bloğu adına Melkon Eblighatian ve Khatchig Babikian, Ketaib Partisi adına Georges Saadeh ve Joseh Al-Hashem, Liberal Milliyetçiler Partisi adına Michel Sassin ve Nabeel Karam, Lübnan Güçleri adına Kareem Bakradouni, George Edwab ve Emile Rahmeh, Taslak Komitesi adınaysa Jubran Tueini imzalamıştır. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde, Barış Girişimi'yle ilgili alıntılara dipnot verilmek yerine sadece çalışmanın akışı içerisinde ilgili alıntının metinde geçtiği yer belirtilecektir. Bu noktada, okuyucuların Barış Girişimi'yle ilgili unsurlar için EK IV'teki Barış Girişimi metnini dikkate almaları beklenmektedir.

ve ÷lkedeki farklı etno-mezhepsel grupların barış içinde bir arada yaşamalarını mümkün kılan Lübnan'ın kendisine özgü yapısının korunmasını savunduklarını ve Ermeni topluluğunun kendi etno-ulusal kimlik ve kültürel normlarını korumayı arzuladıklarını ortaya koymaktadır.

Siyasi reformlar açısından bakıldığında, gerek Cenevre Konferansı Önerisi gerekse Barış Girişimi, Lübnan'ın mevcut siyasal sisteminin devam ettirilmesini savunmaktaydı. Çeşitli etno-mezhebi toplulukların kimliklerini koruyarak bir arada yaşamasına olanak tanıyan bu sistemin sürdür÷lmesi Ermenilerin ÷lkedeki varlıkları için oldukça gerekliydi. Lübnan'ı “(...) asırlar boyunca, baskıdan ve her türlü mahrumiyetten (dini-siyasal-toplumsal-ırksal) sığınak arayan dini grupların ve mezheplerin barışçıl şekilde bir arada yaşadığı bir ÷lke” olarak niteleyen Cenevre Konferansı Önerisi'nin sunuş kısmının ilk maddesi, aynı zamanda laikliğin gelişmiş ÷lkelerin ana karakterlerinden ve en ayırt edici özelliklerinden birisi olduğunu vurgular. Lübnan'ın gelişmiş ÷lkeler seviyesine erişmesi arzulanmaktadır; fakat bu oldukça zorlu bir süreci gerektirmektedir. “(...) Lübnan toplumunun her kesimi, kendilerinden büyük toplumsal gruplara entegrasyon üzerine edindiğı tecrübelerden dolayı dikkatli, ketum ve ürkek bir tavırla kendi mizaç ve kimliklerine bağılı” olduğundan dolayı “(...) Lübnan, mezhepsel ve dinsel bağlantılardan ayrı olarak gerçek bir seküler topluluk durumuna erişme şansını yakalayana kadar (...) dengeli bir mezhepsel yapıyı korumak zorunludur.” Bu aynı zamanda, 1983 Cenevre Önerisi'nin “Siyasi ve İdari Reformlar” alt başlığının on dördüncü maddesinde de ifade edildiğı gibi “(...) Lübnan'daki mezhepler için kültürel çoğulluk ilkesinin güvence altına alınması ve ona saygı duyulması, kültürel miraslarının diriliş ve zenginliğı için bu mezheplerin özgürlük ve faaliyet haklarının güvence altına alınması.” da demekti. 1986 Barış Girişimi de bu konuda benzer ifadeler ortaya koymuştur. Barış Girişimi'nin “Giriş” kısmının ikinci paragrafı, ÷lkedeki soruna “en iyi” çözümün “laik bir rejimin kurulması” olduğunu vurgulayarak “tarihi gerçeklik tam bir laikliğe erişmemize izin verirse” bu sistemin “(...) gerçek anlamda katılımı sağlayan, her gruba doğal haklarını kullanmasına ve kendi özgür ve özgün karakterini dışa vurmasına izin veren tutarlı bir mezhebi sisteme uyum sağlanmalıdır.” yargısında bulunur. Bu yargı, aynı metnin

Birinci Bölümü altındaki “Genel İlkeler” alt başlığının dördüncü maddesindeki ifadelerle perçinlenmiştir:

“Lübnan, medeniyetlerin ve dinlerin buluşma noktasıdır. Lübnan, halkını ve toplumlarını bölecek dini veya etnik ırkçılıktan ziyade dayanışmaya ve dengeye dayalı ülke birliği çerçevesinde inançların ve insanların özgürlüğüne bağlıdır. Lübnan’da farklı mezhepler bulunmaktadır, dolayısıyla bu mezheplerin dengeli, adil ve insancıl bir şekilde beraber yaşayacak ve bu çatı altında etkileşimde bulunacak şekilde birbirlerinden farklı olma hakları vardır.”

Lübnan’da hüküm süren durumu dikkate almayan her siyasi reformun, Lübnanlılarca “(...) temel özgürlüklerini etkileyen haydutça bir müdahale” olarak görüleceğini işaret eden 1983 Önerisi’nin sunuş kısmının ilk maddesi, aynı zamanda çok unsurlu bir toplum olan Lübnan’ı yönetmeye aday olacak siyasi rejimlerin modern çoğulcu bir toplumun kaide ve ilkelerine dayanmaları gerektiğine dikkat çeker. Nitekim yaşanan çatışmalar, Lübnanlı taraflar arasında çelişkileri artırmasına ve taraflar arasındaki ayrışmayı derinleştirmesine karşın paradoksal bir şekilde, ülkedeki farklı etno-mezhebi gruplar arasında barış içinde bir arada yaşama isteğinin oluşmasına da yol açmıştır. Bu noktada, 1983 Önerisi’nin sunuş kısmının ikinci maddesi şöyle der:

“Geçen yıllarda yaşanan kanlı olayların anısına rağmen birçok Lübnanlı taraf arasında çelişkiler artmış ve taraflar arasındaki ayrışmalar derinleşmiştir. Ancak şüphesiz ki bir yandan da bariz bir şekilde birliği kenetlendirmiş ve Lübnanlıların çoğunluğunda tek ve birleşik bir Lübnan’ın ve tüm vatandaşlarını kucaklayan bir anavatanın gerekliliği konusunda bir fikir birliği yaratmıştır.”

Bu konuda, 1986 Barış Girişimi’de benzer unsurları içerir. Barış Girişimi’nin Birinci Bölümü altındaki “Genel İlkeler” alt başlığının sekizinci maddesi şöyle der:

“Lübnan, mezhepler arasındaki dengeye dayanan, medeniyetlerin etkileşim içinde olduğu ve azınlıkların yer aldığı bir ülkedir. Tarihi standartlar ve gerçeklere aykırı bir değişim ülkenin varlığını, birliğini, sınırlarını, demokratik rejimini ve devletin yapısını tehlikeye sokacaktır. Bu sebeplerden ötürü, herhangi bir mezhebin yok olmasını veya bir mezhebin başka bir mezhep tarafından rollerinden ve haklarından yoksun bırakılmasını önleyecek ciddi kontroller vasıtasıyla katılımı teşvik edecek ve her türlü adaletsizlik, korku ve yoksunluk hissini yok edecek güncel siyasi formüllerin geliştirilmesi gerekmektedir. Böylesi bir gelişim anayasal hükümlere göre, meşru kurumlar yoluyla gerçekleştirilmelidir.”

Ülkedeki mevcut siyasal sistemin sürdürülmesi yönündeki talepler, 1983 Önerisi'nin “Siyasi ve İdari Reformlar” alt başlığının ikinci maddesinde de vurgulanmıştır:

“Şu aşamada hala hayati önemi bulunan mezhebi yapının korunması. Ancak, bu da tüm dini mezhepler arasında karşılıklı saygı ve tanınmaya dayalı olmalı; ilişkiler de sağlam, derin, istikrarlı ve sadık olmalıdır. Üstelik adil ve dengeli bir dağılımla hak ve ödevler eşitliği olmalıdır.”

Ermeniler, mevcut sistemin sürdürülmesi yönündeki taleplerini bir adım daha ileri taşıyarak Cumhurbaşkanı'nın Maruni, Başbakan'ın Sünni ve Meclis Başkanı'nın Şii olmasını öngören yazısız 1943 Lübnan Ulusal Paktı'nın, Lübnan Anayasası'na eklenerek yasallaştırılmasını önerdiler. Bu talep, 1983 Önerisi'nin “Siyasi ve İdari Reformlar” alt başlığının beşinci maddesinde kendisine yer bulur:

“Mezhebi yapının halen hâkim ve etkili olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, açık bir anayasa maddesiyle Cumhurbaşkanlığı, Kabine Başkanlığı, Kabine Başkan Yardımcılığı, Parlamento Başkanlığı, Parlamento Başkan Yardımcılığı ile Senato Başkanlığı ve Senato Başkan Yardımcılığı makamlarının anayasal olarak mezhepsel bağlılığa göre ayrılmasını teklif ediyoruz.”

Ermeniler, Lübnan'ın mevcut siyasal sisteminin Anayasa'ya eklenerek yasallaştırılmasının yanında ülkedeki farklı etno-mezhebi gruplar arasında eşitliğin sağlanması amacıyla bütün toplulukların hiçbir ayrımcılık olmadan yer alacağı bir Senato'nun da oluşturulmasını da önerdiler. 1983 Önerisi'nin “Siyasi ve İdari Reformlar” alt başlığının bu konuyla ilgili olan üçüncü maddesi bunu ortaya koymuştur:

“Parlamente demokratik rejimin korunması ve tüm dini mezheplerin temsil edileceği Senato kurumunun yaratılması ve bu sayede aralarındaki dengenin korunması amacıyla Lübnan'daki mezheplerin yönetime en yüksek düzeyde katılımının mümkün olması.”

1983 Cenevre Önerisi, Ermenilerin, Lübnan'ın yedi ana etno-mezhebi topluluğundan birisi olduğunun kabul edilmesi, dolayısıyla Ermenilerin siyasal ve toplumsal haklarının bu unsur dikkate alınarak uygulanması gerektiğini vurgular. Ermenilerin, ülkenin yedi ana etno-mezhebi topluluğundan birisi olduğu, Öneri metninde iki defa geçmektedir. Bu noktada, Öneri metninin sunuş kısmının sondan ikinci paragrafı:

“Şüphesiz ki, yedi büyük topluluktan biri olan Ermeni topluluğuna da modern Lübnan devletinin yapısında ve kurumlarında etkili bir rol ve özel bir yer verilmelidir.”

ifadesine yer verirken “Siyasi ve İdari Reformlar” alt başlığının bu konuyla ilgili olan altıncı maddesi de:

“Kabine Başkanı’nın Parlamento’da seçilmesi ve bakanlık oluşumlarının kurulmasında yedi büyük mezhebin ve temsilcilerinin göz önünde bulundurulması.”

çağrısında bulunur.

1983 Cenevre Önerisi, milletvekillerinin sayısının artırılması ve Parlamento’da temsiliyetin Hristiyan-Müslüman eşitliği temelinde olması gerektiğini öngörür. Bu unsuru ifade eden “Siyasi ve İdari Reformlar” alt başlığının dördüncü maddesini aynı alt başlığın dokuzuncu maddesi tamamlıyordu. Dokuzuncu madde, birinci derece makamlardaki atamaların mezhepsel dengeler gözetilerek yapılması gerektiğini, bunun dışında devletin diğer kurumlardaki işe alımlardaysa hâlihazırda yürütülmekte olan mezhepsel kriterin kaldırılmasını savunmuştur.

1986 Lübnan Barış Girişimi, 1983 Cenevre Önerisi’nin milletvekillerinin sayısının artırılması ve Parlamento’da temsiliyetin Hristiyan-Müslüman eşitliği temelinde olması yönündeki unsurunu içermekle birlikte bunu bir adım daha ileri taşımıştır. Barış Girişimi’nin İkinci Bölümü altındaki “Yasama Organı” alt başlığının ikinci maddesi, temsilci sayısının 108’e çıkarılmasını öngörüyordu. Barış Girişimi, aynı zamanda Cenevre Önerisi’nden farklı olarak ülkedeki ana toplulukların yönetime daha etkin katılmalarını sağlamak için Devlet Başkanı’nın mezhebi (Maruni) dışındaki altı ana mezhepten (Sünni, Şii, Grek Ortodoks, Grek Katolik, Dürzi ve Ermeni) birer kişinin yer alacağı altı kişilik bir Başkan Yardımcılığı makamı kurulması çağrısında bulunuyordu. Üç maddeden oluşan “Başkan Yardımcılığı” alt başlığı, bu doğrultuda, bu makamın, Cumhurbaşkanı için bir danışma kurulu niteliğinde olduğunu ve üyelerinin, Cumhurbaşkanı tarafında kendilerine verilen temsil görevlerini Lübnan içinde ve dışında gerçekleştirmekle yükümlü olduklarını ifade ediyordu.

1983 Cenevre Konferansı Önerisi'ne ve 1986 Barış Girişimi'ne Lübnan'ın ulusal kimliği açısından bakıldığında Barış Girişimi'nde Cenevre Önerisi'ne oranla daha net bir tutumun benimsendiği görülmektedir. Konu üzerine, Cenevre Önerisi, "Siyasi ve İdari Reformlar" alt başlığının ilk maddesinde:

"Lübnan'ın ayırt edici ve özel kimliğinin korunması ve pekiştirilmesi; uluslararası ilişkilerinin, özellikle de Arap ülkeleriyle yakın ve uyumlu ilişkisinin, bağımsızlığı, egemenliği ve rejimi zedelenmeden tam saygı temelinde ve Birleşmiş Milletler ve Arap Birliği bildirgeleri çerçevesinde korunması ve pekiştirilmesi."

ifadesine yer verir. Görüldüğü üzere, Ermeniler, bu metinde, ihtiyatlı bir dil kullanarak Lübnan'a net bir ulusal kimlik biçmemişlerdir. Bunda, ülkenin ulusal kimliği üzerinde Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında tarih boyunca süregelen mücadelenin önemli bir etkisinin olduğu göz ardı edilmemelidir. 1986 Barış Girişimi ise bu konuda daha net ifadeler içerir. Barış Girişimi'nin Birinci Bölümü altındaki "Genel İlkeler" alt başlığının ikinci maddesi konu üzerine:

"Lübnan, bir Arap ülkesidir, Arap Birliği ile Birleşmiş Milletler'in kurucu ve tam üyesidir ve bu kurumların tüzüklerine bağlıdır."

cümlesine yer verir.

Ermeniler, ortaya koydukları reform planlarında, Lübnan'ı, başka dış güç(ler)le ilişkilendirmek yerine bu Devlet'i egemen ve bağımsız bir ülke olarak tanımlamışlar. Nitekim İç Savaş'ın patlak vermesinden itibaren "pozitif tarafsızlık" politikasını benimseyerek kendilerini çatışmaların dışında tutmayı başaran Ermeniler, bununla ilintili olarak Lübnan'ın egemenliğinden ve teritoryal bütünlüğünden yana tavır aldılar. Bu noktada, 1983 Lübnan-Ermeni Mezhepleri Ortak Kararı'nın yedinci maddesi:

"Tüm vatandaşların ülkeyi daha güçlü kılmaya ve otoritesini ülke boyunca yaymaya katkıda bulunmak gibi bir vazifesi olduğunu belirtiriz. Bu da, tüm yabancı güçler ülkeden çıkarılmadıkça ve Lübnan ordusu ulusun birliğini sağlamak amacıyla sevk edilmedikçe gerçekleşemez. Şüphesiz ki, ulusun birliği, ülkeyi bölme planlarına kurban edilmemesi gereken temel bir prensiptir."

cümlelerine yer vermektedir. 1983 Cenevre Konferansı Önerisi, bu konuda herhangi bir unsuru içermeyen 1986 Barış Girişimi'yle 1983 Ortak Kararı'na benzer ifadeleri ortaya koymuştur. Barış Girişimi'nin Birinci Bölümü altındaki "Genel İlkeler" alt başlığının altıncı maddesi konu üzerine:

"Lübnan topraklarının tam olarak özgürleştirilmesi, tüm topraklarında Lübnan'ın egemenliğinin sağlanması ve bütünlüğünün korunması, özellikle 425 numaralı karar olmak üzere Birleşmiş Milletler kararlarının uygulanması ve Kahire Anlaşması'nın yürürlükten kaldırılması."

ifadelerine yer vermiştir.

2. Lübnan'da Konfesyonel Sistemin Yeniden İnşası: Taif Anlaşması ve Ermeniler

Taif Anlaşması, esas olarak Lübnan'daki savaş durumuna son verme amacıyla olan Suudi Arabistan öncülüğündeki Arap devletlerinin girişimleriyle vukua gelmiştir. Mayıs 1989'da, Fas'ın Kazablanka kentinde bir araya gelen Suudi Arabistan lideri Kral Fahd, Fas lideri Kral II. Hasan ve Cezayir lideri Cumhurbaşkanı Ben Cedit, Lübnan'daki krize bir çözüm getirmek amacıyla Üçlü Komite'yi kurdular. Üçlü Komite, 29 Ağustos 1989 tarihinde bir ateşkesin ortaya çıkmasını sağladı. Bunu, Lübnanlı parlamenterlerin Taif'te bir araya gelmeleri izledi.

Üçlü Komite'de Ermeni milletvekili Khatchig Babikian etkili bir rol oynamıştır. Babikian, aynı zamanda Maruni Patrikliği tarafından oluşturulan ve Rene Mouawad, Michel Saseen, Nasri el-Maalouf, Boutros Harb ve George Saadeh'in de içinde yer aldığı ve daha sonra "Bkerki Komitesi" olarak adlandırılacak olan komitenin de bir üyesiydi. Komite, Ermenilerin de içerisinde bulunduğu Hristiyanlar adına müzakerelerde bulunmakla görevliydi.

Komite'nin kurulmasını izleyen süreçte, Arap Birliği temsilcisi Lahdar İbrahimi, 26 Eylül 1989 tarihinde Taif Anlaşması'nın ön hazırlıklarını yapmak amacıyla Ermeni milletvekillerinden Khatchag Babikian, Melkon Eblighatian ve Antranik Manougian'ı ziyaret etti.¹⁷⁹ Eblighatian, İbrahimi'ye Ermeni milletvekillerinin çatışmaların

¹⁷⁹ **Aztag**, September 26, 1989.

başladığı andan itibaren pozitif tarafsızlık politikasını izlediklerini, ülke için siyasal istikrarı ve sosyal adaleti temel alan bir vizyona sahip olduklarını ve Lübnan toplulukları arasındaki problemlerin diyalog ve işbirliği yoluyla çözülmesi gerektiğinin önemini ifade etti.¹⁸⁰

Bu görüşmeyi izleyen süreçte, ülkede ateşkes ortamının da sağlanmasıyla Eylül 1989'da, Lübnan'da en son yapılan seçim olan 1972 seçimlerinden hayatta kalan 73 parlamenterin 62'si Arap Birliği'nin öncülüğünde ve Birleşik Devletler'in desteğiyle Suudi Arabistan'ın Taif kentinde bir araya geldi. Yirmi iki gün süren müzakerelerde, Babikian'ın da yer aldığı 8 Hristiyan ile 8 Müslüman'dan oluşan 16 kişilik bir temsilci grubu, siyasal tikanıklıkların oluşmasını engellemek amacıyla tartışmaları şekillendirmişlerdir. Katılımcılar, Lübnan dışında dünyanın her yerine telefon edebiliyorlardı.¹⁸¹ Toplantının yapıldığı sarayın yakınına gazeteciler dâhil kimse yaklaştırlılmıyordu.

Ermeniler, Taif Anlaşması görüşmelerine, milletvekilleri Melkon Eblighatian, Khatchig Babikian ve Antranik Manougian'dan oluşan üç kişilik bir delegasyonla katıldılar.¹⁸² Eblighatian'ın delegasyon başkanlığını yürüttüğü bu süreçte, Ermeniler, Ekim 1989'da ortaya konan anlaşmayı onaylayarak imza koydular. Delegasyon başkanı Eblighatian, Anlaşma'yı imzalamanın Ermeniler için tek seçenek olduğunu ifade eder. Ermenilerin başka bir seçenekleri yoktur; çünkü Anlaşma'yı reddetmek Ermeni topluluğunun bu ülkedeki fiziksel varlığını tehlikeye düşürmek anlamına

¹⁸⁰ Eblighatian, *Kaghtagayanen Khorhertaran...*, p. 61.

¹⁸¹ Bu kuralın tek istisnası, Babikian'ın Suudi Prensi Faysal'dan izin aldıktan sonra Mişel Aun'la iletişim kurarak Aun'u bu "büyük ulusal başarı"ya katılmaya ikna etmeye çalışmasıdır. Bu girişim, başarısız olmuştur. Bkz. *Ibid.*, p. 64.

¹⁸² Diğer Ermeni parlamenterler Joseph Chader, Souren Khanamirian ve Ara Yerevanian toplantıya katıl(a)madılar. Joseph Chader, 1977 yılında vefat etmişti. Khanamirian ve Yerevanian ise söz konusu süreçte Kanada'da bulunuyorlardı. Yerevanian, Taif'e gitmeyi düşünmezken Khanamirian, Kanada'dan Paris aktarmalı olarak Taif'e geçmeyi planlamıştı. Fakat uçuşunu "kişisel nedenlerden" dolayı iptal etti. Bkz. Roupen Avsharian, "The Ta'ef Agreement and the Lebanese-Armenians", *Armenians of Lebanon: From Past Princesses and Refugees to Present-Day Community*, Aida Boudjikianian (Ed.), Beirut, Haigazian University & Armenian Heritage Press, 2009, p. 401; Yerevanian, daha sonra, 7 Eylül 1990 tarihinde istifa etmiştir. Yerevanian, istifasını Kanada'da açıklamıştır. Yeghia Djeredjian, Yerevanian'ın, Taşnak Partisi Büro Temsilcisi Hrair Maroukhian'ın baskılarıyla istifa ettiğini söyler. Bkz. Zaven M. Messerlian, "Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections during the Presidency of Elias Hraoui (1989-1998)", *Haigazian Armenological Review*, Vol. 27, 2007, pp. 314-315.

gelecekti ki bu da Ermenilerin yeni bir göç durumuyla karşı karşıya kalmaları demek olacaktı.¹⁸³

Taif Anlaşması'na Ermeniler özelinde bakıldığında, bu anlaşma, Ermeni topluluğu için bir kazanç olarak ifade edilebilir. İç Savaş sonrası süreçte, Lübnan'ın toplumsal ve siyasal yapısının üzerine inşa edileceği unsurları ortaya koyan Anlaşma, siyasal ve kurumsal gücün ülkedeki farklı mezhebi topluluklar arasında orantılı olarak dağıtılması esasına dayanan konfesyonel sistemi sürdürüyordu. Farklı etno-mezhebi grupların orantısız temsiliyetlerine dayanan bir Müslüman-Hristiyan dengesi üzerine inşa bu siyasal sistem, aynı zamanda ülkedeki her bir etno-mezhebi topluluğa kendi kimliğini koruma olanağı sağlıyordu.

Ermeniler, yeniden oluşturulan konfesyonel dengede herhangi bir haklarını kaybetmediler. Aksine, Ermeniler için bu sistemi daha da benimsenir kılan gelişme, Taif Anlaşması'yla Ermeni Gregoryen topluluğunun Lübnan'ın yedinci büyük ana topluluğu olarak onaylanmasıydı. Başka bir deyişle, Ermeniler, Lübnan ailesinin kalıcı üyelerinden birisi olarak tanımlandılar.¹⁸⁴ Bu, Ermeni Gregoryenlerin bundan böyle Anayasaca ülkenin altı büyük ana topluluğu (Maruniler, Sünniler, Şiiler, Grek Ortodokslar, Grek Katolikler ve Dürziler) olarak tanımlanan topluluklara denk kabul edilmesi demekti. Bunun en açık göstergesi, Taif öncesi süreçte Lübnan'ın siyasal hayatına katılmalarına ve Parlamento'da temsil edilmelerine karşın hükümette düzenli olarak yer alamayan Ermenilerin bundan böyle hükümette kendi daimi temsilcilerini bulundurma hakkını elde etmiş olmalarıdır. Bir diğer deyişle, Taif sonrası süreçte, ülkede kurulacak her hükümette en az bir Ermeni temsilcinin yer alması zorunlu kılınıyordu. Buna göre, Ermeniler 24 ve daha az üyeli kabinelerde 1; 30 ve daha fazla üyeli kabinelerdeyse 2 bakanla temsil edilecekti.¹⁸⁵

Taif Anlaşması öncesinde, Parlamento'da 4 Gregoryen ve 1 Katolik olmak üzere 5 milletvekiliyle temsil edilen Ermeniler, Taif Anlaşması'nı izleyen süreçteyse, Bekaa

¹⁸³ Eblighatian, *Kaghtagayanen Khorhertaran...*, p. 64.

¹⁸⁴ Migliorino, *(Re)Constructing Armenia...*, p. 182.

¹⁸⁵ Lübnan'da Taif sonrası süreçte, 14 üyeli bir kabinede yer alacak olan milletvekillerinin mezhepsel dağılımı şöyleydi: Sünniler 3 bakan (başbakan dâhil), Şiiler 3 bakan, Dürziler 1 bakan, Maruniler 3 bakan, Grek Ortodokslar 2 bakan, Grek Katolikler 1 bakan ve Ermeniler 1 bakan. Bkz. *Ibid.*, p. 183.

bölgesinde (Zahle’de) kendilerine bir sandalye daha verilmesiyle 6 milletvekiliyle [5 Gregoryen (3 Beyrut, 1 Metn, 1 Zahle) ve 1 Katolik (Beyrut)] Parlamento’da yer almaya başladılar.¹⁸⁶ Ayrıca, Ermeni Protestanlar, Beyrut’taki Protestan sandalyesi için yarışabileceklerdi. Ermenilerin sandalye sayısı artmasına karşın temsil oranının düştüğü gerçeği gözden kaçırılmamalıdır. Nitekim Parlamento’daki sandalye sayısı önce 108’e daha sonra da 128’e yükseltildiği için Ermenilerin 1972 yılında yüzde 5 olan temsiliyet oranı, bu dönemde yüzde 4.6’ya düşmüştü.¹⁸⁷

3. Taif’in “Uygulaması”: 1990’larda ve 2000’lerin Başlarında Lübnan Siyasal Hayatında Ermeniler

İç Savaş’ın sona erdiği Lübnan’da, Ağustos 1992’de, ülkede 1972 yılından beri gerçekleştirilemeyen parlamento seçimleri yapıldı. Esasında seçimlerin 7 Aralık 1989 tarihinde ortaya konan uzlaşma çerçevesinde 1994 yılında gerçekleştirilmesi öngörülmüştü. Fakat 22 Haziran 1992 tarihinde Cumhurbaşkanı Hrafi’nin yayımladığı ve daha sonra Parlamento tarafından da onaylanan 154 numaralı yeni seçim yasası, Parlamento’nun görev süresinin 31 Ekim 1994 tarihinde değil 15 Ekim 1992 tarihinde dolacağını ilan etti. 26 Nisan 1960 tarihli seçim yasasını değiştiren yeni kanun, öte yandan Taif Anlaşması’nın 108 olarak öngördüğü parlamenter sayısını da 128’e çıkarmıştır. Seçim yasasının ortaya koyduğu seçim bölgelerinin yeni dağılımı ve parlamenter sayıları çerçevesinde, Ermeni Gregoryenler Beyrut (3), Metn (1) ve Zahle’de (1), Ermeni Katolikler ise Beyrut’ta (1) temsilci çıkarmak için yarışacaklardı. Ayrıca, Ermeni Protestanlar, Beyrut’taki Protestan sandalyesi için mücadele edebileceklerdi.

Taif öncesi dönemde, Parlamento’da yer alan Ermeni temsilcilerin çok büyük bir kısmı, Taşnaksutyun üyeleri ve/veya Taşnaklara yakın bağımsız adaylardan oluşmaktaydı. Taif sonrası dönemde, bu durum zamanla değişmeye başlamıştır. Söz konusu süreçte, bağımsız adayların yanında Hınçak ve Ramgavar partilerinin de bazı dönemlerde Taşnaksutyun’la ortak hareket ederek bazı dönemlerdeyse

¹⁸⁶ Geukjian, “From Positive Neutrality...”, p. 744.

¹⁸⁷ Migliorino, (Re)Constructing Armenia..., pp. 182-183.

Taşnaksutyun'un karşısında yer alıp bu partiyle yarışarak Parlamento'ya temsilcilerini soktukları görülmektedir. Buna karşın, Taşnaksutyun'un söz konusu süreçte de Ermeniler adına hâlâ en başat siyasal aktör olduğu da bir gerçektir.

1992 parlamento seçimleri, bu unsurların açık şekilde gözlemlendiği bir süreç olmuştur. Suriye'nin Lübnan meselelerine müdahalesinin ciddi oranda etkin olduğu bu dönemde, seçimlerin Zahle ayağı 23 Ağustos'ta, Beyrut ve Metn ayaklarıysa 30 Ağustos'ta gerçekleştirilmiştir. Suriye'nin kontrolünde yapılacak olan bir seçimin adil ve güvenilir olmayacağını savunan başta Maruniler olmak üzere bazı Hristiyan grupların boykot ettiği seçimlerde Suriye karşıtı bir ismi aday gösterebilmek pek de mümkün değildi. Ramgavar Partisi'nin boykot ettiği seçimlere Taşnak ve Hınçak partileriyle işbirliği yaparak ortak adaylarla katıldılar. Suriye desteğine sahip hükümet listesini destekleyen bu iki partinin Zahle bölgesindeki adayı, öğretmen Vartkes Khoshian idi. Aynı zamanda Taşnaksutyun'un aktif bir üyesi olan Khoshian, bu bölgede seçimlere bağımsız aday olarak giren George R. Kassardji'yle mücadele etmek durumundaydı. Türkiye'nin güneydoğusundan Lübnan'a göç etmiş bir ailenin oğlu olan Kassardji, Zahle'de doğup büyümüştü. Bu, kendisine avantaj sağlıyordu. Öte yandan, Kassardji zaten Taşnak Partisi'ne sempati duyan bir isimdi. Taşnaksutyun'un spor kulübü olan Homenetmen'in faaliyetlerine katılan Kassardji'yi öne çıkaran bir diğer unsur, Suriyelilerin desteğine sahip olmasıydı. Bu sandalye için yarışan bir diğer bağımsız Ermeni isim ise Vartkes Chaparian idi. 118.986 kayıtlı seçmenin sadece 41.886'sının, ki bu yüzde 35.2'ye karşılık gelir, oy kullandığı bölgede, Kassardji 21.378 oy alarak Parlamento'ya girmiştir.¹⁸⁸ Diğer Ermeni adaylardan Khoshian 13.127, Chaparian ise 670 oy elde etmiştir.¹⁸⁹

¹⁸⁸ İç Savaş sürecinde kalabalık bir Ermeni nüfusunun ülkeden göç etmesine karşın İçişleri Bakanlığı'nın açıkladığı seçmen listesinde Ermeni seçmenlerin sayısı oldukça fazlaydı. Bunun temel sebebi, Lübnan'ın gerçeklikleri düşünüldüğünde ülkede resmi veriler elde edilebilecek nüfus sayımlarının yapıl(a)mamasıydı. İç Savaş sürecinde ülkeden ne kadar nüfusun ayrıldığı net olarak bilinmediği için seçmen listeleri de bunun etkilerini barındırıyordu. 1992 seçimleri için Lübnan İçişleri Bakanlığı'nın öngördüğü Ermeni seçmen sayıları şöyleydi: Beyrut'ta 46.726 Gregoryen, 9.523 Katolik ve 2.786 Protestan; Kuzey Metn'de 19.694 Gregoryen ve 5.615 Katolik; Bekaa'da 8.877 Gregoryen ve 1.916 Katolik. Bkz. Messerlian, "Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections during the Presidency of Elias Hraoui (1989-1998)", p. 318.

¹⁸⁹ *Ibid.*, pp. 321-324.

Beyrut bölgesi seçimlerinde de Taşnak-Hınçak ittifakının adayları başarıyı elde eden isimlerdi. Bu bölgede, 343.362 kayıtlı seçmenin sadece 55.913'ü sandığa gitmiştir. Bu, yüzde 16.28 gibi çok düşük bir orana tekabül etmekteydi. Taşnak-Hınçak ittifakı çerçevesinde, Ermeni Gregoryenlere ayrılan sandalyeler için yarışan Khatchig Babikian 7.015, Souren Khanamirian 6.392, Yeghia Djeredjian ise 5.941 oy almıştır. Bölgede Protestanlara ve Ermeni Katoliklere ayrılan sandalyeleri ise seçime bağımsız aday olarak katılan Ermeni isimler kazanmıştır. Protestanlara ayrılan sandalyeyi 12.313 oy alan Nourijeane Demirdjian, Ermeni Katoliklere ayrılan sandalyeyi ise Taşnaksutyun yanlısı olmasına karşın seçimlere bağımsız aday olarak girmeyi tercih eden Hagop Tchukhadarian 6.051 oyla elde etmiştir.

Aynı gün gerçekleşen Metn bölgesi seçimlerini ise Taşnak-Hınçak ittifakı adayı Chahe Barsoumian 14.538 oyla kazanmıştı. Bu bölgede de seçimlere katılım oranı oldukça düşüktü. 132.650 kayıtlı seçmenin sadece 18.927'sinin sandığa gittiği bölgede, katılım oranı Beyrut bölgesinden bile daha düşük olup sadece yüzde 14.26 idi.¹⁹⁰

Seçimleri izleyen süreçte, Refik Hariri'nin başbakanlığında oluşturulan 30 kişilik kabinede Ermeniler iki kişiyle temsil edildiler. Kabine için Ermeniler, Hariri'ye Babikian ve Barsoumian'ın isimlerini sunarken Hariri, Babikian'ı reddetmiştir. Kabinede Barsoumian'la birlikte Demirdjian yer almıştır. Barsoumian, Hariri'nin başbakanlığında Ekim 1992 - Mayıs 1995 arası dönemde Devlet Bakanlığı yaparken Mayıs 1995 - Kasım 1996 arası dönemdeyse ekonomi ve petrolle ilgili konularda görev almıştır. Demirdjian ise aynı dönemlerde sırasıyla ekonomi ve ticaret ile belediyelerle ilgili alanlarda görevler üstlenmiştir.

İsrail'in Nisan ayında Lübnan'ın güneyinde başlattığı "Gazap Üzümleri Operasyonu" nedeniyle yaklaşık olarak beş ay gecikmeden sonra 18 Ağustos - 15 Eylül tarihleri arasında gerçekleştirilen 1996 seçimleri, birçok noktada 1992 seçimleriyle benzerlik taşımaktaydı. Hükümetin, muhalefetin karşı çıktığı ve seçimden sadece üç gün önce kabul edilen bir kanun çerçevesinde seçimlere gidilmesini öngörmesi nedeniyle muhalefetin boykot ettiği seçimlere Ermeni siyasi fraksiyonları birbirleriyle işbirliği

¹⁹⁰ *Ibid.*, pp. 333.

yaparak ortak adaylar etrafında katıldılar. Ermeniler, Başbakan Refik Hariri'nin listesinde yer almışlardır.

Seçim Yılı	Milletvekilinin Adı	Seçildiği Yer
1992	Khatchig Babikian	Beyrut
	Souren Khanamirian	Beyrut
	Yeghia Djeredjian	Beyrut
	Hagop Tchukhadarian	Beyrut
	Nourijeane Demirdjian	Beyrut
	Chahe Barsoumian	Metn
	George R. Kassardji	Zahle
1996	Khatchig Babikian	Beyrut
	Hagop Demirdjian	Beyrut
	Hagop Tchukhadarian	Beyrut
	Apraham Dedeian	Beyrut
	Yeghia Djeredjian	Beyrut
	Sebouh Hovnanian	Metn
	George R. Kassardji	Zahle

Tablo 4.6: Lübnan Parlamentosu'ndaki Ermeni Milletvekilleri, 1992-1996

(Kaynak: Messerlian, "Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections during the Presidency of Elias Hraoui (1989-1998)", pp. 311-340; Geukjian, "From Positive Neutrality...", pp. 739-767.)

Seçimler, 18 Ağustos - 15 Eylül tarihleri arasındaki beş Pazar gününde sırasıyla Cebeli Lübnan'ın merkez kesimi, Kuzey Lübnan, Beyrut, Güney Lübnan

ve Bekaa Vadisi'nde gerçekleştirilmiştir. İşbirliği içerisinde hareket eden Ermeniler, Beyrut'ta Ermeni Gregoryenler adına Khatchig Babikian, Yeghia Djeredjian ve Hagop Demirdjian'ı, aynı bölgedeki Ermeni Katolik sandalyesi içinse Hagop Tchoukhadarian'ı Parlamento'ya taşımayı başardılar. Beyrut'ta Protestanlar için ayrılan sandalyeyi de bir Ermeni isim, bağımsız aday Apraham Dedeian kazanmıştır. Zahle bölgesinde Ermeni Gregoryenler için ayrılan sandalyeyi 1992 seçimlerinde olduğu gibi George R. Kassardji elde ederken Metn bölgesinden yine Ermeni Gregoryenler adına Parlamento'ya girmeyi başaran isimse Sebouh Hovnanian idi. Bu iki isim de Taşnaksutyun yanlısı şahsiyetlerdi. Babikian'ın Kasım 1999'da vefat etmesi nedeniyle boşalan Ermeni Gregoryen sandalyesi için söz konusu süreçte kısmi bir seçim yapılmıştır. Taşnak, Hınçak ve Ramgavar partilerinin üzerinde uzlaştığı Andre Tabourian, Babikian'ın yerini alan isim olmuştur. Barsoumian ve Demirdjian, seçimi izleyen süreçte kurulan Hariri hükümetinde görev aldılar. Kasım 1996 - Kasım

1998 tarihleri arasında görev yapan Hariri hükümetinde, Barsoumian ekonomi ve petrol, Demirdjian ise belediyelerle ilgili konularda görev almıştır.

1996 seçimleri, Lübnan Ermenileri açısından bir ilke de sahne olmuştur. Bu seçimlerde, Ermeniler adına ilk defa bir kadın seçimlerde adaylığını koymuştur. Maruni bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Linda Matar, Ermeni Gregoryen bir erkekle evlenmiştir. Lübnan seçim kanunları gereği, Matar için seçme ve seçilme unsurları artık Ermeni Gregoryen kimliği çerçevesinde vukua geliyordu. Kadın hakları aktivisti olan Matar, Beyrut'tan bağımsız olarak seçimlere katılmıştır. Matar, 7.552 oy almasına karşın seçilmeyi başaramamıştır. Matar, Ermeni Gregoryenlerden ve Ermeni Katoliklerden sırasıyla sadece 110 ve 30 oy alırken diğer oylarını ülkedeki diğer etno-mezhebi topluluk seçmenlerinden elde etmiştir.¹⁹¹

Modern Lübnan'ın on altıncı parlamento seçimi (bağımsızlık sonrası dönemdeki on birinci seçim) olan 1996 seçimleri, 1992 seçimlerinde olduğu gibi düşük katılımlı bir ortamda vukua gelmiştir. Bu dönemde, 2.577.257 kayıtlı seçmenin olduğu ülkede seçmenlerin yarısından fazlası sandığa gitmemiştir. Oy vermeye giden 1.137.040 kişi, bir diğer anlamda seçime yüzde 44.11'lik bir katılım oranını ifade ediyordu.

Görüldüğü üzere gerek 1992 seçimlerinde gerekse 1996 seçimlerinde, seçimlere katılım oranı oldukça düşüktür. Bu durum, Ermeni seçmenler söz konusu olduğunda da farklı değildi. Bunda, İç Savaş sürecinde ülkeden göç eden kalabalık Ermeni nüfusunun Lübnan'daki Ermeni demografisinde meydana getirdiği azalmanın önemli bir etkisi bulunmaktaydı. Sandığa giden Ermenilerin sayısının düşmesinin bir diğer nedeni, İç Savaş sonrası süreçte Ermeni siyasi partilerinin yaşadığı “ideoloji krizi” idi.¹⁹² 1990'larda etkisini artırmaya başlayan orta sınıflaşma olgusu, Lübnan'daki diğer etno-mezhebi toplulukların siyasi partilerinde olduğu gibi Ermeni siyasi fraksiyonları üzerinde de etkiler doğurmuştu. İdeolojilerin önemini kaybetmeye başladığı bu süreçte, siyasi partiler topluluğa yön vermekte sıkıntı çekiyorlardı. Siyasi partiler, özellikle Taşnaksutyun, Lübnan Ermeni topluluğu tarafından kendilerinin

¹⁹¹ Sanjian, “Déjà Vu: Armenians...”, pp. 6-7, Erişim Tarihi: 6 Şubat 2018; 1996 seçimleri üzerine ayrıca bkz. Hilal Khashan, “Lebanon's 1996 Controversial Parliamentary Elections”, **Journal of South Asian and Middle Eastern Studies**, Vol. 20, No. 4, Summer 1997, pp. 24-49.

¹⁹² Migliorino, (Re)Constructing Armenia..., p. 186.

ihtiyaçlarına artık büyük oranda cevap veremeyen bir örgüt olarak görülmeye başlanmıştı. Ermeni tebaanın bir kesimi, bu tepkilerini sandığa gitmeyerek ortaya koyuyordu. Nitekim siyasi parti liderleri de sürekli olarak seçimlere katılım oranının düşüklüğünden şikâyet ediyorlardı. Siyasi partiler, özellikle genç Ermeniler arasında oy kullananların oranının düşük olmasından dert yakınıyorlardı.

Genç Ermeni nesiller, Ermeni kimliklerini önemsemelerine karşın Lübnan'da yaşadıklarının ve bu ülkenin gerçekliklerinin de farkındaydılar. Ve her şeyden önce, bu kesimler yaşamlarını devam ettirmek durumundaydılar. Bu da yukarıda da ifade edildiği üzere, Ermeni kimliği ile Lübnanlı kimliğinin birçok noktada birbiriyle ilişkili olması gerektiği durumunu ortaya çıkarmıştır. Bir diğer deyişle, ülkedeki birçok Ermeni için “Ermeni meselesi” hala önemli bir konu olmasına karşın Ermeniler, bu dönemde, hiç olmadığı kadar “isteyerek ya da istemeyerek ‘Ermeni gettolarının’ dışına çıkmaya ve kendilerini Lübnanlı olarak keşfetmeye” başlamışlardı.¹⁹³ Ermeni siyasi fraksiyonları, genç Ermeni nesillerinin bu ihtiyaçlarını karşılamakta etkisiz kalıyorlardı. Dahası, böyle bir gayelerinin olduğunu ifade etmek de güçtür.

Seçimlere katılım oranının düşük olması durumu, 2000 seçimleri için de söz konusuydu. 2.577.257 kayıtlı seçmenin bulunduğu seçimlerde sandığa gitme oranı yüzde 51 idi. Ermeniler açısından bakıldığında da 116 bin kayıtlı Ermeni seçmenin sadece 28 bini sandığa gitmiştir.¹⁹⁴ Ermeni örneğini biraz daha açmak adına Metn bölgesine bakıldığında, kayıtlı 19.666 Ermeni Gregoryen ve 5.603 Ermeni Katoliğin bulunduğu bu bölgede, sandığa giden Ermeni Gregoryenlerin sayısı 5.412 iken bu sayı Ermeni Katolikler söz konusu olduğundaysa 1.147 idi.¹⁹⁵

2000 seçimlerine daha detaylı bakıldığında, seçimlerin Cebel-i Lübnan ve Kuzey Lübnan ayaklarının 27 Ağustos'ta; Beyrut, Güney Lübnan ve Bekaa Vadisi ayaklarının 3 Eylül'de yapılması öngörülmüştü. Ermeniler, bu seçimlerde, yedi sandalye için beş bölgede mücadele edeceklerdi. Beyrut'un üç seçim bölgesine ayrıldığı bu seçimlerde, Ermeni Gregoryenler, Beyrut'un ikinci seçim çevresinden bir,

¹⁹³ **Ibid.**

¹⁹⁴ **Ibid.**, 185.

¹⁹⁵ Geukjian, “From Positive Neutrality...”, p. 741.

üçüncü seçim çevresindense iki temsilci çıkaracaklardı. Ermeni Gregoryenlerin diğer iki temsilcisi ise Metn ve Zahle bölgelerinden seçilecekti. Ermeni Katoliklerin Beyrut'un üçüncü seçim bölgesinde kendilerine ayrılan sandalye için yarışacakları seçimlerde, Ermeni Protestanlar da Beyrut'un birinci seçim bölgesinde Protestanlara ayrılan sandalye için mücadele edebileceklerdi.

Seçim Yılı	Milletvekilinin Adı	Seçildiği Yer
2000	Yeghia Djeredjian	Beyrut II
	Hagop Kassardjian	Beyrut III
	Jean Oghassabian	Beyrut III
	Serge Toursarkissian	Beyrut III
	Sebouh Hovnanian	Metn
	George R. Kassardji	Zahle
2005	Yeghia Djeredjian	Beyrut II
	Hagop Kassardjian	Beyrut III
	Jean Oghassabian	Beyrut III
	Serge Toursarkissian	Beyrut III
	Hagop Pakradouni	Metn
	George R. Kassardji	Zahle

Tablo 4.7: Lübnan Parlamentosu'ndaki Ermeni Milletvekilleri, 2000-2005
[Kaynak: Ara Sanjian, "Armenians and the 2000 Parliamentary Elections in Lebanon", **Armenian News Network / Groong**, September 7, 2000, pp. 1-17, (Çevrimiçi) <http://groong.usc.edu/ro/ro-20000907.html>, Erişim Tarihi: 7 Şubat 2018; Zaven Messerlian, "Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections during the Presidency of Emile Lahoud (1998-2007)", **Haigazian Armenological Review**, Vol. 30, 2010, pp. 269-309.]

Ermeniler, 1992 ve 1996 yıllarında gerçekleşen seçimlerde Hariri'nin yanında yer alarak hem Parlamento'ya üyelerini taşımışlardı hem de Hariri'nin daha fazla temsilci çıkarmasına katkıda bulunmuşlardı. Bununla birlikte, iki grup arasındaki ilişkiler 1996 seçimlerini izleyen süreçte sorunsuz gelişmemiştir. Ermeniler, seçimlerde Hariri'yi desteklemiş olsalar da bir kısım Ermeni oyu Hariri'nin rakiplerinden Najah Wakim'e gitmişti. Hariri, bu durumdan hoşnutsuzdu. Hariri, Ermenilerden kendisine daha fazla sadık olmalarını beklerken Ermeniler ise aksi yönde hareket ediyorlardı. Nitekim 1998 yılının sonlarına doğru, Cumhurbaşkanı Emile Lahud, Hariri'nin yerine el-Hoss'u başbakan atadığında, Ermeni parlamenterlerin birçoğu, ki bunlar daha çok Taşnaksutyun yanlısıydı, el-Hoss'a güvenoyu vermişti. Hariri'nin safında yer alan Ermeni parlamenterlerse sadece Hınçak Partisi yanlısı Yeghia Djeredjian ile AGBU üyesi ve Ramgavar Partisi yanlısı Hagop Demirjian idi. Hariri ile Taşnaklar arasındaki

bu ayrışma, 2000 seçimlerinde de kendisini göstermiştir. Hariri, Taşnaklar dâhil bütün Ermeni adaylarının kendi listesinden seçime katılmalarını istiyordu. Ve kendince de Ermeni sandalyelerini ülkedeki Ermeni siyasi fraksiyonları arasında dağıtmıştı. Dahası, Hariri, Taşnaklardan Protestanlara ayrılan sandalye için aday göstermemelerini talep etti; bu sandalye için kendisiyle ittifak içerisinde olan bir Arap Protestan'ı aday göstereceğini ifade etti. Hariri'nin bu planının arkasında zayıf olduğunu düşündüğü Beyrut'un birinci seçim bölgesinde böylece gücünü artırma düşüncesi söz konusuydu. Bu sandalye için hâlihazırda Parlamento'da yer alan Apraham Dedeyan'ı aday göstermek isteyen Taşnaklar için Hariri'nin bu düşüncesi kabul edilebilir değildi. Taşnaklar, Hariri'ye yakın durmakla birlikte seçimlere Hariri'nin öngördüğü koşullarda değil kendi istedikleri şartlar altında katılmak istiyorlardı. Taşnaklar ile Hariri'nin üzerinde uzlaşmadığı bir diğer konu, Hariri'nin listesinden seçilecek Ermeni adayların Parlamento'da nasıl hareket edecekleri konusuydu. Taşnaklar, ittifakın daha önce olduğu gibi sadece seçim süreci için geçerli olmasını, Parlamento'ya girdikten sonra her Ermeni fraksiyonunun kendi idealleri çerçevesinde hareket etmesini savunuyordu. Hariri ise seçilecek Ermeni adayların Parlamento'da da tek bir blok halinde hareket ederek meydana gelecek meseleler üzerinde ortak bir tutum takınmalarını bekliyordu. Bu koşullar altında, Taşnaksutyun ve Hınçak Partisi'nin bir kesimi Hariri'nin karşısında yer alan listede, el-Hoss'un listesinden seçimlere katılmıştır. Hınçak Partisi'nin bir diğer kesimi ise Ramgavar Partisi'yle birlikte Hariri'nin listesinden seçimlerde boy göstermiştir.

Seçimin sonuçlarını analiz etmeden önce değinilmesi gereken bir diğer konuysa, Lübnan siyasal hayatındaki çeşitli Arap siyasi fraksiyonlarının Parlamento'da daha fazla sandalye elde etmek amacıyla Ermenilere yönelik politikalar izlemesi ve bu durumun Ermeniler tarafından kendileri lehlerine kararlar alınmasını sağlamak için değerlendirilmesiydi. Yukarıda da ifade edildiği üzere, el-Hoss'un başbakan olmasını izleyen süreçte bu durum daha net olarak gözlemleniyordu. Seçimlerde el-Hoss'un hükümet listesiyle Hariri'nin listesi arasında seçim yapma durumunda kalan Ermenilerin desteklerini almak bu iki isim için de oldukça önem arz ediyordu. Hariri, Ermenilerin oylarını alabilmek için Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu yerleşim alanlarına çok sayıda seçim ofisi açtı, Ermenilere aile başı 200 dolar dâhil olmak üzere

ihtiyaçları doğrultusunda yardımlarda bulundu. Daha da önemlisi, “Al-Mustaqbal (Gelecek)” adlı kendi televizyon kanalında haftanın beş günü boyunca günde 30 dakika Ermenice haber yayını yapılmasına imkân sağladı.

Lübnan siyasi hayatındaki çeşitli Arap siyasi fraksiyonlarının Ermenilerin desteklerini elde etmek amacıyla izledikleri politikaların en ses getireni ise 11 Mayıs 2000 tarihinde Parlamento’da 1915 olaylarını “soykırım” olarak niteleyen bir kararın alınmasıydı. Esasında Lübnan Parlamentosu’nda bu yönde bir girişim, 3 Nisan 1997 tarihinde de vukua gelmişti. “Lübnanlı Ermenilerin 1915 ila 1923 yılları arasında yaşadıkları acı ve ızdırabı’nı paylaşıldığını ifade eden Nisan 1997 tarihli karar, 24 Nisan’ı da “Ermenilere karşı yapılan katliamların tecessüm ettirdiği felaketi anma günü” olarak kabul ediyordu.¹⁹⁶ 1915 olayları için “katliamların tecessüm ettirdiği felaket” nitelemesinde bulunan Karar, “Türkiye” ve/veya “Osmanlı İmparatorluğu” ifadelerine ise yer vermiyordu. Mayıs 2000 tarihli karar ise bu konuda daha keskin ifadeler içeriyordu:

“Lübnan Parlamentosu, Osmanlı otoriteleri tarafından gerçekleştirilen ve 1.5 milyon Ermeni’nin ölümüne neden olan 1915 yılındaki katliamların 85. yıldönümü vesilesiyle Ermeni halkına karşı yapılan bu soykırımı tanıır ve kınar... Buna ilaveten, gelecekte benzer suçların yaşanmasının engellenmesi adına bu soykırımın uluslararası olarak tanınması gerektiğine inanır.”¹⁹⁷

cümlelerine yer veren Karar, 1915 olaylarını açıkça “soykırım” olarak nitelerken Osmanlı otoritelerini de bundan sorumlu tutuyordu. Karar’ı dikkate değer kılan bir diğer unsur da Lübnan’ın bu Karar ile 1915 olaylarını “soykırım” olarak tanıyan ilk ve tek Arap ülkesi olmasıdır.

Bu stratejiler çerçevesinde gidilen seçimlerde, Beyrut’un birinci seçim bölgesinde Protestanlar için ayrılan sandalyeyi Hariri’nin desteklediği bir Arap Protestan, Bassel Fleihan kazanmıştır. Fleihan, 22.014 oy alarak Taşnaksutyun’un bu bölgedeki adayı

¹⁹⁶ 3 Nisan 1997 tarihli Karar’ın metni için bkz. “Lebanon Chamber of Deputies Resolution”, April 3, 1997, (Çevrimiçi) http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.162/current_category.7/affirmation_detail.html, Erişim Tarihi: 7 Şubat 2018.

¹⁹⁷ 11 Mayıs 2000 tarihli Karar’ın metni için bkz. “Lebanon Parliament Resolution”, May 11, 2000, (Çevrimiçi) http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.161/current_category.7/affirmation_detail.html, Erişim Tarihi: 7 Şubat 2018.

olan Apraham Dedeyan'ı geride bırakmıştır. Fleihan, izleyen süreçte kurulan Hariri hükümetinde de ekonomi ve ticaretle ilgili konularda bakanlık yapmıştır. Hariri'ye yönelik 14 Şubat 2005 tarihindeki suikastta hayatını kaybedenlerden birisi de Fleihan idi.

Hariri, Beyrut'un ikinci ve üçüncü seçim bölgeleri içinse işbirliği içerisinde olduğu Ramgavar Partisi ile Hınçak Partisi'nin isimlerini aday gösterdi. İkinci bölgedeki Ermeni Gregoryen sandalyesi için Yeghia Djeredjian, üçüncü bölgedeki Ermeni Gregoryen sandalyeleri içinse Hagop Kassardjian ve Jean Oghassabian (Hovassapian) idi. Üçüncü bölgedeki Ermeni Katolik sandalyesi için Hariri'nin aday gösterdiği isimse Serge Toursarkissian'dı. İkinci bölgede Djeredjian'ın karşısında yer alan Taşnaksutyun ve Hınçak Partisi'nin bir grubunun oluşturduğu kesimin adayı Mihran Seferian idi. Hınçak yanlısı bir isim olan Seferian, bu bölgede 20.071 oy alan Djeredjian'a seçimleri kaybetmiştir. Bu ittifakın üçüncü bölgede Hariri'nin listesine karşı gösterdiği adaylarsa Ermeni Gregoryen sandalyeleri için Hagop Pakradouni ve Arthur Nazarian, Ermeni Katolik sandalyesi için de Stepan Abajian idi. Taşnaklar, Beyrut'un birinci seçim bölgesinde olduğu gibi ikinci ve üçüncü seçim bölgesinde de seçimi kaybetmişlerdir; bu bölgelerden hiçbir adayını Parlamento'ya taşıyamamıştır. Üçüncü bölgede, Toursarkissian 21.342 oy alarak rakibi Abajian'ı geride bırakırken 21.519 oy alan Kassarjian ile 21.408 oy alan Oghassabian da rakipleri Pakradouni ve Nazarian'ı geçerek Parlamento'ya girmeyi başardılar.

Taşnaksutyun, Beyrut'taki hezimete karşın Metn ve Zahle bölgelerindeki sandalyeleri kazanarak Parlamento'da en azından iki isimle temsil edilmeyi garantilemiştir. Taşnaksutyun'un Metn bölgesi için adayı, hâlihazırda Parlamento'da yer alan Sebouh Hovnanian idi. Taşnaksutyun'un Zahle bölgesi için adayı da mevcut bir parlamenter, George R. Kassardji idi. Metn'de 32.163 oy alan Hovnanian, Nassib Lahud'un listesinden seçimlere giren rakibi Raffi Medeyan'ı geçerek Parlamento'ya girmiştir. Kassardji de Zahle'de, 20.200 oy alarak bağımsız aday olarak seçime katılan rakipleri

Vartkes Chaparian ve Garbis Buchakjian'ı geride bırakarak Taşnaksutyun'un Parlamento'daki ikinci ismi olmayı başarmıştır.¹⁹⁸

Görüldüğü üzere, 2000 yılındaki seçimlerde, ülkedeki Ermeni siyasi partilerinin her biri Parlamento'ya 2'şer adayını sokmayı başarmıştır. Parlamento'da Ermeni siyasi fraksiyonları arasında böyle dengeli bir dağılım ilk defa gerçekleşiyordu. Bu, aynı zamanda Taşnakların Parlamento'daki temsil hegemonyasının sarsılması ya da daha keskin bir ifadeyle “sona ermesi” anlamına da gelmekteydi. Buna karşın, Taşnaksutyun'un Ermeni topluluğu üzerindeki hegemonyasının tamamen çöktüğünü iddia etmekse fazla aceleci bir yargı olacaktır. Benzer şekilde, Hariri'nin listesinden Parlamento'ta girmeyi başaran diğer Ermeni siyasi fraksiyonlarının Ermeni topluluğu için yeni bir alternatif yapı sunduklarını ifade etmek de pek gerçekçi olmayacaktır. 2000 yılındaki seçimler her şeyden önce, Lübnan'daki Ermeni topluluğunun kolektif siyasal zayıflıklarını bir kere daha gözler önüne sermiştir. Buna ek olarak, Migliorino'nun da dikkat çektiği üzere, Ermeni topluluğunun adil temsiliyetinin Lübnan siyasal sistemi tarafından “yasal” olarak nasıl sınırlandırılabilceği de bu seçimlerle birlikte gün yüzüne çıkmıştır.¹⁹⁹ Bu durum, seçimi izleyen süreçte kurulan Hariri kabinesinde de kendisini göstermiştir. Ekim 2000 tarihinde 30 kişilik bir kabine oluşturan Hariri, Taif Anlaşması'na aykırı davranarak Ermenilere iki yerine tek sandalye vermiştir. Ermeniler adına Sebouh Hovnanian'ı spor ve gençlik konularında görevlendiren Hariri, Ermenilere vermesi gereken ikinci sandalyeyi ise seçimlerde de yakından desteklediği Protestan isim Bassel Fleihan'a tahsis etmiştir.²⁰⁰

2005 yılındaki parlamento seçimleri, Ermeni siyasi fraksiyonları için, özellikle Taşnaklar için daha ciddi bir test alanı olmuştur. Refik Hariri'nin 14 Şubat 2005 tarihinde Beyrut'ta bombalı suikasta uğrayarak hayata gözlerini yumması, Lübnan siyasal hayatında büyük yankı uyandırmıştı. Hariri suikastını ve bununla ilintili olarak

¹⁹⁸ Sanjian, “Armenians and the 2000...”, pp. 1-17, Erişim Tarihi: 7 Şubat 2018; Geukjian, “From Positive Neutrality...”, pp. 739-767.

¹⁹⁹ Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 188.

²⁰⁰ Benzer bir durum, 2005 yılındaki seçimlerden sonra Fuad Sinyora önderliğinde Haziran 2005'te kurulan 24 kişilik kabinede de mevzu bahisti. Sinyora da Ermenilere iki sandalye yerine tek sandalye vermiştir. Dahası kabinesine aldığı isim olan Jean Oghassabian hem Ermeni topluluğu nezdinde sınırlı bir desteğe sahipti hem de İdari Kalkınmadan Sorumlu Devlet Bakanı gibi pek de önemli olmayan bir pozisyonla görevlendirilmişti. Bkz. **Ibid.**, p. 185.

meydana gelen Suriye'nin Lübnan'dan çekilmesinden sonraki süreçte ülkede siyasi hayat karşıt iki kutup arasındaki mücadele etrafında şekillenmiştir.

Kabine	Üye Sayısı	Ermeni Bakan(lar)	Görevi	Dönemi (Başlangıç - Bitiş)
Selim el-Hoss	14	Souren Khanamirian	Endüstri ve Petrol	Kasım 1989 - Aralık 1990
Ömer Karami	30	Khatchig Babikian Jack Choukadian	Adalet Çevre	Aralık 1990 - Mayıs 1992
Rashid el-Solh	24	Chahe Barsoumian	Endüstri ve Petrol	Mayıs 1992 - Ekim 1992
Refik Hariri	30	Chahe Barsoumian Hagop Demirdjian	Devlet Bakanı (daha sonra Sosyal Meseleler) Ekonomi ve Ticaret	Ekim 1992 - Mayıs 1995 Ekim 1992 - Mayıs 1995
Refik Hariri	30	Chahe Barsoumian Hagop Demirdjian	Ekonomi ve Petrol Belediyeler	Mayıs 1995 - Kasım 1996 Mayıs 1995 - Kasım 1996
Refik Hariri	30	Chahe Barsoumian Hagop Demirdjian	Ekonomi ve Petrol Belediyeler	Kasım 1996 - Kasım 1998 Kasım 1996 - Kasım 1998
Selim el-Hoss	18	Arthur Nazarian	Çevre	Aralık 1998 - Ekim 2000
Refik Hariri	30	Sebough Hovnanian	Spor ve Gençlik	Ekim 2000 - Nisan 2003
Refik Hariri	30	Sebough Hovnanian Karim Pakradouni	Spor ve Gençlik İdari İşler	Nisan 2003 - Ekim 2004
Ömer Karami	19	Alain Tabourian	Devlet Bakanı	Ekim 2004 - Nisan 2005
Necip Mikati	14	Alain Tabourian	Telekomünikasyon	Nisan 2005 - Haziran 2005
Fuad Sinyora	24	Jean Oghassabian	İdari Kalkınmadan Sorumlu Devlet Bakanı	Haziran 2005 - Mayıs 2008

Tablo 4.8: Taif Sonrası Dönemde Lübnan Kabinesi'ndeki Ermeni Üyeler, 1989-2008 (Kaynak: Migliorino, (Re)Constructing Armenia..., pp. 189-190.)

Lübnan'daki gruplar arasındaki bu kutuplaşma 2005 parlamento seçimlerinde net olarak gün yüzüne çıktı. Kutuplaşmanın ilk tarafını Hizbullah ve uzun zaman sonra Fransa'dan ülkesine dönerek seçimlere katılan Maruni Mişel Aun ittifakı oluşturmaktaydı. “8 Mart İttifakı” olarak adlandırılan bu kutup, adını Suriye birliklerinin ülkeden çekilmesi yönündeki taleplere tepki amacıyla Hizbullah'ın 8 Mart'ta düzenlediği büyük katılımlı gösteriden almaktadır. Kutuplaşmanın ikinci kanadını ise adını Hizbullah'ın düzenlediği 8 Mart gösterisine tepki olarak 14 Mart'ta düzenlenen gösteriden alan ve liderliğini Refik Hariri'nin oğlu Saad Hariri'nin oluşturduğu “14 Mart İttifakı” oluşturmaktaydı. 8 Mart İttifakı, Suriye ve İran tarafından desteklenirken 14 Mart İttifakı ise ABD tarafından desteklenmekteydi.

Refik Hariri'nin suikasta uğrayarak hayatını kaybetmesi, kendisinin ülkede kısa sürede bir ulusal kahraman haline gelmesine ortam hazırlamıştı. Babası üzerinden oluşan bu ortamı iyi değerlendirmek isteyen Saad Hariri, bu doğrultuda Ermenilerden kendisine yönelik daha güçlü bir destek talep ediyordu. Suriye ve Lahud karşıtı bir politika izleyen Hariri'nin ittifakında yer almak istemeyen Taşnaklar, bununla birlikte Hariri'nin Beyrut bölgesinde oldukça güçlü olduğunun da farkındaydılar. Nitekim Hariri'nin ittifakına katılmayan Taşnaklar, Hariri'ye karşı aday çıkarsalar da kaybedeceklerini düşündükleri için bu bölgede seçimleri boykot ettiler. Seçim sonuçları, Taşnaksutyun'un öngörülerini haklı çıkardı. 29 Mayıs - 19 Haziran tarihleri arasında dört turda gerçekleştirilen seçimlerde Beyrut'ta Ermenilere ayrılan dört sandalyeyi de Hariri'nin listesinden seçimlere giren isimler kazandılar. Hariri'nin listesinde yer alan Ermeni isimler, 2000 seçimlerinde de başarı elde ederek Parlamento'ya giren isimlerdi. Bu isimlerden Yeghia Djeredjian ve Serge Toursarkissian Hınçak Partisi'ne, Hagop Kassardjian ve Jean Oghassabian ise Ramgavar Partisi'ne yakın kişiliklerdi.

Yeghia Djeredjian, Beyrut'un ikinci seçim bölgesindeki Ermeni Gregoryen sandalyesi için aday gösterilmişti. Beyrut'un üçüncü seçim bölgesindeki iki Ermeni Gregoryen sandalyesi için gösterilen adaylar Hagop Kassardjian ve Jean Oghassabian iken bu bölgedeki tek Ermeni Katolik sandalyesi için aday isimse Serge Toursarkissian idi. Bu dört isim, aday gösterildikleri seçim bölgelerinde kendilerine rakip olacak başka Ermeni aday(lar)ın olmamasından dolayı Parlamento'ya girmeyi garantilediler. Hariri,

Beyrut'un birinci seçim bölgesindeki "Protestanlar" sandalyesi içinse bir Ermeni ismini aday göstermedi. Hariri'nin bu bölge için aday Bassem Shab idi.

Hınçak ve Ramgavar partileri Saad Hariri'yle işbirliği yaparak Beyrut bölgesinde adaylarını Parlamento'ya taşımayı başardılar. Fakat Beyrut'un seçim çevrelerindeki seçimlere katılım oranlarına bakıldığında, durumun bu iki parti açısından pek de iç açıcı olmadığı, bu iki partinin Hariri'yle işbirlikleri ve Taşnaksutyun'un Beyrut'ta seçimlere girmemesi dolayısıyla bu bölgede başarılı oldukları kanaatine varılabilir. 420.630 kayıtlı seçmenin olduğu Beyrut'ta bu sayının 47.169'unu Ermeni Gregoryenler, 9.682'sini Ermeni Katolikler ve 8.720'sini Ermeni Protestanlar oluşturmaktaydı. 2000 yılındaki seçimlerde, Beyrut'un birinci, ikinci ve üçüncü seçim çevrelerinde seçimlere katılım oranı sırasıyla %40, %35 ve %32 idi. Bu oranlar, 2005 yılındaki seçimlerde yine sırasıyla %32, %31 ve %21 idi. Görüldüğü üzere Beyrut'un üç seçim çevresinde de seçimlere katılım oranı azalmıştı. Bu durum, söz konusu Ermeni oyları olunca daha da düşük oranlar mevzu bahis oluyordu. 2000 yılındaki seçimlerde 13.600 Ermeni sandığa giderken bu sayı 2005 yılındaki seçimlerde 1.950'de kalmıştır. Bu, Ermeni seçmenlerin sadece yüzde 3.2'sinin sandığa gittiği anlamına gelmektedir.²⁰¹ Bir diğer deyişle, Mayıs-Haziran 2005 seçimlerine Ermeni katılım oranı tarihteki en düşük seviyede kalmıştır. Yüzde 3.2'lik oran, aynı zamanda Taşnaksutyun'un seçimi boykot kararının Ermeni nüfusu nezdinde çok büyük oranda kabul gördüğü şeklinde de okunabilir.

Hınçak ve Ramgavar partileri Hariri'yle işbirliği yaparak Beyrut bölgesinden ikişer adaylarını Parlamento'ya taşırken üçüncü Ermeni siyasi fraksiyonu olan Taşnak Partisi ise bu bölge seçimleri boykot ettiği için temsilci çıkaramamıştı. Taşnakların tamamen Parlamento dışında kalmasını önleyen şey, Metn ve Zahle bölgelerinde aday gösterdikleri isimlerin seçimleri kazanması olmuştur. Bir diğer deyişle, 2000 seçimlerinde olduğu gibi Taşnaksutyun, Beyrut bölgesinden herhangi bir ismi Parlamento'ya taşıyamazken Metn ve Zahle bölgelerindeyse rakiplerini geride bırakmayı başarmıştır. Mişel Aun'la işbirliği yapan Taşnak Partisi, Metn bölgesinde

²⁰¹ Messerlian, "Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections during the Presidency of Emile Lahoud (1998-2007)", pp. 291-293.

Hagop Pakradouni'nin, Zahle bölgesindeyse hâlihazırda Parlamento'da yer alan temsilcisi George Kassardji'nin Parlamento'ya taşınmasını sağlamıştır. Kassardji, 141.226 kayıtlı seçmenin bulunduğu Zahle'de tek Ermeni Gregoryen sandalyesi için Antoine Neshanagian, Shant Mardiros ve Vartkes Chaparian ile mücadele etmiştir. Kassardji, oy kullanan 69.488 seçmenin 35.065'inin desteğini alırken Neshanagian 26.900, Mardiros 601 ve Chaparian ise 379 oy alabilmiştir. Metn bölgesindeyse, Taşnakların adayı Pakradouni, tek Ermeni Gregoryen sandalyesi için Raffy Madeyan ile yarışa girmiştir. 163.069 kayıtlı seçmenin olduğu bölgede sandığa 83.502 kişi gitmiştir. Pakradouni, kullanılan oyların 53.272'sini almayı başarırken rakibi Madeyan ise 25.043 oyda kalmıştır.²⁰²

Metn ve Zahle seçimleri, Taşnakların, Beyrut bölgesinde seçimleri boykot etmelerinin başarıya ulaştığının bir diğer göstergesiydi. Taşnaksutyun'un boykot çağrısı yapmadığı ve adaylar çıkardığı bu iki bölgede seçime katılım oranları Beyrut bölgesine kıyasla daha yüksekti. Metn bölgesinde seçimlere katılım oranı %50.9, Zahle bölgesinde seçimlere katılım oranıysa %48.85 idi. Bu iki bölgede sandığa giden Ermeni seçmen sayısı da Beyrut bölgesine oranla daha fazlaydı. Metn bölgesinde 10.800, Zahle bölgesindeyse 2.500 Ermeni oy kullanmıştır. Kullanılan oyların büyük bir çoğunluğu Taşnaksutyun'un adaylarına gitmiştir. Metn bölgesinde Pakradouni, Ermeni oylarının %92'sini alırken Kassardji de Zahle bölgesinde kullanılan oyların %93'ünü elde etmeyi başarmıştır.²⁰³

Taşnaklar ile Mişel Aun arasındaki yakın ilişkiler, seçimleri izleyen süreçte de devam etmiştir. Seçimlerden sonra kurulan 24 kişilik kabinede Ermeniler adına sadece Hariri yanlısı Jean Oghassabian'a yer verilmesi, Taşnakların tepkisine neden olmuştu. Aun, bu süreçte Taşnakların yanında durarak Taşnaksutyun'un da kabinede temsil edilmesine olanak sağlanana kadar kendi partisinin de kabinede verilen görevleri üstlenmeyeceğini ifade etmiştir. Bu, Aun'un Taşnaklar nezdinde Lübnan'daki Ermeni temsiliyetinin adil bir şekilde gerçekleştirilmesini sağlayacak kişi olarak görülmesine ortam hazırladı.²⁰⁴ Bununla birlikte, Ermeni siyasi partileri, aralarında var olan

²⁰² *Ibid.*, pp. 298-299.

²⁰³ *Aztag*, June 14, 2005.

²⁰⁴ Sanjian, "Déjà Vu: Armenians...", p.16, Erişim Tarihi: 8 Şubat 2018.

çelişkilerle karşın Lübnan'da Mart 2006'dan sonra meydana gelen gelişmeler karşısında Parlamento'da Hagop Pakradouni, Yeghia Djeredjian ve Hagop Kassardjian'dan oluşan ortak bir delegasyon oluşturdular. Bu delegasyon, süreç içerisinde ortaya çıkan hükümet krizine çözüm getirmek amacıyla gerçekleştirilen Mayıs 2008'deki Doha görüşmelerinde de Ermenileri temsil edecekti.

BM Güvenlik Konseyi'nin Nisan 2005'te Hariri suikastının araştırılması için savcılar görevlendirmesi ve bunu izleyen süreçte uluslararası bir mahkemenin kurulmasıyla zaten gerginliklerin tırmandığı ülkede, İsrail'in Temmuz 2006'daki Lübnan saldırısı bir başka krizi ifade etmekteydi.²⁰⁵ Hizbullah'ın iki İsrail askerini kaçırmaması üzerine başlayan "Temmuz Savaşı"nda, Hizbullah'ın İsrail'e karşı başarı elde etmesi Lübnan'daki güç dengelerinde ciddi değişimlerin vukua gelmesine ortam hazırladı. BM Güvenlik Konseyi'nin 1701 sayılı kararı doğrultusunda taraflar arasında ateşkes sağlandığında Lübnan topraklarını İsrail'e karşı koruyan Hizbullah, ülke içerisinde etkinliğini artırmıştı.²⁰⁶ Hizbullah, İsrail'e karşı kazandığı bu zaferin Lübnan siyasal

²⁰⁵ İsrail'in Lübnan'a saldırısı, ülkedeki Ermeni nüfus için de ciddi endişeler doğurmuştu. Saldırılı izleyen süreçte birçok Ermeni, Lübnan'dan ayrılarak Ermenistan ve diğer bazı yabancı ülkelere yerleştiler. Bu dönemde, Ermenistan Cumhuriyeti Toprak Yönetimi Göç Ajansı faaliyette olmasına karşın Lübnan'dan buraya gelen Ermenilerin birçoğunun Ajans'a haber vermemelerinden dolayı söz konusu süreçte ne kadar Lübnan Ermenisinin Ermenistan Cumhuriyeti'ne geldiği ve bunların kaçının geri döndüğüne yönelik kesin sayılara ulaşılammaktadır. Ermenistan Cumhuriyeti, bu dönemde Lübnan'da yaşanan gelişmeleri yakından takip etmiştir. Lübnan'da barışın sağlanması ve bu ülkedeki Ermeni topluluğunu korunması amacıyla adımlar atan Ermenistan'da Devlet Başkanı Andranik Margaryan, bu ülkeden gelecek olan Ermeni göçmenler için uygun koşulların oluşturulması gerektiğini ifade etmiştir. Margaryan, Lübnan'dan Ermenistan'a gelecek olan Ermeni ve diğer Lübnan yurttası gruplara Devlet desteğinin sağlanacağını açıklamıştır. Ermenistan, savaş döneminde Lübnan'dan ayrılmak isteyenleri organize etmek amacıyla bölgeye iki diplomat da yollamıştır. Öte yandan, Ermenistan'ın bu dönemdeki Beyrut Büyükelçisi Vahan Ter-Ghevondian da Lübnan vatandaşı Ermeniler için özel bir radyo konuşması yapmıştır. Ermenistan, ülkeye gelen Lübnan Ermenilerine on yıllık özel bir ikamet izni ya da geçici koruma statüsü sağlanacağını deklare etmiştir. Bununla birlikte Ermenice, İngilizce ve Rusça yayın yapan merkezi Erivan'da yer alan Hayastani Hanrapetutyun Armenian gazetesinin 1 Eylül 2006 tarihli haberine göre 472 kişi geçici iltica ve korunma ilticası başvurusunu yapmış ve bunların sadece 32 tanesi geçici iltica statüsü alabilmiştir. Bu durum, başvuru yapan diğer Lübnanlı Ermeniler tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bunlar, Lübnan'daki konumlarının daha da kötüye gideceğini ve yeni bir iç savaş olasılığının olduğunu ifade etmişlerdir. Bkz. "Flow of Citizens Applying for Temporary Asylum Status", **Hayastani Hanrapetutyun Armenian**, September 28, 2006, (Çevrimiçi) www.hhpress.am, Erişim Tarihi: 8 Şubat 2018; Ararat gazetesi, ülkede Ermeni nüfusun azalmasına neden olan göçleri "beyaz felaket" olarak nitelemiştir. "Eğer Soykırım bir kırmızı felaket idiye ki Ermenilerin yok edilmesini amaçlamıştır; bu yaşadıklarımız beyaz bir felakettir. Beyaz felaket, Ermenilerin yabancı yerlere transfer edilmesini, göçünü, asimilasyonunu, ulusal gelenek ve göreneklerini yavaş yavaş unutmalarını ifade etmektedir." Bkz. **Ararat**, June 17, 2006.

²⁰⁶ Bu noktada, bir parantez açarak Temmuz Savaşı sonrası Lübnan'daki Birleşmiş Milletler Barış Gücü'nün (United Nations Interim Forces in Lebanon - UNIFIL) güçlendirilmesi çabalarına katkı sağlamak amacıyla Türkiye'nin bu ülkeye askerlerini göndermesine değinmek gerekmektedir. Eylül

hayatında da karşılığını almak adına Kasım 2006'da diğer Şii siyasi fraksiyonu olan EMEL ile birlikte bakanlarını hükümetten çekti. Bu, bir hükümet krizine işaret ediyordu. Bu hükümet krizi, Ekim 2007'ye gelindiğinde daha ciddi bir hal aldı. Cumhurbaşkanı Emil Lahud'un görev süresi Eylül ayında bitmesine karşın yerine yeni bir isim üzerinde anlaşılabilmesi bunu tetikleyen unsurdur. Aylarca süren görüşmeler sorunu çözmek yerine krizi daha da tetikledi. Hizbullah, Bakanlar Kurulu'nda bakanlıklarının artırılması ve hükümette veto hakkına sahip olmaları koşuluyla hükümeti destekleyerek Genelkurmay Başkanı Mişel Süleyman'ın cumhurbaşkanı seçilebileceğini aksi takdirde hiçbir şekilde cumhurbaşkanlığı seçimlerini yaptırmayacaklarını açıkça dile getirmiştir. Bu talep, hükümet tarafından reddedilirken Mayıs 2008'e gelindiğinde ülkedeki gerginlik tarafların sıcak çatışmasına döndü.

Çatışmaların yoğunlaştığı ülkedeki hükümet krizine çözüm getiren haber, 21 Mayıs'ta Katar'dan geldi. Katar ve Türkiye'nin Arap Birliği'nin de desteğiyle Katar'ın başkenti Doha'da bir araya gelen Lübnanlı siyasi taraflar Taif Anlaşması'na "ufak bir dokunuş" yaparak siyasal sistemdeki tıkanıklığı en azından o dönem için aştılar. Doha Anlaşması, kurulacak 30 sandalyeli hükümette, 14 Mart İttifakı'na başbakanı belirleme hakkıyla birlikte 16 bakanlık verilmesini öngörüyordu. Hizbullah'a 11 bakanlığın tahsis edildiği hükümette geriye kalan 3 bakanlık sandalyesine orutacak isimleriye cumhurbaşkanı belirleyecekti. Bununla birlikte Hizbullah'ın elini

2005'te Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kabul edilen Tezkere çerçevesinde ilk Türk askeri birlikleri 20 Ekim 2005 tarihinde Lübnan'ın Sur bölgesinde göreve başladılar. İki gemiyle 260 Türk askeri, 95 personel ve 46 taşıt bölgeye ulaşmıştı. Bu sayılara daha sonra 160 asker daha eklenmiştir. Türk askeri güçleri istihkâm birlikleri olup muharip değillerdi. Buna rağmen, Türk askerlerinin UNIFIL bünyesinde Lübnan'a gelişi, ülkedeki Ermeni topluluğu tarafından eleştirilmiştir. Ermeniler, Türk gücünün gelişine karşı birçok miting düzenlediler. Bu noktada, Taşnaksutyun üyesi Hagop Havatian, 13 Ekim 2006 tarihinde The Daily Star Lebanon gazetesine verdiği röportajda, Ermeni toplumunun Türk askeri birliklerinin Lübnan'a gelmesine karşı olduğunu, kendilerinin de bu yöndeki taleplerini mektuplar aracılığıyla tüm Lübnan Parlamenterlerine ve BM Genel Sekreteri Kofi Annan'a ilettiklerini ifade etmiştir. İlgili kararın gözden geçirilmesi çağrısında bulunduklarını söyleyen Havatian, söz konusu mercilerin buna herhangi bir cevap vermemesinden yakınıyordu. Bkz. İman Azzi, "Armenians Protest Turkish UNIFIL Role", **The Daily Star Lebanon**, October 13, 2006, (Çevrimiçi) <http://www.dailystar.com.lb/News/Lebanon-News/2006/Oct-13/43300-armenians-protest-turkish-unifil-role.ashx>, Erişim Tarihi: 8 Şubat 2018; Milletvekili Jacques Choukhadarian ise daha sert ifadeler kullanmıştır. Türk güçlerinin Lübnan'a gelmesine karşı gerçekleştirilen gösterilerin birisinde Choukhadarian "İnsanlığa karşı korkunç suçlar işlemiş Türkiye, Ermeni halkına yapılan katliamı tanımadığı müddetçe herhangi bir barış sürecinde yer alamaz." diyordu. Bkz. Jocelyne Zablith, "Lebanon's Armenians Denounce Turkish UN Force", September 8, 2006, (Çevrimiçi) <http://www.azatutyun.am/content/article/1583957.html>, Erişim Tarihi: 8 Şubat 2018.

güçlendiren ve izleyen süreçte yeniden hükümet krizlerine neden olacak olan unsur, anlaşmayla bu örgüte veto hakkının tanınmasıydı.

Doha Anlaşması, Lübnan'ın izleyen süreçteki seçim sistemini belirleyen unsurları ortaya koyması açısından önemlidir. Buna göre, Lübnan 26 seçim bölgesine ayrılıyordu. Bu, Mayıs-Haziran 2005 seçimlerinden önemli bir farklılığı ifade etmekteydi. 2005 yılındaki seçimlerde ülke sadece 7 seçim bölgesine ayrılmıştı. 2009 yılındaki seçimlerin bir günde (7 Haziran'da) tamamlanması öngörülmüyordu ki bu Lübnan siyasal hayatı için bir ilki oluşturacaktı. Lübnan'da bundan önceki hiçbir seçim bir günde sonuçlandırılmamıştı.

Doha Anlaşması'nın bu unsurları çerçevesinde, Ermeniler, Beyrut'un birinci seçim bölgesinde bir Ermeni Gregoryen ve bir Ermeni Katolik sandalyesi için, ikinci seçim bölgesindeyse iki Ermeni Gregoryen sandalyesi için yarışacaklardı. Ayrıca Ermeni Protestanlar da Beyrut'un üçüncü seçim bölgesinde Protestanlara ayrılan sandalye için mücadele edebileceklerdi. Ermeniler için Metn ve Zahle bölgelerinde de birer Ermeni Gregoryen sandalyesi tahsis edilmişti.

Bu koşullar altında gidilen 2009 yılındaki seçimler de Mayıs-Haziran 2005 seçimleri gibi 8 Mart ile 14 Mart ittifaklarının mücadelesine sahne olmuştur. 128 sandalye için 587 adayın yarıştığı seçimlerde, 3.257.224 kayıtlı seçmenin sadece 1.760.000'i sandığa gitmiştir. Bu, yüzde 54'lük bir seçime katılım oranına tekabül ediyordu.

Seçim Yılı	Milletvekilinin Adı	Seçildiği Yer
2009	Jean Oghassabian	Beyrut I
	Serge Toursarkissian	Beyrut I
	Sebouh Kalpakian	Beyrut II
	Arthur Nazarian	Beyrut II
	Hagop Pakradouni	Metn
	Shant Chinchinian	Zahle

Tablo 4.9: Lübnan Parlamentosu'ndaki Ermeni Milletvekilleri, 2009
(Kaynak: Zaven Messerlian, "Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections during the Presidency of Michel Suleiman (2008-)", **Haigazian Armenological Review**, Vol. 31, 2011, pp. 333-391.)

Ermeni siyasi partileri, Haziran 2009 seçimlerinde Mayıs-Haziran 2005 seçimlerine benzer bir tutum içerisinde katıldılar. Taşnaksutyun, 8 Mart İttifakı bünyesinde seçimlere dâhil olurken Hınçak ve Ramgavar partileriye 14 Mart İttifakı cephesinde

seçimlerde yer aldılar.²⁰⁷ Beyrut’un birinci seçim bölgesinde Taşnakların Ermeni Gregoryen sandalyesi için adayı Vrej Saboundjian, aynı seçim çevresindeki Ermeni Katolik sandalyesi için adayıysa Gregoire Calouste idi. Gerek Saboundjian gerekse Calouste seçimlerde başarısız oldular. 92.764 kayıtlı seçmenin olduğu birinci seçim bölgesinde 37.284 kişi sandığa gitmişti. Saboundjian 16.778 oy alırken Hınçak Partisi yanlısı rakibi Jean Oghassabian ise 19.317 oy almıştır. 16.817 oy alan Calouste de 19.317 oy alan Ramgavar Partisi destekçisi rakibi Serge Toursarkissian karşısında seçimlerden mağlup ayrıldı.

Beyrut’un ikinci seçim bölgesinden Parlamento’ya giren iki Ermeni Gregoryen isimse Sebouh Kalpakian ve Arthur Nazarian idi. Hınçak üyesi Kalpakian ile ABGU üyesi, Taşnaksutyun yanlısı bağımsız aday Nazarian, aday gösterildikleri seçim bölgesinde kendilerine rakip olacak başka Ermeni aday(lar)ın olmamasından dolayı Parlamento’ya girmeyi garantilediler.

Ermeniler, Beyrut’un üçüncü seçim bölgesinde Protestanlara ayrılan sandalyeyi ise kazanamadılar. 252.165 kayıtlı seçmenin 103.243’nn sandığa gittiği bu seçim çevresinde Taşnaksutyun’un da desteklediği bağımsız aday George V. Iskhanian sadece 21.041 oy alabildi. Bu bölgede seçime giren bir diğer Ermeni isim olan bağımsız aday Donald Babikian ise sadece 71 toplayabildi.²⁰⁸

Zahle bölgesinde seçimleri, AGBU üyesi bağımsız aday Shant Chinchinian kazanmıştır. 158.005 kayıtlı seçmenin yüzde 56’sının oy kullandığı seçimlerde Chinchinian, 48.527 oy alarak Parlamento’ya girmeyi başarmıştır. Hınçak ve Ramgavar partilerinin de desteğini alan Chinchinian, bu bölgede birkaç dönemdir st ste seçimleri kazanarak Parlamento’ya girmeye hak kazanan George Kassardji’nin bu sefer Parlamento dışında kalmasına sebep olmuştur. Taşnaksutyun adayı Kassardji’nin oy sayısıysa 41.512 idi.

²⁰⁷ Bu noktada, bir parantez aarak Lübnan siyasi hayatındaki klasik  parti olgusunun 2007 yılında ortaya çıkan bir dördüncü Ermeni partisiyle sarsıldığı ifade edilmelidir. 2007 yılında gerçekleştirilen kısmi seçimlerde, Metn bölgesinde Taşnaklar arasında yaşanan uyuşmazlık sonucunda “Hr Lübnan Ermeni Hareketi (The Free Lebanese-Armenian Movement)” ortaya çıkmıştır. Nareg Aprahamian’ın önderliğindeki bu oluşum, Saad Hariri’nin partisi tarafından finanse edilmekteydi. Bkz. Geukjian, “From Positive Neutrality...”, pp. 739-740.

²⁰⁸ **Ibid.**, p.32, Erişim Tarihi: 8 şubat 2018.

Metn bölgesinin galibi Taşnak Partisi'nin adayı olan Hagop Pakradouni olmuştur. 170.744 kayıtlı seçmenin olduğu bu bölgede 96.748 kişi oyunu kullanırken Pakradouni, Metn'de seçimlere katılan başka bir Ermeni ismin olmaması dolayısıyla Parlamento'ya girmeyi seçim öncesi garantilemişti.²⁰⁹

Ermeniler, Lübnan'da İç Savaş'ın bitişini izleyen iki on yılda yukarıda ifade edilen politik unsurlar çerçevesinde ülkenin siyasal hayatında yer almışlardır. 21. yüzyılın ikinci on yılına gelindiğindeyse, Ortadoğu'da meydana gelen gerilim ve çatışmalar hem etno-mezhebi anlamda çok unsurlu bir yapıya sahip olan Lübnan'ı hem de bu ülkenin önemli bir parçası olan Ermeni topluluğunu yeni meydan okumalarla karşı karşıya bırakmıştır. Bir diğer deyişle, Aralık 2010'da Tunus'ta başlayıp hızla birçok Ortadoğu ülkesine yayılan ve "Arap Baharı" olarak adlandırılan mevcut yönetim karşıtı halk ayaklanmalarının Mart 2011'de Suriye'ye sıçraması ve burada zamanla dış güçlerin de soruna müdahil olmalarıyla yıllar sürececek bir iç savaşa evrilmesi hem Lübnan'ı hem de bu ülkedeki Ermenileri gerek sosyo-ekonomik gerekse siyasal olarak oldukça zorlu bir sürece sokmuştur.

Suriye'deki savaştan kaçan kalabalık bir insan topluluğunun Lübnan'a sığınması, Lübnan'ın hassas etno-mezhebi dengeleri dikkate alındığında ülkenin istikrarını ve asayişini her an sarsma tehlikesine sahip bir niteliktedir. Nitekim Lübnanlı farklı gruplar, Suriyeli mültecileri kendi varlıklarına yönelik bir tehdit olarak algılamalarına karşın bu çerçevedeki tutumlarının daha çok dini-mezhepsel kimlikleri temelinde şekillenmektedir. Bu noktada, Lübnanlı Hristiyanlar Suriye'den gelen Hristiyan mültecilere daha ılımlı yaklaşırken Müslüman Suriyelilere karşı ise daha sert ve ayrımcı bir tutum içinde olmaktadır. Gelen mültecilerin çoğunun Sünni olması ve ülkedeki Şiiler ve Maruniler arasında etno-mezhebi dengenin sarsılması ve değişmesi tehlikesinin ortaya çıkmasına neden oldu.

Suriye krizi, dış gelişmelerin Lübnan'da nasıl etki doğurduğu ve içerde siyasal bölünmeleri nasıl tetiklediği konusunu da bir kez daha gün yüzüne çıkartmıştır. Nitekim Suriye krizi, Lübnan'ı Esad rejimi yanlıları ve karşıtları biçiminde ikiye

²⁰⁹ Messerlian, "Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections during the Presidency of Michel Suleiman (2008-)", pp. 333-391.

bölünmüş bir hale soktu. Bu noktada, Lübnan'da körüklenen mezhepsel fay hatları, Haziran 2011'e gelindiğinde Trablus'ta Esad karşıtı Sünni-Selefi gruplar ile Esad yanlısı Nusayriler arasında ilk çatışmaların ortaya çıkmasına neden oldu.

Suriye krizinin mezhepler arası ayrışmaları körükleyerek çatışmalara neden olması, ülkede siyasi istikrarsızlığın da yeniden baş göstermesine neden oldu. Başbakan Necip Mikati'nin koalisyon ortaklarıyla anlaşamaması üzerine Mart 2013'te istifa etti. Tamim Selam genel uzlaşıyla yeni hükümeti kursa da Mayıs 2014'te görev süresi dolacak olan Cumhurbaşkanı Mişel Süleyman'ın yerine seçilecek yeni ismi belirleme noktasında iki grubun da Meclis'te yeterli çoğunluğa sahip olmaması Lübnan'da yeni bir krizi işaret ediyordu.

14 Mart İttifakı'nın Lübnan Güçleri Partisi'nin başkanı Samir Caca'yı, 8 Mart İttifakı'nın ise Mişel Aun'u aday gösterdiği seçimlerin ilk turu, 23 Nisan'da gerçekleştirildi. Hiçbir adayın ilk turda cumhurbaşkanı seçilebilmek için Anayasa'nın öngördüğü üçte iki çoğunluğu sağlayamaması nedeniyle 30 Nisan'da seçimlerin ikinci turuna gidilmiştir. Fakat söz konusu tarihte Parlamento'da toplantı yeter sayısı bulunamadı, bundan dolayı seçimlerin ikinci turunun 7 Mayıs'ta yapılması kararlaştırıldı. Ülkedeki siyasi fraksiyonlar arasındaki güç oyunları nedeniyle izleyen süreçte yapılan birçok oturuma rağmen Cumhurbaşkanı'nın bir türlü seçilememesi Lübnan'da siyasal hayatı felce uğrattı. Bu durum, parlamento seçimlerinin de ileri bir tarihe atılmasına neden oldu. Meclis seçimleri, 31 Mayıs 2014 tarihinde 17 ay ertelendi. Bu süre, 5 Kasım 2014 tarihinde 31 aya çıkarılarak seçimlerin 2017 yılında yapılması kararlaştırıldı. Bu tarih, en son, 20 Haziran 2017'de alınan bir kararla Mayıs 2018 olarak güncellenmiştir.

Soruna çözüm getirmek amacıyla ilk adımı atan uzun süredir suikast endişesi nedeniyle ülkesinden uzakta Paris'te yaşayan ve ancak 2016 yılı başında Lübnan'a dönebilen Saad Hariri, Samir Caca'nın yerine muhalifler için daha kabul edilebilir bir isim olan ve 8 Mart İttifakı içerisinde yer alan Marada Hareketi'nin lideri Süleyman Faranjiyye'yi yeni aday olarak gösterdi. Hariri'nin bu hamlesi karşısında Caca, Aun'u desteklediğini açıklarken, Aun'u destekleyen EMEL Hareketi lideri Nebih Berri ve İlerici Sosyalist Partisi lideri Velid Canbolat ise Faranjiyye'yi desteklemeye

başladıklarını açıkladılar. Hariri'nin bu hamlesine Hizbullah'ın cevabıysa seçimleri boykot ederek seçimlerin yapılmasını engellemek oldu. Ekim 2016'ya gelindiğinde Lübnan Parlamentosu yeni cumhurbaşkanı için 45 seçim girişiminde bulunduysa da bunda başarı elde edememiştir. Cumhurbaşkanlığı krizi, ancak 29 ay sonra 31 Ekim 2016 tarihinde çözüldü. Bu tarihte yapılan seçimlerde, 14 Mart İttifakı'nın 8 Mart İttifakı'nın adayı Mişel Aun'u desteklemesiyle seçim tamamlanmış ve Aun, Lübnan'ın 13. cumhurbaşkanı olmuştur. Aun da yeni hükümeti kurma görevini Saad Hariri'ye verdi.

Bununla birlikte, bu koşullar altında Lübnan'da sorunların bitmesini beklemek pek de gerçekçi değildir. Nitekim Kasım 2017'de ülkenin başbakanı Hariri, Hizbullah ve İran'ı suçlayarak hayatının tehlikede olduğunu ve babasının kaderini paylaşma endişesi taşıdığını ifade ederek istifa etti. Hariri'nin istifa açıklamasını ülkesinde değil de Suudi Arabistan'ın başkenti Riyad'ta El-Arabiya kanalına yapması ve istifa açıklamasını yaptıktan ancak 17 gün sonra, 22 Kasım'daki Bağımsızlık Günü kutlamalarına katılmak amacıyla, 21 Kasım'da ülkesine dönmesi Lübnan'ın sisteminin bölgeyle nasıl ilişki içerisinde olduğunu göstermesi açısından önemlidir.²¹⁰ Hariri'nin istifası, 2016 yılının başında, Suudi Arabistan ve İran arasında ortaya çıkan diplomatik krizin Lübnan iç siyasetine doğrudan yansıması olarak okunabilir. Bu dönemde, Tahran'daki Suudi Arabistan diplomatik temsilcilerine yönelik saldırılar olması ve İslam İşbirliği Teşkilatı'nın bu olayları kınadığı kararda Lübnan'ın çekimser oy kullanması, aynı dönemde Lübnan'ın Arap Birliği'nin Hizbullah'ı terör örgütü olarak niteleyen kararına itiraz etmesi Suudi Arabistan ile Lübnan arasında gerginliklere neden olmuştu. Lübnan üzerinde baskılarını artıran Suudi yönetiminin Şubat ayında daha önceden Lübnan'a yapmayı kabul ettiği 4 milyar dolarlık yatırımı iptal ettiğini

²¹⁰ Hariri'nin Suudi Arabistan tarafından alıkonulduğunu ve istifaya zorlandığını iddia eden Hizbullah lideri Hasan Nasrallah, Suudi Arabistan'ın Lübnan'ın içişlerine eşi görülmemiş bir şekilde müdahale ettiğini ve bunun bir "hakaret" olduğunu ifade etmiştir. Bkz. "Hizbullah Lideri Nasrallah: Hariri'yi Alıkoyma Suudi Arabistan, Lübnan'a Hakaret Etti", **BBC Türkçe**, 10 Kasım 2017, (Çevrimiçi) <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-41943158>, Erişim Tarihi: 9 Şubat 2018; Nasrallah, Hariri'nin istifa açıklamasının geçersiz olduğunu vurgularken Dürzi lider Velif Canbolat da Twitter hesabından yaptığı paylaşımda "İster zorla, ister kendi iradesiyle bir haftadır Lübnan'dan uzakta olan Hariri'nin dönmesinin zamanı gelmiştir. Kendisinin alternatifi yoktur." açıklamasında bulundu. Bkz. "Dürzi Lider Canbolat: Hariri'nin Dönme Zamanı Geldi, Alternatifi Yok", **Sputnik News**, 10 Kasım 2017, (Çevrimiçi) <https://tr.sputniknews.com/ortadogu/201711101030946186-durzi-canbolat-hariri-suudi-arabistan-fransa-lubnan/>, Erişim Tarihi: 9 Şubat 2018.

açıklaması iki ülke arasındaki gerginliği daha da körükledi. Tüm bu gelişmeler, Hariri'nin istifasına giden süreçte ortam hazırladı. Hariri'nin İran dini lideri Hamaney'in danışmanı Ali Ekber Velayati'nin kendisini ziyaret etmesinin ertesi günü istifa etmesi ve Suudi Arabistan'ın vatandaşlarına Lübnan'ı terk etme çağrısında bulunması kara bulutların Lübnan üzerinde dolaşmaya devam edeceğine işarettir.²¹¹

Suriye'de yaşanan savaş ve bu savaşın Lübnan'a ülkedeki mezhepler arası ayrışmaları körükleyerek çatışmalar ve dolayısıyla siyasi istikrarsızlık olarak yansımaları, Lübnan'ın önemli bir parçası olan Ermenileri de hem sosyo-ekonomik hem de siyasal anlamda yeni meydan okumalarla karşı karşıya bırakarak oldukça zorlu bir süreç sokmuştur. Ermeniler, Ortadoğu'da meydana gelen gerilim ve çatışmaların etno-mezhebi anlamda çok unsurlu bir yapıya sahip olan Lübnan'a yansımalarının,

²¹¹ Cumhurbaşkanı Mişel Aun, Hariri'nin kendisiyle görüşerek istifa talebini yüz yüze görüşmede kendisine ifade edene dek istifasını kabul etmeyeceğini açıklamıştı. Nitekim 21 Kasım'da Lübnan'a dönen Hariri, Aun'la yaptığı görüşme sonrasında Aun'un kendisine istifasını bekleterek konuyla ilgili daha fazla istişarede bulunması isteğinde bulunduğunu ve kendisinin de Aun'un bu isteğini kabul ettiğini ifade etti. Hariri'nin 22 Kasım'daki "istifasını bekletme" beyanını, 5 Aralık'taki "istifasını geri çekme" açıklaması izledi. Hariri, söz konusu tarihte, Cumhurbaşkanı Aun başkanlığında Baabda'da bulunan Devlet Başkanlığı Sarayı'nda gerçekleştirilen Bakanlar Kurulu'nun olağanüstü toplantısının ardından düzenlediği basın toplantısında istifasını geri çektiğini açıkladı. Yapılan toplantıda, hükümet üyelerinin ortak bir uzlaşma noktasında buluştuklarını ifade eden Hariri'nin açıklaması oldukça dikkat çeken noktalar içermekteydi. Lübnan hükümetinin bütün unsurlarının bölgesel ve uluslararası krizlere dâhil olmama konusunda uzlaştığını içeren açıklamada, hükümetin bu uzlaşma siyaseti çerçevesinde "(...) görevine devam edecek, Arap ülkelerinin iç işlerine karışmayarak ilişkilerini koruyacak, bölgesel sorunlar, çatışmalar ve savaşlardan uzak duracaktır." ifadeleri yer almaktaydı. Bu kararın Bakanlar Kurulu'nda oy birliğiyle alındığını vurgulayan Hariri, böylece Lübnan'ın "(...) herhangi bir çatışma veya savaştan uzak durmaya karar verdi. Bu toplantının, ülkemizin bir kaosa doğru çekilmeye çalışıldığı şu dönemde, uzlaşma ve Lübnan'ı korumak için yeni bir fırsat olduğunu düşünüyoruz." ifadelerini kullandı. Basın açıklamasında vurgu yapılan bir diğer konuya "Lübnan'ın çıkarlarına uygun ve uluslararası hukuka saygıyı temel alan bağımsız bir dış politika benimseneceği"nin ifade edilmesiydi. Bkz. Hediye Levent, "Hariri İstifasını Geri Çekti", **Amerika'nın Sesi**, 5 Aralık 2017, (Çevrimiçi) <https://www.amerikaninsesi.com/a/lubnan-basbakani-hariri-istifasini-geri-cekti/4149949.html>, Erişim Tarihi: 9 Şubat 2018; Muhammed A. Akman, "Lübnan Başbakanı Hariri İstifasını Geri Çekti", **Anadolu Ajansı**, 5 Aralık 2017, (Çevrimiçi) <http://aa.com.tr/tr/dunya/lubnan-basbakani-hariri-istifasini-geri-cekti/990429>, Erişim Tarihi: 9 Şubat 2018; Bu koşullar altında, öngörülen zaman diliminde gerçekleştirilen Nisan-Mayıs seçimlerinin Ermeniler özelinde kazananı Taşnaksutyun olmuştur. Taşnak Partisi'nin aday gösterdiği 4 isimden 3'ü -Hagop Pakradounian, Hagop Terziyan ve Alexander Matevosy- milletvekili seçilmeyi başarırken sadece Serj Çukhartaryan yeterli oyu alamayarak Parlamento dışında kalmıştır. Bkz. "Lübnan Parlamentosu'na 3 Ermeni Vekil", **Agos**, 7 Mayıs 2018, (Çevrimiçi) <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/20597/lubnan-parlamentosu-na-3-ermenii-vekil>, Erişim Tarihi: 8 Mayıs 2018; Seçimlerde 3 aday gösteren Ramgavar ile tek aday gösteren Hınçak partilerinin hiç milletvekili çıkaramadığı bu süreçte, Ermenilere ayrılan diğer sandalyeleri Lübnan Güçleri Partisi'nin listesinden aday olan Jean Taluzyan ile bağımsız aday olarak seçimlere giren Pola Yakubyan kazandı. Bkz. "Lübnan Parlamentosu'na Seçilen İki Ermeni İsim Daha Belli Oldu", 9 Mayıs 2018, (Çevrimiçi) <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2018/05/08/L%C3%BCBnan-Parlamentosu-Ermeni-milletvekili/128807>, Erişim Tarihi: 10 Mayıs 2018.

kendilerinin bu ülkedeki varlıklarını olumsuz etkileyeceği endişesini taşımaktadırlar. Bu durum, Lübnan’da vukua gelen her çatışma döneminde olduğu gibi bu dönemde de kalabalık bir Ermeni nüfusunun bu ülkeden ayrılmasına neden olmuştur. Bu noktada, Lübnan’daki her çatışma döneminin bu ülkedeki Ermenilerin durumunu daha kötüye götürdüğünü, sayılarının azalmasına ve yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmalarına neden olduğu ifade edilebilir.

4. Taif Sonrası Dönemde Ermenilerin Toplumsal, Kültürel ve Ekonomik Durumları

İç Savaş’ın yerle bir ettiği Lübnan’da savaş sonrası dönem, her anlamda zorlu bir toparlanma sürecini ifade etmekteydi. On beş yıllık çatışmalar, ülkeye gözyaşı ve acının yanında siyasal, toplumsal ve ekonomik konularda da büyük yıkıntılar bırakmıştı. Kuşkusuz bu durum, ülkenin önemli bir grubu olan Ermeni topluluğu üzerinde de ciddi etkiler doğurmuştur.

İç Savaş, Ermeniler açısından bir anlamda farklı bir etno-mezhebi topluluk olarak kendilerinin Lübnan’daki varlıklarının geleceği üzerine ciddi bir belirsizlik dönemiymiş.²¹² Bu belirsizlik durumu, Taif Anlaşması’yla önemli oranda ortadan kalkmış olsa da savaş, ülkedeki Ermenilerin birçoğunda Lübnan’ın kendileri için “kalıcı” bir ev olabileceğine ve toplumsal, siyasal ve ekonomik noktalarda konuksever

²¹² Burada bir parantez açarak Haigazian Üniversitesi bünyesinde kurulan “Ermeni Diaspora Araştırma Merkezi”nden bahsetmek gerekmektedir. Resmi olarak 11 Eylül 2011 tarihinde kurulan ve 25 Ocak 2012 tarihinde de fiilen faaliyetlerine başlayan Merkez’in kuruluş amacı, Ermenilerin söz konusu dönemde karşı karşıya kaldıkları kötü koşullarla ilintilidir. Bu noktada, Merkez’in yönetici sekreterliğini yapan Antranik Dakessian, 12 Ocak 2018 tarihinde İstanbul’da Hrant Dink Vakfı’nda gerçekleştirilen “Diaspora Topluluklarını Birbirine Bağlayan Dijital Kütüphaneler” başlıklı konferansta yaptığı “Haigazian Üniversitesi Ermeni Diaspora Araştırma Merkezi’nin Deneyimleri” alt başlıklı sunumunda “Neden kurduk biz bu merkezi? Çünkü çok ciddi günlük bir sorunumuz vardı. 2011 yılında, Merkez kurulduğu dönemde Irak’ta sorun var dedik. Mısır’da sorun var dedik. Kudüs’te, İsrail’de sorun var dedik. Suriye’de sorunlar var dedik. Yani zaten hâlihazırda Ortadoğu’daki Ermenilerin sayısının azalmakta olduğunu farkındaydık. Ve çok endişelendik bu durumdan. Çünkü bu azalma bir sorun yaratacak dedik. Bu cemaatin, bu toplulukların tarihi ne olacak? Bununla ilgili bir şey yapmamız gerekiyor, çok ciddi bir mesele diye düşündük.” der. Ortadoğu’da varlıkları konusunda endişe duyulan Ermenilerin tarihini, bu topluluğun bölgedeki sosyo-ekonomik ve kültürel üretimlerinin yok olmadan kayıt altına alınması Merkez’in temel amacıydı. Merkez’in kuruluşu için gerekli para (55 bin dolar) Yercho Samuelian tarafından karşılanmıştır. Antranik Dakessian’ın sunumunun internet versiyonu için bkz. (Çevrimiçi) <https://hrantdink.org/en/activities/projects/history-program/1179-connecting-diasporas-via-digital-libraries-panel>, Erişim Tarihi: 10 Şubat 2018.

bir çevre sunduğuna yönelik “güven” duygusu aşındırmıştır.²¹³ Nitekim bu duygu aşınması, savaş sürecinde çok sayıda Ermeni’nin ülkeden göç etmesine yol açmıştı.²¹⁴ Bununla birlikte, göç etmeyip ülkede kalan Ermeniler için, özellikle genç nesiller için savaş, Lübnan’daki yaşama hikâyelerinde bundan böyle daha bilinçli bir tutum içinde olmalarına da zemin hazırlamıştır. Ermeniler, savaştan çıkardıkları derslerle topluluk içi dayanışmayı yoğunlaştırırken çelişki gibi dursa da savaş deneyimi, Lübnan’da kalan ve/veya çatışmalar sona erdiğinde savaş sürecinde gittikleri yerlerden geri dönen çoğu Ermeni için Lübnan’a aidiyet hissinin de, bir diğer deyişle “Lübnanlı” olma duygusunun da güçlenmesine olanak sağlamıştır.²¹⁵ Bu, savaşın birçok anlamda doğurduğu yıkıcı etkiler ile Ermenilerin, ülkenin diğer etno-mezhebi grupları tarafından Lübnan’ın “tam” bir üyesi olarak görülmemelerinin Ermeni topluluğunun bu ülkedeki varlığı için ortaya çıkarabileceği vahim durumların sonucuydu. Lübnan’daki varlıklarına yönelik tehditleri bertaraf etmek amacıyla bu ülkeye yönelik daha benimseyici bir algı içinde olmaya başlamaları, Ermeniler için kendi kimlikleriyle birlikte Lübnanlı kimliğinin de önemli oranda kabul edilmesi anlamına gelmekteydi. Bir başka deyişle, Ermeni kimliği ile Lübnanlı kimliğinin birçok noktada birbiriyle ilişkili olması gerektiği durumunu ortaya çıkarmıştır.

Teoride kulağa hoş gelen bu düşüncenin pratikte karşılık bulmasını beklemek ise pek gerçekçi durmamaktaydı. Nitekim Lübnan’ın kendine özgü gerçekliklerine ek olarak İç Savaş sonrası dönemde uluslararası alanda meydana gelen Ermenileri ilgilendiren gelişmeler, beklenen ile yaşanan arasında büyük oranda uyuşmayan, dahası birbiriyle çelişen bir durumun vukua gelmesine ortam hazırlıyordu. Bu çelişkili durumu

²¹³ Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 179.

²¹⁴ İç Savaş başlamadan önce 250.000’in üzerinde olan Ermeni nüfusu, İç Savaş’ın bitişini ifade eden 1980’lerin sonlarına gelindiğindeyse 100.000’den az bir sayıya düşmüştü. Bkz. Takooshian, “Armenian Immigration...”, p. 138; Ermenilerin Lübnan’daki nüfusu, 2000’lerin başına gelindiğindeyse 70 bin ila 80 bin arasındaydı. Bkz. Ara Sanjian, “Lebanon”, **Encyclopedia of Armenian Diaspora**, Hovhannes Ayvazyan ve Aram Sargsyan (Ed.), Yerevan, Armenian Encyclopedia Publication, 2003, pp. 290-328; Bu sayının 2000’lerde, özellikle Temmuz 2006’daki İsrail saldırısı ve Mart 2011’den beri süregelen Suriye krizi nedeniyle daha da azaldığı tahmin edilmektedir. 1991 yılında kurulan ve Ocak 2012’ye kadar Ermenice ve İngilizce yayın yapan, bu tarihten sonra sadece Ermenice yayın yapmaya devam eden Ermeni Azg Daily sitesine göre, 18 Temmuz 2006 tarihinden itibaren beş aşamada 642 kişi Ermenistan’a göç etmiştir. Bkz. “Armenia Will Provide Lebanon with Financial Aid of 20 Million Drams”, **Azg Daily**, July 28, 2006, (Çevrimiçi) www.azg.am, Erişim Tarihi: 4 Şubat 2018.

²¹⁵ Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, pp. 179-180.

tetikleyen en önemli gelişme, Eylül 1991’de Ermenistan Cumhuriyeti’nin bağımsızlığını kazanmasıydı. Ermenistan’ın bağımsızlığını kazanması, 1988 yılında Sovyet Ermenistanı’nın Spitak bölgesinde meydana gelen yıkıcı deprem ile birlikte 1988-1994 yılları arasında yaşanan Dağlık Karabağ olayında²¹⁶ olduğu gibi Ermeni milliyetçiliğinin etkisini artırmasına ortam hazırladı. Radyo ve televizyon gibi kitle iletişim araçlarının dünyanın farklı yerlerindeki Ermenilerin birbirleri hakkında kolayca haber almalarına olanak tanınması, bu dönemde Ermeni kimliğinin anlamını etkileyen bir diğer unsurdur. Bu durum, Lübnan Ermenileri için de söz konusuydu. Nitekim Migliorino’nun da vurguladığı gibi, bu çelişkili pozisyonlar altındaki Lübnan Ermenilerinin, ülkedeki farklı Ermeni siyasi fraksiyonları arasındaki, siyasi fraksiyonların kendi içlerindeki ve siyasi fraksiyonlar ile toplum arasındaki güç mücadelesinin de etkisiyle 21. yüzyıla gelindiğinde bile kendilerini anlamlandırdıkları

²¹⁶ Güney Kafkasya’da 4.400 kilometrekarelik bir alanı kapsayan Dağlık Karabağ (Yukarı Karabağ) güneyi İran, doğusu ve kuzeybatısı Azerbaycan, batısı ve kuzeydoğusu ise Ermenistan tarafından çevrili bir coğrafyadır. Azeriler, bu bölgenin tarihsel süreçte kendi egemenlikleri altında olduğunu ifade ederek bundan dolayı bu dönemde de bölgenin kendilerine ait olduğunu savunurken Azerilerin yönetiminin gayrimeşru olduğunu iddia eden Ermeniler ise bölgede kendi soylarından insanların yaşadıklarını dillendirerek bölgenin kendilerine ait olduğunu dile getirmektedirler. Dağlık Karabağ, 1922 yılında Azerbaycan ve Ermenistan’ın Sovyet Birliği’ne eklenmesi sürecinde Azerbaycan’a bağlı özerk bir bölge olarak tanımlanmıştır. Bu düzenleme, Sovyet Ermenistanı tarafından kabul edilmemiş ve bölgede bulunan Ermeniler zaman zaman Azerbaycan yönetimine karşı hoşnutsuzluklarını dile getirmiş olsalar da bu statüko 1980’lerin sonlarına dek devam ettirilmiştir. 1980’lerin ikinci yarısında Sovyetler birliğinde “açıklık (glasnot)” ve “yapılanma (perestroika)” olguları bağlamında vukua gelmeye başlayan süreç, Dağlık Karabağ’da da etkiler doğurmuştur. Ermenistan, Sovyetler Birliği’nin içinde bulunduğu bu zayıflama sürecinden faydalananarak Dağlık Karabağ bölgesini kendi topraklarına katma arzularını daha yüksek sesle dillendirmeye başlamıştır. 1991 yılında, Sovyetler Birliği’nin dağılması ve Azerbaycan ile Ermenistan’ın bağımsızlıklarını elde etmesini izleyen süreçte bu iki devlet arasında yoğunlaşan gerginlikler 1992 yılına gelindiğinde bir savaşa dönüşmüştür. İki taraf arasında 1994 yılında bir ateşkes sağlanmasına karşın sorun hala çözölmüş değildir, “savaş” hali devam etmektedir. Ermenistan Cumhuriyeti, Dağlık Karabağ sorununu “ulusal bir mesele” olarak tanımlayarak dünyanın çeşitli bölgelerindeki Ermenileri bu konu etrafında bir araya getirmeye çalışmıştır. Bu, Ermenistan ile dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşamlarını sürdürmekte olan Ermeniler arasında kimliğin müzakere süreci için önemli bir unsur olmuştur. Dağlık Karabağ, Ermenistan dışında yaşayan Ermeniler için sahip olunması gereken “sembolik bir alan”ı ifade etmeye başlamıştır. Bu noktada, Lübnan Ermeni topluluğu özelinde bakılırsa gelişmelerin vukua gelmeye başladığı 1988 yılından itibaren Lübnan’daki Ermeni yayın-basın organlarında ve sokaklarında İngilizce ve Ermenice “Karabağ bizimdir.”, “Karabağ, Ermenistan’a aittir.” sloganlarının sık sık yer aldığı görölmektedir. Lübnan Ermeni nüfusunun çeşitli kulüplerde ve toplumsal merkezlerde bir araya gelerek Sovyet Ermenistan TV aracılığıyla Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki mücadeleyi yakından takip ettikleri bu süreçte, verilen savaşım Ermenilerin 451 yılında Sasani İmparatorluğu’na karşı giriştikleri Avarayr Savaşı’na benzetiliyordu. Bir diğer deyişle, Azerilere karşı verilen Dağlık Karabağ mücadelesi Ermeniler için “günümüz Avarayr”ını ifade ediyordu. Konu üzerine detaylı bilgi için bkz. Asbed Kotchikian, “Between (Home)land and (Host)land: Lebanese-Armenians and the Republic of Armenia”, **Armenians of Lebanon: From Past Princesses and Refugees to Present-Day Community**, Aida Boudjikianian (Ed.), Beirut, Haigazian University & Armenian Heritage Press, 2009, pp. 473-474.

kimlik büyük oranda belirsizdi, açık değildi.²¹⁷ Tüm bu unsurlar, 1990’larda ve 2000’lerin başlarında Lübnan Ermenilerinin toplumsal, kültürel ve ekonomik hayatları üzerinde de belirli etkiler ortaya çıkarmıştır.

Ekonomik açıdan bakıldığında, İç Savaş sürecinde alt-yapısı ve fiziksel unsurları büyük oranda çöken, iş gücünün önemli bir kısmını yurttaşlarının çatışmalarda ölmeleri ve/veya savaş yıllarında ülkeden göç etmeleri nedeniyle kaybeden ve bunlarla ilintili olarak son derece negatif ekonomik verilere sahip olan Lübnan’ın bu ekonomik durumu, Ermeni topluluğu tarafından da ciddi bir şekilde hissedilmekteydi.²¹⁸

İç Savaş sürecinde çatışmaların ortasında kalan birçok Ermeni iş yeri ciddi zararlar görerek sahiplerini yüksek masraflarla karşı karşıya bırakmıştır. Bu, zaten zorlu ekonomik koşullar altında yaşayan birçok Ermeni için altından kalkılabilecek bir durum değildi. Nitekim çok sayıda iş yeri kapısına kepenk vurmak durumunda kalmıştır. Güvenlik unsurunun yanında bir de kendisini ve ailesini geçindirecek ekonomik unsurlardan mahrum olan bazı Ermeniler, İç Savaş sona ermesine karşın ülkeden ayrılmaya devam ettiler. Bu göçler, İç Savaş sürecinde kalabalık bir Ermeni nüfusunun Lübnan’ı terk etmesiyle zaten ciddi oranda azalan Lübnan Ermeni nüfusunun daha da azalması anlamına geliyordu. İç Savaş yıllarında yaşanan göçlerin Ermenilerin Lübnan’daki ekonomik durumlarına etkisine bakıldığında, bu süreçte, Ermenilerin ekonomik hayatına katkı yapan birçok firma sahibinin ülkeden ayrılması Ermeni nüfusu için ekonomik koşulların daha da kötüleşmesine neden olmuştu. Lübnan’da başarılı girişimcilik faaliyetleriyle önemli bir yer edinen sosyo-ekonomik açıdan üst sınıfı oluşturan Ermeniler, bu olumsuz koşullar altında bir şekilde varlıklarını sürdürmeyi başardılar. Buna karşın, aynı şeyi ülkedeki Ermeni orta ve alt sınıfları için söylemek pek de mümkün değildir. Daha çok, üretimde bulunarak ve ticaret yaparak geçimlerini sağlayan bu kesimler, İç Savaş’ın yıkıcı etkilerini ciddi şekilde hissetmişlerdir. Bu kesimler, İç Savaş’ın yıkıcı etkilerine ek olarak bu

²¹⁷ Migliorino, (Re)Constructing Armenia..., pp. 179-180.

²¹⁸ İç Savaş’ın Lübnan ekonomisi üzerindeki etkileri ve İç Savaş sonrası süreçte Lübnan’ın ekonomik gelişimi üzerine detaylı bilgi için bkz. Atif A. Kubursi, “Reconstructing the Economy of Lebanon”, *Arab Studies Quarterly*, Vol. 21, Issue 1, Winter 1999, pp. 69-95; Nasser A. H. Saidi, **Growth, Destruction, and the Challenges of Reconstruction: Macroeconomic Essays on Lebanon**, Beirut, Lebanese Center for Policy Studies, 1998.

dönemde, bölgenin diğer ülkelerinde olduğu gibi, Uzak Doğu'dan gelen ucuz malların meydan okumasıyla karşı karşıyaydılar. Bu durum, Ermenilerin ya başta işçi ücretleri olmak üzere maliyetleri azaltması ya da iş yerlerine kepenkleri vurması anlamına gelmekteydi. Uzak Doğu'dan gelen malların fiyatlarının oldukça düşük olduğu düşünüldüğünde maliyetler ne kadar azaltılırsa azaltılsın bu mallarla rekabet etmek çok güçtü. Nitekim bu, birçok Ermeni iş yerinin daha kapanmasına neden oluyordu. Bunun bir göstergesi olarak, bu dönemde, daha önce Ermenilerin elinde olan ayakkabı üretimi düştüğü ve büyük oranda Şiiilerin yatırım yaptığı bir alan haline geldiği görülmektedir. Ayakkabıcılıkla uğraşan Ermeniler ise Burc Hammud'daki birkaç küçük ve orta ölçekli firmadan ibaretti.

İç Savaş sonrası dönemde, Ermenilerin karşı karşıya kaldığı bu ekonomik ve sosyal sıkıntıların üstesinden gelinmesi noktasında, tarihsel süreçte başarılı etkinlikleri çokça test edilen Ermeni kuruluşlarına çok iş düşmüştür. Ermeni topluluğunun dayanışma duygusunun göstergesi olan bu kuruluşlar, kendi kendine yardım olgusu çerçevesinde bu olumsuz koşulların Ermeniler üzerindeki etkilerini minimize etmek için çabalamışlardır.²¹⁹ Ermenilerin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar, devlet desteğinin sınırlılığı ve özel sektörde hizmetlerin pahalılığıyla birlikte düşünüldüğünde, bu kuruluşların faaliyetlerinin önemi daha iyi anlaşılabilir. Bu kuruluşlar eğitim, sağlık, barınma ile yiyecek ve giyecek konularında ihtiyaç sahiplerine ellerinden geldiğince yardımda bulunuyorlardı. Howard Karagheuzian Hatıra Kuruluşu, Ermeni Kızıl Haçı ve Ermeni Eğitim Yardım Birliği, bu dönemde öne çıkan yardım kuruluşlarıydı. Başta engelliler ve yaşlılar olmak üzere ihtiyaç sahibi birçok kişiye barınma olanağı sağlayan bu kuruluşlar, öte yandan mesleki eğitim vererek Ermenileri kendi ayakları üzerinde durmaları için teşvik ediyorlardı. Sağlık alanındaysa, bu kuruluşlar, inşa ettikleri sağlık kurumlarıyla binlerce Ermeni'nin ücretsiz veya düşük ücretlerle hizmet almalarını sağladılar. Örneğin, Howard

²¹⁹ Bununla birlikte, Ermenistan'ın kurulmasını izleyen süreçte dünyanın diğer bölgelerinde yer alan Ermeni hayır kuruluşlarından Lübnan'a gelen ekonomik ve finansal yardımın oldukça azaldığını, durma noktasına geldiğini de ifade etmek gerekir. Bunda, Ermenistan'ın kurulmasıyla birlikte dünyanın diğer bölgelerindeki Ermenilerin ilgisinin bu bölgeye kayması belirleyici etken olmuştur.

Karagheuzian Hatıra Kuruluşu'nun Burc Hammud'daki sağlık merkezi, ülkedeki birçok Ermeni okuluna sağlık hizmeti sunmaktaydı.²²⁰

Ermenilerin Lübnan'daki etno-kültürel farklılıklarının korunmasında tarihsel süreç boyunca önemli roller üstlenmiş bir diğer kurum olan kiliselerin İç Savaş sonrası süreçteki durumlarına bakıldığında, kiliselerin bu dönemde de ülkedeki Ermeni varlığının sürdürülmesinde öne çıktıkları görülmektedir.²²¹ Lübnan Anayasası'nın inanç özgürlüğüne vurgu yapan dokuzuncu maddesi ile aynı unsura değinen Taif Anlaşması'nın "Genel İlkeler ve Reformlar" başlıklı ilk bölümünün "Genel İlkeler" alt başlığının C maddesi, Devlet'in ülkedeki tüm mezheplere eşit mesafede durmasını öngörüyordu. Bu, modern Lübnan'ın kuruluşundan itibaren söz konusu olan ülkedeki farklı etno-mezhebi toplulukların kendi sosyal, kültürel ve ekonomik kurumları çerçevesinde kimliklerini koruyabilme olgusunun bu dönemde de sürdürülmesine imkân tanıyordu. Ermeniler açısından dini kurumlar, tarihsel süreç boyunca bu noktada önemli roller üstlenmişlerdir. Lübnan'da Ermeni etno-kültürel kimliğinin inşa edilmesi ve korunması fonksiyonlarının yerine getirilmesinde başat bir rol oynayan kiliseler, bu çerçevede, geniş dini boyutlarının yanında medeni hukukta (evlilik, boşanma, evlatlık edinme ve nafaka konularında) ve sosyal yaşamın organizasyonunun önemli merkezlerinde yarı münhasır bir otorite gibiydiler. Kiliseler, bünyelerinde hayata geçirdikleri okullar ve yardım kuruluşları gibi toplumsal kurumlar aracılığıyla Ermeni etno-kültürel kimliğinin sürdürülmesi için mücadele ettiler.

²²⁰ Bu sağlık merkezi, yılda yaklaşık 10 bin ila 13 bin kişiye hizmet vermekteydi. Bkz. "Director's Annual Report", Beirut, The Howard Karagheuzian Commemorative Corporation, 2002.

²²¹ 2003 yılı baz alındığında, Lübnan'da 14 Ermeni Gregoryen, 10 Ermeni Katolik ve 8 Ermeni Protestan kilisesinin varlığı söz konusuydu. Ermeni Gregoryen kiliseleri şunlardır: St. Gregory the Illuminator Katedrali - Antelias, St. Nişan Kilisesi - Beyrut, Agop Kilisesi - Beyrut, Kevork Kilisesi - Beyrut, Diriliş Kilisesi - Beyrut, Vaftizci Yahya Kilisesi - Beyrut, Kırk Şehitler Kilisesi - Burc Hammud, St. Vartan Kilisesi - Burc Hammud, St. Sarkis Kilisesi - Burc Hammud, Hanımefendimiz Kilisesi - Burc Hammud, St. Meryem Kilisesi - Bikfaya, Varsayım Kilisesi - Juniyeh, Azounieh Kilisesi - Azounieh, St. Boghos Kilisesi - Anjar, Hamsin Kilisesi - Taraboulus. Ermeni Katolik kiliseleri şunlardır: Varsayım Kilisesi - Bzommar, Notre Dame Kilisesi - Bzommar, Seminer Kilisesi - Bzommar, St. Elias ve St. Gregory Katedrali - Beyrut, Tebliğ Kilisesi - Beyrut, Venedik Mekhitarist Okulu Kilisesi - Beyrut, St. Kurtarıcı Kilisesi - Burc Hammud, Kutsal Haç Kilisesi - Zalka, Hanımefendimiz Fatma Kilisesi - Zahle, Hanımefendimiz Gül Bahçesi Kilisesi - Anjar. Ermeni Protestan kiliseleri şunlardır: İlk Protestan Kilisesi - Beyrut, Ermeni Protestan Kilisesi - Beyrut, Ermeni Protestan Kilisesi - Beyrut, Ermeni Protestan Kilisesi - Burc Hammud, Ermeni Protestan Kilisesi - Burc Hammud, Ermeni Protestan Kilisesi - Burc Hammud, Ermeni Protestan Kilisesi - Zahle, Ermeni Protestan Kilisesi - Anjar. Bkz. Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, pp. 194-195.

Bununla birlikte, Ermeni kiliselerinin etkinliği, diğer Ermeni kurumlarında da gözlemlendiği gibi 2000’lerde, özellikle Temmuz 2006’daki İsrail saldırısından sonra ve Mart 2011’den beri süregelen Suriye krizi nedeniyle görece azalmıştır.²²² Lübnan’ın bir krizler ülkesi olma durumunun yoğun olarak hissedildiği bu dönemde, kiliseler, faaliyetlerine devam etmelerine karşın toplum üzerindeki nüfuzları önemli oranda zayıflamıştır. Bu durum, Ermenilerin kiliselere katılımı noktasında net olarak kendisini göstermektedir. Ermenilerin, kiliselere katılım noktasında eskisine oranla daha isteksiz oldukları gözlemlenmektedir. Özellikle gençler arasında gözlemlenen bu durum, Kilikya Katolikosu’nun sözlerine de yansımıştır. Katolikos H. H. Aram I, bu noktada, “gençliğin önemli bir kesiminin yavaş yavaş Kilise yaşamına aktif ve sorumluluk alarak katılmaktan uzaklaştığını”²²³ ifade eder. Kiliselerin Ermeni topluluğu üzerindeki etkilerinin zayıfladığını ortaya koyan bir diğer unsur, kiliselerin Ermeni etno-kültürel farklılığını korumak amacıyla olumlu bakmadıkları Ermenilerin kendi toplulukları dışında biriyle evlenmeleri olgusunun giderek artmasıdır. Ermeniler, ülkeye gelişlerini izleyen ilk dönemlerde, etno-kültürel kimliklerini korumak amacıyla farklı Ermeni mezhepleri arasındaki evlilikleri bile hoş karşılamazken zamanla Ermenilerin Arap Hristiyanlarla evlilik sayıları artmaya başlamıştır.²²⁴ Ermenilerin Müslümanlarla evliliğineyse neredeyse hiç rastlanılmamaktadır.

Lübnan’da on beş yıllık çatışmalardan olumsuz etkilenen ve dolayısıyla savaş sonrası dönemde zorlu bir toparlanma sürecine giren bir diğer Ermeni örgütlenmesi eğitim kurumlarıydı. Taif Anlaşması’nın “Genel İlkeler ve Reformlar” başlıklı ilk bölümünün “Diğer Reformlar” başlığını taşıyan üçüncü alt bölümü altındaki beş maddelik “Eğitim” alt başlığı, Lübnan Anayasası’nın eğitim özgürlüğu idealini ve Devlet’in özel

²²² Bu etki azalmasına karşın, kiliseler eğitim, sağlık ve barınma gibi birçok alanda, ihtiyaç sahibi Ermenilere hizmet sunmaya devam etmişlerdir. Örneğin, Kilikya Katolikosluğu, 21. yüzyılın ilk yıllarına geldiğinde, Jbeil’deki Trchnots Yetimhanesi ile Azunie’deki ulusal dispanseri ve Burc Hammud’daki hemşire evini koruyarak desteklemekteydi. Bkz. Sanjian, “Lebanon”, pp. 290-328.

²²³ His Holiness Aram I, **The Challenge to be a Church in a Changing World**, New York, The Armenian Prelacy, 1997, p. 36.

²²⁴ Ermeni Gregoryenler baz alındığında, 1961 yılında yüzde 7.3 olan Ermeni olmayan biriyle evlenme oranı, 1971 yılında yüzde 10.7’e, 1978 yılındaysa 13’e yükselmiştir. Bu oran, 1997 yılına geldiğinde, yaklaşık olarak üç kat artarak yüzde 40’a ulaşmıştır. Bkz. Sanjian, “The Armenian Minority...”, pp. 149-179.

okulları koruma prensibini tasdik etmekteydi. Bu tasdike karşın, özel eğitimin korunmasına vurgu yapan “Eğitim” alt başlığın üçüncü maddesi, aynı zamanda “(...) özel okullar ve ders kitapları üzerindeki devlet kontrolü güçlendirilmelidir.” ifadesine de yer veriyordu.

Devlet’in özel okullar üzerinde etno-mezhebi toplulukların yönetimine meydan okumasını ifade eden bu unsura karşın Ermeniler, Lübnan Anayasası’nın kendilerine sunduğu özgürlük ortamı sayesinde kendi okullarının yönetimleri ve müfredatları üzerinde belirleyici konumlarını bu dönemde de büyük oranda devam ettirmişlerdir. Bununla birlikte, İç Savaş sonrası süreçte, Lübnan’daki Ermeni okullarının sisteminin tam anlamıyla hiçbir zaman düzeltilemediği de bir gerçektir. Bu, çatışmaların hüküm sürdüğü on beş yıllık dönemde başlayan Ermeni okullarının ve öğrenci sayılarının azalması durumunun İç Savaş’ın bitmesine karşın düşme eğiliminin sürmesinde kendisini net olarak ortaya koymaktadır. Nitekim 1974-1975 eğitim-öğretim döneminde 57 olan Ermeni okul sayısı, 1987-1988 eğitim-öğretim döneminde 47’ye, 1991-1992 eğitim-öğretim dönemindeyse 45’e düştü. Bu sayı, 2001-2002 eğitim-öğretim döneminde 33’e, 2003-2004 eğitim-öğretim döneminde 30’a, 2006-2007 eğitim-öğretim dönemindeyse 28’e kadar gerilemiştir. Bu keskin düşüş, Ermeni okullarında okuyan öğrenci sayısında da görülmektedir. 1974-1975 eğitim-öğretim döneminde 21.000’e ulaşan öğrenci sayısı, 1987-1988 eğitim-öğretim döneminde 12.924’e, 1991-1992 eğitim-öğretim döneminde 11.939’a, 2001-2002 eğitim-öğretim döneminde 8.418’e düşmüştür.²²⁵ Ermeni okullarındaki öğrenci sayısı, 2006-2007 eğitim-öğretim dönemine gelindiğindeyse 8 binin altındaydı, 7.029 idi. 2011-2012 eğitim öğretim döneminde ülkedeki Ermeni okul sayısı aynı kalmasına karşın (28) öğrenci sayısı azalmaya devam etmiştir. Söz konusu eğitim-öğretim döneminde Ermeni okullarındaki öğrenci sayısı 6.618 idi. Bu sayı, 2012-2013 eğitim öğretim dönemindeyse artış göstererek 7.063 olmuştur.²²⁶ Bunda, Mart 2011’den sonra Suriye’de meydana gelen çatışmalardan kaçarak Lübnan’a sığınan Suriyeli Ermeni

²²⁵ Tanielian, **Lipananahay Tebrotze...**, p. 50; Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 202.

²²⁶ Hourig Attarian, “Armenian Schools and Education of Lebanon: Fostering a New Culture of Learning, Teaching and Practice”, **Calouste Gulbenkian Foundation**, Lisbon, March 2014, p. 13.

nüfusunun bir kesiminin Lübnan'daki Ermeni okullarına devam etmesi temel belirleyici unsurdur.²²⁷

Lübnan'daki Ermeni okullarının faaliyetlerini yerine getirmelerinde etkin olan kurumlara bakıldığında, tarihsel süreçte bu ülkede Ermeni eğitim kurumları kurarak Ermeni etno-kültürel kimliğinin inşa edilmesi ve korunması için çaba gösteren örgütlenmelerin bu dönemde de öne çıktıkları görülmektedir. Bir diğer deyişle, İç Savaş sonrası süreçte de üç Ermeni kilisesi (Gregoryen, Katolik ve Protestan), üç Ermeni siyasi partisi (Taşnak, Hınçak ve Ramgavar) ile AGBU'nun eğitim kurumlarının işlevlerini yerine getirmesinde etkinlikleri söz konusudur. 2001-2002 eğitim-öğretim dönemi baz alındığında Lübnan'da Gregoryen Kilisesi'ne ait 11, Katolik Kilisesi'ne ait 6 ve Protestan Kilisesi'ne ait 7 okul bulunmaktaydı. Aynı dönem itibariyle Taşnak, Hınçak ve Ramgavar partileri ülkede 1'er okula sahipken AGBU bünyesindeyse 3 okul bulunmaktaydı.²²⁸

2006-2007 eğitim-öğretim dönemi baz alındığında Lübnan'daki Ermeni okulları şunlardır: Sophia Hagopian Koleji, Haratch C. Gulbenkian Okulu, Apkarian Okulu, Aksor Kassarian Okulu, Yeghishe Manoukian Koleji, Roupinian-Sahag Mesrobian Okulu, Souren Khanamirian Koleji, Noubarian-Khrimian Okulu ve Kırk Şehitler Okulu piskoposluğun bünyesindeki eğitim kurumlarıydı. Merkez Lisesi, Gertmenian Okulu, Anjar Ortaokulu, Torosian Okulu, Ermeni Preotestan Koleji, Shamlian Tatigian Okulu ve Trad Okulu bu dönemde Ermeni Protestanların himayesindeki okullardı. Ermeni Katoliklerin bünyesindeyse Harboyan Okulu, Mekhitarian Okulu, Anjar Kız Kardeşler Okulu, Mesrobian Koleji, St. Agnes Okulu ve Hripsimiantz Koleji bulunmaktaydı. Garmirian Okulu, Tarouhy-Hovagimian Okulu ve Nazarian Okulu ise AGBU'ya ait olan eğitim kurumlarıydı. M&H Arslanian Koleji Hamazkayin Kültür Derneği'ne, Vahan Tekeyan Okulu Tekeyan Kültür Kuruluşu'na, Sahaguian-L.

²²⁷ 2012-2013 eğitim-öğretim dönemi itibariyle, Lübnan'daki Ermeni okullarında yer alan Suriyeli Ermenilerin sayısı ve yer aldıkları okulların türleri şu şekildedir: AGBU'ya ait 3 okulda 111; 6 Katolik okulunda 57; 6 Protestan okulunda 64; 9 ulusal okulda 268 ve Tekeyan'a ait 1 okulda 6 öğrencinin varlığı söz konusuydu. Bkz. **Ibid.**

²²⁸ Tanielian, **Lipananahay Tebrotze...**, p. 49.

Meguerditchian Koleji ise Ermeni Hayırseverler Genel Birliği'ne bağlı eğitim kurumlarıydı.²²⁹

Ermeni okullarında ve bu okulların öğrenci sayılarında meydana gelen bu büyük azalmanın temel nedeni, İç Savaş sürecinde kalabalık bir Ermeni nüfusunun Lübnan'dan ayrılmasıydı. Bununla birlikte, çatışmaların yıkıcı etkileri nedeniyle birçok okulun tahrip olması bir diğer belirleyici unsurdur. Bu koşullar altında birçok Ermeni eğitim kurumu kapanırken bazıları da diğer kurumlarla birleşerek faaliyetlerini devam ettirmeye çalıştılar. Örneğin, Ermeni etno-kültürel kimliğin inşasında önemli bir rol üstlenmiş olan AGBU, 1990'ların başında Hussissian Koleji'nin faaliyetlerini durdurma kararı almıştı. Bunun belki de en önemli istisnası, Haigazian Üniversitesi idi. Faaliyetlerini Ermeni topluluğu dışında da başarılı bir şekilde sürdürmeyi başaran Üniversite, bu dönemde Ermeni olmayan varlıklı Arap Hristiyan öğrencilerin bünyesinde eğitim almasını sağlayabilmiştir.

Göç eden Ermenilerin oluşturduğu bu kayba ek olarak ülkede kalan Ermenilerin çatışmalar nedeniyle ekonomik olarak ciddi şekilde sarsılmaları savaş sonrası dönemde Ermeni eğitimi etkileyen bir diğer önemli unsurdur. Birçok Ermeni ailesi, kötüleşen ekonomik durumları nedeniyle özel okul fiyatlarını ödeyemedikleri için çocuklarını bu dönemde parasız devlet okullarına göndermeye başladılar.²³⁰ Bu,

²²⁹ "United Armenian Fund Donates \$4.5 Million to All 28 Armenian Schools in Lebanon", **Aztag**, November 2, 2006, (Çevrimiçi) http://www.aztagdaily.com/EnglishSupplement/NEWS_11032006_0001.htm, Erişim Tarihi: 4 Şubat 2018.

²³⁰ Sanjian, "The Armenian Minority...", pp. 149-179; Bilgiler tartışmaya yer bırakmayacak şekilde olmasa da Lübnan'da Ermeni ailelerin üçte ikisinin okul ücretinin tamamını ödeyemediği ifade edilebilir. Burc Hammud bölgesindeki küçük mahalle okullarının yıllık eğitim ücreti kayıt masrafları hariç 400 dolar ila 600 dolar arasında değişirken bu fiyat, ülke genelindeki daha nitelikli Ermeni okullarındaysa 1.000 dolardan 3.500 dolara kadar yükselmektedir. Örneğin, 2012-2013 eğitim-öğretim dönemi baz alındığında Jemaran okulunda tüm seviyelerde 200 dolar kayıt ücreti alınmaktaydı. Bu okulun anasınıfının yıllık ücreti 1.650 dolar iken bu fiyat, kreş için 2.100, ilkökul için 2.200, ortaokul için 2.500, lise içinse 3.000 dolara yükselmekteydi. Tüm seviyeler için 250 dolar kayıt ücreti alan Yeghishe Manoughian okulunun anasınıfı için 1.350, kreşi için 1.200 dolar, ilkökulu (1., 2. ve 3. sınıflar) için 1.450, ilkökul (4., 5. ve 6. sınıflar) için 1.550, ortaokul için 1.900, lise (10. ve 11. sınıflar) için 2.100, lise (12. sınıf) içinse 2.400 dolar ödenmesi gerekiyordu. Sophia Hagopian okulunun kayıt ücretiyse 175 dolardı. Bu okulun ilkökul 7. sınıfı için yıllık 1.400, ilkökul 8. ve 9. sınıfları için yıllık 1.450, lise 10. ve 12. sınıfları için 1.700, lise 12. sınıfı içinse 1.800 dolar ödeniyordu. Noubarian-Khrimian okulunun kayıt ücreti 100, kreş ücreti 1.000, ilkökul ücreti 1.140, ortaokul ücretiyse 1.340 dolardı. Kayıt ücreti 225 dolar (sadece liseler için 275 dolar) olan Khanamirian okulunun kreş ücreti 600, ilkökul ücreti (1., 2. ve 3. sınıflar) için 900, ilkökul (4., 5. ve 6. sınıflar) için 1.100 ve liseler içinse 1.200 dolardı. Roupian okulunun kayıt ücreti 150 dolar iken kreş ücreti 500, ilkökul ücretiyse 667 dolar idi. Apkarian ve Aksor Kasarjian okullarının yıllık ücretleriyse daha uygundu. Her iki okulun da kayıt

Ermeni etno-kültürel kimliği üzerinde yıkıcı bir etki yapacaktı. Çünkü Lübnan’da, Ermeni dili ve kültürü sadece özel Ermeni okullarında öğretilmekteydi. Ülkede, Ermeni eğitim sistemini sarsan bir diğer faktör, Ermeni ailelerin bir kesiminin daha pragmatik davranarak Ermeni eğitimini sorgulamaya başlamalarıdır. Daha çok yüksek gelirli Ermenilerin oluşturduğu bu grup, çocuklarına daha iyi bir gelecek sunmak için onları daha iyi bir eğitim alacakları ve onlara daha iyi fırsatların sunulacağı Ermeni olmayan prestijli kolejlere göndermeye başladılar. Genç Ermeni nesilleri arasında da, özellikle üçüncü ve dördüncü nesillerden itibaren, Ermeni okullarının faydaları üzerine ciddi sorgulamalar yapılıyordu.

Ermeni okulları, öğrenci sayılarında meydana gelen düşüşe son vermek ve dahası öğrenci sayılarını artırmak amacıyla müfredatlarında düzenlemelere gittiler. Kendilerini, ailelerin gözünde daha tercih edilir kılmak amacıyla hem eğitim kalitelerini hem de okullarının fiziksel niteliklerini geliştirmeye çalıştılar. Bu noktada, Ermeni okulları, öğrencilerin ülkedeki ulusal sınavlarda başarı elde edebilmesi için ders saatlerini Lübnan devlet okullarının haftalık ders saatlerinden fazla tutmuşlardır. Bir Lübnan devlet okulunda haftalık ders saati ortalama 32 saatken bu süre Ermeni okullarında 40 saate kadar çıkmaktaydı.²³¹ Ermeni etno-kültürel kimliğinin

ücreti 100 dolar iken Apkarian’ın kreş ücreti 500, ilkokul ücretiyse 600 dolardı. Aksor Kasarjian’ın da kreş ücreti 400, ilkokul ücreti 467 dolardı. Kreş için 134, diğer seviyeler içinse 167 dolar kayıt ücreti alan Harach-Gulbenkian okulunun kreş ücreti 534, ilkokul ücreti 667, ortaokul ücreti 834, lise ücretiyse 1.000 dolardı. Bir Protestan okulu olan Gertmenian okulu herhangi bir kayıt ücreti almazken eğitim verdiği kreş ve ilkokul (1. sınıftan 7. sınıfa kadar) için sadece 200 dolar talep etmekteydi. Yine bir Protestan okulu olan Ainjar ise kreş ve ilkokul (1. sınıftan 5. sınıfa kadar) için 200, ilkokul 6. sınıf ve ortaokul için 233, lise içinse 266 dolar kayıt ücreti almaktaydı. Bu okulun aynı seviyeler için aldığı yıllık ücretse sırasıyla 533, 800, 900 ve 1.000 dolardı. Tüm seviyelerde 200 dolar kayıt ücreti alan Protestan Torosian okul kreş için 1.200, ilkokul için 1.366, ortaokul içinse 1.533 dolar yıllık ücret talep etmekteydi. Protestan Shamlıan-Tatigian okulu, tüm seviyeler için 133 dolar istemekteydi. Okul her sınıf için ayrı bir fiyat çizelgesine sahipti. 1. sınıf için 1.000, 2. sınıf için 1.100, 3. sınıf için 1.166, 4. sınıf için 1.266, 5. sınıf için 1.433, 6. sınıf için 1.600, 7. sınıf için 1.666, 8. sınıf için 1.766, 9. sınıf için 1.833, 10. sınıf için 1.933, 11. sınıf için 2.033, 12. sınıf içinse 2.166 dolar ödenmesi gerekiyordu. Protestan AEC ve CHS okullarındaysa eğitim daha pahalıydı. AEC tüm eğitim kademelerinde 334, CHS ise 233 dolar kayıt ücreti talep ediyordu. AEC’de 1. sınıf için 1.600, 2. sınıf için 1.600, 3. sınıf için 1.766, 4. sınıf için 1.766, 5. sınıf için 1.766, 6. sınıf için 1.833, 7. sınıf için 1.866, 8. sınıf için 2.000, 9. sınıf için 2.033, 10. sınıf için 2.266, 11. sınıf için 2.533, 12. sınıf içinse 2.666 dolar ödenmesi gerekiyordu. CHS’de eğitim görmek isteyen bir kişinin ise 1. sınıf için 2.050, 2. sınıf için 2.050, 3. sınıf için 2.050, 4. sınıf için 2.250, 5. sınıf için 2.250, 6. sınıf için 2.250, 7. sınıf için 2.416, 8. sınıf için 2.416, 9. sınıf için 2.416, 10. sınıf için 2.883, 11. sınıf için 2.833, 12. sınıf içinse 2.833 doları gözden çıkarması gerekiyordu. Bkz. Attarian, “Armenian Schools...”, pp. 14-15 ve pp. 54-58.

²³¹ Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 203; Okullarda Ermeni olgusu (dil, tarih, coğrafya, edebiyat gibi) üzerine ders saatinin sayısı sınıfların kademesi artıka azalış gösteriyordu. Örneğin, Jemaran okulunda ilkokul birinci sınıfta Ermeni unsurunu içeren 11 saat (haftada) ders yapılırken bu

korunmasını amaçlayan derslerin yanında ulusal sınavlara yönelik derslerin de (Arap dili, tarihi ve edebiyatı üzerine dersler) müfredatlarda yer bulması bunda temel unsurdur.

Ermeni okul yönetimlerinin karşı karşıya olduğu bir diğer sorun finansal sıkıntılardır. Ermeni okullarının birçoğu oldukça az gelire sahip olup daha çok Lübnan hükümeti ile Lübnan içindeki ve/veya dışındaki varlıklı Ermeni ailelerinin ve yardım kuruluşlarının maddi destekleriyle faaliyetlerini yürütüyorlardı. Örneğin, Birleşik Ermeni Fonu,²³² 2006-2007 eğitim-öğretim dönemi için Lübnan'daki Ermeni okullarına 4.5 milyon dolarlık bir kaynak sunmuştur. Bu paranın, 3.2 milyon dolarının 28 Ermeni okulundaki 7.029 öğrenciden ihtiyaç sahibi 5.092'sinin gereksinimlerinin karşılanması için harcanacaktı. 757 bin dolarlık bir kısım ise Ermeni okullarındaki 536 öğretmenin ve diğer okul çalışanlarının önceki dönemlerden kalan maaşlarının ödenmesi için kullanılacaktı. Geriye kalan 513 bin dolarlık tutarın da okulların genel işletme giderleri için kullanılması öngörülüyordu.²³³

sayı 2., 3., 4. ve 5. sınıflarda 9 saate, 6., 7. ve 8. sınıflarda 8 saate, 9. sınıfta 7 saate, 10. ve 11. sınıfta 6 saate, 12. sınıftaysa 2 saate kadar düşmekteydi. Bu durum, ülkedeki Ermeni okullarının geneli için söz konusuydu. Katolik Mesrobian okulu dikkate alındığında bu sayılar 1. sınıf için 7 saat, 2. sınıf için 6 saat, 3. ve 4. sınıflar için 7'şer saat, 5., 6. ve 7. sınıflar için 5'er saat, 8. sınıf için 4 saat, 9. sınıf için 2 saat, 10. ve 11. sınıflar için 3'er saat, 12. sınıf içinse 1 saatti. Katolik AEC okulunda bu durum 1., 2. ve 4. sınıflar için 10'ar saat, 3. sınıf için 11 saat, 5. ve 6. sınıflar için 8'er saat, 9. ve 11. sınıflar için 6'şar saat, 10. sınıf için 5 saat ve 12. sınıf içinse bir saatti. AGBU bünyesindeki okullara bakıldığında söz konusu ders saatleri 1. sınıfta 10; 2., 3., 4. ve 5. sınıflarda 9'ar; 6., 7. ve 8. sınıflarda 7'şer; 9. sınıfta 6; 10. ve 11. sınıflarda 5'şer idi. Son sınıfta ise bu yönde herhangi bir ders söz konusu değildi. Tekeyan okulunda da durum benzerdi. Bu okulda 1. ve 2. sınıflarda 8'er saat, 3., 5., 6. ve 7. sınıflarda 7'şer saat, 4. sınıfta 9 saat, 8. sınıfta 4 saat ve 9. sınıfta 3 saat Ermeni olgusu temelinde dersler yer almaktaydı. Bkz. Attarian, "Armenian Schools...", pp. 16-17.

²³² Birleşik Ermeni Fonu (United Armenian Fund); Ermeni Hayırseverler Genel Birliği (Armenian General Benevolent Union), Amerika Ermeni Meclisi (Armenian Assembly of America), Amerika Ermeni Misyonerler Kuruluşu (Armenian Missionary Association of America), Ermeni Yardım Kuruluşu (Armenian Relief Society), Amerika Ermeni Kilisesi Piskoposluğu (Diocese of the Armenian Church of America), Amerika Ermeni Gregoryen Kilisesi Piskoposluğu (Prelacy of the Armenian Apostolic Church of America) ve Lincy Kuruluşu'nun (The Lincy Foundation) destekleriyle faaliyetlerini yürütmekteydi. Bkz. "United Armenian Fund...", Erişim Tarihi: 4 Şubat 2018.

²³³ **Ibid.**; Lübnan'da Ermeni öğretmenlerin aldığı ücretler oldukça düşüktü. 2012-2013 eğitim-öğretim dönemi baz alındığında en alt seviyedeki eğitimciler, 426 ila 450 dolar arasında değişen bir maaş almaktaydılar. Lise diplomasına tekabül eden "Baccalauréat Technique (BT)" ile lisans diplomasına denk olan "Licence Technique (LT)" belgelerine sahip olan eğitimciler aylık 523 dolar kazanırken daha üst bir aşamayı ifade eden "Technicien Supérieur (TS)" diplomasına sahip olanlar ise ayda 632 kazanıyorlardı. Bu ücret, "Teaching Diploma (TD)" belgesine sahip olunması durumunda 725 dolardan 753 dolara kadar çıkmaktaydı. Bkz. Attarian, "Armenian Schools...", pp. 15-16.

Görüldüğü üzere tüm olumsuz koşullara rağmen, yukarıda da ifade edildiği üzere kiliseler, siyasi partiler ve hayır kuruluşları gibi Ermeni topluluğunun Lübnan'daki varlığında önemli roller üstlenmiş olan örgütlenmeler, eğitim kurumları aracılığıyla Ermeni etno-kültürel kimliğinin sürdürülmesi için çabalamışlardır. Bu dönemde, Ermeni liderlerin ve kurumların çabalarına bir katkı da Lübnan devletinden gelmişti. Lübnan hükümeti, Ermenice'yi ulusal lisans sınavlarında seçmeli ikinci “yabancı” dillerden biri olarak kabul etmiştir. Her şeyden önce sembolik bir önem taşıyan bu karar, Ermenilerin Lübnan'da etno-kültürel farklılıklarının benimsenmesi ve korunması amacına da hizmet ediyordu. Karar, Ermeni kültürünün Lübnan ulusal kültüründe “içselleştirilmesinin”, bir diğer deyişle Ermeni kültürünün nasıl Lübnan ulusal kültürünün bir bileşeni olarak tanımlanabileceğinin bir örneğiydi.²³⁴

İç Savaş sonrası dönemde, Ermenilerin Lübnan'daki hikâyesinde basın-yayın, edebiyat, şiir, tiyatro ve müzik gibi kültür-sanat unsurlarının rolüne bakıldığında, İç Savaş'ın ortaya çıkardığı demografik ve sosyo-ekonomik anlamda olumsuz koşulların bu kültür-sanat unsurları üzerinde de ciddi oranda etkiler doğurduğu gözlemlenmektedir. Çatışma yıllarında, birçok yayın kuruluşunun fiziksel mülklerinin tahrip olmasına ek olarak bazı yazarların ülkeden göç etmesi Lübnan'daki Ermeni yayın dünyasını olumsuz etkilemiştir. Yazarlarla birlikte çok sayıda Ermeni nüfusunun da ülkeden ayrılması, ülkede kalan yayıncılar için eserlerine talebin azalması demektir. Bu, aynı zamanda ülkede kalan yayıncıların piyasaya daha az sayıda kaynak sunması anlamına gelmekteydi. Lübnan'daki ilk Ermeni yayınevlerinden birisi olan “Guiragos Doniguan & Sons Printing Press” örneğine bakıldığında, kurulduğu günden beri Lübnan Ermeni yayın dünyasında önemli bir yere sahip olan bu yayınevinin söz konusu dönemde kataloğunda yer verdiği Ermenilerle ilgili unsurları içeren kaynakların sayısı bir elin beş parmağını geçmemekteydi. Ki bunların çoğunu da genellikle sözlüklerin ve popüler yemek kitaplarının yeniden basımı oluşturuyordu.²³⁵ Lübnan Ermeni yayın dünyasının bir diğer önemli yayınevi olan “Edition Sevan” ise kurucusu Simon Simonian'ın ölümünü izleyen süreçte kapanmak durumunda

²³⁴ Migliorino, (Re)Constructing Armenia..., p. 205.

²³⁵ Yayıncı Hagop Doniguan ile Antelias'ta 24 Ekim 2003 tarihinde yaptığı röportajdan aktaran Migliorino, (Re)Constructing Armenia..., p. 210.

kalmıştır. Guiragos Doniguan & Sons Printing Press ile Edition Sevan'ın içinde bulundukları bu olumsuz koşullara karşın Hamazkayin Kültür Derneği ve Kilikya Katolikosluğu'nun yayıncılık alanındaki faaliyetleri bu dönemde Lübnan Ermeni dünyasına önemli katkılar sağlamıştır. Kilikya Katolikosluğu, ülkedeki Ermeni topluluğu üzerinde nüfuz kurmak isteyen bir kurum olarak, Hamazkayin de aynı amacı taşıyan bir diğer aktör olan Taşnaksutyun'un etkisiyle yayın faaliyetlerinde ilk sıraya ticari kaygıdan öte Ermeni kültürüne hizmeti koydular. Kilikya Katolikosluğu, bu doğrultuda, 2002 sonbaharında Antelias'ta bir kitap fuarı organize ederek Ermeni dili, edebiyatı ve kültürü üzerine çok sayıda kaynağın okuyucuyla buluşmasına ön ayak olmuştur. Haigazian Üniversitesi ve Kilikya Kutsal Makamı, bu dönemde, Ermeni yayın dünyasına katkıda yapan diğer kurumlardır. Haigazian Üniversitesi yıllık "Haigazian Armenological Review" dergisi, Kilikya Kutsal Makamı da yine yıllık "Hasg Hayakidagan Hantes" dergisiyle Ermeni etno-kültürel kimliğine katkıda bulunuyorlardı.

Lübnan Ermeni yayın dünyasının bir diğer önemli unsuru olan gazete ve dergilere bakıldığında, İç Savaş sürecinde yaşanan çatışmalar nedeniyle ülkedeki birçok Ermeni gazete ve dergisinin yayın hayatına son vermek durumunda kaldığı görülmektedir. Çatışmalar, bu yazılı basın kuruluşlarının fiziksel mülklerinin büyük oranda tahrip olmasına neden olurken bu kuruluşların aynı zamanda finansal sorunlar yaşayarak faaliyetlerini daha fazla devam ettirmelerine olanak tanımamıştır. Nitekim 21. yüzyıla gelindiğinde, sadece siyasi partilerin resmi yayın organları niteliğindeki gazetelerin yayın hayatlarını sürdürebildikleri görülmektedir. Taşnakların günlük gazetesi Aztag, Hınçakların günlük gazetesi Ararat ile Ramgavarların günlük gazetesi Zartonk bu dönemde Lübnan'da yayın hayatına devam eden Ermeni gazeteleridir. Bu gazeteler, yayın hayatlarına devam etmekle birlikte İç Savaş'ın ortaya çıkardığı ekonomik olumsuzluklar nedeniyle reklam bulmakta sıkıntı çekiyorlardı. Bundan dolayı, ciddi finansal sıkıntılar yaşayan söz konusu yayın organları öte yandan okuyucu sayılarında meydana gelen azalmaların etkilerini de hissediyorlardı.²³⁶ Çatışmalar nedeniyle

²³⁶ 21. yüzyılın ilk yıllarında, Aztag piyasaya günde 3.000 kopya sunarken bu sayı Ararat için daha da azdı. Ararat'ın günlük kopya sayısı 2.000 ile 2.500 arasında değişmekteydi. Bkz. Aztag Genel Yayın Müdürü Shahan Kandaharian ile Burc Hammud'da 3 Mayıs 2002 tarihinde yaptığı röportajdan aktaran Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 212; Ararat Genel Yayın Müdürü Aharon Shekerdeman

kalabalık bir Ermeni nüfusunun ülkeden göç etmesinin yanında genç Ermeni nesillerinin bu gazetelerde “aradıkları unsurları” bulamamaları nedeniyle bu yayın organlarını okumaktan uzaklaşmaları okuyucu sayısında ciddi bir azalmaya yol açmıştır. Göç edenlerden dolayı azalma anlamlandırılabilir bir durumdur. Buna karşın, genç Ermeni nesillerin bu yayın organlarını okumaktan uzaklaşmaları, ülkedeki Ermeni etno-kültürel kimliği adına tehlike çanlarına işaret eden bir durumdur.

Ermeni yazılı basınının giderek okur kaybettiği İç Savaş sonrası dönem, Lübnan Ermeni görsel basını içinse bir ortaya çıkış sürecini ifade etmekteydi. İç Savaş döneminde, ülkedeki tek Ermeni televizyon kanalı olan “Paradise Television”, “Radio Paradise” ile işbirliği içerisinde Burc Hammud’da bir yayın kulesi kursa da yayın lisansı alamadığı için faaliyetlerine başlayamadan kapanmak durumunda kalmıştı. Ermeniler, kendi televizyon kanallarını kurmakta sıkıntı çekse de ülkedeki diğer televizyon kanallarında Ermenice programlar yapma fırsatı buldular. Bu noktada, özel bir televizyon kanalı olan “ICN Arabic TV Company”, 1996 yılında pazartesi cumartesiye günde 15 dakikalık Ermenice haber yayını yapmaya başladı.²³⁷ ICN’nin bu yayınları 8 ay devam etmiştir. Ülkenin önde gelen simalarından birisi olan Refik Hariri, 1999 yılında kendisine ait olan “Al-Mustaqbal (Gelecek)” adlı televizyon kanalında haftanın beş günü boyunca günde 30 dakika Ermenice haber yayını yapılmasına imkân sağladı. Hariri’nin bu adımı, 2000 yılındaki parlamento seçimleri için yürüttüğü seçim kampanyasının bir eseri idi. Ermenilerin toplumsal, kültürel ve ekonomik hayatları üzerine yapılan bir diğer televizyon programı Nisan 2003’te yayın hayatına başlayan “Lousamoud” idi. Ermeni Katolik Patrikliği’nin eseri olan bu program, Hristiyanlara ait televizyon ağı olan “Télé-Lumière” tarafından kontrol edilen Nour Sat uydusundan yayın yapmaktaydı. Program, Lübnan’daki diğer topluluklara da hitap etmesi amacıyla Arapça altyazılı olarak izleyicilere ulaştırılıyordu.²³⁸ Lübnan’daki Ermenilerin televizyon alanındaki bir diğer gelişmesi, 1991 yılında Ermenistan Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla gerçekleşmiştir. Ermeniler,

ile Beyrut’ta 10 Haziran 2002 tarihinde yaptığı röportajdan aktaran Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 212.

²³⁷ Sanjian, “The Armenian Minority...”, pp. 149-179.

²³⁸ Migliorino, **(Re)Constructing Armenia...**, p. 211.

uydu teknolojisi sayesinde Ermenistan'daki televizyon kanallarını, özellikle resmi devlet televizyonu Hayastani 1 ve Armenia TV'yi takip etme fırsatı buldular. Televizyon, bu noktada, Lübnan'daki Ermeniler ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında bir iletişim kurma unsuru olmuştur. Ermeniler, televizyon aracılığıyla hem Ermenistan Cumhuriyeti'yle ilgili hem de dünyanın diğer bölgelerinde yaşayan Ermenilerle ilgili unsurları kısa sürede ve düzenli olarak öğrenme olanağına kavuştular. Bu durum, Ermenilerin Lübnan'daki yaşamları ve kimlikleri üzerinde etkiler doğurma potansiyeline sahipti.

İç Savaş sonrası dönem, televizyon programlarıyla birlikte Ermeni radyo istasyonlarının da etkin olduğu bir dönemdi. Savaş yıllarında, özellikle İsrail'in 1982 yılında Lübnan'ı işgal etmesini izleyen süreçte, devlet otoritesinin iyice ortadan kalkmasından faydalanan Ermeniler, birçok radyo istasyonu kurdular. "Radio Paradise", "Radio Libamo-Hay", "Voice of Love", "Radio Melody", "National Voice of Lebanese Armenians", "Radio Sevan", "Armenian Voice" ile Taşnak Partisi'nin radyo istasyonu olan "Vana Tzain (Van'ın Sesi)" ve Hınçak Partisi'nin radyo istasyonu olan "Radio Nairi" bunların öne çıkanlarıydı.²³⁹ Ülkede, 1998 yılında yapılan düzenleyici reformların maliyetleri artırması ve yayın lisansı almayı zorlaştırması nedeniyle bu radyo istasyonlarının büyük bir kısmı bu düzenlemeyi izleyen süreçte yayın hayatına son verdi. 2003 yılına gelindiğinde, Lübnan'da yayın lisansına sahip olan tek Ermeni radyo istasyonu Taşnak Partisi radyo istasyonu olan Vana Tzain (Voice of Van) idi.²⁴⁰

Lübnan'da Ermeni kimliğinin önemli unsurlarından birisi olan müzik alanına bakıldığında bu dönemde, Ermeni müzisyenlerin Lübnan müzik sahnesinde öne çıktıkları görülmektedir. Ermeni gruplar ve kültür kurumları tarafından sık sık konserler ve korolar gerçekleştiriliyordu. Bununla birlikte, birçok Ermeni oyuncu Lübnan ulusal orkestrasında, göz ardı edilemeyecek sayıda bir Ermeni eğitmen de

²³⁹ Sanjian, "Lebanon", pp. 290-328.

²⁴⁰ Vana Tzain, yayın lisansına sahip olabilmek için 100 milyon Lübnan Poundu ödemiştir. Ayrıca lisansını her yıl 25 milyon Lübnan Poundu karşılığında yenilemek zorundaydı. Bkz. Vana Tzain yöneticisi Armen Abdalian ile Burc Hammud'da 30 Ekim 2003 tarihinde yaptığı röportajdan aktaran Migliorino, *(Re)Constructing Armenia...*, p. 220'de dipnot 101.

Lübnan devlet konservatuvarında yer almaktaydı. Bu isimlerden birisi olan Harout Fazlian, Lübnan ulusal orkestrasının yardımcı yönetmenliğini yapmaktaydı.²⁴¹

Ermenilerin Lübnan'a yerleşmeye başladıkları 1920'lerin ilk yıllarından 1960'ların başlarına kadar bu ülkede Ermeni kültürünün korunması ve yaşatılması konularında göz ardı edilemeyecek bir rol oynayan korolar da İç Savaş sonrası dönemde etkinlerdi. Kuşkusuz İç Savaş'ın yıkıcı etkileri ve Lübnan'ın savaş sonrası süreçte içinde bulunduğu istikrarsız siyasal durum, koroların etkinliğini önceki dönemlerine oranla oldukça olumsuz etkilemiştir. Buna karşın birçok koronun faaliyetlerine devam ettiği görülmektedir.

Hamazkayin tarafından desteklenen "Gargatch" korusu, bu dönemde öne çıkan korolardan birisidir. Gargatch, 1997 yılında yapımcı ve yönetmen Zakar Keshishian tarafından kuruldu. Erivan'daki Gomidas Devlet Konservatuvarı'ndan mezun olan Keshishian'ın korusu, 117 kişiden oluşmakta olup konserlerinde 100'den fazla şarkıyı icra etmiştir. Daha çok Robert Bedrossian, Armenouhi Garabedian, Zaki Nasif ve Toufik Succar gibi isimlerin şiir ve bestelerine yer veren Gargatch'ın repertuarı farklı dillerde klasik ve modern unsurları bir araya getiren bir içeriğe sahipti.²⁴²

Hamazkayin'in desteklediği bir diğer koro, Anjar'da kurulan "Gomidas" korosuydu. Esasında 1971 yılında kurulmasına karşın bu koronun etkinlik kazanması, Barkev Taslakian'ın 1990 yılında koronun yönetimini ele almasıyla olmuştur. 1997 yılına kadar sadece Anjar'da performans sergileyen Gomidas, bu tarihten itibaren Bekaa Vadisi'nin çeşitli bölgelerinde de sahne almaya başlamıştır. Gomidas korusu, izleyen süreçte de Lübnan dışına çıkarak Ermenistan, Suriye, Türkiye ve Kıbrıs gibi ülkelerde performanslar ortaya koymuştur. 2001 yılında, Lübnan'da en iyi koro seçilen Gomidas, Kasım 2005'te de Varşova Uluslararası Koro Festivali'nde ikincilik derecesi elde etti. Taslakian, bu ödülü, 2003 yılında Trablus'ta sahneye koyduğu ve Müslüman ve Hristiyan koro sanatçılarının bir arada yer aldığı Fayha performansı sayesinde kazanmıştır.

²⁴¹ **Ibid.**, p. 212.

²⁴² Artinian, "Armenian Choirs...", p. 150.

“Armiss”, İç Savaş sonrası dönemde Lübnan’da etkin olan bir diğer Ermeni korosuydu. Ermeni Protestan Kiliseleri Birliği tarafından desteklenen Armiss, 1981 yılında orkestra şefi Vatche Barsoumian tarafından kuruldu. Princeton’da Westminster Koro Koleji’nde eğitim gören ve daha sonra Kaliforniya’da Lark Müzik Topluluğu’nda direktörlük yapan Barsoumian’ın korosu, 1987 yılına gelindiğinde yeniden canlandırılma ihtiyacı duymaktaydı. Bu görevi, Kansan-Wesleyan ve Güney Metodist üniversitelerinde müzik ve din eğitimi alan Rev. Nerses Balababian yerine getirmiştir. 1987 yılında, Balababian’ın girişimleriyle yeniden kurulan Armiss, İç Savaş yıllarında pek etkin olamasa da çatışmaların bitişini izleyen süreçte çok sayıda performans sahnelemiştir. Bu performanlardan en öne çıkanı, Ermenilerin Hristiyanlığı kabul edişlerinin 1700. yılı anısına Mayıs 2001’de Beyrut Amerikan Üniversitesi Toplantı Salonu’nda sahneye konan dini müzik konseriydi.

Lübnan’da koro kuran bir diğer dini topluluk Ermeni Katolik Patrikliği idi. Patrik Jean Pierre XVIII Kasparian öncülüğünde Edward Torikian tarafından Ocak 1992’de “Groung” korosu kurulmuştur. İlk konserini kurulduktan kısa bir süre sonra 1993 yılında Beyrut’ta veren Groung, izleyen süreçte de Lübnan’la birlikte başta Suriye, Mısır ve İtalya olmak üzere birçok ülkede performanslar sergilemiştir.

“Shnorhali” korosu ise Kilikya Kutsal Makamı’nın öncülüğünde Kevork Kandaharian ve Başpiskopos Zareh Aznavorian tarafından hayata geçirilmiştir. Saint Nerses Shnorhali’nin 800. ölüm yıldönümünü ifade eden 1973 yılında kurulan Shnorhali, kuruluşunu izleyen süreçte çok sayıda performans ortaya koymuştur. Düzenli olarak pazar günleri programları ve yıllık konserler gerçekleştiren Shnorhali’nin bu faaliyetlerinin en anlamlılarından birisi, 2003 yılında Father Barteve Gulumian’ın şefliğinde kendi kuruluşunun 30. yılını kutladığı konserdi.

Lübnan Ermeni koro alanındaki bu etkinliğin aksine İç Savaş sonrası dönemde Lübnan Ermeni pop müziğiye sıkıntılı bir süreç içerisindeydi. Yukarıda da ifade edildiği üzere, savaş sürecinde birçok Ermeni sanatçının ülkeyi terk etmesi hem ortaya konan eser sayısında hem de bunların kalitesinde önemli kayıplara neden olmuştur. 1970’lerin öne çıkan pop şarkıcısı Adiss Harmandian gibi Ermeni topluluğunu peşinden sürükleyecek isimlerin ortaya çıkmadığı bu süreçte, popüler Ermeni müziği

etkisini kaybetmekle karşı karşıyaydı. Söz konusu dönemde Türk, Yunan ve Batı müzik türlerinin Lübnan Ermeni müziği üzerinde etkileri çokça gözlemlenmekteydi. Lübnan Ermeni toplumu üzerinde müzik alanında etki doğuran bir diğer gelişmeysse Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulmasıydı. Ermeniler, kurdukları radyo istasyonları aracılığıyla Ermenistan'da ortaya konan müzikleri Lübnan'a taşıyorlardı.

İç Savaş sonrası dönemde, Lübnan'da üzerinde durulması gereken bir diğer Ermeni görsel sanatı tiyatrodur. 1920'lerde ve 1930'larda temelleri atılan Lübnan Ermeni tiyatrosu, Hamazkayin ve AGBU gibi kurumların destekleriyle 1960'larda ve 1970'lerde düzenli tiyatro gruplarına ve özel tiyatro sahnelerine sahip olmuştur. İç Savaş'ın sona ermesini izleyen dönemde de bu iki kurumun tiyatro faaliyetlerinin gerçekleştirilmesinde etkin oldukları görülmektedir. Bu iki kurumun bünyesinde yer alan tiyatro toplulukları, Burc Hammud'daki "The Mesropian" ve "Der Melkonian" sahnelerinde çok sayıda Ermenice oyun ortaya koydular. Lübnan Ermeni tiyatrosunun bu dönemde karşı karşıya kaldığı en temel sorun, oyuncu kalitesinin üst seviyede olmamasıydı. Bilindiği üzere, savaş sürecinde çok sayıda yazar ve artist ülkeyi terk etmiş ve savaş sonrasında bunların çok azı ülkeye geri dönmüştü. Bu, ülkede sisteme hâkim profesyonel kadronun çoğunun ortadan kaybolması anlamına gelmekteydi. Yeni bir neslin ortaya çıkarılmasının belirli bir zamana gereksinim duyduğu dikkate alındığında bu koşullar altında bu dönemde ülkede Ermeni tiyatrosunun daha az nitelikli kişiler tarafından yönlendirildiği söylenebilir. Yazar ve artist konusundaki bu "kalitesizliğe" koşulların getirmiş olduğu faaliyetleri finanse etme sorunu da eklenince ülkedeki Ermeni tiyatrosu her anlamda amatör kalmıştır. İç Savaş nedeniyle kalabalık bir Ermeni nüfusunun göç etmesi seyirci sayısında doğal bir azalmaya neden olurken çatışmaların ülke üzerinde bıraktığı yıkıcı ekonomik etkilerse Lübnan'da kalan Ermenilerin de tiyatroya para harcama konusunda daha isteksiz olmalarına yol açmıştır. Ermeni topluluğunun önemli bir kesimi, artık tiyatro yerine daha ulaşılabilir ve daha ucuz olan televizyon ve radyo gibi kitle iletişim araçlarını tercih ediyordu.

SONUÇ:
GEÇMİŞİN ŞİMDİ ÜZERİNDEKİ GÖLGESİ ALTINDA
GELECEĞİ BERABER KARŞILAMAK (?)

“Beni vurmak kurtuluş mu?
Kör olası demiyorum.
Kör olma da gör beni.”¹

Rivayet olunur ki, insanlar, Tanrı’yı o kadar çok merak ediyorlarmış ki ona ulaşabilmek, onu görebilmek amacıyla göğe yükselen bir kule inşa etmeye başlamışlar. Yedi kattan oluşan ve Babil Kulesi olarak adlandırılan bu kulenin her katı Tanrı’ya giden yolda bir aşamayı sembolize ediyordu. Birinci kat “taş”ın, ikinci kat “ateş”in, üçüncü kat “bitkiler”in, dördüncü kat “hayvanlar”ın, beşinci kat “insanlar”ın, altıncı kat “gökyüzü”nün ve yedinci kat ise “melekler”in ifadesiydi. Her kat diğer katlarla ilintilidir ve ancak böyle anlam kazanır. Dahası Tanrı’ya ulaşabilmek ancak ve ancak bu yedi katın her birinin anlaşılması ve sırayla çıkılmasıyla mümkündür. Birlik ve beraberlik içerisinde ve oldukça istekli bir şekilde çalışan insanlar, kısa sürede, Tanrı’ya giden bu kulenin yedi katının altısını bitirirler. Ve son aşama olan yedinci katın inşasına girerler. İnsanların, kendisine adeta bir meydan okumayı ifade eden bu girişimlerini gören Tanrı, insanlar arasındaki birlik ve beraberliği ortadan kaldıracak adımlar atar, onları “lanetler”. Bir araya gelen insanların nasıl bir güç ortaya çıkarabileceklerini ve neler yapabileceklerini gören Tanrı, bu noktada, insanlar arasındaki iletişimi kesmek için insanların her birine ayrı bir dil verir. Tanrı, bu hamlesinde başarılı olur. Nitekim birbirlerinin dilini bilmeyen ve dolayısıyla birbirlerini anla(ya)mayan insanlar, kulenin yapımını devam ettiremezler, kulenin inşası durur. Bu koşulların belirleyici olduğu izleyen süreçte de dünya üzerinde çok sayıda ulus ve bu uluslara ait binlerce dil türer.

Elinizdeki çalışma, Lübnan’ın dilsel anlamda olmasa da dinsel anlamda bir Babil olduğunu ileri sürerek bu ülkenin önemli bir parçasını oluşturan Ermeni

¹ Hasan H. Korkmazgil, **Acıyı Bal Eyledik**, 14. Baskı, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 2016, ss. 9-12.

topluluğunun bu sayılıtının öngördüğü kompozisyondaki konumlarını çeşitli açılardan temellendirmiştir. Çalışmanın “Giriş” kısmında ortaya konan hipotezler ve sorulan sorulara dört ana bölümde verilen cevaplar dikkate alındığında Ermenilerin dini anlamda bir Babil niteliğinde olan Lübnan’da konumlanmalarının kendileri adına bir takım avantajlar ve dezavantajlar ortaya çıkardığı görülmektedir. Bu noktada, bu bölümde çalışmanın genel bir değerlendirmesini sunmak ve önemli noktaların altını çizmek söz konusu unsurlara biraz daha dikkat çekilmesine olanak sağlayacaktır.

Lübnan, siyasal-sosyal yapısının ulus-öncesi aidiyetler üzerine kurulmuş olması dolayısıyla ulus-inşası projelerinin başarısızlığa uğradığı devletlerden birisini oluşturmaktadır. Bu durum, “coğrafi konum - toplumsal yapı - siyasal sistem” olgularının karşılıklı etkileşiminin eseridir. Küçük bir coğrafi alana yayılmasına karşın jeopolitik konumunun sağlamış olduğu siyasi ve ekonomik unsurlar dolayısıyla tarihsel süreçte birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan ve bundan ötürü çeşitli etnik, dinsel ve kültürel etkilere maruz kalmış olan Lübnan’ın bu etno-dinsel ve kültürel çeşitliliği, zamanla ülkede farklı din ve mezheplere bağlı cemaatler örgüsünden oluşan bir siyasal ve toplumsal yönetim mekanizmasının, dini paylaşım sisteminin, ortaya çıkmasına yol açmıştır. İktidarın ve devlet bürokrasisinin güç dengesi esası temelinde ülkenin anayasasınca tanınan on sekiz etno-mezhebi grup arasında paylaştırılmasını öngören bu yönetim sistemi, kökenleri daha eski dönemlere tarihlenebilmekle birlikte esas olarak Osmanlı egemenliği sürecinde, özellikle 19. yüzyılın ortalarında oturmaya, kurumsallaşmaya başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun gerek ulusal gerekse uluslararası alanda meydana gelen gelişmeler nedeniyle sosyal, siyasal ve ekonomik alanlarda ciddi sarsıntılar geçirdiği bu dönemde, bölgede dış güçlerin de sürece müdahil olmalarıyla vukua gelen ardı arkası kesilmeyen cemaatler arası huzursuzluklara ve mücadelelere bir çözüm getirmek amacıyla Tanzimat ruhuna uygun olarak hayata geçirilen bu sistem, Osmanlı’nın yıkılışına kadar bölgede görece bir “barış” ortamı sağlamıştır. Lübnan’da Birinci Dünya Savaşı’nı izleyen süreçte kurulan Fransız manda yönetiminde bu sistem iyice kurumsallaşırken manda döneminin ardından bağımsızlığını kazanan Lübnan’da da ülkenin yönetimi büyük ölçüde aynı gelenekten kaynaklanan ittifaklarla sağlanmaya devam edilmiştir.

Bu yönetim sistem, Lübnan'ın devlet-inşa ve ulus-inşa süreçlerini belirleyici temel unsur olmuştur. Derinlemesine bölünmüş kimliksel aidiyetlerin hüküm sürdüğü Lübnan'da, bu siyasal ve toplumsal yapılanma, ülkede çokkültürlülüğün korunması ve birlikte yaşama olgusunun inşa edilmesi amacını taşımasına karşın hedefinin aksine toplumsal olarak biz duygusunun ve ulusal bir kimliğin yaratılmasına ket vurmuştur. Nitekim ülkede çeşitli etno-mezhebi topluluklar, devletin kimliği üzerine on yıllardır yönetilemeyen bir çatışmanın/mücadelenin içerisindeyler. Öte yandan, Lübnan'da etno-mezhebi alt kimliklerin üst kimlikten daha belirleyici olduğunu ifade eden bu parçalanmış yapı, ülkeyi dış güçlerin nüfuz mücadelesine “elverişli” bir ortam haline getirmiştir. Lübnan'ın çeşitli etno-mezhebi gruplardan oluşan yapısı, birçok dış gücün söz konusu topluluklar üzerinde etki kurarak ülkede nüfuz kazanmasına yol açarken çıkarları doğrultusunda hareket eden bu dış güçlerin izlediği politikalar da ülkedeki etno-mezhebi grupların şekillenmesinde belirli düzeylerde etki yapmıştır. Bu, ülkedeki mevcut etno-mezhepsel ayrışmaların daha da derinleşmesine ve bununla ilintili olarak siyasal sistemin de giderek daha da işlemez bir hale gelmesine neden olmuştur.

Çeşitli etno-mezhebi gruplardan oluşan toplumsal yapısı ve bu yapı üzerine temellenen güç paylaşımı esaslı politik sistemiyle kimlik ve çatışma arasındaki karşılıklı ilişkiyi tüm boyutlarıyla ele almak için elverişli bir zemin sunan Lübnan'ın yukarıda mevzu bahis edilen devlet ve ulus inşası ve gelişimi ile etno-kültürel farklılıklara yaklaşımı, bu ülkenin önemli bir parçasını oluşturan Ermeni topluluğunun gelişimi üzerinde önemli etkiler yapmıştır. Ermenilerin Lübnan'daki varlığı daha eski dönemlere tarihlenebilmekle birlikte esas olarak 19. yüzyılın sonlarında başlayan ve bulundukları Anadolu bölgesinde meydana gelen gelişmeler nedeniyle topraklarından çıkarılmalarını izleyen süreçte, 20. yüzyılın ilk yarısında iyice yoğunlaşan bir dizi göç dalgasına dayanmaktadır. Nitekim bulundukları Anadolu topraklarında meydana gelen olaylar nedeniyle hayata geçirilen 1915 tehcirini izleyen süreçte Ermenilerin Lübnan'daki nüfusunun arttığı görülmektedir. Bunu Fransızların işgal ettikleri Anadolu topraklarından çekildikleri 1921-1922 yılları arası dönemdeki ve Hatay'ın Türkiye'ye katıldığı 1939 yılındaki göç dalgaları izlemiştir. Öte yandan, 1940'ların sonlarında meydana gelen Arap-İsrail savaşını

izleyen süreçte ve 1960'larda bölgede meydana gelen gelişmeler nedeniyle başta Suriye olmak üzere diğer bölge ülkelerinden Lübnan'a kalabalık Ermeni göçleri gerçekleşmiştir.

Ermeniler, Lübnan'daki ilk yıllarında kendilerini bu ülkede belirli bir süre kalmak durumunda olan ve siyasal koşullar izin verdiğinde kendi anayurtlarına dönecek olan bir topluluk olarak görüyorlardı. Lübnan'daki varlıklarını geçici bir durum olarak gören Ermeniler, bu çerçevede bu ülkenin siyasal, toplumsal ve ekonomik yapılarıyla bütünleşme yönünde arzulu değillerdi; Lübnan'ın sosyal, siyasal ve ekonomik hayatına katılmıyorlardı. Fakat Ermenilerin Lübnan'daki kalış süreleri uzadıkça ve Ermeniler de bu ülkeden arzuladıkları gibi kısa bir süre içerisinde ayrılmalarının çok zor olduğunu idrak etmeye başladıkça Lübnan'daki statülerinde ve toplumsal görümleri de değişmiştir; Lübnan'ın sistemiyle ve ülkedeki çeşitli etno-mezhebi topluluklarla “bütünleşmeye” başladılar. Bu noktada, Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesini izleyen süreçte Lübnan'da kurulan Fransız manda yönetiminin bu ülke için öngördüğü siyasal sistem Ermeniler için önemli fırsatlar sunmuştur. Etno-kültürel farklılıkların varlıklarını sürdürmelerine olanak tanıyan konfesyonel sistem, Ermeniler açısından Fransız manda yönetiminin kendilerine vatandaşlık verdiği 1924 yılıyla birlikte başka bir aşamaya taşınmıştır. Böylece ülkedeki diğer etno-mezhebi gruplarla “eşit” unsurlara sahip olan bir topluluk haline gelen Ermeniler, bu “eşit olma” olgusu çerçevesinde, bir diğer deyişle bu durumun kendilerine sağladığı siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel avantajlar doğrultusunda Osmanlı döneminde sahip oldukları kurum ve kuruluşları Lübnan'da “yeniden” inşa etmeye başladılar. Nitekim 1920'lerin başlarında Lübnan'a yabancı ve uyum sağla(ya)mamış/entegre ol(a)mamış bir grup olan Ermeniler, Lübnan'ın bağımsızlığını kazandığı 1943 yılına gelindiğinde yasal olarak ülkedeki diğer etno-mezhebi topluluklarla eşit haklara sahip bir grup haline gelmişti. Lübnan konfesyonel sisteminin yasal olarak tanınan bir topluluğu konumunu elde eden Ermeniler, bu sayede Lübnan siyasetine katılarak kendi temsilcilerini çıkarma hakkına sahip oldular. Lübnan'ın sosyo-politik yapısı ve ortaklıkçı demokrasiye dayalı kendine özgü karakterinin sağladığı unsurlar, Ermenilerin inşa ettikleri sosyal ve kültürel kuruluşları sayesinde asimilasyona maruz kalmadan kimliklerini ve kültürlerini

korumalarına ve geliştirmelerine olanak sağlamıştır. Nitekim etno-kültürel açıdan Lübnan'daki diğer topluluklardan farklı küçük bir grup olan Ermeniler, bölgeye toplu göçlerini izleyen bir asra yakın bir dönemde çoğunluğu Arap olan bu ülkede başarılı bir şekilde varlıklarını sürdürmüşlerdir, kimliklerini büyük oranda korumayı başarmışlardır.

Bununla birlikte Ermeniler, Lübnan'ın etno-kültürel farklılıkların korunması için “başarılı” ve “dengeli” olarak ifade edilebilecek olan modelinin hızlı tükenen ve keskin hatlı sonuçlarından da ciddi şekilde etkilenmektedirler. Nitekim ülkede yaşanan iki büyük kırılma noktasında bu net olarak gözlemlenmiştir. Ulusal Pakt'ta, 1958 yılındaki İç Kriz ve 1975-1990 yılları arasındaki İç Savaş dönemlerinde yaşanan kırılmalar, Lübnan siyasal sisteminin riskliliğini, tehlikeli halini ve bu sistemin gerek Lübnan halkı için gerekse Lübnanlı Ermeni topluluğu için nasıl trajik sonuçlar ortaya çıkarabildiğini göstermiştir. Söz konusu iki dönemde de Ermenilerin ülkedeki varlıkları tehlike altına girmiş, kalabalık bir Ermeni nüfusu ülkeden göç etmiş ve Ermeni topluluğunun siyasi partileri, kiliseleri, okulları, ekonomik kurumları, kültür ve sanat kuruluşları ve basın-yayın organları ciddi zararlarla karşı karşıya kalmışlardır. Bu durum, 21. yüzyılda da, özellikle Temmuz 2006'daki İsrail saldırısının etkisiyle ve Mart 2011'den beri süregelen Suriye krizi nedeniyle belirli bir düzeyde devam etmektedir.

Tüm bu veriler ışığında “Lübnanlı Ermenilerin geleceği nasıl olacak?”, “Ermenileri Lübnan'da nasıl bir gelecek bekliyor?” sorularına yoğunlaşılsa bu soruların cevaplarının Lübnan'ın geleceğinin nasıl olacağıyla yakından ilintili olduğu aşikârdır. Bu noktada, Lübnan'da ve Ortadoğu'da meydana gelen gelişmeler -ki tarihsel süreç izleyen dönemlerde de bu iki coğrafyada benzer olayların vukua gelebileceğini işaret etmektedir- dikkate alındığında gerek Lübnan için gerekse Ermeniler için kısa ve orta vadede parlak bir geleceğin görülmediği ifade edilebilir. Lübnan, çok unsurlu siyasal-sosyal yapısı dolayısıyla Ortadoğu bölgesinde vukua gelen gelişmelerden etkilenmeye devam edecektir. Bununla birlikte, ülkede süregelen iç çatışmalar ve bunlarla ilintili olarak kötüleşen siyasal durum ile ekonomik krizler Lübnan'ın üzerindeki kara bulutlar olmayı sürdüreceğe benziyor. Lübnan'ın çok unsurlu siyasal-sosyal yapısı üzerinde önemli etkiler oluşturma

gücüne sahip olan bu tür gelişmeler, ülkenin önemli bir parçasını ifade eden Ermenilerin ülkedeki geleceğini de belirleyecektir.

Lübnan’da on yıllardır süregelen mevcut siyasal istikrarsızlığın temel olarak -toplum ilişkilerinin karmaşıklığını ve dini inançların bu ilişkiler üstündeki hem çok yönlü hem de zaman ve mekân içinde değişken etkilerini göz ardı etmemekle birlikte-konfesyonel sistemle yakından ilintili olduğu ifade edilebilir. Rekabet halinde olan etno-mezhebi alt kimliklerin ülkenin siyasal-sosyal yapısını biçimlendirmesi, ülkede ortak bir ulusal kimliğin oluşmasının ve daha birleştirici bir siyasetin ortaya konmasının önündeki başat bir engeldir. Ülkedeki her bir etno-mezhebi topluluk, ekonomik farklılıklarla da örtüşen bu sistemin sağladığı unsurları kendi lehine kullanmak istemektedir. Bu, aynı zamanda, benzer gayelere sahip olan ve bundan dolayı kendi cemaatinin varlığına tehdit olarak görülen diğer etno-mezhebi toplulukların bir güvenlikleştirilme konusu yapılmalarını ifade etmektedir. Bu da Lübnan’ı çeşitli etno-mezhebi grupların ülkenin “sahibi” olma konusunda sürekli olarak mücadelede bulunduğu istikrarsız bir devlet haline getirmektedir. Dış güçlerin de sürece müdahil olmalarına olanak tanıyan bu sistem, böylece Lübnan’ın teritoryal bütünlüğünü sürdürülebilir bir zeminde koruyarak toplumsal, kültürel ve ekonomik gelişimini imkânsız hale getirmektedir.

Mevcut sistemin reforme edilerek ülkedeki tüm gruplar için “daha adaletli” bir niteliğe büründürülmesi, çözüm için bir seçenek olarak görülse de bunun mantıklı bir seçenek olmayacağı aşîkârdır. Nitekim tarihsel süreç, geçmişte bu yöndeki girişimlerin Lübnan’ın gerçeklikleri karşısında başarısız olduklarını, hâlihazırdaki sistemde önemli bir güce sahip olan belli başlı bazı etno-mezhebi grupların buna engel olmalarından dolayı sistemde ülkeyi istikrara kavuşturacak şekilde reformların yapılamadığını göstermektedir. Bu noktada, Ermeniler de mevcut sistemde yapılacak bir değişikliğin kendilerinin Lübnan’daki varlığını tehlikeye sokacağı ve kendi iç konuları üzerindeki kontrollerini kaybedecekleri algısıyla bu yöndeki bir girişime -yeni düzenleme kendi lehlerine daha fazla haklar getirmediği sürece- karşı çıkacaklardır.

Ermeniler için belki de en “kabul edilebilir” seçenek, ülkenin etno-mezhebi gruplar temel alınarak federe devletlere bölünmesini öngören bir federasyon sisteminin kurulması olacaktır. Fakat bu sistem, Lübnan’ın bütünlüğüne vurgu yapan Taif Antlaşması’nda bu bütünlüğe aykırı bir olgu olarak nitelenerek reddedilmiştir. Öte yandan, ülkede her etno-mezhebi grubun yoğun olarak yaşadığı belirli bölgelerin mevcudiyetine karşın Beyrut gibi büyük şehirlerde çeşitli topluluklar iç içe bulunmaktadır. Bu durum, dikkate alındığında federasyon sisteminin Lübnan’da uygulanması birçok açıdan mümkün görünmemektedir. Nitekim bu sistem, ülkede neredeyse hiçbir grup tarafından da benimsenmemektedir.

Hayata geçirilmesi zor, Lübnan’ın realiteleri göz önünde bulundurulduğunda pek gerçekçi de görülmemekle birlikte bu çalışma, merkezi hükümeti güçlendirip kamu otoritesini tesis ederek Lübnanlıların kendi kendilerini yönetebilecekleri bir ortamın oluşturulması gerektiğini savunmaktadır. Bu noktada, izlenecek radikal yöntemlerle ülkedeki eşitsizlik temelindeki siyasal ve ekonomik yapılanmalar geniş toplumsal kesimlerin lehine olacak şekilde reforme edilmelidir. Birlik ve bütünlük içinde bir Lübnan için konfesyonel sistemin yerine eşitlik ve özgürlük olguları temelinde ulusal ölçekli laik-anayasal yurttaşlığı öngören bir sistem benimsenmelidir. Bu noktada, Lübnan’da “devlet” olgusuna önem atfedilerek devletin belirli ailelerin ve/veya etno-mezhebi grupların siyasi ve ekonomik çıkarları doğrultusunda yönlendirdiği, onlara bağımlı zayıf ve etkisiz bir örgütlenme olmaktan çıkarılarak ülkede istikrarlı bir ortamı mümkün kılacak derecede güçlü ve etkinlik düzeyi yüksek bir niteliğe/konuma kavuşturulmalıdır. Güçlü bir merkezi devlet örgütü, demokrasi ve güvenliğin sağlanabilmesi için gereklidir. Bu noktada da yetenekli, uzlaşmacı ve reformcu yöneticilere ihtiyaç vardır. Lübnan’ı temele koyarak içte huzursuzlukları, dışta da bölgesel gerginliklerin ve krizlerin ülkeye yansımaları minimize edecek adımlar atmalıdırlar. Öte yandan, daha demokratik bir Lübnan için halkın yüksek sesle bu yöndeki taleplerini dile getirmesi gerekmektedir. Bu, demokrasi anlayışının mevcut sınırlarının zorlanması ve genişletilmesine hizmet eder. Yazar, şair, gazeteci ve akademisyen gibi aydınların ve entelektüellerin de tartışmaları ve yazılarıyla bu sürece dâhil olmaları ve böylece bir fikir hayatı birikimi oluşturmaları da söz konusu sivil taleplerin doğmasını teşvik edici bir unsur olacaktır. Gerek devlet

adamlarının gerekse aydınların ve entelektüellerin atacakları adımların bir diğer önemli hedefi ülkedeki çeşitli etno-mezhepsel grupların birbirlerine yönelik güvenlikleştirme durumunu ortadan kaldırmak olmalıdır. Bu güvenlikleştirme durumunun şekillenmesinde en önemli unsur, toplulukların kimliklerinin gelişimi sürecinde izlenen politikaların Lübnan’da gerilimi, rekabeti ve çatışmayı artırıcı etkide bulunması ve kimliklerin farklı aidiyetlere sahip olacak biçimde, karşıt milliyetçilikler olarak gelişmesine neden olmasıdır. Etno-mezhebi gruplar arasındaki bu güvensizlik durumunun ortadan kaldırılması için toplumsal rehabilitasyonu sağlayacak ortak değerler yaratmak gibi güven teşkil edici pratikler geliştirilmelidir. Bu noktada, ülkedeki durumun daha da kötüleşmesine neden olan dış güçlerin sürece olumsuz anlamda müdahil olmalarına da izin verilmemelidir.

Kulağa hoş gelmekle birlikte yukarıda da dikkat çekildiği üzere bu düşüncelerin hayata geçirilmesi zordur, dahası Lübnan’ın gerçeklikleri göz önünde bulundurulduğunda gerçekçi durmamaktadır. Çünkü böyle bir düşünce ancak ve ancak hedef birliği çerçevesinde gerçekleştirilebilir. Oysa “Hedef nedir?” sorusuna Lübnan’daki her bir etno-mezhebi grubun verdiği cevap değişmektedir. Lübnan’da ülkenin kimliği üzerindeki tartışma bir araya getirilemeyecek düzeyde ayrışan bir konu niteliğindedir; bu, hedefte anlaşmayı da imkânsızlaştırmaktadır. Dolayısıyla “Lübnan’da barış ve istikrarın tesisini olanaklı kılan ‘toplum sözleşmesi’ gibi bir olgu mümkün müdür?” sorusuna bu çalışmanın cevabı “Hayır. Değildir.” şeklindedir. Bu da Ermeniler açısından Lübnan’daki durumlarının belirsizliğinin süreceği anlamına gelmektedir. Ermeniler gerek Lübnan’da vukua gelen gerekse bölgede meydana gelen ve Lübnan’a yansımaları olan gelişmelerden etkilenmeye devam edeceklerdir. Bu unsurlar dikkate alındığında Ermenilerin Lübnan’dan göç etmeye devam edecekleri öngörülebilir. Başta Ermenistan olmak üzere dünyanın çeşitli bölgelerine gitmek durumunda olan Ermenileri nasıl hayatların beklediğini ise zaman gösterecektir.

Bu çalışmayı belki de başlanılan kelimelerle bitirmek en anlamlısı olacaktır. -Ve insan, kendisini tek yenebilene karşı yine kaybetti: Zaman! Var olduğundan beri zamana karşı her şeyini kaybetmiş olan insan, “Pandora’nın Kutusu”nda kalan yegâne şeyi hiçbir zaman kaybetmedi: Umut!- Gerek Lübnan gerekse bu ülkenin

önemli bir parçasını oluşturan Ermeniler için “umut”, “zaman”ın bu niteliği karşısında daha güzel bir gökyüzüne inanmak için tek teşvik edici unsurdur.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Abisaab, Rula J. ve
Abisaab, Malek: **The Shi'ites of Lebanon: Modernism, Communism and Hizbullah's Islamist**, New York, Syracuse University Press, 2014.
- Abu Husayn, Abdul-
Rahim: **Rebellion, Myth Making and Nation Building: Lebanon from an Ottoman Mountain Iltizam to a Nation State**, Tokyo, Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, 2009.
- Abu Husayn, Abdul-
Rahim: **The View from Istanbul: Lebanon and the Druze Emirate in the Ottoman Chancery Documents, 1546-1711**, London, I.B. Tauris Publishers, 2004.
- Abul-Husn, Latif: **The Lebanese Conflict: Looking Inward**, Boulder & London, Lynne Rienner Publishers, 1998.
- Abu-Rabi, Ibrahim M.: **Contemporary Arab Thought (Studies in Post-1967 Arab Intellectual History)**, London, Pluto Press, 2004.
- Acar, İrfan: **Lübnan Bunalımı ve Filistin Meselesi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Adivar, Halide E.: **Memoirs of Halide Edib (Culture in Dialogue)**, Tessa Heffernan ve Reina Lewis (Ed.), New Jersey, Gogias Press, 2004.
- Adıyeke, Nükhet A.: **Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Agwani, Mohammed
S.: **The Lebanese Crisis, 1958: A Documentary Study**, London, Asia Publishing House, 1965.
- Ahmad, Feroz: **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, Nuran Yavuz (Çev.), İstanbul, Kaynak Yayınları, 1984.

- Ahmed, Jamal M.: **The Intellectual Origins of Egyptian Nationalism**, London & New York, Oxford University Press, 1960.
- Ajami, Fouad: **The Vanished Imam: Musa al Sadr and the Shia of Lebanon**, New York, Cornell University Press, 1986.
- Akarlı, Engin D.: **The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920**, Berkeley & Los Angeles & Oxford, University of California Press, 1993.
- Akçura, Yusuf: **Suriye ve Filistin Mektupları**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2016.
- Akşin, Sina: **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1987.
- Alagha, Joseph E.: **Hizbullah's Documents: From the 1985 Open Letter to the 2009 Manifesto**, Amsterdam, Pallas Publication, 2011.
- Alagha, Joseph E.: **The Shifts in Hizbullah's Ideology: Religious Ideology, Political Ideology and Political Program**, Leiden, Amsterdam University Press, 2006.
- Alajaji, Slyvia A.: **Music and the Armenian Diaspora: Searching for Home in Exile**, Bloomington & Indianapolis, Indiana University Press, 2015.
- Alamuddin, Najib: **Turmoil: The Druzes, Lebanon and the Arab-Israeli Conflict**, London, Quartet Books, 1993.
- Al-Khazen, Farid: **The Breakdown of the State in Lebanon, 1967-1976**, London, I.B. Tauris Publishers, 2000.
- Al-Khazen, Farid: **The Communal Pact of National Identities: The Making and Politics of the 1943 National Pact**, Oxford, Centre for Lebanese Studies, October 1991.
- Altundağ, Şinasi: **Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı: Mısır Meselesi (1831-1840)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

- Amabile, Flavia ve Tosatti, Marco: **Halep'in Baronları: Suriye'de Bir Otel, Bir Aile ve Ortadoğu'nun Son Yüzyılı**, Yelda Gürlek (İtalyancadan çev.), İstanbul, Aras Yayıncılık, 2015.
- Anderson, Benedict R. O.: **Hayali Cemaatler**, İskender Savaşır (Çev.), İstanbul, Metis Yayınları, 2011.
- Anderson, Matthew S.: **Doğu Sorunu (1774-1923): Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, İdil Eser (Çev.), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- Antonius, George: **The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement**, Beirut, Khayat College Book Cooperative, 1955.
- Apter, David E.: **Political Kingdom in Uganda: A Study in Bureaucratic Nationalism**, New Jersey, Princeton University Press, 1961.
- Arai, Masami: **Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği**, Tansel Demirel (Çev.), İstanbul, İletişim Yayınları, 1994.
- Aram I, His Holiness: **The Challenge to be a Church in a Changing World**, New York, The Armenian Prelacy, 1997.
- Arpee, Leon: **A History of Armenian Christianity: From the Beginning to Our Own Town**, New York, The Armenian Missionary Association of America, 1946.
- Artinian, Vartan: **Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu, 1839-1863**, Zülal Kılıç (Çev.), İstanbul, Aras Yayıncılık, 2004.
- Artuç, Nevzat: **Cemal Paşa**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008.
- Ashley, Evelyn: **The Life and Correspondence of Henry John Temple, Viscount Palmerston**, London, Richard Bentley & Son, Volume 1, 1879.
- Atay, Falih R.: **Zeytindağı**, İstanbul, Pozitif Yayıncılık, 2008.
- Atiyah, Edward: **An Arab Tells His Story: A Study in Loyalties**, London, Butler & Tanner Ltd., 1946.

- Atlıoğlu, Yasin: **Lübnan Marunileri: Aziz Marun'dan İç Savaş'a Maruni Kimliği ve Çatışma**, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2014.
- Attie, Caroline: **Struggle in the Levant: Lebanon in the 1950's**, New York, I.B. Tauris Publishers, 2004.
- Attwater, Donald: **The Catholic Eastern Churches**, Wisconsin, The Bruce Publishing Company, 1935.
- Aubert, Maria E.: **The Phoenicians and the West: Politics, Colonies and Trade**, 2nd Edition, Cambridge, Cambridge University Press, 2001.
- Avagyan, Arsen ve Minassian, Gaidz F.: **Ermeniler ve İttihat ve Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya**, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2005.
- Aydın, Mehmet: **Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili**, Konya, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1991.
- Aydın, Mehmet: **Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Ayhan, Veysel ve Tür, Özlem: **Lübnan: Savaş, Barış, Direniş ve Türkiye ile İlişkiler**, Bursa, Dora Yayınları, 2009.
- Ayubi, Nezihi: **Over-Stating the Arab State: Politics and Society in the Middle East**, London & New York, I.B. Tauris Publishers, 1995.
- Azar, Edward E.: **The Management of Protracted Social Conflict**, Hampshire, Dartmouth, 1990.
- Baaklini, Abdo: **Legislative and Politics Development: Lebanon 1842-1972**, North Carolina, Duke University Press, 1976.
- Babloyan, Manvel A.: **Hay Barperagan Mamoul: Madenakidagan Hamahavak Tzoutzag, 1794-1980 (Ermeni Süreli Yayınları: Bibliyografik Liste, 1794-1980)**, Yeveran, The Armenian Soviet Socialist Republic Academy of Sciences, 1986.
- Bağlıoğlu, Ahmet: **Ortadoğu Siyasi Tarihinde Dürziler**, Elazığ, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2006.

- Baktıaya, Adil: **Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu: Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce**, İstanbul, Bengi Yayınları, 2009.
- Ball, Warwick: **Arabistan'dan Öteye: Fenikeliler, Araplar ve Avrupa'nın Keşfi**, Ahmet A. Çağlayan (Çev.), İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2014.
- Barak, Oren: **The Lebanese Army**, New York, State University of New York Press, 2009.
- Barton, James L.: **Story of the Near East Relief (1915-1930)**, New York, The Macmillian Company, 1930.
- Basmacyan, Garabet: **Ermeni Modern Tarihi ve Ermeni Sürgünleri (1375-1916)**, Mehmet Baytimur (Çev.), İstanbul, Peri Yayınları, 2011.
- Bates, Daniel ve Rassam, Amal: **People and Cultures of the Middle East**, New Jersey, Prentice-Hall, 1983.
- Beaumont, Peter, Blake, Gerald H. ve Wagstaff, John M.: **The Middle East: A Geographical Study**, 2nd Edition, New York, Wiley, 1988.
- Beshara, Adel: **Lebanon: The Politics of Frustration - The Failed Coup of 1961**, London & New York, Routledge & Curzon Pub., 2005.
- Beyatlı, Yahya K.: **Siyasi ve Edebi Portreler**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006.
- Beydilli, Kemal: **1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Bickerton, Ian J. ve Klausner, Carla L.: **A History of the Arab-Israel Conflict**, New Jersey, Prentice Hall, 2010.
- Bilge, Yakup: **Süryaniler: Anadolu'nun Solan Rengi**, İstanbul, Yeryüzü Yayınları, 1996.
- Bilgenoğlu, Ali: **Osmanlı Devletinde Arap Milliyetçi Cemiyetleri**, İstanbul, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Yayınları, 2007.

- Blanford, Nicholas: **Killing Mr. Lebanon: The Assassination of Rafik Hariri and Its Impact on the Middle East**, London & New York, I.B. Tauris Publishers, 2006.
- Bournoutian, George A.: **Ermeni Tarihi: Ermenilerin Tarihine Kısa Bir Bakış**, Ender Abadoğlu ve Ohannes Kılıçdağı (Çev.), İstanbul, Aras Yayıncılık, 2011.
- Boyajian, Dickran H.: **The Pillars of the Armenian Church**, Watertown, Baikar Press, 1962.
- Bozkurt, Gülnihal: **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerinin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Buccellati, Giorgio: **The Amorites of the Ur III Period**, Napoli, Istituto Orientale di Napoli, 1966.
- Chahin, M.: **The Kingdom of Armenia**, London & New York & Sydney, Croom Helm Publishers, 1987.
- Chaillot, Christine: **The Syrian Orthodox Church of Antioch and All the East**, Genova, Inter-Orthodox Dialogue, 1998.
- Chaitani, Youssef: **Post-Colonial Syria and Lebanon: The Decline of Arab Nationalism and the Triumph of the State**, New York, I.B. Tauris Publishers, 2007.
- Chalabi, Tamara: **The Shi'is of Jabal 'Amil and the New Lebanon: Community and Nation-State, 1918-1943**, New York, Palgrave, 2006.
- Chiha, Michel: **Lebanon at Home and Abroad**, Leo Arnold ve Jean Montegu (Fransızca'dan İngilizce'ye çev.), Beirut, Les Conférences Du Cenacle, 1966.
- Clay, Albert T.: **The Empire of the Amorites**, New Haven, Yale University Press, 1919.

- Cleveland, William L.: **A History of the Modern Middle East**, Colorado, Westview Press, 2000.
- Cobban, Helen: **The Making of Modern Lebanon**, London, Hutchinson Group, 1985.
- Cohn-Sherbok, Lavinia: **Who is Who in Christianity**, 2nd Edition, London, Routledge, 2001.
- Collier, Paul ve Hoeffler, Anke: **On Economic Causes of Civil War**, Oxford, Oxford University Press, 1998.
- Collings, Deirdre: **Peace for Lebanon?: From War to Reconstruction**, Boulder, Lynne Reinner Publishers, 1994.
- Commins, David D.: **Islamic Reform: Politics and Social Change in Late Ottoman Syria**, New York, Oxford University Press, 1990.
- Corm, George G.: **Fragmentation of the Middle East: The Last 30 Years**, Raj Isar ve Selina Cohen (Çev.), London, Unwin Hyman, 1989.
- Cragg, Kenneth: **The Arab Christian: A History in the Middle East**, Kentucky, John Knox Press, 1991.
- Çelik, Kürşat: **Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut (1839-1918)**, Ankara, Data Yayınları, 2014.
- Dadoyan, Seta B.: **The Armenian Catholicosate from Cilicia to Antelias: An Introduction**, Antelias, Armenian Catholicosate of Cilicia, 2003.
- Dagher, Caroline H.: **Bring Down the Walls: Lebanon's Post-War Challenge**, New York, Palgrave, 2001.
- Dakessian, Antranik: **Badmutyun RAG Lipanan Şrçanagi, 1922-1937 (Lübnan ve Çevresinde RAG Tarihi, 1922-1937)**, Beyrut, Mardiros Vosgyan Basım Şirketi, 1993.
- Dana, Nissim: **The Druze in the Middle East: Their Faith, Leadership, Identity and Status**, Sussex, Sussex Academic Press, 2003.

- Danielson, Virginia: **The Voice of Egypt: Umm Kulthum, Arabic Song, and Egyptian Society in the Twentieth Century**, Chicago, The University of Chicago Press, 1997.
- Danişmend, İsmail H.: **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, Cilt 4, 1972.
- Dashnabedian, Hratch: **History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutyun 1890-1924**, Milan, Grafiche Editoriali, 1990.
- Dau, Butros: **Religious, Cultural and Political History of the Maronites**, Lebanon, Rev. Butros Dau, 1984.
- Dawahare, Michael D.: **Civil Society and Lebanon**, Florida, Brown Walker Press, 2000.
- Dawisha, Adeed I.: **Arab Nationalism in the 20th Century**, New Jersey, Princeton University Press, 2003.
- Dawisha, Adeed I.: **Syria and the Lebanese Crisis**, Hong Kong, The Macmillan Press, 1980.
- Dawn, Clarence E.: **From Ottomanism to Arabism: Essays on the Origins of Arab Nationalism**, London, Illinois University Press, 1973.
- Deeb, Marius: **Syria's Terrorist War On Lebanon and The Peace Proces**, New York, Palgrave Macmillan, 2003.
- Deeb, Marius: **The Lebanese Civil War**, New York, Praeger Publishers, 1980.
- Diakonoff, Igor M.: **The Pre-History of the Armenian People**, Lori Jennings (Ermenice'den İngilizce'ye çev.), New York, Caravan Books, 1984.
- Dib, George M.: **Law and Population in Lebanon**, Medford, Fletcher School of Law and Diplomacy, 1975.
- Dib, Pierre: **History of the Maronite Church**, Seely J. Beggiani (Ermenice'den İngilizce'ye çev.), Beirut, Imprimerie Catholique, 1971.

- Driault, Edouard: **Şark Mes'elesi: Bidayet-i Zuhurundan Zamanımıza Kadar**, Mehmet Nafiz (Çev.), Ankara, Berikan Yayınevi, 2005.
- Eblighatian, Melkon: **Kaghtagayanen Khorhertaran (Mülteci Kampı'ndan Parlamento'ya)**, Aleppo, Cilicia Publishing House, 2005.
- Ed-Düveyhi, İstefan: **Tarih el-Ezmine, 1095-1699**, Ferdinand Taoutel (Ed.), Beirut, Câmiatü'l-Kiddîs Yûsuf, 1951.
- Eisenberg, Laura Z.: **My Enemy's Enemy: Lebanon in the Early Zionist Imagination, 1900-1948**, Michigan, Wayne State University Press, 1994.
- Eisenhower, Dwight D., **The White House Years**, New York, Waging Peace, 1960.
- El-Solh, Raghid: **Lebanon and Arabism: National Identity and State Formation**, London & New York, I.B. Tauris Publishers, 2004.
- Emrence, Cem: **Osmanlı Ortadoğusu'nu Yeniden Düşünmek**, Gül Ç. Güven (Çev.), İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016.
- Entelis, John P.: **Pluralism and Party Transformation in Lebanon: Al-Kataib, 1936-1970**, Leiden, Brill Publishers, 1974.
- Ercan, Yavuz: **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları**, Ankara, Turhan Kitabevi, 2001.
- Erden, Ali F.: **Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye Hatıraları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003.
- Eryılmaz, Bilal: **Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, İstanbul, Risale Yayınları, 1996.
- Fawaz, Leila T.: **An Occasion for War: Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860**, Berkeley, University of California Press, 1994.

- Fawaz, Leila T.: **Merchants and Migrants in Nineteenth Century Lebanon**, Cambridge & Massachutes & London, Harvard University Press, 1983.
- Fieldhouse, David K.: **Western Imperialism in the Middle East: 1914-1958**, New York, Oxford University Press, 2006.
- Fisk, Robert: **Pity the Nation: Lebanon at War**, London, Andre Deutsch Limited, 1990.
- Flanz, Gisbert H. ve Kanso, Nabil: **Constitutions of the Countries of the World: Lebanon**, New York, Oceana Publications, 1972.
- Fontana, Giuditta: **Education Policy and Power-Sharing in Post-Conflict Societies: Lebanon, Northern Ireland and Macedonia**, Birmingham, Palgrave Macmillan, 2017.
- Frank, Benis M.: **U.S. Marines in Lebanon, 1982-1984**, Washington D.C., U.S. Marine Corps, 1987.
- Fromkin, David: **A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East**, New York, Henry Holt and Company, 2001.
- Gabriel, Philip L.: **In the Ashes: A Story of Lebanon**, Pennsylvania, Whitmore Publishing, 1978.
- Gaspard, Toufic K.: **A Political Economy of Lebanon, 1948-2002**, Boston, Brill Publishers, 2004.
- Gaunson, A. B.: **The Anglo-French Clash in Lebanon and Syria, 1940-1945**, London, Macmillan Press, 1987.
- Gaunson, A. B.: **The Anglo-French Crash in Lebanon and Syria, 1940-1945**, New York, Palgrave MacMillan, 1987.
- Geha, Rani: **Words from Bashir: Understanding the Mind of Lebanese Forces Founder Bashir Gemayel from His Speeches**, Lexington, CreateSpace Independent Publishing Platform, 2010.

- Gellner, Ernest A.: **Uluslar ve Ulusçuluk**, Büşra E. Behar & Günay G. Özdoğan (Çev.), 2. Baskı, İstanbul, Hil Yayınları, 2008.
- Gelvin, James L.: **Divided Loyalties: Nationalism and Mass Politics in Syria at the Close of the Empire**, Berkeley & Los Angeles & London, University of California Press, 1998.
- Gendzier, Irene L.: **Notes from the Minefield: United States Intervention in Lebanon and the Middle East, 1945-1958**, New York, Columbia University Press, 2006.
- Geukjian, Ohannes: **Lebanon after the Syrian Withdrawal: External Intervention, Poer-Sharing and Political Instability**, London & New York, Routledge, 2017.
- Ghazarian, Jacob G.: **The Armenian Kingdom in Cilicia during the Crusades: The Integration of Cilician Armenians with the Latins (1080-1393)**, London & New York, Routledge, 2000.
- Gibran, Kahlil: **Spiritual Sayings of Kahlil Gibran**, New York, The Citadel Press Inc., 1978.
- Gilmour, David: **Lebanon: The Fractured Country**, Oxford, Martin Robertson & Company Ltd., 1983.
- Goldschmidt, Arthur Jr. ve Davidson, Lawrence: **A Concise History of the Middle East**, Boulder, Westview Press, 2010.
- Goode, James F.: **Negotiating for the Past: Archaeology, Nationalism and Diplomacy in the Middle East, 1919-1941**, Austin, University of Texas Press, 2007.
- Goria, Wade R.: **Sovereignty and Leadership in Lebanon, 1943-1976**, London, Ithaca Press, 1985.
- Gorton, Ted J.: **Renaissance Emir: A Druze Warlord at the Court of the Medici**, New York, Olive Branch Press, 2014.

- Gökbilgin, Mustafa T.: **1840'tan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler**, Ayır Basım, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1946.
- Gray, John: **The Canaanites: Ancient Peoples and Places**, London, Thames and Hudson, 1964.
- Grousset, René: **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, Sosi Dolanoğlu (Fransızca'dan çev.), İstanbul, Aras Yayıncılık, 2005.
- Gualtieri, Sarah M. A.: **Between Arab and White: Race and Ethnicity in the Early Syrian American Diaspora**, London, University of California Press, 2009.
- Günaltay, Şemseddin: **Yakın Şark III: Suriye ve Filistin**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1947.
- Habib, Camille H.: **Consociationalism and the Continuous Crisis in the Lebanese System**, Beirut, Majd, 2009.
- Haddad, George M.: **Fifty Years of Modern Syria and Lebanon**, Beyrut, Dar al-Hayat, 1950.
- Haddad, Said ve Saleh, Movrad: **Tall-el Zaatar Katliamı ve Lübnan İç Savaşı**, Mehmet Atilla (Çev.), İstanbul, Evren Yayınları, 1977.
- Hakim, Carol: **The Origins of the Lebanese National Idea: 1840-1920**, Berkeley & Los Angeles, University of California Press, 2013.
- Halaçoğlu, Yusuf: **Ermeni Tehciri**, İstanbul, Babiâli Kültür Yayıncılığı, 2004.
- Halawi, Majed: **A Lebanon Defied: Musa al-Sadr and the Shi'a Community**, Oxford, Westview Press, 1992.
- Hamzeh, Ahmad N.: **In the Path of Hezbollah**, New York, Syracuse University Press, 2004.
- Hanf, Theodor: **Coexistence in Wartime Lebanon: Decline of a State and Rise of a Nation**, London, I.B. Tauris Publishers, 1993.
- Hanioğlu, M. Şükrü: **A Brief History of the Late Ottoman Empire**, New Jersey, Princeton University Press, 2008.

- Hanioğlu, M. Şükrü: **Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985.
- Hanioğlu, M. Şükrü: **Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908**, New York, Oxford University Press, 2001.
- Harari, Maurice: **Government and Politics in the Middle East**, United States, Prentice-Hall, 1962.
- Harel, Amos ve Issacharoff, Avi: **Israel, Hezbollah and the War in Lebanon**, New York, Palgrave MacMillan, 2008.
- Harik, Iliya F.: **Politics and Change in a Traditional Society: Lebanon, 1711-1845**, New Jersey, Princeton University Press, 1968.
- Harris, William W.: **The Levant: A Fractured Mosaic**, 2nd Edition, Princeton, Markus Wiener Publishers, 2005.
- Harris, William W.: **Lebanon: A History, 600-2011**, New York, Oxford University Press, 2012.
- Harris, William W.: **Faces of Lebanon: Sects, Wars and Global Extensions**, Princeton, Markus Wiener Publishers, 1997.
- Harris, William W.: **The New Face of Lebanon: History's Revenge**, Princeton, Markus Wiener, 2006.
- Hassan, H.: **Lebanon: From Ayn-el-Rummaneh till Riadh**, Baghdad, Thawra Publication, 1977.
- Hathaway, Jane: **Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları (1516-1800)**, Gül Ç. Güven (Çev.), İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008.
- Hazran, Yusri: **The Druze Community and the Lebanese State: Between Confrontation and Reconciliation**, London & New York, Routledge, 2014.
- Helms, Christine M.: **Arabism and Islam: Stateless Nations and Nationless States**, Washington, The Institute for National Strategic Studies, 1990.

- Heywood, Andrew: **Siyaset**, Bekir B. Özipek et al. (Çev.), Buğra Kalkan (Ed.), Ankara, Adres Yayınları, 2007.
- Hinnebusch, Raymond: **Syria: Revolution from Above**, London & New York, Routledge, 2001.
- Hirst, David: **Beware of Small States: Lebanon and Battleground of the Middle East**, London, Faber and Faber, 2010.
- Hitti, Philip K.: **A Short History of Lebanon**, New York, St. Martin's Press, 1965.
- Hitti, Philip K.: **History of Syria: Including Lebanon and Palestine**, 2nd Edition, London, Macmillan & Co. Ltd., 1957.
- Hitti, Philip K.: **Lebanon in History: From the Earliest Times to the Present**, 2nd Edition, London, Macmillan & Co. Ltd., 1962.
- Hitti, Philip K.: **The Near East in History: A 5000 Year Story**, Princeton, David Van Nostrand Company, Inc., 1961.
- Hobsbawm, Eric J. E. ve Ranger, Terence: **Geleneğin İcadı**, Mehmet M. Şahin (Çev.), İstanbul, Agora Yayınları, 2006.
- Hobsbawm, Eric J. E.: **Milletler ve Milliyetçilik: Program, Mit, Gerçeklik**, Osman Akınhay (Çev.), İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2010.
- Hoopwood, Derek: **Syria, 1945-1986: Politics and Society**, London, Unwin Hyman, 1998.
- Hourani, Albert H.: **Arabic Thought in the Liberal Age: 1798-1939**, New York, Cambridge University Press, 1983.
- Hourani, Albert H.: **Arap Halkları Tarihi**, Yavuz Alogan (Çev.), İstanbul, İletişim Yayınları, 2013.
- Hourani, Albert H.: **Çağdaş Arap Düşüncesi**, Latif Boyacı ve Hüseyin Yılmaz (Çev.), İstanbul, İnsan Yayınları, 2000.
- Hourani, Albert H.: **Minorities in the Arab World**, London, Oxford University Press, 1947.

- Hourani, Albert H.: **Syria and Lebanon: A Political Essay**, Beirut, Lebanon Bookshop, 1968.
- Hourani, Albert H.: **The Emergence of the Middle East**, London, MacMillan, 1981.
- Hourani, Albert H. ve Shedadi, Nedim (Ed.): **The Lebanese in the World: A Century of Emigration**, London, The Centre for Lebanese Studies & I.B. Tauris Publishers, 1996.
- Hovanissian, Richard G.: **Armenia on the Road to Independence, 1918**, Berkeley, University of California Press, 1967.
- Hudson, Michael C.: **The Precarious Republic: Modernization in Lebanon**, New York, Random House, 1968.
- Hurewitz, Jacob C.: **Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record (Volume 2: 1914-1956)**, New York, D. Van Nostrand Company, Inc., 1956.
- Hüseyin, M. Muhammed: **Modernizmin İslam Dünyasına Girişi**, Sezai Özel (Çev.), İstanbul, İnsan Yayınları, 1986.
- Hyland, Francis P.: **The Armenian Terrorism: The Past, The Present, The Prospect**, Boulder & San Francisco & Oxford, Westview Press, 1991.
- Ireland, Philip W.: **Iraq: A Study in Political Development**, New York, Russell & Russell, 1970.
- İnayet, Hamid: **Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri**, Hicabi Kırlangıç (Çev.), İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1991.
- Jaber, Hala: **Hezbollah: Born with a Vengeance**, New York, Columbia University Press, 1997.
- Johnson, Michael: **Class & Client in Beirut: The Sunni Muslim Community and the Lebanese State**, London, Ithaca Press, 1986.
- Johnson, Michael: **Class-Client in Beirut: The Sunni Muslim Community and the Lebanese State 1840-1985**, London, Ithaca Press, 1986.

- Joumblatt, Kamal: **I Speak for Lebanon**, London, Zed Press, 1982.
- Kabbâni, Nizar: **Ben Beyrut: Bir Kentin Günlükleri**, İbrahim Demirci (Çev.), Ankara, Hece Yayınları, 1999.
- Kaiser, Robert J.: **The Geography of Nationalism in Russia and the USSR**, New Jersey, Princeton University Press, 1994.
- Kaligian, Dikran M.: **Taşnaklar ve İttihatçılar**, Deniz M. Taşyürek (Çev.), İstanbul, Aras Yayıncılık, 2017.
- Karpat, Kemal H.: **Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, Recep Boztemur (Çev.), İstanbul, İmge Yayınları, 2001.
- Karpat, Kemal H.: **Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics**, Madison, The University of Wisconsin Press, 1985.
- Karpat, Kemal H.: **Studies on Ottoman Social and Political History: Selected Articles and Essays**, Leiden, Brill Publishers, 2002.
- Kassir, Samir: **Being Arab**, Will Hobson (Arapça'dan İngilizce'ye çev.), New York, Verso, 2005.
- Kaufman, Asher: **Reviving Phoenicia: The Search for Identity in Lebanon**, London & New York, I.B. Tauris Publishers, 2004.
- Kayalı, Hasan: **Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918**, London, University of California Press, 1997.
- Kenanoğlu, Mustafa M.: **Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek**, İstanbul, Klasik Yayınları, 2004.
- Kenyon, Kathleen M.: **Amorites and Canaanites**, London, Oxford University Press, 1963.
- Kerovpyan, Keğam: **Mitolojik Ermeni Tarihi**, Sarkis Seropyan (Ermenice'den çev.), İstanbul, Aras Yayıncılık, 2000.

- Kerr, Malcolm H.: **Lebanon in the Last Years of Feudalism, 1840-1868: A Contemporary Account by Antun Dahir Al-Aqqi and other Documents**, Beirut, American University of Beirut, 1959.
- Kerr, Michael: **Imposing Power-Sharing: Conflict and Coexistence in Northern Ireland and Lebanon**, Dublin & Portland, Irish Academic Press, 2006.
- Kerr, Stanley E.: **The Lions of Marash: Personal Experiences with American Near East relief, 1919-1922**, Albany, State University of New York Press, 1973.
- Khalaf, Samir: **Civil and Uncivil Violence in Lebanon**, New York, Columbia University Press, 2002.
- Khalaf, Samir: **Lebanon's Predicament**, New York, Columbia University Press, 1987.
- Khalaf, Samir: **Persistence and Change in 19th Century Lebanon**, Beirut, American University of Beirut, 1979.
- Khalidi, Walid: **Conflict and Violence in Lebanon: Confrontation in the Middle East**, Cambridge, Harvard University Press, 1983.
- Khalil, Muhammed (Ed.): **The Arab States and the Arab League: A Documentary Record (Vol. 1: Constitutional Development)**, Beirut, Khayats, 1962.
- Khater, Akram F.: **Inventing Home: Emigration, Gender and the Middle East Class in Lebanon, 1870-1920**, Berkeley & Los Angeles & London, University of California Press, 2001.
- Khatib, Lina, Matar, Dina ve Alshaer, Atef: **The Hizbullah Phenomenon: Politics and Communication**, New York, Oxford University Press, 2014.
- Khoury, Philip S.: **Syria and the French Mandate: The Politics of Arab Nationalism, 1920-1945**, New Jersey, Princeton University Press, 1987.

- Khoury, Philip S.: **Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus, 1860-1920**, Cambridge, Cambridge University Press, 1983.
- Khoury, Philip S. ve Kostiner, Joseph (Ed.): **Tribes and State Formation in the Middle East**, Berkeley & Los Angeles, University of California Press, 1990.
- Khuri, Fuad: **Imams and Emirs: State, Religion and Sects in Islam**, London, Saqi Books, 1990.
- Khusraw, Nasir-i: **Naser E Khosraw's Book of Travels (Safarnama)**, New York, State University of New York Press, 1985.
- Kılıç, Orhan: **18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı: Eyalet ve Sancak Tevcihatı**, Elazığ, Ceren Matbaası, 1997.
- Kingston, Paul W. T.: **Reproducing Sectarianism: Advocacy Networks and the Politics of Civil Society in Postwar Lebanon**, Albany, State University of New York Press, 2013.
- Klein, Janet: **Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri**, Renan Akman (Çev.), İstanbul, İletişim Yayınları, 2013.
- Koloğlu, Orhan: **İlk Gazete İlk Polemik: Vekayi-i Mısriye'nin Öyküsü ve Takvimi Vekayi ile Tartışması**, Ankara, Çağdaş Gazeteciler Derneği, 1989.
- Korbant, Agnes G.: **US Intervention in Lebanon, 1958 and 1982: Presidential Decisionmaking**, New York, Praeger, 1991.
- Krikorian, Mesrob K.: **Armenians in the Service of Ottoman Empire, 1860-1908**, Boston, Routledge Direct Editions, 1977.
- Kuran, Ahmet B.: **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, İstanbul, Tan Matbaası, 1945.
- Kurtz, Anat ve Merari, Ariel: **ASALA: Irrational Terror or Political Tool**, Jerusalem, The Jerusalem Post & Westview Press, 1985.

- Kürkçüoğlu, Ömer: **Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Azınlık Hareketi (1908-1918)**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982.
- Küçük, Abdurrahman: **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, Ankara, Aziz Andaç Yayınları, 2003.
- Lang, David M.: **Armenia: Cradle of Civilisation**, London, George Allen & Unwin, 1970.
- LeVine, Robert A. ve Campbell, Donald T.: **Ethnocentrism: Theories of Conflict, Ethnic Attitudes and Group Behavior**, New York, John Wiley & Sons, 1972.
- Lewis, Bernard: **From Babel to Dragomans: Interpreting the Middle East**, London, Phoenix Paperbacks, 2005.
- Lewis, Bernard: **The Arabs in History**, London, Oxford University Press, 1966.
- Lewis, Bernard: **The Middle East and the West**, London & New York, HarperCollins Publishers, 1968.
- Lewis, Bernard: **The Middle East: A Brief History of the Last 2,000 Years**, New York, Simon & Schuster Inc., 1995.
- Lijphart, Arend: **Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration**, New Haven & Connecticut & London, Yale University Press, 1977.
- Lijphart, Arend: **The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands**, Los Angeles, University of California Press, 1968.
- Lijphart, Arend: **Thinking About Democracy: Power Sharing and Majority Rule in Theory and Practice**, New York, Routledge, 2008.
- Lipson, Leslie: **The Democratic Civilization**, New York, Oxford University Press, 1964.

- Lohman, Laura: **Umm Kulthum: Artistic Agency and the Shaping of an Arab Legend, 1967-2007**, Connecticut, Wesleyan University Press, 2010.
- Longringg, Stephen H.: **Syria and Lebanon under French Mandate**, Beirut, Librairie Du Liban, 1968.
- Lowther, Adam B.: **Americans and Asymmetric Conflict: Lebanon, Somalia and Afghanistan**, Connecticut & London, Praeger Security International, 2007.
- Lutskiy, Borisoviç: **Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi**, Turan Keskin (Çev.), İstanbul, Yordam Kitap, 2011.
- Ma'oz, Moshe: **Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1861: 1840-1861: The Impact of the Tanzimat on Politics and Society**, London, Oxford University Press, 1968.
- Maalouf, Amin: **Ölümçül Kimlikler**, Aysel Bora (Çev.), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000.
- Maalouf, Amin: **Tanios Kayası**, Işık Ergüden (Çev.), 37. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1995.
- Mackey, Sandra: **Lebanon: Death of a Nation**, New York, Anchor Books, 1991.
- MacQueen, Benjamin: **Political Culture and Conflict Resolution in the Arab World**, London & New York, I.B. Tauris Publishers, 2004.
- Makdisi, Ussama S.: **The Culture of Sectarianism: Community, History, and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon**, Berkeley & Los Angeles & London, University of California Press, 2000.
- Malaspina, Ann: **Lebanon: Creation of Modern Middle East**, New York, Infobase Publishing, 2009.
- Mansfield, Peter: **Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası**, Nuran Ülken (Çev.), İstanbul, Sander Yayınları, 1975.

- Mansour, Atallah: **Narrow Gate Churches: The Christian Presence in the Holy Land under Muslim and Jewish Rule**, Pasadena, Hope Publishing, 2004.
- Mardin, Şerif: **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.
- Markoe, Glenn E.: **Phoenicians: Peoples of the Past**, London, The British Museum Press, 2000.
- Marston, Elsa: **The Phoenicians: Cultures of the Past**, New York, Benchmark Books & Marshall Cavendish, 2001.
- Matthews, Roderic D. ve Akrawi, Matta: **Education in the Arab Countries of the Near East**, Washington, American Council on Education, 1949.
- McCarthy, Justin A.: **Population History of the Middle East and Balkans**, İstanbul, Isis Press, 2002.
- McGarry, John ve O’Leary, Brendan: **The Northern Ireland Conflict: Consociational Engagements**, Oxford, Oxford University Press, 2004.
- :مهدى عامل (Mehdi Amil): **في الدولة الطائفية بي، بيروت، الفارابي، 1987.** (Konfesyonel Devlette, Beyrut, El-Farabi, 1987.)
- Messarra, Antoine N.: **The Challenge of Coexistence (Prospects for Lebanon)**, Oxford, Center for Lebanese Studies, 1998.
- Mezghani, Ali: **Tamamlanmamış Devlet: Arap Ülkelerinde Hukuk Sorunu**, Ahmet Arslan (Çev.), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Migliorino, Nicola: **(Re)Constructing Armenia in Lebanon and Syria: Ethno-Cultural Diversity and the State in the Aftermath of a Refugee Crisis**, New York & Oxford, Berghahn Books, 2008.
- Milton-Edwards, Beverley ve Hinchcliffe, Peter: **Conflict in the Middle East since 1945**, 3rd Edition, London & New York, Routledge, 2008.

- Minassian, Anahide T.: **Ermeni Kültürü ve Modernleşme: Şehir, Oyun, Mizah, Aile, Dil**, Sosi Dolanoğlu (Çev.), İstanbul, Aras Yayıncılık, 2006.
- Molitor, Joseph: **Keldaniler ve Doğu Süryani Kilisesi**, Erol Sever (Çev.), İstanbul, Yaba Yayınları, 2004.
- Monroe, Elizabeth: **The Middle East: A Political and Economic Survey**, London, Oxford University Press & Royal Institute of International Affairs, 1954.
- Moosa, Matti: **Extremist Shiites: The Ghulat Sects**, New York, Syracuse University Press, 1988.
- Morley, Harriet: **Not By Bread Alone: The Life of Bertha B. Morley**, USA, College Press, 1967.
- Moscato, Sabatino: **The Phoenicians**, London & New York, I.B. Tauris Publishers, 2001.
- Murr, George: **The Lebanese Village: An Old Culture in a New Era**, Beirut, Librairie du Liban, 1987.
- Mühlbacher, Tamirace F.: **Democracy and Power-Sharing in Stormy Weather: The Case of Lebanon**, Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2009.
- Najem, Tom: **Lebanon: The Politics of a Penetrated Society**, London & New York, Routledge, 2012.
- Nalbandian, Louise: **The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century**, California, University of California Press 1963.
- Nasser, Gamal Abdul: **Egypt's Liberation: The Philosophy of the Revolution**, 2nd Edition, Washington, Public Affairs Press, 1956.
- للشيخ ناصيف اليازجي: رسالة تاريخية في أحوال جبل لبنان في عهده الإقطاعي، بيروت، دار معن، 2002.
(Nassif el-Yaziji): **(Erken Lübnan Dağı Feodal Saltanatı Risalesi**, Beyrut, Dar Maan, 2002.)

- Nisan, Mordechai: **The Conscience of Lebanon: A Political Biography of Etienne Sakr (Abu-Arz)**, London, Franck Cas Publishers, 2003.
- Nordbruch, Götz: **Nazism in Syria and Lebanon: The Ambivalence of the German Option, 1933-1945**, New York, Routledge Press, 2007.
- Nordlinger, Eric A.: **Conflict Regulation in Divided Societies**, Cambridge, Harvard University Press, 1972.
- Norton, Augustus R.: **Amal and the Shi'a: Struggle for the Soul of Lebanon**, Austin, University of Texas Press, 1987.
- Norton, Augustus R.: **Hezbollah: A Short History**, Princeton, Princeton University Press, 2007.
- Norton, Augustus R.: **Hizballah of Lebanon: Extremist Ideals vs. Mundane Politics**, New York, Council on Foreign Relations, 1999.
- Nutting, Anthony: **Nasser**, London, Constable and Company Ltd., 1972.
- O'Ballance, Edgar: **Civil War in Lebanon, 1975-1992**, New York, Palgrave, 1998.
- Odeh, B. J.: **Lübnan'da İç Savaş: Çağdaş Bir Siyasi Tarih**, Yavuz Alogan (Çev.), İstanbul, Belge Yayınları, 1986.
- Ormanian, Malachia: **The Church of Armenia: Her History, Doctrine, Rule, Discipline, Liturgy, Literature and Existing Condition**, London, A. R. Mowbray & Co., Ltd., 1955.
- Ortaylı, İlber: **Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu**, 11. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- Ortaylı, İlber: **Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği**, İstanbul, Hil Yayınları, 1985.
- Ortaylı, İlber: **Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler, 1840-1878**, Ankara, Türkiye ve Ortadoğu Amme Enstitüsü Yayınları, 1974.
- Owen, Roger: **State, Power and Politics in the Making of Modern Middle East**, New York, Routledge, 2006.

- Owen, Roger: **The Middle East in the World Economy, 1800-1914**, London, Methuen, 1981.
- Özdemir, Hikmet: **Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler: 4. Ordu'nun İnsani Yardımları**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2009.
- Özdoğan, Günay G. et al.: **Türkiye'de Ermeniler: Cemaat-Birey-Yurttaş**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Özkırımlı, Umut: **Milliyetçilik Üzerine Güncel Tartışmalar**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Özyüksel, Murat: **Feodalite ve Osmanlı Toplumu**, İstanbul, Derin Yayınları, 2007.
- Panossian, Razmik: **The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars**, London, Columbia University Press, 2006.
- Papazian, Kapriel S.: **Patriotism Perverted: A Discussion of the Deeds and the Misdeeds of the Armenian Revolutionary Federation, the So-called Dashnagtzoutune**, Boston, Baikar Press, 1934.
- Pappê, İlan: **Ortadoğu'yu Anlamak**, Gül Atmaca (Çev.), İstanbul, NTV Yayınları, 2009.
- Paşa, Cemal: **Hatırat**, Metin Martı (Yay. Haz.), İstanbul, Arma Yayınları, 1996.
- Paşa, Talat: **Hatıratım ve Müdafam**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2006.
- Pelletiere, Stephen C.: **Asad and the Peace Process: The Pivotal Role of Lebanon**, Strategic Studies Institute, U.S. Army War College, 1995.
- Petran, Tabitha: **The Struggle over Lebanon**, New York, Monthly Review Press, 1987.
- Petrosyan, Yuriy A.: **Sovyet Gözüyle Jöntürkler**, Mazlum Beyhan ve Ayşe Hacıhasanoğlu (Çev.), Ankara, Bilgi Yayınevi, 1974.
- Phares, Walid: **Lebanese Christian Nationalism: The Rise and Fall of an Ethnic Resistance**, Boulder & Colorado & London, Lynne Rienner Publishers, 1995.

- Picard, Elizabeth: **Lebanon: A Shattered Country**, New York & London, Holmes and Meier, 1996.
- Pipes, Daniel: **Greater Syria: History of an Ambition**, New York, Oxford University Press, 1990.
- Poggi, Gianfranco: **Devlet: Doğası, Gelişimi ve Geleceği**, Aysun Babacan (Çev.), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Polk, William R.: **The Opening of South Lebanon, 1788-1840: A Study of the Impact of the West on the Middle East**, Cambridge, Harvard University Press, 1963.
- Priestley, Herbert I.: **France Overseas: Study of Modern Imperialism**, United Kingdom, Routledge Publishing, 1967.
- Provence, Michael: **The Great Syrian Revolt and the Rise of the Arab Nationalism**, Austin, University of Texas Press, 2005.
- Raphael, Pierre: **The Role of the Maronites in the Return of the Oriental Churches**, Peter A. Eid (Fransızca'dan çev.), Ohio, United Printing Company, 1946.
- Qassam, Naem: **Hizbullah: Bir Hareketin Anlatılmamış Öyküsü**, Muharrem Tan (Çev.), İstanbul, Karma Kitaplar, 2007.
- Qubain, Fahim I.: **Crisis in Lebanon**, Washington, D.C., Middle East Institute, 1961.
- Rabil, Robert G.: **Religion, National Identity and Confessional Politics in Lebanon: The Challenge of Islam**, New York, Palgrave MacMillan, 2011.
- Rabinovich, Itamar: **The War for Lebanon, 1970-1985**, London, Cornell University Press, 1985.
- Randal, Jonathan: **The Tragedy of Lebanon: Christian Warlords, Israeli Adventurers and American Bunglers**, London, The Hogarth Press, 1983.

- Rawlinson, George: **Phoenicia: History of Civilization**, London & New York, I.B. Tauris Publishers, 2005.
- Rejwan, Nissim: **Nasserist Ideology: Its Exponents and Crisis**, Jerusalem, Israel University Press, 1974.
- Richani, Nazih: **Dilemmas of Democracy and Political Parties in Sectarian Societies: The Case of the Progressive Socialist Party of Lebanon 1949-1996**, New York, St. Martin's Press, 1998.
- Richter, Julius: **A History of Protestant Mission in the Near-East**, New York, Fleming H. Revell Company, 1910.
- Saab, Hassan: **The Arab Federalist of the Ottoman Empire**, Amsterdam, Djambatan, 1958.
- Saadeh, Sofia: **The Social Structure of Lebanon: Democracy or Servitude?**, Beirut, Editions Dar An-Nahar, 1993.
- Saidi, Nasser A. H.: **Growth, Destruction, and the Challenges of Reconstruction: Macroeconomic Essays on Lebanon**, Beirut, Lebanese Center for Policy Studies, 1998.
- Salamé, Ghassan: **Lebanon Injured Identities: Who Represents Whom in a Civil War**, Oxford, Centre for Lebanese Studies, 1986.
- Salameh, Frank: **Charles Corm: An Intellectual Biography of a Twentieth-Century Lebanese "Young Phoenician"**, Lanham, Lexington Books, 2015.
- Salameh, Frank: **Language, Memory and Identity in the Middle East: The Case for Lebanon**, Plymouth, Lexington Books, 2010.
- Salamey, Imad: **The Government and Politics of Lebanon**, London & New York, Routledge, 2014.
- Salem, Elise: **Constructing Lebanon: A Century of Literary Narratives**, Gainesville, The University Press of Florida, 2003.

- Salibi, Kamal S.: **A House of Many Mansions: A History of Lebanon Reconsidered**, London & Berkeley, California University Press, 1988.
- Salibi, Kamal S.: **Crossroads to Civil War: Lebanon, 1958-1976**, New York, Caravan, 1976.
- Salibi, Kamal S.: **Maronite Historians of the Mediaeval Lebanon**, Beirut, American University of Beirut Publishing, 1959.
- Salibi, Kamal S.: **The Modern History of Lebanon**, New York, Caravan Books, 1977.
- Salibi, Kamal S.: **Syria Under Islam: Empire on Trail 634-1097**, New York, Caravan Books, 1977.
- Salih Bin Yahya: كتاب تاريخ بيروت وأخبار الأمراء البحتريين من بني الغرب، بيروت، المطبعة الكاثوليكية، 1927. (Beyrut Tarihi ve Buhturi Prenslerinin Batı'dan Haberleri, Beyrut, Katolik Matbaası, 1927.)
- Sanjian, Avedis K.: **The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion**, Cambridge & Massachusetts, Harvard University Press, 1965.
- Schnapper, Dominique: **Yurttaşlar Cemaati: Modern Ulus Fikrine Doğru**, Özlem Okur (Çev.), İstanbul, Kesit Yayınları, 1995.
- Schulze, Kirsten E.: **Israel's Covert Diplomacy in Lebanon**, Basingstoke, Macmillan, 1998.
- Schulze, Kirsten E.: **The Jews of Lebanon: Between Coexistence and Conflict**, Sussex, Sussex Academic Press, 2008.
- Seale, Patrick: **Asad: The Struggle for the Middle East**, California, University of California Press, 1989.
- Seropyan, Sarkis: **Cangülüm Anahıt ve Kazben: Ermeni Tanrılar Konuşuyor**, İstanbul, Belge Yayınları, 2003.

- Seyfeli, Canan: **İstanbul Ermeni Patrikliği: Kuruluş ve Tarihten Günümüze İdari Yapı**, Ankara, Aziz Andaç Yayınları, 2005.
- Shaery-Eisenlohr, Roschanack: **Shi'ite Lebanon: Transnational Religion and the Making of National Identity**, New York, Columbia University Press, 2008.
- Shanahan, Rodger: **The Shi'a of Lebanon: Clans, Parties and Clerics**, New York, I.B. Tauris Publishers, 2005.
- Sharabi, Hisham: **Arab Intellectuals and the West: The Formative Years, 1875-1914**, Maryland, The John Hopkins Press, 1970.
- Sirriyeh, Hussein: **Lebanon: Dimensions of Conflict**, London, International Institute for Strategic Studies, 1989.
- Smith, Harvey H. et al.: **Area Handbook for Lebanon**, 2nd Edition, Washington, D.C., Supt. of Docs., U.S. Govt. Print. Off., 1974.
- Sonyel, Salahi R.: **The Ottoman Armenians: Victims of Great Power Diplomacy**, London, K. Rustem & Brother, 1987.
- Spagnolo, John P.: **France and Ottoman Lebanon, 1861-1914**, Oxford, Ithaca Press, 1977.
- Stepanyan, Hasmik A.: **Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)**, İstanbul, Turkuaz Yayınları, 2005.
- Stephens, Robert: **Nasser: A Political Biography**, London, The Penguin Press, 1971.
- Stewart, Angus D.: **The Armenian Kingdom and the Mamluks: War and Diplomacy during the Reigns of Het'um II (1289-1307)**, Netherlands, Brill Publishers, 2001.
- Stone, Christopher: **Popular Culture and Nationalism in Lebanon: The Fairouz and Rahbani Nation**, New York, Routledge Press, 2008.
- Suleiman, Michael W.: **Political Parties in Lebanon: The Challenge of a Fragmented Political Culture**, New York, Cornell University Press, 1967.

- Suny, Ronald G.: **Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History**, Bloomington, Indiana University Press, 1993.
- Surmelian, Leon: **Daredevils of Sassoun: The Armenian National Epic**, London, George Allen & Unwin, 1966.
- Şahabettin, Cenap: **Beyrut, Filistin ve Nablus İzlenimleri, 1918**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2015.
- Şekeryan (Der.), Ali: **1909 Adana Katliamı: Üç Rapor**, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2015.
- Tanielian, Jirair: **Lipananahay Debakroutioun Baderazmi Darineroun, 1976-1984 (Savaş Yılları Sürecinde Lübnan Ermeni Yayıncılığı, 1976-1984)**, Beirut, 1986.
- Tanielian, Jirair: **Lipananahay Tebrotze: Tiver yev Mdoroumner (Lübnan'da Ermeni Okulları: Sayılar ve Düşünceler)**, Beirut, 2002.
- Tauber, Eliezer: **The Emergence of the Arab Movements**, London, Franck Cass, 1993.
- Tayah, Wadih P.: **The Maronites: Roots and Identity**, Miami & Florida, Bet Moroon Publishers, 1987.
- Temperley, Harold: **England and the Near East: The Crimea**, London & New York & Toronto, Longman, Green and Co., 1936.
- Ternon, Yves: **Ermeni Tabusu**, Emirhan Oğuz (Çev.), İstanbul, Belge Yayınları, 1993.
- Thompson, Elizabeth: **Colonial Citizens: Republican Rights, Paternal Privilege, and Gender in French Syria and Lebanon**, New York, Columbia University Press, 2000.
- Tibi, Bassam: **Arab Nationalism: A Critical Enquiry**, Marion Farouk-Sluglett ve Peter Sluglett (Arapça'dan İngilizce'ye çev.), New York, St. Martin's Press, 1991.

- Tibi, Bassam: **Arab Nationalism: Between Islam and the Nation-State**, Ipswic, MacMillan Press, 1997.
- Traboulsi, Fawwaz: **A History of Modern Lebanon**, London, Pluto Books, 2007.
- Tunaya, Tarık Z.: **Türkiye’de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi (Cilt I)**, 2. Baskı, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984.
- Turan, Namık S.: **İmparatorluk ve Diplomasi: Osmanlı Diplomasisinin İzinde**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Uras, Esat: **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, Belge Yayınları, 1976.
- Uzunçarşılı, İsmail H.: **Osmanlı Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt 2, 1995.
- Ülman, Ahmet H.: **1860-1861 Suriye Buhranı: Osmanlı Diplomasisinden Örnek Bir Olay**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1966.
- Üstel, Füsün: **Yurttaşlık ve Demokrasi**, Ankara, Dost Kitabevi, 1999.
- Van Leeuwen, Richard: **Notables and Ckergy in Mount Lebanon**, New York, Brill Publishers, 1994.
- Varjabedian, Sisag H.: **Hayere Libanani Medj (Lübnan Ermenileri)**, Beirut, W. Sethian Press, 1951.
- Varjabedian, Sisag H.: **The Armenians: From Prehistoric Times to the Present a Digest of Their History, Religion, Language, Literature, Arts and Culture in General**, Chicago, II, 1977.
- Volk, Lucia: **Memorials Martyrs in Modern Lebanon**, Indiana, Indiana University Press, 2010.
- Walker, Christopher J.: **Armenia: The Survival of a Nation**, 2nd Edition, London, Routledge, 1990.
- Weinberger, Naomi J.: **Syrian Intervention in Lebanon: The 1975-76 Civil War**, New York & Oxford, Oxford University Press, 1986.

- Weiss, Max: **In the Shadow of Sectarianism: Law, Shi'ism and the Making of Modern Lebanon**, Cambridge & Massachusetts & London, Harvard University Press, 2010.
- Williams, Ann: **Britain and France in the Middle East and North Africa**, London, Macmillan Publishing, 1968.
- Winslow, Charles: **Lebanon: War and Politics in a Fragmented Society**, London, Routledge, 1996.
- Winter, Stefan: **The Shiites of Lebanon under Ottoman Rule: 1516-1788**, New York, Cambridge University Press, 2010.
- Woolley, Leonard: **Guide to Archaeological Museum of the American University of Beirut**, Beirut, BiblioBazaar Publishing, 2010.
- Yazıcı, Hüseyin: **Göç Edebiyatı: Doğuyu Batıya Taşıyanlar - Ortadoğu Hristiyan Arap Edebiyatçılarının Batıdaki Öncü İsimleri**, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2002.
- Yeşilyurt, Nuri: **Collapse of Empire: Ottoman Turks and the Arabs in the First World War**, Cambridge, Wolfson College, 2005.
- Zachs, Fruma: **Making of a Syrian Identity: Intellectuals and Merchants in Nineteenth Century Beirut**, Leiden, Brill Publishers, 2005.
- Zamir, Meir: **Lebanon's Quest: The Road to Statehood, 1926-1939**, New York, I.B. Tauris Publishers, 1997.
- Zamir, Meir: **The Formation of Modern Lebanon**, Ithaca & London, Cornell University Press, 1998.
- Zeine, Zeine N.: **The Emergence of Arab Nationalism**, 3rd Edition, New York, Delmar, 1973.
- Zeine, Zeine N.: **The Struggle for Arab Independence: Western Diplomacy and the Rise and Fall of Faisal's Kingdom in Syria**, Beirut, Khayats, 1960.

- Zekiyan, Boğos L.: **Ermeniler ve Modernite: Gelenek ve Yenileşme / Özgüllük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği**, Altuğ Yılmaz (Çev.), İstanbul, Aras Yayıncılık, 2001.
- Zekiyan, Boğos L.: **Kayıp Kentten Manevi Vatana: Ermeni Tarihine Toplu Bir Bakış Denemesi**, Sema Postacıoğlu (İtalyanca'dan çev.), İstanbul, Aras Yayıncılık, 2018.
- Ziadeh, Hanna: **Sectarianism and Intercommunal Nation-Building in Lebanon**, London, Hurst & Company, 2006.
- Zisser, Eyal: **Lebanon: The Challenge of Independence**, London, New York, I.B. Tauris Publishers, 2000.
- Zürcher, Eric J.: **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Yasemin Gönen (Çev.), İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.

Kitap Bölümleri ve Makaleler

- Abramson, Scott: "Lebanese Armenians: A Distinctive Community in the Armenian Diaspora and in Lebanese Society", **The Levantine Review**, Vol. 2, No. 2, Winter 2013, pp. 188-216.
- Abu Husayn, Abdul-Rahim ve Akarlı, Engin Deniz: "Tarihçilik Mesleği ve Kimliğin Oluşumu: Osmanlı Bağlamında Lübnanlılığın Dönüşümü", **Uluslararası Osmanlı Dönemi Arap Coğrafyası ve Türk-Arap İlişkileri Sempozyumu**, İstanbul, Osmanlı ve Afrika Araştırmaları Derneği, 26-28 Mayıs 2009.
- Abu Husayn, Abdul-Rahim: "Lebanese Heroes and Ottoman Villains: The Ma'ns of Lebanon, 16-17th Centuries", **Perspectives on Ottoman Studies: Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies**, Ekrem Causevic, Nenad Moacanin ve Vjeran Kursar (Ed.), Berlin, Transaction Publishers, 2010, pp. 13-26.
- Abu Husayn, Abdul-Rahim: "Problems in the Ottoman Administration in Syria during the 16th and 17th Centuries: The Case of the Sanjak of Sidon-Beirut",

- International Journal of Middle East Studies**, Vol. 24, No. 4, 1992, pp. 665-675.
- Abu Husayn, Abdul-Rahim: “The Feudal System of Mount Lebanon as Depicted by Nasif el-Yaziji”, **Quest for Understanding: Arabic and Islamic Studies in Memory of Malcolm H. Kerr**, S. Seikaly, R. Baalbaki ve P. Dood (Ed.), Beirut, American University of Beirut, 1991, pp. 33-41.
- AbuKhalil, As’ad: “Syria and the Shiites: El-Asad's Policy in Lebanon”, **Third World Quarterly**, Vol. 12, No. 2, April 1990, pp. 1-20.
- AbuKhalil, As’ad: “The Society and Its Environment”, **Lebanon: A Country Study**, Thomas Collelo (Ed.), Washington, D.C., Library of Congress, 1989, pp. 39-86.
- Abu-Manneh, Butros: “The Christians Between Ottomanism and Syrian Nationalism: The Ideas of Butros el-Bustani”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 11, No. 3, May 1980, pp. 287-304.
- Akarlı, Engin D.: “Abdülhamid II’s Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System”, **Palestine in the Late Ottoman Period**, David Kushner (Ed.), Leiden, Brill Publishers, 1986, pp. 74-89.
- Akarlı, Engin D.: “Lübnan’ın Açmazları”, **Birikim**, Sayı 209, Eylül 2006, ss. 9-15.
- Akarlı, Engin D.: “Ottoman Attitudes Towards Lebanese Emigration, 1885-1910,” **The Lebanese in the World: A Century of Emigration**, Albert H. Hourani ve Nadim Shehadi (Ed.), London, The Center of Lebanese Studies & I.B. Tauris Publishers, 1992, pp. 109-138.
- Akarlı, Engin D.: “Spatial Organization in 14th-Century Syria”, **Boğaziçi University Journal: Humanities**, Vol. 6, 1978, pp. 1-25.
- Akarlı, Engin D.: “The Administrative Council of Mount Lebanon”, **Lebanon: A History of Conflict and Concensus**, Nedim Shehadi ve Dana H. Mills (Ed.), London, I.B. Tauris Publishers, 1992, pp. 79-100.

- Alboyacıyan, Arşak: “Azkayin Sahmanatrutyunı, ir Dzakumı Yev Girarutyunı (Milli Nizamname, Başlangıcı ve Tatbiki)”, **Intartsag Oratsoyts Surp Pırgıç Hivandanotzi - 1910 (Ermeni Hastanesi Yıllığı - 1910)**, İstanbul, H. Mateosyan Basımevi, 1910.
- Altıntaş, Ahmet: “Osmanlı İmparatorluğu’nun Tehcir Kararı Alması ve Uygulaması”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 7, Sayı 1, 2005, ss. 77-99.
- Al-Khazen, Farid: “Ending Conflict in Wartime Lebanon: Reform, Sovereignty and Power, 1976-88”, **Middle Eastern Studies**, Vol. 40, No. 1, January 2004, pp. 65-84.
- Arkun, Aram: “Into the Modern Age, 1800-1913”, **The Armenians: Past and Present in the Making of National Identity**, Edmund Herzig ve Marina Kurkchiyan (Ed.), London & New York, RoutledgeCurzon, 2005, pp. 65-88.
- Artinian, Roubina: “Armenian Choirs in Lebanon, 1930-1980: A Bridge between the Past and the Present”, **Armenians of Lebanon: From Past Princesses and Refugees to Present-Day Community**, Aida Boudjikianian (Ed.), Beirut, Haigazian University & Armenian Heritage Press, 2009, pp. 133-152.
- Atiyeh, George N.: “The Book in the Modern Arab World: The Cases of Lebanon and Egypt”, **The Book in the Islamic World: The Written Word and Communication in the Middle East**, George N. Atiyeh (Ed.), New York, State University of New York Press, 1995, pp. 233-254.
- Atlıoğlu, Yasin: “Büyük Ortadoğu’nun Küçük Ülkesi: Lübnan”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Yıl 22, Sayı 84 (Ortadoğu Özel Sayısı - III), Ocak-Haziran 2016, ss. 801-820.
- Atlıoğlu, Yasin: “Suriye İç Savaşı’nın Gölgesinde Lübnan Hizbullah’ı”, **21. Yüzyıl Dergisi**, Sayı 56, Ağustos 2013, ss. 20-27.

- Atlıoğlu, Yasin: “Suriyeli Mültecilerin Lübnan’a Etkileri”, **VII. Uludağ Uluslararası İlişkiler Konferansı: Uluslararası Sistemde Yeni Düzen Arayışları**, Tayyar Arı ve Barış Özdal (Ed.), Bursa, 21-22 Ekim 2015, ss. 638-654.
- Attarian, Hourig: “Armenian Schools and Education of Lebanon: Fostering a New Culture of Learning, Teaching and Practice”, **Calouste Gulbenkian Foundation**, Lisbon, March 2014, pp. 1-62.
- Avsharian, Roupén: “The Ta’ef Agreement and the Lebanese-Armenians”, **Armenians of Lebanon: From Past Princesses and Refugees to Present-Day Community**, Aida Boudjikianian (Ed.), Beirut, Haigazian University & Armenian Heritage Press, 2009, pp. 386-409.
- Aydınlı, Osman: “Nusayrılık, Dürzilik, Yezidilik”, **İslam Düşünce Ekolleri Tarihi**, Hasan Onat (Ed.), Ankara, Ankuzem, 2007, ss. 189-219.
- Aytaç, Bedrettin: “Emin er-Rihani’nin Denemelerinde Milliyetçilik”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt 41, Sayı 1, 2001, ss. 151-161.
- Azar, Edward E.: “Protracted Social Conflict: Ten Propositions”, **International Conflict Resolution: Theory and Conflict**, Edward E. Azar ve John W. Burton (Ed.), Sussex, Lynne Rienner Publishers, 1986, pp. 28-39.
- Azar, Edward E.: “The Role of External Forces in Confessional Pluralism”, **Ideology and Power in the Middle East**, Peter J. Chelkowski ve Robert J. Pranger (Ed.), Durham, Duke University Press, 1998, pp. 325-336.
- Azar, Edward E. ve Haddad, Robert F.: “Lebanon: An Anomalous Conflict?”, **Third World Quarterly**, Vol. 8, No. 4, October 1986, pp. 1337-1350.
- Azar, Edward E., Jureidini, Paul ve McLaurin, Ronald: “Protracted Social Conflict; Theory and Practice in the Middle East”, **Journal of Palestine Studies**, Vol. 8, Autumn 1978, pp. 41-60.

- Azar, Edward E. ve Marlin, Renée E.: “The Cost of Protracted Social Conflict in the Middle East: The Case of Lebanon”, **Conflict Management in the Middle East**, Gabriel Ben-Dor ve David B. DeWitt (Der.), Lexington, Lexington Books, 1987, pp. 29-44.
- Baktıaya, Adil: “19. Yüzyıl Suriye’inde Hristiyan-Müslüman İlişkilerinde Değişim: 1860 Şam Olayları”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 58, Sayı 2, 2008, ss. 23-44.
- Barak, Oren: “Intra-Communal and Inter-Communal Dimensions of Conflict and Peace in Lebanon”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 34, No. 4, November 2002, pp. 619-644.
- Barakat, Halim: “Social and Political Integration in Lebanon: A Case of Social Mosaic”, **The Middle East Journal**, Vol. 27, No. 3, Summer 1973, pp. 301-318.
- Baroudi, Sami E.: “Continuity in Economic Policy in Postwar Lebanon: The Record of the Hariri and Hoss Government Examined, 1992-2000”, **Arab Studies Quarterly**, Vol. 24, No: 1, 2002, pp. 63-91.
- Baroudi, Sami E.: “Economic Conflict in Postwar Lebanon: State-Labor Relations Between 1992 and 1997”, **Middle East Journal**, Vol. 52, No: 4, 1998, pp. 531-550.
- Barry, Brian: “Review Article, Political Accommodation and Consociational Democracy”, **British Journal of Political Science**, Vol. 5, No. 4, October 1975, pp. 477-505.
- Barry, Brian: “The Consociational Model and Its Dangers”, **European Journal of Political Research**, Vol. 3, Issue 4, December 1975, pp. 393-412.
- Bauer, Otto: “The Nation”, **Mapping the Nation**, Gopal Balakrishnan (Ed.), New York, Verso, 1996, pp. 39-78.

- Bedoyan, Hratch: “The Social, Political and Religious Structure of the Armenian Community in Lebanon”, **The Armenian Review**, Vol. 32, No. 2, June 1979, pp. 119-130.
- Bedrosian, Robert: “Armenian during the Seljuk and Mongol Period”, **The Armenian People from Ancient to Modern Times (Volume I: The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century)**, Richard G. Hovannisian (Ed.), New York, St. Martin’s Press, 1997, pp. 241-471.
- Bercovitch, Jacob: “A Neglected Relationship: Diasporas and Conflict Resolution”, **Diasporas in Conflict: Peace-makers or Peacewreckers?**, Hazel Smith ve Paul Staes (Ed.), Tokyo & New York & Paris, United Nations University, 2007, pp. 17-37.
- Beshara, Adel: “Evolution of an Idea: The Quest for Lebanon’s Independence, 1920-1943”, **Middle East Quarterly**, Vol. 4, No. 15, pp. 9-13.
- Beydoun, Ahmad: “Lebanon’s Sects and the Difficult Road to a Unifying Identity”, **Middle East Quarterly**, Vol. 5, No. 19, 1998, pp. 18-21.
- Beydoun, Ahmad: “The South Lebanon Border Zone: A Local Perspective”, **Journal of Palestine Studies**, Vol. 21, No. 3, Spring 1992, pp. 35-53.
- Bournoutian, Ani A.: “Cilician Armenia”, **The Armenian People from Ancient to Modern Times (Volume I: The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century)**, Richard G. Hovannisian (Ed.), New York, St. Martin’s Press, 1997, pp. 273-291.
- Bozgöz, Faruk: “Arap Milliyetçiliği”, **Doğu Batı Yayınları**, Sayı 39, 2006, ss. 97-112.
- Brass, P. R. ve Van Den Berghe, P. L.: “Ethnicity and Nationalism in World Perspective”, **Ethnicity**, Vol. 3, 1976, pp. 197-201.
- Buheiry, Marwan R.: “Bulus Nujaym and The Grand Liban Ideal 1908-1919”, **Intellectual Life in the Arab East, 1890-1939**, Marwan Buheiry

- (Ed.), Beirut, American University of Beirut Publishers, 1981, pp. 65-69.
- Burke, Edmund III: "Rural Collective Action and the Emergence of Modern Lebanon: A Comparative Perspective", **Lebanon: A History of Conflict and Consensus**, Nedim Shehadi ve Dana H. Mills (Ed.), London, I.B. Tauris Publishers, 1992, pp. 14-30.
- Burrows, Mathew: "Mission Civilisatrice: French Cultural Policy in the Middle East, 1860-1914", **The Historical Journal**, Vol. 29, No. 1, 2009, pp. 109-135.
- Choueiri, Youssef M.: "Ottoman Lebanon and Lebanese Patriotism", **Lebanon: A History of Conflict and Consensus**, Nadim Shehadi ve Dana H. Mills (Ed.), London, I.B. Tauris Publishers, 1992, pp. 64-78.
- Cobban, Helena: "Lebanon's Chinese Puzzle", **Foreign Policy**, No. 53, Winter 1983-1984, pp. 34-48.
- Cobban, Helena: "The Growth of Shi'i Power in Lebanon and Its Implications for the Future", **Shi'ism and Social Protest**, Juan Cole ve Nikki Keddie (Ed.), New Haven, Yale University Press, 1986, pp. 137-155.
- Corbin, Harry, Griffith, Kathryn ve Rahhal, Assad: "Observations on the Armenians in Lebanon Made in 1970-1973", **The Armenian Review**, Vol. 28, No. 4, Winter 1975, pp. 391-409.
- Corm, Georges: "Myths and Realities of the Lebanese Conflict", **Lebanon: A History of Conflict and Consensus**, Nadim Shehadi ve Dana H. Mills (Ed.), London, I.B. Tauris Publishers, 1988, pp. 215-230.
- Coury, Ralph M.: "Who Invented Egyptian Arab Nationalism?", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 14, No. 3, August 1982, pp. 249-281.
- Crow, Ralph E.: "Religious Sectarianism in the Lebanese Political System", **The Journal of Politics**, Vol. 24, No. 3, August 1962, 489-520.

- Çelik, Kürşat: “Osmanlı İdaresindeki Lübnan’da İpek Üretimi ve Ticareti Üzerine Bir Değerlendirme”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 26, Sayı 1, 2016, ss. 277-290.
- Daalder, Hans: “On Building Consociational Nations: The Cases of Netherlands and Switzerland”, **International Social Science Journal**, Vol. 23, No. 2, 1971, pp. 355-370.
- Dabbous, Yasmine T.: “Media With a Mission: Why Fairness and Balance Are Not Priorities in Lebanon's Journalistic Codes”, **International Journal of Communication**, Vol. 4, 2010, pp. 719-737.
- Daher, Massoud: “The Lebanese Leadership at the Beginning of the Ottoman Period: A Case Study of the M’an Family”, **Syria and Bilad al-Sham under Ottoman Rule**, Peter Sluglett ve Stefan Weber (Ed.), Leiden, Brill Publishers, 2010, pp. 323-347.
- Darbinian, Reuben: “In Retrospect: A Glance at the Last Thirty Years”, **Armenian Review**, Vol. 6, No. 3, Autumn 1953, pp. 49-65.
- Dawn, Clarence E.: “The Origins of Arab Nationalism”, **The Origins of Arab Nationalism**, Rashid Khalidi, Lisa Anderson, Muhammad Muslih ve Reeva S. Simon (Ed.), New York, Columbia University Press, 1991, pp. 3-30.
- De Bourbon, A. B. A.: “Lebanon’s Ten Armenian Princesses (1186-1312)”, **Haigazian Armenological Review**, Vol. 6, 1977, pp. 159-168.
- Dekmajen, Richard H.: “Consociational Democracy in Crises: The Case of Lebanon”, **Comparative Politics**, Vol. 10, No. 2, 1978, pp. 251-265.
- Demir, Muzaffer: “M.Ö. VI.-IV. Yüzyıllar Arasında Pers-Armenia İlişkileri ve Armenia Orontid Hanedanlığı”, **Yeni Türkiye**, Sayı 60, 2014, ss. 191-200.
- Der Khatchadourian, Ardaşes: “Lipananhay Mamuli Hisun Darin, 1921-1971 (Lübnan Ermeni Basının Elli Yılı, 1921-1971)”, **Haigazian Armenological Review**, Vol. 2, 1971, pp. 263-296.

- Der Nersessian, Sirarpie: “The Kingdom of Cilician Armenia”, **A History of the Crusades (Volume II)**, Kenneth M. Setton (Ed.), Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1962, pp. 630-659.
- Deringil, Selim: “The Armenian Question is Finally Closed: Mass Conversions of Armenians in Anatolia during the Hamidian Massacres of 1895-1897”, **Comparative Studies in Society and History**, Vol. 2, No. 51, 2009, pp. 344-371.
- Der-Karabetian, Aghop ve Oshagan, E.: “Ethnic Orientation of Armenians in Lebanon”, **The Armenian Review**, Vol. 30, No. 2, Summer 1977, pp. 164-175.
- Der-Karabetian, Aghop ve Proudian-Der-Karabetian, Armine: “Ethnicity and Civil War: The Lebanese-Armenain Case”, **ERIC Araştırma Raporu**, Washington, D.C., 1984, pp. 1-31.
- Dib, George: “Selection from Riadh Solh’s Speech in the Lebanese Assembly (October 7, 1943): Embodying the Main Principles of the Lebanese National Pact”, **Middle East Forum**, Vol. 34, No. 1, January 1959, pp. 6-7.
- Doğan, Orhan: “Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev’in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2008, Sayı 20, ss. 307-328.
- Dror, Ze’evi: “The Present Shia-Sunna Divide: Remaking Historical Memory”, **Crown Center For Middle East Studies**, Massachusetts, Brandeis University, April 2007, pp. 1-8.
- Ekinci, Ekrem B.: “Lübnan’ın Esas Teşkilat Tarihçesi”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt 31, Sayı 3, Eylül 1998, ss. 17-35.
- El-Khalil, Ali: “The Role of the South in Lebanese Politics”, **Lebanon: A History of Conflict and Concensus**, Nadim Shehadi ve Dana H. Mills (Ed.), London, I.B. Tauris Publishers, 1988, pp. 275-314.

- El Khazen, Farid: “Ending Conflict in Wartime Lebanon: Reform, Sovereignty and Power, 1976-1988”, **Middle Eastern Studies**, Vol. 40, No. 1, January 2004, pp. 65-84.
- Ellis, Kail C.: “The Regional Struggle for Lebanon”, **Lebanon’s Second Republic: Prospects for the Twenty-first Century**, Kail C. Ellis (Ed.), Gainesville, Florida University Press, 2002, pp. 457-473.
- El-Shaikh, Zakaria: “Sabra and Shatila 1982: Resisting and Massacre”, **Journal of Palestine Studies**, Vol. 14, No. 1, Autumn 1984, pp. 57-90.
- El-Shakry, Marwa: “The Gospel of Science and American Evangelism in Late Ottoman Beirut”, **American Missionaries and the Middle East: Foundational Encounters**, Mehmet A. Doğan ve Heather J. Sharkey (Ed.), Salt Lake City, Utah University Press, 2001, pp. 167-210.
- El-Solh, Raghid: “The Attitude of the Arab Nationalists towards Greater Lebanon during the 1930s”, **Lebanon: A History of Conflict and Consensus**, Nadim Shehadi ve Dana H. Mills (Ed.), London I.B. Tauris Publishers, 1988, pp. 149-165.
- Endres, Jürgen: “Profiting from War: Economic Rationally and War in Lebanon”, **Shadow Globalization, Ethnic Conflicts and New Wars: A Political Economy of Intra State War**, Dietrich Jung (Der.), London & New York, Routledge, 2003, pp. 119-139.
- Erdem, Mustafa: “Kıpti Kilisesi Üzerine Bir Araştırma”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 36, Sayı 1, 1997, ss. 143-178.
- Faour, Muhammad A.: “Religion, Demography, and Politics in Lebanon”, **Middle Eastern Studies**, Vol. 43, No. 6, November 2007, pp. 909-921.
- Farhat, May: “A Mediterraneanist’s Collection: Henri Pharaon’s ‘Treasure House of Arab Art’”, **Ars Orientalis**, Vol. 42, 2012, pp. 102-113.
- Fawaz, Leila T.: “Social Change in Countryside: Mount Lebanon in Nineteenth Century”, **CIEPO: Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi VII. Sempozyumu Bildirileri**, Jean-

- Louis Bacque-Grammont, İlber Ortaylı ve Emeri Van Donzel (Yay. Haz.), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, pp. 59-64.
- Fawaz, Leila T.: “The City and Mountain: Beirut’s Political Radius in the Nineteenth Century as Revealed in the Crises of 1860”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 16, No. 4, August 1984, pp. 489-495.
- Fawaz, Leila T.: “Zahle and Dayr el-Qamar: Two Market Towns of Mount Lebanon During the Civil War of 1860”, **Lebanon: A History of Conflict and Consensus**, Nadim Shehadi ve Dana H. Mills (Ed.), London, I.B. Tauris Publishers, 1988, pp. 49-64.
- Firro, Kais M.: “Lebanese Nationalism versus Arabism: From Bulus Nujeym to Michel Chiha”, **Middle East Studies**, Vol. 40, No. 5, September 2004, pp. 1-27.
- Firro, Kais M.: “Silk and Agrarian Changes in Lebanon, 1860-1914”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 22, No. 2, 1990, pp. 151-169.
- Firro, Kais M.: “Suriye, Lübnan ve İsrail’deki Dürziler”, **Ortadoğu’da Etnisite, Çoğulculuk ve Devlet**, Milton J. Esman ve Itamar Rabinovich (Ed.), Zafer Avşar (Çev.), İstanbul, Avesta Yayınları, 2004, pp. 257-273.
- Gaub, Florence: “Multi-Ethnic Armies in the Aftermath of Civil War: Lessons Learned from Lebanon”, **Defence Studies**, No. 7, 2007, pp. 5-20.
- Genet, Jean, “Four Hours in Shatila”, **Journal of Palestine Studies**, Vol. 12, No. 3, Autumn 1983, pp. 3-22.
- Geukjian, Ohannes: “An Ignored Relationship: The Role of the Lebanese Armenian Diaspora in Conflict Resolution (1975-1990)”, **Middle Eastern Studies**, Vol. 50, No. 4, 2014, pp. 554-567.
- Geukjian, Ohannes: “ARF’s Politics in the Diaspora: The Taif Accord and the Armenians of Lebanon (1968-1989)”, **The ARF at 120: History**

- in the Making Conference**, California, University of Southern California, December 2010, pp. 1-31.
- Geukjian, Ohannes: “From Positive Neutrality to Partisanship: How and Why the Armenian Political Parties Took Sides in Lebanese Politics in the Post-Taif Period (1989-Present)”, **Middle Eastern Studies**, Vol. 45, No. 5, September 2009, pp. 739-767.
- Geukjian, Ohannes: “The Policy of Positive Neutrality of the Armenian Political Parties in Lebanon during the Civil War, 1975-90: A Critical Analysis”, **Middle Eastern Studies**, Vol. 43, No. 1, January 2007, pp. 65-73.
- Ghait, Ghazi M. ve Shabaan, Kassim A.: “Language-in-Education Policy and Planning: The Case of Lebanon.” **Mediterranean Journal of Educational Studies**, Vol. 1, No. 2, 1996, pp. 95-105.
- Giannakos, Symeon ve Harper, Laurie J.: “Education, Identity and Conflict in Albania and Lebanon: A Comperative Study”, **Journal of Balkan and Near Eastern Studies**, Vol. 18, No. 3, 2016, pp. 282-296.
- Glaser, Daniel: “Dynamics of Ethnic Identification”, **American Sociological Review**, Vol. 23, No. 1, February 1958, pp. 31-40.
- Göçek, Fatma M.: “Decline of the Ottoman Empire and the Emergence of Greek, Armenian, Turkish and Arab Nationalisms”, **Social Constructions of Nationalism in the Middle East**, Fatma M. Göçek (Ed.), New York, State University of New York Press, 2002, pp. 71-87.
- Guibernau, Montserrat: “Devletsiz Uluslar, Ulussuz Devletler”, **Milliyetçilik Üzerine: Devletsiz Uluslar Ulussuz Devletler**, Işitan Gündüz (Der.), İstanbul, Nesnel Yayınlar, 2008, ss. 27-34.
- Gülalp, Haldun: “Giriş: Milliyete Karşı Vatandaşlık”, **Vatandaşlık ve Etnik Çatışma: Ulus-Devletin Sorgulanması**, Haldun Gülalp (Yay. Haz.), İstanbul, Metis Yayınları, 2007, ss. 11-34.

- Günay, Selçuk: “II. Abdülhamit Döneminde Suriye ve Lübnan’da Arap Ayrılıkçı Hareketlerin Başlaması ve Devletin Tedbirleri”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 17, Sayı 28, 1995, ss. 85-108.
- Habachy, Saba: “The Republican Institutions of Lebanon: Its Constitution”, **The American Journal of Comparative Law**, Vol. 13, No. 4, Autumn 1964, pp. 594-604.
- Haddad, Mahmoud: “The Rise of Arab Nationalism Reconsidered”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 26, Issue 2, April 1994, pp. 201-222.
- Haddad, Simon: “A Survey of Maronite Christian Socio-Political Attitudes in Postwar Lebanon”, **Islam and Christian-Muslim Relations**, Vol. 12, No. 4, October 2001, pp. 465-479.
- Haddad, Simon: “Cultural Diversity and Sectarian Attitudes in Post-War Lebanon”, **Journal of Ethnic and Migration Studies**, Vol. 28, No. 2, April 2002, pp. 291-306.
- Haddad, Simon: “Lebanon: From Consociationalism to Conciliation”, **Nationalism and Ethnic Politics**, Vol. 15, No. 3, 2009, pp. 398-416.
- Haddad, Simon: “The Relevance of Political Trust in Postwar Lebanon”, **Citizenship Studies**, Vol. 6, No. 2, 2002, pp. 201-218.
- Hagopian, Elaine C.: “Maronite Hegemony to Maronite Militancy: The Creation and Disintegration of Lebanon”, **Third World Quarterly**, Vol. 11, No. 4, October 1989, pp. 101-117.
- Hamzeh, Ahmad N.: “Clientalism, Lebanon: Roots and Trends”, **Middle Eastern Studies**, Vol. 37, No. 3, July 2001, pp. 167-178.
- Harik, Iliya F.: “The Maronite Church and Political Change in Lebanon”, **Politics in Lebanon**, Leonard Binder (Ed.), New York, John Wiley & Sons Inc., 1966, pp. 31-57.

- Harik, Judith P.: "Democracy (Again) Derailed: Lebanon's Tai'f Paradox", **Political Liberalization and Democratization in the Arab World (Volume 2)**, Bahgat Korany, Rex Brynen ve Paul Noble (Ed.), Boulder & London, Lynne Rienner Publishers, 1998, pp. 127-155.
- Harris, William W.: "The Crisis of Democracy in Twentieth-Century Syria and Lebanon", **Challenges to Democracy in the Middle East**, William W. Harris (Ed.), Princeton, Markus Weiner, 1997, pp. 1-28.
- Harrison, Kelli: "Between Politics and Identity: The History and Future of Education in Lebanon", **New Initiative for Middle East Peace Insights**, 2008, pp. 117-124.
- Hartman, Michelle ve Olsaretti, Elssandro: "The First Boat and the First Oar: Inventios of Lebanon in the Writings of Michel Chiha", **Radical History Review**, No. 86, 2003, pp. 36-65.
- Havemann, Axel: "Historiography in 20th-Century Lebanon: Between Confessional Identity and National Coalescence", **Bulletin of the Royal Institute for Inter-Faith Studies**, Vol. 4, No. 2, 2002, pp. 49-70.
- Hewsen, Robert H.: "The Geography of Armenia", **The Armenian People from Ancient to Modern Times (Volume I: The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century)**, Richard G. Hovannisian (Ed.), New York, St. Martin's Press, 1997, pp. 1-17.
- Hirst, David: "South Lebanon: The War That Never Ends?", **Journal of Palestine Studies**, Vol. 29, No. 3, 1999, pp. 5-18.
- Hobsbawm, Eric J. ve Kertzer, David J.: "Ethnicity and Nationalism in Europe Today", **Anthropology Today**, Vol. 8, No. 1, February, 1992, pp. 3-8.
- Hottinger, Arnold: "Zu'ama in Historical Perspective", **Politics in Lebanon**, Leonard Binder (Ed.), New York, John Wiley & Sons Inc., 1966, pp. 85-107.

- Hourani, Albert H.: "History of Lebanon", **Historians of the Middle East**, Bernard Lewis ve Peter M. Holt (Ed.), London & New York, Oxford University Press, 1962, pp. 252-267.
- Hourani, Albert H.: "Ideologies of the Mountain and the City: Reflections on the Lebanese Civil War", **Essays on the Crisis in Lebanon**, Roger Owen (Ed.), London, Ithaca Press, 1976, pp. 33-42.
- Hourani, Albert H.: "Lebanon from Feudalism to Modern State", **Middle Eastern Studies**, Vol. 2, No. 3, 1966, pp. 256-263.
- Hourani, Albert H.: "Lebanon: The Development of a Political Society", **Politics in Lebanon**, Leonard Binder (Ed.), New York, John Wiley & Sons Inc., 1966, pp. 13-29.
- Hovannisian, Richard G.: "The Ebb and Flow of the Armenian Minority in the Arab Middle East", **Middle East Journal**, Vol. 28, No. 1, Winter 1974, pp. 19-32.
- Hudson, Michael C.: "Democracy and Social Mobilization in Lebanese Politics", **Comparative Politics**, Vol. 1, No. 2, January 1969, pp. 245-263.
- Hudson, Michael C.: "The Electoral Process and Political Development in Lebanon", **Middle East Journal**, Vol. 20, No. 2, Spring 1966, pp. 173-186.
- Hudson, Michael C.: "The Lebanese Crisis: The Limits of Consociational Democracy", **Palestine Studies**, Vol. 5, No. 3-4, 1976, pp. 109-122.
- Hudson, Michael C.: "The United States' Involvement in Lebanon", **Toward A Viable Lebanon**, Halim Barakat (Der.), London, Croom Helm, 1988, pp. 201-231.
- Hudson, Michael C.: "Trying Again: Power-Sharing in Post-Civil War Lebanon", **International Negotiation**, Vol. 2, No. 1, 1997, pp. 103-122.
- Hughes, Matthew: "Collusion across the Litani?: Lebanon and the 1948 War?", **The War for Palestine: Rewriting the History of 1948**, Avi Shlaim (Ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 2001, pp. 204-220.

- Hughes, Ann: “Impartiality and the UN Observation Group in Lebanon, 1958”, **International Peacekeeping**, Vol. 9, No. 4, Winter 2002, pp. 2-20.
- Hurewitz, Jacob C.: “Lebanon Democracy in Its International Setting”, **The Middle East Journal**, Vol. 17, No. 5, Late Autumn 1963, pp. 487-506.
- Hut, Davut: “Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği”, **Vakanüvis: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, 2016, ss. 105-150.
- Inati, Shams C.: “Transformation of Education: Will It Lead to Integration?”, **Arab Studies Quarterly**, Vol. 21, No. 1, Winter 1999, pp. 55-68.
- Işık, Ramazan: “Maruni Patriği ve Tarihçisi İstefan Ed-Duveyhi’nin (1629-1704) Hayatı ve Eserleri”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 9, Sayı 1, Haziran 2005, pp. 219-229.
- Işık, Ramazan: “Marunileri Memlükler Döneminde Fransisken Misyoner Rahiplerin Katolikleştirme Faaliyetleri”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 9, Sayı 1, 2005, ss. 203-218.
- Işık, Ramazan: “Osmanlı’nın Son Dönemlerinde Marunilerin Lübnan’da Bağımsız Bir Hristiyan Devleti Kurma Girişimlerinin Fikri Temelleri”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 15, Sayı 2, 2005, ss. 413-432.
- İnalcık, Halil: “İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi”, **İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi**, Sayı 1, 1959, ss. 29-46.
- Jabbara, Joseph G. ve Jabbara, Nancy W.: “Consociational Democracy in Lebanon: A Flawed System of Governance”, **Governance and Developing Countries**, Jamil E. Jireisat (Ed.), Leiden, Brill Publishers, 2002, pp. 71-90.

- Jebejian, Arda: “Patterns of Language Use among Armenians in Beirut in the Last 95 Years”, **Haigazian Armenological Review**, Vol. 31, 2011, pp. 453-469.
- Jeranian, Panos S.: “Catholic Armenian-Maronite Relations in Mount Lebanon, 1720-1840”, **Haigazian Armenological Review**, Vol. 26, 2006, pp. 41-103.
- Joseph, Suad: “Civic Myth, Citizenship, and Gender in Lebanon”, **Gender and Citizenship in the Middle East**, Suad Joseph (Ed.), New York, Syracuse University Press, 2000, pp. 107-136.
- Kaiser, Hilmar: “The Armenians in Lebanon during the Armenian Genocide”, **Armenians of Lebanon: From Past Princesses and Refugees to Present-Day Community**, Aida Boudjikianian (Ed.), Beirut, Haigazian University & Armenian Heritage Press, 2009, pp. 31-58.
- Kalloschyan, Kevork: “Kilikya Ermeni Krallığının Doğuşu ve Çöküşü”, **Yeni Türkiye**, Sayı 60, 2014, ss. 223-230.
- Kapıcı, Özhan: “Çarlık Otokrasisinin Hizmetinde Bir Şarkiyat ve Türkoloji Mektebi: XIX. Yüzyılda Ermeni Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü’nün Kuruluşu ve Faaliyetleri”, **Türkbilig**, Sayı 31, 2016, ss. 1-32.
- Karpat, Kemal H.: “The Ottoman Emigration to America, 1860-1914”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 16, Issue 2, May 1985, pp. 175-209.
- Kaufman, Asher: “Phoenicianism: The Formation of an Identity in Lebanon in 1920”, **Middle East Studies**, Vol. 37, No. 1, January 2001, pp. 173-194.
- Kaufman, Asher: “Tell Us Our History: Charles Corm, Mount Lebanon and Lebanese Nationalism”, **Middle East Studies**, Vol. 40, No. 3, May 2004, pp. 1-28.

- Keleş, Erdoğan: “Cebel-i Lübnan’da İki Kaymakamlı İdari Düzenin Uygulanması ve 1850 Nizamnamesi”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 43, 2008, ss. 131-157.
- Kelidar, Abbas ve Burrell, Michael: “Lebanon: The Collapse of a State”, **Institute for the Study of Conflict**, No. 74, August 1976, pp.1-18.
- Khairallah, Daoud L.: “Secular Democracy: A Viable Alternative to the Confessional System”, **Peace for Lebanon?: From War to Reconstruction**, Deirdre Collings (Der.), Boulder, Lynne Rienner, 1994, pp. 259-272.
- Khalaf, Samir: “Yeni İngiltere Püritenliği ve Ortadoğu’da Liberal Eğitim: Bir Kültür Nakli Olarak Beyrut Amerikan Üniversitesi”, **Ortadoğu’da Kültürel Geçişler**, Şerif Mardin (Ed.), Birgül Koçak (Çev.), Doğu Batı Yayınları, 2007, ss. 63-102.
- Khashan, Hilal: “Lebanon’s 1996 Controversial Parliamentary Elections”, **Journal of South Asian and Middle Eastern Studies**, Vol. 20, No. 4, Summer 1997, pp. 24-49.
- Khashan, Hilal: “The Political Values of Lebanese Maronites College Students”, **Journal of Conflict Resolution**, Vol. 34, No. 4, December 1990, pp. 723-744.
- Kılıç, Davut: “Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesinin Kuruluş Faaliyetleri”, **Yeni Türkiye**, Sayı 38 (Ermeni Sorunu Özel Sayısı II), Mart 2001, ss. 726-734.
- Kieser, Hans L.: “Beatrice Rohner’s Work in the Death Camps of Armenians in 1916”, **Resisting Genocide: The Multiple Forms of Rescue**, Jacques Semelin, Claire Andrieu ve Sarah Gensburger (Ed.), Oxford, Oxford University Press, 2010, pp. 367-382.
- Kisrawani, Maroun: “Rehabilitation and Reconstruction of Lebanon”, **Remaking the Middle East**, Paul J. White ve William S. Logan (Ed.), Oxford, Berg Publishers, 1997, pp. 87-104.

- Kliot, Nurit: “The Collapse of the Lebanese State: Some Disintegration Forces”, **Middle Eastern Studies**, Vol. 23, No. 1, June 1987, pp. 54-74.
- Knio, Karim: “Is Political Stability Sustainable in Post-‘Cedar Revolution’ Lebanon?”, **Mediterranean Politics**, Vol. 13, No. 3, 2008, pp. 445-451.
- Koloğlu, Orhan: “İlk Türkçe Gazete Vakayı-i Mısriye”, **Tarih ve Toplum**, Cilt 10, Sayı 58, 1988, ss. 9-12.
- Kotchikian, Asbed: “Between (Home)land and (Host)land: Lebanese-Armenians and the Republic of Armenia”, **Armenians of Lebanon: From Past Princesses and Refugees to Present-Day Community**, Aida Boudjikianian (Ed.), Beirut, Haigazian University & Armenian Heritage Press, 2009, pp. 463-477.
- Kouymjian, Dickran: “From Disintegration to Reintegration: Armenians at the Start of the Modern Era, XVIth-XVIIth Centuries”, **Reveu de Monde Arménien**, Vol. 1, 1994, pp. 9-18.
- Krayem, Hassan: “Lebanon: Confessionalism and the Crisis of Democracy”, **Secularism, Women & the State: The Mediterranean World in the 21st Century**, Barry A. Kosmin ve Ariela Keysar (Ed.), Hartford, Conn., Institute for the Study of Secularism in Society and Culture, 2009, pp. 67-76.
- Kubursi, Atif A.: “Reconstructing the Economy of Lebanon”, **Arab Studies Quarterly**, Vol. 21, Issue 1, Winter 1999, pp. 69-95.
- Kutlu, Sönmez: “Zeydilik, İsmailiyye, İmamiyye”, **İslam Düşünce Ekolleri Tarihi**, Hasan Onat (Ed.), Ankara, Ankuzem, 2007, ss. 89-92.
- Kütükoğlu, Mübahat S.: “Osmanlı İktisadi Yapısı”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Ekmelettin İhsanoğlu (Der.), İstanbul, Feza Gazetecilik, Cilt 2, 2009, ss. 513-650.

- Landau, Jacob M.: “Elections in Lebanon”, **Western Political Quarterly**, Vol. 14, No. 1, 1961, pp. 120-148.
- Lewis, Bernard: “Çağdaş Siyasal Arapçadaki Osmanlı Mirası”, **Balkanlar’da ve Ortadoğu’da Osmanlı Mirası**, Carl Brown (Ed.), Gül Ç. Güven (Çev.), İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, ss. 301-315.
- Libaridian, Gerard J.: “Nation and Fatherland in Nineteenth Century Armenian Political Thought”, **Armenian Review**, Autumn 1983, pp. 71-90.
- Lijphart, Arend: “Consociational Democracy”, **World Politics**, No. 21, January 1969, pp. 207-225.
- Lijphart, Arend: “The Power-Sharing Approach”, **Conflict and Peacemaking in Multiethnic Societies**, Joseph V. Montville (Der.), New York, Lexington Books, 1991, pp. 491-509.
- Lijphart, Arend: “The Wave of Power Sharing Democracy”, **The Architecture of Democracy**, Andrew Reynolds (Der.), Oxford, Oxford University Press, 2002, pp. 37-54.
- Lustick, Ian: “Lijphart, Lakatos, and Consociationalism”, **World Politics**, Vol. 50, No. 1, 1997, pp. 88-117.
- Lust-Okar, Ellen M.: “Failure of Collaboration: Armenian Refugees in Syria”, **Middle Eastern Studies**, Vol. 32, No. 1, 1996, pp. 53-68.
- Lust-Okar, Ellen M.: “Failure of Collaboration: Armenian Refugees in Syria”, **Middle Eastern Studies**, Vol. 32, No. 1, January 1996, pp. 53-68.
- Lutfer, Kurt R.: “A Framework for the Comparative Analysis of Political Parties and Party Systems in Consociational Democracy”, **Party Elites in Divided Societies: Political Parties in Consociational Democracy**, Kurt R. Luther ve Kris Deschouwer, London & New York, Routledge Press, 2005, pp. 1-18.
- Ma’oz, Moshe: “Intercommunal Relations in Ottoman Syria during the Tanzimat Era: Social and Economic Factors”, **Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)**, Osman Okyar ve Halil İnalcık

(Ed.), Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1980, pp. 205-220.

Ma'oz, Moshe: "Tanzimat'ın İlk Yıllarında Modernleşme Hareketinin Suriye Siyaseti ve Toplumunu Üzerindeki Etkisi", Hayrettin Pınar (Çev.), **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), Ankara, Phoenix Yayınları, 2006, pp. 119-129.

Makdisi, Ussama S.: "Reconstructing the Nation-State: The Modernity of Sectarianism in Lebanon", **Middle East Report**, No. 200, July-September 1996, pp. 23-30.

Makdisi, Ussama S.: "Understanding Sectarianism", **The War on Lebanon: A Reader**, Nubar Hovsepian (Ed.), Northhampton, Olive Branch Press, 2008, pp. 20-27.

Maksoud, Clovis: "Lebanon and Arab Nationalism", **Politics in Lebanon**, Leonard Binder (Ed.), New York, John Wiley & Sons Inc., 1966, pp. 239-255.

Malik, Hafeez: "Lebanon as an Experiment in Multicultural Interdependence", **Lebanon's Second Republic: Prospects for the Twenty-first Century**, Kail C. Ellis (ed.), Gainesville, University Press of Florida, 2002, pp. 14-22.

Malik, Hafeez: "Overview: Lebanon as an Experiment in Multicultural Interdependence", **Lebanon's Second Republic: Prospects for the Twenty-first Century**, Kail C. Ellis (Ed.), Florida, University Press of Florida, 2002, pp. 14-24.

Masters, Bruce: "The Establishment of the Melkite Catholic Millet in 1848 and the Politics of Identity in Tanzimat Syria", **Syria and Bilad al-Sham under Ottoman Rule**, Peter Sluglett ve Stefan Weber (Ed.), Leiden, Brill Publishers, 2010, pp. 455-475.

- Melikian, L. H. ve Der-Karabetian, Aghop: "Personality Change over Time: Assimilation of an Ethnic Minority in Lebanon", **The Journal of Social Psychology**, Vol. 103, No. 2, December 1977, pp. 185-191.
- Messerlian, Zaven M.: "Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections during the Presidency of Elias Hraoui (1989-1998)", **Haigazian Armenological Review**, Vol. 27, 2007, pp. 311-340.
- Murre-van den Berg, Heleen: "Syriac Christianity", **Eastern Christianity**, Ken Parry (Ed.), Oxford, Blackwell Publishing, 2007, pp. 249-268.
- McCallum, Fiona: "The Maronites in Lebanon: An Historical and Political Perspective", **Eastern Christianity in the Modern Middle East**, Anthony O'Mahony ve Emma Loosley (Ed.), New York, Routledge, 2009, pp. 25-41.
- McGowan, Afaf S.: "Historical Setting", **Lebanon: A Country Study**, Thomas Collelo (Ed.), Washington, Library of Congress, 1989, pp. 1-38.
- Micheau, François: "Eastern Christianities (Eleventh to Fourteenth Century): Copts, Melkites, Nestorians and Jacobites", **Eastern Christianity**, Michael Angold (Ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 2008, pp. 371-403.
- Moosa, Matti: "The Relations of the Maronites of Lebanon to the Mardaites and Al-Jarajima", **Speculum**, Vol. 44, No. 4, October 1969, pp. 597-608.
- Morin, Edgar: "From the Concept of System to the Paradigm of Complexity", Sean Kelly (Fransızca'dan İngilizce'ye çev.), **Journal of Social and Evolutionary Systems**, Vol. 15, Issue 4, 1992, pp. 371-385.
- Morin, Edgar: "The Concept of System and the Paradigm of Complexity", Magoroh Maruyama (Fransızca'dan İngilizce'ye çev.), **Context and Complexity: Cultivating and Contextual Understanding**, Magoroh Maruyama (Ed.), New York, Springer-Verlag, 1992, pp. 125-138.

- Mühlbacher, Tamirace F.: “Lebanese Versatile Nationalism”, **EUI Working Papers: Mediterranean Programme Series**, No. 13, 2008, pp. 1-24.
- Naccache, Albert F. H.: “Beirut’s Memorycide: Hear No Evil, See No Evil”, **Archaeology Under Fire: Nationalism, Politics and Heritage in the Eastern Mediterranean and Middle East**, Lynn Meskell (Ed.), New York, Routledge Press, 2002, pp. 140-159.
- Nalbantian, Tsolin: “Articulating Power through the Parochial: The 1956 Armenian Church Election in Lebanon”, **Mashriq & Mahjar**, Vol. 2, 2013, pp. 41-72.
- Norton, Augustus R. ve Schwedler, Jillian: “(In)security Zones in South Lebanon”, **Journal of Palestinians Studies**, Vol. 23, No. 1, Autumn 1993, pp. 61-79.
- Norton, Augustus R.: “Lebanon after Ta’if: Is the Civil War Over?”, **Middle East Journal**, Vol. 45, No. 3, Summer 1991, pp. 457-473.
- Norton, Augustus R.: “The Role of Hezbollah in Lebanese Domestic Politics”, **The International Spectator**, Vol. 42, No. 4, 2007, pp. 475-491.
- O’Mahony, Anthony: “Syriac Christianity in the Modern Middle East”, **The Cambridge History of Eastern Christianity**, Michael Angold (Ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 2006, pp. 511-536.
- Ortaylı, İlber: “19. Yüzyıl Sonunda Suriye ve Lübnan Üzerine Bazı Notlar”, **Osmanlı Araştırmaları**, Sayı 4, 1984, ss. 89-113.
- Ortaylı, İlber: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim Yayınları, Cilt 4, 1985, ss. 996-1001.
- Owen, Roger: “The Economic History of Lebanon 1943-1974: Its Salient Features”, **Toward a Viable Lebanon**, Halim Barakat (Ed.) London & Sydney, Croom Helm, 1998, pp. 27-41.
- Özşavli, Halil: “1895 Antep Ermeni Olayları”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, Vol. 5 Issue 8, December 2012, ss. 951-969.

- Özşavli, Halil: “Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu: Taşnak-İttihat ve Terakki İttifakı”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı 41, 2012, ss. 141-190.
- Özveren, Yaşar E.: “Beyrut”, **Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri (1800-1914)**, Çağlar Keyder, Yaşar E. Özveren ve Donald Quataert (Ed.), Gül Ç. Güven (Çev.), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, ss. 75-102.
- Özyüksel, Murat: “Bir Nüfuz Mücadelesi Aracı Olarak Suriye Demiryolları (1888-1914)”, **Toplum ve Ekonomi Dergisi**, Sayı 10, Temmuz 1997, ss. 2-14.
- Payaslian, Simon: “The Institutionalization of the Catholicos of the Great House of Cilicia in Antelias”, **Armenian Cilicia**, Richard G. Hovannisian ve Simon Payaslian (Ed.), Costa Mesa, Mazda Publishers, 2008, pp. 584-598.
- Perthes, Volker: “Myths and Money: Four Years of Hariri and Lebanon's Preparation for a New Middle East”, **Middle East Report**, No. 203, Spring 1997, pp. 16-21.
- Picard, Elizabeth: “The Virtual Sovereignty of the Lebanese State: From Deviant Case to Ideal-Type”, **The Arabs State and Neo-Liberal Globalization: The Restructuring of State Power in the Middle East**, Laura Guazzone ve Daniela Pioppi (Ed.), London, Ithaca Press, 2009, pp. 247-274.
- Pipes, Daniel: “Radical Politics and The Syrian Social Nationalist Party”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 20, No. 3, August 1988, pp. 303-324.
- Podeh, Elie: “The Symbolism of the Arab Flag in Modern Arab States: Between Commonality and Uniqueness”, **Nations and Nationalism**, Vol. 17, No. 2, 2011, pp. 419-442.
- Pollock, George H.: “The Mourning Process, the Creativity Process and the Creation”, **The Problem of Loss and Mourning: Psychoanalytic**

- Perspectives**, David R. Dietrich ve Peter C. Shabad (Ed.), Connecticut, International Universities Press, 1990, pp. 27-59.
- Quandt, William B.: “Reagan’s Lebanon Policy: Trial and Error”, **The Middle East Journal**, Vol. 38, No. 2, Spring 1984, pp. 237-254.
- Raad, Ghassan T.: “The Termination of Protracted Social Conflict in Lebanon: An Analytical Perspective”, **Lebanon: A History of Conflict and Consensus**, Nadim Shehadi ve Dana H. Mills (Ed.), London, I.B. Tauris Publishers, 1988, pp. 201-209.
- Rabinovich, Itamar: “Arap Politik Partileri: İdeoloji ve Etnisite”, **Ortadoğu’da Etnisite, Çoğulculuk ve Devlet**, Milton J. Esman ve Itamar Rabinovich (Ed.), Zafer Avşar (Çev.), İstanbul, Avesta Yayınları, 2004, ss. 217-240.
- Reinkowski, Maurus: “Beyond the Mountain Refuge: Searching for a Wider Perspective on Ottoman Policy in Mount Lebanon”, **From the Syrian Land to the States of Syria and Lebanon**, Thomas Philipp (Ed.), Würzburg, Ergon, 2004, pp. 225-237.
- Reinkowski, Maurus ve Saadeh, Sofia: “Bölünmüş Bir Ulus: Lübnan’da Dini Paylaşım Sistemi”, **Vatandaşlık ve Etnik Çatışma: Ulus-Devletin Sorgulanması**, Haldun Gülalp (Yay. Haz.), İstanbul, Metis Yayınları, 2007, ss. 131-153.
- Reinkowski, Maurus: “National Identity in Lebanon since 1990”, **Orient**, Vol. 38, No. 3, January 1997, pp. 493-515.
- Reyhan, Cenk: “Lübnan’da Siyasal Kültürün Osmanlı Kökenleri”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt 44, Sayı 3, Eylül 2011, ss. 205-224.
- Rondot, Pierre: “The Political Institutions of Lebanese Democracy”, **Politics in Lebanon**, Leonard Binder (Ed.), New York, John Wiley & Sons Inc., 1966, pp. 127-141.
- Roussos, Sortiris: “Eastern Orthodox Christianity in the Middle East”, **Eastern Christianity in the Modern Middle East**, Anthony O’Mahony

- ve Emma Loosley (Ed.), New York, Routledge, 2009, pp. 107-120.
- Rowayheb, Marwan G.: “Political Change and the Outbreak of Civil War: The Case of Lebanon”, **Civil Wars**, Vol. 13, 2011, pp. 414-436.
- Russo, M.: “The Formation of the Kurdish Hamidiye Regiments as Reflected in Italian Diplomatic Documents”, **Armenian Review**, Vol. 47, No. 1-2, Spring/Summer 2001, pp. 55-77.
- Saab, Bilal Y. ve Ranstorp, Magnus: “Securing Lebanon from the Threat of Salafist Jihadism”, **Studies in Conflict and Terrorism**, Vol. 30, No. 10, October 2007, pp. 825-855.
- Saadeh, Sofia: “Women in Sectarian Politics of Lebanon”, **Views from the Edge: Essays in Honor of Richard W. Bulliet**, R. W. Bulliet, N. Yavari, L. G. Potter ve J. R. Oppenheim (Der.), New York, Colombia University Press, 2004, pp. 230-239.
- Saidi, Nasser H.: “The Economic Reconstruction of Lebanon: War, Peace, and Modernization”, **Peace For Lebanon?: From War to Reconstruction**, Deirdre Collings (Der.), Boulder, Lynne Rienner, 1994, pp. 195-212.
- Salam, Nawaf A.: “The Emergence of Citizenship in Islamdom”, **Arab Law Quarterly**, Vol. 12, No. 2, 1997, pp. 125-147.
- Salamé, Ghassan: “Small is Pluralistic: Democracy as an Instrument of Civil Peace”, **Democracy without Democrats?: The Renewal of Politics in the Muslim World**, Ghassan Salamé (Ed.), London, I.B. Tauris Publishers, 1994, pp. 84-111.
- Salamey, Imad ve Payne, Rhys: “Parliamentary Consociationalism in Lebanon: Equal Citizenry vs. Quotated Confessionalism”, **The Journal of Legislative Studies**, Vol. 14, No. 4, December 2008, pp. 451-473.

- Salem, Paul: "Framing Post-War Lebanon: Perspectives on the Constitution and the Structure of Power", **Mediterranean Politics**, Vol. 3, No. 1, Summer 1998, pp. 13-26.
- Salem, Paul: "Skirting Democracy: Lebanon's 1996 Elections and Beyond", **Middle East Report**, No. 203, Spring 1997, pp. 26-29.
- Salem, Paul: "Two Years of Living Dangerously: General Aoun and Lebanon Second Republic", **Beirut Review**, Vol. 1, No. 1, 1991, pp. 62-87.
- Salibi, Kamal S.: "The Lebanese Crisis in Perspective", **The World Today**, No. 14, September 1958, pp. 109-122.
- Salibi, Kamal S.: "The Lebanese Identity", **Journal of Contemporary History**, Vol. 6, No. 1, 1971, pp. 76-86.
- Salibi, Kamal S.: "The Maronites of Lebanon under Frankish and Mamluk Rule (1099-1516)", **Arabica**, Vol. 4, Issue 3, 1957, pp. 288-303.
- Salibi, Kamal S.: "Lebanon under Fuad Chehab 1958-1964", **Middle Eastern Studies**, Vol. 2, No. 3, April 1966, pp. 211-226.
- Sander, Oral: "Lübnan'daki Bunalımın Tarihsel ve Toplumsal Nedenleri", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt 32, 1982, ss. 219-228.
- Sanjian, Ara: "The Armenian Minority Experience in the Modern Arab World", **Bulletin of the Royal Institute for Inter-Faith Studies**, Vol. 3, No. 1, 2001, pp. 149-179.
- Sarıнай, Yusuf: "Decree of April 24, 1915 and Armenian Committee Members Arrested in İstanbul", **Ermeni Araştırmaları**, Sayı 15/16, 2007, ss.69-82.
- Saseen, Sandra M.: "The Taif Accord and Lebanon's Struggle to Regain its Sovereignty", **American University International Law Review**, Vol. 6, No. 1, 1990, pp. 57-75.

- Sayigh, Yezid: "Israel's Military Performance in Lebanon, June 1982", **Journal of Palestine Studies**, Vol. 12, No. 1, Autumn 1983, pp. 24-65.
- Schenker, David: "America and the Lebanon Issue", **Lebanon: Liberation, Conflict and Crisis**, Barry Rubin (Der.), New York, Palgrave Macmillan, 2009, pp. 213-237.
- Schiff, Ze'ev: "Lebanon: Motivations and Interest in Israel's Policy", **The Middle East Journal**, Vol. 38, No. 2, Spring 1984, pp. 220-227.
- Schilcher, Linda S.: "The Famine of 1915-1918 in Greater Syria", **Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective: Essays in Honour of Albert Hourani**, John P. Spagnolo (Ed.), Oxford, Ithaca Press, 1992, pp. 229-258.
- Schulze, Kirsten E.: "İsrail ve Maruni Milliyetçilikleri: Bir Azınlık İttifakı 'Doğal' mı?", **Ortadoğu'da Milliyetçilik, Azınlıklar ve Diasporalar**, Kirsten E. Schulze, Martin Stokes ve Colm Campbell (Der.), Ahmet Fethi (Çev.), İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1999, ss. 213-231.
- Seaver, Brenda M.: "The Regional Sources of Power-Sharing Failure: The Case of Lebanon", **Political Science Quarterly**, Vol. 115, No. 2, Summer 2000, pp. 247-271.
- Shaery-Eisenlohr, Roschanack: "Territorializing Piety: Genealogy, Transnationalism, and Shi'ite Politics in Modern Lebanon", **Comparative Studies in Society and History**, Vol. 51, No. 3, July 2009, pp. 533-562.
- Shehadeh, Lamia R.: "The Legal Status of Married Women in Lebanon", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 30, No. 4, November 1998, pp. 501-519.
- Shields, Vanessa E.: "Political Reform in Lebanon: Has the Cedar Revolution Failed?", **The Journal of Legislative Studies**, Vol. 14, No. 4, 2008, pp. 474-487.

- Shils, Edward: "The Prospect for Lebanese Civility", **Politics in Lebanon**, Leonard Binder (Ed.), New York, John Wiley & Sons Inc., 1966, pp. 1-13.
- Shlaim, Avi: "Israel Interference in Internal Arab Politics: The Case of Lebanon", **The Politics of Arab Integration**, Giacomo Kucciani ve Ghassan Salamé (Ed.), London, Croom Helm, 1988, pp. 232-255.
- Siklawi, Rami: "The Social and Political Identities of the Shi'i Community in Lebanon", **Arab Studies Quarterly**, Vol. 36, No. 4, Fall 2014, pp. 278-291.
- Sirriyeh, Hussein: "The Palestinian Armed Presence in Lebanon since 1967", **Essays on the Crisis in Lebanon**, Roger Owen (Ed.), London, Ithaca Press, 1976, pp. 73-89.
- Soffer, Amon: "Lebanon: Where Demography is the Core of the Politics and Life", **Middle Eastern Studies**, Vol. 22, No. 2, 1986, pp. 197-205.
- Sorby, Karol R.: "Lebanon: The Crisis of 1958", **Asian and African Studies**, Vol. 9, No. 1, 2000, pp. 76-109.
- Spagnolo, John P.: "Franco-British Rivalry in the Middle East and Its Operation in the Lebanese Problem", **Lebanon: A History of Conflict and Consensus**, Nadim Shehadi & Dana H. Mills (Ed.), London, I.B. Tauris Publishers, 1988, pp. 101-124.
- Spagnolo, John P.: "Mount Lebanon, France and Daud Pasha: A Study of Some Aspects of Political Habituation", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 2, No. 2, April 1971, pp. 148-167.
- Steiner, Jürg ve Dorrf, Robert H.: "Structure and Process in Consociationalism and Federalism", **Publius**, Vol. 15, No. 2, Spring 1985, pp. 49-55.

- Suleiman, Michael W.: “The Role of Political Parties in a Confessional Democracy: The Lebanese Case”, **The Western Political Quarterly**, Vol. 20, No. 3, September 1967, pp. 682-693.
- Taflioğlu, Mehmet S.: “Lübnan Anayasal Düzeninde Egemenlik Dağılımı”, **Sosyoekonomi**, Cilt 24, Sayı 28, 2016, ss. 31-42.
- Tahan, Lina G.: “Redefining the Lebanese Past”, **Museum International**, Vol. 57, No. 3, 2005, pp. 86-94.
- Takooshian, Harold: “Armenian Immigration to the United States from the Middle East”, **Journal of Armenian Studies**, Vol. 3, No. 1-2, 1986-1987, pp. 133-155.
- Tanielian, Jirair: “A Short Account of the Armenian Press in Lebanon”, **Haigazian Armenological Review**, Vol. 4, 1973, pp. 237-282.
- Tannous, Helen: “Religious Diversity and the Future of Education in Lebanon”, **Mediterranean Journal of Educational Studies**, Vol. 2, No. 1, 1997, pp. 21-35.
- Terc, Mandy: “A Modern, Integral and Open Understanding: Sunni Islam and Lebanese Identity in the Makassed Association”, **Comperative Education Review**, Vol. 50, No. 3, August 2006, pp. 431-445.
- Tölölyan, Khachig: “Elites and Institutions in the Armenian Transnation”, **Diaspora**, Vol. 9, No. 1, 2000, pp. 107-136.
- Tuğal, Cihan: “1915 Hatıraları ve Ermeni Kimliğinin İnşası”, **Hatırladıklarıyla ve Unuttuklarıyla Türkiye’nin Toplumsal Hafızası**, Esra Özyürek (Der.), İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, ss. 127-152.
- Tural, Erkan: “Minyatür Bir Tanzimat Ülkesi: Lübnan ve 1861 Lübnan Vilayet Nizamnamesi”, **Çağdaş Yerel Yönetimler**, Cilt 14, Sayı 2, Nisan 2005, ss. 65-91.
- Turan, Namık S.: “Lübnan’da Ulusal Kimlik İnşası Sürecinde Müziğin Temsiliyeti, Rahbaniler ve Feyruz”, **Kadın ve Müzik**, Şeyma E. Çak ve Şefika

- Ş. Beşiroğlu (Ed.), İstanbul, Milenyum Yayınları, 2017, ss. 193-240.
- Turan, Namık S.: “Lübnan’da Ulusun İnşası ve Ortak Tınının Üretimi: Rahbani Kardeşler ve Feyruz”, **Ortadoğu Etütleri**, Cilt 3, Sayı 1, Temmuz 2011, ss. 193-228.
- Turan, Namık S.: “Mısır’da Ulusal Bir Sembolün Oluşumu - ‘Mısır’ın Dürdüncü Piramidi: Ümmü Gülsüm””, **Folklor ve Edebiyat Dergisi**, Cilt 46, No. 2, 2006, ss. 291-311.
- Turan, Namık S.: “Mısır’da Ulusun İnşasında Kimlik ve Kültürel Bir Aktarıcı Sembol Olarak Ümmü Gülsüm’ün Müzikal Mirası”, **Uluslararası Müzik Sempozyumu: Müzikte Performans**, Sayı 29, 2016, ss. 29-54.
- Turan, Namık S.: “Tefrik’ten İttihad’a: Osmanlı Devleti’nde Gayri Müslimlerin Toplumsal ve Siyasal Statülerinde Değişim Süreci”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 58, Sayı 1, 2008, ss. 1-44.
- Tür, Özlem ve Ayhan, Veysel: “İçsel Dinamikler ve Ulusal Aktörler Bağlamında Lübnan Krizinin Analizi”, **Akademik Orta Doğu**, Cilt 3, Sayı 1, 2008, ss. 1-42.
- Van Schendelen, M. P. C. M.: “Consociational Democracy: The Views of Arend Lijphart and Collected Criticisms”, **Political Science Reviewer**, Vol. 15, No. 1, Fall 1985, pp. 143-183.
- Wagstaff, John M.: “A Note Some Nineteenth-Century Population Statistics for Lebanon”, **British Journal of Middle Eastern Studies**, Vol. 13, No. 1, January 1986, pp. 27-35.
- Weiss, Max D.: “Imagining Lebanese Nationalism”, **The Arab Studies Journal**, Vol. 12-13, No. 2-1, Fall 2004-Spring 2005, pp. 238-243.

- Womack, Deanna F.: “Lübnani, Libanais, Lebanese: Missionary Education, Language Policy and Identity Formation in Modern Lebanon”, **Studies in World Christianity**, Vol. 18, Issue 1, April 2012, pp. 4-20.
- Yumul, Arus: “Osmanlı’nın İlk Anayasası”, **Toplum ve Bilim**, Sayı 83, Kış 2000, ss. 338-351.
- Yumul, Arus ve Bali, Rifat N.: “Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce (Cilt I): Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası - Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, ss. 362-366.
- Zahar, Marie-Joelle: “Power Sharing Regime in Lebanon: Foreign Protectors, Domestic Peace, and Democratic Failure”, **Sustainable Peace: Power and Democracy After Civil Wars**, Philip G. Roeder ve Donald S. Rothchild (Ed.), New York, Columbia University Press, 2005, pp. 219-240.
- Zamir, Meir: “Faisal and the Lebanese Question, 1918-1920”, **Middle East Studies**, Vol. 27, No. 3, July 1991, pp. 404-426.
- Zamir, Meir: “From Hegemony to Marginalism: Maronites of Lebanon”, **Minorities and the State in the Arab World**, Ofra Bengio ve Gabriel BenDor (Der.), Boulder & London, Lynne Rienner Publishers, 1999, pp. 111-128.
- Zekiyan, Boghos L.: “Christianity to Modernity”, **The Armenians: Past and Present in the Making of National Identity**, Edmund Herzig ve Marina Kurkchian (Ed.), London & New York, RoutledgeCurzon, 2005, pp. 41-64.
- Ziadeh, Nicola A.: “The Lebanese Elections, 1960”, **Middle East Journal**, Vol. 14, No. 4, Autumn 1960, pp. 367-381.
- Zisser, Eyal: “The Maronites, Lebanon and the State of Israel: Early Contacts”, **Middle Eastern Studies**, Vol. 31, No. 4, 1995, pp. 889-918.

Zuwiyya-Yamak, Labib: “Party Politics in the Lebanese Political System”, **Politics in Lebanon**, Leonard Binder (Ed.), New York, John Wiley & Sons Inc., 1966, pp. 143-167.

Ansiklopediler, Atlaslar, Kutsal Kitaplar, Sözlükler ve Tezler

AbuKhalil, As’ad: **Historical Dictionary of Lebanon**, London, Scarecrow Press, 1998.

Akar, Mustafa: “Arşiv Vesikaları Işığında Cebel-i Lübnan ve Şam Hadiseleri (1860-1861)”, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 1996.

Buzpınar, Şit T.: “Lübnan”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, Cilt 27, 2003, ss. 248-254.

Buzpınar, Şit T.: “Osmanlı Suriyesi’nde Türk Aleyhtarı İlanlar ve Bunlara Karşı Tepkiler, 1878-1881”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, Cilt 2, 1998, ss. 73-89.

Cahen, Claude: “Zimme”, **İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Cilt 13, 1986, ss. 566-571.

Çelebi, Muharrem: “Corci Zeydan”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, Cilt 8, 1993, ss. 69-71.

Çetin, Atilla: “Faris el-Şidyak”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, Cilt 12, 1995, ss. 168-170.

Danış, Mehmet F.: “Lübnan’da Ulusun İnşası: 1920-1975 Arası Dönemde Uluslaşma Süreci”, İstanbul, Marmara Üniversitesi, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2017.

- Emecen, Feridun M.: “Cezzar Ahmed Paşa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, Cilt 7, 1993, ss. 517-518.
- Emecen, Feridun M.: “Fahreddin Ma’noğlu”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, Cilt 12, 1995, ss. 80-82.
- Esenkal, Ebru: “Yabancı Ülkeler Tarafından Osmanlı Coğrafyasında Açılan Okullar”, Edirne, Trakya Üniversitesi, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2007.
- Greenshields, Thomas H.: “The Settlement of Armenian Refugees in Syria and Lebanon, 1915-1939”, Durham, Durham University, **Unpublished Doctoral Thesis**, 1978.
- Gürcan, Ayşe E.: “Transforming Religious Communities into Ethnies: The Process Lebanese Nation-Building, 1920-1958”, Ankara, Middle East Technical University, **Unpublished Master Thesis**, 2007.
- Hamalian, Arpi: “Lebanese-Armenians: A Study of Generational Differences in Assimilation”, Beirut, American University of Beirut, **Unpublished Master Thesis**, 1973.
- Hojairi, Mouannes M.: “Church Historians and Maronite Communal Consciousness: Agency and Creativity in Writing the History of Mount Lebanon”, New York, Columbia University, **Unpublished Doctoral Thesis**, 2011.
- Jerejian, Sona M.: “The Social and Cultural Integration of Lebanese-Armenian Youth: A Sample Survey Conducted in Beirut, 1970”, Los Angeles, University of California, **Unpublished Doctoral Thesis**, 1976.
- Kaloustian, Khatcher M.: “A Study of Armenian Schools in Lebanon”, Beirut, American University of Beirut, **Unpublished Master Thesis**, 1958.

- Kalpakian, Seta A.: “The Dimensions of the 1958 Inter-Communal Conflict in the Lebanon”, Beirut, American University of Beirut, **Unpublished Master Thesis**, 1983.
- Khazaal, Natalie M.: “Secterianism, Language and Language Education in Lebanese Theater, Television and Film”, San Francisco, California University, **Unpublished Doctoral Thesis**, 2007.
- Loussararian, M. G.: “A Study of the Armenian Elementary School System in Beirut”, Beirut, Beirut College of Women, **Unpublished Master Thesis**, 1960.
- Marshall, Harold ve
Sylvester, Richards,
(Yay. Haz.): **Holy Bible**, Tennessee, The Gideons International, 1978.
- Messerlian, Zaven M.: “Armenian Representation in the Lebanese Parliament”, Beirut, American University of Beirut, **Unpublished Master Thesis**, 1963.
- Mote, Olivia K.: “Lebanon’s ‘Social Mosaic’: The (Re)Making of Identities and the Impact of Liberal Education”, Miami, Miami University, **Unpublished Master Thesis**, 2011.
- Nalbantian, Tsolin: “Fashioning Armenians in Lebanon, 1946-1958”, New York, Columbia University, **Unpublished Doctoral Thesis**, 2011.
- Nasser-Eddine,
Minerva: “A Transcendent Lebanese Identity: More than a Mirage?”, Adelaide, The University of Adelaide, **Unpublished Doctoral Thesis**, December 2003.
- Özşavli, Halil: “Lübnan Ermenileri: 1914-1939”, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, 2014.
- Ragland, James K.: “The Free Educational System of the Republic of Lebanon”, Oklahoma, University of Oklahoma, **Unpublished Doctoral Thesis**, 1969.

- Sanjian, Ara: “Lebanon”, **Encyclopedia of Armenian Diaspora**, Hovhannes Ayvazyan ve Aram Sargsyan (Ed.), Yerevan, Armenian Encyclopedia Publication, 2003, pp. 290-328.
- Schahgaldian, Nikola B.: “The Political Integration of an Immigrant Community into a Composite Society: The Armenians in Lebanon, 1920-1974”, New York, Columbia University, **Unpublished Doctoral Thesis**, 1979.
- Tomar, Cengiz: “Lübnan”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, Cilt 27, 2003, ss. 246-248.
- Torossian, Rouben M.: “The Contemporary Armenian Nationalist Movement”, Nairobi, United States International University, **Unpublished Doctoral Thesis**, 1980.
- Young, P. J.: “Knowledge, Nation and the Curriculum: Ottoman Armenian Education (1853-1915)”, Michigan, University of Michigan, **Unpublished Doctoral Thesis**, 2001.
- Yumul, Arusyak: “Religion, Community and Culture: The Turkish Armenians”, Oxford, Oxford University, **Unpublished Doctoral Thesis**, 1992.

Elektronik Kaynaklar, Raporlar ve Resmi Dokümanlar

- Akman, Muhammed A.: “Lübnan Başbakanı Hariri İstifasını Geri Çekti”, **Anadolu Ajansı**, 5 Aralık 2017, (Çevrimiçi) <http://aa.com.tr/tr/dunya/lubnan-basbakani-hariri-istifasini-geri-cekti/990429>, Erişim Tarihi: 7 Aralık 2017.
- Azzi, Iman: “Armenians Protest Turkish UNIFIL Role”, **The Daily Star Lebanon**, October 13, 2006, (Çevrimiçi) <http://www.dailystar.com.lb/News/Lebanon-News/2006/Oct-13/43300-armenians-protest-turkish-unifil-role.ashx>, Erişim Tarihi: 8 Şubat 2018.
- Bard, Mitchell G.: “The Jews of Lebanon”, 2010, (Çevrimiçi) http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/antisemitism/lebjews.html#_edn1/, Erişim Tarihi: 31 Ekim 2017.

- Baytiyeh, Hoda: “Has the Educational System in Lebanon Contributed to the Growing Sectarian Divisions?”, **Education and Urban Society**, April 19, 2016, (Çevrimiçi) <http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0013124516645163>, Erişim Tarihi: 9 Kasım 2017.
- Dabbous-Sensening, Dima: **ACRLI 2007 Country Report: Media in Lebanon**, Beirut, Arab Center for the Rule of Law and Integrity, 2007.
- Dajani, Nabil: “The Re-feudalization of the Public Sphere: Lebanese Television News Coverage and the Lebanese Political Process”, **Transnational Broadcasting Studies**, (Çevrimiçi) <http://tbsjournal.arabmediasociety.com/Dajani.html>, Erişim Tarihi: 8 Kasım 2017.
- Daou, Bernadette: “Feminisms in Lebanon: After Proving Loyalty to the ‘Nation’, Will the ‘Body’ Rise within the ‘Arab Spring’?”, **Civil Society Knowledge Centre**, June 2015, (Çevrimiçi) http://civilsociety-centre.org/sites/default/files/papers/bernadette_daou-english_translation_docx.pdf, Erişim Tarihi: 6 Kasım 2017.
- El-Khazen, Pierre: “The 1982 Israeli Invasion of Lebanon Reasons and Aims”, March 12, 2006, (Çevrimiçi) http://www.khazen.org/index.php?option=com_content&view=article&id=1186&catid=129&Itemid=174, Erişim Tarihi: 25 Ekim 2017.
- Esen, Tuğba: “Baron Otel İçin Bir Devrin Sonu”, **Agos**, 25 Mart 2016, (Çevrimiçi) <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/14806/baron-otel-icin-bir-devrin-sonu>, Erişim Tarihi: 21 Aralık 2017.
- Esen, Tuğba: “Halep’in Son ‘Baron’una Veda”, **Agos**, 27 Ocak 2016, (Çevrimiçi) <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/14168/halepin-son-baronuna-veda>, Erişim Tarihi: 21 Aralık 2017.
- Fattah, Hassan M.: “A Nation with a Long Memory, but a Truncated History”, **The New York Times**, January 10, 2007, (Çevrimiçi) <http://www.nytimes.com/2007/01/10/world/middleeast/10textbooks.html>, Erişim Tarihi: 7 Kasım 2017.

- Gambill, Gary C.: “Nasrallah Boutros Sfeir: 76th Patriarch of the Maronite Church”, **Middle East Intelligence Bulletin**, Vol. 5, No. 5, May 2003, (Çevrimiçi) http://www.meforum.org/meib/articles/0305_ld.htm, Erişim Tarihi: 24 Ekim 2017.
- Harb, Imad: “Lebanon’s Confessionalism: Problems and Prospects”, **USIPeace Briefing**, 2006, (Çevrimiçi) http://www.usip.org/pubs/usipeace_briefings/2006/0330_lebanon_confessionalism.html, Son Erişim Tarihi: 13 Mart 2017.
- Khalaf, Salim G.: “What was Historical Syria and Phoenicia?: Is There Confusion?”, **Encyclopeida Phoeniciana**, (Çevrimiçi) <http://phoenicia.org/syria.html>, Erişim Tarihi: 28 Mayıs 2017.
- Khoury, Doreen: “Women’s Political Participation in Lebanon: How Family, Sect and the State Conspire against Women’s Participation in the Public Sphere”, **Heinrich Böll Stiftung**, September 23, 2013, (Çevrimiçi) <https://lb.boell.org/en/2013/09/23/womens-political-participation-lebanon>, Erişim Tarihi: 6 Kasım 2017.
- Krayem, Hassan: “The Lebanese Civil War and the Taif Agreement”, **American University of Beirut**, (Çevrimiçi) <http://ddc.aub.edu.lb/projects/pspa/conflict-resolution.html>, Erişim Tarihi: 21 Ekim 2017.
- Levent, Hediye: “Hariri İstifasını Geri Çekti”, **Amerika’nın Sesi**, 5 Aralık 2017, (Çevrimiçi) <https://www.amerikaninsesi.com/a/lubnan-basbakani-hariri-istifasini-geri-cekti/4149949.html>, Erişim Tarihi: 7 Aralık 2017.
- Mehlis, Detlev: **Report of the International Independent Investigation Commission Established Pursuant to Security Council Resolution 1595 (2005)**, Beirut, The Commission, 2005.
- Mert, Nuray: “Nuray Mert Beyrut’u Yazdı (2)”, **Radikal**, 4 Eylül 2006, (Çevrimiçi) <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=197716>, Erişim Tarihi: 11 Mart 2017.

- Moaddel, Mansoor: “Ethnicity and Values among the Lebanese Public: Findings from Avalues Survey”, **Population Studies Center**, (Çevrimiçi) https://www.psc.isr.umich.edu/research/tmp/moaddel_lebanese_survey_pr_jan08.pdf, Erişim Tarihi: 7 Kasım 2017.
- Moaddel, Mansoor, Kors, Jean ve Gärde, Johan: “Sectarianism and Counter-Sectarianism in Lebanon”, **Population Studies Center**, Report 12-757, May 2012.
- Mortada, Radwan: “ISIS Declares War on Lebanon”, **Al-Akhbar**, June 27, 2014, (Çevrimiçi) <http://english.al-akhbar.com/node/20346>, Erişim Tarihi: 30 Ekim 2017.
- Orhan, Oytun et al.: “Suriye’ye Komşu Ülkelerde Suriyeli Mültecilerin Durumu: Bulgular, Sonuçlar ve Öneriler”, **Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi**, Rapor No. 189, Nisan 2014.
- Rızk, Karam: “Milestones in the History of the Lebanese Maroni Order”, **The Journal of Maronites Studies**, Vol. 4, No. 2, July 2000, (Çevrimiçi) http://www.libanon-wein.de/cms/upload/pdf/maronitische-kirche/history_en.pdf, Erişim Tarihi: 16 Nisan 2017.
- Salem, Paul: “Superpowers and Small States: An Overview of American-Lebanese Relations”, June 1992, **Cahiers de la Méditerranée**, (Çevrimiçi) <http://www.clhrf.com/document/psal2.htm>, Erişim Tarihi: 15 Ekim 2017.
- Salem, Paul: “Notes on the Question of Lebanese Nationalism”, **The Beirut Review**, No. 6, Sonbahar 1993, (Çevrimiçi) <http://www.lcps-lebanon.org/pub/breview/br6/salemb6pt1.html>, Erişim Tarihi: 12 Ekim 2017.
- Samuel, Mark: “The Dilemma of the Assyrians in Lebanon”, **Assyrian Education Network**, February 1, 2001, (Çevrimiçi) <http://www.atour.com/education/20010201a.html>, Erişim Tarihi: 5 Mayıs 2017.
- Sanjian, Ara: “Déjà Vu: Armenians and the 2009 Parliamentary Elections in Lebanon”, **Armenian News Network / Groong**, June 29, 2009, pp.

1-43, (Çevrimiçi) <http://www.groong.org/ro/ro-20090629.html>, Erişim Tarihi: 9 Aralık 2017.

Thompson, Elizabeth: “Neither Conspiracy nor Hypocrisy: The Jesuits and the French Mandate in Syria and Lebanon”, August 2000, (Çevrimiçi) <http://www.ciaonet.org/conf/mei01/the01.html>, Erişim Tarihi: 21 Eylül 2017.

Zablitz, Jocelyne: “Lebanon’s Armenians Denounce Turkish UN Force”, September 8, 2006, (Çevrimiçi) <http://www.azatutyun.am/content/article/1583957.html>, Erişim Tarihi: 8 Şubat 2018.

Ziade, Mona: “Hariri’s Mea Culpa: We’ll Do Things Differently”, **The Daily Star Lebanon**, August 21, 1998, (Çevrimiçi) <http://www.dailystar.com.lb/News/Lebanon-News/1998/Aug-21/13667-hariris-mea-culpa-well-do-things-differently.ashx>, Erişim Tarihi: 23 Mayıs 2017.

Action Committee of the Armenian Evangelical Union: **A Survey of Social Problems and Needs within the Armenian Community in Lebanon**, Beirut, Armenian Evangelical Union, 1970.

“Armenia Will Provide Lebanon with Financial Aid of 20 Million Drams”, **Azg Daily**, July 28, 2006, (Çevrimiçi) www.azg.am, Erişim Tarihi: 4 Şubat 2018.

Armenian General Benevolent Union, **A Brief Overview of AGBU in Lebanon**, Pamphlet, 2001.

“Avatıf-ı Saltanat-ı Seniyyeden Cebel-i Lübnan’a İhsan Buyurulan Nizamname-i Havi Ferman-ı Âlişanın Suret-i Münferidesidir”, **Salname-i Cebel-i Lübnan**, Mutasarrıfat Matbaası, 1305, sayfa numaraları yok.

“Bkirki Communiqué of Religious Leaders”, **The Beirut Review**, No: 6, Fall 1993, (Çevrimiçi) <http://www.lcps-lebanon.org/pub/breview/br6/index.html>, Erişim Tarihi: 24 Ekim 2017.

“Country Profile”, **Republic of Lebanon, Ministry of Finance**, (Çevrimiçi) [www.finance.gov.lb/ main/aboutus/ CountryProfile/ CountryOverview.pdf](http://www.finance.gov.lb/main/aboutus/CountryProfile/CountryOverview.pdf), Erişim Tarihi: 14 Ocak 2018.

(Çevrimiçi) <http://groong.usg.edu/ro/ro-19980921.html>, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2018.

(Çevrimiçi) <http://www.hamazkayin.com>, Erişim Tarihi: 9 Aralık 2017.

(Çevrimiçi) <https://hrantdink.org/en/activities/projects/history-program/1179-connecting-diasporas-via-digital-libraries-panel>, Erişim Tarihi: 10 Şubat 2018.

(Çevrimiçi) <https://www.homenetmen.org>, Erişim Tarihi: 9 Aralık 2017.

(Çevrimiçi) www.homenmen.org, Erişim Tarihi: 9 Aralık 2017.

“Director’s Annual Report”, Beirut, The Howard Karagheusian Commemorative Corporation, 2002.

“Dürzi Lider Canbolat: Hariri’nin Dönme Zamanı Geldi, Alternatifi Yok”, **Sputnik News**, 10 Kasım 2017, (Çevrimiçi) <https://tr.sputniknews.com/ortadogu/201711101030946186-durzi-canbolat-hariri-suudi-arabistan-fransa-lubnan/>, Erişim Tarihi: 11 Kasım 2017.

“Franco-German Armistice: June 25, 1940”, September 29, 1996, (Çevrimiçi) <http://www.ibiblio.org/pha/policy/1940/400625a.html>, Erişim Tarihi: 21 Haziran 2017.

“Flow of Citizens Applying for Temporary Asylum Status”, **Hayastani Hanrapetutyun Armenian**, September 28, 2006, (Çevrimiçi) www.hhpress.am, Erişim Tarihi: 8 Şubat 2018.

“Girit Vilâyet Nizamnamesi”, **Düstur**, 1. Tertip, Cilt 1, 1868.

“Hizbullah Lideri Nasrallah: Hariri’yi Alıkoyan Suudi Arabistan, Lübnan’a Hakaret Etti”, **BBC Türkçe**, 10 Kasım 2017, (Çevrimiçi)

<http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-41943158>, Erişim Tarihi: 11 Kasım 2017.

“Lebanese Government Says Soldier Killed by ‘Terrorist’ Nusra Front”, **Al-Arabiya**, September 20, 2014, (Çevrimiçi) <http://english.arabiya.net/en/News/middle-east/2014/09/20/Nusra-Front-executes-Lebanese-soldier.html>, Erişim Tarihi: 30 Ekim 2017.

“Lebanon: 2011 Article IV Consultation”, **International Monetary Fund**, February 2012, pp. 28-38, (Çevrimiçi) <https://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2012/cr1239.pdf> (01.12.16), Erişim Tarihi: 30 Ekim 2017.

“Lebanon Chamber of Deputies Resolution”, April 3, 1997, (Çevrimiçi) http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.162/current_category.7/affirmation_detail.html, Erişim Tarihi: 7 Şubat 2018.

“Lebanon Parliament Resolution”, May 11, 2000, (Çevrimiçi) http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.161/current_category.7/affirmation_detail.html, Erişim Tarihi: 7 Şubat 2018.

“Lebanon Population”, **Country Meters**, (Çevrimiçi) <http://countrysimeters.info/en/Lebanon>, Erişim Tarihi: 4 Kasım 2017.

“Lebanon Population”, **Worldometers**, (Çevrimiçi) <http://www.worldometers.info/world-population/lebanon-population/>, Erişim Tarihi: 4 Kasım 2017.

“Lebanon Population 2017”, **World Population Review**, (Çevrimiçi) <http://worldpopulationreview.com/countries/lebanon-population/>, Erişim Tarihi: 4 Kasım 2017.

“Lebanon Pulled into War with ISIS”, **Al-Arabiya**, October 18, 2014, (Çevrimiçi) <http://english.alarabiya.net/en/perspective/analysis/2014/10/18/Lebanon-pulled-into-war-with-ISIS.html>, Erişim Tarihi: 30 Ekim 2017.

“Lebanon’s Constitution of 1926 with Amendments through 2004”, **Constitute**, (Çevrimiçi) https://www.constituteproject.org/constitution/Lebanon_2004.pdf?lang=en, pp. 1-23, Erişim Tarihi: 10 Eylül 2017.

“Machnouk Sets 2018 Parliamentary Elections for May 6”, **The Daily Star Lebanon**, December 15, 2017, (Çevrimiçi) <http://www.dailystar.com.lb/News/Lebanon-News/2017/Dec-15/430333-machnouk-sets-2018-parliamentary-elections-for-may-6.ashx>, Erişim Tarihi: 18 Aralık 2017.

National Security Adviser, “284. Minutes of National Security Council Meeting”, Foreign Relations of the United States, 1969-1976 (Volume XXVI, Arab-Israeli Dispute, 1974-1976, Document 284), April 7, 1976, (Çevrimiçi) <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v26/d284>, Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2017.

“Resolution 1701”, UN Security Council, Ağustos 2006, (Çevrimiçi) <http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/PKO%20SRES1701.pdf>, Erişim Tarihi: 30 Ekim 2017.

“Sykes-Picot Agreement (15 & 16 May, 1916)”, (Çevrimiçi) <https://www.saylor.org/site/wp-content/uploads/2011/08/HIST351-9.2.4-Sykes-Picot-Agreement.pdf>, Erişim Tarihi: 14 Temmuz 2017.

“Syria Regional Refugee Response”, (Çevrimiçi) <http://data.unhcr.org/syrianrefugees/country.php?id=122>, Erişim Tarihi: 30 Ekim 2017.

“1989 اتفاق الطائف، 30 ايلول 1989” (Türkçesi: “Taif Anlaşması, 30 Eylül 1989”), (Çevrimiçi) <https://www.lstatic.org/PDF/documents/Taif-Agreement-30-sep-1989.pdf>, Erişim Tarihi: 12 Temmuz 2017.

“The Brammertz Report”, **Third Report of the IIIC Established Pursuant Security Council Resolutions 1595, 1636 and 1644**, New York, March 15, 2006.

“The Cairo Agreement”, **The Daily Star Lebanon**, (Çevrimiçi)
http://www.dailystar.com.lb/researcharticle.asp?article_id=42,
Erişim Tarihi: 17 Ekim 2017.

“The Consequences of Limited Legal Status for Syrian Refugees in Lebanon - NCR Lebanon Field Assessment Part Two: North, Bekaa and South”, **Norwegian Refugee Council**, March 2014.

“The Doha Agreement”, **Nowlebanon**, 21 Mayıs 2008, (Çevrimiçi)
<http://www.nowlebanon.com/NewsArchiveDetails.aspx?ID=44023>,
Erişim Tarihi: 26 Ekim 2017.

The Head of the UN Team Investigating the Assassination of Ex-Lebanese Prime Minister Refik Hariri, “The Fitzgerald Report”, **United Nations**, New York, March 24, 2005.

“The Hussein-McMahon Letters (October 24, 1915)”, (Çevrimiçi)
<http://www.lib.byu.edu/~rdh/wwi/1916/mcmahon.html>, Erişim
Tarihi: 14 Temmuz 2017.

The King-Crane Commission Report (August 28, 1919)”, (Çevrimiçi)
<http://net.lib.byu.edu/~rdh7/wwi/1918p/kncr.html>,
Erişim Tarihi: 14 Temmuz 2017.

“Unequal and Unprotected: Women’s Rights under Lebanese Personal Status Laws”, **Human Rights Watch**, The United States of America, January 2015.

“United Armenian Fund Donates \$4.5 Million to All 28 Armenian Schools in Lebanon”, **Aztag**, November 2, 2006, (Çevrimiçi)
http://www.aztagdaily.com/EnglishSupplement/NEWS_11032006_0001.htm, Erişim Tarihi: 4 Şubat 2018.

“Who is Wissam el-Hassan?”, **Al-Akhbar**, October 2012, (Çevrimiçi) <http://english.al-akhbar.com/node/13029>, Erişim Tarihi: 30 Ekim 2017.

Gazeteler

An-Nahar, June 7, 1960.

An-Nahar, January 26, 1998.

An-Nahar, March 21, 1998.

An-Nahar, March 31, 1998.

Ararat, June 17, 2006.

Ararat, July 15, 1953.

Aztag, May 3, 1947.

Aztag, July 3-4, 1953.

Aztag, June 16, 1960.

Aztag, June 18, 1960.

Aztag, October 7, 1983.

Aztag, September 26, 1989.

Aztag, June 14, 2005.

Financial Times, February 17, 1984.

The Daily Star Lebanon, January 8, 1998.

Zartok, April 6, 1960.

Adivar, Halide E.: “Lübnan ve Arap Diyarı”, **Yeni İstanbul**, (20 Nisan 1955 - 8 Mayıs 1955 tarihleri arasında yayımlanan yazı dizisi).

“Çerkes Hasan Bey’in Hatıraları”, **Alemdar**, 19, 20, 22, 23, 25, 26 ve 28 Haziran 1919.

EKLER

EK I

TAİF ANLAŞMASI¹

Bir - Genel İlkeler ve Reformlar

I. Genel İlkeler

A. Lübnan, Anayasası'nda belirtilen ve uluslararası olarak tanınan sınırları içerisinde toprak, insan ve kurumlar bakımından bağımsız ve egemen bir ülkedir ve tüm yurttaşları için nihai bir anavatandır.

B. Lübnan, kimliği ve aidiyetiyle Arap'tır. Arap Devletleri Birliği'nin kurucu ve aktif bir üyesidir ve anlaşmalarına bağlıdır. Birleşmiş Milletler Örgütü'nün kurucu ve aktif bir üyesidir ve tüzüğüne bağlıdır. Lübnan, Bağlantısızlar Hareketi'nin bir üyesidir. Lübnan devleti istisnasız olarak tüm alanlarda bu ilkeleri somutlaştırmalıdır.

C. Lübnan, toplumsal özgürlüklere, özellikle düşünce ve inanç özgürlüğüne saygıya, toplumsal adalete, hakların ve ödevlerin tüm yurttaşlar arasında ayrımcılık ve tercih olmaksızın eşitliğine dayanan demokratik ve parlamenter bir cumhuriyettir.

D. Halk, yetkilerin kaynağıdır. Halk, egemendir ve anayasal kurumlar aracılığıyla egemenliğini tecrübe edecektir.

E. Sistem, kuvvetlerin ayrılığı ilkesine ve kuvvetler arasında denge ve işbirliğine dayanır.

F. İktisadi sistem bireysel girişimi ve özel mülkiyeti garanti eden özgür bir sistemdir.

¹ Metnin Türkçe çevirisi bana aittir. Anlaşma'nın Arapça tam metni için bkz. "اتفاق الطائف، 30 ايلول 1989" (Türkçesi: "Taif Anlaşması, 30 Eylül 1989"), (Çevrimiçi) <https://www.lstatic.org/PDF/documents/Taif-Agreement-30-sep-1989.pdf>, Erişim Tarihi: 12 Temmuz 2017.

G. Kültürel, toplumsal ve iktisadi olarak dengeli bir kalkınma, devletin birliğinin ve sistemin istikrarının dayanak noktasıdır.

H. Mali, iktisadi ve toplumsal reformlar aracılığıyla kapsamlı toplumsal adaleti elde etmek için çaba sarf edilecektir.

I. Lübnan'ın toprakları birdir ve tüm Lübnanlılara aittir. Her Lübnanlı, ülkenin herhangi bir yerinde yaşama ve hukukun üstünlüğü altında fayda sağlama hakkına sahiptir. Halk, herhangi bir aidiyet temelinde sınıflandırılmaz ve herhangi bir ayrışma, bölünme ve tehcir olmayacaktır.

İ. Birlikte yaşama paktını ihlal eden bir otorite meşru olamaz.

II. Siyasi Reformlar

A. Temsilciler Meclisi

Temsilciler Meclisi, hükümetin politika ve eylemleri üzerine kapsamlı denetim tecrübe eden yasama gücüdür.

1. Meclis Başkanı ve yardımcısı, Meclis'in faaliyet dönemi süresi için seçilecektir.

2. Meclis Başkanı'nı ve yardımcısını seçtikten iki yıl sonraki ilk oturumda, Meclis, bir defaya mahsus olmak üzere, en az 10 temsilcinin imzaladığı bir dilekçeye göre ve Meclis'in üçte iki çoğunluğuyla Meclis Başkanı ve yardımcısı için güvensizlik oylaması yapabilir. Güvenoyunun çekilmesi halinde Meclis, boşalan makam için görevlendirme yapmak üzere acilen toplanmalıdır.

3. Temsilciler Meclisi'ne sunulan hiçbir acil tasarı halka açık bir toplantının gündemine eklenmeyip okunmadıkça ve Anayasa'da belirtilen yasal süre içerisinde tasarıyla ilgili karar çıkmadıkça ve Kabine'nin onayı alınmadıkça yasalaşamaz.

4. Seçim bölgeleri iller olacaktır.

5. Temsilciler Meclisi, mezhepçi kısıtlamalar olmaksızın bir seçim yasasını onaylamadıkça Meclis sandalye sayısı aşağıdaki temellere göre ayrılmalıdır:

a. Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında eşit.

b. Dinler içinde mezheplere göre orantılı.

c. Bölgeler arasında orantılı.

6. Temsilciler Meclisi'nin üye sayısı Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında eşit olarak paylaşılacak üzere 108'e çıkarılacaktır. Bu belgeye göre oluşan ve bu belgenin ilanından önce boşalan koltuklar, istisnai olarak ve sadece bir kez olmak üzere kurulması planlanan Ulusal Uyum Hükümeti tarafından atanmayla doldurulacaktır.

7. Ulusal ve mezhepçi olmayan bir temelle ilk Temsilciler Meclisi'nin seçilmesiyle beraber tüm ruhani grupların temsil edileceği bir Senato kurulmalıdır. Senato'nun yetkileri kritik meselelerle sınırlandırılacaktır.

B. Cumhurbaşkanlığı

Cumhurbaşkanı, devletin başı ve ülkenin birliğinin sembolüdür. Anayasal hükümler çerçevesinde Anayasa'ya ve Lübnan'ın bağımsızlığının, birliğinin ve toprak bütünlüğünün korunmasına düşkün olmalıdır. Bakanlar Kurulu'nun gücüne tabi olan Silahlı Kuvvetler'in başkomutanıdır. Cumhurbaşkanı, aşağıdaki ayrıcalıkları tecrübe edecektir:

1. Oy kullanmaksızın istediği zaman Kabine toplantısına başkanlık eder.
2. Yüksek Savunma Kurulu'na başkanlık eder.
3. Kararnameler çıkarır ve yayınlanmalarını talep eder. Ayrıca Bakanlar Kurulu'na, Cumhurbaşkanlığı'na sunulduktan sonraki 15 gün içerisinde aldıkları bir kararı gözden geçirmelerini sorma hakkına sahiptir. Kabine'nin kararında ısrar etmesi veya yasal süre içerisinde kararnamenin çıkarılmaması veya geri gönderilmemesi halinde kararname geçerli, de jure sayılacaktır ve yayınlanmalıdır.
4. Anayasa'da belirtilen yasal süreler içerisinde yasaları resmen ilan eder ve Temsilciler Meclisi'nce onaylanmasının ardından yayınlanmalarını talep eder. Kabine'yi bilgilendirdikten sonra Anayasa'da belirtilen yasal süreler içerisinde ve Anayasa'da belirtilen ilkelere göre yasaların gözden geçirilmesini talep edebilir.

Yasal süreler içerisinde yasanın yayınlanmaması veya geri gönderilmemesi halinde yasalar geçerli, de jure sayılacaktır ve yayınlanmalıdır.

5. Kendisine Bakanlar Kurulu'na sunulan tasarıları Temsilciler Meclisi'ne havale eder.

6. Meclis Başkanı ile danışarak tayin edilmiş Başbakan'ı adlandırır. Bağlayıcı parlamenter danışmalara göre Cumhurbaşkanı, Meclis Başkanı'na sonucu bildirir.

7. Bağımsız olarak Başbakan'ı görevlendiren kararnameyi çıkarır.

8. Başbakan ile anlaşarak Kabine'yi kuran kararnameyi çıkarır.

9. Kabine istifasını veya bakanların istifasını kabul eden ve onları görevlerinden serbest bırakan kararnameleri çıkarır.

10. Büyükelçileri atar, büyükelçilerin akreditasyonlarını kabul eder ve kararnameyle devlet nişanlarını verir.

11. Başbakan ile anlaşarak sadece Bakanlar Kurulu'nun onayıyla geçerli olacak uluslararası anlaşmaların sonucunu ve imzalanmasını görüşür. Kabine, Temsilciler Meclisi'ni ülkenin çıkarları ve devlet birliği mümkün kıldığı zaman bu anlaşmalar hakkında bilgilendirir. Devlet maliyesini ilgilendiren hükümler içeren antlaşmalar, ticaret antlaşmaları ve yıllık olarak feshedilemeyecek diğer antlaşmalar Temsilciler Meclisi'nin onayı olmaksızın sonuçlandırılmaz.

12. İhtiyaç halinde Temsilciler Meclisi'ne hitap eder.

13. Başbakan ile anlaşarak ve kararnameyle Temsilciler Meclisi'ni olağanüstü oturuma çağırır.

14. Cumhurbaşkanı, gündem dışı herhangi acil bir meseleyi Kabine'ye sunma hakkına sahiptir.

15. Başbakan ile anlaşarak gerekli gördüğü her zaman Kabine'yi olağanüstü toplantıya çağırır.

16. Kararnameyle özel af çıkarır.

17. Görevinin icrasında, Cumhurbaşkanı, Anayasa'yı ihlal etmedikçe ve vatana ihanet etmedikçe sorumlu tutulamaz.

C. Başbakan

Başbakan, hükümetin başıdır, hükümeti temsil eder ve hükümet adına konuşur. Kabine tarafından tasarlanan genel siyaseti uygulamakla sorumludur. Başbakan, aşağıdaki yetkileri tecrübe edecektir:

1. Bakanlar Kurulu'na başkanlık eder.
2. Kabine'yi kurmak için parlamenter danışma faaliyetleri yürütür ve Kabine'nin kurulma kararnamesine karşı imza atar. Kabine, Bakanlık Bildirisi'ni güvenoyu için kurulduktan sonra 30 gün içinde Temsilciler Meclisi'ne sunmalıdır. Kabine, koruma dar anlamı haricinde güvenoyu almadan önce, istifasından veya istifa etmiş sayılmasından sonra yetkilerini tecrübe edemez.
3. Hükümetin genel siyasetini Temsilciler Meclisi'ne sunar.
4. Başbakan'ı görevlendiren, Kabine istifasını kabul eden veya Kabine'yi istifa etmiş sayan kararnameler haricinde tüm kararnameleri imzalar.
5. Olağanüstü oturum kararnamelerini, yasa ilan ve yasa gözden geçirme talep kararnamelerini imzalar.
6. Kabine'yi toplanmak üzere çağırır, Kabine gündemini tasarlar, gündemde bulunan konular ve tartışılacak acil konularla ilgili önceden Cumhurbaşkanı'nı bilgilendirir ve asıl oturum tutanaklarını imzalar.
7. Kamu idarelerinin ve kurumlarının faaliyetlerini takip eder, bakanlar arasında işbirliğini sağlar ve çalışmaların pürüzsüz ilerlemesini sağlamak için genel talimatları verir.
8. İlgili bakanla beraber devlet kurumlarıyla çalışma oturumları düzenler.
9. Yasaya göre, Yüksek Savunma Kurulu'na başkan yardımcılığı yapar.

D. Bakanlar Kurulu

Yürütme yetkisi Bakanlar Kurulu'na verilecektir.

Aşağıda tecrübe edecekleri yetkiler listelenmiştir:

1. Tüm alanlarda devletin genel siyasetini belirler, yasa ve kararname tasarılarını yapar ve uygulanmaları için gerekli kararları alır.
2. Yasa ve düzenlemelerin uygulanmasını izler ve istisnasız sivil, askeri ve güvenlik idare ve kurumlarının, tüm devlet kurumlarının faaliyetlerini denetler.
3. Bakanlar Kurulu, Silahlı Kuvvetler'i kontrol eden otoritedir.
4. Yasaya göre devlet memurlarını atar, görevden alır ve memurların istifalarını kabul eder.
5. Meclis'in olağan veya bir aydan daha uzun sürmemek üzere art arda iki kere çağırılrsa bile olağanüstü oturumlarda toplanmayı reddetmesi veya hükümeti felç etmek amacıyla bütçeyi tamamıyla iade etmesi halinde Cumhurbaşkanı'nın isteğiyle Temsilciler Meclisi'ni feshetme hakkı vardır. Bu hak, ilk durumda Meclis'in feshine sebep olan aynı nedenlerle tekrardan kullanılamaz.
6. Cumhurbaşkanı'nın bulunması halinde Cumhurbaşkanı, Kabine oturumlarına başkanlık eder.

Bakanlar Kurulu, özel merkezinde düzenli olarak toplanmalıdır. Kabine toplantısı için gerekli çoğunluk Kabine üyelerinin üçte ikisidir. Kabine, tüm kararları fikir birliğiyle veya mümkün değilse oylamayla almalıdır. Kararlar, toplantıda bulunan üyelerin çoğunluğu tarafından desteklenmelidir. Önemli konular Kabine üyelerinin üçte ikisinin onayını gerektirmektedir. Sayılacak konular önemli konu sayılmalıdır: Olağanüstü hal ilanı ve feshi, savaş ve barış, genel seferberlik, uluslararası anlaşma ve antlaşmalar, Devlet'in kamu bütçesi, kapsamlı ve uzun dönem kalkınma planları, üst düzey devlet memurlarının veya denklelerinin atanması, idari bölümlerin düzenlenmesi, Temsilciler Meclisi'nin feshi, seçim yasası, vatandaşlık yasası, kişisel hal yasası ve Kabine üyelerinin görevden alınması.

E. Bakanlar

Bakanların ayrıcalıkları kitlesel sorumluluk ilkesi ve hükümetin genel siyasetine uyumlu bir tavır içerisinde pekiştirilmelidir. Bir bakan, Bakanlar Kurulu'nun bir kararı veya Temsilciler Meclisi'nin bireysel olarak o bakandan güvenoyunu çekmesi haricinde makamından serbest bırakılamaz.

F. Kabine İstifası, Kabine'yi İstifa Etmiş Saymak ve Bakanların Görevden Alınması

1. Kabine aşağıdaki hallerde istifa etmiş sayılır:

- a. Kabine'nin başı istifa ederse.
- b. Kuruluş kararnamesinde belirtilene göre üyelerin üçte biri yitirilirse.
- c. Kabine'nin başı vefat ederse.
- d. Cumhurbaşkanı'nın döneminin başlangıcında.
- e. Temsilciler Meclisi'nin döneminin başlangıcında.
- f. Temsilciler Meclisi, kendi inisiyatifıyla veya bir güven oylamasına göre güvenoyunu çekerse.

2. Bir bakan, Bakanlar Kurulu'nun onayıyla ve Cumhurbaşkanı ile Başbakan'ın imzalayacağı bir kararnameyle görevinden serbest bırakılabilir.

3. Kabine'nin istifa etmesi veya istifa etmiş sayılması halinde Temsilciler Meclisi, yeni bir Kabine kurulana ve güvenoyu alana kadar de jure olarak olağanüstü bir oturumda toplanmış sayılır.

G. Siyasi Mezhepçiliğin Lağvedilmesi

Siyasi mezhepçiliğin lağvedilmesi temel bir ulusal hedeftir.

Bu hedefi elde etmek için, aşamalı bir planla çaba sarf edilmesi gereklidir. Hristiyanlar ve Müslümanlar tarafından eşit paylaşım temelini seçen Temsilciler Meclisi, bu hedefi elde etmek için gerekli tedbirleri almalı ve Cumhurbaşkanı'nın

başkanlık edeceği, Meclis Başkanı ve Başbakan'ın yanı sıra siyasi, entelektüel ve toplumsal figürleri de içeren ulusal bir kurul kurmalıdır. Kurulun görevi mezhepçiliği kaldırmaya yarayacak araçları incelemek ve önermek, onları Temsilciler Meclisi ile Kabine'ye sunmak ve aşamalı planın uygulanmasını takip etmektir.

Geçiş dönemi süresince aşağıdakiler yapılmalıdır:

1. Mezhepçi temsil temelini lağvederek kamu işlerinde, adalette, orduda, güvenlikte, kamu kurumlarında ve karışık kurumlarda ve bağımsız kurumlarda, ulusal uyumun prensiplerine göre yeterlilik ve uzmanlığa dayanılması ve sadece üst düzey ve dengi makamlar istisna tutularak bu makamların herhangi bir mezhebe paylaştırılmadan eşit olarak Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında paylaşılması.
2. Kimlik belgelerinde mezhep, tarikat ve din bahsinin kaldırılması.

III. Diğer Reformlar

A. İdari Yerelleşme

1. Lübnan devleti, güçlü bir merkezi otoriteyle tek ve birleşik bir devlet olmalıdır.
2. Valilerin ve bölge idari amirlerinin ayrıcalıkları genişletilmeli ve tüm devlet idareleri vatandaşlara hizmeti sağlamak ve yerel olarak ihtiyaçlarını karşılamak için mümkün olan en üst düzeyde temsil edilmeli.
3. İdari bölünüş, birlikte yaşamayı ve toprak, halk ve kurum bütünlüklerini korurken ulusal karmayı benimseyen bir tavırla gözden geçirilmeli.
4. Genişletilmiş idari yerelleşme, daha küçük idari bölümler düzeyinde (bölgeler ve daha aşağı bölümler), yerel katılımı sağlamak amacıyla bir bölge amiri başkanlığında her bölgede bir kurulun seçilmesi yoluyla benimsenmeli.
5. Lübnan illerini iktisadi ve toplumsal olarak kalkındırabilecek kapsamlı ve bütün bir kalkınma planı benimsenmeli ve gerekli mali kaynaklar yoluyla belediyeler, birleşik belediyeler ile belediye birliklerinin kaynakları güçlendirilmeli.

B. Mahkemeler

1. Tüm memur ve vatandaşların hukukun gücüne tabi olduklarını ve bir yandan yasama ve yürütme erklerinin eylemleri arasında uyum olmasını diğer yandan da Lübnanlıların temel hakları ile yaygın birlikte yaşamanın değişmezlerini Anayasa’da belirtildiği üzere sağlamak için:

a. Anayasa’da belirtilen ve görevi cumhurbaşkanlarını ve bakanları yargılamak olan Yüce Divan kurulmalı. Bu mahkemede yargılanmaya dair kuralları içeren özel bir yasa ilan edilmeli.

b. Anayasa’yı yorumlayacak, yasaların anayasallığını gözlemleyecek ve Cumhurbaşkanlığı ile Parlamento seçimlerinden doğacak anlaşmazlıkları çözecek bir Anayasa Kurulu kurulmalı.

c. Aşağıdaki otoriteler Anayasa’nın yorumlanması ve yasaların anayasallığının gözlemlenmesiyle ilgili konuları Anayasa Kurulu’na gönderme hakkına sahiptir:

(1) Cumhurbaşkanı.

(2) Meclis Başkanı.

(3) Başbakan.

(4) Temsilciler Meclisi üyelerinin belirli bir yüzdesi.

2. Din ve devlet arasında uyum ilkesini sağlamak için Lübnan mezheplerinin liderleri aşağıdaki konularla ilgili olarak Anayasa Kurulu’na başvurabilir:

a. Medeni hal konuları.

b. İnanç ve ibadet özgürlükleri.

c. Dini eğitim özgürlüğü.

3. Yargının bağımsızlığını sağlamak için Yüksek Yargı Kurulu’nun belirli bir sayıda üyesi yargı erki tarafından seçilecektir.

C. Parlamenter Seçim Yasası

Parlamento seçimleri iller temelinde, Lübnanlılar arasında birlikte yaşamayı sağlayan kurallar ışığında ve halk içindeki tüm kısım ve nesillerin güvenilir ve etkili siyasi temsilini sağlamak için yeni bir yasaya göre yapılmalıdır. Bu, idari bölünüşün toprak, halk ve kurum birlikleri bağlamında gözden geçirilmesinden sonra yapılacaktır.

D. Sosyo-ekonomik Kalkınma Konseyi'nin Kurulması

Çeşitli sektörlerden temsilcilerin devletin sosyo-ekonomik siyasetinin tasarlanmasına öneri ve teklifler sunarak katılmalarını sağlamak amacıyla bir sosyo-ekonomik kurul kurulmalıdır.

E. Eğitim

1. Eğitim herkese sağlanmalı ve en azından ilköğretim düzeyinde zorunlu kılınmalıdır.
2. Eğitim özgürlüğü genel yasa ve düzenlemelere göre benimsenmelidir.
3. Özel eğitim korunmalı ve özel okullar ve ders kitapları üzerindeki devlet kontrolü güçlendirilmelidir.
4. Resmi, mesleki ve teknik eğitim, ülkenin kalkınma ve yeniden inşa ihtiyaçlarına göre bir tavırla iyileştirilmeli, teşvik edilmeli ve geliştirilmeli. Lübnan Üniversitesi'nin durumu iyileştirilmeli ve üniversiteye, özellikle de uygulamalı fakültelerine destek sağlanmalı.
5. Müfredat gözden geçirilmeli ve ulusal aidiyet ile uyum, ruhani ve kültürel açıklığı güçlendiren ve tarih ile ulusal eğitim konularında ders kitaplarını birleştiren bir tavırla geliştirilmeli.

F. Bilgi

Tüm medya hukukun şemsiyesi altında ve müşterek eğilimlere ve savaş durumunun bitişi hedefine hizmet edecek bir çatı altında yeniden düzenlenmeli.

İki - Lübnan Devletinin Egemenliğinin Tüm Lübnan Topraklarına Yayılması

Tüm Lübnan tarafların ulusal uyum temelinde güçlü bir devlet kurulması üzerinde anlaştığı göz önünde bulundurularak, Ulusal Uyum Hükümeti, hedefi devletin kendi gücüyle tüm Lübnan topraklarında Lübnan devletinin egemenliğinin yayılması olan bir yıllık detaylı bir plan tasarlamalıdır. Planın ana hatları aşağıdaki gibidir:

I. Lübnanlı olan ve olmayan tüm milislerin lağvı ilan edilmeli. Milislerin tüm silahları Ulusal Uyum Belgesi'nin onayı, Cumhurbaşkanı'nın seçimi, Ulusal Uyum Kabinesi'nin oluşturulması ve siyasi reformların anayasal olarak onaylanmasından itibaren başlayan altı aylık bir süreç içerisinde Lübnan devletine teslim edilmelidir.

II. İç Güvenlik Kuvvetleri şu vasıtalarla güçlendirilmelidir:

A. Silah altında olanların temel eğitimleri ile başlayarak istisnasız tüm Lübnanlıların orduya alınmasının yolu açılmalı, silah altında olanlar illerdeki birimlere dağıtılmalı ve organize ve düzenli eğitimlere tabi tutulmalıdır.

B. Güvenlik Kurumu'nun bireylerin kara, deniz ve hava yoluyla girişler üzerinde denetimini sağlamak üzere güçlendirilmesi.

III. Silahlı Kuvvetler'in güçlendirilmesi

A. Silahlı Kuvvetler'in temel görevi anavatanı korumak ve gerektiğinde İç Güvenlik Kuvvetleri'nin kapasitesini aşan ve kendi başına baş edemediği bir tehlike halinde toplumsal düzeni korumaktır.

B. Silahlı Kuvvetler, Bakanlar Kurulu'nca belirlenecek koşullar altında İç Güvenlik Kuvvetleri'ne güvenliği sağlamada yardım edecektir.

C. Silahlı Kuvvetler, İsrail'in saldırganlığına karşı koyarken ulusal sorumluluklarını yerine getirebilmesi için bir, hazır ve eğitilmiş olmalıdır.

D. İç Güvenlik Kuvvetleri, güvenlik görevlerini üzerine almaya hazır olduğunda Silahlı Kuvvetler kışlalarına döneceklerdir.

E. Silahlı Kuvvetler istihbaratı yalnız askeri hedeflere hizmet etmek üzere yeniden düzenlenmelidir.

IV. Yerinden edilmiş Lübnanlılar sorunu temelinden çözülmelidir ve 1975'ten beri yerinden edilen Lübnanlıların eski yerlerine geri dönme hakkı kabul edilmelidir. Bu hakkı koruyacak yasalar ve yeniden inşa araçları sağlanmalıdır.

Lübnan devletinin hedefinin birincil olarak İç Güvenlik Kuvvetleri tarafından temsil edilen kendi güçleri tarafından otoritesinin Lübnan topraklarına yayılması olduğu göz önünde bulundurularak ve Suriye ile Lübnan'ı birbirine bağlayan kardeşçe ilişkiler ışığında, Ulusal Uyum Belgesi'nin onaylanması, Cumhurbaşkanı'nın seçimi, Ulusal Uyum Kabinesi'nin oluşturulması ve siyasi reformların anayasal olarak onaylanmasının ardından başlayacak ve iki yıldan uzun olmayacak bir süre içinde, Suriye güçleri neyse ki Lübnan meşruiyetinin güçlerine Lübnan devletinin otoritesinin yayılmasında yardımcı olacaklardır. Bu süreçten sonra iki hükümet (Suriye Hükümeti ve Lübnan Ulusal Uyum Hükümeti), Suriye güçlerinin Bekaa bölgesine ve Dahr-al Baydar'dan Hammana-Mdairej-Ayn Dara hattına olan Batı Bekaa girişine ve gerektiğinde müşterek bir Lübnan-Suriye ordu komitesi tarafından belirlenecek diğer noktalara kaydırılmasının kararı verilmelidir. Ayrıca iki hükümet tarafından yukarıda belirtilen bölgelerde Suriye güçlerinin bulunuşunun kapsam ve süresini ve bulundukları bölgelerde Lübnan devleti otoriteleriyle ilişkilerini belirlemek üzere bir anlaşmaya varılmalıdır. Arzu etmeleri halinde bu anlaşmaya varma noktasında Yüksek Arap Üçlü Komitesi yardımcı olmaya hazırlıklıdır.

Üç - Lübnan'ı İsrail İşgalinden Kurtarmak

Uluslararası olarak tanınan Lübnan sınırlarına kadar uzanan bölgelerde devlet otoritesini geri kazanmak aşağıdakileri gerektirmektedir:

A. İsrail işgalinin tamamen bitirilmesini amaçlayan 425 numaralı karar ve diğer BM Güvenlik Konseyi kararlarının uygulanması için çaba sarf etmek.

B. Milattan sonra 23 Mart 1949'da imzalanan ateşkes anlaşmasına uymak.

C. Tüm Lübnan topraklarını İsrail işgalinden kurtarmak için gerekli adımları atmak, devlet otoritesini tüm topraklara yaymak ve uluslararası olarak tanınan sınır bölgesine Lübnan Ordusu'nu konuşlandırmak; İsrail geri çekilmesini sağlamak ile sınır bölgesinde güvenlik ve istikrarın geri gelmesi fırsatını sağlamak için Güney Lübnan'da BM güçlerinin varlığını güçlendirmek için çabaları arttırmak.

Dört - Lübnan-Suriye İlişkileri

Lübnan, Arap aidiyeti ve kimliğiyle tüm Arap ülkelerine gerçek kardeşçe ilişkilerle bağlıdır. Lübnan ve Suriye arasında kan bağlarının kökenleri, tarih ve müşterek kardeşçe çıkarlardan gücünü alan özel bir ilişki vardır. Bu, iki ülkenin koordinasyonu ve işbirliğinin kurulmasına, her alanda anlaşmalarla somutlaştırılmasına dayanan, iki ülkenin de egemenliği ve bağımsızlığı çatısı altında iki kardeş ülkenin çıkarlarını yerine getiren bir tavır içinde bir mefhumdur. Bundan dolayı ve güvenlik temellerini güçlendirmek bu ayrıcalıklı bağların geliştirilmesi için ihtiyaç duyulacak iklimi de yarattığından, hiçbir koşulda Lübnan'ın Suriye'nin güvenliğine bir tehdit kaynağı barındırmasına izin verilmemeli ve Suriye'nin de Lübnan'ın güvenliğine bir tehdit kaynağı barındırmasına izin verilmemeli. Bununla beraber Lübnan da kendisinin ve Suriye'nin güvenliğini zedelemeyi hedefleyen bir güç, devlet veya örgüte bir yol veya kaynak olmasına izin vermemeli. Lübnan'ın güvenliğine, bağımsızlığına, birliğine ve vatandaşları arasındaki uyuma düşkün olan Suriye de Lübnan'ın güvenliğine, bağımsızlığına ve egemenliğine tehdit olacak bir harekete izin vermemelidir.

EK II

LÜBNAN-ERMENİ MEZHEPLERİ ORTAK KARARI²

Ermeni Mezhepleri Bloğu, 7 Ekim 1983 tarihinde, Cuma günü, Antelias'taki Kilikya Katolikosluğu'nda bir toplantı yapmıştır. Bu toplantıya üç Ermeni kilisesinin -Apostolik, Katolik ve Protestan- liderleri, Parlamento'daki Ermeni üyeler ve Ermeni örgütlerinin ve partilerinin -Taşnak, Hınçak ve Ramgavar- temsilcileri katılmıştır. Aşağıda bu toplantıda alınan kararlar bulunmaktadır:

1. Yüce Tanrı'ya şükürler olsun ki, 1975 yılından beri Lübnan'ın varlığını sarsan peş peşe olaylara rağmen Lübnan direnip geleceğine sıkıca tutunmuştur. Bu inanç ve direniş, halkın iradesi ve onların vatanlarına ve hürriyetlerine bağlılıklarından gelmektedir.
2. Vatanımız, yaşamlarımızı şekillendirdiğimiz, inancımızı ve geleneklerimizi topraklarına ektiğimiz, tüm tecrübelerimizi ve yeteneklerimizi inşasına ve kalkınmasına verdiği Lübnan'dır.
3. Lübnan, sadece Lübnan'daki Ermeniler için değil, tüm dünyada bu ülkeyi bir inanç ve umut kaynağı olarak gören Ermeniler için bir canlılık merkezidir ve böyle olmaya da devam edecektir.
4. Sancılı geçen bu 9 yıl boyunca Ermeni mezhepleri gerilimi hafifletmek ve anlaşmazlığı çözmek için diyalog ve anlayış ilkelerine olan inançlarını ifade etmişlerdir. Ve bugün, diyalog ve anlayışın kurtuluş ve ulusal birlik için yegâne yol olduğu daha bariz bir şekilde görülmektedir. Ermeni mezhepleri, geçmişte olduğu gibi, gerekirse sorumluluk alarak veyahut uygun bir duruş sergileyerek tüm imkânlarını Lübnan'ı kurtarmak ve yeniden inşasına yardımcı olmak için sunmaya hazırdır.

² Metnin Türkçe çevirisi bana aittir. Karar'ın Arapça tam metni için bkz. جورج بشير، فيليب ابي عقل و فوزي مبارك، امراء الطوائف من جنيف الى لوزان، بيروت، وكالة الانباء المركزية، 1984، صص. 334-337. (Türkçesi: George Bashir, Phillip Abi Aqel ve Fawzi Moubarak, **Mezheplerin Prensleri: Cenevre'den Lozan'a**, Beyrut, Merkez Haber Ajansı, 1984, ss. 334-337.)

5. Bu zor ve vahim günlerde Ermeni mezhepleri, sadece Lübnan'ın ulusal birliğine, egemenliğine ve meşruiyetine destek olmak ve saygı duymanın yeterli olmadığına inanmaktadırlar. Ermeni mezhepleri, diğer Lübnan mezhepleriyle birlikte Lübnan'ı sağlam temeller üzerinde inşa etme çabalarına aktif bir şekilde katılmayı talep etmektedirler.

6. Mültecilerin trajik durumlarına şahit olmak üzücüdür. Bu yüzden, bütün Lübnanlıları, Ermeni yardım kuruluşlarını ve bütün Ermenileri mültecilerin çilesini hafifletmeye ve şartlar el verdiğince evlerine dönmelerine yardım etmeye çağırıyoruz.

7. Tüm vatandaşların ülkeyi daha güçlü kılmaya ve otoritesini ülke boyunca yaymaya katkıda bulunmak gibi bir vazifesi olduğunu belirtiriz. Bu da, tüm yabancı güçler ülkeden çıkarılmadıkça ve Lübnan ordusu ulusun birliğini sağlamak amacıyla sevk edilmedikçe gerçekleşemez. Şüphesiz ki, ulusun birliği, ülkeyi bölme planlarına kurban edilmemesi gereken temel bir prensiptir.

8. Biz, Lübnanlıların barışçıl şekilde bir arada yaşamasının, anlaşmalarının ve birbirlerine kardeşçe muamelesinin bireylerin özgürlüklerini ve mezheplerin haklarını sağlamak için bir dayanak olduğuna ve bunun sağlanmasının da bütün bir ulusun eşitlik ve adaletle yaşayacağı bir toplum inşa etmenin gereği olduğuna inanıyoruz.

EK III

LÜBNAN-ERMENİ TARAFININ CENEVRE KONFERANSI'NDAKİ ÖNERİSİ (1983)³

Lozan'da düzenlenen Ulusal Diyalog Komitesi'ne siyasi, idari, iktisadi ve toplumsal reformlar için 12 Mart 1984 tarihinde sunulan Ermeni Parlamenter Grubu Reform Projesi önerisi:

1. Ermeni Parlamenter Grubu'nun çalışması, Lübnan'ın yapısı ve insan topluluğundan kaynaklanan ayırt edici bir özelliği olduğu kanaatine dayanmaktadır. Lübnan, asırlar boyunca, baskıdan ve her türlü mahrumiyetten (dini-siyasal-toplumsal-ırksal) sığınak arayan dini grupların ve mezheplerin barışçıl şekilde bir arada yaşadığı bir ülkedir.

Laikliğin gelişmiş ülkelerin ana karakterlerinden ve en ayırt edici özelliklerinden biri olduğu kanaatindeyiz. Bununla birlikte Lübnan, mezhepsel ve dinsel bağlantılardan ayrı olarak gerçek bir seküler topluluk durumuna erişme şansını yakalayana kadar, Lübnan toplumunun geçmişine bağlı kalacağını görmekteyiz. Ancak, gerçek şudur ki Lübnan toplumunun her kesimi, kendilerinden büyük toplumsal gruplara entegrasyon üzerine edildiği tecrübelerden dolayı dikkatli, ketum ve ürkek bir tavırla kendi mizaç ve kimliklerine bağlıdır. O yüzden, bu varsayımdan hareketle dengeli bir mezhepsel yapıyı korumak zorunludur.

Siyasi reform üzerine her proje veya basit tabirlerle, Lübnan'da hüküm süren durumu dikkate almayan her siyasi sistem, Lübnanlılarca temel özgürlüklerini etkileyen haydutça bir müdahale olarak görülecektir. Bu özgürlükler, Lübnan'ı oluşturan değerlerin en temelinde yer almaktadır. Dolayısıyla onlar olmaksızın bu siyasi sistemin tüzel olarak varoluşu anlamsız olacaktır.

Bahsedilenlerle birlikte, Lübnan toplumunun çoğul bir toplum olduğunu ve hiçbir siyasi rejimin bir arada yaşayan modern çoğulcu bir toplumun kaide ve ilkelerine

³ Metnin Türkçe çevirisi bana aittir. Öneri'nin Arapça tam metni için bkz. **Ibid.**, ss. 338-345.

dayanmadan böyle bir toplumu tam anlamıyla birleştiremeyeceğini vurgulayabiliriz.

2. Geçen yıllarda yaşanan kanlı olayların anısına rağmen birçok Lübnanlı taraf arasında çelişkiler artmış ve taraflar arasındaki ayrışmalar derinleşmiştir. Ancak şüphesiz ki bir yandan da bariz bir şekilde birliği kenetlendirmiş ve Lübnanlıların çoğunluğunda tek ve birleşik bir Lübnan'ın ve tüm vatandaşlarını kucaklayan bir anavatanın gerekliliği konusunda bir fikir birliği yaratmıştır.

Her reform projesinin bu temelden ve bu temel ilkedен başlaması ve net olarak barışçıl şekilde bir arada yaşama isteğini belirtmesi gerekmektedir.

3. Toplumsal durum siyasi durumdan farklı ya da kopuk değildir. Nitekim Lübnan toplumu, önemli eşitsizliklerle karakterizedir. Toplumda hüküm süren ayrışma apaçık tezahür etmiş ve toplumda derin bir kök salmıştır. Bu durum modern toplumlarda yer alan eşitlik ilkelerine ve kurallarına aykırıdır. Lübnanlıları birbirlerinden ayıran ihtilaf özellikle mezhepsel sınırlara ulaşp etkilediğinde daha da derinleşmekte ve genişlemektedir. Lübnan toplumunda demokrasi ilkelerinin ve özgürlüğe olan inancın kötüye kullanılması çoğu zaman güçlünün güçsüze baskı uygulaması ve ezmesi gibi sonuçlara da yol açmaktadır. Bundan dolayı ve bu varsayımdan hareketle, hiçbir siyasi reform projesi ayrıştırmadan ve istisnasız bir şekilde herkese eşit haklar vaat etmedikçe ve refah ile kalkınma alanlarında fırsatlar ve imkânlar herkese eşit bir temelde sunulmadıkça tam ve tamam olmayacaktır.

4. Toplumsal adaletin oluşumunu hedefleyen her siyasi reformun ilk raddede sağlam temellerle güçlü bir otorite kurmayı hedeflemesi gerekmektedir. Ancak güçlü bir otorite, her türlü düşünceyle beraber entelektüel haklar olsun, herkesi aynı hukuka tâbi tutarak kişilerin yaşamlarını ve mülklerini savunmak olsun, Lübnanlıların tüm özgürlüklerini koruyabilir... Böylesi bir kanunun da uygun demokratik kurumlar vasıtasıyla ifade edilip Lübnan halkının iradesinin meyvesi olması gerektir.

Lübnan anavatanındaki ve diasporadaki vatandaşlarının yeterliği ve potansiyelinden güç almalıdır. Ermeni toplumu sadece kurumlarıyla ve üyelerinin Lübnan'da

yaratıcılık ve inovasyondaki kabiliyetleriyle değil, aynı zamanda dünya genelinde gösterdikleri potansiyel ve kabiliyetlerle, inovasyon alanındaki üstün yetenekleriyle Lübnan toplumunun dayanaklarından biridir. Lübnan'daki Ermeni topluluğu birçok doğu ve batı ülkesiyle yakın ilişkilere ve bağlara sahiptir ve sıklıkla, siyasi partiler veya spor, kültür ve vakıf kurumlarıyla, aşağıda belirtilen iki uluslararası dini merkeziyle bu ülkeler üzerinde doğrudan bir nüfuzu bulunmaktadır:

a. 1949'dan beri Lübnan'da kurulup çalışmalarına devam eden Ermeni Katolik Patrikliği.

b. Ermeni Ortodoksları için 1923'ten beri merkezi Antelias'ta bulunan Kilikya Bölge Katolikosluğu.

Yarının Lübnan'ı barış, refah ve ilerleme uğruna tüm vatandaşlarını ve tüm kaynak ve kabiliyetlerini seferber etmelidir. Şüphesiz ki, yedi büyük topluluktan biri olan Ermeni topluluğuna da modern Lübnan devletinin yapısında ve kurumlarında etkili bir rol ve özel bir yer verilmelidir.

Bundan dolayı, bu ilkeler, fikirler ve görüşlerden hareketle şu reform projesini teklif ediyoruz:

Siyasi ve İdari Reformlar

1. Lübnan'ın ayırt edici ve özel kimliğinin korunması ve pekiştirilmesi; uluslararası ilişkilerinin, özellikle de Arap ülkeleriyle yakın ve uyumlu ilişkisinin, bağımsızlığı, egemenliği ve rejimi zedelenmeden tam saygı temelinde ve Birleşmiş Milletler ve Arap Birliği bildirgeleri çerçevesinde korunması ve pekiştirilmesi.

2. Şu aşamada hala hayati önemi bulunan mezhebi yapının korunması. Ancak, bu da tüm dini mezhepler arasında karşılıklı saygı ve tanınmaya dayalı olmalı; ilişkiler de sağlam, derin, istikrarlı ve sadık olmalıdır. Üstelik adil ve dengeli bir dağılımla hak ve ödevler eşitliği olmalıdır.

3. Parlamenter demokratik rejimin korunması ve tüm dini mezheplerin temsil edileceği Senato kurumunun yaratılması ve bu sayede aralarındaki dengenin korunması

amacıyla Lübnan'daki mezheplerin yönetime en yüksek düzeyde katılımının mümkün olması.

4. Yasama yetkisi düzeyinde: temsilcilerin sayısının artırılması ve Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasındaki koltuk dağılımında eşitlik ilkesinin benimsenmesi.

5. Mezhebi yapının halen hâkim ve etkili olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, açık bir anayasa maddesiyle Cumhurbaşkanlığı, Kabine Başkanlığı, Kabine Başkan Yardımcılığı, Parlamento Başkanlığı, Parlamento Başkan Yardımcılığı ile Senato Başkanlığı ve Senato Başkan Yardımcılığı makamlarının anayasal olarak mezhepsel bağlılığa göre ayrılmasını teklif ediyoruz.

6. Kabine Başkanı'nın Parlamento'da seçilmesi ve bakanlık oluşumlarının kurulmasında yedi büyük mezhebin ve temsillerinin göz önünde bulundurulması.

7. Yüksek Konsey'in iyileştirilmesi ve anayasada belirtildiği haliyle Yüksek Konsey'e yetki ve görevlerinin verilmesi.

8. Örgütlenme ve koordinasyon yararına bazı bakanlıklarda genel sekreterlerin atanma yönteminin iyileştirilmesi.

9. Mezhepsel denge gözetilerek yapılacak birinci derece makamlardaki atamalar dışında devlet kurumlarındaki işe alımlar için şu an benimsenmiş olan mezhepsel kriterin kaldırılması.

10. Büyük projeler ve refah konusunda merkezi idareyi sağlayan yönetimin yerelleştirilmesi ertelemeye müsait olmayan acil ve kaçınılmaz bir konudur. İdari otoritelere ve belediyelere, merkezi komiteler ve yönetimlerle kalıcı bağlantılarını kullanarak işleri düzene koymaları, planlamaları, koordine etmeleri, yönetmeleri, gözlemlmeleri ve başarımları için daha fazla güç verilmelidir.

11. Modern yönetim becerileri konusunda uzman ve ağır çalışmaktan ve fedakârlıktan çekinmeyecek nitelikli kişilerin işe alınarak devletin tüm kurum ve departmanlarının temelden ıslah edilip düzenlenmesi.

12. Toplumsal ve iktisadi bir konseyin kurulması.

13. Yurttaşlığa kabul yasasının benimsenmesi ve bu yasanın adil işleyişi.

14. Medeni çoğulluğun anavatanı Lübnan'ın korunması amacıyla Lübnan'daki mezhepler için kültürel çoğulluk ilkesinin güvence altına alınması ve ona saygı duyulması, kültürel miraslarının dirilişi ve zenginliği için bu mezheplerin özgürlük ve faaliyet haklarının güvence altına alınması.

15. Güçlü ve muktedir bir Lübnan nihayetinde güçlü bir ulusal ordu anlamına geleceği için ordunun düzenlenmesi. Ordunun çoğunluk olarak askeri hizmetlerde bulunacak ve zorunlu askerlik süresince toplumsal hizmetlerle tecrübe kazanacak unsurlardan oluşması gerekmektedir. Yedek kuvvetler içinse, güvenliği sağlamaya yönelik deneyim kazanmaları ve uzmanlıklarının, yeteneklerinin ve imkânlarının arttırılması için eyleme geçilmelidir.

İktisadi ve Toplumsal Reformlar Üzerine

1. Programlı ve devlet tarafından gözlemlenmesi koşuluyla özel girişime dayalı iktisadi yapının korunması ve her türlü iktisadi tekelle mücadele edilmesi.

2. Adilane bir şekilde vergilerin dağıtımı ve toplanılması.

3. Ulusal ekonomi için genel bir plan oluşturulması, ayrıca yerel ve bölgesel durum ve yeterlilikler göz önünde bulundurularak muhtelif bölgelere kalkınmaları için özel ilgi gösterilmesi ve bu ilginin pratiğe dökülmesi.

4. İşçilere iş sağlama yönteminin belirlenmesi ve emeklilik maaşlarının ve sigortalarının yanı sıra işsizlik sigortalarının da onaylanması.

5. En azından kamu kurumları ve özel kuruluşlar vasıtasıyla ilköğretim düzeyinde ücretsiz ve zorunlu eğitimin sağlanması.

6. Kooperatifler ağının kalkındırılması ve genişlemesi.

7. İş sağlamayı ve işçi sınıfının haklarının savunmayı hedefleyen var olan sendikaların birleştirilmesi.

8. Yeni iş alanları ve uzmanlaşmış gençler için iş fırsatları yaratarak göçle mücadele etmek; mesleki kurumların ve yükseköğretim kurumlarının kurulması ve bu kurumlara bağlı tesislerin sağlanması.
9. Asgari ücretin dönemsel olarak gözden geçirilmesi ve geçim ihtiyaçlarının değişimine göre belirlenmesi.
10. Birincil ihtiyaç malzemeleri için tüketici fiyatlarının gözlemlenmesi ve aşırı ihtiyaç hâlinde devlet vasıtasıyla bu zaruri malzemelerin sağlanması.
11. Özellikle işçi sınıfı, çalışanlar ve bordrolular olmak üzere toplumun her kesimi için yeterli barınmayı sağlamak için özel bir barınma politikasının yaratılması ve başarısının sağlanması.
12. Kamu hastaneleri ve sağlık merkezleri ağının özel bir coğrafi düzenlemeyle genişletilmesi.
13. Lübnanlı kadınların eşit haklar ve ödevlerle toplumsal yaşamın her alanına etkili biçimde katılımının teşvik edilmesi.

EK IV

LÜBNAN BARIŞ GİRİŞİMİ, 6 MART 1986⁴

Reform teklifi aşağıdaki siyasi partiler ve örgütler tarafından hazırlanmıştır:

1. Bağımsız Maruni Bloğu
2. Lübnan Ermeni Milletvekilleri Bloğu
3. Ketaib (Falanjistler) Partisi
4. Liberal Milliyetçiler Partisi
5. Lübnan Güçleri
6. Taslak Komitesi Üyeleri

Giriş

Bu savaşın mantıksızlığına, askeri çözümlerin geçersizliğine ve sürdürülebilir bir barış elde etmek için Lübnan halkı arasındaki anlaşmazlıkları çözmek için diyalogun, görüşmelerin ve anlaşmanın gerekliliğine olan inancımızdan dolayı,

Ve birçok yerel ve yabancı, bölgesel ve uluslararası, dini ve siyasi, iktisadi ve toplumsal, tarihi ve medeni faktörün arttırdığı, uzattığı ve karmaşıklaştırdığı Lübnan krizinden çıkış için acil, kapsamlı ve etkili çözümler gerekmektedir. Aradığımız en iyi çözüm, tarihi gerçeklik tam bir laikliğe erişmemize izin verirse, tamamen laik bir rejimin kurulmasıdır. Bilhassa radikal dinciliğin baş gösterdiği bu durumda gerçek anlamda katılımı sağlayan, her gruba doğal haklarını kullanmasına ve kendi özgür ve özgün karakterini dışa vurmasına izin veren tutarlı bir mezhebi sisteme uyum sağlanmalıdır,

Ve Lübnan toplumunun dileklerini ve gelecek beklentilerini karşılamak üzere bireyler ve gruplar olarak Lübnan toplumu içinde tam bir eşitlik koşuluyla bu derin krizin üstesinden gelecek bir çözümün üretilmesi, toplumsal adaletin ve eşit fırsatların elde edilmesi, tüm mezhepler tarafından tam katılımın sağlanması, farklı seviyelerdeki

⁴ Metnin Türkçe çevirisi bana aittir. Barış Girişimi'nin Arapça tam metni için bkz. **Ibid.**, ss. 346-358.

devlet kurumlarında kalkınma ruhu ve dürtüsünün uyandırılması, yenilik ve değişimin onaylanması için,

Ve çözümün nesnel olması ve insan karakterinden veya Lübnan ve onun çeşitliliğiyle tanınan toplumsal yapısından ve Lübnan'ın özgürlüğün ve insanların evi olmasını sağlayan tarihi niteliklerinden, ayrıca Lübnan'ın kurumlarınca tüm grupların hak ve niteliklerinin garanti edildiği egemen, bağımsız, özgür ve demokratik devletinden, karşılıklı katılım ve etkileşimden, baskı, hegemonya, yoksunluk ve bundan gelen ihtimallerin bertaraf edilmesinden ileri gelmesi için,

Ve Lübnan halkının, ister Müslüman ister Hıristiyan olsun, beraber yaşama ve kendi içinde birlik olma arzusunu dikkate alacak; iç siyasette eşitliğin ve dengenin sağlanmasına, dış siyasette de tarafsızlık ve ittifak siyasetinin bertaraf edilmesine yönelik Lübnan çıkarlarını göz önünde bulunduracak ulusal bir çözümün bulunması için,

Ve barışa yönelik etkili bir adım atmak için ve insanımızı, ülkemizi, toprağımızı, ekonomimizi ve toplumumuzu yıpratan bu kayıp zamanları yeniden kazanmak için, meşru ve anayasal kurumlarla yapılması kaydıyla, savaş durumunun derhal ve sonsuza dek bittiği ilan edilmelidir ve farklı partiler, organizasyonlar, güçler ve karakterlerin temsil edildiği ulusal bir konferans toplanmalı, ulusal bir tüzükte de belirtilmek üzere Lübnan'ın ilkeleri kabul edilmeli ve siyasi reformlarla beraber yeni bir anayasa taslağı hazırlanmalıdır. Barış girişimimiz bu hedef ve içerik doğrultusunda ortaya çıkmaktadır. Bu girişimi üzerinde tartışılabilecek bir mesele olarak görüyoruz.

Birinci Bölüm

Genel İlkeler

1. Lübnan, anayasasında belirtilen ve uluslararası olarak tanınmış sınırları içerisinde mutlak, hür, egemen ve bağımsız bir ülkedir.
2. Lübnan, bir Arap ülkesidir, Arap Birliği ile Birleşmiş Milletler'in kurucu ve tam üyesidir ve bu kurumların tüzüklerine bağlıdır.

3. Lübnan, özellikle inanç ve düşünce özgürlüğü olmak üzere toplumsal özgürlüklere saygıya, güçler ayrılığı, hakların ve ödevlerin eşitliği ile tüm vatandaşları arasında toplumsal adalet ilkelerine dayalı parlamenter, demokratik bir cumhuriyettir.

4. Lübnan, medeniyetlerin ve dinlerin buluşma noktasıdır. Lübnan, halkını ve toplumlarını bölecek dini veya etnik ırkçılıktan ziyade dayanışmaya ve dengeye dayalı ülke birliği çerçevesinde inançların ve insanların özgürlüğüne bağlıdır. Lübnan'da farklı mezhepler bulunmaktadır, dolayısıyla bu mezheplerin dengeli, adil ve insancıl bir şekilde beraber yaşayacak ve bu çatı altında etkileşimde bulunacak şekilde birbirlerinden farklı olma hakları vardır.

5. Lübnan'ın birliği üzerinde ısrar ve bölünme ve tehcirle ilgili tüm planların reddi.

6. Lübnan topraklarının tam olarak özgürleştirilmesi, tüm topraklarında Lübnan'ın egemenliğinin sağlanması ve bütünlüğünün korunması, özellikle 425 numaralı karar olmak üzere BM kararlarının uygulanması ve Kahire Anlaşması'nın yürürlükten kaldırılması.

7. Lübnan'daki savaş durumunu bitirmeye yönelik anlaşmayı planlamak üzere kapsamlı bir ulusal katılım ve nihayetinde anlaşmanın uygulanması, Lübnan'ın meşru güvenlik araçları vasıtasıyla devlet egemenliğinin ve hukukun gücünün uygulanması ve genişletilmesi, evsiz Lübnanlıların geri dönüşü ve kaçırılanların acilen serbest bırakılması.

8. Lübnan, mezhepler arasındaki dengeye dayanan, medeniyetlerin etkileşim içinde olduğu ve azınlıkların yer aldığı bir ülkedir. Tarihi standartlar ve gerçeklere aykırı bir değişim ülkenin varlığını, birliğini, sınırlarını, demokratik rejimini ve devletin yapısını tehlikeye sokacaktır. Bu sebeplerden ötürü, herhangi bir mezhebin yok olmasını veya bir mezhebin başka bir mezhep tarafından rollerinden ve haklarından yoksun bırakılmasını önleyecek ciddi kontroller vasıtasıyla katılımı teşvik edecek ve her türlü adaletsizlik, korku ve yoksunluk hissini yok edecek güncel siyasi formüllerin geliştirilmesi gerekmektedir. Böylesi bir gelişim anayasal hükümlere göre, meşru kurumlar yoluyla gerçekleştirilmelidir.

9. Lübnan krizinin gerçek çözümü, Lübnanlılar arasında özgür ve doğrudan diyaloga dayanan devamlı ve daimi bir ulusal uyumun derinden temellendirilmesiyle mümkündür.
10. Geniş kapsamlı bir idari yerelleşmenin onaylanması, kurumların modernleştirilmesi, departmanların teftişinin teşvik edilmesi ve ödül ve ceza politikasının benimsenmesi.
11. Devletin planlamadaki rolünü de benimseyerek bireysel girişime dayanan liberal bir iktisadi sistemin benimsenmesi, Lübnan'ın yeniden inşası için tam bir kalkınma planının muhakkak onaylanması, üretim kapasitesinin artırılması, iktisadi ve toplumsal yapının iyileştirilmesi.
12. Tüm medeniyetlere ve kültürlere açık bir liberal eğitim sisteminin sürdürülmesi, kapsamlı ve ücretsiz olması gereken kamu eğitiminin desteklenmesi, mesleki eğitimin teşviki, gelecek nesiller içinde ulusal ruh ve vatandaşlık hissini arttıracak eğitim programlarının ve kursların geliştirilmesi.
13. Lübnanlıların ulusal, insani, iktisadi ve toplumsal konularda yeterliliğinin ve önemimin artırılması amacıyla yerleşik ve gurbetçi Lübnanlılar arasındaki ilişkilerin teşvik edilmesi ve geliştirilmesi.
14. Lübnan'ın eksen siyasetinden uzak tutulması, iş birliği ve dostluk temelinde dünyadaki tüm ülkelerle ilişkiye açık olması ve Arap Birliği Tüzüğü'ne, Arap meselelerine ve Birleşmiş Milletler Bildirgesi'ne bağlılığıyla beraber tarafsızlığının ilan edilmesi.
15. Lübnan ve Suriye'nin yakın ilişkileri ve ortak çıkarları olduğundan, iki ülke arasındaki bu ilişkiler ve çıkarlar egemenlik, bağımsızlık, karşılıklı tanıma ve her ülkenin özgün niteliklerine uygun olarak planlanmalı ve geliştirilmelidir.

İkinci Bölüm

Savaş Durumunun Bitirilmesi

Lübnan’da savaş durumunun bitirilme aşaması altı ay olarak belirlenmiştir. Bu aşama, bir Ulusal Birlik Hükümeti’nin kurulmasıyla başlayacaktır. Bu dönem içerisinde, savaş durumunu bitirme mekanizması aşağıdaki kural ve ilkelere uygun olacaktır:

1. Acil ve kapsamlı bir ateşkes ve Lübnan toprakları içindeki çatışmaların tüm taraflar tarafından sonsuza dek bitirilmesi.
2. Tüm kaçırılmış insanların koşulsuz olarak serbest bırakılması.
3. Tüm ilişkili taraflar ve güçlerin oluşturacağı yeni bir güvenlik kurulunun oluşturulması. Bu kurulun yetki alanı, hükümet tarafından onaylanacak bir güvenlik planının tüm Lübnan topraklarında uygulanmasını kapsayacaktır.
4. Ordunun, iç güvenlik ve kamu güvenlik güçlerinin güçlendirilmesi, devletin gücünün istisnasız olarak genişletilmesi amacıyla tüm Lübnanlıların orduya ve iç güvenlik güçlerine katılması ve güvenliğin sağlanmasına yönelik görevler için kapının açılması.
5. Ordu, Lübnanlı paramiliter organizasyonlar ile değişik türden milisler, konulacak yasal koşullara uygun olarak iyileştirildikten sonra devlet kurumları içinde gözlenecektir. Bu sağlanmadan önce Lübnanlı olmayan her türlü ordu, paramiliter organizasyon ve değişik türden milis lağvedilecektir.
6. Lübnan ordu komutasının hazırlayacağı takvime uygun olarak tüm silahlar Lübnanlı olan veya olmayan taraflardan istisnasız bir şekilde toplanacaktır.
7. Lübnanlıların tüm Lübnan topraklarında seyahat özgürlüğünün, istihdamının ve ikametinin sağlanması.
8. Evsiz Lübnanlıların geri dönmesi, kiracı veya mal sahibi olarak her bir Lübnanlı gurbetçinin evine veya topraklarına dönüş hakkının kabul edilmesi, bu hakkı koruyacak ve teşvik edecek gerekli yasal düzenlemelerin yapılması, köylerin yeniden inşası ve evlerin yenilenmesi için gereken ihtiyaçların tedarik edilmesi ve

geri dönüşlerine uygun olacak güvenlik koşullarının sağlanması. Planın uygulama aşaması derhal başlatılıp altı ay içerisinde kademeli olarak tamamlanacaktır.

Üçüncü Bölüm

Siyasi Reform

Ulusal aidiyet ve demokratik hareketin derinden kurulması ve özgürlük, eşitlik, toplumsal adalet, fırsat eşitliği, kalkınma ve güvenliğin gerçekleştirilebilmesi için Lübnan'la ilgili çözüm formülleri, aşağıdaki ilkelere dayanarak halkın isteklerini ve beklentilerini yansıtmak amacıyla daha etkili katılım ve daha geniş temsiliyet temelinde geliştirilmelidir.

1. Üç başkanlık makamının tahsisine ilişkin gelenek oluşturulması: Cumhurbaşkanı'nın bir Maruni, Parlamento Başkanı'nın bir Şii ve Başbakan'ın bir Sünni olması.
2. Milletvekilliklerinin ve bakanlıkların Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında eşit ve her grup içerisinde de orantılı dağıtımı.
3. Kamu pozisyonları, kamu kurumları, ordu ile güvenlik güçlerinin yarı yarıya bölüşümünün kabul edilmesi ve çalışanların seçiminde verimlilik ve bilimsellik kurallarının uygulanması.

A. Yürütme Organı

Cumhurbaşkanlığı

Yürütme organının başında Cumhurbaşkanı olacaktır. Cumhurbaşkanı, bu yetkiyi onaylanmış anayasal hükümlere göre Başbakan ve bakanların da katılımıyla uygulayacaktır. Cumhurbaşkanı sadece anayasada belirtilen durumlara göre, bu yetkinin kullanımından sorumlu olacaktır.

a. Cumhurbaşkanı'nın Seçimi

Cumhurbaşkanı, Parlamento'daki ilk oturumda üçte iki çoğunlukla seçilecektir; ilk oturumda gereken çoğunluğa ulaşamadığı takdirde, ikinci oturumda toplantı yeter sayısının % 55'i gerekmektedir.

b. Cumhurbaşkanı'nın Yetkileri

Aşağıdaki düzenlemeler Anayasa'da belirtilen Cumhurbaşkanı yetkilerine göre yapılmıştır:

- i. Cumhurbaşkanı, devletin başı ve ülkenin birliğinin sembolü olarak görülür. Cumhurbaşkanı, Anayasa'ya saygı göstermeli ve Lübnan'ın bağımsızlığını, ulusal birliğini ve toprak bütünlüğünü korumalıdır. Cumhurbaşkanı, anayasal yemini yönetmeli ve Kabine'ye başkanlık etmelidir. Kabine ile iş birliği içinde yürütme yetkileriyle donatılacaktır.
- ii. Cumhurbaşkanı, ordunun Başkomutanı ve Yüksek Savunma Kurulu'nun Başkanı olarak görülür.
- iii. Cumhurbaşkanı kararnameleri imzalayacak, yasaları resmen ilan edecek ve ilgili teklifleri Başbakan ve ilgili Bakan'ın imzasından sonra belirli bir süre içerisinde sevk edecektir.
- iv. Cumhurbaşkanı, Parlamento tarafından seçilen Başbakan'ı görevlendirmek, Kabine'yi kurmak ve istifaları kabul etmek için kararnameler çıkaracaktır. Cumhurbaşkanı, Kabine istifasını kabul etmeden önce bir kararname çıkaracaktır ve bir bakanın istifasını kabul etmeden önce de Başbakan'ın onayını isteyecektir.

Başkan Yardımcılığı

1. Yönetime daha etkili bir katılım için, Başkan'ın mezhebi haricinde başlıca mezhepleri temsil edecek altı kişiden müteşekkil bir Başkan Yardımcılığı makamı oluşturulacaktır.

2. Başkan Yardımcıları, Cumhurbaşkanı için bir danışma kurulu oluşturacak ve Cumhurbaşkanı tarafından kendilerine verilecek olan Lübnan içinde ve dışında temsil görevlerini gerçekleştireceklerdir.

3. Başkan Yardımcıları, Cumhurbaşkanı'nın yokluğunda müşterek olarak onun yerini alacaklardır. Cumhurbaşkanlığı makamının herhangi bir sebepten boş olması durumunda Başkan Yardımcıları'na yürütme yetkileri verilecektir.

Başbakanlık

a. Başbakan'ın seçimi

Başbakan, parlamento tarafından, parlamentonun en az %55 çoğunluğu tarafından seçilecektir.

b. Başbakan'ın Yetkileri

Başbakan aşağıdaki görevleri gerçekleştirecektir:

- i. Seçilmiş Başbakan aşağıdaki dördüncü maddeye göre Kabine'yi oluşturacaktır.
- ii. Bakanlar Kurulu'nu yönetecektir.
- iii. Bir veya birden fazla bakanın istifalarını kabul edecek ve Cumhurbaşkanı'na kararnameyi sunacaktır.
- iv. Cumhurbaşkanı ile birlikte bakanların istifa veya görevden alınma kararnamelerini imzalayacaktır.
- v. Başbakan'ın göreve getirilmesi, istifası ve hükümet istifası haricindeki tüm kanun ve kararnameleri Cumhurbaşkanı ile beraber imzalayacaktır.
- vi. Yüksek Savunma Kurulu'nun Başkan Yardımcısı olacaktır.
- vii. Kabine kararlarının yürütmesini denetleyecek ve bakanlıklar ile departmanların işlerini takip edecektir.

Kabine

a. Kabine'nin Kurulması

i. Seçilmiş Başbakan, Cumhurbaşkanı'nın onayıyla Kabine'nin oluşturulmasına dair parlamenter danışma faaliyetlerini yürütür ve ardından gerekli kararnameler çıkarılır.

ii. Cumhurbaşkanı ve Başbakan arasında bakanlar listesine dair bir anlaşmazlık olması ve Cumhurbaşkanı'nın listenin kendisine sunulmasından sonraki iki hafta içerisinde Kabine Oluşturma Kararnamesi'ni imzalamayı reddetmesi halinde seçilmiş Başbakan listeyi Parlamento'nun oyuna sunacaktır. Başbakan'ın listesi Parlamento üyelerinin %55'i tarafından onaylanırsa, Cumhurbaşkanı, Kararname'yi imzalamak zorundadır. Eğer Kabine listesi yukarıda belirtilen parlamenter çoğunluğu elde edemezse, Başbakan, Kabine'yi kurma yetersizliğinden dolayı istifa etmiş sayılır ve yeni bir Başbakan seçilir.

iii. Eğer Başbakan, seçiminden sonraki bir ay içerisinde Cumhurbaşkanı'na kabinesinin listesini sunmazsa, bu davranış Kabine'nin kurulamaması için bir özür olarak görülür ve yeni bir Başbakan seçilir.

iv. Kabine oluşumuyla ilgili kararname çıkarıldıktan sonra Parlamento güvenoyu için özel bir oturum düzenler.

v. Yeni bir Cumhurbaşkanı'nın seçilmesi halinde Kabine hemen istifasını sunar.

b. Kabine'nin Yetkileri

Kabine, aşağıdaki yürütme ve idare yetkilerini kullanır:

i. Devletin siyaset, iktisat, savunma, maliye, kalkınma, eğitim, toplum alanları ve diğer alanlardaki kamu politikası tasarlamak.

ii. Kanun ve kararname tekliflerini tasarlamak, kamu politikasını yürütmek için gerekli kararları almak, tekliflere aciliyet ve gerektiğinde mükerrer aciliyet karakterini vermek.

iii. Kanunların ve yönetmeliklerin yürütülmesini kontrol etmek; devlet organlarını ve kurumlarını denetlemek.

iv. Olağanüstü hal durumunu onaylamak ve kaldırmak, savaş ve toplumsal seferberlik ilanı, yasama gücünün yetkisine tabi uluslararası antlaşmalar ve anlaşmaları nihayete erdirmek.

v. Devlete bağlı bakanlıklar, kamu departmanları ve kurumlarının eylemlerine yön vermek ve aralarındaki koordinasyonu sağlamak.

vi. Kamu bütçe projesini ve kapsamlı uzun dönem kalkınma planlarını hazırlamak.

vii. Haklı bir nedene bağlı olarak Cumhurbaşkanı'nın teklifi üzerine Parlamento'nun lağvedilmesi.

viii. Birinci derece veya dengi çalışanların atanması, görevden alınması veya yasal kurallara göre istifalarının kabul edilmesi.

ix. Kabine tarafından kabul edilip sevk edilen yasaların veya kararname tekliflerinin Cumhurbaşkanı tarafından imzalanması veya kabul edilebilir bir nedenle reddedilmesi için 30 günlük bir süre tanınacaktır. Bu süre tekliflerin Cumhurbaşkanlığı Genel Müdürlüğü'ne getirilmesinden itibaren başlar. Bu süre herhangi bir imza veya haklı bir nedenle ret olmaksızın sonlanırsa söz konusu kararnameler geçerli ve yürürlükte sayılacaktır. Eğer reddedilirse, Kabine'ye bir kez daha sunulacaktır. Kabine, kararında bir kez daha ısrarcı olursa Cumhurbaşkanı kararnameyi imzalayacaktır.

Bu süre ayrıca sıradan kararnameler için de geçerlidir. Başbakan ve ilgili Bakan arasında bir anlaşmazlık ve ikisinin de kararlarında ısrar etmeleri halinde, bu anlaşmazlık, karar için Kabine'ye getirilecektir. Başbakan da karar vermek için tekliflerin Genel Sekreterlik'e sunulduğu tarihten başlayarak aynı süreye sahiptir. Parlamento'da onaylanan yasalara ilişkin olarak, yasaların yayınlanmasıyla ilgili tanınan süre, şu anki Anayasa'nın 56. Maddesi'ne tabidir.

c. Kabine istifası

Kabine, aşağıdaki durumlarda istifa etmiş sayılacaktır:

- i. Eğer Başbakan istifa ederse.
- ii. Eğer Parlamento güvenoyu vermezse.
- iii. Eğer Kabinė yelerinin yarısı istifa ederse. İstifanın kabul kararnamesi sadece Cumhurbaşkanı'nın imzasını taşımalıdır.

B. Yasama Organı

Yasama yetkilerine ilişkin Anayasa maddelerine ek olarak aşağıdaki kurallar geçerlidir:

1. Yasama organının yeleri, Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında eşit pay sistemine dayanan doğru ve tam toplumsal temsiliyeti sağlayan yeni seçim yasalarına dayanarak seçilecektir.
2. Parlamento yelerinin sayısı, Hristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki eşitlik sistemine dayanarak daha geniş temsil için 108'e çıkarılacaktır.
3. Meclis Başkan ve Başkan Yardımcısı ile Parlamento Ofisi'nin yeleri yenilenebilir olmak üzere iki yıl için seçilecektir.
4. Parlamento'nun yetkileri şu anki Anayasa'nın hükümlerine göre belirlenecektir.

C. Yargı Organı

1. Yargı kolunun bağımsızlığı hükmünü yerine getirmek için gerekli prosedürler uygulanmalıdır.
2. Kanunların anayasallığını kontrol etmek, Cumhurbaşkanlığı ve parlamento seçimlerinden kaynaklanacak ve merkezi yönetim ile yerel departmanlar arasında çıkabilecek tüm anlaşmazlıkları çözmek için bir Anayasa Mahkemesi kurulmalıdır.
3. Anayasada belirtildiği şekilde Cumhurbaşkanı, Başbakanlar ve Bakanların yargılanması için bir Yüksek Kurul kurulmalıdır.
4. İlgili Lübnanlıların kişisel medeni halleri için seçmeli bir mevzuat tasarlanmalıdır.

D. İdari Yerelleşme

12 Haziran 1969 tarihli 116 numaralı Yasama Kararnamesi'nde belirtilen idareciliğe istinaden bir düzenleme olmalıdır. İdari yerelleşmeyi teşvik etmek için aşağıdaki kurallar izlenmelidir:

1. Ülkenin çıkarlarını güvence altına almak için illerin artırılıp yeniden dağıtılması.
2. Yerel kurulların, belediye birliklerinin, illerin teşvik edilmesi ve mali, idari, örgütsel ve kalkınmaya dair yetkilerinin genişletilmesi.
3. Vatandaşlar tarafından daha etkili katılım için il kurullarında toplumsal temsilin onaylanması.
4. Daha fazla görev ve idari sorumluluğun merkezi yetkiden yerel yetkiye verilmesi.

E. Savunma ve Güvenlik Politikası

1. Ordunun ülke güvenliğinden ve sınırların korunmasından sorumlu olacağı, Lübnan ulusal güvenlik gerekliliklerine uygun bir savunma siyasetinin tasarlanması. İç güvenlik kuvvetleri, büyük güvenlik olaylarının üstesinden gelmek için gerektiğinde ordunun desteğiyle düzenin korunmasından ve vatandaşların güvenliğinden sorumlu olacaktır.
2. İnsan kaynağı, araç, merkezi organları ve bölgesel şubeleri bakımından daha etkili olmaları için ordunun, iç güvenlik kuvvetlerinin, kamusal ve ulusal güvenliğin sağlamlaştırılması.
3. Bu kurumlara ilişkin yasa ve mevzuatların güncellenmesi.
4. Toplumsal ve kalkınma bilim hizmet yasasının uygulanması.

F. İktisadi ve Toplumsal Politika

1. Lübnan'ın liberal iktisadi sistemi bireysel girişimleri garanti eder, özel mülkiyeti sağlar, iktisadi verimlilik koşulları ve toplumsal adalet gereklerini karşılar. Devlet, bu bağlamda bir eşgüdümçü rolü oynar. Devletin bu rolü, sosyal güvenliğin geniş olarak

uygulanması, yaşlıların güvenliği, ücretsiz ilaç ve tedavi ile işsizlikle başa çıkılması gibi konuları da içeren parasal, mali, üretim, barınma ve toplumsal koruma alanlarında görülür.

2. Özellikle emek ve yoksunluğun yoğun olduğu alanlarda, gereklilik olarak merkezi ve bölgesel departman ve kurumların kurulmasıyla Lübnan'ın tamamı için kapsamlı bir kalkınma ve yeniden inşa planının hazırlanması.

3. İktisadi, toplumsal, sendikal ve bilimsel organları temsil eden bir sosyoekonomik kurulun kurulması. Bu kurulun yetkileri özel bir yasa altında belirtilmelidir.

G. Eğitim Politikası

1. Özel eğitim sisteminin yanı sıra ücretsiz eğitim ve eğitimsel farklılığa vurgu, ülkenin birliği ve insan zenginliğinin kalkınması için resmi eğitimin desteklenmesi ve girişim ile inovasyon ruhunun teşviki.

2. Eğitimin yaygın, ücretsiz, zorunlu ve kapsamlı olacak şekilde geliştirilmesi, eğitim programlarının güncellenmesi ile medeni ve ulusal eğitimin teşviki.

3. Mesleki ve teknik eğitime öncelik vermek ve tam kalkınma planı içerisinde değerlendirmek.

4. Yükseköğrenimi desteklemek, Lübnan Üniversitesi ve özel üniversitelere, özellikle Lübnan Üniversitesi'ne ve onun uygulamalı kolejlerine önem vererek, kalkınma planının kapsamı içinde görevlerini yapmalarına izin vermek.

5. Bilimsel araştırmanın ve bu alandaki kamu kurumlarına destek hükmü yoluyla değerlendirme çalışmalarının teşvik edilmesi.

6. Bir Yüksek Kültür Kurulu'nun kurulması ve vatandaşlar arasında toplumsal kültürü zenginleştirmek, ulusal mirası benimsemek ve korumak ile farklı alanlardaki yaratıcı gücü somutlaştırmak için tüm alanlarda kültür kurullarının desteklenmesi.

İmzacılar:

Bağımsız Maruni Bloğu adına: Boutros Harb ve Jubran Tawq.

Lübnan Ermeni Milletvekilleri Bloğu adına: Melkon Eblighatian ve Khatchig Babikian.

Ketaib (Falanjistler) Partisi adına: Georges Saadeh ve Joseh Al-Hashem.

Liberal Milliyetçiler Partisi adına: Michel Sassin ve Nabeel Karam.

Lübnan Güçleri adına: Kareem Bakradouni, George Edwab ve Emile Rahmeh.

Taslak Komitesi adına: Jubran Tueini.

ÖZGEÇMİŞ

1988 Bitlis doğumlu olan Bülent Akkuş, lisans eğitimini İstanbul Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde tamamlamıştır. İstanbul Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler ve Washington Üniversitesi Middle Eastern Studies bölümlerinden yüksek lisans derecesini almıştır. Hâlihazırda BBC bünyesinde çalışmakta olan Akkuş'un "Özgürlük ve Güven(siz)lik İkileminde Siber Uzay: Yeni Dünya İçin Bir Toplum Sözleşmesi Denemesi" adlı bir kitabı ile editörlüğünü Prof. Dr. Burak Samih Gülboy'la paylaştığı "Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak: Uluslararası İlişkiler Teorileri Çerçevesinden Analizler" ve editörlüğünü Doç. Dr. Cengiz Dinç'le paylaştığı "Küresel ve Büyük Güçlerin Stratejileri: Güncel Değerlendirmeler" başlıklı iki edisyon kitabı bulunmaktadır. Bununla birlikte ulusal ve uluslararası dergilerde çalışmaları ve çeşitli eserlerde kitap bölümleri bulunmaktadır.